पु - २० अंक - ६

वर्ष - २१ अंक - ८

Regd No B-1319

નડી શ નન વાનપ્રેગીઓ માટે મન્જુર થએલુ

મિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તર્ક
ભનની દૃષ્ટિથી ચર્ચનાર નફ્ક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્ત- ૫૦
અ- ૧

न्वि युक्त भषज्य यदारोग्याय कल्पते।
वेद भिषजा श्रेष्ठो रोगभ्यो य प्रमोचयेत्॥

ઇ-તટ
૧૯૯

તની અને પ્રકાશ-
ગાગડ કેનગરામ શાસ્ત્રી
નાર્મસ્યુટીક નમ લીમીટેડ તરફથી
મવાની ન   મુબાઇ-૧૪

૫૧/૫
૨/૧૦

૦૫૧
૨૩૦

શુદ્ધ આયુર્વેદીય દવાઓની માફક શુદ્ધ આયુર્વેદ
સમગ્ર શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝંડુ ફાર્મસી
તરફથી પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારાજ મળશે

લવાજમ રૂ ૫-૦-૦   વાયપ્રેગીઓ માટે ૧-૮-

અનુક્રમણિકા

— િનતિ —

આ માસિ ની આ અ ાક્રમણિ ા જાઈ ા નાચ ને ખા ા થો ક આ માસિ આપણ ી શાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચા માટ વ ામ ી ૨ નુ છ ા માસિ નુ આ ૭ મુ વષ ચાલે છે શ માનતી ૮ આ માસિ મા આના ને આવા જ લખો આવ ન ા૬ ા ગ મ ા મની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિ મજુર ઘુ છ અમને આશા ૮ ક શની વિદ્યાના પ્રચારમા ૮ ાનો ઉ ન મમાએનો છે એમ સમજી ૨ નાચ આ માસિ ના ગ્રાહકો વધારવાની ક ૭ર ાતાના ગામની લાયબ્રેરીઓ ા ા પણ આ માસિ ન ગ્રાહક ાય તેવી ગોઠવણ ગ્રો

ડ ા૫રા ક શાસ્ત્રી
તત્રી

મુ ણસ્થાન આદિ ય મુ ણાલય રાયખ ડ —અમદાવા
મુ ક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી ે તા. ૪-૧-૩૭

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विवलभिद् धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૦ મુ] કાર્તક- ૧૯૯૩ [અંક ૧

બનારસના ૨૬મા નિ ભા. વૈદ્યસંમેલનના પ્રમુખની ચુટણી

બનારસમા ૨૬મા નિ ભા વૈદ્યસંમેલનના પ્રમુખની ચુટણીનો નિર્ણય નિયમાનુસાર મતગણત્રીથી તા ૧૭ મી અક્ટોમ્બરે થવાનો હતો પણ સાભળવા પ્રમાણે મતોની સખ્યા એકદમ વધી પડવાથી તા ૧૮મી નવેમ્બરની મુદત પડી હતી પણ બનારસના કાર્યાલય તરફથી ૧૯-૧૧-૩૬નો પત્ર મળ્યો છે તેમા લખ્યુ છે કે "પૂર્વ નિશ્ચિત તિથિ પર્યન્ત પ્રાપ્ત મતો વિવાદાસ્પદ હોવાથી હવે નિયમ પ્રમાણે (જુઓ નિયમાવલિ નિયમ ૧૪) સ્થાયી સમિતિના સભ્યોએ ફરી આપેલા મતો ગણીને બહુમતિથી તા ૩૦ મી નવેમ્બરે પ્રમુખની વરણીનો નિર્ણય થશે ' અને આ મતદાનના પત્ર સાથે છાપેલી મતપત્રિકા પણ સ્થાયી સમિતિના સભ્યોને આજે તો મળી ગઈ હશે હવે તા ૩૦મીની સ્થાયી સમિતિની સભામા શુ થાય છે તે જોવાનુ છે?

તા ૨૩-૧૧-૩૬

ત્રીશમી નવેમ્બરે આપણા સુ પ્રાણાચાર્ય વૈદ્યરાજ ના યશુકરભાઈ પ્રમુખ તરીકે ચુટાઇ ગયા પછી તા ૧૫મી ડીસેમ્બરે ગુજરાતના વૈદ્યો સાથે તેઓ બનારસ ગયા અને હવે તો કાશીનુ વૈદ્યસમેલન ભરાઈ પણ ગયુ સ્મરણો આવતા અંકમા

તા ૨૩-૧૨-૩

આયુર્વેદ સમાચાર

શ્રી સ્વામી લક્ષ્મીરામ ટ્રસ્ટ, જયપુર

જયપુર (રાજપૂતાના)ના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્ય દાદૂપન્થાનુયાયી આયુર્વેદ માર્તંડ

શ્રી સ્વામી લક્ષ્મીરામજીએ પોતાની સંપૂર્ણ સ્થાવર તથા જંગમ સંપત્તિનો મોટો ભાગ પોતે નક્કી કરેલા ધર્મકાર્ય અર્થાત્ વિદ્યોન્નતિ-વિશેષકરીને આયુર્વેદોન્નતિમાં વાપરવાની ઇચ્છાથી ૧૯૩૪ના ઓક્ટોમ્બરની ૧૭મી તારીખે એક ટ્રસ્ટ કર્યું છે, જેના સભ્યો નીચે પ્રમાણે છે —

૧ સ્વામીજી મહારાજ પોતે (પ્રમુખ)
૨ શ્રીમાન્ મહંત ગંગાદાસજી, જયપુર
૩ આયુર્વેદાચાર્ય રાજવૈદ્ય શ્રી પં. નંદકિશોરશર્મા જયપુર
૪ શ્રીમાન્ સ્વામી મંગલદાસજી, જયપુર
૫ પં. શ્યામસુંદર શર્મા, રજીસ્ટ્રાર આગ્રા યુનિવર્સિટી, આગ્રા (મંત્રી)

સ્વામીજી મહારાજે આ સમિતિને એક બાગ અને એમાંના મકાનો જેની કિંમત લગભગ બે લાખ રૂપીઆ છે તે બધું સોંપી દીધું છે બાગની વચમાં આવેલા મોટા મકાનમાં સ્વામીજી મહારાજના ગુરૂચરણ છે જેના સંરક્ષણ અને સેવા પૂજાનો પ્રબંધ આ સમિતિ કરશે બાગના બીજા મકાનો ભાડે આપવામાં આવે છે અને તેની આવક, બાગ તેની અંદરની ઇમારતો અને એક આયુર્વેદિક પુસ્તકાલયના સંરક્ષણના કામમાં આવશે.

આ ઉપરાંત સ્વામીજી મહારાજે એક લાખ સાતહજાર બસ્સો પચોતેર રૂપીઆના પાંચ ટકાના સરકારી કાગળો ખરીદીને ટ્રસ્ટને સોંપ્યા છે, જેના વ્યાજમાંથી વાર્ષિક આવક રૂ. ૪૭૫૦ થશે આ સરકારી કાગળોની રકમ વસુલ ૯૫ હજાર છે અને સન ૧૯૪૪ એ પાકશે ત્યારે ૯૫ હજાર રૂપીઆ ટ્રસ્ટને મળશે સ્વામીજી મહારાજનો સંકલ્પ એક લાખ રૂપીઆ આપવાનો હતો પણ સરકારી કાગળોનો ભાવ ઉંચો હોવાથી સ્વામીજી મહારાજને ૭૨૭૫ રૂપીઆ વધારે આપવા પડયા છતાં ૯૫ હજાર રૈસવેલ્યુની જ સીકયુરીટી મળી શકી સન ૧૯૪૪ સુધીમાં ઘટતા પાંચ હજાર પૂરા કરી દેવા માટે વ્યાજમાંથી રૂ. ૨૭૫ જુદા રાખવામાં આવશે બાકીનું વ્યાજ નીચે પ્રમાણે વાપરવામાં આવશે

(અ) આયુર્વેદોન્નતિ માટે ૪૫ હજારનું વ્યાજ
  (૧) શ્રી ધન્વંતરિ ઔષધાલય, જયપુરને મદદ તરીકે દશહજારનું વ્યાજ
  (૨) શ્રી ધન્વંતરિ આતુરાલય, જયપુરની મદદ તરીકે ૧૫ હજારનું વ્યાજ
  (૩) આયુર્વેદિક પુસ્તકોના પ્રકાશન માટે વીશ હજાર
(આ) બાગ અને મકાનોના રક્ષણ માટે ૨૫ હજાર
(ઇ) દાદૂપંથી સંપ્રદાયની ઉન્નતિ માટે ૧૫ હજાર
  (૧) શ્રી દાદૂ મહાવિદ્યાલયને મદદ તરીકે ૧૦ હજાર
  (૨) શ્રી દાદૂ સંપ્રદાયના ગ્રંથોના પ્રકાશન માટે ૫ હજાર

(ઈ) વૃત્તિઓ (સ્કોલરશિપો) માટે ૧૫ હજાર

(૧) જયપુર રાજકીય સસ્કૃત પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ૫ હજાર

(૨) દાદૂપન્થીઓની સહાયતા માટે ૫ હજાર

કુલ રૂ એક લાખ

એક લાખ રૂપીઆ ગણીને ઉપરના વિભાગ પાડયા છે, હાલમા તો ૯૫ હજારનુ વ્યાજ ઉપરને હિસાબે વેચવામા આવશે

ટ્રસ્ટના નિયમ પ્રમાણે દરવર્ષે હિસાબ યોગ્ય ઓડીટર પાસે તપાસાવી ટ્રસ્ટના પ્રમુખ તથા ઓડીટરની સહી સાથે બ્હાર પાડવામા આવશે

શ્યામ સુન્દર શર્મા (મત્રી)

(વૈદ્ય સમેલન પત્રિકા ૧૯૩૬ સિતબર અકમાથી)

મૂલચદ ખૈરાતીરામ આયુર્વેદ હોસ્પીટલ

પજાબ પ્રાતના લાહોર નગરમા સ્વ લાલા મૂલચદ ખૈરાતીરામના ચૌદ લાખ રૂપીઆના દાનથી મૂલચ ખૈરાતીરામ આયુર્વદ હોસ્પીટલ નામની એક સારી સસ્થા સ્થપાઈ છે અને તેના ડાયરેકટર પ્રીન્સીપાલ તરીકે પતીઆલાના રાજવૈદ્ય વૈદ્યરત્ન પ રામપ્રસાદજીના મોટા પુત્ર પ શિવશર્માજી નીમાયા છે

આ સસ્થા આયુર્વદની ઉન્નતિમા પૂર્ણ ઉપકારક થશે એવી આશા છે

દોઆબ પ્રાન્તીય વૈદ્ય સમેલન

પજાબ પ્રાન્તીય વૈદ્ય સમેલનની અતર્ગત દોઆબ પ્રાન્તીય વૈદ્યસમેલન ભરવાની યોજના નવાશહર (જલધર) મા કરવામા આવી છે

આ સમેલન નવાશહર (જલધર)મા પેલી નવેમ્બરે ભરાવાનુ હતુ

નિ ભા વિદ્યાપીઠ

નિ ભા આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠની ૧૯૩૬ના તા ૨૬-૯-૩૬ને રોજ વિદ્યાપીઠના આ વર્ષના સભાપતિ પ મસ્તરામ શાસ્ત્રી (રાવલપીડી)ના પ્રમુખપદ નીચે મળેલી બેઠકમા થયેલા ઠરાવોમા નીચેના મહત્ત્વના હોવાથી આ વિ ના વાચનાર માટે અહીં ઉતાર્યા છે

ઠરાવ ત્રીજો—સર્વ સમ્મતિથી માઘ માસનો છેલ્લો સોમવાર પરીક્ષાના આરભ દિવસ તરીકે નક્કી કર્યો અને આવેદન પત્રનો સ્વીકાર તા ૨૦-૧-૩૭ સુધી ઠરાવ્યો તે પછી ૩૧-૧-૩૭ સુધીમા આવેલા આવેદન પત્રો એક રૂપીઓ વિલમ્બ શુલ્ક લઈને સ્વીકારવા

ઠરાવ ચોથો—કઈ કઈ સંસ્થાની કઈ કઈ પરીક્ષાઓ આયુર્વેદ વિશાર ની સમાન તરીકે કબુલ રાખવી એ માટે તા ૧૮-૭-૩૬ની બેઠકમા નીમેલી ઉપસમિતિનુ વિવરણ પ્રચાયુ અને નવીન નિયમાવલિમા સશોધન પૂવક દાખલ કરવા માટે સ્વીકારાયુ

સર્વ સમતિથી ભારતવર્ષની બાવીશ જુદી જુદી સસ્થાઓની અમુક પરીક્ષાઓમા પાસ થનાર નિ ભા આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠની આચાર્ય પરીક્ષા આપી શકે એવો ઠરાવ કરવામા આવ્યો આ સસ્થાઓની પરીક્ષાઓના નામો તો વૈદ્યસમેલન પત્રિકાના સપ્ટેમ્બર અકમા વાચી લેવા પણ તેમા વડોદરાની રાજકીય દક્ષિણા આયુર્વેદનો, નાગરદાસ છબીલદાસ આયુર્વેદ વિદ્યાલયનો[1] તથા પાટણ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયનો ઉલ્લેખ છે એટલુ નોધવુ જોઈએ

અખિલ ભારતવર્ષીય ૨૬મા વૈદ્યસમેલનનુ પ્રદર્શન

કાશીમા ડીસેમ્બરની ૧૮ ૧૯ અને ૨૦ તારીખોમા ભરાવાના આ ભા વૈદ્યસમેલન સાથે એક પ્રદર્શન પણ ધોરણ પ્રમાણે ભરાવાનુ છે જેમા નીચેના સાત વિભાગો રાખવામા આવ્યા છે

૧ વનૌષધિ વિભાગ,	૨ સિદ્ધૌષધિ વિભાગ
૩ યત્રવિભાગ	૪ ખનિજ વિભાગ
૫ જાતવ વિભાગ	૬ પુસ્તક વિભાગ
૭ સ્વાસ્થ્ય વિભાગ	

પ્રદશન સબધી નિયમાવલિ પણ સ્વાગતકારિણી સમિતિના પ્રદશન વિભાગે છપાવી છે એટલે જેને કાઇ મોકલવુ હોય તેણે નિયમાવલિ મગાવી લેવી

પ્રદશન સમિતિએ એક સદિગ્ધ વનૌષધની યાદી પ્રગટ કરી છે જે મૂળ રૂપમા આ સાથે જોડી છે આમાની કેટલીક વસ્તુઓ ગુજરાતમા સંદિગ્ધ નથી મનાતી પણ અ યત્ર મનાય છે એમ આ યાદી ઉપરથી જણાય છે આમાથી બે ચાર ચીજોનો પણ જો છેવટનો નિણય બનારસનુ સમેલન કરી શકે તો એ ખરેખર પ્રશસાદને પાત્ર ગણાય

---

૧ નાગરદાસ છબીલદાસ આયુર્વેદ વિદ્યાલયનુ નામ અ પષ્ટ છે અને નાગરદાસ જીવરામ આયુર્વે વિદ્યાલયના આ યુ એ શકે નુ નામ નથી

તત્રી આ વિ

સન્દિગ્ધ વનૌષધ

(ભિન્ન ભિન્ન પ્રાન્તોમે ભિન્ન ભિન્ન નામોસે પ્રચલિત)

૧ હરીતકી ભેદ	૩૨ પિંજતગર	૬૩ અંકોઠ
૨ ચવ્ય	૩૩ ગુગ્ગુલ ભેદ	૬૪ નહમણ
૩ ગજપિપ્પલી	૩૪ કુન્દુરૂ	૬૫ એરકા
૪ મહાભરીવચ	૩૫ નાગકેશર	૬૬ કતૃણ
૫ હપુષા	૩૬ કુંકુમ	૬૭ ભૂતૃણ
૬ તુમ્બુરૂ	૩૭ સુગંધ વાલા	૬૮ ગણ્ડદૂર્વા
૭ જીવક	૩૮ વીરતરૂ	૬૯ ક્ષીર વિદારી
૮ ઋષભક	૩૯ શૈલેય	૭૦ વાગહીક ૬
૯ મેદા	૪૦ મુરા	૭૧ ત્રિવૃત્ શ્વેત
૧૦ મહામેદા	૪૧ ગંધ પલાશી	૭૨ ત્રિવૃત્શ્યામ
૧૧ કાકોલી	૪૨ પ્રિયંગુ	૭૩ દન્તી
૧૨ ક્ષીર કાકોલી	૪૩ રેણુકા	૭૪ દ્રવન્તી
૧૩ ઋદ્ધિ	૪૪ સ્થૌણેયક	૭૫ દન્તી ફલ
૧૪ વૃદ્ધિ	૪૫ નિશાચર (ભટેઉર)	૭૬ જયપાલ
૧૫ સ્રોતનક (જલજ મધુયષ્ટિ)	૪૬ એલવાલુક	૭૭ગન્ધપ્રસારિણી
૧૬ કમ્પિલક	૪૭ લામજ્જક	૭૮ શણપુષ્પી
૧૭ રાસ્ના	૪૮ સ્પૃક્કા	૭૯ મૂર્વા
૧૮ માકુલી	૪૯ પ્રપૌણ્ડરીક	૮૦ કાકનાસા
૧૯ માચિકા	૫૦ પિડગુડુચી	૮૧ નાગપુષ્પી
૨૦ જ્યોતિષ્મતી	૫૧ ગમ્ભારી	૮૨ હંસપદી
૨૧ કુઠ	૫૨ ધારાપાટલિ (કાષ્ઠપાટલા)	૮૩ હંસરાજ
૨૨ પુષ્કર મૂલ	૫૩ અગ્નિમન્થ	૮૪ સોમલતા
૨૩ કટુપર્ણી	૫૪ શાલિણી	૮૫ પાતાલ ગરૂડી
૨૪ પાષાણ ભેદ	૫૫ પૃશ્નિપર્ણી	૮૬ વટપત્રી
૨૫ વનહરિદ્રા (કપૂર હરિદ્રા)	૫૬ જીવન્તી	૮૭ વંશપત્રી
૨૬ બાકુચી (સોમરાજી)	૫૭ કલિહારી	૮૮ મત્સ્યાક્ષી
૨૭ શાવર લોધ્ર	૫૮ કૃષ્ણગુંજા	૮૯ સર્પાક્ષી
૨૮ પટ્ટિકા લોધ્ર	૫૯ મોંસરોહણી	૯૦ શંખપુષ્પી
૨૯ લતા કસ્તૂરી	૬૦ ચિરહેંટ	૯૧ અર્કપુષ્પી
૩૦ પલંગ	૬૧ ટંકારી	૯૨ બ્રહ્મયામલપ્રી
૩૧ તગર	૬૨ હિજ્જલ	૯૩ બ્રાહ્મી

૯૪ બ્રહ્મસુવર્ચલા	૧૦૮ જિંગિની	૧૨૨ હરિદ્ર, સક્તુક
૯૫ વન્ધ્યાકર્કોટી	૧૦૯ કૂટ શાલ્મલિ	પ્રદીપન, સૌરાષ્ટ્રિક,
૯૬ માકડિકા	૧૧૦ કટભી	શ્રૃંગિક, કાલકૂટ,
૯૭ નાગદમની	૧૧૧ મોક્ષક	હાલાહલ બ્રહ્મપુત્ર,
૯૮ કુકુન્દર	૧૧૨ જલશિરીષ	વિષ જાતિ દ્રવ્ય
૯૯ આખુકર્ણી	૧૧૩ તિનિશ (તિરિચ્છ)	૧૨૩ ચારુક(ધાન્યવર્ણીક)
૧૦૦ મયૂર શિખા	૧૧૪ જલ જમ્બુડા	૧ ૪ કાલશાક
૧૦૧ સ્થલ કમલ	૧૧૫ પ્રાચીનામલક	૧૨૫ ચંચુકી
૧૦૨ કર્ણિકાર	૧૧ વિકંકત	૧૨૬ શિતિવાર
૧૦૩ વાણુ પુષ્પ	૧૧૭ મધૂલક (જલમહુઆ ?)	૧૨૭ કામમદ
૧ ૪ દાસી	૧૧૮ અમૃત ફલ	૧૨૮ ગૃજન
૧૦૫ ખબરી ભેદ	૧૧૯ બીજપૂર (નિમ્બુ)	૧૨૯ કેબુક
૧૦૬ નદી વૃક્ષ	૧૨૦ અમ્લવેતસ	૧૩૦ ચિચોટ
૧૦૭ શલકી (મરઈ)	૧૨૧ વત્સનાભ	૧૩૧ તુવરી તૈલ

સન્દિગ્ધ ખનિજ દ્રવ્ય

૧–ચપલ ૨–વૈક્રાન્ત ૩–લોહના પ્રત્યેક ભેદ ૪–અંજન ભેદ

તૂની Renal Colic

વાયુથી ભાંગેલી અશ્મરી–પથરી મૂત્રપિંડમાથી બ્હાર નીકળતા ગવીની (Uretus) માથી ભરાઈ રહીને અથવા નીચે બસ્તિ તરફ જતા ઘસાવાથી અસહ્ય વેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે આનુજ નામ **તૂની** જુઓ સુશ્રુતનુ નીચેનુ વચન —

अधो वा वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता ।
भिन्दती च गुदोपस्थं सा तूनीत्युपदिश्यते ॥

સુ નિ અ ૧ શ્લો ૮૫

આ વેદના કેડથી આરંભી પેટના જમણા અને ડાબા પડખાની નીચે અને વૃષણમા થાય છે અથવા આખા પેટમા થાય છે અને વૃષણથી કેડ અને સાથળમા ફેલાય છે સુશ્રુતમા કહ્યુ છે કે —

मूत्रस्रोत प्रवृत्तासा सक्ता कुर्यादुपद्रवान् ।
दौर्बल्य सदन कार्श्य कुक्षिशूलमथारुचिम् ॥
पाण्डुत्वमुष्णवातं च तृष्णा हृत्पीडनं वमिम् ॥

નિ અ ૩ શ્લો ૧૧

વૃષણ સંકોચાઈ જાય છે તેને સ્પર્શ કરતા વેદના થાય છે, દર્દી

અસહ્ય વેદનાથી પીડાય છે, ઘડીમા બેઠો થાય છે, ઘડીમા ઉભો થાય છે, ઘડીમા આળોટે છે, ઘડીમા સુએ છે, બેચેનીથી દાંત કચકચાવે છે, સ્થિર રહી શકતો નથી, વેદનાથી મોઢા ઉપર ફીકાશ આવી જાય છે, માથા ઉપર પરસેવાના ટીપા બાઝે છે રહેજ ટાઢ જેવુ લાગે છે, વખતે ધ્રુજારી આવે છે શ્વાસની તથા નાડીની ગતિ વધી થોડો તાવ આવે છે, મોળ આવેછે, ઉલટી થાય છે થોડી વાર વેદના ઓછી થાય છે અને પાછી વધે કે પથરી બસ્તીમા આવ્યા પછી વેદના શાન્ત થાય છે—

मूत्रवेगनिरस्तामि प्रशम याति वेदना।

પથરી ચપટી કે ન્હાની હોય તો વેદના ઓછી થાય છે, પણ કર્કશ[1] પથરી હોય તો વેદના ઘણી થાય છે, વારવાર ટીપુ ટીપુ પેશાબ આવે છે પેશાબ થોડો અને કેટલીકવાર લોહીવાળો હોય છે કોઈવાર વેદના એક બે દિવસ સુધી નથી થતી અને પાછી અતિશય જોરમા થાય છે વેદના મટી જવાનુ કોઈવાર એવુ કારણુ બને છે કે પથરી મોટી હોઈને ગવીનીમાં આગળ ચાલી શકતી નથી અને પાછી મૂત્રપિંડમા ચાલી જાય છે આમ થતા વેદના શાંત થઈ જાય છે વૃક્ક-મૂત્રપિંડમા રહેલી પથરી પીઠમા તથા કેડના ભાગમા નોઈ ભોકવા જેવી વેદના કરે છે આથી પેશાબમા લોહી અને પરૂ આવે છે, કોઈ વખત લોહીની ગાઠ ગવીનીમાથી નીચે ઉતરે છે ત્યારે પણ પથરી જેવુ જ શૂળ નીકળે છે

જો કે તૂનીના લક્ષણમા પથરીનુ નામ નથી અને અશ્મરીના પ્રકરણમા તૂનીનુ નામ નથી વળી વૃક્કાશ્મરીના સર્વ લક્ષણો નથી કહ્યા પણ ઋષિઓ સૂત્ર રૂપમા અનુક્ત વિષયનુ સૂચન કરે છે વ્યાકરણ મહાભાષ્યમા કહ્યુ છે કે સૂત્ર हि धनति भ्रमति घूर्णति मुहूर्तमपिनावतिष्टते વળી યકૃદશ્મરી (Gall stone) પ્રતિ તૂનીનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ નથી કર્યો છતા **क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गौ** એ વાક્યથી યકૃદશ્મરીનુ સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કર્યુ છે મુખ્ય લક્ષણો કેમ નથી કહ્યા એમ કહેવામા આવે તો જવાબમા કહેવાનુ કે ત ન્નયુક્તિ ન્યાયથી શૂલ, અશ્મરી, સકરા, મૂત્રકૃચ્છ્ વગેરે રોગોના વર્ણનમા કહેલા લક્ષણોને સમાન તત્રમા વૃક્કાશ્મરીનુ વર્ણન હોવાથી અહી પણ એખી લેવાના **विशोषयेद् वस्तिगतम्** અને **क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गौ** એ બે વાક્યો યકૃદશ્મરી, વૃક્કાશ્મરી, અને શુક્રાશ્મરી (Prostatic calculi પૌરુષ ગ્રન્થ્યશ્મરી)ના **नक्षत्र दण्डवाचाच विसृजेत्**' એ ધોરણ પ્રમાણે ઉપલક્ષક છે પ્રત્યક્ષમા પણ આ સ્થાનોમા પથરી જોવામા આવે છે વગેરે ગોઠવી લેવુ

૧ श्मावारुणा स्दरी चास्य स्याच्चिता कणकैरिव।

તની, ચિકિત્સા—

आदौ मूत्र कुक्षिदेशे कटौ स्यात्
पश्चाद्दोषो जायते मूत्रमुष्णम् ।
एतैर्लिङ्गै रश्मरी रोगचिह्न
ज्ञात्वा कुर्याद्वैद्यजातैश्चिकित्सा ॥

શૂળ સખત હોય ત્યારે કોઈપણ ઉપાયથી શૂળની શાંતિ થાય એમ કરવું પછી ગવીનીમાંથી પથરી નીકળીને બસ્તીમાં આવી જાય તેવો પ્રયત્ન કરવો આ માટે પ્રમાણ ખૂબ લાવવો જોઈએ અને એ હેતુથી મૂત્ર ઓષધિઓનો ઉપયોગ કરવો

પ્હેલા તો શૂલ ઓછું થવા માટે કપુર, અફીણ અને સૂ સરખે ભાગે મેળવી તેની ચાર રતિની ગોળી પ્હેલા ઠંડુ પાણી સારી પેઠે પાયા પછી આપવી એનીયે પ્હેલા સાજીખાર કે જવખાર દશરતિ જેટલો દશતોલા ગરમ પાણીમા કે દુધ સાથે આપવો ઉપરની અફીણવાળી ગોળીથી ઉંઘ આવી જશે પણ ન આવે તો કલાક પછી પાછી એ ગોળી આપવી ઉંઘ ઉડી જાય ત્યારે પ્હેલા પેઠે સાજીખાર કે જવખાર આપવો તલનો ક્ષાર પણ ખાસ પથરી ગાળનાર છે તલ, અઘેડો, કેળ, ખાખરો અને આગળાના ક્ષારો એકના કે બે અથવા ચારેય મેળવીને બકરીના મૂત્ર સાથે બે રતિની માત્રામા આપવા જો રોગીને વૃક્કરોગ (Bright s disease) હોય તો અફીણવાળી ન દવા આપવી

वमन स्पर्श स्वेद पाचन फलवतय ।
भाराश्चूर्णानि गुटिका शस्यते शूलशान्तये ॥

તેમા પણ ગરમ પાણી ઠંડુ ગરમ પાણીમા કેડ સુધી બેસારવુ, શેક રેતીનો શેક વગેરે હિતકારક છે

क्षारीण तीक्ष्णौषधमन्नपान
स्वेदो यवान वमन निरूहा ।

ચરક નિ અ ૨૬ શ્લો ૫૨

यत्रस्य पया मधुना विमिश्रा
पिबेत्सुशीता मनुज सुखार्थी ॥

કળથી તો ૨ અને ગોખરૂ તો ૧ બત્રીસ તોલા પાણીમા ઉકાળી ચોથો ભાગ બાકી રાખવો ઉકાળો આઠઆઠ તોલા જેટલો કલાકે કલાકે બે વખત આપવો

૧ મોર્ફીઆના ઇન્જેક્શનથી તરત શૂળની શાંતિ થાય છે. વૃક્કના રોગીને કનોરોફોર્મ છાંટેનો રૂમાલ સુંઘાડવાથી પણ શાંતિ થાય છે

पाषाणभेदवरुणगोक्षुरकपोतवङ्कज क्वाथ ।
गिरिजतुगुडप्रगाढ ककर्टिकात्रपुसबीजयुत ।
पेयो स्मरीमत्स्य दुर्भेद्यामपि भिनत्ति योगराज ॥

ચિ ના સ અશ્મરી

ફરી પથરી ન થાય અને મૂત્રપિંડમા એકઠી થઈ તો નીકળી જાય એ માટે પ્રયત્ન કરવો એ ત્રીજી જરૂરિયાત છે તે માટે

कुष्माण्डकरस पीत्वा सयवक्षारशर्कर मिति જવખાર અને સાકર સાથે કોળાનો રસ પીવો

ચ દ્રપ્રભાવટી, તારકેશ્વર સ (ગુદ્ધ્રસત સમગ્ર વ ૧) યોગેન્દ્ર રસ વરુણાદિલોહ, શિલાજતુયોગ, તૃણપચમૂલીક્ષીર અને વરુણાદિ તેલ તથા નારાયણતૈલથી અભ્યજન

वरुणस्य त्वच श्रेष्ठा शुण्ठी गोक्षुरसयुता ।
यवक्षारं गुड दत्त्वा क्वाथ पि गत्वा पिबेत् ॥
अश्मरीं पातयत्याशु ह ति चाश्मरीं गदुनाम् ।

વગેરે પ્રયોગોનુ ત્રણ માસ સુધી સેવન કરવુ ૬૦ અઠવાડીએ સવારના મૂત્રની પરીક્ષા કરાવવી બસ્તિગત અશ્મરી ચિકિત્સાનો પણ વિચાર કરવો

સગસરેમાહી (ચપટો પથ્થર આવે છે યુનાનીમા વપરાય છે) રતિ ૪ હજરલ યહૂદ (પથ્થર બેર) રતિચાર અને સુરોખાર રતિ ૪ ત્રણેને મેળવી, ગોખરૂ અને વરીઆળીના કવાથ સાથે આપવાથી મૂત્રપિંડની પથરી તથા બસ્તિવ્રણ મટે છે

(સમેલનપત્રિકા સિતમ ૮૭૬માથી અનુવા)

તમાકુના ઉપયોગ બાબતમા એક ચેતવણી

તમાકુનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે પણ દવા તરીકે તમાકુના પાન એકલા અથવા બીજા ઔષધો સાથે વાટીને સોજા ઉપર અને ખાસ કરીને તો વધરાવળ ઉપર લગાડવામા આવે છે અને તેમા નિકોટીન નામનુ જે ઝેરી દ્રવ્ય છે તે ચામડી દ્વારા લોહીમા જઈ શકે છે, અને એ રીતે નિકોટીનની ઝેરી અસર થતી ઘણીવાર જોવામા આવે છે વૈદ્યક નામના મરાઠી માસિકના સપાદક શ્રી આનદ શ્રીવરપરાજપે એમ ડી ડી ટી એમ અને એચ કહે છે કે મે જ આવા બે દાખલા જોયા છે —

સંયુક્ત ખાનદેશ દ્વિતીય વૈદ્ય સંમેલન

કાર્યાલય ફૈજપુર, પૂર્વ ખાનદેશ

[ઓક્ટોમ્બર કે નવેમ્બરમા ભરાવાના સંયુક્ત ખાનદેશ દ્વિતીય વૈદ્યસંમેલન સંબંધી બે પત્રિકાઓ અમને મળી છે જે વૈદ્યસંમેલન ભરનારાઓને એક ઉપયુક્તદિશાની સૂચક હોવાથી નીચે તેનો અનુવાદ આપ્યો છે એ પ્રા તીય સંમેલન ભરાવાની છેવટ કઇ તારિખો રીતે અમારા જાણવામા આવ્યુ નથી તંત્રી આ વિ]

નિબંધ સંબંધી સૂચના—

સપ્રેમ નમસ્કાર વિ વિ

સંમેલન ાય સમિતિએ નિબંધો લખીને વાચવા માટે નીચેના વિષયો પસંદ કર્યા છે—

૧ પ્રથમોપચારકાય ચિકિત્સા (First aid) આયુર્વેદિક પદ્ધતિ પ્રમાણે

૨ ઉર્ધ્વજત્રુગત વિકાર સંબંધી ચિકિત્સામા વૈદ્યોની જે ઉદાસીનતા દેખાય છે તે કેવી રીતે દૂર કરવી ?

૩ આયુર્વેદીય સિદ્ધ ઘૃતો કેવી રીતે ટકાઉ થઈ શકે ?

૪ સંયુક્ત ખાનદેશ વૈદ્યમંડળ સામર્થ્યવાન અને કર્તૃત્વવાન કેવી રીતે થાય ?

ઉપરના નિબંધો સંમેલન કાર્યાલયમા ૧૫મી અકટોમ્બર ૧૯૩૬ સુધીમા આવી જવા જોઈએ

સર્વોત્તમ તરીકે પસંદ થયેલા નિબંધને પુરસ્કાર આપવામા આવશે

નિબંધ સ્વચ્છ અક્ષરે અને કાગળની એક બાજુ લખેલો હોવો જોઇએ

પુરસ્કાર મળેલા નિબંધનો માલિકી હક્ક સંયુક્ત ખાનદેશ વૈદ્યમંડળના હાથમા રહેશે

ફૈજપુર
૧૭ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૬

કા. સ ભાવે
(ભિષગાચાર્ય ધન્વન્તરિ દીક્ષી)
કાર્યમંત્રી સં ખા વૈ સં દ્વિ અધિવેશન

સંયુક્ત ખાનદેશ દ્વિતીય વૈદ્ય સંમેલનના પ્રદર્શન વિષે સૂચના

સા ન વિ વિ

આવતા અકટોમ્બર કે નવેમ્બરમા ભરાવાના સંયુક્ત ખાનદેશ વૈદ્ય સંમેલનના દ્વિતીય અધિવેશનની કાર્ય સમિતિએ ઠરાવ્યા પ્રમાણે જેણે સુવર્ણ રાજબગેશ્વર પ્રદર્શનમા મુકવો હોય તેણે નીચેના નિયમ પ્રમાણે તૈયાર કરી મોકલવો

૧ પાઠ—રસ તરંગિણી બંગ વિજ્ઞાનીય અષ્ટાદશ તરંગ દ્વિતીય નિર્માણ વિધિ –

वग सूर्यमित द्रुत रसमित मृत च सम्पपयेत् ।
प्रक्षा यम्लरसै क्षिपेद बुधवरो नागोर्मित ग धक ।
अगारा नवसादर च विमल सम्पेष्य यत्नात्पचत्
कूपीस्थ सिकताटय यत्रविधिना कूर्पी ततस्त्वाहरेत् ॥

બગ ૧૨ ભાગ, પારદ ૭ ભાગ, ગધક ૮ ભાગ, નવસાર ૭ ભાગ
૧ પારો હિંગળામાથી કાઢેલો હોવો જોઈએ
૨ ગધક આમલસારા ઘી-દુધમા શુદ્ધ કરેલો લેવો જોઈએ
૩ નવસાર સળી જેવો કાચો લઇ આવી શુદ્ધ કરેલો લેવો
૪ બગ પારનો લઈને તૈલે, તક્રે ઇત્યાદિ શુદ્ધિ પ્રમાણે શુદ્ધ કરેલો હોવો જોઈએ
૫ ભઠ્ઠી ૫ શ્યામસુદરાચાર્ય કૃત રસાયનસાર સગ્રહોક્ત સર્વાવકારી ભ્રાષ્ટ્રી પ્રમાણે હોવી જોઈએ
નીચેની વિગતોની નોધ રાખવી જોઈએ
લાકડા શેના અને કેટલા વાપર્યા છે (વજન લખવુ)
૭ અગ્નિ કેટલો વખત આપ્યો પ્રદર્શન સમિતિએ અગ્નિનુ પ્રમાણ ઇરાદાપૂર્વક નથી નક્કી કર્યુ
૮ વાલુકા યત્રનો પરીઘ કેટલો રાખ્યો હતો ?
૯ બાટલી કઈ વાપરી હતી ?
૧૦ તમારો ખાસ અનુભવ શુ છે ?
૧૧ બગભિન્દુરની જરૂર નથી
૧૨ કજ્જલીનુ પ્રમાણ પારાના પ્રમાણથી અર્ધા કરતા ઓછુ નહોવુ જોઈએ

આ પ્રમાણેનો સુવર્ણ રાજબગ તા ૧૫ અક્ટોબર ૧૯૩૬ પહેલા તૈયાર કરી મોકલવાથી તમારા અનુભવની પ્રદર્શન સમિતિને મદદ મળશે કારણ કે રાજબગના પાકમા અગ્નિ વગેરેનુ પ્રમાણ નક્કી ઠરાવવા માટે સમિતિએ આ ઉપક્રમ યોજ્યો છે

આપનો
રામદાસ શાસ્ત્રી કાશીદાસ શાસ્ત્રી
પ્રદર્શન કાર્ય મત્રી મ ભા દ્રિ વૈ
સમ્મેલન, ફૈજપુર

આ હૃદય કીયું ?[1]

(લેખક સ્વ ભિષગ્રત્ન ગંગાધર શાસ્ત્રી જોશી)

આ પ્રશ્નાત્મક મથાળુ વાચીને કેટલાક લોકો એકદમ આશ્ચર્યચકિત થઈને કહેવા લાગશે કે આવા પ્રકારની શકા જ ઉત્પન્ન કેમ થાય છે ? હૃદય નામનો અવયવ એટલો પ્રસિદ્ધ છે કે એ વિષે કોઈ જાતની શકા કોઈને થવી જોઈએ નહિ

આ કહેવુ ઉપરથી જોતા ખરૂ હોવા છતા પ્રાચીન દશોપનિષદાદિ ગ્રથોમા આવેલુ તથા ચરક સુશ્રુત ગ્રથોમાનુ–ખાસ કરીને ચરક ગ્રન્થનુ હૃદયનુ વર્ણન વાચતા કેટલેક ઠેકાણે આ હૃદય કીયુ એવી શકા થાય છે ખરી એટલે હવે તો આ સુ ધાવસ્થા દૂર કરીને ના કુશકાના જાળાનુ પૃથ ક્કરણ કરવુ એ જરૂરનુ છે પહેલા ઉપલી શકા ઉત્પન્ન થવાનુ મુખ્ય કારણ જોઈએ

કારણ પહેલુ – ચરક કહે છે[2] કે મનુષ્યદેહના હૃદયમા રહેલા ઓજનો ક્ષય થવાથી માણસ બીકણ દુબળ ચિન્તાગ્રસ્ત બુદ્ધિ, સર્વ ઇન્દ્રિયોમા પીડાવાળો અને ફિક્કો થઈ જાય છે શરીરમા આ ઓજ બે પ્રકારનુ છે ઘી જેવુ સ્નિગ્ધ ઘોળુ, પણ કાઈક લાલ અને પીળાશ પડતુ અને જેનુ પરિમાણ અર્ધઅંજલી એટલે લગભગ આઠ તોલા હોય છે આ લક્ષણોવાળા ઓજનો ક્ષય થવાથી ઉપર કહેલા લક્ષણો થાય છે બીજુ પરઓજ એને ઉપર કહેલાથી શ્રેષ્ઠ જાતનુ જે બીજુ ઓજ છે તેનુ પરિમાણ માત્ર આઠ ટીપા જ હોય છે અને તેની વિકૃતિ થતા માણસ તરત મરણ પામે છે આ બેય

---

૧ વૈદ્ય નામના નવા નીકળેલા મરાઠી ત્રૈમાસિકના વર્ષ ૧ અ ૩ માથી અનુવાદ

૨

विभेति दुर्बलो ऽभीक्ष्ण ध्यायति व्यथितेन्द्रिय ।
दुश्छायो दुर्मना रूक्ष क्षामश्चैवौजस क्षये ॥
हृदि तिष्ठति यच्छुद्ध रक्तमीषत्सपीतकम् ।
ओज शरीरे सख्यात तन्नाशान्ना विनश्यति ॥
प्रथमे जायते ह्योज शरीरे ऽस्मिञ्छरीरिणाम् ।
सर्पिर्वर्णं मधुरस लाजगन्धि प्रजायते ॥

ચરક સૂ અ ૧૭ શ્લો ૭૩ થી ૭૫

प्राणाश्रयस्यौजसोऽष्टौ बिन्दवो हृदयाश्रिता (परन्त्वत्र द्रुक परमोज्ञो नेय । अर्धाञ्जलि परिमाण तु यदोज तत्प्रधानम् । (चक्रदत्त टीका)

પ્રકાશનો ઓજ હૃદયમા હોય છે એમ ચરકે કિય તે શિરસીય એ અધ્યાયમા કહેલુ છે

ઉપરના વાક્યમા ઓજનુ સ્વરૂપ, રગ અને પ્રમાણ કહેલ છે મતલબ કે એ વસ્તુ આખે પ્રત્યક્ષ દેખી શકાય એવી હોવી જોઇએ અને તે મર્ણ પછી દેખાવી જોઇએ અથવા તેનું અસ્તિત્વ જાણવાનુ બીજુ કાઈ સાધન હોવુ જોઇએ

છાતીમા રહેલ હૃદયમા આ પ્રકારનુ સ્થિર ઓજ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ કે અનુમાન ગમ્ય છે ? અને આ વર્ણન છાતીમા રહેલા હૃદયનુ છે એમ કહેવુ એ પ્રત્યક્ષ અનુમાન કે અનુભવ સાથે સુસગત છે ?

કારણ બીજુ --[૧] મહત્! અર્થ અને હૃદય એ ત્રણેય શબ્દો પર્યાય છે સુખ દુ ખ ભોક્તા જીવ, મન અને તેના તદ્રૂપ ઉહ વિગેરે ચિન્ત્ય વિષયો, ઈન્દ્રિયો અને તે ॥ સબધી શબ્દ સ્પર્શાદિ વિષયોનુ જ્ઞાન, હાથ પગ વગેરે છ અગો અને તેના હલનચલન તેમજ તેનુ વિશેષ જ્ઞાન એ બધુ હૃદયમા રહે છે એટલે કે આના સવસૂત્રો હૃદયમા છે એવુ હૃદય સબધી વર્ણન કોઈને તે સિવાય ઉપર વર્ણવેલ ઓજનુ અસ્તિત્વ આ હૃદયમા ક્યારથી હોય છે એ સબધી એનુ વર્ણન કરતા કહેલુ છે કે આ ઓજનુ અસ્તિત્વ શુક્રશોણિત સયોગ કાળે જીવનુ અધિષ્ઠાન છે અને પછી પણ કલલાવસ્થામા પણ તેનુ અસ્તિત્વ હોઈને આગળ જતા ગર્ભમા ઉપર કહેલ હૃદય તૈયાર થતા તેમા તે જીવનના અ તપયત હોય છે આ પ્રકારનુ અહીં વિશેષ વર્ણન છે (ચરકસૂત્રસ્થાન અ-૩૦)

ઉપરના એ વાક્યોમા કહ્યા પ્રમાણે વિશેષ જ્ઞાનાદિ જીવમા રહેલ સવ વસ્તુઓ છાતીમા રહેલ હૃદયમા રહે છે એ વાત અનુભવ સિદ્ધ છે ખરી ?

---

૧ महच्चार्थश्च हृदय पर्यायैरुच्यते बुधै ।
षडगमगविज्ञान इन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ॥
आ मा च सगुणश्चेत चि त्य च हृदि सस्थितम्
यत्सारमादौ गर्भस्य यत्तद्गभरसादस ।
सवर्तमान हृदय समाविशति य पुरा ॥
यस्य नाशात्तु नाशोस्ति धारि यत्हृदयाश्रितम्
य छरीररमस्नेह प्राणा यत्र प्रतिष्ठिता ॥

ચરક સૂ, અ ૩   શ્લો. ૪ અને ૧૬

કારણ ત્રીજુ[1]—ઉન્માદ-ઘેલછાના નિદાનનું તથા તેના ઉપચારનુ વર્ણન કરતા ચરકકારે કહ્યુ છે કે જ્યા કામ ક્રોધાદિકના અથવા સુખ દુ ખાદિના અતિરેકથી મનને આઘાત પહોચે છે અને બુદ્ધિ ચલિત થાય છે ત્યારે માણસને ઉન્માદ થાય છે એટલે કે દુષ્ટ થયેલા વાત પિત્ત કફથી બુદ્ધિનુ રહેવાનુ ઠેકાણુ જે હૃદય તે જ્યારે દૂષિત થાય છે ત્યારે ઉન્માદરોગ થાય છે એમ અહીં કહેલુ છે અને આ રોગના ઉપચારમા કોઠો શુદ્ધ થયા પછી મુખ્યત્વે સ્નેહ બસ્તિપૂર્વક શિરોવિરેચન આપવુ અને તે માટે વજ, જટામાસી વગેરે સંજ્ઞાસ્થાપક અને મગજને ઉત્તેજન આપનાર ઔષધિ આપવાનુ કહેલુ છે આ રોગમા દુષ્ટિ હૃદયની અને તેના ઉપર ઉપચારમા શિરોવિરેચન એની સગતિ છાતીમા રહેલુ હૃદય માનવાથી કેમ બેસે?

કારણ ચોથુ—અપસ્માર કે વાઈ-ઉન્માદપેઠે જ વાતાદિ દોષ વડે જીવનું અત્યત શ્રેષ્ઠ વસતિસ્થાન જે હૃદય તેમા વિકૃતિ ઉત્પન્ન થઈને સ્મૃતિ નષ્ટ થવાને લીધે અપસ્માર રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ રીતે આ રોગના ઉપચારમા નાકમા તીક્ષ્ણ ઔષધોનુ નસ્ય નાખવુ, ઔષધિચૂર્ણ નળીમા ભરીને ફૂંકથી નાકમા ચડાવવા કે નાકમા ચડાવવુ અથવા ઔષધની ધુમાડી આપવી વગેરે ઉપાયો કહેના છે આવા ઉપચારોથી હૃદય જાગૃત થાય છે અને સ્મૃતિ આવે છે એમ ચરકનુ કહેવુ છે[2]

---

१ कामक्रोधलोभहर्षभयशोकचिंतोद्वेगादिभि मनस्युपहते बुद्धौ च प्रचलितायां अभ्युदीर्णा दोषा प्रकुपिता हृदयमुपसृत्य जनयन्त्युन्मादम् ॥

(चरक नि अ ७-३)

तैरल्पसत्त्वस्य मला प्रदुष्टा बुद्धेर्निवास हृदय प्रदूष्य ।
स्रोतास्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेत ॥

(चरक चि अ ९-३)

शुद्धस्याचार विभ्रशे तीक्ष्ण नावनमञ्जनम् ।
ताडन च मनोबुद्धि देहसतर्जन हितम् ॥
प्रदेहोत्सादनाभ्यग धूमपान च सर्पिष ।
प्रयोक्तव्य मनोबुद्धि स्मृतिसज्ञाप्रबोधनम् ॥

(चरक चि अ ९-४३)

२ प्रकुपिता दोषा रजस्तमोभ्यामुपहतचेतस अतरात्मन श्रेष्ठतममायतन हृदयमुपसृत्य पर्यवस्थिता तथा चेन्द्रियायतनानि चरिता कामक्रोध चिन्तोद्वेगादिभि सहसा पूरयन्ति तदा जन्तुरपस्मरति ।

(चरक नि अ ८-४)

૧। ઉપર આપેલા ચરકના ચાર પાચ ઉદાહરણોથી શરૂઆતમા દર્શાવેલી શકાનો ઉદ્ભવ શાથી થાય છે તેનો સામાન્ય ખ્યાલ આવશે હવે ચરકસહિતાની મૂલભૂત જે આત્રેયસહિતા તેના જેવા જ પુરાતન કાલીન જે દશ ઉપનિષદો તેમા હૃદય સબધી આવા જે ઉલ્લેખો હોય તે જોઈએ ।

(૧) તૈત્તિરીયઉપનિષદ–(અનુવાક ૬)મા 'હૃદયનુ વર્ણન છે[1] કે હૃદયના અદરના ભાગમા એક પોકળ ભાગ હોઈને તેમા મનોમય જીવ રહે છે તે સ્વયપ્રકાશ અને અમર છે વળી તાળવાની અદરના ભાગમા જે પોલાણ છે તેમા એક આગળ જેવી ગાઠ છે તે મનનુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે

(૨) બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ (૪–૨–૩)મા આવેલુ હૃદયનુ વર્ણન[2]–હૃદયાકાશમા ઈન્દ્ર (મન) ઈન્દ્રાણી સાથે રહે છે આ હૃદયાકાશમા લાલરગનો જે પિંડ ભાગ છે તેમ જ ત્યા જે જાળ જેવો પડદો છે વગેરે વર્ણન છાતીમા રહેલા હૃદયને કેવી રીતે લાગુ પડે? એવી શકા સહજ થાય છે વળી ત્યા એક નાડી છે એમ કહેલુ છે તે કીયો અવયવ? અને તેમાથી મનનો સચાર જવુ આવવુ કેવી રીતે થાય છે? વગેરે પ્રશ્ન પણ ઉત્પન્ન થાય છે

विश्रान्त बहुदोषाणा अहिताशुचिभोजिना ।
रजस्तमोभ्या विहते सत्त्वे दोषावृते हृदि ॥
चिन्ता उद्वेगादिभिस्तथा मनस्य याहत नृणामपस्मार प्रवर्तते ।
धमनीभि श्रिता दोषा हृदय पीडयन्ति हि ॥

(ચરક ચિ અ ૧૦–૨ –, ૪)

तैरावृतानां हृत्स्रोतो मनसा सप्रबोधनम् । भिषक् कुर्यात्

(ચરક ચિ ૧૦–૧)

आभि क्रियाभि सिद्धाभि हृदय सप्रबुध्यत ।
स्रोतासि चापि शुध्यन्ति तत सज्ञा स विन्दति ॥

(ચરક ચિ ૧ –૪૬)

१ य एषो अन्तर्हृदये आकाश । तस्मिन्नय पुरुषो मनोमय । अमृतो हिरण्मय । अन्तरेणतालुके य एष स्तन इव अवलम्बते । से द्रयोनि । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति ।

२ तयो रेष सस्तावो य एषो न्तर्हृदये आकाश । अथ एनयोरेतदन्न य एषो न्तर्हृदये लोहितपिण्ड अथैनयोरेतत्प्रावरण यदेतदन्तर्हृदये जालकमिव । अथैनयोरेषा सृति सचरणी यैषाहृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा केश सहस्रधाभिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्यो अन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्ति एताभिर्वा एतदास्त्रवदास्रवति तस्मादेषप्रविविक्ताहारतर इवैवभवति।

ઉપરના બે ઉતારા ફક્ત દિગ્દર્શન માટે આપ્યા છે આ પ્રમાણેના જ ઉલ્લેખો બીજા અનેક વાકયોમા મળી આવશે

આ ઉપરાંત હૃદયવિષયક ઉપરની શંકા થવામા યોગવાસિષ્ઠના નીચેના શ્લોકો પણ સહાયક થાય છે —

महान् जगति भूतानां हृदयं तत्किमुच्यते ।
इदं सर्वं महादर्शो यस्मिन् तत्प्रतिबिम्बति ॥
साधो जगति भूतानां हृदयं द्विविधं स्मृतम् ।
उपादेयं च हेयं च विभागो च तयोः शृणु ।
इयत्तया परिच्छिन्ने देहे यद्वक्षसोऽन्तरम् ।
हेयं तत् हृदयं विद्धि तनावेकतटे स्थितम् ॥
संविन्मात्रं तु हृदयं उपादेयं स्थितं स्मृतम् ॥

આ શ્લોકોનુ તાત્પર્ય—જેમ એકાદ મોટા અરીસામા તેની મર્યાદામા આવનાર સર્વ વસ્તુઓનુ પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ આ બધી વસ્તુનુ પ્રતિબિંબ જેમા પડે છે પ્રાણીઓનુ તે હૃદય કીયુ? એવો પ્રશ્ન પહેલા શ્લોકમા કર્યો છે.

છાતીમા રહેલા હૃદયમા વસ્તુઓના જ્ઞાનનુ કાંઈજ સાધન ન હોવાથી અને તેવો કોઇ જાતનો અનુભવ પણ ન આવતો હોવાને લીધે શંકાકારે ઉપલો પ્રશ્ન કર્યો છે અને ગ્રંથકર્તાએ નીચેના બે શ્લોકોમા તેનો સમાધાનકારક ઉત્તર આપ્યો છે કે હાલમા હૃદય શબ્દથી છાતીમા રહેલા હૃદયનો અર્થ સમજાય છે પણ તે એકજ હૃદયપ્રાણી શરીરમા છે એમ ન સમજવુ વસ્તુત પ્રાણીશરીરમા બે પ્રકારનુ હૃદય છે યો ા, ચિત્તવૃત્તિ, જ્ઞાન, સ્મૃતિ, ચિંતન વગેરે બાબતનો વિચાર કરવાને પ્રસંગે વક્ષસ્થલીન અનાહત હૃદય તરફ ધ્યાન આપવાનુ કારણ નથી મતલબ કે એવે પ્રસંગે જ્ઞાનનુ સાધનભૂત અથવા બુદ્ધિનુ નિવાસસ્થાન એવુ જે સંવિત્ હૃદય તેને જ સમજવુ ઉપરના વર્ણનથી એમ સમજાય છે કે ચરક, દશોપનિષદો વગેરે ગ્રંથોના રચનાકાળે વક્ષસ્થલીન હૃદય અને જ્ઞાનનુ સાધનભૂત અથવા બુદ્ધિનુ નિવાસસ્થાન હૃદય એ રીતે હૃદય શબ્દના બે અર્થ થતા હતા અને સંદર્ભને અનુસરી જ્યા જે અર્થ યોગ્ય હોય ત્યા તે લેવામા આવતો હતો પરંતુ યોગવાસિષ્ઠ ગ્રંથની રચના થઈ ત્યારે તો આજ પેઠે ઉપર કહેલા બે અર્થમાથી બીજા અર્થની પ્રતીતિ બંધ થઈ હોવાથી ઉપરના પ્રશ્નોત્તરનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો એમ કહેવામા કાંઈ હરકત નથી.

આ લેખના આરંભે મૂકેલા ચરકના ચાર વાકયોમા આવેલા હૃદય શબ્દથી શરીરનો કયો અવયવ સમજવો તે બાબતમા મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ ગણનાથસેને જે વિવેચન કર્યુ છે તે નીચે ઉતાર્યુ છે —

यत्तु वैद्यके ' बुद्धेर्निवास हृन्य प्रदूष्य ' तन्मस्तिष्कमूलान्तरस्थिताज्ञाचक्रागभूत ब्रह्महृदयाभिप्रायमेव योगिनो हि पट्चक्रनिरूपणे मस्तिष्कमूलमध्यमानाचक्रमुपक्रम्य एतत्पद्मान्तराल निवसति चमन सूक्ष्मरूप प्रसिद्धम् । इति स्पष्ट माहु । न च मनोविरहिता बुद्धिरस्ति । श्रुतिश्च य एपो तर्हृन्य आकाश तस्मिन्नय पुरुषो मनोमय । इति (तैत्तिरीय उपनिषत् पष्ठानुवाक) य य सुश्रुतोद्धृत हृदय चेतनास्थान उक्त सुश्रुत देहिनाम् । तमोभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विशति देहिनाम् ॥ इत्यादि प्राचीनवचन तदपि एतदभि प्रायमेव । जाग्रतस्तद् विकसति स्वपतश्च निमीलति ॥ इत्यादि निद्रादिति दिक् । न च मासमयमेव वक्षस्थलीन हृदत्र तदिति न्याय तद्धि न कथमपि तादृगलक्षणाभिधेय भवितुमर्हति।

(પ્રત્યક્ષ શારીર ભા ૦ પા ૧)

मस्तिष्कसेतु छनिकाम यस्य ब्रह्महृन्यम् Third ventricle of the Brain (પા ૧૪)

ઉપરના સંસ્કૃત ઉતારાનુ તાત્પર્ય–ચરક જેવા પ્રાચીન વૈદ્યકીય ગ્રથમા હૃદયમા બુદ્ધિ છે એમ જે અનુભવથી વિસગત ભાસે એવુ વાક્ય છે તે વક્ષ સ્થલીન હૃદયનો નહિ પણ મગજના મૂળમા રહેલ આજ્ઞા ચક્રના અંશ ભૂત બ્રહ્મ હૃદયનો બોધ કરે છે કારણ કે યોગશાસ્ત્રના ષટ્ચક્ર નિરૂપણ જેવા જે ગ્રન્થો છે તેમા મગજના મૂળમા રહેલ આજ્ઞાચક્રને ઉદ્દેશીને સ્પષ્ટ કહેલુ છે કે " આ પદ્મના મધ્યમા મન રહે છે " અને મનથી જુદી બુદ્ધિ નથી વળી બ્રહ્મહૃદયના અવકાશમા મનોમય પુરુષ રહે છે એમ તત્તિરીય શ્રુતિમા કહેલુ છે

જે પ્રમાણે बुद्धेर्निवास हृदय प्रन्ध्य એ વાક્ય ચરકમા છે તે પ્રમાણે સુશ્રુતમા પણ " પ્રાણીઓનુ હૃદય ચેતના સ્થાન છે જાગૃત અવસ્થામા તે હૃદય વિકસિત હોય છે અને ઉંઘમા હોય ત્યારે બીડાઈ જાય છે " આવુ હૃદયનૂ વર્ણન છે આ વર્ણન પણ વક્ષસ્થલીન હૃદયનુ ન હોઈને મગજના તળામા રહેલ બ્રહ્મહૃદયનુ છે કારણ કે વક્ષસ્થલીન હૃદયમા બુદ્ધિ, મન વગેરે ચેતન વસ્તુને રહેવાનુ સાધન નથી અને તેવો અનુભવ પણ આવતો નથી એટલે તમોગુણથી મન વ્યાપ્ત થતા ઉંઘ આવે છે જાગૃત દશામા મનવિકાસ પામે છે અને ઉંઘમા સકોચ પામે છે વગેરે વર્ણન વક્ષસ્થલીન હૃદયને લાગુ નથી પડતુ પણ બ્રહ્મ હૃદયને લાગુ પડે છે મતલબ કે આ પ્રકારના વાક્યોમા હૃદય એટલે મગજમા રહેલુ બ્રહ્મહૃદય Third ventricle of the brain

દશોપનિષદના ભાષાન્તર કર્તા પ્રો ભાનુએ પોતાના લેખમા કહ્યુ છે કે આ ત્રણ લેખોમા આપેલા દશોપનિષદના વાક્યો વડે દશોપનિષત્‌ના

સમયમા હૃદય એ સ ના મગજના એ- વિશિષ્ટ ભાગને હ મેશા લગા-વામા આવતી હતી ઉવામા, મન બુદ્ધિ વગે મત કરણ ચતુષ્ટય, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને તેના વિષયો, તેમજ બુદ્ધિ નિશ્ચય તર્ક વિગેરે વિશેષ જ્ઞાન એ બધુ મગજના જે ભાગમા હોય છે તે ભાગને હૃદય કહેવાની પ્રથા હતી। પણ પછીના કાળમા માથામા હેલુ ૮ ય એ અર્થ લુપ્તપ્રાય થઈ ગયો અને હૃદય શબ્દથી [illegible] વક્ષસ્થ [illegible] હૃદયનો અર્થ [illegible] થ [illegible] ગ [illegible] આ કારણથી યોગ વાશિષ્ઠકારને પોતાના ગ્રંથમા **साधा जगति भूतानां हृदयं द्विविधं स्मृतम्** એવી સૂચના આપવી પડી અને [illegible]લમા પણ જૂના ગ્રંથો વાચતા આપણે એ સૂચના લક્ષમા રાખવાની [illegible] છે પ્રો ભાનુએ કહેલી આ સૂચના લક્ષમા ન રાખતા આપણે—આધુનિક લોકો [illegible] જેવા પ્રાચીન ગ્રંથ [illegible] ટેલા ઉમા, અપસ્માર વગેરે રોગોમા [illegible] ય પ [illegible] શની [illegible] એ [illegible] નિષ વાત છે એમ બેધડક કહીએ છીએ તેમજ મગજની રચના સબધી શારીરિક વસ્તુસ્થિતિનુ જ્ઞાન પ્રાચીનોને હોવુ [illegible] જ નહી એમ માની લઈને અનેક પ્રકારની અવાસ્તવિક કલ્પના (vaguest notions) કર્યા શિવાય પ્રાચીન ગ્રંથકા [illegible] બીજુ શુ કરે? એ રીતે ઉલટો તેઓનો ઉપહાસ કરીએ છીએ

આનર્વેદ મા વિશેષ એ કલ્પનિક છે આયુર્વેદમા કહેલુ ચન્વયાવત્ શારીર વર્ણ [illegible] કેવળ કવિત્વ પનાત્મ હોઈને તેની પ્રત્યક્ષ સાથે બિલકુલ સુસગતતા નથી શરીરમા મૂળ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ દેખાતુ જ્ઞાનતતુનુ વર્ણન પણ આયુર્વેદમા નથી આની આવી જાતની ગેરસમજુતી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ, પ્રમાણે [illegible] લગા [illegible]નુ જ્ઞાન આપણને ન હોવાથી ફેલાઈ ગઈ છે એટલુજ નહિ પણ પ્રાચીન ગ્રન્થ [illegible] થ [illegible]ને જ્ઞાનની શરીરની [illegible] ગ્રેલ જ્ઞાનતતુ (nerve)નુ [illegible] જ્ઞાન નહતુ એવુ પણ કહનાર લોકો બેધડક વિધાન [illegible] છે

આ લેખ લખતી વખતે પાશ્ચાત્ય ફિઝિઓલોજી (પ્રકૃતિ વિજ્ઞાનશારીર)મા તે દેશના પ્રાચીનો સબંધી આ જાતનો જે એક ઉતારો મળી આવ્યો તે નીચે આપ્યો છે અને આ લેખના પ્રતિપાદન સાથે તેનો થોડો સબધ હોવાથી તેનુ તાત્પર્ય આપી તે ઉપરથી ઉપજતા કેટલા-વિચારો આપ્યા છે

[1] "[illegible] હાર્વેએ ઈ સ ૧૬૨૮ની સાલમા લોહીના સર્ક્યુલેશનની શોધ [illegible]રી તે પહેલા શરીરમા લોહીના ફરવા સબધે તથા શરીરમા લોહીના કાર્ય સબધે અનિશ્ચિત તથા અસ [illegible]દ્ધ અને [illegible] પનાઓ પ્રચલિત હતી

---

૧ Previous to the time of Harvey (1628) the vaguest notions prevailed regarding the use and movements of blood.

શુદ્ધ રક્તવાહિની ઉર્ફે આર્ટરીઝ Arteries એનાથી વાયુ વહે છે (આટરી અન્વર્થક સના) એમ કેટલાક લોકો કહે છે ત્યાર બીજા કેટલાક લોકો કહે છે કે આર્ટરી (ધમનીર)મા એક વિશિષ્ટ પ્રકારનુ સૂક્ષ્મતત્ત્વ (subtle essence) રહે છે, કે જેને પ્રાણીઓનો પ્રાણ કહેવ છે આ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ (વાતસ્વરૂપી પ્રાણાપાન) પ્રાણીઓના મગજના પોલાણમા રહે છે અને પીનીઅલ નામની ગ્રન્થીમા રહેનારો જીવ આ પ્રાણાપાનનુ નિયમન કરે છે, એવી સમજણ પહેલા હતી પ્રાણીઓનો પ્રાણ મગજના પોલાણની આટરીઝમા શી રીતે રહે છે એ પ્રશ્નનો શરીર રચનાની દૃષ્ટિથી ઉકેલ ન સૂઝતા પૂર્વના લોકોએ આ બાબતમા કલ્પના સામ્રાજ્ય ચલાવ્યુ છે”

ઉપરના ફીઝીઓલોજીના વચન માટે દશોપનિષ ગ્રન્થોમા ઉપર કહેના હૃદય સબધી ઉતારા વાચવાથી નીચે પ્રમાણે વિચાર આવે છે

૧ ઉપરના વચનમાનુ વર્ણન મૂળ ગ્રીક ગ્રન્થમા રૂધિરાભિસરણ સબધી જ છે કે કેમ?

૨ અહી વક્ષસ્થલીન હૃદયમાના પોલાણના નિર્દેશને બદલે મગજની અદરના પોલાણનો નિર્દેશ કેમ કર્યો છે?

૩ તેમજ પીનીઅલગ્લેન્ડ અને જીવનો સબધ શા માટે દર્શાવ્યો?

૪ એનીમલ સ્પીરીટસ—પ્રાણીઓના પ્રાણ વિષે ગ્રીક લોકોની કલ્પના કેવી હતી?

૫ આર્ટરી શબ્દનો ધાત્વર્થ શુ?

ઉપરની બાબતનો ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકે તે માટે તો મૂળ ગ્રીક ગ્રન્થો મેળવીને તેનુ અધ્યયન કરવુ જોઈએ છતા આ બાબતમા સામાન્ય

The arteries were supposed by some to contain air by others to contain a more subtle essence called animal spirits the animal spirits were supposed to start from the ventricles of the brain and they were controled by the soul which was situated in the pineal gland How the animal spirits got in the arteries was an anatomical detail which was bridged across by the imigination

Halliburton s Physiology 1915—p 227

* આયુર્વેદમા ધમની શબ્દનો મૂળ અર્થ નાત વહનનો છે અને આયુર્વેદીય ગ્રથમાએ જ્ઞાનતતુ (nerves)ના અર્થમા વાપર્યો છે । પુ ધમનીમાથી શુદ્ધ રક્ત વહે છે એવા અર્થનુ એક પણ ના પ આયુર્વેદમા નથી ત્યાથી અને શરીરની અન્ય રીતે શુદ્ધાશુદ્ધ રક્તવાહિની માટે શિરા, સિરા અને નીલ શિરા એવા બે શબ્દોની યોજના સુશ્રુત શરીર વિભાગમા શિરાવર્ણ વિભક્તિ નામના સાતમા અધ્યાયમા કરના હો ને ધમની વ્યાકરણ નામના નવમા અધ્યાયમા ધમની શબ્દથી જ્ઞાનતતુ વર્ણન આવે છે એમ સ્પષ્ટ ઘાતજ છ

રીતે સૂઝનારા વિચારો લોકો આગળ મુકવાથી આગળની વિચાર પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજક થશે એમ લાગવાથી તે વિચારો અહીં રજુ કરી આ લેખ પૂરો કરીશ મતલબ કે વિચારમા યથાર્થતા કેટલી છે તે પુષ્કળ ચર્ચા પછી જ ઠરે એમ છે

૧ ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા હીપોક્રેટીસ એ અઢીહજાર વર્ષ પહેલા હિંદુસ્તાનમા આવ્યો હતો અને તેણે આયુર્વેદકનુ સમાલોચન કર્યુ હતુ એવી લોકવાર્તા છે

૨ મગજની અંદરનુ પોલાણ પીનીયલ ગ્લેંડ અને જીવનો તેમા નિવાસ વગેરે વસ્તુ ઉપનિષદ અને આયુર્વેદીય ગ્રંથોમા કહેલુ સવિતૃ ચક્ર અથવા બ્રહ્મચક્ર એના વર્ણન સાથે ઘણુ મળતુ આવે છે તેમજ પ્રાણાપાનાદિ વાત મસ્તક વગેરે ભાગમા રહીને ધમનીઓદ્વારા જીવને સર્વ પ્રકારનુ જ્ઞાન કરી આપે છે તથા સર્વ પ્રકારની શારીરિક ક્રિયાની પ્રેરણા કરે છે મતલબ કે રૂધિરાભિસરણને પણ વાત પ્રેરક થાય છે એ જુદુ કહેવાની જરૂર નથી

શરીરની અંદરના પ્રાણાપાનાદિ વાત એ પ્રેરક, ધમનીઓ (nerves) એ અંદરના વાયુના શરીરમા વહનમાર્ગ અને આ બે સાધનોનો ભોક્તા જીવ ઇન્દ્રિયોદ્વારા સર્વ વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે અને તેને અનુકૂલ સર્વ પ્રકારની ક્રિયા ચલાવે છે એ જાતની આપણી પ્રાચીન વિચાર પરંપરા છે

૩ આર્ટરી શબ્દનો વાયુવાહક નાડી સાથે કાંઈક સબંધ હોવાને લીધે આયુર્વેદોક્ત ત્રૈદોષિક વાતના અને તેનુ પૂરણ કરનારી જે ધમનીઓના યોગ્ય જ્ઞાનનો પ્રચાર આપણે ત્યા પણ ન હોવાથી આયુર્વેદિક ગ્રંથોમાના આ વિષયના વર્ણન માટે આજે જે કલ્પનાઓ ચાલે છે તેની જ પ્રથમાવૃત્તિ અથવા પ્રતિબિંબ રૂપ ના ગ્રીકઓના ગ્રીઓના વચનમા દેખાય છે એમ પણ માનવુ પડશે

જીવક કૌમારભૃત્યનુ ચરિત્ર

મહાવગ્ગ (૮-૧-૧)[1] મા જીવક વૈદ્યનુ વિસ્તારથી જીવનચરિત્ર મળે છે જેનો સાર નીચે ઉતાર્યો છે—ભગવાન બુદ્ધના સમયની આ વાત છે એ વખતે વૈશાલી નગરીમા અમ્બપાલી નામની એક પરમ રૂપવતી અને ગીતવાદ્યમા ચતુર ગણિકા રહેતી હતી તે એક રાતના પચાસ કાર્ષાપણ[2] લઈને પોતાને ચાહનાર પાસે જતી એક વખત રાજગૃહનો એક ગૃહસ્થ

૧ જુઓ રાહુલ સાંકૃત્યાયનનુ વિનયપિટક હિન્દીભાષાન્તર સારનાથની મહાબોધિ સોસાયટીએ છપાવેલુ ૧૯૩૫ પૃ ૨૬૯ થી ૨૭૮

૨ જૂના વખતમા એક રત્તીના સીક્કાને કાર્ષાપણ કહેતા

કોઈ કામ માટે વૈશાલી ગયો હશે તેણે ત્યાંથી પાછા ફરી રાજા બિમ્બીસારને કહ્યુ કે "દેવ વશાલી સમૃદ્ધ, શોભિત છે આપણે પણ ગણિકા રાખીએ તો સારૂ થાય" ત્યારે રાજાએ જવાબ આપ્યો કે 'તમે ગણિકા બનાવી શકો એવી કુમારી ખોળી કાઢો" એ વખતે રાજગૃહમા સાલવતી નામની એક રૂપવતી કુમારી હતી તે ગૃહસ્થે ગણિકા થવાને તૈયાર સાલવતી કુમારી રાજાને દેખાડી સાલવતી ગણિકા થોડા વખતમા નાચ, ગીત અને વાદ્યમા ચતુર થઈ ગઈ પછી પોતાને ચાહનાર પાસે એક રાતના સો કાર્ષા પણ લઈને જવા લાગી અમુક વખત પછી એ ગણિકા સગર્ભા થઇ પણ તેણે વિચાર કર્યો કે મારે જો મારી લોકપ્રિયતા જાળવી રાખવી હોય તો આ સગર્ભાવસ્થા છુપાવવી જોઈએ તેથી માદગીને બહાને પોતાને ત્યા માણસોને આવવાની બધી કરી અને પૂરે મહિને તેણે દીકરો જણ્યો ત્યારે તેણે પોતાની દાસીને કહ્યુ કે આ ચીકરાને કચરાના સૂપડામા રાખી ઉકરડામા મુકી આવ હવે વહેલા પ્રભાતમા રાજાની પાસે જતા અભય કુમારે કાગડા ઓથી ઘેરાયેલા એ બાળકને જીવતુ જોઇને પોતાના માણસોને કહ્યુ કે આ બાળકને સાથ અંત પુરમા સ્ત્રીઓને ઉછેરવા આપી આવો તે બાળક જીવતુ હતુ માટે એનુ નામ જીવક રાખ્યુ અને કુમારે એનુ પોષણ કર્યું માટે કુમાર ભ ત્ય–કૌમારભૃત્ય નામ પડયુ

આ જીવક કૌમારભૃત્ય મોટો થયો એટલે અભયકુમારને મળી તેણે કહ્યુ કે "કોઈ પણ જાતના શિલ્પ (વિદ્યાકળા) વગર નિર્વાહ થવો મુશ્કેલ છે માટે હુ પણ શિલ્પ શીખુ"

એ વખતે તક્ષશિલામા દિગંત પ્રસિદ્ધ એક વૈદ્ય રહેતા હતા એટલે જીવક તક્ષશિલા જઈ એ વૈદ્યને મળ્યો અને તેને કહ્યુ કે

આચાર્ય! "હુ શિલ્પ શીખવા ઇચ્છુ છુ" આચાર્યે કહ્યુ –"ભલે શીખો."

પછી જીવક કૌમારભૃત્ય ત્યા ભણવા મડયો તે તરત શીખી લેતો, તરત સમજી જતો અને ભણેલુ ભૂલી જતો નહિ એ રીતે ભણતા સાત વર્ષ થઈ ગયા ત્યારે જીવકને વિચાર આવ્યો કે ઘણુ ભણ્યો, ભણતા ભણતા સાત વર્ષ થઈ ગયા છતા આ શિલ્પ (વિદ્યા)નો તો છેડો જ આવતો નથી ક્યારે છેડો આવશે?

પછી જીવક જ્યા તે વૈદ્ય બેઠા હતા ત્યા ગયો અને કહ્યુ "હુ ઘણુ ભણ્યો પણ આનો છેડો કયારે?' આચાર્યે કહ્યુ ' જીવક! આ કોદાળી લે અને તક્ષશિલાની ચારે તરફ એક એક યોજન ફરીઆવ અને કાઈ અભક્ષ્ય દેખાય તે લઇ આવ"

"ઠીક, આચાર્ય! લીને એ ગયો પણ જીવકે એકેય અભૈષજ્ય ન જોયુ એટલે પાછા આવીને વૈદ્યને કહ્યુ કે—

"આચાય! તક્ષશિલાની ચારે તરફ એક એક યોજન ફર્યો પણ મે એકેય અભૈષજ્ય ન જોયુ"

આચાય કહ્યુ "જીવક, તે ભણી લીધુ તારા નિર્વાહ માટે આટલુ પૂરતુ છે" આમ કહીને જીવક કૌમા ભત્ય માટે આચાય થોડી વાટખર્ચી આપી અને જીવક એટલી વાટખર્ચી લઈ ત્યાથી રાજગૃહ તરફ ચાલી નીકળ્યો પણ જીવકની આ થોડી વાટખર્ચી અયોધ્યા પહોચતા સુધી ગઈ એટલે જીવક કૌમારભૃત્યને વિચાર થયો કે અન્નપાન હિત જગલી તેમા જવાનુ છે માટે વાટખર્ચી કે ભાતા વગર જવુ ઠીક નથી તો વાટખર્ચી મેળવવાનો પ્રયત્ન કેમ ન કરૂ?

એ વખતે અયોધ્યાના નગર શેઠની સ્ત્રીને સાત વર્ષથી માથાના દુખાવાનુ દર્દ હતુ ઘણા મોટા મોટા દિગત વિખ્યાત વૈદ્યો આવી ગયા પણ આ દરદ મટ્યુ ન હતુ તેઓ બધા ઘણુ સોનુ (સોનાના સીક્કાઓ) લઇને ચાલ્યા ગયા ત્યારે જીવકે અયોધ્યામા દાખલ થઇને લોકોને પૂછ્યુ કે "અહીં એવો કોઈ રોગી છે કે જેની હુ ચિકિત્સા કરૂ? ત્યારે લોકોએ નગરશેઠની સ્ત્રીની ચિકિત્સા કરવાનુ સૂચવ્યુ

જીવક કૌમારભત્યે નગરશેઠના મકાન ઉપર જઈ દ્વાર પાસે શેઠાણીને કહેવરાવ્યુ કે એક વૈદ્ય આવ્યો છે અને તમને જોવા ઇચ્છે છે એટલે દ્વારપાળે એ સદેશો શેઠાણીને પહોચાડયો પણ શેઠાણીએ એ વૈદ્ય જુવાન છે એમ જાણીને વિચાર્યુ કે ઘણા મોટા મોટા દિગત વિખ્યાત વૈદ્યો કાઈ નથી કરી શકયા ત્યા આ જુવાન વૈદ્ય શુ કરશે? ત્યાર જીવકે કહેવરાવ્યુ કે "તમે ચિકિત્સા કરાવી જુઓ અને પ્હેલા કાઈ ન આપશો ફાયદો થયા પછી ઠીક પડે તે આપશો" એટલે શેઠાણીએ જીવકને આવવાની હા પાડી

જીવકે શેઠાણીને તપાસી, રોગને ઓળખી શેઠાણીને કહ્યુ કે 'મારે થોડુ ઘી જોઇએ' શેઠાણીએ ઘી અપાવ્યુ એટલે અનેક ઔષધો વડે એ ઘીને પકાવીને એ ઘી શેઠાણીને ખાટલા ઉપર ચત્તી સુવાડી તેના નાકમા નાખ્યુ નાકમા નાખેલુ ઘી મોઢામા નીકળ્યુ એટલે પીકદાનીમા થુકેલા એ ઘીને એક વાસણમા રાખી લેવાની દાસીને શેઠાણીએ સૂચના આપી આ જોઈને જીવક કૌમારભત્યને થયુ કે આ બાઈ નાખી દેવા યોગ્ય ઘીને વાસણમા ભરાવે છે તે કટલી લોભી છે અને મે તો આ ઘીમા કીમતી ઔષધો નાખ્યા છે એની કીમત એ મને શુ આપવાની હતી! પણ શેઠાણી

જીવકના મનના વિચારો સમજી ગઈ અને તેણે આચાર્યને કહ્યુ કે "તમે ઉદાસ ન થશો આ ઘી દાસ લોકોના પગમા ચોળવા માટે તથા દીવામા બાળવા માટે સારૂ છે, માટે રાખ્યુ છે બાકી તમને આપવામા સકોચ રહેશે એમ ન માનશો"

આ રીતે જીવકે શેઠાણીના સાત વર્ષના જુના માથાના દર્દને એક જ નસ્યથી દૂર કર્યો એટલે શેઠાણીએ ખુશી થઈને જીવકને ચારહજાર આપ્યા તેના દીકરાએ પોતાની માને નીરોગ કરી એ માટે ચાર હજાર બીજા આપ્યા તેના દીકરાની વહુએ સાસુના આરોગ્ય માટે ચાર આપ્યા અને નગર–શેઠે ચાર હજાર, એક દાસ, એક દાસી અને એક ઘોડાનો રથ આપ્યો પછી જીવક એ સોળ હજાર, દાસ, દાસી અને અશ્વ રથ લઈને રાજગૃહ ગયા અને અભયકુમાર પાસે જઈ એ બધુ તેની આગળ ધરી કહ્યુ "આ મારા પેલા કામનુ ફળ છે તે તમે રાખો" પણ અભયકુમારે કહ્યુ "જીવક, એમ નહિ, એ તુજ રાખ અને મારી જ જગામા જ તારૂ મકાન બનાવીને રહે" એટલે જીવકે ત્યા જ મકાન બધાવ્યુ

એ વખતે મગધના રાજા બિબીસારને ભગંદરનો રોગ થયો હતો ધોતીયા લોહીથી ખરાબ થતા હતા અને એ જોઈને રાણીઓ મશ્કરી કરતી હતી કે રાજાને ઋતુ આવ્યુ છે હવે તેને ગર્ભ રહેશે અને પ્રસવ થશે પછી રાજાએ અભય રાજકુમારને કહ્યુ કે "અભય મને એવો રોગ છે કે ધોતીયા લોહીવાળા થાય છે અને રાણીઓ મશ્કરી કરે છે માટે મારી ચિકિત્સા કરે એવા વૈદ્યને શોધો"

ત્યારે અભયે પોતાના જુવાન વૈદ્ય જીવકની ભલામણ કરી અને રાજાએ પોતાની ચિકિત્સા કરવા માટે જીવકને મોકલવાની આજ્ઞા કરી અને અભયના કહેવાથી જીવક કૌમાર–ભૃત્ય નખમા દવા રાખી પાસે ગયો અને રાજા બિબિસારના ભગંદર રોગને એક જ લેપથી મટાડયો ત્યારે રાજાએ પાચસો સ્ત્રીઓને બધા અલંકારો પહેરાવી પછી એ અલંકારોનો ઢગલો કરાવી જીવકને કહ્યુ કે "આ પાચસો સ્ત્રીઓના અલંકારો તમને આપુ છુ"

પણ જીવકે જવાબ આપ્યો કે "દેવ, મારા ઉપકારને યાદ રાખો એ જ બસ છે"

ત્યારે રાજાએ કહ્યુ "જીવક મારી હાજરી ભરો અને રણવાસ તથા બુદ્ધ પ્રમુખ ભિક્ષુસઘની (ચિકિત્સાદ્વારા) હાજરી ભરો"

જીવકે કબુલ કર્યું

એ વખતે રાજગૃહના નગરશેઠને સાત વર્ષથી માથાના દુખાવાનુ દર્દ હતુ ઘણા મોટા મોટા દિગત વિખ્યાત વૈદ્યો પણ એ રોગને દૂર નહોતા

અનેક ઔષધો વડે એવુ ઘી તયાર કર્યુ પછી વિચાર કર્યો કે રાજાને ઘી પીધા પછી પચતી વખતે ઉબકો આવશે એટલે એ સમજી જશે કે ઘી પાયુ છે અને એ છે ચંડ (એનુ નામ ચંડપ્રદ્યોત હતું ત આ લિ) એટલે મને મરાવી નાખશે માટે પહેલેથી એમ ન થાય એવો બંદોબસ્ત કરૂ એટલે પ્રદ્યોત પાસે જઇને કહ્યુ કે "મહારાજ, અમે વૈદ્ય છીએ, અને અમારે તો અમુક મુહૂર્તમા અમુક મૂળ ખોદી ઔષધિઓનો સંગ્રહ કરવો પડે છે માટે જો આપ વાહનશાળામા આજ્ઞા આપી રાખો કે જીવકને જ્યારે જે વાહન જોઈએ તે ચડવા આપવુ, અને શહેરના દરવાનોને જ્યારે જીવક જાય ત્યારે જવા દેવાની આજ્ઞા આપો તો ઠીક સગવડ થાય"

એટલે રાજા પ્રદ્યોતે વાહનશાળાઓમા તથા દરવાનોને એ પ્રમાણે આજ્ઞા આપી દીધી એ વખતે રાજા પ્રદ્યોતની ભદ્રવતિકા નામની દિવસમા પચાસ યોજન ચાલનારી હાથિણી હતી પછી જીવક કૌમારભૃત્ય રાજા પાસે ઘી લઈ ગયા અને "આ કષાય પીઓ એમ કહીને ઘી પીવા આપ્યુ અને એ રીતે રાજાને ઘી પીવરાવી હાથીખાનામા જઈ ભદ્રવતિકા હાથિણી ઉપર સવાર થઈ શહેરમાથી નાસી છુટ્યા પણ પ્રદ્યોતને એ ઘી પીવાથી જ્યારે મોળ આવવા માડી ત્યારે તેણે પોતાના માણસોને કહ્યુ કે "દુષ્ટ જીવકે મને ઘી પીવરાવ્યુ છે માટે એને પકડો'

ત્યાર માણસોએ કહ્યુ કે "એ તો ભદ્રવતિકા હાથિણી ઉપર બેસી શહેરની બહાર નીકળી ગયો' એ વખતે અમનુષ્યથી ઉત્પન્ન થયેલો કાક નામનો એક દાસ રાજા પ્રદ્યોત પાસે હતો જે દિવસમા સાઠ યોજન ચાલી શકતો એટલે તેને રાજાએ હુકમ આપ્યો કે ' જા કાક વૈદ્ય જીવકને 'રાજા તમને પાછા બોલાવે છે એમ કહીને બોલાવી આવ પણ આ વૈદ્ય લોકો ભારે માયાવી હોય છે માટે એના હાથનુ કાઇ લઈશ મા

પછી કાકે જીવક વૈદ્યને કૌશામ્બીમા જોયો અને તેણે જીવકને કહ્યુ ' રાજા તમને પાછા બોલાવે છે પણ જીવકે કહ્યુ કે ' હા ઠીક, જરા બેસો હુ ખાઇ લઉ અને કાક તમે પણ ખાઈ લીઓ' પણ કાકે કહ્યુ કે રાજાએ વૈદ્યો મોટા માયાવી હોય છે માટે એના હાથનુ કાંઇ ન લેવાની આજ્ઞા આપી છે)

એ વખતે જીવક કૌમારભૃત્ય નખથી દવા લગાડી આમળા ખાઈને પાણી પીતા હતા અને તેણે કાકને પણ કહ્યુ કે "તમે પણ આમળા ખાવ અને પાણી પીઓ' હવે કાક વિચાર કર્યો કે આ વૈદ્ય પોતે આમળા ખાય છે અને પાણી પીએ છે આમાથી કાંઈ અનિષ્ટ થવાની બીક નથી કહીને તેણે અર્ધુ આમળુ ખાધુ અને પાણી પીધુ પણ તેણે ખાધેલુ

અર્ધું આમગુ ત્યાજ ઉનટી થઈને નીકળી ગયુ એટલે તેણે જીવક કામાર ભૃત્યને પૂછ્યુ કે "આચાય હુ જીવતો રહીશ ના ?"

ત્યા તેણે જવાબ આપ્યો કે "કાક, તુ ડર મા, તુ પણ નીરાગ થઈશ અને રાજા પણ નીરોગ થશે પણ એ રાજા ચડ છે વખતે મને મરાવી નાખે માટે હુ પાછો નહિ આવુ તુ આ ભદ્રવતિ હાથિણી લઈજા"

પછી ત્યાથી ચાલી જીવક રાજગૃહ પહોચી ગયા અને રાજા બિંબિસાગ્ને બધી વાત કરી રાજાએ કહ્યુ 'પાછો ન ગયો તે ઠીક કર્યુ એ રાજા ચડ છે વખતે તને મરાવી નાખત'

પણ રાજા પ્રદ્યોત સાજા થઈ ગયા પછી તેણે જીવક કૌમારભૃત્ય પાસે દૂત મોકલી કહેવરાવ્યુ કે "તમે અહીં આવો, મા ઇનામ આપવું છે' પણ જીવકે જવાબમા કહેવરાવ્યુ કે "મહારાજા મારો ઉપકાર યાદ રાખે તો બસ છે'

એ વખતે રાજા પ્રદ્યોત પાસે લાખો શાલમા શ્રેષ્ઠ કહેવાય એવો એક શાલ જોટો શિબિ દેશમાથી મળેલો હતો પ્રદ્યોત રાજાએ એ શાલ જોટો જીવકને ભેટ મોકલ્યો

જીવકે વિચાર કર્યો કે રાજા પ્રદ્યોતે આજે શાલ જોટો જે મોકલ્યા છે એ ભગવાન બુદ્ધ કે રાજા બિંબિસાર સિવાય બીજાને યોગ્ય નથી એ વખતે ભગવાનનુ શરીર દોષ ગ્રસ્ત હતુ એટલે ભગવાને પોતાના શિષ્ય આનદને કહ્યુ કે "તથાગતનુ શરીર દોષગ્રસ્ત છે તથા વિરેચન લેવા ઇચ્છે છે'

એટલે આનન્દે જીવક પાસે જઈને કહ્યુ કે 'તથાગતનુ શરીર દોષ ગ્રસ્ત છે અને તેઓ જુલાબ લેવા ચાહે છે

ત્યારે જીવકે જવાબ આપ્યો કે "આનન્દ, ભગવાનના શરીરને થોડા દિવસ સ્નિગ્ધ કરો"

પછી ભગવાનના શરીરને થોડા દિવસ સ્નેહિત કર્યા પછી આનદે જીવકને જઈને કહ્યુ કે "હવે ભગવાનનુ શરીર સ્નિગ્ધ છે, હવે શુ કરવુ છે ?'

ત્યારે જીવકે વિચાર કર્યો કે ભગવાનને આધારણ જુલાબ આપવો એ મારે યોગ્ય નથી એટલે તેણે ત્રણ ઉત્પલ હસ્ત (ચમચા) અનેક ઔષધોની ભાવના આપી તૈયાર કર્યા અને પછી ભગવાન પાસે જઈને એક ઉત્પલહસ્ત આપીને કહ્યુ કે આને ભગવાન સુઘશે એટલે એથી ભગવાનને દશ બાર જુલાબ થશે પછી બીજુ ઉત્પલહસ્ત સુઘશે એટલે બીજા દશ એ રીતે ત્રીજુ સુઘશે એટલે, કુલ ત્રીશ જુલાબના ઔષધ આપી અભિવાદન કરી, પ્રદક્ષિણા કરી જીવક ત્યા પણ મોટા દરવાજામાથી નીકળતા જીવકને

વિચાર આવ્યો કે " મે ભગવાનને ત્રીશ જુલાબ આપ્યા છે, પણ ત્રીશ જુલાબ તેમને થશે નહિ એક ઓછો થશે અને જુલાબ થયા પછી જ્યારે ન્હાશે ત્યારે પાછો એક જુલાબ થશે "

પછી ભગવાને જીવકના ચિત્તનો વિતર્ક સમજીને આયુષ્માન આનંદને કહ્યું કે " જીવ ને મોટા દરવાજમાથી નીકળતા આવો વિચાર આવ્યો છે માટે ગરમ પાણી તૈયાર કરાવશો "

ત્યાતો જીવકે મોટે દરવાજેથી પાછા આવીને પોતાનો વિચાર ભગવાનને જણાવ્યો અને ગરમ જલથી સ્નાન કરવાનુ કહ્યુ

પછી ભગવાને ગરમ પાણીથી સ્નાન કર્યુ અને નાહ્યા પછી તેમને પાછો એક જુલાબ થયો આ રીતે ભગવાનને પૂરા ત્રીશ જુલાબ થયા ત્યારે જીવકે ભગવાનને કહ્યુ કે ' જયાસુધી ભગવાનનુ શરીર સ્વસ્થ નહિ થાય ત્યાસુધી હુ યૂષ આપીશ '

ભગવાનનુ શરીર થોડા વખતમાજ સારૂ થઈ ગયુ પછી જીવક પેલો શિબિ દેશના શાલ જોટો લઈ ભગવાન પાસે ગયો અને અભિવાદન કરી એક ખૂણામા બેસી બોલ્યો કે હુ ભગવાન પાસે એક વર માગુ છુ ત્યારે ભગવાને જવાબ આપ્યો કે તથાગત વરથી પર છે "

ત્યાર જીવકે કહ્યુ જે યુક્ત હોય અને નિર્દોષ હોય તો ?

ત્યારે ભગવાને કહ્યુ—

' જીવક બોલો

જીવકે કહ્યુ —

ભગવાન અને ભિક્ષુસંઘ પાંસુકૂલિક (જૂના કપડા, ઝાડની છાલ વગેરે પહેરનાર) છે હવે મને આ શાલ જોટો રાજા પ્રદ્યોત તરફથી મળ્યો છે હવે મારી વિનંતિ છે કે ભગવાન આ મારા શિબિના શાલ જોટાનો સ્વીકાર કરે અને ભિક્ષુ સઘને પણ ગૃહસ્થો પાસેથી મળેલ ચીવર (વસ્ત્ર) લેવાની રજા આપે '

ભગવાને શિબિના શાલજોટાનો સ્વીકાર કર્યો અને ભિક્ષુસઘને બોલાવી ગૃહસ્થો પાસેથી ચીવર વાપરવાની રજા આપી એજ રીતે જીવક કૌમાર ભૃત્યને કાશીરાજ પાસેથી મળેલ કીમતી ક્ષૌમકબલ (અળસીની છાલના રેસાનુ બનેલુ વસ્ત્ર) તેણે ભગવાનને ભેટ આપ્યુ અને ત્યારથી ભગવાને કબલ વાપરવાની છુટ આપી

અહીં મહાવગ્ગની જીવક કથા પુરી થાય છે

શ્રી શંકરદાજી શાસ્ત્રીપદે સ્મારકના ફંડ માટે વૈદ્યસમુદાય પાસે પ્રાર્થના

વૈદ્યોથી એ વાત અજાણી નથી કે આજથી પચીસ વર્ષ પ્હેલા વૈદ્ય સમુદાયની કોઈ સંસ્થા નહોતી તેમ વૈદ્યોના લાભ માટે સંગઠિતરૂપ કાંઈ થતું નહોતું દિનપ્રતિદિન દાક્તરોની સંખ્યા વધતી જતી હતી અને તેઓ સંગઠિત થઈને આયુર્વેદને ઉખેડી નાખવા ચાહતા હતા એ વખતે આયુર્વેદ સમાજની જે અધોગતિની દશા હતી તેનો સૌથી પ્હેલો અનુભવ જો કોઈએ કર્યો હોય તો એ શ્રી શંકરદાજી શાસ્ત્રીપદેએ કર્યો તેઓએ સમય વર્તીને આયુર્વેદની રક્ષા માટે જે આરંભ કર્યો તે આજસુધી વૈદ્યોની રક્ષાનું સાધન થઈ રહ્યો છે તેના દ્વારા સ્થપાયેલ અખિલ ભારત આયુર્વેદ મહામંડલ આયુર્વેદની તથા વૈદ્યોના અધિકારોની રક્ષા માટે જે રીતે લડી રહ્યું છે તે આજે કોઈથી છુપું નથી અને એજ સંસ્થાદ્વારા સ્થપાયેલ વિદ્યાપીઠે હજારો વિદ્યાર્થીઓ ઉત્પન્ન કરીને આયુર્વેદનું ગૌરવ જાળવી રાખ્યું છે શ્રી શંકરદાજી શાસ્ત્રીપદે એ આયુર્વેદ સમાજ ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે તેને કોઈ વિચારશીલ વૈદ્ય ભૂલી શકે એમ નથી પણ જે વૈદ્યે આયુર્વેદ સમાજની અને આયુર્વેદની આટલી સેવા કરી તેને માટે આપણે કાંઈ જ ન કરવું એ તો ઘણું શરમાવનારૂં છે સંસારમાં જે મહાપુરૂષોએ આ રીતે કલ્યાણનો માર્ગ દેખાડયો છે, જેઓએ પોતાના સમાજ અને જાતિની રક્ષા કરી છે તેઓને સંસાર પૂજે છે તો પછી આવા મહાપુરૂષોની યાદગીરી કાયમ રાખવા માટે કાંઈક કરવાની વૈદ્યમાત્રની ફરજ નથી?

આ વિચારથી પ્રેરાઈને અ. ભા. આયુર્વેદ મહામંડળે ગયા વર્ષના અમદાવાદના વૈદ્યસંમેલનમાં નીચેનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે—

આ સંમેલન ઠરાવે છે કે આયુર્વેદ મહામંડળના સંસ્થાપક શ્રી શંકરદાજી શાસ્ત્રીપદેનું એક સ્થાયી સ્મારક બનાવવું અને આ કાર્ય માટે થોડો વિચાર કર્યા પછી નીચેના સજ્જનોની એક કમિટી નીમવામાં આવી

સંયોજક—સ્વામી હરિશરણાનંદ અમૃતસર વૈદ્ય પં. કૃષ્ણશાસ્ત્રી કવઠેકર બી. એ પૂના, શ્રી પં. વાસુદેવ મહશના શાસ્ત્રી ઉજ્જૈન, શ્રી વૈદ્ય ચુનીલાલજી વડોદરા, શ્રી ત્ર્યંબક શાસ્ત્રી આઁપટે પૂના

સ્મારકરૂપમાં પદે શાસ્ત્રીનું નામ પણ રહે અને તેઓની જે હાર્દિક અભિલાષા હતી તે પાર પડે એવી કોઈ યોજના તૈયાર કરવાનું કામ આ વ્યક્તિઓને સોંપવામાં આવ્યું હતું આ કાર્ય માટે વૈદ્ય સમુદાય પાસે માગણી કરીને પૂરતું ફંડ એકઠું કરવાનો અમે ઠરાવ કર્યો છે

અમદાવાદમા સમેલન વખતે વૈદ્ય પ રામપ્રસાદજી દ્વારા અપીલ કરવામા આવી હતી અને તેને પરિણામે આ સ્મારક ફડમા સહાયતાના અનેક વચનો મળ્યા હતા (જુદી જુદી રકમ આપનારાઓના નામો સ પત્રિકાના પ્હેલા અકમા છપાઈ ગયા છે)

આ શિવાય શ્રી પ ઠાકુરદત્તજીશર્મા અમૃતધારા, લાહોર તેઓએ જાહેર કર્યુ છે કે શકરદાજી શાસ્ત્રીપદેના સ્મારકમા જે વ્યક્તિ આયુર્વેદાચાર્યની પરીક્ષામા પ્રથમ આવશે તેને એક સુવર્ણપદક પોતા તરફથી આપવામા આવશે અને એને પૂરતા પૈસાની ગોઠવણ પોતે કરશે (શર્માજીના ટ્રસ્ટદ્વારા એની પણ વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે)

હવે અત્યારે આવશ્યક્તા શેની છે તે જોઈએ શ્રી શકરદાજી શાસ્ત્રીપદેની ઈચ્છા એવી હતી કે (૧) ભારતના વૈદ્યો પ્રાચીનકાળની પેઠેજ સર્વગુણ સપન્ન થાય (૨) અને તેઓ સગઠન કરીને આધુનિક વિચાર પદ્ધતિને અનુકૂળ થાય અને આયુર્વેદના શિક્ષણ માટે પ્રાચ્ય પાશ્ચાત્ય સર્વ વિષયોથી યુક્ત વિદ્યાલય સ્થપાય

જો કે પોતાના જીવતા જ તેઓ આ વસ્તુનો આરભ પૂર્ણ ન કરી શકયા તેઓની મહત્વાકાક્ષાઓ એમના હૃદયમા જ રહી ગઈ પણ હવે મહામડળે તેઓની અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરવા માટે તેઓના વિચારોને કાર્યરૂપમા પરિણત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે આ સ્મારક ફડની યોજના એ માટે કરવામા આવી છે અને તે એ તેટલુ ફડ એકઠુ થતા નીચે લખેલી યોજનાઓને અમલમા મુકવાનો નિશ્ચય કર્યો છે —

૧ યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિઓ આપવી

૨ અનુસધાન (શોધખોળ) કરનારાઓને શોધખોળ માટે મદદ આપવી

૩ સ્થાયી આદર્શ આયુર્વેદ વિદ્યાલય સ્થાપવુ

આયુર્વેદ વિદ્યાલયની યોજના—આયુર્વેદ વિદ્યાલયની યોજનાનો આરભ તો ૧૯૧૭ના નવેમ્બર માસમા થઈ ગયો હતો દેહલીમા ભારતભરના નરેશોની મ્હેલી જે દર સ ૧૯૧૭ના નવેમ્બરમા મળવાની હતી તે વખતે મહામડળના કાર્યકર્તાઓના પ્રયાસથી એક ડેપ્યુટેશન આયુર્વેદ વિદ્યાલય માટે ફડની માગણી કરવા રાજાઓ પાસે દેહલી પહોચ્યુ હતુ જેમા નીચેના વૈદ્યો હતા

સ્વ પ ડી ગોપાલાચાર્લુ મદ્રાસ સ્વ વૈદ્ય પચાનન પ જટાશકર લીલાધર ત્રિવેદી અમદાવાદ, આયુર્વેદ માર્તડ શ્રી લક્ષ્મીરામ સ્વામી જયપુર, મ મ કવિરાજ ગણનાથસેન કલકત્તા, કવિરાજ યાનેન્દ્રનાથ સેન કલકત્તા, સ્વ યોગીન્દ્રનાથ સેન, સ્વ ત્તા શ્રી સુધી નાથ સેન કલકત્તા, પ ઠાકુરદત્ત શર્મા અમૃતધારા લાહોર, રાજવૈદ્ય પ રામનરસાદજી પતીઆળા, ડા પ્રસાદી

લાલજી, પ શ્રી રઘુવર દયાલુજી ભટ્ટ વૈદ્યશાસ્ત્રી કાનપુર, શ્રી પ જગન્નાથ પ્રસાદ શુકલ પ્રયાગ, સ્વ નિવારણચંદ્ર ભટ્ટાચાર્યજી દેહલી

આ બધા વૈદ્યો ડેપ્યુટેશનરૂપે રાજામહારાજાઓને મળ્યા અનેક રાજાઓએ આશ્વાસન આપીને ઉત્સાહ વધાર્યો અને નીચેના રાજાઓએ નીચે પ્રમાણે રકમો ભરી

રૂ ૩૦૦૦ અલવર નરેશે એ વખતે જ આપ્યા

રૂ ૧૬૦૦૦ શ્રીમાન્ રીવા નરેશે આપવાનુ વચન આપ્યુ

રૂ ૫૦૦૦ આપવાનુ જયપુર નરેશે વચન આપ્યુ અને ડુંગરપુર નરેશ તથા જયપુર નરેશે તો આ વિદ્યાલયના સંરક્ષક બનવાનુ કબુલ કર્યું આ ઉપરાંત શ્રીમાન્ ૫ તમચિવ ભોર આદિ અનેક રાજાઓએ સહાયતા આપવાનુ વચન આપ્યુ હતુ

પરંતુ દીલગીરીની વાત એટલી જ છે કે એ વખતે વૈદ્યોની શિથિલતાના કારણથી આ બધી મહેનત ધૂળમા મળી ગઈ કોઈએ પાછળથી આ કાર્ય માટે પોતાનો સમય ન આપ્યો અને કાઈ કાર્ય ન થયુ

હવે આ યોજનાને સ્મારકરૂપમા ફરી સજીવ કરવાનો યત્ન કર્યો છે જો ભારતના ઉદ્યોગી વૈદ્યો આ કાર્યમા સાથ આપશે તો કામ મુશ્કેલ નથી ઉક્ત નરેશો તથા બીજા શેઠીઆ શાહુકારો પાસેથી મદદ મળવાની આશા છે શુ વૈદ્યસમાજમા એક આયુર્વેદ વિદ્યાલય સ્થાપવાની પણ યોગ્યતા નથી ?

નિવેદક–સ્વામી હરિશરણાનન્દજી

શ્રી શંકરદાજી શાસ્ત્રીપદે સ્મારક સમિતિ સંયોજક

वैद्यक त्रैमासिक

વૈદ્યક નામનુ એ ત્રૈમાસિક એલોપથીક વૈદકના વિચારોનો દેશી ભાષા દ્વારા પ્રચાર કરવાના સ્તુત્ય ઉદ્દેશથી આ વર્ષ શરૂ થયુ છે તેનુ વાર્ષિક લવાજમ ટપાલ ખર્ચ સાથે રૂ ૪ છે અને છુટક અંકની કિંમત રૂ દોઢ છે દેશી ભાષા દ્વારા દાક્તરી વિષયોની ચર્ચા કરનારૂ આ પ્હેલુ સામાયિક છે એમ ધારૂ છુ (બંગાળામા કોઈ નીકળતુ હોય તો ખબર નથી)

આ સામાયિકનુ સંપાદન એક સંપાદક મંડળ દ્વારા થાય છે જેમા કાર્યકારી અને સહકારી એમ બે જાતના અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ અને સદસ્યો છે ગોવર્ધનદાસ મેડીકલ કોલેજ પરેલના અધ્યાપકોએ પોત પોતાના ખાસ વિષયનો ભાર ઉપાડી લીધો છે સંયુક્ત મંત્રી તરીકે પ્રો આનંદ શ્રીધર

પણજપે એમ ી ડી ટી એમ એ ડ એચ તથા ગણેશ માધવ ટુકનકર એમ બી બી એસ એ બે કામ કરે છે

જ્યા આ રીતે તે તે વિષયના નિષ્ણાતો અને અધ્યાપકો–જેઓ પોત પોતાના વિષયમા અદ્યતનીય હેવાનો–ઉત્લા વિચારો જાણી લેવાનો ચાનુ પ્રયાસ ર્યો ક છે તઓના લેખો આવતા હોય ત્યા એની તે તે વિષયના જિજ્ઞાસુ માટે ઉપયુક્તતા નિર્ઝ વ હોય વળી કેટલાક લેખો સ્વતંત્ર છે જ્યારે કેટલાક જર્મન વગેરે ભાષામા પ્ર ટ થતા વૈદ્યક સામાયિકમાથી અનુવાદ રૂપ પણ છે

આ ત્રૈમાસિકના લેખોની વિગતમા ઉતરવાની ઈચ્છા નથી તમ જરૂર પણ નથી અહીં આ સામાયિકનુ અવનાકન કર્યું છે તે પણ એની વૈદ્યકીય ઉપયોગિતા દર્શાવવા નહિ પણ મરાઠી ભાષામા આ પ્રકારનો આ પહેલો પ્રયત્ન છે એ હકીકતની નોધ લેવા દેશી ભાષાના વિકાસની દૃષ્ટિએ મારા ચિત્તમા આ પ્રયત્ન ઘણો મહત્ત્વનો છે ગુજરાતી દાક્તરો શુ આ રીતે એલોપથીનુ એક ગુજરાતી સામાયિક ન ચલાવી શકે?

પરિભાષાની મુશ્કેલી સામા ય છે આ સપાદક મડળે પરિભાષાની તદ્દન સુવ્યવસ્થિત કે સવમા ય નહિ પણ એક કામચલાઉ યોજના કરી છે અને અત્યારે દેશી પારિભાષિક શબ્દની બાજુમા અગ્રેજી પર્યાય મુકીને કામ ચલાવે છે પણ ધીમે ધીમે સુઘટિત પરિભાષાનો વિકાસ થશે એવી આશામા કશુ વધા પ તુ નથી

મોટે ભાગે તો દાક્તરોમા જ આ ત્રૈમાસિક વચાશે એલોપથીના અગ્રેજી માસિકો જેટલુ આ મરાઠી ત્રૈમાસિક વચાશે ખ ? ગુજરાતી, બગાળી, પજાબી મદ્રાસી–યૂરોપીયનો અત્યારે બાજુએ રાખીએ– દાક્તરો આ મરાઠી વાચી સમજી શકશે? અને કેવળ મરાઠી દાક્તરોની સખ્યા કટલી? અલબત્ત ગોવર્ધનદાસ મેડીકલ કોલેજ તરફથી નીકળે છે એટલે એ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ વાચશે ખરા?

બાકી સામાન્ય લોકો– દાક્તરી શિક્ષણ વગ ના લોકો વાચે કે સમજી શકે એમ હુ તો માનતો નથી દેશી વૈદો પણ નહિ વાચે (કોઈક અપવાદ નીકળે એ સભવની ના નથી) બધુ જોતા આ પ્રયોગ કેટલો સફળ થાય છે એ જોવાનુ છે

છેવટ આ ત્રૈમાસિકના સપાદક મડળની દૃષ્ટિ વિષે બે શબ્દો (૧) વૈદ્ય એટલે દેશી મુખ્યત્વે આયુર્વેદિક ચિકિત્સક અને દાક્તર એટલે એલોપથિક ચિકિત્સક એ પ્રમાણે સાધારણ સમજણ છે કોઈ વૈદ્ય પોતાને દાક્તર

વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલું

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દષ્ટિથી તથા
અનુભવની દષ્ટિથી ચર્ચનારૂં વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૨૭ — ઓગસ્ટ
અંક ૨ — ૧૯૫૩

तन्नैव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી૦ તરફથી
ઠે. સયાની રોડ મુંબાઇ-૧૪

લવાજમ રૂ ૨-૦-૦ — લાયબ્રેરીઓ માટે ૧-૮-

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિ ની આ અનુ મ િ ા જોઈને વાચ તે ખાત્રી થો કે આ માસિક આપણા વૈદ્યશાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવુ ામ રી ર ા છે આ માસિ નુ આ ર મુ વર ચાલે છે શરૂઆતથી (આ માસિ મા આના ને આવા જ લેખો આવ છે વડ ા ગર્જ્યે ગ ત્યની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિ મંજુર યુ છે અમને આશા છે કે દેશની વિદ્યાના પ્રચારમા જ દશતો ઉર પ સમાજોનો છ પ્રેમ સમજી દર વાચ આ માસિ ના ગ્રાહકો વધારવાની કે છેવટ ાતાના ગામની લાયબ્રેરી ો દ્વારા પ ણ આ માસિ ન વાચન કેલાય તેવી કોશિશ રો

ગૌરીશંકર ક શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રાસ્થાન આદિ ય મુદ્રણાલય રાયખ રો અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ તા ૨૮-૧-૩૭

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૦ મુ] માગશર ૧૯૯૩ [અંક ૮

કાશીનુ છવીશમુ નિ ભા વૈદ્ય સમેલન

૧૯૩૬ ડીસેમ્બરની ૧૮-૧૯-૨૦ આ ત્રણ દિવસોમા ૨૬ મુ નિખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્ય સમેલન કાશીમા ભરાયા આ યુ-ભગઈ જયુ પ્રમુખસ્થાને ગૂજરાતના વયોવૃદ્ધ સુ શ્રી નાગરદાસ ઠરભાઈ બીરાજવાના હતા એટલે ગૂજરાતના વૈદ્યો સારી સખ્યામા હોય જ હુ પણ પ્રમુખશ્રીના આગ્રહથી અને મારા પૂ ગુરૂશ્રી અમૃતલાલભાઇની આજ્ઞાથી સાથી જવા તયાર થયો હતો ૧૫ મીએ હુ પ્રમુખાદિ મડળીને અમદાવાદ જઈ મળ્યો અમદાવાદથી આનદે ૭૫-૮૦ વરરાજે પ્રમુખશ્રીની સાથે જવા તયાર હતા સ્ટેશન પર પ્રમુખશ્રીનો ભાવભીનો સત્કાર થયો, પછી ધન્વતરી ભગવાનની જય સાથે ગાડીએ અમદાવાદ છોડયુ

અમદાવાદ ઉપરાત સુરત, ગોધરા, નડિઆદ, પેટલાદ વગેરેથી પણ વૈદ્યરાજો આવ્યા હતા એકદર ગૂજરાતના વૈદ્યરાજોએ ગૂજરાતી પ્રમુખની શોભામા ઠીક વૃદ્ધિ કરી એમ કહુ તો તે ખોટુ નથી

૧૬ મીએ રાત ૧૦ા વાગે દિલ્હી પહોચ્યા પ્રમુખશ્રીએ અગાઉથી લાડુ, દાળ,ભાત, શાકની રસોઈ તયાર રખાવેલી એટલે આ મધુર રસે 'અધ્વશ્રમ' ઠીક ઠીક ઓછો કર્યો એ રાત અને ૧૭ મીએ સાજે ૫ વાગ્યા સુધી અમો બધા દિલ્હીમા રોકાયા અને દિલ્હી ઠીક ઠીક જોયુ તિબ્બી કોલેજ ઘણા ઓછાએ જોઇ હશે એમ મને લાગે છે !

૧૭ મીએ સાજે પાા વાગે દિલ્હી છોડી ૧૮ મીએ સવારમા ૮ વાગે કાશી પહોચ્યા દિલ્હીથી અમારા સઘમા કરાચીવાળા ભિષગ્ભૂષણપૂર્વાભિભાષી, વિનોદશીલ વૈદ્યરાજ સુખરામદાસજી, રાવલપિંડીવાળા પ મસ્તરામજી, દિલ્હીના ઘનાનદ પત ઇત્યાદિ વૈદ્યો પણ સામેલ થયા હતા કાશી સ્ટેશન

પર કવિરાજ પ્રતાપસિંહ અને બીજા પ- વૈદ્યો સ્વાગત માટે આવ્યા હતા સામાન સ્વયંસેવકોને સોંપી વૈદ્યો ઘણા ખરા વિશ્વવિદ્યાલયમા પહોચી ગયા થોડા ઘણા ટાઉનહૉલમા જમા થયા અને ત્યા આગળ પ્રમુખશ્રીનુ સ્વાગત થયુ ત્યાથી ચાર શ્વેત અશ્વ જોડેની ગાડીમા પ્રમુખશ્રીને સરઘસ આકારમા ફેરવ્યા પ- હાથીઓ રાખેલા તે ઉપર સમાનિત વૈદ્યો મોટરમા આરૂઢ થયા હતા મિલિટરી બેન્ડના સરોદ સાથે અને ઠાઠમાઠથી સરઘસ શહેરમાથી વિશ્વવિદ્યાલયમા આવ્યુ ગેસ્ટ-હાઉસમા પ્રમુખશ્રીનો ઉતારો હતો

કવિરાજશ્રી ગણનાથ સેન, અષ્ટાંગ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયના પ્રિન્સિપાલ (m a m b) રસજનનિવિના લેખક શ્રી ભૂદેવ મુખોપાધ્યાય (m a) આયુર્વેદ મહામહોપાધ્યાય શ્રી ભાગીરથી સ્વામી-આટલા કલકત્તાથી પધાર્યા હતા ગત વર્ષના પ્રમુખશ્રી છાજુરામજી, પતિયાલાના રાજવૈદ્ય રામપ્રસાદજી, રાવલપિંડીના મસ્તરામજી અમૃતસરના હરિશરણાનંદજી, કાનપુરથી ડૉ પ્રસાદીલાલ ઝા પ્રયાગથી શ્રી જગન્નાથપ્રસાદ શુકલ મદ્રાસથી ગવર્નમેંટ આયુર્વેદ કાલેજના ચીફ મેડિકલ ઓફિસર ડૉ રાવ-આટલા જાણીતા વૈદ્યરાજો ત્યા પધાર્યા હતા મહારાષ્ટ્રનો એક પણ વૈદ્ય આવ્યો ન હતો એ ખાસ ધ્યાન ખેચતુ હતુ જયપુરવાળા લક્ષ્મીરામ સ્વામી અને મુ જાદવજીભાઇ આ બન્નેની ગેરહાજરી પણ ધ્યાન ખેચતી હતી

પ્રમુખશ્રીનુ ભાષણ સંસ્કૃત, હિન્દી અને અંગ્રેજી - ત્રણ ભાષાઓમા છપાયેલુ વહેચાયુ હતુ ભાષણમા ખાસ વશિષ્ટ્ય મને નથી જણાયુ

સ્વાગત પ્રમુખ મહામના પં માલવીયાજીનુ ભાષણ છપાઈને વહેચાયુ ન હતુ મ્હોડેથી જ માલવીયાજી બોલતા હતા તેમના ભાષણનો સાર આ હતો —

" હુ આપ સૌનુ માન પુર્વક સ્વાગત કરુ છુ જે વિદ્વાનો આટલે દૂર પરિશ્રમ અને ધન વ્યય સહન કરીને આવ્યા છે તેમનો હુ કૃતજ્ઞ છુ આ ધન્વતરી નગરી છે અને અહિંઆ આ વખત સમેલન થઈ રહ્યુ છે એથી મને અત્યત હર્ષ થાય છે જે સારા સારા વૈદ્યો અહિ નથી આવ્યા તેથી મને ખેદ થાય છે પ ગણક શાસ્ત્રી શ્રી શોભેજી મહારાજ, લક્ષ્મીરામ સ્વામીજી અને જાદવજી મહારાજ - આ ધુરધર વૈદ્યરાજો અહિંઆ આવ્યા નથી એથી મને દુ ખ થાય છે આ વૈદ્યસમેલનનુ ૧૬ મુ અધિવેશન છે ગત ૨૫-૩૦ વર્ષોમા આયુર્વેદે ભારે ઉન્નતિ કરી છે ઘણાઓએ આયુર્વેદનો લાભ ઉઠાવ્યો છે પ્રાચીન કાલમા આયુર્વેદનુ શિક્ષણ આપવા માટે ઘણો અચ્છો પ્રબધ હતો કારણ કે રાજા મહારાજાઓ તરફથી એને સારી સહાય

મળી રહેતી પશ્ચિમની સભ્યતાએ અમારી આ આયુર્વેદ શિક્ષાના સુપ્રબંધને બગાડી નાખ્યો છે દેશી રાજાઓ આયુર્વેદને મહત્વ આપતા હતા, અંગ્રેજોએ ડોકટરી ચિકિત્સા ચલાવી અને એના ઉપર કુઠારાઘાત કર્યો આયુર્વેદની શિક્ષા માટે આપણા લોકોએ બહુ સારૂ કાર્ય કર્યુ છે છતા હજીયે ઘણુ કામ બાકી રહ્યુ છે જે માણસ થોડુ કામ કરી સતોષ પામી બેસી જાય છે તેને લોકો કાયર કહે છે આપણે કાયર બનવા નથી માગતા પરતુ દિન પર દિન જેટલુ આગળ વધાય એટલુ વધવા માટે દૃઢ નિશ્ચયી બન્યા છીએ

"આયુર્વેદના મહત્વને બતાવવા જેસલુ એ તો સૂર્યને દીવો બતાવવા જેવુ છે ૨૦૦૦ વર્ષો પહેલા અલેકઝાંડર અહિંથી પોતાની સાથે વૈદ્યો લઈને ગયો હતો જે દરદીઓને ગ્રીસના વૈદ્યો સારા કરી શકયા ન હતા તે દરદીઓને આપણા એ ભારતીય ચિકિત્સકોએ સારા કરી આયુર્વેદની વિજય પતાકા દૂરના દેશોમા ફરકાવી હતી બૌદ્ધકાળમા પણ આયુર્વેદનુ મહત્વ ઘણુ હતુ

"આજ અનેક હજાર વિદ્યાર્થીઓએ આયુર્વેદની પરીક્ષાઓ પસાર કરી હશે બિહાર, સયુક્ત પ્રાત, મદ્રાસ, ગીલાન આદિ સ્થાનોમા આયુર્વેદનુ શિક્ષણ દેવા માટે સસ્થાઓ ખોલવામા આવી છે ૧૯૨૫ થી ગવર્નમેંટ પણ આ સસ્થાઓમાની કેટલીકને મદદ દઈ રહી છે દેશી રાજ્યોમા પણ આવી સસ્થાઓ ખડી થઇ છે ઔષધો બનાવવાને માટે પણ ઠીક ઠીક પ્રબંધ થયો છે આ બધી વાતો પાછલા તીસ વર્ષના થએલી છે પરતુ હમોને આટલાથી સતોષ નથી અમેરિકા, જર્મની, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ વગેરેના લોકોએ આયુર્વેદમા કેટલી પ્રગતિ સાધી છે? એ લોકોએ રોગ ન થાય એ માટે, રોગ થયા પછી તે મટાડવા માટે અને સર્જરીમા આશ્ચર્યકારક પ્રગતિ કરે છે એ લોકોના મુકાબલે આપણે કયા છીએ? એ લોકો પાસે જે વિદ્યા છે તે બધી આપણે શીખી લઈને આપણી ઉન્નતિ સાધવી જોઈએ કેવળ હિંદી ભણેલાઓ પણ આયુર્વેદને અપનાવી શકે છે આયુર્વેદની પપટી દ્વારા ૨૦ થી ૨૫ શેર દુધ પીવડાવીને મડદા જેવા દરદીને હષ્ટપુષ્ટ બનાવવામા આવે છે આપ લોકો આયુર્વેદમા એટલી ઉન્નતિ સાધી લો કે યુરોપના લોકોને તે શીખવા માટે આપની પાસે આવવુ પડે અને જુએ કે આયુર્વેદમા શા શા ચમત્કારો ભરેલા છે સાથ સાથ સર્જરી પણ શીખવી જોઈએ સ્વરાજ્ય વિના આપણે આપણી સસ્કૃતિની રક્ષા કરી શકતા નથી છતાયે આ બ્રિટિશ રાજ્યમા રહીને જેટલી ઉન્નતિ સધાય તેટલી આપણે સાધવી જોઈએ

"આયુર્વેદનો ખૂબ વિસ્તાર કરવો જોઇએ એનુ એક કેન્દ્ર હોવુ જોઇએ દરેક જિલ્લામા આયુર્વેદની શિક્ષા દેવા માટે સસ્થાઓ ખોલવી જોઇએ પ્રત્યેક ગામડામા આવી સસ્થાઓ હોવી જોઈએ

"જે લોકો એમ માને છે કે અંગ્રેજી દવાઓના જેટલી આયુર્વેદની દવાઓ ફાયદો નથી કરતી તે ગલત વાતો ... છે ...ગો થાય જ નહિ એનો પણ ઉપાય આપણ અહિ છે

'માંસ વિષયુક્ત છે, એનો ત્યાગ ...નો જોઈએ, આ જાતનું આંદોલન અમેરિકામાં ખૂબ જોરથી હાલમાં ચાલી રહ્યું છે. મદ્રાસના એક વિદ્વાને પ્રત્યેક પ્રાંતના ભોજનને અલગ અલગ ...ને ખવરાવીને અખતરાઓ કર્યા છે અને અખતરાઓને અંતે પંજાબ પ્રાંતનો ખોરાક (દૂધ રોટી અને અડદની દાળ) ખાનારા ... સૌથી મોટા-તા... થયા આ ઉપરાંત વળી એક વિદ્વાને લખ્યું છે કે સોયાબીન માંસ ... કરતા પણ અધિક પૌષ્ટિક ખાદ્ય પ...થ છે એટલે વૈદ્યોને મારી પ્રાર્થના છે કે તમો ખોરાકનો અભ્યાસ કરીને લોકોને એનો ઉપદેશ ક... 'જિસકી લાઠી ઉસકી ભેંસ,' 'જિસકા લોહા ઉસકા દેશ' આથી જ મારી આપ સૌ વૈદ્યોને નમ્ર વિનતી છે કે પરમાત્માએ ખાવાને માટે આપણને જ અણમોલ ...ચીજો-ઘી દૂધ વગેરે-આપી છે એનો ઉપયોગ કરીને શરીરને પુષ્ટ ...નાવવા પ્રયત્ન આદ...

'અંતમાં સંમેલનને સફળ બનાવવા જે મ...નોએ અથાગ મહેનત ઉઠાવી છે તે સૌનો હું ફરીથી આભાર માની મારૂં વક્તવ્ય પૂરૂં કરું છું"

આ ભાષણના ...રી માલવીયજીએ વૈદ્ય શાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર પ્રાણાચાર્યને સભાપતિ બનાવવાનો પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો અને શ્રી ગણનાથસેન, પટિયાલાના રાજવૈદ્ય રામપ્રસાદજી અને મ...ાસવાળા ડા કૃષ્ણારાવ વગેરેએ તેને અનુમો...ન આપ્યું

આ વિધિ થઈ રહ્યા ...દ પૂ માલવીયાજીએ ...ષણા કરી કે 'હવે અમારા ન...રના સુબો ... મિશ્નર આયુર્વેદના પ્રદર્શનને ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરશે'

શ્રી પન્નાલાલ આઈ સી એસ છે ...શીના મિશ્નર છે બહુ ઉત્સાહી અને ...શપ્રેમી મને જણાતા પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતા પહેલા એમના ભાષણનો સાર

'આપ પાસે ઊભા થઈ બોલવાનો આ પ્રસંગ મને સાંપડયો તે માટે હું મારી જાતને ધન્ય માનું છું વિદ્વાનોનો આદર સર્વત્ર થવો જ જોઈએ માલવીયાજીએ આપનું સ્વાગત કર્યું છે મારા જેવો અધમ (સરકારી) કર્મચારી પણ એમાં હિસ્સો નોંધાવવા ઊભો થયો છે

'થોડા વખત પહેલા એક સરકારી ઓફીસરે આપને એક કડવી વાત (આયુર્વેદિક ચિકિત્સા વૈજ્ઞાનિક નથી એ) સંભળાવી હતી એથી આપ સૌને બહુ દુખ થયું છે એ મારી જાણમાં છે પરંતુ સરકારી અમલદારને પણ પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરવાની છુટ હોવી જ જોઈએ ને? હા એક શરતે કે તે શુદ્ધ મનથી ત્યાગ ભાવથી કહેલી હોવી જોઈએ

"ગામડામાં જવાના મને ઘણા પ્રસંગો આપડે છે મેં જોયું છે કે ગામડાના લોકોમાં આયુર્વેદિક દવાઓની સારી માગ છે કારણકે અંગ્રેજી દવાઓના મુકાબલે દેશી દવાઓ સસ્તી પડે છે આથી સરકાર પણ એમાં મદદ કરી રહી છે વધુ લોકો ગામડામાં જઈ કામ કરશે તો સરકાર હજી પણ વધુ મદદ આપશે હજી આ દિશામાં નહિ જેવું કામ થયું છે પરંતુ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયે આ દિશામાં ઠીક દાખલો આપ્યો છે વળી આપણા લોકોને કયો વૈદ્ય અસલી છે અને કયો વૈદ્ય નકલી છે તે જાણવાનું જ્ઞાન નથી એટલે કેટલાક લેભાગુની સાથે સારા વૈદ્યોપણ નિંદાય છે જડીબૂટિયોનો નિર્ણય પણ હજી થઇ શકયો નથી આવા કેટલાક કારણોને લઇને સરકારનું પણ ધ્યાન આ તરફ કંઈક ઓછું છે અને આથી જ પેલા સરકારી અમલદારે આયુર્વેદને અવૈજ્ઞાનિક કહેવાની ધૃષ્ટતા કરી હતી

"વૈદ્યોની દવા લોકો ત્રીજા નંબર પર કરે છે અધિકતર રોગી તો પહેલા એલોપથિક ડૉક્ટરો પાસે જ જાય છે ઠીક ન થાય તો પછી હોમિયોપેથિક ડૉક્ટરો પાસે જાય છે જો આ બેથી સારૂં નથી થતું તો પછી ત્રીજે નંબરે વૈદ્ય પાસે જાય છે 'અરે ભાઈ જરા વૈદ્યને તો દેખાડી લો' એમ કહી વૈદ્ય પાસે આવે છે આ શોચનીય સ્થિતિ દૂર કરવી તમારા હાથમાં છે તમો એવો સરસ અભ્યાસ કરો, એવી સરસ દવાઓ બનાવો અને વાપરો કે લોકોને પહેલા તમારી પાસે આવવું પડે મને ખાત્રી છે કે ભણેલા અને અભણ બંને તમારી પાસ આવે એવું તમો કરી શકો એમ છો

"વૈદ્યો એક સરખા સ્ટેન્ડર્ડવાળા મળી જાય દવાઓ એક સરખા સ્ટેન્ડર્ડ વાળી મળે આ બંને સરખા સ્ટેન્ડર્ડવાળા તૈયાર થાય એવી કોઈ પ્રમાણિક સંસ્થા જો થઈ જાય અને ઔષધોનું સ્ટેન્ડર્ડ પણ એક સરખું થઈ જાય તો મારૂં માનવું છે કે વૈદ્યો માટે માન ઉપજશે

"એક એવી સંસ્થા ઉત્પન્ન થવી જોઈએ કે લોકો સમજી શકે કે અહીંના વૈદ્યો અસલી છે અને બીજેથી નીકળેલા વૈદ્યો નકલી છે આવું થાય તો મગદુર નથી સરકારની કે આ તરફ પૂરતું લક્ષ્ય ન આપે

"આ પવિત્ર કાશી નગરીની ગલિઓમાં, પવિત્ર ગંગાજીના તટપર જ્યાં હજારો સ્ત્રી પુરૂષો જમા થાય છે—ત્યાં અશ્લીલ અને ગંદીચ જાહેરખબરોના પોસ્ટરો ભીંતો પર ચોટાડેલા નજરે પડે છે આ એલોપથિક અને હોમિયોપેથિક ડૉક્ટરોની જાહેર ખબરો નથી પરંતુ વૈદ્યોની છે આવી એક જાહેર ખબર જોઈને મને હમણાંજ વૉઈસ ચાન્સેલરના પત્નીએ આ શું લખ્યું છે? એમ પૂછેલું નર્જનો! વિચાર કરો કે હું એમને શો ઉત્તર આપી શકું? મારૂં મ્હો શરમને લીધે નીચે નમી પડયું! અગર આપ સૌ એ ગલીચ જાહેર

ખબરોને ગંગાજલ લઈ ધોઈ કાઢશો તો હું મારી જાતને ઘણી જ કૃતજ્ઞ લેખીશ હું આ વાતને ક્રોધથી નહિ પરંતુ દુઃખથી કહી રહ્યો છુ

"સજ્જનો! આજે આ પ્રદર્શનથી મોટો લાભ તો એ થશે કે આજે આપણા લોકોને સમજાઈ જશે કે કેટલા પરિશ્રમથી આ બધી સામગ્રી વૈદ્યોએ ભેગી કરી છે આપ જો વનસ્પતિઓ ઉગાડવા માટે પ્રયત્ન કરશો તો હું આપ લોકોને ઉપજાઉ જમીન અપાવવા માટે પ્રબંધ કરી શકીશ આપને તો ફક્ત એની દેખરેખ રાખવા માટે એક આદમી જ રોકવો પડશે "

આ પછી કવિરાજ ગણનાથસેન શ્રી પન્નાલાલજીનો આભાર માનવા ઊભા થયા અને કૃતજ્ઞતા દર્શક ઉદ્ગાર કાઢી 'આપ ચિરંજીવી થઈ અમારા કામમાં મદદ કરતા રહો એજ ભગવાન પાસે માગું પ્રાર્થના છે'-કહી પોતાની બેઠક લીધી આ પછી પન્નાલાલજીએ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું

આ પછી સભાપતિ મહોદયનું ભાષણ સંસ્કૃતમાં અને હિંદીમાં વંચાયું એમના ભાષણમાં આયુર્વેદનો ઇતિહાસ આયુર્વેદની પરંપરા, આયુર્વેદની અપૌરુષેયતા આયુર્વેદનો ધર્મ સાથે સંબંધ-વગેરે શૈલી આયુર્વેદ વૈજ્ઞાનિક છે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે ભાષણ તો માસિકમાં છપાશે જ એટલે એ વિષે હું કંઈ લખતા નથી

સભાપતિના ભાષણ પછી 'વિષસભાના પરિષદ' જાહેર થઈ પ્રમુખ સ્થાને 'રસજલનિધિ' ના કર્તા ભૂદેવ મુખરજી એમ એ હતા તેમણે છપાવી રાખેલું પોતાનું ભાષણ સંસ્કૃતમાં વાંચ્યું ભાષણ તદ્દન નમાલું હતું સર્પ વિષમાં ચરકસુશ્રુત ચક્રદત્ત વૃંદમાં જણાવેલી વાતો જણાવેલી જ્યારે તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે આપ આપનો અનુભવ રજુ કરો ' ત્યારે બીજા પ્રશ્નોની વચમાં એ પ્રશ્ન ઉડી ગયો મને તો આવા પ્રમુખની અને આવા પ્રમુખને મહી લે એવા મેંઢા જેવા વૈદ્યોની બન્નેની દયા આવે છે ઉપાધિ વાળા માણસો સ્વર્ગના દેવતા જેવા વૈદ્યોમાં પૂજાય છે ભૂદેવ મુખરજી જેવા પાસેથી તો મેં ઘણી સારી આશા રાખી હતી

એક વિદ્યાર્થીએ આ વખતે 'દૂષીવિષ' વાળા શ્લોકો ઓની રસ ચિકિત્સા વૈદ્યો માટે હાનિકર્તા છે કારણ કે ઝેરી ઔષધો કાલે કરી દૂષીવિષને જ લાવનાર છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું એ વિદ્યાર્થીની દલીલમાં જોર હતું પરંતુ આ દલીલનો મુદ્દાસરનો જવાબ કોઈએ ન આપ્યો એક વૈદ્યરાજે કહ્યું કે 'વૈદ્ય લોકો ઝેર વાપરે છે તેને શુદ્ધ કરીને વાપરે છે માટે તે ઝેર જેવું નહિ પણ અમૃત જેવું કાર્ય કરે છે' બીજાએ કહ્યું 'રસચિકિત્સા વિના વૈદ્યોની પ્રતિષ્ઠા જ સંભવતી નથી' પરંતુ આ શાસ્ત્રીય દલીલો ન હતી

यत् स्थावर जङ्गमकृत्रिम वा
देहादशेष यदनिर्गत तत् ।
जीर्ण विषघ्नौषधिभि हतवा
दावाग्निवातातपशोषितवा ॥
स्वभावतो वा गुणविप्रहीन
विष हि दूषीविषतामुपैति ॥
वीर्याल्पभावात्र निपातयत्तत्
कफावृत वर्षगुणानुबन्धि ॥

सुश्रुत क पस्थान अ २

આ જમાનામા ઝેરો ખૂબ વપરાય છે અને તેની Cumulative effect થતી હોય તો નવાઈ નહિ મ સાભળ્યુ છે ક પૂ ઝંડુભટ્ટજી આજ કારણથી રસૌષધોના ઉપાસક ન હતા

જે વૈદ્યરાજે ઝેરના શોધન વિષે ચર્ચા કરી હતી તેનો ઉત્તર તો ઉપરના શ્લોકોમા જ છે 'વિષઘ્નૌષધિભિહતવા'નો અર્થ જ એવો છે કે વિષઘ્ન ઔષધીઓથી તે મરાયેલુ હોય તોયે ઝેર નુકશાન કરે છે જ વછનાગની શુદ્ધિ ગોમૂત્રમા કરવામા આવે છે પરતુ ગોમૂત્રને વિષઘ્નૌષધિ માનવી કે વિષશોધન દ્રવ્ય માનવુ ? આ બધી ચર્ચા કરવા જેવી હતી પરતુ વૈદ્યોને શાસ્ત્રીય ચર્ચાઓ કરતા જલસામા વધુ રસ આવે છે એટલે મની મહાશય શ્રી બાજપેયીજીએ કહ્યુ કે વખતના અભાવે આજનુ કાર્ય સમાપ્ત કરવામા આવે છે પ્રમુખ મહાશય તો શોભાનુ પુતળુ જ હતા એટલે તે તો સૌ કરતા પહેલા ઊઠી ઊભા થયા—રામ, રામ, રામ ! ! આ આપણી સભાઓ પરિષદો ?

રાત્રે વિષયવિચારિણી સભા રાખવામા આવી હતી આ વિષયવિચારિણી સભાઓમા વ્યર્થ ઠરાવો પાછળ વીજળીના દીવાઓ બળે છે અને પાછા એજ ઠરાવો ખુલ્લી બેઠકમા શોરબકોર મચાવી મૂકે છે રાજકીય સભાઓનુ આ અગ આપણી વૈદ્યસભાઓના દેહને પણ ખાવા બેઠુ છે નહિ તો આ ઠરાવોમા જ આપણી પરિષદો અને સમેલનો કા સમાપ્ત થાય ? આ વૈદ્યસમેલનમા એક પણ માગેલ નિબધ વચાયો નથી,* એક પણ માગી ચર્ચા સભાઓ પરિષદમા ચાલી નથી, એક પણ વિદ્વાનને પોતાના વિચારો દર્શાવવાની તક મળી નથી, એક પણ પરિશ્રમી સશોધકને પોતાના જીવનધનતુલ્ય પ્રયોગો કહેવાની છુટ મળી નથી સમેલનના ત્રણેય દિવસોમા કેવળ ભાટોના જેવી વાગ્ચાતુરી, સ્તુતિઓ, અહોરૂપ અહોધ્વનીની જેવી અરસપરસની પ્રશસા—આ સિવાય મે કઈ જ ન જોયુ આ કવિઓનો મૂસાયરો ન હતો કે જે કોઈને પોતાની

પ્રશસ્તિ-કૃતિઓ ગાવાનુ સ્થાન હોય ફોટાઓ, પાર્ટીઓ, ઠરાવો, રાગડાઓ —બસ આ જ આપણા સમેલનો?

સભાસાપરિષદ ત્રણ —વિદ્યની, નિદાનની અને શારીરની-રાખવામા આવી હતી વિદ્યસભાપાનુ ફ્રાગ્સ હુ ઉપર વર્ણવી ગયો બીજે દિવસે શ્રી ગણનાથ સેનના પ્રમુખપણા નીચે નિદાન સભાપા રાખવામા આવી હતી ડૉ. પ્રમાદીલાલ ઝા એ Enzymes ferments Antibodies endocrines-આ બધા નામો દોષ શબ્દના સૂચક છે એ અસ્પષ્ટ રીતે કહ્યુ અને એટલામા વરસાદ પડયો એટલે સભા વિખેરાઈ ગઈ ત્રીજે દિવસે શ્રી માલવીયજીના પ્રમુખપણા નીચે શારીર સભાપા રાખવામા આવી હતી મદ્રાસવાળા ડા કૃષ્ણરાવે કઈક પ્રવચન કર્યુ હતુ (હુ આ સભામા હાજર ન હતો એટલે કઈ કહી શકતો નથી, પરતુ જે એમા ગયા હતા તે કહેતા હતા કે કઈ દમ ન હતો)

પહેલો દિવસ પ્રમુખ અને સ્વાગત પ્રમુખોના ભાષણોમા તેમજ બીજી ઔપચારિક વિધિમા પસાર થવાનો બાકી બે દિવસોમા છેલ્લા દિવસમા તો પાર્ટી, ફોટાઓ સ્તુતિ માનપત્રની આપ લે, સભાસદો વધારવાની લખણી વિસર્જન વગેરે પ્રોગ્રામ ખીચોખીચ હોયજ, બાકી જે એક દિવસ રહ્યો તેમા ઘણુ ઉપયોગી કામ જ થાય ખરુ પરતુ તે માટે દષ્ટિ સચાલકોમા હોવી જોઈએ? આ શાસ્ત્રીય દષ્ટિનો અભાવ એજ આપણા વૈદ્યોનુ મોટામા મોટુ દૂષણ છે આપણે માત્ર મ ડૉક્ટરોમા, ઓરીએ ટલ કૉન્ફરન્સોમા જોઈએ છીએ તો ત્યા કેવુ રીતસરનુ કામકાજ ચાલ્યા કરે છે? દરેક વિભાગી પ્રમુખ પોતાના વિભાગમા આવેલા બધા નિબધો વચાવે ચર્ચા અને પોતે પણ શોધ પ્રવચન કરે આમ રીતસર કામ ચાલે પરતુ આપણે વૈદ્યો આ વીસમી સદીમા રહ્યા છતાય ૧૫મી સદીમા વસીએ છીએ જુવાનો આવા સમેલનોનો બબ્જો જ્યા સુધી નહિ લે ત્યા સુધી આ જૂના આ વૃદ્ધો પાસેથી રીતસર કામની આશા રાખવી તો નથી જ રખાતી વૃદ્ધો પાસેથી જુવાનોએ શીખવાનુ તો ઘણુયે છે પરતુ તેમના પ્રત્યે સપૂર્ણ માન ધરાવવા છતાય એટલુ તો કહેવુજ પડે છે કે જુવાન માનસ-જુવાન લોહી-નવીન વિદ્યા-જગતની સાથે કૂચ કરવાની તમન્ના, વિશ્વવ્યાપી વિજ્ઞાનનુ આયુર્વેદ એક એકમાત્ર (Unit) છે એ સમજી લેવાની શક્તિ-આ બધુ આજના આપણા વૈદ્યોમા નથી પરતુ જુવાન વૈદ્યો ક્યા છે? સતત પરિશ્રમ વિશાળ વાચન, જીવનને અખડ સાધનાગણી આયુર્વેદ માટે તે ખરચવાની ધગશ-નૂતન વિચારોને પચાવી લઈ તેમાથી સ્વપ્રતિભાથી નવિન સર્જન કરવાની કલાદષ્ટિ આ બધુ જુવાન વૈદ્યોમા છે ખરુ? જો આ ગુણો નહિ હોય તો તે જુવાન સ્બાયા છતા ઘરડા જેવાજ સમજવાના પુરાવા આયુર્વેદમા નૂતન લોહી નહી મળે તો તે ઘરડો જ રહેવા સર્જાયેલો દીસે છે

ઠરાવો ૨૫-૩૦ જેટલા થયા છે, પરન્તુ મને એમા લેશમાત્ર રસ નથી એટલે એ વિષે મૌન જ રાખુ છુ આયુર્વેદમહાસમ્મેલનમા પ્રતિલોમ-લગ્ન-નિષેધનો ઠરાવ[1] લાવવાની વૃષ્ટતા કરી શકાય છે? આ ઠરાવો ચર્ચવાનો પણ પૂરો વખત રહ્યો ન હતો

પ્રદર્શન સારૂ હતુ નિઘટુ વિભાગ જુદો જ હતો એક વિભાગમા હસ્તલિખિત અને મુદ્રિતગ્રથો, શસ્ત્રક્રિયામા ઉપયોગમા આવતા યત્રો, પક્ષીઓ, માછલીઓના જુદા જુદા નમૂનાઓ, ખનિજ પદાર્થોના સારા, મોટા પ્રમાણમા નમૂનાઓ, શરીરના મોડેલો, રત્નોપરત્નોના નમૂનાઓ, હિરણ્યગર્ભ પોટ્ટલીના નમૂનાઓ, સાપ, વીછી, શખ, વગેરેના નમૂનાઓ ધ્યાન ખેચે તેવા હતા બીજા વિભાગમા વનસ્પતિઓના નમૂના, પુઠા ઉપર ચોટાડેલા નમૂનાઓ તથા લીલા કુડાની વનસ્પતિઓ, કદમૂળ ધાન્ય વગેરેના નમૂનાઓ, અષ્ટવર્ગની વનસ્પતિઓ—વગેરે હતુ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયની આયુર્વેદ કૉલેજના બૉટેનીના પ્રૉ બલવતસિહજીએ ઠીક શ્રમ લઈને નમૂનાઓ તૈયાર કર્યા છે પરન્તુ એ ભાઈને નિઘટુનુ જ્ઞાન નથી એટલે તેમના નમૂનાઓ ઉપર સસ્કૃત નામો ન હતા એ નમૂનાઓ મોટે ભાગે દહેરાદૂન, સહરાનપુર અને ચિત્રકૂટની આસપાસના હતા કાશ્મીરના થોડાક નમૂનાઓ પણ હતા પરન્તુ નમૂનાઓ કેવળ શોભા માટે જ રાખવામા આવતા હોય એમ મને થોડો વખત થયો લાગે છે આ નમૂનાઓથી પ્રદર્શનની શોભા વધે, તે આકર્ષક અને એ ભાવ જ મુખ્ય હોય છે નમૂનાઓ વર્ગવાર અથવા નિઘટુક્રમ વર્ગોવાર ગોઠવવા, એક જાતના જેટલા નમૂનાઓ હોય તેટલા એક સાથે રાખવા, એ બધા ઉપર પ્રદર્શનમત્રીએ કઈ માર્ગદર્શક નોંધ ત્યા મૂકી હોય—તો નમૂનાઓ પાછળ લેવાયલો શ્રમ સાર્થક પણ થાય પ્રદર્શનપોથી (guide) તો હોતી જ નથી હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય જેવી સમૃદ્ધ અને તમામ જાતની સાધન સામગ્રીથી સપૂર્ણ સસ્થા પાસેથી વધુ સારા પ્રદર્શનની આશા રાખી હતી

શ્રીમત ગાયકવાડના સુવર્ણમહોત્સવ પ્રસગે સાયન્સ ઈન્સ્ટીટ્યુટમા બાયૉલોજી અને કૅમીસ્ટ્રીના—બે નોખા નોખા વિભાગોનુ પ્રદર્શન ગોઠવવામા આવ્યુ હતુ બાયૉલોજીના વિભાગમા બૉટેનીનો વિભાગ અતિસુદર હતો એમા આખુ વનસ્પતિશાસ્ત્ર શીખી શકાય એવો પ્રબધ રચવામા આવ્યો હતો

[1] આ ઠરાવ લાવનાર નડિયાદના વૈદ્યમનીષી શ્રી મુ રલાલભાઈને મારી વિનતી છે કે તેઓ આ વિષય ઉપર સામયિકોમા લેખો લખી વિદ્વાનો—અને ખાસ સુપ્રજનનશાસ્ત્રી અને સંવર્ધનશાસ્ત્રી (Eugenics & Genetics) વિષયના—નુ ધ્યાન ખેચે ફાર્બસ સાહિત્ય સભા કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી પ્રસિદ્ધ સંસ્થાઓના આશ્રય હેઠળ તદ્વિદ વિદ્વાનો સમક્ષ આ વિષય ઉપર બોલે વિષય અત્યત મહત્વનો છે

સૂક્ષ્મદર્શકયંત્રથી કોષ (cell), કોષવિભજન, લિંગનિર્ધારકો (chromosomes), જીવતત્ત્વ (nuclenes) ઔજાર, વગેરે બરાબર બતાવવામા અને સમજાવવામા આવતું મળના વિવિધ પ્રયોગો ત્યા મોજુ હતા જલીય વનસ્પતિઓ (Aquarium) પણ રાખી હતી મળમાથી પાણી ઝાડમા કેવી રીતે ઊંચે ચઢે છે તે દર્શાવનાર રચના જોવા જેવી હતી અસ્ફૂટ દેહવાહી (Thallophyta) વનસ્પતિઓ ઉદ્ભૂતાવયવી વા સ્ફૂટદેહી (cormophyta) પર્ણિની (Pteridophyta) સમુદ્રવનસ્પતિ (Algea) વગેરેના બોધક નમૂનાઓ રાખવામા આવ્યા હતા માસભક્ષક વનસ્પતિનુ માટીનુ મૉડેલ ગણવામા આવ્યુ હતું પુઠા ઉપર ચોટાડેલા નમૂનાઓ પણ હતા વડોદરાની આસપાસ થતી વનસ્પતિઓ દર્શાવનામા આવી હતી જ્યા જ્યા સમેલનો ભરાય ત્યા ત્યાની ચોપાસ ઊગતી વનસ્પતિઓ દર્શાવવામા આવતી હોય તો આગતુકોને જાણ તો થાય કે આટલી વનસ્પતિઓ આ સ્થાનમા થાય છે

પરતુ હજી આ બધા માટે દિલ્હી દૂર છે હુ સમજુ છુ કે બધે આવી સામગ્રી માટે અવકાશ ન જ હોય પરતુ અહિંઆ તો બધા સાધનો મોજુદ હતા વ્યવસ્થા કરનારાઓએ ધાર્યું હોત તો આ પરિશ્રમથી ઘણો સારો પ્રબધ તેઓ સાધી શકયા હોત

ત્યારે કોઈ પૂછશે 'આવા સમેલનોથી લાભ શો?' આનો ઉત્તર ટુકમા આપતા ગેરસમજ થાય એમ છે લબાણ લખવા જેટલો મને વખત નથી—જરૂરી નથી બધા પોતાના હૃદયને એ પ્રશ્ન પૂછીને શો ઉત્તર આવે છે તે સમજી લે તો સારુ

બાપાલાલ વૈદ્ય

आयुर्वेद-शारीर-परिभाषाकारोने एक सूचना

લે ચેતન્ય રસાળ બાહ્દર (ગ કાણા)

ગયા એક તપથી મહારાષ્ટ્રમાનો એક વૈદ્યવર્ગ પોતાને અભિમત એવી શારીર-પરિભાષા બૃહત્ત્રયીના આધારે નિખિલ ભારતમા-અને મહારાષ્ટ્રમા પ્રચલિત અને માન્ય થાય તે માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે પરિભાષા નિશ્ચિત કરવી આ હેતુ અને તેની સિદ્ધી કરવા માટેનુ ચિવટપણુ આ જોતા આ વૈદ્યોના આ પ્રયત્નો અતીવ સ્તુત્ય અને આવશ્યક છે, એમ માની શકાય આ લોકોએ 'धमनी विवेचन' 'आयुर्वेदीय शारीरम्' વિગેરે અનેક ચોપડાઓ

પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે, અનેક છાપામા ચર્ચાઓ પ્રસિદ્ધ કરી છે, મડળ ઉભુ કર્યું છે અને ફડ પણ ભેગુ કર્યું છે મહારાષ્ટ્રના પ્રમુખ વૃત્તપત્રોમા આ લોકોએ લેખરૂપે જાહેરાત કરી છે કે એમનુ મડળ પોતાને માન્ય એવા અર્થ પ્રમાણે પરિભાષા નક્કી કરી તે સર્વ પ્રકારના પાઠ્યપુસ્તકોમા ચાલુ થઈ જાય તે માટે બધી જાતના પ્રયત્નો કરવાનુ છે અને તેવા અર્થથી યુક્ત એવા ભાષાંતર સાથે સુશ્રુતોક્ત શારીર વિભાગ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર છે મડળને માન્ય એવા અર્થ માટે કોઇને વાધો હોય તો તે મડળને લખી જણાવવો જેથી પ્રશ્નો સામે રાખી નિકાલ આપવામા આવશે

આ મડળમા મહારાષ્ટ્રના કેટલાક અગ્રગણ્ય વૈદ્યો અને આયુર્વેદપ્રેમી ડૉક્ટરો છે અને આ બધી ચળવળનુ મૂળ પૂનાના એક વિદ્વાન અને સેવાભાવી વૈદ્ય કે જે હમણાજ સ્વર્ગવાસી થયા તે શ્રી ગગાધરશાસ્ત્રી જોશી હતા મડળના ઉપરના જાહેર લેખને મે પૂનાના સાપ્તાહિક **જ્ઞાનપ્રકાશ**મા જવાબ આપેલો જેનો ટુક તર્જુમો આ લેખરૂપે આપવામા આવે છે

મડળે કરવા નાખેલી પરિભાષા કેવા પ્રકારની થશે તે તેમના તરફથી થયેલ **'आयुर्वेदीय शारीरम्'** આ ચોપડી ઉપરથી દેખાઈ આવે છે શારીર-પરિભાષા હવે નિશ્ચિત થવાની જે જરૂરી છે, તે પ્રાચીન સુશ્રુત વગેરે ગ્રથો સમજવા માટે બિલકુલ નથી આમ કહેવાનો અર્થ એ છે કે પ્રાચીન પરિભાષા બહુજ સ્થૂલ વર્ગીકરણ ઉપર બેસાડેલી છે અને તે વર્ગીકરણ ધાતુવિજ્ઞાન (Histology) યા શરીર ક્રિયા વિજ્ઞાન (Physiology) એવા એવા સૂક્ષ્મ વિજ્ઞાનોના પાયા ઉપર ઘડાયલુ નથી, એટલે આજની શોધો આગળ એવી પરિભાષા આપણને જગલી લાગવાની અર્વાચીન પરિભાષા-પ્રણાલીમા પ્રાચીન પરિભાષાને ઉતારવાના પ્રયત્નોથી અમુક એક સજ્ઞાનો એક વિશિષ્ટ અર્થ કાઢી બેસાડવામા આવશે તો પ્રાચીન કઠિન ગ્રથોનો અર્થ સમજવાનુ દુર્ઘટ યા અશક્યવત્ થશે પ્રાચીન પરિભાષાર્થ વાદગ્રસ્ત છે અને તેથી દરેક અભ્યાસક પોતાની દૃષ્ટિથી યોગ્ય તે અર્થ લઇ ચાલે છે એ ખરૂ, પણ પ્રાચીન અને સદિગ્ધ ગ્રથોના અભ્યાસનો આ એક માર્ગ છે, એ ભૂલી ન જવુ જોઇએ વેદ આ સર્વ આચાર્યોને માન્ય એવો ગ્રથ છે અને તેઓએ તેમજ આજના પાશ્ચિમાત્ય વિવેચકોએ વૈદિક પરિભાષાના પોતપોતાના જૂદા જૂદા અર્થો કાઢી વેદને સુસ્પષ્ટ કરવાના પ્રમાણિક પ્રયત્નો કર્યા છે સશોધનમા આ પ્રકાર ઇષ્ટ છે પણ પ્રાચીન ગ્રથોનેજ અર્વાચીન ધારી ચાલવાનો અને તેવા ગ્રથોને પાઠ્યપુસ્તકો બનાવવાનો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પ્રાચીન પરિભાષાને અર્વાચીન બનાવવાના, પ્રાચીન ગ્રથોના પાઠ પાઠ ભેદના નામે સુધારી લેવાના અને પ્રાચીન ગ્રથભાગ કાઢી નાખી નવો

મજકૂર અંદર ઉમેરી દેવાના પ્રયત્નો જારી થાય છે આવા પ્રયત્નો અલ્પ પ્રમાણમાં અને ઝલદાની હોય તેવા હોય ત્યાં તેઓને 'સંસ્કાર' નામ આપવામાં આવે છે, અયથા કે જેથી ગ્રંથમાં દુર્ગતિજ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેઓને 'પ્રક્ષેપ' કહે છે ત્યાં એક એક મનમાન્યો અર્થ લઈ ચાલવા વાળા અભ્યાસકોએ સંગઠન કરી તેના બળથી તેવા અર્થવાળી પરિભાષા પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપર લાદવી આ બીના સંદિગ્ધતા હરણ માટે ઇષ્ટાપત્તિ જેવી મનાય તોય પ્રાચીન ગ્રંથોને ખાત્રીથી ઉચ્છેદક જ થવાની, આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં નુકસાન જ ઝાઝું થવાનું! વળી, પ્રાચીન પરિભાષાયુક્ત ગ્રંથોના જીર્ણ શાલ જોટાને પાશ્ચાત્ય-વિજ્ઞાન સિદ્ધ અર્થ રૂપી ઉંચી સેટીનના ટુકડા મારી તય્યાર થયેલ શારીર વિજ્ઞાનના વસ્ત્રોવડે પણ પ્રાચીન શારીર વિષયનું સંપૂર્ણ અંગ સારી રીતે ઢંકાશે નહી મને તો એમ લાગે છે કે ભાવિ વૈદ્યો માટે જરૂર તો પાશ્ચાત્ય ગ્રંથોની પદ્ધતિ ઉપર બહુ માન્ય યા રૂઢ પરિભાષામાં ચાલુ ભાષામાં નવા જ પાઠ્ય ગ્રંથો રચી ચાલુ કરવા અને પ્રાચીન ગ્રંથોની ભાગતોડ ન કરી તે પ્રક્ષેપક સંશોધકોના હાથોથી બગડવા ન પામે એવી રીતે ખબરદારીથી ઇતિહાસાભ્યાસી પંડિત વર્ગો માટે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રાખી મૂકવા

ન્યાય- વ્યાકરણ મીમાંસાદિ ગ્રંથોની પરિભાષા બહુઅંશે નિશ્ચિતાર્થક છે એટલે તે વખતમાં જ લખાઈ ગયેલ ચરક-સુશ્રુતાદિ ગ્રંથોમાં પરિભાષા કાટાતોલ હોવી જોઈએ એવું અનુમાન આ પક્ષના લોકોએ આગળ મૂક્યું છે સંજ્ઞા એકાર્થક હોવી જોઈએ અને આયુર્વેદમાં તે તેવી છે એમ હું પણ માનું છું છતાં તેનો અર્થ હાલના વિજ્ઞાનને શોભે એવો લેવાથી આ પક્ષ ધમની સંજ્ઞાનો અર્થ નર્વ એમ કરે છે જ્યારે મ મ ગ ગણનાથસેનનો પક્ષ તેનો અર્થ આર્ટરી એવો આગ્રહપૂર્વક લઈ ચાલે છે આ એક સંજ્ઞા દાખલા તરીકે લીધી છે બીજી સંજ્ઞા બાબત પણ એવો જ મતભેદ છે ડા. સેને કરેલા ધમનીના અર્થથી સુશ્રુતના धमनीप्रकरण જેવા ઠેકાણે આયુર્વેદ હાસ્યાસ્પદ બને છે જ્યારે વૈદ્ય જોશીના અર્થ धमनीप्रकरण ઉપર નિર્ભર હોવાથી બીજે ઠેકાણે અનર્થ થઈ જાય છે મતલબ કે બન્નેના અર્થ સ્વીકારવામાં સરખું જ ધર્મસંકટ ઊભું છે! ઉપરાંત વૈ જોશીના મતે કંડરાના 'पेशी स्रोतस' कण्डरा અને 'સ્નાયુ' આ શબ્દોના અર્થો બિલકુલ ખોટા છે, એમ બતાવી શકાય અને આ ગરબડ પણ આ બીનાથી સાવ અજાણમાં હશે એમ મનાતું નથી

ડૉ० ગણનાથસેનનો પક્ષ 'धमनी' શબ્દનો અર્થ 'शुद्ध रक्तवाहिनी' એવો કરે છે ગતિ, શબ્દ, સ્પર્શ આદિ ચેતનામય વસ્તુનું વહન કરવાવાળી

એટલે કે સજ્ઞાવાહી નાડી તરીકે ધમની શબ્દનો ઉપયોગ આયુર્વેદમા સ્પષ્ટ તાથી અનેક ઠેકાણે થયો છે આ ઉપરાન્ત ધમની શબ્દનો નવં અર્થ કરવા માટે સુશ્રુતનુ ધમની પ્રકરણ લગભગ ફરજ પાડે છે એવી રીતે ધમની સજ્ઞાનો આર્ટરી અથ કરવાવાળા વિરુદ્ધ ઘણો પુરાવો સહિતામા સ્પષ્ટ છે આ એક બાજુ થઈ ઘમની શબ્દનો અથ સજ્ઞાવાહી નાડી એટલે કે નવ એમ જ સમજી લેવા માટે આગ્રહથી પ્રચાર કરવાવાળા પક્ષની વિરુદ્ધમા પણ સહિતામા ઘણા વચનો છે અને તે આગળ આપવામા આવે છે

વૈ જોશી અને મડળીનુ કહેવુ એ છે કે તેઓએ કરેલા નવં અર્થને ફક્ત સુશ્રુતના 'સ હૃદયાત્૦' ઈત્યાદિ આ એક જ વચનનો બાધ આવે છે આ વાક્યમા રસરુપે લોહી ફરવાનુ વર્ણન છે અને તે સ્પષ્ટપણે આર્ટરીનેજ લાગુ પડે છે આ વાક્યને માટે ડલ્હને પણ સશય બતાવ્યો છે અને તે વૈ જોશીની બાજૂમા હોવાથી આ વિરોધી વચન અપપઠિત છે એમ માની મૂકી દઈએ છતા વૈ જોશી વિગેરે પ્રતિજ્ઞાથી કહે છે, તેમ આ એક જ આગમ વચન તેમને વિરોધી નથી, પણ બીજા ઘણા વચનો તેમને વિરુદ્ધ જાય છે, જેમાથી કેટલાક નીચે આપુ છુ

चरक

शोणितजाना (क्रिमीणा) स्थान रक्तवाहिन्यो धमन्य । (वि ७–११)

(અર્થ —લોહીથી ઉત્પન્ન થવા વાળા કિરમનુ સ્થાન રક્તવાહી ધમનીઓ છે)

औषधानि स्ववीर्यण हृदयमुपेत्य धमनीरनुसृत्य शरीरगत दोषसघात निष्य दयन्ति। (कल्प० १–५)

(અર્થ —દવાઓ પોતાની શક્તિવડે હૃદયમા આવી ધમની વડે ફરી શરીરમા જામેલા દોષોને પિગળાવે છે)

पित्त हृदये समवस्थित वायुना क्षिप्त सप्राप्य धमनीर्दश प्रपन्न केवले देह (चि १६–१०)

(હૃદયમા રહેલુ પિત્ત વાયુએ ફેકેલુ દસ ધમનીઓમાથી આખા શરીરમા ફેલાય છે)

पित्त धमनी पूरयन् निसर्पति । (चि २१–३१)

(પિત્ત ધમનીઓને ભરી ફરે છે)

मन्त्रैर्धमनीबन्धोऽवमार्जन कार्यम् । (चि २३–६१)

[(सर्पविषमा) ધમનીને બાધવી અને મત્રથી અવમાર્જન કરવુ]

धमन्यगुलिसधीना सकोच । (चि २९–२६)

(ધમનીઓ અને આંગળીઓના સાધાઓ અકડાઈ જાય છે)

तत्र हृदये दश धम य । (सि ९–४) तेन मूलेन दश ओजोवहा विधम्यन्ते ।
(सू ३०–८)

(હૃદયની જગ્યામા દશ ધમનીઓ છે જે ઓજ લઈ જવા વાળીઓ હૃદય રુપી મૂળ વડે ભરાઈ જાય છે)

ध्मानात्धम य । (सू ३०–१२) ध्मानात् पूरणात् वाहेन रसादिना। (चक्रदत्तटीका)

('ध्मान' આ ક્રિયા વડે એઓને ધમની કહેવાય છે વહેતા એવા રસાદિથી ભરવું એનુ નામ 'ध्मान')

ઈત્યાદિ

વે જોશીનો પક્ષ ચરકોક્ત ધમનીના અર્થની બાધા માનતા નથી આ માટે તેઓ ચક્રદત્તટીકાનો આસરો લેય છે ચક્ર કહે છે કે "न च सुश्रुत इव चरके धमनीशिरा–स्रोतसा भेदो विवक्षित ।" સુશ્રુત આ ધાવતરકમ એટલે શસ્ત્રક્રિયાનો મુખ્ય યા એક જ ગ્રંથ હોવાથી તેના શારીર વચનોને વિશેષ મહત્ત્વ અપાય છે અને તે યોગ્ય પણ કહેવાય સુશ્રુતના આધારે જ આ લોકો ધમનીનો અર્થ નવ કરે છે, એમ કહે છે ત્યારે આ અર્થને વિરોધી એવા સુશ્રુતના વચનો પણ હવે જોઈ જઈએ

सुश्रुत

धमनीस्थ (शल्ये) सफन रक्तमीरयननिल सशब्दो निगच्छति । (सू २६–१०)

(ધમનીમા શલ્ય હોય તો ફીણવાળા લોહીને બહાર ફેંકી વાયુ અવાજ સાથે બહાર નિકળે છે)

સિરા–ધમની–સ્રોત–સ્નાયુ–પ્રનષ્ટે । (સૂ ૭ ૧૨)

(સિરા, ધમની, સ્રોત અને સ્નાયુ આમા રહેલુ ન જણાતુ શલ્ય)

×प्रकुपिता दोषा एकशो द्विश समस्ता शोणितसहिता वा यथोक्त प्रसता प्रधानधमनीरनुप्रपद्याधोगत्वा गुदमागम्य (नि २–४)

(કુપિત થયેલા દોષ એક, બે, ત્રણેય યા લોહી સાથે મળી ઉક્ત રીતે પસરાઈ જઈ મુખ્ય ધમની વડે નીચે આવી ગુદની જગ્યામા આવીને)

×धम य सवृतद्वारा कन्याना स्तनसश्रिता ।
दोषाविसरणात्तासा न भवन्ति स्तनामया । (नि ११–१६)

(કન્યાઓના સ્તનની ધમનીઓના મોઢા બંધ હોય છે, એટલે તેઓમા રોગો ન ફરી શકતા હોવાથી તેઓને સ્તનના રોગો થતા નથી)

×अ यतमो हि दोष फल्कोशवाहिनीरभिप्रपद्य धमनी फल्कोशयोर्वृद्धि जनयति ।
(नि १२–४)

(કોઇ પણ એક દોષ ફલકોશવાહિ ધમનીમા આવી ફલકોશોની વૃદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે)

कृशपरुषो धमनीतत प्रलापी । (शा ४–६५)

(જેના શરીર ઉપર ધમનીઓનુ જાળુ દેખાય છે એવો)

×धमनीना हृदिस्थाना विवृतत्वाद्स्त्रीणा रक्त प्रवर्तते । (शा १०–१४)

(છાતી ઉપરની ધમનીઓના મોઢા ખુલી જવાથી સ્ત્રીઓને ધાવણ નિકળે છે)

ઇત્યાદિ

આ વાકયોમાથી જેઓની, ઉપર × આવી ખૂણ કરેલી છે તેઓમાના '**ધમની**' શબ્દનો અર્થ શુદ્ધરક્તવાહિની (Artery) યા સ્નાયવાહી (Nerve) આમાથી એકેય કરીને ચાલે તેનુ નથી બીજુ આજે આપણને વિવક્ષિત છે તેવો ભેદ **सिरा** અને **धमनी** એઓમા પોતે સુશ્રુતેજ કર્યો નથી બહુ તેક ઠેકાણે ધમનીઓનો સમાવેશ સિરાઓમા જ કર્યો છે અને આ અનવસ્થા દરેક પ્રસગે પ્રતિસસ્કર્તાના માથે મારવાનુ અયોગ્ય થશે ધમની આ સિરાનો પેટાભેદ છે આ વ્યવસ્થા મૂળ ગ્રથકર્તાને જ અભિપ્રેત હતી એમ સિદ્ધ કરવા માટે સબલ આધારો છે ખુદ વાગ્ભટ્ટશિષ્ય ઇંદુએ કહ્યુ છે કે '**सिरा नातिस्थूला धमन्यस्तद्विशेषा एव। (अ स टी शा ५)** ચરકે જેઓને દશ ધમનીઓ કહ્યુ છે તેઓને જ વાગ્ભટ્ટે '**दशमूलसिरा**' સબોધ્યુ છે આની ઉપર ઇંદુએ '**धमन्यो विशिष्टा सिरा एव सिरा-धमन्य स्रोतो विशेषा सौषिर्यसामान्यत**' એવી સ્પષ્ટતા કરી છે આનો બીજો પુરાવો પણ મળે છે અવેધ્ય સિરાઓમા જ '**शब्दवाहि**' ધમનીઓનો પણ અતર્ભાવ સુશ્રુત-વાગ્ભટોએ કર્યો છે વાતવાહિ સિરા એટલે Sympathetic Nerves એવો ચોખો અર્થ સ્વ વૈ જોશીએ કરેલો, પણ તે તેમના બીજા સાથીદારોને સાહસયુક્ત લાગતો હોવાથી તેઓએ પોતાના '**आयुर्वेदीय—शारीर**' આ ચોપડામા વાતવાહિ સિરાઓની આગળ પ્રશ્નચિહ્ન મૂકી રાખી તેને આકાશમા લટકાવી જ રાખ્યો છે! સુશ્રુતે સિરાઓની બાબત '**अत सर्ववहा स्मृता**' એવી રીતે '**न मम**' કરી વર્ણક્રમ કર્યો છે જ્યારે વાગ્ભટ મહારાજે **वातरक्त, पित्तरक्त** અને **कफरक्त** એની વેહચાણુ કરી જાતિભેદ ઉભો કર્યો છે ને લખી ગયે છે, "વૃદ્ધ વા ભટ્ટ અને અષ્ટાગસગ્રહ આ ગ્રથકારોના કાલમા શબવિચ્છેદન શકય ન હતુ. તથાપિ તેઓએ ધમનીઓ (નાભી)

શરીર મધ્યભાગથી ઉત્પન્ન થાય છે અને શિરાઓ હૃદયથી નિકળે છે એવો ભેદ આ લેખમા કાયમ રાખ્યો છે ” (ધમની વિવેચન ચોપડુ પૃ ૧૯) પણ વાગ્ભટ્ટના પિતા શવચ્છેદનપારગત સુશ્રુત એણે શિરાઓ પણ નાભિથી જ નિકળે છે એમ 'सिराभिरावृता नाभि' 'तासा नाभिमूल' 'नाभित प्रसृता सिरा' એવું અનેકવાર કહ્યુ છે સુશ્રુતે સિરા અને ધમની એઓને બન્ને રીતે એકા થક માન્યા છે જેમકે

(૧) સિરા વિભાગમા ધમનીઓનો અતર્ભાવ કરી —

'चतुःषष्टिसिराशत जत्रुण ऊर्ध्वं भवति। तासा तु सधिधमन्यौ द्वे द्वे परिहरेत्'। (शा ७।२२)

'कण्ठनाडीमुभयत चतस्रो धमन्य'। (इमानि सिरामर्माणि)। (शा ६।२६)

(૨) ધમની અર્થથી સિરા શબ્દ વાપરી —

'या-(सिरा) भिरिद शरीरमनुगृह्यते चाकुचन-प्रसारणादिभिर्विशेषै'। (शा ७।३) अत्रादिशब्दाद् भाषणस्वप्नावबोधादयो गृह्यन्ते। (डल्हण-टीका)

'अनिल प्रवृद्धस्तिर्यगा सिरा सप्रतिपद्य। (नि १-२)

'निमेषणी सिरा वायु प्रविष्टो वर्त्मसश्रया'। (उ ३।२६)

यद्बलेन निमेषोन्मेषौ स्याता ता निमेषिण्य सिरा (डल्हण)

'स एव (वायु) शब्दानुवहा यदा सिरा समनुप्रपद्य तिष्ठति'। (उ २०।८)

ઇત્યાદિ

આ ઉપરથી જણાશે કે ધમની શબ્દનો Nerve અર્થ કરવાને માટે સુશ્રુતના કૃત્ત એકજ વાક્યનો વાંધો આવે છે, એમ કેહેવું ખોટુ છે આ કાળની પરિભાષા પ્રણાલી પ્રમાણે સિરા અને ધમનીના અર્થની વ્યવસ્થા કેમ લાવવાની આ વિષયની ચર્ચા આપણે આજે પ્રસ્તુત નથી ડૉ ગણનાથ સેન યા વૈ જોશી આ બન્ને વિદ્વાન સશોધકની **પરિભાષાને આગળને આધાર નથી,** આ વાત માન્ય સિદ્ધ છે પોતાના આગ્રહ માટે વિરુદ્ધ અર્થ વચનોને પ્રક્ષિપ્ત માનવા યા પોતાને અનુકૂલ એવા વાક્યો રચી તેઓને પાઠભેદ એ મોહક નામ આપી તે પ્રાચીન ગ્રથમા ઘુસાડી તેઓને છિન્નભિન્ન કરવા તે કરતા પ્રાચીન સહિતાઓ છે એવીજ ખરાબ અને જગલી સ્થિતિમા રહેવા દેવી અને આવા સશોધનની છરી બીજા લાયક વિષયઉપર ફેરવવાની તૈયારી કરી લેવી આ વાત પ્રાચીન ગ્રથો અને આવા સશોધકો આ બન્નેના હિતની છે સહિતાઓની બીજી જૂની પ્રતિ મળ્યા વગર પોતાના મનનાજ આધારે તેમા પાઠભેદ દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન અશ્લાઘ્ય અને

દ કેનીય છે, પછી એવુ કૃત્ય કરનાર એકાદ વે જોશી, ડૉ. મેન, વૈ હા ાણચદ્ર કે પ હરિપ્રપન્નજી ભલે હોય! વે જોશી સ્વ ર્ગસ્થ થયા હોવાથી તેમનો પક્ષ હવે ઠંડો પડશે, આ વાત જૂદી છે, પણ ઢાલની એક બાજુ જોઇને આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓએ તેવા મતાગ્રહના આધારે ન જવુ જોઇએ! સાધક બાધક પ્રમાણોનો વિચાર કરી પછી જે નિર્ણય યોગ્ય લાગે તે કરવો

વૈ **જોશી** એક સારા આયુર્વેદના અભ્યાસી પ્રેમી અને પ્રચારક હતા પ્રચારકમા હોય છે, તેવુ ચિવટપણુ અને સેવાભાવ તેમનામા હતા છતા પ્રચારકમા હોય છે તેવો કુદરતી દુરાગ્રહ કેટલાક પ્રમાણમા તેમનામા પણ હતો આયુર્વેદના પ્રેમથી તેઓએ પોતાના મત પ્રચાર માટે અનેક પ્રકારે ભગીરથ મહેનત ઉઠાવી અને ડો ગણનાથસેન જેવાનો વિરોધ કર્યો જ્ઞાન પ્રકાશમા પ્રસિદ્ધ થયેલ આ લેખ વાચી તેઓ મને મળવા માટે આવેલા કેટલીક ચર્ચા પછી ધમની વિગેરે બાબતમા 'हस्त्यायुर्वेद' વાચી જવાની સૂચના મે તેમને કરી હતી ધમની નો **અર્થ નર્વ ન કરીએ, તો પછી આયુર્વેદમા નર્વનુ નામનિશાણુજ નથી એમ આપણે કહેવુ પડશે અને તેથી આયુર્વેદ હાસ્યાસ્પદ બનશે** આ તેમની ખાસ દલીલ હતી તેમના મતનો સારાસાર-વિચાર કરતી વખતે અભ્યાસકોએ આ દલીલનો પણ વિચાર જરુરથી કરવો

ઉત્કટ વાતકાસ (હૂપિંગ કફ)

(લેખક—સાહિત્યાચાર્ય વૈદ્ય ધનાનંદજી પન્ત, દેહલી)

આ એક ભારે ચેપી રોગ છે શ્વાસમાર્ગ અને તેની શાખાઓમા થાય છે ખૂબ ઉધરસ આવ્યા પછી એક જાતનો કૂકડાના અવાજ જેવો અવાજ થાય છે

હેતુ—બે મહીનાથી દશ વર્ષ સુધીના બાળકોને થાય છે મોટી ઉમ્મરનાને ભાગ્યે જ થાય છે છોકરાઓ કરતા છોકરીઓને વધારે થાય છે ઓરી થયા પછી ઘણીવાર થાય છે ઘરમા એક બાળકને થાય તો પછી બીજા બાળકોને પણ લાગુ પડે છે આમા તાવ નથી આવતો આનુ ઝેર થુકમા હોય છે થુકવાળો રૂમાલ, થુકવાળી આગળી, પેન્સીલ વગેરે દ્વારા બીજા બાળકોમા ફેલાય છે પહેલા અઠવાડીઆમા ચેપ વધારે ફેલાય છે પછી પાચ સપ્તાહ સુધી ચેપ ક્રમશ ઓછો થતો જાય છે ઠંડી ઋતુમા આ રોગ ફેલાય છે જીંદગીમા એક જ વાર થાય છે

મ પ્રાપ્તિ—આ વિષના પ્રભાવથી ધીરે ધીરે ખાંસીનો વેગ, શ્વાસમાર્ગમાં સોજો વગેર લક્ષણો થાય છે કહ્યુ છે કે -

ऊर्ध्व प्रवृत्त प्राण्योरस्तस्मि कण्ठ च सस्तन्न्
शिर स्रोतासि सपूय ततोङ्गा युत्क्षिपन्निव ।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ट उर पार्श्वे च पीडयन्
प्रवतत स वक्त्रेण भिन्नकांस्योपम ध्वनि ॥

વા ભટ નિ અ ૩ શ્લો ૧૯-૨૦

આ રોગની ત્રણ અવસ્થાઓ છે ૧ આક્રમણાવસ્થા, ૨ આવેગાવસ્થા, ૩ અપચયાવસ્થા

પ્હેલી અવસ્થામા કોઈ કોઈને ૧૦૦થી ૧૦૨ સુધી તાવ હોય છે, અને ઉધરસ શુષ્ક હોય છે આ અવસ્થા સાત દિવસ સુધી રહે છે

આવેગાવસ્થા—ગળામા ધુમાડો નીકળતો હોય એવુ લાગે છે, પછી દશ-પદર વખત ઉપરાઉપર ઉધરસ આવે છે શ્વાસ ઉપરને ઉપર રહે છે પછી વાયુશૂન્ય નળીમા વાયુ અદર ખેચાતા થાય તેવો કૂકડાના અવાજ જેવો અવાજ એક બે વખત થાય છે અને એ સાથે ઉધરસનો વેગ શાત થઈ જાય છે પણ ઉધરસના જોર વખતે આખ જાણે બ્હાર નીકળી આવે છે, હાથની મુઠીઓ વળી જાય છે અને વેગ બધ થતા કાઈ ન હોય તેમ બાળક રમવા માડે છે વળી બે ત્રણ કલાક શાતિ રહ્યા પછી પ્હેલા જેવો જ વેગ ઉપડે છે દરેક વખતે અર્ધીથી બે મીનીટ સુધી વેગ રહે છે પછી પાછુ ઠીક થઈ જાય છે પણ વેગ ઉપડે છે ત્યારે ઉધરસ ખાતા ખાતા જીભ બ્હાર નીકળી જાય છે નાડીનો વેગ વધી જાય છે, ઝાડો પેશાબ પણ વખતે થઈ જાય છે નાક અને આખમાથી પાણી નીકળવા માડે છે, ઓકાકની ઉલટી થઈ જાય છે, પછી ગુદ જેવો ચીકણો જાડો કફ નીકળે છે, કોઈવાર કફમા રક્ત પણ નીકળે છે વેગના જોરથી જીભ ગળુ વગેરેની રક્તવહ નસો તુટીને લોહી નીકળે છે ફેફસાની સ્થિતિ સ્થાપકતા ઓછી થઈ જાય છે, ક્વચિત શ્વાસ રોકાઈ જઈને મૃત્યુ પણ થઈ જાય છે દિવસમા ૫-૭થી ૮૦ સુધી હુમલા આવે છે રાતમા વધારે આવે છે ત્રણ અઠવાડીઆથી છ અઠવાડીઆ સુધી આ સ્થિતિ રહે છે જેમ ખાસીના હુમલા વધારે તેમ રોગની અસાધ્યતા વધારે

અપચયાવસ્થા—આ અવસ્થામા ખાસીનો વેગ ઓછો થઈ જાય છે સાધારણ રીતે દોઢથી બે મહિનાની અદર બાળક સારૂ થઈ જાય છે કોઈવાર ઘણા દિવસ સુધી રોગ ચાલુ રહે છે છ મહિનાથી નાના તથા બાલ

અસ્થિશોષ—રીકેટ્સના દરદી બાળકને તથા આક્ષેપ વાત લક્ષણવાળા દરદીને થયેલો રોગ મટવો મુશ્કેલ જેમ બાળકની ઉમ્મર મોટી તેમ રોગ મટવાનો સંભવ વધારે, આ રોગ મટયા પછી ક્ષય થવાનો સંભવ રહે છે

ઉપદ્રવ—આંચકા, કાનની બ્હેરાશ, બ્રોન્કાઇટીસ, ન્યુમોનીઆ, ઓટાઇટીસ, માથામાં રક્તસ્રાવ થવાથી પક્ષવધ વગેરે ઉપદ્રવો સંભવિત છે

પ્હેલા સપ્તાહમાં નિદાન થવું કઠણ છે પછી શ્વાસ અંદર ખેંચાતા સંભળાતા કૂકડા જેવા અવાજથી રોગ નક્કી થઇ જાય છે મૂત્રનો રંગ તદ્દન સ્વચ્છ અને વિશેષ ગુરૂત્વ વધારે એ લક્ષણથી રોગ ઓળખી શકાય છે

ચિકિત્સા—આ રોગ સાધારણ નથી કોઈવાર ઘાતક રૂપમાં પણ ફેલાય છે સન ૧૯૦૯માં આ રોગથી ૧૦૩૧૪ બાળકોના ઇંગ્લેંડમાં મરણ થયા હતા રોગ થયા પછી કોઇ રીતે નથી રોકાતો રોગી બાળકથી બીજા બાળકોને છુટા રાખવા, ઠંડી ન લાગવા દેવી, ગરમ કપડા પહેરાવવા, ગરમ પાણીથી ન્હવરાવવું, રોગીને ઘરના સ્તરથી ઉંચા સ્થાનમાં એકાન્તમાં અથવા શહેરની બ્હાર ખુલ્લી હવામાં રાખવું એ સારૂં છે વેગ ઓછો થયા પછી થોડો અને હલકો ખોરાક વારંવાર આપવો પણ પેટ ભરીને ન ખવરાવવું, પેટ ભરીને ખવરાવવાથી ઉલટી થઈ જાય છે મોસમના ફળોના રસો આપવા હમેશા પેટ સાફ રાખવું દુધ, કાઞ્જી, જવનું પાણી વગેરે પથ્ય છે

આ રોગની ચિકિત્સા ત્રણ પ્રકારના છે, ૧ રોગબીજ નાશક ૨ કફ પાતળો કરનારી, ૩ શમન ક

રોગીના ઓરડામાં અથવા તેની પથારી પાસે એક સગડી ઉપર રાખેલી તપેલીમાં ઉકળતા પાણીમાં નીચેની ચીજોનો ધૂપ બનાવી નાખવો અને તેની વરાળ દરદીના શ્વાસ સાથે અંદર જાય એમ એ તપેલી રાખવી

ધૂપ—ગંધક, ગૂગળ, ભાંગના પાન, જટામાંસી, અને લોબાન એટલી વસ્તુઓને ધીમા મેળવી તેનો ધૂપ બનાવવો

આ ઉપરાંત રોગીના ઓરડામાં હમેશા ગંધકનો ધૂપ કરવો લવંગાદિવટી (तुल्या लवङ्ग वाळी) મોઢામાં ગળવા આપવી એજ રીતે બીજી પણ આ બાબતમાં ઉત્તમ લાગતી ચિકિત્સા કરવી

કફને પાતળો કરનારી ચિકિત્સા—શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ કે અપામાર્ગક્ષાર, ચાર ચાર રતિની માત્રામાં ત્રણ ત્રણ કલાકે મધ સાથે ચટાડવાથી ખાંસી, શ્વાસ, ઉલટી વગેરે ઉપર ફાયદો થાય છે ભાર્ગ્યાદિક્વાથ (ભારંગી, ભોરીંગણી અને સિંધાલૂણ)થી પણ કફ પાતળો પડે છે દુધ ઉપર રહેતા બચ્ચાઓને પીપરીમૂળ, દ્રાખ જેઠીમધના ક્વાથમાં બે રતિ પીપરનું ચૂર્ણ મેળવી પાવું છાતીમાં કફ ભરાઈ ગયો હોય, પેટ ચડી આવ્યું હોય, ન્યૂમોનીઆ, ખાંસી,

જ્વર વગેરેમા આ માટો ફાયદો કરે છે મૃદુરેચક પણ છે રોગ જો ઓછું વધારે હોય તો એકલુ દુધજ ખોરાકમા આપવુ

એક વર્ષના બાળકને એક રતિ, બે વર્ષના બાળકને દોઢ રતિ, અને ૫-૬ વર્ષના બચ્ચાને ત્રણ રતિ અને મોટી ઉમ્મરનાને છ રતિ એ રીતે માત્રામા દિવસમા ત્રણ વખત પાણી સાથે ફટકડી આપવી જો એ સાથે ઉપરના ક્રમમા ઉમ્મર પ્રમાણે એક રતિનો આઠમો ભાગ, ચોથો ભાગ, અર્ધી રતિ અને એક રતિ મકરધ્વજ મધ સાથે આપવામા આવે તો આચકીવાળી સ્થિતિમા ઘણો લાભ થાય છે વજ, જેઠીમધ, પીપર, તુલસીની મજરી એ સવને મેળવી બે તોલા એક રતલ પાણીમા ઉકાળી અર્ધો રતલ બાકી રહે ત્યારે એમા બે તોલા સાકર મેળવી થોડી માત્રામા દિવસમા ૫- વાર આપવાથી ઉધરસનો વેગ શાત થાય છે એ રીતે મોટી હરડે, જેઠીમધ અને ભોરીંગણીનો ઉકાળો મધ સાથે આપવો ચાતુર્ભદ્ર ચૂર્ણ (કાકડાશીંગ, પીપર, અતિવિષ અને નાગરમોથ) મધ સાથે આપવાથી તાવ, ખાસી અને ઝાડા ઉપ ક્રાયો કરે છે છાતીમા કફ વધી જઇને ઘરઘર શબ્દ થવા માડે, તથા શ્વાસ અટકવા માડે ત્યારે સિંધાલૂણને આકડાના દુધમા એકવાર પલાળીને સુકવી રાખવુ અને એ સિંધાલૂણ ત્રણ રતિની માત્રામા દુધ સાથે આપવાથી ઉલટી થઇને કફ બ્હાર નીકળી જાય છે અને શ્વાસાદિ શાત થાય છે જો એક માત્રાથી ઉલટી ન થાય તો કલાક પછી માત્રા આપવી સોમનુ ચૂર્ણ બે રતિની માત્રામા સવાર સાજ બે વખત ગરમ પાણી સાથે આપવાથી શ્વાસ નાડીની શાખા પ્રશાખાઓને ઢીલી કરીને પદર વીશ મિનિટમા કફને પાતળો કરીને કાઢે છે સર્વ પ્રયોગોમા આ પ્રયોગ ઉત્તમ છે

અવસાદક—ઉપર કહેલા ક્વાથોમા ૧૫-૨૦ ટીપા કનકાસવના નાખીને આપવા જાતિફલાદિ ચૂર્ણ (શા) મધ સાથે ચટાડવુ ધતુરાના બી કે સ્વરસના યોગવાળી દવા ઉન્મત્તરસ વગેરે પણ અવસાદન કરે છે શ્વાસ અને ખાસીના જોર માટે વાતઘ્ન વિષગર્ભાદિ તેલ છાતી અને પીઠ ઉપર ચોળવુ તથા અળસીની પોટીસનો શેક કરવો

કોઇવાર અધિક રક્તસ્રાવ થવાથી આખનુ શ્વેત મડલ લાલ થઇ જાય છે અથવા લોહી જામી જવાથી કાળી નિશાની પણ થાય છે એમા ડરવાનુ કાઇ કારણ નથી ઉંબરાના પાનનો ઘન કરેલો કવાથ, રસવતી, ફટકડી, રક્તચદન, અફીણ, મોટી હરડે વગેરેમાથી એક બે કે સર્વ ચીજોને મેળવી તેનો લેપ આખની બ્હાર વારવાર લગાડવો

(વૈદ્યસમેલન પત્રિકા ઓગષ્ટ ૧૯૩૬માથી અનુવાદ)

પ્રભુરામ આયુર્વેદીક કૉલેજ

કૉ૦ પોપટ યુનીવર્સીટી ઓફ આયુર્વેદ ન ૨૪૯ ઓફ ૧૯૩૯

ઉપવદ, રસવૈદ, અને **લીપકના** પ્રમાણ પત્રો માટેની અને **લીપગ્રેજ્યુએટ ઓફ ધી પ્રભુરામ આયુર્વેદીક કોલેજની** પદવી માટેની તેમજ વીદ્યાર્થીનીઓ માટેની **ભાવીકા–પરીચારીકાના** પ્રમાણ પત્ર માટેની જુદી જુદી પરીક્ષાઓ કોલેજના હોલમા **તા૦ ૨૧મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૭** થી શરૂ થશે પરીક્ષામા બેસવા ઈચ્છનારાઓએ પોતાની અરજી જરૂરી ફી અને પ્રમાણપત્ર જોડે તા૦ ૧૪મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૭ લગીમા મોકલી આપવી જોઈએ

યુનિવર્સીટીને માન્ય તેવી શિક્ષણ સંસ્થા અથવા તેવા અધ્યાપકની દેખરેખ હેઠળ અભ્યાસ કરનાર કોઈ પણ વિદ્યાર્થી તે મતલબનુ પ્રમાણપત્ર રજુ કરી પરીક્ષાઓમા બેસી શકશે

ચાલુ વૈદકીય ધંધો ચલાવનાર ચિકીત્સકો ને **"વૈદવર"**ના પ્રમાણપત્ર અને **"આચાર્ય"**ની પદવી, એ પદવીઓ માટે નક્કી કરવામા આવેલા નિયમો પ્રમાણેની તપાસમા સફળ થતા આપવામા આવે છે, જરૂરી તપાસ પછીજ મળી શકે છે

પરીક્ષાઓ પછી કોલેજના શિક્ષણ વર્ગો **તા૦ ૧લી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭**થી શરૂ થશે દાખલ થનારાઓએ તે પહેલા અરજી મોકલવી અથવા જાતે મળવુ જોઈએ

પરીક્ષાઓ અને કોલેજના વર્ગો માટે વિશેષ જાણવા ઈચ્છનારને સંસ્થાની અંગ્રેજી "હેન્ડ બુક ૧૯૩૬–૩૭"ની એક નકલ ચૌદ આનાની ટિકિટો મોકલવાથી મલશે સદરહુની ટુંકાવેલી ગુજરાતી નોંધ એક આનાની ટિકિટ મોકલવાથી મળશે પત્રવ્યવહાર કોઈ પણ ભાષામા થઈ શકશે

હુકમથી,
પ્રતાપકુમાર વૈદ
જી પી એ મી ઓન રજીસ્ટ્રાર
૨૪ નવેમ્બર ૧૯૩૬
કોલેજ–યુનિવર્સિટી ઓફિસ ભુલેશ્વર–મુંબઈ
૩૮–૫૬૭

વૈદિક સાહિત્યમા ઉદ્ભિજજ શાસ્ત્ર

(મૂળ લેખક-ડૉ એકેદ્રનાથ ઘોષ પી એચ ડી, એમ ડી (કલકત્તા)
શ્રીયુત દુર્ગાશંકરભાઈ,

તંત્રી, 'આયુર્વેદ વિજ્ઞાન'

શ્રીયુત ગૌરીશંકર ઓઝા સ્મારક ગ્રથમા ડૉ એકેદ્રનાથ ઘોષ, પી એચ ડી, એમ ડી (કલકત્તા)નો "વૈદિક સાહિત્યે ઉદ્ભિદેર કથા" નામનો બંગાળી ભાષામા છપાયેલો લેખ જોયો ત્યાથી જ મને આ લેખનો અનુવાદ કરવાની ઉત્કંઠા થઈ આવી પરતુ આ મહાગ્રથ મેળવવો મુશ્કેલ હતો એટલે 'પ્રસ્થાન'વાળા ભાઈશ્રી રણછોડજી મીસ્ત્રીને મે આ લેખની નકલ કરી મારી ઉપર મોકલી આપવા વિનતી કરી અને તેમણે તે પ્રમાણે કર્યું પરિણામે આ લેખ એ ઉપરથી અનુવાદ કર્યો છે

વૈદિક સાહિત્યમા વનસ્પતિઓ વિષે શુ છે તે આથી સમજી શકાશે ઉદ્ભિજજ શાસ્ત્રની પરિભાષા નક્કી કરવામા કેટલાક શબ્દોનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે વળી વૈદિક સાહિત્યની વનસ્પતિઓનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયાસ લેખકે કર્યો છે તે પણ ધ્યાનાર્હ છે

આ લેખમા ખૂટતો ભાગ આપ, આપની પાસે આ ગ્રંથ છે તેમાથી ઉતારીને પૂર્ણ કરશો એવી આશા છે

હામોટ }
ધનતેરસ }

આપાનાન ચૈત્રના
સ્નેહવદન

વૈદિક સાહિત્યમા ઉદ્ભિજ્જશાસ્ત્ર

[ઋગ્વેદમા ઉદ્ભિદ્ શબ્દ છે પરતુ એનો અર્થ ત્યા ઝાડ-છોડ એવો કરવામા નથી આવ્યો ઉદ્ભિદ્ એટલે ઝાડ, છોડ-વનસ્પતિ-એ અર્થ તો અમરકોશના સમય પર્યત જઈને સ્થિર થયો જણાય છે ઋગ્વેદિક કાલમા વનસ્પતિના વિભિન્ન પ્રકારોની જાણ હતી સાધારણ વૃક્ષો તથા વનવૃક્ષો (વનસ્પતિ)મા કોઈ વખત ભેદ દર્શાવેલો જણાય છે નાના વૃક્ષ વાનસ્પત્ય કહેવાતા હતા બે વર્ષમા પાકનારાવાળા તથા જમીનમા કદ યા મૂળ રાખી જનારા છોડ ઝાડને વીરુધ કહેવામા આવતા અને વાર્ષિક છોડવાઓને 'ઓષધિ' કહેવામા આવતી ચઢવાવાળી લતાઓ (પ્રતતિ) તથા વળદઈને વૃક્ષ સાથે સયોગાતી લતાઓનો 'લિબુજા' પણ ઉલ્લેખ છે, ભૃગિયો અને ઘાસોની પણ ઓળખ હતી

વૃક્ષના વિભિન્ન ભાગો વિષે સારૂ જ્ઞાન હતુ મૂળ, ડાળી, શાખા, ઉપશાખા, કુપળો, કળિયો, પાદડા ફુલ, ફળ, બીજ વગેરેની પિછાન બરાબર થઈ ગઈ હતી પુષ્પગુચ્છો તથા સુદર ફુલોનુ પણ વર્ણન છે ફૂટવા વાળા છોડઝાડનો પણ ઉલ્લેખ છે અતગ્છાલ તથા બહારની છાલ તથા ગુદરનુ પણ વર્ણન મળી આવે છે

ઝાડના લાકડા તથા અન્ય અગોનો આર્થિક તથા ઔષધિક ઉપયોગ કરવામા આવેલો જણાય છે

લગભગ ૧૨૯ જુદી જુદી જાતની વનસ્પતિનુ વર્ણન વેદોમા છે કદાચ સ્હેજ વધુ પણ હશે પરતુ એમાની ઘણીને અત્યારે ઓળખી શકાતી નથી]

ઉદ્‌ભિદ્ ઋગ્વેદ (૧,૮૯,૧,૮,૯૮,૧, ઇત્યાદિ), વાજસનેયી સહિતા (૨૮-૧૫) અને અથર્વવેદમા (૫, ૨૦-૧૧) છે, પરતુ એ ઝાડપાલાના અર્થમા વ્યવહૃત નથી અમરકોષમા આ શબ્દ ઝાડપાલાના અર્થમા પ્રથમ વ્યવહારમા આવ્યો છે

પ્રકાર

વૈદિક ગ્રન્થોમા પ્રકારભેદથી ઝાડપાલાના અનેક નામો જોવામા આવે છે જેમકે વૃક્ષ (ઋગ્વેદ, વાજસનેયી સહિતા, અથર્વવેદ) દ્રુમ (કેવલ નિરુક્ત અને ષડ્‌વિંશતિ બ્રાહ્મણ,) વનસ્પતિ (ઋગ્વેદ, વાજસનેયી સહિતા, અથર્વવેદ), વાનસ્પત્ય (કેવળ અથર્વવેદ), વીરુધ, ઔષધિ, પ્રતતિ, લિવુજા અને પ્રતન વૃક્ષ, વનસ્પતિ અને વાનસ્પત્ય-આ ત્રણુ શબ્દોનો અર્થ અમો 'ઝાડ'(Tree) એવો કરીએ છીએ ઋગ્વેદમા વૃક્ષ અને વનસ્પતિ-આ બન્ને શબ્દો એક સાથે વપરાયલા નથી, એથી અમારૂ માનવુ છે કે ઋગ્વેદના સમયમા આ બન્ને શબ્દો એક જ અર્થમા વપરાતા હતા વાજસનેયી સહિતા (૧૭,૨૦) મા એક પ્રસગે 'વન' અને 'વૃક્ષ' બન્ને શબ્દોનો એક સાથે ઉલ્લેખ નજરે પડે છે એથી માનવુ પડે છે કે એ વખતે વન જાત ઝાડપાન અને વૃક્ષ-એ બન્નેને ભિન્ન માનવામા આવતા હશે અથર્વવેદમા વૃક્ષ અને વનસ્પતિ (૧૦ ૩ ૧૩) અને વૃક્ષ અને વાનસ્પત્ય* શબ્દોનો (૧૨,૧,૨૭) એક જ સાથે ઉલ્લેખ થએલો જોવામા આવે છે, પરતુ સાધારણ રીતે એ બન્ને એક નથી પણ પૃથક્ છે એમ માનવુ પડે છે વ્હિટ્‌નિ (Whitney) સાહેબ વનસ્પતિને વન્યવૃક્ષ કહે છે અમને અથર્વવે મા (૮-૮-૧૪, ૧૫-૬-૩) વનસ્પતિ અને વાનસ્પત્ય બન્ને એક સાથે જણાયા છે વાનસ્પત્યનો અર્થ 'વનસ્પતિનો પુત્ર વા પુત્રસ્થાનીય' એવો કરવાથી આપણે એનો 'ક્ષુદ્રવૃક્ષ' અર્થ કરી શકીએ

ચરકમા ઔદ્ભિદ ઔષધ સકલને ચાર ભાગમા વહેચી નાખવામા આવ્યુ છે — વનસ્પતિ,[1] વાનસ્પત્ય, ઔષધિ અને વીરુધ

વૃક્ષ

ઋગ્વેદમા ત્રણ સ્થળે 'વૃક્ષ' શબ્દ ઝાડપાલાના અર્થમા વપરાયલો જણાય છે એક સ્થળે (૪–૨૦–૫) 'પકવ' અર્થાત્ ફલવાન્ વૃક્ષનો ઉલ્લેખ છે બીજે સ્થળે (૨–૧૪–૨) વૃક્ષના કાપનારની ઇંદ્રે કરેલા વૃત્રવધ સાથે તુલના કરવામા આવેલી છે બીજે એક સ્થળે (૧–૧૬૪–૨૨) આદિત્યની વૃક્ષની સાથે તુલના કરાયલી છે ૧–૧૬૪–૨૦મા જયા વૃક્ષની વાત છે ત્યા 'રક્તમાસથકી જડેલો જડદેહ' એમ કહેવામા આવ્યુ છે વળી 'વૃક્ષ'નો અર્થ (૫–૫૮–૫) દારુમય પેટિકા પણ કરવામા આ યો છે

વાજસનેયી સહિતામા કહેલું છે કે વૃક્ષની ઉપર યુદ્ધના અસ્રશસ્ર રાખવામા આ યા હતા (૧૬–૫૧) કાષ્ઠ નિર્મિત ખાટલાનો ઉલ્લેખ છે (૨૩–૨૩) વૃક્ષને હરિકેશ (ભાષ્યકારના મત પ્રમાણે હરિતવર્ણના કેશ અથવા પત્રવિશિષ્ટ) કહેલુ છે (૧૬–૪૦) સભવ છે કે આ કોઈ સૂક્ષ્મ સૂચિઆકારના પાનવાળા વૃક્ષ (દેવદારુ વા અ ય કોઈએ વર્ગનુ ઝાડ)ને અનુલક્ષીને કહ્યુ લાગે છે

અથર્વવેદમા વૃક્ષના સ્કધ (trunk)માથી પ્રશાખાની ઉત્પત્તિ (૧૦–૭–૩૮) વૃક્ષનુ ઉદ્ભવસ્થાન (૪–૭–૫, ૬–૪૪–૧), વૃક્ષનો વર્ણ (૧૦–૮–૩૧) ઈત્યાદિ ઉલ્લેખો મળે છે અશ્વત્થ (૩–૮–૮) તલાશ (–૧૫–૩) અને શિંશપા (૮–૧૨૦–૩) ને વૃક્ષ કહ્યા છે વાયુદ્વારા વૃક્ષનુ પતન (૧૦૧–૧૬), કુલિશદ્વારા વૃક્ષનુ છેદન (૨–૧૨–૨) અને વૃક્ષ ઉપર વજ્રપાત (૭–૫૨–૧, ૭–૬૧–૧ ૭–૧૦૪–૧૪) નો ઉલ્લેખ છે પુષ્પની ગાથી (૧–૧૮–૧) પુષ્પવિન્યાસ (Inflorescence) પણ ધ્યાન ખેચે છે પકવ અર્થાત્ ફલયુક્ત વૃક્ષનો (૨૦–૧૨૭–૪) ઉલ્લેખ અને ફલપતનની કથા (૬ ૧૨૪–૨) પણ છે

---

૧ વનસ્પતિ એટલે ફુલ વિના જેને ફલ આવે તે એવી વ્યાખ્યા રાજનિઘટુકારે (ह्येय सोऽत्र वनस्पति फलितिय पुष्पर्विना । तर्फलात वानस्पत्य । आपेली छे एटले आ जोता तो वनस्पतिने आपणे अपुष्प वनस्पति (Cryptogamous plants) कही शकीए वानस्पत्यमा फुल अने फल ब ने आवे एटले वानस्पत्यने सपुष्प वनस्पति (Phanerogamous plants) कही शकाय वनस्पति अने वानस्पत्य ए उद्भिद्ना बे वर्गो छे आपणे वनस्पति शास्त्र एवु नाम Botany ने आपीए छीए ते ए रीते अ वयसूच नथी खरी रीते वानस्पत्य शास्त्र नाम राखवु जोइए पण ते पण स्पष्ट अथवाही नथी आथी अंग्रेजीना पर्याय तरीके आपणे उद्भिज्ज शास्त्र नामज राखवु जोइए

વનસ્પતિ

ઋગ્વેદમા વનસ્પતિને ઉદ્દેશીને બહુ સ્તુતિઓ (૧-૯૦-૮, ૫-૪૧-૮, ઇત્યાદિ) લખાયલી છે વનસ્પતિઓ અનેક કાર્યમા ઉપયોગમા આવતી હતી એ એનાથી સમજી શકાય છે વનસ્પતિના કાષ્ઠ બળતણ તરીકે કામ આવે છે (૫-૩-૪), એના લાકડામાથી રથ (૩-૫૩-૨૦, ઇત્યાદિ) ઉલૂખલ (ખાડણીઓ) (૧-૨૮-૬), યૂપકાષ્ઠ (૩-૮૧-૬, ૧૦-૭૦-૧૦), અરણિ (૬ ૧૫ ૨) અને યજ્ઞમા ખપ આવતા અનેક દ્રવ્યો (૧૦-૧૧૦-૧૦) આ અને બીજી શતસહસ્ર શાખાઓનો ઉલ્લેખ છે (૩-૮-૧૧) મરૂદ્ગણના આગમનથી વનસ્પતિ ગણુ ભયથી આકુલ થઈ (૧-૧૬૬-૫) નિનાદ કરે છે (૮-૨૦-૫) મરૂદ્ગણુ તેમને વિયુક્ત કરે છે (૧-૩૯ ૫) અથવા વનસ્પતિને જડમૂળથી ઉખેડી ફેંકી દે છે વળી એ પણ કહેલુ છે કે પૃથ્વી વૃષ્ટિ વખતે તમામ વનસ્પતિઓને ધારણ કરી રાખે છે પૂષણ (૬-૪૮-૧૭), ઇન્દ્ર (૩-૩૪-૧૦), વિશ્વદેવગણ (૧૦-૬૫-૨૧) અને અશ્વિની કુમારો (૧-૧૫૭-૫)ની સ્તુતિમા વનસ્પતિઓની સ્તુતિઓ ગાયેલી છે સોમ (૧-૯૧૬, ૯-૧૨-૭) અને અગ્નિને (૧-૧૩-૧૧,) ૧-૧૮૮-૧૦, ઇત્યાદિ) વનસ્પતિ તરીકે વર્ણવેલા છે અગ્નિને વનસ્પતિનો પુત્ર ગણ્યો છે (૮-૭૩-૨૬) કારણ પુત્ર જેમ મૃતપિતાને અગ્નિસસ્કાર આપે છે તેમ અગ્નિ પણ કાષ્ઠને દગ્ધ કરે છે

વાજસનેયી સહિતામા વનસ્પતિની ઉપલા ભાગમા વૃદ્ધિ (૪-૧૦), બહુશાખા (૫-૪૩) અને સુસ્વાદુ ફૂલનો (૨૮-૧૦) ઉલ્લેખ છે વન્યવૃક્ષના કાષ્ઠોમાથી અનેક જાતના દ્રવ્યો પ્રસ્તુત કરેલા છે (૨૦-૪૫, ૧૦-૨૩)

અથર્વવેદમા વનસ્પતિને 'વીડવઙ્ગ' (અર્થાત્ સ્થૂલાઙ્ગ અને શાખાયુક્ત (૬-૧૨૫-૧) અને પુષ્પિયુક્ત (૧૯-૩૧-૮) કહી છે પૃથિવી તેમને ધારણ કરે છે (૪-૨૬-૫) જડિગડ (૧૯-૩૪-૯), પણ્ન (૩-૫-૩) અને વરણ (૬-૭૫-૧, ૧૦-૩-૫)ને વનસ્પતિ કહેલી છે વાયુ વૃક્ષો અને વનસ્પતિઓને ભાગી નાખે (૧૦-૩-૧૬) છે વનસ્પતિની જે શાખાઓ કપાય છે તે વર્ષ દહાડામા પાછી વધવા લાગે છે (૮-૧૨-૧) વ યવૃક્ષના કાષ્ઠમાથી અનેક દ્રવ્યો બનાવવામા આવે છે (૬-૧૨૫-૧ ઇત્યાદિ)

વિરૂધ

ઋગ્વેદના દશમા મડલમા વીરૂધનો ઉલ્લેખ છે આધુનિક સૂક્તોની રચના વખતે આ મડલ લખાયલુ લાગે છે, વાજસનેયી સહિતામા બે જગોએ (૧૨-૭૭, ૧૮-૧૪) વીરૂધનો ઉલ્લેખ નજરે ચડે છે વીરૂધ અને ઔષધિ-બન્નેનો ઉલ્લેખ એક જ સાથે જણાય છે અર્થાત્ બન્નેની ભિન્નતા સ્પષ્ટ

જણાય છે અથવવેદમા અનેક સ્થળે (વારંવાર) આ વાત કહેલી છે ઔષધિ અને તૃણથી વીરૂધ ભિન્ન છે (૧૧–૭–૨૧)

ઋગ્વેદમા (૧૦–૭૮–૩) ગૃહત અને પ્રમર્પા વીરૂધની કથા છે વીરૂધ વર્ષાકાળમા (૨૦–૪૭–૯) વનમા જન્મે છે (૧૦––૧–) વીરુધ બળે છે (૧૦–૪૫–૪),

વાજસનેયી સંહિતાના ટીકાકાર મહીધર વીરુધને એક સ્થળે (૧૮–૧૪) અને બીજે સ્થળે (૧૨–૬ ઔષધિ કહે છે ઉવટ (૧૨–૭૭ ટીમમા) એનો અર્થ કરે છે કે 'જે વ્યાધિનો રોધ કરે તે'

અથવવેમા કહ્યુ છે કે ગરુડના આતરડામાથી વીરુધની ઉત્પત્તિ થયેલી છે (૧૦–૧૦–૨૧) સભવ છે કે આતરડા કહોવાઇને માટીમા મળી જાય છે અને તેમાથી વીરુધ પ્રાણશક્તિથી જન્મે છે એજ આ વાત કહેવાનો આશય છે વીરુધનામૂલ (૮–૭–૨૩–વગેરે વીરુધના મૂળ જાણે છે ૮૭–૨–૧૨), અગ્ર (૮–૭–૧), મધ્ય (અર્થાત્ કાણ્ડ ૮–૭–૨), પર્ણ (૮–૭–૧૨) અને પુષ્પનો (૮–૭–૧૨) ઉલ્લેખ જણાય છે આને અંશુમતી (જે કિરણોની પેઠે ચારે તરફ વધે છે) કાણ્ડિની (જેનો કાણ્ડ સ્ફીત દણ્ડ હોય છે) અથવા વિશાખ (શાખાહીન) કહેલી છે (૮–૭–૧૧) બહુ પ્રકારની (૮–૧૫–૪) અને બહુ સબ્બક (૫ ૪–૧) વીરુધ જોવામા આવે છે કુષ્ઠને વીરુધ (૫–૪–૧) અને દર્ભને એક સ્થળે વીરુધ (૧૯–૩૩–૧) અને અન્ય સ્થળે ઔષધિ (૧૯–૩૨–૩) કહેલી છે

ઔષધિ

ઋગ્વેદમા ઔષધિની બહુ સ્તુતિ (–૩૯–૫ ૭–૪–૫) આવે છે એક સૂક્તમા (૧૦–૯૭) દેવતાઇ ઔષધિ ઔષધિ ઔષધિ નદીના પાણીમા (૭–૫૦–૩) જલવિહીન ઉચ્ચ સ્થાનમા (૪ ૩૩–૭) અથવા અશ્વત્થ અને પલાશવૃક્ષના ઉપર (૧૦–૯૭–૫) થાય છે વર્ષાઋતુમા (૪–૮૩–૫) અને વૃષ્ટિના જલમાજ (૩–૫–૮) ઔષધિ ઉત્પન્ન થાય છે વૃષ્ટિનુ જલ પીને ઔષધિઓ પુષ્પ અને ફલયુક્ત થાય છે (૭–૧૦૧–૧) પુષ્પયુક્ત વા પુષ્પહીન અને ફલયુક્ત વા ફલહીન ઔષધિઓનો ઉલ્લેખ છે (૧ –૯૭–૧૫) અશ્વવતી, સોમવતી, ઊર્જયન્તી અને ઉદોજ– નામથી ઔષધિઓનો ઉલ્લેખ મળે છે (૧૦–૯૭–૭) બનાવટ અશ્વવતી અશ્વના ઘા હોય એમ લાગે છે સોમવતી સોમવતા અર્થાત્ સોમ જેવો કોઈ છોડ, ઊર્જયન્તી એટલે કોઈ બલકારક છોડ, ઉદોજ–કોઇ ઉગ્ર વા તેજસ્કર છોડ હશે માટી ખોદીને તે સાથે ઔષધિ સ્થાના તરિત કરાય છે (૧–૧૬૯–૫) આથી સમજાય છે કે ઔષધિઓને ખેતરમા ઉછેરવામા

આપતી હશે ઔષધિ ગાય (૧૦-૧૯૮-૧) અને અશ્વો માટે ખાદ્યપદાર્થ છે (૧-૧૬૩-૭) શુષ્ક ઓષધિઓમાથી બાણ બનાવવામા (૯-૧૧૨-૨) આવતા ઔષધિના બળતણ પણ થતા (૭-૪-૪)

વાજસનેયી સહિતામા વનસ્પતિની અનેક વાતો સ્પષ્ટતાથી કહેલી છે એમા ઔષધિના રસનો ઉલ્લેખ છે ઔષધિમાથી પિષ્ટક (૧-૨૧) અને પુરાડાશ (૧૧-૪૨) પ્રસ્તુત કરવામા આવે છે ઔષધિ ઓરવરૂપમા થવા ત છે (૧૨-૮૦, ૮૦, ૮૬) કુશને ઔષધિ કહેલી છે અથર્વવેદમા ઔષધિની ઘણી સ્તુતિ ગવાયલી છે એ પર્વત અને સપાટભૂમિમા થાય છ (૮-૭-૧૭), વર્ષામા ઉત્પન્ન થાય છે અને વધે છે (૪-૧૫ ૧૬, ૮ ૭ ૨૨ ઈત્યાદિ) ઔષધિની ખેતીની વાત પણ મળે છે (૩-૧૯-૫, ૧૨-૧-૨, ૪-૭-૬) ઔષધિના ૬૯ મૂલ, વિસ્તારિત મ યભાગ (કાણ્ડ) (—૧૩૭—૩) બીજ (૮-૭-૨૧) અને રસનો ઉલ્લેખ છે (૨-૨૪-૧ ૪-૨૭-૨-૩) વિવિધ વર્ણવાળી ઔષધિઓ વિષે કહેવામા આવ્યુ છ (૮-૭-૧ બભ્રુ, સાદી, લાલ, બિન્દુ-ચિન્હિત અને કાળી) પ્રસ્તૃણતી (જે ચારેય બાજુ ફેલાયલી હોય), સ્તમ્બિની (ઝાંખરા જેવી), પ્રત નતી (જે એક બાજુ વધે છે), એકશુઙ્ગ (જેને માત્ર એક જ આવરણ હોય છે, સભવ છે કે ૫ કસુરાના પુષ્પવિન્યાસના આવરણપત્ર જેવા પત્ર વા Spathe (પોગો)ને અનુલક્ષીને આ કહેલુ લાગે છે) અને બહુપત્રવિશિષ્ટ ઔષધિનો ઉલ્લેખ છે (૮-૭-૧૩) ઔષધિ ગાય, બકરી, અને ઘેટાનો ખોરાક છે (૮- -૨૫) ઔષધિનાથી ઔષધ પ્રસ્તુત થાય છે (૪-૮-૨-૩, ૪-૧૭-૧) જેમકે કુષ્ઠ (૬-૯૫-૩ ઈત્યાદિ) અને અપામાર્ગ (૪-૧૯-૩) ઇત્યાદિ ઔષધિઓનો પણ ઉલ્લેખ છે (૧૦-૪-૨૨) ઔષધિમાથી ગદ્ય બનાવવામા આ યા છે (૪-૬-૮) ગુણભેદથી ઔષધી ગણને જીવલા (અર્થાત નકુરવતા રાખક), નઘારિષા (જે કોઈને નુકશાન (ક્ષતિ) ન કરે), જીવ તી (જીવન-રક્ષક), સજ્જવતી (તેજ વિશિષ્ટ) અને ત્રાયમાણ (સૌ કરતા તેજસ્વી) નામ આપેલા છે (૮-૭-) ઔષધિને પુનર્ મગ (જે ફરીથી નિજ અવસ્થાને પામે છે) કહેલી છે (૪-૧૯-૭) સભવ છે કે જમીનમા જે કદમૂળ હોય છે તેમાથી જે ફણગા ફૂટે છે તેનો ઉલ્લેખ આ છે યવ, દર્ભ, અરુન્ધતિ-લતાને ઔષધિ કહેલી છે (૬-૧૫-૧ ઈત્યાદિ)

અમો મોટી ગોટી વીરૂધને Biennial અને Perrenical herb અને Shrub કહીએ છીએ ઔષધિને અગ્રેજીમા annual herb કહે છે

વ્રતતિ

ઋગ્વેદમા (૮-૪૦-૬) અને તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમા (૧-૧-૧-૬) વ્રતતિ

સબંધી ઉલ્લેખ મળે છે નિરુક્તમા (૧-૧૪, ૯-૨૮) પ્રતતિ એટલે વલ્લી અથવા વેલ એવો અર્થ કરવામા આવ્યો છે સભવ છે કે આ માલતી લતા પેઠે મોટી શાખાયુક્ત લતા હોવી જોઇએ

લિબુજા

અથર્વવેદમા (૬-૮-૧ ૧૮-૧-૧૫,૧૬) કહેલુ છે કે લિબુજા વૃક્ષને વેષ્ટન કરનારી વેષ્ટિકા લતા-Twining plant-છે

તૃણ અને સસ

વેદ અને બ્રાહ્મણમા તૃણનો બહુ ઉલ્લેખ છે અથર્વવેદમા કહેલુ છે કે તૃણથી ઘરની દીવાલ થાય છે (૩-૧૨-૫, ૯-૩-૪) 'શાદ'નો ઉલ્લેખ અનેક સ્થળોએ (ઋ૦ ૮-૧૫-૬, વાજસનેયી સ૦ ૨૫-૧) છે અને સાધારણ ઘાસના અર્થમા તે છે તૃણગુચ્છને 'સ્તમ્બ' કહેલો છે દર્ભગુચ્છને પિઞ્જૂલ વા પુઞ્જીલ કહેલો છે તૃણ, Gramineae વર્ગના કોઇપણ છોડ માટે વપરાયલો શબ્દ છે

સસ શબ્દ ઋગ્વેદમા (૧-૫૧-૩ ૩-૫-૬, ૮-૫-૭ ઇત્યાદિ) છે સાયણ એક જગોએ (૧-૫૧-૩) સસનો અર્થ અન્ન કરે છે, પાશ્ચાત્ય પડિતો એને Herb વા grass માને છે આ સસ્ય (શસ્ય-grain) શબ્દનુ પાઠાતર થયુ લાગે છે

ઉદ્ભિદના ભિન્ન ભિન્ન અશ

વેદ, બ્રાહ્મણાદિ ગ્રન્થોમા ઉદ્ભિદના મૂળ, કાષ્ઠ, શાખા, વયા વશ તાકમન, નમૂ તૂર (વા પુષ્પગુચ્છ), પુષ્પ ફલ, બીજ અને સસ્યનો ઉલ્લેખ જોવામા આવે છે આ સિવાય દારૂ, દ્રુ વ ક, વકલ અને નિર્યાસનો ઉલ્લેખ પણ આવે છે વાજસનેયી સહિતા (૨૨-૨૮) અને તૈત્તિરીય સહિતામા (૭-૩-૨૦-૧) અનેક જાતના નામો આવે છે

મૂળ

મૂળ વિષે વાજસનેયી સહિતા (૨૨-૨૮) અને તૈત્તિરીય સહિતા (૭-૩-૨૦-૧)મા ઉલ્લેખ મળે છે, અગ્રેજીમા એને Root કહે છે,

સ્કધ (તૈત્તિ૦ સ૦ ૭-૩-૨૦-૧, ઋ૦ ૧-૩૨-૫, અથ૦ ૧૦-૭-૩૮) છોડની ડાળીના અર્થમા વ્યવહૃત છે 'સ્થાણુ' નામનો એક શબ્દ ઋગ્વેદમા (૧૦-૪૦-૧૩) 'વિઘ્ન' વા 'બાધા' અર્થમા વપરાયલો છે

શાખા વયા

શાખા (ઋ૦ ૧-૮-૮, ૭-૪૩-૧ ઇત્યાદિ અથ૦ ૩-૧૮) અને વયા

શબ્દો (ઋ૦ ૨-૫-૪, ૫-૧-૧ ઈત્યાદિ) ડાળ Branchના અર્થમા વપરાયલા છે ફલ સગ્રહ કરવા માટે વૃક્ષ ઉપર ચઢી એક શાખાથી બીજી શાખા પર જવાનુ કહેલુ છે (ઋ૦ ૭-૫-૪) શાખા શબ્દ બીજા અર્થમા પણ વપરાયો જણાય છે, જેમકે અગ્નિની શાખા (ઋ૦ ૧-૫૯-૧), નદીની શાખા (ઋ૦ ૧-૫૯ ૧) ઈત્યાદિ નવીન વૃક્ષની શાખા (વયા) ખાઈ શકાતી હતી (ઋ૦ ૧૦-૯૪-૩)

વલ્શ

વલ્શ ઋગ્વેદ (૩-૮-૧૧, શતવલ્શ ૩-૮-૧૧, ૭-૩૩-૯ ઈત્યાદિ હજાર શેવાર) અને અથર્વવેદમા (૬-૩૦-૨) 'ક્ષુદ્ર કોમલ શાખા' આ અર્થમા વપરાયલો છે આનુ અગ્રેજી નામ Twig

તોક્મન

તોક્મન (ઋ૦ ૧૦-૬૨-૮, વાજ૦ સ૦ ૧૯-૧૩, ૨૧-૩૦ ઈત્યાદિ, મૈત્રાયણી સ૦ ૩-૧૧-૯, તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૧૧- -૪)ને ઋગ્વેદમા "છોડનો વધનશીલ અશ" કહેવામા આવ્યો છે વાજસનેયી સહિતાના ટીકાકાર શ્રી મહીધર એને વ્રીહી વા યવનો અકુર વા અકુરિત વ્રીહી વા યવ કહે છે ઐતરેય બ્રાહ્મણમા વ્રીહી, મહાવ્રીહી પ્રભૃતિના તોક્મનનો ઉલ્લેખ છે આ ઉપરથી અમોએ તોક્મનનો અર્થ અકુર (germinating plant) કર્યો છે મૅકડોનલ અને કીથ તેમના વદિક ઈન્ડેક્ષમા તોક્મનનો અર્થ green shoot of any kind ofgrain કરે છે ધાન્યના અકુરને 'શષ્પ' કહેલો છે (વાજ૦ સ ૧૯-૧૩)

પ્રસૂ

પ્રસૂ (ઋ૦ ૧-૯૫-૧૦, ૭-૮-૩, ઈત્યાદિ, કાઠક સહિતા ૩૬-૨, તૈત્તિ૦ બ્રા૦ ૧-૬-૩-૨, શત૦ બ્રા૦ ૭-૫-૧-૧૮) ભાષ્યકારો 'પ્રસૂ'નો અર્થ કોમળ શાખા અથવા તેમનો અગ્રભાગ એવો કરે છે 'ફલ પ્રસવિની' ઔષધિગણને 'પ્રસૂવરી' કહેલુ છે 'પ્રસૂ' શબ્દ પુષ્પમુકુલ (flower-bud) અર્થમા છે

પર્ણ પત્ર (તૈત્તિ૦ સ૦ ૭-૩-૨ -૧) આ બન્ને શબ્દો પાદડા અર્થાત્ leafના અર્થમા વપરાયલા છે સચરાચર પલાશ વૃક્ષને પણ કહેલુ છે,

પુષ્પ

પુષ્પ શબ્દ પણ બહુ ઠેકાણે મળે છે એને અર્થ ફુલ વા flower પુષ્પગુચ્છને 'સ્રજ્' કહેલી છે પુષ્પની માળાને garland-સ્રજ કહે છે વિવાહ પ્રસગે માળાનો વ્યવહાર જણાય છે

'મેષવૃક્ષ, શ્વેતખદિર, કમ્મલ', આ અજશ્રૃંગી નથી વૉટ સાહેબની ડીક્ષનેરી ઓફ ધી ઈકોનૉમિક પ્રોડકટ્સ ઓફ ઇંડીયાના ત્રીજા ભાગમા Gymnema Sylvestre Br ને મેષશ્રૃંગી (સંસ્કૃત) અને મેઢાસિંગી (હિંદી) કહેલી છે Dolichanlrone falcata seem-ને એ મેઢસિં (મધ્યપ્રદેશ), મેંઢશિંગિ (મુમ્બાઈ) અને મેઢસિંગિ (મરાઠી) કહે છે અમારા મત પ્રમાણે Gymnema Syluestre Br એજ અજશ્રૃંગી, આનુજ બીજુ નામ 'અરાટકી' છે

૩ અણુ (વાજ૦ સ૦ ૧૮=૨, બૃહદારણ્યકોપ૦ ૬-૩-૧૩) છે

Panecum milianlum Linn એની ખેતી થાય છે એવો ઉલ્લેખ થાય છે બંગાળી નામ 'ચિના'

(બાજરી, ગુજરાતી બાપાલાલ)

૪ અદ્યાણ્ડ—(અદ્યણ્ડ) (શ-બ્રા ૧૩-૮-૧-૧૬) વૈદિક ઈન્ડેક્ષમા એને Carpopogan Pruiens (અ ચનામ mucuna pruriens Dc.) અથવા Flacourtia cataphractu Roxb માનવામા આવે છે શબ્દકલ્પદ્રુમમા 'અદ્યણ્ડા'નો અર્થ કપિકચ્છુ (બંગાલી આલકુશી-mucuna pruriens) અને ભૂમ્યામલકી' (ભૈષજ્યઆબલી રત્નમાલાના મત પ્રમાણે Phyllanthus nirun Linn) કર્યો છે Flacourtia cataphracta Roxbનું સંસ્કૃત નામ 'તાલીશપત્રી' અને બંગાનાનામ 'પાનિયાલ મેદિનીમા તાલીશપત્રને (Abie Webbiana Lingle) ભૂમ્યામલક કહી છે શતપથબ્રાહ્મણમા જે અર્થ મા આનો ઉલ્લેખ છે તે જોતા તો અમને આ આલકુશી (ગુજરાતી કુવચ બાપા૦) માનવી ઉચિત લાગે છે

૫ અપામાર્ગ (Achyranthes ashera Linn) વાજસનેયી સંહિતા (૩૫-૧૧-બીજનો ઉપયોગ છે) અથર્વવેદમા (૪-૧૭ ૬, ૪-૧૮-૭, ૪-૧૯-૪, ૭-૬-૨) અને બ્રાહ્મણગ્રંથોમા આનો અત્યંત ઉલ્લેખ છે

અમલા જૈમિનીયોપનિષદ્ બ્રાહ્મણ ૧-૩૮-૬ છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્ ૭- -૧) આમલક આમલકી (Emblica officinatis Gaertner) ફલનુ નામ આમલક

[અપૂર્ણ]

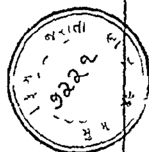
નોંધ ન ગજનની વાચશ્રેણીઓ માટે મંજુર થએલું

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી ચર્ચનારૂં વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૧૭ | नैव युक्त भवन्ति यदारोग्याय कल्पते। | પોષ
અંક ૩ | स चव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत॥ | ૧૯૯૩

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લીo તરફથી
ગોકળદાસ મનજી ૪૦ મુંબાઈ-૧૪

શુદ્ધ આયુર્વેદીય દવાઓની માફક શુદ્ધ આયુર્વેદ
સંબંધી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝંડુ ફાર્મસી
તરફથી પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારા જ મળશે

લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ | વાચનાલયો માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચકને ખાત્રી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદકશાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવું કામ કરી રહ્યું છે. આ માસિકનું આ ૨૦ મું વર્ષ ચાલે છે. શરૂઆતથી જ આ માસિકમાં આવા ને આવા જ લેખો આવે છે. વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિક મંજૂર થયું છે. અમને આશા છે કે દેશની વિદ્યાના પ્રચારમાં જ દેશનો ઉદ્ધાર સમાયેલો છે એમ સમજી દરેક વાચક આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની કે છેવટ પોતાના ગામની લાયબ્રેરીઓ દ્વારા પણ આ માસિકનું વાચન કરાય તેવી કોશિશ કરશે.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ—અમદાવાદ
મુદ્રક: મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ. તા. ૩-૩-૩૭

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वसुग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૦ મુ] પોષ ૧૯૮૩ [અંક ૯

કૈશોરક ગુગળ

(લેખક–વૈદ્ય બાપાલાલ ગડબડદાસ)

ગુગળની અનેક સુ ર બનાવટો–પાઠો માટે આયુર્વેદ ગર્વ લઈ શકે છે કોઈ વૈદ્ય એવો ભાગ્યે હશે જે ગુગળની બનાવટો વાપરતો નહિ હોય લઘુ અને મહા યોગરાજ, ગોક્ષુરાદિ ગુગળ, કાંચનાર ગુગળ, ત્રિફલા ગુગળ, કૈશોર ગુગળ ઇત્યાદિ સુંદર બનાવટો ઘણા વખતની વપરાય છે કૈશોર ગુગળનો પાઠ મારે બનાવવો હતો એટલે મારા સ્વભાવ પ્રમાણે થોડાંક પુસ્તકો મેં જોયા અને પરિણામે આ લેખ લખવાની સામગ્રી મને તેમાંથી મળી આવી

ગુગળ બજારમા ઘણો જ ગંદો વેચાતો મળે છે એટલે હુ મારા મિત્ર વૈદ્યરાજ શ્રી વાસુદેવભાઇ પાસે મારવાડથી મંગાવુ છુ અને કોઈક વખત કચ્છ માંડવીના મારા મુરબ્બી મિત્ર શ્રીયુત ગોકુળદાસભાઇ ખીમજી પાસેથી મગાવુ છુ

ગુગળની ઘણી જાતો નિઘંટુકારાએ વર્ણવેલી છે પણ તે બધી જાતો અત્યારે દુર્લભ્ય કે અલભ્ય છે સુગમતા ખાતર, મીઠો ગુગળ અને કડવો ગુગળ એવા બે નામે બજારમાં ગુગળ ઓળખાય છે કડવો ગુગળ એ બાલ્સેમોડેન્ડ્રોન મુકુલ છે અને આ જ ગુગળ મારવાડ અને કચ્છથી આવે છે અને હુ વાપરુ છુ મીઠો ગુગળ કચ્છમા થાય છે પણ તે મોંઘો વેચાય છે અને તે જ્યારે જોઇએ ત્યારે મળતો નથી શિયાળે વખતે મળે એમ ગોકુળદાસભાઇ મને લખી જણાવે છે મીઠો ગુગળ બાલ્સેમોડેન્ડ્રોન પ્યુબીસન્સ કે બાલસેમોડેન્ડ્રોન રોક્ષબર્ઘીઆઇ છે એમ મારુ માનવું છે આ વખતની વખતે મોટેભાગે નથી મેં જોયા નથી

ગુગળ બિલકુલ શુદ્ધ—કચરા વિનાનો—લેવો જોઈએ ગુગળ બહુ જૂનો ન વાપરવો જોઈએ ગમે તેવો ગુગળ વાપરવાથી ધાર્યો ફાયદો થતો નથી એવો મારો અનુભવ છે

ગુગળ રસાયન છે પરમ વાતઘ્ન છે રસાયન અને વાતઘ્ન શબ્દોમા જે જોર છે તે બતાવવા જેવા અંગ્રેજી પર્યાયો મને હજી મળ્યા નથી ગુગળ ઉત્તેજક, જંતુઘ્ન, દુર્ગંધહર અને કફઘ્ન છે જૂના કફરોગોમા જેમા ચીકણો અને ગંધાતો ઘાટો કફ પડે છે તેમા ગુગળ સારુ કામ કરે છે ગુગળ દીપન, સ્નેહન, શમન, આર્તવજનક, ત્વગ્દોષહર, વ્રણશોધન, વ્રણરોપણ રક્તવર્ધક અને શોથઘ્ન છે

ગુગળ રક્તશોધક છે રક્તમા શ્વેતકણો વધારવાનો એમા ખાસ ગુણ છે આ શ્વેતકણો વધે છે એટલે રોગોત્પાદક જીવાણુઓને તે મારી હટાવે છે આથી જ પરમીયો, ઉપદંશ, જૂનો સંધિવા, ગંડમાળ, કંઠમાળ વગેરેમા ગુગળનો ઉપયોગ ફાયદાકારી નિવડે છે સ્વ ડૉ વામન દેસાઇ લખે છે કે ગંડમાળામા ગુગળનો બહુ જ સુંદર ઉપયોગ થાય છે શ્વેતકણો વધારવાની અજબ શક્તિને લીધે ગુગળ ન રૂઝાતા દુષ્ટ વ્રણો અને ઘાવમા આપવામા આવે છે તો તે જલદી રૂઝાઈ જાય છે એક બાર વર્ષની છોકરીને એક ગાંઠ નીકળી હતી વડોદરાની ક્વીન હૉસ્પિટલમા તેને મોકલવામા આવી હતી પરંતુ તે કેમે કરી ન રૂઝાઈ છેવટે એના પિતાને કોઈ ડોસીના કહેવાથી ગુગળ લેવાની સલાહ આપી અને આ ગુગળના સેવનથી તે છોકરીનો વ્રણ જોત જોતામા રૂઝાઇ ગયો

એક ૩૫-૪૦ વર્ષની બાઇને ગરદનમા પથ્થર જેવુ સખત ગુમડુ થયેલુ અનેક જાતની પોટીસો લગાડ્યા છતા તે ન પાક્યુ છેવટે મેં એને કાપ્યુ, આથી અંદર પોલોપોલ પરૂ નીકળ્યુ પરંતુ તે કેમે કરી રૂઝાય નહિ મેં એ બાઇને ત્રિફલા ગુગળ આપવો શરૂ કર્યો રોજથી પરૂ ઓછુ થવા લાગ્યુ, જીર્ણજ્વર મટ્યો અને ત્રણ મહિનાના ગુગળના સેવન પછી જ્યારે એ બાઇ આ ગુમડાની બીમારીમાથી બેઠી થઇ ત્યારે ૧૮ શેર વજન લઇને ઊઠી આવા તો ઘણા દાખલા હુ ટાંકી શકુ એમ છુ શ્વેતકણો વધારી રોગોત્પાદક જીવાણુઓને મહાત કરવાની ગુગળમા શક્તિ છે

ગુગળ રક્તકણોને પણ વધારે છે શ્વેતકણો વધારીને જેમ રોગના જંતુઓનો નાશ કરે છે તેમ રક્તકણો વધારીને રોગીની તેલ ઘી વગેરે સ્નિગ્ધ પદાર્થો પાચન કરવાની અને તેના સારભાગને લોહીમા શોષી લેવાની શક્તિ પણ વધારે છે આથીજ ગુગળ પાંડુરોગમા હિતાવહ છે પાંડુમા ગુગળ સાથે લોહ યોજવાથી સારો ફાયદો જણાય છે

ગુગળ શરીરમાંથી ત્વચા વાટે બહાર નીકળે છે અને આથી ત્વચાની વિનિમય શક્તિમાં વધારો કરે છે. આથી જ ગુગળ જૂના ચામડીના રોગોમાં ગુણકારી સિદ્ધ થયો છે. કંડુ, ખુજલી, ગડગુમડ જેને વારંવાર પજવતા હોય તેવાને ગુગળનું સેવન કરાવવું. નિરોગી માણસ જો ગુગળનું સેવન કરશે તો તેથી ચામડીનો રંગ સુધરશે અને શક્તિ આવશે.

ગુગળની ગર્ભાશય ઉપર પણ સારી અસર જોવામાં આવે છે. ગુગળ ગર્ભાશયનું સંશોધન કરે છે. ગર્ભાશયમાં જે અશુદ્ધિ હોય છે તે અને ગર્ભાશય-ગ્રીવા પાસેની કોઈ કોઈ વખત [illegible] સ્રાવ થયા કરે છે જેને લીધે ઘણી વખત સ્ત્રીને વંધ્યત્વ આવે છે, તેમાં ગુગળ સારું કામ કરે છે. જુવાન સ્ત્રીઓના યૌવનપાક ([illegible])માં ગુગળ ઉપયોગી જણાયો છે.

આપણા પૂર્વજોને ગુગળના આ બધા અનેક ગુણોની જાણ હતી[1] અને તેથી જ વિવિધ રોગોમાં તેઓએ ગુગળ વાપર્યો છે અને અનેક જાતના ગુગળની બનાવટો આપણને તેઓ આપી ગયા છે. પૂર્વજોની શોધબુદ્ધિ માટે આપણું મસ્તક તેમને નમે છે.

હવે આપણે પાઠ પર આવીએ.

પ્રથમ ભૈષજ્યરત્નાવલિ જોઈએ. [illegible] વિદ્યાર્થીઓને ભૈષજ્યરત્નાવલિ [illegible] સને ૧૯[illegible]માં [illegible] પુલિનકૃષ્ણસેન કવિભૂષણે પ્રસિદ્ધ કરેલી [illegible] ચોથી આવૃત્તિ છે. એક વિદ્યાર્થી પાસે કવિરાજ [illegible] મિત્ર સંસ્કૃત અને પરિવર્દ્ધિત કરેલી અને આયુર્વેદાચાર્ય જયદેવ વિદ્યાલંકારની [illegible] વ્યાખ્યાથી સમલંકૃત થયેલી બીજી આવૃત્તિ (સંવત ૧૯[illegible]) છે. ત્રીજા વિદ્યાર્થી પાસે 'શ્રી [illegible] પ્રસિદ્ધ કરેલી [illegible] લાલજી દ્વારા પરિવર્દ્ધિત

૧ [illegible] વાતરક્તના અધ્યાયમાં [illegible] છે. સુશ્રુતમાં પણ મહાવાત વ્યાધિના અધ્યાયમાં વાતરક્તનું વર્ણન [illegible] અધ્યાયમાં ગુગળના [illegible] જુઓ — ગુગળ સુગંધિ [illegible] મધુર સૂક્ષ્મ (સૂક્ષ્મ માર્ગાનુસારિત્વાત્ સૂક્ષ્મ) તીક્ષ્ણ ઉષ્ણ [illegible] પિચ્છિલ છે. ગુગળ રસમાં કડુ, વિપાકમાં [illegible] અને ઉષ્ણ [illegible] ગુગળ [illegible] અને [illegible] નીકળતી દુર્ગંધિ (auto-intoxication)ને [illegible] ગુગળ [illegible] અને [illegible] ગુગળ [illegible] ઉત્તમ [illegible] અર્શ [illegible] નાડી (sinus) આમવાત (gout) [illegible] અગ્નિનો [illegible] વાયુ વગેરે [illegible] ૮ '

વેંકટેશ્વર પ્રેસવાળી પ્રતમા 'ત્રિમોપલપસ્યે'નો અ ર 'અફ઼્દ મિશ્રી ૬૪ તોલે' આવો અથ કર્યો છે કોઈ પ્રતમા આવો અગાધા ણ (?) અથ કોઈએ કર્યો નથી અને ઘી નાખવાનો ઉલ્લેખ જ નથી વળી, પાણી ૬૪ શેર લેવુ એવો અથ કર્યો છે ઊકળતુ પાણી અધુ નહિ પણ ચોથા ભાગનુ રાખવુ જોઈએ એમ વૃદ્ધવૈદ્યવ્યવહારથી અનુવાદક કહે છે ત્રિફલાદિ આવાપ દ્રવ્યોમા 'ત્રિફલાકા ચૂર્ણ દો તોલા' એવો અર્થ કર્યો છે આ ઉપરાત બિનોદલાલ અને તેમને અનુસરી જયદેવે ગુગળને વસ્ત્રની પોટલીમા બાધીને ગળો વગે દ્ર યાના કવાથમા ઊકાળવાનુ કહ્યુ છે તે આ અનુવાદકને માન્ય લા તુ નથી તેણે તો ઊકાળામા પ્રથમથીજ ગુગળપણ નાખીને ઉકાળવાનુ કહ્યુ છે

ચક્રદત્તમા આજ પાઠ છે પરતુ શિવદાસે ટીકામા આરૂ સ્પષ્ટીકરણ કર્યુ છે આ વિદ્વાને ગુગળ ૧ પ્રસ્થ, ત્રિફલા ૩ પ્રસ્થ અને ગળો ૩૨ પલ એ ત્રણ મળી કુલ ૯૬ પલ કર્યાને ઉકાળવાનુ કહ્યુ છે અને પાણી આઢકને બદલે 'દ્રવદ્વગુણ્યાત્ ૯ શરાવ (૪૮ પ્રસ્થ) લેવાનુ કહ્યુ છે બીજાનો અભિપ્રાય પણ 'અન્ય ત્વાહુ' કહીને આપ્યો છે કેટલાક વિદ્વાનો ૧ પ્રસ્થ લે છે એટલે આ પ્રમાણે ૬૪ પલ ક ર્યા થાય અને પાણી ૬૪ શરાવ (૬૪ શરાવ એટલે ૧ દ્રોણ એમ કહેલુ છે) નાખવુ **તોયરાશિશબ્દમાત્રદ્રોણ ઘર ગ્રાહ્ય इति'** મૂળમા તોયરાશિ એ શબ્દનો અથ પાણી ૧ દ્રોણ થાય છે[1]

ગુગળો પોટલીમા બાધીને કવાથ લેવુ એમ વાનુ કહે છે અને સ્પષ્ટ કરેલુ છે કે 'બાધ્યા વિના ર ગુગળને ગરમ ક્વાથમા (અવશિષ્ટ ક્વાથમા) પછીથી નાખી દે છે તે ઠીક કરતા નથી ગુગળને પોટલીમા બાધી ઉકાળવોજ જોઈએ અમૃતા ગુગળમા પણ આજ વિધિ છે' આ પાઠમા ઘી નથી

નિઘટુ રત્નાકરમા આજ પાઠ છે પરતુ ઘીને બદલે તે પાઠમા **'સ્વર્થાપયષ્ટગુપ્ત સ્નિગ્ધ ભાંડેઘૃતેન સુરભાણા'** આવો પાઠ છે 'ગાયનુ ઘી જે વાસણમા ભરી રાખ્યુ હોય એવા ચીકણા વાસણમા આ બધુ રાખવુ' આવો અથ થાય છે મૂળ પાઠમા થોડો ફેર જણાય છે, પણ દ્રવ્યોના માપમા

---

૧ ટૂ કૃત સિદ્ધયોગમા આ અથ પર ગી ા ચર્ચેલી જોવામા આવે છે શ્રી ક ઠ ન એ છે કે 'तोयराशावित तोय बहु चोपल क्षण राशि शब्देन तु द्रोणाभिधान न क्वापि दृष्टम् । तथा च तस्य टिप्पणी—

प्रत्येक त्रिफलाप्रस्थो जल तत्र पलाष्टकम्

गुडूच्यागुग्गुलो पाके सव रस्येतु विशपत । इति

રાશિ શબ્દ ખૂબ પાણી એવા અથમા છે વળી તે લખે છે કે मुक्त तु गुग्गुलना सहैव क्वाथकरणम् तथव निर्देशात्

ફેર નથી ગુગળને પોટલીમા બાધવા વિષે કઇજ ઉલ્લેખ નથી ત્રિફલાને બદલે 'પથ્યાચૂર્ણ દ્વિપલ' છે

ગોઢલના ગદનિગ્રહ (ભાગ–૧)મા જે કૈશોર ગુગળનો પાઠ છે તેમા त्रिफला चूर्णार्द्धपल ને સ્થાને 'पथ्याचूर्णं द्विपल' એવો પાઠ છે ધીવાળા ચરણને નિઘટુ રત્નાકરોક્ત 'मस्थापयेन्मृगत स्निग्धे भाण्डे घृतेन सुरभीणाम्' એ પાઠ છે નિઘટુ રત્નાકરનો પા૦ અને આ પા૦ મળતો છે 'हिमोपलस्पर्शे' પાઠ છે બીજો પા૦ हिमोपलप्रख्ये (બન્ને સમા છે) प्रख्ये હે સારો?

ભાવપ્રકાશ (મ ખ ભા ૨ જો)મા આજ પા૦ છે પરતુ તેમા 'जले घाढकमाढकम्' (શાલિગ્રામજીનો, પ રવિશકર જયેષ્ઠારામ રાજગુરુનો અને વેકટેશ્વરનો આવા ત્રણેય ભાવપ્રકાશમા આજ પાઠ છે) આવો પાઠ છે શાલિગ્રામજીએ એ શ્લોકનો અર્થ જ નથી આપ્યો રાજગુરુએ '૫૧૨ તોલા કવાથનુ પાણી' એવો જ અર્થ કર્યો છે प्रभिष्यतायगांशो વિષે કઈ જ ખુલાસો કોઈએ નથી કર્યો આ પા૦મા પણ ઘી નથી તેને બદલે दत्वा मच्चूर्ण्य मन्ने न' આવો પા૦ છે ત્રિફલા ૬૪ તોલા જ લેવામા આવી છે ગુગળને ત્રિફલા વગેરે સાથે ઊકાળવાનુ કહ્યુ છે અને પછી બધુ કપડાવડે ગાળી લેવાનુ લખ્યુ છે આ સિવાય ટીકાકારોએ ખાસ ન્હોંધ કઇ કર્યો નથી

ઉપરોક્ત બધા પાઠો (વાગ્ભટ્ટ રીતે એમ જ પાઠ છે)મા इच्छाहारविहारी भेषजमुपयुज्य सर्वकालमिदम अर्थात કોઈ રીતની આહાર વિહારની પરહેજી નહિ રાખતા આ કૈશોર ગુગળ યૂપ, દૂધ કે સુગધી જલના અનુપા। સહિત ખાવો અર્થાત્ આ પાઠ મુજબ પરહેજી જ। પણ નથી

માત્રા—વિનોદલાલ ૧ તોલા જેટલી માત્રા કહે છે, જયદેવ ૧ માસાથી આરભ કરી ૩ માસા જેટલી કહે છે બીજામા માત્રા વિષે જ। પણ ચોખવટ નથી કરી

હવે ગાપાલ આ પા૦થી ભિ। એવો બીજો નારાયણદાસનો પાઠ જોઇએ —

त्रिफलाया नय प्रस्था प्रस्थैका चामृता भवेत्।
सकुट्य द्रोणपात्रेण माधद्रोणाम्बुना पचेत् ॥
जलमर्धस्रुत ज्ञात्वा गृह्णीयाद्वस्त्रगालितम् ।
तत क्वाथे निपात्याशु गुग्गुलु प्रस्थसमितम् ॥
पुन पचेदय पात्रे दर्व्या सघट्टये मुहु ।
सान्द्रीभूत ततो ज्ञात्वा गुडपाकसमाकृतिम् ।

चूर्णीकृत्य ततस्तत्र द्रव्याणीमानि निक्षिपेत् ॥
त्रिफला द्विपला + ज्ञेया गुडूची पलिका मता ।
षडक्ष त्र्यूषणं प्रोक्तं विडङ्गानां पलार्धम् ॥
दन्ती कर्षमिता कार्या त्रिवृत् कर्षमिता स्मृता ।
ततः पिण्डीकृतं सर्वं घृतपात्रे विनिक्षिपेत् ॥
गुटिका शाणमात्रेण युञ्ज्याद्दोषाद्यपेक्षया ।
अनुपाने भिषग्दद्यात् कोष्णं नीरं पयोऽथवा ॥
मञ्जिष्ठादिशृतं चापि युक्तियुक्तमुतापरम् ।

अम्लं तीक्ष्णमजीर्णं च व्यायामं श्रममातपम् ।
मद्यं रोषं त्यजेत्सम्यग् गुणार्थी पुरसेवकः ॥

હરડે, બેહા, આબળા, ગળો, ચાન્ય દ્રવ્યો એક એક પ્રસ્થ લેવા દ્રોણ પાણીમા પકાવવા અધપાણી બાકી રહે તે કવાથને વસ્ત્રથી ગાળી લેવો આ ગાળી લીધેલુ પાણી પાછુ લોખડની કઢાઈમા નાખી તેની અદર **શોધેલો** ગુગળ એક પ્રસ્થ નાખી પાછો તેનો કવાથ કરવો તે વખતે ગુગળ બળી ન જાય તેટલા માટે લોઢાના તવેથા વડે સારી રીતે હલાવવું ગોગળનાપાક જેવો ઘાટો કાઢો થાય ત્યા સુધી તે કાઢાને ઉકાળવો પછી હરડે, બેહા આબળા એ ત્રણે થઈ બે પલ અને એક પલ ગળોનુ ચૂર્ણ નાખવુ સુઠ, મરી પીપર પ્રત્યેક બબ્બે તોલા (ત્રણ થઈને છ તોલા) તથા વાવડીંગ અધપલ લેવા [1] નેપાળાના મૂળ (ભટ્ટ કુલશકર અમરજીએ આ શબ્દ વાપર્યો છે બીજી રીતે દતીમૂળજ નાખવા જોઈએ પરતુ આઢમલના મત પ્રમાણે નેપાળના બીજ અહિ લેવા જોઇએ કારણ કે તે સવસમત છે) અને નસોતર એ બને બેબે તોલા એક એક તોલો—આ બધાનુ બારીક વસ્ત્રગાળચૂર્ણ

+ ભટ્ટ કુલશકર આજીની પ્રતમા त्रिफलाऽष्टपला પાઠ છે પરતુ યોગરત્નાકરમા આજ પાઠ ઉદ્ધૃત થએલો છે અને ત્યા त्रिफलाद्विपला આવો જ પાઠ છે

* ભટ્ટ કુલશકર અમરજીએ राधमाणनु બાતાતર દોઢ દ્રોણ આમ મૂક્યું છે પરતુ આઢમલની દીપિકામા द्रोणाम्बुना पचेत् इति एत च्च चतुराढक परिमितेन जलेन सार्धं परिपचेदिति આમ એક જ દ્રોણ પાણી સાથે પકાવવાનું લખે છે સ્વ જટાશકર લીલાધરે ધરવદામા ૧૫૩૬ તોલા પાણી (૧॥ દ્રોણ) લીધુ છે દ્વાથ દીપિકામા એવો પ્રકાર નાખવામા નથી આવ્યો

(૧) ભટ્ટ કુ અ ની પ્રતમા શુઠ મરી લીંડીપીપર અને વાવડિંગ એ ચારેય ઔષધો અર્ધો અર્ધો પલ આવો અર્થ છે આતો દેખીતી રીતેજ ભૂલ ભરેલું છે

પેલા ઘાટા કાઢામા નાખી, બરાબર મેળવી, એક પિંડો બનાવી ઘીના વાસણમા રાખી મૂકવો આમાથી એક એક શાણની ગોળીઓ બનાવી લેવી આ ગોળી સ્હેજ ઊનુ પાણી, કે દૂધમા મજિષ્ઠાદિક્વાથ સાથે આપવી આ ગુગળનુ સેવન કરનારે ખાટા, તીક્ષ્ણ અને અજીર્ણ કરનાર પદાર્થોનો, વ્યવાયનો, શ્રમનો, તડકામા ફરવાનો, મદ્યપીવાનો અને ગુસ્સાનો ત્યાગ કરવો

ઉપરના પાઠમા શુદ્ધ ગુગળ નાખવાનો કહ્યો છે આઢમલ્લ કહે છે કે "शुद्धताऽस्य निष्पन्नादित्वेन सप्तरात्र मूत्रोषितत्वात्। यद्वा शुद्ध जात्युत्कृष्टमित्या मनन्ति' પાતરા ફેતરાવગેરે ગુગળમા મળેલા હોય તે દૂર કરી સાત દિવસ સુધી ઘીમા તેને રાખી મૂકવો અથવા શુદ્ધનો અર્થ જે પાચ જાતના ગુગળ ગણાવ્યા છે તે પૈકીમાનો ઉત્કૃષ્ટ મહિષાક્ષ ગુગળ લેવો આઢમલ્લ આ ૦ળ જતા 'પિંડીભૂતે'ની સમજૂતી આપતી આપતા કહે છે કે "कर्तव्य विधिरपि योगराज यदुक्तम्' અર્થાત યોગરાજ ગુગળના પાઠમા જેમ ગુગળ ભીલાવીને પિંડો બનાવવાનો કહ્યો છે તે પ્રમાણે પિંડો બનાવવો યોગરાજની ટીકામા આઢમલ્લ ગુગળ કેવી રીતે શુદ્ધ બનાવવો તે ઉપર ઠીક પ્રકાશ કે કે છે "कर्षपिडमित्यादिवाक्येनास्य कण्डनार्थे यावत् पिण्डीभूतं स्यात् तावत्परिमाणेन घृत ग्राह्यम् इति वृद्धाना व्यवहारोऽस्ति। पिण्डमत्र कुट्टननिर्घातादिन ॥ અર્થાત સારી રીતે લોચો થાય એટલા માટે ગુગળમા ઘી ભીલાવી ખૂબ કૂટવો (પાપડ કૂટવાના પાટીયા ઉપર પિંડો નાખી લાકડાના ઘાણ વડે ખુબ ટીપવો અથવા લોખડની ખાણીમા ઘી ભીલાવીને ખૂબ છૂદવો) ટીપતા જવું ને ઘી મેળવતા જવુ જ્યા બરાબર લોચો થઈ જાય ત્યારે પિંડો ઘીના વાસણમા મૂકી દેવો

ગુગળની પથ્યનીયતા અથવા ગોપકતા આ કુટ્ટનવિધિ ઉપર આધાર રાખે છે એમ હુ માનું છુ અને આથી હુ તો ગુગળને ઘી નાખીને ખૂબ જ કૂટાવુ છુ જ્યા જ્યા ગુગળ વાપરવો હોય ત્યા ત્યા આવી રીતે સારી રીતે કૂટેલ ગુગળ જ હોવો જોઇએ

ઉપરના પાઠમા લોચો થયા પછી અદર થોડુ કજ ઘી પચી શકશે પરતુ થોડુ તો થોડુ પણ ઘી મેળવીને ખૂબ કૂટાવવાથી ઠીક દ્રવ્યો સાથે ગુગળના અણુઓ સારી રીતે મળી જાય છે

'गहूची परिप्रा मता' ત્યા ગળોસત્વ લેવું જોઇએ એમ આઢમલ્લ કહે છે

ખાટા, ખારા તીક્ષ્ણ પદાર્થો મદ્યપાન, વ્યવાય વગેરેની જે પરેજીવાળો શ્લોક મૂળમા છે તે ક્ષેપક છે એમ ઘણા માને છે યોગરાજ ગુગળમા પણ 'मैथुनाहारपानाना त्यागो नैवात्र विद्यते' આમ કહેતુ છે તો આ આ શ્લોક ક્ષેપક જ છે એમ માનવામા મને દોષ નથી દેખાતો બીજા કરનાર ગુગળના

પાઠોમાં પણ પરહેજી જરાપણ ગણેલી નથી આની માત્રા "**गुटिका प्राणमात्रेण युञ्ज्यात् दोषाद्यपेक्षया**" ઉપર પણ આઢમલ્લ ઠીક પ્રકાશ કે કે છે 'કર્ષે નિષ્કૈક, પિત્તે દ્વિનિષ્કં, વાયૌ ત્રિનિષ્ક ઇતિ દોષાપેક્ષયા યથા 'ચત્વારો માષકા ટંકે, મધ્યે ત્વષ્ટૌ ચ માષકા શ્રેષ્ઠે દ્વાદશકા પ્રોક્તા દોષ **विदाय तन्निधा** ॥ ઇત્યાદિ

શારંગધરનો આ પાઠ યોગરત્નાકરમાં અક્ષરશઃ ઉતારવામાં આવ્યો છે ગુજરાતના વૈદ્યો આ શારંગધરનો જ પાઠ વાપરતા લાગે છે 'ઘરવૈદામાં અને ઝંડુભટ્ટજીના 'આયુર્વેદ ચિકિત્સા સાર'માં તેમજ વૈદ્ય ગોપાલજી કુંવરજી ઠક્કરના 'વૈદ્યક ચિકિત્સાસાર'માં આજ પાઠનો ઉલ્લેખ જણાય છે

આમ એક જ દવાના બે પાઠો, આવૃત્તિઓમાં થોડા થોડા ફેરફાર, ટીકા અને ભાષા ટીપ્પણોના ભિન્નભિન્ન અર્થો, માત્રા, અનુપાન વગેરેમાં જબરૂ અંતર કાર્યવિધિમાં પણ ફેરફાર કર્યો અને જલ ઇત્યાદિના માપનુ પાર્થક્ય–આ બધુ જોઇને મતિ મૂઝાઈ જાય તો નવાઈ નહિ ગુગળની શુદ્ધિ કેમ કરવી, ઘી પામાં નાખવું કે નહિ ગુગળને પોટલીમાં બાંધીને બાફવો કે કવાથ અર્ધવિશિષ્ટ રહ્યા બાદ ગુગળ નાખવો, પિંડો રાખવો કે ગોળીઓ વાળવી, અનુપાન ચણકચૂર્ણાદિનુ આપવુ કે બીજાનુ, આધુનિક યુગને અનુસરી માત્રામાં ફારફેર કરવો કે નહિ? ઇત્યાદિ સકલ પ્રશ્નો વિચક્ષણ વૈદ્યો સામે આવીને ખડા થાય છે નેપાળાના બીજ નાખવા કે તીમૂલ નાખવા, ગળો નાખવી કે ગળો સત્વ નાખવુ? ચક્રદત્તનો પાઠ સારો કે શારંગધરનો પાઠ? આ બધુ વિચારવાની જરૂર શું નથી લાગતી? આવી સુપ્રસિદ્ધ દવાનો પાઠ આટલોઆટલો સુધારો માગે છે તો બીજા પાઠોની તો વાત જ શી કરવી? વયોવૃદ્ધ વૈદ્યરાજો આ પાઠ કેવી રીતે બનાવે છે તે જાણવાનુ કંઇ સાધન છે?

આપણે આ લિપિબદ્ધ લખાણને કોઠાબદ્ધ કરીએ તો આ એક જ પાઠમાં કેટલી વિવિધતા છે તે જણાશે

અને આ નામ વિષે રહી ગયુ કિશોર એટલે બાળક, બાળક જેવુંરૂપ એટલે કૈશોરક જે દવાના સેવનથી કિશોરના જેવુ સુકુમાર અને સુંદર શરીર થાય તે કૈશોર ગુગળ આમ આઢમલ્લે પરિચય આપ્યો છે પણ શ્રીકંઠ કશોરનો અર્થ '**कैशोरको यौवनो मुखोव्रणनु**' યૌવનો મુખ વછેરો એવો કરે છે શિવદાસ પણ આજ અર્થ કરે છે એટલે ઉપલા પાઠ પ્રમાણે આપણે નામ '**कैशोरक गुग्गुलु**' રાખવું પડશે અને શારંગધરના પાઠનુ નામ 'કૈશોર ગુગ્ગુલુ' રાખવું પડશે 'બાળકના જેવું રૂપ' એના કરતા યૌવનો મુખ વછેરો કે રદ્દ વિશેષ અર્થવાહી નથી

શુ ? યૌવનોન્મુખ વદેરો સાથે અજબ શક્તિ, સ્મૃતિ, વાજીકરણ શક્તિ, યૌવનનો થનગનાટ જોડાયલા છે જ્યારે બાળ- સાથે મૃદુતા, નિર્દોષતા સંકળાયલા છે

સ્હ ભૈષજ્યરત્નાવલીના પા૦ પ્રમાણે અર્ધી મેળ યે છે મૂળના કરતા અર્ધી ચીજો લીધી છે એટલે તે પ્રમાણે નીચે મુજબ દ્રવ્યો લીધા છે—

ત્રિફલા ૯૬ તોલા, ગળો ૪૮ તોલા, અને ગુગળ તો ૩૨ ત્રિફલા અને ગળોના ચૂર્ણને ૨૪ શેર પાણીમા ઉકાળવા મૂકયુ જો શારંગધરના પાઠ પ્રમાણે ૦ાા દ્રોણ (૧૧ાા-૧૩ શેર) પાણી નાખીએ તો પાણી ઘણુ ઓછુ પડે છે માટે ૨૪-૨૫ શેર પાણી લીધુ અને ચતુર્થાશ સુધી પાણી બળવા દીધુ ગુગળને કકડાની પોટલીમા બાધીને દોલાયંત્રથી કવાથમા બુડતો રાખ્યો હતો લગભગ ૫-૬ શેર પાણી બાકી રહ્યું એટલે કવાથ ઉતારી લીધો ગુગળને પોટલીમાથી કાઢી લઇ મોટા ખરલમા નાખી ઘુટાવ્યો ઘટતા અદર ઘી ૧૦ થી ૧૫ તોલા આમ૨ પચા યુ ઘી નાખ્યા સિવાય ગુગળ ભાગ્યે જ ઘુટી શકાય છે કવાથને સારી રીતે ગાળી લીધા બાદ ગુગળ અદર નાખી દઇ કલઇવાળી તપેલુ ચૂલે ચઢાવ્યુ જ્યા ઘાટુ પ્રવાહી થયુ ત્યા પ્રક્ષેપ્ય દ્રવ્યો (તોલા ૧૦) અદર નાખી દીધા અને ધીમો તાપ કરી ગોળીઓ વળે એવુ ઘાટુ થવા દીધુ પછી ઉતારી લીધુ ૦ા પડગે ચણીબોર જેવડી ગોળીઓ વાળી લીધી ગોળીઓ સૂકાયા બાદ જોખતા આશરે થઈ ૩૨ તોલા ગુગળ, ૧૦ તોલા પ્રક્ષેપ્ય દ્ર યે ૧૦-૧૫ તોલા ઘી—આ સારી વજન વજન આશરે ૫ -૫૭ તોલા બાથ ત્રિફલા અને ગળોનુ ઘન ૪૪ તોલા જેટલુ થયુ કહેવાય

આ દવા હુ છુટથી વાપરુ છુ અને રસશ્રુતિમા તેના જે ગુણ લખ્યા છે તે જો યોગ્ય માત્રા (તે આપણે દેશ, કાલ, બળ વગેરે જોઇને નક્કી કરી લઈ) મા અપાય તો યથાર્થ છે એમ મને લાગે છે દિવસમા પાથી અધા તોલા જેટલી માત્રામા હુ કોઈ કોઈ કેસોમા આપુ છુ સાધારણ રીતે ૫-૬ ગોળીઓ એકી વખતે આપુ છુ નાની માત્રામા આવી બનાવટો બરાબર ગુણ દાખવતી નથી એટલે માત્રા ધીમે ધીમે વધારતા જવુ અને પરિણામ ધ્યાનપૂર્વક જોતા રહેવુ યોગ્ય માત્રામા કશોરક ગુગળ અને ગુગળની બીજી (અનુભવ તારી બનાવટો હોવી જોઈએ એ કહેવુ ન પડે) બનાવટો સારુ કામ કરે છે આપણે ઘણીખરી દવાઓની માત્રાઓ નક્કી કરી નાખવાની જરૂર છે

બાપાલાલ વદ્ય

નંબર	ગ્રંથલેખ	યો			ક્વાથ		પ્રક્ષેપ		
		ગુગળ	ત્રિફળા	ગળો	[illegible]	[illegible]	ત્રિફળા	ત્રિકટુ	વિડંગ
૧	ભૈષજ્ય રત્નાવલીનો મૂળપાઠ	૧ પ્રસ્થ	૩ પ્રસ્થ	૩૨ પલ	૬ આઢક	૩ આઢક	૧॥ પલ	૬ તોલા	॥ પલ
૨	મિનો નાન મેનનો મત (ભૈ ૨)	શુદ્ધ પોટલીબ ૬ ગુગળ ૨ શરાવ	પ્રત્યેક ૨ શરાવ	૪ શરાવ	૧૬ શરાવ	૪૮ શા (૮ શા જોઈએ?)	પ્રત્યેક દ્રવ્ય ૪ તોલા	૧૨ તોલા	૪ તોલા
	જયદેવ વિદ્યાનકારની ભાષા ટીકાવાળી ભૈ ૨ ની પ્રત		૧ પ્રસ્થ	૨ પલ	૧૨ આઢક	૨૪ પ્રસ્થ			
૪	વ્યંકટેશ પ્રેસવાળી પ્રત	૬૪ તોલા	૩ પ્રસ્થ		૬૪ શેર	૧૬ શેર	૭ તોલા	૬ તોલા	૨ તોલા
૫	ચક્રદત્તમાં શિવદાસ	૧ પ્રસ્થ	૩ પ્રસ્થ	૨ પલ	૯૬ શરાવ ૬ આ	૪૮ શરાવ	૧॥ પલ	૬ તોલા	×
૬	ગદનિગ્રહ					૩ આઢક	હરડે ૨ પલ		॥ પલ
૭	ભાવપ્ર શ. ગણગોરનો ગુજરાતી અનુવાદ			૩૨ તોલા	૫૧૨ તોલા	૨૫૬ બાકી રાખવું	૬ તોલા ત્રિફળા	૧૮ તોલા	
૮	શારંગધરનો પા		૪ પ્રસ્થ	૧ પ્રસ્થ	૧ દ્રોણ	॥ દ્રોણ	૨ પલ	૬ તોલા	
૯	શારંગધર ટીકાકાર આઢમલના મત પ્રમાણે								—
૧	કુશરાજ અફરાજનો પા				૧॥ દ્રોણ	।॥ શેર	૧॥ પલ	૧॥ પલ	૦॥ પલ

પાઠોની તાલિકા.

દ્રવ્યો				કાર્યવિધિ	માત્રા	અનુપાન	પરેજી	રીમાર્ક
ત્રિફળ	[illegible]તી	ગળો	ઘી					
૧ તોલો	મૂલ ૧ તોલો	૧ પલ	૮ પલ	ત્રણ દ્રવ્યોનો ક્વાથ કરવો બનાવતા રહેવું અર્ધું પાણી બાકી રહે ઉતારી ગળી ફરી તે પાણી ઉકાળવા મૂકવું	નથી આપી	યૂપ ક્ષીર સુગંધી જલ	[illegible]	મૂળ શ્લોકો ન ચ તા આ પ્રમાણે અર્થ થાય
૨ તોલા	×	૧ પલ	શરાવ ૧	ગુગળને પોટલીમાં બાંધી ક્વાથમાં ઉમળાવો અર્ધાવશિષ્ટ ક્વાથને ગાળી નીચા પછી ઘીમા મારી રીતે ઘૃતને ગુગળના	૧ તોલો	[illegible]	,	ગુગળને ઘીમા સાગી રીતે ઘૂંટવાનું વિધાન છે
	૨ તોલા મૂળ	તોલા ૮	૮ પલ ૬૪ તોલા	,	[illegible]	[illegible]	[illegible]	—
૧ તોલો	૧ તોલો	તોલા ૪	×	ત્રિફળા ગળો અને ગુગળનો ભેગો જ ક્વાથ કરી ચતુર્થાંશ રહે એટલે ગાળી લેવા કહ્યું છે	[illegible]			મા ? ૬૪ તોલા નાખવાનું કહ્યું છે
૧ તોલો	૧ તોલો	પલ ૧	×	પોટલિ થ ગુગળ	×			ચક્રદત્તના પાઠમા વિ ગ નથી પણ શિવ ?નાખી છે
	,		×	ન ૧ માફક	×		×	પા તૈયાર થયે ઘીના પાત્રમા ભરી રાખવાનું લખ્યું છે
,	,		×		×		[illegible]	×
			×		૧ શાણ	[illegible]	પરેજી મખન	એક એક શાણની ગોળીઓ બનાવવાની છે
—	નેપાળાના બીજ લેવા કહે છે	[illegible]	×	—	—		—	
	નેપાળાના મૂળ ૧ તોલો	ચૂર્ણ ૧ પલ	×					૧ શાણની ગોળીઓ નાગરી પાનમા રાખી મૂકવી

કાશીના ૨૬મા નિ ભા વૈદ્ય સમેલનના સભાપતિ શ્રી વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશકર દેવશકર આણાચાર્યનુ અભિભાષણ[1]

यो विश्व विदधाति पाति सतत सहारय यत्नसा
मृष्ट्वा दि यमहौषधीश्च विबधान् दूरीकरो त्यामयान् ।
विज्ञाणोज्वलिता चकास्ति सुजन पीयूषपूर्ण घट
त धन्व तरिन्द्रुपमीशममज्ञ वदामह श्रेयसे ॥

સ્વાગત સમિતિના પરમ માનનીય અધ્યક્ષ, શ્રી ધ્ વ તરિસ્વરૂપ વદ્યવરો, ઉપસ્થિત સભાસદો અને આયમહીલાઓ ! સવ લોકોના પાપોને નાશ કરવા માટે જે પ્રખ્યાત છે અને જેના તરગો શરણાગત માણસોના ત્રિવિધ તાપને દૂર કરવા સમથ છે એવી ભગવતી ભાગીરથીના મ શીત અને સુગધીવાયુવાળા કાઠા ઉપર આવેની અને સવ જ્ઞાન અને વિદ્યાકળાની જે જ મભૂમિ સનાય છે, વિવિધ વિજ્ઞાનાદિકાજ પડિતોથી જે શોભાયમાન છે, જયા શકરે હિમાલયને છાડી અનુરાગથી નિવાસ કરેલો હોઇને પોતાના લલાટસ્થિત ચદ્રકલાના પ્રકાશથી કલિના દોષોને મોટે નાખ્યા છે એવી સકલ ધમ ધર નારી અને વિશ્વનાથ અધિષ્ઠિત ધ વ તરીની જન્મભૂમિ શ્રી વારાણસીમા ભરાયેલા મહાસમેલનમા આવેલા મહાશયો સમક્ષ મારા જેવા સાધારણ જ્ઞાનવાળા માણસે સભાપતિનુ આસન લેવું એ ધષ્ટતાનો જ પ્રકાર છે કારણકે મારાથી વધારે બુદ્ધિવાળા, વધારે વિદ્વાન અને ઉમરમા મોટા અનેક મહા જનો અહીં ઉપસ્થિત છે સ્વાગત સમિતિની આજ્ઞાને માન આપીને નમ્રભાવથી આ મહાપદનો મે સ્વીકાર કર્યો છે ભગવાન ધ વ તરીની મહા કાર્યમા સહાયભૂત થવા વારવાર સ્તુતિ કરૂ છુ મારા મત પ્રમાણે તો સભાપતિપણ અને સભાનુ સદસ્યત્વ બેય સરખા છે માટે તમારી સેવાનો આ લાભ મળ્યો એથી મને હુ ભાગ્યશાળી માનુ છુ આ સેવાકાર્યમા હુ તમારી સહાય માગુ છુ

તમારી પાસે હુ જે કહેવા માગુ છુ તેમા નવું કાંઈ નથી કારણકે આ જગતમા જે કાઈ બોલાય છે લખાય છે, પોષાય છે તે બધુ ચર્વિતચર્વણજ

---

1 સનાતનિ ે સસ્કૃત હિન્દી અને અંગ્રેજી વગેર ભાષામા પોતાનું ભાષણ છપાવી વહેચેલુ તેમાથી સસ્કૃત ભષણનો આ અનુવાદ છે

છે તથાપિ એક ને એક વસ્તુ ફરી ફરી ન્યૂન રૂપે કહેવામા આવે તો એ ફલપ્રદ થાય છે, એવો મારો મત છે

ચરક, સુશ્રુત વાગ્ભટાદિ આયુર્વેદશાસ્ત્રના ધુરંધર ગ્રન્થકર્તાઓએ આયુર્વેદના સિદ્ધાન્તો તેમજ તેની પદ્ધતિઓ અને પ્રણાલીઓ પ્રવર્તાવી છે છતા પણ આયુર્વેદશાસ્ત્ર અવૈજ્ઞાનિક છે, અનાવશ્યક છે અને ઉટવૈદુ છે એવો કેટલાક માણસો આક્ષેપ કરે છે આવા આક્ષેપોનો યથાશક્ય ઉત્તર આપવાનો અહીં હુ પ્રયત્ન કરૂ છુ બીજી સર્વ પદ્ધતિઓ કરતા આયુર્વેદ વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રાનુસાર છે એમ દેખાડવાનો મારો અહીં પ્રયત્ન છે

આયુર્વેદનો ઇતિહાસ—આયુર્વેદના અતિ પ્રાચીન ગ્રન્થોમાથી બ્રહ્મસહિતા, દક્ષસહિતા વગેરે ગ્રન્થો અત્યારે મળતા જ નથી આયુર્વેદના ગ્રન્થોમા ચરક સુશ્રુત અને વાગ્ભટના રચેલા ત્રણ ગ્રન્થો અત્યારે મુખ્ય છે અને મૂલરૂપ છે તેમા પણ વાગ્ભટ કરતા ચરક સુશ્રુત વધારે પ્રાચીન છે અને વધારે સ્વતત્ર છે વાગ્ભટે આ બે ગ્રન્થોનુ જ અનુસરણ કર્યુ છે વ્યવસ્થામા ચરક કરતા સુશ્રુત ચડે, આ ગ્રન્થોના કાળનો નિર્ણય બરાબર નથી થઇ શકતો તો પણ ઔષધિસગ્રહમા ચરક પ્રખ્યાત છે અને શસ્ત્રવૈદ્યકમા સુશ્રુત યૂરોપદેશના આધુનિક ઔષધિ વિદ્યા અને શસ્ત્રવિદ્યા ત્રણસો વર્ષથી જૂના નથી તે પહેલા તો ભરતખડે અવૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનો એ દેશમા પણ પ્રચાર હતો આપણી આયુર્વેદ વિદ્યા આરબ અને યૂનાના પ્રજા મારફત યૂરોપમા ફેલાઈ છે આ પ્રાચીન જ્ઞાનથી આધુનિક વૈદ્યકના વિકાસને ઘણી ઉપયુક્ત મદદ મળી છે

ચરકસુશ્રુતમા જે ઓષધિઓ વર્ણવાયેલી છે તેથી તે ગ્રન્થકારોમા કેવળ વ્યાધિ ચિકિત્સાની નિપુણતાજ હતી એમ નહિ પણ તેઓનુ પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ પણ ઉત્કૃષ્ટ હતુ એમ જોઇને આપણા મનમા તેઓ વિષે સાશ્ચર્ય અભિમાન થાય છે ઋગ્વેદથી આરભી ગ્રીક દરના સમય સુધી સમસ્ત ભૂમડલમા આયુર્વેદ એ એકજ વૈદ્યકનુ પ્રમાણભૂત શાસ્ત્ર હતુ એ બાબતમા મતભેદ નથી બીજા દેશની પ્રજાઓએ આ આયુર્વેદનો આખી પૃથ્વીમા ફેલાવો કર્યો આયુર્વેદને અનુસરીનેજ તે તે દેશની પ્રજાઓએ વૈદ્યકશાસ્ત્રોની રચના કરી ખરી રીતે તો યુનાની અને પાશ્ચાત્ય એવ વૈદ્યક વિદ્યાઓ આયુર્વેદની સતતિ છે

પ્રિય ચિકિત્સકો! આયુર્વેદશાસ્ત્રના ઇતિહાસને તથા તેના ગ્રન્થોને જોઈને આપણે ભૂતકાલની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિની કલ્પના કરી શકીએ છીએ એ વખતે કલા કૌશલ્યવાળા મોટા મહેલ જેવો આયુર્વેદ હતો કાળના દુષ્ટ હાથે આપણા એ મહેલને તોડી પાડયો આપણા ગ્રન્થો અગ્નિમા બળી ગયા અને ઘણા ચોરાઈ ગયા જે કાળબળથી આપણા ભારતદેશની દુર્દશા

થઈ અને જે કારણોથી આપણો ધર્મ અને વેપાર નાશ પામ્યો તેજ કાળ બળ અને કારણોથી આયુર્વેદની અવનતિ થઈ આપણો આયુર્વેદ કેવલ ઔષધોનુજ શાસ્ત્ર ન હતુ કે માત્ર ચિકિત્સાશાસ્ત્ર ન હતું અથવા સ્થૂલ શરીરોનુ તથા સ્થૂલ દ્રવ્યોનુ સંશોધન કરનારી પદાર્થ વિદ્યાજ નહોતી પણ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેયના તથા આલોક પરલોકના તત્ત્વ જ્ઞાનનુ સૂક્ષ્મતમ દર્શન પણ છે કેવળ પદાર્થવિજ્ઞાનનો આશ્રય લઈને આયુર્વેદની રચના થઈ નથી પરન્તુ શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને ધ્યાનમા રાખીને આયુર્વેદ રચાયો છે

પ્રિય ચિકિત્સકો, આધુનિક વૈદ્યકશાસ્ત્રમા વર્ણવવામા આવેલા તત્ત્વજ્ઞાનો આયુર્વેદમા ન હતા ? સૂક્ષ્મરૂપમા તથા બીજરૂપમા આ સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનો આયુર્વેદમા છે શારીરશાસ્ત્ર, શસ્ત્રોપચારશાસ્ત્ર, ઈન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, આરોગ્ય શાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ઔષધિગુણપરિચયશાસ્ત્ર, વગેરે શાસ્ત્રો આયુર્વેદમા છેજ આ શાસ્ત્રોના ગ્રન્થો કાળબળથી નષ્ટ થયા હશે તથાપિ અત્યારે જે ગ્રન્થો મળે છે તેમાથી વ્યાધિ, લક્ષણ, નિદાન અને ઉપચારનુ તે સમયે સર્વાંગ સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતુ એવી પ્રતીતિ થાય છે એટલે અમે જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે માટે સબળ કારણ છે એક કવિએ કહ્યુ છે તે સાચુજ છે–

अन्यानि शास्त्राणि विनोदमात्र
न तपु किञ्चिद् भुवि दृष्टमस्ति ।
चिकित्सित यातिपतत्रगादा
पदे पदे प्रत्ययमावहन्ति ॥

કાવ્યના મધુર રસથી તૃષા છીપાતી નથી વ્યાકરણ ધાતુની શુદ્ધિથી શરીરના ધાતુઓની શુદ્ધિ થતી નથી બ્રહ્મજ્ઞાનની શુષ્ક વાતોથી દુખી માણસોનુ દુ ખ મટતું નથી માટે આધિવ્યાધિ દૂર કરનારૂ તો આયુર્વેદ ચિકિત્સા શાસ્ત્રજ છે

આયુર્વેદ એ વેદ જ છે ઋગ્વેદ યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એ ચારવેદ છે આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ ગાન્ધર્વ વેદ અને શિલ્પ એ ચાર ઉપવેદ છે જેમ વેદો ઈશ્વર રચિત છે તેમ ઉપવેદો બ્રહ્માએ રચેલ છે વેદોમા પણ આયુર્વેદની આશ્ચર્યકારક વાતો મળે છે આયુર્વેદ સબન્ધ મન્ત્રો વડે અનુમાન પ્રમાણનો આશ્રય લઈને વેદોની સત્યતા પ્રતિપાદન કરવાની ન્યાયશાસ્ત્રાનુ કૂલયુક્તિ મહર્ષિ ગૌતમે દર્શાવી છે

શલ્ય, શાલાક્ય, કાયચિકિત્સા, ભૂતવિદ્યા, કૌમારભૃત્ય, અગદતન્ત્ર, રસાયનતન્ત્ર, અને વાજીકરણતન્ત્ર એ નામના આયુર્વેદના આઠ અગો છે અને એ કારણથી આયુર્વેદ અષ્ટાંગ કહેવાય છે

આયુર્વેદની પરંપરા—સૃષ્ટિના આરંભમા બ્રહ્માએ વેદોની સાથે આયુર્વેદની એક હજાર અધ્યાયની સંહિતા રચી હતી બ્રહ્માએ આ સાષ્ટાંગ આયુર્વેદ પ્રજાપતિને ભણાવ્યો પ્રજાપતિએ અશ્વિનોને ભણાવ્યો, અશ્વિનોએ ઇન્દ્રને, ઇન્દ્રે મહર્ષિઓને અને મહર્ષિઓએ પૃથ્વી ઉપર તેનો પ્રચાર કર્યો આ રીતે આયુર્વેદ અપૌરૂષેય છે, એમ માનુ છુ માતા, પિતા, ગુરુ, ઋષિ અને ઇશ્વરનુ વાક્ય શબ્દ પ્રમાણ કહેવાય છે આયુર્વેદ શબ્દ પ્રમાણ છે એવુ માનનાર પ્રતિ એવા આક્ષેપો થાય છે કે આયુર્વેદમા આપ્તનુ વાક્ય જ પ્રમાણ મનાય છે તેમા સ્વતંત્ર બુદ્ધિનુ કે વિચારનુ સ્થાન જ નથી માત્ર અંધ શ્રદ્ધા જ છે આર્યોની ધર્મભાવનાનુ રહસ્ય સમજનાર તો કોઈ દિવસ આવો આક્ષેપ ન કરે આર્યોના મતમા તો વેદો નિત્ય છે અને સત્ય છે સત્યને આધારે રહેલા માણસોની સ્વતંત્રતા કોઈથી રોકાતી નથી વેદમાર્ગને અનુસરનારા માણસોનુ બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય કે વિચારસ્વાતંત્ર્ય કદિ પણ નષ્ટ થતુ નથી. કોઈ પણ ટીકા સદોષ છે કે નહિ? કોઈ વાત સદોષ છે કે નહિ એ શોધવા ઇચ્છતા બુદ્ધિમાન માણસે સંકોચ વગર દોષ બતાવ્યો છે તથા પોતાનો દોષરહિત અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે એમ શાસ્ત્રોના જુદા જુદા ભાષ્યોથી દેખાય છે આ જાતના ખંડન મંડનોનાથી એકજ દાખલો પૂરતો છે આપણામા વિચાર સ્વાતંત્ર્ય કેટલુ છે તે દર્શાવવા માટે પૂજ્ય શ્રી શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્યનો દાખલો પ્રચલિત છે

શબ્દ પ્રમાણમા જે પ્રમાણ-ઑથોરીટી શબ્દ છે તેના અંગ્રેજી ભાષામા સત્તાવાચક શબ્દથી જે અનુવાદ કરવામા આવે છે તે ભૂલ છે એમ હુ માનુ છુ પાશ્ચાત્યો આ પ્રમાણ શબ્દને સત્તાવાચક માને છે અને તેવી જ્યા સત્તા છે ત્યા સ્વાતંત્ર્ય નથી એમ તેઓ કહે છે પણ આપણો પ્રમાણ શબ્દ સત્તાવાચક નથી આપણા શાસ્ત્રકારો સત્તાથી કોઈ પણ જાતનુ સમર્થન કરતા નથી પરંતુ તેઓ દૃષ્ટાઓ હતા તેઓ વિજ્ઞાન પદ્ધતિ વડે વિવિધ વિષયોનુ જ્ઞાન ધરાવતા હતા અને તે કારણથી તેઓના શબ્દોમા નિ તિશય આદરથી શબ્દ પ્રમાણ માનવામા આવે છે વેદોની ટીકા પેઠે આયુર્વેદમા પણ કેટલાક વિષયો બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યપૂર્વક પ્રતિપાદન કરેલા છે

ચરક સુશ્રુત આયુર્વેદના પ્રમાણભૂત ગ્રંથો મનાયેલા છે કેટલેક સ્થળે આ બે ગ્રન્થોના કર્તાઓએ ભિન્ન મત દર્શાવેલ છે છતા તે મતભેદના હેતુઓ દક્ષતાથી સવિજ્ઞાન બતાવ્યા છે

આવોજ બીજો આક્ષેપ બુદ્ધિમાનો તરફથી આયુર્વેદ પ્રતિ એ કરવામા આવે છે કે આયુર્વેદના તત્ત્વો ન્યાય સાંખ્યાદિ દર્શનોમાથી અને વેદપુરાણ ઇતિહાસમા લીધેલા છે અને એ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મથી મિશ્ર થઈને વૈદક વિદ્યા પણ જ્ઞાનવિહીન થઈ છે એમ કેટલાક કહે છે આ આક્ષેપ

નિર્મૂલ છે આર્ય મતાનુસાર મનુષ્યોનો પરમ પુરૂષાર્થ અને તેઓનું આત્યંતિક ધ્યેય પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ જ છે પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારથી મોક્ષ મેળવવો એ જ મનુષ્યનું અન્તિમ ધ્યેય છે એવું સર્વ આર્ય સિદ્ધાંતને અનુસરનારા માને છે મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે શરીર અને મનનું આરોગ્ય આવશ્યક છે મનુષ્ય જન્મની સાર્થકતા સાધવા માટે શરીરનું આરોગ્ય હમેશાં આવશ્યક છે અને માટે જ કુમારસંભવમાં કાલિદાસે કહ્યું છે કે— **शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्॥** ટુંકામાં આ તો સ્પષ્ટ છે કે આર્યોના નવ વિચારો તત્ત્વજ્ઞાન વિજ્ઞાન અને ધર્મથી મિશ્રિત છે અને તે ત્રણે પરસ્પર સંબદ્ધ છે જ માટે આ પદ્ધતિ વિજ્ઞાનમૂલક છે

આયુર્વેદ વૈજ્ઞાનિક અથવા શાસ્ત્રીય નથી એમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે પણ આયુર્વેદમાં જેવી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી આયુર્વેદના વિષયો સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે તેવી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સામાં નથી વિજ્ઞાન અને કલાની દૃષ્ટિથી આયુર્વેદ વિષયોને સ્ફુટ કર્યા છે આપણે જો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી આયુર્વેદના વિભાગો કરીએ તો અને તેના પ્રત્યેકવિભાગની સમાલોચના કરીએ તો આયુર્વેદમાં ચોક્કસ વિજ્ઞાન છે એમ જોઈ શકીએ છીએ આયુર્વેદમાં કોઈ સ્થળે અસ્પષ્ટ વાત નથી (૧) પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ ત્રણ પ્રમાણ છે (आप्तोपदेश प्रत्यक्षमनुमान चेति आप्तवाक्य शब्द), (૨) પંચભૂત સિદ્ધાંત (૩) ત્રિધાતુ સિદ્ધાંત (૪) ત્રિદોષ સિદ્ધાંત, (૫) નિદાન ચિકિત્સા, (૬) રસ ગુણ વીર્ય વિપાક અને પ્રભાવ ગુણવાળી ઔષધિઓ ઉપર દર્શાવેલા આયુર્વેદના વિભાગોની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી એટલી સફળતા છે કે એ જોઈને અમેરિકાના ફીલાડેલ્ફીઆ નગરના સુપ્રસિદ્ધ ડા જ્યોર્જ એમ એ એમ ડી એ નીચેના ઉદ્ગારો કાઢયા છે "ચરકનો દરેક અધ્યાય વાંચીને મને થયું કે જો આધુનિક ચિકિત્સકો હાલની દવાઓને છોડીને ચરકોક્ત રીતે વ્યાધિ ચિકિત્સા કરે તો નિઃસંશય અકાલ મરણોની સંખ્યા ઓછી થાય, તથા જૂના રોગોના રોગીઓની સંખ્યા પણ ઓછી જોવામાં આવે"

વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રણ ધાતુઓ છે તેનાથી જ શરીરના નાનામોટા સર્વ અવયવો બનેલા છે માટે તેઓ ધાતુ કહેવાય છે ધાતુઓ શરીરના આધારભૂત ગણાય છે આ ધાતુનો અભાવ એટલે શરીરનો જ અભાવ તેઓનું વૈષમ્ય થાય એટલે દોષ થાય અને તે વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરે કેટલાક ધાતુને દોષ અને બીજા દોષને ધાતુ કહે છે બેય શબ્દો પર્યાય છે આરોગ્ય અને અનારોગ્ય ધાતુઓના અસામ્ય ઉપર અવલંબે છે એ આયુર્વેદનો સિદ્ધાંત છે, ધાતુ દોષનું પર્યાયપણું ઊપર સ્વીકાર્યું જ છે જ્યારે ધાતુઓ નિયમિત અવસ્થામાં હોય ત્યારે એની પ્રસાદસ્થિતિ કહેવાય છે જ્યારે સ્થિતિ અનિયમિત હોય ત્યારે તેઓની મલસ્થિતિ કહેવાય છે કાર્યકારણ સંબંધથી

આ રીતે ધાતુઓને વિવિધ રૂપે આપણે જોઈએ છીએ ધાતુ અથવા દોષ શબ્દ પ્રસારભૂત વાતુના અથમા વપરાય છે અને મલ શબ્દ કીટના અર્થમા

વિજ્ઞાનની દષ્ટિથી શરીરની ક્રિયા વાત, પિત્ત, કફ નામના ત્રણ ધાતુને આધારે ચાલે છે અને માનસી ક્રિયા સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણને આધારે અવલબે છે આખી સસારસૃષ્ટિ ત્રણ ગુણથી ચાલે છે આ ત્રણે પ્રકૃતિના ગુણો છે સમસ્ત સસારને ઉત્પન્ન કરનારી ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિનુ વેદોમા જ પ્રતિપાદન છે માટે સર્વ વસ્તુઓ ત્રિગુણાત્મિક કહેવાય છે સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણ જીવતા મનુષ્યના શરીરમા અનુક્રમે વાયુ, પિત્ત અને કફ રૂપે રહેલા છે જીવતા માણસનુ શરીર વાત, પિત્ત, કફથી પરિપૂર્ણ હોય છે જ્યા સુધી માણસના શરીરમા જીવ હોય ત્યા સુધી તેનુ જીવન ચાલે છે જીવતા માણસના શરીરમા જીવનુ અસ્તિત્વ હોય છે મરેલા શરીરમા નથી હોતુ આ રીતે શરીરના બે ભાગ કરી શકાય છે પચભૂતાત્મક વાત પિત્ત કફ વિશિષ્ટ અને વાત પિત્ત કફ રહિત સજીવ શરીરમા ત્રણ ધાતુ હોય છે મરેલા શરીરમા ત્રણ ધાતુનુ અસ્તિત્વ નથી હોતુ આ રીતે શરીરના બે ભાગ પડે છે પાચ ભૌતિક અને ત્રિધાતુ વિશિષ્ટ એનો સયોગ નીચે પ્રમાણે થાય છે આકાશ અને વાયુ રાજસ માણસના શરીરમા પ્રવેશ કરે છે તેજ અને પિત્ત સાત્ત્વિક માણસના શરીરમા પ્રવેશ કરે છે પૃથ્વી, પાણી અને કફ તામસ માણસના શરીરમા પ્રવેશ કરે છે આ રીતે જ્યા પૃથ્વી, પાણી, તેજ વાયુ અને આકાશથી રચાયેલા શરીરમા જીવ પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે જીવનો દેહ વાત, પિત્ત, કફથી નિર્મિત છે એમ કહેવાય છે આ વાત, પિત્ત, કફવાળો સજીવ દેહ સત્ત્વ, રજ, તમથી ત્રિગુણાત્મક થાય છે આ હેતુથી માણસની પ્રકૃતિના વાતલ, પિત્તલ અને શ્લેષ્મલ એવા ત્રણ ભેદ પડ્યા છે દરેક માણસની પ્રકૃતિ કેવી છે તેનુ જ્ઞાન આવશ્યક છે ઉપર કહેલ ત્રણમાથી કઈ જાતની માણસની પ્રકૃતિ છે તે પહેલા જાણી લેવુ પછી તેના આરોગ્ય અનારોગ્યની પરીક્ષા કરવી, એવો આયુર્વેદનો આદેશ છે શરીરની અદરની ક્રિયાઓ વાત, પિત્ત, કફથી ચાલે છે જે અન્ન આપણે ખાઈએ છીએ તે ધાતુરૂપે પરિણામ પામે છે રસ, રક્તાદિ ધાતુઓ ગણાય છે પણ તે ધાતુઓ વાત, પિત્ત, કફથી દૂષિત થાય છે માટે તેઓ દૂષ્ય પણ કહેવાય છે ખાધેલા અન્નનો પહેલા રસ થાય છે આ ક્રિયા આમાશય, ગ્રહણી અને પક્વાશયમા થાય છે રસ, વાત, પિત્ત કફથી બને છે ખાધેલા અન્નને પ્રાણવાયુ જઠરમા લઈ જાય છે ત્યા અન્નનુ કાફિ રૂપાતર થયા પછી વાયુ એ રૂપાન્તરિત અન્નને આગળ લઈ જાય છે ત્યા પાચકપિત્ત કફના દ્રવીભૂત રસરૂપમા અન્નને પચાવે છે આ રીતે અન્નનો રસ થાય છે પછી વાત, પિત્ત, કફની ક્રિયાઓ ફરી ફરી થઈને રસનુ રક્ત થાય છે,

રક્તમાથી માસ, માસથી મે , મે થી અસ્થિ, અસ્થિથી મજ્જા અને મજ્જાથી શુક્ર એ રીતે ક્રમે કરીને સાત ધાતુઓ થાય છે એમાથી ઓજ થાય છે આ ઓજ એ સપ્ત ધાતુઓનો સાર કે સત્ત્વ છે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શુક્ર નિર્માણ પયતની ક્રિયાઓ જો બરાબર ન થાય તો ઓજ બનવામા ઘણી હાનિ થાય છે કોઈ વખત ઓજ ધાતુની ન્યૂનતાને લીધે જીવનની ગતિ અટકી જાય છે આ સાત ધાતુઓની ક્રિયા આયુષ્યને નિયમમા રાખે છે માટે આ શાસ્ત્ર આયુર્વે કહેવાય છે માટે જ વાગ્ભટાચાર્યે કહ્યુ છે કે—

आयुर्वेदोपदेशेषु विधय परमादर ।

આયુર્વેદ શાસ્ત્રમા દોષાનુસારિણી ચિકિત્સા છે માટે જ કહ્યુ છે કે--

नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्वि चक्षण ।

अनुक्तमपि दोषाणा लिङ्गै र्व्याधिमुपाचरत् ॥

પચભૂત સિદ્ધાત અને ત્રિદોષ સિદ્ધાત્ત અન્યોન્યાશ્રિત છે આ વિષયમા મારુ પચભૂત ત્રિદોષ સિદ્ધાત સમાલોચના પુસ્તક અવલોકવુ એમ વિજ્ઞપ્તિ છે

શ્રી કાશીની પરિષદમા સમાલોચના પુસ્તક મોકલ્યુ હતુ, ગયા મહા સમેલનમા પણ વિદ્વાનોને આપ્યુ હતું

આયુર્વેદમા ભૂતચતુષ્ટયની વાયુ, પિત્ત અને કફ એવી સજ્ઞા ક્યા આપી છે ? એમ પૂછતા હો તો ચરકાચાર્યે નિદાનસ્થાનના પહેલા અધ્યાયમા કહે છે --अतस्त्रिविधविकल्पा व्याधय प्रादुर्भवत्याग्नेयसौम्यवायव्या इति। આગળ પણ લખ્યુ છે કે द्विविधा व्याधयो निजागन्तुकभेदेन। त्रिविधास्त्रिदोषभेदेन એક ઘણે આ નેય, સૌમ્ય અને વાયવ્ય એ ત્રિદોષનુ ઉપાદાન છે તેમા મધુર, અમ્લ અને લવણ રસ વાતઘ્ન છે, મધુર તિક્તકષાય પિત્તઘ્ન છે, અને કટુ તિક્તકષાય કફઘ્ન છે વળી વાયુ, પિત્ત અને કફ એ દોષો શુ છે તથા પચભૂત સાથે તેઓને શો સબધ છે એ શકા દૂર કરવા માટે સુશ્રુતમા લખ્યુ છે કે—

वायुरात्मनेवात्मा पित्तमाग्नेयम् श्लेष्मा सौम्यः

આ કારણથી જ સુશ્રુતમા પણ લખ્યુ છે કે—

भूतेभ्यो हि पर यस्मान्नास्ति चिता चिकित्सिते।

આ ઉપરથી સમજાય છે કે પચભૂતથી જુદો ચિકિત્સા ચિંતનીય પદાર્થ શાસ્ત્રમા છે નહિ આ રીતે આયુર્વેદ શાસ્ત્રમા કહેલા ત્રિદોષસિદ્ધાતની પર્યાલોચના કરીને વિચાર કરવામા આવે તો ત્રિદોષ સિદ્ધાત પદ્ધતિ પ્રશંસનીય છે એ સમજાય છે

રોગ પરીક્ષા—રોગ પરીક્ષા માટે મહેલા સમવાયી કારણના તથા સહકારી કારણના ઉપયોગથી વસ્તુસ્થિતિનુ જ્ઞાન થાય છે દાખલા તરીકે કોઈ પણ અપરિચિત બાલકના આચરણની પરીક્ષા માટે ચાર રાજપુરુષો પાસે તેને મોકલવામા આવે તો પહેલા તેના માતાપિતા ॥ સ્થાનની શોધ કરી તેઓના ગુણાદિકની તપાસ કરશે તથા કોની સાથે હરેફરે છે તેની તપાસ કરી તે ઉપરથી બાળકના આચરણની પરીક્ષા માટે પરિશ્રમ કરશે આથી બધી ખબર પડી જશે છોકરો ખરાબ હોય તો તેને સારે માર્ગે વાળવા માટે યત્ન કરવો જોઇએ એ રીતે પહેલા સામાન્ય રૂપથી અને પછી વિશેષ રૂપથી રોગ પરીક્ષા કરવી જોઇએ દરદીની પાસે બેસીને સ્પર્શથી હૃદય, નાડી, ફૂફુસ વગેરેની પ્રવૃત્તિ જોઇને પછી નિર્ણય કરવો તેમજ શીતોષ્ણાદિ ॥ જ્ઞાન માટે તેમજ ચામડીની મૃદુતાકર્કશતા વગેરેના જ્ઞાન માટે સ્પર્શથી પરીક્ષા કરવી દરદી ગુપ્ત હોય તો રમલ શાસ્ત્રથી, સ્વર શાસ્ત્રથી તથા જ્યોતિષ શાસ્ત્રથી પરીક્ષા કરવી આ રીતે સ્પર્શથી, દર્શનથી અને પ્રશ્નથી પરીક્ષા કરવી માટે જ વાગ્ભટાચાર્યે કહ્યુ છે કે —

दर्शनस्पर्शनप्रश्नः परीक्षेताथ रोगिणम् ।

જેમ ચાર રાજપુરુષો દ્વારા બાળકના ગુણો જાણવા માટે જુદી જુદી શોધ કરવામા આવે તેમ રોગ પરીક્ષાના ચાર સાધનો બતાવ્યા છે (૧) દર્શન (૨) સ્પર્શન (૩) પ્રશ્ન અને (૪) સપ્રદાય દર્શનમા બીજાનો પણ સમાવેશ થાય છે જીહ્વા, નાડી, મળ, મૂત્ર, રૂપ વગેરે દર્શનથી સમજી લેવા આ માટે અષ્ટવિધ પરીક્ષા કહી છે —नाडी मूत्र मल जिह्वा शब्द स्पर्श दृगाकृतिम् ।

રોગ પરીક્ષા પછી રોગનુ સમવાયી કારણ જે રોગવાળુ શરીર તેમા શુ જોવુ તો કે રોગનુ સ્થાન આયુર્વેદને અનુસરી રોગોત્પત્તિના સિદ્ધાન્તોને સમજવા માટે આ રોગ કયો છે એનો નિર્ણય કરવો ઘણો જરૂરનો છે અને રોગ તત્ત્વ સમજવા માટે પહેલા આરોગ્ય સમજવું જોઇએ કારણ કે આરોગ્યથી વિરુદ્ધ એ રોગ એમ સર્વ વાદીઓ કબુલ કરે છે માટે રોગતત્ત્વ તથા રોગોત્પત્તિ તત્ત્વ સમજવા માટે પહેલા તો આરોગ્યને ઓળખવુ જોઇએ માટે પહેલા તેનો વિચાર કરીએ

જે મેળવવા માટે આપામર સર્વ લોકોની પ્રવૃત્તિ જોવામા આવે છે જે મળતા બધા પુરુષાર્થો સાધી શકાય છે અને જે ન મળતા બધી સપત્તિ હોવા છતા તેનો ઉપભોગ નથી થઈ શકતો તે આરોગ્ય એ શુ ? એવી જિજ્ઞાસા થતા આયુર્વેદ ઉચે અવાજે કહે છે કે —

समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥

ભાવાર્થ—જે સ્થિતિમા શરીર સબધી સવ યત્રોનો અને સવ તત્ત્વોનો યથાયોગ્ય સારી રીતે વ્યવહાર ચાલે એ શરીરની સ્વાભાવિક દશા એનુ નામ આરોગ્ય અર્થાત્ સવ શારીર ભાવોની પોતપોતાની ક્રિયામા સ્વાભાવિક સ્થિતિ એનુ નામ સ્વસ્થતા

આ સ્વસ્થતાનુ કારણ પણ જાણવુ જોઈએ કારણ કે એથી સ્વસ્થતા હોય તો તેને સાચવવાનો પ્રયાસ થઈ શકે અને ન હોય તો ઉત્પન્ન કરવાનો આ વસ્તુ શાસ્ત્રમા સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ રૂપે ઘણે પ્રકારે વર્ણવેલી છે ટુકામા એમ કહેવાય કે ઋતુએ ઋતુએ શીતોષ્ણ વર્ષાદિનો સમ્યકયોગ, અને એ યોગ બરાબર હોય તો પછી ઋતુચર્યા, દિનચર્યા રાત્રિચર્યા વગેરેને અનુસરી આહાર વિહારનો ઉપયોગ અતિયોગ, મિથ્યાયોગ અને હીનયોગનો સર્વથા ત્યાગ, વાત, મૂત્રપુરીષાદિના વેગને પરાણે ન કરવા તેમ થયા પછી ન રોકવા અને સદાચારનુ અનુષ્ઠાન વગેરે છતા ટુકામા સવ દ્રવ્ય ગુણ કર્મનો સમ્યગ યોગ એ જ આરોગ્યનુ કારણ છે તેમા દ્રવ્યમા આહારોપયોગી સવ વસ્તુઓનો, સ્નાન અભ્યગ ઉપલેપ વગેરેમા વપરાતી ચીજોનો, પહેરવા ઓઢવા, સુવામા વપરાતા સાધનોનો અને દેશકાળનો સમાવેશ થઈ જાય છે ગુણમા શબ્દ, સ્પર્શ રૂપ, રસ અને ગધનો તથા સયોગ, સસ્કાર પરિણામાદિ સહિત શીતોષ્ણ ગુરૂ લઘુ રૂક્ષાદિ સવનો સમાવેશ થાય છે તેમજ કર્મમા વ્યાયામ, વ્યવાય, ખાનપાન વગેરે સવ શારીર કર્મોનો તથા સકલ્પ નિશ્ચયાદિ સવ માનસ કર્મોનો અને હસવુ બોલવુ ગાવુ વગેરે વાચિક કર્મોનો સમાવેશ થઈ જાય છે આ ત્રયમા ફેરફાર એનુ નામ રોગ અર્થાત્ શારીરયત્રોની તથા ભાવોની સ્વાભાવિક સ્થિતિ કે ક્રિયામા જે કાઈ વિષમતા તેનુ નામ રોગ

આપણા આયુર્વેદના સિદ્ધાત પ્રમાણે પ્રાણવાળા મનુષ્યોના ત્રણ વિભાગ છે આત્મા, મન અને શરીર ત્રણ ભાગ સ્વીકારાય છે તેમાં આત્મા તો હમેશા નિર્વિકાર અને નિર્દોષ છે એમા તો કોઈ પણ જાતના રોગના દોષનો સભવ નથી એટલે મન અને શરીર એ રોગના અધિષ્ઠાન છે મિથ્યા આહાર વિહારથી વાત, પિત્ત કફની અવસ્થા વિષમ થાય છે તેઓનુ વૈષમ્ય એ જ દોષ હવે રોગની ઉત્પત્તિ બાહ્ય અને આભ્યતર બે જાતના કારણોથી થાય છે

બાહ્ય કારણો—(૧) અસાત્મ્યેન્દ્રિય સયોગ—પાચ ઇન્દ્રિયોદ્વારા પદાર્થોનો શરીર સાથે અસાત્મ્ય સબધ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે (૨) પ્રજ્ઞાપરાધ બુદ્ધિશક્તિના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા શારીર, વાચિક વ્યાધિઓ (૩) પરિણામ ઋતુઓ, વાયુ તથા પાણીમા ફેરફારથી થતા રોગો

આભ્યન્તર કારણો—(૧) ધાતુ વૈષમ્ય (૨) ગુણવૈષમ્ય નીચેના કારણોથી ધાતુ વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થાય છે સચય, પ્રકોપ, પ્રસર સ્થાન, સશ્રય અને વ્યક્તિભેદ આ છ કારણો છે આ ક્રિયા કાળ પણ કહેવાય છે

વાગ્ભટાચાર્યે અષ્ટાંગ હૃદય સૂત્ર સ્થાનના બારમા અધ્યાયમાં ૬૬મા શ્લોકથી ૬૮મા શ્લોક પર્યંત નિદાન ચિકિત્સાની જે પદ્ધતિ બતાવી છે તે જ ઉત્તમ છે—

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।
बुद्ध्वा हेतुविशेषांश्च शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम् ॥
दूष्यं देशं बलं कालं मनलं प्रकृतिं वयः ।
सत्त्वं सात्म्यं तथाहारमवस्थाश्च पृथग्विधाः ॥
सूक्ष्मसूक्ष्माः समीक्ष्यैषां दोषौषधनिरूपणे ।
यो वर्तते चिकित्सायां न स स्खलति जातुचित् ॥

અનેક વૈદ્યવરો આ મતનું જ સમર્થન કરે છે

આયુર્વેદની ઔષધિઓ—આયુર્વેદમાં ત્રિદોષ સિદ્ધાંતને અનુસરી ઔષધિઓના પાંચ પ્રકારો નક્કી કરેલા છે શાર્ઙ્ગધરાચાર્યે કહ્યું છે કે—

द्रव्यं रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च ।
सम्बन्धेन क्रमादेताः पञ्चावस्थाः प्रकीर्तिताः ॥

(૧) કયા કયા ભૌતિક તત્ત્વોના ગુણો છે તેનો નિર્ણય

गुरुः स्निग्धश्च तीक्ष्णश्च रूक्षो लघुरिति क्रमात् ।
धराम्बुवह्निपवनव्योम्नां प्रायो गुणाः स्मृताः ॥
पञ्चैवं तस्मात् ये गुणेषु गुणसंश्रयाः ।

(૨) રસ—ઔષધિના રસનો નિર્ણય સ્વાદથી થાય છે રસ છ પ્રકારનો છે મધુર, અમ્લ, લવણ, તીખો, કડવો અને કષાય

मधुरोऽम्लः पटुश्चैव कटुतिक्तकषायकाः ।
इत्येते षड्रसाः ख्याता नानाद्रव्यसमाश्रिताः ॥
धराम्बुभ्यामनलजलज्वलनाकाशमारुतैः ।
वाय्वग्निभ्यामनिलैर्भूतद्वयै रससंभवः क्रमात् ॥

(૩) વીર્ય બલકે સામર્થ્ય બે જાતનું છે ઉષ્ણ અને શીતના ભેદથી કેટલાક વીર્યના આઠ ભેદ નીચે પ્રમાણે પાડે છે ઉષ્ણ, શીત, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, વિશદ, પિચ્છિલ, મૃદુ અને તીક્ષ્ણ ઔષધિમાં દ્રવ્યના કારણથી વીર્યને સંબંધ છે ઔષધિમાં વીર્ય હોય તો તેનું ઘણું સારૂં પરિણામ આવે છે

वीर्यमुष्णं तथा शीतं प्रायशो द्रव्यसंश्रयम् ।
तत्सर्वमग्निषोमीयं दृश्यते भुवनत्रये ॥
अत्रैव तर्भविष्यन्ति वीर्याण्यन्यानि यान्यपि ।

(૪) વિપાક—શરીરમાં ગયા પછી બીજા દ્રવ્યો સાથે ઔષધિનો જે પાક

થાય છે અને તેથી જે ક્રિયા થાય છે તે વિપાક કહેવાય છે રસના કાર્યને વિપાક ઉલગાવી શકે છે.

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मक
मिष्ट पटुश्च मधुर मम्लो ऽम्लपच्यते रस
कषायकटुतिक्ताना पाक स्यात्प्रायश कटु
मधुरा ज्जायते श्लेष्मा पित्तमम्लाच्चजायत ।
कटुका ज्जायते वायु कर्माणीति विपाकत

અમુક બે ઔષધિઓ રસ વીર્ય, વિપાકમા સમાન હોવા છતા છતા રોગ હરવાની ક્રિયામા એ બેયના પરિણામ જુદા જોવામા આવે ત્યારે તેનુ કારણ પ્રભાવ છે એમ સમજવુ ઔષધીઓનો વીર્ય ગુણ જ રોગને દૂર કરે છે જ્યારે ઔષધીઓના ભૌતિક અને રસાયનિક ગુણો કામ નથી કરતા ત્યારે પ્રભાવ પ્રકાશે છે પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સકો પહેલા પશુઓમા ઔષધિને વાપરી જુએ છે જો પશુમા સારૂ પરિણામ આવે તો પછી એ ઔષધને માણસ ઉપર વાપરે છે આ પદ્ધતિ અધુરી છે કારણ કે બીજા પ્રાણીઓ ઉપર હિતકર નીવડેલુ ઔષધ માણસને પણ હિતકર નીવડશે, એ અનુમાન ભુલ ભરેલુ છે બીજા પ્રાણીઓને હિતકર હોય તે ઔષધ માણસને વિપરીત પણ નીવડે રોગ વગરના બીજા પ્રાણીઓને હિતકર નીવડેલુ રોગવાળા માણસને સર્વથા હિતકર ન થાય આવા અનુમાનો સર્વથા દોષરહિત નથી હોતા રોગરહિત ઉપર અને રોગ યુક્ત ઉપર ઔષધિઓની જુદી જુદી અસર થાય છે માટે બીજા પ્રાણીઓ ઉપર પ્રયોગો કરીને ઔષધીઓની પરીક્ષા એ સર્વથા ઉચિત નથી ' નિદાન તત્ત્વો અને હૃદ્રોગચિકિત્સા એ નામના ગ્રથમા સર મેકેન્ઝીએ આ મતનુ સમર્થન કર્યુ છે આપણા મહર્ષિઓએ તો માણસના શરીર ઉપરજ પ્રયોગો કરીને ઔષધિઓના ગુણોની પરીક્ષા કરી છે પ્રભાવ---

प्रभावस्तु यथाधात्री लकुचस्य रसादिभि
समापि कुरुते दोष त्रितय तस्य विनाशनम् ॥
क्वचित्तु केवल द्रव्य कमकुर्या प्रभावत ।
ज्वर हन्ति शिरोबद्धा सहदेवी जटायथा ।
क्वचिद्रसो गुणो वीर्यं विपाक शक्तिरव च ।
कर्म स्व स्व प्रकुर्वन्ति द्रव्यमाश्रित्य ये स्थिता ॥

જીવાણુવાદ વિશે તથા શલ્યતંત્ર વિશે ગુજરાત પ્રાંતીય વૈદ્ય સમેલન મુંબઈમા મળેલા બીજા અધિવેશનના પ્રમુખપદેથી આપેલા ભાષણમા ઉલ્લેખ કરેલો છે એટલે અહિ એ વિશે કાઈ નથી કહેતો [અપૂર્ણ]

કેન્દ્રીય આયુર્વેદિક અનુસંધાન સમિતિ

(Central Institute of Ayurvedic Research)

અમદાવાદમાં ભરાયેલ પચીસમા નિ ભા વૈદ્ય સંમેલને એક ઠરાવ (ઠરાવ ૧૪ મો) કરીને આ કેન્દ્રીય આયુર્વેદિક અનુસંધાન સમિતિ નીમી છે આ સમિતિમાં એ વખતે નીચેના વૈદ્યોને નીમવામાં આવ્યા હતા—

પ્રમુખ—આયુર્વેદમાર્તંડ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય

મંત્રી—(૧) વૈદ્યરાજ શ્રી સુંદરલાલ એન જોશી
વિદ્યાવારિધિ એમ આર એ એસ નડીઆદ

(૨) વૈદ્યશ્રી ગોપીનાથ ગુપ્ત
સંપાદક આરોગ્યદર્પણ
સાબરમતી (ગુજરાત)

(૩) આયુર્વેદાચાર્ય શ્રી પં દુર્ગાદત્તજી
શાસ્ત્રી મંત્રી આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ, બનારસ

ટિ મૂળ ઠરાવમાં આયુર્વેદ વિજ્ઞાન સમિતિ એવા શબ્દો હતા પણ એમાં અંગ્રેજી નામનો અર્થ ન આવવાથી હવે ઉપર પ્રમાણે શબ્દો ગોઠવ્યા છે બીજું એ સમિતિના પ્રમુખ રહેવાની પં જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યે ના પાડવાથી કવિરાજ શ્રી પ્રતાપસિંહજીને પ્રમુખપદ સ્વીકારવાની વિનતિ કરવામાં આવી હતી અને તેઓએ સ્વીકાર કરવાથી હવે તેઓ પ્રમુખ છે

આ કેન્દ્રીય આયુર્વેદિક અનુસંધાન સમિતિની નિયમાવલી લગભગ આરોગ્ય દર્પણ ભાદ્રપદ ૧૯૯૩માં તથા વૈદ્ય સંમેલન પત્રિકા સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૬માં છપાઇ છે એ આખી તો અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી લાગતી પણ બેચાર મુદ્દાની વાતો નોંધી છે પહેલું તો નીચે પ્રમાણે ઉદ્દેશો કહ્યા છે—

(૧) આયુર્વેદ સંબંધી અન્વેષણ

(૨) વૈદ્યકીય અન્વેષણ કરનાર ભારતીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને સંગઠિત કરી કેન્દ્રીય સંસ્થા સાથે જોડી તેઓમાં પરસ્પર સહયોગ ઉત્પન્ન કરવો

(૩) આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્વાનો અને વૈદ્યકીય સંસ્થાઓમાં ભારતીય આયુર્વેદની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત કરવી

પછી સદસ્ય વિષે પહેલો જે નિયમ છે તે પ્રમાણે પહેલા પાંચસો સદસ્યોને નિઃશુલ્ક આજીવન સભાસદ ગણ્યા છે

(નવી સંસ્થાના પહેલા સભાસદો પાસેથી દાખલ ફી લેવામાં ન આવે એવું ધોરણ જોયું છે ખરું પણ આજીવન નિઃશુલ્ક એ જરા વિચિત્ર

ખરૂ અમાધાન્ય સેવા કરનારને ગમે ત્યારે માનાર્થ નિ શુ ક સભાસદ બનાવવાનુ ધોરણ બાધ હોય છે તે જાણ તે તો આ નિયમાવલીમા પણ છે જ

ત ત્રી આ વિ)

સભાસદની ફી રૂ દશ છે

કાર્યાલય—આનુ મુખ્ય કાર્યાલય આયુર્વેદ મહામડળ અને વિદ્યાપીઠના કાર્યાલયની સાથે રહેશે અને ઉપકાર્યાલય સભ્યોની અનુકૂળતા પ્રમાણ આવશ્યક ઉપયુક્ત સ્થાનમા રહેશે

કાર્યક્ષેત્ર—પ્રારભમા નીચે લખેલી બાબતોમા શક્તિ અનુસાર કાર્ય કરવામા આવશે

(૧) વૈદ્યકીય ચીકિત્સા કરનારી સ સ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓની કાર્યપ્રણાલીનુ અધ્યયન કરીને તેઓને સગઠિત કરવી અને વિભિન્ન શક્તિઓને કેન્દ્રિત કરીને સવનો એકમીલ્ત સાથ પરિચય કરાવવો તથા પરસ્પર સહયોગ કરાવવો

(૨) આ તર રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટીઓ તથા વિદ્વાનોમા આયુર્વેદની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત કરવાનો યત્ન કરવો

(આ છે તો ઘણો દેદીપ્યમાન વિચાર પણ એ શી રીતે અમલમા મુકાશે એ સમજાતુ નથી ત ત્રી આ વિ)

(૩) પરદેશોમા તથા બીજા સસ્થાનોમા ભારતીય પ્રાચીન વૈજ્ઞાનિક[1] આયુર્વેદિ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરનાર માટે જે કાઈ પ્રતિબધ કે નિષેધાત્મક કાયદાઓ હોય તો તે રદ કરાવવાનો પ્રયાસ કરવો

(૪) ભારતીય સરકાર દ્વારા આયુર્વેદને પણ રાજ્યાશ્રય પ્રાપ્ત કરાવવાનો યત્ન કરવો

(ત્રીજી અને ચોથી બાબતમા વ ઘ સ મેલનથી વિશેષ શુ જુદા પડીને કાર્ય કરવાનો હેતુ છે? એ જાણતો આ લેખકને લગતી તો નથી જ

ત ત્રી આ વિ)

(૫) જ્ઞાત તથા અજ્ઞાત ઔષધો અને દ્રવ્યો વિષે અનુસધાન કાર્ય કરવુ

(૬) ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમા એક જ નામથી પ્રાપ્ત થતી ઔષધિઓની સૂચિ બનાવવી તથા ગુણદોષો સમજ કરવાનો યત્ન કરવો

(૭) અનેક પ્રકારની શાસ્ત્રોક્ત માનપરિભાષાઓનો નિર્ણય કરીને વર્તમાન રાજકીય માન સાથે સમતા દર્શાવવી

(૮) ઔષધિનિર્માણ પદ્ધતિનુ સશોધન કરવુ

(૯) પરિભાષા નિર્ણય કરવો

૧ ભારતીય વૈજ્ઞાનિક અને આયુર્વેદિક એ બન્ને વિશેષણોનુ શુ માહાત્મ્ય છે? વૈજ્ઞાનિક અને અવૈજ્ઞાનિક એમ બે પ્રકારનો આયુર્વેદ છે? આ લેખનો C સ ભાળનારી સસ્થાના નિયમોની ભાષામા આવી શિથિલતા ખુચે છે ત ત્રી આ વિ

(૧૦) સંદિગ્ધ દ્રવ્ય પ્રયોગોનો નિર્ણય કરવો

(૧૧) રસ, ઉપરસ, ધાતુ, ઉપધાતુ, રત્ન વગેરેના શોધનમારણ આદિ વિષયમા વિશેષ અનુસધાન કરવુ

(૧૨) સિદ્ધ પ્રયોગોના ખાસ પૃથક્કરણ વગે કરાવી તેની પરીક્ષા સ્થિર કરવી અને પ્રયોગો દ્વારા વિશેષ ગુણધર્મોનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેનો પ્રચાર કરવો

(૧૩) પચકર્મ પદ્ધતિનો પ્રયોગ દ્વારા અનુભવ પ્રાપ્ત કરીને વિશેષ અનુસધાન કરવુ

(૧૪) પ્રાચ્ય આયુર્વેદીય સાહિત્યના પાઠો અને અર્થોનુ સશોધન કરવુ

(૧૫) ત્રિદોષવાદને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી સિદ્ધ કરવાનો યત્ન કરવો

(૧૬) શક્તિ અનુસાર અન્ય વૈદ્યક સબધી અન્વેષણ કરવુ

જો કે આ સસ્થા અ ભા આયુર્વેદ મહામડળ દ્વારા સ્થાપિત છે અને એની દેખરેખ નીચે કામ કરે છે તથાપિ પોતાના કાર્યને બરાબર ચલાવવા માટે સ્વતત્ર રીતે દ્રવ્ય એકઠુ કરવાની તથા એ માટે નિયમાદિ બનાવવાની આ સસ્થાને સપૂર્ણ સત્તા છે

અનુકૂલ સમય આવ્યે આ સસ્થાને રજીસ્ટર્ડ કરવામા આવશે

સસ્થાનુ એક મુખપત્ર રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી અને અગ્રેજીમા પ્રગટ કરવાનો યત્ન કરવામા આવશે અને જરૂર પડતા એના પ્રાન્તીય ભાષાઓમા પણ સસ્કરણ કાઢવામા આવશે

આ સસ્થા યોગ્ય સ્થાનમા એક આયુર્વેદિક સ્થાયી પ્રદર્શન (મ્યુઝીઅમ) સ્થાપવાનો યત્ન કરશે

(૧) ગુજરાત, કચ્છ, કાઠીઆવાડ, સિંધ અને પજાબના નિવાસીઓએ વૈદ્ય ગોપીનાથજી ગુપ્તને નામે પત્રવ્યવહાર કરવો

– (૨) મલબાર, મદ્રાસ, કર્ણાટક, આન્ધ્ર, મહારાષ્ટ્ર તથા મ સસ્થાનો અને પરદેશોના વાસીઓએ શ્રી મુરલીલાલજીના નામે પત્ર વ્યવહાર કરવો

(૩) બગાળ, બિહાર, આસામ, ઉડીઆ, યુ પી, સી પી, સી આઇના રહેવાસીઓએ પ દુર્ગાદત્તજીને શિરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો

સૂચના

નિ ભા આયુર્વેદ વૈદ્ય સમેલનના ૨૫મા અધિવેશનની સ્વાગત સમિતિ તરફથી અપાવાના પ્રદર્શની તથા નિબધ સબધી પ્રમાણપત્રો તૈયાર થઈ ગયા છે, અને એ પ્રમાણપત્રો ૭ આનાના પોસ્ટેજ સ્ટેમ્પ સ્વાગતાધ્યક્ષને મોકલવાથી ટપાલમા મોકલી આપવામા આવશે તે સિવાય નહિ મોકલવામા આવે એ પ્રમાણે નિ ભા ૨૫મા વૈદ્ય સમેલનના સ્વાગતાધ્યક્ષ વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશકર દેવશકર પ્રાણાચાર્ય તરફથી પોસ્ટ-કાર્ડ દ્વારા સૂચના મળી છે સ્વાગતાધ્યક્ષનુ ઠેકાણુ —સ્વામીનારાયણના મદિર પાસે, અમદાવાદ

જબલપુરના નિવૃત્ત સીવીલ સર્જન રાયબહાદુર દાક્તર
એલ એન ચોધરીનુ

"આદર્શ ખોરાક" Ideal Diet

(લેખક-વૈદ્ય પદ્મનાભ શાસ્ત્રી)

આ પુસ્તિકા પોતાની પ્રિયતમાને અર્પણ તેઓ કરતા લખે છે કે—

I dedicate this book to my dear wife who lost her life through medical men s ignorance regarding food and dietetics and whose death was the stimulus to my taking up this subject in right earnest

ભાવાર્થ—ઉપચારકોના આહાર સબંધી અજ્ઞાનને લીધે મારી પ્રિયતમાએ પોતાનો જાન ખોયો અને તેના મૃત્યુથી આ વિષય લખવાની મારામા ધગશ ઉત્પન્ન થઈ તેથી આ પુસ્તિકા તેને અર્પણ કરૂ છુ"

આગળ જતા આમુખમા તે જણાવે છે કે પોતાના ઉપર અનુભવ કરીને પાળવી રહીઓ ઉપ આજમાવેલા વિષય ઉપર હિંદુસ્તાનમા આ જાતનુ પહેલુ જ પુસ્તક હશે એવી શરૂઆત કરતા તેઓ જણાવે છે કે—

Medicines manufactured by human beings in even the most elaborate laboratories of the world cannot possibly be equal to those which nature produce from the soil all the world over my experience shows that hundreds of patent and other medicines which claim that they have secured for example colloidal calcium and iron in due proportions in their preparations are absolutely worthless and do no amount of harm So we take their declarations and high sounding titles as of no value I began my life with full confidence in the value of m dicines and now I am ending my life in thinking them as worthless articles

There is a growing opinion among scientists that old age is not inevitable and that permanent youthfulness is by no means an impossibility Living according to the universal law of nature men should reach at least the age of 100 years in full possession of his senses

Hippocrates the father of medicine advocated three nature s medicines as the be t and they are sunshine air and water

The pure medicines produced in the human laboratory by eating pure foods are the only medicines which cure diseases and no other All others only suppres the symptoms

અર્થાત્ દુનિઆની ઉત્તમ લેબોરેટરીમા મનુષ્યોના હાથે બનેલી બધી દવાઓ દુનિઆની જમીનમાથી ઉત્પન્ન થએલી ઔષધિઓની બરાબરી કરી શક નહિ માગે અનુભવ સાક્ષી પુરે છે કે અનેક પેન્ટ તથા બીજી દવાઓ જેમા પૂર્ણાશે સત્ત્વ સમાએલુ છે એવો દાવો કરવામા આવે છે તે બધી દવાઓ નકામી છે આપણે તેમની જાહેરાત અને બડાશોથી તેની કિંમત આકવાની નથી મે મારી જીદગીની શરૂઆત દવાઓમા વિશ્વાસ રાખીને શરૂ કરી અને અતમા મને જણાયુ કે તે બધી દવાઓ નિરૂપયોગી વસ્તુઓ માત્ર છે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ ધીમે ધીમે એવા મત ઉપર આવતા જણાય છે કે વૃદ્ધાવસ્થા અનિવાર્ય નથી અને જુવાની જાળવી રાખવાનુ અશક્ય નથી કુદરતના નૈસર્ગિક ધોરણે રહેવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયસંપન્ન સંપૂર્ણ ૧૦૦ વર્ષ કોઇપણ જીવી શકે

હીપોક્રેટીસ, ઔષધિઓના પિતા, કુદરતી ત્રણ ઔષધોની જ હીમાયત કરતો હતો અને તે પ્રકાશ, હવા અને પાણી છે અનાજ ખાઇને મનુષ્યના લેબોરેટરીરૂપી શરીરમા જે ઔષધિ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ બધા દરદોને મટાડવા સમર્થ છે બીજા કશાથી તે કામ થઇ શકતુ નથી બીજા ઔષધો તો રોગના ચિહ્નને દબાવી દે છે

"નૈસર્ગિક ઉપચાર પરત્વે લખતા તે, Mr Bateનુ ઉદાહરણ આપે છે કે તે જ્યારે ૫૦ વર્ષનો થયો ત્યાર ડાક્તરોએ તેના જીવનની આશા છોડી પરતુ બેઇરે ખોરાકમા ફેરફાર કરી જીવન લબાવવાનો નિશ્ચય કર્યો તેણે ૪૮ ઉપવાસ કર્યા અને તેનુ વજન ૧ મણ અને ૮ શેર જેટલુ ઘટી ગયુ ત્યારપછી તેણે ફલાહાર શરૂ કર્યો રાધેલો ખોરાક તથા પરમાટીનો ત્યાગ કર્યો પોતે ઘણો બળવાન થયો અને તે ૫૦ રતલ વજન ઉચકી શકતો તેની વિધવા ડેલ્હી મેઇલના રીપોર્ટરને જણાવતી કે તેનો પતિ જો માદો પડતો તો તે થોડા દિવસ ઉપવાસ ખેચીને તુરત સાજો થઈ જતો મોટર અકસ્માતથી તે ૭૨ વર્ષની ઉમ્મરે ગુજરી ગયો હુ જાતે છેલ્લા ૧૫ વર્ષથી દર અઠવાડીએ એક દિવસ ઉપવાસ ખેચી કાઢુ છુ અને ગરમીના દિવસો શરૂ થતા વર્ષમા એકી સાથે ત્રણ ઉપવાસ કરૂ છુ અત્યારે મારી ઉમ્મર ૬૮ વર્ષની છે ઉપવાસના ત્રણ દિવસોમા હુ મારૂ નિત્ય કામ કરૂ છુ જેમ કે સાઇકલ ઉપર આવજા કરૂ છુ, કોઇપણ જાતની તકલીફ વિના જ્યા ત્યા હરૂ ફરૂ છુ તૃષા લાગે ત્યા ફક્ત પાણી જ પીઉં છુ તમે પણ એ પ્રમાણે જરૂર કરી શકો, અને તમને કામ કરવાની વૃત્તિ ન થાય તો ત્રણ દિવસ આરામ લઈ શકો છો"

"પુખ્ત ઉમ્મર થવાથી, ધીમે અને ક્રમે ક્રમે નહિ રાધેલો ખોરાક લેવાની ટેવ પાડી શકાય છે ઘઉં ને પલાળેલા ચણા અથવા ઘઉં બીજે દિવસે તેમા જરા મીઠુ અને લીંબુ અથવા મધ મેળવી ખાઈ શકાય છે

હિંદુસ્તાનના પહેલવાન લોકો પોતાની શક્તિને વિકસાવવા માટે ગેજ ચણા ખાય છે

અગ્રાર બદામ, મગફળી, કાજુ, કાચા ખાઈ શકાય છે અને તેનાથી શરીરનુ બધારણ ઘણુ સારૂ થાય છે

વનસ્પતિવર્ગમાથી કાકડી ગાજર, શેકેલા અથવા કાચા વગાણા લઈ શકાય ગાજરથી લોહી વધે છે ચહેરો સુદર થાય છે ક્ષુધા ખૂલે છે અને બાળકોને તે બહુ માફક આવે છે

ફળવર્ગમાથી આપણે ઘણા ઉપયોગમા લઈ શકીએ છીએ જેવા કિસમીસ, પપૈયા, કેરી, તળીઆ, તરબુચ નારગી, લીબુ વગેરે બહુ ઉપકારક છે હિંદુસ્તાનમા દરેક ઋતુમા અનેક જાતના ફળ મળી શકે છે

કોબી, ફ્લાવર પાલખની ભાજી રાધ્યા વિના કાચી ખાવાથી તુરત પચી જાય છે "હુ હમેશા તે કાચી જ ખાઉં છુ"

ડાક્તર રોબર્ટ બેલ એમ ડી, એફ આર સી પી એસ કહે છે કે બહારથી અથવા તો અદરથી કચરો એકઠો થયા વિના કોઈ પણ રોગ થતો નથી અને હુ ખાત્રીપૂર્વક જણાવુ છુ કે બહાર કરતા અદરનો કચરો રોગનુ મૂળ કારણ છે અદરના કચરાથી રોગ ટાળવાની નૈસર્ગિક શક્તિ નાશ પામે છે

એમ એસ ગેમ્બાસ કહે છે કે ઉપચારકો ઘણે ભાગે રોગના ચિહ્નોને દાબવાનો પ્રયત્ન કરે છે ખરી રીતે કહીએ તો દવા કાઈ કામ કરતી નથી પણ શરીર તેથી કળી ઉઠે છે

હરબર્ટ એમ શેલ્ટન ડી પી ડી એન ડી Living Life to live it longer નામક પુસ્તકના અતમા જણાવે છે કે —

The practice of medicine in all its branches is both in theory and practice the greatest cause of weakness diseases degeneracy and death in modern life It is the only effective barrier to health and strength Abolish medicine in all its forms and human life will increase by an average of ten years in a decade

જેનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે —

વિચાર અને આચારમા ઔષધોપચાર કોઈ પણ પદ્ધતિથી કરવામા આવે તો પરિણામે તેથી નબળાઈ દર્દ, હલકાઈ અને મૃત્યુ આ જમાનામા આવે છે આરોગ્ય અને બળનો તો એ મહાન અવરોધક છે ઔષધોપચાર સદતર બધ કરો અને એક દશકામા સરેરાશ દશ વર્ષ મનુષ્ય જીવનવધશે

ઉપવાસ સબધમા એ લખે છે કે "ઘણા પ્રાચીન કાળથી ઉપવાસનુ ધોરણ સર્વ દેશોમા જોવામા આવે છે કે જે લોકોનો ધર્મ ઉપવાસનુ ફરમાન

ભારપૂર્વક કરે છે પ્રાચીન મેક્સિકોના લોકો, પેરૂના વતનીઓ, બાબીલોનના લોકો તથા આસીરીયાના લોકો યજ્ઞ વખતે તથા તપશ્ચરણ માટે ઉપવાસનો આશ્રય લેતા પ્રાચીન ઈજીપ્તના લોકોની ધર્મ ક્રિયાઓમા ઉપવાસના અનેક અંશો જોવામા આવે છે પ્રાચીન ગ્રીક તત્વવેત્તાઓને ઉપવાસના અનેક લાભો જણાયા હતા અને સીનીક-સ્ટોઇક-પાઇથેગોરીઅન અને નીઓપ્લેટોનિસ્ટ મતવાળા ઉપવાસની હિમાયત કરતા મુસલમાન લોકોના રમઝાનની આખી ખ્રીસ્તી લોકોના Lentમા પ્રત્યક્ષ થાય છે હિંદુ તથા જૈન લોકો અનેક તપ સાથે ઉપવાસ આદરે છે બુદ્ધ લોકો આહાર મર્યાદા બતાવે છે તથાપિ ટીબેટ વાસીઓ તથા બીજા બુદ્ધ માર્ગીઓ ઉપવાસ કરે જ છે ચીનનો ટેઓ ધર્મ તથા કોન્ફુશીઅસનો ધર્મ ઉપવાસની ખાસ હિમાયત કરે છે હિંદુસ્તાનમા ધર્મના કારણે ઉપવાસો કરવામા આવે છે અને ઔષધોપચારકો તથા રાજવૈદ્યો ઉપવાસથી દર્દમા આરામસિદ્ધિ માને છે

મહાત્મા ગાંધીજી પોતાના Guide to Healthમા લખે છે કે — "આપણામાના ઘણાખરા ખાઉધરા છીએ જ્યા આપણા પૂર્વજોએ ઉપવાસને એક ધાર્મિક ફરજ ગણી હતી પખવાડીએ એક ઉપવાસ કરવો એ આરોગ્યની દ્રષ્ટિથી હિતકારક છે ચોમાસામા ઘણા હિંદુભાઈઓ એકટાણા કરે છે આ ઉપવાસનો ક્રમ આરોગ્યના સિદ્ધાંતનો આશ્રરૂપ છે કારણકે જ્યારે હવા ભેજવાળી હોય, ત્યારે શરીરના પાચનક્રિયાના અવયવો નિયમ કરતા શિથિલ થઈ જાય છે માટે ખોરાકમા અવશ્ય ઘટાડો કરવો જોઈએ" કોઈવાર ઉપવાસમા ફક્ત પાણી લઈ શકાય છે જ્યારે કેટલાએક તો નિર્જલ-પાણી વિનાના-કરવાના હોય છે ઉપવાસ વખતે અનાજ વર્જીત કરી, દુધ ફળ લેવાનો રીવાજ છે કારણ કે અનાજ લીધા કરવાથી શરીરમા કચરા (મળ) વધારે પ્રમાણમા એકઠો થાય છે ચાંદ્રાયણનુ વ્રત તો મશહુર છે કે જેમા એકમથી તિથિ પ્રમાણે પુનેમ સુધી એક એક કોળિયો વધવાનો હોય છે અને કૃષ્ણ પક્ષમા તેથી ઉલટી રીતે એક એક કોળીઓ ઓછો કરવાનુ હોય છે કેટલાએક તો ચંદ્રદર્શન વિના અનાજ લેતા નથી અને ચોમાસામા જ્યારે વાદળાની ઘટામા કોઇકોઈવાર લાંબો વખત ચંદ્ર દેખાતો નથી ત્યારે તેટલા ઉપવાસ વ્રતીને કરવાના હોય છે ગ્રહણ વખતે પણ ઉપવાસ કરવાના હોય છે ગ્રસ્તાસ્ત હોય તો કાંઇપણ ખાઇ શકાતુ નથી જૈન લોકો સૂર્યાસ્ત પહેલા ભોજન સમેટી લે છે કારણ કે સૂર્યાસ્ત પછી તેના પ્રાણમય કિરણોનો લાભ ઓછો મળે છે જુના વ્યાધિમા ઉપવાસ ખાસ ઉપકારક થાય છે ત્રણથી છ દિવસ સુધી ઉપવાસ કરવાથી વ્યાધિ મટે છે પણ ટાઇફોઈડ જ્વરમા વધારે સમય ઉપવાસની જરૂર પડે છે

"વૈદ્યોનુ વાર્ષિક"

આયુર્વેદના ચમકો અને વૈદ્ય વિદ્યાના વિચારકોનુ વાર્ષિક

તંત્રી પ્રતાપકુમાર પોપટભાઇ વૈદ્ય

વૈદ્યક સાહિત્યના લેખકોને અને વાચકોને જાહેર આમંત્રણ

૧ વિ સ ૧૯૯૪ના પ્રાતકાળમા મારા તરફથી "વૈદ્યોનુ વાર્ષિક" નામનુ વાર્ષિક પ્રકાશન બહાર પડશે તેમા પોતાની કલમનો અણમૂલ લાભ આપવા મેં વૈદ્યક સાહિત્યના દરેક લેખકને પત્રો લખી વિનતિ કરી છે પરતુ ગફલતચૂકથી કોઇને ના મળી હોય તો મારા આ આમંત્રણને સ્વીકારી લેખ મોકલવા વિનતિ કરૂ છુ, જેથી વાર્ષિકને વૈદ્ય સમાજનુ ચિરજીવ પ્રતિનિધિ બનાવી શકાય દરેક લેખકને પૂરસ્કાર આપી શકાય તેવી મારી યોજના છે રસ લેનારાઓ મારી સાથે તુરત પત્રવ્યવહાર કરે તેમ વિનતિ છે

૨ આ વાર્ષિકને માટે જે કોઈ ભાઇ કે બ્હેન સૌથી સુદર અને રસિક નામ સૂચવી શકશે તેમને મારા તરફથી એમણે લીધેલા રસની યાદગીરિ દાખલ, શ્રી ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી અથવા તો શ્રી સિદ્ધ આયુર્વેદિક ફાર્મસી મારફત મળી શકતા ૩ રૂ ના વૈદ્યકીય પુસ્તકો પૂરસ્કાર નિમિત્તે મોકલાશે

૩ આ વાર્ષિકમા વૈવિધ્ય દાખલ કરવા માટે, તેને પૂર્ણ પ્રતિનિધિરૂપ બનાવવા માટે અને ટુકામા તેના સચાલનનો ઉપયોગ શબ્દ માટે, જે કોઇ ભાઇ કે બ્હેન અમલમા મુકી શકાય તેવી સૂચનાઓ, તેવી યોજનાઓ અથવા તેવા વિચારો લખી મોકલશે તેમાના સૌથી વધારે ઉપયોગી અને ફાયદાકારક પત્રના લખનારને ઉપલી સસ્થાઓ મારફત મળી શકતા રૂ ૧૫ ના પુસ્તકો પૂરસ્કાર દાખલ મોકલાશે

૪ ઉપના પુરસ્કારોમા નિર્ણય કરવાનુ કાર્ય જો અઘરૂ બનશે તો એક સમિતીને સોંપાશે તેની દેખરેખ્ગીમા હુ નિર્ણય કરીશ

૫ વાચકો આને બહિરાઇ ના સમજે, એટલે જેમને આ વિષયોમા ખરખરો પ્રમાણિક રસ હોય, અને જેઓ કશુક ખરખરૂ માર્ગદર્શક લખી શકે તેઓએ જ લખી મોકલે

૬ જિજ્ઞાસુઓ માગી જોઈ નીચેને સરનામે પત્રવ્યવહાર કરે વૈદ્ય ભુવન ભુલેશ્વર મુંબઈ ન ૨

લી

— — પ્રતાપકુમાર પોપટભાઇ વૈદ્ય

Regd No B 1319

વડોદરા રાજ્યની વાચનશાળાઓ માટે મંજુર થએલું

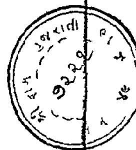
વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી ચર્ચનાર વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્ત ૧૦ | अंक ४ | મહા ૧૯..

तन्नेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥

તંત્રી અને પ્રકાશક-
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી૦ તરફથી
ઠે. સયાની રોડ મુંબાઇ-૧૪

શુદ્ધ આયુર્વેદીય દવાઓની માફક શુદ્ધ આયુર્વેદ
મતનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝંડુ ફાર્મસી
તરફથી પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારાજ મળશે

લવાજમ રૂ ૨-૦-૦ | વાચનાલયો માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઇને વાચને ખાત્રી થશે કે આ માસિક આયુર્વેદ શાસ્ત્રના નાનરગ્યા માટે કેવું કામ કરી રહ્યુ છે. આ માસિકને આ ર મુ ૧ ચાલે છે ત્યારથીજ આ માસિકમા આના ને આનાજ નમો આવે છે ર ા ગ ા ત ગ ત્યની નારગેગી ો માર સા માસિ મજુર ૫ ૬ અમો આરા ૬ ઝની વિદ્યાના ગચાગમાજ શ ા Cr સમાગનો છ ોમ સમ ૨૨ વાર આ માસિકના આહકો રધાગ્સાની ર પાતાના ગામની નારગેગ્ગા હાગ ૫ આ માસિક વાચન કેનાર નહી ોશિરા ગ

ડાહ્યાલાલ ગોન્સાલી
તંત્રી

મુ સ થાન આદિ ય મુદ્રણાલય રાયખ દા — અમદાવાદ
મુદ્ર મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી મી ને

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्यः

પુસ્તક ૨૦ મું] માર્ચ ૧૯૯૩ [અંક ૮

ગુદસ્થવાત પ્રકોપના એક રોગીની ચિકિત્સા

(લેખક શા બ દ્વિવેદી આયુર્વેદતીર્થ L D Sc [illegible] હૈદ્રાબાદ)

प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् ।
कुर्यान्न तेषु त्वरया देहाग्निबलवित् क्रियाम् ॥
शमयेत्तान् प्रयोगेण सुखं वा कोष्ठमानयेत् ।
ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांश्च यथासन्नं विनिर्हरेत् ॥

(વા ૧૮)

રોગી—સ્ત્રી ઉમ્મર—વર્ષ ૫૨ (વાતપ્રકૃતિ), [illegible], ૩૪ [illegible] જૈન [illegible]

કાળ—વર્ષાઋતુ—(ચિકિત્સા વખતે આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયેલું મેઘનો ગડગડાટ અને ઠંડો પવન વાતો હતો)

લક્ષણો—મલમૂત્રાવરોધ, મૂત્રશર્કરા, આધ્માન, [illegible], મન ઉશ્કેરાયેલું, શારીરિક ક્રિયા જડતા, શરીર કાંઈક [illegible] ગયેલું, પરસેવો, [illegible] પણ [illegible] નીકળતા આરામ થાય, શ્વાસોચ્છ્વાસ ઉપરના અને ઉતાવળા

રોગી અમારી પાસે આવ્યા પહેલાં તેની આધુનિક વૈદક અનુસાર ચિકિત્સા કરવામાં આવી હતી જેમાં Narcotics Depressants Glycerine Syringe' ગાણુ અને પાણીની [illegible] વગેરે ઉપચાર કર્યા હતા, પરંતુ [illegible] ન નીકળતાં આનાહ વધતો હતો

ઉપર જે લક્ષણો આપ્યા છે તેમાંથી સ્વેદને બાદ કરતાં બાકીનાં બધાં ગુદસ્થ અપાન વાયુની દુષ્ટિનાં છે એ સ્હેજમાં દેખાય છે

અપાનદુષ્ટિ અને તે પણ ગુદસ્થ એવું વ્યાધિ નિદાન છે આ વ્યાધિ નિદાન કરવા માટે શો આધાર છે એ શંકા થવી સ્વાભાવિક છે આ શંકાના

સમાધાન માટે દોષ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનુ વિવેચન કરવુ પડશે સ્થળ સ લીધે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તરફ અગુલી નિર્દેશ કરીને જ અપાનવાયુનુ મુખ્ય રુદ છે એટલુ જ કહીને સપ્રાપ્તિની દષ્ટિએ અહીં ટુ ંકામા વિવેચન કર્યું છે.

દોષ ગતિ ત્રણ પ્રકારની છે ઉર્ધ્વ, અધોગ અને તિર્યક્ આ સ્વાભાવિક છે અને અસ્વાભાવિક પણ છે એટલે કે અપાનની એ સ્વાભાવિક ત પ્રાણુની અસ્વાભાવિક ગતિ હોઈ શકે આ વ્યાધિમા ગતિ ઉર્ધ્વગ અને તિર્યક થઇ છે દોષ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રમાણે આ અસ્વાભાવિક અથવા વિકૃત છે ઉર્ધ્વગતિથી તે હૃદય પર્યંત ગયેલ છે તિર્યક ગતિથી સ્નાયુમા ગયેલ છે અને એ કારણથી જ માન શારીરિક ક્રિયાઓ ઉત્તેજીત થયેલ છે તથા સ્નાયુઓ અક્કડ થઇ

આત્મા, બુદ્ધિ અને મન એનુ આશ્રય સ્થાન હૃદય છે ઉન્મ અપસ્માર એ બેય રોગોમા હૃદય અને મન દુષ્ટ થાય છે અને તે ઉન્માર્ગ ગામી હોય છે પણ લક્ષણોમા જે કારણથી ભિન્નતા છે કારણથી સપ્રાપ્તિમા ફરક હોવો જોઇએ ઉન્માદમા મનોવિભ્રમ ત્યારે અપસ્મારમા સ્મૃતિનાશ શારીરિક અને માનસિક દો થઇને ઉન્માર્ગગામી થવાને લીધે મનોવહ સ્રોતોરોધ થાય છ અને મદ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે અપસ્મારમા ચિત્ત આસિક્ત થઇને દોષો નાશ કે સક્ષોભ થવાને લીધે હૃદય તથા મજ્જાવહ સ્રોતો દોષો થી

આ ક્રિયામા બગાડ થાય છે ત્યારે વાયુમા કે માસધાતુમા વિકૃતિ થઈ છે એનુ માનવામા હરકત નથી જ્યારે વિકૃતવાયુ માસ ધાતુમા ઉત્તાન હોય ત્યારે તોદ (પીડા) એ લક્ષણ મુખ્ય હોય અને જ્યારે લીન હોય ત્યારે શરીરનુ અક્કડપણુ એ લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય અને પીડાતો રહે જ

હવે બીજા લક્ષણોનો વિચાર કરીએ આડા પેસાબનુ રોકાઈ જવુ એ મહત્ત્વનુ લક્ષણ છે આડો પેસાબ બ્હાર કાઢવા એ અપાનવાયુનુ કાર્ય છે અહીં એજ વિકૃત થયો હતો અપાનવાયુ વિકૃત થયો હોવા છતા મળમૂત્ર તદ્દન બધ થવાનુ કાઈ કારણ નથી પણ રૂક્ષગુણને લીધે અપાનવિકૃતિ ગુદસ્થાનમા થયેલી હોવાથી મલમૂત્રથક એ લક્ષણ ઉત્પન્ન થયુ છે એટલુજ નહિ પણ મૂત્રમા પથરી (શર્કરા) પણ જામી છે વાયુની પ્રતિલોમ ગતિને લીધે જ શ્વાસોચ્છ્વાસ ઉપડેલા અને ઉતાવળા થયા છે

પણ સ્વેદ લક્ષણ કેમ થયું? સ્વેદ એ લક્ષણ પિત્તજ છે અને મેદોગત તથા જ્વરમા ઉત્પન્ન થાય છે પણ અહીં તો જ્વરજ નથી અને સ્વેદ ઉત્પન્ન થવાનુ એક પણ કારણ નથી પણ અપાનદુષ્ટિથી સમાનદુષ્ટિ થાય છે અને સમાન પિત્તાવૃત થતા સ્વેદ લક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે પણ સ્વેદ એ અહીં બલવાન ઉપદ્રવ નથી તેમ સ્વતત્ર વ્યાધિ પણ નથી

વિકૃતદોષ અપાનવાયુ એતો સિદ્ધ થયુ હવે વિકૃતસ્થાન ગુદ જ એનુ કાઈ પ્રમાણ છે? જો પક્વાશયગત વાત દુષ્ટિ હોત તો આડો પેશાબ કબ્જી પણ થાત ખરા આમાશયગત વાતવિકૃતિ હોત તો તૃષણા, ઓડકાર, કંઠશોષ એ લક્ષણો દેખાત સર્વાંગ કુપિત વાતવિકાર હોત તો ગાત્ર સ્ફુરણ અને ગાત્રભજન એ લક્ષણો હોત એક જ દોષ સ્થાન ભેદથી વિકૃત થતા જુદોજ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાત અગ્નિના ઉદાહરણથી સિદ્ધ કરી શકાય આજ નિયમ વિકૃત અને અવિકૃત દોષોને લાગુ પડે છે આ ઠેકાણે દોષ લીન છે લેખ લાબો થયો હોવાથી ઉત્તાન અને લીન દોષનુ સ્પષ્ટીકરણ કર્યુ નથી

ઉપરના વિવેચનનો સાર એટલો જ છે કે વિકૃતિસ્થાન ગુદ, વિકૃતદોષ અપાનવાયુ, ઉર્ધ્વગતિથી દોષ હૃદય સુધી ગયો છે, તિર્યક્ ગતિથી માસ ધાતુમા ગયો છે દોષ લીન, આ સપ્રાપ્તિ ધ્યાનમા રાખીને ચિકિત્સાની શરૂઆત કરવી જોઈએ

રોગી અમારી પાસે આવી ત્યારે વ્યાધિ અત્યત તીવ્ર સ્વરૂપમા હતો મોઢેથી કાઈ આપીએ કે તરત ઉલટી થઈ જતી હતી બસ્તી તો આપી જ શકાય એમ નહોતી ઉદ્વ-લાવના ખાગ ઓબુ કરનાર નિરૂહણનો તો સપાટા જ હતા એટલે ચિકિત્સા કઈ રીતે શરૂ કરવી તેજ સૂઝતું ન હતુ

ચિકિત્સા—

તુત્પક્વાશયરપે તુ કર્મોાનતનુદ્રિતમ । (ચરક)

ઉદાવત ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ નીચે પ્રમાણે અહી શ કાય (૧) ઉષ્ણવીય આષધિમિશ્ર તેલનો અભ્યગ, (૨) સ્વેદ (૩) વર્તિ (તીક્ષ્ણ અને અનુલોમક ઔષધોની (૪) નિરુહ બસ્તિ (૫) અનુલોમક અન

રેતુ તા મગડીઓ મળગાવીને ગરમ કરેલી ઓરડીમા દરદીને રાખી પછી વા ભટની જ્વર ચિકિત્સામા જે શીતજ્વરનાશક તેલ કહેલુ છે તેનો ચણ નાભ સુધી અભ્યગ કરીને મ ત્રથી ાણ તોલા તેન શરીરમા ઉતારી દીધુ મદનમા ઉષ્ણવીર્ય ઔષધાનુ તેલ ઉષ્ણ દવા સાથે સ્પર્શ પણ ઉષ્ણ હોવો જોઇએ એવુ ગણીને સહે ગરમ તેલથી મર્દન કર્યુ પછી રાગીને ખાટના ઉપર સુવાડી ાગડ અને સિંધાલુણના કાઢાની બાફ આપી સ્વેદન ક્રિયા કરતા હ્રદય તરફ વિશેષ લક્ષ આપવુ જોઇએ એ માટે સુવર્ણસૂત શેખર મધ સાથે મેળવીને ચગાડનામા આવ્યો હતો આ રીતે બે વખત બાફ આપી નવોત્તરક ક, અજમા, હિંગ, સિંધાલુણ આ ઔષધોની વાટ બનાવી ગુદામા રાખી અર્ધો કલાક થયો છતા મળ બ્હાર આવ્યો નહિ માત્ર અનુલોમન થયુ

નિરુહબસ્તિની અવસ્થા—દશોત્તર (પ્રમાણ ચોથો ભાગ)નો કાઢો કરીને અને કાઢાનો ચોથો ભાગ સ્નેહ મેળવી તથા થોડુ સિંધાલુણ નાખીને બસ્તિ આપી બસ્તિ અર્વાચીન થયા છતા બ્હાર ન આવી એટલે ફરી ઉપર કહેલ વર્તિ ગુદામા રાખી વર્તિ રાખ્યા પછી દસ મિનિટમા મળના છત્રીશ ઘટ કટકા બ્હાર નીકળતા જ બધા લક્ષણો અર્ધા અશમા ઓછા થઈ ગયા પછી દર્દીને પયાત્રી અને સિંધાલુણ એ ખોરાક ઉપર ાણ દિવસ રાખી ત્રીજે દિવસે ફરી બસ્તિ આપી ફરી મળના કટકા પડયા ાણ દિવસ પછી પાતળો ભાત ગાને માગના રસ ઉપર દરદીને રાખી દસ દિવસે દર્દી તદ્દન સાજો થઈ ગઈ

શરીર અને વ્યાધિ એનુ સ્વરૂપ અને એનો સબધ લક્ષમા લીધા વગર વ્યાધિ બળવાન દેખીને વ્યાધિ પ્રત્યનીક ચિકિત્સાના આધારે તીવ્ર વીય ઔષધોની યોજના કરવામા આવે તો તેથી શરીરના બળ ઉપર અસર થઇને ઉલટો રાગ વધી પડે છે જ્યા વ્યાધિ બળવાન હોય અને દેહ લીન હોય ત્યા ત્યા નૌમ્યવીર્ય પણ યોગ્ય એવુ જ ઔષધ વાપરવુ જોઇએ તોજ યશની આશા ાખવી દાષ ત્યારે જ લીન થાય કે જ્યારે શરીર ઘટકોની શક્તિ કમી હોય એટલે વ્યાધિ બળવાન હોઇને દેષલીન હોય ત્યારે શરીરની શક્તિ તરફ ધ્યાન રાખીને ઔષધની યોજના કરવી એ પહેલો મહત્ત્વનો સિદ્ધાત છે

(ભિષગ્વિલાસ પુ ૫ અ ૮માથી અનુવા)

———o———

સમેલનના અગત્યના ઠરાવો

કાશીમા ભરાયેલા ૨૬મા અખિલ ભારતીય વૈદ્ય સમેલનમા પસાર થયેલા ઠરાવોમાથી નીચેના ત્રણ માસિકમા પ્રકાશિત કરવા માટે આયુર્વેદ મહામડળના પ્રધાનમત્રી કવિરાજ પ્રતાપસિંહજીએ તા ૨૦-૨-૩૭ના પત્ર દ્વારા મોકલ્યા છે —

(૧) આ સમેલન વૈદ્ય મહાનુભાવોને તેઓની નજીકના આતુરાલયોની પરિચર્યામા વખતો વખત ધર્માર્થ સમતિ આપવાનો તથા યથાવકાશ ત્યા જઈને પ્રાચીન ચિકિત્સા પદ્ધતિના ઉદ્ધારની ભાવનાથી જ્યારે જ્યારે એ સસ્થાઓ માનપુર્વક બોલાવે ત્યારે ત્યારે ત્યા જઈને સમતિ આપવાનો અનુરોધ કરે છે

(૨) આ સમેલન હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયના અતર્ગત આયુર્વેદ વિદ્યાલય તેમજ તેના આતુરાલય, ઔષધાલય, આયુર્વેદોદ્યાન તથા છાત્રાલયની સ્થાપના માટે સતોષ જાહેર કરે છે અને આયુર્વેદ પ્રેમી પ્રત્યેક ભારત સતાનને આ અખિલ ભારતવર્ષીય સસ્થાને આયુર્વેદનુ પૂર્ણ ગૌરવ થાય અને તે દ્વારા આખા જગત ઉપર ઉપકાર થાય એ અર્થે આયુર્વેદીય કેળવણીનુ સર્વોત્કૃષ્ટ કેન્દ્ર બનાવવા માટે સર્વ પ્રકારની સહાયતા કરવા કરાવવા માટે અનુરોધ કરે છે

આ સમેલન વૈદ્યસેવા સમિતિની અત્યન્ત આવશ્યકતા માને છે અને સુસગઠિત તથા સર્વસાધન યુક્ત સેવાસમિતિની યોજના કરવા માટે સર્વ વૈદ્ય મહોદયોને આગ્રહ સહિત પ્રાર્થના કરે છે

હિરણ્યગર્ભ પોટલી ભેટ

(મળેલુ)

નિખિલ ભારત આયુર્વેદ મહામડળના છવીસમા અધિવેશનના ત્રીજે દિવસે તા ૨૦-૧૨-૩૬ને રોજ સાજે પ્રસ્તાવનુ કાર્ય પૂર્ણ થયા બાદ અમદાવાદના વૈદ્યશાસ્ત્રી મગળેશ્વર સોમનાથ ભટ્ટે પોતાના વશપરપરાના અનુભવથી બનાવેલી આયુર્વેદ શાસ્ત્રોક્ત **હિરણ્યગર્ભરસપોટ્ટલી હિંદુ** યુનિવર્સીટીના આયુર્વેદ વિભાગ માટે મહાન મેલનના સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી પરમપૂજ્ય પ માલવીયજીના કરકમળમા અર્પણ કરી, તથા બીજી એક શ્રી પ્રમુખ મહાશયને ભેટ આપી

આ પોટ્ટલી અર્પણ કરતા તેઓ બોલ્યા કે આયુર્વેદશાસ્ત્ર ગ્રન્થોમા હિરણ્યગર્ભરસ પોટ્ટલીના અનેકવિધ પાઠો છે, અને તે ઔષધ આયુર્વેદના મહાન ઔષધોમાનુ એક તથા ગૌરવરૂપ છે આ હિરણ્યગર્ભના જુદા જુદા પાઠોમાથી ઠીક ઠીક ભાગ પસદ કરી તેમાથી બનાવવામા આવતી પોટ્ટલીની ક્રિયા અમારા વશપરપરાથી ચાલી આવે છે તેમાની કેટલીએક ખામીઓ

સુધારી મારા વડીલ અને ગુરુથી ગુજરાતના જાણીતા સ્વ રસવૈદ્ય અબાશકર બહેચરભાઇએ ગધકજારણાદિ પ્રયોગોમા પોતાની તદુરસ્તીના ભોગે તેને લગભગ સપૂર્ણ બનાવી ત્રત સમેલનમા ભગવાન ધન્વતરિના અગરૂપ વૈદ્યસમાજના ચરણે ધરી પોતાને કૃતકૃત્ય માની સમેલન પછી દસ દિવસેજ સ્વર્ગવાસી થયા

ગત સમેલનમા ઉપસહાર સમયે સભાપતિ મહાશય ભિષક્કેસરી શ્રી પ છાગાણીજીએ આ ઔષધની પ્રશસા કરતા જણાવ્યુ હતુ કે આ વૃદ્ધ રસવૈદ્ય આ ક્રિયાને આપની સાથે લઈ જાય એઓશ્રીની આ આજ્ઞાનુ સપૂર્ણ પાલન થયુ છે તેની ખાતરી આપવા આજે આ સ્થાને હુ ઉપસ્થિત થયો છુ, અને વૃદ્ધ વડીલના અમૂલ્ય વારસારૂપ અનેક ઔષધોની સિદ્ધિ સાથે આ ઔષધની સિદ્ધિ પણ મને પ્રાપ્ત થઈ છે, ને મારી પોતાની બનાવેલી આ કૃતિનો એક એક નમુનો મારા કાર્યાલય તરફથી ભારતવર્ષના ગૌરવરૂપ હિંદુ યુનિવર્સીટીના આયુર્વેદ વિભાગને તથા પૂ પ્રમુખ મહાશયને અર્પણ કરુ છુ, જે સ્વીકારવાની કૃપા કરી મને ઉપકૃત કરશો

હિરણ્યગર્ભપોટ્ટલી સ્વીકારતા શ્રી પ્રમુખમહાશયે જણાવ્યુ કે "સ્વ રસવૈદ્ય અબાશકર બહેચરભાઇનો ઘણા વર્ષોથી મારે પરિચય છે ને તેમના રસશાસ્ત્રના જ્ઞાન તથા અનુભવ માટે મને ઘણુ માન છે મુબાઈના પ્રખ્યાત ડૉક્ટરોના એ કુટુબવૈદ્ય હતા અને રસશાસ્ત્રના પ્રયોગો પાછળ તેમણે પોતાના તન મન ધનની પરવા કરી નથી જેના પરિણામમા આજે આ હિરણ્યગર્ભ રસ પોટ્ટલી અમારા ગુજરાતના ગૌરવરૂપ નીવડી છે આ આયુર્વેદ સેવકની મહેનતની કદર કરવાની કૃપાળુ કાશીવિશ્વેશ્વરે મને તક આપી તો તેમના સ્થાપેલા હિરણ્યગર્ભ કાર્યાલયને મારા તરફથી હુ આ સુવર્ણચદ્રક હિરણ્યગર્ભ ઉત્તમકૃતિ માટે અર્પણ કરી એ આયુર્વેદસેવકના મારા પ્રત્યેના ઋણમાથી મુક્ત થાઉ છુ"

છેવટમા વૈદ્યશાસ્ત્રી મગળેશ્વર ભટ્ટે આ કદર માટે પ્રમુખશ્રીનો તથા સ્વીકાર માટે શ્રી પ માલવીયાજીનો આભાર માન્યો હતો ત્યારબાદ આવતી સાલનુ મહાસમ્મેલન ક્યા ભરવુ તેના નિર્ણયનુ કામ હાથ ધરવામા આવ્યુ હતું

વૈદ્યરાજ ગિરિજાશકર આશારામ ત્રિવેદી એમ બી (હોમીયો)નો સ્વર્ગવાસ

ઝરીઆ બગાળાના પ્રખ્યાત વૈદ્યરાજ ગિરિજાશકર એ ત્રિવેદી તા ૨૮-૧૨-૩૬ને રોજ સ્વર્ગવાસી થયા છે એથી ઝરીઆની પ્રજાને મોટી ખોટ પડી છે કેટલાક વખતથી એમની તબીયત સારી રહેતી નહોતી તેમાથી સ્થિતિ એકદમ બગડી અને તા ૨૮મીએ રા (પોતાના વતને) બપોરે બે વાગે દેહ પડી ગયો તેઓનુ બધુ કામકાજ તેમના મોટા પુત્ર વૈદ્ય સદાશકર

ભાઇએ ઉપાડી લીધુ છે પોતાની પછવાડે ચાર પુત્રો ત્રણ પુત્રીઓને શોકમા મુકી ગયા છે મરણ વખતે એમની ઉમર પીસ્તાલીશ વર્ષની હતી સ્વર્ગસ્થ વૈદ્યરાજ ગિરિજાશકર એક કુશળ વૈદ્ય તરીકે હોવાની સાથેજ પારમાર્થિક કાર્યોમા ઘણોજ રસ લેતા હતા આ ઉત્સાહી વૈદ્યે સેકડો ગરીબોને મફત દવાઓ આપીને આપકમાણી પણ કરી હતી

ટુકામા સરલતા, વિનોદી સ્વભાવ, દયાલુતા વિગેરે અનેક ગુણયુક્ત તથા વિદ્વાન અને પરિશ્રમશીલ હોવાથી સ્વ વૈદ્ય ગિરિજાશકરજીએ અગીઆમા ઘણી સારી ખ્યાતી મેળવી છે

એમના પુત્ર વૈદ્ય સ્નાકર પિતાનુ નામ ઉજ્જવળ રીતે દીપાવશે એમ આશા રાખીએ

સુવર્ણજારણુ વિષે મારા વિચારો

(લેખક રાજવૈદ્ય જીવરામ કાળિદાસ શાસ્ત્રી)

વૈદ્ય શ્યામસુન્દરાચાર્યના રસાયનસારની નવી આવૃત્તિનુ આ વિષમા આવેલુ અવલોકન વાચ્યુ એ સબધમા મારે એટલોજ ખુલાસો કરવાનો છે કે મારા મત વિષે પ્રકાશકે જે નોધ લખી છે તે મારા મતનુ રૂપાતર કરીને ખોટી લખી છે મારો મત પચીશ વર્ષ પહેલા એવો હતો કે સુવર્ણજારણુ એટલે પારદમા સુવર્ણનુ એકીકરણ થયા પછી અમુક રીતે તેને પકાવવું અને તેથી સુવર્ણનુ વજન વધવું જોઇએ પણ અત્યારે રસશાસ્ત્રોના ઘણા ગ્રથોના અવલોકન પછી હુ એમ માનુ છુ કે સુવર્ણજારણ પછી સુવર્ણનું વજન વધવું નહિ જોઇએ પણ તે ક્રિયા મે અનુભવસિદ્ધ કરી નથી તે બાબતના પ્રયાસમા હુ છુ તે સાથે હુ એમ માનુ છુ કે શ્રી શ્યામસુન્દરાચાર્યે સુવર્ણનુ વજન ન રહે તેવો પારદ તયાર કરેલ હતો તે વાત મિથ્યા છે તેવો પારદ તૈયાર હોય તો તેની કિંમત જણાવવા અથવા તયાર થયે તેની પરીક્ષા કરવા અમને બોલાવવા વગેરે બાબતના પત્રો મે પણ તેને લખેલા, પણ કાંઈ ઉત્તરજ આપેલ નહિ મારો તર્ક તો એવો થાય છે કે સુવર્ણજારણ કરવાથી સોનાનુ વજન વધે નહિ એવી માન્યતા તેમની હશે પણ પોતાનુ ગૌરવ વધારવા તેવો પારદ પોતે તૈયાર કર્યો છે તેવુ તેમણે ખોટુ જ જાહેર કરેલુ જાહેર કરતી વખતે એ પ્રશ્ન આટલો બધો ચર્ચાશે એનો તેને ખ્યાલ નહિ હોય, પણ પછી બોલ્યુ લખ્યુ પાછુ ખેચી શકાય તેવી તેની સ્થિતિ નહોતી એટલે નિશકુની દશામા તેણે એ નાકુ પકડી રાખ્યુ એટલે તેવો પારદ મે તૈયાર કર્યો છે એમ કહ્યા કર્યું પણ તેની ખાત્રી ન કરાવી શક્યા

મે ઉક્ત પુસ્તકના હાલના પ્રકાશકને જે પત્ર લખેલો તેમા એવો

આશય હતો કે સુવર્ણ જા ણુ સ્વવાથી સુવર્ણનુ વજન વધે નહિ એવો મારો મત છે પણ તેથી મા ો કહેવાનો આશય એનો નહોતો કે પ શ્યામ સુ દરાચાર્ય તેનો રસ–પાર તૈયાર કર્યો હતો એમણે સેવો પારદ તૈયાર કર્યો હતો એ વાત મિથ્યા હતી એવો હજી પણ હુ માનુ છુ કારણ એ ચર્ચા ચાલ્યા પછી ઘણા વર્ષ તેઓ જી વા હતા એટલે તેવો પાર બનાવી વૈદ્યસમાજને ખાની કરી આપવાને ૧૫–૨૦ વર્ષ જેટલો સમય તેમને મળ્યો હતો છતા તેમણે તેમ કર્યુ નહોતુ એટલે શાસ્ત્રોક્ત સુવર્ણ જારણની ક્રિયાથી તેઓ માહીતગાર નહોતા એમજ મે માનેલુ અને તેમને લખેલુ પણ તેમની હયાતીમા જ મે તેમને છેવટ લખેલું કે સુવર્ણજારણાથી સુવર્ણ બાકી ન રહેલુ જોઈએ એ બાબતમા અધમ મા । જે મત હતો તે આજ નથી પણ તેનો સિદ્ધરસ કાઈએ તૈયાર કર્યો હોય કે તમોએ તૈયાર કર્યો હોય કે કરી શકો એમ હો એવું હુ માનતો નથી ત્યાર પછી એમ સ્નેહી સાથેના પત્રને અગે મારી મા યતા સબધમા જ હાનના તે ત થના પ્રકાશકને લખેલુ તેમાથી તેઓએ પ્રસ્તાવનામા જે છાપ્યુ છે તે વિનયહીન અને વસ્તુ સ્થિતિને ઉલટી દેખાડવા જેવું છે તે સાથે હુ સમત નથી

(ઉપરનો પત્ર લદ્દન સ્પષ્ટ છે અને એથી પ શ્યામસુ દરાચાર્યના પુસ્તકના અવલોકનમા ઉતારેલી નોંધનો પૂરો ખુલાસો થઈ જાય છે કાઈ કાર્ય પ્રસગે સ્નેહીભાઈ શ્રી, જીવરામભાઈને મે લખેલા પત્રના ઉત્તરમા ઉપરની બાબત યા આવતા એમણે સવિસ્તર ખુલાસો પત્રમા જ લખી નાખ્યો અને મને છાપવાની છુટ આપી એ જ પત્રમા પોતાની મા યતાના ટેકામા રસરત્નાકર વગેરે રસ ગ્રથોમાથી કેટલા ઉતારા અને તેનુ વિવરણ કર્યુ છે એ આખુ ઉતારવાની જરૂર નથી વળી એ વિષય ઉપર ગ્રથોમાથી ઘણું નીકળી શકે એમ છે એટલે સવિસ્તર ચર્ચા ભવિષ્ય ઉપર રાખી એમના વક્તવ્યનો સાર એમના જ શબ્દોમા નીચે ઉતાર્યો છે "આ માટેની ક્રિયાઓ આપણા ખ્યાલમા આવે એવી નથી ગ્રથકારના શ્લોકોનો શબ્દાર્થ કરી શકાય છે પણ તે દરેક ક્રિયા અશક્ય જેવી જ છે વળી તેવી ક્રિયાઓ કરવા પણ કોઇ નવરૂ નથી ત્યા તેની સત્યતા માટે કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવા એ આપણા અજ્ઞાનનુ સૂચક છે એ વસ્તુની સત્યતાની ક્રિયાદ્વારા ખાત્રી કર્યા વિના તેના સત્યાસત્ય સબધે નિર્ણય આપવો એ મૂર્ખતા છે" આવી વસ્તુસ્થિતિ હોય ત્યા માણસ પોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે માને કે ન માને એ સ્વાભાવિક છે અને એથી કશો ફેર નથી પડતો એમ મને તો લાગે છે ખરી વાત તો શ્રી જીવરામભાઈ કહે છે તેમ ક્રિયાસિદ્ધિની જ છે જગત તો ક્રિયાસિદ્ધિ બતાવો ત્યારે જ માને છે તન્ત્રી આ વિ)

કાશીના ૨૬ મા નિ ભા વૈદ્ય સંમેલનના સભાપતિ શ્રી વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર પ્રાણાચાર્યનું અભિભાષણ

[ગતાંકથી ચાલુ]

આયુર્વેદનું સ્મશાન—આયુર્વેદના રસાદિના ઉપયોગથી શરીરમા ફુટી નીકળે છે, એવો એક આક્ષેપ કરવામા આવે છે તેમજ રસાયન ખાનારા લોકો સ્મશાનમા જાય છે એવી પણ કિવદન્તી છે પણ ફુટવાના ગુણવાળુ એકેય રસાયન આયુર્વેદમા નથી રસાયનનો ગુણ ફુટવાનો છે એમ કહેનારા માણસો રસાયન શબ્દનો સાચો અર્થ નથી સમજતા આયુર્વેદના આઠ અગોમા એક રસાયન તત્ર છે રસાયન એટલે વય સ્થાપન (ઉમ્મર ટકાવી રાખનાર) આયુષ્ય, બુદ્ધિ–બળ આપનાર અને રોગ દૂર કરનાર ઔષધ, ચરકાચાર્યે પણ કહ્યુ છે કે —

स्वस्थस्योजस्कर यत्तुतद्वृष्य तद्रसायनम् ।

શાર્ઙ્ગધરાચાર્યે પણ કહ્યુ છે કે —

रसायन च तत्प्रोक्त यज्जरा याधिनाशनम ।

યોગ રત્નાકરમા રસાયનનુ લક્ષણ આપ્યુ છે કે —

यज्जरा याधिविध्वसि वयस स्तम्भक तथा ।

चक्षुष्य वृहण वृष्य मेधज तद्रसायनम् ॥

ચરકાચાર્યે ચિકિત્સા સ્થાનના પ્રથમ અધ્યાયમા કહ્યુ છે કે —

दीर्घमायु स्मृति मेधामारोग्य तरुण वय ।

प्रभा वर्ण स्वरौदार्य देहेन्द्रियबल परम ॥

वाक्सिद्धि प्रणति कान्ति लभते ना रसायनात् ।

लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥

રસ શબ્દથી ચરકસુશ્રુત વા ભટાદિ પ્રાચીન ગ્રન્થોમા સપ્ત ધાતુમાના રસધાતુનુ ગ્રહણ કરેલુ છે અને પારદાદિનુ નથી કર્યું સુશ્રુતના સૂત્ર સ્થાનના ૧૪મા શોણિત વર્ણનીય અધ્યાયમા રસ સ્વરુપનુ વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે

"ચાર જાતના, પાચ ભૌતિક, છ રસવાળા, દ્વિવિધ કે અષ્ટવિધ વીર્યવાળા અનેક ગુણયુક્ત ઉપર્યુક્ત આહાર સારી રીતે પરિણામ પામ્યા પછી તેનો જે તેજરૂપ, પ સમૂહસાર નીકળે તે રસ કહેવાય છે અને તેનુ સ્થાન હૃદય છે, એ રસ હૃદયમાથી ચોવીશ ધમનીઓ જેમાની દશ ઉર્ધ્વગ છે દશ

અધોગામીની છે અને દસ તિર્યગ્ગત છે તેમા પ્રવેશ કરીને આખા શરીરને હમેશા વધારે છે, તર્પણ કરે છે, ધારણ કરે છે, અને અદૃષ્ટ હેતુક કર્મથી ચલાવે છે આ પ્રમાણે રસના સ્વરૂપ સ્થાન વગેરે છે " રસમાથી રક્ત, તેમાથી માસ, તેમાથી મેદ, મેદથી અસ્થિ તેમાથી મજ્જા અને મજ્જાથી શુક્ર ઉત્પન્ન થાય છે " આ રીતે ધાતુઓનુ પોષણ કરનાર રસ છે

रसज पुरुष विद्याद्रस रक्षेत्प्रयत्नत ।

अन्नात्पाना य मतिमानाचारा याप्यतन्द्रित ॥

આ વચનોથી રસથી ધાતુઓનુ ઉત્પત્તિ, પોષણ અને રક્ષણ થાય છે માટે **रसा रुड्मा समेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातव** એમ કહ્યુ છે તેઓ શરીરનુ ધારણ કરે છે માટે ધાતુઓ કહેવાય છે

નાગાર્જુનાદિ મહર્ષિઓ **रसस्यायनमिति रसायनमिति** એ રીતે રસાયન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરીને રસનો અર્થ પારદ–પારો કરે છે રસરત્ન સમુચ્ચયમા કહ્યુ છે કે —

रसना मवधातूना रस इत्यभिधीयते ।

जरारुङ्मृत्युनाशाय रस्यते वा रसोमत ॥

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના મૂળ સ્થાનમા પણ કહ્યુ છે કે

रसायनार्थिभिर्लोके पारदो रस्यतेयत ।

માટે રસ કહેવાય છે પારો ધાતુ પણ કહેવાય છે પારાના પર્યાયો

पारदो रसधातुश्च रस इन्द्र महारस ।

चपल शिववीर्यंच रस शिव शिवा ह्वय ॥

पारद षड्रस स्निग्धस्त्रिदोष घ्न रसायन ।

योगवाही महावृष्य सदा दृष्टिबलप्रद ॥

सर्वामयहर प्रोक्तो विशेषा सनक्तुष्टनुत् ॥

સુપ્રસિદ્ધ સ્વ નાત સ્મરણીય પૂજ્ય ગુરુ રાજવૈદ્ય શ્રી કૃષ્ણરામ વિરચિત સિદ્ધ ભેષજમણિ માલાના પચમરસ ગુચ્છમા પણ કહ્યુ છે કે —

गलवयसामपि पारदमाभसारदमेकमेव सिद्धोना ।

पारदमामयपारदसुदय यापारद भज पुसाम् ॥

વળી કહ્યુ છે કે —

आयतन विद्याना मूल धर्मार्थकाममोक्षाणा ।

श्रेय पर किम यच्छरीरमजरामर विहायैकम् ॥

રસનુ અજરામર કર્તૃત્વ સુપ્રસિદ્ધ છે જેમ કે —

एको सौ रसराज शरीरमजरामर कुरुत ।

અને રસના ધ્યાનમા કહ્યુ છે કે —

सिद्धे रसे करिष्यामि निर्दारिद्र्यमिदं जगत् ।
रस ध्यानमिदं प्रोक्त ब्रह्महत्यादिपापनुत् ॥

પારદ પ્રશસા —

रसविद्या पराविद्या त्रैलोक्येपि सुदुर्लभा ।
भुक्तिमुक्तिकरो यस्मात् तस्मात् तथा गुणाधिका ॥
दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य भक्षणात् स्मरणादपि ।
पूजनाद्रसदानाच्च दृश्यते षड्विधं फलम् ॥
शताश्वमेधेन कृते तु पुण्यं गोकोटिभिः स्वर्णसहस्रदानात् ।
नृणां भवेत्सूतकदर्शनेन यत्सर्वतीर्थेषु कृताभिषेकात् ॥

આ રીતે વિવિધ રીતે મુનીઓએ પારદની પ્રશંસા કરી છે આયુર્વેદીય રસશાસ્ત્રમા પારદ, ગંધક, લોહ, અભ્રક સુવર્ણ, ગંધ્ય ઇત્યાદિ પાર્થિવ પદાર્થોના જારણમારણાદિક સારી રીતે થયેલા છે અને તેનો ઉપયોગ દીર્ઘકાલ સુધી કરાય છે રસાદિ ઘટિત ઔષધોનો મુખ્ય પ્રવર્તક રસ સંપ્રદાય છે માટેજ ભાવમિશ્રે કહ્યુ છે કે —

पारदः सर्वरोगघ्नः जरा पुष्टिकरः स्मृतः ।
सुखेन साधितः कुर्यात् सिद्धिरत्नाकरया ॥

આમા રેડીઅમ ધાતુથી પાશ્ચાત્ય વૈદકમા નવો પ્રકાશ પડ્યો છે એ બાબતમા માત્ર કહેવાનુ એટલું જ છે કે રેડીઅમના ઉપયોગથી અસાધ્ય જેવા ભયકર રોગો દૂર થઈ શકે છે એમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કહે છે પણ એવા રસાદિ ઔષધો આયુર્વેદમા ઘણા છે કે જેના સેવનથી પાશ્ચાત્યોએ અસાધ્ય ગણેલા વ્યાધિઓ નાબુદ થઈ શકે છે

રસાયન શાસ્ત્રના વિષયમા પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્વાનોના ભિન્નભિન્ન અભિપ્રાયો છે તેને દર આ વિષયનુ વિવેચન કરવાની તેને ઘણી ઉત્કંઠા છે છતાં ભાષણ લાંબુ થવાની બીકથી હમણા કાંઈ કહેતો નથી તથાપિ यत्साक्षात्तदुपासनीय रसो यथार्थस्तं विद्यानुमन्यताम् એ પારદને અર્વાચીન રસાયન શાસ્ત્રમા સરલ પદ્ધતિઓ હોય તે સ્વીકારવી જોઈએ એવો મારો અભિપ્રાય છે

વળી જુદાજુદા પ્રાંતમા રસવૈદ્યો જુદા જુદા પ્રયોગના પ્રયોગો કરે છે અને જ્યાં સુધી એ નાના પ્રયોગો પ્રકાશ લેખરૂપમા ન આવે ત્યા સુધી રસાદિક્રિયાજ્ઞાન ક્યાથી થાય ? માટે રસાયન શાસ્ત્રની પ્રગતિ માટે નીચેના ઉપાયો હું સૂચવુ છુ

(૧) રસાદિન થોનુ સ્ત્રી સન્સ્કરણ તથા અ વેષણ (૨) આયુર્વેદ પાઠશાળા પ્રયોગશાળા માયેજ સ્થાપવી જોઈએ (૩) રસશાળામા બે વિભાગ પાડવા (૧) અસિદ્ધૌષધ વિભાગ (૨) સિદ્ધૌષધ વિભાગ (૪) પાઠ શાળાઓ અને રસશાળામા એવા માણસાનીજ યોજના કરવી કે જેઓને ઉભયથાજ્ઞાન (અનુભૂત ક્રિયાજ્ઞાન અને શ થજ્ઞાન) હોય અને (૫) ગદિ ધૌષધોના નિણય માટે એક સમિતિ નીમવી

આ રીતે આયુર્વેદની ઉન્નતિના ઉપાયો વૈદ્યોએ હમેશા વિચારી રાખવા તથા યોજવા

હવે આયુર્વેદની ઉન્નતિ માટે જે આપણુ કર્તવ્ય છે તેનું દિગ્દર્શન કરૂ છુ અમારા અનુભવમા તો આયુર્વેદનો ઔષધનિધિ અતિ વિશાળ છે તેની ઉન્નતિ કરવા માટે આપણે કટિબદ્ધ થવુ જોઈએ આયુર્વેદના પઠન પાઠનના પ્રચાર માટે સુશિક્ષિત અને અનુભવ વાળા વૈદ્યોને તૈયાર કરવા જોઇએ અને એવા વૈદ્યો ઉત્પન્ન થતા ભારતના ભિન્નભિન્ન પ્રા તોમા મોટામોટા શહેરોમા આયુર્વેદ વિદ્યાલયો અને મહાવિદ્યાલયો ઉઘાડવા

સમેલનના અગાઉ આયુર્વે નુ સવાગ સપૂર્ણ મહાવિદ્યાલય યોગ્ય સ્થળમા સ્થાપન કરવાનો નિર્ણય કરવામા આવ્યો છે તે નિર્ણય પ્રમાણે મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવાની આવશ્યકતા છે ભારતવર્ષમા સર્વ વિદ્યાની ઉન્નતિ થાય એ માટે કાશીમા પરમપૂજ્ય ભારતભૂષણ પં-મદનમોહન માલવીયાજીએ શ્રી હિ દુવિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી છે અને તેમા આયુર્વેદ વિભાગ રાખ્યો છે અને તેમા સારૂ કામ ચાલે છે

શ્રી જયપુર મહાસમેલનમા શ્રી માલવીયાજી સભાપતિ હતા તેઓના પરિશ્રમથી અહીં મહાસમેલન થયુ છે માટે તેઓનો ઉપકાર માનુ છુ

એજ રીતે મદ્રાસ, કલકત્તા, દીલ્હી, લાહોર, હરદ્વાર, જયપુર, મહીસુર, વડોદરા, સુરત, ગ્વાલીઅર, અમદાવાદ, પાટણ વગેરે સ્થળોમા આયુર્વેદ વિદ્યાલયો-મહાવિદ્યાલયો છતા જ્યા સુધી સર્વપ્રા તોમા આયુર્વેદના વિદ્યાલયો ન ઉઘડે ત્યા સુધી મહામંડળે પ્રયત્ન કર્યા કરવો જોઈએ વળી મહાવિદ્યાલયોમા જેમા વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિઓ, અસ્થિપજરો, ખનિજ ધાતુઓ, વગેરેના સગ્રહસ્થાનો સ્થાપવા જોઈએ

મહાવિદ્યાલયોમા શાસ્ત્રો અને અનુભવોના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો થાય એવા પ્રયોગાલયો હોવા જોઈએ અને પ્રયોગોનુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અપાવુ જોઈએ આ રીતે વૈદ્યકશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન સારી રીતે આપી શકાશે વૈદ્યોએ શાસ્ત્ર પ્રવીણ તેમજ ક્રિયા પ્રવીણ થવુ જોઈએ શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે —

शास्त्र प्रवीणा क्रियया विहीना
क्रिया प्रवीणा किल शास्त्रहीना ।
एतादृशा यद्यपि सन्ति किं तै
र्वैद्यास्त ए वो भयथा प्रवीणा ॥

ભારતદેશમા સ્થપાયેલા આયુર્વેદ વિદ્યાલયોમા જો એક જ પ્રકારનો અભ્યાસક્રમ હોય તો કાર્ય સરલ અને દઢતમ થાય એક જ સસ્થા મારફત સવ વિદ્યાલયોના વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લેવાવી જોઇએ આ માર્ગે એકજ વ્યવહાર બધે ચાલુ થાય

આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયોમા વિદ્યાપીઠના પાઠ્યક્રમને અનુસરી અધ્યયન થાય એજ શ્રેયસ્કર છે વ્યાકરણ ન્યાયાદિશાસ્ત્રોના જ્ઞાનવિના આયુર્વેદ શાસ્ત્રનુ જ્ઞાન થતુ નથી સસ્કૃતના જ્ઞાન માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓમાથી ભિષગપરીક્ષામા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ બેસે છે, જ્યારે આચાર્ય પરીક્ષામા તથા વિશારદ પરીક્ષામા થોડી સખ્યાના વિદ્યાર્થીઓ બેસે છે આ સ્થિતિનુ કારણ સસ્કૃત જ્ઞાનનો અભાવ છે માટે સસ્કૃત જ્ઞાનની જરૂર છે કેટલાક વર્ષોથી હુ પાટણના આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયનો પરીક્ષક છુ એથી અનુભવ આ થયો છે કે જ્યા ઉભયથા આયુર્વેદ-આગ્લ જ્ઞાન આપવાનો પ્રયાસ હોય છે ત્યા વિદ્યાર્થીઓનુ સસ્કૃત જ્ઞાન સારૂ નથી હોતુ સસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓને ત્યા પ્રવેશ નથી મળતો કારણ કે તેઓને અગ્રેજી ભાષાનુ જ્ઞાન નથી હોતું માટે ત્યા આયુર્વેદ વિભાગ રાખીને વિદ્યાર્થીઓને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરાવવો જોઇએ

આ બાબતમા મહામડલે સગઠન કરીને મોકલવો જોઈએ આયુર્વેદ વિભાગમા ભણીને વિદ્યાપીઠની પરીક્ષામા વિદ્યાર્થીઓએ બેસવું જોઈએ મહાવિદ્યાલયનો આધાર સાર અધ્યાપકો ઉપર છે માટે ગુણવાળા તથા શ્રેષ્ઠ અધ્યાપકો તૈયાર કરવા જોઈએ સૂત્ર રૂપે લખાયેલા આયુર્વેદના ગ્રન્થો સવિસ્તર લખાવા જોઈએ શસ્ત્રચિકિત્સા, નેત્રચિકિત્સા, પ્રસૂતિચિકિત્સા વગેરેના ગ્રન્થો બન્ને પદ્ધતિ જાણનાર વિદ્વાનો પાસે લખાવીને પાઠ્ય પુસ્તકોમા દાખલ કરવા જોઇએ

સ્ત્રીઓના રોગોનુ તેમજ પ્રસૂતિ વિદ્યાનુ સ્ત્રી વૈદ્યોને ખાસ જ્ઞાન આપવુ જોઈએ, જેથી સુવારોગથી થતા મરણો ઓછા થાય વળી વૈદ્યોને હમેશા પ્રતિષ્ઠિત ઉપ વૈદ્ય-ઔષધિ મેળવનાર સાથે કામ પડે છે વૈદ્યોએ સૂચવેલા ઔષધો ઉમ્મર પ્રમાણે કેટલીમાત્રામા ક્યા અનુપાન સાથે અપાવા જોઈએ તેનુ સારૂ જ્ઞાન ઉપવૈદ્યો માટે આવશ્યક છે આવા ઉપવૈદ્યો સુશિક્ષિત

હોવા જોઇએ જ્ઞાનશૂન્ય નિરક્ષર ઉપવૈદ્યોથી અથવા શિક્ષિત પણ બેદરકાર ઉપવૈદ્યોને લીધે મરણો થયાના ઘણા દાખલા અમે જોયા છે માટે જો પ્રમાણ પત્રવાળા ઉપવૈદ્યો તૈયાર થાય તો વૈદ્યોના કામમા ઘણી સગવડ થાય ઉપર કહેલા કામો માટે સવાગ સપૂર્ણ મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના આવશ્યક છે

ઔષધનિર્માણશાળા—એકજ ઔષધની બનાવટમા જુદા જુદા વૈદ્યો જુદા જુદા દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરે છે કોઈ એક ગ્રથનો આધાર લે છે, બીજો બીજા ગ્રથના પાઠનો પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે બધા વૈદ્યો એકજ પાઠનો સ્વીકાર કરે તો કાર્યમા ઘણી સરળતા થાય આ બાબતમા પાઠ ભેદથી ઘણી મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થાય છે ઘણા વૈદરાજો આ બાબત કબુલ નહિ કરે, પણ જો બધાનો મત લેવામા આવે તો બધા કબુલ થાય એમ મને લાગે છે આમ કરીને એકજ પદ્ધતિથી દવા બનાવનારી ઔષધિનિર્માણશાળા સ્થાપવામા આવે તો વૈદ્યોને ઘણી સગવડ થાય આ બાબતમા આપ સૌએ પોતાનો સ્વતત્ર મત પ્રગટ કરવો એક ચોક્કસ માર્ગ આપે સ્વીકારવો જોઈએ એવી આપને મારી પ્રાર્થના છે

આરોગ્યાશ્રમો—ભારત દેશમા પ્રતિદિન પ્રાણનાશક ક્ષયરોગનુ બળ વધતુ જાય છે એટલે સાવધાન થઈ ને જોવાથી આરોગ્યાશ્રમોની આવશ્યકતા દેખાશે જ્યા જ્યા આવા રોગો ઉપર ફાયદો કરે એવા હવા પાણી હોય ત્યા ત્યા ક્ષય રોગીઓ માટે આરોગ્યાશ્રમો ઉઘાડવા જોઈએ ભારત દેશના રાજાઓ મહારાજાઓ તથા ધનિકોને આવા આરોગ્યાશ્રમોની ઉપયોગિતા સમજાવીને તેઓની મદદ વડે આરોગ્યાશ્રમો સ્થાપવાનો સમેલન પ્રયાસ કરે એવી મારી ઇચ્છા છે કે જેથી ક્ષય જેવા પ્રાણહર રોગોથી દેશની દુર્દશા થતી અટકે

હસ્તલિખિત પુસ્તકોનુ સશોધન અને પ્રકાશન—આપણા આયુર્વેદના જે પ્રાચીન ગ્રથો હજી સુધી ન છપાયા હોય તેને મેળવી સશોધી છપાવી બ્હાર પાડવા જોઇએ નીચેની સસ્થાઓમાથી આવા હસ્તલિખિત પુસ્તકો મળી શકે એમ મને લાગે છે કારણ કે એ સસ્થાઓના પુસ્તકાલયોમા પ્રાચીન ગ્રન્થોના મોટા સગ્રહો છે અને એ કારણથી તેમાથી અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થો મળી આવવાનો સભવ છે

૧ વારાણસીમા સાહિત્યતીર્થ ગોપીનાથ પાઠકનુ પુસ્તકાલય
૨ વડોદરાનુ પુસ્તકાલય
૩ મુંબઇની રોયલ એશીઆટીક સોસાયટીનુ પુસ્તકાલય
૪ કલકત્તાની રા એ સો નુ પુસ્તકાલય
૫ કલકત્તાના સસ્કૃત મહાવિદ્યાલયનુ પુસ્તકાલય
વારાણસીના રાજાનુ પુસ્તકાલય

૭ પુનાનું આનન્દાશ્રમ

૮ મહીસૂર, બીકાનેર, પાટણ વગેરે સ્થળોના મોટા પુસ્તકાલયો

૯ આ દેશના જુદા જુદા પ્રાન્તના વિદ્વાનોના ઘરોમાં સંગ્રહવામાં આવેલા પુસ્તકોમાં આયુર્વેદિક પુસ્તકો પણ મળી આવવાનો સંભવ છે

આવા ગ્રન્થો દુર્લભ હોવાથી સંમેલનેજ મેળવી સંશોધાવી પ્રગટ કરવા જોઈએ આ પ્રકારના ગ્રંથ સંશોધન અને ગ્રંથ પ્રકાશનથી આયુર્વેદની ઉન્નતિ સ્હેલી થશે એમ માનું છું ઘણા જૈન સાધુઓ અને યતિઓ પાસેથી પ્રાચીન સમયની ઘણી હાથની લખેલી ઔષધનિર્માણ પદ્ધતિઓ મળી શકે, આનો પણ સંગ્રહ થવો જોઇએ

પારિભાષિક શબ્દકોષ—જેમ અંગ્રેજી ભાષામાં પરિભાષાના નિયમન માટે વૈદક શબ્દકોષ છે તેમ આયુર્વેદની પરિભાષાના નિયમન માટે શબ્દકોષની આવશ્યકતા છે આ શબ્દકોષથી આયુર્વેદના પારિભાષિક શબ્દો સમજવાની સરલતા થશે હાલમાં ઔષધોના નિર્ણયમાં જે ભ્રાન્તિ જોવામાં આવે છે તેનો પણ આથી નિકાલ થશે

વૈદ્ય સભાઓનો પ્રબંધ—આજના યુગમાં સમાજનું બળ મોટું મનાય છે પ્રત્યેક સમાજ પોતાનું સંઘબળ જમાવે છે વૈદ્યોએ પણ પોતાના સંઘબળનું એકીકરણ કરીને પોતાના અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા જોઇએ આ માટે ભારતના પ્રત્યેક પ્રાન્તમાં વૈદ્યસભાઓ સ્થાપી સ્થાપીને સર્વ વૈદ્યોનું સંગઠન કરવું જોઇએ જો આમ થાય તોજ પાશ્ચાત્ય વૈદક જાણનારાઓ સામે વૈદ્ય સભાઓ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે તથા પોતાના જીવનને બચાવી શકે જ્યાસુધી વૈદ્ય સમાજ સારી રીતે સંગઠિત નહિ થાય ત્યાં સુધી જનતા પાસેથી પોતાના યોગ્ય અધિકારો નહિ મેળવી શકે સંગઠનના અભાવને લીધે વૈદ્યોની હાલની દુર્દશા છે માટે વૈદ્યસભાઓની અવશ્ય સ્થાપના કરવી જોઇએ આવી વૈદ્યસભાઓથીજ વૈદ્ય સંમેલન ઉભું થયું છે જો મારી સૂચના પ્રમાણે કામ કરવામાં આવે તો લોકોની આયુર્વેદ તરફ અભિરૂચિ વધે અને પાશ્ચાત્ય વૈદકનો મોહ પણ ઓછો થાય મારૂં આ કહેવું સ્વીકારી કાર્ય કરો એમ આપને મારી પ્રાર્થના છે

ઔષધિ સંદેહ નિરસન તથા સાચી ઔષધિનો નિર્ણય—આપણા કેટલાંક ઔષધો સંદિગ્ધ છે તેનો સાચો નિર્ણય કરવો જોઇએ નીચેના કારણોથી આપણાં ઔષધો સંદિગ્ધ છે એમ મારૂં માનવું છે

૧ આયુર્વેદના શિષ્ટ ગ્રન્થોમાં લગભગ સાતસો વનસ્પતિનો ઉપયોગ કરેલો છે તેમાંથી કેટલીક અર્વાચીન ગ્રંથકારોએ વાપરી નથી એમ દેખાય

છે નિઘટુઓમા તેનો ઉલ્લેખ નથી દેશકાળના ફેરફારથી ચરક સુશ્રુતમા કહેલી કેટલીક વનસ્પતિઓ આજે ઓળખી જ શકાતી નથી પછી એના ઉપયોગની તો વાત જ કયા ?

૨ કેટલાક ઔષધો ગ્રથોમા ખૂબ વપરાયેલા છે પણ પરપરાના નાશને લીધે આજે તે ઓળખી શકાતા નથી દા ત જીવક, ઋષભક વગેરે

૩ ગ્રથોમા વર્ણવેલી કેટલીક વનસ્પતિઓ આજે વપરાતી નથી કારણ કે તેના નામ જાણવામા હોવા છતા દરેક સ્થળે તે સહેલાઈથી મળતી નથી કયાક તે પુષ્કળ પ્રમાણમા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યા કયાક બીલકુલ ઉત્પન્ન થતી નથી, અને એ કારણથી સદિગ્ધતા રહે છે એના દાખલાઓમા શાલિપર્ણી, મૂષિપર્ણી, રાસ્ના વગેરે છે

૪ પ્રાતભેદથી કેટલીક વનસ્પતિઓ સદિગ્ધ છે દા ત ક્ષીરકાકોલી, કાકનાસા, શખપુષ્પી, બ્રાહ્મી વગેરે

૫ કેટલીક વનસ્પતિઓ પહેલા સદિગ્ધ નહોતી મનાતી પણ શાસ્ત્ર સાથે તુલના કરવાથી હમણા તેઓ સદિગ્ધ ભાસે છે દા ત જીવતી, ત્રિકટક વગેરે

કેટલીક વનસ્પતિઓને વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ સદિગ્ધ માને છે દાન્ત દારૂડી એ દારૂડી એટલે પ્રાચીન સ્વર્ણક્ષીરી નહિ વનસ્પતિ શાસ્ત્રીઓના અનુસધાન પ્રમાણે તે અમેરિકામા ઉત્પન્ન થાય છે

ઉપરના પ્રકારોથી સદિગ્ધતા ઉત્પન્ન થાય છે તેનુ નિવારણ કરવાની જરૂર છે અને એ માટે આયુર્વેદ વનસ્પતિ પ્રચારક નામની સસ્થા સ્થાપવી જોઈએ એથી ઘણો લાભ થશે એવો મારો મત છે

વૈદ્ય સમેલન પત્રિકા (પુ ૧૮-અ ૭) મા જે સદિગ્ધ ઔષધિઓનુ લીસ્ટ છાપ્યુ છે તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ વાસો વેચનારા ગાધીઓ અને જૂનાની દવાઓ વેચનાર ગાધીઓ જો સુશિક્ષિત હોય તો વનૌષધિઓનુ ઓળખાણ વશપરપરાથી જળવાઈ રહે છે વૈદ્યોએ ગાધીઓનો પરિચય મેળવીને વનૌષધિની ઓળખાણ મેળવવી જોઈએ

ભારતના બીજા પ્રાતના વૈદ્યોએ પણ આયુર્વેદની ઘણી સારી સેવાઓ કરી છે ઘણાઓએ આયુર્વેદના ઉત્કર્ષ માટે ગ્રથો લખીને મોટો લોકોપકાર કર્યો છે આ ગ્રથોમા ઘણા ચમત્કારિક પ્રયોગો રોગ શાતિ માટે કહેલા છે

દાખલા તરીકે જયપુરના રાજવૈદ્ય મારા ગુરૂ સ્વ શ્રી પ્રાતઃસ્મરણીય રાજવૈદ્ય શ્રી કૃષ્ણરામ કુદનરામજી તેઓ મૂળ તો ગુજરાતના રહેવાસી તેમણે જયપુર વિલાસ કાવ્યમા તથા શ્રી સિદ્ધભેષજ મણિમાલામા લખ્યું છે કે —

तत्रासीद्भट्टमेवाडो गूर्जरभूमिनिजर ।

તેમજ "ત્યા શ્રીમાન મહારાજાધિરાજ શ્રીપ્રતાપસિંહ દેવના રાજ્ય સમયમા ભટ્ટ મેવાડા જ્ઞાતિનો ગૂર્જર દેશનો આયુર્વેદ ભણેલો પોતાનો યશ વિસ્તારવાની ઇચ્છાવાળો લક્ષ્મીરામ નામનો બુદ્ધિશાળી બ્રાહ્મણ અમદાવાદથી નીકળી જયપુર આવ્યો જેણે રાજવૈદ્યોના વશને પવિત્ર કર્યો છે એવા આ પુરૂષનું ઘર અમદાવાદમા રાયપુર ચકલામા કામેશ્વર પોળમા છે એના વશજોમાથી કેટલાક ત્યા રહે છે અને કેટલાક જયપુરમા રહે છે તેના પુત્ર ગગાધરનો પુત્ર ___ જયપુર સસ્કૃત પાઠશાળામા અધ્યાપક છે રાજવૈદ્ય ગગાધર શાસ્ત્રી તો સર્ગવાની થયા છે તેના પ્રમુખ પણા નીચેજ પનવેલમા દ્વિતીય વૈદ્ય સમ્મેલન ભરાયુ હતુ ॥ બધો વૃત્તાન્ત સુપ્રસિદ્ધ છે તેઓ વૈદ્યકશાસ્ત્રમા તથા સાહિત્ય શાસ્ત્રમા નિપુણ હતા સ્વ ર્ગત સ્મરણીય શ્રીકૃષ્ણરામજીએ નીચેના પુસ્તકો લખ્યા છે

(૧) શ્રી જયપુર વિલાસ કાવ્ય (સ ૧૯૪૪ ઈ સ ૧૮૮૭)
(૨) મુક્તક મુક્તાવલી આર્યાશતકમ્ (,, ,,)
(૩) પલાડુરાજ શતકમ્ (ઈ સ ૧૮૯૩)
(૪) શ્રીઆર્યાલકાર શતકાદિ
(૫) સિદ્ધભેષજ મણિમાલા

તેમના કાવ્ય સબધી તથા વૈદ્યક સબધી પ્રશસ્તિઓ તો ઘણી છે તેમાથી નીચે થોડા દાખલા ઉતાર્યા છે

શ્રી ભટ્ટ નારાયણ લખે છે કે —

साहित्यामृतसागरप्रमथनो नि र्यान्नमथाचल
स्फारस्फूर्तितरगपद्यरचिताका तारकण्टीरव ।
रोग्यारोग्यविनिश्चयप्रचुर धिषणो लक्ष्मानिरामास्पदम
श्रीमत्कु दनान्दनो विजयते श्री कृष्णराम कवि ॥

તેમજ કવિ દુર્ગાપ્રસાદ કહ્યુ છે કે —

उद्यल्लावण्यलक्ष्मीवलयति वपुषा स्वर्गसारागनाना
माक्षेपे य प्रमोद स्फुरति च गरिमा योग्यते माधुरीणाम् ।
सौरभ्यकुसुमे यपयसि विलसता या सदानत्समस्त
सिद्धैकत्वन्द्रितु चेदमिलषसि तदा पश्य कृष्णस्य काव्यम् ॥

તેમજ સિદ્ધ ભેષજ મણિમાલા નામનું પુસ્તક પદ્ય સસ્કૃત પદ્યમા અતીવ રમણીય અને રસિક છે તેમા સર્વરોગોની સુન્દર ચિકિત્સા અને

પોતાના અનુભૂત પ્રયોગો દર્શાવ્યા છે આટના વખતમા મેં એવુ રમણીય પુસ્તક જોયુ નથી સિદ્ધભેષજ મણિમાલાની ટિપ્પણીઓ જગત્પ્રસિદ્ધ પંડિત પ્રવર આચાર્ય શ્રી લક્ષ્મીરામ સ્વામીએ લખેની છે તેઓએ લખ્યુ છે કે –

न साद्दिह् न सदेशापि न चतुष्पथर क्वचित् ।
यत्र श्रीकृष्ण वैद्यानां शिष्यैर्नैर विनृम्भ्य ते ॥

મતલબ કે જ્યા શ્રીકૃષ્ણ વૈદ્યના શિષ્યો ન હોય એવુ કોઈ શહેર, કોઈ દેશ કે કોઈ દિશા નથી

એ વખતે મેં પણ શ્રીકૃષ્ણ રામ ગુરૂ પાસે રહીને અધ્યયન કર્યુ છે એટલે એમના શિષ્ય હોવાનો અધિકાર મેળવ્યો છે ગીર્તિગ વર્ષ થયા છતા શ્રી ગુરૂકૃપાથી હજી ચિકિત્સા કરૂ છુ તેમજ તેઓની કૃપાથી ભારતીય વૈદ્યોના દર્શન કરવાનો અવસર મળ્યો છે પ્રત્યેક પ્રાન્ત પેઠે ગૂજરપ્રાન્તે પણ આયુર્વેદ સાહિત્યને કાંઈક અર્પણ કર્યુ છે ગુજરાતે આપેલો સાહિત્ય ફાળો ઓછો નથી પણ રસિક છે કવિરાજ લોલિમ્બરાજ વગેરેએ લખેના વૈદ્યજીવન વૈદ્ય વલ્લભ, વૈદ્યામૃત વગેરે ગ્રંથો રસથી ભરેલા હોઈને વૈદ્યસમાજમા ખુબ આદર પાત્ર થયા છે એવોજ રસિક વૈદ્યક સબંધી સિદ્ધભેષજ મણિમાલા નામનો ગ્રંથ વીસ વર્ષ પહેલા લખાયેલો છે આ ગ્રંથમા કેટલાક વાચનારને ગમ્મત આપે એવા સુંદર શ્લોકો છે દાખલા તરીકે ચિત્રકાવ્યમય નીચેના શ્લોકો જુઓ —

पित्तलापित्त शरीरवल्लरी सासखी वद हकीमदवाइ
औषध शृणुमृगाक्षिमनोन जा गुलाबगुरकन्द खगादे ।
नरार्दिता यास्टस्य कषायान्न च पःपवेंक्षिरद वैद्य देयम ॥
निवो गहसी मधुर प्रचार वना वन साससनिपित्वे ॥

( ) વિક્રમની બારમી સદીમા વૈદ્ય ૨૧ સોઢલે ગદનિગ્રહ ગ્રન્થ બે ભાગમા લખીને વૈદ્યસમાજ ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે તે પોતે ગૂર્જર દેશનો વત્સગોત્રીય વૈશ્ય એટલે મોઢ જ્ઞાતિનો બ્રાહ્મણ હતો એ સોઢલનો રચેલો ગુણ સંગ્રહ નામનો નિઘંટુ હજી છપાયો નથી માટે જો કોઈ વૈદ્ય પાસે તે ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રત હોય તો તેનુ સંશોધન તથા પ્રકાશન કરવું જોઈએ કારણ કે એ છપાવાથી નિઘંટુમા કહેલ વનસ્પતિઓમા કોઈક નવીન અને અર્વાચીન વનસ્પતિઓનો વધારો થાય એવો સંભવ છે

(૩) કવિરાજ સત્યનારાયણ શાસ્ત્રીએ પણ આયુર્વેદની ઉન્નતિ માટે અનેક પુસ્તકો છપાવ્યા છે

(૪) કાશીના કવિરાજ પં. કેદારનાથ મહાશયે પણ વનૌષધિ વગેરે અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે.

(૫) સાહિત્ય તીર્થ પં. ગૌરીનાથ પાઠકના પુસ્તકાલયમાં સુશ્રુત, ચરક વાગ્ભટાદિના હસ્તલિખિત પુસ્તકો છે. તેનો ઉપયોગ વૈદ્યવર્ગો કરે છે. પાઠક મહાશય પણ સંશોધન કરીને પુસ્તકો છપાવે છે.

(૬) કાશીશહેરમાં શારદાભુવન પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં પ્રત્યેક શાસ્ત્રને લગતાં ઘણાં પુસ્તકો છે. વળી સર્વ જ્ઞાન વિજ્ઞાન પાઠશાળા જેવી આ મુક્તિપુરીમાં પં. શિવકુમાર, ગંગાધર શાસ્ત્રી વગેરે ઘણા મોટા પંડિતો પ્હેલાં થઈ ગયા છે અને હાલમાં પં. પદ્મનાભશાસ્ત્રી, રાજેશ્વ શાસ્ત્રી, ત્ર્યંબક શાસ્ત્રી વગેરે છે જેના ચરણોમાં બેસીને મારા જેવા અનેક શિષ્યો ગુરૂના કૃપા કટાક્ષનો લાભ મેળવીને ઐહિક અને આમુષ્મિક કલ્યાણ સાધી શકયા છે.

નિઘંટુ સંશોધન—ગુજરાતના વનસ્પતિ શાસ્ત્રી સ્વ. સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્ય જયકૃષ્ણ ઈન્દ્રજીએ વનસ્પતિશાસ્ત્ર તથા કચ્છની જડીબુટ્ટી નામના બે ગ્રન્થો ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરીને આપણા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. વનૌષધિની પરીક્ષાની અતિ સુગમ પદ્ધતિ આ ગ્રન્થોમાં દર્શાવી છે. આ વિષયમાં તે વૃદ્ધ વૈદ્યરાજના ગ્રન્થોની મદદથી નવો નિઘંટુ રચીને બ્હાર પાડવો જોઈએ. અહીં મારે કહેવું જોઈએ કે વૈદ્યરાજ બાપાલાલભાઈએ મદિ ઔષધિના વિષયમાં સંશોધન કરીને કેટલાક નિર્ણયો કર્યા છે. તેઓએ આદર્શ નિઘંટુ નામનો ગ્રન્થ લખ્યો છે અને તેમાં નાનામાં નાની વનસ્પતિનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, તે પુસ્તક અતિ ઉપયોગી અને વૈદ્યસમાજના આદરને યોગ્ય છે. આ રીતે ભારતીય ગદ્ગ્રંથો પાસે વૈદ્યક સાહિત્ય પુષ્કળ છે પણ વિસ્તાર ભયથી અહીં લખાતો નથી.

ઔષધ દ્રવ્યોના માત્રા અને અનુપાન—આયુર્વેદના કેટલાક ઔષધો જેવા કે હિરણ્યગર્ભ, સૂતશેખર, રામમૃગાંક, આરોગ્યવર્ધની, ચન્દ્રોદય, મકરધ્વજ, વસંતકુસુમાકર વગેરે ઔષધોની બનાવટ એક સરખી થવી જોઈએ. વળી આ ઔષધોની બનાવટ જુદી જુદી તરેહની બનીને હાનિ થાય છે. આ ઔષધોના અનુપાનમાં પણ મતભેદ છે.

માત્રા મર્યાદાદિ ઔષધિઓ આયુર્વેદશાસ્ત્રના નિયમને અનુસરી યોગ્ય અનુપાનથી અપાય છે. હાલમાં એ નિયમ નથી પળાતો અને તેથી જોઈતો લાભ પણ નથી થતો. અનુપાન પદ્ધતિ જરૂર લાભકારી છે. આ બધો નિર્ણય કરવા માટે વૈદ્યોની સમિતિ નીમાવી જોઈએ અને તે સમિતિએ અનુપાનો નક્કી કરી તેનું પુસ્તક છપાવવું જોઈએ. આથી જનસમાજ ઉપર ઘણો ઉપકાર થશે. ઔષધ દ્રવ્યો અને તેના પ્રયોગોની માત્રાની બાબતમાં એક જ પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે કહ્યું છે કે—

स्थानिनास्त्यत मात्राया कालमग्नि वयोबलं ।
प्रकृतिं दोषदेशौ च ज्ञात्वा मात्रा प्रयोजयेत् ॥

આયુર્વેદનો આવો સિદ્ધાંત છે છતાં અનુભવશૂન્ય નવા ચિકિત્સકો માટે માત્રા પ્રમાણનો નિયમ જરૂરનો છે કારણ કે આ યુગમાં ક્ષીણબલ લોકો માટે શાસ્ત્રોક્ત માત્રા અયોગ્ય છે નિઘંટુઓમાં પણ માત્રા વિષે કશો ઉલ્લેખ નથી માટે આધુનિક સમયને ઉચિત સિદ્ધ પ્રયોગોની માત્રાનો અનુભવી વૈદ્યોની મદદથી નિર્ણય કરવો જરૂરનો છે

માનપરિભાષા પણ ભિન્નભિન્ન ગ્રંથોમાં ભિન્ન ભિન્ન જોવામાં આવે છે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં પણ માનપરિભાષાનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવામાં ભેદ જોવામાં આવે છે આ કારણથી જે મુશ્કેલીઓ આવે છે તે દૂર કરવા માટે અખિલ ભારતમાં માનપરિભાષાનું ઐકય જરૂર કરવું જોઈએ

નિપુણ ચિકિત્સકો—કેટલાક રોગો માટે ખાસ નિપુણચિકિત્સકો ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ હાલમાં સંગ્રહણી, ક્ષય, અર્શ, ભગંદર, ઉપદંશ વગેરે રોગોના ખાસ ચિકિત્સક ગણાતા થોડા વૈદ્યો છે અને તેઓ તે તે રોગમાં ફાયદો કરી શકે છે જ્યાં પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના કુશળ વૈદ્યો શસ્ત્રક્રિયા કર્યા છતાં નિષ્ફળ જાય છે ત્યાં લેપનિપુણ અગ્નિવૈદ્યો પોતાના કામમાં ફત્તેહમંદ થાય છે આવા નિપુણ વૈદ્યોનો આદર કરવો જોઈએ એટલું જ નહિ પણ તેઓની ચિકિત્સાનો સારો પ્રચાર થાય તેવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના જાણકાર એવા બંગાળા મદ્રાસ વગેરેના વૈદ્યોએ આયુર્વેદની શારીર, માનસિક અને આર્થિક સેવા કરીને ભારે સેવા કરી છે

આયુર્વેદની ઉન્નતિ માટે રાજ્યાશ્રયની આવશ્યકતા–મદ્રાસ, સંયુક્ત પ્રાંત વગેરેની સરકારોએ ઠીકઠીક આર્થિક મદદ આપીને આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયોની સ્થાપનામાં મહાનુભૂતિ દર્શાવી છે અમારી મુંબઈની પ્રાંતીય સરકાર આવાં આયુર્વેદ વિદ્યાલયો સ્થાપે એવી આશા છે આ વિષયમાં મુંબઈ સરકારને વિનતિ કરવાનો જે ઠરાવ ગયા સંમેલનમાં કરવામાં આવ્યો હતો તે મુંબઈ સરકારને મોકલ્યો હતો આ વિષયમાં મુંબઈની ધારાસભામાં ચર્ચા પણ થઈ હતી મદ્રાસ સરકારે જે મહાવિદ્યાલય સ્થાપ્યું છે તેની પ્રગતિ અને પરિણામ જોઈને વિચાર કરશું એવો જવાબ આપ્યો હતો એ પછી પણ ઘણો સમય ગયો માટે મહાસભા આ બાબતનો ઠરાવ કરીને મુંબઈ સરકારને ફરી વિનતિ કરનારો ઠરાવ પસાર કરવો જોઈએ વળી આપણે મ્યુનિસિપાલીટીઓ અને લોકલબોર્ડોને પોતપોતાના સ્થાનમાં આયુર્વેદ ઔષધાલયો ઉઘાડવાની વિનતિ કરવી જોઈએ

આપ સૌએ અત્યારસુધી મારૂ બાલજલ્પિત ભાષણ શાંતિથી સાંભળ્યુ એ માટે તમારો આભારી છુ—

क्व पदं वैद्यवर्याणां सम्मेलनसभापते ।
क्व चाहं वैद्यविद्यायां किंचिदप्यकृतश्रम ॥
वैद्यविद्या सर्ववेदज्ञैरायुर्वेदमहर्षिभि ।
कृता त्रिकालतत्त्वज्ञै क्व चाऽल्पविषया मति ॥

મહામંડળે સભાપતિ નીમવાના ઠરાવના ખબર ઠેઠ તા–૩૦–૧૧–૩૬ને રોજ મને તારથી આપ્યા એટલે સમયાભાવને લીધે ભાષણ લખવામા તથા છાપવામા ભૂલો હોય તો 'પ્રમાદ એ માનુષભાવ' એમ ગણી ક્ષમા આપશો નિર્વિઘ્ને કાર્ય સફળ થાય એ માટે શ્રી ધન્વંતરિને પ્રાર્થના કરૂ છુ

सुधाकुम्भं हस्ते दधदमरतार्थं सुमनसां
रहस्यं निःशेषं तन्त्रमथनापनिषण्णाम् ।
मणिं भास्वत्साक्षाद्दधिजलनिधेर्या जनिपुरा
विनिर्यान्तं रत्न सुखयतु मं धन्वन्तरिरसौ ॥
ॐ शान्ति शान्ति शान्ति

વ્યાયામ નિર્ણય

(લેખક—વૈદ્ય પદ્મનાભ શાસ્ત્રી)

આ જમાનામા જેટલુ વ્યાયામ ઉપર વજન અપાય છે અને તેને માટે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ આરંભાય છે, તેવુ પ્રાચીન કાળમા નહતુ એમ કેટલોક વિચાર કરતા સમજાય છે

આ ઉપરથી એમ સમજવાનુ નથી કે એ વિષય તરફ ઉપેક્ષા રાખવામા આવતી હતી મધ્યકાળમા પ્રાચીન પ્રણાલી 'લુપ્તપ્રાય થતા' "બાવાના બેય બગડ્યા" એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ અને એ રીતે "નહિ મામા કરતા કહેલો કે કાણો મામો પણ સારો" એ અનુભવની ઉક્તિ અનુસાર જે કાંઈ થયુ છે તે યોગ્ય છે એમ કહેવુ વધારે ઉચિત છે

હિંદી જનતામા એક મોટી ખામી એ દેખાય છે કે ઘણે ભાગે તે અકર્મણ્ય થઈ જાય છે અથવા તો તે અતિકર્મી બની જાય છે અર્થાત્ બન્ને દિશાના છેલે પાટલે જ બેસી જાય છે મધ્યસ્થ સ્થિતિ આવતી જ નથી

આંખોમીચીને ગાધડુબીઆ કરવામા કુશળ લોકો ચાહોમ કરીને દમ પાર કે ઉસપારનીજ વાતે ચડી જાય છે આને કારણે કોઈ પણ કામમા આવશ્યક દૃઢતા થતી જ નથી

ભણતર પાછળ મડે તો વગર સમજ્યે અને વિચાર્યે ભણ્યે જ જાય છે ડાક્તરી નાર્ઈન એકે લીધી કે તે દિશામા ગાડરીઓ પ્રવાહ તુરત ચાલુ થઈ જાય છે વકીલાત-ગ વેની નોકરીઓ, તારમાસ્તર-સ્ટેશન માસ્તર વગેરે દિશામા વળ્યા તો એોજ માગે આખો બધ કરીને મડ્યા રહે છે તે ક્યા સુધી હે એ સર ભવિષ્ય માટે નફન બધ જેવુ બનાવી મુકે છે

પરદેશ વસવાટ એકે શરૂ કર્યો એટલે તે તરફ તીડના ગેગાની પેઠે કીડીઆરા ઉભરાવા માડે છે પોતાનો સ્વાર્થ સિવાય અ યની તેમને કશી પડી હોતી નથી

વ્યાયામ સબધમા પણ કાઇક તેવુંજ થયુ હોય એમ અમને જણાય છે શરીરને સુદ્દઢ અને કાર્યક્ષમ બનાવવા પુરતી એ વાત હોય તો તે વ્યાજબી છે પણ સરકસીઆ કેળવણીને ૮દે લોકો ચડી વ્યાયામનુ તત્ત્વ બગાડી મુકે તે બીના ખરેખર દુ ખદ ગણાય

સરકસમા અદ્ભૂત કામ કરનારને અમે ઝાડા કે મરડાથી, માન ભાત અને વાક લેવા છતા, પીડાતા જોયા છે અખાડા પ્રવૃત્તિમા ચદ્રક મેળવનાર યુવકને ક્ષયના દર્દના ભોગ થઈ પડતા અમે સાભળ્યા છે આવા પ્રસગો બનવાના જરૂર કોઇ અસાધારણ કારણો હોવા સભવ છે અને તે **મનની નિર્બળતા** સિવાય ગ ય હોવાનો સભવ અમને જણાતો નથી વૈદ્યવિદ્યા દરેક બાબતમા હીનયોગ અને અતિયોગને કારણ ગણે છે તેથી તેવું પણ કારણુ આવી બાબતમા હોવાનો સભવ છે

તે ગમે તેમ હોય પરતુ અત્યારની વ્યાયામ પદ્ધતિ જરૂર ખામી વાળી છે વ્યાયામનો લાભ ઉઠાવનાર વર્ગ આવી બાબતોથી કદાચ અજાણ હોય પરતુ તેમને તાલીમ આપનાર માટે તેવુ માની લેતા જરૂર આપણને સકોચ થાય તથાપિ સુ બઇના સપૂર્ણ સાધન યુક્ત અખાડા તથા Health homes અમને બહુ આશાપૂર્ણ જણાયા નથી ત્યા નિયમિત વ્યાયામના લાભાર્થે હાજરી આપનારાઓની કરૂણકથાઓ અમે સાભળ્યા પછી અમારે આવા નિર્ણય ઉપર આવવુ પડે છે

વ્યાયામ અસ્વાભાવિક નહિ હોવો જોઈએ તેમા નૈસર્ગિક સર્જન શક્તિ ન પોષાતી હોય તો તેવા કારખાના તુરત બધ કરવા જોઈએ પરતુ જે જમાનો કુટપુખાનાની બજારા નભાવે છે તેને આવા કારખાનામા ક્યાથી દોષ દેખાય ?

The ob erver of dietetic righteousness whose body therefore feeds light most of the time n eds little exercise as Dr Dewey says he keeps fit without it for weeks at a time most teacher of exercise are norrow-minded, and ignorant of the philosoply of

hygienic living, hence every one must use his own descrition in adopting any scheme of exercise Sanford Bennett who *is the author of a set of exercises tells us that where exercises* are found to be profitable it often happens that the benefit disappears after time—The Practical nature cure Vol I page 180-81

અર્થાત્ ડૉ કહ્યુવી કહે છે તે પ્રમાણે મિતાહારી મનુષ્યનુ શરીર હળવું ફુલ જેવુ જણાય છે અને તેને વ્યાયામની જરૂર જણાતી નથી એક સામટા અનેક અઠવાડીયા સુધી તે ચલાવી શકે છે (વ્યાયામ વિના), વ્યાયામ શિક્ષકો સકુચિત દ્રષ્ટિવાળા હોય છે અને વ્યાયામના મૂળ સિદ્ધાન્તોથી અજ્ઞાત હોય છે માટે દરેક માણસે કોઈપણ વ્યાયામ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરતા પહેલા પોતાનુ સમતોલપણુ વાપરવુ જોઈએ

સાનફર્ડ બેનેટ જે વ્યાયામ શાસ્ત્રનો પ્રણેતા ગણાય છે તે આપણને સમજાવે છે કે જ્યા વ્યાયામનો સ્પષ્ટ લાભ દેખાતો હોય ત્યા તે લાભ અમુક સમય પછી અદ્રશ્ય થઈ જાય છે

(પ્રેક્ટીકલ નેચર ક્યોર વોલ્યુમ ૧ પૃષ્ઠ ૧૮૦-૧૮૧)

બીજા લોકો દીર્ઘશ્વાસની પ્રક્રિયાનો વ્યાયામમા મુખ્ય અગરૂપે ઉપયોગ જણાવે છે (જુઓ Direct paths to Health—by Major Reginald F E Austin)

પ્રાણાયામની પ્રાચીન પ્રણાલિકાથી આ ઋષિ પ્રમાણ ઘણુ ઉચુ રહેતુ, છાતી તથા પેટના દરદો પણ આજના પ્રમાણમા ઓછા હતા ટુકમા કહીએ તો વ્યાયામનો ઉકેલ પ્રાચીનોએ નિત્ય નમિત્તિક કર્મોથી આણી દીધો હતો સ્ત્રી પુરૂષોના ધર્મ એવી ખુબીથી રચવામા આવ્યા હતા કે ગામ ગામ અખાડા ખોલ્યા વિના લોકોનુ આરોગ્ય નહજ સચવાઈ રહેતું ગ્રામ પત્તન નગર પુરી વગેરેની સ્થાપત્ય દ્રષ્ટિથી એવા પ્રકારની બાંધણી કરવામા આવતી કે લોકોનુ આરોગ્ય સાચવવા માટે સ્વતત્ર બગીચા, કસરતના અખાડાની ગજાવર ખરચે ખાસ યોજના કરવાની જરૂર નહતી અગ મર્દન એ આયુર્વેદ કરતા અભિપ્રાય કળાનુ ખાસ અગ ગણવામા આવતું લોક વ્યવહારમા જળવાતું સ્વાસ્થ્ય અને આરોગ્ય સચવાઈ રહેતું તેથી આજની માફક તેને માટે ખાસ યોજનાઓ ઘડવાની જરૂર શાસ્ત્રવિદોને જણાઈ હોય તેમ જણાતુ નથી

આયુર્વેદના પ્રસ્થાન ત્રયમા ચરક-સુશ્રુતમા તેનો ખાસ ઉલ્લેખ દ્રષ્ટિ ગોચર થતો નથી સ્વસ્થ વૃત્તમા તે શબ્દ વપરાએલો જોવામા આવે છે પણ તેનુ કોઈ ખાસ પ્રકરણ વ્યાયામપર લખાયુ હોય તેમ જણાતું નથી અને તેથી એ વાત સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આજની પેઠે તે વખતના મનુષ્યો પામર

ળની આરોગ્ય લાભ મેળવવા અખાડામા અથવા તો પાલવા તરફ કે રેલ્વે મેશન તરફ દોડી જતા નહિ

જીવન વ્યાપાર તે સમયમા ઓછો તીવ્ર નહનો પરતુ ઇતિહાસ તરફ નજર કરતા તે વધારે સુવ્યવસ્થિત અને સર્વાંગ સુંદર હતો આજના કરતા પ્રાચીન કાળમા લોકો સમૃદ્ધ અને સુખી હતા શરીરે સુદૃઢ હતા વૈદ્યવિદ્યા ઉચ્ચ કક્ષાની હોવા છતા સર્વને સુલભ હતી વૈદ્યો પરોપકારી અને પ્રેમાળ હોવાથી તે વિદ્યા તેમની આજીવિકાનુ એક ખાસ અંગ હોય તેમ જોવામા આવતુ નથી જ્યા જીવનસંગ્રામ દહાડે દહાડે તીવ્ર બનતો જતો હોય ત્યા અનેક અખાડા અને જીમ્નેશ્યમો શી રીતે આરોગ્ય લાભ આપી શકે ? જુઓ સુશ્રુતને હિતાહિતીય અધ્યાય તેમા તથા વ્યાયામથી માંડીને "શિરાસ્નાનં વ્યાયામો પથ્યતમા ।" એમને નિ શ કૃતા કર્યો છે અર્થાત્ વ્યાયામને પ ર તમ વર્ગમા ગણાવેલ છે બીજુ કશુ સ્પષ્ટીકરણ નથી ચરક સૂત્ર સ્થાન અધ્યાય ૧ તથા ૮મા વ્યાયામનુ નામ પણ શોધ્યુ જડતુ નથી વાગ્ભટ સૂત્ર સ્થાન અધ્યાય બીજાના શ્લોક ૮ થી ૧૩ સુધીમા જરા વિસ્તારથી કહ્યુ છે કે વ્યાયામ કોને હિતાવહ છે અને કોને નથી વગેરે.

ઉપરના પ્રમાણોથી કોઈ એમ ન માની લે કે એ લોકોએ આરોગ્યની દિશામા વ્યાયામનો વિચાર જ કર્યો નથી એ વિચાર તેમના લક્ષ્ય બહાર નથી તથાપિ લોકવ્યવહાર એવો વ્યવસ્થિત હતો કે તેમા વ્યાયામ માટે આજની માફક ખાસ ઉહાપોહ કરવાની તેમને જરૂર જણાઈ ન હતી ખુલ્લી હવા, પ્રાણાયામ પદ્ધતિ વગેરે આરોગ્ય રક્ષણ માટે પુરતા ગણાતા લોકોને તાજુબ બનાવવા માટે જીવનરક્ષાને મહત્વ આપવામા આવતુ નહિ એ વખતના શરીર આજની બહિર્શડબર પોષક પ્રવૃત્તિના અભાવે નબળા ન હતા આરોગ્ય રક્ષા માટે સરકસીઆ તાલીમની બીલકુલ જરૂર નથી એમ ઉપરોક્ત વિચારસરણી તપાસ્યા પછી અમારે એ સાથે કહેવું પડે છે

અમેરીકાની મોટી નદી પગે ચાલીને પાર ઉતરી જવાની હોડમા સ્વામી રામતીર્થ પ્રથમ સ્થાને આવ્યા હતા તેથી અન્ય લોકો માટે પણ તેવી તાલીમ આવશ્યક શી રીતે ગણાય પ્રાણાયામના સાધકો દિવસોના દિવસો પાણીમા પડયા રહેતા તેથી તેઓ રેકર્ડ તોડવાની હરીફાઈ કરવા લલચાતા નથી આજ તો વ્યાયામનો એ વ્યામોહરૂપી ચેપી રોગ પેદા થયો છે અને તેથી લોકોનુ આરોગ્ય ઉલટુ જોખમાય છે એમ ઉંડો વિચાર કરતા સમજાય છે ખોટી સ્પર્ધા એ રોગનુ મૂળ કારણ છે એવી સ્પર્ધાથી આરોગ્યનુ દ્રષ્ટિબિંદુ પલટાઈ જાય છે અને તેથી સમાજ સ્વાસ્થ્ય માટે તે હિતકારક થવાને બદલે હાનિકારક થાય છે

——o——

વૈદિક સાહિત્યમા ઉદ્ભિજ્જ શાસ્ત્ર

(મૂળ લેખક—ડૉ. એકેન્દ્રનાથ ઘોષ પી. એચ. ડી. એમ. ડી. ([illegible])

—o—

વેદ અને બ્રાહ્મણ ગ્રથોમા જેનો ઉલ્લેખ કરવામા આવેલો છે એવા છોડવાઓની યાદી

[અનુસધાન અ [illegible] ૧૪ ૬૪ થી ચાલુ]

૭ અમુના—(Gloriosa superba Wild) સાધારણ નામ [illegible] વગર વિના ગુચ્છિયા ઈ (દુધીઓ વછનાગ) અથર્વવેદમા તેનો ઉલ્લેખ [illegible] નિવારણ [illegible] તાનાથી તેનું નામ અ-મૂના પણ જણાય છે

૮ અરલુ—(Oroxylon indicum Vent) ([illegible]) [illegible] લાકડામાથી [illegible] પડી બનાવવામા આવે

૯ અશ્રદી—અજગળી

૧૦ અરુંધતી—(અથર્વવેદ ૪-૧૨-૧ ૫-૫-૪ [illegible] ૮-૭-૬) આ સોનાવર્ણી લતા છે તેને [illegible] નામ છે તેમજ [illegible] પણ [illegible] છે આમા તે અત્યત મધુર છે તેનું બીજુ નામ [illegible] અને [illegible] છે Capparis horrida Linn નામની લતાને [illegible] પ્રદેશમા [illegible] નામે [illegible] આવે છે આ [illegible] કાળા [illegible] તેલ છે [illegible] આનો પાનો ખાય છે [illegible]

૧૧ અર્ક—(Calotropis gigantea R. Br) અથર્વવેદમા (૬—૭૨—૧) [illegible] શક્તિની વૃદ્ધિ માટે આની [illegible] સ્તુતિ કરવામા આવી છે [illegible] બ્રાહ્મણમા પણ આનો ઉલ્લેખ છે

૧૨ અલગ્ના [illegible]—(અથર્વ ૬-૧૬-૪) [illegible] અલગ્નાનો [illegible] આના [illegible] Adiantum capillus veneris Linn નામની પર્ણી (Fern) [illegible] નામથી પ્રસિદ્ધ છે યુરોપમાં [illegible] (Syrup) [illegible] અલસાના [illegible]

૧૩ અનાયુ—(અ ૮-૧૦—૨૮ વગેરે [illegible] ૪-૨-૧૩)—Lens esculenta vulgaris Ser (મસૂર) [illegible] વગેરે [illegible] છે

૧૪ અવકા—([illegible] ૧૩ ૪ ૫-૧ [illegible] ૮-૧-૧ [illegible] ૪-૩૭-૮-૧૦) આના બીજા નામે [illegible]—Blyxa Roxburghii Rich (Vallisneria Octandra) [illegible]

૧૫ અશ્વગન્ધા—([illegible] ૧-૮-૧-૧) Physalis flexuosa Linn (Withania Somnifera Dun)

૧૬ અશ્વત્થ—(Ficus religiosa Linn) આના લાકડાના વાસણ બનાવવામાં આવતા (ઋ ૧-૧૩૫-૮ ૧૦-૯૭-૫) અશ્વત્થના લાકડા બાળવામાં પણ આવતાં (અ ૩-૬-૧ ૪-૩૭-૪ ૬-૧૧-૧ શત બ્રા ૧૧-૫-૧-૧) આના મીઠા ફળ પક્ષીઓ ખાય છે (ઋ ૧-૧૬૪-૨૦-૨૨) અશ્વત્થ એક બીજા વૃક્ષની ઉપર ઉગે છે અને એ બધા વૃક્ષને તે દબાવી મારે છે એની નીચે નાના પ્રકારની વનસ્પતિઓ ઉગે છે અને એ બધી પર વૃક્ષ અર્થાત્ પરગાછ (Epiphyte) કહેવાય છે

૧૭ અશ્વવાર—અશ્વવાન (મૈત્રાયણી સંહિતા ૩-૭-૯ કાઠક-સંહિતા ૨૪-૮ શત બ્રા ૩-૪-૧-૭) Saccharum spontaneum Linn કાશ અથવા કેસા' નામનું ઘાસ છે

૧૮ આણ્ડીક—(અ ૪-૩૫-૫ ૫-૧૭-૧૬)—પપ્પનાર શાખામાં અણ્ડીકને બદલે પુણ્ડરિક' શબ્દ આવે છે પુણ્ડરીક—શ્વેતપદ્મ (Nelumbium Speciosum Willd white variety) છે

૧૯ આદાર—(કાઠક સંહિતા ૨૪-૩ શત બ્રા ૫-૧-૪ ૧૪-૧-૧૨ કાત્યાયન શ્રૌત સૂત્ર ૫ ૧૨-૧૯) શતપથ બ્રાહ્મણની ટીકામાં આને પૂતિકા (પુઈ શાક) કહેવામાં આવ્યુ છે વિશેષ માટે પૂતિકા જુઓ

૨૦ આલયુ—(અ ૬-૧૬-૧) બ્લુમફીલ્ડ ગાલ્ડે (Hymns of the Atharvaveda)મા આને અલાબુ તરીકે માને છે બંગાળી ભાષામાં અરિયાને આલના કહે છે સભવ છે કે આલયુ શબ્દ આ ભાષાનો નથી

૨૧ આમનક— અમના જુઓ

૨૨ આરેમ—(તૈત્તિ સ ૧-૮-૧૦-૧ શત બ્રા ૫-૩-૩-૮ નારક) આ એક સામા જેવી ધાન્ય જાત છે Cicer Arietinum Linn ને મુબઈ પ્રદેશમા અરક અને ગુજરાતમા ચણા (લાટિન નામ તો ચણાનુ છે તેથી આ વિ) તરીકે ઓળખવામા આવે છે આ એક આધારપુ છે નથી છે અને તેનુ ખરુ નામ આરમ હોવુ જોઇએ

૨૩ ઈષીક—વૈદિક ઇન્ડેક્સના મતાનુસાર તે Phragmetis Communis Tren છે હેમચદ્રના મતાનુસાર આ કાશતૃણ—Saccharum Spontaneum Linn છે આમાથી ઝડી (શત બ્રા ૧-૧-૪-૧૯) આગગિયાના ભાગો વગેરે બનાવવામા આવે છે આના બટકણાપણાનો પણ ઉલ્લેખ જોવામા આવે છે

૨૪ ઉદુમ્બર—(Ficus Glomerata Roxb) આના લાકડામાથી યૂપ (તૈત્તિ. સં ૨-૧-૧-૬) અને દર્વી (તૈત્તિ બ્રા ૫-૪ ૭ ૩) બનાવવામા આવતા વળી આના લાકડાનુ મન્ય પાત્ર બનતુ (અ ૮-૬-૧૭ ૧૯-૩૧-૮) વળી આના કાષ્ઠ નાના પ્રકારના યજ્ઞોમા વપરાતા હતા (શત બ્રા ૧-૨-૧-૩૩ ૭-૯-૧-૩૮ ઇત્યાદિ) ઉપરાત આના મીઠા ફળો વર્ષમા ત્રણવાર પાકે છે (ઐ બ્રા ૫-૨૪) પચવિંશતિ બ્રાહ્મણમા (૧૬ ૬-૪) ઉદુમ્બરના વનોનો ઉલ્લેખ જોવામા આવે છે

૨૫ ઉપવાક—અથાત્ ઇન્દ્રયવ (Wrightia tinctoria R Br) આનો સક્તુ (સાથવો) અને કરમ્ભ (ઢીંલાળો સકતુ) બનાવવામા આવતો (વાજ સં ૧૯ ૨૨ ૨૧-૩૦ શત બ્રા ૧૨-૭-૧-૩, ઇત્યાદિ)

૨૬ Cર્વાફ Cર્વાફ—(અર્થાત્ મક્કુ –Cucumis melo Linn var utilisimus) અગ્ગ્વેદ (૭–૫૯–૧૨) અથર્વ વ (૧૪–૧–૧૭) અને તૈત્તિરીય સંહિતા (૩–૬૦) વગેરેમાં આનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે

૨૭ ઉશાના—(શત બ્રા ૩–૪–૩–૧ ૪–૨–૫–૧૫) આમાંથી સોમ તૈયાર કરવામાં આવતો પત્રતમાં અતસીગિયાને (Fruca sativa Linn)ને ઉગ્ર ન કહેવામાં આવે છે પરંતુ ઉલ્લેખ ગળ મજ્જિના (મરી) અર્થમાં અને ઉગ્રા ... પિપ્પલી (અમગ) સુઠી (ગજ્નિર્નિટ) અને ચવક (અર્ઈ નમાના)ના અર્થમાં વપરાય છે શતપથ બ્રાહ્મણમાં આવતો ઉશાના મજ્જિ ... અર્થમાં વપરાતો હોવો જોઈએ

૨૮ Cનપ—(ઉત્ખ–Anthistiria arundinacea Roxb)– ઋગ્વે અથર્વ વ વગેરેમાં આ શબ્દ જોવામાં આવે છે

૨૯ એર —(Ricinus communis Linn) શાખાયન આ ... ૨માં એનો ઉલ્લેખ થયો છે

૩૦ ઔક્ષ ગંધિ—(અ ૨– ૬–૭ ૪–૩૭–૩) ... ગંધ અથવા ... માંથી બનાવેલો એક જાતનો ગંધ ... –ધૂપ સમજે ... અથર્વ વે માં પતિ મેળવવા માટે મંત્રમાં તેમજ ... ના પ્રસંગના દુર્ ભૂત ... ના ... મંત્રોમાં આનો વ્યવહાર થાય છે આયુર્વેદમાં ... ઔક્ષગંધિ નામની વનસ્પતિ મળી આવે છે તેને વીર્યવૃદ્ધિ માટે તેમજ ગર્ભસ્થાપન માટે વાપરવામાં આવતી તેનુ વનસ્પતિ નામ Argyreia speciosa sweet (સમુ ... છે આ ... આમ ગંધિ હોવી જોઈએ

૩૧ કરંજ—(Pongamia glabra Vent) (અ ૧–૫ –૮૬–૮૮–૮) એ કરંજ ... –ની ... વગેરે ... –ઔષધ તરીકે યોગબાળે ... અમને પણ એમજ જણાય ...

૩૨ કરીર—(Capparis aphylla Roth)–... ... નામથી ઓળખાય છે (તૈત્તિ ... –૪–૯–૨ ...)

૩૩ કર્કન્ધુ—(... –Zizyphus jujuba Linn) –નો સ્થળ આનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે આના ... –નો ... (...) જોવામાં આવે ...

૩૪ ...—(ઋ ૬–૪૮–૧૭) વ... ... તેને એક ... વનસ્પતિ કહેવામાં આવે ... પરંતુ ... અર્થ ... આપવામાં ... છે ...

૩૫ કાશ—(Saccharum spontaneum) ... (–૯–૧) ... ચટાઈઓ બનાવવાનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે ...

૩૬ કાશ્મર્ય—(ગમ્મરી–Gmelina arborea Linn)... યજુર્વેદ ... શતપથ બ્રાહ્મણમાં આનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે

૩૭ કિંશુક—(Butea frondosa Roxb)–... ... ... આવતા

૩૮ કિયાંબુ—(ઋ ૧૦–૧૬–૧ ... ૧૮–૩–૬) ... (... ૬–૪–૧૨) ... ...

૩૮ કુમુ —(અ ૪-૩૪-૫)-Nymphrea lotus Linn

૪ કુ'માન—(ગ ઉપ ૧-૧ -૨-૭ નિ મ ૧-૪)-અમગોનમા આને વાનક (ણોગ્ન બગ્ન-Vigna catjang Fudl) એના પગાય આપેના ઈ અન્યમતાનુસાર આને કુનત્થ કનાઈ -Dolichos biflorus Linn માનનામા આવે છે નિરુભમા આ અ નમાય, ગ ૌ ી ઉનિય ના ગીન રે આને મીગ્ઠઇ માર ક્ષ્ોઈ મળત છે કે મચા કે પા ા ઽગઽિ(ચોગ) અથના કુનત્થ ાર્ડ (ગથી) એજ આ કુ માણ હોવા જોઈએ

૪૧ કુશ—(શત મા ૭-૫-૨-૧૫ ઇત્યાદિ) રાથ માહેબના મત પ્રમાણે આને પડેના સાધારણ ધ મ એ ી પછી કુશ ઘાસ (Eragrostis cyno suroides Beauv) મા નામા આનતુ

૪૨ કુષ્ઠ—(ા ૫-૪-૧—૧ ૬-૮૫- - ઇત્યાદિ) લકમન અથના મેનિશ તાત્રમા આ નન ષતિ ગમ સાર હોનાની સ્તુતિ કરનામા આવી છે આ એક એવી આષધિ છે કે જે હિમગિરિ જેવા પર્વતમા ઉગતી જેનામા આવે છે વળી આતો મનમ પણ બને છે વૈદિક ઈન્ડેક્ષમા આને Costus speciosus Sm માનનામા આવે છે હેનેશાન માહેબના મત પ્રમાણે આ Saussuria Lappa C B Clarke છે આ છોડ મરુમીરની પર્વતમાળામા પુ કળ પ્રમા ણમા મળી આવ ે છે એટલુ જ નહિ પરતુ આનો મનમ હજી પણ ઘા ગ ગુમડ વ ારે મથ રોગ ઉપર વાપરવામા આવે છે આ ઉપરથી આ કુષ્ઠ- જ છે એ સ્પષ્ટ છે

૪ કૃમુક—(શતપથ બ્ર ૬-૬-૨ ૧૧ ાગિક સૂત્ર ૧૯-૧ ઇત્યાદિ) ક્રમુક (તૈત્તિ ગ ૫-૧- - ત બ્રા ૧-૪-૭-૩) Morus serrata Roxb પ નમા આ કિમુ અથના કૃમ નામથી ઓળખાય છે સભવ છે કે આ જ કૃમુક છે

૪૫ ખદિ —(Acacia catechu willd) આનો ઉલેખ બહુ સ્થળ જેવામા આવે છે આના મ જબુત અ ાગ્ગઽસાગા ાઙમાગી મઠ્ઠિ સ ા અર્થાત્ હાથા ડ્ડી, ચમચા વગેરે બનાવવામા આવતા

૪૬ ખજુર—(તૈત્તિ ા ૨-૪-૮-૨) Phoenix sylvestris Roxb

૪ ખનકુન—(શ ા બ્ર ૬- -૧) ગઙ ાગાના મત પ્રમાણે તે કુનત્થ કનાઈ ણથી-(Dolichos biflorus Linn) છે

૮ ખલ્વ—અ ૨- -૧-૧ ા ૨ -૮ વાજ મ ૧૮-૧૨ ગ ાગ્ગ્યકોપનિષદ્ ૬-૩-૧૩) અથર્વ વ મા આનુ ચૂર્ણ ખાની વાત આવે છે વાજસનેયી સંહિતાના ટીકાકારના મતાનુસાર આ ચણક (Cicer aricentinum Linn)-ચણા છે અને શ ગચાર્યના મત પ્રમાણે આ નિષ્પાવ-વાલ છે ગનસમાના આને શ્વતશિમ્બી કહે છે (Dolichos lablab Linn)

૪૮ ગર્મુત્—(તૈત્તિ મ ૨-૪-૪-૧-૨) ગ મુત્ (કાઠક સંહિતા ૧ -૧૧) રાઠ ગડુમમા આ શ મે વનસ્પતિના અર્થમા વપરાયો છે —(૧) મસના (Medicago denticulata Willd) અને (૨) ગ ગઙ (Coix lachryma Linn) મગગને ગુજરાતમા ગડુન ગ ન અને મધ્યાનમા ગુડુ નામે ઓળખવામા આવે છે સંભવ છે કે તેમા ઉનેમ ગર્મુત જ ગ ગઙ હોવુ જોઈએ

૪૯ ગવીધુ, ગવીદુ ગવેધુક – ના સ્થળે આનો ઉલ્લેખ જોવામા આવે છે આનો મંતુ બનાવવામા આવતો લેટિન નામ Polytoca Barhata Stapf છ શ પ્રથમમા આને ગ ગ દ ન ત્યું છે

૫૦ ગોધૂમ—(Triticum vulgare Vill –નો આનો પણ અને સ્થળે ઉલ્લેખ થયેલા છે આનો પણ મંતુ બનતો હતો

૫૧ જંગિડ—(અથર્વવે –૪, ૧૯–૩૪–૩૫) અથર્વવેદમા આનો વનસ્પતિ તમજ ઓષધિ–ના અર્થમા પ્રયોગ થયેલો છે આની સ્તીની વાત પણ મળી આવે છે કૌશિક સૂત્રના ટીકાકાર દારિલ આને અર્જુન વૃક્ષ માને છે ... કે પાકી હગિતકાને હિ સ્થાની ભાષામા જંગી હર કહેવાય છે (Watts Dictionary of economic products) સભવ છે કે આજ જંગિ Terminalia chebula Relz હોય કોઈ એ પણ તે અર્જુન (Terminatia arjuna Bedd) તો નહિ જ

૫૨ જંબીરમ—(વાજ સ ૩૫ ૩) મહીધરના મત પ્રમાણે આ જમ્બીર અર્થાત્ લીંબુ–Citrus medica acida Brandis છે

૫૩ તડુલ—અનેક સ્થળે આ શબ્દ જોવામા આવે છે આ ... ચોખા'નાજ અર્થમા વપરાયો નથી પરંતુ શતપથ (શતપથ બ્રા ૧ –૬– ૨) અને અપામાર્ગના અર્થમા પણ (છાન્દોગ્યોપનિષદ્ ૫–૨–૪–૫) વપરાયો છે તૈત્તિરીય સંહિતામા (૧–૮–૯–૩) કણ તંડુલ (જેનામાં કણ અર્થાત્ awn હોય છે) અને અ કણ તંડુલ (જેમા કણ awn નથી હોતો)એમ બે શબ્દ આવે છે ... કણ તંડુલને અણુ Unhusked અને અ પુ તંડુલને છડેલા (Husked rice) ચોખા કહ્યા છે આથી જણાય છે કે કણ awnના અર્થમા વપરાયો છે ... મા ધા ... ખેતીની વાત મળતી નથી (જુઓ ઝીમરનુ Altindisches Leben)

૫૪ તલાશ –(અ ૭–૧૫–૯) તલીશ બંગાળીમા પાણિયાલ—Flacourtia cataphracta Roxb–ને પ્રાચીન નામ કહે છે

૫૫ તાર્દ્યઘ—(તૈત્તિ સંહિ ૨૫–૨ ... ૫–૨૮–૧૫) ટીકાકારના મતાનુસાર આ સર્પ છે

૫૬ તિલ, તિલ—(Sesamum indicum DC) આનો અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ થયેલો છે તિલ ... કાઢીને તિલપિજ (અ ૧૨–૨–૫૪) અને તિલપિંજી (અ ૨–૮–૩) કહેવામા આવતી આની ... માઘના ... મહિનામા આવતી કહેવામા આવ્યુ છે કે તલ હેમત અને શિશિરમા ઉગે છે તિલના ... તિલાન્ન કહેવામા આવતું અને તેનો ... તરીકે વ્યવહાર થતો તૈલ (બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ ૬–૩–૧૩) અથવા તૈલ (અ ૧–૭–) એ તલના તેલ નામ છે અને તે ઘાણીથી કાઢવામા આવતુ

૫૭ તિલ્વક—(મૈત્રાયણી સંહિતા –૧–૯ શ બ્રા ૧૩–૮– –૧૬) આના બદલામા તો લોધ (Symplocos racemosa Roxb) કહેવામા આવે છે

૫૮ તોદી—(અ ૧૦–૪–૨૪) પંજાબમા Matthiola incona R Br ને તોદિ' કહેવામા આવે છે, ત્યારે એ તોદિ શું તોદી' હશે ?

૫૦ નાથમાળા—(અ ૮-૭-૬) આ એક પ્રકારની આષધિ છે મુંબઈમાં Delphinium Zalil Aiteh et Hesl નામમાં કહેવામાં આવે છે આપણ એ ઔષધિ ? એટલે તેજ નાયમાળા હોવી જોઈએ

૬ દર્ભ—અનેક સ્થળે તે મળી શકે છે અથર્વ વેદમાં તેને સહસ્રપર્ણ શબ્દમાં ઓ ભૂમિમૂલ નામથી કહેવામાં આવ્યો છે તેનું નામ દર્ભ અને બંગાળી નામ ઉલ છે લેટીન નામ Imperata arundinacea Cyrilli છે

૬૧ દુર્વા—દુર્વા શબ્દ અનેક સ્થળે મળી આવે છે તડકે મા તું કે બીજી જમીનમાં દુર્વા ઉગે છે અને તેને સ્મશાનમાં વાવવામાં આવતી અથર્વ વેદમાં શાક-દુર્વા નામનો શબ્દ છ (૧૮-૩-૬) આડ નો અર્થ આ વિશિષ્ટ ચાર અને જો એમ હોય તો આતે મુથા ઘાસ (Cyporous Rotundas Linn) કહેવું જોઈએ કારણ કે તેના મૂળીઆમાં નાના નાના ઈંડાના જેવા કંદ ઉગે છે તૈત્તિરીય-આરણ્યકમાં પાક-દુર્વા શ મળી આવે છે સાયણે તેને પાકી દુર્વા ગણી છે તેનું લેટિન નામ Cynodon dactylon Pers) છે પાક-દુર્વા ઘણું કરીને Panicum sanguinale Linn (Digitoria sanguinales Scop) છે સાધારણ રીતે લોકો આને મોટા આકારની દુર્વા માને છે

૬૭ નગ્રોધ યથોધ—આ વટવૃક્ષ—Ficus bengal nsis Linn—છે આના લાકડામાંથી યજ્ઞપાત્રો બનાવવામાં આવતા અને સ્થળે આનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે

૬૩ ન —આ શ ઘણે સ્થળે મળી આવે છે આ ધ ામા ઉગે છે વગમા થી વૃદ્ધિ પામે છે ગો આની ચટાઈઓ બનતી તેનું લેટિન નામ Phragmites karka cincta Hooker છે

૬૪ નરાચિ—(અ ૫- -૧-૪) જે નદની સાથે સ િ ૮ છ એના અર્થ વઈએ તો આ કોઈ ઝેરી છોડના હોવા જોઈએ (વ િ ઇન્ડેક્ષ)

૬૫ નનદ નર્દ નર્દ—(અ ૬-૧ ૨-૩ ૪-૩૭-૩ મૈત્ર બ્રા -૨-૪ શાખા આરણ્ય ૨૧-૪) લેટિન નામ Nardostachyo jatamansi D C (જટામાસી) છે

૬૬ નાગ્મ—જુઓ આરન

૬૭ નીવાર—(ઉડીધાન-એક નતનું જંગલી ધાન — a variety of rice નોખાની એક જાત છે) અનેક સ્થળે આનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે

૬૮ નીનાગ્સાચા નીનાનમાન—સાયણ આને એક જાતની ઘાસ ગણે છે આપણે નીસસ્ત્રી નામ છોડવાનો ઉલ્લેખ જોઈ શકાય છીએ તેનું સાધારણ નામ નાદો (Vanda roxburghii Br) છે અને તે એ છોડવો હોવો જોઈએ

૬૯ પમોર—જુઓ નર્ભોર

૭૦ પૃશ્નિપર્ણી—(અ ૬-૧૩૮-૧) આને મહસ્રપર્ણી કહેવામાં આવી છે સાયણ શાખપુષ્પિમ કહે છે વેદિક ઇન્ડેક્ષ આને ચોક્કસપણે Andropogon aciculatus Retz કહે છે અભિધાન મા શંખપુષ્પીની વાત આવે છે એ શણાવલિ નામે પણ ઓળખાય છે બંગાળીમાં ડાકની—Canscora decussata Roem and Schult કહે છે Andropogon aciculatus Retz શંખિની-શંખ-પુષ્પી નથી તેનું બંગાળી નામ ઓરકાંટા છે આથી સંભવ છે કે પૃશ્નિપર્ણી જ પૃશ્નિપર્ણી હોવી જોઈએ

૭૧ પૂર્ણ પલાસ—(Butea frondosa Roxb) આનો ઉ લેખ અનેક સ્થળે મળી આવે છે આના લાકડાના થાળી વાટકા ... ગી યૂપ વગેરે બનાવવામા આવતા આની છાલ પણ ઉપયોગમા આવતી

૭૨ પાકદુર્વા—જુઓ દુર્વા'

૭૩ પાઠા—(અ ૨-૨૭-૪ કૌશ સૂત્ર ૭-૧ ૮-૧૫ કૌશિકસૂત્રના ટીકાકાર આને પાઠા' કહે છે લાટિન ભાષામા આને-Stephania hernandifolia Wolp કહેવામા આવે છે

૭૪ પીતદારૂ જુઓ પૂતદ્રુ'

૭૫ પીલા—(અ ૮- ૭-) અથર્વવેદમા આને અપ્સરા કહી છે Salvadora persica Linnને 'પીલ' કહેવાય છે આના ફળમા તેલ ... એક જાતની આગી વાસ આવે છે જો રીતે આ શબ્દ યોજાયો છે તે જોતા તે પીલુ ... જોઇએ

૭૬ પીલુ—(અ ૨૦-૧૩૫-૧૨) પીલ આ ... થાય છે વૈદિક ઇન્ડેક્સમા આને Careya arborea Roxb અથવા Salvadora persica Linn કહ્યુ છે તામિલ ગૌરિક પીલુને Careya arborea Roxb કહ્યુ છે પણ મરાઠી ભાષામા આને Salvadora persica Linn કહે છે સસ્કૃતમા પણ તે પીલ'જ કહેવાય છે Careya arboreaનુ સસ્કૃત નામ કુમ્ભી છે માટે પીલુ (અથર્વવેદમા) Salvadora persica જ હોવાનો વધારે સભવ છે

૭૭ પુડરીક—જુઓ આડી- આ ... અનેક સ્થળે જોવામાં આવે છે

૭૮ પુષ્કર પર્ણ—Nelumbium speciosum Willd આ શબ્દ પણ અનેક સ્થળે મળી આવે છે

૭૯ પૂતીક—(પુ સિક) (Basella rubra Linn) સોમના બદલામા ઉપયોગ કરવામા આવતો વૈદિક ઇન્ડેક્સમા કહ્યુ છે કે Guilandina (caesalpinia) bonduc જ પૂતીક—મરાગીઆ લોક જોઇએ પણ આ વાત અંગ્રેજી રાજ્ય દરમ્યાન ... દ્વીપમાથી ભારતવર્ષમા લાવવામા આવ્યો છે તેથી વદમા પૂતી ... હોવાનુ સંભવિત

૮૦ પૂતદારૂ પૂતદ્રુ—એક સ્થળે આ વૃક્ષનો ઉલ્લેખ જોવામા આવે છે ... નો ઉલ્લેખ પણ મળી આવે છે (તૈત્તિ સ ૬-૨-૮-૪) ... (વાજ સ ૫-૧૪) ... (અત બ્રા ૧-૨૮) અને ... (Pinus deodara Roxb) કહે છે અભિધાન ... કહે છે —(૧) દેવદારુ (અમર) (૨) ... Pinus longifolia Roxb (૩) ... અને (૩) ... અથાત દારુહળદર—Morinda ... થાય છે સ ન આ દારુહળદર સમજવી જોઇએ (અમર) ... ઓળખાતા ... નિઘટુ) સભવ છે કે વેદકાળમા પૂતદારુ અથવા ... ઉ) ટીકાકાર આને ...

૮૧ પૃશ્નિપર્ણી—... ભાવપ્રકાશ ... કહે છે અભિધાનમા આના ... અથવા ... (Glycine hispida Maxim) ... (Uraria lagopoides DC) ... નામો છે પરંતુ પ્રચલિત ભાષામા આને ...

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓએ અવશ્ય સંગ્રહવા

યોગ્ય આયુર્વેદનો અમુલ્ય ગ્રંથ

પ્રત્યક્ષ શારીર

નો

ગુજરાતી અનુવાદ

હમણાં જ બહાર પ લો આ અમુ ્ ગ્ર થ આયુ ના દ વિદ્યાર્થીએ તેમ વદ્યો મ અવશ્ય મનનના સાધન છ ક કે શારીરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ વૈદ્ય વિદ્યાનો પાયો છે મ મ કવિરાજ ગણનાથસેન મ વતી એમ ે એન એમ જેમ કૃત મ ે પ્રત્યક્ષ શારીરના શરીરના તથા બીજા ભાગનો ા ાન કરા એમ ે પાદ મમ બી ર મમ એમ ે ના આ ગોવિન શિન કૃતાનુવાદ છે ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષ આ પહેલું જ પુસ્ત છે

ાગ પૂરતના છ સો પાનાના સચિત્ર પુ તની કિંમત માત્ર ર ૮-૦

આયુર્વે ના વિદ્યાર્થીઓને ગુરુ પ્રમાણ ર મતાનસાથી રૂ માતમાં મળશ

પ્રકાશકો

વૈદ્ય જા નજી નિર્ભયજી આચાર્ય

તથા

વૈદ્ય જુગતરામ શંકરપ્રસા

ાવ ાહેરી મુંબઈ

મળવાન ઠે ાા

૧ પ્રકાશકો પાસેથી

૨ ઝંડુ ફાર્મસીના મુખ્ય એજ ટો પાસે

ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસીની મુ

તથા શ્રા ચ એજ ટોમાથી

Regd No B 1319

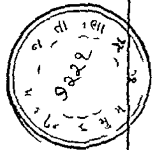
ગુજરાત સરકારની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલું

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી ચર્ચનારૂ વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક [illegible] तन्वे सुखं भवाय यदारोग्याय कल्पते। [illegible]
અંક ૫ न चात्र भिषजो रोगा रोगेभ्यश्च प्रमाद्यत॥ ૧૯[illegible]

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઠે. ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ લી. તરફથી
[illegible] સયાની [illegible] મુંબાઇ-૧૪

લવાજમ રૂ. [illegible] લાયબ્રેરીઓ માટે [illegible]

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિકનો આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચકને ખાતરી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદકશાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવું કામ કરી રહ્યું છે. આ માસિકનું આ ૨ જુ વર્ષ ચાલે છે. શરૂઆતથી જ આ માસિકમાં આવા જ લેખો આવતા રહ્યા છે. આવા જ લેખો આવે છે. ... તેની લાયબ્રેરી માટે આ માસિક મંજુર ... અમે આશા રાખીએ છીએ કે ... વિદ્યાના પ્રચારમાં જ રસ ... જેમ ... આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની ... પોતાના ગામના લાયબ્રેરી ... આ માસિકનું ... તરફથી કોશિશ ...

દુર્લભજી ... શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન ... મુદ્રક ... અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिमुनि-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रगतिभ्य

પુસ્તક ૨૦ મું] [illegible] [અંક ૫

જલોદર ઉપર મારો અનુભવ

(લેખક—આયુર્વેદ મનીષી શ્રી પં. દેવકૃષ્ણજી વાજપેયી)

જલોદરમાં રહેલા એકઠા થયેલા પાણીને દૂર કરવા માટે ગોમૂત્ર સાથે તીક્ષ્ણ ક્ષાર દ્રવ્યોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ તથા જઠરાગ્નિને દીપન કરનાર કફનાશક આહાર આપવો જોઈએ.

પ્રાચીન અને પાશ્ચાત્યમતાનુસાર શસ્ત્ર ચિકિત્સાદ્વારા પાણી કાઢી નાખવું એજ આ રોગનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે પણ બધું પાણી એક સાથે કાઢી ન નાખવું જોઈએ, કિન્તુ પહેલા અઠવાડીઆમાં અર્ધુ પાણી કાઢવું, બીજા અઠવાડીઆમાં બાકીનું અર્ધું પાણી કાઢવું, પછી આરામ આપવો અને રોગઘ્ન ઔષધો આપવાં. આ રીતે ચાર અઠવાડીઆમાં ઉપરના વિધિથી ક્રમશઃ બધુ પાણી પેટમાંથી કાઢી નાખવું અને પછી રોગીને દવા આપના કરવી.

મારો અનુભવ—લગભગ ચાર વર્ષ પહેલાં અમારા ત્યાંનો એક જલોદરનો દર્દી ઇસ્પીતાલમાં ગયો. દાક્તરે એના પેટમાંથી બધું પાણી એક વખતે કાઢી લીધું. બીજે જ દિવસે એની સ્થિતિ એકદમ બગડી ગઈ. પછી એને મોટી ઇસ્પીતાલમાં લઈ ગયા ત્યાં સિવિલ સર્જને ઉત્તર આપ્યો. એને એજ દાક્તર પાસે લઈ ગયા છેવટ પાંચમે દિવસે એ મરી ગયો. મતલબ કે બધુ પાણી એકદમ કાઢી ન નાખવું.

એક જલોદરનો રોગી ૧૯૩૪ના જાનેવારીમાં કાનપુરના ગાઢા ૫ વર્ષો રહેવા. એને મંદાગ્નિ, વાયુની અજીર્ણતા, ઝાડા અને પગમાં સોજા, પેશાબ ઓછો આવવો, અને પેટ વધવું વગેરે લક્ષણો દેખાવા લાગ્યાં. થોડા દિવસ પછી ઝાડા ઘણી મુશ્કેલીથી આવે એ સ્થિતિ થઈ. શરૂઆતના આઠ દશ દિવસ સુધી તો દર્દીએ પથ્ય સેવન કર્યું પણ કોઈ વાત ધ્યાનમાં ન આવી. પછી દાક્તરી ચિકિત્સા શરૂ થઈ. દવા સાથે નસ્તર મૂકવા

આપવામા આવતા ખોરાક કે પાણી કાંઈ નહોતું અપાતું ૧૯૩૪ની ૧૧મી ફેબ્રુઆરી સુધી યોગ્ય દાક્તરોની દવા ચાલુ રહી પણ રોગ વધતો જ ગયો પછી દાક્તરોએ નળીદ્વારા પેટમાથીપાણી કઢાવવાની સલાહ આપી પણ રોગીને એ વાત ગમી નહિ સર્વ દાક્તરોએ મળીને રોગ જળો૨ છે એમ નક્કી કર્યુ

૧૯૩૪ની ૧૧મી ફેબ્રુઆરીએ રોગી એક યોગ્ય વિદ્વાન અને પૂર્ણ અનુભવી વૈદ્યની પાસે આવ્યો તેમણે પ્હેલા જુલાબ આપ્યો ખોરાકમા એના દૂધ ઉપર રાખ્યો અને દવા શરૂ કરી આ ક્રમ ૧૦ની માર્ચ સુધી ચાલુ રહ્યા પણ કાંઈ સુધારો ન થયો અને રોગી વધારે નબળો પડી ગયો

ઝાડો પેસાબ તદ્દન બધ, ખાસ રેચક ઔષધ આપવાથી ઝાડો થઈ જતા પણ પેસાબ બીલકુલ નહોતો આવતો, પવનતો છૂટતો જ નહતો પેટ એટલુ વધી ગયુ હતુ કે રોગી ભયકર લાગતો હતો પેટ શિવાય આખુ શરીર સુકાઈ ગયુ હતુ હાડકા અને ચામડા જ દેખાતા હતા, માસનો તો પત્તો જ નહોતો રોગી અત્યત નબળો થઈને ખાટલામા દેખાતો જ નહોતો ઝાડા વગેરે માટે પાસેના માણસો બેઠો કરતા ત્યારે હાથમા જ મરી તો નહિ જાય એવી બીક લાગતી હતી પગ ઉપર અને મોઢા ઉપર વધારે સોજો આવી ગયો હતો સાવકુ થઈને પાણી પડવાથી શરદી લાગીને તાવ અને ખાસી પણ શરૂ થયા હતા

તાવ ૧૦૪ સુધી જતો હતો પાસળા કે, પગ અને માથામા વધારે પીડા થતી હતી પેટ મોતી પેઠે ઝગારા મારતું હતુ અને દબાવવાથી ચાર ઇંચનો ખાડો પડી જતો તો પેટને હલાવતા પાણીભરેલો ઘડો હલાવતા હોઈએ એવો અવાજ થતો હતા ખોરાક અને પાણી બીલકુલ બધ કર્યા હતા પણ દૂધ અને લીલોતરી શાક (તાજક મેથી વગેરે) આપવામા આવતા હતા ચોવીશ કલાકમા દોઢ શેર દૂધ એના પેટમા જતુ હતુ આ સ્થિતિમા વૈદ્યો અને દાક્તરોએ આશા ઓછી હોવાનો જવાબ આપી દીધો પરિણામે એના વાલી વધારે ગભરાયા અને સર્વથા નિરાશ થઈને રોગીને ખાટલામા નાખી ખાટલો ઉપડાવી પોતાના ગામના ઘરમા મુશ્કેલીથી લઈ આવ્યા જ્યા રોગી આ ગામમા આવ્યો ત્યા મારા જોવામા પણ આવ્યો અસાધ્ય તો હતો જ પણ તેના ઘરના માણસોના વિશેષ આગ્રહને વશ થઈ તેને દવા આપવાનો ભાર મારે માથે લેવો પડ્યો ૧૯૩૪ના માર્ચની ૧૫મી તારિખે ભગવાન ધન્વતરીનુ સ્મરણ કરીને મારા ગોપાલદાસ ચ ઔષધાલયમા એ રોગીને દાખલ કર્યો

પથ્ય વ્યવસ્થા ક્રમ—પ્હેલુ તો મે પથ્ય ઉપર ધ્યાન આપ્યુ અને શાક વગેરે બધુ બધ કરીને દરદીને કેવળ દૂધ ઉપર રાખ્યો અને દોઢશેરને બદલે ૨૪ કલાકમા દૂધ એક શેર કર્યુ અને પાણી તદ્દન બધ કર્યું

ઔષધિ—જલોદરારિ કવાથ જેમા કડુ તો-૧, નિસોતર, ભારગી, દેવદાર, દારૂ, હળદર, ચિત્રો, હરડે, હિમજ, આટોડી, અને ભોરીંગણી દરેક તો ૦ા અને એરંડમૂળ, ગળો અને રાસ્ના એ દરેક તો ૦ાા એ બધાને ખાંડીને સાંજે દાઠ રતલ પાણીમા પલાળી રાખી સવારે કવાથ કરવો અને આઠમો ભાગ બાકી રહેતા ઉતારી ગળી તેમા બે માસા મધ મેળવી ચોડો ઉનોજ પીવરાવવો આ જ પ્રમાણે સવા પલાળી રાતે પીવરાવવો

સૂચના—આ કાઢાને વાસણ ઢાંકીને ઉકાળવો નહિ, સાંજે સૂર્યાસ્ત પહેલા ફાગ પીવરાવવો એક વાર તૈયાર કરેલો બીજીવાર ન પાવો એને એ વસ્તુઓનો ફરી ઉકાળો ન કરવો કારણકે એકવાર ઉકાળેલ હોય તેમા ગુણ ઓછો થઈ જાય છે

આ રીતે સાંજે પાંચ બજે કવાથ આપવામા આવતો હતો અને રાતે આઠ બજે મંડુર ભસ્મ અને પુનર્નવાદિ ગુગળ એના અનુપાનથી આપવામા આવતા રાતે રોમાંચ નહોતુ અપાતુ

પેટ તથા સોજા માટે—વિષગર્ભ તેલ ત્રણત્રણ કલાકે માલીસ કરવામા આવતુ હતુ

શીતજ્વર માટે—સર્વ જ્વર હરીવરી ર લાલ ફટકડીની ભસ્મ રતિ ૩ મેળવીને મધ સાથે ૯ ૨ કલાકે આપવામા આવતી સર્વ જ્વરહરવટીનો પાઠ—મીઠાવજ, નાગરમોથ, કરિયાતુ, સરી શુદ્ધ વત્સનાગ દરેક તો ૧ આદુના રસમા ખૂબ ઘુંટીને એક એક રતિની ગોળી બનાવી લેવી

કાસ માટે—અભ્રકભસ્મ શતપુટી આદુના રસ સાથે દિવસમા બે વખત આપવામા આવતી હતી

મૂત્ર અને અપાનવાયુના અવરોધ માટે—દિવસે અગીઆર બજે અને રાતે સવા આઠ બજે ત્રણમાસાની માત્રામા નીચેનુ ચૂર્ણ એક તોલા ગોમૂત્રના અનુપાન સાથે આપવામા આવતુ હતુ

ઉદર વિકારાન્તક ચૂર્ણ—શેકેલી હિમજનુ ચૂર્ણ તો ૮ અને સિંધાચૂર્ણ તો ૧ મેળવીને રાખવુ માત્રા-ત્રણથી દસમાસા બલાનુસાર અનુપાન ગોમૂત્ર ઉદર વિકાર માટે આ અત્યંત ગુણકારી વસ્તુ છે

આ પ્રમાણે ઔષધિ ચાલુ કરી ઈશ્વરની કૃપાથી જ્વર તો ત્રણ દિવસમા જ નીકળી ગયો અને ઉધરસ એક અઠવાડીઆમા નીકળી ગઈ જ્વરના શકવટી તથા અભ્રકભસ્મ એક સપ્તાહ પછી બંધ કરવામા આવ્યા ઉપરની દવાથી રોગીને દિવસમા ચારપાંચ પાતળા પાણી જેવા દસ્ત થતા બીજા અઠવાડીઆમા મોઢુ, પગ, અને પગનો સોજો તથા શરીરમા વલી પીડા તદ્દન બંધ થઈ ગઈ ઉપર કહેલા ઔષધો ચાલુ રાખ્યા સાડા ચારે એકતોર ગાયનુ પચાસ પાવ આવતો હતો દૂધનુ પ્રમાણ બબ્બે પશેર સુધી કરે ક્રમ

પોણોશેર (નોઠ રતલ) દુધ અપાતુ દૂધ નીચે પ્રમાણે તૈયાર કરવામા આવતુ એક શેર દુધ અને બે શેર પાણી મેળવી તેમા સાગોડી તો ૧ કાળામરી એકવીશ અને પીપર એક મેળવી દ્રવ પકાવવુ અને જ્યારે એક શેર બાકી રહે ત્યા દરદીને આપવુ

ત્રીજા અઠવાડીઆમા પેટ ગુકાઇને ચોથો ભાગ થઈ ગયુ, દસ્ત સાત આઠ થતા હતા મૂત્રનુ પ્રમાણ બેવી ત્રણ ઔંસ દર વખતે થયુ દવા એમ જ ચાલુ રાખી દૂધનુ પ્રમાણ કુછ ઓછુ કરી અધો શેર કર્યુ, રોગી વધાર નબળો પડી ગયો

ચોથા અઠવાડીઆમા પેટ સુકાઇને સ્વસ્થ જેવુ થઈ ગયુ દસ્ત સાત આઠ રોજ આવતા હતા અપાનવાયુ પણ દિવસમા ત્રણ ચારવાર છુટવા લાગ્યો પેશાબ પણ ત્રણ ચાર વખત થવા લાગ્યો, દૂધ ઘટાડીને ફક્ત પાશેર રાખ્યુ દરદી હાડપિંજર જેવો દેખાવા લાગ્યો ઘરના માણસો વધારે ગભરાવા લાગ્યા ત્યા પણ કેટલાક વૈદ્યો જોવા આવતા હતા પણ એ સવના મોઢામાથી મૃત્યુ સિવાય બીજો શબ્દ નહોતો નીકળતો પણ હુ ઇશ્વરનુ સ્મરણ કરી મારી વ્યવસ્થા ઉપર દૃઢ રહ્યો ઔષધિ પણ બરાબર ચાલુ રાખી ઠેઠ ત્રણ દિવસ પછી રોગીને ભૂખ લાગી તે પછી બે દિવસ મેં મગનુ પાણી પચકોલ (પીપર પીપરીમૂળ ચિત્રો ચવક અને સુઠ) સાથે સિદ્ધ કરી લગભગ એક ઓસ જેટલુ આપ્યુ અને ઔષધની માત્રા ઓછી કરી હવે સવા બે બાજે બે રતિ મડુર પહેલા કહેલા અનુપાનથી જ આપવામા આવતો હતો પુનર્નવા મડુર બંધ કર્યો કારણ કે હવે દરદીથી ગરમી સહન થતી નહોતી કષાયની માત્રા પણ અર્ધી કરી નાખી પણ ચૂર્ણની ચોજ માત્રા ચાલુ રાખી સેવ નાસો નિયમિત સમયે અપાતી હતી દૂધ કુરે ઓછુ કરીને શતાલા કરી નાખ્યુ બે દિવસ પછી મગનુ પાણી પાચ તોલા કરવુ પડયુ પાચમા અઠવાડીઆમા મગનુ પાણી દશતોલા આપવા માડયુ રોગી ભૂખથી તતડાટો બૂમો પાડવા માડયો મૂત્ર દિવસમા સાત આઠ વખત પૂરા પ્રમાણમા આવવા માડયુ દસ્તનો રંગ પણ બદલાવા માડયો દસ્ત કઠણ અને ચોવીશ કલાકમા બે ત્રણ વખતજ આવતો હતો વાયુ પહર વીશવાર છુટવા માડયો રોગી ઉઠીને ટેકેટેકે પોતાની મેળે ઝાડે જવા માડયો ઉંઘ પણ ખૂબ આવવા માડી છઠ્ઠા અઠવાડીઆમા કવાથ આપવાનુ બંધ કર્યુ મગનીદાળ પચકોલ વગર જ આપવા માડી સવાર અને સાજે એક એક રતી મડુર ભસ્મ આપવામા આવતી ચૂર્ણ પણ પહેલાની માત્રામા જમ્યા પછી બપોર અને સાજે આપવામા આવતુ હતુ રોગીને દસ્ત અને પેશાબ સ્વભાવિક રીતે આવવા લાગ્યા અપાનવાયુ પણ બરાબર કામ

કરવા લાગ્યો માત્ર નબળાઈ હતી જે એ ત્રણ મહિને તદન દૂર થઈ ગઈ આ રીતે આ રોગી ત્રણ મહિના સુધી અમારેત્યાં રહી પ્રસન્નતાપૂર્વક સાજો થઈ પોતાને પગે ચાલીને ઘેર ગયો આવા અસાધ્ય રોગમાં ભગવાન ધન્વન્તરિની કૃપાથી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ વાચનાર પણ જલોદર જેવા દુસાધ્ય રોગોમાં સફળતા મેળવી યશભાગી બનો

નોટ—પથ્ય આપ્યા પછી એક મહિના પછી ગટલી વગેરે આપવાનું શરૂ કરવું જોઈએ

ર મંડુરભસ્મ, પુનર્નવા ગુગળ અને વિરગભ તેલ એ યોગો શાર્ંગધર સંહિતાદિ શાસ્ત્રીય ગ્રન્થોને અનુસરી બનાવવા જોઈએ

(વૈદ્ય નામના હિંદીમાસી ॥ વર્ષ ૨ અ-૧-૧૧-૧૨ માંથી અનુવા)

પ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ નાનભટ્ટનો સ્વર્ગવાસ

ગઢડા નિવાસી વૈદ્યરાજ નાનભટ્ટજી ૮૨ વર્ષનું દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવી તથા પચાસથી વધારે વર્ષસુધી કાઠીઆવાડ-ગુજરાતના ઘણાભાગને પોતાના વૈદ્યક જ્ઞાનનો લાભ આપી તા ૨૮-૧-૩૭ને રોજ સ્વર્ગવાસી થયા છે વૈદ્યરાજ નાનભટ્ટજી જૂની પેઢીના વિદ્વાન વૈદ્ય તરીકે ખુબ પ્રખ્યાત હતા એમણે પોતાને ઘેર સંસ્કૃત અને જૂના હી પુસ્તકોનો ઘણો સારો સંગ્રહ કર્યો હતો એમણે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને વૈદ્યકનો અભ્યાસ કરાવ્યો છે એમના પુત્ર વૈદ્યરાજ શ્રી પ્રભાશંકર ભાઈ જાની રીતે મોતીઆ ઉતારવાની કુશળ ક્રિયા માટે પ્રખ્યાત છે

ખેદજનક અવસાન

તા ૨૫-૩-૩૭ને રોજ લગભગ અર્ધી રાતે ઉંઝા આયુર્વેદિક ફાર્મસીના માલીક પ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ શ્રી નગીનદાસ છગનલાલ શાહના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી. ઉત્તમચંદશાહનો યુવાવસ્થામાં અકાળે દેહ પડી ગયો છે

ઉંઝા ફાર્મસી કારખાનાના કર્તા હતા તેઓ જ હતા તેઓને નવા નવા ઔષધો બનાવવાનો શોખ હતો તેઓને હાથે સારી આયુર્વેદિક સેવા થવાની આશા હતી

ઇશ્વર એમના આત્માને શાંતિ અને એમના પરિવારને ધૈર્ય આપો ખાસ કરીને એમના વૃદ્ધપિતા જેઓના દુઃખનો પાર નથી તેઓના દુઃખમાં અમારો અને ગુજરાતના વૈદ્ય સમાજનો સમભાવ છે

વૈદિક સાહિત્યમા ઉદ્‌ભિજ્જ શાસ્ત્ર

(મગ લ ાક-ગ એક ,નાથ ાાન, બી એસ ી એમ ી (કલકત્તા)

વેદ અને બ્રાહ્મણ ગ્ર ંથોમા જેનો ઉલ્લેખ કરવામા આવેલ છે એવા છોડવાઓની યાદી

[અનુસંધાન અંક ૩ ૃષ્ઠ ૧૨૮ થી ચાલુ]

૮૭ યવ—(Hordeum valgare Linn) વૈદિક સાહિત્યમા યવ સબધી અને ચાલો ત્રણના મળે છે યવ એ વખતનો મુખ્ય ખોરાક હતો ઋગ્વેદ મા તેની ખેતી પાક યવ તેમજ યવની ખીચડી વગેરે વાનો જોવામા આવે છે ૬ ૬ પશુ યવમાથીજ બનાવવામા આવતું વેદિક ઈડેક્સમા લ્યુ છે કે ઋગ્વેદમા યવ સાધારણ ખોરાકના અર્થમા વપરાયો છે પરતુ ઋગ્વેદની ઋચાઓનું પર્યવેક્ષણ કરવામા આવે તો યવને સાધારણ ખોરાક તરીકે માનવાનું કોઈ ખાસ પ્રમાણ મળી આવતું નથી

૮૮ રેજ્જુ ાન ગજ્જુ ાન—(શત બ્રા ૧૩-૪-૪ ૬ તૈત્તિ બ્રા ૦-૮-૧૯-૧) સ યણના મતાનુસાર આ લેષ્માન્ત અર્થાત્ લમોડા અથવા બહુવાર–(ordia myxa Linn છે એગેલિંગ સાહેબ પોતાના શતપથ બ્રાહ્મણના અનુવાદ અનુવા મા કહે છે કે તે Cordia latifolia પણ હોય સભવ ૮ પ ુ આ ઝાડ તો અધિ ગ ય ાગમાજ ભારતવર્ષમા આવુ ામા આ યો છે (જુઓ રાક્સબર્ગનું Flora Indica)

૮૯ ાહિતક—(Andersonia Rohitaka W and A) મત્રાયણી સહિતા (૩– –) અને આપ તમ વાનસુત્રમા (૧–૫૪) આનો ઉ ને ા વામા આ યો ર

૯૦ વરણ—(તીગુ શાક–Crataeva religiosa Forst) આનો ઉલ્લેખ અથર્વવ શતપથ બ્રાહ્મણ અને સ્વર્વિશતિ બ્રાહ્મણમા મળી આવે છે

૯૧ વિકંકત—(ાચ ગાળ–વિકળો–Flacourtia ramontchi L Herit var sapide) આનો ઉલ્લેખ અને થ ગ થયેલો ર

૯૨ વિમ્બ—(જૈમિ ી ાપનિષદ્ બ્રા ૩–૧–૬) તેતાકુચા ધીલોડા–Cephalandra indica Nand

૯૩ બિલ્વ—બીલું (Aegle marmelos Corr) આ ઝા તેમજ તેના રૂપની વાત અને સ્વરો આવ છે

૯૪ વિષાણકા—(ઋ ૬–૪૪–૦ ૮–૮–) આને શાતીકૃત્ સુ ૮ અભિધાનમા વિષાણકા શ મળતો નથી રાજ ક પદ્રુમમા વિષાણિકાના ૩ અર્થો આપવામા આવ્યા છે (૧) મેષ્ણ ગી ર(ત્નમાળા) અને ( ) [ક] સાતલા [ખ] કકરાગી અને [ગ] આવર્તકી (ગજનિ) મેષ ગી ઝડા અ ત્નાગી ઘા ાને એક ર છ સાત ાા ટુકો છોડ છે તે તના નની ન ાગીમા તેને સનવિ –ચિવાખાઈ (Acacia Concinna DC) કહ છે કક્ ગ પ ા એક નાનો ટુકો ઠા છે આવર્તકી તના છે આના પર્યાય તિ દ્રુકિ ા વિડાડી પીનખનકા ચમગ ાા ીતપુષ્પા અને મર ાની ા ર ? (ા ત તિ નિઘટુ) ગજનિઘટુમા તેના નામો રક્તવત્ના રક્તપુ ી આદિત્યની પીનકીના ચમગ્ગા

વામાવર્તા, ભૂસખ્યા, અને શશિસયુતા વગેરે છે જોવામા પણ એવુ આવે છે કે તેનો ૦૩ લાન ગગનો આવા છોડ પર એક જાતની પીળા ગગની રનાડી અને તેના ફૂન પીળા તેમજ લાન હોય છે વા ઝ સાહેબ તેને અયકાતા અયમતા પોતાના Hindu System of medicineમા Aselepias geminata Roxb કહે છે આ અજગૃગી (શેટિન – Gymnema sylvestris Br) છે **મદનપાલે આનર્તકી ે સોનામુખી** કહી છે અથર્વવેદમાની નિષાપિન્ના જો વિષણિ । પણ હોય તો તે કા । ૮ તેનો નિર્ણય કરવા કઠિન છે મેષશૃંગીને આયુર્વેદમા વાતકારક ની કે નિષાણમાં નાતીફ઼ । (વાયુપ્રકોપક ?) કહી છે માટે સભવ છે કે મેષગગી જ નિષાણ । હોવી જોઈએ

૧ ૫ નિહલ્લ (અ ૬ ૧૬ ૭)—આ સરિસા 'ના પિતા કહેવાય છે ત સરિપા–સ સર્જ તેનાનો સભર છે Brassica juncea agrestis (sinapis patens) ને બગાળીમા વિલગ િ હે ૬

૧૦૬ **વીરણ** નીનિ઼ા (સાન પ્રા ૧૩ ૮ ૧ ૧૫) –આ Cશી નામ છ વધુ અમખમ Andropogon squarrosus Linn

૧૦૭ **વ્રીહિ**—ઋગ્વેદ સિવાય આ શબ્દ અનેક સ્થળે રળી આવે છે ઋગ્વેદના ધાન્યબીજ (૫ ૫૩) એટલે માવાગણુ ાાનનુ બી ૮ એ અથમા વપરાયો છે અથવવે મા વપરાયેલ ધા ય પણુ આપણા ચોખાનાય નથી અ ય મવ સ્થળે વ્રીહિ ધાનના અથમા– Oryza sativa–વપરાય છે તૈત્તિરીય સહિતામા મગા તેમ ૮ વોળા વ્રીહિની વાત આવે છે કહ્યુ છે કે શરદ્ઋતુમા વ્રીહિ પાકે છે (૭ ૨ ૧ ૩) અને કાળા રગ ા જલદી પાકનાગ મોટા વ્રીહિની નાત મળી આવે છ અમરકાષમા જે ષરિક ધાનની જાત આવે છે તે માક િસમા પાક છે

૧૦૮ શણ (અ ૨ ૪ ૫ સાત પ્રા ૨ ૧ ૧૧ ઈત્યાદિ)—આ Crotalaria juncea Linn છે આ ભાગ નથી (જુઓ વર્ગ ૮ ડેકમ ')

૧ ૮ શણ્ડ (અથવવ ૪ ૮૪ ૫ આપસ્તમ શ્રૌતસૂત્ર ૮, ૧૪ ૧૪) આ નાગિજ ઉદ્ભિ ૮ છે આનાફૂલ નૃગાટ જ તેનાનો સભર છે આના ફળ ઉપસેના હોય છે આની સાથે વિમ શબ્દનો ઉલ્લેખ જોવામા આવે છે િસ એટલે કમગની ડાડલી

૧૧ **શમી** (અ ૬ ૧૧ ૧ ઇ યાદિ)—આ ખીજડો Prosopis spicigua Linn છે ગેબ સાહેબના મત મુજબ તે ૪ ાચ Mimosa suma Kurz પણ હોય આ માઈમોસા ' શમી નથી અથર્વવેદમા આને કેશનાશક મા ક અને શતશાખાનાગી તરીકે વર્ણવવામા આવી છે આ ા કાષ્ઠ યજ્ઞમા કામ આવે છે

૧૧૧ **શમીધાન્ય** (નાત પ્રા ૧ ૧ ૧ ૧)—શિમ્ ી જાત મસયને (Seeds of leguminous plant_) શમીધા ય કહેવામા આવતુ (અમરકોષ ભાવપ્રકાશ)

૧૧૨ શાલ્મલિ (Bombax malabaricum DC)–સેમલો–અનેક સ્થળે આનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે આના કાષ્ઠમાથી રથ બનાવવામા આવતો આ બહુ જ ઉંચુ વૃક્ષ ગણાય છે ઋગ્વેદમા (૩ ૫૩ ૨૨) શિમ્બલ શબ્દ આવે છે સાયણ આને શિમુલ ફૂલ સમજે છે

૧૧૩ શર (Saccharum ciliare E D)—આમાથી બાણ ક બનતો અને સ્થળે આનો ઉલ્લેખ છે

૧૧૪ શાલુક (અ ૪ ૩૪ ૫)—રક્તોત્પલ Nymphœa lotus Linn

૧૧૫ શિશપા (Dalbergia sisoo Roxb) સીસમ—ઋગ્વેદ (૩ ૫૩ ૧૭) અને અથર્વવેદમાં (૬ ૧૨૯ ૧ ૨ ૧૨૮ ૭) આનો ઉલ્લેખ છે અના વાક્ય પણ કામમાં આવતાં

૧૧૬ શ્યામ- (Panicum frum ntaceum Trim)—આનો અનેક સ્થલે ઉલ્લેખ થયેલો છે આ પાગલાનો ભોગ હતો આ નાનો અને હલકો છે

૧૧૭ સર્ષપ (Brassica rapus Linn)—ષડ્વિંશતિ બ્રાહ્મણ (૫) શાખાયનશ્રૌતસૂત્ર (૪ ૧૫ ૮) અને છાન્દોગ્યોપનિષદ્‌મા (૩ ૧૪) આનો ઉલ્લેખ છે

૧૧૮ સહ (અ ૧૧ ૬ ૧૬)—રાથ આદિના મત પ્રમાણે આ એક જાતનો છોડવો છે અનુમતી માટે આનો ... ૨ ૭ મા ... નું બીજુ નામ છે —Sida cordifolia Willd

૧૧૯ સહદેવા (સામવિધાન બ્રાહ્મણ) સહદેવી—(અ ૬ ૫ ૭) ... નું બીજુ નામ ... છે—Sida rhombifolia Linn અથવા ઘણુંકરીને Vernonia cinerea Less છે આના બંગાળી નામો કુકસિમ ... વગેરે છે

૧૨૦ સહમાન (અ ... ૫૨ ૭ ઇત્યાદિ)—સાયણના મત પ્રમાણે આનો અર્થ બલવાન્ થાય છે વ્હિટની ડિક્ષમા આને ... વનસ્પતિ માનવામા આવી છે

૧૨૧ સિનાચિ— જુઓ અરૂન્ધતી

૧૨૨ સિનાજના (અ ૬ ૧૬ ૪)—ગ્રીફીથના મત પ્રમાણે શાના ... કૌશિક સૂત્રમા (૩૧ ૧૬) સિનાજન છે અને કેશવ ... આને સરસ્વતી કહે છે અભિધાનમા સિનાજની નામના ઝાડની વાત આવે છે (Memecylon edule Roxb)

૧૨૩ સ્પન્દન—જુઓ સ્યન્દન

૧૨૪ સ્ફૂર્જ (તૈ બ્રા ૧૩ ૮ ૧ ૧૬)—આ Diospyros embryopteris Pers) ઝાડ છે

૧૨૫ સ્યન્દન (શ ૩ ૫ ૧૯)—આ Ougeinia dalbergioides Benth (તિનિશ સ્યન્દન) ... છે રોથ માહેર સ્યન્દન પાઠ સ્વીકારીને તેનો અર્થ ... છે

૧૨૬ સ્રક્ત્ય (અ ... ૧૧ ૨ ઇત્યાદિ)—વેબર આદિના મત પ્રમાણે આ ઘણા ભાગમાંગો સ્ફટિક (Crystal) છે ગ્રીફીથ આને તિલક ગણે છે ને Clerodendron phlomoides Linn હોવા સંભવ છે

૧૨૭ સ્રેકપર્ણ (શત બ્રા ૨ ૬ ૧૫ તત્તિ બ્રા ૩ ૬ ૬ ૩)—સાયણના મત મુજબ ... ને ... પત્રના આકાર જેવુ છે ... નુ બીજુ નામ સેક—Nerium Odorum Soland છે

૧૨૮ સ્વધિતિ (શ ... ૩૨ ૧)—રાથ સાહેબ આનો ... મજબૂત લાકડાના ઝાડ સમજે છે પણ તે કયો હોવાનો સંભવ નથી

૧૨૯ હરિદ્રુ (શત બ્રા ૧ ૮ ૧ ૧૬)—અભિધાનકારગણ આને દારૂહરિદ્રા કહે છે વેદિક ઈન્ડેક્ષમા તેને દેવદારુ કહી છે (જુઓ પૂત)

ચર્ચાપત્ર

"આયુર્વેદ મહાસમ્મેલનમા પ્રતિલોમ-લગ્ન-નિષેધનો ઠરાવ લાવવાની ધૃષ્ટતા કરી શકાય છે?"

શ્રી બાપાલાલ વૈદ્ય (આ વિ માગશર ૧૯૯૩ પૃ ૪૧)

× × ×

મહાત્મા ગાધીજીએ કોગ્રેસના ગજવરણમા રેટીયાને અગ્રપદ આપ્યુ ત્યારે કેટલાએક બહુતરખાનામા ઉપરના જેવોજ ઝ્ફડાટ થયો હતો પરતુ ક્રમે ક્રમે પ્રજા રેટીયાનુ ભુલાએલુ મહત્ત્વ પુન સમજી શકી આજે રાષ્ટ્ર ધ્વજમા રેટીયો પ્રજાના ધ્યાન ચિન્હરૂપે વિરાજે છે।

આવુ જ કાઈક પ્રતિલોમ-લગ્ન-નિષધના ઠરાવને "ધૃષ્ટતા" કહેવામા થયુ છે

પુરુષની પ્રકૃતિનો આધાર ગર્ભબીજના બધારણ ઉપર અવલબે છે ગર્ભ માતા, પિતા, આત્મા, રસ તથા સાત્મ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે અને સત્ત્વ સજ્ઞાવાળુ મન તેમા પ્રવેશ કરે છે

આ આદિ ગર્ભબીજ તેજ વર્ણાશ્રમીઓનો વર્ણ છે

"વર્ણ' શબ્દ પારિભાષિક છે "વર્ણ' એ જીવવિદ્યા વિશારદોની દ્દષ્ટિએ શુક્રબીજ અને સ્ત્રીબીજના સયોગથી ફલિત થએલુ સ્ત્રી બીજાડ કે જે આદિ ગર્ભકલલ રૂપે પરિણામે છે તે છે

વર્ણાશ્રમીઓનો વર્ણ એટલે બાયોલોજીસ્ટનો "ધી ઝાયગોટ" યાને વશ્યની રચના "ઝાયગોટ"મા રહેલી ખાશીયતોને અનુલક્ષીને જ થઈ છે આ "ઝાયગોટ" કે વર્ણ કે આદિગર્ભકલલમા "વશધન' અને "કર્મધન' નિગૂઢ રહેલા હોય છે પિતૃ પૈત્રિક પરપરાથી તેમજ જન્મ જન્માતરના કર્મસસ્કારથી તે સયોજાય છે

ઝાયગોટમા અમુક રજકણ દ્રવ્ય છે કે જે "ક્રોમોસોમ્સ" નામે ઓળખાય છે આ ક્રોમોસોમ્સ તતુરુપ હોય છે અને તે દડમા ગેરામા પરોવેલા માળાના મણકાઓની માફક 'જીન્સ" (Genes) નામે સૂક્ષ્મ બિંદુઓ સમાન "લક્ષણબીજકો" હોય છે "જીન્સ' ઉપરથી "જેનેટીકસ" મનુવશીય લક્ષણ શાસ્ત્ર ઉપસ્થિત થયુ છે

માતા પિતાના સયુક્ત "જીન્સ"દ્વારા જે લક્ષણો Dominant કે અપ્રકટ Recessire દરામા આદિગર્ભકલલમા ઉતરી આવે છે તે "વશધન" કહેવાય છે માતા અને પિતાના કુળોની પેઢી દર પેઢીગત ઉતરી આવતી અનેક ખાશીયતો તક મળતા એક યા બીજે સમયે અનુકૂળ નયોગોમા પ્રકટી નીકળે છે મેડેલ નામના વિદ્વાને આ સબધી ઉહાપોહ શરૂ કર્યો છે

પાશ્ચાત્યો વંશધન ઉપરાંત "કર્મધન"ને ચાલુ જન્મના સંયોગોદ્વારા ફલિત થતા પરિણામો કે નફા તોટાનો સરવાળો માને છે પૂર્વજન્મ કે પુનર્જન્મને તેઓ એક સકંદનારૂપે ઘણે ભાગે માનતા નથી જો કે હવે કેટલી એક સંસ્થાઓ પશ્ચિમમાં પણ પૌરસ્ત્ય વિચાર સરણિ મુજબ પુનર્જન્મને માનતી થઈ છે

પૌરસ્ત્ય દૃષ્ટિએ જીવાત્મા પૂર્વજન્મ જન્માંતરોની વાસના સાથે નવા ગર્ભમાં પ્રવેશ કરે છે અને પિતૃ પૈતૃક "વંશધન"ના સંસ્કારો સાથે "કર્મધન"ના સંસ્કારો સંયોજાઈ ગર્ભમાં જ સાત્વિક, રાજસિક કે તામસિક પ્રકૃતિ તદનુસાર બંધાય છે

કેવળ પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિનેજ સ્વીકારનારા કે પાશ્ચાત્ય અને પૌરસ્ત્ય દૃષ્ટિ બિન્દુઓનો સમન્વય સાધનારા બન્નેય વિચારસરણિવાળા વિદ્વાનો આથી સમજી શકશે કે વર્ણ અને તેની પ્રકૃતિ આદિ ગર્ભકાલ માંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે આથીજ આયુર્વેદ શાસ્ત્રો વર્ણને જન્મથી માની તેના ભાવિ વિકાસ માટે ખૂબ લક્ષ આપે છે મા નવગ્રંથમાં यन्मनुरवदत् तद्भेषजम् 'મનુએ દર્શાવેલો માર્ગ ઔષધરૂપ છે' એ લાક્ષણિક વચન યાદ કરાવવું અસ્થાને નથી

વારસામાં મળેલી "વંશધન" અને "કર્મધન"ની મુડી ઉપર માનવવિકાસ સાધવાનો હોય છે જન્મની પ્રકૃતિ ગર્ભ બીજોદ્ભવ સાથે જ બંધાય છે આ પ્રકૃતિને અનુસરીને વર્ણોની બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વૈશ્ય કે શુદ્રાદિ જાતિઓ સત્વાદિ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિના ઓછાવત્તા સમિશ્રણ જન્મથી જ મથીજ માનવામાં આવી છે

ગર્ભના નષ્ટ થવા ના કે ચાર વર્ણ અને તેના ચાર પ્રાકૃતિક ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે આનુવંશીય અને પ્રાક્તન જન્મ ના બધા સંસ્કારો તેમાં ઉતરી આવે છે

ચાતુર્વર્ણ્યનું આ વર્ણાનિક વર્ગીકરણ કુદરત તો સર્વ દેશો અને સર્વ કાલમાં સ્થાપીજ આવી છે માનવ સમાજમાં આ નૈસર્ગિક વર્ગીકરણને સ્પષ્ટ વ્યવસ્થા રૂપે જો કોઈપણ દેશે સ્થાન આપ્યું હોય તો તે ભારતવર્ષજ છે

જન્મની પ્રકૃતિ ઉપરથી નિશ્ચિત હોતી આ ચાર વર્ણોના જીવાત્માઓના આધ્યાત્મિક (Pertaining to the Inner Being) આધિભૌતિક (Pertaining to the *Material Economic Political Being*) આધિ દૈવિક (Pertaining to the Cosmic Being) વિકાસનો સંપૂર્ણ સમન્વય સાધતી આશ્રમ પ્રણાલિકાઓ ક્રાન્તદર્શી મહાપુરુષોએ બાંધી આવા સમર્થ વિચારકો —મનુઓ યુગે યુગે થયા છે

વર્ણ એ ગર્ભબીજ the Zygote છે આશ્રમ એ ગર્ભબીજમાં નિગૂઢ રહેલી પ્રાકૃતિ વૃત્તિશક્તિઓને અનુકૂળ સંયોગો આપી વિકસાવનારા

Environmental Factors સાધનો છે વંશધન અને કર્મધનનો શ્રેષ્ઠમા શ્રેષ્ઠ નૈસર્ગિક અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ ઉપયુક્ત વિરામ સાધવો એ વર્ણાશ્રમધર્મનો આશય છે સુપ્રજનન, સુસવર્ધન વગેરે દૃષ્ટિબિન્દુઓ તેમા સતગત છે ભારત વર્ષમા તો વર્ણાશ્રમ એ સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, માન સશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ-એ રીતે અનેકાનેક દૃષ્ટિએ અમલમા મુકાએલો એક દેશ વ્યાપી સુપ્રજનનનો ભવ્ય પ્રયોગ છે-ત Aryan Eugenics practised on a Nation - wide scale સમસ્ત રાષ્ટ્રજીવનમા વ્યવહારમા મૂકાએલો મહા પ્રયોગ છે આજની દૃષ્ટિએ તેના પુનરુદ્ધારની જરૂર છે તેમા રહેલી અનેક ઉણપો સબધી ઉપરની મૌલિક દૃષ્ટિએ વિચારણાની પણ જરૂર છે

વર્ણાશ્રમના મૌલિક તત્ત્વો હુ આજના લેખમા સ્પષ્ટ ન કરું તો મારુ દૃષ્ટિબિંદુ સહેજ ન સમજી શકાય તેવુ હોવાથી આટલી ચર્ચામા ઉતરવુ પડયુ છે વિષયાતર થવા ન દેતા મૌલિક પ્રશ્નને સ્પર્શતી હકીકત સ્પષ્ટ મૂકી છે

આયુર્વેદના ઉપદેશો શાત અને સ્માત સિદ્ધાતોને લક્ષમા લઈ અપાયા છે આ બાબતમા ચરક અને સુશ્રુતમા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે **धारण धर्मशास्त्राणा विज्ञान विज्ञान रतिः** જેવા અનેક ઉપદેશો દુઃખોની નિવૃત્તિને અર્થ ગપાએલા છે આયુર્વેદની સમસ્ત શિક્ષા "પુરુષ"ના વ્યાધિની નિદાન ચિકિત્સા અંગે પ્રવૃત છે આગન્તુક, શારીર, માનસ અને સ્વાભાવિક એમ ચતુર્વિધ દુઃખ સયોગોના સૂક્ષ્મ નિરાકરણ કરનાર આયુર્વેદ મર્મજ્ઞ ચિકિત્સકને ગર્ભ બીજથીજ આરભી "પુરુષ"ના ભાવિ આરોગ્ય માટે વિચાર કરવો પડે છે

આભિજાત્યકલ્લની ઉત્કૃષ્ટતાનો આધાર લગ્નશુદ્ધિ ઉપર અવલબે છે લગ્નશુદ્ધિ માટે આર્ય વૈજ્ઞાનિકોએ ત્રણ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી છે (૧) **समानवर्णासु पुत्रा समानवर्णा भवन्ति।** સમાન વર્ણની સ્ત્રીઓમા સતતી સમાનવર્ણ જન્મે છે (૨) **अनुलोमासु मातृसवर्णा ।** અનુલોમ લગ્નથી (વર ઉચ્ચ વર્ણનો અને કન્યા તેનાથી ઉતરતા વર્ણની) સતતી માતાના ગુણવાળી થાય છે (૩) **प्रतिलोमासु आर्यविगर्हिता ।** પ્રતિલોમલગ્ન (કન્યા ઉચ્ચવર્ણની અને વર ઉતરતાવર્ણનો) થી થતી પ્રજાને આર્યોએ નિન્દ્ય માની છે (The offsprings of Homozygens pairs are Homozygons Heterozygons matings bring forth Heterozygons characters)

વર્ણની શુદ્ધિ માટે રજશુદ્ધિ જરૂરી છે લગ્ન એ સમસ્ત સમાજનો પાયો Unit છે એટલુજ નહિ પરંતુ જન્મથી મળેલી પ્રકૃતિ એ જીવનભરનો આરો બનો પાયો છે પાંચભૌતિક દેહ ધારણ કરતા કર્મ પુરુષને સમગ્ર ચિકિત્સાનુ કેન્દ્ર માની આયુર્વેદે તો ચિકિત્સાક્રમ યોજ્યો છે આયુર્વેદશાસ્ત્રના મર્મો સમજવા માટે બહુશ્રુત વૈદ્ય અન્તર્ગતોપપન્ન બાબતોને સમજીનેજ

આયુર્વેદનું પરિશીલન કરવાનું હોય છે ચરક અને સુશ્રુતના શારીરસ્થાનનું મનન કરનાર સદ્વૈદ્યને માતા, પિતા, આત્મા, સાત્મ્ય રસ અને સત્વભેદ વડે જન્મ જાય પ્રકૃતિમાં ભેદ પડે છે તે સારી રીતે સમજાયેલું હોય છે ગર્ભમાં પૈતૃકગુણ હોવા ઉપરાંત સદ્વૈદ્યો સારીપેઠે સમજે છે કે "વંશધન" (પૈતૃકગુણો) શાથી કેમ ધનનો પણ તેમાં અવશ્ય અંશ હોય છે भाविता पूर्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धय । भवन्ति सत्त्वभूयिष्ठा पूर्वजातिस्मरा नरा ॥ कर्मणा चोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे । अभ्यस्ता पूर्वदेहे ये तानेव भजते गुणान् ॥ સુશ્રુતની આ પંક્તિઓ શું સૂચવે છે ? प्रजात-तુમાં વંશધન અને કર્મધન જાળવવાની દૃષ્ટિ મુખ્ય અને પ્રધાન હોવી જોઈએ

અંતમાં પ્રા એચ ઈ વૉલ્ટરના શબ્દો અંગ્રેજી જાણનાર વાચકો માટે ટાંકી વિરમીશ

Whatever may ultimately prove to be determiners of the heriditary character which app ar in successive generations it i obvious that in any event such determiners must be located in the zygote that is the fertilized egg This single cell is the actual bridge of continuity between any parental and filial gene ration Moreover it is the only bridge વંશધનમાં આદિગર્ભબીજ ક "ઝાયગોટ" મૂખ્ય મહત્વનું છે આથી જ ગર્ભની ઉત્કૃષ્ટતા માટે વંશ શુદ્ધિ જરૂરી હોઈ પ્રતિલોમ લગ્નની મહત્વની ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી છે

પ્રતિલોમ લગ્ન સબંધી ચર્ચા કરી અહીં વિષયાંતર કરવા નથી માગતો મારી પાસે પ્રતિલોમ લગ્ન નિરેધ અંગે જે ગ્રંથ સાહિત્ય વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ એકત્રિત કર્યું મોટું છે તે સબંધી ચર્ચાના સ્થાન ભાઈ બાપાલાલના સૂચન મુજબ અન્ય પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓમાં યોગ્ય સમયે મોકલીશ હાલ તુરત તો પ્રતિલોમલગ્ન સબંધીની ચર્ચા આયુર્વેદના અંગની જ હોવાથી આયુર્વેદ મહાસમ્મેલનમાં કરવાની ધૃષ્ટતા કરી છે તે યોગ્ય અને સમયદૃષ્ટિ છે એટલું પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રસ્તુત લેખનો આશય છે પ્રજાની આકૃતિ અને શારીરિક વિકાસની દૃષ્ટિએ તેની ચર્ચા ઇષ્ટ જ હતી તેવી ચર્ચા તદ્વિદ્ય વૈદ્યો ન કરે તો તે જાહેર પ્રજાહિતની દૃષ્ટિએ યોગ્ય નથી પ્રસ્તુત ચર્ચા વર્ણાન્તરથી પ્રજાને પ્રજ્ઞાપરાધમાંથી બચાવવા માટે ઉપયુક્ત જ હતી એમ ઇચ્છું છું માનું છું

નડિયાદ — વૈદ્ય સુંદરલાલ નાથાલાલ જોષી

નોંધ—આ ચર્ચા અહીં જ પૂરી થાય છે — તંત્રી આ વિ

મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ ગણનાથસેનનું ઇન્ડીઅન કલ્ચરલ કોન્ફરન્સની પહેલી બેઠકમાં આયુર્વેદિક અને પોઝીટીવ સાઈન્સીસના વિભાગના પ્રમુખ તરીકે અપાયેલું ભાષણ

પ્રાચીન ભારતનાં સ્મરણો આપણા–ભારતીયોને પુનિત અને ગૌરવાન્વિત લાગે છે એનું કારણ એ નથી કે આપણે દેશભક્તિમાં અંધ બની ગયા છીએ પણ આ દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની સાચી કિંમત આંકતાં આપણે શીખ્યા છીએ એ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જે કાંઈ જીવંત અંશ છે તે ઇજીપ્ત, ગ્રીસ અને અરબસ્તાનની સંસ્કૃતિમાંથી ઉતરી આવેલો છે એવા પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ ચલાવેલા પ્રવાદથી જે ખોટી વાતો પ્રસરી તે પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય પ્રાચ્ય વિદ્યાવિદોની શોધખોળને પરિણામે વીખાઈ ગઈ છે. પ્રાચ્ય વિદોએ નિઃસંદેહ રીતે સાબીત કર્યું છે કે ભારતદેશ સંસ્કૃતિની બાબતમાં પ્રાચીનકાળમાં શિષ્યસ્થાને નહિ પણ ગુરુસ્થાને હતો. છેલ્લા સેંકડો વર્ષ દરમીયાન અનેક પ્રકારની આક્રમણોમાંથી માઠા રોગ પસાર થયો હોવા છતાં સદ્ભાગ્યે વિશાળ ભંડારો બચી જવા પામ્યા છે અને હવે પોતાના ગૌરવાન્વિત ભૂતકાળ ઉપર ભારતના પુનઃ નજર રાખી શકે તથા પોતાના ઉંચા વારસાને જાળવી રાખવા માટે અને પોતાના કીમતી ભંડારોને પાછા ભરી લેવાનો યત્ન કરી શકે એવો પુનિત ભાવી ખોલ્યો છે. ઇંડીઅન રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટયુટ તરફથી ભરવામાં આવેલ ઇંડીઅન કલ્ચરલ કોન્ફરન્સમાં આપેલો સહુએ ભાગ લેવામાં હેતુ અને પ્રેરણા આવાં છે.

આયુર્વેદ એટલે શું?—"સમાજને ઉપયોગી થાય એવી રીતે દીર્ઘ અને સુખી જીંદગી જીવવાની વિદ્યા અને કળા" એનું નામ જૂના લોકોએ આયુર્વેદ પાડ્યું છે. ચરકમાં આયુર્વેદની આવી વ્યાખ્યા છે. એના ઉદ્દેશમાં "તંદુરસ્ત માણસની તંદુરસ્તી જાળવી રાખવી અને રોગીનો રોગ દૂર કરવો" એ છે (સુશ્રુત). આ રીતે જોતાં આયુર્વેદ બધી બાબતમાં જીવનનું શાસ્ત્ર છે. રોગ અટકાવનાર વૈદક અને આરોગ્યશાસ્ત્રને પહેલું અને રોગોને દૂર કરનાર શાસ્ત્ર શાખાઓને પછી સ્થાન આપ્યું છે. આ શાખાઓને નીચે પ્રમાણે ગણાવવામાં આવી છે—(૧) કાયચિકિત્સા (Medicine the diagnosis and treatment of diseases in general (૨) શાલાક્ય તંત્ર (The diagnosis and special treatment of diseases of the eye ear, nose and throat)

(૩) શલ્યતંત્ર (comprising surgery and Midwifery) (૪) વિષગર વૈરોધિક અથવા અગદતંત્ર (Toxicology)—વિષવૈદ્ય પણ આ શબ્દ ઘણા વિશાળ અર્થમાં લેવાનો, સર્પદંશ, વીંછીનોદંશ, હડકવા, ગ્રહદંશ વગેરે તથા પાણી અને હવા મારફત ફેલાતા ઝેરી જંતુ વગેરે પણ અગદતંત્રમાં સમાઈ જાય છે (૫) ભૂતવિદ્યા તે વખતની માન્યતા પ્રમાણે ભૂતગ્રહ પીડા મનાતા રોગોની હીપ્નોટીક (Hypnotic) ચિકિત્સા આ રોગોને માનસ રોગોના પ્રકાર ગણ્યા છે (૬) કૌમારભૃત્ય (Pediatrics—બાળરોગોની ચિકિત્સા) (૭) રસાયનતંત્ર—વૃદ્ધાવસ્થાને દૂર રાખનાર શાસ્ત્ર (૮) વાજીકરણ—પ્રજોત્પાદનની શક્તિને જાળવી રાખનારું શાસ્ત્ર આ આઠ અંગોમાંના ઘણા હતો વીસમી સદીના પાશ્ચાત્ય વૈદકશાસ્ત્રની સમાન શાખાઓને મળતા છે આ ઉપરાંત અશ્વાયુર્વેદ અને ગજાયુર્વેદ (veterinary science)નો પણ આયુર્વેદમાં સમાસ થાય છે અને આવિષય ઉપર શાલીહોત્ર પાલકાપ્યસંહિતા, ગૌતમસંહિતા વગેરે મોટા ગ્રંથો હજી સુધી જળવાઈ રહ્યા છે વૃક્ષાયુર્વેદ નામનો છોડવાઓના ઉછેર વિષય અને ચિકિત્સા સંબંધી પણ આયુર્વેદનો એક ગ્રંથ છે વનસ્પતિને મનુષ્ય સૃષ્ટિની સર્વ ક્રિયાઓવાળુ શરીર પ્રાણી ગણેલ છે અને સુભાગ્યે આપણા વિખ્યાત વિજ્ઞાનીસર જગદીશચંદ્ર બોઝ એમ. આર એસ એઓએ આ વસ્તુ હવે સિદ્ધ કરી બતાવી છે

વેદોમાં આયુર્વેદ—પશ્ચિમના વર્તમાન પંડિતો જેને જગતનું પ્રાચીનતમ સાહિત્ય ગણે છે તેનો એક ભાગ—ઉપવેદ આયુર્વેદ છે એમ બધા કબુલ કરે છે ચરણવ્યૂહમાં પણ આયુર્વેદને વેદનો ઉપવેદ કહ્યો છે ચરકસુશ્રુત પ્રેય આયુર્વેદિક જ્ઞાનના મૂળ તરીકે અથર્વવેદનો નિર્દેશ કરે છે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જેમાં મેક્સમૂલર, વ્હીટની, વેબર, એગલીંગ, ઝીમર, ઓલ્ડનબર્ગ, ગેલ્ડનર, હોપકીન્સ જેવા માનનીય નામો ગણાવી શકાય તેઓએ આશ્ચર્યકારક ખંત અને વિદ્વત્તા પૂર્વક વેદ સંબંધી શોધખોળ કરી છે અને વેદોનો સમય આશરે છ હજાર વર્ષ પૂર્વ ઠરાવ્યો છે આ પ્રાચીનતમ સાહિત્યથી વધારે જૂનું કે વધારે આશ્ચર્યકારક સાહિત્યનું અસ્તિત્વ જાણવામાં ન હોવાના કારણે તથા વિદ્યાકળા અને દર્શનના મૂળ એમાં હોવાથી પ્રાચીન મતવાદી હિંદુ પંડિતો તો વેદને નિત્ય માને છે ભૂગર્ભ વેત્તાઓએ અમુક ચિહ્ન પુરાવાઓથી સાબીત કર્યું છે કે આ પૃથ્વી થોડા હજાર વર્ષની નહિ પણ વધુ જૂની છે લોકમાન્ય તિલકે 'આર્કટિક હોમ ઇનધવેદઝ' નામના ગ્રંથમાં ખગોળ શાસ્ત્રીય પુરાવાઓથી સિદ્ધ કર્યું છે કે જ્યારે ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશ પ્રમાણમાં ઓછો શીત હતો અને પ્રાચીન આર્યો એ પ્રદેશમાં વસતા હતા ત્યાં વેદો

સ્થાપ્યા છે તિલકની દલીલોને હજી કોઈ તોડી શક્યું નથી[1] મતલબ કે વેદો તરફ પ્રાચીન મતવાદીઓ અતિપૂજન બુદ્ધિથી જુએ છે અને અતિ પ્રાચીન-સ્મરણાતીત કાળથી વેદો સર્વ વિદ્યાઓનું મૂળ છે એમ ગણે છે તે સકારણ છે

આયુર્વેદ સંબંધી ઘણી વાતોના અને ઘણી હકીકતોના ઉલ્લેખો અને નાની ભાગોના નામો જો કે બધા વેદોમાં મળે છે પણ અથર્વવેદમાં સૌથી વધારે મળે છે ખરેખર આયુર્વેદ સંબંધી વેદમાં જે માહીતી મળે છે તે આશ્ચર્ય કારક છે મેડીકલ બાબતમાં તો હાલના ઉપલબ્ધ આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં પ્રાપ્ત પાઠને સુધારવામાં, ક્ષતી જોવામાં અને કવચિત તો ઉમેરો કરવામાં વેદમંત્રો ઉપયોગી થાય એમ છે એ યાદ કરતાં તો વૈદિક આયુર્વેદ વિષયક વૈદક માહીતી આશ્ચર્ય કારક લાગે છે

ત્રિદોષ (વાત, પિત્ત કફ) જેમાં વાયુના (પ્રાણ અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન) વિવિધ કાર્યો આવી જાય છે તેનો તથા પાચક તથા શોષણ ક્રિયાનો ઉલ્લેખ વેદમાં મળે છે (જુઓ અથર્વ ૩-૫-૫, ૭-૫૩, ૧૦-૩-૧૩ ૧૩-૨-૪૬ વગેરે)

કીટાણુ તથા ક્રિમિ સંબંધી ઉલ્લેખો-વૈદિક મંત્રોમાં ક્રિમિઓ worms & microbes ઉપર ઘણો ભાર મુક્યો છે એ આશ્ચર્ય જનક છે ક્રિમિઓ બે પ્રકારના દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ કહ્યા છે અને તેઓ રોગોત્પાદક છે એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે પ્રમાણ તરીકે થોડા વચનો નીચે ઉતાર્યા છે[2]—

"અમે દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ તથા અલન્ડુ અને શલુન જાતના ક્રિમિઓને મારીએ છીએ" (અથર્વ ૨-૩૧-૨)

"જે ક્રિમિઓ ઉદરમાં, છાતીમાં અને માથામાં રહે છે અને જુદે જુદે રસ્તેથી આ ભાગોમાં જાય છે તે ક્રિમિઓને અમે મારીએ છીએ" (એજન ૪)

"જે ક્રિમિઓ પર્વતો ઉપર જંગલોમાં, વનસ્પતિમાં, પ્રાણીઓમાં તથા પાણીમાં રહે છે અને જે ક્રિમિઓ આપણા શરીરમાં પેઠા છે (ધારાઓ દ્વારા અને પાણી તથા ખોરાક દ્વારા આપણા ભાગમાં) તે ક્રિમિઓને અમે મારીએ છીએ-તે ક્રિમિઓના મૂળને અમે મારીએ છીએ" (એજન ૫)

વળી આ જન્તુઓનો નાશ કરવામાં સૂર્યના કિરણો બહુ અસરકારક છે એમ પણ કહેલું વાંચીએ છીએ કહ્યું છે "ઉદય પામતો સૂર્ય પોતાના

---

[1] લોકમાન્ય તિલક મહારાજે ઉપરનો ગ્રન્થ લખ્યા પછી મૂળ આર્યસ્થાન વિષે પણ ઘણી શોધખોળ થઈ છે અને ઘણા વિદ્વાનો ઉત્તરધ્રુવ પાસે પ્રાચીન વસ્તી હોવાની વાત અત્યારે વિશેષ માનતા નથી
તંત્રી આ વિ

[2] આ વિ પુ ૧૧ ના કેટલાક અંકમાં અથર્વવેદમાં મનુષ્યોપયોગી ક્રિમિઓ નામનો લેખ છપાયો છે તેમાં આ મૂળ મંત્રો ઉતાર્યા છે
તંત્રી આ-વિ

કિરણોવડે જગતમા ભ ક્ષા ક્રિમિઓને મારી નાખે છે, અને અસ્ત પામતા સૂર્ય પણ એજ કાર્ય કે છે (અથર્વ ૭-૮૩-૧)

આગળ ચાલતા અમુક મ ત્રોમા અનુક્રમે ક્રિમિઓના સ્થાન રૂપ શરીરના ભા ોનુ વર્ણન ક ુ છે આ ક્રિમિઓ અમુક ભૌતિક તથા માનિક ક્રિયાથી મ છે એ પણ કહેુ છે

વૈદિક મમય માટે મારુ ુ બસ છે જો કે વેદોનુ વિશાગ થેન જોતા ઉપર જે સ ક્ષેપ આપી ગયો છે તે કેવળ વિહ્રગાવલોકન છે શોધક વિદ્વાન જગત્ સાહિત્યના આ મૂળમાંથી બીજી શતાધિક માહીતી મેળવી શકશે

વૈદિકકાળ દરમીયાન થયેલ આયુર્વેદના મૂળ અને વિકાસ મ બધી આયુર્વેદિક ગ્ર થોમા ઉપલબ્ધ કથાઓ ઘણી સૂચક છે ચરક સુશ્રુતમા કહેલી આ કથાનો ટુ ો સાર નીચે પ્રમાણે છે — બ્રહ્મા ના C પાદક બ્રહ્માએ ધ્યાનથી આયુર્વેદની ઉ ત્પત્તિ ી અને પ્રજાપતિને એ શીખ યો પ્રજાપતિએ અશ્વિનોને શીખ યો અને તેઓ ેવ વૈદ્ય થયા અશ્વિનો પાસેથી આ વિદ્યા હિમાલયની પેલેપાર રહેતા દેવોના વિદ્વાન ઈન્દ્રને મળી અને ઈન્દ્રે માનવ જાત પ્ર યે કરૂણાથી ઈ દ્ર પાસે જે ઋષિઓ ગયેલા તેઓને શીખવી આ ઋષિઓમાથી બે-એક ઋષિ ભરદ્વાજ કે આત્રેય અને બીજા બનારસના રાજર્ષિ િવોદાસ ધ વ ન્તરિ આયુર્વેદના મુખ્ય ઉપદેશકો થયા હેલાએ આયુર્વેદનો આત્રેય અથવા કાયચિકિત્સા સ પ્ર ાય (school of Physicians) અને બી ત દિવોદાન ધ વ ન્તરિ (જેને ધ ન તરિ દેવવૈદ્યનો અવતાર કહ્ુ ા છે) ધા વ ત તર અથવા શ ય શાલાકયનો મ પ્રદાય (school of Surgeons) રચા યો આ રીતે પૌરાણિક કથાના કાળમાથી આ ા કાળના આ રો પોચી ગયા છીએ

ઋષિ ગ્ર થકારોનો મમય અને આલિક ગવેષણા—ઉપર કહેલા બે ન પ્રદાયોમાથી ાયચિ િત્સા મ પ્રદાયોના મુખ્ય ા થકારો તે આત્રેયના અગ્નિવેશ ભેડ જતુકર્ણ પરાશર હારીત અને ક્ષા ાપિ એ છ શિષ્યો આ પ્રત્યેક શિષ્યે પોતાના નામની મોટી મોટી સહિતાઓ ર ી બીજી તરફથી બીજા એટલે ધ ધા ન ત ર સમ્પ્ર ાયના મુખ્ય ગ્ર થકારો તે ધ વ તરિના સુશ્રુત ભોજ ઔપધનવ આરભ્ર, વૈતરણ પુષ્કલાવત, ગોપુર ક્ષિત વ ે શિષ્યો આમાના ેક પણ શ ય ત ત્ર અને પ્રસૂતીત ત્ર ઉ ર મોટી મોટી સહિતાઓ ર ી હતી આ સહિતાઓમાથી કેટલી- અત્યારે ખતિમ સ્ત્રરૂપમા મળે છે અને બીજી ઘણી મહિતાઓના ઉદ્દા રણો ઉ લેખો પાછળના ગ્ર થોમા મળે છે કાયચિકિત્સા અને શ ય ચિકિત્સાના સ બ ધમા આ બધા ગ્ર થકારોએ સારુ મૌલિક અ વેષણ કયુ છે એમ કહેવુ જોઈએ આ અરસામા અથવા કાઇક પાછળથી ઉપર કહેલી આ ા શાખાના આયુર્વેદિ ચિકિત્સા પદ્ધતિ વધે ાઈ ગઈ હતી

આજે જે ગ્રંથો મળે છે તે ઉપરથી આયુર્વેદના ઉપર કહેલા દરેક અંગ ઉપર લખાયેલા અનેક ગ્રન્થો આજથી સાતસો વર્ષ ઉપર વિદ્યમાન હતા એ ગ્રન્થોમાંથી પુષ્કળ ઉતારાઓ હજાર વર્ષની અંદરના વિશ્વસનીય ટીકાકારોએ કરેલા છે ને કેટલાક ગ્રન્થો હાલમાં પણ હસ્તપ્રતરૂપે કે છાપેલા મળે છે કેટલાક હાલમાં શોધી કાઢવામાં આવે છે દાખલા તરીકે ભેલસંહિતાની પ્રત તાંજોરની દરબાર લાઈબ્રેરીમાંથી મળી છે અને કલકત્તા યુનીવર્સિટીએ છપાવેલ છે અને વૃદ્ધ કાશ્યપતંત્ર નેપાળમાંથી મળ્યું છે અને મારા વિદ્વાન મિત્ર મુંબઈના પં જાદવજી ત્રિકમજી જેઓ સુભાગ્યે આ સંમેલનમાં હાજર છે તેના જેવા ઉત્તમ સંપાદક એનું મુંબઈમાં છપાવવા કરે છે આવા લગભગ પચાસ ગ્રન્થોની એક વર્ગીકૃત યાદી મારા પ્રત્યક્ષ શારીરના સંસ્કૃત ઉપોદ્ઘાતમાં આપી છે અને આ નિબંધના પરિશિષ્ટરૂપે એનો સંક્ષેપ જોડ્યો છે સિદ્ધો અથવા રસવૈદ્યો (Chemist Physicians) ના સમય–ઉપર કહેલા અષ્ટાંગ વિભાગ પછી ઘણું કરી ભારતીય ઇતિહાસના જૂના બૌદ્ધ સમયમાં સિદ્ધ અથવા રસસંપ્રદાયનો ઉદ્ભવ થયો આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ રસચિકિત્સા એટલે ખનિજોથી–વિશેષત પારદથી ચિકિત્સા ઉપર વધારે આધાર રાખતા અને રસાયન તથા વાજીકરણ અંગનો ખાસ અભ્યાસ કરતા આ સંપ્રદાય યોગીઓના ગુરૂ શિવથી શરૂ થયો મનાય છે અને તેના મુખ્ય પ્રચારકોમાં આદિમ કે આદિનાથ, ચન્દ્રસેન, નિત્યનાથ, ગોરખનાથ, કપાલી, ભાલુકી વગેરે યોગીઓના નામો છે જે રસરત્નસમુચ્ચય જેવા પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં આપેલા છે આ રસરત્નસમુચ્ચયના કર્તા વાગભટ અને અષ્ટાંગહૃદય જેવા ચરક સુશ્રુતાદિ આર્ષ ગ્રંથોના કીમતી સંક્ષેપરૂપ ગ્રન્થોના કર્તા વાગભટ એક કે જુદા એ વિવાદાસ્પદ છે સિંધગુપ્ત કે સંઘગુપ્ત જેવું પિતાનું નામ બેયમાં સમાન છે તે ઉપરથી તથા આંતર પ્રમાણ ઉપરથી બેય એક હોવાનું અનુમાન ઠીક લાગે છે અને એક તરફથી વાગભટે ચરકસુશ્રુતાદિ પ્રાચીન આયુર્વેદિક સાહિત્યમાંથી સંગ્રહ કર્યો ત્યાં બીજી તરફથી રસગ્રંથોનો સાર સંગ્રહ કરવાનું તેણે યોગ્ય ગણ્યું હોય તો એમાં અસંભવિત કાંઈ નથી ત રસ સંપ્રદાયની એના વખતમાં ચડતી હતી એતો નિસંદેહ છે પાછળથી આ સંપ્રદાયની લોકપ્રિયતા એટલી વધી ગઈ હતી કે રસેશ્વર સંપ્રદાય નામનું

---

૧ પ્રત્યક્ષ શારીરના સંસ્કૃત ઉપોદ્ઘાતમાં અષ્ટાંગ સંગ્રહ અને અષ્ટાંગ હૃદયના કર્તા વાગભટથી રસરત્ન સમુચ્ચયના કર્તા વાગભટ ભિન્ન અને ઘણા પાછળથી થએલા છે એવો સુવિચારિત અને સપ્રમાણ મત કવિરાજ ગણુનાથસેને આપ્યો છે (જુઓ આ વૃત્તિ ૧૧ થી ૧૫ ૫૨) અને અહીં એથી જુદો મત અને તે પણ પોતાના આગલા પ્રમાણોના ખંડન કર્યા વગર આપ્યો છે જે મને તો કોયડો લાગે છે તંત્રી આ નિ

કિરણોવડે જગતમા બધા કૃમિઓને મારી નાખે છે, અને બધા પાસનો સૂર્ય પણ એજ કાર્ય કરે છે (અથર્વ ૨-૩૩-૧)

આગળ ચાલતા અમુક મ ત્રોમા અનુક્રમે કૃમિઓના સ્થાન રૂપ શરીરના ભાગનુ વર્ણન કરેલુ છે આ કૃમિઓ અમુક ભૌતિક તથા માનિક ક્રિયાથી મરે છે એ પણ કહેલુ છે

વૈદિક સમય માટે આટલુ બસ છે જો કે વેદોનુ વિશાળ ક્ષેત્ર જોતા ઉપર જે સ ક્ષેપ આપી શકાયો છે તે કેવળ દિગ્દર્શન છે શોધક વિદ્વાન જગત સાહિત્યના આ મૂળમાથી બીજી ઘણી માહીતી મેળવી શકશે

વૈદિક કાળ ૮ મીનાન થયેલા આયુર્વેદના મૂળ અને વિકાસ સ બધી આયુર્વેદિક ગ્રથોમા ઉપલબ્ધ કથાઓ ઘણી મળી શકે છે પર તુ સુશ્રુતમા કહેલી આ કથાનો ટુ કો સાર નીચે પ્રમાણે છે—બ્રહ્માડના ઉત્પાદક બ્રહ્માએ ધ્યાનથી આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ કરી અને પ્રજાપતિને એ શીખવ્યો પ્રજાપતિએ અશ્વિનોને શીખવ્યો અને તેઓ દેવ વૈદ્ય થયા અશ્વિનો પાસેથી આ વિદ્યા હિમાલયની પેલેપાર રહેતા દેવોના વિદ્વાન ઈન્દ્રને મળી અને ઈન્દ્રે માનવ જાત પ્રત્યે કરુણાથી ઈન્દ્ર પાસે જે ઋષિઓ ગયેલા તેઓને શીખવી આ ઋષિઓમાથી એક-એક ઋષિ ભરદ્વાજ કે આત્રેય અને બીજા બનારસના રાજર્ષિ દિવોદાસ ધન્વ તરિ આયુર્વેદના મુખ્ય ઉપદેશકો થયા પહેલાએ આયુર્વેદનો આત્રેય અથવા કાયચિકિત્સા સપ્રદાય (school of Physicians) અને બીજા દિવોદાસ ધન્વ ન્તરિ (જેને ધન્વ ન્તરિ પવૈદ્યનો અવતાર કહે છે) ધાન્વ તર અથવા શલ્ય શાલાક્યનો સપ્રદાય (school of Surgeons) સ્થાપ્યો આ રીતે પૌરાણિક કથાના કાળમાથી આપણે ઐતિહાસિક કાળમા આપણુ પગલુ ભરી શકીએ

ઋષિ ગ્રન્થકારોનો સમય અને મૌલિક ગવેષણા—ઉપર કહેલા બે સપ્રદાયોમાથી કાયચિકિત્સા સપ્રદાયોના મુખ્ય સ્થાપક તે આત્રેયના અગ્નિવેશ ભેડ જતુકર્ણ પરાશર હારીત અને ક્ષારપાણિ એ છ શિષ્યો આ પ્રત્યેક શિષ્યે પોતાના નામથી મોટી મોટી સહિતાઓ રચી બીજી તરફથી બીજા એટલે ધાન્વ તર સપ્રદાયના મુખ્ય સ્થાપક ધન્વ તરિના સુશ્રુત ઔપધેનવ, ઔરભ્ર વૈતરણ, પુષ્કલાવત ગોપુર રક્ષિત વગેરે શિષ્યો આમાના દરેકે પણ શલ્ય તત્ર અને પ્રસૂતી ત ત્ર ઉપર મોટી મોટી સહિતાઓ રચી હતી આ સહિતાઓમાથી કેટલીક અત્યારે પ્રતિસ સ્કૃતરૂપમા મળે છે અને બીજી ઘણી સહિતાઓના ઉદાહરણો ઉત્તરના પાછળના ગ્ર થોમા મળે છે કાયચિકિત્સા અને શલ્ય ચિકિત્સાના સબ ધમા આ બધા સ્થાપકોએ સારુ મૌલિક અન્વેષણ કર્યુ છે એમ કહેવુ જોઈએ આ અરસામા અથવા કાઇક પાછળથી ઉપર કહેલી આઠ શાખામા આયુર્વેદિક ચિકિત્સા પદ્ધતિ વહેચાઈ ગઈ હતી

આજે જે ગ્રથો મળે છે તે ઉપરથી આયુર્વેદના ઉપર કહેલા દરેક અગ ઉપર લખાયેલા અનેક ગ્રન્થો આજથી માતમો વર્ષ ઉપર વિદ્યમાન હતા એ ગ્રન્થોમાથી પુષ્કળ ઉતારાઓ હજાર વર્ષની અ દરના વિશ્વસનીય ટીકાકારોએ કરેલા છે ને કેટલાક ગ્રથો હાલમા પણ હસ્તપ્રતરૂપે કે છાપેલા મળે છે કેટલાક હાલમા શોધી કાઢવામા આવે છે દાખલા તરીકે ભેલસહિતાની પ્રતતાજેરની દરબાર લાઈબ્રેરીમાથી મળી છે અને કલકત્તા યુનીવર્સિટીએ છપાવેલ છે અને વૃદ્ધ કાશ્યપતન નેપાળમાથી મળ્યુ છે અને મારા વિદ્વાન મિત્ર મુબઈના ૫ જાદવજી ત્રિકમજી જેઓ સભામા આ સમેલનમા હાજર છે તેના જેવા ઉત્તમ સપાદક એને મુબઈમા છપાવે છે આવા લગભગ પચાસ ગ્રન્થોની એક વર્ગીકૃત યાદી મારા પ્રત્યક્ષ શારીરના સસ્કૃત ઉપોદ્ઘાતમા આપી છે અને આ નિબધના પરિશિષ્ટરૂપે એનો સક્ષેપ જોડયો છે સિદ્ધો અથવા રસવૈદ્યો (Chemist Physicians) ના સમય–ઉપર કહેલા અષ્ટાગ વિભાગ પછી ઘણુ કરી ભારતીય ઇતિહાસના જૂના બૌદ્ધ સપ્રદાયમા સિદ્ધ અથવા રસસપ્રદાયનો ઉદ્ભવ થયો આ સપ્રદાયના અનુયાયીઓ રસચિકિત્સા એટલે ખનિજૌષધિ–વિશેષત પારદથી ચિકિત્સા ઉપર વધારે આધાર રાખતા અને રસાયન તથા વાજીકરણ અગોનો ખાસ અભ્યાસ કરતા આ સપ્રદાય યોગીઓના ગુરુ શિવથી શરૂ થયો મનાય છે અને તેના મુખ્ય પ્રચારકોમા આદિમ તે આદિનાથ, ચન્દ્રસેન, નિત્યનાથ, ગોરખનાથ, કપાલી, ભાલુકી વગેરે યોગીઓના નામો છે જે રસરત્નસમુચ્ચય જેવા પ્રસિદ્ધ ગ્રથમા આપેલા છે આ રસરત્નસમુચ્ચયના કર્તા વાગભટ અને અષ્ટાગહૃદય જેવા ચરક સુશ્રુતાદિ આર્ષ ગ્રથોના કીમતી સગ્રહરૂપ ગ્રન્થોના કર્તા વાગ્ભટ એક કે જુદા એ વિવાદાસ્પદ છે સિંઘ ગુપ્ત ક મઘગુપ્ત જેવુ પિતાનુ નામ *બેઉમા સમાન છે તે ઉપરથી તથા આતર પ્રમાણ ઉપરથી બેય એક હોવાનુ* અનુમાન ઠીક લાગે છે અને એક તરફથી વાગ્ભટે ચરકસુશ્રુતાદિ પ્રાચીન આયુર્વેદિક સાહિત્યમાથી સગ્રહ કર્યો ત્યારે બીજી તરફથી રસગ્રથોનો સાર સગ્રહ કરવાનુ તેણે યોગ્ય ગણ્યુ હોય તો એમા અસભવિત નથી લાગતુ રસ સપ્રદાયની એના વખતમા ચડતી હતી એટલે નિ સદેહ[1] આ આવા સપ્રદાયની લોકપ્રિયતા એટલી વધી ગઇ હતી કે રસેશ્વર સપ્રદાય નામનું

૧ પ્રત્યક્ષ શારીરના સંસ્કૃત ઉપોદ્ઘાતમા અષ્ટાગ સગ્રહ અને અષ્ટાગ હૃદયના કર્તા વાગ્ભટથી રસરત્ન સમુચ્ચયના કર્તા વાગ્ભટ ભિન્ન અને ઘણા પાછળથી થએલા છે એવો સુવિચારિત અને સપ્રમાણ મત કવિરાજ ગણનાથસેને આપ્યો છે (જુઓ આ વૃત્તિ પ્હેલી પૃ ૫૨) અને અહીં એથી જુદા મત અને તે પણ પોતેજ આગળના પ્રમાણોનુ ખડન કર્યા વગર આપ્યો છે એ મને તો નવાઇ લાગે છે તત્રી આ વિ

એકદર્શન નીકળ્યુ જેનો સાર માધવાચાર્યના સર્વ દર્શન સગ્રહમા આપ્યો છે આ પ્રસગમા એ પણ કહી દેવું જોઇએ કે હાલના બગાળી કવિરાજોના ઔષધ યોગ સગ્રહમા ચરકસુશ્રુતના સપ્રદાય કરતા આ રસ સપ્રદાયનો વારસો જ મોટો ભાગ ભજવે છે

દક્ષિણભારતમા સિદ્ધ સપ્રદાય તદ્દન ભિન્નરૂપે ખુબ વિકાસ પામ્યો છે તેઓ પ્રાચીન તામીલ સસ્કૃતિમા એનુ મૂળ માને છે અને પ્રાચીનત આયુર્વેદ પદ્ધતિની હરીફ તરીકે સિદ્ધપદ્ધતિનો ત્યા પ્રચાર છે દક્ષિણમા સિદ્ધ સપ્રદાયની વડ સપ્રદાય અને તેન સપ્રદાય નામની બે શાખાઓ છે વડ સપ્રદાયના અનુયાયીઓએ સસ્કૃતમા ગ્રથો લખ્યા છે અને તેનસપ્રદાયના અનુયાયીએ દ્રાવિડની તામિલ, તેલગુ, કાનડી અને મલયાલમ એ ચારમાથી કોઇપણ એક ભાષામા આમાથી તામીલ ગ્રન્થો પોતાનુ મૂળ સ્વતત્ર માને છે પુલસ્ત્ય, પુહમુનિ, પુલીપણી, વૈખરી, સુસુ, વિભદ્રક, દેવે દ્રમુનિ વગેરેએ મોટા ગ્રન્થો લખ્યા છે જેમાના કેટલાક અને અગસ્ત્યના પાચછ ગ્રથો હજી મળે છે કાચીન અને ત્રાવણકોર જ્યા બે વખત જવાની મને તક મળી છે ત્યા ઘણા આયુર્વેદિક ગ્રથો સસ્કૃતમા તથા 'મહીપ્રુવલ ભાષા' નામની મિશ્ર ભાષામા છાપેલા મળે છે પણ મલયાલી લિપિમા લખેલા હોવાથી ભારતના બીજા વિદ્વાનો એનો ઉપયોગ કરી શકે એમ નથી પણ મારા શિષ્યો પાને એમાના કેટલાકને મે દેવનાગરી લિપિમા ઉતરાવ્યા છે અને તે ગ્રથો જ્યારે છપાશે ત્યારે ઘણા વિષયમા ખાસ કરીને વિષવૈદ્યકની બાબતમા કેટલુક નવુ જાણવાનુ મળશે

પ્રાચીનકાળમા પ્રગતિ–અ ય પ્રાચીનકાળમા થયેલી આયુર્વેદની પ્રગતિ અને વિકાસનો અભ્યાસ ઘણો રસિક છે આ જૂના કાળમા આયુર્વેદિક વૈદકે ઈજીપ્ત અને અરબસ્તાનમા પગપેસારો કર્યો હોવાના અકાટ્ય પુરાવા અલબીરૂની રઝીઝ વગેરે આરબ ગ્રથકારોએ આપ્યા છે

હવે જુદા જુદા વિષયોમા આયુર્વેદે કરેલી પ્રગતિ ક્રમશ જોઇએ (૧) **શારીર અને શસ્ત્રચિકિત્સા**–બે હજાર વર્ષ પહેલા માનવશરીરના શબ છેદની આવશ્યકતા બરાબર સમજવામા આવી હતી સુશ્રુત કહે છે કે "માટે વૈદ્ય શીખવા ઈચ્છનારે શબ તૈયાર કરવુ અને મલાળપૂવક સ્છેદ કરીને શરીરનો દરેક ભાગ જોવો જેથી શરીરનુ સ્પષ્ટ, ચોક્કસ અને નિસશય જ્ઞાન મળે" (શારીર સ્થાન અ ૪) ચરક પણ કહે છે કે "જે માણસ માનવશરીરને બરાબર જાણે છે તેજ આયુર્વેદને સપૂર્ણ જાણે છે એમ કહેવાય" (વિમાનસ્થાન અ ૬)

આ સંબંધમાં નીચેની હકીકત જાણવા જેવી છે કે તાંજોરની દરબાર લાઇબ્રેરીમાં હાથી દાંતનું એક હાડપિંજર છે અને એ ઉપરથી સાબીત થાય છે કે બસ્સો વર્ષ પહેલાં જ્યારે હાડકાંનો સ્પર્શ દૂષિત અને ત્યાજ્ય ગણાતો ત્યારે, પણ રાજાઓ શારીરમાં રસ લેતા. ખરા સુશ્રુત અને વાગ્ભટના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં માત્ર શારીરનો જ ઉપદેશ છે એમ નથી પરંતુ અંગચ્છેદ (Amputation of limbs) આંતરડાં ઉપર શસ્ત્રક્રિયા, ગર્ભાશયમાં જ ગર્ભને શસ્ત્રથી છેદવાની ક્રિયા (Embryotomy) પેટને ઉપરથી ચીરીને ગર્ભાશયમાંથી ગર્ભ કાઢવાની ક્રિયા (Caesarean section), પથરી કાઢવાની શસ્ત્ર ક્રિયા (Lithotomy) અને કપાયેલાં નાક કાન ઉપર બાજુના બીજા ભાગમાંથી ચામડી લગાડવાની ક્રિયા (verious plastic operations) વગેરે જે શસ્ત્રક્રિયાઓના વર્ણનો ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાં મળે છે તે માટે પણ જે શારીરજ્ઞાન આવશ્યક છે તે તદ્દન સામાન્ય પ્રકારનું ન હોઈ શકે. ઉપલબ્ધટીકા ગ્રન્થોમાં વર્ણનાત્મક શારીરને લગતા શબ્દ ન મળતા એક પ્રાચીન પણ અત્યારે અપ્રાપ્ત ભોજસંહિતા નામના ગ્રંથમાંથી ઘણા ઉદાહરણો મળે છે. ડા. હર્નલે વળી સચોટ રીતે કહ્યું છે કે "જેમ મને ભારતના પ્રાચીનતમ વૈદક લેખકોના શારીરજ્ઞાનનું પ્રમાણ જોઇને આશ્ચર્ય થયું તેમ ઘણાને થશે. એનો વિસ્તાર અને એની ચોખ્ખાઈ તેમજ તેઓની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ, ઘણું કરી ઇ. સ. પૂર્વ ૬૦૦ જેટલા એના પ્રાચીન સમયનો ખ્યાલ કરીએ છીએ ત્યારે આશ્ચર્યજનક લાગે છે (Hoernal's Medicine of Ancient India Part I (prefcae) થોડા વખત પહેલાં લગભગ ઇ. સ. ૧૦૦૦ની આસપાસમાં લખાયેલા શારીર પદ્મિની નામના એક ગ્રન્થની શોધ ડા. પી. કોડીઅરે કરી છે (જુઓ (Dr Cordier's Recentes Decouportes p 30) અને એમાંથી ઉપર કહેલા કીમતી ગ્રન્થમાં ડા. હર્નલે પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે. આ ઉપરાંત શારીર શાસ્ત્ર અને શારીર વૈદ્યક નામના બે ગ્રન્થોના નામ પણ ઑફ્રેક્ટના કેટલૉગમાં મળે છે.

પ્રકૃત શારીર (Physiology) ના સિદ્ધાન્તો દા. ત. પાચનની મુખ્ય ક્રિયા, સામાન્ય જીવનક્રિયા, અંદરના સાંધો અને મળો વગેરેનો આયુર્વેદના લેખકોને ઠીક ખ્યાલ હોય એમ લાગે છે. સુશ્રુત અને ચરકના સમયમાં રક્તસંવહનની ક્રિયા ઠીક સમજાઈ હોય એમ જણાય છે. ચરક કહે છે કે મહામૂલ-હૃદયમાંથી લોહીને શરીરના બધા ભાગોમાં લઇ જતી ધમનીઓ નીકળે છે. તેઓથી બધી ધાતુઓને પોષણ મળે છે અને તેના વગર પ્રાણીઓનું જીવિત ટકી શકતું નથી. તેઓથી જ ગર્ભના શરીરમાં ફરીને લોહી પાછું માતાના હૃદયમાં આવે છે" (ચરકસૂ-અ-૩૦) લોહીને રંગ આપનાર તત્ત્વ યકૃત્ અને બરલમાં મળે છે. એ હકીકતની પણ સ્પષ્ટ નોંધ સુશ્રુતમાં

મળે છે પરંતુ લોહીને રંગ આપનાર તત્ત્વ મેળવવામાં મદદ કરે છે એનું હમણાંજ પશ્ચિમને જ્ઞાન થયું છે

પ્રાચીન પ્રકૃત શારીરનો પરમ ઉપયુક્તવાદ તો ત્રિદોષવાદ છે કેટલાકોએ આનું હ્યુમરલથીઅરી (Humoral theory) શબ્દ થી ભાષાન્તર કર્યું છે અને ગ્રીક લોકોની હ્યુમરલથીઅરી જેવો જ આ વાદ ને માની લીધો છે પણ આયુર્વેદિક ત્રિદોષવાદના પાયા ઉપરતો આયુર્વેદિક પ્રકૃતશારીર, રોગવિજ્ઞાન (Pathology) ઔષધવિજ્ઞાન, કાયચિકિત્સા અને શસ્ત્રચિકિત્સાની આખી ઇમારત ઉભી છે જર્નલ ઓફ આયુર્વેદના ૧૯૨૫ના જુલાઈ અંકમાં આ ત્રિદોષવાદનું સંક્ષિપ્ત સ્પષ્ટીકરણ મે આપ્યું હતું અને આધુનિક વિજ્ઞાનના પ્રકાશમાં ત્રિદોષસબંધી ઉપલબ્ધ વર્ગનોનું મે સિદ્ધાંત નિદાનમાં જે રીતે વિવરણ કર્યું છે તે રીતે જોતાં ત્રિદોષવાદમાં વર્તમાન પ્રકૃતશારીર (Physiology) સાથે વિરોધ આવતો ન પાવે એવું કશું નથી પ્રત્યેક આયુર્વેદિક ચિકિત્સક માટે તો ત્રિદોષવાદનો વ્યવહારૂ ઉપયોગ છે કારણ ચિકિત્સાક્રમ સાથે એને ગાઢ સબંધ છે આ વાદ ઉપર આધાર રાખી કરેલી ચિકિત્સા રોગને દૂર કરવામાં સફળ થાય છે એ હકીકત જ આયુર્વેદીઓ માટે એ વાદની વ્યાવહારિક સાધકતા સિદ્ધ કરે છે

રસશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર—વ્યવહારૂ રસશાસ્ત્ર (applied Chemistry) માં રસવૈદ્યો (chemist-physicians) એ પુષ્કળ પ્રગતિ કરી હતી સર પ્રફુલચંદ્ર રાયે હીસ્ટરી ઓફ હિન્દુ કેમીસ્ટ્રી નામના ગ્રંથમાં કંઈક વિસ્તારથી આ વિષયનું વિવેચન કર્યું છે તેઓએ શોધેલી એક સાદી હકીકત ખાસ નોંધવા યોગ્ય છે અને તે એ કે પારો ગંધક સાથે મેળવવામાં આવે ત્યારે શરીરમાં જઈને મોઢું લાવવાની (salivation) ક્રિયા કરતો નથી જો કે એનો ઔષધ તરીકે લાભ તો પૂરેપૂરો મળે છે હવે અહીં એની વિગતમાં ઉતરવાની જરૂર નથી આ રસ વૈદ્યોએ પારાના વિવિધ યૌગિકો (Compounds) અને તેના ઉપયોગો શોધ્યા હતા આ ઉપરાંત બીજી સામાન્ય ધાતુઓ અને તેના જુદા જુદા રાસાયણિક યૌગિકો પણ સમજવામાં હતા અને તેનો પુષ્કળ ઉપયોગ થતો ધાતુઓની ભસ્મ (reduction into oxides & sulphides etc) બનાવવાની જુદીજુદી રીતો રસવૈદ્યોએ સૂચવી છે અને આયુર્વેદિક વૈદ્યોમાં હજી વપરાય છે અને તે રીતે તૈયાર કરેલી બનાવટો આયુર્વેદિક ચિકિત્સામાં મોટા પ્રમાણમાં અને સફળ રીતે વપરાય છે

વનસ્પતિ શાસ્ત્રમાં, ખાસ કરીને તેની વ્યવહારૂ દિશામાં રાઘવભટ્ટ અને શાર્ઙ્ગધરના ગ્રંથો મળે છે એ ઉપરાંત અગ્નિપુરાણ અને ગરૂડપુરાણમાં કેટલુંક મળે છે વનસ્પતિઓને સુખદુઃખ અનુભવી શકે એવી સ્થાવર

જીવકોટિમા ગણેલ છે વનસ્પતિ જીવનના આ વસ્તુને હવે સાક્ષાત્ પ્રયોગોથી સર જગદીશચન્દ્ર બોઝ એફ આર એસ જેવાએ સિદ્ધ કર્યુ છે વનસ્પતિ રોગોના લક્ષણો અને તેની ચિકિત્સા પણ વૃક્ષાયુર્વેદ નામથી જાણવામા હતાં અને ઉપર લખેલા એટલે કે આ લેખકે ઈ સ ૧૮૯૯મા પહેલીવાર સપાદન કરી છપાવેલા ઉપવન વિનોદ નામના ગ્રથમા તેનો થોડો ભાગ હજી મળે છે દ્રવ્યગુણ નામના પ્રકરણોમા ઔષધો અને આહાર યોગ્ય વસ્તુઓના ગુણો વિશેષ પારિભાષામા વપરાવામા આવ્યા છે પણ ગુપ્ત વર્ણન માટે જે પરિભાષા વાપરવામા આવી છે તેનો જો સાચો અર્થ સમજવામા આવે તો મુખ્યત્વે ત્રિદોષવાદના દૃષ્ટિબિન્દુથી તે તે દ્રવ્યના ગુણ ઉપયોગનુ રહસ્ય સમજવામા વાંધો આવતો નથી પણ દુર્ભાગ્યે જેઓ અશુદ્ધ ભાષાતરોદ્વારા આયુર્વેદ સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેઓ માટે આ પરિભાષા ગૂઢ રહી છે

આયુર્વેદિક ધારણે ઔષધોની ગુપ્ત પરીક્ષાનો વિષય ઘણો આકર્ષક છે દ્રવ્યના ગુણો આયુર્વેદ રસ (taste) વીર્ય (general effect) વિપાક (inversion into the system અને પ્રભાવ (a specific action on certain diseases) આ બધા વૈદ્ય માટે બહુ ઉપયોગી માર્ગદર્શક છે

ઔષધિ ક્રિયામા એક અથવા ઘણા દ્રવ્યોના ગુણો આસવ અરિષ્ટોમા, ઘીમા, તેલમા અને શરબતમા જી રીત ઉતરી આવે ત જાણી જાણવામા હતુ અને પારદ તથા લોહ, જસત, બગ, વગેરે ખનિજોની જલદી શરીરમા ભળી જાય એવી સહેલી રીતની બનાવટો વૈદ્યોએ શોધી હતી દા ત પારદનો ગધક સાથ કજ્જલી કે રસસિન્દુર (black or red sulphide) પારાની વિકૃતિ (mercurialism)ની ખીક વગર પુષ્કળ વપરાતો મકરધ્વજ નામની પ્રસિદ્ધ બનાવટ ગ પાર્ડીટ્સુકીસ જેવા પ્રતિષ્ઠિત પાશ્ચાત્ય દાક્તરે સારી અસર સાથ વાપરી છે અને બીજા પણ પારદ ગધકના યૌગિકો ખાસ ખરાબ અસર વગર પુષ્કળ વપરાય છે

ચિકિત્સા—ચિકિત્સામા ઉપચાર શરૂ કર્યા પહેલા સાચુ નિદાન કરવાની આવશ્યકતાનો આગ્રહ રાખવામા આવ્યો છે પ્રાચીનો નિદાન માટે જે રીતો વાપરતા તેજ રીતો પચાસ વર્ષ પહેલા પાશ્ચાત્ય દાક્તરો પણ વાપરતા નિદાન અર્થે ચરક પ્રમાણ જીભ સિવાયની સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિયો વાપરવાની સૂચના છે શરીરના ઉંડા અથવા ગુપ્ત ભાગો તપાસવામા જ્ઞાનેન્દ્રિયોને મદદ કરવા માટે જુદી જુદી આકૃતિની નળીઓ વાપરવા (tubes & speculae)મા આવતી હતી જ્ઞાનેન્દ્રિયોના પૂરો લાભ મળે એ રીતે ઉપયોગ કરવા ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામા આવ્યો છે નાડીનો ખાસ અભ્યાસ કરવામા આવતો

જે દ પાઠથી નાડી જ્ઞાનની અતિશયોક્તિ થઈ છે પાછળના ગ્રન્થકારોએ આ વિષય ઉપર પુષ્કળ ગ્રન્થો લખ્યા છે અને નાડીનો વેગ આ કફ અને દમાગ્નિ મનાને વાત, પિત્ત, કફની નિવૃત્તિ તથા નામતા (intoxication)નો નિશ્ચય ... માટે બહુ ઉપયોગી માનેલ છે આ બધી વસ્તુઓ નાડીથી નક્કી થાય છે એમ આયુર્વેદીયો માને છે અને આજે ... આયુર્વેદિક ... હકીમ વૈદ્યોને નાડી જ્ઞાન હોવું જોઈએ એમ મનાય ... મૂત્ર પરીક્ષા—આમ કરીને એના રંગ, રૂપ વગેરે અને વિશેષ ... પરીક્ષાની ... થવા લાગી ... માટે માનવામાં આવતી અને ... પરીક્ષા કરવામાં આવતી ... રોગો રોગી હોવાની તથા ... એમ લાગે છે "કેટલાક ... અને બીજા કેટલાક રોગો—કોલેરા ... એથી ... ..." એમ કહેવું છે જો કે ... સ્પષ્ટ વર્ણન પ્રાચીન ... તે ખાસ નોંધવા જેવું છે

અધોગતિ—આ તરફ ઉપર જ આફતો ભૂતકાળમાં ઉતરી તે સાથે બે હજાર વર્ષ પહેલાં આયુર્વેદની અધોગતિ શરૂ થઈ રહેવા શકોના ... આવ્યા પછી ... પછી હિન્દુઓ અને બૌદ્ધો વચ્ચે આંતર વિગ્રહો થયા પછી ઉત્તર હિન્દમાં ... મુસ્લીમ ધાડાંઓના હુમલાઓ શરૂ થયા અને દક્ષિણમાં ફિરંગીઓ આવ્યા આ બધા ધાડાંઓએ તલવાર અને આગથી ... રસ્તો સાફ કર્યો છે આવી આફતોમાંથી પસાર થયા છતાં ભારતીય ગૌરવ આયુર્વેદ ટકી રહ્યું એ જ આશ્ચર્યનો વિષય તો છે ગ્રીસ રોમ અને ઈજીપ્તનું પ્રાચીન ગૌરવ તેઓની કબરોમાં, મમીઓમાં અને પીરામીડોમાં જ અવશિષ્ટ રહ્યું છે ત્યારે ભારતનું ગૌરવ આપણા પૂર્વજોએ કીમતી સાહિત્યનો જે મહાન વારસો આપ્યો છે તેમાં હજી જીવતું રહ્યું છે

પરદેશી આક્રમણની અસર—આ રીતે ... હૃદય સાથે

આ કદાચ સતાઈ ગયા હશે અને મેં શોધ કરવા માંડી અને એના વિશિષ્ટ લક્ષણો ઉપરથી આ૦માના ઘણા પકડી પાડયા જે કે તેઓ મુસ્લીમ નામથી ઓળખાતા હતા પાછળથી તો એનુ મૂળ સ્થાન નેપાળ છે એ પણ મે શોધી કાઢયુ આ દાખલા ઉપ થી મુસ્લીમોએ આયુર્વેદિક દ્રવ્યગુણ શાસ્ત્રમાથી ઘણી કીમતી વસ્તુ કેવી રીતે પોતામા ભેળવી દીધી છે તે સમજાય છે હાલમા પણ બ્રીટીશ ફાર્માકોપીઆ પોતાના ભ ડારે આયુર્વેદનો ઋણ સ્વીકાર કર્યા વગર ભર્યે જાય છે

પુનર્જીવન—પણ હવે જાગૃતિ આવી છે એ હકીકતથી આપણે પોતાને અભિનંદન આપી શકીએ પહેલુ તો આપણે ધીમે ધીમે ભૂતકાળની ઉંડી અને અધારી ગુહામા જોઈને પ્રાચીનકાળમા ભારત કેટલા મહાન હતા તે સમજવા લાગ્યા છીએ અને જૂના ભંડારો શોધવા માડયા છીએ આપણે જે જમીન ભૂતકાળમા હારી ગયા હતા ત હવે ધીમે ધીમે પણ દ્રઢતાથી પાછી જીતતા જઈએ છીએ આપણામાથી કેટલાક નિરાશ થઈને બૂમ પાડી ઉઠે છે કે હાલમા આપણે આવા દુખી અને નીચે પડેલા છીએ કે ભૂતગૌરવની વાતો કરવાથી શો ફાયદો? પણ જે પ્રજા પોતાના મહાન ભૂતકાળને જોઈ નથી શકતી તે પ્રજા પોતાના ભાવિને બહુ જોઈ શકતી નથી, એ સૂત્રને આપણે ભૂલવુ ન જોઈએ

ગૌરવશાળી ભૂતકાળમા હમેશા આયુર્વેદિક વૈદ્યો પ્રગતિશીલ રહ્યા છે માત્ર છેલ્લા બસ્સો ત્રણસો વર્ષ દરમીયાનજ તેઓ પ્રગતિશીલ રહી શકયા નથી આનુ કારણ કમનશીબી અથવા આસમાની સુલતાની અને રાજ્યની ઉદાસીનતા છે પણ હવે જુદા જુદા વિજ્ઞાનોના જ્ઞાનનો ઉપયોગ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યને વધારે સારી રીતે સમજવામા લોકો કરવા લાગ્યા છે એટલે આપણે આપણુ ખોયેલુ ગૌરવ પાછુ મેળવશુ અને તેમા પશ્ચિમમાથી ઉત્તમ જે કાઈ મળે તે ઉમેરીશુ એવો ઘણો સભવ છે નિરાશા અને અકર્મણ્યતા આપણને દબાવી ન દીએ એ જરૂરનુ છે

માત્ર આયુર્વેદિક પદ્ધતિના અનુયાયી મિત્રોને હુ સ્પષ્ટ કહેવાની હિંમત કરૂ છુ કે પશ્ચિમ સાથે સબધથી અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના આપણા આધુનિક આયુર્વેદ સાથે અનુસધાનથી જગતની નજરમા આયુર્વેદની કિંમત અને પ્રતિષ્ઠા વધશે એ તેઓએ ભૂલવુ ન જોઇએ અલબત્ત તેઓએ આયુર્વેદનુ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ જરૂર જાળવી રાખવુ પણ પાશ્ચાત્યોએ શોધેલી હકીકતો અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિને અસ્પર્શ્ય ગણવા જેટલા બીકણ પણ ન થવુ જોઇએ એ વિઘાતક માર્ગ છે એ જડીપણું આપઘાતક છે

શોધખોળ અને નવીની ક ણ–કેટલુ બધુ લુપ્ત થઈ ગયુ છે અને તેના પુનરૂદ્ધારની કેટલી બધી જરૂર છે એ મે તમને કહ્યુ હવે આ વસ્તુ સાધવાના બે તા છે (૧) આપણી પાસ જે કાઈ છે તેને બને તેટલી રીતે શોધી કાઢવુ અને (૨) આધુનિક જરૂરીઆતોને પો ી વળે એવા પાઠ્ય પુસ્તકો નવા લખવા દુનીઆ ખુબ ઝડપથી ચાલે છે ગ્રહો એ પણ પોતાની સ્થિતિ બ લી છે ાગોના લક્ષણામા અને કદા ા સ નાસિમા પણ ફેરફાર થયા છે ઘણા ાગોને ભારતમા આવતા તથા જુના રાગોને પોતાનુ રૂપ ફેરવતા આપણે જોઈએ છીએ નવીન પ િસ્થિતિને ખુ લા િલથી અને તટસ્થ ભાવથી ન પકડીએ તા આ ાણે સમા સાથે કેમ ચાલી શકીએ? આમ કરો વ ાર પા ા કટનાક ાગોની સફળ ચિકિત્સા આપણે કરી શકીએ એવુ ાને ચ કમા સ્પષ્ટ કહ્યુ છે ક ' વ્યાધ ભલે કોઈ ાાનુ નામ ન જાણે પણ આયુર્વેદિ સિદ્ધા ત પ્રમાણે તેની ચિકિત્સા કરી શકે છે ' પણ અમુક ાગમા આગળ ચાલતા શુ થશે? અમુક ચિ ન પછી કયુ ચિ હ થશે? રાગનુ શુ પરિણામ આવશે? અદ અવયવોમા શી વિકૃતિ થઈ છે વગેરે જે વૈદ્ય જાણતો ન હોય તે બહુ સફળ થવાનો સ ભવ નથી માટે આ પશ્ચિમમાથી ઉત્તમ જ્ઞાનને જરૂરીઆત પ્રમાણે આપણને અનુકૂળ ક ી અપનાવી લેવુ જોઈએ ાવી વસ્તુનુ સાત્મ્યી રણુ એ જ સજીવતાનુ લક્ષણ છે અને આયુર્વેદીયો યતમ ત ીક જીવતા હેવા મા ાતા હોય તો આ સાત્મ્યીકરણ કર્યા વગર છુટકો નથી

(જર્ન ા ઓફ આયુર્વ ૧ ના ગોપાળ્ય ને અગ્રેજી ગા ા ભામાથી)

માણસનુ મગજ

કોઇને હસવાનો લેગ કોઈને રોવાનો રોગ શા કારણથી થાય છે તેમજ કોઇનો હાથ ક પ્યા કરેછે તો કોઈની વાચા બ ધ થઈ જાય છે એનુ શુ કારણુ?

(મૂળ લેખક જી એચ એસ્ટબ્રુકસ મનોવિજ્ઞાનના પ્રાફેસર કોલગેટ યુનિવર્સિટી અમેરિકા)

રૂપાની ખોપરી—મા ા એક મિ ા છે તેના મ ાજના અર્ધાથી વધારે ભાગ છેલા યુરાપીય મહાયુદ્ધમા ઉડી ગયો હતો એના માથાને એક બોમ્બના કટકાનો ઘા વાગ્યો હતો અને તેથી એના મગજનો ઘણો ભાગ નાશ પામ્યો હતો જ્યારે એને ઇસ્પીતાલમા મોકલવામા આવ્યો ત્યારે તુટ ી ખોપરીને બદલે રૂપાનુ પતરૂ લગાડી દેવામા આ યુ તે છેવટ

તદ્દન સાજો થઈ ગયો અને કર્નલ વર્ગને તેણે પેન્શન લીધું ઉપલા ઘાતથી એને વિશેષ નુકશાન ન થયું એ પ્રત્યક્ષ છે[૧] એક બીજા માણસના માથામાં આજે પણ બંદુકની ગોળી પડી છે છતાં એ માણસ સામાન્ય માણસ પેઠે સુખે જીવે છે એક દાક્તરે એક માણસના મગજના જમણા ભાગમાંથી નારંગી જેટલી મોટી ગાંઠ કાપી લીધી છે પણ એ ગાંઠ હતી ત્યારે એ માણસને કાંઈ ખાસ તકલીફ નહોતી અથવા કોઈ અસાધારણ ચિહ્ન નહોતું દેખાતું એક બીજા દાક્તર મિલ કહે છે કે એક વ્યક્તિનું મગજ ઉપદંશ રોગથી એટલું બધું નષ્ટ થઈ ગયું હતું કે એના મગજમાં એક તરફ નાક સુધી અને બીજી તરફ ખોપરી સુધી છરી ખોસી દેવા છતાં એને કાંઈ અગવડ નહોતી પડતી એ વ્યક્તિનું ઉપદંશ રોગથી મરણ થયું પરંતુ જ્યાં સુધી તે જીવ્યો ત્યાં સુધી એને માથું ભારે રહેવા સિવાય તથા કોઈ કોઈ વખત ચક્કરી આવવા સિવાય બીજી કાંઈ હરકત નહોતી થતી

ઉપરના ઉદાહરણોથી આશ્ચર્ય થાય છે કે મગજમાં કેટલો ભારે આઘાત પહોંચ્યા છતાં કાંઈ જ અથવા લગભગ કાંઈ જ ખરાબ પરિણામ નથી થતું ! એક વિશેષજ્ઞે માત્ર એ બાબત તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે કે માનવ શરીરમાં આઘાત સહન કરવાની અદ્ભુત શક્તિ પણ છે અને નામ માત્ર આઘાતથી ઘણીવાર ભયંકર પરિણામ આવી જાય છે મગજ માટે આ સંપૂર્ણ સત્ય છે જે નાડી હૃદયને મગજના કાબુમાં રાખે છે તેના ઉપર જરાપણ દબાણ લાગવાથી તરત મૃત્યુ થઈ જાય છે પીચ્યુટરી નામની ગ્રન્થિમાં મગના દાણા જેટલી પણ ગાંઠ બંધાવાથી તરત માણસ આંધળો થઈ જાય છે ગયા યુરોપીય મહાયુદ્ધમાં અનેક સીપાઈઓના એક વાળ પણ વાંકો થયા વિના, મૃત્યુ થઈ થઈ ગયાના દાખલા બન્યા હતા કેવળ તેઓની નજીકમાં ક્યાંક બોમ્બ ફાટતા વાયુનું એક ક્ષણ માટે દબાણ એટલું બધું વધી જાય કે તેઓના તરત મૃત્યુ થઈ જતા

જો આપણે મગજના રોગોને સમજવા માગતા હોઈએ તો નાડીમંડળ (નર્વસસીસ્ટમ) કેવી રીતે કામ કરે છે તે પહેલાં સમજી લેવું જોઈએ જાડી રીતે જોઈએ તો નાડીમંડલ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે (૧) પ્રધાન મસ્તિષ્ક (મગજ) (૨) મસ્તિષ્કના મૂળ પાસે રહેલ નાડી કેન્દ્ર (૩) સુષુમ્ણા તથા

૧ સાધારણ રીતે મોટરનો કે ઘોડા બીજે ધક્કો લાગવાથી કે પડી જવાથી જે ખોપરી તુટે છે તો તરતજ ઇસ્પીતાલમાં મોકલવા છતાં એવો અકસ્માત થયેલા માણસો જીવતા નથી એ રોજ છાપાઓમાં વાંચીએ છીએ જે માથે મરનારના મગજનો અર્ધો ભાગ ઉડી ગયેલો એ માણસ સુખે જીવે છે એ હકીકત પ્રકૃતિના વિસ્મયજનક ચમત્કારના દાખલા તરીકે નોંધી છે તની આ વિ

એની બ્હાર તથા અંદર પ્રસરેલી નાડી શાખાઓ હવે જ્યારે ઉપદંશરોગના કીટાણુ નાડીમંડલ ઉપર આક્રમણ કરે ત્યારે તેનુ પરિણામ અનેક પ્રકારે આવી શકે કારણ કે આ કીટાણુને કાંઈ અમુક અંગ ઉપર ખાસ મોહ નથી હોતો તેઓ હાડકાં, ધમની, ચામડી કે નાડીમંડલ એ બધા ઉપર હુમલો કરી શકે છે એટલુંજ નહિ પણ નાડીમંડલના પણ કોઈ પણ ભાગ ઉપર હુમલાનો આરંભ કરી શકે છે ધારો કે ઉપદંશના કીટાણુ સુષુમ્ણા ઉપર હુમલો કરે તો ચાલવામાં તથા હાથથી કામ કરવામાં એ પ્રકારની વિચિત્રતા આવશે અને એ સાથે બીજી કાંઈ ગરબડ નહિ હોય તો આ વ્યક્તિ વિચિત્ર રીતે લડખડાતી ચાલે એ શિવાય બીજી બાબતમાં તદ્દન તંદુરસ્ત દેખાય છે

પરંતુ ઉપદંશના કીટાણુ મગજના મૂળ પાસે રહેલ નાડીકેન્દ્રો ઉપર હુમલો કરે તો લક્ષણો વધારે ભયાનક અને અસાધારણ રીતે મનના આવેગોને રોકવાની અશક્તિના રૂપમાં દેખાય છે આવી વ્યક્તિમાં ક્રોધની જ્વાલા જરા જરામાં ભભકી ઉઠે છે એ માણસ કારણ વગર ખૂબ હસવા મંડે છે પરંતુ બીજી બાબતોમાં આ વ્યક્તિ પૂરેપૂરી સાધારણ રીતે વર્તે છે અને પ્હેલા પેઠેજ સ્પષ્ટ તર્ક કરી શકે છે પણ જ્યારે પ્રધાન મસ્તિષ્ક ઉપર ઉપદંશના કૃમિ આક્રમણ કરે છે ત્યારે ભયાનક ઘેલછા ઉત્પન્ન થાય છે જેને મગજનો પક્ષઘાત કહેવામાં આવે છે

આ દશાનો જરા ઉંડા ઉતરીને વિચાર કરીએ ધારો કે કોઈના જમણા પગમાં પક્ષઘાત થયો છે તો એના અનેક કારણ હોઈ શકે દાખલા તરીકે પગની કરોડરજ્જુ સુધી જતી નાડીને કોઈ જગ્યાએ કાપી નાખવાથી પગ બ્હેરો -જ્ઞાનશૂન્ય થઈ જાય પણ આ નાડી મજબુત છે અને સાધારણ આઘાતોથી એને નુકસાન થતું નથી વળી સુષુમ્ણા શિવાય નાડીમંડલના બીજા સ્થાનો ઉપર આક્રમણ કરે એવા કીટાણુ પણ ઓછા છે સુષુમ્ણાની અંદર પણ ઘણી વસ્તુ થઈ શકે છે એથી ખરાબતો બાળકોનો લકવો છે આ રોગના કીટાણુ પોતાના ખોરાકની બાબતમાં ભારે ચુટણી કરનારા છે તેઓ માત્ર માંસપેશીઓ સાથે સંબદ્ધ નાડીઓના પિંડકણોને ખાય છે પરિણામે ધીરે ધીરે એ નાડીઓ નષ્ટ થઈ જવાથી એનાથી જેનુ પરિચાલન થાય છે તે માંસપેશીઓ નષ્ટ થઈ જાય છે પાશ્ચાત્ય ડાક્તરો ધારે છે કે વાંદરાની સુષુમ્ણામાંથી એવી રસી (સીરમ) બનાવી શકાશે કે જેથી આ રોગ દૂર કરી શકાશે પરંતુ હજી તો એ આશા માત્ર છે વળી ઉપર કહેલો લકવો સુષુમ્ણાની ઉપરની કોમળ ઝીલ્લી સૂજી જવાથી પણ થવાનો સંભવ છે એ ઝીલ્લી ઉપર કીટાણુ હલ્લો કરે છે અને એથી તે સૂજી જાય છે ક્યારેક તો ઝીલ્લી એટલી સૂજી જાય છે કે નાડીઓના પિંડોને ઘેરી લે છે અને તેનો નાશ

કરી દે છે આથી અનેક જાતના લકવા થઈ જાય છે સુષુમ્ણાના ઉપદ્રશથી ઉપર કહ્યુ છે તેમ હાથ પગ હલાવવા અશકય થઈ જાય છે સુષુમ્ણામા ક્વચિત્ ગાઠ પણ નીકળી આવે છે, જેથી શરીરનુ કોઈપણ એક અગ બ્હેરૂ થઈ જાય છે આ ઉપરાત સુષુમ્ણામા ક્ષીણ રક્તતાનો રોગ પણ થાય છે અને એનુ પણ એજ પરિણામ આવે છે કરોડરજ્જુ ભાગી જવાથી સુષુમ્ણા દબાઈ જઇને અથવા તેને ભારે આઘાત લાગવાથી એક પગ બ્હેરો થઈ જાય છે વળી શસ્ત્રચિકિત્સક પણ સુષુમ્ણાને દવાથી બેહોશ કરીને યોગ્ય વખત માટે હાથ કે પગને શૂન્ય કરી શકે છે લકવાના સાધારણ કારણોમા થોડાક ઉપર ગણાવ્યા છે પગ શૂન્ય થઈ જવાનુ કારણ એ છે કે પગને ચલાવવાની ક્રિયા ઉપર મગજનો કાબુ હોય છે અને મગજ સુધી ખબર પોચાડવાનો રસ્તો પ્હેલા સુષુમ્ણા સુધી જાય છે એટલે જો સુષુમ્ણાથી મગજમા જવાનો રસ્તો કોઈપણ રીતે બધ થઈ જાય તો ગડબડ થઈ જાય છે પરતુ આ રોગોમા મસ્તિષ્ક પોતે તો સ્વસ્થ રહે છે એ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે

પરતુ જો કીટાણુ સુષુમ્ણાને બદલે મગજના મૂળ ઉપર હુમલો કરે તો વાત બીજી જ થઈ જાય છે અને પરિણામ વધારે ભયકર આવે છે મગજમા ઘણે મહત્ત્વના કેન્દ્રો છે પ્હેલુ તો હૃદય અને ફેફસા ઉપર જે નાડીઓનો કાબુ છે તે મગજમા છે આ કારણથી જ્યારે મોઢાને લકવો થાય છે ત્યારે કીટાણુ હૃદય અને ફેફસાની નાડીઓ પાસે પહોચી ગયા છે એમ જોઈને ડાક્ટર હતાશ થઈ જાય છે આજ કારણથી ડોકુ તુટી જતા તરત મરણ થાય છે વળી મગજથી પગ સુધી જનારી નાડીઓ મગજના મૂળમાથી નીકળીને સુષુમ્ણા સુધી જાય છે એટલે કીટાણુ ત્યા પોચતા હાથપગ કારણ વગર હલ્યા કરવાનો રોગ થઈ જાય છે

કારણ વગર હસવુ—કેટલાક મગજના મૂળ સાથે આપણી મનોવૃત્તિ ઓને નજીકનો સબધ છે, અને ત્યા કીટાણુઓ હુમલો કરે ત્યારે ઘણી ચિહ્નો દેખાવા શરૂ થાય છે ઉદાહરણ તરીકે આ જગ્યાની એક ખાસ નાડી (ઓપ્ટીક થેલમસ) ઉપર જ્યારે ઉપદશના કીટાણુઓ હુમલો કરે છે ત્યારે પોતાના મનોવેગોને રોકવાની એની શક્તિ ચાલી જાય છે એ માણસ એક કલાક સુધી કારણ વગર હસ્યા કરે છે એને પોતાને પણ હસવાનુ કાઈ કારણ તો નથી જ દેખાતુ, હસવુ એ મૂર્ખતા છે એમ તો એ જાણેજ છે પરતુ હસવાનુ એનાથી રોકી શકાતુ નથી એજ રીતે બીજા બીજા મનોવેગો પણ નિરકુશ થઈ જાય છે, આ જાતના દરદીને જો ઉંઘની બીમારી લાગુ પડે તો એ ભયકર રૂપ ધારણ કરે છે આ પણ મગજના મૂળનો રોગ છે ઉંઘ વધારે વધારે આવવા સાથે આ વ્યક્તિમા ભયકર ચીડીઆપણું આવી જાય છે, એટલે

એનાથી બચવા માટે ઘણી સાવધતા રાખવી પડે છે જ્યારે એને ધુન આવે છે ત્યારે તેઓ એવા પાપો કરી બેસે છે કે જે સાંભળીને રૂવાડા ઉભા થઇ જાય

મસ્તિષ્કના મૂળ પછી મગજનો પોતાનો વારો આવે છે તેમા રોગ થવાથી અને લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બધાનો ગાંડપણમા સમાવેશ થઈ શકે એમ નથી દાખલા તરીકે કાનથી જરા ઉપર મસ્તિષ્કનો જે ભાગ છે તે ભાગ આખા શરીરના હલનચલનને કાબુમા રાખે છે આ ભાગ ખૂબ વિસ્તારવાળો છે એટલે એવુ બને છે કે આ ભાગમાજ રોગ પેદા થઇ રહે અને મગજનો બાકીનો ભાગ તદ્દન સ્વસ્થ રહે જ્યારે કોઇને લકવો થાય ત્યારે એનો અર્થ એ સમજવો કે આ ભાગની કોઈ ધમની ફાટી ગઇ છે અને તમાથી નીકળેલા લોહીના દબાણથી મસ્તિષ્કના આ ભાગના પિંડો અકાર્યક્ષમ બની ગયા છે આને લીધે કોઈ પણ અંગ ચલાવી શકાતુ નથી અને જો કે મગજ ખરાબ થયુ છે એ વાત સાચી છે પણ આને ગાંડપણ ન કહી શકાય

મગજના જુદા ભાગમા જુદા કાર્યનુ કેન્દ્ર છે એનો અભ્યાસ ઘણો રોચક છે દાખલા તરીકે મગજના પાછળના ભાગમા બારિક કામો કરવાનુ કેન્દ્ર છે આ ભાગથી લખવુ, સિતાર વગાડવુ, ઝીણુ કામ કરવુ વગેરે થાય છે હવે જો ગોળી લાગવાથી, ઉપદંશ રોગના કીટાણુથી અથવા કોઇ ધમની ફાટી જઇને તેનુ લોહી ઉતરવાથી આ ભાગ નષ્ટ થઈ જાય તો જેને અંગ્રેજીમા 'એપ્રેક્સીઆ' કહે છે એ રોગ થાય છે એથી બારિક કામ કરવાની શક્તિ ચાલી જાય છે આ માણસને પોતાની સહી કરવાનુ કહેવામા આવે તો તરત ખબર પડે છે કે એનામાથી લખવાની શક્તિ તદ્દન ચાલી ગઈ છે પછી મુઠીમા કલમ પકડીને કોઇ એના હાથથી અક્ષર લખાવે તો જુદી વાત એકવાર મે એક સિપાઇ જોયો જના માથામા આ ઠેકાણેજ ગોળી લાગ્યો હતો એ બીચારો ચાના પ્યાલાનો હેન્ડલ પણ પકડી શક્યો નહિ અન્તે કાયર થઇને તેણે બે હાથથી પ્યાલો પકડી લીધો પણ એટલા જોરથી પ્યાલો પકડયો કે પ્યાલાના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા અને બીજા પેઠે એને પોતાને પણ પોતાના કાર્યના બેડોળપણા માટે ખૂબ હસવુ આવ્યુ

ડાબી તરફ કાનથી ચેડે ઉંચે બોલવાની શક્તિનુ કેન્દ્ર છે આજ કેન્દ્રમા હોઠ અને જીભ ચલાવીને બોલવાની શક્તિ રહેલી છે આ સ્થળે ગોળી લાગવાથી માણસ બોલવાનુ ભૂલી જાય છે શુ બોલવુ છે એની એને બરાબર ખબર છે પણ જ્યારે બોલવા માંડે છે ત્યારે ઠેકાણા વગરના ઉચ્ચારો થાય છે

એજ રીતે સાભળવાની શક્તિના કેન્દ્ર ઉપર માર લાગવાથી સાભળીને સમજવાની શક્તિ જતી રહે છે આ કેન્દ્ર મગજના પાછના ભાગમા છે અને કાનની નાડી સીધી ત્યા જાય છે ત્યા આઘાત પહોચવાથી બોલેલુ સભળાય તો છે પણ કાઈ સમજાતુ નથી આ માણસ સારે આપણે વાત ગુજરાતીમા કરતા હોઈએ પણ એને કોઈ જર્મનમા વાત કરતા હોઈએ એવુ લાગે છે છતા ગુજરાતી ભાષાનુ પુસ્તક વાચીને એ બરાબર સમજી શકે છે એક સિપાઈને મગજમા આ જગ્યાએ બોબનો કટકો ઘુસી ગયો હતો પરિણામે એ સિપાઈ પોતાની માતૃભાષા પણ તદ્દન ભૂલી ગયો સાજ થયા પછી એને ફરી માતૃભાષા શીખવી પડી

મગજના સૌથી પાછના ભાગમા જોવાનુ કેન્દ્ર છે જો એ ભાગમા કોઈ ગાઠ થઈ આવે અથવા કોઈ ધમની ફાટીને તેનુ લોહી એ ભાગ ઉપર ઉતરી આવે તો આખથી દેખાય ખરુ પણ સમજાય નહિ કોઈનુ બોલેલુ સાભળીને એ બરાબર સમજી શકે છે અને જાતે પણ સમજીને બોલી શકે છે પરતુ મોટા મોટા અક્ષરે લખેલુ પોતાનુ નામ પણ તેનાથી વાચી નથી શકાતુ

ઘેલજી—આ બધી બાબતોનો અભ્યાસ ઘણો રસપ્રદ છે મગજના જુદા જુદા કેન્દ્રો ઉપર આઘાત લાગવાથી આ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે આ બાબતમા ઉપદશ રોગ ઘણો ખતરનાક છે મેનીન્જાઈટીસ તાવથી પણ આવુ થઈ જાય છે ઈન્ફલુએન્ઝાથી પણ મગજ ઉપર ખરાબ અસર થાય છે ડીપ્થેરીઆથી માણસ બહેરુ થઈ જવાની વાત તો સૌને જાણીતી છે મગજમા ગુમડુ થવાથી, ઘડપણમા લકવા થવાથી અગર જુવાનીમા માથાને માર લાગવાથી આવુ ઘણુ થઈ જાય છે કેટલાક ઝેરી તથા કેફવાળી ચીજોથી પણ મગજ ઉપર આશ્ચર્યજનક પણ ક્ષણિક અસર થાય છે દાખલા તરીકે અફીણની અસરથી અફીણીઆઓને વિચિત્ર સ્વપ્નાઓ આવે છે (ગાજાની આવી અસર પણ પ્રસિદ્ધ છે તેની આ વિ)

વળી મગજના કોઈ ભાગમા રક્ત જતુ બધ થઈ જાય તો તરત ગડબડ થઈ જાય છે વૃદ્ધાવસ્થામા આ કારણથી જ સર્વ ઈંદ્રિયોની શક્તિઓ ઘટવા લાગે છે કારણકે મગજ તરફ જતી ધમનીઓ ખડી (કેલ્શીઅમ)ના ક્ષારોથી ભરાઈ જાય છે આ સ્થિતિને ધમનીઓ કઠણ થઈ ગઈ કહેવાય છે, અને એ રીતે માર્ગ બધ થઈ જાય છે પરિણામે વૃદ્ધાવસ્થામા ઘણીવાર વિચિત્ર રીતે સ્મરણશક્તિ લુપ્ત થઈ જતી દેખાય છે

પરતુ આ બધામા જોવાનુ એ છે કે ઉપરની રીતે જુદા જુદા મસ્તિષ્કના કોઈ કોઈ ભાગમા ગડબડ થઈ જવાથી પણ માણસને ઉન્માદ નથી થતો એમ દેખાય છે પણ જ્યારે આખા મગજમા ગડબડ થઈ જાય છે ત્યારે ઘેલછા થાય

Regd No B 1319

વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલ

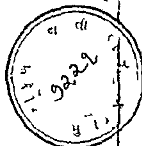
વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી, ચર્ચનાર વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૨૦ तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते। ચૈત્ર

અં- ૬ स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥ ૧૯૯૩

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી૦ તરફથી
ઠે. ગયાની રોડ મુંબાઇ-૧૪

લવાજમ રૂ ૨-૦-૦ લાયબ્રેરીઓ માટે ૧-૮-

અનુક્રમણિકા

— વિનંતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચક ને ખાત્રી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદકશાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવું કામ કરી રહ્યું છે આ માસિકનું આ ૨ મું વર્ષ ચાલે છે શરૂઆતથી જ આ માસિકમાં આવા ને આવા જ લેખો આવે છે. વગેરે ગામ ગામની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિક મંજુર થયું છે અમને આશા છે કે દેશની વિદ્યાના પ્રચારમાં જ દેશનો ઉદ્ધાર સમાએલો છે એમ સમજી દરેક વાચક આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની કે છેવટ પોતાના ગામની લાયબ્રેરીઓ દ્વારા પણ આ માસિકનું વાચન કેલાય તેવી કોશિશ કરશે

દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ રોડ અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्यः

પુસ્તક ૨૦ મું] મે ૧૯[illegible] [અંક ૬

વ્યાધિ સંકરતા

(લેખક —સ્વામી હરિનારાયણાનંદજી)

વર્તમાનમાં દરેક મોટા શહેરમાં ક્ષયરોગ અને મન્થર જ્વર (ટાઈફોઈડ)નો વધારે પ્રકોપ જોવામાં આવે છે. જો કે આ બેય રોગોના કારણો ભિન્ન છે છતાં એકના લક્ષણો સાથે બીજાના લક્ષણો એવા મળેલા છે કે એનો સહેજમાં પત્તો નથી લાગતો અને જ્યારે બે રોગની સંકરતા છે એવું સમજાય છે ત્યારે એક રોગ અસાધ્ય થઈ ગયો હોય છે. આ સમાનતા આંતરિક ક્ષયમાં ઘણું કરી દેખાય છે.

હમણા બે ચાર માસમાં કેટલાક રોગીઓ એવા જોવામાં આવ્યા કે જેઓમાં રોગોની સંકરતા હતી કિંતુ કેટલાક મહીનાઓ સુધી એનો પત્તો ન લાગ્યો અને જ્યારે રોગ અસાધ્ય થઈ ગયો ત્યારે એમાં રોગોની સંકરતા હતી એ સમજાયું.

એક રોગીને શરૂઆતમાં પેટમાં નાભિની આસપાસ થોડો દુખાવો રહ્યા કરતો હતો. એ દુખાવાને ખરૂં જોતાં આંતરડાના ક્ષયની અસર હતી પણ કેટલાક મહીનાઓ સુધી ડાક્ટરોની ચિકિત્સા કરાવ્યા છતાં તેઓ એ દર્દ ક્ષયજન્ય છે એવું ન જોઈ શક્યા. એ વખતે રોગીને તાવ ન હતો. માત્ર દિવસનો મોટો ભાગ થોડો થોડો દુખાવો રહેતો હતો. આખરી પાસે ચિકિત્સા માટે દરદી આવ્યો ત્યારે હું પણ તેનું સાચું નિદાન ન કરી શક્યો. અને ક્ષયવ્યાધિ હોવાનું કાંઈ ચિહ્ન દેખાયું નહિ. એ રોગીને સાધારણ રીતે હું સામાન્ય રેચન અને લંઘન આપું છું. આ ઉપચાર દરમીયાન જ એને તાવ આવી ગયો અને જ્વરની સાથે જ મંથર જ્વરના ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યા. એક અઠવાડીઆમાં જ રોગનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ ગયું પણ આ રોગની મુદત પણ પૂરી થઈ ગઈ છતાં મંથરના ચિહ્નો દેખાતા જ રહ્યા. જ્વર ન ગયો. સવારમાં ૧૦૦ અને સાયંકાળે ૧૦૨-૧૦૩ જ્વર થઈ જતો હતો. પેટના

પીડા પણ ચાલુ જ રહેતી હતી આ સ્થિતિમા રોગીને વધારે લઘન કરાવવાને લીધે એ અતિ અશક્ત થઈ ગયો જ્યારે જ્વરને ગેઢ આમ થઈ ગયો છતા તાવ ન ગયો તેમ પેટનુ દર્દ પણ ન ગયુ ત્યારે વહેમ પડયો કે વખતે ક્ષયજ નથિ નહિ હોય! હવે એની પરીક્ષા માટે મારી પાસે તો કાંઈ સાધન હતું નહિ એટલે દાક્તરોની મદદ લેવી પડી લોહી અને ઝાડો તપાસવા માટે વિશેષજ્ઞોને મોકલ્યા રક્તપરીક્ષકે મન્થરના કીટાણુ છે એમ અને મલ પરીક્ષકે ક્ષયના કીટાણુ છે એવો રિપોર્ટ કર્યો એટલે ક્ષયનો સભવ દૃઢ થઈ ગયો ત્રણ વાર જુદા જુદા પરીક્ષકો પાસે પરીક્ષા કરાવી લસીકાની પણ પરીક્ષા કરાવી પણ પરિણામ એનુ એજ આવ્યુ પરીક્ષામા પ૬ દિવસ નીકળી ગયા જો કે ચિકિત્સા ચાલુજ હતી પણ રોગમા કાંઈ સુધારો ન વધ્યો વળી આ બન્ને રોગો જાતેજ ભયકર છે પણ બેય સાથે મળે પછી તો પૂછવુજ શુ? રોગી દરરોજ વધારે ને વધારે ક્ષીણ થતો જતો હતો મન્થર રોગ તો સાધ્ય ખરો પણ બીજો રોગ સાધ્ય નહિ વળી બેય રોગોની ચિકિત્સા અને પથ્ય પરસ્પર પ્રતિકૂળ મન્થર જ્વરમા જે ઔષધિ ફાયદો કરે એ ક્ષયમા નકામી તેમજ ક્ષયગ્રન્થિની ચિકિત્સાથી મન્થર જ્વરમા કાંઈ લાભ ન થાય મન્થરમા લઘનથી ફાયદો થાય જ્યારે ક્ષયગ્રન્થિમા લઘનથી સ્થિતિ બગડે છે આ સ્થિતિમા રોગીની સ્થિતિ દિન પરદિન બગડતી ગઈ દાક્તરોએ પણ પોતાનું બનતુ કર્યું પણ બેય રોગોના લક્ષણો છેવટ સુધી રહ્યા અને રોગી એમાજ મરી ગયો

આ જાતના મારા દવાખાનામા પાચ છ રોગીઓ આવી ગયા છે આ દરદીઓમા મન્થર અને ક્ષયરોગની સન્ધ્તા હોય છે પણ શરૂઆતમા પત્તો લગાડવો મુશ્કેલ છે આ સબધમા મને જે અનુભવ થયો તે બીજા વૈદ્યોને એનો લાભ મળે એ હેતુથી સૌની આગળ મુકુ છુ

પેટનુ શૂળ—પેટમા શૂળ ઘણા કારણોથી નીકળે છે બીજા કોઈ કારણથી શૂળ નીકળતુ હોય તો રેચનથી તથા શૂલહર દવાઓથી મટતુ રહે છે પણ ક્ષયગ્રન્થિનુ શૂળ નથી જતુ ઓછુ થાય પણ મટે નહિ આ શૂળ મોટે ભાગે નાભીની આસપાસ નીકળે છે રેચક ઔષધની આ શૂળ ઉપર ઝાઝી અસર થતી નથી કિન્તુ પેટ ખાલી હોય ત્યારે આગળી વડે એને દબાવાથી શૂળ અમુક સકુચિત જગ્યાએ વધારે અને આસપાસ ઓછુ થતું દેખાય છે શરૂઆતમા ગ્રન્થિઓનો પત્તો નથી લાગતો પણ શૂળ લાબા સમય સુધી એમને એમ ચાલુ રહે છે એ અનુભવથી ક્ષયજ ગ્રન્થિનુ અનુમાન થાય છે કોઈ કોઈને શૂળના હુમલાઓ થાય છે કોઇને શૂળના હુમલા વખતે પેટમા ગાઠ ફરતી હોય એવુ લાગે છે અને હાથ લગાડતા પણ એવુ

દેખાય છે આ શૂળને કે આ ગ્રન્થિને ક્ષયજ ગ્રન્થિ સાથે કશો સબધ નથી આ ગુલ્મ કે ગ્રન્થિ તો ખાદ્ય દ્રવ્યનુ અવશિષ્ટ એકઠુ થવાથી બનેની હોય અથવા આતરડાની અદરના ભાગમા સોજો થઈને બનેલી હોય છે બીજા ઘણા કારણોથી પણ હોય છે જો ગુમડુ ન હોય તો શૂળનો હુમલો આવીને બધ થઈ જાય છે વળી ક્ષયજ ગ્રન્થિ આતરડાની અદરના ભાગમા નથી થતી પણ બ્હારના ભાગમા જ્યા લસીકા નળીઓની વચ્ચે લસીકા ગ્રથિઓ હોય છે ત્યા થાય છે મતલબ કે આતરડાની બહારના ભાગમા થાય છે અને એ કારણથીજ એના ઉપર રેચનની કાઈ સારી અસર નથી થતી વખતે નુકશાન થાય ખરૂ પેટનુ શૂળ અમુક વખત પછી શાન્ત થઈ જાય છે પણ આ લસજ ગ્રન્થિન ચઢ ધીમુ ધીમુ પણ ચાલુ જ રહે છે શાત નથી થતું જો પેટની આ ગ્રન્થિ હાથ લગાડતા સમજી શકાય એમ હોય તો એક નહિ પણ અનેક માલુમ પડે છે ઘણા ચિકિત્સકો એને પેટની કંઠમાળ કહે છે

ક્ષયજન્ય આન્ત્રિક ગ્રન્થિઓ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આરભમા ઘણાને તાવ નથી આવતો છ છ બારબાર મહિના સુધી જ્વર કે શારીરિક ઉષ્ણતાની વૃદ્ધિનુ કાઈ ચિહ્ન નથી મળતુ રોગીની પાચન શક્તિ શરૂઆતમા ઘણું કરી નથી બગડતી શરીર નબળુ જરૂર પડી જાય છે પણ પછી જ્યારે તાવ આવવા માડે અને સાથે પેટમા થોડુ થોડુ શૂળ ઊપડ્યા કરે ત્યારે ક્ષયજ ગ્રન્થિની સભાવના દૃઢ થાય છે આમા જ્વર વધારે નથી હોતો શરીરની ગરમી એક બે ડીગ્રી વધે છે ઘણા રોગીઓમા તો સવારમા ઉષ્ણતામાન સામાન્ય જ જોવામા આવે છે અને બપોર પછી વધે છે આ સ્થિતિ જોતા ક્ષયજ ગ્રથિનુ નિદાન ચોક્કસ થાય છે

આ ભમા જો નક્કી થઈ જાય તો કઠમાળાની ચિકિત્સાથી રોગ મટી પાય જાય છે પણ જો રોગ જોરમા આવી જાય તો પછી કાઈ નથી બની શકતુ મોટા શહેરમા આ ક્ષયથી જેટલા રોગી મરે છે તેટલા રોગી છાતીના ક્ષયથી નથી મરતા રાજયક્ષ્મા-છાતીના ક્ષયનુ રૂપ તો ખાસ ઉધરસની આસો, જ્વર તથા બીજા ચિહ્નો ઉપરથી તરત પકડાઈ જાય છે પણ પેટની ક્ષયગ્રન્થિનો પત્તો તો કોઈ કોઈ વાર છ બાર મહિનાઓ સુધી નથી લાગતો કારણ કે એમા ખાસી, પ્રલેપકજ્વર વગેરે ચિહ્નો હોય જ એવુ નથી

વ્યાધિમકરતા કેમ થાય છે? ઘણુ કરી જ્યારે મામુલ એક રોગ લાબા વખત સુધી પેસી રહેલો રહે છે ત્યારે એથી શરીરની ક્ષમતા ઘટી જાય છે શરીર નબળુ પડી જાય છે, અને રોગના કારણોને દૂર કરવાની એના શરીરની શક્તિ ઘટી જાય છે અમુક વખતથી ક્ષયજન્ય રોગનો પ્રભાવ શરીર ઉપર જામી ગયો હોય અને શરીરરક્ષક તત્ત્વો એની એની

સામે પોતાનું બળ અજમાવી રહ્યા હોય ત્યારે બીજા કોઈ રોગના કીટાણુ શરીરમાં ઘુસી જાય તો એની સામે શરીરરક્ષક તત્ત્વોને થતું યુદ્ધ અઈ પડે છે શહેરોમાં મ વગ કીટાણુઓનું પ્રાબલ્ય ક્ષયના કીટાણુઓ જેટલું જ હોય છે રોગીની શારીરિક ક્ષમતાને નબળી જોઈને મન્થર કીટાણુ એને દબાવી દે કે પરિણામે પહેલા રોગ સાથે જ બીજો રોગ પણ રોગીને પકડે છે એકાએક આ નવી બલા આવી પડે છે ત્યારે પહેલો રોગ ચિકિત્સક માટે સંદિગ્ધ બની જાય છે આ નવો રોગ જોઈને ચિકિત્સકના વિચારો એકદમ ફરી જાય છે તે પહેલા રોગને આ બીજા રોગનું પૂર્વરૂપ માનવા તરફ દોરવાઈ જાય છે કોઈ ધૂર્ત ચિકિત્સક તો એમ પણ કહેવા માંડે છે કે મારી દવાએ રોગનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરી દીધું વર્ષોથી સતાઈ રહેલો રોગ બહાર નીકળી આવ્યો આ રીતે રોગીના સંબંધીઓને પોતાના વિચારમાં ખેંચી જાય છે અને એક વાર ધ્યાન બીજે ખેંચાઈ ગયા પછી બીજા રોગનું જોર પૂરું દેખાય ત્યાં સુધી એનો ખ્યાલ જ નથી આવતો છેવટ જ્યારે મુદત થઈ ગયા છતાં મુદતીઓ તાવ નથી જતો ત્યારે બીજી તરફ ધ્યાન ખેંચાય છે પણ પછી ક્ષયરોગ એટલો વધી ગયો હોય છે કે કશું બની શકતું નથી અને રોગી ધીમે ધીમે કાળવશ થાય છે માટે આ વ્યાધિસંકરતાના સંભવ તરફ પહેલેથી ચિકિત્સકે સાવધાન રહેવું જોઈએ

સર્પગન્ધા

(લેખક —બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય)

થોડા વખત પહેલા મેં 'સર્પગન્ધા' ઉપર જે લેખ લખ્યો હતો તેણે ઘણા વિદ્વાનોનું સારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે એ લેખ પછી જે અનુભવ મને મળ્યો છે તે અહિં જાહેર કરતાં મને આનંદ થાય છે

પરંતુ અનુભવ વર્ણવતા પહેલા આયુર્વેદ મહામહોપાધ્યાય રસાયનશાસ્ત્રી પંડિત ભાગીરથી સ્વામી આયુર્વેદાચાર્ય (કલકત્તા) એમણે હાલ ધી યુનિવર્સલ આયુર્વેદિક એસોસીએશન માલાનું પ્રથમ પુષ્પ 'સંદિગ્ધ નિર્ણય વનૌષધ શાસ્ત્ર' જેનો એક નમૂનો કાશીના નિ ભા વૈદ્ય સમેલન વખતે તેમના તરફથી મને મળ્યો છે તેમાંથી સર્પગન્ધાના નામ વિષેનું તેમનું લખાણ નીચે ઉતારું છું —

"આયુર્વેદમાં નાગ અને નાગની ઘણી વનસ્પતિઓ છે જેમાં અહિં કેવળ ૧૭ ના નામ અને સામાન્ય વર્ણન આપવામાં આવે છે પ્રથમ નાગપુષ્પી નાગપત્રા—સાપના જેવા પત્ર અને પુષ્પવાળી, દ્વિતીય અસ્થિપર્ણી ગાંઠે ગાંઠે

પોતાવાળી, તૃતીય ગિરીષ જેવા ફુલ અને લબગોળ પત્રવાળી, ઉલટા કાગનાળી, જાણુના જેવા લીલા ફળવાળી, ચોથી નયપાલાદિ શીત દેશોમા થવાવાળી નાગદવન, નાગદમન (હમલો), પાચમી ગંઝીગા નામવાળી છે જે વેલના આકારમા પુષ્પીવર ચઢનારી છે, જેના પાન મડદા પાન જેના હોય છે વા તે આગળ લાણા હોય છે પુષ્પયુક્ત ફૂલ ફળ પર માણી લીને ચોંટી જાય છે, જે મહાપ્રસ્ફેટીની ફળો પર ટૂટે છે ગુજરાતીમા ગાને ગાડર ઓઢો કહે છે છઠ્ઠી, કાલીદમન નામના વૃક્ષને પણ સર્પોને દમન કરવાની શક્તિ હોવાને લીધે નાગદમન કહે છે, સાતમી નાગના જેવી શ્યામાભ, નાગ જેવી વાંકીચુંકી તથા અણીદાર પહોળાપત્રવાળી થોરની જાત દૂધયુક્ત બુટીને પણ નાગદમન કહે છે આઠમી, યોગેશ્વરી-રુદ્રજટા-સ્થિરસૂતને પણ નાગદમની કહે છે, નવમી, વાંઝ્યા કંકોડી (વાઝીયા કંટોલા)ને પણ નાગદમની કહેવામા આવે છે, દશમી ગન્ધનાકુલીને, તથા અગીયારમી નાકુલીને નાગ દમની કહેવામા આવે છે ૧૨મી, કેટલાક મહાનુભાવો મરુબક અથવા મરવાને નાગદમન કહે છે ૧૩મી, કોઈ અનન્તમૂલને નાગદમની કહે છે, ૧૪મી, નાગફણ સમાન પર્ણ આકાર ધરનારી વાકની જાતવાળી વેલને પણ નાગદમની કહે છે ૧૫મી, સાપની કાચળી જેવી છાલવાળા કણાદાર એક પ્રકારના વૃક્ષને પણ નાગદમની કહેવામા આવે છે, ૧૬મી, બીકાનેર રાજ્યમા કડુવીપાઠ (पाढा)—કાલી જડવાળી વેલને પણ નાગદમની કહેવામા આવે છે, ૧૭ જાત્મવતી નામવાળી આષધીને પણ નાગદમની કહેવામા આવે છે આ રીતે નાગદમનીને દેશ અને ગામોના ભેદથી, ન માલુમ, કેટલીયે કિંવદન્તિઓ અને કહેવતો પ્રચલિત હશે, એ બધીનો પત્તો લગાવવો અતિ કઠિન અને અશક્ય જેવુ છે

આ બધી નાગદમનીઓને છોડીને અહિં હુ કેવળ જાત્મવતી નામની નાગદમનીનુ શાસ્ત્રીય અને અનુભૂત સિદ્ધાન્તથી વર્ણન કરુ છુ અન્ય નાગ દમનિયોના વર્ણનો અક્ષરક્રમ અનુસાર કરવામા આવશે

આ એક કુટજના વર્ગની વનસ્પતિ છે તેમા નાગદમની, જાત્મવલી, જન્મ્બુ, જાત્મવતી, વૃત્તા, વૃત્તપુષ્પા, મદની, દુર્ધર્ષા, દુસ્સહા, ચન્દ્રા (રાજનિઘંટુ) કેટલાક આધુનિક નિઘંટુકારોએ એનુ સર્પગન્ધા નામ રાખ્યુ છે, પણ એ ભ્રમની ભૂલ છે, કારણકે સર્પગન્ધા નામતો નાકુલી અને ગન્ધનાકુલીનુ છે સુશ્રુત ઉત્તર તન્ત્ર ૬૦/૪૮ 'सर्पगन्धा प्रयासु छत्राकारा । उन्दरूण— એ નામથી એનો વ્યવહાર કરે છે હિંદીમા છોટી ચાંદ, ચાંદના છોટા ચાંદ, ચન્દમરવા ગનારસ આદિમા ધનગરવા, બંગાળમા છોટે ચાંદ, બંગ ચાન્દ, કોંકણમા માકા, વિગેરે, દક્ષિણમા ઇસ્રગ —પુલકમૂલ, તામિલમા ચોવન્ન અમિલપોરી, કર્ણાટકીમા સૂત્રનાભિ, મલબારમા ચકુનાર, મહારાષ્ટ્રમા અડકઈ કહેવાય છે

વેગીનમા ઓફીયોકઝાઈ લોન મરને ટીઆ ॥ અથના રાઉલ્ફા કીયા સર પે ગીઆના કહેવાન છે

મિથિલ (રણગા નાતમાોમા એક ૧૫ સુધી સપભયથી બચવા માટે પ્રતિવર્ષ આષાઢ સુદીમા પહેલા રવિવારે ઈગ ગદ-પુલકમૂલના ટુકડાને એક જનોઈમા બાધીને માત ગાંઠ માળીને "दुश्चिलित दिनस्तारे कन्मूल यद पुलिकमूरस्य नागारेरितनागा-प्रगान्ति किन् दुग्तरास्य ॥ આ મ ત્રને ૧૦૮ વાર ફરીને રણગાની બધીજ જાતો જમણા હાથમા બાધી રાખે છે, જેથી એક વર્ષ લગી સાપ કરડવાની બીક રહેતી નથી

કોકણમા પણ સપવિષ ઉપર આ દવાનો ઉપયોગ થાય છે

સર્પગધાનો રગીન ફોટોપણ આપવામા આવ્યો છે જેની નીચે नागदमना લખવામા આવ્યુ છે અને તેનો શ્લોક

जम्बू नाम्नस्तो वृत्ता वृत्तपुष्पा च नाम्नरो
मद ी नागदमना दुघर्षा दुस्मा नर ॥

આપવામા આવ્યો છે આ શ્લોક રાજનિઘ ટુનો (પર્પટાદિ પચમ વર્ગ મા) છે

ઘડીભર મા ી લઈએ કે જમ્બવતી, નાગદમની એજ છોગાચા છે તો પણ સપગ ધાને નાકુલી કે ગધનાકુલી કેહેવાની ઘટતા શી થાય? નાકુલી તો Dioscrea ની એક જાત જેના કદ ભરાણ નકુલ—નોળીઆ જેવા જ હોય છે (જેથી કેટલાક એને નોળવેલ પણ કહે છે) તે મારા તરફ મારા પોતાનો મત છે કે છોગા ચાદને नागदमनी નામ લગાવવા કરતા લેટીનનામ જેવુ સૂચક નામ 'સપગધા' ગણવામા (ઘણે સ્થળે આ નામ પ્રચલિત પણ થઈ ગયુ છે) વાધો શો છે? નિઘ ટુમા લાવગાહ ર કરતા તો ગોતીને બદલે કા રા અને કા વ હારમા આવે છે એ મારો મત શો જાણે છે જ એરનામ માટે આપણે હાલ વિવા મા નહિ Cતરીએ અનુભવપર આવીએ

દરદી ન ૧

"મારો દીકરો નામે મનુ ઉંમર વર્ષ ૨૦ વીસનો છે એકવડો બાધો છે અહિંની શામળદાસ કોલેજના ઈંટર કલાસનો વિદ્યાર્થી છે તેના કોર્સમા પોતે બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચાલી શકતો નથી તેમ લાગવાથી તેણે કોલેજના હોસ્ટેલમા રહી મોડી રાત સુધી જાગી અભ્યાસ કરવાની પ્રવૃત્તિ આ રી અને ઝાઝા ખોરાક ખાઉ તો ઊંઘ આવે એવી બીક ખોરાક ઘણો ઓછો લેવા મ ડ્યો લગભગ દોઢ બે માસ આમ વર્તવાથી શરીરની અને મગજની નબળાઈ વધી પડી અને લગભગ દોઢ માસ થી મદ (ઉ નાદી) થઈ ગયો છે

અહિંના એક ડાક્ટરની સલાહથી તેને કાયની ગોળીઓ આજ સવાર

આપીએ છીએ પરિણામે બે ચાર દિવસ ઠીક જાય તો બે ચાર દિવસ અતિ તોફાનમા જાય છે જ્યારે તોફાનમા હોય ત્યારે રાતે ઊઘતો પણ નથી

ઉન્માદમા ગાય, તાલીયો પાડે, હસે, વખતે કૂદે, વખતે ક્રોધિત બને, પ્રૉફેસરો, અસહકારના અગ્રેસ ા, શૂરવીરા વગેરેને યાદ કર્યા કરે છે તે અવિવાહિત છે તેથી ક્વચિત્ પગ્ણેતર જિંદગીની ચાહના પણ વ્યકત કરે છે હાલમા જ્યારે શુદ્ધિમા હોય ત્યારે ખોરાક ઠીક લે છે સાફ દસ્તને માટે ગને હર્ન્ડે ચૂર્ણ મધમા આપુ છુ વળી ઊઘને માટે પણ કોઈ વખતે પલ્વીસ ઈપિકાક કપાઉન્ડ નામની વિનાયતી દવા બેથી ત્રણ ગ્રેન આપુ છુ તેની વખતે અસર થાય છે પણ જ્યારે બહુ જ જુસ્સામા હોય ત્યારે તેની પણ અસર વતી નથી

માન ઘરમા બાર તેર માણસો છે બધા આવા આના દરદથી નાસી ગયા છીએ કોઈ વખતે બધાને ઊ તગગે થાય છે

ધ્રાગધ્રાવાળા વૈદ્ય રા રા વાસુદેવ મૂળશકર (જે મારા વેવાઈ થાય છે) તથા અમદાવાદ વાળા ડૉ-બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠકે પણ આપની દવા કરાવવા ભલામણ કરી છે તો આશા છે કે વા મોકલી આપશો ”તા ૭-૨-૩૬

‘આયુર્વેદ-વિજ્ઞાન’મા સર્પગન્ધાનો લેખ જોયા બાદ આ પત્ર આવ્યો મે સર્પગધા મોકલી આપી અને સાથે બામ (બગાલીઓની બ્રાહ્મી) નો રસ પીવા કહ્યુ હતુ ફરીથી તા ૨૧-૨-૩૬ને રોજ દરદીના પિતા તરફથી નીચેનો પત્ર મળ્યો —

“તા-૧૬-૨-૩૬ રવિ થી આપની સૂચનાનુસાર (ચાર દિવસથી) ઉપયોગ કરવા માડયો છે બામ ને આ તરફ નેવળી કહે છે અને તે મેળવવી સુગમ છે દવાની અસર નીચે પ્રમાણે થાય છે પ્રથમ બે ત્રણ દિવસે એકાદ દિવસ અને તે પણ ઘેરની દવા આપવાથી ઊંઘતો, પણ આપે મોકલાવેલ સર્પગધાથી ચાર દિવસ આખી રાત શાત સૂઇ રહ્યો છે આપની દવા સિવાય બીજી દવા આપી નથી પરતુ લવારો કમી થતો નથી જાગે છે કે લવારો શરુ કરે છે વળી દિવસ રાત મળીને પાચ છ વખત કળન્યે જાય છે દસ્ત જરા નરમ થાય છે તે નેવળીના રસનુ પરિણામ છે કોઈ વખતે દિવસે પણ બે ત્રણ કલાક સૂઈ રહે છે ખોરાક સાધારણ રીતે ઠીક લે છે ખોરાક સબધી આપની તરફથી સૂચનાની અપેક્ષા રાખુ છુ બીજી દવા મોકલાવશો દવા ખરેખર ચમત્કારી છે ઊઘ માટે ગૅયની ગોળી કરતા આની અસર વધારે સારી થાય છે આપે લેખ લખી કાઠિયાવાડની પ્રજા પર મોટો ઉપકાર કર્યો છે અમે બધા શાતિથી રાતી પસાર કરીએ છીએ ”

દવા બીજી મોકલી આપી તા ૧-૩-૩૬ નો પત્ર આવ્યો તે આ રહ્યો—

"ભાઈ મનુની તબીયત એકંદરે ઠીક છે ઉન્માદ ઘણો ઓછો થઈ ગયો છે કોઈક વખત ગરે વાતુ કરીને સૂતા પછી એકા કનાકે જાગી જાય છે પા અધો કનાક લવરી કરી શાંત થઈ સૂઈ જાય છે રાત દિવસનો ઘણો ભાગ સૂવામાજ કાઢે છે ખોરાક ઠીક લે છે બે અઠવાડિયાની દવા આપી હજી બે નણ અઠવાડીયા દવા આપવાની જરૂર છે ઝાડો પણ ત્રણ ચાર વખત જાય છે ત્રીજા અઠવાડીયા માટે દવા મોકલવા કૃપા કરશો. આપનુ ઋણ મા ાવી મ ા થઈ શકે તેમ નથી—"

દવા બીજી મોકલાવી ૯-૪-૩૬નો પત્ર આ રહ્યો —

' દવામા નેવજી મળવી મુશ્કેલ પડની તેથી આપના લેખ અનુસાર તીખાના ત્રણ ચાર દાણા સાથે પાણીમા લસોટી લાભગ અધો પોણો આઉંસ ગુલાબ જળ મેળવી પાવ તોલાર જેટલી સપગધા સાંજસવાર બે વખત આપુ છુ દસ્તસાફ આવે માટે આપની સૂચનાનુસાર ઘીમા તળેલી હીમજ સવારે સાજે જમ્યા પછી ચાર પાચ આપુ છુ તે ચાવી જાય છે પરિણામ હાલમા ચોવીસ કલાકમા અઢારથી વીસ જેટલા કલાક ઊઘમા કે સૂવામા કાઢે છે દવાનુ પ્રમાણ હવે કમી કરવું કે આટલુ ચાલૂજ રાખવું તે લખવા વિનતિ છે"

તા ૨૭-૪-૩ ને રોજ દરદી પોતે જ નીચેનો પત્ર લખે છે —

"મ્હને સારુ છે આપની દવા ચાલુ છે મ્હને સારૂ થવાને માટે આપનો જેટલો ઉપકાર માનુ તેટલો ઓછો ગણાય હાલમા સ્ફૂર્તિ ખૂબ જ રહે છે ખોરાક સાધારણ લેવાય છે રાજ ત્રણ ચાર માઈલ ફરવા જાઉં છુ બે માસ બા કોલેજ ઉઘડશે એટલા વખતમા ઘણુ સા ા સુધારો થઈ જશે અને કૉલેજ જોઈન કરી શકીશ"

દર્દી ન-૨

બાઈ ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ B Agની પત્ની ઉ ૨૦ ૧ાા-૨ વર્ષથી ઉન્માદ થયો હતો સાસુસસરા સાથે વખતે ન બનતુ હોય એમ ધારી મે દપતીને જુદા રહેવા સલાહ આપેલી છતાય ઉન્માદની સ્થિતિમા ઓછો ફેર પડતો હતો નહિ છેવટે સપગધા એને માટે મોકલી આપી આ પહેલા મે એને કરી કશી જ વા આપી હતી નહિ બાઈ ગર્ભવતી હતી છઠ્ઠો માસ ચાલતો હતો ભરુચના ડૉક્ટરાની કે વૈદ્યોની દવામા એની પત્નીને વિશ્વાસ ન હતો એટલે મને સવિસ્તર સ્થિતિ લખી જણાવી દવા મગાવી ને સવાર બપોર સાજ ત્રણે વખત ચાર ચાર વાલ સપગધાના પડીકા મરીના બેત્રણ દાણા અને ગુલાબજળ સાથે પીવા મોકલ્યા હતા દવા ૩-૪ દિવસ ખાધી કે ગાડપણ દૂર થઈ જતુ હતું પાછી દવાથી કરાળે કે દવા પડતી મૂકે પાછુ કોઈ વખત ઉન્મા જેવુ થઈ આવે પરતુ જ્યારે જ્યાર એનો પત્ર

આવે ત્યારે ત્યારે હુ એ બાઈને સર્પગધાચૂર્ણ કે તેની ગોળીઓ મોકલાવતો અને દવા બે ત્રણ દિવસ લે એટલે તે તદ્દન મટી થઇ જતી ૨૪–૩–૩૬ને રોજ મે દવા મોકલાવેલી ૪–૪–૩૬ને રોજ તે બાઈનો પત્ર આવ્યો—"એને પહેલા કરતા હવે ઘણુંજ સારુ છે દવા બીજી મોકલાવશો દવા ખાવામા હવે બહુ આનાકાની કરતી નથી—" હાલ તે બાઈની સ્થિતિ સારી ચાલે છે

દરદી ન ૩

મારી પાસે આ ભાઈ આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરતા હતા ઉમર વર્ષ ૨૧, જાતે વાણીયા હાલ કપડવજમા નેત્રાસઘનુ દવાખનુ ચલાવે છે બ્લડપ્રેશર જરા વિશેષ લાગ્યુ અને ઊંઘ ન આવે, અને રક્ત/ તાનની ગાકા હતી મે તેમને સર્પગધા લેવા કહ્યુ–આ ભાઈની પ્રકૃતિ પિત્તની હતી પિત્તલ માણસોને સર્પગધા માફક નથી આવતી એ અનુભવ મને આ કેસમા થયો એ ભાઈનોજ કાગળ નીચે આપુ છુ એટલે પિત્તલ મનુષ્યોને સર્પગધા કેવી સતાવે છે તે સમજાશે —

"કપડવજ ૫–૭–૩૬ હાઈકોર્ટથી આવીને બે દિવસ ઘેર રહ્યો હતો તે દરમિયાન સર્પગધા ખરડાવીને ના ૧લીએ સવારે ૪ વાલને આશરે ભરી તથા દૂધ સાથે લીધી તે વખત તબીયત બીલકુલ સારી જણાતી હતી એ લઇને પ્રાતઃકાળથી પગાની સ્હેજ કામ આરોપવા બેઠો

લગભગ ૧૦–૧૧ વાગે આંખો ખુબ લાલ થઈ ગઈ મને તો ખબર ન હતી પણ બ્હેન તથા બાએ પૂછ્યુ ત્યારે મને જણાયુ આંખો સખત લાલ થવા છતા બીજી કોઈ રીતે દર્દ અથવા શૂળ જેવુ ન હતુ

વળી એક કલાક પસાર થયો અને બાર વાગે ન્હાવા ઉઠવાનો વિચાર કરૂ છુ ત્યા માથુ ભમવા લાગ્યુ–શરીર અને પગ દુખવા ગરૂ થવા અને બેઠા બેઠા પણ આંખો મીંચાઈ જાય તેવુ થયુ ન્હાવાનુ દિલ ન થયુ પણ બીના દબાણથી ન્હાઈને ખાઈ લીધુ

ખાઈને તો નિરાંતે સૂઈ જવાનો વિચાર કર્યો પણ હુ જે મુખ્ય વસ્તુ કહેવા માગુ છુ ત આ છે કે સૂતા છતા જરાય ઊંઘ ન આવી, ત્યા ભાગ પીને જે સ્થિતિ અનુભવેલી તેજ સ્થિતિ આબાદ અહિં અનુભવાશે આંખો મીંચુ કે Unconsciously વિચાર આવે, સતાવે ઊંઘનાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય, આંખો ખુલ્લી રાખીને પડી રહુ તો અત્યત ગભરામણ થાય સુવાય નહિ, બેસાય નહિ, ઊભા રહેવાય નહિ કે ઊંઘાય પણ નહિ!

આવી સ્થિતિ આજ સુધી રહી, વચમા બે ત્રણ દસ્ત આવી ગયા, જેથી અશક્તિ પણ લાગી

સાંજે અનિચ્છાએ જરા ખાઇને પાછો સૂતો તે સવાર સુધી 'ભાગ'ની રાત કાટી

ગવા ઊઠયો તો કાઈક સ્વસ્થતા લાગી પણ ગયા આખા દિવસમા માથુ જે અસહ્ય દુખતુ હતુ તે તો નજીવુજ મોલ્રુ પડયુ હતુ અને મ ાજની સ્થિરતા પણ નહોતી

માથાની અસ્થિરતા એવી કે એ વસ્તુ પર ચિત્ત જાય એટલે બીજી ભૂલાઈ જાય ગને બીજી પર નજર ચોટાડવા જઈએ ગેટલે ચક્કર આવે તથા આખે ઝાખ પડતી લાગે

આખની લાલાશ સ્હેજ ઓ ી થઈ હતી પણ માથામા અને આખમા ે ફેરફા ો થયા છે તે હજુ પણ કોઈ વખત ેખા ઈ આવે છે અને રસ્તે ચાલતા ઘણી વખત આસપાસનુ ભાન ભૂલાઈ જાય છે! આખો પણ ઝાઝવાપાઝવા થઈ જાય છે

એક વસ્તુ બની છે કે તા ૩ અને ૪ બે દિવસ ે પરેચર જણાઈ નથી જો કે આજે ૯૯ જણાઈ છે

મારા બે દિવસો એટલા બધા ખરાબ ગયા છે કે મસ્તકમા મારે સાભળવુ પડે છે કે આતો ાડાને સાજા કરવાને બ ે સાજા ને ગાડા કરવાની દવા છે!

આપણે Bloo' pressure લીધુ તે વધારે કહેવાય હવે તો જીવ ત્યા દિલત, મુ ાન અને ચ ામની ાી તેથી ભૌસત્વ લC છુ યોગ્ય સૂચનાઓ કરશો ે '

પિત્તલ મનુષ્યોને સપગધા જરા પણ માફક નથી આવતી તેનો મા ો અનુભવ બધાયો છે પ ભગીરથ સ્વામી પણ મારા મતને પુષ્ટી આપે છે

દરદી ન ૪

આયુર્વે વિજ્ઞાનમા મારો લેખ વા ચા પછીથી અમદાવા ના ખાનબહાદુર એડવોકેટ 'સપગધા' વિષે પોતાનો અનુભવ નીચે પ્રમાણે વણુવે છે—

અમદાવા તા ૧-૩-૩૭

' ઝ ડુ તરફથી પ્રગટ થતા 'આયુર્વેદ-વિજ્ઞાન' માસિકના માગસર-પોષ ૧૯૮૨ના અ કમા 'સપગધા" વિષેનો તમારો અતિ વિદ્વત્તા ભરેલો લેખ વાચી હુ આ લખવા પ્રેરાયો છુ

મારા ૪૪ વ ની વયના કુવારા બ્હેન છે મારા એમના એક બ્હેન છે ૧૭ વષની વયે મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કર્યા બાદ તેમને Insanity લાગુ પડી એક વરસે મારા થયા કલકત્તાની ે રૉયની ગોળી વાપરી હતી ત્યારપછી દશ વષ તદ્દન સારા ગયા કોઈ જાતે પણ નહીં કે આ બાઈને કોઈ વખત

ગાંડપણ લાગુ પડયું હશે. ૬૭મે વર્ષે ફરીથી આ બીમારી લાગુ પડી તે વખતે છ મહીનામાં સારૂં થયું તે વખતે પણ એજ ડાક્તરોની બ્રોમાઈડ વગેરે નીજ દવા આપી હતી. ત્યાર પછી ૧૨ વર્ષ પાછા બહુજ સારા ગયા. તદ્દનજ સામાન્ય માણસની માફક હરવું ફરવું, બધા સાથે ભેળાવું, કોઈ જાણે નહિ કે એમને એવી મગજની બીમારી પહેલા હતી. બહુજ નરમ અને શરમાળ પ્રકૃતિના ચોકા-મોળા અને ઘરની રહેણી-કરણી ઘણી ઉચ અને નીતિમાન હોવાથી તદ્દન નીતિવાન ચરિત્રના હતા. ૩૯ મે વર્ષે એમને ત્રીજી વખત Insanity લાગુ પડી અને લગભગ પાંચવર્ષ થવા આવ્યા છતા અને હરેક જાતના ઉપાયો કરવા છતા હજી મટયું નથી. દીવાનાપણાના પ્રકારામાં Dementia-melancholic Insanity છે. ડૉક્ટરોએ સલાહ આપી કે એના કુટુંબીજનો અને મા-ભાઈથી એને છુટ્ટી રાખી જુઓ. તેથી બે વર્ષથી મારા મુંબાઈવાળા ભાઈએ અંધેરીમાં ખાસ બંગલા બગીચા સાથેનો ભાડે રાખી ત્યા એક અનુભવી પારસીબાઈ કમ્પેનીયન સાથે રાખ્યા છે. નાહવું ધોવું કપડા પહેરવા બનો નિત્ય કર્મ પોતાને હાથે કરે છે. મોટે ભાગે બીછાનામાં સુઈ રહેવું પસંદ કરે છે. રાતે સાધારણ ઠીક ઉંઘે છે. માહરા ભાઈ અઠવાડીયામાં બે વખત મળવા જાય છે. બહુજ ચાપતી કાળજી અને ડાકટરોની દેખરેખ રાખે છે. અને બહેનની શાંતિ અને સુખસગવડ માટે કાંઈ કરવાનું બાકી રાખતા નથી, કોઈ સગુ વાહલું કે ઓળખીતું મળવા જાય તેની સાથે પંદરેક બે ત્રણ મિનિટ બહુ સીધી વાત કરે છે પણ પછી આડે રીતે ઉતરી પડે છે. પાંચ વરસ ઉપર જે નો હુમલો થયો ત્યારે શરૂઆતમા કાંઈક Violence હતું. ચીમટો પાડવી-પોતાના વહાલાઓને કે પોતાની માને પણ ઠોસા મારવા અને નખ દેવા. એવું થોડાજ મહિના રહ્યું. હવે Violence જેવું કાંઈજ નથી. ફક્ત કોઈ કોઈ વખત રડવું અથવા રડવા જેવો અવાજ કરવો-બહુ ઉદાસ રહેવું અને આગલા વરસોમા જે જે ચીજથી પોતાનો જીવ કચવાયો હોય તે યાદ કરી સબંદ્ધ અથવા અસબંદ્ધ બોલવું. કોઈ વખત સવાર-સાંજ અથવા કોઈ વખત સાંજેજ drive લેવા નીકળતા, કોઈ વખત કદાચ મન થાય તો સીનેમામા પણ જતા, પણ સુધારો બાર તો તે થોડો જ ટકે એમ નરમ ગરમ કરતા વરસો વીતી જાય છે. જ્યારે સાજા હતા ત્યારે વાંચવાનો શોખ ભારે હતો. પાંચ વરસથી વાંચવું લખવું મુકી દીધું છે. કોઈ કદાચ થોડીક મિનિટ છાપું જોય કે ગિરધરકૃત ચોપાનીયાના પાના ઉથલાવે. હરેક રીતે એમનું મન રોકવા માટે યત્ન કરવા છતા કશી ચીજમાં ઉલટ લેતા નથી અને કોઈ કામકાજ-શીવવું, ભરતું કે કાંઈ જ કરતા નથી. મારે કહેવું જોઈએ કે આખી બિમારી દરમ્યાન ઉંઘની ફરિયાદ નથી.

આ ી બાબત આ ા ા ત્રતી ત્તી ્લકત્તાની ડૉ ાયની ગોળીઓ લગભગ ચાલુ અપાતી ત્તી તેગલામા ૮ મહીના ઉપર મારા ભાઇના હિંદુ મિત્રે કાઇંક વ ાસ્પતિના મુળીયા (જેનુ ાામ પાછળથી હમને ' સર્પગધા " માલમ પડ્યુ) તે શુનાળજળ અને આ ગ્મા ભીંજવી રાખી સવારના બે આની ભાર અને સાજ ા ા ચાર આનીભાર આપવાની ભલામણ કરી માટે બહુ જ સખત diet ત્રમાણી ખાવામા ફક્ત ભાત અને ઙકા, બાફેલુ દુધી મોસબીનો રસ અને ટોડ ક્રસ, આવી જાતની diet પાળવી ગહુ કઠણ હોવા છતા અમે બ ુ કાળજીથી પળાવી, ૫ ૭ દિવસ સર્પગધા આપ્યા પછી બહુ જ જાગ વવા માડ્યા અને એ ' ડાએરીયા ૧૦-૧૨ દિવસે મટયો ડાએરીયા મટ્યા પછી સપગધા શરૂ કરી જે હરના ફરતા અને બેસતા ઉઠતા હતા તેને સદતે લગભગ પથારીવશ થઇ ગયા, બાજરૂએ પોતે થઈને જવાય નહીં હાત પ ીને લઇ જવા પડે પોતાને હાથે નહવાત નહિ, કપડા પહેરાય ાહિ, ચઆની ભાર સપગધા" આપતા એમ થયુ પછી મોઢામાથી લાળ ાડવા મા ી મોઢામા ી ચાલુ પાણી ગળે અને હાથે ધ્રુજારી આવે ધ્રુજારી ઓછી બધી અને ચાલુ આવે કે પોતે ાતણુ મરણુ ન કરી શકે, પછી "સ ાગધા"નો ડોઝ ઓછો કરવામા આ ્યો ડોઝ ઓછો થાય ત્યારે ધ્રુજારી અને મોઢામાથી પાણી ગળવાનુ ઓછુ થાય એમનુ મોઢુ 'સર્પગધા" શરૂ કર્યા પછી જ ાની ખીલ જેવી ફો ીઓથી ભરાઈ ગયુ છે, એનુ કારણુ સમજાતુ નથી કોઇ નું એમ માનવું છે કે મોઢામાથી ચાલુ પાણી, ગળતુ હોવાથી જે રૂમાલે ચાલુ સાફ ક તા તે ખરડાએલો રૂમાલ મોઢાને વારવાર લાગી જવાથી ફોલ્લીઓ થઈ હશે ૪૪ વરસ ી ઉંમર થવાથી ઋતુ હવે તદ્દન નિયમિત ૭ મહિને ાાવતુ નથી પણુ અનિયમિત રીતે દોઢ મહિને બે મહિને વખતુ ઓછુ આવે છે સ ્ગધા આપ્યા પછી ત્રણુ મહિના માસિક બધ રહ્યુ હતુ ત્યાર પછી મહિના ઉપર પાછુ મોટા પ્રમાણુમા શરૂ થયુ "સપગધા" ચાર મહિના આપ્યા છતા મગજની હાલતમા કાઈજ ફેરફાર થયો નથી પહેલા જે અવારનવાર રડવાનુ કે ચાલુ બોલબોલ કરવાનુ કોઈ વખત હતુ તે "સપગધા" આપવાથી બધ થયુ પણુ પરિણામે તદ્દન પથારીવશ થઈને લગભગ શુન જેવું થઈને પડી રહેવાનુ થયુ હાથની ચાલુ ધ્રુજારી અને મોઢામાથી ચાલુ પાણી ાડતુ તેથી અમે ાાસી ગયા, ને આખર ત્રણુ અઠવાડિયાથી 'સપગધા' આપવાનુ તદ્દન બધ કર્યુ છે, બધ કરવાથી મો ામાથી પાણી ગળવુ અને ધ્રુ તરી બધ થયા છે એવો અમારો સપગધાનો અનુભવ છે, તે તમારી જાણુ સારૂ અને સલાહ માટે જણાવ્યું છુ

આપના લેખમા તમે જણાવ્યુ છે કે કોઈ દરદીને "સપગધા" આપતા

નાકમાંથી ચાલુ પાણી ગળે છે મારા બહેનના નાકમાંથી ગળ્યું નથી પણ મોઢા વાટે જ એ પાણી ગયું હશે? મોં ઉપર ફોલ્લીઓ આવી તે શા કારણથી હશે? હમણા મારા બહેનનું blood-pressure થોડા દિવસ ઉપર લેવડાવ્યું તે normal કરતા કાંઈક ઓછું છે

તમે તમારા લેખમાં લખો છો કે ફક્ત Violent insanity ના કેસમાં "સર્પગંધા" સારી અસર કરે છે જ્યારે Dementia માં નહિ જેવી અસર કરે છે એ આપનું અનુમાન અને અનુભવ ખરા હોય એમ લાગે છે

તમે મારા બહેનને માટે કાંઈ ઉપાય બતાવી શકશો? જો આપને કોઈ વખત મુંબઈ જવાનું થતું હોય-અને જણાવશો તો મારા ભાઈ તમને મળવા આવશે અને તમને દવાખાને લઈ જશે આપની વિદ્વત્તા માટે તમારો લેખ વાંચી અમને બહુ માન ઉપજ્યું છે ત્યાર પછી તમારા પુસ્તકો પણ જોયા છે વિગતે જવાબ લખશો તો મહેરબાની તમારો કિંમતી વખત લેવા માટે માફી ચાહું છું

(જવાબ માટે ટિકિટ બીડી છે) લી સેવક,

હોરમસજી પેસ્તનજી વકીલ

આ ચાર દરદીઓના કેસો ઉપરથી નીચેની વાતો ખાત્રી થતી આવે છે—

(૧) સર્પગંધા Violent Insanity તોફાની ઉન્માદમાં સારૂં કામ કરે છે

(૨) પિત્તલ મનુષ્યોને સર્પગંધા માફક નથી આવતી

(૩) તરતના કેસોમાં-નવા કેસોમાં સર્પગંધા સારી અસર દાખવે છે જુના કેસોમાં અસર દાખવતી નથી એવો મારો નમ્ર મત છે

(૪) સર્પગંધા સાથે બ્રાહ્મીનો રસ (ગુજરાતમાં જેને બ્રાહ્મી કહેવામાં આવે છે તે મંડુકપર્ણી છે અને ગુજરાતમાં જેને બામ અને કાઠિયાવાડમાં જેને નેવળી કહેવામાં આવે છે તે ખરી બ્રાહ્મી છે) આપવાથી સારી અસર જણાય છે બામ હૃદય-બલ્ય છે એ સારી રીતે પુરવાર થએલું છે મંડુકપર્ણીનો સ્વરસ પણ સાથે યોજી શકાય

(૫) સર્પગંધાથી દસ્ત સાફ આવે છે

(૬) કેટલીક વખત સર્પગંધાથી ઝાડા બહુ થઈ આવે છે એવો ઘણાનો અભિપ્રાય છે અને દરદીના જુના કેસમાં આ જણાય પણ છે

(૭) સર્પગંધાની માત્રા શરીરનો બાંધો, પ્રકૃતિ વગેરે જોઈને જ નક્કી કરવી જોઈએ

(૮) નાકમાંથી અને મોઢામાંથી પાણી ગળવું, હાથે [illegible] આવવી મોં પર નાની નાની ફોલ્લીઓ ઉઠી આવવી વગેરે ચિહ્નો કોઈ કોઈ કેસોમાં પ્રકાશ પામે છે

(૯) સર્પગંધા ગર્ભાશયને સંકોચ કરનાર છે એટલે કોઈક વખત માસિક્સ્રાવ પણ સાફ ખેંચાઈ આવે છે છતાં સગર્ભા સ્ત્રીને આપવાથી ખાસ નુકશાન થયેલું મારા જોવામાં આવ્યું નથી

(૧૦) સપગંધા strong દવા છે એ નિર્વિવાદ છે એટલે બીજા અનુપાન કરતાં તેને ગુલાબજળ સાથે જ આપવું હિતાવહ છે બજારમાં જે ગુલાબજળ મળે છે તે તો નકામું જ હોય છે એના કરતાં ગુલાબનું શરબત સારૂં પડે છે, ઉંચામાંનું ગુલાબજળ લેવું જોઈએ

કેટલાક ૧૨ કલાક સુધી ૫ તોલા ઊંચા ગુલાબજળમાં બેઆનીભાર સપગંધાના સૂક્ષ્મચૂર્ણને પલાળી રાખે છે અને પછી પીતી વખતે ૭ દાણા મરીના નાખી, ઘૂંટીને વગર ગાળે પાઈ દે છે ઊંઘ માટે રાત્રે પાવલીભાર સપગંધા આવી રીતે (સવારના ગુલાબજળમાં પલાળી મૂકી) લે છે અને સવારમાં બેઆનીભાર માત્રામાં લે છે અર્થાત રાતે ભીંજવી મૂકેલી સવારમાં અને સવારમાં ભીંજવેલી રાતે અપાય છે તો એકનું ત્રણ પાણી આવે પણ ફાયદો જતા ઘણી વખત જાણ્યું છે, છતાં ઉપરની વિધિ સારી છે

(૧૧) શ્રી ભગીરથ સ્વામી લખે છે કે ભોજનમાં કેવળ દહીંભાત ખાવા આપવા દ્રવ્યોમાં દૂધપાક, ખીર, જમરૂખ ખાઈ શકાય ગરમ વસ્તુ, તળેલા શાક વગેરે ન લેવું જોઈએ

મને લાગે છે કે ઉન્માદની અવસ્થામાં કેવળ દહીંભાત પર રાખવામાં કંઈ જ અર્થ નથી દહીં તો ઠીક છે દૂધ ભાત તેની શાક વગેરે આપવામાં વાંધો નથી પરંતુ તીવ્ર અતિશયતા કેટલીક વખત હાનિકર્તા નીવડે છે

ન ૪ના રદી માટે મે મેધ્યરસાયન (ચરક) આપવા ભલામણ કરી છે

વિદ્વાનો આ વિષે પોતાનો અનુભવ પ્રકાશમાં લાવશે તો હજી વિશેષ પ્રકાશ પડશે

દીર્ઘ જીવનની સમસ્યા

માણસમાં વિચાર શક્તિનો ઉદય થયો ત્યારથી એનામાં દીર્ઘ જીવનની વાસના પણ જાગી છે અને એ વિષય ઉપર ઘણી માહીતી એકઠી થઈ છે માનવજીવન સાથે સંબંધવાળી અનેક શાસ્ત્રીય શાખાઓના સેંકડો વિદ્વાનોએ જૂના કાળથી આ વિષય ઉપર પુષ્કળ વિચાર તથા પ્રયોગો કર્યા છે અને એ ઉપર વિશાળ સાહિત્ય લખાયું છે છતાં હજી આ વિષય કોયડોજ રહ્યો છે

આયુર્વેદના આઠ અંગોમાં રસાયન એક છે એ પ્રસિદ્ધ છે પાશ્ચાત્ય વૈદકમાં આ રસાયન-દીર્ઘાયુષ્ય વિચાર-અંગનું થોડા વર્ષો પહેલાં કશું સ્થાન

તેમ જુવાન ઉમ્મરના માણસોનુ ચેપી રોગો વગેરેથી થતું મરણ પ્રમાણ પણ ઘટે એ સ્વાભાવિક છે અને આ રીતે આયુષ્યની સરેરાશ દીર્ઘ થાય ૨૦–૨૫ને ઠેકાણે ૪૦–૪૫ ને ૫૦ સુધી પણ પહોચે એમ બને પણ આ વધારાને યે મર્યાદા છે વળી આરોગ્યશાસ્ત્રના અનુસરણ સાથે જે દેશના હવાપાણી આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુષ્યને ખાસ અનુકૂળ છે ત્યા એ પ્રમાણ બીજા અતિ સુધરેલા દેશ કરતા પણ વધારે જોવામા આવે છે એ બીના ઘણી સૂચક છે હતા ખોરાક, આરોગ્યશાસ્ત્રનુ અનુસરણ રોગને દૂર કરવાની સારી વ્યવસ્થા, વ્યાયામની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ, હવા પ્રકાશ વગેરેનો પૂરતો લાભ મળે એવા ઘરો, રસ્તા ગામો વગેરેની વ્યવસ્થા વગેરે કારણોથી જૂના આરોગ્યશાસ્ત્રના અજ્ઞાનવાળા જમાના કરતા એ જ્ઞાનવાળા જમાનામા એક રીતે ઘડપણ થોડુ મોડુ આવે યૌવનની શક્તિઓ થોડા વધારે વખત ટકી રહે ૧૦–૨૦ વર્ષનુ આયુષ્ય પણ કદાચ વધે–એટલે કે આરોગ્ય શાસ્ત્રના અજ્ઞાનવાળા જમાનામા એક હજાર માણસે એંસી ઉપરની ઉમરના માણસોની સખ્યા દશની હોય તો જ્ઞાનવાળા જમાનામા ૧૫–૧૭ની થાય અને ૯૦ ઉપરની સખ્યા ૪–૫ની હોય તો આઠ દશની થાય ૧૦૦ ઉપર કોઈ ન જીવતું હોય તો એક બે જીવે (આ આકડાઓ કાઈ ચોક્કસ મેળવેલા નથી ફક્ત સમજવા માટે ધારેલા છે) મતલબ કે કારણો પરિવર્તનથી આવો થોડો ફેર પડે એ સિદ્ધ વાત છે પણ એની યે મર્યાદા છે ૯૦–૧૦૦ને બદલે એક મ દોઢસો બસ્સો થઈ જાય એવી કલ્પના અત્યાર તો અસભવિત કોટિમા છે વળી આ બાબતમા લોકોમા પ્રમાણે પણ જોવામા આવે છે કેટલાક લોકો સત્ય ત્રેતા દ્વાપર, કલિ વગેરે પૌરાણિક યુગ વ્યવસ્થાવાળુ માનસ ધરાવે છે અલબત્ત પુરાણોક્ત હજારો વર્ષના આયુષ્યની વાત સાચી માનનારા તો આ જમાનામા ભાગ્યે જ કોઈ પણ સત્યયુગમા ૪૦૦ વર્ષનુ હતું પછી ત્રેતામા ૩૦૦ વર્ષનુ દ્વાપરમા ૨૦૦ વર્ષનુ અને કલિમા સો વર્ષનુ આયુષ્ય છે એવુ અક્ષરશ માનનાર પણ થોડા હશે અને જુના વખતમા આયુષ્ય આજ કરતા વધારે હતુ એવુ માનનારા તો ઘણા જોવામા આવે છે પણ એથી જુદી વસ્તુસ્થિતિમા શ્રદ્ધા રાખનારાઓનો એક છુ ઇતિહાસના તથા વૈદક ગ્રન્થોના પુરાવાઓને જો ઝીણવટથી તપાસવામા આવે તો જૂના વખતમા આજ કરતા વધારે લાબુ આયુષ્ય હોય એમ દેખાતુ નથી બાઇબલમા સીત્તેર વર્ષની મર્યાદા ઘડી છે એ પ્રસિદ્ધ છે ચરકમા સો વર્ષનુ આયુષ્ય પ્રમાણ કહ્યુ છે તે વધારેમા વધારે–પરમ સ્પૃહણીય એ અર્થમા સમજવાનુ છે એટલે વસ્તુત આપણે ત્યા પણ એજ કે એની આસપાસ મર્યાદા હશે એવુ મારુ સકારણ અનુમાન છે અલબત્ત ૯૦–૯૫ની ઉમરે પહોચનારા કોઈક મધ્યે નીકળે ખરા સોની ઉમ્મર તો અપવાદરૂપ જ આ

વસ્તુને ચોખ્ખા પુરાવાઓ આપીને સિદ્ધ કરવી એ સહેલુ નથી એકને અતિશયોક્તિ લાગે તે બીજાને ન લાગે એટલે એ વિવયાન્ત ની ચર્ચામા ઉતરવા કરતા પ્રસ્તુત ચર્ચામા જ આગળ ચાલવુ ઠીક છે ટુકામા મારૂ વક્તવ્ય એ છે કે મારી અને મારા જેવાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે આરોગ્યશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન આ જમાનામા વધ્યુ છે અને પરિણામે આયુષ્ય પણ થોડુ વધ્યુ છે અવગત્ત ૮૦-૧૦૦ ને બદલે બસ્ો વર્ષના માણસો કોઈ કાળે ગમે તેટલી આરોગ્ય શાસ્ત્રની પ્રગતિ થયા છતા પૃથ્વી ઉપર ફરશે એવું અત્યારે તો દેખાતુ નથી આ થઈ કાળની વાત

હવે દેશનો વિચાર કરીએ કોઈ કોઈ દેશના હવાપાણી ઘરડા માણસના જીવનને અનુકૂળ હોય છે એ ઉપર વધુજ છે અને કોઈ કોઈ દેશમા દીર્ઘાયુષી માણસોની સખ્યા વિશેષ જોવામા આવે છે જુદા જુદા દેશના દીર્ઘાયુષી માણસોના આકડાઓ એકઠા કરવામા આવે તો આ વિષય ઉપર કાઈક પ્રકાશ પડે ખરો પણ એ અતિ શ્રમસાધ્ય કાર્યને મુલતવી રાખી અત્યારે **વિશ્વામિત્ર** નામના હિંદી માસિકના ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭ના અકમા આવેલા બે ત્રણ નમુનાના દાખલાઓજ આપીને સતોષ માનવો પડશે (૧) જર્મનીમા સો વર્ષ ઉપરના ૧૨૮ માણસો છે જેમા ૮૧ સ્ત્રીઓ છે, અને તેમાથી એક કુમારી છે સો વર્ષ ઉપરની ઉમ્મરના ઇંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ વગેરે દેશોના પણ કોઈ કોઈ માણસની હકીકત વારવાર છાપામા વાચવામા આવે છે પણ ફ્રાન્સમા એક મૃકલે કરીને ગામ છે તે દુનિયાભરમા દીર્ઘજીવી માણસો માટે મશહૂર છે એ ગામની વસ્તી ફક્ત ત્રણસો માણસની છે અને તેમા સો ઉપરના ૧૪ માણસો છે આ તો અસાધારણ ગણાય કુદરતની કે ઈશ્વરની એક ચમત્કારિક લીલા જર્મનીની છ કરોડની વસ્તીમા સો વર્ષના ૧૧૪ એટલે એક લાખમા બેનુ પણ પૂરૂ પ્રમાણ ન આવ્યુ અને આ મૃકલે ગામમા એકવીશ માણસમા એકનુ પ્રમાણ—આ દેશના સાધારણ રીતે તો ત્રણસોની વસ્તીમા ૧૪ માણસો સીત્તેર ઉપરના નીકળે તો, ઘણુ ગણાય એમ જોયુ છે પછી કોઈ ગામ કે તાલુકા ખાસ દીર્ઘજીવી હોય તો જાણવામા નથી

પછી માણસ વધારેમા વધારે, કેટલા વર્ષ સુધી જીવે એ પ્રશ્નના વિચારમા સાચી જ મમરણની તારીખો મેળવવાની મુશ્કેલી નડે છે આ દેશના સાધુ મહાત્માઓના બસ્સો ત્રણસો વર્ષના આયુષ્યની વાતો તેમ એવીજ ચીનની કે યૂરોપની જૂની વાતો ગપ્પ દતકથાઓજ સમજવી એની શાસ્ત્રીય કિંમત કાઈ નથી ઉપર ટાકેલા વિશ્વામિત્રના અકમા જેમ્સ સાગા એકસોસાઠ વર્ષનો થઈને મર્યો હતો એમ લખ્યુ છે પણ એ ત્રણસો નહિ પ ગણવો પડશે અહમદ બે નામનો તુર્ક અત્યારે ૧૩૫ વર્ષનો છે એમ લખ્યુ

તેમ જુવાન ઉમ્મરના માણસોનુ ચેપી રોગો વગેરેથી થતું મરણ પ્રમાણ પણ ઘટે એ સ્વાભાવિક છે અને આ રીતે આયુષ્યની સરેરાશ દીર્ઘ થાય ૨૦–૨૫ને ઠેકાણે ૪૦–૪૫ કે ૫૦ સુધી પણ પહોચે એમ બને પણ આ વધારાને યે મર્યાદા છે વળી આરોગ્યશાસ્ત્રના અનુસરણ સાથે જે દેશના હવાપાણી આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુષ્યને ખાસ અનુકૂળ છે ત્યા એ પ્રમાણ બીજા અતિ સુધરેલા દેશ કરતા પણ વધારે જોવામા આવે છે એ હકીકત ઘણી સૂચક છે છતા ખોરાક, આરોગ્યશાસ્ત્રનુ અનુસરણ, રોગને દૂર કરવાની સારી વ્યવસ્થા, વ્યાયામની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ, હવા પ્રકાશ વગેરેનો પૂરતો લાભ મળે એવા ઘરો, રસ્તાઓ ગામો વગેરેની વ્યવસ્થા વગેરે કારણોથી જૂના આરોગ્યશાસ્ત્રના અજ્ઞાનવાળા જમાના કરતા એ જ્ઞાનવાળા જમાનામા એક રીતે ઘડપણ થોડુ મોડુ આવે યૌવનની શક્તિઓ થોડા વધારે વખત સુધી ટકી રહે ૧૦–૨ વર્ષનુ આયુષ્ય પણ કદાચ વધે–એટલે કે આરોગ્ય શાસ્ત્રના અજ્ઞાનવાળા જમાનામા એક હજાર માણસે સીત્તેર ઉપરની ઉમરના માણસોની સખ્યા દશની હોય તો જ્ઞાનવાળા જમાનામા ૧૫–૧૭ની થાય અને ૮૦ ઉપરની સખ્યા ૪–૫ની હોય તો આઠ દશની થાય ૯૦ ઉપર કોઈ ન જીવતુ હોય તો એક બે જીવે (આ આકડાઓ કાઈ ચોક્કસ મેળવેલા નથી ફક્ત સમજવા માટે ધારેલા છે) મતલબ કે કાળના પરિવર્તનથી આવો થોડો ફેર પડે એ સિદ્ધ વાત છે પણ એની યે મર્યાદા છે ૯૦–૧૦૦ને બદલે એકદમ સેંકડો બસ્સો થઈ જાય એવી કલ્પના અત્યારે તો અસભવિત કોટિમા છે વળી આ બાબતમા લોકોમા શ્રદ્ધાભેદ પણ જોવામા આવે છે કેટલાક લોકો સત્ય, ત્રેતા દ્વાપર કલિ વગેરે પૌરાણિક યુગ વ્યવસ્થાવાળુ માનસ ધરાવે છે અલબત્ત પુરાણોક્ત હજારો વર્ષના આયુષ્યની વાત સાચી માનનારા તો આ જમાનામા કોઈક જ હશે પણ સત્યયુગમા ૪૦૦ વર્ષનુ હતું પછી ત્રેતામા ૩૦૦ વર્ષનુ દ્વાપરમા ૨૦૦ વર્ષનુ અને કલિમા સો વર્ષનુ આયુષ્ય છે એવુ અક્ષરશ માનનાર પણ થોડા હશે અને જુના વખતમા આયુષ્ય આજ કરતા વધારે હતુ એવુ માનનારા તો ઘણા જોવામા આવે છે કુ એથી જુદી વસ્તુસ્થિતિમા શ્રદ્ધા રાખનારાઓમાનો એક છુ ઇતિહાસના તથા વૈદક ગ્રન્થોના પુરાવાઓને જો શીઘ્રદષ્ટિથી તપાસવામા આવે તો જૂના વખતમા આજ કરતા વધારે લાબુ આયુષ્ય હોય એમ દેખાતુ નથી બાઈબલમા સીત્તેર વર્ષની મર્યાદા બાધી છે એ પ્રસિદ્ધ છે વૈદકમા સો વર્ષનુ આયુષ્ય પ્રમાણ કહ્યુ છે તે વધારેમા વધારે–પરમ મર્યાદા એ અર્થમા સમજવાનુ છે એટલે વસ્તુત આપણે ત્યા પણ એ જ કે એની આસપાસ મર્યાદા હશે એવુ મારુ સકારણ અનુમાન છે અલબત્ત ૮૦–૮૫ની ઉમરે પહોચનારા કોઈ બધે નીકળે ખરા સોની ઉમ્મર તો અપવાદરૂપ જ આ

વસ્તુને ચોખ્ખા પુરાવાઓ આપીને સિદ્ધ કરવી એ સહેલુ નથી એકને અતિશયોક્તિ લાગે તે બીજાને ન લાગે એટલે એ વિષયાન્તરની ચર્ચામા ઉતરવા કરતા પ્રસ્તુત ચર્ચામા જ આગળ ચાલવુ ઠીક છે ટુકામા મારૂ વક્તવ્ય એ છે કે મારી અને મારા જેવાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે આરોગ્યશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન આ જમાનામા વધ્યુ છે અને પરિણામે આયુષ્ય પણ થોડુ વધ્યુ છે અલબત્ત ૮૦-૧૦૦ ને બદલે બસ્સો વર્ષના માણસો કોઈ કાળે ગમે તેટલી આરોગ્ય શાસ્ત્રની પ્રગતિ થયા છતા પૃથ્વી ઉપર ફરશે એવુ અત્યારે તો દેખાતુ નથી આ થઈ કાળની વાત

હવે દેશનો વિચાર કરીએ કોઈ કોઈ દેશના હવાપાણી ઘરડા માણસના જીવનને અનુકૂળ હોય છે એ ઉપર કહ્યુજ છે અને કોઈ કોઈ દેશમા દીર્ઘાયુષી માણસોની સખ્યા વિશેષ જોવામા આવે છે જુદા જુદા દેશના દીર્ઘાયુષી માણસોના આકડાઓ એકઠા કરવામા આવે તો આ વિષય ઉપર કાંઈક પ્રકાશ પડે ખરો પણ એ અતિ શ્રમસાધ્ય કાર્યને મુલતવી રાખી અત્યારે **વિશ્વામિત્ર** નામના હિંદી માસિકના ફરવરી ૧૯૩૭ના અકમા આવેલા બે ત્રણ નમુનાના દાખલાઓજ આપીને સતોષ માનવો પડશે (૧) જર્મનીમા સો વર્ષ ઉપરના ૧૧૪ માણસો છે જેમા ૮૧ સ્ત્રીઓ છે, અને તેમાથી એક કુમારી છે સો વર્ષ ઉપરની ઉમ્મરના ઈંગ્લડ, ફ્રાન્સ વગેરે દેશોના પણ કોઈ કોઈ માણસની હકીકત વારવાર છાપામા વાચવામા આવે છે પણ ફ્રાન્સમા એક મૂકલે કરીને ગામ છે તે દુનિયાભરમા દીર્ઘજીવી માણસો માટે મશહૂર છે એ ગામની વસ્તી ફક્ત ત્રણસો માણસની છે અને તેમા સો ઉપરના ૧૪ માણસો છે આ તો અસાધારણ ગણાય કુદરતની કે ઈશ્વરની એક ચમત્કારિક લીલા જર્મનીની છ કરોડની વસ્તીમા સો વર્ષના ૧૧૪ એટલે એક લાખમા એનુ પણ પૂરુ પ્રમાણ ન આવ્યુ અને આ મૂકલે ગામમા એકવીશ માણસમા એટલુ પ્રમાણ—આ દેશના સાધારણ રીતે તો ત્રણસોની વસ્તીમા ૧૪ માણસો સીત્તેર ઉપરના નીકળે તો, ઘણુ ગણાય એમ જોયુ છે પછી કોઈ ગામ કે તાલુકા ખાસ દીર્ઘજીવી હોય તો જાણવામા નથી

પછી માણસ વધારેમા વધારે, કેટલા વર્ષ સુધી જીવે એ પ્રશ્નના વિચારમા સાચી જન્મમરણની તારિખો મેળવવાની મુશ્કેલી નડે છે આ દેશના સાધુ મહાત્માઓના બસ્સો ત્રણસો વર્ષના આયુષ્યની વાતો તેમ એવીજ ચીનની કે યૂરોપની જૂની વાતો ગપ્પા દતકથાઓજ સમજવી એની શાસ્ત્રીય કિંમત કાંઈ નથી ઉપર ટાકેલા વિશ્વામિત્રના અકમા જેમ આ ॥ એકસોઆઠ વર્ષનો થઈને મર્યો હતો એમ લખ્યુ છે પણ એ નાખવો મહિ ધ ગણવો પડશે અહમદ બે નામનો તુર્ક અત્યારે ૧૩૫ વર્ષનો છે એમ લખ્યુ

છે મુસ્લીમ વર્ષ જ અગીઆર મહીનાનું એટલે ૧૨૫ મહિના અર્થાત્ અગીઆર વર્ષ તો એ બાદ કરવા પડે છતા ૧૭૧ વર્ષ માટે પણ વિશ્વાસ આવવો મુશ્કેલ છે સો ઉપરના ૧૧૦-૧૨૦ ના કોઈ આખી દુનીઆમા અપવાદભૂત દાખલા ભલે મળે પણ સાધારણ રીતે તેથી ૧૧૦ એ અત્યારે આ દુનીઆમા તો દીર્ઘાયુષ્યનો અવધિ છે

હવે પ્રશ્ન એ રહ્યો કે આવા અતિ દીર્ઘાયુષી મનુષ્યોની તન્દુરસ્તી અને તનમનની શક્તિ પૂરપૂરી રહે છે ખરી? આમા ય રીતે કુદરતનો ક્રમ તો એજ છે કે જેમ બાળપણમા શરીર મનની શક્તિઓ વધતી જતી જોવાય છે તેમ વૃદ્ધાવસ્થામા ઘટતી જાય છે ચરકમા સ્પષ્ટ લખ્યુ છે કે "સાઠ વર્ષથી તે સો વર્ષ સુધી રસરક્તાદિ ધાતુઓ, ઇંદ્રિયો, બળ પૌરૂષ, (પુરૂષની ઉત્પાદક શક્તિ) પરાક્રમ, ગ્રહણ, ધારણ, સ્મરણ, બુદ્ધિ વગેરે ક્રમે ક્રમે ઘટતુ જાય છે" (વિમાન સ્થાન અ ૮)

આ થયો સામાન્ય નિયમ પણ જેમ સાઠ વર્ષ પછી શુક્ર ક્ષીણ થાય છે, એમ લખ્યુ છે છતા ૭૦ ઉપરની ઉમ્મરના પણ કોઈ કોઇ પુરૂષો પ્રજોત્પત્તિ કરી શકે છે અને સો વર્ષે પણ પ્રજોત્પત્તિ કરવાની શક્તિ જળવાઇ રહી હોવાના અપવાદભૂત વિલાયતના એક બે દાખલાઓ મળેલા છાપામા આવ્યા છે, તેમ શરીર મનની બીજી શક્તિઓ પણ કોઈ કોઈમા જળવાઇ રહે એ સભવિત છે દા ત ૮૦-૯૦ વર્ષના માણસો ગર્વમા ઘણીવાર કહે છે કે અમારામા જુવાનીમા હતી તેવી શક્તિ હજી છે, પણ આવા કથનોને અતિશયોક્તિ રૂપજ ગણવા જોઇએ બાકી એટલુ ખરૂ કે એશી નેવુ વર્ષના માણસોમા સાધારણ રીતે હોય તે કરતા કોઇ કોઈ અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓમા વધારે શક્તિ જળવાઇ રહેલી હોય છે, અને એ કારણથીજ તેઓ ઉપર પ્રમાણે અતિશયોક્તિ કરે છે

દીર્ઘાયુષ્ય સબધી એક બીજી હકીકત પણ અહીંજ નોધવા યોગ્ય છે અને તે એ કે પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓ વધારે પ્રમાણમા દીર્ઘાયુષી જોવામા આવે છે ઉપર જર્મનીના સો ઉપરની ઉમ્મરના ૧૧૪ માણસોમા ૮૧ સ્ત્રીઓ છે એ નોધ્યુ છે એજ રીતે મારો અનુભવ છે કે અમારી ટુકી લગભગ છસો માણસની નાતમા સીત્તેર ઉપરની ઉમ્મરના માણસોમા પુરૂષો કરતા સ્ત્રીઓની સખ્યા વધારે જોઈ છે અને નેવુ ઉપર છેલ્લા ૫૦ વર્ષમા ત્રણ સ્ત્રીઓજ ગઈ છે એક પણ પુરૂષ નહિ અને સો ઉપર ગયેલુ તો કોઇ જોયુ નથી એમ લાગે છે કે પ્રસૂતિના સભવવાળા મધ્યમ વયના વર્ષોમા પુરૂષો કરતા સ્ત્રીઓ વધારે મરે છે પણ જો એ ઉમ્મર વટાવી જાય તો સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક જીવનશક્તિ વધારે જવાબ આપે છે

દીર્ઘાયુષ્યના સાધનો—વળી દીર્ઘાયુષી મનુષ્યો પોતાના વ્યક્તિગત અનુભવ ઉપરથી દીર્ઘાયુષ્ય આપનારા સાધનોની વાતો કરે છે ના ત એકસો નવુ વર્ષનુ આયુષ્ય ભોગવી ચુકેલા ડા અલેકઝાન્ડર કહે છે કે "જો સો વર્ષ સુધી જીવવુ હોય તો વધારે ન ખાવુ (મિતભુક) અને પોતાને પ્રતિકૂળ હોય તે ન ખાવુ (હિતભુક) હુ તો ઈંડા અને માખણ દર વખતે ખાઉં છુ હુ ગાડભાજી અને માંસ પણ ખાઉં છુ સમાજમા ઘણા માણસો તો વધારે પડતુ ખાવાથી જ વ્હેલા મરે છે" એશી વર્ષનુ આયુષ્ય ભોગવનાર પ્રખ્યાત અંગ્રેજ લેખક બર્નાડ શૉ કહે છે કે "માણસ હાતથી પોતાની કબર ખોદે છે મતલબ કે માણસે ખૂબ ચાવીને ખાવુ જોઈએ ખોરાક પૂરો ચાવ્યા વગર ઝટઝટ ગળી જવાથી તેનુ બરાબર પાચન થતુ નથી અને ન પચેલા ખોરાકમાથી ઉત્પન્ન થતુ વિષ શરીરમા પ્રસરે છે" વળી બર્નાર્ડ શૉ કહે છે કે "દીર્ઘાયુ ની ઇચ્છા હોય તો માંસ બિલકુલ ન ખાવ, ઉત્તેજક મદ્ય વગેરે ન પીઓ અને દાક્તરોથી દૂર રહો" એ કહે છે કે "હુ આટલુ લાબુ આયુષ્ય ભોગવી શક્યો છુ તેનુ કારણ એટલુ જ છે કે હુ માસ નથી ખાતો અને દારૂ શરાબ નથી પીતો આ વસ્તુઓ માણસની પ્રાણશક્તિનો નાશ કરે છે અને તેનો અંત નજીક લાવે છે"

પણ દીર્ઘજીવનના સાધન તરીકે તદ્દન વિચિત્ર વસ્તુઓ બતાવનાર દીર્ઘાયુષી માણસો પણ છે દા ત લિમિંગ્ટન શાયરનો રહેવાસી વિલિયમ ગ્રીન કહે છે કે મારા દીર્ઘ જીવનનુ રહસ્ય એ છે કે હુ હમેશા જીવતુ દેડકુ ખાઈ જાઉં છુ જ્યા સુધી હુ ખા ખાઇશ ત્યા સુધી માંદો નહિ પડુ આ ઉપરાત સાદુ જીવન અને વ્હેલા સુવુ એ દીર્ઘ જીવનના કારણો છે

એકસો નવ વર્ષનુ આયુષ્ય ભોગવી ચુકેલી ક્રોઇડનની કેનાલિન મેરિઅટ નામની સ્ત્રીને જ્યારે તેના દીર્ઘ જીવનનુ રહસ્ય પૂછવામા આવ્યુ ત્યારે તેણે કહ્યુ કે "હુ ચોકસ તો નથી કહી શક્તી પણ ચા અને કૉફીની મને ઘણી મદદ મળી છે વળી હુ મારી દવા મારી મેળે જ કરૂ છુ, મને ફક્ત એક વાર ઉધરસનો રોગ થયો હતો અને તેની દવા મેં જ કરી હતી મને હૉસ્પિતાલમા રાખી હતી પણ મે દાક્તરને કહી દીધુ કે મને મારો ઉપાય કરવા દો તે જ દિવસથી મેં સવારેરા ચા પીવા માડી અને તેની બહુ સારી અસર થઇ' કહેવાય છે કે એ વર્ષે શ્રીમતી મેરિઅટે સો ગેલન ચા પીધી હશે એનો રોગ તો આથી મટ્યો જ પણ દીર્ઘજીવનને આથી મદદ મળી એમ એ પોતે કહે છે

વિશ્વમિત્ર નામના હિંદી માસિકના ૧૯૩૭ના ફેબ્રુઆરી અંકમાથી ઉપર જે દાખલાઓ ઉતાર્યા છે તેની વાતોના કશો શાસ્ત્રીય આધાર નથી એ તો

દેખીતું છે એટલું જ નહિ પણ દીર્ઘાયુષ્ય વ્યક્તિગત પ્રયત્નથી લક્ષ્ય હોય એમ એમાંથી ફલિત થતું નથી પણ દીર્ઘાયુષ્યના સાધનોનો વૈજ્ઞાનિક રીતે પણ વિચાર થયો છે

આ વિષયનો શાસ્ત્રીય રીતે વિચાર કરનારાઓમાં સૌથી પહેલા આયુર્વેદના આચાર્યોને ગણવા પડશે આયુર્વેદના આઠ અંગોમાંનું એક રસાયન અંગ આ વિષયને લગતું જ છે પણ દીર્ઘાયુષ્યમાં શરીરના કયા અવયવો ખાસ કાર્ય કરે છે, અને કયા અવયવોને ખાસ સુધારવાથી કે શક્તિશાળી બનાવવાથી આયુષ્ય વધવાનો સંભવ છે એ રીતે આયુર્વેદિક ગ્રંથોમાં આ વિષયની ચર્ચા નથી, પણ આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોએ આ દૃષ્ટિથી શોધખોળ અને પ્રયોગો કરેલ છે વાંદરાની વીર્યગ્રન્થિઓ શસ્ત્રક્રિયાથી માણસના શરીરમાં દાખલ કરી દીર્ઘાયુષ્ય આપવાનો દાવો કરતા રુશિયન ડાક્ટર વોરોનોફનું નામ તો આ દેશમાં યે પ્રસિદ્ધ છે એ પ્રખ્યાત શસ્ત્રચિકિત્સક આ દેશમાં આવી પણ ગયો છે અને મહિના એકાદ શ્રીમંત માણસ ઉપર પોતાનો પ્રયોગ કર્યાનું પણ ત્યારે સંભળાયું હતું, પરંતુ ગમે તે કારણથી એના પ્રયોગો ત્યારે સંતોષકારક નીવડ્યા નહોતા અને વિલાયતમાં પણ એ પ્રયોગો તરફ અવિશ્વાસની નજરથી જુએ છે આ પ્રયોગોનું પ્રયોજન પણ દીર્ઘાયુષ્ય નહિ પરંતુ પુનર્યૌવન ગણાયું છે કારણ કે આ જમાનાના લોકોને દીર્ઘાયુષ્ય કરતા યૌવનની તૃષ્ણા વધારે છે અલબત્ત આરોગ્ય અને શરીરની કામકાજ કરવાની શક્તિ વગરનું દીર્ઘાયુષ્ય તો બોજારૂપ જ ગણાય પણ યૌવન–ભોગવિલાસની ક્ષમતાવાળા યૌવનની આટલી તૃષ્ણા જૂના જમાનામાં ન હતી મતલબ કે વૃદ્ધ થયેલ કે થવા આવેલ માણસ ફરી યૌવન પ્રાપ્ત કરે એ માટે ખૂબ પ્રયત્નો થાય છે અને વોરોનોફના પ્રયોગો એ માટે જ હતા પણ વૉરોનોફની ખ્યાતિના ઓટ સાથે એ જ દિશામાં પ્રયોગોનો ઓટ આવ્યો છે એમ કોઈએ માનવાનું નથી સ્મીટ (Schmidt) નામ ઉપરના [1]એક જર્મન વૈજ્ઞાનિકે આજ દિશામાં ઈ સ ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૮ સુધી કેટલીક વખત બર્લીનમાં અને કેટલીક વખત વીનમાં કામ કર્યું છે, અને એ વિષય ઉપર તેણે જર્મનીમાં એક પુસ્તક પણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે

આ વિષયમાં સ્ટીનેક (Steinach) સ્મીટ વગેરે વિદ્વાનોએ ઉંદરો પર પ્રયોગો કરીને જે નવું જ્ઞાન મેળવ્યું, તેનો સાર અહિં આપશો છે [2]

---

[1] Das Uberwundene Alter Leipzig 1928

આ જર્મન ગ્રંથનું ૧૯૩૧ સુધી અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થયું ન હતું તેમ તે પછી તેણે જે જે સુધારા કર્યા હશે તેની મને માહિતી નથી (તંત્રી આ વિ)

[2] The Realist નામના જર્નલના ૧૯૨૮ના ૧–૨ અંકોમાં છપાયેલા નોર્મનહેગના Rejuvenation નામના લેખમાંથી ઉપરનો સાર ખેંચ્યો છે (તંત્રી આ વિ)

વાત એમ છે કે શરીર અને મનની શક્તિની ક્ષીણતા, આંખ, કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોની નબળાઈ, ચામડીમાં વળીઆ અને માથે પળીઆ–ધોળા વાળ વગેરે વૃદ્ધાવસ્થાના પ્રસિદ્ધ ચિન્હો અને બીજા સામાન્ય માણસોને ન દેખાતા પણ ચિકિત્સકને દેખાતા ચિન્હો શરીર અવયવો અને ક્રિયાઓની વિકૃતિના બ્હાર દેખાતા પરિણામો છે શરીરના અવયવની સ્વસ્થ સ્થિતિ અને ક્રિયાક્ષમતાનો આધાર એને લોહીમાંથી મળતા પોષણ ઉપર છે, અને પૂરતા જથામાં તથા યોગ્ય ગુણવાળુ લોહી પૂરૂં પડયા કરવાનો આધાર એમ એક તરફથી રક્તવાહીનલિકાઓ ઉપર છે તેમ બીજી તરફથી અસાવિગ્રન્થિઓ ઉપર છે ખાસ કરીને લોહીમાં આ ગ્રન્થિઓ (endocrine glands) માંથી નીકળતા અંતસ્રાવો અથવા જેને હોર્મોન (Hormones) કહેવામાં આવે છે તે તત્વોનું પૂરતું પ્રમાણ હોવું જોઈએ આ અસાવિગ્રન્થિઓના કાનનુ કે એમાંથી નીકળતા અંતસ્રાવો કઈ રીતે લોહીમાં ભળે છે તેનું સવિસ્તર વિવરણ અહિં જરૂરનું નથી ગણું આ ગ્રન્થિઓમાં કેટલીક અંતસ્રાવી તથા બહિસ્રાવી મતલબ કે ઉભય સ્રાવી પણ છે દા ત અગ્ન્યાશય (પેંક્રીઆઝ) એક એવી ગ્રન્થિ છે એમાંથી જે બહિસ્રાવ થાય છે તે આગ્નેયરસ જે (પેંક્રિઆટીક જ્યુસ) આમાશયમાં અધ પચેલા ખોરાકને સારી રીતે પચાવે છે, અને બીજો અંતસ્રાવ જે ઇન્સ્યુલીન નામથી ઓળખાય છે અને સ્ટાર્ચ તથા સાકરની પાચનક્રિયામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે અને આ અવયવની અંતસ્રાવની ક્રિયા યથાયોગ્ય ન થતાં મધુમેહનું દર્દ થાય છે[1]

જેવો આ અગ્ન્યાશય ઉભય સ્રાવી છે તેવીજ ઉભય સ્રાવી પ્રજનન ગ્રન્થિઓ (gonads) છે પુરૂષ શરીરમાં આ ગ્રન્થિઓ વૃષણરૂપે અને સ્ત્રી શરીરમાં બીજકોષ (ovaries) રૂપે રહેલ છે[2] વૃષણોનો બાહ્યસ્રાવતો વીર્યરૂપે અતિ પ્રસિદ્ધ છે પણ એનો અંતસ્રાવ પુરૂષની શારીરિક તથા માનસિક પ્રકૃતિના ઘડતરમાં મોટો ભાગ ભજવે છે જેમ લોકભાષામાં આ અવયવનો બહિસ્રાવ રાજા કહેવાય છે તેમ અંતસ્રાવોનો જાણે આ અંતસ્રાવ રાજા છે અર્ધક્લીબતા, ક્લીબતા, શરીર અને મનમાં મોટી ઉંમરે પણ કોઈવાર દેખાતા બાલભાવ કે સ્ત્રીભાવ, વગેરે અનેક પ્રકારના શારીરિક અને માનસિક ચિન્હો આ અંતસ્રાવની ખામીને પરિણામે દેખાય છે

જનાવરોને પાળવા માંડયા પછી પાળેલા જનાવરો પૂરેપૂરા વશ રહે, તથા ધણીને બરાબર કામ આપે એ માટે તેને ખસી કરવાનો રિવાજ ઘણા જૂના કાળથી પ્રચલિત છે પુરૂષોને પણ ખસી કરી તે હીજડાઓને અંતઃપુર

૧ જુઓ પ્રત્યક્ષ શારીર ગુજરાતી પૃ ૪૪૨–૪૪૩
૨ એજન પૃ ૪૬૩

કે જનાના ઉપર ચોકીદાર તરીકે રાખનામા આવતા એ પ્રસિદ્ધ છે મતલબ કે સ્ત્રી પુરૂષના અણુ અને પૌરુષ લક્ષણો પૂરા ખીલવાનો આધાર પ્રજનન અવયવના પૂરા વિકાસ તથા યોગ્ય કાર્ય ઉપર અવલંબે છે એ જ રીતે ઉલટુ એ અવયવના વિકાસની ક્રિયાની ખામીને પરિણામે એ લક્ષણો નબળા પડે છે

ખસીની ક્રિયાથી પુરૂષનુ પુરુષત્વ નાશ પામે છે એ અનુભવ ઉપરથી જ કદાચ વૃષણો પુંસ્ત્વવર્ધક હોવાનુ અનુમાન પ્રાચીન આચાર્યોએ કર્યુ હશે એ ગમે તેમ હો પણ પ્રાચીનકાળમાં જ વૃષણો દ્રવ્ય તરીકે વપરાવા લાગ્યા છે સુશ્રુતમા બસ્તાંડ ખાવા આપવાનુ સૂચન છેજ (જુઓ સુ ચિ અ ૨૬ શ્લોક ૨૦) અને હકીમો ખુદ બેઝ્ત ...વાપરે જ છે પણ કેટલાક આધુનિકોના મતે ખાવાથી પાચનક્રિયામા એનો ગુણ ઓછો થઈ જાય છે પરિણામે ઈ સ ૧૮૮૯મા પારીસના ડા બ્રાઉનસેકર્ડે કૂતરાના વૃષણની રસક્રિયાનુ પોતાને ઇન્જેક્શન આપી જોયુ અને તેની અસરથી, શરીરમા, મગજમા અને વિપર્યોપભોગની શક્તિમા જે નવી સ્ફૂર્તિ આવી તેને એણે પુનર્યૌવન નામ આપ્યુ

પણ શુક્રોત્પાદક કે બીજોત્પાદક ગ્રંથિની પ્રતિરોપણ (Transpiantation) ક્રિયાના ઇતિહાસમા તાથી આગળ વધતુ નામ વીએના યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર યુજેન સ્ટીનેકનુ છે પ્રકૃત શારીર (Physiology) ના એ પ્રોફેસરે પ્રયોગોદ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ છે કે શારીરિક અને માનસિક યૌવન લક્ષણો તથા વિષયોપભોગની શક્તિની ખીલવણી તથા જાળવણીનો આધાર આ ગ્રંથિઓના અંતસ્રાવો ઉપર છે પાછળની શોધખોળથી બીજી ગ્રંથિઓમા પણ કેટલાક હોર્મોન (hormones) છે એમ સિદ્ધ થયુ છે પણ આ બાબતમા સાથી અગત્યનો અવયવ તો આ ગ્રંથિઓ જ છે

સ્ટીનેકે જુવાન પુરૂષ ઉંદરોની વીર્યોત્પાદક ગ્રંથિઓ કાઢી નાખી અને સ્ત્રી ઉંદરોમાથી બીજ કોષ નાખીને તેનુ પ્રતિરોપણ કર્યુ તો પરિણામ એ થયુ કે એ ઉંદરોમા પુરુષત્વના લક્ષણોનો વિકાસ અટકી ગયો અને સ્ત્રૈણ લક્ષણો ખીલવા માંડ્યા તેઓના શરીરનો દેખાવ જ સ્ત્રીઉંદરને મળતો થઈ ગયો અને તેઓ સ્ત્રીઉંદરનુ આકર્ષણ અનુભવવાને બદલે પુરૂષ ઉંદરનુ આકર્ષણ અનુભવવા લાગ્યા, એટલુ જ નહિ પણ પુરૂષ ઉંદરોને બીજી સામાન્ય ઉંદરડીઓ પેઠે આકર્ષવા લાગ્યા

આજ રીતે ઉંદરડીઓના શરીરમાથી બીજકોષ કાઢી લઈ વૃષણનુ પ્રતિરોપણ કરતા ઉંદરડીઓએ પુંસ્ત્વ લક્ષણો પ્રગટ કર્યા બીજા પણ એવા પ્રકારના આ સબંધી પ્રયોગો સ્ટીનેકે ઉંદરો ઉપર કર્યા અને ઉંદરોની સ્ત્રીપુરુષ ભાવવાળી તથા સ્વજાતિનુ આકર્ષણ અનુભવનારી (Hemaphrodite & homosexuals)

જાતો ઉત્પન્ન કરી આ શોધખોળ જાતીય રોગીષ્ટતા (Sexual abnormality) વાળા ગુન્હાઓ સમજવા માટે ઘણી ઉપયોગી નીવડવાનો સભવ છે

આ પ્રકારની શોધખોળમા આગળ ચાલતા સ્ટીનેકે વિચાર કર્યો કે વિષયોપભોગની શક્તિના હ્રાસ સાથે ઘણુ કરી ઘડપણના લક્ષણો પણ પ્રકટ થાય છે, તો પછી તદુરસ્ત જુવાન ઉંદરના વૃષણ કે બીજ કોશનુ તેજ જાતિના ઘરડા ઉંદરમા પ્રતિરોપણ કરવાથી ઘરડા થતા જતા ઉંદર શારીરિક માનસિક અને વૈષયિક (Sexual) શક્તિ સુધરવાનો સભવ છે અને આ પ્રશ્નનુ સમાધાન શોધતા તેણે અનેક પ્રયોગો કર્યા સ્ટીનેકે આ પ્રયોગો માટે ઉંદરને પસદ કર્યા કારણ કે તેઓનુ આયુષ્ય ૨૬–૨૭થી ૩૦ મહિના ઓનુ છે એટલે તેઓના અવલોકનમાથી નિર્ણયો કાઢવા સહેલા પડે, તેમજ તેઓને પાળવા સહેલા છે

આ ઉંદરો ત્રીશ મહિનાથી વધારે લાબુ આયુષ્ય ભાગ્યેજ ભોગવે છે અને ૧૯ થી ૨૩ મે મહિને તેનામા ઘડપણના લક્ષણો દેખાવા માડે છે આ પ્રયોગોના આશ્ચર્યકારક પરિણામો આ રહ્યા છે ઘરડી ઉંદરડીમા જુવાન ઉંદરડીમાથી બીજકોષનુ પ્રતિરોપણ કર્યા પછી તેનામા નવાજ તદુરસ્તી અને શક્તિ દેખાવા માડ્યા એટલુજ નહિ પણ દશમહિના પહેલા જે ઉંદરડી વીંઆતી બધ થઈ ગઈ હતી, જેનાથી ઉંદરો હવે આકર્ષાતા નહોતા અને જેના શરીરમા ઘડપણના બધા ચિહ્નો દેખાતા હતા તે છવીશ મહિનાની ઉંદરડીથી બીજકોષના પ્રતિરોપણ પછી અગીઆર દિવસેજ ઉંદરો આકર્ષાવા લાગ્યા અને બે મહિના પછી એ સગર્ભા થઈ અને તેના શરીરમાથી ઘડપણના ચિહ્નો દૂર થઈ ગયા ૨૯ મહિનાની ઉમ્મરે તે વીંઆઈ અને પોતાના બચ્ચાને ધવરાવી પણ શકી આ રીતે ફરી જુવાન બનેલી ઉંદરડી ૩૬ મહિનાની થઈને મરણ પામી જ્યારે તેની જ બ્હેન ૨૮ મહિનાની ઉમ્મરે સામાન્ય ધોરણ પ્રમાણે મરણ પામી

પુરુષ ઉંદરોમા પણ વીર્યગ્રંથિના પ્રતિરોપણથી આવા જ આશ્ચર્યકારક પરિણામો માલુમ પડ્યા સ્ટીનેકે પ્રતિરોપણ ક્રિયા કરેલા કેટલાક ઉંદરો સાડત્રીશ મહિનાના થયા એટલે કે લગભગ પચીશ ટકા આયુષ્ય વધ્યુ પણ આ વૈજ્ઞાનિકે બીજી જાતના પણ પ્રયોગો કરી જોયા હતા બીજા પુરુષમાથી વૃષણ કાઢી લઈ તેનુ પ્રતિરોપણ કરવાને બદલે તેજ પશુના શુક્રનાડીસ્રોત (Sperm-duct) ને બાધી લેવાથી શુક્રોત્પાદક ભાગ ક્ષીણ થવા માડે છે અને હોર્મોન ઉત્પાદકની વૃદ્ધિ થવા માડે છે એમ સૂક્ષ્મદર્શકયત્ર નીચે સ્પષ્ટ દેખાયુ અને પરિણામે તે પશુમા શારીરિક, માનસિક તથા વૈષયિક શક્તિ વધે છે એવો અનુભવ થયો મતલબ્ કે આ રીતે અવયવમા થયેલો

ફેરફાર અમુક વખત પછી પાછો મૂળ સ્થિતિમા આવી જાય છે ત્યારે વળી બીજા વૃષણ ઉપર પ્રયોગ કરવો, પછી વળી બીજા જુવાન પશુના વૃષણનું અતિરોપણ કરવુ અને તેનો ક્ષય થતા ફરી અતિરોપણ કરવુ એ રીતે ઘણા કાળ સુધી પુનર્યૌવન ક્રિયા લબાવી શકાય એમ વાદ થઈ શકે પણ વસ્તુત એ બનવું અસભવિત છે

સ્ટીનેક ઉદરો ઉપર આવા અસખ્ય પ્રયોગો કર્યા છે અને બીજા વૈજ્ઞાનિકોએ કુતરા, ઘેટા, ઘોડા વગેરે મોટા પ્રાણીઓ ઉપર પ્રયોગો કરી જોયા છે

યુરોપના મહાયુદ્ધ વખતે માણસ ઉપર પ્રયોગો કરવાની તક મળી ઇ સ ૧૯૧૫મા વીએનાના લીચેનસ્ટન નામના શસ્ત્રવૈદ્યની ઇસ્પિતાલમા એક ૨૯ વર્ષનો સિપાઈ દાખલ કરવામા આવ્યો જેના બેય વૃષણો ગોળીના ઘાથી ઉડી ગયા હતા પરિણામે તેની શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓ ઘણી ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી વિષયોપભોગની શક્તિ બિલકુલ રહી ન હતી તેના દાઢીમુછ તથા શરીરના વાળ પાંખા અને પાતળા થઈ ગયા હતા પોતે જાડો થઈ ગયો હતો અને ચોખ્ખો હીજડા જેવો દેખાતો હતો લીચેન્સ્ટને માણસના વૃષણોનુ એનામા અતિરોપણ કર્યુ અને તે પછી શક્તિ આવી ગઈ તેની વિષયેચ્છા તથા શક્તિ પાછા આવ્યા જો કે પ્રજોત્પત્તિ કરી ન શકયો કારણ કે અતિરોપિત વૃષણમા અત સ્રાવ પુષ્કળ થાય છે પણ શુક્ર જન્તુ ઉત્પન્ન થતા નથી

લીચેન્સ્ટન આ જાતના ૨૧ માણસો ઉપર શસ્ત્રકર્મ કર્યું તેમા બાવીશ ઉપર મફળ થયુ અને તેની અસર કોઇકોઇમા ૧૪ વર્ષ તો પહોચી છે (મૂળ લેખ લખાયો ત્યારે ૧૪ વર્ષ થયા હતા તારી આ વિ) એક દાખલામા લીચેસ્ટન તદુરસ્ત વૃષણના પ્રતિરોપણથી એક સ્વજાતિ આકર્ષણરીત (Homo exuality) દરદી ની ગુહ્યમૈથુનની રોગીષ્ઠ આદત સુધારી ગઇબાત આ પ્રયોગ સર્વથા સફળ હજી થયો નથી પણ સફળ થાય તો બહુ ઉપયોગી નીવડે

તદુર ત માણસના વૃષણો મેળવવા મુશ્કેલ પડે કારણ કે કટલીકવાર સાજા વૃષણને કાઢી નાખવા ની જરૂર પડે છે બીજા પણ મનુષ્ય વૃષણો મેળવવાના રસ્તાઓ સૂચવાયા છે પણ માનુષ વૃષણ પ્રતિરોપણ વિરે હજી લોકમત અનુકૂળ નથી વળી આ ઉપાય ખરચાળ છે મનુષ્ય વૃષણ તો સાધા ણ રીતે મળી શકે ત્યાર બહુ કીમતી હોવાનો સભવ છે પણ વાદ રના વૃષણ રાસ્તોથી બાળ્કો ર્ગીઆ એને અને શસ્ત્રકર્મના ખર્ચ જોઈ એ જોતા શુક્રવહસ્રોતને બાંધી લેવાની ઉ રમા જે સારી અસર થાય છે એ જોતા કેટલાક શસ્ત્રવૈદ્યો એ ક્રિયાના પક્ષમા છે જે શસ્ત્રવૈદ્યોએ આ દિશામા પ્રયોગો કરી જોયા છે તેઓ [illegible] ઘણા સફળતા થાય છે એમ કહે છે

એકસરે, વિજળીના ઉપચારો વગેરે પ્રજોત્પાદક અવયવોની ક્રિયાને ઉદ્દીપન કરવાના બીજા પણ ઉપાયો કરી જોવામા આવે છે શરીરમા કોઈ અવયવ રોગીષ્ટ હોય કે અસાધ્ય રોગ થયો હોય તો આ ઉપાયો કાઈ કામ ન કરે એ દેખીતુ છે

આ વિષયનો ઉપસહાર કરતા નોર્મનહેગ અમુક નિર્ણયો કાઢે છે

(૧) શુક્રવાહ સ્રોત બધન (Vasoligature) અને શુક્રવહ સ્રોતચ્છેદ (Vasectomy) જેવુ શસ્ત્ર કર્મ યોગ્ય શસ્ત્ર વૈદ્યને હાથે થાય તો એમાથી કાઈ આપત્તિ પરિણમતી નથી

(૨) આ શસ્ત્રકર્મની સાર્વત્રીક સફળતાનો કોઈ દાવો કરતુ નથી તેમ એ સર્વ રોગહર પણ નથી પણ યોગ્ય રીતે ચુટેલા દરદીઓમા ચીરસ્થાયી સફળતા મળે છે

(૩) કોઈ અવયવ રોગીષ્ટ ન હોય તેમજ વૃદ્ધાવસ્થા બહુ આગળ ન વધી હોય ત્યા આ ઉપાય ખાસ અજમાવવા યોગ્ય છે

(૪) સફળ દાખલાઓમા આ ક્રિયાથી હાઈબ્લડ પ્રેશર ઓછુ થાય છે શારીરિક બળ વધે છે, ભૂખ લાગે છે, ખોરાક વધારે પચે છે કબજીઆત દૂર થાય છે, અનિદ્રા દૂર થાય છે વાળ ઉગે છે ચામડીનુ પોષણ સુધરે છે એકાગ્રતા તથા યાદશક્તિ, માનસિક કામ કરવાની શક્તિ વગેરેમા સુધારો થાય છે વિષયભોગની ઈચ્છા, શક્તિ અને આનદ વધે છે

અલબત્ત આ બધા ફેરફારો બધા દરદીઓમા જોવામા નથી આવતા તેમજ આ ફેરફારોનુ આ લીસ્ટ સપૂર્ણ નથી

(૫) વૃષણ પ્રતિરોપણ તથા બીજકોષ પ્રતિરોપણથી આ પ્રમાણે જ ફાયદો થાય છે અને હાનિ થતી નથી

(૬) માણસનુ આયુષ્ય આમાની કોઈ પણ ક્રિયાથી ખરેખર વધે છે એવો નિર્ણય કરવો એ અત્યારે અસભવિત છે અલબત્ત એનાથી આયુષ્ય ટુકુ થાય છે એમ માનવાનુ કારણ નથી અને કેટલાક દાખલાઓમા આરોગ્ય અને સુખનો સમય લબાવે છે એટલુ ચોક્કસ છે

નોંધ—છેલ્લો નિર્ણય મારા મત પ્રમાણે કીમતી છે વળી અહીં જે ફાયદાઓ વૃષણપ્રતિરોપણ જેવી કલેશયુક્ત તથા ખરચાળ શસ્ત્ર ક્રિયાથી થાય છે એમ બતાવ્યુ છે તે ફાયદાઓ રસાયનવાજીકરણ ઔષધોના સેવનથી થાય છે એવો ગ્રથોનો જ નહિ પણ એ ઔષધો સેવન કરનારાઓનો પણ દાવો છે બીજી બે બાબતો મને ખાસ દેખાય છે (૧) રસાયન ઔષધો વાજીકરણનુ અને વાજીકરણ ઔષધો રસાયનનુ કામ કરે એમ આ ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ નીકળે છે અને એ ધ્યાનમા રાખવામા આવે તો વાજીકરણ ઔષધોથી જેમને

પેસારો થવા માંડ્યો હતો અને ચક્રપાણિના તથા તત્પૂર્વકાલીન વૃન્દના સમયમાં તો ખનિજ ઔષધોનો દાવો એવો દૃઢમૂળ થઈ ગયો કે હવે એની ઉપેક્ષા થઈ શકે એમ નહોતી આ રીતે અગિયારમા શતક પછી રચાયેલા ચિકિત્સાગ્રંથોમાં રસશાસ્ત્રની રીતે બનાવેલા રસૌષધોનો થોડાઘણો ઉપયોગ જોવામાં આવે જ છે

આ પછી સુરેશ્વર ઉર્ફે સુરપાલ નામના ગ્રન્થકર્તા આવે છે જેણે વૈદ્યક વનસ્પતિનો નિઘંટુ લખ્યો છે[2] આ સુરેશ્વર ભીમપાલ રાજાનો અંતરંગ વૈદ્ય હતો આ રાજાને એ વાનીશ્વર કહે છે પણ એ રાજાનો પત્તો લાગતો નથી સુરેશ્વરનો પિતા ભદ્રેશ્વર, જેને કવિન્દ્રબંધુ ચક્રવર્તી કહ્યો છે તે બંગાળામાં થઈ ગયેલા રામપાલનો વૈદ્ય હતો આ રાજાને ભદ્રેશ્વરને બંગેશ્વર કહ્યો છે એ નવાઈ છે રાજા તે વખતનો બંગ (પૂર્વ બંગાળા)નો રાજા જે વર્મ વંશનો હતો તે રામપાલ રાજાનો સામંત હતો એટલે રામપાલને બીજી રીતે બંગેશ્વર ન કહી શકાય રામપાલનો પુત્ર અને અનુયાયી કુમારપાલ એ જ રાજા ભીમપાલ હોય કે ન હોય પણ સુરેશ્વર બારમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયો વળી એનો પ્રપિતામહ ગોવિન્દચન્દ્રનો રાજવૈદ્ય હતો એમ પણ કહ્યું છે આ ગોવિન્દચન્દ્ર તે બંગાળાનો ગોવિન્દચન્દ્ર જ જેને રાજેન્દ્ર ચોલદેવના સેનાપતિઓએ હરાવ્યો હતો

પણ સુરેશ્વરે એક લોહપદ્ધતિ કે લોહસર્વસ્વ નામનો ગ્રંથ પણ લખ્યો છે જેની એક જૂની પ્રત મળી છે[3] આ ગ્રંથમાં સુશ્રુત, હારીત, વ્યાડિ, નાગાર્જુનના લોહતન્ત્રોમાંથી લખ્યું છે અને ચતુર્વિધ લોહના શોધન મારણ તેમજ બીજા ગ્રંથોમાં ન કહેલા એવા યોગો કહેલા છે આ ગ્રંથકર્તાએ જ રસાયુર્વેદ નામનો પણ ગ્રંથ લખેલો હોવાનું મનાય છે (કોઈક હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની સૂચીમાં એવું છે પણ મૂળ લેખકે ઉલ્લેખ આપ્યો નથી તંત્રી આ વિ) શાર્ઙ્ગધરપદ્ધતિ (ઈ સ ૧૩૬૩)માં જે રસાયુર્વેદની બાબત છે તે જ ગ્રંથ આ હશે લોહસર્વસ્વમાં સુરેશ્વર પોતાને વીશ્વર કહે છે કવીન્દ્ર એ કવિરાજનો પર્યાય છે બંગાળામાં તથા હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં કવિરાજ શબ્દ વૈદ્યવાચક છે (આ કથન પણ બરાબર નથી બંગાળાની બહાર વૈદ્ય માટે કવિરાજ શબ્દનો વપરાશ જાણ્યો નથી તંત્રી આ વિ)

[અપૂર્ણ]

---

૧ પી સી રાય ગ્રં ૧ ઉપોદ્ઘાત પૃ ૫૪

૨ ઓફ્રેખ્ટ કેટેલોગસ કેટેલોગોરમ ભા ૧ પી સી રાય ગ્રં ૧ ૧૮૯૬ ભા ૫ પૃ ૭૪-૫

મુદ્રિત ગ્રંથ ઑફ ધી ...ની ... હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો કેટેલોગ ગ્રં ૧ પૃ ૬૫ ... ૧૯૨૧)નો મૂળ લેખકે હવાલો આપ્યો છે પણ એ જ ગ્રંથ પ્રત ઉપરથી ૧૯૨૫માં આનંદાશ્રમ ... નિબંધ આ ગ્રંથ ... શોધીને આનંદાશ્રમ આયુર્વેદીય ગ્રંથમાળામાં પ્રકાશિત કર્યું છે તેની આ લેખકને ખબર નથી તંત્રી આ વિ

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે કારતક માસથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ૨૦ મું વર્ષ શરૂ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મ ઓ થી મોકલશે તો તેમને અંક ઓછે ખર્ચે તરત મળશે

(૨) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહક થનારને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહક થએલા ગણી લઈ કારતક માસથી જ બધા અંકો મો ની આપવામા આવે છે

(૩) ગ્રાહકોના સરનામા અધુરા હોય કે બ લ્યા હોય તેમણે પૂર કે બદલેલુ સર નામુ તરત મો લી આપવુ જેથી અંક ગેરવલ્લે ન જાય આ બાબતમા ગ્રાહકની સુર હોવાથી અંક પાછો આવશે તો ફરીથી તે અંક પાસ્ટ ગ્રાહકો શિર રહેશે માટે સરનામુ પૂર તથા બદલ્યુ હોય તો બ લેલુ સરનામુ તરત મોકલી આપવુ

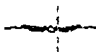
(૪) ગ્રાહક થવા સબંધે કે અંક મેળવવા સબંધી પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક " આયુર્વેદ વિજ્ઞાન " આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ અમદાવાદ, એ સરનામે કરવા

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના લખા કે માસિકમા આવતા લેખો સ બંધી બધો પત્રવ્યવહાર તંત્રીને સરનામે કરવા

(૬) જાહેર લાયબ્રેરીઓ માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ ૧-૮- રાખવામા આવલ છે

(૭) આ માસિકમા છપાતા લેખો માટે તે તે લખના લખકો જવાબદાર છે

(૮) આ માસિકના લેખોને અને ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી ની કાર્યનીતિ (policy)ને કો સબંધ નથી

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓએ અવશ્ય સંગ્રહવા

યોગ્ય આયુર્વેદનો અમુલ્ય ગ્રંથ

પ્રત્યક્ષ શારીર

નો

ગુજરાતી અનુવાદ

જામનગરથી બહાર પડેલા આ અમુલ્ય ગ્રંથ આયુર્વેદના દરેક વિદ્યાર્થીઓ તેમજ વૈદ્યોએ અવશ્ય મનન કરવા લાયક છે. કારણ કે શારીરજ્ઞાન એ વૈદ્યકવિદ્યાનો પાયો છે. મ. મ. કવિરાજ ગણનાથસેન સરસ્વતી એમ. એ. એલ. એમ. એસ. કૃત સંસ્કૃત પ્રત્યક્ષ શારીરના પહેલા તથા બીજા ભાગનો ડા. બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક એમ. બી. બી. એસ. એ કરેલો આ શોધિતવર્ધિત અનુવાદ છે. ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષયનું આ અદ્વિતીય પુસ્તક છે.

૧૧૦૦ પૂઠાના ૭૦૦ ચિત્રોવાળા સચિત્ર પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂ. ૮-૦

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને ગુરુનું પ્રમાણપત્ર મોકલવાથી રૂ. ૬ માં મળશે.

પ્રકાશક વૈદ્ય જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય તથા વૈદ્ય જુગતરામ શ-રનસા માનમાડી મુંબઈ	મળવાના ઠેકાણા ૧ પ્રકાશકો પાસેથી ૨ ઝંડુ ફાર્મસીના મુખ્ય એજંટો પાસેથી ગુજરાત આયુર્વેદ ફાર્મસીની મુખ્ય તથા શાખા ઓફિસોમાંથી

Regd No B 1319

નગ ગ ગજનની નાયસેગીઓ માટે મજુ એનુ

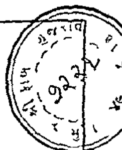
વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દષ્ટિથી તથા
અનુભવની દષ્ટિથી, ચર્ચનાર વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૦૦	तन्त्र युक्त ... यदारोग्याय कल्पते।	નગાખ
અ- ૭	स चैव भिषजा श्रेष्ठो रोगेभ्यो य प्रमोचयेत्॥	૧૯૬૦

તની અને ન મ

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

ઝ૦ નાર્માયુટી-ન ન મ વી૦ ત ની

૦ સયાની રો૦ મુબાઇ-૧૪

શુદ્ધ આયુર્વેદીય નાગ્રોની ગા૦૦ શુદ્ધ આયુર્વેદ
મમનનુ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝડુ કાર્મમી
તરફથી પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારાજ મળશે

વાર્ષિક ૩ા ૨-૮-૦ ... સાનગ્રેગીઓ માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ મધ્યકાળના શરૂઆતના ભાગનુ [illegible] વૈદક સાહિત્ય	નલિનીનાથ [illegible]	૧૯૩
૨ જૈનમહિલા–એની પ્રાચીનતા અને ઉપયુક્તતા	બી એમ બ આ	૧૯૪
૩ આધુનિક આયુર્વેદિક શિક્ષણનો આ શ	એમ કે મુ મરજી	૨
૪ નારાયણ તેલનો ખાવામાં ઉપયોગ	ગમશે [illegible] ત્રિપાઠી	૨ ૪
૫ વૈદ્યોનુ વાર્ષિક	પ્રતાપકુમાર પોપટભાઈ વૈદ્ય	૨ ૬
૬ લમણ અને હા [illegible] પ્રેશ		૨ ૭
૭ આયુર્વેદીઓએ આયુર્વેદેતર શાસ્ત્રો કેટના શીખવા જોઈએ	આયુર્વેદાચાર્ય પા [illegible] હરિદત્તપાંડે	૨૧
૮ સોમનતા	વૈદ્ય સનાભાઈ ગો પટેલ	૨૧૮
૯ મુબઈ આયુર્વેદ [illegible] પાઠશાળા	[illegible]	૨૨
૧ વિદ્યાપીઠનુ આયુર્વેદ વિદ્યાલય		૨૨૪

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચ ને ખાત્રી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદ્ય શાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેટલુ [illegible] કરી રહ્યુ છે [illegible] આ માસિકનુ આ ૨ મુ વર્ષ ચાલે છે શરૂઆતથી [illegible] આ માસિકમા આવા ને આવા જ લેખો આવે છે વડોદરા ગવર્મેન્ટની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિક મજુર થયુ છે અમને આશા છે કે દરેક વિદ્યાના પ્રચારમા જ [illegible] દશનો ઉત્ક[illegible] સમાએલો છે એમ સમજી દરેક વાચક આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની ને છેવટ પોતાના ગામની વાચલેરીઓ દ્વારા પણ આ માસિકનુ વાચન ફેલાય તેની કોશિશ કરશે

દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ ના અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्यः

પુસ્તક ૨૦ મુ] વૈશાખ ૧૯૯૦ [અંક ૭

મધ્યકાળના શરૂઆતના ભાગનું બંગાળી વૈદ્યક સાહિત્ય

(લેખક નલિનીનાથ દાસગુપ્ત)

[અનુસંધાન ગતાંક પૃષ્ઠ ૧૬૨ થી ચાલુ]

આ પછી વૈદ્ય વંગસેન થયા છે જે આખ્યાત વ્યાકરણના લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ હોવા સાથે ચિકિત્સા સારસંગ્રહ ઉર્ફે વંગસેન નામના ઔષધક્રિયા તથા ચિકિત્સાના મોટા ગ્રન્થના રચનાર છે એ પોતે કહે છે કે જૂના વખતની અગસ્તિસંહિતાનું આ નવું સંસ્કરણ છે પણ ખરી રીતે હર્નલ કહે છે તેમ જુદા જુદા વૈદ્યક ગ્રન્થોમાંથી સંગ્રહ છે [1] જોકે વંગસેનનો સમય ચોક્કસ નથી કહેવાતો પણ એને આધુનિક માની શકાય એમ નથી કારણ કે એના ચિકિત્સાસાર સંગ્રહની બે હાથપ્રતોમાં ૧૩૭ (ઇ સ ૧૩૧૯-૨૦)ની સાલ છે [2] માટે એ ૧૩મા શતકમાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ એના પિતાનું નામ ગદાધર હતું આ ગદાધર જેનો વિજયરક્ષિત [3] (ઈ સ ૧૨૪૦) માધવનિદાનની ટીકામાં ઉલ્લેખ કરે છે તે હોવાનો સંભવ છે [4] વૃન્દના સિદ્ધયોગની ટીકામાં શ્રીકંઠ દત્તે સુશ્રુતના ટીકાકાર તરીકે એક ગદાધરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને આ બધા ઉલ્લેખો એકને જ લાગુ પડે છે એવું આપણે માની શકીએ જો આ તર્ક સાચો હોય તો ગદાધરની અર્વાચીન મર્યાદા ૧૩મા શતકની પહેલી પચ્ચીસી ગણાય પણ જો શ્રીધરદાસ

---

૧ જર્નલ એ સો બં ૧૮૯૧ પૃ ૧૫

૨ જુઓ ગ ગો ભાંડારકરનો રિપોર્ટ ઓન ધ સર્ચ ફોર સંસ્કૃત મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ્સ ૧૮૮૩-૮૪ પૃ ૮૬ અને શ્રી રા ભા ગુ દક્ષન કૉલેજ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ્સ કેટલોગ પૃ ૧૪૪ નં ૫

૩ વનૌષધિ દર્પણનો ઉપોદ્ઘાત પૃ ૪૦

૪ હર્નલ પૃ ૧૭

થઇ છે, એવુ એ ન થમાથીજ સાબીત થાય છે મતલબ કે દ્રઢ બલની અનુપૂર્તિવાળી હાલની ચરક સહિતા તૈયાર થયા પ્હેલા છ સહિતાઓ હોવી જોઇએ પણ એ છએ નષ્ટ થઈ ગઈ એમ ધારવામા આવતું હતું અને તાન્જોર રાજ્યના પુસ્તકાલયમા ભેલસહિતાની એક હાથ પ્રત મળી આવી છે તે ન મળી આવી હોત તો આજે પણ એજ મા યતા રહેત આ હાથપ્રત વિષે મ મ કવિરાજ ગણનાથસેને ઇ સ ૧૯૧૩મા લખ્યુ છે કે એ હાથપ્રતની નકલ જોતા અતિ અ પ ઉપયો ના કટકાઓના સગ્રહ જેવો આ ન થ જણાય છે તાન્જોરના રાજ્ય પુસ્તકાલયની આ હાથપ્રત જેની નોધ બર્નેલે ૧૦૭૭૩ સખ્યાક નીચ કરેલી તે ઈ સ ૧૬૫૦મા લખાઇ મનાય છે સર આશુતોષ મુકરજીએ કલકત્તા યુનિવર્સિટી મારફત આ એક/ હાથપ્રતને આધારે ઇ સ ૧૯૨૧મા ભેલ સહિતા છપાવીને પ્રાચીન આયુર્વેદિક સાહિત્યના અભ્યાસીની સારી સેવા કરી છે ભેલસહિતાનુ છપાયેલુ પુસ્તક જોતા એમ જણાય છે કે સૂત્રસ્થાનના પ્હેલા ત્રણ અધ્યાયો અને છ લ્લા સિદ્ધિ સ્થાનના થોડા અધ્યાયો લુપ્ત થઈ ગયા છે આ શિવાય આખો ગ્રન્થ સપૂર્ણ રીતે જળવાઈ રહ્યો છે (આ કથન પણ સાચુ નથી કારણ કે જે અધ્યાયો મળે છે તે પણ ત્રુટિત મળે છે ત ટી આ વિ) વળી ઓફ્રેટ જેની નોધ (કેટલોગસ કેટેલોગારમ ન ૪૧૬) કરી છે તે હાથપ્રત કોઇવાર મળી આવતા ત્રુટિત અને લુપ્ત અધ્યાયો પણ મળી આવે

અત્યાર જે ગ્ર થ મળે છે તેમા આત્રેયના વચનો છે इत्याह भगवानात्रेय એ રીતે સળ ગ ક્યા મળે છે (પણ આ કથન વિશેષ ઐતિહાસિક મૂલ્ય વાળુ નથી કારણ કે ચરકમા પણ એ રીતે/ શબ્દો પ્રત્યેક અધ્યાયના આરભમા છે ત ટી આ વિ) હાલની ભેલસહિતા પ્રાયશ પદ્યાત્મક ગ્ર થ છે પણ પ્રાચીનતમ મૂળરૂપમા પણ એ ગ્ર થ એવોજ હતો એવું માની લેવુ ભૂલ ભ લુ છે શારીર સ્થાનના પાચ અધ્યાયો (૪ થી ૮) વચ્ચે વચ્ચે શ્લોકોવાળા ગદ્યબન્ધમા છે[1] આ ગદ્યાત્મક અધ્યાયો પદ્યબ ધની નદીમા બેટ જેવા લાગે છે અને ભેલની રચનાનો અવશેષ હોય એમ જણાય છે આ નબધમા ઈતર સાહિત્યમાથી દાખલો આપતા કહી શકાય કે શખસહિતા અને લિખિત સહિતા (સ્મૃતિ ગ્ર થો છે ત ટી આ વિ) જેવા પદ્યાત્મક ગ્રન્થોમા આવા ગદ્ય ભાગો છે અને તે ઉપરથી મૂળ આ ગ્ર થો ગદ્યમા હતા અને પાછળથી પદ્ય રચનાના અવિચારી વેગથી પદ્યાત્મક થયા હોવાનો નિર્ણય ઉપર આવવુ પડે છે આ પદ્યાત્મક વલણે પ્રાચીનતર રૂપનો નાશ કર્યો છે

[1] ચરક સહિતાના શારીર સ્થાનના છ અધ્યાયો આ પ્રકારના ગદ્ય બધમા જ છે માટે એમા ચરક કે દ્રઢબલનો હાથ નથી એમ માનવુ? તેની આ વિ

ભેલસંહિતાનો આજોય ગ્રન્થ આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીને આજે પણ ઉપયોગી થાય એવો ન પણ હોય, કારણ કે ચરક સંહિતા અને સુશ્રુત સંહિતામાં ન હોય એવું કાંઈ પણ એમાં ભાગ્યે જ હોય[1] પણ જેનાથી પાછળથી ચરક અને સુશ્રુત સંહિતાઓના વિકાસ થયો છે તે પ્રાચીનતમ રૂપ જાળવી રાખનાર તરીકે તેની અતિહાસિક અગત્ય ઘણી છે વાત છે ત્યારે અહીંઆ કહેવા લગ્યુ ત્યારે પણ ભેલ અને બીજી સંહિતાઓ આ ગણિતાન્તરીને ચરક સુશ્રુત કરતા એ ઘણાં પ્રાચીનતર પ્રમાણો છે એની એને ખબર હતી વાચકો પોતાના ગ્રન્થની ઉપયુક્તતા દર્શાવતા પ્રાચીનતર સંહિતાઓ વધુ પ્રાચીન હોવા છતાં ચરક સુશ્રુત કરતા ઓછી પ્રમાણભૂત હોવાથી આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓ એનો અભ્યાસ નથી કરતા એ રીતે જ પ્રગટ કરેલ કરી છે તે ઉપરથી પણ દેખાય છે ભેલ અને બીજી સંહિતાઓના પોતાની દલીલના ટેકામાં દાખલો જ આપ્યો છે વાત કહ્યું છે કે "નાડી પણ નથી વધારે જૂનો હોવા માટે વધારે પ્રમાણભૂત ઠરતો નથી કે પાછળના કાળનો હોય માટે ઓછો પ્રમાણભૂત ઠરતો નથી"[2]

હવે પ્રશ્ન એ છે કે ભેલસંહિતાનો રચનાકાળ કયો સમય છું? અને એ સમય શી રીતે નક્કી થાય? એની પ્રાચીનતા બતાવવા માટે ગદ્યસંસ્કૃતસાહિત્ય જળવાઈ રહ્યું છે તેમાંથી આ કાલનિર્ણય માટે કાંઈ પ્રમાણ આવી મળે તો જોઈએ

ભેલસંહિતાના વાક્યરચનાઓ વાંચતા પહેલું જે જણાય છે તે એની વિલક્ષણ ભાષાની આર્ષ (Archaic) શૈલી આ ગદ્ય નવી ગદ્યગ્રન્થ, ધર્મસૂત્ર, પ્રાચીન ધર્મસૂત્રો કેટલાક પાલી અભિધમ્મ ગ્રન્થો અને અશોકના કેટલા શિલાલેખો દા ત (R C IX Kalsi version) માં જણાય છે (ચન્દ્રગુપ્તના ગદ્યને પણ આ માપ લાગુ પડે છે તન્ત્રી આ નિ)

જુઓ —

तस्मात् कथं गर्भो मातुरुदरं निष्क्रामति । ऊर्ध्वनिर्गमौत्क ।
अथाऽऽतस्य इति भगवान । तथाह भगवान पुनर्वसुरात्रेय ।

---

૧ આ કથન આયુર્વેદના પંડિતોના ભાષ્ય ટીકાઓમાં ચરકસુશ્રુતના અધ્યયનમાં નકામ પડે તેવું કેવળ ભેલસંહિતાના તાનું તજ્જ્ઞો માટે છ તન્ત્રી આ નિ

૨ नाविज्ञातिप्राप्ति । दुर्लभा ग्रन्थ सुभगौ ।
न गया कि न वन्ध्य सदाह मान्य सुभाविताम ॥

ભા ૧ ઉ ૧ ૪ શ્લો ૫ ૧

આ વચનમાંથી થઈ ગ્રન્થકારના ગ્રન્થ યોગ નાગીરથ તાલાથી જ સમજાય સ્પષ્ટ થાય છે તે ગ્રન્થનું વિવક્ષિત હોય એમ મારું માનવું નથી તન્ત્રી આ નિ

यद्यूर्ध्वं तिष्ठ तर्हि मातृमाति (भर) स्यात् ।
यद्यवाक्शिरा तदा स्वमाति (भर) स્यात ।[1]

ભેલસંહિતા પૃ ૮૫

બીજું આ જીવાત્માના એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં સંક્રમણના પ્રકારને લગતી ચર્ચામાં ભેલ સંહિતામાં જે મતનું ખંડન મળે છે તે મત યાજ્ઞવલ્ક્યનો હોવાનું બૃહદારણ્યકઉપનિષ (૪ ૪ ૩)માં કહ્યું છે જુઓ —

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वा यमाक्रममाक्रम्य्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवा यमात्मेदं शरीरं नि हत्याविद्यां गमयित्वा य मान्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति ।

જેમ ખડમાકડી એક ઘાસના પાનને છેડે પહોંચતા બીજા પાનને પકડ્યા પછી પોતાના શરીરને પહેલાના પાન ઉપરથી ખેંચી લે છે તે જ રીતે આ આત્મા આ આત્માને છોડીને તથા અવિદ્યાને તજી બીજા શરીરને પકડ્યા પછી પોતાને એ તરફ ખેંચી લે છે

ભેલ સંહિતામાં આ વાત નીચેના શબ્દોમાં આપી છે —

अ त्र प्र श्नो भवति । कथमन्तरे (ही) देहा तम्मुपक्रामत इति । अत्रोवाच भग वानात्रेय जलायूका इवास्य कश्चिद्गति न्यूनत । तन्न युक्तं इहानीत य यन्तामूत व युगपत् स्यादेव ।

ભેલ સં પૃ ૯૩

અહીં પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે આ આત્મા એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં શી રીતે જાય છે? આ બાબતમાં ભગવાન આત્રેયે કહ્યું છે કે કેટલાક આત્માની ગતિ ખડમાકડી જેવી હોવાનું કહે છે પણ તે બંધબેસતું નથી કારણકે અત્યંત સ્થૂળ અને અત્યંત અમૂર્તની અહીં તુલના કરી છે અને ખડમાકડીની ઉપમા પૂરી લાગુ પાડવામાં આવે તો એક જ વખતે એક શરીરનું મરણ અને બીજામાં પુનર્જન્મ થવો જોઈએ

ત્રીજું કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો જે ભેલમાં મળે છે અને ચરકસંહિતા અને સુશ્રુત સંહિતામાં નથી મળતા તે ભેલને પાલી સૂત્રો અને જૈન આગમોના યુગ સાથે જોડે છે કાળના ત્રણ વિભાગ માટે ભેલે 'અતીત,' પ્રત્યુત્પન્ન અને અનાગત શબ્દો વાપર્યા છે[2]

પાલી ગ્રંથોમાં આ ત્રણેયના સમાનાર્થક પાલી શબ્દો અતીત, પચ્ચુપ્પન્ન અને અનાગત વપરાય છે વળી નિકાય, જાતિ અને વધુના અર્થમાં કાયશબ્દ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના ઉદય સામે નવા મા આવ્યો અને જૈન તથા બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં—ખાન કરીને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મળે છે ભેલસંહિતા

૧ ચરકસંહિતામાં પણ આ નથી પણ આ વિષયની ચર્ચા તો છે અને તેમાં ભિન્નભિન્ન ઋષિઓના ભિન્નમતો આપ્યા છે (શા ... ચ ...) એ બાબત ભેલની ભાષા જેવી જ છે તરીકે આ વિ

૨ अतीतं स्मरति । प्रत्युत्पन्नं पश्यत्यनागतं प्रभवति । ભેલ સં પૃ ૮૧

(પૃ ૮૭-૮૯)ના પૃથિવીકાય, અપકાય (કે જલકાય), વાયુકાય અને તેજકાય શબ્દોને ઠેકાણે પકુધકાત્યાયન નામના બુદ્ધ ભગવાનના વૃદ્ધ સમકાલીનની પરિભાષામાં પથવીકાય, આપોકાય તેજોકાય અને વાયોકાય જેવા શબ્દો મળે છે (દીઘનિકાય ગ્ર ૧ પૃ ૫૫) પણ આ સામ્ય કેટલું મચોટ છે એ ભેડના તથા બુદ્ધના બીજા વૃદ્ધ સમકાલીન અજીતકેશકંબલીના કથનોને સાથે સરખાવવાથી ખ્યાલમાં આવશે —

ભેડ સંહિતા પૃ ૮૯—सप्त महाभूतानि तत्र अप्कायमव्ययाति। वायु वायुकायम्। तेज तेज कायम्। पृथिवी पृथिवी कायम्। आकाश आकाश कायम् इति। तथा रसोऽस्म कायम्। इन्द्रिय इन्द्रियकाय भवत। भवनिमार मिश्राण भाग धातु मातुनिय इति।

અજીતકેશકંબલીનો મત—अय पुरीसो यदा काल करोति पथवी पथवी काय अनुपेति अनुपग इति। आपो आपोकाय तेजो तेजोकाय। वायोवायो काय अनुपेति अनुपग इति। आकाश इन्द्रियाणि संक्रमति।

(દીઘ નિકાય ૧ પૃ ૫૫)

આ પ્રકારના બીજા સમાસોમાં કાય શબ્દ બીજે સ્થાને આવે છે દા ત બ્રહ્મકાયમ્, દેવકાયમ્, વરૂણકાયમ્, ગંધર્વકાયમ્, પિશાચકાયમ્, અસુરકાયમ્, મહારાજકાયમ્

પાલી મહાસમય સુત્ત ત પ્રમાણે બ્રહ્મ, ગંધર્વ વગેરે જુદી જુદી કોટિના દેવોના નામો છે (ત્ત્વત્તાયાના નામાનિ દીઘ ૨ પૃ ૨૫૩) વળી વિજ્ઞાનકાય, વેદનાકાય, તૃ ણાકાય વગેરે શબ્દો તદ્દન બૌદ્ધ પારિભાષિક શબ્દો તરીકે ચચ્ચક સુત્ત (મજ્ઝીમનિકાય ગ્ર ૩)માં મળે છે આ લખનારને અનુમાને નેત્તિપ્રકરણમાં રૂપકાયો અને મિલિન્દમાં ધમ્મકાયો જેવા શબ્દો સાંભર્યા છે

હવે વધારે ઉદાહરણો આપવાની જરૂર નથી ઉપર જે ઉદાહરણો આપ્યા છે તે અકસ્માત પ્રાપ્ત છે એમ ગણી માની શકાય એમ નથી ભેડ સંહિતામાં વપરાયેલ પરિભાષા અને તેમાં સ્વીકારેલા દાર્શનિક વિચારો એ જમાનાના ચોક્કસ વિશેષ છે પદ્ય રચના કરનારે તો મૂળના ગદ્યપાઠનો નાશ કરવાનું કામ કર્યું છે અને જે થોડા ગદ્યભાગો એમને એમ બચી ગયા છે તે પ્રાચીન બૌદ્ધ સમયના સમકાલીન તરીકે પરમ ઉપયોગી છે ભગવાન ગૌતમબુદ્ધ ચ્યારે ચિત્તના રોગોનો અને સંસારના ઉપચારોનો ઉપદેશતા હતા, અને ભગવાન પાણિનિ વ્યાકરણદ્વારા વાણીના દોષોને દૂર કરવાનો ઉપાય ઉપદેશતા હતા ત્યારે ભગવાન આત્રેય શરીરના રોગોના ઉપાયોનો ઉપદેશ કરતા હતા

(ઇ ડીઅન કલ્ચર જુલાઈ ૧૯૩૬માંથી અનુવાદ)

નારાયણ તેલનો ખાવામાં ઉપયોગ

(લેખક વૈદ્ય રામદેવ ત્રિપાઠી)

નારાયણ તેલ એક પ્રસિદ્ધ તેલ છે એ વાતવ્યાધિનું સર્વોત્તમ ઔષધ છે નારાયણ તેલ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે સ્વલ્પ, બૃહત્ અને મધ્યમ દંતકથા છે કે પ્રાચીન સમયમાં દેવતાઓ અને અસુરો વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું હતું એ યુદ્ધમાં દેવતાઓ અસુરોથી હારી ગયા એ વખતે અસુરોના મારાથી દેવતાઓના હાડકાં તુટી ગયાં ભગવાન નારાયણદેવે તેઓના શરીરને પુષ્ટ કરવા માટે તથા મારાથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુના પ્રકોપને શાંત કરવા માટે આ તેલને તૈયાર કર્યું હતું અને એ કારણથી એ તેલનું નારાયણ તેલ નામ પડયું છે

વાયુનું શમન કરનારાં જેટલાં દ્રવ્યો છે તેમાં તલનું તેલ મુખ્ય છે એ તલના તેલમાં ઘણી વાતઘ્ન ઔષધિઓ પકાવીને આ તેલ બનાવવામાં આવે છે આ તેલની પ્રશંસામાં શાસ્ત્રકાર લખે છે કે —

यथा नारायणो देवो दुष्टदैत्यविनाशनः ।
तथैव वातरोगाणां नाशनं तैलमुत्तमम् ॥

દોષોની વિષમ સ્થિતિમાં જ શરીરમાં રોગો ઉત્પન્ન થાય છે દોષોમાં વાયુ મુખ્ય છે રેલ્વેના તથા મીલોના એન્જીનોમાં ચાલતા ભાગોની ગતિને નિયમિત કરનારો એક નાનો ભાગ હોય છે જેને ગવર્નર કહે છે આ ગવર્નર પોતાની શક્તિવડે સર્વ ભાગોની ગતિને કાબુમાં રાખીને તેની પાસે બરાબર કામ કરાવે છે આપણા શરીરોમાં વાયુ પણ આજ રીતે કામ કરે છે ગવર્નરની ગતિ ખોટી જવાથી શરીરમાં અનેક રોગો પેદા થાય છે વાયુ સર્વ દોષોને તથા ધાતુઓને તથા શરીરના સર્વ યંત્રોને પોતાના નિયંત્રણમાં રાખે છે માટેજ શાસ્ત્રકારોએ વાયુ વિષે લખ્યું છે કે —

देहे तु पवनः सम्यक् स्थानस्थः प्राकृतश्चरन् ॥

चरक चि-अ २८

નારાયણ તેલ શરીર ઉપર ચોળવાના કામમાંજ વપરાય છે તેને પીવાની સલાહ કોઈ આપે તો-અશિક્ષિતોની વાત તો કહેવીજ શું? પણ વિદ્વાન ચિકિત્સકો પણ આભા ખાઈ જાય છે આ તેલના સેવનનો ઉપદેશ આપતાં નારાયણ ભગવાને લખ્યું છે કે —

पाने बस्तौ तथाभ्यङ्गे भोज्ये नस्ये प्रदापयेत् ।

શરીર ઉપર માલીશ કરેલું તેલ તો સ્થાનિક વાયુનુંજ શમન કરે છે પણ

કોષ્ઠાશ્રિત વાયુનું શમન નથી કરતું જે રીતે પોતાના મુખ્યસ્થાન–પાવર હાઉસમાં રહેલી વીજળી આખા શહેરમાં ફરીને અનેક કામો કરે છે તેજ રીતે વાયુપણ પોતાના મુખ્યસ્થાન પકવાશયમાં રહીને આખા શરીરમાં ફરીને શરીરનું પાલન, પોષણ અને રક્ષણ કરે છે

હવે પીધેલું તેલજ કોષ્ઠાશ્રિત વાયુને સામ્યાવસ્થામાં લાવવાની ખાસ શક્તિ ધરાવે છે કેવળ માલીશ કરવાથી આ કામ નથી થતું

ધાતુઓ ક્ષીણ થઈ જતાં જ્યારે રસનાડીઓમાં ભરાયેલો બળવાન વાયુ પ્રચંડ રૂપ ધારણ કરે છે આ સ્થિતિમાં નારાયણ તેલ પીવાથી વિશેષ લાભદાયક થાય છે પીધેલું તેલ વાયુના પાવર હાઉસમાં પહોંચીને વાયુની વિષમગતિને સરખી કરી દે છે ઘણાઓએ આ નારાયણ તેલ પીવરાવીને અનુભવ લીધો છે ડા. ખોરીના મેટીરીઆ મેડીકા ઓફ ઇંડીયા નામના પુસ્તકના બીજા ભાગમાં પૃ. ૪૫૨ ઉપર એક અનુભવી ડોક્ટર લખે છે કે નારાયણ તેલ ૧૫થી ૩૦ ટીપાની માત્રામાં પીવરાવવાથી ક્ષય રોગ, ધાતુશોષ, વૃદ્ધાવસ્થાની નિર્બળતા, કુષ્ઠ તથા સમસ્ત વાતવ્યાધિ દૂર થાય છે આમ રક્તાતિસારમાં આ તેલની શક્તિ આપવી જોઈએ

આ સિવાય સુંઘવા તથા લગાડવાથી જે ફાયદાઓ થાય છે તેનું પણ વર્ણન એ પુસ્તકમાં છે

સુવાવડી સ્ત્રીઓને નારાયણ તેલ પીવરાવવાથી તેનું શરીર પુષ્ટ થાય છે તેઓને શરદી લાગવાની બીક રહેતી નથી જે સ્ત્રીઓને વારંવાર ગર્ભપાત થતો હોય, અનિયમિત ઋતુ આવતું હોય અથવા મૂઢ ગર્ભ થઈ જતો હોય, અથવા બાળક જણવામાં ઘણું કષ્ટ થતું હોય તેઓને નારાયણ તેલ પીવરાવવાથી ઘણો લાભ થાય છે વાતજ, ઉદર તથા કર્ણરોગના જાડા ઉપર નારાયણ તેલ પાવાથી કોષ્ઠાશ્રિત વિકૃત વાયુ સરખો થઈ જાય છે અને રોગીને આરામ મળે છે અન્નમાર્ગ રોગમાં જ્યારે વાયુ જાતે ડાગો દઈ દીધે છે નીચે કે ઉપર કોઈ રસ્તેથી મળ નથી નીકળતો ત્યારે નારાયણ તેલ પીવાથી રૂદ્ધ વાયુનું શમન થઈને માર્ગ ઉઘડી જાય છે શાસ્ત્રમાં નારાયણતેલ પીવાના ગુણ નીચે પ્રમાણે લખ્યા છે —

“ નારાયણતેલ પીવાથી શાખા અને કોષ્ઠસ્થિત સમસ્ત વાતવ્યાધિ, અંત્રવૃદ્ધિ રોગ, પાંગળું, સ્ત્રીઓનો વંધ્યાપણાનો દોષ અને વીર્યના સમસ્ત રોગો શુક્રક્ષય વગેરે રોગો દૂર થઈને રોગી સબળ, પુષ્ટ અને શુદ્ધ થઈ જાય છે આયુષ્ય વૃદ્ધિ થાય છે નારાયણ તેલ પીવાની આજ્ઞા આપનાર તેના ગુણો શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યા છે —

तैलमेत प्रयाक्त य सत्रगातविकारनुत ।
आयुष्यमाश्च नर पीत्वा निश्चया पुना भवेत् ॥
सर्म य तैल सहसारनाता व यापि नारीलभत सुपुत्रम् ।
तैलोपजीरा जय्या विमुक्तो नाविनरा वप शतानि पत ॥

જેઓને હમેશા બજીઅત રહેતી હોય, ઝાડો ક ણુ ઉતરનો હોય, આ‹ જતા ખુબ જરાગનુ પડતુ હોય અને હરસની બીમારી હોય તેઓને નારાયણ તેલ ા સેવનથી વણો લાભ થાય છે નારાયણ તલ જેવી રીતે વિકૃત વાયુને સરખો કરે છે તેમ શુદ્ધ વાયુની ક્રિયાને ચાલુ કર છે

દરદીનો દાખલો—ત્રણ વ. પ્હેલા માનપુરના એક જમીનદાર લાવા ચુનીલાલના મોટા મુનીમ પ જગન્નાથજી વાજપેયીની કેડ ઉપર માર લાગ્યો હતો અને વાયુની ક્રિયાશક્તિનો લોપ થઈ ગયો હતો તને એની મા વગર હગ્ન આવનો નહિ અને સળી નાખ્યા વગર પેશાબ આવનો નહિ ઘણી દવાઓ કરી પણ ઈ ફાયદો ન થયો ઠેવટ ચિકિત્સક માસિકના સપાદકની સલાહ લઈને તેઓને નારાયણ તેલ પાવાનુ શરૂ કર્યુ અને તેથી ચારપાચ દિવસમાજ વાયુની ક્રિયાશક્તિનો લોપ દૂર થઈને તેને પૂરો ફાયદો થઇ ગયો

નારાયણ તલ પીવાની માત્રા નાના મ ચાને ના તોલો અને મોટા માણસને ાા થી ૧ તાલો સવારે તના સાટે થોડુ ગરમપાણ ઉમેરી જરા ઉના દૂધ સાથે પીવુ

(ચિકિત્સક વ. ૨ અં ૧૨માથી અનુવા)

વૈદ્યોનુ વાર્ષિક

(તંત્રી પ્રતાપકુમાર પોપટભાઈ વૈદ્ય)

લેખકો અને પ્રકાશકોને વિનતિ

વીસથી વધુ સભવિત લેખકોના સહકાર અને ૧૭૫ થી વધુ પાન સખ્યા સાથના "વૈદ્યોનુ વાર્ષિક "નો પ્રથમ અક તા૦ ૧૭ મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૭ ને દિને બહાર પ શે પ્રાણાચાર્ય ડૉ૦ પોપટ પ્રભુરામે આયુર્વેદિક શિક્ષણ સસ્થા જેડેના તેમના સબધની બાબતમા ઓક્ટો મે ૧૯૩૭ સીલે તેમની વિરૂદ્ધ કેસ કર્યો હતો, તેમા મને ૧૯૧૭ના ઓક્ટોબરની ૧૭મી તારીખે વિજય મેળવ્યો એટલે પ્રકાશન માટેની એજ તારીખ મને યોગ્ય લાગી છે

જેમની જોડે ખાનગી પત્રવ્યવહાર નથી થયો તેવા જે જે લેખક મિત્રોને પોતાનો મૌલિક લેખ મોકલવાની હોંસ અને તમન્ના હોય, તેમણે પોતાનો લેખ જુન માસની આખર તારીખ લગીમાં મોકલી આપવા કૃપા કરવી જેમનો જોડે પત્ર વ્યવહાર ચાલુ છે તેઓને તો કંઈ વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી મગર ખાતર તેઓએ પોતપોતાના લેખો રે તો ... ગને તમ જલદી મોકલવા કૃપા કરવી

"વાર્ષિક"માં શુ ... તી ... પુસ્તકોની યાદી પ્રગટ ... ધારણા છે અને તેની કાળજી, ... પરંતુ કોઈ પુસ્તક નામ ... પ્રકાશકોને અને પ્રકાશક ... પુસ્તકની યાદી ... આપવી તેવા પ્રકાશકોની ... પુસ્તકની યાદી પછી છપાશે ... તેઓ પાસેથી ... લેવા ...

"વાર્ષિક"માં વૈદ્ય ... પુસ્તકોના અવલોકન નહિ શકાય તેવી ગોઠવણ કરી છે આ અવલોકન માટે પુસ્તકો ... તારીખ લગી મળવા જોઈએ ત્યારપછી મળેલા પુસ્તકોનો તો નિર્દેશ માત્ર જ થઈ શકશે

સહકાર અને ... અને ... મારી મિત્રો અને મુરબ્બીઓનો આ સ્થળે આભાર માનવાની તક લઉં છું

તા ૧૦ મે ૧૯ ...
વૈદ્યનુ ...
બુલેશ્વર મુંબાઈ ... પ્રતાપકુમાર ...

હાસણુ અને હાઈબ્લડપ્રેશર

અનુપૂર્તિ

મહાત્મા ગાંધીજીનું બ્લડપ્રેશર વધી જવાના ખબર લોકમાં ફેલાઈ જતાં અનેક જાતના માણસો તરફથી અનેક જાતના ઉપાયો સૂચવવા માંડયા તેમાં લસણના ચાનું ઉપયોગનું પણ સૂચન હતું પણ ગાંધીજી એમ કાંઈ માને? પછી મરહુમ ડા અનસારીએ ગયે વર્ષે દિલ્હીમાં ગાંધીજીનું બ્લડપ્રેશર એક વાર તપાસ્યું અને અઠવાડીઆ પછી બીજીવાર તપાસ્યું તો અઠવાડીઆમાં સારી રીતે વધી ગયું હતું ગાંધીજીએ કાંઈ વધારે પડતો શ્રમ કર્યો હતો એમ તેમને પાછ્યું એવું માલૂમ થયું નહોતું એટલે ડા અનસારીએ પૂછ્યું કે ખોરાકમાં કાંઈ ફેરફાર થયો છે? ત્યાં ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો કે લસણ દિવસથી લસણ ખાવું છે તે લીધું છે, બીજો કાંઈ ફેરફાર નથી ડા અનસારીએ તરત કહ્યું કે બસ, એજ કારણ છે અને એજ ચોક્કસ કારણ છે મહાત્માજી, હવે ફરી શરૂ કરો અને જુઓ છો કે 'શો નહિ' ગાંધીજીએ નગભગ શબ્દશઃ એ ઉપદેશ પાળ્યો અને અમે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી એક વરસથી ગાંધીજીનું બ્લડપ્રેશર માપસર છે અને વજન જળવાઈ રહ્યું છે

ગાંધીજીએ ડા અનસારીને લસણના ઉપયોગ વિષે તથા સંતતિનિયમનના ઉપાયો (જેની સામે ગાંધીજીનો પ્રબળ વિરોધ છે) વિષે લખવા કહેલું પણ ડા અનસારીનું એકાએક અવસાન થવાથી એ તો અસંભવિત બની ગયું ગાંધીજીએ બીજા ઘણા દાક્તરોને સૂચના કરી છે પણ અમારા જાણવા ના ડા તલવલકર સિવાય બીજા કોઈએ લસણનો પ્રયોગ કરી જોયો નથી

ડા તલવલકર લસણમાંથી એક તેલ તૈયાર કરે છે જેને તેઓ એલીલીન (Allyline) તેલ કહે છે અને શ્વાસપથના તથા આંતરડાના અનેક દરદો ઉપર એનો ઉપયોગ કરે છે ડા તલવલકરે ગાંધીજીને ડા મીંચીન (Minchin)નું Treatment Prevention and Cure of Tuberculosis and Lupus with Allyl Sulphide નામનું પુસ્તક મોકલ્યું હતું જેમાં ડા મીંચીને ક્ષય ઉપર લસણના ચમત્કારિક ઔષધીય ગુણોની પરીક્ષાના દાખલાઓ આપ્યા છે ડા મીંચીન કહે છે કે "આવું બળવાન ઉપસર્ગહર (antiseptic) ઔષધ જે શરીરના ધાતુઓમાં આટલું જલદી સોંસરૂં ઉતરી જાય છે અને જે માણસના શરીરને કાંઈ નુકસાન નથી કરતું તે જુદા જુદા અનેક રોગોમાં ગુણકારી હોવાની વાત વારંવાર નોંધાઈ હોય એ સ્વાભાવિક છે અને વિશેષ પ્રકારની સોંસરા ઉતરી જવાની શક્તિ તથા એના ઉડવાના સ્વભાવને લીધે ફેફસાંના ક્ષયમાં એ શ્વાસમાં લેવાથી ખાસ અસરકારક નીવડે છે ક્ષયના જંતુ(Tubercle bacilli)નો નાશ કરવાની શક્તિ લસણમાં હોવાની ડા મીંચીનની શોધે બીજા દાક્તરોને પણ એનો ઉપયોગ કરી જોવા પ્રેર્યા અને ડા પૂરે (Poore) શ્વાસપથની વિસ્તૃતતામાં તથા ફેફસાંના ક્ષયમાં લસણ પુષ્કળ

વાપરી જોયુ છે અને તે કહે છે કે બીજી કોઇ ખાવાની દવા કરતા એના ઉપયોગ પછી વધારે ફાયદો અનુભવ્યો છે" ડા મીચેને ક્ષયવાળા સાધાઓ અને ગાઠો ઉપર લસણની પોટીસ બધાવવાથી ફાયદો અનુભવ્યો છે ક્ષય જન્તુજન્ય ત્વચરોગ (Lupus) મા આ ઉત્તમ ઉપાય છે વળી એ ગમે ત્યા અને દરદના ગમે તેટલા વિસ્તારમા લગાડી શકાય છે અલબત્ત આ ચીજ તેનો રસ અર્ધાથી એક ડ્રામ સુધી દિવસમા ત્રણ વખત આપવામા તદન નિર્દોષ છે એમા થોડુ ટીંક્ચર લવડરડ્રો તથા સાઇરપ સીમ્પ્લેક્સ ઉમેરવાથી લેવામા ખરાબ નથી લાગતું દુધ સાથે ફાટ કરીને લઇ શકાય છે એ રીતે લસણ અર્ધાથી એક ઔંસ સુધી લઈ શકાય છે

વળી તેજ દાક્તરે બ્લડપ્રેશર ઉપરનુ જે પુસ્તક વાચવા આપેલુ તેમા બ્લડપ્રેશરને એકદમ ઓછુ કરનાર જે બે ત્રણ દવાઓ હતી તેમા એક લસણ હતુ

અમારી સાથે ચાલુ પત્રવ્યવહાર રાખનાર એક સ્વીડીશ સન્નારી લસણ વેચે છે એક પત્રમા તેણે લખ્યુ હતુ કે "ખેતરમાથી આવેલુ તાજુ લસણ લવીંગ કરતા વધારે અસરકારક છે કારણ કે લવીંગ તો સૂકા છે ડા શેનેનબર્ગ (Schoenenberger) પોતાના ખેતરમા લસણ વાવે છે અને તાજા લસણનો રસ તૈયાર કરી લે છે તાજા વાટેલા લસણની ગધ શ્વાસમા લેવાથી જન્તુ મરી જાય છે અને મહાકુષ્ઠના તથા ક્ષયના દરદીને આરોગ્ય મળે છે એ મે તમને લખેલુ કે નહિ? આ વિષયમા અમેરિકાના લૉસ એન્જેલ્સના ડા લીન્ગ્રેન (Lindgren) સાથે કોઈ હિંદી દાક્તર પત્રવ્યવહાર ન કરી શકે?"

તે બાઈએ લસણ વાપરનાર અનેક પરદેશી દાક્તરોના નામ લખ્યા છે અને પછી એના ગુણ ઉત્સાહથી વર્ણવતા લખે છે કે "લસણ વૃદ્ધાવસ્થાના લક્ષણોને, ધમનીભિત્તિકાઠિન્ય (arteriosclerosi) ને, માથાના દુખાવાને, ચકરીને, ચપટા કૃમિને બીજા કૃમિઓને દૂર કરે છે રુચિ વધારે છે, મૂત્રપિંડની ક્રિયાને મદદ કરે છે, ચેપ અટકાવે છે (ચેપી રોગથી પીડાતા માણસો પાસે થોડુ લસણ ખાઈને જવું) બ્હાર લગાડવાથી જૂના ગુમડાઓને ફાયદો કરે છે, દાતના દુખાવા ઉપર લગાડાય છે નબળી આખોને અદર લેવાથી તથા બ્હાર લગાડવાથી ફાયદો કરે છે તેમજ હાઈપરટેન્શનમા તથા ઝાડામા તેમજ રાતેવળતા પરસેવામા ગુણકારી છે" આ લીસ્ટ કોઈ ચિકિત્સકને વાપરી લેવા માટે પૂરતુ લાગ્યુ છે એ દેખીતુ છે

૧ આયુર્વેદમા દુધ સાથે લસણ લેવાની ના પાડી છે ન ... આ નિ

આ પછી આયુર્વેદિક ગ્રન્થોમા કહેના ગુણો વિષે એક કડિકા લખી છે અને પછી ફ્રીઝીકનક્ચરમાથી લાબો ઉતારો છે પણ આયુર્વેદિક ગ્રથોમા લમણુ વિષે જે કહ્યુ છે તે તથા ફ્રીઝીકનક ચરવાળા લેખનો સાર લમણ સબધી આગલા લેખમા અપાઈ ગયો છે

છેવટ આ લેખની સમાપ્તિમા શ્રી મહાદેવભાઈ લખે છે કે "આ નોધ ગમે તે માણુસ વૈદ્ય દાક્તરની સલાહ વગર લમણુનો વા તરીકે ઉપયોગ કરવા માટે માટે નથી લખી પણ વૈદ્યો એની શોધ કરવા પ્રેરાય માટે લખી છે"

આયુર્વેદીયોએ આયુર્વેદેતરશાસ્ત્રો કેટલા શીખવા જોઈએ

(લેખક—આયુર્વેદાચાર્ય પાડુરગ હરિદેશપાડેએ ઉમરાવતીમા આપેલુ વ્યાખ્યાન)

આજે મારી સ્થિતિ કફોડી છે ગુરુશાસ્ત્રી બુવાની સમક્ષ મારે વક્તૃત્વની પરીક્ષા આપવાની છે એમ હુ તો ચાલે ઇ સ ૧૯૨૧ ની સાલમા ગુરુ હીર્નેકર શાસ્ત્રીના વિદ્વત્તા અને વકતૃત્વવાળા અધ્યાપનથી અમે વિદ્યાર્થીઓ મોહિત થઇને વૈદ્યકના રૂક્ષ ગણાતા અને અમને એ વખતે જરૂરના ન લાગતા વિષયને વળગી રહ્યા એ વખતે શાસ્ત્રી બુવા ઘણા વિદ્વાન લાગતા હતા અને ખરેખર તેઓ વિદ્વાન હતા અને અમે પાટી ઉપર ધુળ નાખી મળાક્ષરો શીખનાર વિદ્યાર્થીઓ, એટલે એમ લાગવુ સ્વાભાવિક છે પણ હવે છ–સાત વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો, પરીક્ષા આપી લેખો લખ્યા ભાષણો કર્યા હવે તો શાસ્ત્રી બુવા અને આપણી વચ્ચેનુ અતર નીકળી ગયુ અથવા ઓછુ તો થયુ જ હોવુ જોઈએ, એમ લાગીને થોડો વખત અભિમાન આવી જાય તો નવાઇ નહિ પણ આ સ્થિતિ તેમનો નવો મેળાપ ન થાય કે તેમનુ એકાદ નવુ લખાણ વાચવામા આવે નહિ ત્યા સુધી ટકે છે આપણે અભ્યાસથી અતર કાપી નાખ્યુ છે એ ભ્રમ નીકળી જાય છે અતર હતુ તેટલુ દેખાય છે એટલુ જ નહિ પણ વધારે દેખાય છે મને તો લાગે છે કે વિદ્યાર્થીની વિદ્વત્તા ગણિતશ્રેણીથી વધે ત્યારે વિદ્વાનની વિસ્તૃત ભૂમિતિ શ્રેણીથી વધતી હશે ગમે તેમ પણ શાસ્ત્રી બુવાની બાબતમા તો આવો અનુભવ આવે જ છે એટલે તેમની સમક્ષ બોલતા સકોચ અનુભવાય એમા આશ્ચર્ય નથી ઠીક

મે ભાષણ માટે આયુર્વેદીયે આયુર્વેદેતરશાસ્ત્રો કેટલા શીખવા જોઈએ એ વિષય લીધો છે હુ પણ વૈદ્ય છુ એટલે જે શાસ્ત્રો વૈદ્યે જાણવા જોઈએ એમ હુ કહુ ત ગના મને આવડે છે એવુ કૃપા કરીને સમજશો નહિ

ચરકનો અભ્યાસ કરતા કરતા જ સૂત્રાર્થ બાલબોધ સમજી લેવાના વિદ્યાર્થી માટે વાણી નુ ગસ્કૃત ભાષા ી મદથી મા ર શ્લોકનો અર્થ સમજી લેવો પેગલાવી આપણુ વળે ચોગ નથી એ અનુભવ આ યો ો તે તે વિષય સમજવા માટે શ્લોકાર્થ કરતા શગમા કરતી વધારે ગતિ જરૂરની છે તેની ખાતી શાસ્ત્રીઓએ પોતાની સર્વકષ વિ ાથી કરી આપી વળી નવા અને નોના નિમિત્તે લખેલા વાચને તો આ વાત ી વારવાર યાદ આપી અને જમ જેમ જરૂર પડતી ગઇ તેમ તેમ ગી ત ગાગ્રો અને બી ત શાસ્ત્રીઓ પાને દો ા દોડી કવા મા ી અને એની મ દ બર જનો નિ ર કરવાનો ક તે શાસ્ત્રનુ થાય થતું અવ લોક ા કયુ ગેરસીજ મા ી તયા ી છે તે પદનેથી શ્લો દર ૮ ાતક્રમ ક આ યાદી કાઇ મ સૂ ર ાવી પા ા ચરકના સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ તો અ યત બાળક હોય છ ાનેઓ જે ાણામા શીખવવાના છે તે અભ્યાન ભાષા પણ તેઓને પૂ ી આવડતી ાવી મા ા શ્લોકાર્થ સમજી લેવા માટે પણ જુની પદ્ધતિ પ્રમાણ પચ મહાકા યો અને વ્યાકરણ સિદ્ધ ાઈકે રોગ્યું તો પડ્યાથી જાણુ લોં જોઈએ (ચાક જુનો ઉલ્લેખ નથી પણ એ તો જરૂરનુ છે ર એમ ગા ય છે ત ી મા વિ) અને શ્લોકાર્થ પણ તદર્થ વાચક બી ત શ્લોક સાથે સુસગત, અવિરોધી અને અવિસવાદી સમજાય એ માટે મીમાસા શાસ્ત્ર રોગ્યે કે ાન ા એ ા તાનુ પ્રાસ ગો ગીખવાની જરૂર ખ ી મા માટે એ ત્ર ાણતા ાહ ાન ત ા ે ાણ ાયાલમે

છેવટ પોતાને આયુવેદ ગણુનાગ વવને તો આનો સમ વય બેસારતા આવ ડવુ જોઇએ નહિ તો પોતાની સાથે આયુવેદશાસ્ત્ર પણ મૂખ ઠરશે દોષના વણુનમા दूषणाद्दोषा તેમ ધાતુ धारणाद्धातव मलिनीकरणान्मला એવું વણુન હોઇને દોષ પોતે જ નીરોગી સ્થિતિમા ધાતુમય હોય છે અને પોતે બગડે ત્યારે ધાતુઓને બગાડે છે અને જાતે ધાતુમલ (અથવા શાસ્ત્ર શુદ્ધ બોલવું હોય તો ધાતુ એ જ દેષમલ) હોઈને ધાતુના બગાડાથી તેનો પણ બગાડો થાય છે એ જ મળ આહાર વિહારના વૈષમ્યથી તેનો બગાડો વધારે થાય કે તે જ વધારે મળરૂપ થાય છે અને પછી રોગ થાય છે મતલબ કે रोगस्तुदोषवैषम्य ધાતુવૈષમ્ય અથવા મલ પ્રકોપ એ ત્રણેય વર્ણનો અવિરોધી છે, એ સમજાશે रोगा सर्वेपिम न्दाग्नौ એ વણુન પ્રમાણે અગ્નિ અથવા પાચકપિત્ત (नहिपित्त व्यतिरेकाद् योग्निरुपलभ्यते (ચરક) મ થાય એટલે અજીર્ણ થાય મતલબ કે रोगानाकस्य ते मूल मजीर्णप्राप्नुवन्ति । આ શ્લોક ઉપરનો વિરોધી નથી હવે रोगा सर्वेपिजाय ते वेगादीरणधारणे । આ શ્લોકાથનુ તાત્પર્ય ઉપર ઉપરથી જોતા જુદુ લાગે છે પણ ખરી રીતે જોતા વિરોધી નથી

મળમૂત્રાદિ તેર શારીર વેગોનુ ઉદીરણ એટલે પરાણે પ્રવૃત્તિ કરવામા આવે અથવા પ્રવૃત્ત થયેલા વેગોને પરાણે રોકવામા આવે તો સવ રોગ થાય છે એ વચનને થોડુ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે તેર વેગમાથી મલમૂત્રાદિ આ૦ તો શરીરમા એકઠા થયેલા બ્હાર કાઢવા યોગ્ય પદાર્થો બ્હાર નીકળવા તૈયાર થાય છે એમ સૂચવે છે આ ઉત્સર્જનોન્મુખતા એટલે જે જગ્યાએ જે જગોએ બ્હાર નીકળવાનો પદાર્થ એકઠો થયો હોય તે જગ્યાની સવેદનામય પ્રવૃત્તિને આઘાત અને આઘાત લાગતા જ વેગ આવે છે પરિણામે વેગપ્રવૃત્તિ વખતે જ ઉત્સર્જન ન કરવામા આવે તો ધીમે ધીમે સવેદનામય અવયવ કઠણ થાય છે અને આગળ જતા વેગાવરોધ હા ત કબજીઅતની ટેવ પડે છે તેમજ સચિત થયેલો મળ વખત સર બ્હાર કાઢવામા ન આવે તો તેમાથી ઝેરી વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે નિર્દોષમાથી વાયુના માર્ગમા સચિત દ્રવ્યની અડચણ ઉત્પન્ન થઈને તેનો પ્રકોપ થાય છે (वायो र्धातुक्षयात्कोपो मार्गस्यावरणेन च ।) અને પરિણામે વાયુ તે તે દ્રવ્યના સયોગવાળો થાય છે (स्पर्शवा वायु) અને એજ સ્થિતિમા વાયુ આખા શરીરમા ફરવા માડે કે જે જે ઘટક સાથે તેનો સબધ થાય તે તે ઘટકમા રહેનારો મળભાગ આવીને ચોટે છે અને તે મળ ભાગ શુદ્ધ ધાતુઓને બગાડે છે આ રીતે रोगस्तु दोषवैषम्य કે धातुवैषम्य અથવા कुपिता मला એ મળી રહ્યું તૃષા, ભૂખ વગેરે વેગો શરૂ થાય ત્યારે શરીરમા પોષક દ્રવ્ય માટે માગણી શરૂ થઇ એમ સમજવુ અને તે

માગણી પુરી પાડવામા ન આવે તો પોષણના અભાવને લીધે એ સ્થિતિમા કામ કર્યે જતા ધાતુ ઘટક વધારે કામથી ઘસાતી જાય છે અને તેની શક્તિ ઓછી થાય છે પછી રોગ થવામા શી વાર ? ઉંઘના વેગોને રોકવાથી શરીર, મન અને ઇન્દ્રિઓની આરામની જરૂરીઆત પુરી પડતી નથી અને તે પહેલેથી થાકી ગયેલ હોવાથી વધારે શ્રમ પડતા શરીર ધાતુઓનો વધારે હ્રાસ થવાનુ કારણ ઉત્પન્ન થાય છે ભૂખ તૃષાના વેગોને પરાણે ઉત્પન્ન કરવા એટલે તેને નકામા લાડ કરવા, વળી પહેલા ખાધેલુ પચ્યા પહેલા જ નવુ ખાવુ અને તેથી અજીર્ણ થવુ વખત વગર ઉંઘથી પણ પિત્ત અને કફની વૃદ્ધિ કરીને તેજ પરિણામ લાવે છે શુક્રાવરોધથી નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ દબાવવાથી જ્ઞાનતતુઓ તગ થઈને તેના મૂલસ્થાન મગજ પર્યંત તેની અસર પહોચતા તેના કાર્યમા વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થાય છે ધમનીઓ વાતવાહક પ્રણાલીઓ હોઈને ખરી રીતે વાતનુ જ વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થઈને વાતરોગ થાય છે શુક્રવેગને પરાણે ઉદીરણ કરવાથી શુક્રક્ષીણતા ઇન્દ્રિયદૌર્બલ્ય વગેરે થાય છે તાત્પર્ય કે તે તે વેગોના ધારણ અને ઉદીરણથી ધાતુવૈષમ્ય ઉત્પન્ન થઈને જે બગાડ થાય છે તેથી અજીર્ણ અને અગ્નિમાદ્ય થવામા કાઈ બાકી રહેતુ નથી એટલે રોગા સર્વેऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणे એ વચન મન્દેऽग्नौ વગેરે વચનથી વિરુદ્ધ તો નથી જ ઉલટુ તેના સ્પષ્ટીકરણ જેવુ છે મતલબ કે આવી જાતનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે વાયુ, પિત્ત, કફની વિકૃતાવસ્થાના કાર્યની સ્પષ્ટ કલ્પના આવવી જરૂરની છે પણ તે આવ્યા છતા વૈદ્યને સમ વચની માહીતી હોય તો જ શાસ્ત્રવચનો અવિરોધથી બેસારતા આવડે છે નહિ તો ચારે તરફ વિરોધનો ગોટાળો ઘેરી લે છે અને પછી સ્વબુદ્ધિની ખામી કબુલ કરવાને બદલે શાસ્ત્રને દોષ આપવાની પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે વૈદ્યને ભાષા જ્ઞાન પણ સસ્કૃત વાઙ્મય સાથે સારો પરિચયવાળુ હોવુ જોઈએ એક સાદો દાખલો આપુ आर्तस्ताता स्वार्थबुद्धि परार्थेषु આ શ્લોકનો અર્થ બીજાના લાભમા આપણે સ્વાર્થબુદ્ધિ રાખવી એવો કોઈ કરે તો એ હાસ્યાસ્પદ જ ગણાય પણ બીજાનુ કામ તે પોતાનુ જ છે, મતલબ કે બીજા વિષે આત્મોપમબુદ્ધિ હોવી એવો અર્થ છે रौक्ष्यलाघव ग्मूर्तत्वमिति वायोरात्मरूपाणि આ વાક્યના અમૂર્તત્વ શબ્દનો અદૃશ્યત્વ અર્થ એવુ ટીકાકારે સ્પષ્ટ કહેલુ હોવા છતા વાયુ દ્રવ્ય છે એમ માનનારા મહાપંડિતો આપણે ત્યા છે પણ એથી બિચારા વાયુની અને આયુર્વેદની નકામી ખેચતાણ થાય છે, એ તેને દેખાતુ નથી વૈદ્યકના વિદ્યાર્થીએ ન્યાય શાસ્ત્ર જરૂર શીખવુ જોઈએ સૃષ્ટિના મૂળભૂત પદાર્થોનુ વર્ણન એ જ ન્યાયશાસ્ત્રનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે ચરકના પહેલા અધ્યાયમા ન્યાયશાસ્ત્રમા

વર્ણવેના ક ય ગુણ ઇત્યાદિ પદાર્થોનુ સામાન્યવિશેષ વો ઘોડોના કહેલુ છે વળી ન્યાયશાસ્ત્રનો ઉપયોગ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો વડે યુક્તિવાની ભૂમિકા તૈયાર કરીને બીજા શાસ્ત્રોની તત્ત્વપ્રણાલી સમજી લેવી એ પણ છે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો ઉપયોગ કરીને ચરક પાતંજલિસ્તવ્યણીત યાયમા ખાસ વિવેચન કરતુ છે તથાપિ પ્રમાણ ચતુષ્ટય એજ ન્યાયશાસ્ત્રનો મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય હોવાથી જેવુ ન્યાયશાસ્ત્રમા તેનુ સંપૂર્ણ વિવેચન છે તેવુ બીજા કોઈ શાસ્ત્રમા હોવુ શક્ય નથી એટલે બીજા શાસ્ત્રોના અભ્યાસીઓએ ન્યાયશાસ્ત્રનુ અવલોકન કરવુ એ અત્યંત જરૂરનુ છે

પ્રમાણચતુષ્ટયમા પણ અનુમાન મુખ્ય છે હોવાથી અને અનુમાન સિવાય કોઈ પણ શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો વડે સમજવાનુ શક્ય નથી અને તેમા આયુર્વેદ અપવાદ રૂપ ન હોવાથી શાસ્ત્રનુ અનુમાન કરતા આવડે એ માટે ન્યાયશાસ્ત્રમા ગતિ હોવી એ આયુર્વેદીઓ માટે આવશ્યક છે વર્તમાન વખત પ્રત્યક્ષ ઉપર આધાર રાખે છે એવી ભ્રમયુક્ત સમજ કેટલા વિદ્વાનોની પણ હોવાથી આયુર્વેદનો વિચાર પ્રત્યક્ષની કસોટી ઉપર ઘસીને સ્વીકારવા જોઈએ એવી વિચાર સરણીનો લાભ પડીને ઉપક્રમનો અભ્યાસ કરતા જોવામા આવે છે પણ ખરી રીતે જૂના કે નવા કોઈ પણ શાસ્ત્રનુ જ્ઞાન કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી થાતે નહિ એટલે તેઓનો આ વૃથા પ્રયત્ન છે આજ કાલ વધમંડળમા આયુર્વેદનો મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત જે ત્રિદોષ તેને સમજાવવા માટે બહુ પ્રયત્ન કરવામા આવે છે એટલુ તો પતરેન અને બાસા સમા ભરાતેલ પરિષદની સભાના વર્ણનામા આવ્યુ હશે પણ ત્રિદોષના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપથી આયુર્વેદશાસ્ત્રની જરૂરીયાત પૂરી પડે એમ નથી એ હજી વૈદ્યમંડળને સમજાતુ નથી[1] દોષોનુ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ બતાવતા જે સ્થાનનો હવાલો આપવામા આવે છે તે સ્થાનો એટલે આખુ શરીર નહિ અને દોષ આખા શરીરના પરમાણુમા હોઈ તે વ્યાપ્ત એવુ માન્યુ વર્ણન આયુર્વેદમા કરેલુ છે અને વ્યાપ્તી કહ્યુ એટલે શરીરના સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ પરમાણુની માફક પોષક અને પાચક અને ગતિશીલ એમ સમજવુ જોઈએ પરમાણુ જોઈ શકાતા નથી છતા તે અનુમાનથી જ જાણી શકાય છે મતલબ કે જેના ઉપર આયુર્વેદનુ મકાન ચણ્યુ છે તે મૂળતત્ત્વો (fundamentals) જ જ્યા અનુમાન ગમ્ય છે ત્યા તેના ઉપર આધાર રાખનારો બાકીનો આયુર્વેદ તો

---

૧ આ વાક્યમા અને તેની નીચેની ત્રિદોષ વિષયક ચર્ચામા ત્રિદોષ પરિષદના ગયા ઠરાવ ઉપર જે આક્ષેપ કે તે મિથ્યાભિમાન મૂલક તો છે જ પણ ત્રિદોષ પરિષદ કરેના નિર્ણયો સમજ્યા વગર દુરાગ્રહથી કરેલો છે અને એમા પ્રમાણે સંમતિ નથી ગીત વિચારોમા મનમે હોય તો તે અહી નોધવાની જરૂર નથી વધુ ઉપરનો મનમે નોંધ્યા વગર ચાલે નહિ ત આ વિ

વિસ્તાર મુજબ અનુમાનથી જ જાણવો પડે એમાં શું આશ્ચર્ય? આ માટે એકાદ ઉદાહરણ આપવાથી પદ્ધતિપૂર્વક અનુમાન કરવાથી આયુર્વેદના સિદ્ધાન્તો અને તેની અપેક્ષા કેવી રીતે સમજી શકાય છે તેનો ખ્યાલ આવશે દ્રવ્યગુણશાસ્ત્રોક્ત કોઈ પણ દ્રવ્યના ગુણો આયુર્વેદે રસશાળામાં ઠરાવ્યા નથી પણ અનુમાનથી નક્કી કર્યા છે એ પ્રસિદ્ધ છે તે માટે सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् ह्रासहेतुर्विशेषश्च। આ સૂત્રથી સૂચિત સર્વ પદાર્થોનું સામાન્ય અને વિશેષ (Principles of Similia & differencia) કે જે હાલના પ્રત્યક્ષવાદી રસાયનશાસ્ત્રને પણ માન્ય છે તેનો આધાર લઈને તે ઉપર દ્રવ્યગુણ શાસ્ત્રની ઇમારત આયુર્વેદીઓએ ઊભી કરી છે દુધના વર્ણનમાં તેને વૃષ્ય કહ્યું છે વૃષ્ય એટલે શુક્રધાતુવર્ધક દુધથી શુક્ર વધે છે એ પ્રત્યક્ષ શી રીતે બતાવી શકાય કોઈ કહે કે એનો અનુભવ આવે છે પણ અનુભવ લીધા પહેલા જ શાસ્ત્રકારે તેવું વર્ણન કર્યું છે (આ તર્ક હાસ્યાસ્પદ છે શાસ્ત્રકારોએ અનુભવ લીધા પછી વર્ણન કર્યું છે એમ માનવામાં કયો વાંધો આવે છે? અને અનુભવ લીધા વગર વર્ણન કર્યું એવી કલ્પના અશાસ્ત્રીય અને બાલિશબુદ્ધિની સૂચક છે ત. આ. વિ.) એમ ન માનીએ તો હજારો વર્ષોનો હજારો રોગીઓ અને નીરોગીઓ ઉપર હજારો અવસ્થા ભેદમાં ઉપયોગ કરીને તેના અનુભવના આંકડા હાલની આંકડાશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ (Statistical method) વડે આયુર્વેદીઓએ લખેલા હોવાનો દાખલો આયુર્વેદના ઇતિહાસમાં મળતો નથી (આ પ્રકારના આંકડાઓની નોંધ જળવાઈ નથી, જ્યાં મોટાં પુસ્તકો લુપ્ત થઈ ગયાં ત્યાં આવી નોંધ ક્યાંથી સચવાઈ રહે અને ઇતિહાસ તો લખાયો જ નથી એટલે દાખલો ન મળે છતાં સ્વાભાવિક તો અનુભવમાંથી નિપજ્યો ઉદ્ભવ એ જ છે ત. આ. વિ.)

મતલબ કે ઉપર કહેલી અનુમાન પદ્ધતિથી જ તેઓએ ગુણ નક્કી કર્યા છે એમ માન્યા વગર છૂટકો નથી (મારા મત પ્રમાણે તો એવું માનવાની જરૂર નથી બાકી અનુમાન પદ્ધતિની આવશ્યકતા ચોક્કસ છે, પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવના આધાર વગરનું અનુમાન થઈ શકે નહિ એ ન્યાયશાસ્ત્રનો સાર લક્ષ્યમાં લેખકને આવતો નથી એ દુઃખની વાત છે ત. આ. વિ.) અને નીચેના સૂત્રમાંની રીતથી દુધનો શુક્રગુણ નક્કી કર્યો છે રક્તધાતુમય શરીરમાં શુક્ર એ દેહનો પરિપાક હોવાથી તે ઉત્તમ જ ઓજસનો આધાર છે ([illegible] स्थाम) ત્યારે આ ક્રમથી અને શુક્ર એ જેમ શરીરમાં શુક્રધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવું પડશે (શુક્રનો અર્થ જે પુરુષની જનનેન્દ્રિયમાંથી જે શ્વેત પ્રવાહ બહાર નીકળે છે તે જ હોય તો સ્ત્રી શરીરના એ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે એ ખોટું છે પ્રત્યક્ષ

વિરુદ્ધ તો છે જ પણ આયુર્વેદનો પણ એ કથનને આધાર નથી ત ત્રી આ વિ) પણ પુરૂષ શરીરમા, વપનાશના કારણે શુક્ર અધિક ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે સ્ત્રી શરીરમા એવી જરૂર નથી અને સ્ત્રી શરીરમા અપત્યના પોષણ માટે દુધ ઉત્પ ન થાય છે તે સ્ત્રી શરીરમા નથી થતુ એટલે દુધની ઉત્પત્તિ માટે સ્ત્રી શરીરમા રસધાતુમાથી કેટલોક ભાગ વપરાયાથી પુરૂષ જેટલી શુક્રોત્પત્તિ સ્ત્રી શરીરમા નથી થતી એવુ અનુમાન નીકળે છે (આ તર્ક પણ ખોટો છે જે સ્ત્રીને મોટી ઉંમર સુધી પ્રજા ન થઈ હોય તેને દુધ નથી આવતુ એટલે આ તર્ક પ્રમાણે શુક્ર માનવુ જોઇએ મતલબકે આ તર્કસરણી જ ખોટી છે ત ત્રી આ વિ) સ્ત્રીના ધાવણની ઉત્પત્તિ પ્રત્યક્ષ આહારમા દુધ ઓછુ પડતા ઓછી થાય છે અને દુધ વધારવામા આવતા વધે છે એ આપણે જોઇએ છીએ સ્ત્રી શરીરની અ દરની શુક્રની ન્યૂનતાનુ કારણ રસધાતુથી પછીની ધાતુમા દુધ ન જતા સ્તનની જગ્યાએ એકઠુ થાય છે એજ માનવુ પડશે એટલે દુધનુ રૂપા તર શુક્રધાતુમા થાય છે એમ માનવુ એ શાસ્ત્રશુદ્ધ છે અર્થાત શુક્રોત્પાદક દુધ વૃષ્ય છે એવુ અનુમાન શાસ્ત્રનોએ કાઢીને આ ગુણ લખ્યો છે (આ રીતે પણ દુધ વધારે લેવાય ત્યારે સ્ત ય વધારે ઉત્પન્ન થાય છે અને ઓછુ લેવાય ત્યારે ઓછ થાય છે એ પ્રત્યક્ષ અનુભવનો આધાર તો લેવો જ પડયો છે, તો પછી આ કાવિડી પ્રાણાયામ ન કરતા દુધ વધારે લેવાય ત્યારે શુક્રવૃદ્ધિ થાય છે એ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સીધુ અનુમાન કાઢ્યુ એમ માનવામા શુ વાધો હતો ? ત ત્રી આ વિ) આ જ અનુમાન પદ્ધતિના બળની આખુ દ્ર યગુણશાસ્ત્ર અને ઘણા આયુર્વેદીય સિદ્ધા તો સમજી લેવા પડશે આ અનુમાનનુ તત્ર એટલે ન્યાયશાસ્ત્ર વૈદ્ય જાણવાની ખાસ જરૂર છે (આ છેવટનો નિર્ણય મારે સપૂર્ણ રીતે કબુલ છે મા લેખકે ઉપર જે ખોટા તર્કો કર્યા છે તે પણ ન્યાયશાસ્ત્રના અજ્ઞાનનુ પરિણામ છે એમ મારુ માનવુ છે ત ત્રી આ વિ)

મા ઉપરાત આજના વૈદ્યને ઈગ્રેજીશાસ્ત્ર શીખેલા લોકો સાથે વાદ વિવાદનો પ્રસગ આવે છે અને ત્યારે તે શાસ્ત્રોની ભાષામા આયુર્વેદીય સિદ્ધાતો રજુ કરતા દેશી વૈદ્યને આવ તા હોય તો સામાને સમજાવી શકશે એ કારણથી હાલના પદાર્થવિજ્ઞાન (Physics) રસાયન (Chemistry) અને જીવશાસ્ત્ર (Biology) એ શાસ્ત્રો સાધારણ રીતે પરિચિત હોવાની જરૂર છે પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્ર (ખરી રીતે રસાયનશાસ્ત્ર જોઇએ ત ત્રી આ વિ)ના ૯૨ પદાર્થોનો વિગતવાર અભ્યાસ ન કર્યો હોય તો પણ આયુર્વેદીયોએ આ આધાર તરીકે લીધેલા પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એમા જ કઇ રીતે સમાવેશ થઈ જાય છે એની કલ્પના આવી શકે એટલો તો આયુર્વેદીયોને પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો પરિચય હોવો જોઇએ અને આ બાબત ગયે વર્ષે બનારસની

પચભૂત પરિષદમા અગાઉ ખ્યાલમા આવી એ પરિષદમા કોઈ નામાકિત વૈદ્ય હુવાની છાપ પડી નહિ પણ ષટ્શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવા સાથે આધુનિક શાસ્ત્રો સાથે પરિચયવાળા એક મહામહોપાધ્યાયના પ્રગાઢ પાડિત્યની ઘણી છાપ પડી એ હકીકત ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે વૈદ્યને રસાયનશાસ્ત્રની માહીતી હોય તો પિત્ત અને તેની વિકૃતિ, તેમજ જુદા જુદા ઔષધો અને આહાર્ય પદાર્થોના મિશ્રણો અને આયુર્વેદના બીજા પણ રસાયનિક સિદ્ધાન્તો આધુનિક શિક્ષિતોને સારી રીતે સમજાવી શકે પિત્તના ગુણોમા તે દ્રવ, ઉષ્ણ અને વિસ્ર છે એમ કહેલુ છે આ વિસતા થવી–Acidity એજ પિત્તનું વૈશિષ્ટ્ય આ કેમ બને છે એ પૂછવામા આવતા शीतेन युक्तास्तीक्ष्णा चय पित्तस्य कुर्वते એટલેજ વૈદ્યબુવાનો જવાબ દાક્તર માટે પુરતો નથી પણ તેની ભાષામા H_2SO_4 એ પ્રક્રિયાથી ગધકામ્લ (સલ્ફ્યુરીક એસીડ) બને છે અને તેમા એ H_2 એટલે પાણીની દ્રવતા યુક્ત શીતતા અને O_4 એટલે ઓકસીજનની તીક્ષ્ણતા સલ્ફર એટલે ગધકથી મયુક્ત થવી જોઇએ એમ કહેવાથી તેને ઉપરનો શ્લોકાર્થ સમજાયા વગર રહેશે નહિ (દીલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે દાક્તરને આમાથી શું સમજાશે તે તો કોણ જાણે પણ લેખકે જે કહ્યુ તેનો કશોજ અર્થ મને તો સમજાતો નથી આ વિચિત્ર રસાયનશાસ્ત્રની રીતે સમજાવવાનો હાસ્યાસ્પદ પ્રયત્ન કરવાને બદલે તો મૂળ વચન કહીને મૌન રાખવામા આયુર્વેદની અને તદ્વિદ્ની વધારે શોભા રહેશે તત્રી આ વિ)

જીવશાસ્ત્રનો પણ વૈદ્યને પરિચય નહિ હોય તો ये चापि केचित्कुलजा विकारा भवन्ति तांस्ता प्रवदन्त्यसाध्यान् આ તત્વનો પણ આધુનિક પાસે તે ખુલાસો નહિ કરી શકે મતલબ કે આ જીવશાસ્ત્રનો જો કે વશશાસ્ત્ર (Heredity) એ પેટા વિભાગ છે છતા ગર્ભ અને ગર્ભક્રાન્તિ વગેરે માટે આખુ જીવશાસ્ત્ર (Biology) વૈદ્યે જાણવુ જોઇએ

આ ઉપરાત જુનામાથી સાખ્ય, વેદાન્ત, કામશાસ્ત્ર, સગીત અને જ્યોતિષ એ શાસ્ત્રો પણ વૈદ્યે થોડે અશે જાણવા જોઇએ પિત્તવિકારની ચિકિત્સામા સસ્નિગ્ધ મુગ્ધ વાક્પ્રયુક્તનુ ભાષણ અને હરિગીત સમજવા માટે વૈદ્યને સગીત આવડવું જોઇએ પિત્તવિકારનો ક્ષોભજન્ય દાહ મટાડવા માટે વૈદ્ય માદક ઉપાય કરે છે સગીતના આલ્હાદક સ્વરથી યુક્ત ગીત પણ એવીજ અસર કરે છે પણ એ ગીત 'ચેતોહારિ' હોવું જોઇએ અને ચેતોહર ગાયન કયુ છે એ નક્કી કરવા માટે વૈદ્યને સગીતનુ જ્ઞાન હોવુ જોઈએ એજ રીતે અગસ્ત્યના ઉદયથી હસોદક નિર્વિષ કેવી રીતે થાય છે એ જ્યોતિષ જ્ઞાન વગર સમજાય નહિ નવા શાસ્ત્રોમાથી અર્થશાસ્ત્રની સમજણ હોય તો

પરદેશી ઔષધોને લીધે સ્વદેશના અર્થોત્પાદન ઉપર કેવી અસર થાય છે એ વૈદ્ય કહી શકશે અને આધુનિક પ્રસિદ્ધ આંકડા શાસ્ત્રની ખબર હશે તો પ્રતિપક્ષીઓએ ઉભી કરેલી આંકડાની જાળને તોડીને પોતાનો સિદ્ધાંત આંકડાના જોર ઉપર સિદ્ધ કરવા તે તૈયાર થઈ શકશે મતલબ કે તેને આધુનિક ગણિતશાસ્ત્રની માહીતી હોય એ પણ જરૂરનું છે

તાત્પર્ય કે વૈદ્યને પ્રાચીન જુના ન્યાયમીમાંસા શાસ્ત્રો અને નવા પદાર્થ, રસાયન, જીવશાસ્ત્ર એટલાનો સ્થૂલ પરિચય હોવો પોતાના શાસ્ત્ર પ્રતિપાદન માટે જરૂરનો છે હું તો આથી પણ આગળ જઈને એમ કહેવા તૈયાર છુ કે સમાજના અનેક સ્વશાસ્ત્ર તથા પરશાસ્ત્રના વિદ્વાનો સાથે સમાન સંબંધ રાખવાનો હોવાથી તેણે જુનામાંથી ધર્મશાસ્ત્ર, યોગતંત્ર વગેરે અને નવામાંથી ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રાજકારણ, સમાજશાસ્ત્ર અને તેમાંથી નીકળેલા સમાજ સત્તાવાદ, નવ્યમતવાદ વગેરેનું પરિશીલન રાખવું એ પણ જરૂરનું છે આટલે સુધી સાંગોપાંગ તૈયાર થયેલો વૈદ્ય નમુનેદારજ થવાનો એમાં શંકા નથી આનંદની વાત એટલીજ છે કે આજ ધ્યેય આગળ રાખીને અહીંનું ભારત આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય ચલાવાય છે અને તેના પ્રધાનાધ્યાપક આપણા ગુરૂવર્ય વૈદ્યભૂષણ હીર્લેકર શાસ્ત્રી અને સ્નેહી હરિહરરાવ દેશપાંડે આ નમુનાના વૈદ્ય હોવાથી આ ધ્યેય પાર પાડી શકશે એવી ખાત્રી છે

(આયુર્વેદ વર્ષ ૨૩ અં ૮ માંથી અનુવાદ)

સોમલતા

(લેખક વૈદ્ય સત્તાભાઈ ગો પટેલ)

વેદોક્ત પ્રાચીન સોમનો છોડ ચોક્કસપણે નિર્ણય કરી શકાયો નથી પ્રાચીન સસ્કૃત સાહિત્યમાં સોમ વિષે મળી આવતા ઉલ્લેખો તથા વર્ણન પરથી સોમનો નિર્ણય કરવા માટે પુરાતત્ત્વજ્ઞ પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય પંડિતોએ અથાગ પ્રયત્ન કર્યો છે પારસીઓના પવિત્ર ધર્મગ્રંથ અવસ્થામાં પણ હોમ (સસ્કૃત સોમ ઉપરથી સનો હ થઈ હોમ શબ્દ થયો છે એમ વિદ્વાનો કલ્પના કરે છે) ના ઘણા ઉલ્લેખ મળે છે પારસીઓ યજ્ઞ વગેરે ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં હોમ નામની વનસ્પતિ હજી પણ વાપરે છે તે ઉપરથી વેદોક્ત સોમનો નિર્ણય કરવાનો પંડિતોએ પ્રયાસ કર્યો છે

આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં સુશ્રુતસંહિતામાં સોમનું વર્ણન વધારે વિસ્તારથી મળે છે સુશ્રુતાચાર્ય સોમની ૨૪ જાતો ગણાવે છે ચિકિત્સાસ્થાનના

'સ્વભાવ વ્યાધિપ્રતિષેધનીય રસાયન' નામના ૨૯ મા અધ્યાયમા સોમનુ વર્ણન, સેવન વિધિ તથા ફલશ્રુતિ ખૂબ લબાણથી આપવામા આ વા છે આ વર્ણનને બરાબર બધ બેસે એવા સોમનો હજી સુધી પત્તો લાગ્યો નથી

પારસીઓના 'હોમ'નો નમૂનો તપાસતા વિદ્વાનો સોમ માટે નીચેની ત્રણ વનસ્પતિઓમાથી એ- સોમ હોઈ શકે એવા અનુમાન પર આવ્યા છે

૧ સાદીઆવેલ, ચીરોડી—Sarcostemma brevistigma n o Asclepiadeæ

૨ પારસી લોકોનો હોમ, સીંગડીઓ (ડ ઝ) Periploca aphylla n o Asclepiadeæ

૩ Ephedra vulgaris n o Gnetaceæ

અમ્સાનીઆ, ચેના (પ જાબ), ફોક (સત લજ), ખ ડ, ખમ (કુનાવર), મા-ઓહ (જાપાન)

ઘણાખરા વિદ્વાનો Ephedra vulgaris ને જ ખરો સોમ માને છે એલોપથીક ડાકટરોએ (ખરી રીતે મૂળ જાપાનના એક વૈજ્ઞાનિકે શોધ કરી છે ત ત્રી આ વિ) તેને વાપરી તેના ગુણદોષ, રસાયનિક તત્ત્વો, શરીરના જુદા જુદા અવયવો પર તેનાથી થતી અસર વગેરે નક્કી કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે સોમના ગુણદોષનો પરિચય વૈદ્યસમાજને ઉપયોગી થઇ પડશે એમ માની તેનુ લબાણથી વર્ણન અહીં આપવા પ્રયાસ કર્યો છે આશા છે કે વૈદ્યસમાજ તેને અપનાવી લાભ ઉઠાવવા પ્રયત્ન કરશે

કલકત્તાની સ્કૂલ ઑફ ટ્રૉપીકલ મેડીસીનમા તથા ડૉ બોઝની લેબોરેટરીમા સોમના ક્ષારો તથા આખા ચૂર્ણનો ઘણા દ દીઓ ઉપર બહોળો ઉપયોગ કરી તેનુ પરિણામ બહાર પાડવામા આવ્યુ છે

ઉત્પત્તિસ્થાન—તિબેટની પશ્ચિમથી માડીને સીકીમ સુધીના હિમાલયના ઉચ્ચ પ્રદેશમા સોમ ઉગે છે સીમલાની ઉત્તરે શાલાઈની ટેકરીઓ પર તે ખૂબ થાય છે

ઉપયોગી અ ગ—પાન, કોમળ ડાખળીઓનો પણ ઉપયોગ થાય છે

ઇફેડ્રા વલ્ગેરીસ (Ephedra vulgaris) ઉપરાત ઇફેડ્રાની બીજી બે જાતો ઇફેડ્રા ઈ ટરમીડીઆ (E Intermedia) અને ઈ પીડન્કયુલરીસ (E Peduncularis) હિંદમા થાય છે (ઈ પીડન્કયુલરીસનો નમુનો સ્વ૦ જયકૃષ્ણ ઇ દ્રજીને કચ્છમાથી પણ મળ્યો હતો ત ત્રી આ વિ) તે બન્નેના ગુણ તથા રસાયનિક તત્ત્વો ઈ વ ગેરીસ જેવા જ લગભ ગ છે

જુદી જુદી ઋતુઓમા લીધેલા નમૂનાઓની પરીક્ષા કરતા જણાયુ છે કે શિયાળામા હિમ પડતા પહેલા શરદૃઋતુમા લીધેલા નમૂનાઓમા આલ્કે

વિદ્યાપીઠનું આયુર્વેદ વિદ્યાલય

વિદ્યાપીઠનુ પોતાનુ આયુર્વેદવિદ્યાલય હોવાની કેવી આવશ્યકતા છે એ સૌ જાણીએ છીએ પણ એ કામ સહેલુ નથી હવે વૈદ્યસમેલન પત્રિકાના સપાદક લખે છે કે મારો પાસે મારા મિત્રનો પત્ર છે જેનાથી જણાય છે કે હની ણનવારીલાલ આયુર્વે વિદ્યાલયના સચાલકો પોતાનુ આયુર્વેદ વિદ્યાલય તેના મકાન સાથે તથા માસિક રૂ ૩૦૦ ની સહાયતા સાથે વૈદ્યસમેલનને સોપી દેવા તૈયાર છે આ માટેની શરતો પણ સાધારણ છે વાત સારી છે પણ આપણે કેવુ વિદ્યાલય ઉભુ કરવા ઈચ્છીએ છીએ તે પહેલા વિચારી લેવુ જોઈએ અને આ વિદ્યાલયનો એ પ્રકારને યોગ્ય સુધારો થઈ શકે એમ છે કે નહિ એ બધુ જોયા પછી આગળ વાતચિત થઈ શકે

(વૈ સ પ મે ૧૯૩૭ માથી)

વિદ્યાપીઠના વિદ્યાલયની ઇસ્પીતાલ માટે જમીન

વૈદ્યસમેલનના અગ્રણીઓનો ઘણા વખતથી એક આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય માટે પ્રયત્ન છે એ પ્રસિદ્ધ છે હજી સુધી એનુ કશુ પરિણામ આવ્યુ નથી પણ ઉપરના ખબર છપાયા પહેલા-વૈદ્યસમેલન પત્રિકાના ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭ ના અકમા નીચેના ખબર છે—

મહામડલના હાલના પ્રધાનમત્રી સમેલન અને વિદ્યાપીઠ સ્થાયી થાય અને તેની નિરતર ઉન્નતિ થાય એ માટે સતત પ્રયત્ન કરે છે હાલમા તેઓની મહેનતથી બનારસમા સ્ટેટમીટકલેન ઉપર ત્રણવિસ્વા જમીન વાર્ષિક ચાર રૂપીઆના લાગાથી મળી છે બનારસના સ્વનામ ધન્ય કમીશનર પન્નાલાલજી આઈ સી એસ એમણે મજુરી આપી દીધી છે આ જમીન નિખિલ-ભા-આયુર્વેદ મહામડલ અને વિદ્યાપીઠની ઇસ્પીતાલ માટે લેવામા આવી છે ઈસ્પીતાલ વગર આપણી ચિકિત્સાનો અનુભવ આવવો અસભવ છે આ જમીન મળવાથી આપણી એક મોટી ખોટ પુરી પડવાનો સભવ છે

(વૈ સ પ ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭ માથી)

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે ૧૯૯૩ ના અંકથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું [illegible] મું વર્ષ શરૂ થાય છે. નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મ. ઑ. થી મોકલશે તો તેમને અંક ઓછે ખરચે તરત મળશે.

(૨) વર્ષની અધવચમાં ગ્રાહક થનારાઓને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહક થએલા ગણી લઈને ૧૯૯૩ ના માસથી જ બધા અંકો મોકલી આપવામાં આવે છે.

(૩) ગ્રાહકોના સરનામાં અધુરાં હોય કે બદલાયાં હોય તો તેમણે પૂરૂં કે બદલેલું સરનામું તરત મોકલી આપવું જેથી આ ઑફિસને ને ગ્રાહકને આ બાબતમાં ગ્રાહકની સુગમ હોવાથી જો પાછો આવશે તો ફરીથી તે મળશે નહિ. ગ્રાહકને શિર ગેરસમજ માટે સરનામું પૂરૂં તથા બદલ્યું હોય તો બદલેલું સરનામું તરત મોકલી આપવું.

(૪) ગ્રાહક થવા સંબંધે કે અંક મેળવવા સંબંધે સઘળો પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ અમદાવાદ, એ સરનામે કરવો.

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના લેખો કે માસિકમાં આવતા લેખો સંબંધે બધો પત્રવ્યવહાર તંત્રીને સરનામે કરવો.

(૬) હાલ <u>વિદ્યાર્થીઓ માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ. ૧–૮–૦ રાખવામાં આવેલ છે.</u>

(૭) આ માસિકમાં છપાતા લેખો માટે તે તે લખનાર લેખકો જવાબદાર છે.

(૮) આ માસિકના લેખોને અને ઉદ્ ફામાસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી. ની વ્યાપારનીતિ (policy) ને કશો સંબંધ નથી.

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨ એમ ૨ વર્ષની જુદી જુદી બંધાવેલી ફાઈલો રૂ. ૧-૮-૦ થી મળશે.

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે ઝંડુ ફાર્મસીને, મુંબઈ ૧૪

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક-આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

ઠે. આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

Regd No B 1319

વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલુ

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી, ચર્ચનારૂં વૈદક માસિક

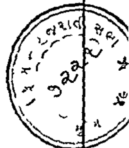
આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૨૭ અંક ૮

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥

જૂન ૧૯૬૩

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી૦ તરફથી
ઠે સયાની રોડ મુંબાઇ-૧૪

શુદ્ધ આયુર્વેદીય દવાઓની માફક શુદ્ધ આયુર્વેદ
સંબંધનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝંડુ ફાર્મસી
તરફથી પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારા જ મળશે

લવાજમ રૂા ૨-૦-૦ લાયબ્રેરીઓ માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને સા ર ો માની થશે કે આ માસિક આયુ વૈદ શાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચા માટે કેવુ કામ કરી રહ્યુ છે આ માસિકનુ આ ર મુ વર્ષ ચાલે છે શરૂઆતથી જ આ માસિ મા આવા ર આવા જ ૨ખો આવ ૨ વગ ગ ાત્ર ા તની લાયકરી મા માટે આ માસિ મજુર યુ ર અમને આ ા ર ૬ દ્દર્ન વિદ્યાના ગ્રાહકમા ર દ્દાનો C ર મભા મનો છે એમ ગમ ર વા ર આ માસિકના આદેશો રઘા વાળી કે ર ચટ પોતાના ગામની લાયબ્રેરી ા દ્વારા પણ આ માસિ નુ વાચન કેના ર નેશી કોશિશ રશો

ડ ાભિાઇ ૨ ગાશ્રી
તંત્રી

મુ ત્ર સ્થાન આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ રો —અમદાવાદ
મુ ૨ મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ.

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्यः

પુસ્તક ૨૦ મુ] જેઠ ૧૯૯૩ [અંક ૮

કટનીમાં ભરાયેલા મધ્યપ્રદેશના વૈદ્યસંમેલનના સભાપતિનું અભિભાષણ

ભાષણકર્તા—વૈદ્ય પં. જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લ

शंखं चक्रं जलौकां दधदमृतघटं चारुदोर्भिश्चतुर्भिः
सूक्ष्मस्वच्छातिहृद्यांशुकपरिविलसन्मौलिमम्भोजनेत्रम् ।
कालाम्भोदोज्ज्वलाङ्गं कटितटविलसच्चारुपीताम्बराढ्यम्
वन्दे धन्वन्तरिं तं निखिलगदवनप्रौढदावाग्निलीलम् ॥
ब्रह्मदक्षाश्विदेवेशभरद्वाजपुनर्वसु—
हुताशवेशचरकप्रभृतिभ्यो नमोनमः ।
शान्तं दमान्तं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजनाथयुक्तं
योगीन्द्रमीड्यं भवरोगवैद्यं श्रीमद्गुरुं शङ्करमानतोऽस्मि ॥

સ્વાગતકારિણી સમિતિના શ્રીમાન અધ્યક્ષ મહોદય, સ્વાગત સદસ્યો, ઉપસ્થિત વૈદ્યબન્ધુ અને માન્ય આયુર્વેદ પ્રેમી સજ્જન વૃંદ!

પાંચ વર્ષ પહેલાં આપ લોકોએ આપના પ્રાન્તનું પહેલું વૈદ્યસંમેલન જબલપુરમાં ભર્યું હતું એ વખતે આપ લોકોની સેવા કરવાનું મને જે માન મળ્યું હતું તેનું સ્મરણ મારા હૃદય પટ ઉપર હજી કોતરાઈ રહ્યું છે. આજે ફરી આપની વચ્ચે મને પોતાને જોઈને મને આનંદ થાય છે. આપનો મારા ઉપર જે પ્રેમ છે તથા આપ લોકો ઉપર તથા આપના પ્રાન્ત ઉપર મારી જે દૃઢ ભક્તિ છે, તેનું આ નિદર્શન છે. જે પ્રાન્તનું સંમેલન હોય તે જ પ્રાન્તનો માણસ સભાપતિ હોવો જોઈએ એ સીધી સાદી વાત છે છતાં મેં આવી અનધિકાર ચેષ્ટા કરી ત્યારે એનું કાંઈક કારણ હોવું જોઈએ. પરંતુ મધ્યપ્રદેશ સાથે બેતાલીસ વર્ષથી મારો એવો સંબંધ ચાલ્યો આવે છે કે હાલમાં

અહીં નથી રહેતો છતાં હું અહીંનો નથી એમ મને નથી લાગતું બીજું આપના પ્રેમપાશને તોડવો કે છોડવો એ મારી શક્તિ બહારની વાત હતી એટલે આજ્ઞા મળતાં સગવડ હોય તો અહીં હાજર ન થવું એ મારે માટે અશક્ય હતું આ સિવાય જામનગરની બહાર મધ્યપ્રદેશના વૈદ્ય ભાઈઓમાં જે પક્ષાપક્ષી અને ખેંચતાણ થઈ, તથા ભાઈભાઈનાં હૃદય જે રીતે જુદાં પડી ગયાં તે સાંભળીને સર્વ આયુર્વેદ પ્રેમીઓને હાર્દિક દુઃખ અને ક્ષોભ થયેલ છે પ્રસંગ મળ્યો ત્યારે, આ પક્ષાપક્ષી દૂર થાય અને ભાઈઓ પરસ્પર મળીને પ્રાંતના હિતની જ વાતો કરે તથા સંગઠિત થઈને કામ પૂરું કરે એવો મારો પ્રયત્ન રહ્યો છે એમાં જ કાર્યસિદ્ધિની શીઘ્રતા અને આપણું ગૌરવ છે, આપણાં જુદાં જુદાં પક્ષો જુદો જુદો પ્રયત્ન કરે એ સમય હવે નથી રહ્યો હવે તો આપણે આપણી શક્તિ સંચિત કરીને આપણો પ્રભાવ વધારવો જોઈએ સામાન્ય લોક સમૂહ ઉપર તથા રાજશક્તિ ઉપર આપણાં અધિકાર અને કાર્ય વિસ્તારની છાપ પાડવી જોઈએ આપણી શક્તિ, આપણા માનસિક વિચારો જો ક્ષુલ્લક વાતોથી ભરાઈ રહેશે તો આપણા સ્વરૂપની હાનિ થશે આ કારણથી જો મારાં મધ્યપ્રદેશના વૈદ્ય ભાઈઓને એક સ્થળે એકત્રિત કરવાનો પ્રયત્ન થઈ શકે તો એ મને સર્વથા અભીષ્ટ હતો આ પ્રાંતની મ્હારના કોઈપણ વૈદ્યોમાં પરસ્પર ઈર્ષ્યા દ્વેષની વૃદ્ધિમાં સહાયભૂત થવાનો—એ આગને સળગાવવામાં કારણભૂત થવાનો અધિકાર નથી એવું કરનાર આપણી ઘૃણાનું પાત્ર થાય છે અમે તો સર્વ ભાઈઓને મળેલા પ્રેમસૂત્રથી બંધાયેલા, એક સાથે મળીને આયુર્વેદની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરવામાં મચેલા જોવાને ઈચ્છીએ છીએ આથી મેં વિચાર કર્યો કે જો મારી હાજરીથી આ કાર્યમાં કાંઈપણ સિદ્ધિ મળે કાંઈપણ સહાયતા મળે તો મારે જરૂર એ બાબતમાં ઉદ્યોગ કરી જોવો જોઈએ એક જ ઉદ્દેશ્ય, એક જ સાધના હોય ત્યારે ક્ષુદ્ર કારણો ભૂલી જઈને કે તેને દબાવીને શક્તિનું સામંજસ્ય પ્રબળ રાખવું એમાં જ બુદ્ધિમાનપણું તથા સમયોચિત કર્તવ્ય છે પરસ્પર આદરભાવ સાથે મેળની ભાવના જાગૃત હોય તો ક્ષુદ્ર કારણો બાધક થઈ શકતાં નથી આ પ્રાંતના સર્વ વૈદ્ય ભાઈઓને મારી હાથજોડીને એટલી જ વિનતિ છે કે એક જ વાવટા નીચે આપણો પ્રયત્ન તથા કાર્ય વિસ્તાર થવો જોઈએ એક પ્રાંતમાં એક જ પ્રાંતિક કાર્યાલય હોવું જોઈએ ગઈ વાતો વીસરી જઈને ભવિષ્યને માટે માર્ગ સાફ અને નિષ્કંટક કરી લેવો એ જ સર્વથા અભીષ્ટ છે આ કાર્યમાં મારો પણ કાંઈ ઉપયોગ થઈ શકે તો હું એ માટે હમેશાં પ્રયત્નશીલ હતો અને હજી સેવામાં તૈયાર છું આજે મારી અહીં હાજરી પણ મુખ્યત્વે એ ઉદ્દેશથી થઈ છે આજ કારણથી મેં આજે સભાપતિનો ભાર ઉપાડવાનું

કબુલ કર્યું છે આપ સર્વ ભાઈઓની સહાયતા, સહાનુભૂતિ અને હાર્દિક પ્રેમની મદદથી આ મોટો ભાર ઉપાડવાની ધારણા રાખું છું

આયુર્વેદની મહત્તા—હવે આયુર્વેદની મહત્તા અને પ્રાચીનતા સબંધી વિવેચન કરવાની ખાસ જરૂર નથી વીસ વર્ષમાં અનેક વિદ્વાનો દ્વારા અનેક પ્રકારે એ વાત સિદ્ધ થઈ ચુકી છે આપણો આયુર્વેદ સૃષ્ટિના આદિકાળથી સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્મા દ્વારા પ્રચલિત થયો છે એ વાત પણ સહુના સાંભળવામાં છે દક્ષપ્રજાપતિ, અશ્વિનીકુમાર અને ઇન્દ્ર જેવા દેવાચાર્યો, બૃહસ્પતિ, કક્ષીવાન, ભરદ્વાજ, ચરક જેવા ઋષિઓ વૈદિક કાળમાં આ આયુર્વેદનો પ્રચાર કરીને તેનો ચમત્કાર પ્રગટ કરી રહ્યા હતા પછી પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક કાળમાં એના અનેક આચાર્યોએ ગ્રંથરચના તથા શિક્ષણ પરંપરા દ્વારા સમગ્ર પૃથ્વી મંડળમાં એનો પ્રચાર કર્યો છે પૃથ્વીનો સર્વથી પ્રાચીન ગ્રંથ ઋગ્વેદ આયુર્વેદનું ગુણગાન કરે છે અને અથર્વવેદ તેનો વિસ્તાર કરીને આયુર્વેદને પોતાનો ઉપવેદ કહે છે મહર્ષિ ભરદ્વાજે ચલાવેલી એની ચિકિત્સા શાખા અત્યારે પણ ચિકિત્સા જગતમાં આયુર્વેદનું માથું ઉંચું રાખે છે ભગવાન ધન્વન્તરિની ચલાવેલી શસ્ત્રચિકિત્સા શાસ્ત્રની શાખાએ એક કાળે પોતાની અદ્ભુત કર્મકુશળતાથી પોતાની ધાક જમાવી હતી અને યૂરોપની વર્તમાનમાં અતિ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલી સર્જરી એ જ્ઞાનનો પ્રકાશ મેળવીને પૂર્ણતા મેળવવાનો પ્રયાસ કરી રહી છે આપણો ધર્મ, આપણું કર્મજ્ઞાન, આપણું વ્યવહારશાસ્ત્ર, આપણી સભ્યતા આપણી સંસ્કૃતિ એ સર્વમાં આયુર્વેદના ઉચ્ચ અને વ્યવહારીક સિદ્ધાન્તો ઓતપ્રોત ભર્યા છે આપણા ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષની સાધના આયુર્વેદના પાયા ઉપર ટકી રહી છે પથારીમાંથી ઉઠવાથી આરંભી દિવસ અને રાતના સર્વ કર્તવ્યો પૂર્ણ કરીને પથારીમાં પાછા સુવા સુધીનાં આપણાં સર્વ કર્તવ્યો આયુર્વેદની આજ્ઞાનુસાર થાય છે અને તેમજ થવા જોઈએ આપણા જીવનનું ધ્યેય કે આદર્શ માણસપણું, ધર્મપણું અને પરલોકચિંતનમાં રહેલું છે આ એષણાઓની સિદ્ધિ આયુર્વેદ ઉપર તથા આપણા આરોગ્ય ઉપર છે માટે જ આયુર્વેદ આપણો જીવન રગી છે આપણો પ્રાણવાયુ છે તે આપણને છોડી શકતો નથી, આપણે તેને છોડી શકતા નથી

આટલો ઉચ્ચ, આટલો પ્રાચીન, આટલો ઉપયોગી અને આટલો સંસાર વ્યાપી જગત ઉપકારી હોવા છતાં પણ આયુર્વેદનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ નથી એની શ્રેષ્ઠતા અને મહત્તાને પ્રતિપાદન કરનાર પ્રમાણો એકઠાં કરવામાં આવ્યાં નથી આ ખામી દૂર કરવાનો ઉદ્યોગ જરૂર કરવો જોઈએ આવો ઇતિહાસ તૈયાર થાય તો ભૂલા પડેલાઓને રસ્તો દેખાય

અને આક્ષેપ કરનારાઓને નિરુત્તર કરે તત્ત્વ નિરૂપણ તથા ત્રિદોષ પદ્ધતિનું નવા વિજ્ઞાનની સરણી પ્રમાણે સમન્વય એવું વિવેચન થવાની બહુ જરૂર છે ત્રિદોષ પદ્ધતિની શાસ્ત્રીયતા તો હવે એના ઉપર આક્ષેપ કરનારાઓ પણ માનવા લાગ્યા છે પરંતુ હજી તેઓની સવ શકાઓનું નિરસન થયું નથી ગયે વર્ષે કાશીમાં વૈદ્યસમેલન તરફથી જે ત્રિદોષ પરિષદ ભરાઈ હતી તેણે આયુર્વેદના ઇતિહાસના એક પુરાણા પૃષ્ઠની સ્મૃતિ જાગૃત કરી છે તથા નવું પૃષ્ઠ લખ્યું છે પ્રાચીન કાળના ઋષિઓ જે રીતે મીમાંસા માટે પરિષદો ભરીને મહત્ત્વના નિર્ણયો કરતા હતા તે રીતે આ પરિષદ પણ મહત્ત્વપૂર્ણ થઈ છે આ પરિષદ જરૂર આ વિષયનો સિદ્ધાંતરૂપ નિર્ણય કરી ચૂકી છે પણ વિષયનો વિવેચનાત્મક નિર્ણય પણ હવે પછીના પ્રયત્નમાં થશે એવી આશા છે સમેલન તરફથી જે જયંતી ગ્રંથ બહાર પડયો છે તે જો કે ક્રમબદ્ધ તથા સંપૂર્ણ નથી છતા પચીશ ત્રીશ વર્ષની આયુર્વેદની સ્થિતિ અને પ્રગતિને પ્રકાશિત કરવામાં મદદગાર થઈ શકે એવો જરૂર છે આયુર્વેદની મહત્તા વિશ્વવિખ્યાત છે પણ આપણે એને અનુકૂળ થઈએ એ હજી કરવાનું છે આપણે આયુર્વેદના પરંપરાગત અનુયાયી છીએ અને સંરક્ષક છીએ એ આપણો વારસો છે પણ જ્યાંસુધી આપણે તેની મહત્તાને અનુકૂળ આપણને બનાવીએ નહિ ત્યાંસુધી એ મહત્તાના ગાનનો કાંઈ અર્થ નથી માટે આયુર્વેદના યશનો જે રીતે આપણે વિસ્તાર કરી શકીએ તે રીતે કાર્ય કરવું એ જ આપણું આપણી સભાઓનું તથા આપણા સમેલનોનું કર્તવ્ય અને ધ્યેય હોવું જોઈએ મહત્ત્વગાન કરતા કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈને દેદીપ્યમાન થવું એ સર્વથા અભીષ્ટ છે આપણા કરતા સંસાર આપણા આયુર્વેદના ગુણગાન કરે એ આપણે માટે ઘણા વધારે અભિમાનની વસ્તુ હોવી જોઈએ

પ્રાન્તિક સમેલનોના કાર્યનો વિસ્તાર—નિભા વૈદ્ય સમેલનના કાર્યનો વિસ્તાર તો ઘણો થઈ ચુકયો છે તેનું ક્ષેત્ર ભારત વ્યાપી થઈ ચુકયું છે તેની મહત્તાની છાપ પ્રત્યેક વૈદ્યના હૃદયપટ ઉપર છપાઇ ગઇ છે છતા હજી એમા કેટલીય વાતોની પૂર્તિની તથા સંશોધનની આવશ્યક્તા છે પ્રત્યેક નાને વૈદ્યસમેલનમા સ્થાનિક અથવા વ્યક્તિ પ્રાધાન્યદોષ ન આવે એ માટે સાવચેત રહેવાની જરૂર છે આયુર્વેદિક સેવા, ત્યાગ, વિદ્વત્તા અને યોગ્યતાનું સ્થાન ખટપટ કે આર્થિક દબાણ ન લીએ એ માટે જાગૃત રહેવાની જરૂર છે આવશ્યક્તાનુસાર પશ્ચિમી અનુસરણ કરવા છતા આપણે આપણી ભારતીય સભ્યતા સંસ્કૃતિ અને શીલથી દૂર ન જતા રહીએ એ જોવાનું છે સમેલનના ઉદ્દેશ્યોના પ્રચાર માટે તથા સમેલનના કાર્યોના અધિકાધિક વિસ્તાર માટે પ્રાન્તિક સમેલન એ ઉત્તમ અને અધિકારયુક્ત

સાધન છે માટે પ્રાન્તિક સમ્મેલનના કાર્યો ઉપર દૃષ્ટિ નાખવા સાથે આ બાબતનું કાંઈક વિવેચન કરવું અપ્રાસંગિક નથી

સ્થાયી સમિતિ—પ્રાન્તિક સમ્મેલનોની સ્થાયી સમિતિ એવી હોવી જોઈએ કે એમાં સર્વ જીલ્લાઓના સર્વ શ્રેણીના વૈદ્યોનો સમાવેશ થઈ શકે અને તેઓ પોતપોતાના કાર્યક્ષેત્રની આવશ્યકતાઓ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને પ્રાન્તીય સમ્મેલનમાં એની ચર્ચા કર્યા કરે આમ થવાથી પ્રાન્તિક સમ્મેલન કાર્યાલય પોતાના પ્રાન્તનું પૂર્ણ પ્રતિનિધિ બની રહે, અને અખિલ ભારત વૈદ્યસમ્મેલન ઉપર પણ પોતાની છાપ પાડે અ ભા વૈદ્યસમ્મેલનની સ્થાયી સમિતિની રચના સર્વ પ્રાન્તોના પ્રતિનિધિત્વ ઉપર આધાર રાખતી હોવી જોઈએ તેનું સંગઠન કેવળ આર્થિક દૃષ્ટિએ નહિ પણ પ્રાન્તીય શક્તિના સામંજસ્યથી થવું જોઈએ એમાં વિદ્વાનો, કર્તવ્યનિષ્ઠો, સ્નાતકો અધ્યાપકો સર્વનો આવશ્યકતા પ્રમાણે સમાવેશ થવો જોઈએ પ્રાન્તીય કાર્યાલય એટલું શક્તિશાળી હોવું જોઈએ કે પોતાના પ્રાન્તના સર્વ જીલ્લાઓમાં સભાઓ સ્થાપીને તેને કેન્દ્રમાં ખેંચી લે, અને પ્રધાન સમ્મેલનનું મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય એની મારફત ચલાવે

વિદ્યાપીઠ—વૈદ્યસમ્મેલનની અંદર જે આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ છે તેણે અત્યાર સુધીમાં ઘણું મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય કર્યું છે તેનો આદર્શ પાઠ્યક્રમ સર્વ આયુર્વેદિક શિક્ષણ સંસ્થાઓનો આદર્શ રહ્યા છે, આપણે એના મહત્ત્વમાં ખામી ન આવે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ જેમ જેમ સરકારી વિદ્યાલયો ઉઘડતા જશે તેમ તેમ એક રીતે વિદ્યાપીઠ માટે સંકટનો કાળ આવવાનો સંભવ છે અને જો વખતસર આપણે એની વ્યવસ્થામાં સુધારો નહિ કરીએ તો એના મહત્ત્વમાં ન્યૂનતા આવશે એનું સંગઠન એવું વિસ્તૃત અને સુવ્યવસ્થિત કરી લેવું જોઈએ કે એક યુનિવર્સિટીનું એ સ્થાન લઈ શકે અત્યારે તો એના સ્નાતકોનું ભારત વ્યાપી માન છે એમાં હજી વૃદ્ધિની જરૂર છે ઠેકાણે ઠેકાણે મનમાની સંસ્થાઓ ઉઘાડી નકલી પદવીઓ આપવા માંડી છે જે લોકો એક વખત ઓનરરી–માનાર્થ પદવીઓ દેવાની વિરુદ્ધ હતા તેઓમાંથી કેટલાક લોકોને પોતાની તરફ ખેંચવા માટે પોતાની સંસ્થા તરફથી લોકોને ડીગ્રીઓ આપવા માંડી છે નકલી ડીગ્રીઓ અને સર્ટીફિકેટોની જે દુર્દશા બૉર્ડ ઑફ ઈંડીઅન મેડીસીનમાં રજીસ્ટ્રેશન વખતે થાય છે તે મારા જાણવામાં છે તથાપિ આવી ડીગ્રીઓ કોઈને પોતાની માયા જાળમાં ન ફસાવે એવો પ્રયત્ન થવો જોઈએ આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠને સુવ્યવસ્થિત યુનિવર્સિટીનું રૂપ આપીને એનો પ્રભાવ આ તરફ વાળી શકાય તો આ ખોટી પ્રવૃત્તિને ઘણે અંશે રોકી શકાય સરકારી શિક્ષણ કેન્દ્રો હોવા છતાં પણ

આપણને એ. આપણા વિદ્યાપીઠની જરૂર ગ્હેરો ગ્હેલુ તે સરકારી શિક્ષણ સસ્થાઓ દેશની આવશ્યકતાની પૂર્તિ માટે પર્યાપ્ત નથી વળી સાર્વજનિક ઉદ્યોગથી જે સસ્થાઓ ઉભી થાય અને ચાલે તેને કેન્દ્રીભૂત કરવા માટે આપણી પોતાની એક દૃઢ સસ્થા પણ હોવી જોઈએ આ શિવાય ભારતીય પરિપાટી અને પ્રાચીન ઋષિઓની પદ્ધતિનો આદર્શ રહેવાથી બીજી સસ્થાઓને એ માર્ગદર્શક થશે નહિ તો એ વિમાર્ગ જવાનો બહુ સભવ છે ગણપતિની મૂર્તિ બનાવતા વાનરનુ મોઢુ થઈ જાય એનો ઘણો સભવ છે એવા સ્નાતકો ન નીકળે માટે કે જે વૈદ્ય પણ ન રહે અને ડાક્તર પણ ન થાય આ માટે પ્રાતિક સમેલન જાગૃત રહીને આદર્શની રક્ષા કરી શકે છે નકલી ડીગ્રી દેનારી સસ્થાઓ વિરૂદ્ધ અવાજ ઉઠાવી શકે છે અન્યાપારેષુ વ્યાપાર કરનારાઓનો વિરોધ કરીને લોકોની આખો ઉઘાડી શકે છે પ્રતિષ્ઠિતોની પ્રતિષ્ઠા અને વિદ્વાનોની યોગ્યતાનુ સમાન આપણી સસ્થાદ્વારા કરવાની મહેનત કરી શકે છે

વૈદ્યોનો અધિકાર—પ્રાન્તીય વૈદ્યસમેલનનુ પોતાના પ્રાતના વૈદ્યોના અધિકારો સુરક્ષિત રહે અને તેઓના અધિકારમા કાઈ નુકશાન ન થાય એનો પ્રયત્ન કરવાનુ કર્તવ્ય છે જે પ્રાતોમા સરકાર તરફથી વૈદ્યોના રજીસ્ટ્રેશનનો પ્રબધ ન હોય તે પ્રાતોમા જ્યા સુધી એવો પ્રબધ ન થાય ત્યા સુધી તે તે પ્રાતમા પ્રાતિક કાર્યાલયો તરફથી જેમાથી પોતાના પ્રાતના વૈદ્યોના યોગ્યતા પ્રતિષ્ઠા, અનુભવ વગેરેની ખબર પડે એવી સૂચી તૈયાર કરવાનો પ્રાતિક કાર્યાલયોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જરૂર પડે ત્યારે એ માટે જે જરૂરનુ જણાય તે કરવુ જોઈએ યોગ્ય વૈદ્યોના સર્ટીફિકેટ માન્ય થાય, તેઓને વિષોપવિષ રાખવામા અડચણ ન પડે, તેઓને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે આસવારિષ્ટ તૈયાર કરવામા વાધો ન આવે, એ બધી બાબતોનું પ્રાતિક કાર્યાલયોએ ધ્યાન રાખતા રહેવુ જોઈએ જ્યા સુધી યોગ્ય વૈદ્યોની સૂચી તૈયાર ન હોય ત્યા સુધી જનસમાજને કે સરકારને કોણ કેવા અધિકારને માનને પાત્ર છે તે જાણવુ કઠણ છે આસવારિષ્ટની બાબતમા જેમ સરકારી નોકરો કડક કરી મુકે છે તેમ વૈદ્યોની ભૂલ થવાના સભવ છે શાસ્ત્રીય પાઠ અને વિધિથી વિરૂદ્ધ આસવારિષ્ટોને તેજ કરવા માટે જેનાથી મદ્યસધાન થાય એવી વસ્તુઓ વધારે મેળવવા લાગીએ અથવા મૃતસજીવની શિવાય બીજા આસવોને પણ ભપકાથી ખેચવા માડીએ તો આપણે કાયદાની પકડમા આવી શકીએ મતલબ કે આપણા અધિકારની રક્ષાનો વિચાર કરતી વખતે આપણા કર્તવ્યોનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ પ્રાન્તીય કાર્યાલય આ બાબતમા પ્રયત્નશીલ રહે તો વૈદ્યોના અધિકાર સુરક્ષિત રહી શકે

પ્રાન્તીય સમ્મેલનોનુ કર્તવ્ય છે કે સરકાર ઉપર, ડીસ્ટ્રીક્ટ બોર્ડો ઉપર, તથા મ્યુનિસિપલ બોર્ડો ઉપર યોગ્ય માર્ગે દબાણ ચલાવી આવશ્યક સ્થળોએ આયુર્વેદિક ઔષધાલયો તથા રૂગ્ણાલયો ઉઘડાવે તેમજ તે તે સસ્થાઓમાં સિફારસ કે પક્ષપાતની નહિ પણ યોગ્યતા અને ન્યાયની દૃષ્ટિએ યોગ્ય વૈદ્યોની નિમણુક કરાવે પૈસાદાર શેઠ શાહુકારો, જમીનદારો અને રાજા મહારાજાઓ મારફત પણ આવા કામ કાઢી શકાય ઘણા લોકો નામ માટે, સ્મારક માટે તથા પરોપકાર માટે ઘણા કામો કરે છે જો વૈદ્યલોકો પોત પોતાના પ્રભાવક્ષેત્રમા આયુર્વેદ વિદ્યાલયો, રૂગ્ણાલયો તથા ઔષધાલયો ઉઘાડવા માટે તૈયારી કરી શકે તો સામાન્ય જનતા ઉપર જ નહિ પણ આયુર્વેદ ઉપર અને વૈદ્યો ઉપર પણ ઉપકાર થાય પ્રાથમિક, માધ્યમિક, તથા હાઈસ્કૂલોમા બાળકોનુ નિરીક્ષણ કરી યોગ્ય સલાહ આપવા માટે દાક્તરોને નીમવામા આવે છે વૈદ્યો પાસે આ કાર્ય શામાટે ન કરાવવામા આવે એનુ કારણ સમજાતુ નથી ખાસ કરીને જે નિશાળોના અધિકારીઓની દૃષ્ટિ પોતાની શાળાઓની વ્યવસ્થામા સરકારી ડખલગીરી નથી ઈચ્છતી તેઓ જરૂર આ કાર્ય કરી શકે બ્રિટીશ સરકારનો મોહ એલોપથિક પદ્ધતિ ઉપર વધારે છે અને જ્યા સુધી સરકાર આઈ એમ એસ સીવીલસર્જનો અને ઈન્સ્પેક્ટર જનરલોની આખે દેખે છે, ત્યા સુધી આયુર્વેદને અનુકૂળ મદદ મળવાની ગરબડ આથી છતા સામાન્ય ભારતવાસીઓના તથા આયુર્વેદ અને વૈદ્યોના જન્મસિદ્ધ અધિકારો એ કારણથી નષ્ટ થઈ શકે નહિ સયુક્ત પ્રાન્તમા આ માટે પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે બીજા પ્રાન્તોમા પણ થવો જોઈએ પ્રાન્તીય સમ્મેલનોએ આ બાબતમા પોતાનો અવાજ ઉઠાવવો જોઈએ મ્યુનિસિપલ બોર્ડ અને ડીસ્ટ્રીક્ટ બોર્ડમા વૈદ્ય લોકો પણ મેડીકલ ઓફીસર અને હેલ્થ ઓફીસરની જગ્યાએ નીમાઈ શકે એમ થવુ જોઈએ આપણા અનેક વૈદ્યો આ કામ સારી રીતે કરી શકે એમ છે વીમા કપનીઓમા વીમો ઉતારતી વખતે તદુરસ્તીની તપાસ કરવામા આવે છે આ તપાસમા એવુ કાઈ નથી જે આપણી કોલેજમાથી નીકળેલા નવા વૈદ્યો અથવા અનુભવી વૈદ્યો ન કરી શકે આ અધિકાર તરફ હજી સુધી વૈદ્યોનુ ધ્યાન ખેંચાયુ નથી કાનપુરની એક વીમા કપનીએ તથા અલાહાબાદ ગર્ક ટાઈલ યુનીઅન પ્રાવીડન્ટ કપનીએ વૈદ્યો પાસે પણ તપાસ કરાવવાનો તથા વૈદ્યોને મેડીકલ ઓફીસર રાખવાનો ઠરાવ કર્યો છે હાલમા બધા પ્રાન્તોમા સ્વદેશી વીમા કપનીઓ ઉઘડી છે વૈદ્યો ઉદ્યોગ કરે અને આવી કપનીઓના સચાલકો ધ્યાન આપે તો આ બાબતમા સફળતા મળી શકે એમ છે આવા નાના નાના કામ પણ વૈદ્યોનો પ્રભાવ વધારવામા ઉપયોગી અને સહાયક થઈ શકે

શોધખોળ અને સંદિગ્ધ નિર્ણય—દરેક પ્રાંતમાં ક્યાંક પહાડ અને જંગલ છે સર્વત્ર વનસ્પતિ તથા ખનિજરૂપે અનન્ત ઔષધિ સમૂહ મળે એમ છે કોઈપણ જંગલમાં જઈને ઉભા રહેવાથી પોતાનું વનસ્પતિ ઓળખવાનું જ્ઞાન કેટલું સંકુચિત અને પરિમિત છે એની વૈદ્યને તરત ખબર પડે છે પ્રાંતિક કાર્યાનયોએ એક વિભાગ તો એવો રાખવો જોઇએ કે જે વિભાગના વૈદ્યો પહાડો અને જંગલોમાં ફરીફરીને નવીનની વનૌષધિઓની શોધ કરે, સંદિગ્ધ ઔષધિ દ્રવ્યોના નમુનાઓ એકઠા કરે, દુષ્પ્રાપ્ય ઔષધ દ્રવ્યોના નમુનાઓની તથા સ્થાનની પરીક્ષા કરે, ચરક સુશ્રુતાદિ આચાર્યોની આજ્ઞાને અનુસરી પોતાના પુસ્તકી જ્ઞાન ઉપર વનવાસીઓ, ગોપાલો, ગામડીઆ લોકો, જંગલો અને પહાડોના વૈદ્યો તથા અનુભવીઓની મદદથી નવો પ્રકાશ મેળવે આ કામમાં ફંડની જરૂર છે એ કબુલ, પણ પ્રયત્ન કરવાથી એમાં સફળતા મેળવવી મુશ્કેલ નથી જંગલોમાં ફરવાનું કામ માથે લેનારા શ્રી કૃષ્ણદત્તજી શુક્ર, સ્વામી વિહારીગિરિ પં ગોવર્ધનશર્મા, શ્રી શંકરદત્ત, શ્રી જાનકીપ્રસાદ જેવા ઉત્સાહી સજ્જનો આ પ્રાંતમાં પણ મળી શકે એમ છે મધ્યપ્રદેશમાં કામરાજ તેજરાજ, બલરાજ, બૈચાદી, દહમન વગેરે અનેક ઔષધિઓ મળે છે આ વનૌષધિઓ વિષે તપાસ કરીને એ વસ્તુઓ નિઘંટુનિર્દિષ્ટ છે અને પ્રાંતભેદથી એનું નામાંતર પ્રચલિત થઈ ગયું છે કે એ હજી સુધી જેનો નિઘંટુમાં સમાવેશ નથી થયો એવી દિવ્યૌષધિ છે એ બાબતનો નિશ્ચય કરવો જોઇએ આ રીતે જે ઔષધિ દ્રવ્યો હજી સંદિગ્ધ કોટિમાં છે તેની એક સૂચી તૈયાર કરવી જોઇએ અને પછી પોતાના પ્રાન્તમાં ઉગતી વનસ્પતિઓના નમુના એકઠા કરી શાસ્ત્રાધારથી તથા અનુભવીઓની મદદથી નિશ્ચય કરી લેવો જોઇએ દરેક પ્રાંત જો પોતપોતાના પ્રાંતની વનૌષધિઓ ઉપર છાપ મારી આપે તો અ ભા વૈદ્યસમ્મેલનને પ્રાન્તીય નિર્ણયો તથા નમૂનાઓની મદદથી વિચાર કરવામાં ઘણી સહાયતા મળે નિ ભા વૈદ્યસમ્મેલન વર્ષોથી પ્રયત્ન કરવા છતા હજી સુધી સંદિગ્ધ ઔષધિઓનો નિર્ણય નથી કરી શક્યુ એ કેટલા ખેદની વાત છે સોમલતા તથા અષ્ટવર્ગના કેટલાય નમૂનાઓ દરવર્ષે પ્રદર્શનમાં આવ્યા છતા એના ઉપર હજી વૈદ્યસમ્મેલનની છાપ નથી પડી આ દિશામાં પ્રાંતિક સમ્મેલનોએ વધારે ક્રિયાશીલ બનવું જોઇએ મધ્યપ્રદેશનું કર્તવ્ય તો આ દિશામાં વિશેષ સ્પષ્ટ છે વિંધ્યા અમરકંટક, સાતપુડા વગેરે પર્વતોની હારો આ પ્રદેશમાં ફેલાયેલી પડી છે એનો લાભ લેવો એ આપણું કર્તવ્ય છે જો મધ્યપ્રદેશનું પ્રાંતિક સમ્મેલન આ એક જ કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરે તો એને માટે અભિમાન અને ગૌરવની વાત એ થશે

સભાઓ અને ઉત્સવોનો ઉપયોગ—આ ભા વૈદ્યસંમેલન અને પ્રાન્તિક સમેલનોની બેઠકોથી જરૂર જાગૃતિ થાય છે અને આયુર્વેદના મહત્ત્વનો વિસ્તાર થાય છે કિન્તુ આવશ્યકતા તો એ છે કે જલદી જલદી લોકોના કાનમા આયુર્વેદનો સન્દેશ પોચ્યા કરે, એની ઉપયોગિતા અને મહત્ત્વનું ગાન ગુંજ્યા કરે આયુષ્ય રક્ષણ, આયુષ્યવર્ધન, તથા આરોગ્ય રક્ષાનો અને રોગોના હુમલાથી બચાવ કરવાની યુક્તિઓનો ઉપદેશ લોકોને વારંવાર સાભળવાની તક મળવી જોઈએ આ માટે યથા સભવ જીલ્લા સમેલનો ભરવામા આવી, જીલ્લાવાર તથા મોટા મોટા શહેરોમા અને ગામોમા આયુર્વેદિક સભાઓ સ્થાપવી જોઈએ કે જેમા વૈદ્યો આયુર્વેદ વિદ્યા અને પોતાના નિત્યના કાર્યોની મુશ્કેલીઓ ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરે આયુર્વેદ વિજ્ઞાન, રોગ નિદાન, રોગ ચિકિત્સા તથા ઔષધ નિર્માણના મતભેદો ઉપર વાદવિવાદ અને ચર્ચા વિચાર કરે એ ઉપરાત સામાન્ય જનતાના લાભ માટે વ્યાખ્યાનોની વ્યવસ્થા પણ થવી જોઈએ કોઈ આગન્તુક અથવા પ્રચલિત રોગ વખતે એનાથી બચવાના ઈલાજો તથા લાગુ પડી જતા તેમાથી છુટવાના ઉપાયો જાહેર રીતે બહાર પાડવા જોઈએ આમ કરવાથી જનતાનુ વૈદ્યો તરફ તથા આયુર્વેદ તરફ આકર્ષણ થવાનો સભવ છે પરપરાની ટેવને લીધે જ નહિ પણ સાચી સહાનુભૂતિ અને સહાયતાના રૂપમા સામાન્ય જનતાનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ સપાદન કરવો જોઈએ વચ્ચે વચ્ચે આયુર્વેદિક ઉત્સવોની યોજના પણ લાભદાયક થઈ શકે છે આરોગ્ય સપ્તાહના રૂપમા સગવડ પ્રમાણે કાર્ય થઇ શકે છે

શલ્યશાલાક્યના પ્રવર્તક ભગવાન ધન્વતરીનો ઉત્સવ આશ્વિન વદ ત્રયોદશીને દિવસે હવે તો લગભગ બધા પ્રાન્તોમા ઉજવાય છે એ ખુશી થવા જેવું છે પણ ઉત્સવને વધારે ઉપયોગી અને વધારે સુવ્યવસ્થિત બનાવવાની જરૂર છે આવે વખતે સ્થાનિક પ્રદર્શનીઓની યોજના કરવામા આવે તો લોકોને આયુર્વેદની વસ્તુઓને જોવાનો તથા એ ઉપર વિચાર કરવાનો અવસર મળે છે ખાસ કરીને શસ્ત્રચિકિત્સા—સર્જરીનો પહેલા કેટલો પ્રચાર થયો હતો એ જેનાથી માલુમ પડે એવા નમુનાઓ દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જે લોકો અખિલ ભારતીય તથા પ્રાન્તીય સમેલનોના પ્રદર્શનોમા ન જઈ શકે તેઓને આવા પ્રદર્શનોમાથી લાભ થવાનો સભવ છે માત્ર પ્રદર્શનો ભરવાથી કામ નહિ થાય નવી શિક્ષણ સસ્થાઓમા શસ્ત્રચિકિત્સાના શિક્ષણનો પ્રચાર વધવો જોઈએ, અને નવી સસ્થામા શીખીને નીકળેલા વૈદ્યોએ આ કાર્યની શરૂઆત કરી દેવી જોઈએ ધીમે ધીમે લોકોમા જે વૈદ્યો નાડી જોઈને દવા આપી શકે છે પણ શસ્ત્રચિકિત્સા નથી કરી શકતા એ ભ્રમ નીકળી જવો જોઈએ

જો કે નવા વૈદ્યોમા હમણા તો પશ્ચિમી પદ્ધતિથી શીખેલા અધ્યાપકો પાસેથી આ વિદ્યા શીખવી પડશે પણ તથાપિ પોતાના કાર્યમા તેઓએ આપણી પદ્ધતિ અને સાહિત્ય સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ સમુદ્રમથનનો મુખ્ય ઉપદેશ એ છે કે મહાન કાર્યની સિદ્ધિ માટે પરસ્પર મળીને, જુદી પ્રકૃતિવાળા તથા જુદા વ્યવહારવાળા માણસો સાથે પણ મેળ કરીને કાર્યસિદ્ધિમા લાગી જવુ જોઇએ આ ઉપદેશ ભૂલી જઈશુ તો આપણે સફળતા નહિ મેળવી શકીએ સમુદ્રમથનનો અર્થ હમેશા શોધખોળ, પ્રયોગ આલોડન, ઉદ્યોગમા મચ્યા રહેવુ એ છે ત્યારે જ રત્નોની પ્રાપ્તિ થશે જરા વ્યાધિનાશક અમૃતકલ્પ ઔષધિઓની સિદ્ધિ મળશે

જે રીતે શસ્ત્રચિકિત્સાના પ્રવર્તક ધન્વતરિ ભગવાન છે એ રીતે ઔષધિ અને ચિકિત્સાશાસ્ત્રના પ્રવર્તક તથા પ્રચારક મહર્ષિ ભરદ્વાજ છે કાર્તિક શુક્લ નવમીને દિવસે એનો જન્મોત્સવ ઉજવવાનો પણ પ્રચાર વૈદ્યોએ કરવો જોઈએ અને તે દિવસે ચિકિત્સાશાસ્ત્રની ઉપયોગિતાની ચર્ચા કરવી જોઇએ ગદનતોડ, બેરીબેરી ધનુર્વા ગુનગુનિયા ન્યૂમોનીઆ, રક્તપિત્ત વગેરે રોગો ઉપર આવે પ્રસગે નિબધો વાચવા જોઈએ અને તે ઉપર સારી રીતે ચર્ચા થવી જોઇએ વિવિધ વિષયો ઉપર સૌએ પોત પોતાના અનુભવો કહેવા જોઈએ રસશાસ્ત્રના આદ્યઆચાર્ય અને પ્રવર્તક ભગવાન શકર છે લોક કલ્યાણ માટે તેઓએ મહાવદ ૧૩ શિવરાત્રિને દિવસે હલાહલ ઝેર પીધુ હતુ અને વિષૌષધિઓના પ્રયોગોનો આરભ કર્યો હતો અને તેને પરિણામે વિષો દ્વારા જ રસૌષધિઓમા અમૃતી કરણ થયુ છે તે દિવસે રસશાસ્ત્ર સબધી વિચારો માટે અને રસૌષધિ નિર્માણ સબધી અનુભવો કહેવા માટે ઉત્સવ થઈ શકે છે ચૈત્ર શુક્લ પક્ષમા વૈદ્યસમેલનના જનક મહાત્મા પ૦ શકરદાજી શાસ્ત્રીપદેનો સ્વર્ગવાસ થયો છે માટે એના સ્મરણમા ચૈત્ર શુક્લ નવમીને દિવસે કે એના આસપાસમા ઉત્સવ કરી શકાય તે દિવસની સભામા આ શ વૈદ્યનુ કર્તવ્ય, રોગીઓના તરફ વૈદ્યોનુ વર્તન કેવુ હોવુ જોઇએ વૈદ્યસમેલનના ઉદ્દેશ તથા ઉદ્દેશ્યો ઉપર વિચાર આયુર્વેદની સેવાઓના પ્રકાર અને તેનુ મહત્ત્વ આદિ વિષયો ઉપર ચર્ચા થવી જોઇએ આ રીતે વર્ષ દરમીયાન અનેક વખત આયુર્વેદિક ચર્ચાઓ માટે તક મળશે તથા આપણા પૂર્વાચાર્યો અને આયુર્વેદની ઉન્નતિ કરનારાઓના ચરિત્રો ના એ વેધથી આપણામા પવિત્ર અને ઉચ્ચ ભાવોની ભરતી થશે

સેનીટોરીઅમ—ઔષધાલય અને રૂગ્ણાલય ઉપરાત પ્રત્યેક પ્રાતમા કોઇ પણ આરોગ્ય યુક્ત સ્થાનમા ઓછામા ઓછુ એક સેનીટોરીઅમ સ્થાપન કરવાની આવશ્યકતા છે આવુ આરોગ્યભવન કોઇ પર્વત શિખર ઉપર અથવા

વન-ઉપવન પાસે કે સમુદ્ર કે નદીના કિનારે જ્યા જલદીરોગો ન ફેલાતા હોય ત્યા ઉઘાડવાની જરૂર છે આવા ભવનમા ભિન્નભિન્ન સ્થાનોના લોકો ઉત્તમ પાણી અને હવાનો લાભ લઇને પોતાની તદુરસ્તીને સાચવવાનો તથા વધારવાનો લાભ લઇ શકશે આ સમાજના ક્લેશોથી દૂર રહીને પોતાના આરોગ્યની જ ચિંતા કરતા લોકો ત્યા સહેલાઈથી આરોગ્ય મેળવી શકશે પરિશ્રમ, જીવનકલહ અને કલેશોને લીધે ક્ષીણ થતા પોતાના આરોગ્યને સુધારી શકશે અને તે સાથે વૈદ્યોનો એકાન્ત સહવાસ મળવાથી આપણી દેશી ચિકિત્સા પદ્ધતિની ઉપયોગિતા તેની ઉન્નતિની આવશ્યકતા અને તેની જરૂરીઆતોને પૂરી કરવાનો વિચાર તેઓના મનમા ઘોળાશે અને સગવડ અનુસાર તેને કાર્યમા પણ ઉતારી શકશે આથી દેશ, આયુર્વેદ અને સામાન્ય જનતાને પણ લાભ થશે

ગ્રન્થનિર્માણ, શોધખોળ અને ગ્રન્થપ્રકાશન –આયુર્વેદ સાહિત્યના જે ગ્રન્થો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તેથી આયુર્વેદની પ્રતિષ્ઠાની સૂચના અવશ્ય મળે છે પરતુ એ પણ કબુલ કરવુ પડશે કે બ્રહ્મસહિતા, આત્રેયસહિતા તથા અનેક આચાર્યોએ રચેલા અનેક તત્રો પ્હેલા લુપ્ત થઈ ગયા છે અનેક ટીકાકારોએ કરેલા ઉદ્ધરણોથી ખબર પડે છે કે એ વખતે જે અનેક ગ્રથો હતા તે પણ અત્યારે લુપ્ત થઇ ગયા છે એજ રીતે છાપખાનાઓની સગવડે હોવા છતા પાછના હજાર પાચસો વર્ષમા રચાયેલા અનેક સગ્રહો અનુભૂત વસ્તુઓ તથા રચાયેલા ગ્રન્થો અહીંતહી પડ્યા હશે પણ હજી આપણને એનો પત્તો લાગ્યો નથી જો પ્રાતીય કાર્યાલયો પોતપોતાના પ્રાન્તમા હસ્તલિખિત ગ્રથોની શોધ કરે, અને તેને સગ્રહે તો એમાથી અનેક છાપીને બહાર પાડવા જેવા પણ નીકળે અને જે ગ્રન્થોના પ્રકાશનનો સભવ નથી તેનો પણ ઉપર કહેના પ્રમાણિક પુસ્તકાલયોમા સગ્રહ જળવાઇ રહે એ જરૂરનુ છે જો વધા પોતાના સ્વતત્ર પુસ્તકાલયો ન ઉઘાડી શકે તો હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનના સગ્રહાલયમા સગ્રહી રાખવાની જરૂર છે એજ રીતે પાઠ્ય ક્રમને અનુસરતા અનેક નવા ગ્રથો રચવાની પણ આવશ્યકતા છે વિષયાનુક્રમથી પ્રાચીન ગ્રન્થોનુ આલોડન કરીને પાઠ્યક્રમને અનુકૂળ સગ્રહ તૈયાર કરવાથી આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો બેયને સગવડ વધે એટલુ જ નહિ પણ ન્યૂમોનીઆ, ઇન્ફ્લુએન્ઝા, ઝુનઝુનીઆ, આક્ષેપક આદિ જે રોગોના નામો આજકાલ નવી રીતે સાભળવામા આવે છે અને આપણે ત્યા જેનુ વર્ણન નથી એમ લોકો સમજે છે તે સર્વ રોગો વિષે શાસ્ત્રના આધારે, નવા જ્ઞાન અને સાહિત્યની મદદ લઇને સારી રીતે વિવેચનવાળા પુસ્તકો તૈયાર થવા જોઇએ આવા પુસ્તકોનુ પ્રકાશન અખિલભારતીય અથવા

પ્રાન્તીય સમેલનના ઉદ્યોગથી થાય અથવા આ કામ માટે વૈદ્યોની સહકારીતા તથા મૂડીથી લીમીટેડ કપની સ્થપાઇને તે દ્વારા થાય પણ આ કાર્ય થવું જોઇએ વૈદ્યકના માસિક પત્રો તો અનેક નીકળે છે કિંતુ આ ગોલન સહાયતા આપે એવા થોડા સાપ્તાહિક પત્રો નીકળવાની પણ જરૂર છે આ ખોટ પણ આવી કપની દ્વારા પૂરી પાડી શકાય સ્ત્રીઓ માટે ઉપયોગી જુદું વૈદ્યકસાહિત્ય પણ રચાવાની જરૂર છે

મેડીસીન બોર્ડ—મદ્રાસ અને સયુક્ત પ્રાન્તની સરકારોએ દેશી ચિકિત્સા પદ્ધતિની ઉપયોગિતા તથા શાસ્ત્રીયતાની તપાસ કરવા માટે જે કમીશન અને ઇન્કવાયરી કમિટી નીમેલ એના રિપોર્ટોથી હવે તો સરકારી ધોરણે સિદ્ધ થઇ ચુક્યુ છે કે દેશીચિકિત્સા પદ્ધતિ શુદ્ધ વજ્ઞાનિક પાયા ઉપર ઉભેલી છે, દેશની મોટા ભાગની વસ્તીને પ્રિય છે અને તેના ઉપર લોકોને વિશ્વાસ છે વળી દેશી જરૂરીઆતને પોચી વળવા માટે આવશ્યક છે માટે તેની ઉન્નતિ થવી જોઇએ હવે કોઇ દેશીવૈદ્યકની આ શાસ્ત્રીયતા વિષે નિરર્થકવાદ ઉભો કરે તો એને તેનો ઉન્માદ જ ય પ્રલાપજ ગણવો પડશે હવે તો સયુક્ત પ્રાન્તની સરકારનુ અનુસરણ કરી દરેક પ્રાન્તીય સરકારે મેડીસીન બોર્ડની સ્થાપના કરવી જોઇએ કે જે બોર્ડ મારફત દેશીચિકિત્સા પદ્ધતિની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન થાય, તેની કેળવણી માટે યોજના થાય, વૈદ્યો અને હકીમોને દાક્તરો પ્રમાણે સર્વ અધિકારો મળે અને તેનો કોર્ટોમા સ્વીકાર થાય દાક્તરો પેઠે જ વૈદ્યો અને હકીમોનુ રજીસ્ટ્રેશન થાય તથા દેશીચિકિત્સા પદ્ધતિના પ્રચાર માટે અને વિસ્તાર માટે વૈદ્યહકીમોને સહાયતા મળે તથા સરકાર તરફથી દેશીચિકિત્સા પદ્ધતિના ઔષધાલયો અને ઇસ્પીતાલો ઉઘાડવામા આવે એ બધુ જરૂરનુ છે

સયુક્ત પ્રાન્તમા આઠ-નવ વર્ષોથી એક મેડીસીન બોર્ડ સ્થપાયુ છે એની રચના કાઇક ચુટણીથી અને કાઇ નીમણુકથી થાય છે એના પ્રમુખ તરીકે ન્યાયાધીશની શ્રેણીનો માણસ નીમાય છે અને સેક્રેટરી તરીકે ડેપ્યુટી કલેક્ટર નીમાય છે બીજા પણ બે સભાસદો સરકાર તરફથી નીમાય છે એક હિંદુ અને એક મુસલમાન મધ્ય પ્રાન્તિક કૌસીલ તરફથી ચુટાય છે એક હકીમ અને એક વૈદ્ય પ્રાન્તિક વૈદ્યસમેલન તથા યૂનાની કોન્ફરન્સ તરફથી ચુટાય છે ત્રણ વૈદ્યો રજીસ્ટર્ડ વૈદ્યો તરફથી અને ત્રણ હકીમો રજીસ્ટર્ડ હકીમો તરફથી નીમાય છે જો કે આ બોર્ડની રચનામા હજી ચુટણીનુ તત્ત્વ ઓછુ છે અને વૈદ્યોની સખ્યાના પ્રમાણમા એને સ્થાન નથી મળ્યુ છતા કાઇ ન થાય એના કરતા જે થયુ છે તે આવકાર યોગ્ય છે આ મેડીસીન બોર્ડદ્વારા આયુર્વેદ અને યૂનાની શિક્ષણનો પાઠ્યક્રમ તૈયાર

થાય છે અને બોર્ડે માન્ય કરેલ સસ્થાઓમા એ પાઠયક્રમ ચાલે છે કોલેજ શ્રેણીનો પાઠ્યક્રમ પાચ વર્ષનો અને વિદ્યાલય શ્રેણીનો ચાર વર્ષનો રાખવામા આવ્યો છે આ સસ્થાઓમા પ્રાચીન તેમજ નવીન ધોરણે શિક્ષણ અપાય છે અને પ્રત્યક્ષ અભ્યાસની પણ સગવડ રાખવામા આવી છે આ બોર્ડદ્વારા પરીક્ષા પણ લેવાય છે અને ડીગ્રી તથા ડીપ્લોમા આપવામા આવે છે વૈદ્ય હકીમોનુ રજીસ્ટ્રેશન પણ આ બોર્ડ કરે છે અને આ રજીસ્ટર્ડ વૈદ્ય હકીમોએ માદગી રજા, યોગ્યતા, તન્દુરસ્તી, ઉમ્મર તથા મરણ સબધી આપેલુ સર્ટીફીકેટ ડીસ્ટ્રીકટ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપલ બોર્ડના નોકરો તથા સામાન્ય લોકો માટે માન્ય ગણાય છે સરકારી નોકરો માટે પણ આ સર્ટીફિકેટ માન્ય ગણવામા આવે એ માટે પ્રયત્ન ચાલે છે આ બોર્ડ મારફત કેટલીક યુનાની તથા આયુર્વેદિક શિક્ષણ સસ્થાઓને મદદ આપવામા આવે છે તથા શહેરોના તેમજ ગામડાઓના ઔષધાલયોને તથા ચિકિત્સકોને સહાયતા આપી પ્રોત્સાહિત કરવામા આવે છે ઈ સ ૧૯૩૪ મા આ જાતની સહાયતા એવા વૈદ્ય હકીમોને આપવામા આવી હતી કે તે વડે પોણા છત્રીસ લાખ રોગીઓને ઔષધિ રૂબરૂ મદદ મળી હતી આ વર્ષે તાજા પાસ થયેલા અને ગામડાઓમા જઈને ચિકિત્સાનો ધધો કરવા ઇચ્છનારા થોડા વૈદ્ય હકીમોને પણ સહાયતા આપવામા આવી છે આ બધા કાર્યોથી સયુક્ત પ્રાન્તમા જાણે નવી જાગૃતિ આવી છે અને દેશી ચિકિત્સાની માન્યતા વધી ગઈ છે

મદ્રાસ સરકારે આયુર્વેદ અને યુનાની સ્કૂલ ઉઘાડી છે અને વૈદ્ય હકીમોના રજીસ્ટ્રેશનનુ કામ પણ તે સ્કુલના પ્રિન્સિપાલના હાથમા રાખ્યુ છે બિહાર સરકારે એક આયુર્વેદ વિદ્યાલય ઉઘાડયુ છે અને તેને સારી રીતે ચલાવે છે તેમા પાસ થયેલા વદ્યોને G A M S ગ્રેજ્યુએટ ઓફ આયુર્વેદિક મેડીસીન અને સર્જરીની પદવી આપવામા આવે છે યુ પ્રાન્તના મેડીસીન બોર્ડના ધોરણ પ્રમાણે બિહારમા પણ એક બોર્ડ સ્થાપવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ છે થોડા વખતમા એ થઈ જશે બગાળ સરકાર પણ આયુર્વેદના શિક્ષણ માટે તથા વૈદ્યોના રજીસ્ટ્રેશન માટે એક ફેકલ્ટી ઓફ આયુર્વેદ કાયમ કરવાનો વિચાર કરે છે નવા પ્રાન્તીય સ્વરાજ્ય સાથે એનો આરભ થઈ જશે મને સાભળીને આનદ થયો છે કે મધ્ય પ્રદેશની પ્રાન્તિક કાઉન્સીલમા પણ એક મેડીસીન બોર્ડ કાયમ કરવાનો ઠરાવ પાસ થઈ ગયો છે હજી એ બોર્ડ બન્યુ નથી, એટલે ભાવિમા આવનારી પ્રાન્તિક એસેમ્બલીનું આવુ બોર્ડ સ્થાપવાનો દૃઢતાપૂર્વક ઉદ્યોગ કરવાનુ પવિત્ર અને આવશ્યક કાર્ય રહેશે મધ્ય પ્રદેશના વદ્ય ભાઈઓની પણ ફરજ છે કે તેઓએ પોતાના

પ્રાંતના જે મેડીકલ બોર્ડ બને તે સંયુક્ત પ્રાંતની જોડ કરતાં વધારે વ્યાપક અને પૂર્ણ હોય અને તેનાદ્વારા વૈદ્યોને વધારે કીમતી અને વધારે દૃઢ અધિકારો મળે એવો ઉદ્યોગ કરવો એટલું જ નહિ પણ એક સરકારી આયુર્વેદ વિદ્યાલય સરકાર તરફથી ઉઘાડવામાં આવે એવો પણ યત્ન કરવો જોઈએ કારણ કે એની ઉન્નતિ અને સ્થિરતાનો વધારે ભરોસો રાખી શકાય છે

આયુર્વેદ વિદ્યાલય—પ્રત્યેક પ્રાંતમાં એક એક સરકારી આયુર્વેદ વિદ્યાલય જરૂર સ્થાપવામાં આવે એવું દબાણ કાઉન્સીલો મીનીસ્ટરો અને ઓફીસરો દ્વારા સરકાર ઉપર લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ દરેક પ્રાન્તના વૈદ્યોનું કર્તવ્ય છે ભારતની એંશી ટકા વસ્તી આયુર્વેદ ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે અને પ્રસંગ પડતાં તેનો લાભ લે છે આ વિશાળ જન સંખ્યાને વૈદ્યક સહાયતા અને સગવડ પોંચાડવા માટે પ્રત્યેક પ્રાંતમાં પુષ્કળ શિક્ષિત વૈદ્યોની સંખ્યા તૈયાર થતી રહેવી જોઈએ આવા વિદ્યાલયો મારફત જ આ કામ થઈ શકે મધ્ય પ્રદેશની સરકાર આયુર્વેદિક શિક્ષણ માટે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને છાત્રવૃત્તિઓ (સ્કોલરશીપો) આપે છે એ માટે આપણે ધન્યવાદ આપીએ છીએ છતાં સ્પષ્ટ કહીએ છીએ કે આ પ્રયત્ન અકિંચિત્કર છે સરકારી વિદ્યાલય ઉઘાડવાથી જ એ ખોટ પુરી કરી શકાય આવા વિદ્યાલયોમાં ઔષધિઓના પરિચય માટે બગીચો હોવો જોઈએ ઔષધિ બનાવતા શીખવવા માટે ઔષધિ નિર્માણશાળા હોવી જોઈએ રોગનિદાન રોગચિકિત્સા અને શસ્ત્રચિકિત્સાના પરિચય માટે ઔષધાલય તથા હસ્પીતાલ જોઈએ વળી એક પ્રયોગશાળા, એક પુસ્તકાલય અને એક વસ્તુસંગ્રહાલય પણ હોવું જોઈએ શરીરના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન માટે શબ વ્યવચ્છેદશાળા (ડીસેકસન હૉલ) જોઈએ આ સાધનો સાથે જે શિક્ષણ આપવામાં આવશે તે જ વિશેષ ઉપયોગી થશે

એક સરકારી વિદ્યાલય ઘણું કરી પર્યાપ્ત નહિ થાય આયુર્વેદિક શિક્ષણ માટે તતે ઉદ્યોગ કરવાનું વૈદ્યોનું પણ કર્તવ્ય છે તેઓ ધારે તો સંગઠિત થઈને ઓછામાં ઓછું એક વિદ્યાલય તો ચલાવી શકે જબલપુરમાં એક આયુર્વેદ વિદ્યાલય સ્થપાય છે અને તેને સ્થાનિક મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી વાર્ષિક એક હજાર રૂપીઆની સહાયતા મળવાની છે એવા ખબર છાપાઓમાં વાંચીને મને આનંદ થયો છે ધનિક સજ્જનો, નેતાઓ તથા સ્થાનિક વૈદ્યોના સહકારથી એક આદર્શ વિદ્યાલય ઉઘડી શકે અને મધ્ય પ્રદેશની એક ખોટ પુરાઈ જાય એમ મને આશા છે વૈદ્યોના શિક્ષણ સાથે સ્ત્રીચિકિત્સિકા, દાઈ અને સેવિકા તૈયાર કરવા માટે પણ ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ આ જાતનો સ્ત્રી વર્ગ તૈયાર થવાથી આપણી ચિકિત્સા પદ્ધતિની ઉપયોગિતા ઘણી વધી જશે

અને શ્રી સમૂહની ખાસ સગવડ સચવાશે ઉપવૈદ્યો અને કંપાઉન્ડરોનું શિક્ષણ શરૂ કરવાનો વખત હવે આવી પહોંચ્યો છે આ વર્ગની જરૂરીઆત વધતી જાય છે અને શિક્ષિત કંપાઉન્ડરો તૈયાર કરવા એ આપણું કર્તવ્ય થઈ પડ્યું છે નવા વિદ્યાલયોમા આ બાબતમા ધ્યાન આપવામા આવશે એવી આશા છે

ઔષધાલય અને રુગ્ણાલય—પ્રત્યેક પ્રાન્તના પ્રત્યેક જીલ્લામા એક અથવા અનેક એલોપથિક ઇસ્પીતાલો અને જીલ્લાના અનેક સ્થાનોમા એલોપથિક ડીસ્પેન્સરીઓ છે પરતુ આયુર્વેદની ઉપયોગિતા અને ઓછા ખર્ચમા વધારે કામ કરવાની સગવડ સ્વીકાર્યા છતા આયુર્વેદિક ઇસ્પીતાલો તથા ડીસ્પેન્સરીઓ ઉઘાડવાની ઉદારતા સરકારે દર્શાવી નથી આપણા પ્રબળ ઉદ્યોગથી આ કામમા સરકારને તત્પર કરવાનુ આપણુ કર્તવ્ય છે ડીસ્ટ્રીક્ટ અને મ્યુનિસિપલ બોર્ડોએ પણ એ વિષયમા આવશ્યક ઉત્સાહથી કામ નથી લીધુ એ શોકનો તથા દુઃખનો વિષય છે આ બાબતમા આપણા નેતાઓ અને ચુટાયેલા પ્રતિનિધિઓનો પશ્ચિમી અનુરાગ એક કારણ હશે અને આ અર્ધસ્વરાજ્યની સસ્થાઓ હોવા છતા તેમા આપણને આત્મીયતા નથી દેખાતી તેમ જ આપણા આળસ અને નિરુદ્યોગ પણ કારણભૂત હોય આપણે ઉદ્યોગ કરીને સામાન્ય જનતાનો મત એટલો જાગૃત કરવો જોઈએ કે આપણ અભીષ્ટ કાર્ય થવામા વધારે અડચણ ન નડે સરકાર તરફથી કે સરકાર અને લોકલબૉર્ડના સહયોગથી પરતુ દરેક જીલ્લામા ઓછામા ઓછી એક ઇસ્પીતાલ અને અનેક ઔષધાલયો ઉઘડવા જોઈએ આ કાર્ય થવામા સરકાર તરફથી ઢીલ થાય અને આપણને ખૂબ પ્રયત્ન તથા ઉદ્યોગ કરવાની જરૂર પડે એવો સભવ છે માટે યોગ્ય તો એ છે કે આપણે વૈદ્ય લોકો સાથે મળીને કેટલાક જીલ્લાઓમા ઇસ્પીતાલો ઉઘાડીએ વૈદ્યોને આ ઉદ્યોગમા સ્થાનિક સસ્થાઓ તરફથી પણ આવશ્યક સહકાર મળવાની આશા છે હમણા જ થોડા મહીના પ્હેલા મારી અલીગઢની મુસાફરીમા મેં જોયુ કે ડા ગોકુલલાલે પોતાની મદ્રાસ તથા વીએનાની કેળવણી તથા ત્યાના અનુભવને પરિણામે અલીગઢમા એક આખની ઇસ્પીતાલ ઉઘાડી છે એ વ્યક્તિગત પ્રયત્ન હોવા છતા આવશ્યક સાધનો અને સગવડોથી યુક્ત એ સસ્થા છે અને રોગીઓને એથી ઘણો લાભ થાય છે લખનૌમા શ્રી યુગલકિશોર રસ્તોગીએ પોતાના પિતાના નામ ઉપર દુન્દદાન એક ઔષધાલય ઉઘાડ્યુ છે જેમા સાત પાચ હજાર રૂપીઆના ખર્ચથી દર વર્ષે ત્રણ લાખથી વધારે રોગીઓને ઔષધ મળે છે આવા દાખલાઓ સરકાર અને લોકલબોર્ડની આખ ઉઘાડી શકે અને તેઓ એલોપથીના પ્રચાર માટે જે ખર્ચ કરે છે

તેના ઉપર વિચાર કરીને આયુર્વેદ તરફ વળવાની લાલચ સરકારના મનમા ઉત્પન્ન કરી શકે સાહસ, સગઠન અને સહયોગથી આ દિશામા વૈદ્યો પ્રયત્ન કરે તો તેઓને સફળતા, યશ અને આર્થિક લાભ ન મળવાનુ કાઈ કારણ નથી છેવટ કોઈ એકાદ સ્થાનમા આનો પ્રયોગ તો આપણે કરી લેવો જોઈએ, આ ઉદ્યોગી સફળતાના જોર ઉપર આપણે મ્યુનિસિપલ બોર્ડો અને ડીસ્ટ્રીકટ બોર્ડોને આ કામમા આકર્ષી શકીએ

ઔષધિ નિર્માણશાળા—દરેક વૈદ્ય રોગીને તપાસે, તેની ચિકિત્સાની વ્યવસ્થા કરે તથા દવા પણ તૈયાર કરે એ સગવડ ભરેલુ નથી એ વિષે દિવસે સૌને દેખાતુ જાય છે કષ્ટસાધ્ય ઔષધિઓ બનાવવા માટે કોઈ વિશ્વાસપાત્ર સસ્થામા પ્રમાણિક પદ્ધતિથી કામ થતું હોય તો વૈદ્યોનો ઘણો સમય બચી શકે પ્રત્યેક પ્રાતમા એક એક ઔષધશાળા ઉઘડવાથી આ કામ થઈ શકે છે અત્યારે પણ દેશમા જુદે જુદે સ્થળે જુદી જુદી ફાર્મસીઓ ઉઘડી છે પણ જ્યા સુધી તેના ઉપર પ્રાતિક સસ્થાઓ તથા વૈદ્યોનો નિરીક્ષણ રૂપ અકુશ નથી તેની નિર્માણ પદ્ધતિ શાસ્ત્રોક્ત હોવાનો નિશ્ચય નથી, ઔષધિઓના પાઠ નક્કી કરેલા નથી ઔષધિઓની પૂર્ણતા અને યોગ્ય ઔષધિની ખાત્રી નથી સ્વાર્થ દૃષ્ટિથી એના ઉપર વધારે વ્યક્તિઓનું ધ્યાન અને આકર્ષણ નથી ત્યા સુધી સર્વની પ્રમાણિકતાના સબધમા 'પણ' નો અવકાશ રહી શકે પણ જો આવી નિર્માણશાળાઓ કોઈ સસ્થા દ્વારા કે સમ્મિલિત–સગઠિત શકિત દ્વારા ચાલતી હોય તો પ્રમાણિકતાની અને વિશ્વાસની દૃષ્ટિથી જે વૈદ્યોને આકર્ષી શકે તેનાથી વૈદ્યોની જરૂરીઆત પૂરી પડી શકે આ પ્રાતના નાગપુરમા વિશ્વશકિત નામની એક સસ્થા સ્થપાઈ છે અને તેના ઉપર પ્રાતિક મડળની સરક્ષકતાની છાપ છે એ સફળતા અને ઉન્નતિ સાથે પોતાનુ કામ કરતી રહેશે એવી આશા છે

ઉપસહાર—વૈદ્યોનુ કર્તવ્ય બે જાતનુ છે એક સમ્મેલન અને સસ્થાઓ સાથે મળીને કરવાનુ સામાજીક કર્તવ્ય અને બીજુ જાતે કરવાનુ વ્યક્તિગત કર્તવ્ય વ્યક્તિગત કર્તવ્યમા એક વૈદ્ય જેટલો વધારે પવિત્ર, સાચો અને ઉચ્ચ શ્રેણીનો ધાર્મિક હોય તેટલી વધારે પ્રતિષ્ઠા, માન અને સફળતા એ સમાજમા મેળવી શકશે વ્યકિતગત વ્યવહારમાજ માણસની પરીક્ષા અને તેના મનુષ્યત્વની કસોટી છે ચરકસુશ્રુતાદિ આચાર્યોએ આદર્શ વૈદ્ય કેવો હોવો જોઈએ વિદ્વાન કર્મનિષ્ઠ અને પ્રાણાચાર્યપદને શોભા આપનાર વૈદ્ય કેવો હોવો જોઈએ શાસ્ત્રાધ્યયન, અને અનુભવ દ્વારા પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય એ બધુ બતાવ્યુ છે ભાઈઓ, આપણે આપણા આયુર્વેદ તરફ કર્તવ્ય દક્ષ બનીએ, જનતા અને રાગીઓના સાચા મિત્ર બનીએ, આપણા

વૈદ્યભાઈઓનો ભ્રાતૃભાવ તથા સ્નેહસંપાદન કરનારા સુહૃદ બનીએ આપણા દેશ અને સમાજના સાચા સેવક બનીએ આપણે એવા બનીને જ કર્તવ્યમાં, વ્યવહારમાં અને ધંધામાં સિદ્ધિ અને સફળતા મેળવી શકીએ છીએ રોગી આપણને દેખીને જ શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવથી આશ્વાસન પ્રાપ્ત કરે, પોતાનું જીવન શંકા વગર આપણને સોંપી દે એમ થવું જોઈએ આપણા વૈદ્ય ભાઈઓ આપણને જોઈને આપણને મળીને દિલ ખોલીને ભાઈ પેઠે પ્રેમાલાપ કરે અંદર અંદર સલાહ મસલત કરે, પરસ્પર સહાનુભૂતિ અને સહાયતા લીએ દીએ આપણા પરસ્પર વ્યવહારમાં ઈર્ષ્યા, દ્વેષ અને કપટાચારને સ્થાન ન હોય દિલ ઉઘાડીને આપણો અનુભવ, આપણો જ્ઞાનભંડાર આપણા ભાઈ પાસે આપણે રાખી શકીએ ત્યારે જ આપણી જ્ઞાનવૃદ્ધિ અને શ્રીવૃદ્ધિ થઈ શકશે આપણા એકલાના અભ્યુદયની અને ઉન્નતિની આકાંક્ષાને પ્રાધાન્ય ન આપતા સામુદાયિક ઉન્નતિ, સાર્વજનિક અભ્યુત્થાન અને વ્યાપક માન સમાનની આપણે ઇચ્છા રાખવી જોઈએ આપણું ભૂતપૂર્વ ગૌરવ યાદ કરીને વર્તમાનકાલીન પરિસ્થિતિ, હાલની દુર્વ્યવસ્થા અને આ સંકટ કાળની આલોચના કરીને ભવિષ્ય ગૌરવમય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ આયુર્વેદિક અભ્યુદય સાથે આપણો દેશ પણ કઈ રીતે મહિમામંડિત થાય, આપણા યશની સુગંધ અને આપણી સફળતાની વિજય પતાકા કઈ રીતે સ્વાભિમાન સાથે ચારે તરફ ફેલાઈ જાય એ આપણા વિચારનો વિષય હોવો જોઈએ ગુલામીમાં રહેલો દેશ, અંદર અંદરની ખેંચતાણ, મતભેદ અને ઝગડાઓને લીધે કદિ પણ પરાધીનતામાંથી છુટી શકવાનો નથી સ્વતંત્ર અને ઉન્નત દેશોના પક્ષો ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિન્દુઓ દ્વારા એ દેશને ઉન્નતિને માર્ગ લઈ જાય છે પણ ગુલામ દેશને તો પક્ષો અધોગતિના ખાડામાં લઈ જાય છે આ વાતો સમજીને આપણે કર્તવ્ય નિરૂપણમાં જાગૃત રહેવું જોઈએ પૂરી શક્તિ સાથે, પૂર્ણ ઉત્સાહ સાથે, પૂર્ણ સ્વાભિમાન સાથે અને પૂરા જોશથી આયુર્વેદની ઉન્નતિના યત્નમાં આપણે લાગી જવું જોઈએ નિત્ય આત્મચિંતન કરતા, આપણે આપણી ભૂલને, આપણા પ્રમાદને, આપણા બુદ્ધિવિભ્રમને અને પ્રજ્ઞાપરાધને સમજીને માર્ગે સંશોધન કરવું જોઈએ હિંમત ન હારિયે, હિમાળિયે ન રામનામ તો આપણને અટકાવી શકે એવી કોઈ શક્તિ જ નથી વીસ વર્ષ પહેલાંની સ્થિતિનું સિંહાવલોકન કરવાથી માલુમ પડે છે કે ઘોર અંધારી રજની પૂરી થવા આવી છે અને ઉન્નતિનો ઉષઃકાલ ક્ષિતિજ ઉપર ઉગી રહ્યો છે આપણા ગૌરવસૂર્યનો પૂર્ણ પ્રકાશ સાથે ઉદય થવામાં હવે વિલંબ નથી કર્તવ્યદક્ષ બનીને વિજયમાળા પહેરી લેવાની છે કર્તવ્યની કઠિન પરીક્ષામાં આપણે પાર ઉતરીએ એક પછી એક લડાઈ

છતાં આપણે ચાલ્યા જઈએ મુડદાં જેવી રહેનારને આ જમાનો નથી ઉદ્યોગ, ઉત્સાહ અને સતત પ્રયત્ન જ સફળતાની કુંચી છે માણસ અને કર્મભોજી મોઢી મારતો પડયો રહે છે અને પુરૂષ સિદ્ધ પડકારા કરતો ધ્યેય પાસે પહોચી જાય છે દેશ અને સમાજના વિશ્વાસનું બળ મેળવીને બળશાળી બનીને સિદ્ધિ તથા સફળતા પ્રાપ્ત કરી વિજય વૈજયંતી પહેરી લીઓ આપ આદર્શ બનો અને તમારા પ્રાંતને આદર્શ બનાવી દીઓ આપની હોકલે દેશ યાપી થાન, અને આપની સિદ્ધિ અને સંમૃદ્ધિ દેશને સમૃદ્ધિશાળી બનાવો એમજ હો।

> भिषजा साधुवृत्ताना भद्रमागमशालिना ।
> अभ्यस्तकर्मणा भद्र भद्र भद्राभिलाषिणाम् ॥

(બહેરમેન પત્રિકા માચ ૧૯ ૭ માથી અનુવા)

મીર ખલીફાની ભાગેલા હાડકા સાંધવાની અદ્ભુત કળા

પરીક્ષાને હવે ફક્ત ૧૮ દિવસ બાકી હતા વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો ભણવા તથા ભણાવવાના કામમા તલ્લીન થઇ ગયા હતા રાત દિવસરૂપ થઇ ગઈ હતી પરીક્ષામા ઉંચે નંબરે પાસ થવાનું તથા પ્રથમ શ્રેણી મેળવવાનું ભૂત માથા ઉપર ચડી બેઠું હતું આત્મારામને પહેલી શ્રેણીમા પાસ થવાની પૂરી આશા હતી પણ એટલામા ફુટબોલમા અકસ્માતથી ડાબા હાથના બે હાડકા ભાગી ગયા એ તો ચિચાઈ તરફડીને રહી ગયો પણ મારી આખેયે અધારા આવી ગયા

મીરખલીફાને બોલાવીને મેં કહ્યુ કે પરીક્ષાને ૧૮ દિવસ બાકી છે માટે તમે આ હાથ નવ દિવસમા સારો કરી દીઓ તેઓએ કબુલ કર્યુ નવમે દિવસે પાટો છોડ્યો હાથ બરાબર સધાઈ ગયો હતો પણ ખલીફાએ શિખામણ આપી કે હાડકુ હજી નબળુ છે એટલે જરા પણ આચકો લાગશે તો ખરાબ થઇ જશે અને તેમ જ બન્યુ હાડકાને આચકો લાગી ગયો, હાથ વાંકો થઈ ગયો અને તેમા થોડુ થોડુ દરદ પણ થવા લાગ્યુ પરીક્ષા માટે જ્યારે હુ ગયો ત્યારે મેં અમારા ડીવીઝનના સૌથી મોટા દાક્તરને હાથ બતાવ્યો ૧૫-૨૦ મિનિટ સુધી ધ્યાનથી જોઇ રહ્યા પછી તેઓએ કહ્યુ કે "પંડિતજી, હાડકુ બાંકુ સધાયુ છે, કોણે આ હાથ બાંધ્યો હતો?" મેં જવાબ આપ્યો મીર ખલીફાએ' તમારે ત્યાં હમણા ઇસ્પીતાલમા શું તેઓ

ઈનચાર્જ છે ? માસિસ્ટન્ટ સર્જનોની આવી દશા છે ?" મેં કહ્યું "ના, દાક્તરસાહેબ, તેઓ દાક્તર નથી'

"ત્યારે પછી ડાક્તર હોવા છતાં તમે વૈદ્ય પાસે પાટો કેમ બંધાવ્યો ?"

"દાકતરસાહેબ, તેઓ વૈદ કે હકીમ પણ નથી"

દાકતરસાહેબે બેચેનીથી પૂછ્યું "ત્યારે એ છે કોણ ?"

મેં સકોચાતા સકોચાતા કહ્યું "તેઓ તો એક પહેલવાન છે, પણ આ કામમાં બહુ હુશીઆર ગણાય છે"

દાકતરસાહેબ ગરમ થઈ ગયા "માફ કરો પંડિતજી, તમે ભણેલા ગણેલા મૂર્ખ છો"

મને ખરાબ તો લાગ્યું પણ વાત સાચી હતી એટલે ગળી ગયો. પછી મેં કહ્યું "દાકતરસાહેબ, જે થયું તે થયું પણ આ હાથનું હવે શું થશે તે તો કહો"

તેઓ બોલ્યા "હવે હાથ સીધો તો નહિ જ થઈ શકે દર્દ જતું રહેશે ખરું તમે આ છોકરાની જીંદગી બગાડી દીધી"

મેં ત્યાંથી પાછા આવીને ખલીફાજીને બોલાવ્યા અને જે વાત થઈ હતી તે કહી સંભળાવી તેઓ ખૂબ શાન્તિથી બોલ્યા "તમે ગાળો તો ઘણી દીધી પણ છેવટ શું થયું એ તો કહો" એટલે મેં દાક્તરસાહેબ સાથે થયેલી બધી વાત સંભળાવી ત્યારે તેઓ બોલ્યા "અરે પંડિતજી, આ દાક્તરોને હાડકા કોને કહે છે એની કયાં ખબર છે ? તેઓ પૂરા ઉંટ છે માત્ર દવાનીની તેઓને ખબર છે

એટલે મેં ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું કે "શું હાથ સાજો થઈ જશે ?"

"પંડિતજી, આ હાથ, સાજો ન થાય તો હવેથી પાટો બાંધવાનું કામ છોડી દઉં ! આવા હાથમાં બધું ખુદાના હાથમાં છે મારી તો મહેનત માત્ર છે"

મેં માનસશાસ્ત્રીના અભ્યાસીના ભાવથી એના ચહેરા તરફ જોયું તો એના ચહેરા ઉપર અપૂર્વ આત્મવિશ્વાસ પ્રસરી રહ્યો હતો જયદ્રથના વધની પ્રતિજ્ઞા કરતી વખતના અર્જુનના ચહેરાનું મને સ્મરણ થયું

ત્રણ દિવસ સુધી પોટીસ બાંધ્યા પછી ખલીફાએ ફરી હાથ ગાઠ્યો અને વીશ દિવસ પછી જ્યારે પાટો છોડયો ત્યારે હાથ તદ્દન સરખો થઈ ગયો, અને એટલે સુધી કે આત્મારામ પાણી ખેંચી શકતો હતો તથા પત્તો લડાવી શકતો હતો

મેં દાક્તરસાહેબને ઉપલી હકીકત કહી અને તેમના લખવાથી પેલા વિદ્યાર્થીને તેઓની પાસે મોકલ્યો એક કલાક સુધી હાડકાને તપાસ્યા

પછી તેઓએ કહ્યુ "હાથ તો તદ્દન સરખો ૨ , ગયો પણ કેમ સરખો થયો તે સમજાતુ નથી"

દાક્તસાહેબનો ચહેરો જોવા જેવો હતો એક બીજો દાખલો બસ

હિ દુસ્થાનના એક પુનીસ સુપ્રી ટે ડ ટનો દીકરો ઇગ્ન ડથી સ્ટીમરમા બેઠો પણ સ્ટીમરમા ચડતી વખતે પડી જવાથી એનો હાથ ભાગી ગયો સ્ટીમરમા અને દેશમા આવ્યા પછી ઘણા દાકત ો પાસે ઉપાયો કરાવ્યા પણ પીડા મગી નહિ એક જમીન ારે મીરખલીફાની વાત કરી સાહેબના કહેવાથી એને તેડી ગયા માથે જૂની ઢબનો નાદા, લાબુ અને મેલુ કડીયુ, ખભા ઉપર ખેસ, અને સાધારણ જોડા ખલીફાનુ આ રૂપ જોઇને સાહેબ ભડકી ગયા અને બોલ્યા કે "મારા પ્યારા દીકરાનો હાથ આવા અનાડી ઓની પ્રયોગશાળા બનાવવા હુ તૈયાર નથી "

સાહેબના હાવભાવથી અગ્રેજીનો એક પણ અક્ષર ન જાણનાર મીર ખલીફા સમજી ગયો કે સાહેબ હાથ દેખા તા ગભરાય છે એટલે પોતાની ગામડીઆ ભાષામા તણે કહ્યુ કે ' અ ે સાહેબ મને તમારા દીકરાને જોવા તો દીઓ" "ના, ના તુ મારા દીકરાનો હાથ ખરાબ કરી દાશિ તુ દાક્તર થી '

'અરે પણ તુ તો પોલીસનો સાહેબ છો ના, હાથ ખરાબ થાય તો મને ફાસીએ દેજે ઘણા આગ્રહ પછી એનો ઉપાય શરૂ થયો અને સત્તર િવસમા તો તેનો દીકરો ટેનીસ રમવા મ ડયો

મીર ખ ીફાની જ મભૂમિ દેવબ (સહારનપુર) છે અને હાલમા એની ઉમ્મર પચાસ વષની છે તેઓ સાધારણ સ્થિતિના માણસ છે અનાજ તોળવુ, બાગોનો પાક રાખવો–વેચવો વગરે મહેનતના કામો વડે પોતાનો નિર્વાહ કરે છે તેનો સ્વભાવ ઘણો દયાળુ છે અને હમેશા પ્રસ ન રહે છે તેઓ કોઈ પણ ામમા રોકાયા હોય પણ ખબર પડતા તરત જોવા નીકળી પડે છે કેટલીકવાર આમ કરવાથી એને ભારે નુકસાન થાય છે હુ જાણું છુ કે ઘણીવાર તેઓ ભોજન ઉપરથી ઉઠીને રોતા બાળકોના હાથ બાધે છે તેઓનુ ઘર સાચુ ધ વ તરિ ભુવન છે અને પોતે પીયૂષપાણિ છે લોકો એમને ઘેર રોતા રોતા આવે છે અને હસતા હસતા પાછા જાય છે

લોભથી તેઓ લાખો ગાઉ દૂર રહે છે તેનામા દાક્તરોની તેજસ્વીતા કે વૈદ્યોની મે ગાઈ નથી નથી તેઓની ફી કે નથી એની પાસે ક પાઉ ડર ગજીખુશીથી જે કાઇ ભેટ આપે તે લઈ લે છે અશક્તિથી કે શક્તિ હોવા છતા ન આપે તો તેનુ કાઇ નહિ પોતે અમીરનુ કામ પછી કરે છે અને ગરીબનું પ્હેલા કરે છે

પોતાની વિદ્યા ખુદાની બક્ષીસ છે એમ તેઓ સમજે છે અને બીમારીમા સેવા કરવાની તક મળતા બહુ સંતોષ અને ખુશી થાય છે તેઓને હિન્દુ મુસલમાન જુદા નથી દેખાતા કેવળ માણસ અને માણસાઈને નજરમા રાખી રોગીઓની તેઓ સેવા કરે છે

એક દિવસ મે તેઓને કહ્યુ "ચાલો આપને દવાખાનુ ઉઘડાવી દઉં પછી તમે ફી લઈને ગાડીમા જોવા જજો, એથી આવક પણ વધશે અને પ્રતિષ્ઠા પણ વધશે "

તેઓએ જવાબમા કહ્યુ કે 'પણ પછી આટલા દરદીઓને ફાયદો નહિ થાય "

મે આશ્ચર્યથી પૂછ્યુ "કેમ ?"

વાત એમ છે પંડિતજી કે હુ તો હાડકાને ઉપરથી બાધી દઉં છુ અંદરથી તો એને ખુદા જ સારૂ કરે છે પણ મને જ્યારે લોભ લાગશે ત્યારે ખુદા મદદ નહિ કર

વાત એમ હતી કે મીરખલીફાએ તદ્દન તૂટી ગયેલો પગ સાજો કર્યો ડાક્તર લોકો એને કાપી નાખવાની સૂચના આપી ચુક્યા હતા પણ પેલા માણસે ખલીફાને ફક્ત છ રૂપીઆ આપ્યા પગ કપાવવો પડત અને એ કાપવા માટે ડાક્તરને બસ્સો રૂપીઆ આપવા એ તૈયાર હતો પણ ખલીફા માટે છ રૂપીઆ એને ઘણા લાગ્યા મને એના ઉપર બહુ ગુસ્સો આવ્યો પણ ખલીફાજી તો એથીયે સતુષ્ટ હતા

અભિમાન તો એને અડયુ જ નથી અને પોતાની આ કલાને યશોપાર્જનનુ સાધન બનાવવાની કરામત પણ એને નથી આવડતી બસ એ તો સીધો સાદો ઈશ્વર-વિશ્વાસી મુસલમાન છે સેવા જ એનો સ્વભાવ, વ્યસન અને ધર્મ છે

અત્યાર સુધીમા કોણ જાણે કેટલા રોગીઓને એણે આરામ પોચાડયો હશે કેટલા જીવોની એણે રક્ષા કરી છે પણ આ બાબતમા કદાપિ એને કાઈ કહેતા મે નથી સાભળ્યો એને જોઈને મારૂ આ ઉદ્ધત મસ્તક એની મેળે નમી પડે છે

ટુંકામા એની પાસે યૂનિફોર્મ નથી પણ એ મોટો મોટો સ્વયંસેવક છે કોઈ સમેલનમા એને ઉપાધિ કે સ્વર્ણપદક નથી મળેલ પણ રોગીઓના હૃદય એની પ્રશસાથી ભર્યા છે અને તેનુ જીવન, મોટી મોટી ડીગ્રીઓથી પ્રભાવિત હોવાને કારણે રોગીઓને ધુતકારી કાઢનારા હજારો ડાક્ટરોથી વધારે પવિત્ર છે ભારતીય માનવતાનો એ રત્નરૂપ નમુનો છે

(વિજ્ઞાન નામના હિંદી માસિકમાથી ન સ પ એપ્રી । ૧૯૩૭મા કરેલા ઉતારાનો અનુવાદ)

તા કે—હાડકાને ચ ાવવાની નથા આગેનાને મરખા મેમારી પાટા બાધી માલા કરવાની એક પ્રકારની હાથ કળા આ દેશમા જૂના કાળથી ચાલી આવે છે પરન્તુ નો મ ના વગેરેમા આ કળા સાધનાગ ેાર્ડ કોઈ ખાસ મળી આવે છે જામનગરમાં ેક કસરતીને એ કામ કરતા જોયેલા પણ એ કરતા વધારે તો વીલીઆ પાસે પુ નપા રના ેક ઘરડા કુભારની લગભગ નીચ વષ પહેલા ેા ા માધરાાની ગા જોઈને હુ ખુશી થ ગયેલા ાથે પાડી નાખેલા ેક હાડકાના પગના ા કા આ ાથી ાલુ ઓલુ દેખતા એ વૃદ્ધ સ્પર્શથી જોઇને મેમારી પાટીયાં મુકી પાટા બાધેલા એ કળાની પરપરા નષ્ટ થતા તર ૮

તન્ત્રી આ વિ

શ્રી આયુર્વેદ પાઠશાળા—રજીષ્ટર્ડ—અમદાવાદ

સરકારી પાઠશાળાનુ નવુ વષ તા ૧–૬–૩૭ થી શરૂ થયુ છે, માટે સ રહ્ પાઠશાળાનો લાભ લેવા ઈચ્છનાર વિદ્યાર્થી ભાઇઓએ નવા વર્ષમા દાખલ થવા માટે નીચેના સરનામે અ ૭ કરવી

પાઠશાળા લાયબ્રેરી પણ ખુલી છે, નવા વષમા સભ્ય થનાર વ્યક્તિએ રૂા ૧ લવાજમ ભરી સભ્ય તરીકે લાયબ્રેરી સેક્રેટરી શશીકા ત બી પડયાને પોતાનુ નામ લખાવી પાઠશાળા અને લાયબ્રેરીનો લાભ લેવો

અરજી મોકલવાનુ સરનામુ
વૈદ્ય ચ દુલાલ કૈલાશ ાર અધ્યાપક
શ્રી આયુર્વેદ પાઠશાળા-સ્વામિનારાયણ મન્દિર પાસે-અમદાવાદ

આયુર્વેદ ફેકલ્ટી

બગાળની સરકારે (મિનિસ્ટ્રી ઓફ લોકલસેલ્ફગવનમે ટ) ૧૪ મી એપ્રીલ ૧૯૩૭ (બગાબ્દ ૧૩૪૪ વૈશાખ તિથિ ૧) ને રાજ જનરલ કાઉ સીલ ઓફ સ્ટેટફેકલ્ટી ઓફ આયુર્વેદિક મેડીસીન બ ગાળનુ કાય શરૂ કરવાનુ નક્કી કયુ છે અને એ ફેક ટીમા નીચેના મેમ્બરો નીચે પ્રમાણે નક્કી થયા છે —

સરકારે નીમેલા

(૧) મિસ્ટર યતી દ્રનાથ બસુ એમ એ એ પ્રેસિડેટ
(૨) મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ ગણનાથ સેન સરસ્વતી એમ એ, એલ એમ એસ વાઇસ પ્રેસિડેટ

(૩) કવિરાજ બ્રજવલ્લભ રામ ચિનસુરા (વર્દવાન ડિવીઝન)
(૪) કવિરાજ ભારતચન્દ્રદત્ત બી એ શાસ્ત્રી, કવિભૂષણ, ખુલના (પ્રેસિડેન્સી ડિવીઝન)
(૫) કવિરાજ પૂર્ણચન્દ્રદાસ ગુપ્ત ઢાકા (ઢાકા ડિવીઝન)
(૬) કવિરાજ નરેન્દ્રનાથદાસ શર્મા કાવ્યતીર્થ, વ્યાકરણતીર્થ, શબ્દશાસ્ત્રી, સાહિત્યાચાર્ય, કુમિલ્લા (ચટગાંવ ડિવીઝન)
(૭) કવિરાજ પૂરણમલ ગોસ્વામી
(૮) કવિરાજ અનાથનાથ રાય
(૯) કવિરાજ પ્રવાસચન્દ્ર સેન એમ બી કવિભૂષણ,
(૧૦) કવિરાજ જ્યોતિષચન્દ્ર સેન કવિરત્ન
(૧૧) કવિરાજ યોગેન્દ્રનાથ દર્શનશાસ્ત્રી વ્યાકરણતીર્થ, ષડ્દર્શનતીર્થ, આયુર્વેદાચાર્ય
(૧૨) કવિરાજ નલિની રંજન સેન કાવ્યતીર્થ, વ્યાકરણસાંખ્યતર્કતીર્થ
(૧૩) કવિરાજ યદુનાથ ગુપ્ત શાસ્ત્રી, આયુર્વેદવિજ્ઞાનવાચસ્પતિ, ભિષકચૂડામણિ, ભિષગ્રત્ન, કવિરત્ન
(૧૪) સર મન્મથનાથ મુકરજી કે ટી એમ એ, બી એલ
(૧૫) ઓનરેબલ મિસ્ટર જસ્ટિસ સી સી વિશ્વાસ એમ એ, બી એલ સી આઈ ઈ
(૧૬) ડા૦ સુરેન્દ્રનાથદાસ ગુપ્ત એમ એ, પી એચ ડી (કલકત્તા એન્ડ કેન્ટબ) આઈ ઈ એસ આફ દિ બંગાલ સરકૃત એસોસિએશન કલકત્તાના પ્રતિનિધિ
(૧૭) બાબૂ મુકુન્દવિહારી ચક્રવર્તી બી૦ એ૦, ઈસ્ટ બડગાલ સારસ્વત સમાજ, ઢાકાના પ્રતિનિધિ
(૧૮) ધી રજીસ્ટ્રાર (ભાવિ કાઉન્સીલ નીમાશે કે શે)
(૧૯) એક અવૈદ્ય (કાઉન્સીલના પ્રથમાધિવેશન દ્વારા કોઆપ્ટ થશે)
(૨૦) કવિરાજ સતીશચન્દ્રદાસ ભિષગ્રત્ન બી એ, બી એલ, એલ એ એમ એસ આર બોગરા (રાજશાહી ડિવીઝન)

કલકત્તા કોરપોરેશન તરફથી

(૨૧) કવિરાજ સત્યવ્રત સેન

કલકત્તા યુનિવર્સિટી તરફથી

(૨૨) ડાક્ટર વિધાનચન્દ્ર રાય બી એ, એમ ડી, એફ આર સી એસ (લંડન) ઔર એફ એસ એમ એફ (બંગાલ)

ઢાકા યુનિવર્સિટી તરફથી

(૨૩) કવિરાજ યતી દ્રમોહનદાસ ગુપ્ત વ્યાકરણતીર્થ, વિદ્યાવિનોદ, આયુર્વેદો પાધ્યાય, માખ્યતીર્થ, તર્કભૂષણ વેદાન્તતીર્થ

(૨૪) કવિરાજ શિવનાથ સેન બી એ, એમ બી આણા આયુર્વેદ વિદ્યાલયના પ્રતિનિધિ

(૨૫) કવિરાજ વિમલાનંદ તર્કતીર્થ, ભિષક્ શિરોમણિ, વજ્ઞશાસ્ત્રપીઠ પરિષદ્ કલકત્તાના પ્રતિનિધિ

(૨૬) મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ રામચંદ્ર મલ્લિક કાવ્યવ્યાકરણસાહિત્ય તીર્થ ભિષ શાસ્ત્રી [illegible] ગોવિં[illegible] મુ[illegible]રી આયુર્વેદિક કાલેજ એન્ડ હોસ્પિટલ, કલકત્તાના પ્રતિનિધિ

(૨૭) કવિરાજ સુશીલકુમાર સેન એમ એમ બી, ભિષગાચાર્ય, કવિરત્ન, વિશ્વનાથ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય, કલકત્તાના પ્રતિનિધિ

(૨૬) માત્ર ૧૯ ૭ના ડેવા સમાથી દિ હુ વિ–વિ માશીના શ્રી ગજેશ્વર દત્તશાસ્ત્રીએ ધ મ ૫ ૧૯૩૭ એપ્રીલમા લ્લો ઉતાર્યો)

આયુર્વેદ મહામંડળ

રજતજયન્તી ગ્રન્થ—દ્વિતીયભાગ

અમદાવાદમા ભરાયેલા ૨૫મા નિ ભા વૈદ્યસમ્મેલન સાથે વૈદ્યસમ્મેલનની રજત જયન્તી ઉજવવામા આવી હતી અને એ પ્રસગને ઉદ્દેશીને રજતજયન્તી ગ્રન્થ તૈયાર કરવામા આવ્યો હતો ગલબત્ત એ વખતે ફકત જય ન્તીગ્રન્થનો પહેલો ભાગ જ તૈયાર થઈ શકયો હતો એ પહેલા ભાગનુ અવલોકન પણ આ માસિકમા આવી ગયું છે બીજા ભાગ માટે વસ્તુનો સગ્રહ તો થતો જ હતો અને ૧૯૩૬ ના ડીસેમ્બરમા કાશીમા આપણા માનનીય વૃદ્ધ વૈદ્યરાજ નારાયણશકરભાઈના પ્રમુખપણા નીચે ૨૬ મુ નિ ભા વૈદ્યસમ્મેલન ભરાયુ ત્યારે બીજો ભાગ પણ તયાર થઈ ગયો આ બીજો ભાગ કદમા પહેલા ભાગ કરતા મોટો છે ૬૩૬+૨૪૭ એટલે ૮૮૩ પાના આ ભાગમા છે અને પાકા પૂઠાના આ વજનદાર પુસ્તકની કિંમત રૂા દશ રાખી છે

પહેલા ભાગમા મુખ્ય વસ્તુ નિખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્યસમ્મેલનના પ્રમુખોના તથા સ્વાગતસમિતિના અધ્યક્ષોના ભાષણો અને મળી શકયા તેના ટુકા ચરિત્રો છે ત્યારે આ બીજા ભાગમા આ દેશના જુદા જુદા પ્રાન્તમા ભરાયેલ

પ્રાન્તીય વૈદ્યસમેલનોના પ્રમુખોના ભાષણો તથા તેઓના ફોટાઓ સાથે સંક્ષિપ્ત ચરિત્રો એ મુખ્ય વસ્તુ છે આ ઉપરાંત પહેલો ભાગ તૈયાર થયો ત્યાં સુધીમાં ન મળેલા નિ ભા વૈદ્યસમેલનના પ્રમુખોના તેમજ કોઈ કોઈ સ્વાગતાધ્યક્ષોના ભાષણો ચરિત્રો વગેરે તેમજ દેશના જુદા જુદા ભાગમાં પહેલા થઈ ગયેલા કેટલાક મોટા વૈદ્યોના સંક્ષિપ્ત ચરિતો, વૈદક સંબંધી પત્રોના તંત્રીઓના ચરિત્રો વગેરે સામગ્રી છે અને છેવટના ૨૪૫ પાનામાં જુદી જુદી પ્રાન્તીય સરકારો, લોકલબોર્ડો વગેરે સાથે કવિરાજ પ્રતાપસિંહજીએ જે પત્રવ્યવહાર કર્યો તે છાપ્યો છે એ ઉપરથી આ દેશમાં સરકારી કે લોકલબોર્ડની મદદ મેળવતી આયુર્વેદિક સંસ્થાઓની માહીતી મળે છે અલબત્ત આ માહીતી સંપૂર્ણ નથી કારણ કે ઘણાઓએ જવાબ આપવાની દરકાર નથી કરી તો કેટલાકે અપૂર્ણ જવાબો આપ્યા છે, છતાં સારી માહીતી એકઠી થઈ છે પણ આ ગ્રન્થનું પહેલી નજરે દેખાય એવું આકર્ષક અંગ તો એમાં છપાયેલા વૈદ્યોના ફોટાઓ છે આ બીજા ભાગમાં કુલ ૧૧૭ ચિત્રો છે અને પહેલા ભાગમાં ૩૩ છે એટલે કુલ બે ભાગમાં થઈને દોઢસો ચિત્રો છપાયાં છે અલબત્ત કેટલાકના ફોટાઓ બે ય ભાગમાં છપાયા છે એમ પણ બન્યું છે[1] જો કે મોટો ભાગ સ્વર્ગસ્થ તથા વિદ્યમાન પ્રખ્યાત વૈદ્યોના વ્યકિતશ ફોટાઓનો છે પણ કેટલાક આયુર્વેદિક સંસ્થાઓના અધ્યાપકો વગેરેના ગ્રુપફોટાઓ પણ છે

રજતજયંતી ગ્રન્થના દ્વિતીય ભાગની વસ્તુનું આ સામાન્ય સ્વરૂપ થયું હવે કેટલીક વિગતો જોઈએ પ્રાન્તીય વૈદ્યસમેલનો, નિ ભા વૈદ્યસમેલન પેઠે નિયમિત રીતે દર વર્ષ આ દેશના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં ભરાય જ એવો નિયમ નથી પ્રાન્તીય કાર્યકર્તાઓની ઉત્સાહ શકિત આર્થિક પરિસ્થિતિ, પ્રાન્તીય વૈદ્યોમાં પરસ્પર સહકારનો સદ્ભાવ વગેરે વગેરે વિવિધ કારણોને લઈને કોઈ કોઈ પ્રાન્તમાં સારી સંખ્યામાં સમેલનો ભરાયાં છે અલબત્ત કોઈ પણ પ્રાન્તે નિ ભા વૈદ્ય સમેલન જેટલા તો પ્રાન્તીય સમેલનો નથીજ ભર્યાં—ત્યારે કોઈ પ્રાન્ત એવો પણ નીકળે કે જ્યાં હજી સુધી એક પણ વૈદ્યસમેલન ન ભરાયું હોય

હવે પ્રાન્તવાર સમેલનની સંખ્યા જોઈએ આ ગ્રંથમાં પહેલી જ ગુજરાત પ્રાન્તની વાત કરી છે ગુજરાતમાં ૬ સમેલનો ભરાયા છે જો કે આ ગ્રન્થમાં તો પહેલા, બીજા, ત્રીજા અને પાંચમાના સભાપતિઓના ભાષણો તથા જીવનચરિતો એક સાથે છે માત્ર ચોથા પ્રાન્તીય સમેલનના

૧ દાખલા ચરિત્ર પણ બે વાર આવ્યું છે કવિરાજ પ્રતાપસિંહનું ચરિત્ર નામે—મા પહેલા ભાગમાં અને હિંદીમાં બીજા ભાગમાં છે

પ્રમુખનું ભાષણું, ચિત્ર કે ચરિત્ર કશુ જ નથી. તેઓ પોતે સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા છે પણ ભાવનગરના એમના શિષ્યોમાથી કોઈને અથવા પ્રા તીય સ્થાયી સમિતિની ઓફીસને સૂઝયુ હોત તો મોકલી શકત પણ કોણ મૂળ ગુજરાતી ભાષણનુ હિ દી કરે અને મોકલે ? ઠીક છેલ્લા અને છઠ્ઠા ગુજરાત પ્રા તીય સમેલનના પ્રમુખ વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશકર પટ્ટણીનો ફોટો આ ગ્ર થમા છે અને એમનુ આખુ ભાષણ વૈદ્યમ મેડીન પત્રિકાના ૧૯૩૬ના અકોમા છપાયેલુ હોવા છતા આમાં મગ્રહાયુ નથી એ નવાઈ છે ગુજરાત પ્રા તીય સમેલનના પ્રમુખોના ભાષણો ગોઠવતી વખતે તાજેતરમા અમદાવાદ આવી ગયેલા કાર્યકર્તાઓએ થોડી તકલીફ-અલબત્ત મનને એમા જોડવાની તકલીફ લીધી હોત તો મહેલાઈથી આમા દાખલ કરી શક્ત

પછી કર્ણાટક પ્રા તમા આજસુધીમા સાત પ્રાન્તીય સમેલનો ભરાયા છે (૧) ૧૯૨૪મા બેલગામમા (૨) ૧૯૨૬ બેગલોરમા (૩) ૧૯૨૭ બીજાપુરમા (૪) ૧૯૨૮ મેગલોરમા (૫) ૧૯૨૯ ધારવાડમાં (૬) ૧૯૩૦ મહીસૂરમા (૭) ૧૯૩૪ તુર્ણવીમા (જુઓ રજતજયતી ગ્રન્થ પ્રથમ પૃ ૫૨૦) ઇસા બીજા ભાગમા ત્રીજા, પ્રા તીય સમેલનના સભાપતિ શ્રી એમ વી શાસ્ત્રીનુ તથા સાતમા પ્રા તીય સમેલનના પ્રમુખ વૈદ્યરાજ ભિકાજી વિનાયક ડેગ્વેકર એમ એ એલએલ બી ; એમ એમસી નુ ભાષણ એ રીતે બે જ ભાષણો છપાયા છે ફોટાઓ બીજાનો, ચોથાનો, પાચમાનો અને સાતમાનો એ રીતે ચાર છપાયા છે અને ચરિત્ર એક સાતમા ડેગ્વેકરનુજ છપાયુ છે

સયુક્ત પ્રા તમાં આજ સુધીમાં આઠ વૈદ્યસમેલનો ભરાયા છે (૧) ૧૯૧૮માં કાનપુરમા (૨) ૧૯૧૯મા હરદોઈમા (૩) ૧૯૨૧માં ઉનાવમાં (૪) ૧૯૨૪મા હરદ્વારમા (૫) ૧૯૨૬માં બરેલીમા (૭) ૧૯૨૯મા આગ્રામા (૮) અને ૧૯૩૩મા સીતાપુરમા તેમાથી છઠ્ઠા અને આઠમા પ્રમુખોના ભાષણો અને પહેલા, છઠ્ઠા અને આઠમાનાં ચરિતો છપાયા છે બિહાર પ્રા તમા વૈદ્યસમેલનના ૧૩ વાર્ષિક અધિવેશનો થયા છે

૧ [1]મુસ્તફાપુરમા પ્રમુખ—આયુર્વેદપચાનન પ જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લ
૨ પટણામા—પ્રમુખ શ્રી રાયબહાદુર કૃષ્ણસહાયજી સાહેબ
૩ આરા—પ્રમુખ—જસ્ટિસ જ્વાલાપ્રસાદ સાહેબ, જજ હાઈકોર્ટ પટણા
૪ ગયા પ્રમુખશ્રી રાજા હરિહરપ્રસાદ નારાયણસિહજી અમાવા નરેશ
૫ મુજફ્ફરપુર—પ્રમુખ શ્રી મહારાજાધિરાજ સર રમેશ્વરસિહજી બહાદુર જી સી આઈ ઈ કે બી ઈ દરભંગા

---

૧ બિહાર પ્રા તના સમેલનોની તારિખો નથી આપી

૬ ડાલ્ટનગંજ (પલામૂ) પ્રમુખ ભિષગાચાર્ય પં વ્રજવિહારી ચતુર્વેદીજી, પટણા
૭ ગયા–પ્રમુખ શ્રી કવિરાજ પં શારદાચરણ સેનજી, દરભંગા
૮ બાઢ (પટણા)–પ્રમુખ પં ગેવતાચરણમિશ્રજી ગયા
૯ મુંગેર–પ્રમુખ પં શિવચન્દ્રમિશ્રજી મુઝફ્ફરપુર
૧૦ પટણા–પ્રમુખ પં શ્યામનારાયણ ચતુર્વેદીજી પ્રોફેસર સંસ્કૃત કોલેજ છપરા
૧૧ છપરા–પ્રમુખ પં હરિનારાયણ ચતુર્વેદીજી, પ્રીન્સીપાલ ગવર્નમેંટ આયુર્વેદિક કોલેજ પટણા
૧૨ હાજીપુર–પ્રમુખ કવિરાજ પં વિધુભૂષણસેન પટણા
૧૩ આરા–પ્રમુખ પં ચન્દ્રશેખરધરશર્મા ચંપારણ

આન્ધ્ર પ્રાન્તીય આયુર્વેદિક સંમેલનોની બેઠક નીચે પ્રમાણે થઈ છે

૧ બેઝવાડા ૧૯૧૭ પ્રમુખ સ્વ પં ડી ગોપાલાચાર્યુલુ, મદ્રાસ
૨ કોકાનાડ ૧૯૧૮ પ્રમુખ રાજવૈદ્ય કોમ્પલ્લી વેંકટસુબ્રમણ્ય ગરૂકા
૩ વીઝગાપટમ્ ૧૯૧૯ પ્રમુખ ડા એ લક્ષ્મીપતિ, મદ્રાસ
૪ ચીકોલ ૧૯૨૦ પ્રમુખ આ ભૂ નાગીરામ શાસ્ત્રી બેઝવાડા
૫ પ્રેનલી ૧૯૨૧ પ્રમુખ વિદ્વાન કે શેષાદ્રિગુરૂ શૃંગેરી
૬ નેલોર ૧૯૨૪ પ્રમુખ કવિરાજ વી કૃષ્ણારામચાર્યુ
૭ મદ્રાસ ૧૯૨૫ પ્રમુખ વૈદ્યરાજ ડી એસ અર્ધાનુલુ ગરૂ મદ્રાસ
૮ નઘાલા ૧૯૨૬ પ્રમુખ ડા–એ લક્ષ્મીપતિ ગરૂ મદ્રાસ
૯ ગુન્ટુર ૧૯૨૭ વૈદ્યરત્ન જી શ્રીનિવાસમૂર્તિ મદ્રાસ
૧૦ મછલીપટ્ટમ્ ૧૯૨૮ આયુર્વેદાચાર્ય એન–માધવમીનન
૧૧ રાજમહેન્દ્રી ૧૯૩૧ ડા એ લક્ષ્મીપતિ ગરૂ મદ્રાસ
૧૨ હુકકુ ૧૯૩૩ ડા પી વી કૃષ્ણરાવગરૂ મદ્રાસ
૧૩ શ્રીમનારમ્ ૧૯૩૪ વૈદ્ય પંચાનન કૃષ્ણશાસ્ત્રી કવડે, પૂના
૧૪ તુણી ૧૯૩૫ ડા એ લક્ષ્મીપતિગરૂ મદ્રાસ

નોંધ—ચૌથી પ્રથાગે પ્રાન્તીયસમ્મેલનોની સંખ્યા આ પ્રાન્તની છે વચ્ચે કોઈક વર્ષ તુટે છે પણ નહિ તો ૧૯૧૭થી લગભગ સળંગ સંમેલનો ભરાયા છે પણ ચૌદમાંથી ચારમાં ડા લક્ષ્મીપતિ જ પ્રમુખ છે એ આશ્ચર્ય છે અને બીજા ભાગમાં છેલ્લા પ્રાન્તીય સંમેલનના પ્રમુખ ડા લક્ષ્મીપતિનું તથા ૧૨ માના પ્રમુખ ડા પી વી કૃષ્ણરાવનું એ અંગ્રેજી ભાષણો છપાયા છે ને તેના ફોટાઓ તથા ચરિત્રો પણ છે ડા લક્ષ્મીપતિના પહેલા ભાગમાં અને ડા કૃષ્ણરાવ પંતલુના બીજા ભાગમાં બીજો ભાગ આટલો

પ્રમુખનું ભાષણ, ચિત્ર કે ચરિત્ર કશું જ નથી. તેઓ પોતે સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા છે પણ ભાવનગરના એમના શિષ્યોમાંથી કોઈને અથવા પ્રાન્તીય સ્થાયી સમિતિની ઓફીસને સૂઝ્યું હોત તો મોકલી શકત. પણ કોણ મૂળ ગુજરાતી ભાષણનું હિન્દી કરે અને મોકલે? ઠીક છે. ત્રીજા અને છઠ્ઠા ગુજરાત પ્રાન્તીય સંમેલનના પ્રમુખ વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણીનો ફોટો આ ગ્રન્થમાં છે અને એમનું આખું ભાષણ વૈદ્યસંમેલન પત્રિકાના ૧૯૩૬ના અંકોમાં છપાયેલું હોવા છતાં આમાં સમાવાયું નથી એ નવાઈ છે. ગુજરાત પ્રાન્તીય સંમેલનના પ્રમુખોના ભાષણો ગોઠવતી વખતે તાજેતરમાં અમદાવાદ આવી ગયેલા કાર્યકર્તાઓએ થોડી તકલીફ—અલબત્ત મનને એમાં જોડવાની તકલીફ લીધી હોત તો સહેલાઈથી આમાં દાખલ કરી શકત.

પછી કર્ણાટક પ્રાન્તમાં આજસુધીમાં સાત પ્રાન્તીય સંમેલનો ભરાયાં છે. (૧) ૧૯૨૪માં બેલગામમાં (૨) ૧૯૨૬ બેંગલોરમાં (૩) ૧૯૨૭ બીજાપુરમાં (૪) ૧૯૨૮ મેંગલોરમાં (૫) ૧૯૨૯ ધરવાડમાં (૬) ૧૯૩૦ મહીસૂરમાં (૭) ૧૯૩૪ હુબળીમાં (જુઓ રજતજયન્તી ગ્રન્થ પ્રથમ પૃ. ૫૨૦) છતાં બીજા ભાગમાં ત્રીજા, પ્રાન્તીય સંમેલનના સભાપતિ શ્રી એમ વી શાસ્ત્રીનું તથા સાતમા પ્રાન્તીય સંમેલનના પ્રમુખ વૈદ્યરાજ ભિકાજી વિનાયક ઉગ્વેકર એમ એ એલએલ બી એમ એસસી નું ભાષણ એ રીતે બે જ ભાષણો છપાયા છે. ફોટાઓ બીજાનો, ચોથાનો પાંચમાંનો અને સાતમાનો એ રીતે ચાર છપાયા છે અને ચરિત્ર એક સાતમા ઉગ્વેકરનુંજ છપાયું છે.

સંયુક્ત પ્રાન્તમાં આજ સુધીમાં આઠ વૈદ્યસંમેલનો ભરાયા છે. (૧) ૧૯૧૮માં કાનપુરમાં, (૨) ૧૯૧૯માં હરદોઈમાં (૩) ૧૯૨૧માં ઉનાવમાં (૪) ૧૯૨૫માં હરદ્વારમાં (૫) ૧૯૨૬માં બરેલીમાં (૭) ૧૯૨૮માં આગ્રામાં (૮) અને ૧૯૩૩માં સીતાપુરમાં તેમાંથી છઠ્ઠા અને આઠમા પ્રમુખોના ભાષણો અને પહેલા, છઠ્ઠા અને આઠમાનાં ચરિત્રો છપાયાં છે. બિહાર પ્રાન્તમાં વૈદ્યસંમેલનનાં ૧૩ વાર્ષિક અધિવેશનો થયાં છે.

૧ [1]મુસ્તફાપુરમાં પ્રમુખ—આયુર્વેદપંચાનન પં. જગન્નાથપ્રસાદ શુકલ
૨ પટણામાં—પ્રમુખ શ્રી રાયબહાદુર કૃષ્ણસહાયજી સાહેબ
૩ આરા—પ્રમુખ—જસ્ટિસ જવાલાપ્રસાદ સાહેબ, જજ હાઈકોર્ટ પટણા
૪ ગયા પ્રમુખશ્રી રાજા હરિહરપ્રસાદ નારાયણસિંહજી અમાવા નરેશ
૫ મુજફફરપુર—પ્રમુખ શ્રી મહારાજાધિરાજ સર રમેશ્વરસિંહજી બહાદુર જી સી આઈ ઈ કે બી ઈ દરભંગા

---

૧ બિહાર પ્રાન્તના સંમેલનોની તારિખો નથી આપી

૬ ડાલ્ટનગંજ (પલામૂ) પ્રમુખ ભિષગાચાર્ય પં મજવિહારી ચતુર્વેદીજી, પટણા
૭ ગયા-પ્રમુખ શ્રી કવિરાજ પં શારદાચરણ સેનજી, દરભંગા
૮ બાઢ (પટણા)-પ્રમુખ પં દેવતાચરણમિશ્રજી ગયા
૯ મુંગેર-પ્રમુખ પં શિવચન્દ્રમિશ્રજી મુઝફ્ફરપુર
૧૦ પટણા-પ્રમુખ પં શ્યામનારાયણ ચતુર્વેદીજી, પ્રોફેસર સંસ્કૃત કોલેજ છપરા
૧૧ છપરા-પ્રમુખ પં હરિનારાયણ ચતુર્વેદીજી, પ્રીન્સીપાલ ગવર્નમેંટ આયુર્વેદિક કોલેજ પટણા
૧૨ હાજીપુર-પ્રમુખ કવિરાજ પં વિધુભૂષણસેન પટણા
૧૩ આરા-પ્રમુખ પં ચન્દ્રશેખરધરશર્મા ચંપારણ

આ ધ્ર પ્રાન્તીય આયુર્વેદિક સમેલનોની બેઠક નીચે પ્રમાણે ચૌદ છે
૧ બેઝવાડા ૧૯૧૭ પ્રમુખ ત્ર્ય પં ડી ગોપાલાચાર્લુ, મદ્રાસ
૨ કોકાનાડ ૧૯૧૮ પ્રમુખ રાજવૈદ્ય કોમ્પલ્લી વેંકુવમ્મગ્ય ગરૂકા
૩ વીઝઆનગરમ્ ૧૯૧૯ પ્રમુખ ડા એ લક્ષ્મીપતિ, મદ્રાસ
૪ ચીકેકોલ ૧૯૨૦ પ્રમુખ આ ભૂ નાગીરામ શાસ્ત્રી બેઝવાડા
૫ પ્રેનલી ૧૯૨૧ પ્રમુખ વિદ્વાન ક શેષાદ્રિગુરૂ શૃંગેરી
૬ નેલોર ૧૯૨૪ પ્રમુખ કવિરાજ વી કૃષ્ણારામચાર્લુ
૭ મદ્રાસ ૧૯૨૫ પ્રમુખ વૈદ્યરાજ ડી એસ અર્ધાનલુ ગુરૂ મદ્રાસ
૮ નચાલ્લા ૧૯૨૬ પ્રમુખ ડા-એ લક્ષ્મીપતિ ગરૂ મદ્રાસ
૯ ગુન્ટુર ૧૯૨૭ વૈદ્યરત્ન જી શ્રીનિવાસમૂર્તિ મદ્રાસ
૧૦ મછલીપટ્ટમ્ ૧૯૨૮ આયુર્વેદાચાર્ય એન-માધવમીનન
૧૧ રાજમહેન્દ્રી ૧૯૩૧ ડા એ લક્ષ્મીપતિ ગરૂ મદ્રાસ
૧૨ ટુકલુ ૧૯૩૩ ડા બી વી કૃષ્ણરાવગરૂ મદ્રાસ
૧૩ ભીમનારમ્ ૧૯૩૪ વૈદ્ય પંચાનન કૃષ્ણશાસ્ત્રી કવડે, પૂના
૧૪ તુણી ૧૯૩૫ ડા એ લક્ષ્મીપતિગરૂ મદ્રાસ

નોંધ—સૌથી મ્હારે આન્ધ્રસમ્મેલનોની સંખ્યા આન્ધ્ર પ્રાન્તની છે વચ્ચે કોઇક વર્ષ તુટે છે પણ નહિ તો ૧૯૧૭થી લગભગ સળંગ સમેલનો ભરાયા છે પણ સૌથી આસ્સા ડા લક્ષ્મીપતિજ પ્રમુખ છે એ આશ્ચર્ય છે અને બીજા ભાગમા છેદલા પ્રાન્તીય સમેલનના પ્રમુખ ડા લક્ષ્મીપતિનુ તથા ૧૨ માના પ્રમુખ ડા પી વી કૃષ્ણરાવનુ એ અંગ્રેજી ભાષણો છપાયા છે બ નેના ફોટાઓ તથા ચરિત્રો પણ છે ડા લક્ષ્મીપતિના પ્હેલા ભાગમા અને ડા કૃષ્ણરાવ પંતલુના ત્રીજા ભાગમા ત્રીજો ભાગ આટલો

મોટો થયા છતા એમા કેટલુ બધુ નથી આ ?? મોટે ભાગે પ્રાન્તીય કાર્યકર્તાઓની બેદરકારીથી એ ઉપરના દાખલાથી સ્પષ્ટ દેખાય છે

વરાડ–મધ્યપ્રાન્તના પ્રાન્તીય સમેલનો—મધ્યપ્રાન્તમા પ્રાન્તીય સમેલનો ભરાવાની શરૂઆત ગુજરાતથી યે મોડી થઈ છે ત્યા પહેલુ સમેલન ૧૯૩૧ મા પં જગન્નાથપ્રસાદ શુકલના પ્રમુખપણા નીચે જબલપુરમા, બીજુ વૈ ભૂ શાલગ્રામ શાસ્ત્રીની અધ્યક્ષતામા નાગપુરમા ભરાયુ ત્રીજુ પં ગોવર્ધનશર્મા છાંગાણીની અધ્યક્ષતા નીચે છિંદવાડામા ચોથુ વૈદ્યભુષણ પુરૂષોત્તમ શાસ્ત્રી હિલેકરના પ્રમુખપણા નીચે જબલપુરમા ભરાયુ અને છેલ્લુ આ વર્ષે ફરી પં જગન્નાથપ્રસાદ શુકલના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયુ છે એમાથી બીજાના પ્રમુખ પં શાલગ્રામશાસ્ત્રીનો ફોટો તેનુ જીવનવૃત્તાંત તથા ભાષણ બધુ બીજા ભાગમા છપાયુ છે અને છેલ્લાનુ ભાષણ વૈ–સ–પં–ના માર્ચના અંકમા (તથા આ વિ ના જેઠ અંકમા) છપાયુ છે

પંજાબ પ્રાન્તમા—૧૯૨૮ મા પ્હેલુ પ્રાન્તીય વૈદ્યસમેલન પતીઆલાના રાજવૈદ્ય પં રામપ્રસાદજીના પ્રમુખપણા નીચે થયુ બીજુ રાવલપીંડીમા અમૃતધારા વાળા પં ઠાકુરદત્તજીના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયુ ત્રીજુ મોગામા વૈદ્ય ઠાકુરદત્તજી મુલતાનીના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયુ ચોથુ વૈદ્ય પંચાનન મસ્તરામજીશાસ્ત્રીના પ્રમુખપણા નીચે અંબાલામા, પાચમુ ભિવાનીમા દીલ્લીના વૈદ્યભૂષણ પં મનોહરલાલજીના પ્રમુખપણા નીચે છઠુ જાલંધરમા લાહોરના કવિરાજ નરેન્દ્રનાથ મિત્રના પ્રમુખપણા નીચે અને સાતમુ લુધીઆનામા રાયસાહેબ પં શ્રીદત્તજી વૈદ્યરાજના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયુ આ સાતમાથી પાચમા અને સાતમાના ભાષણો પાચમાનુ સક્ષિપ્ત ચરિત્ર અને ત્રીજા, ચોથા, પાચમા તથા સાતમાના ફોટાઓ બીજા ભાગમા અને પ્રથમનો પ્હેલા ભાગમા છપાયેલ છે

આ સિવાય સિંધપ્રાન્તના પ્રાન્તીય સમેલનોની કશી નોધ પ્હેલા ભાગમા નથી પણ બીજા ભાગમા હૈદ્રાબાદમા ભરાયેલા સિંધપ્રાન્તીય દ્વિતીય વૈદ્યસમેલનના પ્રમુખ ડૉ ગણેશદત્તાત્રેય આપટેનુ ભાષણ તેના ફોટા સાથે છપાયુ છે, મતલબ કે બે વખતથી સિંધમા પ્રાન્તીય સમેલનો ભરાય છે એજ રીતે રાજપૂતાના પ્રાન્તના દ્વિતીય વૈદ્યસમેલનના પ્રમુખ પં ગોવર્ધનશર્મા છાંગાણીનુ ભાષણ બીજા ભાગમા છે આ રાજપૂતાના પ્રાન્તીય સમેલનનો પણ ઉલ્લેખ પ્રથમ ભાગમા નથી વળી પ્રથમ ભાગમા નોધ્યુ છે કે બંગાળ અને દ્રાવિડના કોઈ પ્રાન્તીય સમેલનનુ વિવરણ મળ્યુ નથી પણ બીજા ભાગમા બંગાળ પ્રાન્તીય વૈદ્યસમેલનના સભાપતિ કવિરાજ ગણનાથસેન સરસ્વતીનુ હિન્દી ભાષણ ફોટા સાથે છપાયું છે કદાચ એજ પ્હેલુ બંગાળ

પ્રાન્તીય સમેલન હશે આ ઉપરાત દ્રાવિડ આયુર્વેદમડલનો ઇતિહાસ બીજા ભાગમા છપાયો છે જે ઉપરથી ૧૯૧૮ મા દ્રવિડ પ્રાન્તીય પ્હેલુ સમેલન ભરાયુ હતું બીજુ ૧૯૧૮ મા, ત્રીજુ ૧૯૨૦ મા, ચોથુ ૧૯૨૨ મા પાચમુ ૧૯૨૩ મા અને વચ્ચે ૧૧ વર્ષની ઉંઘ લઈને છઠ્ઠુ ૧૯૩૪ મા ભરાયુ, એટલી હકીકત મળે છે પ્રમુખના નામો આપ્યા છે પણ છાપેલો કોઈનો નથી

ઉપર પ્રમાણે આ દેશના જુદા જુદા પ્રાન્તોમા ભરાયેલા પ્રાન્તીય અધિવેશનો સબધી હકીકતનો સાર જયન્તી ગ્રથના બે ભાગોમાથી ઉપર ઉતાર્યો છે એ ઉપરથી આ ગ્રથોમા શુ છે તેનો તો ખ્યાલ આવશે જ પણ પ્રાન્તીય વૈદ્યસમેલનની વિચિત્ર સ્થિતિ આ દેશના બધા પ્રાન્તોમા છે એટલો વાચનારને ખ્યાલ આવશે જ આ સ્થિતિના કેટલાક કારણો સર્વ પ્રાન્તોમા સામાન્ય છે ત્યારે કેટલાક વિશિષ્ટ છે પણ એની લાબી ચર્ચા આ સમાલોચનામા ન ચાલે એટલે આ દેશમા છેલા ત્રીસ વર્ષથી આવેલી આ સબધી જાગૃતિ તથા વિવિધ પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કરવાની જેની ઇચ્છા હોય તેને માટે આ ગ્રન્થોની સપૂર્ણ માહીતી તો એમા પણ નથી છતા સારૂ જ નહિ પણ અનિવાર્ય સાધન છે એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી

આયુર્વેદ અને કામશાસ્ત્ર

કામશાસ્ત્રના સમય માટે ઘણો વિવાદ થયો છે કામશાસ્ત્રના કર્તા વાત્સ્યાયન અને અર્થશાસ્ત્રના કર્તા કૌટિલ્ય એક જ છે એમ ગુજરાતના વૃદ્ધ વિદ્વાન શ્રી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવનો એક મત છે (જુઓ મેળની મુદ્રિકાનો ઉપોદ્ઘાત) પણ બીજા અત્યન્તત્ય તથા પાશ્ચાત્ય પુરાતત્ત્વવેત્તાઓ આ મત કબુલ રાખતા નથી અને કામશાસ્ત્રને અર્થશાસ્ત્ર કરતા અર્વાચીન ગણે છે પણ એમના મત પ્રમાણે ય ઈ સ ૩૦૦ થી તો કામશાસ્ત્ર અર્વાચીન નથી કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર તો ઇ સ પૂર્વે ચોથા શતકનુ હોવાનો સભવ દેખીતો છે પડિતો આ વિષયમા એકમત નથી પણ અર્થશાસ્ત્રને સમગ્ર રીતે લેતા મૌર્યસમયનુ ગણવુ જોઈએ એમ વિન્સેન્ટસ્મિથ જેવા સ્વીકારે છે (જુઓ The Early History of India 1911 p 137) અર્થશાસ્ત્રને તથા કામશાસ્ત્રને લગતા બીજા ગ્રથોમા વૈદ્યકને લગતી એવી વાતો આવે છે પણ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર તથા વાત્સ્યાયન કામસૂત્ર આ વિષયોમા ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ ગ્રન્થો હોવાથી એના ઉપર થયેલી આયુર્વેદની અસર જ આયુર્વેદના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે

કામશાસ્ત્રની ચરકસુશ્રુતને ખબર નથી એ મે અન્યત્ર કહ્યું જ છે અર્થ શાસ્ત્ર માટે પણ એમ જ કહી શકાય અત્રત્ત અથશાસ્ત્રનો પરિચય દેખાડવાનો ખાસ પ્રસગ નથી એટલે એ અથવા એ જાતનો કોઈ ગ્ર થ ચરકસુશ્રુતના વખતના વૈદ્યોના જાણવામા નજ હતો એમ નથી કહી શકાતુ

કામશાસ્ત્રના તથા ચરક સુશ્રુતના વાજીકરણ પ્રયોગો—વાત્સ્યાયન કામ સૂત્રમા છેલ્લુ ઔપનિષદ અધિકરણ છે અને તેમા કેટલાક વાજીકરણ પ્રયોગો આપ્યા છે વાજીકરણતન્ત્ર અષ્ટાગ આયુર્વે નુ એક અ ગ છે અને કામશાસ્ત્રનો એ મુખ્ય વિષય નથી એટલે કામસૂત્રકારે એ વખતના કોઈ આયુર્વેદિક ગ્ર થમાથીજ વાજીકરણ પ્રયોગો લીધા હોય એજ સભવિત છે વાજીકરણ સિવાય વશીકરણ માટે ધત્તુરો, મરી, પીપર થોર મણશીલ, વજ, શીશમ, ખેરસાર, નાગડ, આગરો વગેરે ઔષધો વાપર્યા છે એ ઉપરથી પણ કામસૂત્રને આયુર્વેદનો પરિચય દર્શાવે છે પણ એ વસ્તુઓનો વશીકરણ માટે ઉપયોગ નવો છે એજ રીતે કામસૂત્રે આયુર્વેદપ્રસિદ્ધ ઔષધોને અભ્યજનમા તથા સુભગ કરણમાં વાપર્યા છે પણ મુખ્યત્વે તો કામસૂત્રના વૃષ્ય યોગો ચરકસુશ્રુતના વાજીકરણ પ્રયોગો સાથે સરખાવવા જેવા છે —

(१) उच्चटाकन्दस्य यष्टीमधुकं च सशर्करेण पयसा पीत्वा वृषी भवति ।

का ७-१-३६

સરખાવો —

उच्चटाचूर्णमप्यत्र क्षीरेणोत्तम मिष्यते सु चि अ २७ श्लो ३४

તથા

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमाशकम् प्रयुक्ते य पयश्चानु नित्यवेग स ना भवेत ॥

च चि अ २ श्लो ९८

(२) मेषबस्तमुष्कसिद्धस्य पयस सशर्करस्य पान वृषत्वयोग । का ७-१-३७

સરખાવો —

पिप्पलीलवणोपेत बस्ताण्ड क्षीरसर्पिषा ।

साधित भक्षयेद्यस्तु स गच्छेत्प्रमदाशतम् ॥ सु चि अ २७ श्लो २०

(३) तथा विदार्या क्षीरिकाया स्वयगुप्तायाश्च क्षीरेण पानम् । का ७-१-३८

સરખાવો —

चूर्णं विदार्या सुकृत स्वरसेनैव भावितम् ।

सर्पिर्मधुयुत लीढ्वा दशस्त्रीरधिगच्छति ॥ सु चि अ २७ श्लो २३

स्वयगुप्तेक्षुरकयो फलचूर्णं सशर्करं धारोष्णेन नर पीत्वा पयसा न क्षय व्रजेत् ॥

सु चि अ २७ श्लो ३३

विदारी मूलकल्क तु घृतेन पयसा नरः ।

उदुम्बरसमं पीत्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ सु चि अ २७ श्लो २८, २९

(४) तथा प्रियालकोलानां गौरटाविदार्योश्च । का ७-१-३९

शृङ्गाटककसेरुमधूलिकानि क्षीरकाकोल्या सह पिष्टानि सशर्करेण पयसा घृतेन मन्दाग्निनोत्कारिकां पक्त्वा यावदर्थं भक्षितवानानन्ता स्त्रियो गच्छतीत्याचार्याः प्रचक्षते । का ७-१-४०

माषकमलिनीं पयसा धौतामुष्णेन घृतेन मृदूकृत्योद्धृतां वृद्धवत्सायाः गोः पयसि सिद्धं पायसं मधुसर्पिर्भ्यामशित्वानन्ताः स्त्रियो गच्छतीत्याचार्याः प्रचक्षते ॥ का ७-१-४१

विदारी स्वयंगुप्ता शर्करामधुसर्पिर्भ्यां गोधूमचूर्णेन पोलिकां कृत्वा यावदर्थं भक्षितवाननन्ताः स्त्रियो गच्छतीत्याचार्याः प्रचक्षते ॥ का ७-१-४२

ઉપરના ચાર પ્રયોગોમાં પદાર્થો ચરકસુશ્રુતમાં વૃષ્ય ગુણવાળા ગણાય છે ખરા પણ આજ એવા આને લગભગ મળતી બનાવટો ચ કસુશ્રુતમાં નથી દેખાતી છેટલા પ્રયોગને ચરકનો નીચેનો પ્રયોગ કાંઈક મળતો આવે છે —

माषात्मगुप्तागोधूमशालिषष्टिकपैष्टिकम् शर्करायास्त्रिभागांश चूर्णमिक्षुरसस्य च ।

सर्वो च मसृणे क्षीरे घृते पूपलिका पचेत्पयोनुपानास्ता शीघ्रं कुर्वन्ति वृषतां परम् ॥ च चि अ २ पा १३१, १३२

(५) चटकाण्डरसभावितैस्तण्डुलैः पायसं सिद्धं मधुसर्पिर्भ्यां प्लावितं यावदर्थं मिति समानं पूर्वेण । का ७-१-४३

चटकाण्डरसभावितापगतत्वचस्तिला शृङ्गाटककसेरुकस्वयंगुप्ताफलानि गोधूममाषचूर्णं सशर्करेण पयसा सर्पिषा च पक्त्वा संयावं यावदर्थं प्राशितवानिति समानपूर्वेण । का ७-१-४४

सर्पिषो मधुनः शर्करायाः मधुकस्य च द्वे पले मधुरसायाः कर्षः प्रस्थः पयस इति षडङ्गममृतं मेध्यं वृष्यमायुष्यं युक्तरसमित्याचार्याः प्रचक्षते । का ७-१-४५

शतावरीश्वदंष्ट्रागुडकषाये पिप्पली मधुकल्के गोक्षीरच्छागघृते पक्वे तस्य पुष्यारम्भणादर्वाक् प्राशनं मेध्यं वृष्यमायुष्यं युक्तरसमित्याचार्याः प्रचक्षते । का ७-१-४६

शतावर्याश्वदंष्ट्राया श्रीपर्णीफलानां चतुर्गुणानां चतुर्गुणेन जलेन पाक आप्रकृत्यवस्थानात् तस्य पुष्यारम्भणप्राशनं मेध्यं वृष्यमायुष्यं युक्तरसमित्याचार्याः प्रचक्षते । का ७-१-४७

१ क्षुद्रा चूर्णमर्दितं तत्समं यवचूर्णं प्रातरुत्थाय द्विपलकमनुदिनं प्राश्नीयात् मेध्यं वृष्यं युक्तरसमित्याचार्याः प्रचक्षते । का ७-१-४८

કામસૂત્રમાથી બધા વૃષ્ય પ્રયોગો ઉપર ઉતાર્યો છે કારણ કે આ પ્રયોગો તદ્દન સાદા સુશ્રુતને મળતા છે ચરક સુશ્રુતના વાજીકરણ અધ્યાયો જોતા સ્પષ્ટ લાગે છે કે કોઇ વાજીકરણ તંત્રમાથી ચરક સુશ્રુતમા વાજીકરણ યોગો ઉતાર્યા છે અને કામસૂત્રકારે પણ એવાજ કોઇ વાજીકરણ તંત્રમાથી પોતાના પ્રયોગો ચુટેલા હોવા જોઇએ એ વાજીકરણ તંત્રોનુ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ લુપ્ત થયું છે માત્ર ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ્ટ કામસૂત્ર વગેરે ગ્રન્થોમા જે કાંઈ ગ્રન્થાઇને જળવાઈ રહ્યુ છે તે ઉપરથી વાજીકરણ તંત્રો કેવા હશે તેનુ અનુમાન થઈ શકે છે કામસૂત્રકારે જો કે આયુર્વેદના કોઈ ગ્રંથનો નામનિર્દેશ કર્યો નથી પણ —

आयुर्वेदात्त वेदाच्च विद्यातन्त्रेभ्य एव च ।
आप्तेभ्यश्चावोद्धव्या योगा ये प्रीतिकारका ॥ का ७-१-४९

એ શબ્દોમા પ્રીતિયોગોનુ મૂળ આયુર્વેદને બતાવ્યું છે વળી કેવા વૃષ્ય યોગો ન વાપરવા એ કહેતા બ્રહ્મવર્ચસ્ કહાપણની વાત કરી છે —

न प्रयुञ्जीत सन्दिग्धान् न शरीरात्ययावहान् ।
न जीवघातसम्बद्धान् नाशुचिद्रव्यसंयुतान् ॥ का ७-१-५०

જો કે કામસૂત્રકારની પાસે વૈદ્યકના કયા ગ્રંથો હતા એ કહી શકાતું નથી પણ આયુર્વેદના સાહિત્યનો કામસૂત્રકારને સારો પરિચય હતો એટલુ ચોક્કસ એના વખતમા પણ વાજીકરણ આયુર્વેદનું જ અંગ ગણાતું હતું અને ઘણું કરી ચરકસુશ્રુત બેઉ ગ્રંથો પણ કામસૂત્રકારને ઉપલબ્ધ હતા બીજી તરફથી ચરકસુશ્રુતના વાજીકરણ પ્રકરણમા કામશાસ્ત્રનો પ્રસંગ હોવા છતા કાઇ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી સ્ત્રીના વખાણમા શિક્ષિતા યાચ એ રીતે શિક્ષિત સ્ત્રીને વખાણી છે પણ કામશાસ્ત્રના સ્ત્રીના શિક્ષણની જે સવિસ્તર સૂચનાઓ છે તેનો અહીં લેશ પણ ઉલ્લેખ નથી એ વિષયનું કાંઇ સાહિત્ય ચરકસુશ્રુતના જાણવામા હોય એમ લાગતુ નથી જ્યારે વાગ્ભટ્ટ સ્પષ્ટ રીતે કામશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ કરે છે —

आचरेच्च सहेन्द्रा रतिचर्या कामशास्त्र निर्दिष्टामनवद्याम् ।
देशकालबलाद्यनुरोधात् वैद्यतन्त्रसमयोक्त्यविरुद्धाम् ॥

वा उ अ ४० श्लो ४१

કેવી સ્ત્રી ભોગવવી એ વિષયના ચરકના વિચારો સામાન્ય સ્ત્રી પુરુષના આકર્ષણના તત્ત્વોને અનુસરતા છે કામશાસ્ત્રનો કોઈ ગ્રન્થનો પરિચય એમા દેખાતો નથી

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે ભાગત અંકથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ૨ મું વર્ષ શરૂ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મ ઓ થી મોકલશે તો તેમને અંક ઓછે ખર્ચે તરત મળશે

(૨) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહક થનારને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહક થએલા ગણી લઈને કારતક માસથી જ બધા અંકો મોકલી આપવામા આવે છે

(૩) ગ્રાહકોના સરનામા અધુરા હોય કે બદલ્યા હોય તેમણે પૂરૂ કે નવેનુ સરનામુ તરત મોકલી આપવુ જેથી અંક ગેરવલ્લે ન જાય આ બાબતમા ગ્રાહકની સરતચૂકથી અંક પાછો આવે તો ફરીથી તે અંક મોકલવાનું ગ્રાહકને શિર રહેશે માટે સરનામુ પૂરૂ તથા નવુ હોય તો નવેનુ સરનામુ તરત મોકલી આપવુ

(૪) ગ્રાહક થવા માટે કે અંક મેળવવા માટે સઘળો પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ અમદાવાદ, એ સરનામે કરવા

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના લેખ માસિકમા આવતા લેખો સંબંધી પત્રવ્યવહાર તંત્રીને સરનામે કરવા

(૬) જાહેર વાચનાલયો માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર ૧-૮- રાખવામા આવેલ છે

(૭) આ માસિકમા છપાતા લેખો માટે તે તે લેખના લેખકો જવાબદાર છે

(૮) આ માસિકના લેખોને અને ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લીમીટેડની રાજનીતિ (policy)ને કંઈ સંબંધ નથી

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨ એમ ૧૩ વર્ષની જુદી જુદી સુંદર બાંધેલી ફાઈલો દરેક ૧-૮-૦ થી મળશે

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે ઝંડુ ફાર્મસી, મુંબઈ ૧૪

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક—આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

ઠે. આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ—અમદાવાદ

Regd No B 1319

નગ ન ન-યની નાયગ્રેરીઓ માટે મંજુર રએલુ

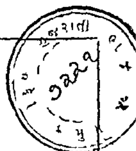
વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી ચર્ચનારૂ વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ..

तन्त्र युक्त भवन्य यन्नागाय कल्पत।
म चत्र निपना त्रण गगेभ्या य प्रमात्रयेत॥

અ ... અ ...
૧૯..

તની અને પ્રન।
ગાનક કેશવરામ શાસ્ત્રી
ઝ. નાર્માન્યુરી ન ન'મ ી: ત ની
ઠે નચાની । મુંબાઇ-૧૪

ગદ્ર આયુર્નીય ન્નાઓની માટક શુદ્ધ આયુર્વેદ
નગર। શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝડ કાર્મની
નન્ડી પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારા જ મળશે

વાર્ષિક ગ ----૦
નાનગીઓ માટે ૧-૮-

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ અવલોકન સ્ત્રીરોગચિકિત્સા	દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	૨૫૭
૨ ધાતુગામી ચિકિત્સાની સચોટ કલ્પના	. શ. મરદીકર	૨૬૫
મંથરજ્વર એ Sprue રોગ નહિ?		૨૭૨
૪ [illegible] ઉપર [illegible] ઑપરેશન	બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય	૨૭૪
૫ [illegible] ચિકિત્સામાં [illegible] પ્રયોગ	અમૃતલાલ [illegible] ગણાત્રા	૨૭[illegible]
૬ [illegible] અમીય માધવમની નો સ્વર્ગવાસ		૨૭૮
૭ પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કૉલેજ		૨૮
૮ રાજયક્ષ્મા (ક્ષય)	વૈદ્ય [illegible]જીવન પ્રેમજી [illegible]	૨૮૧

— વિનંતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચક ખાત્રી કરશે કે આ માસિક આપણા વૈદ્યશાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવું કામ કરી રહ્યું છે. આ માસિક [illegible] ચાલે છે શરૂઆતથી જ આ માસિકમાં આવા ને આવા જ લેખો આવ[illegible] વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિક મંજૂર થયું છે. અમને આશા છે કે [illegible] વિદ્યાના પ્રચારમાં જ દર્શનો [illegible] સમાએલો છે તેમ સમજી [illegible] આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની કે છેવટ પોતાના ગામની લાયબ્રેરીમાં દાખલ કરી આ માસિક વાંચન કરાવવાની કોશિશ કરશે.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ રોડ—અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विरुद्रभिदग्न्यत्रिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૦ મુ] આસો ૧૯૯૩ [અંક ૮

અવલોકન

સ્ત્રીરોગચિકિત્સા —વૈદ્યકલ્પતરૂ માસિકની ૪૭મા વર્ષની ભેટ લેખક– વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી આયુર્વેદાચાર્ય, પ્રકાશક–વૈદ્ય રવિશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી, તંત્રી–વૈદ્યકલ્પતરૂ, અમદાવાદ, સંવત ૧૯૯૩ કિંમત રૂ ૧–૮–૦

વૈદ્યક પતરૂની ૪૭મા વર્ષની ભેટનું આ પુસ્તક એકલી ભેટમાં જ નહિ પણ વૈદ્યક વિષયના ગુજરાતી ગ્રન્થોમાં પણ સાધારણ સ્થાનને યોગ્ય છે અને આવું પુસ્તક ભેટ તરીકે પ્રગટ કરવા માટે ગુજરાતી વૈદ્યક જગત તરફથી વૈદ્યક પતરૂના તંત્રી ધન્યવાદને યોગ્ય છે

વૈદ્યકલ્પતરૂના ગત તંત્રી સ્વ. જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદીએ **સ્ત્રીઓનો વૈદ્ય** નામનું પુસ્તક બે ભાગરૂપે વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી પાસે તૈયાર કરાવી ૧૯૧૯ તથા ૧૯૨૭ની ભેટ તરીકે આપ્યું હતું વીસ વર્ષ પહેલાં લખાયેલ એ પુસ્તક એ વખતે જ એ વિષયનું પહેલું પુસ્તક ગણાયું હતું છેલ્લાં વીશવર્ષમાં અન્ય ભાષાઓમાં આ વિષયના ઘણા ઉત્તરતા પુસ્તકો લખાયા હોય પણ ગુજરાતીમાં બીજું કોઈ પુસ્તક લખાયું નથી જાણવામાં આથી અને ભેટ તરીકે અપાયેલું હોવાથી એ પુસ્તક ગણતું નહોતું એટલે કહો કે તેમ ચાર ભાગ પુસ્તક નકલો ખલાસ થયા પછી તેની માગણી ચાલુ જ હતી પરિણામે એજ વિષયનું એજ મૂળ લેખક પાસે "આમાંય બધી બહેનો તેમજ ... બહેનોની બહેનો વાંચીને પોતાના રોગો ઉપર પોતાની મેળે કંઈ ... એવી ... ભાષામાં ... પુસ્તક લખાવી ભેટ તરીકે આપવાનો વિચાર વૈદ્યકલ્પતરૂના તંત્રીએ કર્યો અને તેના પરિણામે આ **સ્ત્રીઓનો ચિકિત્સા** ... પુસ્તક ... પ્રમાણમાં ... આપી પુસ્તકને ... ભાષામાં લખવાનો પ્રયાસ ... શાસ્ત્રીયતા ... પાના ... ઉપયોગ ... નહિ ... ... વિચારીને ...

વિદ્યા બ્યાસંગી અથવા સફળ ધંધા માટે આવશ્યક જ્ઞાન મેળવી લેવાને આતુર વૈદ્યો તો જરૂર ઉપયોગ કરશે

ઈ સ ૧૯૧ –૧૭મા ભેટરૂપે અપાયેલા 'સ્ત્રીઓનો વૈદ્ય' પુસ્તકના બે ભાગો સાથે સરખાવીને આમા કેટલુ વિશેષ છે તે જોવામા આવે તો શ્રી અમૃતલાલભાઈએ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા, નબળી તબીઅત અને પુત્ર વિરહની ગ્લાનિવાળુ ચિત્ત એ સ્થિતિમા પણ કેટલી મહેનત કરી છે તેનો ખ્યાલ આવે પણ સામાન્ય રીતે જોતા નવો ઉમેરો ઘણો દેખાય છે પોતે કહે છે તેમ આ પ્હેલા ગુજરાતીમા લખાયેલુ સ્ત્રીચિકિત્સા સબધી બધુ સાહિત્ય એમને જોવુ પડયુ છે અને એ ઉપરાત પોતાના ૨૮ વર્ષના અનુભવનુ દોહન તેઓએ કર્યું છે એમ હુ કહુ છુ

સ્ત્રીરોગ ચિકિત્સાના આ પુસ્તકમા લગભગ ૨૮૦ પાના છે અને પાકુ પૂઠુ છે એ જોતા રૂ ૧-૮-૦ કિમત વધારે ન કહેવાય અને વદ્યકલ્પતરૂની ભેટ ન મેળવનારા પણ આ પુસ્તનો ખુશીથી ઉપયોગ કરી શકશે

પ્રકાશકની પ્રસ્તાવના, લેખની પ્રસ્તાવના અને લેખકે લખેલી અર્પણ પત્રિકા–જેમા શ્રી અમૃતલાલભાઈએ પોતાના સ્વ પુત્ર ગુણાઢયને આ પુસ્તક અર્પણ કર્યુ છે એ ઉપરાત ટુકા એક પાનાના પ્રવેશ પછી નીચેના ૧૭ પ્રકરણો આ પુસ્તકમા છે

૧ સ્ત્રીઓના ખાસ અવયવોની રચના ૨ જનન અવયવો સાથે સબધ ધરાવતા કેટલાક સામાન્ય રોગો, ૩ જનનયત્રને લગત રોગો ૪ મૂત્રમાર્ગને લગતા દરદો ૫ વરાગપથ–યોનિમાર્ગને લગતા દરદો ૬ ગર્ભાશયના દરદો ૭ ગર્ભાશયના સ્થાનભ્રંશના દરદો ૮ ફલકોષ–ઓવરીના દરદો ૯ આર્તવ અને તેના દરદો ૧૦ ચેપી દરદો ૧૧ સ્ત્રીઓના સ્તનના દરદો ૧૧ જ ઠરના દરદો ૧૨ ગર્ભિણીના દરદો ૧૩ ગર્ભિણીને તથા ગર્ભને નુકશાન કરનારા રોગો ૧૪ ગર્ભને થનારા રોગો ૧૫ ગર્ભપાત, કસુવાવડ અને તેના કેટલાક ઉપદ્રવો ૧૬ સુવાવડીના દરદો ૧૭ વ્હાઈટલેગ યાને સફેદ પગ–ઉરૂસ્તભ

સ્ત્રીઓના ખાસ અવયવોની રચનાનુ વર્ણન લેખકે ફક્ત સાતેક પાનામા કર્યુ છે એ ઉપરથી જ લેખકને કેટલો સક્ષેપ કરવો પડયો છે તેનો વાચનારને ખ્યાલ આવશે ગ્રંથના કદની મર્યાદા એ તો આ સક્ષેપનુ કારણ છેજ પણ એ ઉપરાત અને કદાચ મુખ્ય કારણ સ્ત્રીઓ પણ પોતાની મેળે સમજી શકે એવુ અને એટલુ લખવુ એ દૃષ્ટિમા રહેલુ છે અને ગ્રથકર્તાની કુશળતાની એમા કસોટી છે અલબત્ત આ ગ્રથમા આગળ ચાલતા જે રોગોની વાત આવે છે તે સમજવા માટે સ્ત્રી અવયવોનુ જેટલુ વર્ણન અત્યત આવશ્યક છે તેટલુ તો છે જ હવે આ પુસ્તકની વિશિષ્ટતાની નોંધ

કર્યો પ્હેલાં આ વિષયના નિરૂપણનું સામાન્ય સ્વરૂપ ટુંકામાં પણ કહેવું જોઈએ એમ મને લાગે છે. પ્રકરણ ત્રીજામાં જનન અવયવો સાથે સંબંધ ધરાવતા કેટલાક સામાન્ય રોગોનું વર્ણન છે. માથું દુખવું, આંખો આવવી, મોઢું આવી જવું, અંસ-ખભાની ઉપરનો ભાગ અને પડખાનો સંતાપ, સ્તન વિકૃતિ, મોળ અથવા ઉલટી, પેટમાં દુખવું, પેરીટોનાઈટીસ=ઉદરત્વચા શોથ, ટ્યરપદ (પાનિફિકેશન) અને અગ્નિમાન્દ્ય એ રીતે વધારે સામાન્ય રોગોનું આ પ્રકરણમાં વર્ણન કર્યું છે. "આ રોગો ઘણીવાર સ્વતંત્ર રોગો રૂપે પણ જોવામાં આવે છે અને ઘણીવાર જનન અવયવોમાં થયેલા કોઈ વિકારના ઉપદ્રવ રૂપે પણ જોવામાં આવે છે." અને આ પુસ્તકમાં પાછલા કારણથી થયેલા પ્રદરરોગનું તથા તેના ઉપાયોનું વર્ણન કર્યું છે.

અલબત્ત આ આખા પ્રકરણમાં પણ જે સાધારણ રોગો છે દા. ત. મોળ ઉલટી તેને ટુંકાણમાં પતાવેલ છે અને પેરીટોનાઈટીસ જેવા રોગો જે સમજવા-સાધારણ સ્ત્રીઓને તો શું પણ સારા વૈદ્યોને પણ મુશ્કેલ તેનું જરા વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. મતલબ કે સ્હેલી બાબતમાં નકામો વિસ્તાર ન કરતાં જ્યાં જરૂર લાગી ત્યાં વિસ્તાર કર્યો છે. આ દરદ વૈદ્યોને સમજવું મુશ્કેલ એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી કરતો. શ્રી અમૃતલાલ ભાઈએ જ પૃ. ૧૭ ની ટિપ્પણીમાં નીચેની હકીકત લખી છે —

"મારી મા અમારી એક નાની બ્હેનને જન્મ આપ્યા પછી પેટનો દુખાવો શરૂ થયો હતો. પ્હેલાં તો થોડા વખત હરીફરી ઘરનું કામકાજ કરી શકાતું. વળી વચ્ચે વચ્ચે દુખાવો ઉપડી આવે. દુખાવો ઉપડી આવે ત્યાં જ્યાં હોય ત્યાં જ તે કામ પડતું મુકીને તેને બેસી કે સુઈ જવું પડતું અને પછી તો ક્રમેક્રમે એ દુખાવો હમેશનો થઈ ગયો અને પથારીવશ થયાં. તે વખતના વૈદ્યોએ ઉદરનો ઉપદ્રવ ધારીને તેને બીમારીને આરોગ્યવર્ધની આપ્યા કરી તથા બે ચાર વર્ષ એકલા દૂધ ઉપર રાખી પણ છેવટ રીબાઇને ચાર વર્ષે તેનો અંત આવ્યો હતો. ત્યારે માત્ર ૧૨ વર્ષનો હતો. દરદ સમજુ એવો નહોતો. પરંતુ પાછળથી ભરૂચમાં એ જાતના બે ત્રણ કેસ જોયા પછી મારી માને આજ દરદ હતું એમ મને સમજાયું."

આ નોંધમાં પોતામાં કાંઈ વિશેષ નથી પરંતુ એની નોંધ લખનારની મનોવૃત્તિ સાધારણ નથી. પણ એ વિષે વિશેષ અવલોકનના ઉપસંહારમાં. પ્રકરણ ચોથામાં જનન યન્ત્રને લગતા રોગોનું વર્ણન છે. ભગકંડુ, ભગોષ્ઠશોથ, ભગમુખ ગ્રન્થી, ભગમુખાર્શ, ભગપ્રદાહ, ભગચર્મ રોગ, ભગનું દુષ્ક્ષત (કૅન્સર), મદનાંકુર વૃદ્ધિ, ગુદાસ્થિયુક્ત ત્રિકવ્રણ વગેરે દરદોનાં કારણો, લક્ષણો અને ઉપાયો સાથે વર્ણન કર્યું છે. રોગોના લક્ષણોનું વર્ણન એવી [illegible]

ભાષામા તથા સચોટ શૈલીમા કર્યું છે, ક સા ા ય સ્ત્રીઓ પણ એ વાચીને સમજી શકે ઉપાયોમા બ્હારના ગી ર રી-ફુશ પોતા મલમ વગેરે બતાવતા સાદા મલમોની બનાવટો પણ આપી છે બાહ્ય ઉપચા ો સાથે અ દર લેવાની દવાઓ પણ આપી છે ેચી અગ્રેજી બ ને વ ર ની દવાઓ આવશ્યકતા પ્રમાણે સૂચવી છે તેમજ કોઇવાર અગ્રેજી અને દેશી બેય સૂચવી છે, તેમ ર શસ્ત્રશાધ્ય ગોમા શસ્ત્ર પ્રયોગની સૂ ના ી છે વળી શસ્ત્રપ્રયોગો તથા અ દરના અવયવોના સૂક્ષ્મ પરિચયની જેમા જરૂર પડે એવા ઉપચારો ડાક્તરો દ્વારા કરાવવાની સલાહ આપી છે (જુઓ ર્ ૧૨૧ આદિ)

નિદાનમા પકડવા મુશ્કેલ પડે અથવા બીજા સાથે સભ્રમ થાય એવા રોગોમા રાગ નિ ાયના ખાસ ચિહ્નો આપ્યા છે (જુઓ પૃ ૧૧૧ ઉપર શ્વેતતતુમય ર થીના રોગનિર્ણયનુ વ ા ન)

શ ોક્ત ઉપચારો તથા દવાઓ ઉતારવાની જરૂરતો આ જાતનુ પુસ્તક લખનાર સૌને પડે જ છતા આ પુસ્તકમા પોતે લાણા વખતના ધધાના અનુભવમા ાપરેલ કે વાપરવા યો ય ાણેલ ઉપચારો અને દવાઓ પુષ્કળ છે કોઈ કોઈ વાના વર્ણનમા કે નીચે ટિપ્પણીમા આ દવા મેં વાપરી છે એવી નોધ કરી છે (દા ત જુઓ પ ૬૨ કામીમાની ગોળી) પણ એવી નોધ ક્વચિત જ કરી છે એટલે એવુ જેને વિષે નથી લખ્યુ તે દવાઓ નથી વાપરી એવો અર્થ નહી કરવાનો ઘણી વસ્તુઓ એમની વાપ ેલી તથા ઝાડેશ્વરના દવાખાનામા પાટણમા તથા લીંબડીમા એમણે વપરાશમા આણે ી છે

ઉપચા ો અને દવાઓ ઉપરાત કોઇકોઇવાર દર ીઓને સાચી સલાહ પણ આપી છે જનન અવયવો સબધી ોગોમા સ્વાભાવિક રીતે જ સ્ત્રી પુરૂષનુ વર્તન કેટલીકવાર રોગનુ કારણ હોય છે અને વૈદ્યને માથે વર્તન સબધી સલાહ આપવાની અણગમતી ફરજ આવી પડે છે ા ત આ પુસ્તકમા યોનિપ્રદરમા બાહ્ય તથા ખાવાના ઉપાયો દર્શાવ્યા પછી પરેજી દર્શાવતા પુરૂષ સસગથી હમેશા દૂર રહેવુ એ આ દરદની મોટામા મોટી પરેજી છે એમ કહ્યા પછી આપણા દેશના પુરૂષોના અસયમની કરૂણ ભય કરતા ખુત્રી કરતા લખે છે કે "જ્યારે એક બા ુથી સારો વૈદ્ય કે દાક્તર સ્થાનિક ઉપ ારોથી પ્રવાહ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન ક છે ત્યારે બીજી બા ુથી દરદીનુ અત્ય ત ભલુ ઈ છનાર અને દરદ મટે એવા માટે વ ાનુ ઘર બતા વનાર પાણનાથ (પતી) સયમ ન પાળી શક્વાથી દરદને તાજુ કરી આપે છે બીજે દિવસે વૈ પાસે દવા લેવા આવતા જણાવે છે કે દરદીને દવા ખાવાનો કટાળો છે અને આપે આપેલી પેલી લેવાની દવાથી ઘણો ફાયદો

છે પરંતુ વૈદરાજ આજે મને પોતાને શક્તિની દવા આપો આવી માગળ શરમ મુકીને લખતા મારી કલમ ઉપડતી નથી" વગેરે

હુ ધારૂ છુ આટલાથી વિષય નિરૂપણની શ્રી અમૃતલાલભાઈની પદ્ધતિનો ખ્યાલ આવશે ગાડી આખુ પુસ્તક વાચવા જેવુ અથવા વાચવા શા માટે અભ્યાસ કરવા યોગ્ય તથા જ વધારે પાકે શ્રી દરદીઓ વધારે પ્રમાણમા આવતા હોય તેઓએ વારવાર સલાહ લેવા યોગ્ય પુસ્તક છે પણ આ પુસ્તકની જે વિશેષતા હુ ખાસ નોધવા ઇચ્છુ છુ—જેના ઉપર હુ વાચનારનુ ખાસ ધ્યાન ખેચવા ઇચ્છુ છુ તે તો આ પુસ્તકમા શ્રી અમૃતલાલભાઈએ સ્થળે સ્થળે મૂળમાજ કે ટિપ્પણીમા મુકેલી નોધો છે અલબત્ત આ નોધો સિવાયનો આ ગ્રન્થનો ભાગ કીમતી નથી એમ હુ નથી કહેતો એ નોધો ન હોત તો પણ આ વિષયનુ આ ઘણુ ઉપયોગી પુસ્તક ગણાત એમા સન્દેહ નથી છતા એમની નોધો ઉપર હુ ખાસ ધ્યાન ખેચવા ઇચ્છુ છુ અને એ દ્વારા મારે જે કહેવાનુ છે તે એને અ તે ટુકમા કહીશ

આ પ્રકારની બધી નોધો અ ખી કીમતની નથી કેટલીકમા હકીકતનુ કથન છે દા ત પૃ ૬૬ ઉપરની ટિપ્પણી જુઓ તેમા લખ્યુ છે કે "જામનગરમા મારી પાસે સસ્કૃત શીખતા ગીરનારા બ્રાહ્મણનો એક જુવાન બાળક આ કુટેવ (હસ્ત મથુન—માસ્ટર બેશન)થી ગાડો થઈ ગયો હતો"[1] આ નોધ તદ્દન સાદી લાગે છે પણ આવા અનુભવોની સાચી નોધો વડે જ શાસ્ત્ર—આ વિષયમા માનસરોગ વિજ્ઞાન (Abnormal Psychology) કામ વિકૃતિ વિજ્ઞાન (Anomalies of sexual life) અને વૈદકનુ શાસ્ત્ર ખેડાય છે આવી કેટલીક નોધો આ પુસ્તકમા છે અને અનેક નિષ્ણાતોની આ પ્રકારની નોધોના સગ્રહો પ્રતિષ્ઠિત વૈજ્ઞાનિક ગ્રન્થોના આધારરૂપ થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે માત્ર નોધો વિશ્વાસપાત્ર હોવી જોઈએ

આતો એક પ્રકારની વાત થઈ પણ કેટલીક નોધો સચોટ હોવા સાથે ઘણીજ કરૂણ છે કરૂણનો એક દાખલો લેખકની માતાનુ દર્દ ન સમજાયાનો ઉપર આપ્યો છે બીજો એક નીચે ઉતારૂ છુ "સને ૧૯૩૦ મા મારી પાસે એક ગરીબ ડોશી આશરે ૫૦ વર્ષની બાઈનો કેસ આવ્યો હતો તેની તાળવી અને ગર્ભાશય બ ને ખસેલા હતા ઉભે પગે બેસતા કમળમુખ પણ યોનિમુખમા દેખાતુ હતું મેં તેના ઘણુ ત્રણ દિવસ સુધી ઉપચાર કર્યા હતા ખસેલ ભાગ બેસારી આપ્યો હતો ચાર રૂઝાઈ ગયા હતા પણ ખરા ઉપાય આગમ તે ગાઈ ઠાઈ શકે એમ ન હોતી કાલાની ગામડી લાવે તો

[1] હુ ધારૂ છુ એ રોગને મે પણ મુ ભાઈ પાસે આવતો ત્યારે ઘણીવાર જોતા
દ કે શાસ્ત્રી

જ આજે ેટલા ખાય એવુ હતું દરદ જાૂ હતુ ચાર િવસ પછી ફરીને એ બાઈ આજ િવસ સુધી જોવામા પણ આવી નથી ’ (પૃ ૮૩)

કેટલુ કરૂણ? અને આવા કરૂણ અનુભવો તો લાબા વખતની પ્રેક ટીસમા એમને ઘણા થયા છે વૈદ્યને જ નહિ પણ ેશ હિતૈષીને પણ આ ગરીબ દેશમા ેવી ક્સ્ટીતાવોની જરૂર છે તેની સૂચના આમાથી મળે છે

કેટલી નોધો ગ્રથોક્ત વસ્તુ સબધી પોતાના અનુભવનુ કથન કર છે દા ત શ્વેતતતુમય ગ્રન્થીના વર્ણનમા પૃ ૧૧૧ મા ટિપ્પણી છે કે ‘ ઝાડેશ્વરમા મારી પાસે આવી કઠણ ગાઠોવાળા આઠ વર્ષમા પાચ છ કેસો આવી ગ્યા છે દરદના પેટમા ગાઠવાળો ભાગ સખત (પથ્થર જેવો) હતો ઉમર મોટી હતી દરદ જુનુ હતુ ેખાવમા ગર્ભવતી જેવી જણાતીતી શરીર ફીકુ હતુ મેં મારા કેસોમા અઘીલા ાગ લખ્યો છે દરદ મારાથી મટ્યુ નથી ”

એજ પૃષ્ઠ ઉ ર ની ટિપ્પણીમા લખે છે કે “શ્વેતતતુ ગ્રન્થી મોટી અને ૂપુ હોય તો કપાવીને તેનો નિકાલ કરવો એ ઘણુ સારૂ છે ”

નવી શોધ માટે આજે આપણે અતિ આતુર થયા છીએ પણ નવી શોધ એટલે શુ? નવી શોધ માટે કેવી ભૂમિકા તૈયાર જોઇએ, નવી શોધને પહોચવા માટે પહેલા કેટલા પગથીઆ ચડવા જોઇએ એનો સાચો જવાબ ડાકનેજ હશે શ્રી અમૃતલાલભાઈની કેટલીક નોધોમા ભાવિ શોધની સામગ્રી ભરી છે દા ત વરા ા (યોનિ) ઉપર થતા દુષ્ટ ક્ષત કેન્સરના વર્ણનમા ઉપર લખ્યુ છે ક રાસ્ત્ર વૈદ્યનો આશ્રય લઇને તેને બાળી કે કાપી નાખવુ જોઇએ અને તે ઉપર ટિપ્પણી લખી છે કે પાટણમા એક સ્ત્રીને ગર્ભા શયના મુખ ઉપર આવુ કેન્સર હતુ તેણે વડોદરે જઇને કિરણથી બાળી નખાવ્યુ એથી ત દરદ તો ગયુ પરતુ તેના જ્ઞાનતતુઓ ચમકી જવાથી યોનિમા આ ડકા અને ચસ ા થઈ આવ્યા પડુમા પણ ચસકા આવતા હતા આ દરદ અસહ્ય હતુ ” (પૃ ૩૧)

સતતિ નિયમનના હાલમા અતિ ચર્ચાતા અથવા જેની ચર્ચા કરવી એ આ જમાનાની ફેશન થઈ પડી છે એ પ્રશ્ન ઉપર ખાસ અજવાળુ પાડે એવા બે ત્રણ દાખલાઓ પણ આ પુસ્તકમા નોધ્યા છે “હુ ભરૂચમા હતો ત્યાર મારી પાસે એક પારસી બાઇનો કેસ હતો તેણે પ્હેલા ઓવરી કઢાવી નાખેલી ત્યાર પછી તે હમેશા બીમાર રહેતી ખાસ કરીને તેને આખો દિવસ મોઢામાથી પાણી છુટ્યા કરતુ, અત્યત બેચેન તથા ગાડા જેવી રહેતી તેને મારા ઉપ વિશ્વાસ હતો અને હુ માન મરાનની ત્રણ ગોળીઓ આખા દિવસની ૩૦ આપતો તેનુ દરદ તો મટ્યુ નહિ પણ તેને

રાહત રહેતી મેં તેની દવા આઠ વર્ષ કરી પછી મારે ભરૂચ છોડવું પડયું અને એ બાઈનું એજ દરદમાં મૃત્યુ થયું આ સંતતિ નિયમનું મૂળ એક બીજો કેસ હું જાણું છું તેને પણ ગર્ભાશયનું ઓપરેશન કરાવી નાખ્યું છે એથી તેની જીંદગી બચી ગઈ છે પણ માનસિક સ્થિતિ હમેશ માટે ખરાબ થઈ ગઈ છે એને એક જાતનું વહેમવાળું ગાંડપણ લાગુ પડયું છે

બહુ જૂની વાત છે અને દરદીએ પોતે મને કહેલી છે અત્યારે એ બાઈની ઉમ્મર ૫૦-૫૨ વર્ષની છે પણ જ્યારે તેને પ્રજા થતી હશે ત્યારે એક દીકરો અને એક દીકરી એમ બે ફરજંદ થયાં પછી ગામડાની કોઈ બાઈ પાસેથી અટકાવ આવ્યા કરે છતાં છોકરાં ન થાય એવી કાંઈક દવા તેણે લઈને ખાધેલી અને તે પછી તેને પ્રજા ન પણ થઈ (દવા તે જાણતી હશે તો પણ મને કહી નથી) પણ અટકાવ તો ગોટો થયો એ વાત નક્કી તેને શરીરમાં હમેશા ગરમી રહેતી, અને શરીર સ્થૂળ હતું છેવટે અટકાવ જવાની ઉમ્મરે સખત લોહીવા થયો ઘણા પ્રયત્ન છતાં બંધ થઈ શક્યો નહિ જ્યારે સાવ શરીર ક્ષીણ થયું ત્યારે બંધ થયો પણ પછી પક્ષઘાત થયો અને દરદી હજી પક્ષઘાતથી પીડાય છે (પૃ ૭૫-૭૮)

હવે એજ દાખલા ઉતારી આ અવલોકન પુરૂં કરીશ હૃદયના દરદના ઉપાયો દર્શાવતા પૃ ૧૮૯ મે અનુભવની નોંધ કરી છે કે "હૃદયના દરદોમાં યોગરાજ ગુગળ ચૂર્ણના રૂપમાં તોલો ૦ા તથા સોનાના વરખનું પાનું એક મેળવીને મધ કે ઘી સાથે ચાટીને ઉપર દુધ પીવાથી ઝેરની અસરથી થયેલ હૃદ્રોગ મટે છે જામનગરના એક ખત્રીને કોઈ વૈદ્યની સલાહથી માથાના દરદમાટે ઘણા દિવસ સુધી એ ટીકેબોન ખાવાથી હાર્ટડીઝીઝ થયું હતું તે દરદ વૈદરાજ શંકરપ્રસાદ ભાઈએ ઉપરની દવાથી મટાડયું હતું તે માણસે ત્રણશેર યોગરાજ ગુગળ અને ત્રણસો સોનાના વરખ ખાધા હતા હેમ સર્વ विषाणि आशुगरश्च चिरायच्छति સોનું દરેક જાતના (સાપ, ઝેરની જુની અસરો) મને તાત્કાલિક ઝેરને મટાડે છે (પૃ ૧૮૯)

'વ્હાઇટલેગ ફ્લેગ્મેન્શીઆ આલ્બાડોલન્સ' નામના સુવાવડ પછી સ્ત્રીઓને થતા પગના ખાસ જાતના સોજાના દરદના વર્ણનમાં નીચે ટિપ્પણીમાં શ્રી અમૃતલાલભાઈ લખે છે કે "હું સને ૧૯૨૦માં આ સ્ટેટ (લીંબડીસ્ટેટ)ની નોકરીમાં જોડાયો ત્યાર પછી થોડા મહીનાઓમાં એક અમલદારની ઓરતનો એક પગ એકાએક સૂજી આવ્યો અહીંના ડાક્ટર સાહેબના ઉપચાર ચાલતા હતા હું પણ હમેશાં તેને જોવા જતો જો કે બાઈને સુવાવડ ગયે ૮-૯ મહીના થઈ ગયા હતા તેનું શરીર બહુ ભારે હતું આ દરદની સુવાવડ પછીની તત્કાલની મુદત તો વીતી ગઈ હતી છતાં 'સ્ત્રીઓનો વૈદ્ય' તાજો જ લખેલો

હોવાથી મને મ્હેં મે શીઆ આ આરોગ સ જેવુ લાગ્યું રાત્રે મેં ડાન્સાહેબને પૂછ્યુ કે અમુક અમલદારની વહુને શુ છે? તેઓએ જણાવ્યુ કે સાયાટીકા હોય એવુ લાગે છે મેં પૂછ્યુ મ્હેં મેનીઆ આલ્બ્યુમીન તો નહિ હોય? તેઓએ જણાવ્યુ કે એની મુદત વહી ગઈ છે આટલા સવા મહીના પછી ન થાય મે પણ એ વાત સ્વીકારી બીજે દિવસે સાંજે હુ તે અમલદારને ત્યા ગયો ત્યારે મને કહ્યુ કે જેડાક્ટરે એ લેપ લખી આપ્યો છે અને એનાથી આરામ લાગે છે હુ ખાવો ઓછો છે અને સોજો ફરમાણો છે મે લેપની ચાકી જોઈ અને મે આયુર્વેદના ઉરુસ્તભના પ્રકરણમા એ જાતનો લેપ જોયો કે આ બધા ભાગ છે તે પછી તો મને એવા બેચાર કેસ જોવા મળ્યા અને બધામા મે આ લેપનોજ ઉપયોગ કરાવ્યો છે અને મને યશ મળ્યો છે સ ૧૯૩૪મા મારી નાની દીકરીને સુવાવડમા જ એક પગનો સાથળ સુજી ગયો એ દરદની બીજી સભાળ રાખવા ઉપરાત હુ એને હમેશા ઉપરનો લેપ ચોપડાવતો હતો આ દરદ સુવાવડમા બનતા સુધી ભારે શરીર વાળાને થાય છે છતા સુવાવડ સિવાય પણ થતુ જોવામા આવે છે હમણા સ ૧૯૩૬મા એક ઓરતને પ્રસુવાવ પછી છ એક મહીને એક પગ સૂજી આવ્યો ઘણો કઠણ અને દુ ખાવો પણ સખત તેણે થોડો વખત તો કાઇ વાની દવાઓ ટપે ટાઈન મોરફનુ તેલ વગેરે ચોપડ્યુ ટીંકચરઆયોડીન પણ લગાવ્યુ પછી મને બતાવ્યુ મે તેને સુઈ રહેવાની સલાહ આપી, બીજા ઉપાયો બધ કરાવ્યા અને માત્ર ઉપર લેપ આપ્યો અઠવાડિવસમા સારુ થયુ મતલબ કે સુવાવડ પછી લાગી મુદતે આ દરદ ન થાય એમ નથી સુવાવડ પછી કે કસુવાવડ પછી તેમજ કાઈવાર સામાન્ય ગાંઠોવાળો અટકાવ આવતો હોય એવી ઓરતોને પણ આ દરદ થાય છે મે કહેલી દવા કરી એ બાઈનુ તો શરીર પણ દુબળુ છે છતા પણ આ દરદ થયુ હતુ આ બધા અનુભવ પછી મને આ દરદ ઉરુસ્તભ હોય એમ લાગ્યુ

આ દરદમા ઉરુસ્તભના ખાવાના ઉપાયો મે વાપર્યા નથી પણ આયુર્વેદમા આમા લસણ આપવાનુ લખ્યુ છે એ મને કાઇ ઠીક લાગે છે તેમજ ઉરુસ્તભના પથ્યાપથ્ય પણ આમા આપી લેવા જોઇએ એમ મને થાય છે '

આ ઉતારામા કહેલા લેપનો પાઠ મૂળમા પૃ ૭૭ મા આપ્યો છે તે જિજ્ઞાસુએ જોઇ લેવો

"ઓખાની ચિકિત્સા"ના લાગા ઉતારાઓ માટે આટલુ લાબુ અવલોકન લખ્યુ તે એ વિષયની ઉપયોગિતા વિચારીને હશે એમ કોઇ ન માને કોઇ વિષય ઘણો ઉપયોગી છે જ તેમજ ગ્રંથકર્તા ઉપરના પક્ષપાતથી હશે એમ પણ કોઈ ન માને, જો કે મને પક્ષપાત-સ્નેહ, માન છે એ હું

કબુલ કરું છું પણ દેશી વૈદ્યો માટે શોધખોળની સાચી વૃત્તિ તથા શક્તિ આ પુસ્તકના લેખકના માનસમાં રહેલી છે એ વસ્તુ દર્શાવવાના હેતુથી આ લાંબુ અવલોકન લખ્યું છે શોધખોળ માટે અમુક વાતાવરણ, અમુક ભૂમિકા આવશ્યક છે વિદ્યાવ્યાસંગરૂપ એક આવશ્યકતા વિષે મેં અ યત્ન કહ્યુ છે, એટલે આ લેખકની વિદ્વત્તા ઉપર, ગર્તી ભાર મુકવા ાથી ઇચ્છનો પણ નિષ્ફળતા પણ સ્પષ્ટ નોધવાની એમની તત્પરતા—જે આ જાહેર ખબરીઆ જમાનામા ઘણી વિરલ છે, જાતે કરીકતો અનેનોંધવા ી અને નોંધવાની મનની ટેવ તથા દરદીઓના અનુભવમાથી નવું નવું શીખવાની ઉત્સુકતા આ પુસ્તકમા સ્થળે સ્થળે જોવામા આવે છે આ વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિઓથી ઘડાયેલુ માનસજ વૈદ્ય ધધાને શોધખોળનું સાધન બનાવીશકે છે, જાહેર ખબરીઆ ધાધલ નહિ ઉપર ઉતાર્યા છે તેવા દાખલાઓમા જે માનસ દેખાય છે તે શોધખોળની પ્રતિભાવાળુ માનસ છે હુ તુ વૈદ્ય અમૃતલાલભાઈમા વૈદક અન્વેષણની પ્રતિભા છે એમ ખરેખર માનુ છુ બીજા દેશમા એમના જેટલી પ્રતિભાવાળો માણસ શુ કરી શક્યો હોત એ કલ્પના બહાર છે અને આ દેશમા એવી પ્રતિભા કેમ જોઇએ તેટલુ ફળ નથી આપતી એ પ્રશ્નની ચર્ચા વળી બીજે પ્રસગે અહી તો ગુજરાતી વાચનારાઓ આ કીમતી પુસ્તકનો પુરતો લાભ લઈને ગ્રન્થકર્તાના તથા પ્રકાશકના પ્રયાસને સફળ કરે એટલુજ ઇચ્છવાનુ રહે છે

ધાતુગામી ચિકિત્સાની સચાલક કલ્પના

(લેખક—કા શ કરદીકર)

રોગ દૂર કરવા માટે ચિકિત્સા શાસ્ત્રનો વિચાર કરતા દૂષ્યોનુ અત્યત મહત્ત્વ છે दोषा एव हिसर्वेषा रोगाणामेव कारणम् એ વચનમા કહેલુ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં દોષનુ માહાત્મ્ય સપૂર્ણ રીતે ધ્યાનમા રાખતા છતા દૂષ્ય માહાત્મ્યને વાધો આવતો નથી પ્રસ્તુત લેખનો ચિકિત્સામા ધાતુનુ સ્થાન બતાવવાનોજ હેતુ હોવાથી દોષના વિવેચનનો અભાવ જોઈને વાચનાર નિરાશ થવાનો સભવ છે પરન્તુ તેમા દોષનુ મહત્ત્વ ઘટાડવાનો ઉદ્દેશ નથી પણ પ્રસ્તુત જેવા મર્યાદિત લેખમા તેનું વિવેચન આવી શકે નહિ એટલુ કહી દેવામા કાંઈ અપ્રસ્તુત નથી પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ એનો વિચાર કરવા જતા દોષ પ્રમાણે જ ધાતુનુ મહત્ત્વ છે કિંબહુના ઈન્દ્રિય વ્યાપાર જો કે દોષરૂપ શ્રાવથી ચાલે છે પણ શરીરની દૃષ્ટિથી દેહ ધાતુનુ મહત્ત્વ ભૂલી ન શકાય

Cપર કહ્યુ તેમ જીવન વ્યાપાર સાથેનો ધાતુઓનો મ બ ધ સ્પષ્ટ કરીને તેનુ ચિકિત્સામા મહત્ત્વ દિગ્માત્ર દર્શાવવુ એ પ્રસ્તુત લેખનો ઉદ્દેશ છે હાલના શાસ્ત્રીય યુગમા આયુર્વેદીયોએ પ્રયોગ સિદ્ધ થવુ જોઈએ એ જો કે ખરુ છે પણ એ થોડા તત્ત્વોનો સદલપૂવક અર્થ બેસાડવો એ પણ તેટલુ જ મહત્ત્વનુ છે આયુર્વેદ સેવકના શાસ્ત્ર શુદ્ધ વિવેચનથી (આ વિવેચન ભિષ વિનાસમાજ છપાયેલુ) દોષોનુ સ્વરૂપ ઘાડ સ્પષ્ટ થયુ છે આયુર્વેદાતગત દોષ વિવચન એ એૌપચારિક ગોટાળો નથી પણ જીવન વ્યાપારની તકશુદ્ધ મીમાસા છે એવો મત આયુર્વેદક્ષેત્રમા સવમા ય થવાની વાટ જુએ છે પણ વિભૃત્તમાથી ધાતુનો પ્રાકૃત અને વિકૃત જીવન વ્યાપાર સાથેનો સબધ હવે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે અને એ કારણથી ધાતુની તાત્ત્વિક મીમાસા થવી એ અપરિહાર્ય અને માટે જ આવશ્યક છે લેખક લખીને વિષયનો વિસ્તાર કરવાનો લેખ નો ઉદ્દેશ ન હોઇને ધાતુગામી ચિકિત્સાના પ્રવર્તક મુદ્દાઓનો નિર્દેશ એજ મર્યાદિત હેતુ છે

પ્રકૃતિવિજ્ઞાન વિકૃતિવિજ્ઞાન, અને ચિકિત્સાશાસ્ત્ર એ વૈદ્યના ત્રણ સ્તભ છે અને દ્રવ્ય ગુણશાસ્ત્ર એ ત્રણ સ્તભોનો પાયો છે પ્રકૃતિ વિજ્ઞાનનો સબધ ર ખ્યો પ્હેલા તે શાસ્ત્રે સ્વીકારી લીધેલા શરીરના અગોપાગની ક પના સમજી લેવી જે જરૂરનુ છે આ દૃષ્ટિથી જોતા दोषधातुमलमूल हि शरीर એ શરીરન આયુર્વેદીય લક્ષણ આપણે ધ્યાનમા લેવુ જરૂરનુ છે અને એ ત્રણ મૂળમાના મધ્ય ધાતુનુ વિવેચન એજ આ લેખનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે

શરીરની રચના જીવનને લગતા વિવિધ દેહવ્યાપાર પચવિધ વ્યવસ્થાથી ચાલે છે આ પાચ વ્યવસ્થા એટલે રક્તવહ વ્યવસ્થા શ્વસન વ્યવસ્થા, મૂત્રવહ વ્યવસ્થા પચન વ્યવસ્થા અને ધમની વ્યવસ્થા (અહીં ધમની શબ્દ નાના અર્થમા વાપર્યો છે ત ી મા વિ) પ્રજનન વ્યવસ્થા સ્વત ત્ર છે આ પાચેય વ્યવસ્થા જુદા જુદા અવયવો દ્વારા ચાલે છે ત પચન વ્યવસ્થામા આતરડા યકૃત અને ઇતર ગ્રથિઓનો સમાવેશ થાય છે, આયુર્વેદે માનેલ સાત ધાતુઓ (रसासृङ्मास मेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि) જ વ્યવસ્થા તગત અવયવોની ઘટનામા મૂળ કારણ છે એ નીચેના અવતરણો થી જણાશે

गभस्य यकृ त्प्ली नौ शोणितजौ शोणितफेनप्रभव फुप्फुस कफशोणितमलप्रभव उण्डुक रक्तमेद प्रसादाद्वृक्कौ ઇત્યાદિ સુશ્રુત શા અ ૪-૨૫

પ્હેલા (ભિષગ્વિનાસમા) દર્શાવ્યા પ્રમાણે વાત શિવાયના બે દોષો શક્તિસ પન્ન સાવરૂપ દ્રવ્યો છે અને એ સાવોજ દેહના જુદા જુદા વ્યાપારોને ચલાવે છે વાયુ સાવરૂપ નથી છતા તે શક્તિ ર ૬ રૂપ હોઇને ગત્યાત્મક

દેહ વ્યાપાર ચલાવે છે દેહનો વ્યાપાર અને દેહ એ બે સ્વતંત્ર પદાર્થો છે દોષ અને ધાતુ એ બે વચ્ચે સંપૂર્ણ અભેદ સબંધ હોવા છતાં નિરીક્ષણ માટે ઉપરનો ભેદ કલ્પનામાં લેવો એ સગવડ ભરેલું છે આ વિશિષ્ટ સંબંધ લક્ષ્યમાં આવે એ માટે આપણે રાષ્ટ્રીય તેજુરી અને વેપાર એનો દાખલો લઈ શકીએ રાષ્ટ્રીય તેજુરી એટલે શરીર સંબંધમાં લીધેલ ધાતુ ધર્મ વ્યાપાર પચનાદિ દોષ વ્યાપાર ઉપર આધાર રાખે છે, એ તો સાચું છેજ પરંતુ કેટલીક પરિસ્થિતિમાં વ્યાપારના બગડી ગયેલા સમતોલપણાને રાષ્ટ્રીય તેજુરીજ (બલિષ્ટ દેહધાતુધર્મ) સંભાળી શકે છે ઉપરથી જોવામાં જો કે વ્યાપારજ મુખ્યત્વે મહત્ત્વ ગુણ લાગે છે, છતાં તેનું ભાવિ વળણ શરીરે તે જુરીને આધીન હોય છે, એ ભૂલવાનું નથી આપત્કાળે તેજુરીનું બળ વધારીને રાષ્ટ્રજીવનના હિત માટે સમતોલપણું ખોઈ બેઠેલા વ્યાપારને ટકાવી રાખવો એ જરૂરનું થઈ પડે છે આજ ઉપમા વિષય સમજવાના ઉદ્દેશથી પ્રસ્તુત મુદ્દાને લાગુ પાડવામાં આવતાં વિષયની સાચી કલ્પના આવશે એમ લાગે છે

પ્રકૃતિ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી આયુર્વેદીય ગ્રંથોમાં સપ્તધાતુનાં કર્મો કહેલાં છે—

प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे गर्भोत्पादश्च   ना–सू–अ–११

रसस्तुष्टिं प्रीणनं रक्तपुष्टिं च करोति । रक्तं वर्णप्रसादं जीवयति च । मांसं शरीरपुष्टिं ... धैर्यं ... प्रीति देहबलं हर्षं गर्भोत्पादं च ।   सु–सू–अ–१५

વિકૃત વિજ્ઞાન—પ્રકૃતિમાંથી ખસી ગયેલી જે શરીરની સ્થિતિ તેનું નામ વિકૃતિ તેને જ વ્યાધિ કહે છે કહે છે સમધાતુ ક્રિયા એ જેમ પ્રકૃતિનું લક્ષણ છે તેમ વિષમધાતુ ક્રિયા એ વિકૃતિનું લક્ષણ છે આ વિષમધાતુ ક્રિયાનું ધાતુવૈષમ્ય કે ધાતુવિકૃતિ એજ કારણ છે[1] ક્ષયાત્મક અને વૃદ્ધ્યાત્મક એ રીતે દ્વિવિધ સંપ્રાપ્તિ આયુર્વેદે માનેલી હોવાથી આ ધાતુવિકૃતિના પણ બે ભેદ પડે છે આ ઉભયવિધ સંપ્રાપ્તિ–ધાતુવૃદ્ધિ ક્ષયથી ઉત્પન્ન લક્ષણો પણ આયુર્વેદે આપેલાં છે—

रसक्षये हृत्पीडा कम्पशून्यतातृष्णा च । शोणितक्षये त्वक्पारुष्य मम्लशीतप्रार्थना ... शुक्रक्षये मेढ्र वृषणवेदना अशक्तिर्मैथुन चिराद्वाप्रसेक । रसोतिवृद्धो हृदयोत्क्लेद प्रसेक चापादयति मज्जा सर्वांगनेत्रगौरव, शुक्र शुक्राश्मरीमतिप्रादुर्भाव च ।

સુશ્રુત સૂ–અ–૧૫–૧૧ થી ૧૬

વૃદ્ધિ ક્ષયાત્મક સંપ્રાપ્તિ સિવાય વિષમજ્વરો પ્રમાણે ધાતુનાસ્તેર

૧ મૂળ લેખકે અહીં પુનરુક્તિદોષ કર્યો છે એમ લાગે છે વિષમધાતુ અને ધાતુવૈષમ્ય એ બંનેનો એકજ અર્થ મારા સમજવા પ્રમાણે તો થાય છે   તંત્રી અ નિ

સુદ્ધા ધાતુવિકૃતિનુ ારણ થાય છે જ્વરોત્પાદક દોષ જુદી જુદી ધાતુમા પ્રવેશ કરીને જુ । જુ । લક્ષણો દર્શાવે છે એ વાત ધાતુ ગત જ્વરના લક્ષણોનો અભ્યાસ કરવાથી સ્પષ્ટ સમજાય એવુ છે —

गुरुता हृदयोत्क्लेश सदन छर्दिरोचकौ । शुक्रस्य तु विशेषत ।

મા નિ જ્વરનિ ન

પ્રકુપિત વાત કોઈપણ ધાતુમા આમ થાય તો ખાસ લક્ષણો ઉત્પ ા કરે છે —

त्वमस्था स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा

विवृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थ कुपितो निज ॥ મા વાત વ્યાધિનિ

ત્રિવિધ રોગમાર્ગમાથી અતિસાર, અજીર્ણ ઇત્યાદિ કોષ્ઠમા ઉત્પન્ન થનારા વ્યાધિઓની તીવ્ર અવસ્થામા દેહધાતુને ઝાઝો સબધ નથી અને એટલેજ કોષ્ઠગત સપ્રાપ્તિ જ ય વ્યાધિમા આયુર્વેદે દોષદૃષ્ય સયોગનો નિર્દેશ કર્યો નથી આજ વ્યાધિ જીર્ણ થયા પછી ઉત્પન્ન થનારા ઉપદ્રવમા એકાદ ધાતુની વિકૃતિ થવાનો સભવ છે અને તે અવસ્થામા ધાતુની મીમાસા કરવી અનિવાર્ય છે આ દૃષ્ટિથી માધવના ગ્રહણી રોગ નિદાનનો અભ્યાસ માર્ગદર્શક થશે અજીર્ણજ ય અતિસારનુ મૂળ કારણ આહાર દ્રવ્યો છે આહારદ્ર વ્યોનો ધાતુસ્વભાવ પૂર્ણ અશે સ્પષ્ટ કરવો અશક્ય છે તથાપિ આહાર દ્રવ્યોને અમુક ધાતુનુ વિશેષ આકર્ષણ (affinity) હોય છે એ વાત સ્પષ્ટ છે પ્રકૃતાવસ્થામા માસલદ્રવ્યો માસ ધાતુનુ પોષણ કરે છે

एवमेव सर्वधातुगुणाना सामान्ययोगाद्वृद्धि मासमाप्यायते मासेन ।

ચરક શા—અ—૮—૧૦

આ માસલ દ્ર વ્યોનુ અજીર્ણ થતા નવી સ્થિતિમા અતિસાર વગેરે કોષ્ઠ માર્ગના લક્ષણો થાય છે પરતુ જીર્ણાવસ્થામા જ્યારે આમાથી ઉત્પન્ન માસલદોષ શાખામા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેમા ધાતુ વિકૃતિના લક્ષણો દર્શાવે છે આ જાતનો લક્ષણોનો સૂક્ષ્મ વિવેક કરવો એ જો કે કઠણ છે છતા પણ યશસ્વી ચિકિત્સા માટે એ વિવેક આવશ્યક છે આ માસપ્રાપ્ત દુષ્ટિનુ શમન કરવા માટે માસપ્રેમી (આ શબ્દ જોઈએ તેવો ગ ો નથી પણ લેખકને બીજો મળ્યો નથી ત ગ્રી આ વિ) દ્ર વ્યની યોજનાનો પ્રયત્ન કરવો એ ખાસ શાસ્ત્રીય છે

સદભગ્યના જોવામા આવે તો વિકૃતિ વિજ્ઞાનમા નિદાનશાસ્ત્રના આયુર્વેદે દોષ દૃષ્યસયોગનુ વિવેચન કરેલુ છે —

आमेन तेन सपृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिता । सामा तदुद्भवा वाग्भट

दोषा दुष्या रसैर्मलैनर्दूषयन्तुभय महान् ।

સૂનસગ્રહ કરવાનો હોય તો ધાતુસ્થા દોષા એવા મહર્ષના વાકયો ગ્રન્થના પ્રત્યેક અધ્યાયમા વેરાયેલા પડ્યા છે પરતુ સક્ષેપ દૃષ્ટિથી ઉપરનુ મૂળ ઉદ્દેશ પૂરતુ સપૂર્ણ છે, એમ કહેવામા વાધો નથી એટલે વિકૃતિવિજ્ઞાન વિવેચન અહીં પૂરૂ કરવુ યોગ્ય છે ઉપરના વિવેચનથી વિકૃતિમા ધાતુનુ મહત્ત્વ સ્પષ્ટ થયુ છે એમ કહેવામા વાધો નથી

ચિકિત્સા શાસ્ત્ર—

याभि क्रियाभिजायन्त शरीरे धातव समा सा चिकित्सा विकाराणा

સમધાતુ ઉત્પન્ન કરનારી જે યોજના તેનુ નામ ચિકિત્સા ધાતુ એ સજ્ઞા धारणाद्धातव એ ગ્રથમા નિરૂપણને પણ આપી છે ધાતુની દૃષ્ટિથી જોવામા આવે તો પ્રકૃતિમા રહેલા પ્રીણનાદિ જીવન ધર્મને પ્રસ્થાપિત કરનારી જે ક્રિયા તેજ ચિકિત્સા ધાતુના પ્રીણનાદિ જીવન ધર્મો વિવિધ નપ્રાપ્તિથી વિકૃત થાય છે એ વાત વિકૃતિવિજ્ઞાનમા સ્પષ્ટ કરેલી છે સાક્ષાત્ ચિકિત્સા કર્યા પહેલા ચિકિત્સ્ય વિષયનુ—વ્યાધિનુ સપૂર્ણ જ્ઞાન હોવુ જરૂરનુ છે

વિવિધ હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલ દોષ દુષ્ટિનો જે બાહ્ય આવિષ્કાર તેનુ નામ રોગ વ્યકિતભેદથી વ્યાધિનુ રૂપ પણ ભિન્ન હોય તે

स्थानान्तराणि च प्राप्य विकारान्कुरुते बहून् ।

આ મતાનુસાર સ્થાન ભેદથી આવિષ્કાર પણ ભિન્ન થાય છે આયુર્વેદે ત્રિવિધરોગ માર્ગ અથવા સ્થાનો કલ્પ્યા છે (शाखाकोष्ठास्थिसंधि) તેમાથી ધાતુ પ્રાપ્ત દોષ, શાખા પ્રાપ્ત દોષ સ્થાન ભેદથી ખાસ આવિષ્કાર કરે છે એ આપણે પહેલા જોયુ છે

ચિકિત્સામા ઉપયોગી રોગ પરીક્ષણ કરતા નીચેનો મહત્ત્વપૂર્ણ વિશેષ લક્ષ્યમા લેવો એ આવશ્યક છે

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च दूष्य देश इत्यादि વા—સૂ—અ—૧૨

રોગીની પ્રકૃતિનો વિચાર કરતા ફકત દોષ પ્રકૃતિનો (વા—શા—અ—૩)જ વિચાર સહાયક નહિ થાય સાત ધાતુના જીવન ધર્મનુ પરીક્ષણ પણ જરૂરનુ છે જીવન ધર્મ જેટલા પ્રમાણમા બળવાન તેટલા પ્રમાણમા રોગ હેતુ નબળો અને જીવન ધર્મ જેટલો નબળો તેટલો રોગ હેતુ સબળ પ્રકુપિત દોષ નિર્બળ ધાતુમા દાખલ થાય તો તે અધિષ્ઠાન—સ્થાનના ધાતુઓને અનુસરીને લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે

ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિનુ શમન કરવું અને જીવન ધર્મનુ વર્ધન કરવું એ ચિકિત્સાનુ ધ્યેય છે આદ્વિવિધ ધ્યેયની દૃષ્ટિથી ધાતુનુ મહત્ત્વ ઘણું છે

નિબળ સ્થાનમા જઈને ોપો પોતાના લક્ષણો ેખાડે છે સ્થાન બળવાન હોય તો ચિકિત્સાની અપેક્ષા વગર પોતાની મેળે ોષ શમન થાય છે એવી સ્થિતિમા તી ા આવિષ્કાર પણ ઉત્પન્ન થતો ાથી પરતુ રોગનુ જોર વધ્યું હોય તો આપણે શરીરના દોષશામ પ્રયત્નોને બહારથી મદદ કરવી પડે છે જીવન ધમનો ક્ષય ન થાય એ ઉદ્દેશથી આ મ દ કરવી પડે છે —

यथा ि पतित पुरुष समधमु ानायो थापयन् पुरुप न ास्योपादघ्यात् सवि प्रनरमपरिक्विा पवतिष्ठेन् तद्व सपूणमेषनाभ्याभादातुरा । चरक-म-प-१

વિષમ જ્વરમા જ્વરનાશક હોય રસગત થતા कलिंगका पटोलस्य पत्र कटुकरोहिणा એ રસગત જ્વરનો ોષ પાચક કષાય આપવો ઉપરના ઉદ્દેશથી આપવો પડશે આ કષાય દ્રવ્યનો ધાતુગામી સ્વભાવ સ્પષ્ટ કરવા માટે આવશ્ય વિવેચન ઉપલબ્ધ નથી તથાપિ ઉત્તર આયુર્વેદીય સૂત્રો પ્રમાણે જ ગા વાક્ય સમજીને આ કષાયનો ઉપયોગ કરવામા હરકત નથી વિષમ જ્વરમા કષાય દ્રવ્યની ગાય પદ્ધતિ હજી પૂરી ઉકલી નથી દ્રવ્યોનો ધાતુગામી સ્વભાવ નિશ્ચિત કરી શકાય તો ચિકિત્સા શાસ્ત્રમા આયુર્વેદીયોની જરૂર પ્રગતિ થાય

નિઘટુ ગ્રથોમા ઔષધિ દ્રવ્યોના ગુણ ધર્મ જોવા જઈએ તો દ્રવ્યોનો ધાતુગામી સ્વભાવ કિંવા દ્રવ્યોનુ ધાતુ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યુ જોવામા આવે છે દ્રવ્યોનુ કર્મ દોષપરત્વે વિવેચન ન હોતા ધાતુઓને ઉદ્દેશીને પણ નિર્દેશ કરેલો છે દા ત જનત-રસ-માસ તામ્ર-રક્ત રક્તમાસ, દહી-મેદ શુક્ર, ગુડ મજ્જા ગુરુ મુસ્તા-માસ ઇત્યાદિ આચાર્યોએ આ કયા પ્રમાણથી નક્કી કર્યુ એ જો કે આજે નથી કહી શકાતુ પણ આચાર્યોમા આ દૃષ્ટિ હોવાનું અનુમાન થઇ શકે છે

१ ધાતુપ્રાસ દોપ શમનનુ સામાન્ય સૂત્ર સ્પષ્ટ કર્યા પછી ધાતુની ક્ષય વૃદ્ધિરૂપ પ્રાપ્તિનુ ચિકિત્સા સૂત્ર જોઈ લેવુ જરૂરનુ છે —

विकारा साघय शीघ्र क्रमाल्लघनबृहण ।

ધાતુની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો લઘન ઉપયુક્ત છે —

विशपात रक्तरुग्युथान् ઈ ઈ વા-સૂ-૫-૧૧-૩

અને ધાતુના ક્ષયમા બૃહણ કરવુ આનુ વિસ્તૃત વિવેચન ન કરતા નીચેનુ સ્પષ્ટીકરણ પુરતું થઇ પડશે —

एवमेतत्सर्वधातुगुणाना सामा ययोगात् वृद्धि तस्मात्मासमाप्यायते मासेन भूयस्तर मन्येभ्य शारी धातुभ्य तथा लोहित लोहितनैव मनो मेदसा वसा त्वसया अस्थितरुणा स्वना म-ना म गा शुक्र शुक्रेग गभस्त्वामगर्भेग । यत्र वेत्लक्षणत सामा येन साना य वताहाहारविकाराणामसात्म्य स्यात सन्निहिताना वाप्ययुक्ता नान्नोपयोगा घृणि-ना य स्माद्वा कारणात् स च धातुगतिरनयिन्य स्यात तत्रसमानगुणभूयिष्ठा नाम यथानूनाना मप्याहारविकाराणा चापरया द्र याणामुपयोग स्यात् । चर ।-अ-६

Cપ ના ઉતારામા ધાતુસમાન દ્રવ્યો વાપરવાનો ઉદ્દેશન થમા સ્પષ્ટ કહેલો દેખાય છે

ચિકિત્સાશાસ્ત્રના દ્વિવિધધ્યેયમાથી એકનુ સક્ષિપ્ત વિવેચન થયુ હવે જીવન ધર્મચિકિત્સા જોઈએ

એકાન્ જીવનધર્મનો ક્ષય થતા દેહના રક્ષણ માટે તેનુ પુન જીવન કરવુ આવશ્યક છે ગ્રથોમા ધાતુસારના લક્ષણોનુ વિવેચન છે તેના સ દભ ઉપરથી ક્ષીણ જીવનધમના લક્ષણો નક્કી કરી શકાશે —

साराण्यष्टौ—त्वगक्तमासमदास्थिमज्जाशुक्रसत्त्वानाति । तत्र स्निग्ध श्ल्ण शुक्रसारा । चरक वि-अ-८-१०३ थी ११

આ લક્ષણોનો યવસ્થિત અભ્યાસ થવાથી ક્ષીણ જીવનધર્મોનુ પરીક્ષણ મહેલાઇથી થઈ શકશે ક્ષીણ જીવનધમનુ ચોક્કસ નિદાન થવાથી રસાયન વિધિથી તેનુ પુનરૂજ્જીવન સહજ સાધ્ય છે ધાતુને બળ મળીને જીવનધમની વૃદ્ધિ થશે અને તેથી પ્રતિકાર શક્તિ વધશે આ રસાયનની યોજના વિચારનુ સ્વરૂપ જોઇને કરવી જોઇએ રસક્ષય હોય તો રસવર્ધક રસાયન યોજવુ પડે ક્ષીણ જીવનધર્મને અનુસરીને રચેલી રસાયન યોજનાજ શાસ્ત્રશુદ્ધ ગણાય દ્રવ્યોનો ધાતુગામી સ્વભાવ નક્કી કરવો એ કઠણ તો છેજ હજી શાસ્ત્રશુદ્ધ દ્રવ્યપરીક્ષણ પદ્ધતિ ઉપલબ્ધ નથી નિઘ ટુ ગ્રથોમાનુ દ્રવ્યોના ધાતુ સ્વભાવનુ વિવેચન સ્વીકારી લેવુ એજ રસ્તો છે અહીં તો એ સબધી એક પદ્ધતિ કહેવામા આવી છે અવકાશ ન હોવાથી તેનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવુ અશક્ય છે પરતુ અહીં સુધીના વિવેચનથી ધાતુમાહાત્મ્યસ્પષ્ટ થયુ હશે તો લેખનો હેતુ સફળ થયો છે એમ કહેવામા હરકત નથી

(ભિષગ્વિલાસ પુ ૩૬ અ ૨ માથી અનુવાદ)

સંગ્રહણી એ Sprue સ્પ્રુ નહિ?

સંગ્રહણી રોગનું નામ ચરક સુશ્રુત જેવા આયુર્વેદના પ્રાચીનતમ ગ્રંથોમાં મળે છે સંગ્રહણી કે ગ્રહણી રોગના જે લક્ષણો ચરક સુશ્રુતમાં આપ્યા છે તે જોતાં, એમાં ખાધેલું અન્ન પચે નહિ અને કાચા ઝાડા થાય એ મુખ્ય લક્ષણ છે અહીં ગ્રહણી રોગના બધા ગ્રંથોક્ત લક્ષણો ઉતારવાની જરૂર નથી પણ જેમાં ખોરાક પચતો નથી, ઝાડા મોટે ભાગે પાતળા થાય છે અને દર્દી ફીકો અને કૃશ થતો જાય છે એને સંગ્રહણી કહેવામાં આવે છે એ પ્રસિદ્ધ છે વાતગુલ્મ, હૃદ્રોગ, પ્લીહારોગ, અર્શ અને પાંડુરોગ સાથે સંગ્રહણીનો ગોટાળો થવાનો સંભવ છે—ચરક સુશ્રુતમાં કહ્યું છે કે —

स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः । चरक चि-अ १५ श्लो ६१

हृत्पाण्डूदरगुल्मार्शःप्लीहाशङ्की च मानवः । सुश्रुत उ-अ ४ श्लो १७७

આમાંથી પ્લીહાની પેટ જોવાથી તરત ખબર પડે વળી ટાઢીઓ તાવ પહેલાં આવી ગયો હોય અને પ્લીહા વધેલી દેખાય તો રોગના નિદાનમાં શંકા જ ન રહે અર્શરોગને ઓળખવામાં મુશ્કેલી નથી પણ અર્શમાં લાંબા વખત સુધી લોહી જવાને પરિણામે પાંડુ થાય ત્યાં એના ચિહ્નો સંગ્રહણીને મળતા હોય ખરા હૃદ્રોગમાં ઝાડા મુખ્ય લક્ષણ નથી પણ પાંડુમાં, હૃદ્રોગમાં અને સંગ્રહણીમાં હૃદયમાં પીડારૂપ લક્ષણ સામાન્ય છે ટૂંકામાં એમ કહી શકાય કે પાંડુરોગના લક્ષણો સાથે સંગ્રહણીના લક્ષણો ઘણા મળતા છે જો કે ગ્રંથોના વર્ણનોમાં સંગ્રહણીમાં ઝાડાને અને પાંડુરોગમાં ચામડીની પાંડુતાને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે પણ મંદાગ્નિની વાત બેયમાં છે અને પાંડુરોગમાં જે ઝાડા થાય છે તેને પાંડુરોગના ઉપદ્રવ રૂપે આયુર્વેદે ગણેલ છે (જુઓ સુશ્રુત ઉ અ ૪૪ શ્લો ૩૮) ટૂંકામાં આ મળતાપણું એટલું બધું છે કે સંગ્રહણીમાં પોતાને હૃદ્રોગ ગુલ્મ કે પ્લીહારોગ થયા હોવાની શંકા તો ચરક સુશ્રુત કહે છે તેમ દર્દીને જ થાય છે પણ લાગે છે કે સંગ્રહણી એવી શંકા તો ચિકિત્સકને પણ થાય તો નવાઈ નહિ એ ગમે તેમ હો પણ ટૂંકામાં આયુર્વેદનો અભિપ્રાય તો એવો જણાય છે, કે પહેલાં પાચનશક્તિ બગડી જઈને કે તદ્દન ક્ષીણ થઈ જઈને ઝાડા થવા માંડે અને પરિણામે પાંડુતા સોજા વગેરે થાય તો સંગ્રહણી રોગ સમજવો અને જુદાં જુદાં કારણથી લોહી દૂષિત થઈને પાંડુતા પહેલી થાય અને અતિસાર પાછળથી થાય તો પાંડુરોગ સમજવો

હવે સંગ્રહણીમાં ઝાડા મુખ્ય છે અને અંગ્રેજીમાં જેને સ્પ્રુ Sprue કહે

છે તેમાયે ઝાડા મુખ્ય છે અને એ સામ્ય ઉપરથી ઘણા વખતથી સંગ્રહણી એજ સ્પ્રુ એવી માન્યતા પ્રચલિત થઈ છે

પણ ડૉ. આર એન ચોપ્રા ૧૯૩૬મા બહાર પાડેલા એ હૅન્ડબુક ઑફ ટ્રૉપીકલથીરેપ્યુટીક્સમા લખે છે કે "આ 'સ્પ્રુ' રોગ ગરમ દેશમા થાય છે, એ હિંદુસ્થાનમા યુરોપીઅનોમા અને એંગ્લોઇન્ડિઅનોમા ઘણ છે પણ હિંદીઓમા ભાગ્યેજ જોવામા આવે છે આ રોગ ઇન્ડો ચાઇનામા અને દક્ષિણ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમા થાય છે બીનાગવાળા ગરમ દેશમા લાંબા વખત સુધી વસેલા અને નબળા પડી ગયેલા લોકોને આ રોગ થાય છે' (પૃ ૮૭-) આ કથન જો સાચુ હોય તો પ્રાચીનકાળથી આ દેશના લોકોને–હિંદીઓને થતો સંગ્રહણી રોગ તે સ્પ્રુ નહિ એ સ્પષ્ટ છે અને એજ કારણથી સ્પ્રુ વિષે એ ગ્રન્થકર્તાએ ઉપર કહેલા ગ્રન્થમા જ વિચાર કર્યો છે અથવા બીજા પાશ્ચાત્ય શોધકોએ જે પુષ્કળ ઉહાપોહ કર્યો છે તે સંગ્રહણીના નિદાન ચિકિત્સા વિચારમા નિરૂપયોગી ગણાય બાકી સંગ્રહણી તો આ દેશનો જૂનો રોગ છે અને હજી લોકોને થતો જોવામા આવે છે માટે એને વિષે સ્વતંત્ર શોધખોળ કર્તવ્ય છે અને એ શોધખોળની એક દિશા જે મને સૂઝે છે તે સૂચવી દઉં

સંગ્રહણી અને પાંડુરોગના મળતાપણાનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એ મળતાપણું ધ્યાનમા રાખીને સંગ્રહણીનો દરદી જોવામા આવે કે એ પાંડુરોગી છે કે નહિ એ પહેલો વિચાર કરવો જોઈએ જો પાંડુરોગી હોય તો પછી મૂળ રોગ પાંડુરોગ છે કે સંગ્રહણી એ તપાસ કરવી એ તપાસ ચોક્કસ થઈ શકે એવુ ન હોય પણ પાંડુરોગ જેમા સ્પષ્ટ હોય તો પાંડુ રોગની ચિકિત્સા શરૂ કરવી પણ આ તો ચિકિત્સાની–વૈદક ધંધાની વાત થઈ, વૈદક શોધખોળની વાત ન થઈ એ હવે આવે છે

પાંડુરોગી નહિ એવા સંગ્રહણીના દરદીઓનો અભ્યાસ કરીને પાંડુ રોગથી ભિન્ન અને બીજી તરફથી અતિસાર તથા મરડાથી ભિન્ન સંગ્રહણીના સ્વરૂપની શોધખોળ કરવાની જરૂર છે ડૉ. ચોપ્રાના કથનમાથી જે અર્થ ઉપર કાઢ્યો છે તે અંતિમ નિર્ણય છે એવો મારા કહેવાનો અર્થ કોઈ ન કરે મારા કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે જેને આયુર્વેદિક વૈદ્યો સંગ્રહણી કહે છે તેના પાંડુ, અતિસાર વગેરેથી વ્યાવર્તક લક્ષણો બરાબર ચોક્કસ થયા પછી એ લક્ષણો અને ઉપશયાદિથી સંગ્રહણીનો સ્વરૂપ નિર્ણય આપણે કરવો જોઇએ અને પછી એ સ્પ્રુ છે કે કોઈ બીજો રોગ છે વગેરે બાબતની શોધખોળ કરવી જોઈએ આ તો મે સંગ્રહણીનો દાખલો લીધો છે, બીજા પણ ઘણા રોગોની બાબતમા પુષ્કળ શોધખોળને અવકાશ છે

હમણા શોધખોળ–રીસર્ચનો પવન વાયો છે એ પવન ખોટો છે એમ કહેવાની મતલબ નથી પણ જેઓ એ માર્ગે જવા ઉત્સુક છે તેમને દિશા સૂચવવાના ઉદ્દેશથી આ ટુકી નોધ લખી છે

દાઝયા ઉપર કૉડલીવર ઑઈલ

(લેખક—વૈદ્ય બાપાલાલ ગ વૈદ્ય)

હમણા હમણા અગ્રેજી વૈદ્યક માસિકોમા અગ્નિદગ્ધમા કૉડલીવર ઓઈલ વાપરીને લીધેલા અનુભવોની નોધો વારવાર આવતી જોવામા આવે છે અગ્રેજી વૈદ્યક માસિકોમા પોતાના ચમત્કારિક અનુભવોનુ વર્ણન મોટે ભાગે હોય છે જ

મારા મગજમા આ વાત હતી જ અને હાંસોટમા એક ૬ વર્ષનો છોકરો ઊકળતી દાળના તપેલામા પડયો એ પ્રસગે મે આનો અનુભવ પણ પણ કરી જોયો

એક વણિક ગૃહસ્થને ત્યા ૧૦-૧૫ ગામના લોકો ખાવા આવવાના હતા એટલે દાળનુ મોટુ તપેલુ ચૂલે ચઢાવ્યુ હતુ લોકો આવ્યા એટલે એ તપેલુ ચૂલેથી ઉતારીને રસોડાના ઉંબરા ઉપર ઠડુ પડવા મૂકયુ બરાબર આજ વખતે છોકરો પાછા પગે દોડતો દોડતો આવીને એમા પડયો તુરત જ સેઠે તેને બાવડેથી ઉપાડી લીધો અને પાસજે તલના તેલની બરણી ઘરમા ભરેલી હતી તે આખીજ દાઝેલા ભાગ ઉપર નાખી દીધી ચોટેલી દાળપણ આથી ઉખડી ગઈ અને દાઝેલો ભાગ સાફ રહ્યો તુરત જ ઘરના માણસોએ ચૂનાનુ નીતરૂ પાણી અને તલનુ તેલ સમાન ભાગે લઈ, હાથથી સારી રીતે ફીણીને દાઝેલા ભાગ ઉપર લગાવવા માડયુ

આટલુ કર્યા પછી મને બોલાવવા માણસ આવ્યુ અને હુ જઈને જોઉં છુ તો મોટા મોટા ફોલ્લાઓ ઉપસી આવેલા હતા બગલથી તે ઘુટણ સુધીનો ઘણોખરો ભાગ આવા ફોલ્લાઓથી વ્યાપ્ત થયો હતો બાળકની ચીસો સાભળી જતી નહિ! ૪–૫ જણા પખો નાખતા ઉભા હતા અને બાળકને પથારીમા સૂવાડી શકાય એમ તો હતુ નહિ એટલે હિચકા ઉપર એના પિતા બેસી બાળકને ઉધા માથે પોતાના ખોળામા ઊભો રાખ્યો હતો દાઝેલા ભાગ ઉપર ચૂના-તેલવાળુ મિશ્રણ હાથવડે નાખ્યે જતા હતા જાધનેડિય પડખેનો વક્ષણ પ્રદેશ બધા ફુલીને લાલચોળ થઈ ગએલા હતા નિતબ ઉપરની ચામડી તો ઉઝરડી ગએલી જ હતી એટલે મોટી મોટી લાહો પડેલી હતી બાળક ચત્તુ કે ઉતુ સૂઈ શકે એમ ન હતુ એટલે વારાફરતી માતા પિતા, કાકા વગેરે તેને ઉભડક ખોળામા લઈને હિંચકે બેસી હિંચકો ખાતા હતા ચુના તેલનુ મિશ્રણ છુટ્ટે હાથે નાખ્યે જતા હતા જેથી બધી જમીન પણ મિશ્રણથી ખરડાઈ ગએલી હતી

મે નાડી તપાસી, ૧૪૦-૪૫° સુધી હતી શ્વાસ તો સતત રડવાને લીધે તાણી ગણાય નહિ તાવ ૧૦૨ જેટલો હતો વખતે Collapse થઈ જાય એ બીકે ગટ્રી ય અને જૅલો ન ૧ ના નેનો એક એક ડોઝ આપ્યો અને મારી પાસે ચોકખા કૉડલીવર તેલની શીશી હતી તે આખી છોકરાના પિતાને આપી, લીંટનુ બંડલ આપ્યુ અને હવે પછી શ્નના તેલનુ મિશ્રણ કે બીજુ કઈ પણ શરીરે ન લગાડતા ફક્ત આ તેલમા જ લીંટ બોળી બોળીને દાઝેલા ભાગ ઉપર મૂકવા સૂચના આપી દર અધા અર્ધા કલાકે પોતા ઉપર તેલ છાટના જણાવ્યુ અને જો પટ્ટીઓ ઉખેડતા છોકરો બૂમ ન પાડે તો પટ્ટીઓ જ તેનમા બોળીન તે મૂકવી આટલી સૂચના સાથે તેના પિતા ઘેર ગયા કૉડલીવર મોટા વાડકામા કાઢી તેમા લીંટની ૪-૪ ઇચની પટ્ટીઓ બોળીને તમામ ભાગ ઉપર મૂકવા લાગ્યા થોડી થોડીવારે ઉપર તેલ ગમચાવડે નાખ્યે જતા કલાક પછી મે જઈને જોયુ તો છોકરો શાતિથી એક પડખાએ સૂઇ ગયો હતો અને જ્યારે જાગ્યો ત્યાર પણ બળતરા ઘણી ઓછી થયે લી હતી એટલે પહેલા માફક બૂમો પાડતો ન હતો

૪ કલાકમા ૧ શેર તેલ ખલાસ થયુ, તુરત જ ૧ ગૅલન શુદ્ધ કૉડલીવર ઓઇલનુ કેન તુરત ખાસ માણસને મોકલીને મગાવી લીધુ અને છુટથી તે વપરવા લાગ્યુ

સત્તાવીસ દિવસમા રૂઝાઈને સારૂ થઈ ગયુ આટલા દિવસોમા ૪ ગેલન તેલ વપરાયુ ૪ ગેલનની કિંમત રૂ ૧૫ થી ૧ થાય છે

આ તેલના પ્રયોગથી દરદીની પથારી પાસે એક માખી આવતી ન હતી દુર્ગધી એટલી સખત હોય છે કે દરદ ત્રીજે માળે હતો તો નીચે ઘરમા પેસતા જ તેલની દુર્ગંધી આવતી દરદીની પથારી પાસે બેસવુ મહા મુશ્કેલ લાગતુ શરૂઆતના ચાર દિવસો તા આ દુર્ગંધી અસહ્ય જ લાગી પછી નાક ટેવાઈ ગયા એટલે બહુ લાગતુ નહિ આ દુર્ગંધી તો મહાજ છુટકો આને લીધે કે પછી વેદનાને લીધે, શરૂઆતના બે દિવસોમા બાળકે કઈપણ પીધુ નહિ દૂધ યા કાફી કે મોસબીનો રસ મોઢે લે જ નહિ ત્રીજે દિવસે એને દૂધવાળો ચા પીવા મા યો સારૂ માનવુ છે કે દુર્ગધીને લીધે વવગિયા અને અહાર્ં જન્મ્યા હશે અને એને લીધે જ બાળક કઈપણ લઇ શકયુ હતુ નહિ આ દુર્ગધીની તીવ્રતા ઓછી કરવા મે ઊંચામા ઉંચુ અત્તર મગાવીને બાળકને વારવાર સુઘાડવા સૂચ યુ હતું અને જ્યાસુધી સારવાર ચાલી ત્યાસુધી અવારનવાર દરદી પાસે સુગધી અત્તર કે ને ટનુ પુમડુ આપવામા આવતુ સારવાર દર્મિયાન એક પણ માખી કે મ છર જોવામા આવ્યો નથી તેલને લીધે પથારી ઉપરની ચાદર પણ તેલમય થઈ જતી જે

ભાગ પથારીમા દ્રગાયને રહેતો તે ભાગમા તેનનુ નાનુ ખાબડુ ભરાતું હતું

કોઈવાર દિવસે પરુનુ એક ટીપુ જણાયુ હતી અગ્નિ દગ્ધમા જે એક પ્રકારની દુષ્ટ ગધ ઘણુમાથી આવે છે તે કદી જોવા જાણવામા આવી નથી

શરુઆતમા ૪-૪ કલાકે પટીઓ બદલવામા આવતી ૪ દિવસ પછી ચોવીસ કલાક સુધી પટ્ટી રાખવામા આવતી હમેશા સવારમા બાવળની છાલ અને લીમડાના પાનના ઉકાળાથી આખુ શરીર ધીરે ધીરે સાફ કરવામા આવતું પથારી કપડા વગેરે બધુજ બદલવામા આવતુ કપડા ચાદર વગેરે ઉકળતા પાણીમા બોળીને પછી ધોઈને આપવામા આવતા

તેલની રિન ધતાને લઈને પટ્ટી કદી ઘણુ ચાટતી નહિ ફક્ત જનને દ્રિય ઉપરની પટ્ટી સ્હેજનાજ ચોટતી અને ઉખેડતી વખતે સ્હેજ લોહીની ધારા જણાતી

આ બધા દિવસો દરમિયાન ગા તેનો પેશાબ ઝાડો ખુલાસો રહ્યો હતો ગુદાના ભાગ સુધી બળેલા છતાય ઝાડ કરતા કદી બાળકને દુખ થયુ નથી

શરુઆતથી જ જો આ તલનો પ્રયોગ કરવામા આવે છે તો પાક વગેરે કઈપણ થતુ નથી પાક થયા પછી એક અતિ ગધનો રદી મારી પાસે આવેલો તો સહુ ઉપર બાવળની છાલનુ ચૂર્ણ દાબેલુ હતું એટલે ઉપર કઠિન પડ બધાઈ ગએલુ અને અદર પરુ અને તેથી ન ઘધી હતા આની ઉપર મે કૅાડલીવર તેલનુ ડ્રેસીંગ કરવા માડ્યુ હતુ પરતુ ૪ દિનમમા મને કઈપણ ફેર જણાયો ન હતો પછી તો એ દરદી મારી પાસે આવ્યો જ નથી પરતુ એક વખત પરુ થવા પામ્યુ હોય તેવા અગ્નિદગ્ધમા સયોફળદાયી આ તેલ નથી એવા અનુમાન પર હુ આવ્યો છુ

પરીક્ષા પરિણામ

અનેની સ્વામીનારાયણના મદીર પાસે આવેલી આ આયુર્વેદ પાઠશાળા (૨૭૮૬)માથી શ્રીo દિ બા વ આયુર્વેo વિદ્યાપીઠની આયુર્વેદ ભિષક્ પરીક્ષામા બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓનુ પરિણામ નિચે મુજબ આવ્યુ છે

નામ	વિષય	
દ્રનાતય બાકે	આયુર્વેદ ભિષક	ઉત્તીર્ણ
ન્રકાત વ્યાસ	,	,,
રામચદ્ર ઉપાધ્યાય	૧-૨-૪-૭	
ચદ્રશકર ઉપાધ્યાય	૧-૩-૫-૮	
શિવશકર પુરોહિત	૨-૪-૫	

પાઠશાળાનુ પરિણામ ૪૫ ટકા ગણાય

હોમીયો ચિકિત્સામા થતો લસણનો પ્રયોગ

(લેખક—નગ્ન અમૃતલાલ હેનચ દ ગણાત્રા)

આપણા પૂર્વજોમા દીર્ઘદૃષ્ટિ હતી અને તે ત સમયના સૂ રૂપે આજે પણ ય ઠ તત આપણી નજર પડ છે તેઓના એ મૂત—અનુભવો અદ્યાપિ પર્યત દીર્ઘદૃષ્ટિ રૂપે લખાઈ રહ્યા છે છતાયે તે અનુભવોનુ મર મૂલ્ય આપણે ત્યાર જ જાણીને આંકી શકીએ કે જ્યા તને ચાલુ જમાનાના વિજ્ઞાનથી સાકલી તે વસ્તુ તરિકે આપણા અનુભવમા ઉતારીયે 'પ્રગતિ'ને નામે આજસુધી જે સાધના થઈ કહેવાય છે તેને, મ્હારા મતે, જૂનાપુરાણા અગો નના લમાસમા જમાનાના અનુકૂલ લોકોપયોગી વસ્તુ તરિકે રજુ કરેલા છે એમ માનુ છુ

'લસણ અને હાઇબ્લડપ્રેસર' ને લગતી ચર્ચાઓમ આ લેખ માહિતી પણ નવી દિશાએ કક અગે ઉપયોગી થઈ પડશે એટલે અહીં રજુ કરૂ છુ

નવી સર્દીમા (મ વાપરીને કેન્ટેક આગળે લાભ મેળવ્યો છ) વપરાતુ અને પલાડુમાથી તયાર થતા Alium cepa ની માફક Alium Sative ન સણમાથી બને છે આ ટીંચર છે

(I) વિશેષ લક્ષણો

(૧) મ્હોમાથી ઝરતો અત્યત લાલાસ્રાવ અને વાયુના તીવ્ર ઓડકાર

(૨) અત્યત ઉધરસ,પાગળાની હેઠે વે ના અને કફ વિશેષ પ્રમાણમા બળવો

(૩) સ્તનગ્રથીઓની વૃદ્ધિ અને સોરા (Psors) તેમજ Iliacs (શ્રોણીપક્ષીણી પેશી)મા સખત દુખાવો

(II) બહુ દર્શનનુ પરિણામ (clinical Result) જૂના કાસરોગમા જેમા કફ વિશેષ પ્રમાણમા પડતો હોય, જીભ ચોકી લાલ અને પેપીની (Papilla) વગરની હોય, મ્હેજ ઠડી લાગતા ચેત ર મા વધા થાય તેમા આ દવા સારૂ કામ આપે છે 'પપીલી શૂન્ય જિહ્વા' એ દવાનુ પરિચાયક લક્ષણ છે એમ કેટલાકનુ માનવુ છે ડૉ પટ્રીજ કહે છે, કે પાચનના અવયવો અને શ્વાસયત્રોપર Herpes નામક ચર્મરોગ થવાથી જીભ પર આવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે ડૉ અતુલ કૃષ્ણ એમ જ માને છે કે પાચનના અવયવોમા ઉત્તેજના (irritation)ને અગે મ્યુકસ મેમ્બ્રેનના આવરણ (coating) પર આ પ્રમાણે થાય છે

(III) ખાસ નોધવા જેવુ હોમીયો ચિકિત્સામા આનો જોઇએ તેવો પ્રયોગ ન થવા છતા યે જૂના આયુર્વેદીય ચિકિત્સકો તેમજ યુનાની હકીમો ઉધરસ અને પાચન સબધી ફરિયાદોમા આનો પ્રયોગ કરતા ડૉ અતુલકૃષ્ણ કહે છે, લસણમાથી તૈયાર કરી બનાવેલુ ટીંચર મેં વાપર્યું છે જૂની ઉધરસ, હાફ, છાતીનો દુખાવો અને તરહ તરહની સ્થિતિમા, ઉપરાંત નદીઓના શોથમા તેમજ જુના રાગમા ક્ષય સ્થિતિમા (Adynamic Stage) આ દવા સારો લાભ આપે છે

એક ત્રીસ વર્ષની સ્ત્રી ૧૦-૧૫ વર્ષથી ગ માલા ા ાથી પીડાતી આના અંગે બગલ તેમજ ગળામા ગાંઠો હતી એક વા નવા તાવ પણ આવ્યા કરતો ઉધરસ અને ક્ષુધામાંદ્ય પણ હતા ઘણા ઈલાજો કર્યા પણ કાંઈ ગુણ ફાયદો થયો નહીં આખરે અમે (ડૉ અતુલ્ય) આ વાનો આભ્યંતરિક તેમજ બાહ્ય પ્રયોગ આપ્યો તેને સપૂર્ણ રીતે આરામ મળ્યુ

સાભળ્યુ છે કે શ્રીયુત વિપીન બિહારી ભટ્ટચાર્યે "સૂક્ષ્મ આયુર્વેદ" નામક નવીન ચિકિત્સા મતે આને એક મુખ્ય તેમજ ગુણદાયક ઔષધિ તરિકે જણાવ્યુ છે

ગ્રંથ સંદર્ભ—(૧) હોમીયો મટેરીયામેડીકા

ભિષગાચાર્ય અમીય માધવમલીકનો સ્વર્ગવાસ

આયુર્વેદનુ અંગ્રેજીમા એકજ સામયિક છે અને તે 'જર્નલ ઓફ આયુર્વેદ' તેર વર્ષથી ચાલે છે ભારતની સમસ્ત આયુર્વેદાનુયાયી જનતાનુ અંગ્રેજીમા નીકળતુ આ એક જ મુખપત્ર હોવા છતા એલોપથી સામયિકોમા પ્રગટ થતા લખાણો સાથે જર્નલ ઓફ આયુર્વેદના લખાણો સરખાવી જોનારને આયુર્વેદનુ જર્નલ દરિદ્ર-અતિ દરિદ્ર લાગે એવી સ્થિતિ છે પણ આ દરિદ્રતાનો દોષ જર્નલના સચાલકોને માથેજ પડયો નથી દોષ ઘણા વ્યાપક-સમસ્ત આયુર્વેદ જગતનો છે આયુર્વેદ જગત જેવુ છે તેવુ આ જર્નલ છે ઇ સ ૧૯૨૪મા આ જર્નલ નીકળ્યુ છે એ વખતે એના વ્યવસ્થાપક તંત્રી ભિષગ્ભૂષણ કવિરાજ એ ગ્રી વિશારદ હતા અને મ-મ-કવિરાજ ગણનાથસેન તથા ડૉ ગિરીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય તંત્રી મંડળમા હતા પાછળથી તો પ્રધાન તંત્રીજ ડૉ ગિરીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય હતા અને એના ઇ સ ૧૯૩૫ના ઓગષ્ટમા સ્વર્ગવાસ પછી સ્વ અમીયમાધવ મલીકે તંત્રીપદ ગ્રહણ કર્યું હતું સભાળ્યુ હતુ સ્વ ગિરીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય પી એચ ડી આતરરાષ્ટ્રીય કીર્તિવાળા એક સંશોધક હતા, એ પ્રસિદ્ધ છે એવા પુરૂષની ગાદીએ બેસવુ એ સહેલુ નથી છતા સ્વ મલીકે એ પદ શોભાવ્યુ હતુ સ્વ મલીક કલકત્તાની મેડીકલ કોલેજના મેડીકલ ગ્રેજ્યુએટ હતા ઇ સ ૧૮૯૮ મા મેડીકલ કોલેજમાથી ઉત્તીર્ણ થઇને તીપેરા રાજ્યના મેડીકલ ઓફીસર થયા હતા અને વીશ કરતા વધારે વર્ષ સુધી એ પદ ઉપર રહ્યા ત્યા સુધીમા શસ્ત્રચિકિત્સક અને સ્ત્રીરોગ ચિકિત્સક તરીકે નામના મેળવી હતી તે નોકરીમાથી નિવૃત્ત થયા પછી પાંચ વર્ષ સુધી આયુર્વેદનો અભ્યાસ તથા ધધો કર્યો એ સમય દરમીયાન અષ્ટાંગ આયુર્વેદ કોલેજમા તથા સ્વ કવિરાજ શિરોમણિ શ્યામાદાસ વાચસ્પતિદ્વારા તથા તેના આશ્રયથી

ચાલતી અને સ્વ દેશબંધુદાસે ઉઘાડેલી વૈદ્ય શાસ્ત્રપીઠ નામની સંસ્થામાં શારીરના અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું અષ્ટાંગ આયુર્વેદ કૉલેજના સ્થાપક અને આત્મારૂપ સ્વ કવિરાજ યામિની ભૂષણરાય એમ એ, એમ બી એમણે સ્વ મલીકના ગુણોથી ખુશી થઈને શહેરના કવિરાજોને બોલાવી તેઓ પાસે ભિષગ્રત્નની પદવી અપાવી હતી

આયુર્વેદના અનુસરણ દરમીયાન હોમીઓપથી અને આયુર્વેદ વચ્ચે વિચારનું ઘાડું સામ્ય જોઈને એમને ભારે અસર થઈ હતી અને બંગાળના અગ્રગણ્ય હોમીઓપથિક દાક્તરોમાં આયુર્વેદના વાત, પિત્ત અને કફના સિદ્ધાન્ત અનુસાર હોમીઓપથીની ચિકિત્સા કરનાર એ એકજ હતા તેઓ માનતા હતા કે હોમીઓપથીની Psoric Sychotic અને Syphilitic પ્રકૃતિ આયુર્વેદની વાત, પિત્ત, કફ પ્રકૃતિને મળતી છે એના વ્યાખ્યાનોમાં અને લખાણોમાં દેખાય છે તેમ પ્રાચીન આયુર્વેદ તરફ તેઓને ઘણું અને અસંદિગ્ધ માન હતું અગત્યની કોઈ પણ આયુર્વેદિક સભામાં ગયા વગર તેઓ ભાગ્યેજ રહેતા આયુર્વેદ તરફની એમની ભક્તિ પ્રસિદ્ધ છે જેમાં તેઓને આમંત્રણ નહોય તે આયુર્વેદિક સભા સંમેલન અપૂર્ણજ સમજવું પોતે યોગ્ય ગુરૂ પાસે રહેલું આયુર્વેદનું શિક્ષણ લઈને પારંગતતા ન મેળવી એ માટે એમને હમેશાં ખેદ રહેતો બીજી વૈદ્યકવિદ્યાઓ પાસે તેઓએ વ્યર્થ જ ભિક્ષા માગી હતી બાકી એનું ભિક્ષાપાત્ર તો સ્વભૂમિની પદ્ધતિએ ભરી દીધું આયુર્વેદના સાચાપ્રેમી તરીકે એક અગત્યના પ્રસંગે તેઓએ ઉપલા ઉન્નત અને સુંદર વિચારો દર્શાવ્યા હતા પ્રાચીન ઋષીઓ તરફ તથા તેઓની ઉદાત્ત પદ્ધતિ તરફ તેઓને ઘણું માન હતું અને તેઓના મત પ્રમાણે, આધુનિક જડજીવનના વિલાસો અને કોલાહલોની રહિત શાંત વાતાવરણમાં આયુર્વેદની પ્રતિભાનો વિકાસ થઈ શકે કારણકે આ પ્રતિભાની પૂર્ણતા માટે, તત્વજ્ઞાન, નીતિ, ધર્મ, માનસશાસ્ત્ર વગેરે લોકોત્તર વિદ્યાઓનું જ્ઞાન આવશ્યક છે આમ છતાં અલબત્ત માનવ શરીર અને તેના કાર્યો, શરીર અને મનના રોગો અને તેના સાચા ઉપાયો એનું જ્ઞાન તો આવશ્યક છેજ સ્વ મલીક જે આધુનિક જીવનની વ્યસ્તતામાં દુર્લભ છે તે નિર્મળ આયુર્વેદના અગ્રણી હતા

ભારતના પોતાના આયુર્વેદ શાસ્ત્ર તરફ સ્વર્ગસ્થને સાચો પ્રેમ હતો નીચેના એક બે દાખલાથી આ વાત સાબીત થશે જો કે તેઓ પોતાના પુત્રને હોમીઓપથીના ધંધાને માટે વાળ્યો છતાં પોતાના વારસને ચાર વર્ષની આયુર્વેદિક કેળવણી પણ સાથે સાથે અપાવી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી પ્રસૂતિ વિદ્યામાં માસ્ટરની ડીગ્રી મેળવવા માટેની ટ્રેનીંગ લેવા માટે તેઓ મેડીકલ કોલેજમાં જોડાયા આ કાર્યને અંગે તેઓ માતૃમંદિર તથા આયુર્વેદ તરફ ખેંચાયા ક્રમશ ગહન અને લોકોત્તર જ્ઞાનથી ભરેલા તંત્ર

શાસ્ત્રની બીજી શાખાઓનો તેઓને પરિચય થયો અને છેવટ ઉપર કહેલી એલોપથીક રીતી માટેના પ્રયત્નો તજી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો જેમ જેમ તેઓ આ રસ્તે જતા ગયા તેમ તેમ યોગ શાસ્ત્રનું ખેચાણ વધ્યું અને સમાનનું સમાનવી આખ્યાન એ યાગે આ બુદ્ધિના પ્રદેશના પ્રયાસમાંથી તેઓ સરસ્વતન ઘુડરોફના બંધનમાં આવ્યા આ બે વિદ્વાનોએ એકજ દેવીની ઉપાસના કરતા આ સત્કાર મળ્યા થી ઘણો લાભ મેળવ્યો

આ વિદ્વાનના શરીરની સ્થિતિ તો જાણીમાંને ઘણા વખતથી હતી પણ અભાવ ઘણા કરૂપ સંજોગોમાં બન્યો તેઓ જર્નલ ઓફ આયુર્વેદ માટે એક લેખ લખાવતા હતા ત્યાં એકાએક તેઓને સંન્યાસ (apoplexy) નો હુમલો આવ્યો અને વાણી બંધ થઈ ગઈ આ તો માંદગીમાં પહેલા બચ્યું અને પછી કાળક્રમે [illegible] પી ગયો

(જર્નલ ઓફ આયુર્વેદના ૧૯૩૬ના ડીસેમ્બર અંકમાંથી)

પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજ

ડા પોપટ યુનિવર્સિટી ઓફ આયુર્વેદ

અને ૧૯૩૭ના [illegible]

'ઉપવૈદ્ય,' 'રસવૈદ્ય' અને 'ભિષક' ના પ્રમાણપત્રો માટેની અને 'ભિષગ્વર ગ્રેજ્યુએટ ઓફ ધી પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજ'ની પદવી માટેની તેમજ વિદ્યાર્થીનીઓ માટે "નાત્રિકા પરિચારિકા"ના પ્રમાણપત્ર માટેની રીત નવની જુદી જુદી પરીક્ષાઓ લેવાશે હાલમાં તા૦ [illegible] ઓગસ્ટ ૧૯૩૭ થી શરૂ થશે પરીક્ષામાં બેસવા ઈચ્છનાર પોતાની અરજી, જરૂરી ફી અને પ્રમાણપત્ર જોડે તા૦ ૧૯ ઓગસ્ટ ૧૯૩૭ સુધીમાં મોકલી આપવી જોઈએ

યુનિવર્સીટીને માન્ય તેવી શિક્ષણ સંસ્થા અથવા અધ્યાપકની દેખરેખ હેઠળ અભ્યાસ કરનાર કોઈ પણ વિદ્યાર્થી, તે મતલબનું પ્રમાણપત્ર રજુ કરી પરીક્ષામાં બેસી શકશે

ચાલુ વૈદ્યકીય ધંધો ચલાવતા મહાશયો માટે 'વૈદ્યવર''ના પ્રમાણપત્ર અને "આચાર્ય"ની પદવીની યોજના કરવામાં આવી છે આ પ્રમાણપત્ર અથવા પદવી [illegible] તપાસ પછી [illegible] મળી શકે છે

પરીક્ષાઓ માટે વિશેષ જાણવા ઇચ્છનારને સંસ્થાની અંગ્રેજી હેન્ડબુકની એક નકલ, રૂ ૦-૧૪- ચૌદ આનાની પોસ્ટ ટિકિટો મોકલવાથી મળશે અને રૂની હકીકતવાળી ગુજરાતી સારની પુસ્તિકા -૨- બે આનાની પોસ્ટ ટિકિટ બીડનારને મળશે પત્રવ્યવહાર કોઈ પણ ભાષામાં થઇ શકશે

હુકમથી સહી પ્રતાપકુમારવૈદ્ય

જી પી એ સી ઓન સેક્રેટરી તા ૨૮-૬-૧૯૩૭ કાલેજ યુનિવર્સિટી ઓફીસ, વૈદ્યભુવન ભૂલેશ્વર, મુંબઈ

રાજયક્ષ્મા (ક્ષય)[1]

(લેખક—વૈદ્ય જગજીવન પ્રેમજી રાજગુરૂ)

(૧) ભૂમિકા

૧ ક્ષય વિષે આયુર્વેદિક ચિકિત્સકોનુ નિદાન—

ચરક અને પછીથી સુશ્રુત પણ એમજ જણાવે છે કે આ રોગ નક્ષત્ર રાજચંદ્રને થયેલો એટલે રાજયક્ષ્મા કહેવાય રોહીણીની સાથે અતિશય વિષયભોગ કરવાને પરિણામે ચંદ્રને ક્ષય થયો હતો ચરકે આપેલી આ દંતકથા સાચી હો કે ન હો પરંતુ સાર તારવી કાઢતા આ રોગનું મૂળ કંઇ બીજુ નહીં પણ શુક્રક્ષય જ છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું જ નથી પરંતુ પાછળથી આ રોગના નિદાનની વ્યાપકતા બતાવેલી હોઈ કેવળ એકલા શુક્ર ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ નહીં પરંતુ રસાદિક વાહક ન થવાને લીધે તે થઈ આવે છે રસક્ષય થવા માંડી અનુક્રમે ધીરે ધીરે શુક્ર પર્યંતની ધાતુઓ ક્ષીણ થતી હોવાથી તેને અનુલોમ ધાતુક્ષય કહે છે અને અતિવ્યાયામ, હસ્તમૈથુન, વગેરે કારણોને લીધે થયેલા શુક્રક્ષયમા ધીરેધીરે અનુક્રમે શુક્રથી માંડી છેક રસ સુધીની ધાતુઓ ઘસાતી જતી હોવાથી તેને પ્રતિલોમ ક્ષય કહ્યો છે

अनक रोगानुगतो बहुरोग पुरोगमो
राजयक्ष्मा क्षय शोषो रोगराडिति च स्मृत ॥

(અનેક રોગના પરિણામ રૂપ અને રોગોના કારણરૂપ એવા આ રોગ રાજયક્ષ્મા, ક્ષય, શોષ કે રોગરાટ કહેવાય છે)

રાજયક્ષ્મા એટલે જ ક્ષય અથવા શોષ આ રોગ રોગોનો રાજા હોવાથી તેને રાજયક્ષ્મા કહે છે એવી માન્યતા છે ગરમી વગર કોઈ વસ્તુ ઘસાતી કે શોષાતી નથી જ એટલે તાવ અથવા જ્વર કે જે વધેલી ઉષ્મા, શરીર ઉષ્માના જ અપર નામો છે તે આ રોગમા પ્રધાન લક્ષણ તરીકે હોય છે અને જ્વર રોગરાટ્ હોવાથી જ વાગભટ્ટે અહીંઆ યક્ષ્માને રોગરાટ્ કહ્યો છે હાલમા એવી ગણતરી કરવામા આવી છે કે મરણ પ્રમાણનો $\frac{1}{7}$ ભાગ આ રોગને જ આભારી છે બનિયને એને 'કેપ્ટન ઓફ ધ મૅન ઓફ ડેથ' (જમડાઓનો અધિપતિ) કહ્યો છે

---

૧ વદ્ય જીવનદાસ આયુર્વેદીય પાઠશાળા મુંબઇ તરફથી મળેલા

૨ ક્ષય વિષે એલોપેથિક ચિકિત્સકનું નિદાન —

એલોપેથિક ડોકટરો જણાવે છે કે ક્ષયનું પ્રધાન કારણ એક જાતના જંતુઓ (Germs) છે તેને અંગ્રેજીમાં બેસીલસ ટ્યુબરક્યુલોસીસ (Becillus Tuberculosis) કહે છે ફેફસામાં આ જંતુઓ પ્રવેશ કરે છે ત્યારેજ આ રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે આ જંતુઓ, ક્ષયરોગીના થુંક અને કફમાં રહેલા છે રોગી જ્યાં ત્યાં થુંકી નાખે છે તેમાથી તે જંતુઓ તદુરસ્ત માણુસના શરીરમાં શ્વાસદ્વારા ફેફસામાં અને ભોજનદ્વારા હોજરીમાં પ્રવેશી જાય છે, અગર તો વશમાં કોઈ મનુષ્યને એ રોગ થયો હોય તો તેની સાથેના ખાવા પીવાથી પણ એ જંતુઓ બીજાના શરીરમાં પ્રવેશવા પામે છે અને ક્ષય પેદા કરે છે

હવા અને ધૂળમાં જેમ બીજા જંતુઓ ઉડતા હોય છે તેમ ક્ષયના જંતુઓ પણ એકથી બીજે સ્થળે ઉડતા જ હોય છે તે હવા કે ખોરાક દ્વારા તદુરસ્ત માણસના શરીરમાં પ્રવેશી ત્યાં પોતાના ડેરા (તબુ) જમાવે છે આ જંતુઓ ક્ષણેક્ષણે વધતા જતા હોય છે રોગીના થુંક કે બલગમ દ્વારા બહાર નીકળીને તદુરસ્ત માણસને પણ મારે છે એ એટલા ઝીણા હોય છે કે આપણી આંખોથી દેખી શકાય જ નહિ, પરતુ સૂક્ષ્મદર્શકની મદદથી જોવામાં આવે તો અલ્પવિરામના આકારના એ જંતુઓ જોઈ શકીએ છીએ

જ્યાં ક્ષયરોગીને આરામ થયો એમ જણાય છે ત્યારે ડોકટરો એકસરે કિરણોથી રોગીના શરીરનું લોહી તેમજ થુંકની પરીક્ષા કરે છે જો તેમાં ક્ષયના જંતુઓ માલમ પડતા નથી તો ક્ષયના જંતુઓ નાશ પામી ગયા એમ જણાવે છે આ રોગના જંતુઓ ચોવીશ કલાકમાં રોગીના શરીરમાં ત્રણથી ચાર પળ સુધીની સખ્યામાં વધી જાય છે એ રીતે વધતા વધતા રોગીના ફફસાને ઘાયલ કરી નાખી ફેફસામાં સડો પેદા કરે છે આમ સડો થવાના કારણો રોગીના થુકમાં લોહી અને પરુ આવવા લાગે છે તેથી રોગી કમજોર બનતો જાય છે દિવસે દિવસે આ જંતુઓની સખ્યા અને બળ વધતા દુર્લભ માનવદેહનું સત્યાનાશ વળી જાય છે જેને ક્ષય થયેલો છે એવા માણસે થુંક કે બગડો જ્યાં ત્યાં ન ફેંકતા પીકદાનીમાં નાખવા, અને તેમાં થોડુ પાણી નાખી તેમાં કાર્બોલિક એસીડ નાખવું કે જેથી ક્ષયના જંતુઓ નાશ પામી જાય નહિતર એ જંતુઓ બીજાના ફેફસામાં તેનો નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થશે

ક્ષય એ જંતુમૂલક થનારો રોગ છે એવી જાતનું નિદાન આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં નથી એમ ડોકટરો કહે છે અને આયુર્વેદનું યથાર્થ જ્ઞાન જેને નથી એવા વૈદ્યભાઈઓ પણ એવે વખતે અજ્ઞાનથી આયુર્વેદમાં સગ્રહ થયેલા

એ નિદાનને પ્રકાશમાં લાવી શક્તા નથી પરંતુ આપણા ત્રિકાળજ્ઞ ઋષિમુનિને ક્ષયનો રોગ કેવી રીતે થાય છે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન હતું અથર્વવેદ-શતપથ બ્રાહ્મણ-માં એક શ્લોકની મતલબ એવી છે કે "હે દેવ, આપ ગમે તેવા કમજોર કેમ ન હો, આપ ઊંઘવાબેસવામાં, ભલે અત્યંત અસમર્થ હો તો પણ આપ જ્યાં ત્યાં થુંકશો નહીં, કારણ કે એ યક્ષ્મા રોગ એક પાપ છે, અને એ પાપી એ રીતે બીજા પર ચઢી બેસે છે" એ પ્રમાણે જણાવેલું છે

આ યક્ષ્મા એ ચેપી રોગ છે એકનામાંથી બીજામાં જલદી પ્રવેશી શકે છે, અથવા કે ક્ષયના જંતુઓ એકના થુંક કે બળગમમાંથી નીકળી નાક, મુખ વગેરે દ્વારા દ્વારા બીજામાં પ્રવેશે છે, અને તેના પ્રાણનો નાશ કરે છે

રાજયક્ષ્મા શબ્દના અર્થની વ્યાપ્તિ એટલી બધી મહાન્ છે કે તેનો યથાર્થ પર્યાય અંગ્રેજીમાં મળતો નથી, પરંતુ થાયસીસ (Pthisis) કે કન્ઝમ્પ્શન (consumption) જેને કહે છે તેજ કંઈક ક્ષય રાજયક્ષ્માને મળતો છે જુના પાશ્ચાત્ય લેખકોએ ક્ષયના વર્ણનો આપેલા છે, પણ તે બધા ય લેખકો આત્રેય કરતાં અર્વાચીન છે તેમાંના કેટલાકના વર્ણનો તો આયુર્વેદને મળતા છે ઈ સ પૂર્વે ૧૬૦ ના અરસામાં હિપોક્રેટિસે એનું વર્ણન આપેલું છે ઈ સ ૧૭૦ માં ગેલને ચરક-સુશ્રુતને મળતું જ વર્ણન કરેલું છે અર્વાચીન સમયમાં ઈ સ ૧૮૯૫ સુધી તો આ રોગની જંતુમૂલક સંપ્રાપ્તિનો કોઈને ખ્યાલ રહ્યો નહોતો પણ ત્યારપછી સંશોધકોએ એ રોગના નિદાનપર દૃષ્ટિ દોડાવીને શોધખોળ કરવા લાગ્યા તેમાં કોકિને જય મળ્યો અને તેણે શોધી કાઢયું કે ક્ષય એ એક જાતના જંતુથી થનારો વ્યાધિ છે

ખેતર અને બીજ જેવી માણસના શરીરની અને આ જંતુની સ્થિતિ છે કુદરતે જ એવી સાવચેતી લીધી છે કે માણસના શરીરમાં આ જંતુઓનું બી (બીજ) બનતા સુધી ઊગી જ ન શકે ભલે ને એ જંતુઓ શ્વાસદ્વારા પ્રવેશે, પણ તેની અસર થાય નહીં, પરંતુ મનુષ્ય કુદરતની વિરૂદ્ધ જઈને વર્તતો હોય છે અથવા તો પોતાની રોગનિરોધક શક્તિઓને ઘસી નાખતો હોય છે અથવા તો વારસામાંજ શરીર એવું મળી ગયેલું હોય છે કે જેમાં જીવનશક્તિ ઓછી હોય, ક્ષયના જંતુઓ હવામાંથી એ કમજોરના એટલે ફરવાને લાયક ભૂમિકા વાળા મનુષ્યના શરીરમાં શ્વાસ કે ખોરાકદ્વારા પ્રવેશ કરે છે અને રોગ પ્રતિરોધક શક્તિ ઓછી હોવાના કારણે એ જંતુઓ મનુષ્યના દેહમાં પ્રવેશીને પોતાની શકિત બતાવવા સમર્થ બને છે

૩ ક્ષયની વિશેષ ભૂમિ ગુજરાત —

હિંદુસ્થાનમાં દિન પ્રતિદિન ક્ષયનો વધારો થતો જાય છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે અને વાત પણ સાચી છે આપણા ગુજરાતના અમદાવાદ શહેરમાં

અને ૧૯૧૯ મા ક્ષયના મરણનુ પ્રમાણ ૬૨ હજારની વસ્તીમા ૫૮૧ આવ્યું હતુ આટલુ મોટ પ્રમાણ અત્યાર સુધી આખા હિંદુસ્થાનમા ક્યાય પણ જોવામા આવ્યુ નથી વળી એમ પણ સાબિત કરવામા આવ્યુ છે કે આખી દુનિયામા સૌથી વધારે પ્રમાણમા ક્ષય કયાય પણ જોવામા આવતો હોય તો તે ગુજરાતના આ શહેરમા જ છે

ક્ષયરોગને માટે હિંદુસ્થાનમા ખરાબ પ્રદેશ કયા? એની પણ નિષ્ણાત ડોક્ટરોએ તપાસ કરી છે ક્ષયને માટે ખરાબ પ્રદેશમા ગુજરાતની ગણતરી કરી છે એ મો ગુજરાતીઓએ ધ્યાનમા લેવુ જોઈએ

૪ કેવા લોકોમા, કેવા સજોગોમા ક્ષય ઉત્પન્ન થાય છે—

સુધરેલી અથવા અમુક રીતે આગળ વધેલી પ્રજાઓના સસગમા આવવાથી પછાત ગણાતી કોમોને આ રોગ જલદી લાગુ પડે છે ૩૦-૪૦ વર્ષ પહેલા જે પ્રદેશમા એક પણ ક્ષયનો દરદી જોવામા આવતો નહોતો તે પ્રદેશમા વિદેશીઓના વસવાટ બાદ ભયકર ક્ષયપ્રમાણ જોવામા આવે છે દાખલા તરીકે આજથી ૪૦-૪૫ વર્ષ અગાઉ કાશ્મીરમા ક્ષયરોગ બહુ ઓછા પ્રમાણમા બ કે નહી જેવો જોવામા આવતો, પણ આજે ત્યા ક્ષય એ મુખ્ય રોગ થઈ રહ્યો છે હિમાલયના ઘણા ખરા પ્રદેશોની આવી જ સ્થિતિ છે છોટાનાગપુરમા વીસ વર્ષ અગાઉ આ રોગનુ ચિહ્ન સરખુ જોવામા આવતું ન હતુ પણ અત્યાર તે પ્રદેશમા ક્ષયના રોગીઓ હવા ફેર માટે જવા લાગ્યા, પછી ક્ષયરોગે ઘર ઘાલ્યુ છે જે જે પછાત ગણાતા પ્રદેશોમા સુધરલી પ્રજા ઘુસી છે તે તે પ્રદેશોમા ક્ષયનો ખૂબ જ ફેલાવો થયેલો છે ગયા મહા યુદ્ધમા જ્યારે આફ્રિકા અને હિંદની સેનાઓ યુરોપમા ગઇ હતી ત્યારે આ સેનાઓને ક્ષયરોગ જલદી લાગુ પડેલો એનું કારણ સુધરેલી પ્રજાના સસગનુ જ ગણી શકાય હિંદુસ્થાનના હવાપાણી ક્ષય રોગને માટે અનુકૂળ નથી ક્ષયનો આટલો બધો પ્રચાર આ દેશમા ૫૦ વર્ષમા જ થયો છે આ બાબતમા સ્થિતિ એટલી બધી ગભીર થઈ પડી છે કે સારા સારા ચિકિત્સકોને હિંદુસ્તાનના ભવિષ્ય માટે ભય ઉત્પન્ન થયો છે

૫ ક્ષય રોગને આવાહન કરનારા કારણો—

ક્ષય થવાના કારણો જો ત્રણ ભાગમા વહેચી નાખીએ તો નીચે પ્રમાણે ગણી શકાય (અ) આર્થિક (બ) સામાજિક અને (ક) વૈજ્ઞાનિક

(અ) આર્થિક કારણોનો વિચાર કરીએ તો હિન્દુસ્થાન તેની ગરીબી માટે જગમશહુર છે આવી અસહ્ય ગરીબીમા શરીરોપયોગી પૌષ્ટિક ખોરાક બધા ક્યાથી ખાઈ શકે? પરિણામે અર્ધ ઉપરની પ્રજા અધભૂખી રહે છે લાખો ભૂખે મરે છે દૂધ, દહીં, ઘી, ઇડા, માસ, ફળ ઈત્યાદિ ખોરાક

મેળવવા માટે હિંદુસ્તાનના લોકો પાસે પૈસા નથી આમ ખોરાકના અભાવે પ્રજાની જીવનશક્તિ (Vitality) ઘટી છે જીવનશક્તિસંપન્ન પ્રજા જ રોગોનો સામનો કરી શકે હિન્દુસ્થાનમા જીવન શક્તિની ઉણપ છે અને તે તેની ગરીબીને આભારી છે ગરીબીને લીધે હદ ઉપરાતનુ કામ કરવુ પડે છે મોટા કારખાનાઓમા લાખો સ્ત્રીપુરુષો રાતદિવસ ભૂખે મરી મજુરી કરે છે યત્રોમા કચા પિસાઈ જાય છે રહેવાના ઘરનુ ઠેકાણુ નથી હોતુ પ્રજા વધી છે કમાવાના સાધન નથી આ સ્થિતિમા ક્ષયનો ફેલાવો કેમ ન થાય? ગરીબી એ ક્ષયનુ મોટામા મોટુ કારણ છે (ખ) સામાજીક કારણો એ પણ ક્ષયની ઉત્પત્તિમા અગત્યનો ભાગ ભજવે છે બાળલગ્નો, વૃદ્ધલગ્નો પડદાનો રિવાજ અને પ્રસૂતિ કાળમા જોઈતી સભાળ નથી લેવાતી તે પણ એક કારણ છે સુવારોગમાથી અનેક સ્ત્રીઓને ક્ષયરોગ લાગુ પડે છે પડદામા વસનારી સ્ત્રીઓને જોઈતા પ્રમાણમા સૂર્યપ્રકાશ અને સ્વચ્છ હવા મળતી નથી હિંદુ કરતા મુસલમાન કોમમા પડદો વધુ હોવાથી તે કોમમા ક્ષયનુ મરણપ્રમાણ વધારે છે બાળલગ્નના ભયકર પ્રમાણો તો આ જમાનામા સર્વને સુવિદિત જ છે

(ક) વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ આપણામાના ઘણાને નહીં હોવાના કારણે આરોગ્યના સામાન્ય નિયમોનો નિત્ય અનાદર થતો જોવામા આવે છે ઝાડો પેશાબ ક્યા કરવા, ક્યા થુકવું, કોઈનુ પીધેલુ કે ખાધેલુ અન્ન ન પીવુ કે ન ખાવુ તેની પણ ઘણાને ખબર નથી વસ્ત્રો કેવા પહેરવા, કેવા નહીં તે પણ ઘણા જાણતા નથી દારૂ, બીડી, હુક્કો, ચા, કોકી વગેરેના વ્યસનો એ પણ ક્ષયને આમત્રણ આપનારા છે તેમજ આપણી ગદી ટેવોથી આપણે આ જીવલેણ રોગને આવકાર આપીએ છીએ ટુકામા મશીનોથી ચાલતા ધધા, ગરીબાઈ અને ગદકી એ આ રોગને ઉત્પન્ન થવામા મોટામા મોટુ કારણ થઈ પડે છે

૬ ક્ષય નામ શી રીતે?

ક્ષય રોગ એ સર્વ રોગોમા અતિ બળવાન રોગ છે અતિસાર વગેરે તેના બળવાન સિપાઈઓ છે એથી કરીને વૈદ્યો આ રોગને રાજરોગ અથવા તો રોગરાજ કહે છે અને વાસ્તવિક રીતે જોતા એ રોગોનો રાજા છે

આ રાજયક્ષ્મા સપૂર્ણ રીતિથી સઘળી ધાતુઓનો ક્ષય કરે છે એથી એ ક્ષય કહેવાય છે વાગભટ્ટમા લખ્યુ છે કે એ દેહ તથા ઔષધિઓનો ક્ષય કરે છે એથી એને ક્ષય કહેવો ઉચિત છે અથવા એનો જન્મ એજ ક્ષય છે તે રસ, રક્ત, માસ, મેદ, હાડકા, મજ્જા અને વીર્ય એ સાતે ધાતુઓને સુકવી નાખે છે માટે એનુ નામ શોષ રાખવામા આવ્યુ છે

ક્ષય, શોષ, રોગરાજ અથવા રાજયક્ષ્મા એ ક્ષય રોગના ચાર પર્યાય શબ્દો જ છે

(૨) કારણ

ક્ષયરાગની સંપ્રાપ્તિ અથવા તો ક્ષય કવી રીતે થાય છે તે જાણવું જરૂરનું છે, તે (૧) કુદરતી હાજતોને જ રોકવાથી (૨) શરીરના જોરથી વધુ ઘસારાની (૩) શક્તિ ઉપરાતના કામો કરવાની (પોતાનાથી અધિક સાથે કુસ્તી આદિ કરવાથી) (૪) વિષમ આહારવિહાર કરવાથી એ મુખ્ય ચાર કારણોથી ત્રણેય દોષના વિકારવાળો રાજયક્ષ્મા રોગ ઉત્પન્ન થાય છે કફ પ્રધાન દોષો વડે રસ વગેરે વહેનારા માર્ગો બંધ થવાથી અથવા તો અતિશય સ્ત્રીસંભોગથી વીર્ય ક્ષીણ થતા બીજી બધી ધાતુઓ પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને માણસ સુકાઈ જાય છે કફાદિ ત્રણ દોષો કુપિત થવાના કારણે રસ જેમા વહે છે તેવી નાડીઓના માર્ગ બંધ થઈ જાય છે રસ વાહિનીઓ અથવા શિરાઓની નાડીઓની ગતિનો વેગ બંધ થવાથી રસ, રક્ત માંસ, અસ્થિ, મજ્જા અને વીર્ય એ બધી ધાતુઓ સુકાઈ જાય છે

મનુષ્ય જે કઈ ખાય છે તેમાથી રસ બને છે, અને રસમાથી અનુક્રમે રક્ત, માંસ, અસ્થિ, મજ્જા અને વીર્ય બને છે માટે સઘળી ધાતુઓનો આધાર સ્તંભ રસ છે વાતાદિના કોપવાથી રસ ઉત્પન્ન થતો નથી એટલે અનુક્રમે શુક્ર સુધીની સઘળી ધાતુઓનુ પોષણ ન થતા તે અશક્ત બની જાય છે અથવા તો તેમની વર્ધનશક્તિ મંદ પડી ક્ષયશક્તિ શરૂ થાય છે અને આમ ઉલટી રીતે જોતા શુક્રનો નાશ થવાથી અનુક્રમે મજ્જા, અસ્થિ, માંસ, રક્ત અને રસનો ક્ષય થાય છે એમ વિચાર કરતા નવી શક્તિ પેદા થતી નથી અને સંગ્રહિત શક્તિનો ક્ષય થાય છે ટુકામા મળમૂત્રાદિક વેગોનો વારવાર અટકાવ અતિ સ્ત્રીસેવન, અતિ ઉપવાસ એટલે લાંઘણ અતિ ઈર્ષા અતિ ચિંતા અતિશ્રમ, અતિ ઘા અથવા અનિયમિત ખાનપાન અતિ અભ્યાસ, વ્યભિચાર, નાની વયથી ધાતુઓનો ક્ષય, તથા વ્યય, ઉપદંશ કંઠમાળ વગેરે વ્યાધિ, છાતી નબળી છતા બહુ બોલવુ, શરદીવાળી જગ્યામા રહેવાનુ ઘણી વખત પ્રસવ થવાથી આવેલી નબળાઈ, મોટો તાવ ગ્રસણી, ફેફસાનો વરમ, એ સવ ક્ષયરોગને આમંત્રણ કરે છે આ રોગ વારસામા પણ ઉતરે છે અને વિશેષ કરીને ૧૮ થી ૩૦ વર્ષની વયમા જે ક્ષય થાય છે તે ખરો ભયકર ક્ષય હોય છે એનો આરભમાથી જ ઉપાય ન થાય તો કોઈક જ દરદી બચી શકે છે

(૩) લક્ષણો

૧ **ક્ષયના પૂર્વચિહ્નો—** જ્યાર ક્ષય રોગ થવાનો હોય છે ત્યારે નીચે લખેલા ચિહ્નો માલુમ પડે છે શ્વાસ, અંગની મોડ, કફ પડવો, તાળવુ

સુકાવું, ઉબકા આવવા, જઠરાગ્નિની મંદતા, સળેખમ, ઉધરસ અને ઉંઘ એ શોષ રોગના પૂર્વરૂપ છે વળી એ રોગ થવાનો હોય ત્યારે મનુષ્યની આંખ ધોળી થઈ જાય છે, માંસ તથા મૈથુન તરફ મન અતિ ખેંચાય છે વાગભટ્ટમાં લખ્યું છે કે જ્યારે ક્ષય થવાનો હોય ત્યારે છીંક બહુ આવે છે, મોઢું મીઠું રહે છે શરીર શિથિલ અથવા તો પડુપડુ થઈ રહે છે મોઢામાં થુંક બહુ ભરાય છે, વમન થઈ જાય છે, ખાવાની ઇચ્છા થતી નથી, ખાવા પીવા છતાં બળ ક્ષીણ થતું જણાય છે મોઢા પર તથા પગપર સોજો આવે છે એ સિવાય ક્ષયનો ઉમેદવાર ખાવા પીવાના શુદ્ધ વાસણોને અશુદ્ધ જુએ છે, ખાવાપીવાની વસ્તુઓ પર માખી તેમજ બીજી તેવી વસ્તુઓને સતત દેખ્યા કરે છે, પોતાના હાથને જોયા કરે છે, બંને ભુજાઓનું પ્રમાણ અને માપ તપાસ્યા કરે છે સુંદર શરીરને દેખીને પણ ડરે છે, દારૂ તથા માંસની બહુ ઇચ્છા કરે છે નખ તથા વાળ બહુ વધે છે એ સઘળી ક્ષયના દરદીની જાગૃત સ્થિતિના લક્ષણો છે ક્ષયનો ઉમેદવાર સ્વપ્નામાં પતંગ, સર્પ, વાંદરા વગેરે દેખે છે એક ચિકિત્સક જણાવે છે કે કીઆ, પોપટ, નીલકંઠ, ગીધ, વાંદરા વગેરે પશુ પંખીઓ તથા વગર જળની સુકી નદીઓ દેખે છે, તથા હવા, ધુમાડો, દાવાનળ, વનના અગ્નિથી બળેલા તેમજ અર્ધદગ્ધ વૃક્ષ દેખે છે, વાળ, હાડકાં તેમજ રાખના ઢગલા પર ચઢતો હોય તેમ દેખે છે, જનશૂન્ય ગામ અથવા દેશ દેખે છે આકાશમાંથી પડતા તારાઓ તેમજ પહાડો દેખે છે એમ આ સઘળી બાબતો ક્ષયની પ્રત્યક્ષ સવારી પધાર્યા પહેલાની છે ચતુર એ ચિહ્નો દેખીને હુશિયાર અને સાવધ બની જાય છે, અને આવનાર રોગને રોકવાને સજ્જ બને છે એવા લોકો ક્ષયથી બહુ ઓછા મરે છે પરંતુ રોગના આવેલા ડંકા વાગવા છતાં પણ જે લોકો પોતાના જીવલેણ વ્યાધિને ઓળખતા નથી એવા મનુષ્યોમાં નીચે જણાવેલી બાબતો પ્રમાણે ક્ષય આગળ વધતો જણાય છે

૨ ક્ષયના લક્ષણો—એલોપેથિક જંતુશાસ્ત્ર એ નિદાનની વ્યાપ્તિમાં સમાઈ જાય છે અને ક્ષય એ વાત, પિત્ત, અને કફના કાર્યથી થનારો રોગ છે એમ સદ્વૈદ્યો અને ડૉકટરો અનુભવી શકે છે તે પ્રમાણે ક્ષયના સામાન્ય લક્ષણો ચરક એ પ્રમાણે જણાવે છે કે (૧) ખભા અને પાંસળીઓનો તપારો, (૨) હાથપગના તળીઆના દાહ, (૩) આખા શરીરમાં તાવ એ ક્ષયના સામાન્ય ચિન્હો છે સુશ્રુત જણાવે છે કે (૧) ખોરાક પર અભાવો (૨) તાવ (૩) શ્વાસ, (૪) ઉધરસ (૫) લોહીનું પડવું અને ( ) સ્વરભેદ એ છ રાજયક્ષ્માના ચિહ્નો છે ક્ષયના વિશિષ્ટરૂપે ભેદ પાડીને જણાવીએ તો (૧) સ્વરભેદ (૨) શૂળ, (૩) ખભા તથા પડખાનો સંકોચ એ વાતપ્રધાન ક્ષયના લક્ષણ છે

(૧) તાવ ( ) ક્ષ્ઠ (૪) અતિસાર (૪) લોહી પડવુ એ પિત્તપ્રધાન ક્ષયના લક્ષણ છે (૧) માથાની પીડા (૨) અરૂચિ (૩) ઉધરસ (૪) નળેખમ (૫) અગોનું ભાગવું એ કફની અધિકતાવાળા ક્ષયના લક્ષણો છે

હારીતમા જણાવ્યુ છે કે (૧) છાતીમા ક્ષત અથવા ઘા થયો (૨) ધાતુનો ઘટાટો (૩) જોરથી મ્હદવું (૪) અત્યત મૈથુન કરવુ (૫) સૂકુ ભોજન કરવુ વગેરે કારણોથી શરીર ક્ષીણ થઈને તાવ આવવો શરૂ થાય છે તાવના અતના અગો C ર ોજે ગા ી જાય છે મેલ, મળ તથા મૂ ા અધિક આવે છે અને અતિસાર થઈ આવે છે ખાધું પીધુ પચતું નથી Cધરસ જો વી આવે છે, ઘુ ક ળ ુ આવે છે શરીર સુકાતુ જાય છે સ્ત્રીસગની ઈચ્છા વધારે થાય છે વાત સાભળવી ગમતી નથી જેમા એ લક્ષણો દેખાય તેને રાજયક્ષ્મા રોગ છે એમ જાણવુ જેને એક કોળીઓ પણ અનાજ બુરૂ લાગે છે જેનો અવાજ બદલાઈને એકદમ ખોખરો થઈ જાય છે એવા રાજયક્ષ્માના રાગીને આરામ થવો અસભવિત છે **માધવનિદાનમા** જણા યુ છે કે જે ક્ષય રોગીને ઉપર જણાવેલા વાત, પિત્ત, કફાદિ મિશ્રિત અગિયાર અથવા ખાસી, અતિસાર, પડખાની પીડા સ્વરભેદ, અરુચિ, અને તાવ એ છ અથવા તો ખાસી, શ્વાસ અને લોહી પડવુ એ ત્રણ લક્ષણો દેખાતા હોય તે શોષ રોગીને નિર્મળ યશની ઇચ્છા રાખનાર વૈદ્યે છોડી દેવો એટલે કે એ સ્થિતિમા રોગ અસા ધ્ય બની જાય છે બધા એટલે અગિયાર, અથવા એટલે છ અથવા ત્રણ પણ લક્ષણો જણાતા હોય અને માસ તથા બળ ક્ષીણ થઈ ગયા હોય તો તેવા રદીને છોડી દેવો પણ જો એ બધા ચિ હો હોવા છતા માસ અને બળ ક્ષીણ ન થયા હોય તો ઉપાય કરવા, ખૂબ ખાનાર સુકાતો જનાર, અતિસાર અને પીઠની પીડાવાળા તેમજ પેટ ઉપર તથા વૃષણ ઉપર સોજાવાળા ક્ષયરોગીને છોડી દેવો

આખ ધોળી થઈ ગઈ હોય, અન્ન પર અભાવો થયો હોય, ઉર્ધ્વશ્વાસથી પીડાતો હોય અને વેદનાપૂર્વક ખૂબ પેશાબ થતો હોય તેવા રોગીને ક્ષય રોગ મારી નાખે છે

વાગભટ્ટમા સ્થાન ભેદથી દોષોના લક્ષણો જણાવ્યા છે કે જો દોષ ઉપર રહે છે તો શ્વાસ, ઉધરસ, ખભામા માથામા દર્દ, સ્વરપીડા અરૂચિ વગેરે ઉપદ્રવ જણાય છે તે જો નીચેના અગોમા રહે છે તો અતિસાર શરીર સુકાઈ જવું એ ઉપદ્રવ થાય છે જો દોષ કોઠામા રહે છે તો ઉલટી થાય છે દોષ જો તીરછા હોય છે તો પાસળીઓમા દર્દ થાય છે, દોષ જો સાધાઓમા રહે છે તો તાવ ચડે છે એ રીતે ક્ષય રોગમા અગિયાર ઉપદ્રવ જણાય છે

(અપૂર્ણ)

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે ાગત અ થી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ૨૦ મું વ ર્ષ રાઉ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો વ રાજ્યના પગા મ ઓ થી મોકલ ો તો તેમને ગ ઓ ે અગ્રે ત ગ્ત મ ગ ો ॥

( ) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહ થનારાને ૫ ા વર્ષની શ આતથી જ ગ્રાહ થએના ગણી લઈને ાગત માસથી જ બધા ગ ક મો ના આપવામા આવ છે

( ) ગ્રાહકોના સરનામા અધુરા હોય કે ા બ્યા હોય તેમણે પૂરુ કે ા નેનુ સ નામુ તરત મો ની આપવુ જેથી મ ગે ન ને ન નર આ બાબતમા ગ્રાહકની સુગ તાથી અ પાગ આવે ા તા ફરીથી તે મ ન ા ગ્ન ગ્રાહકને શિર રહે ો માટે સરનામુ પૂરૂ નથા ર ય હોય તો મ નેનુ સરન મ તરત મો ની આપવુ

(૪) ગ્રાહ થવા મનમ ે અ મેગવવા ા મનગો પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક 'આયુર્વેદ વિજ્ઞાન આદિત્ય મુદ્રાલય ાય મ અમ ાવા, એ સરનામે ગા

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના ા ક માસિ મા આવતા લખો સબંધે ગો પત્રવ્યવહા તત્રીને સરનામે ના

(૬) ગાલ્ગ નારગ્રેગીઓ માટે વાર્ષિ લવાજ માત્ર ૧-૮-૦ ન મવામા આવત છે

(૭) આ માસિકમા પાતા ેા માટે ન ન ા ના ન મવા જ્વા ા ા

(૮) આ માસિ ના લે ો ો અને ગ્રનુ મા યક્િત વ્રક્સ ી ની ાયનીતિ (polic) ને ો મ બધ નથી

॥ ખાસ લાભ ॥

આયુર્વ વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨ એમ ગ વર્ષની જુદી જુદી નગર મારેલી નકલ ક્કા ૩ા ૧-૮-૦ થી મળશે

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે ઝ ફાર્મસીને મુબઈ ૧૪
ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક—આયુર્વેદ વિજ્ઞાન
કે આદિત્ય મુદ્રાલય રાયખ —અમ ાવા

Regd No B 1319

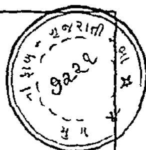
વડોદરા રાજ્યની વાચનશ્રેણીઓ માટે મંજૂર થએલું

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી ચર્ચનારૂ વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૨૦
અંક ૧૦

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥

તંત્રી અને પ્રકાશક-
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
૭ વામનપુરી-નવરંગ લીંક તરફથી
ઠે. મયાની ... મુંબાઈ-૧૪

શુદ્ધ આયુર્વેદીય ઔષધોની માફક શુદ્ધ આયુર્વેદ
સબંધી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝંડુ ફાર્મસી
તરફથી પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારા જ મળશે

લવાજમ રૂા ૩-૦-૦ વાચનશ્રેણીઓ માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિ ની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચ ને ખાત્રી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદ શાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવુ ામ કરી ગ્યુ છે આ માસિ નુ આ ર મુ ાર ચાલે છે શરૂઆતથી જ આ માસિ મા આવા ને આવા જ લેખો આવ ાદકો રાજ્ય ર ત્યની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિ મજુ ર છે અમને આશા છે કે દેશની વિદ્યાના પ્રચારમા ર દેશનો ઉદ ર સમાજોનો ર જેમ સમ૭ ર વાચ આ માસિ ના ગ્રાહકો વધારવાની કે ઉપર પોતાના ગામની લાયબ્રેરીઓ દ્વારા પણ આ માસિ ન વાચન કેલાવ તેવી કોશિશ ર ।

ડ ાશિક ર શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન આર્ય મુ ણાલય રાયખડ રોડ અમદાવા
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ

સ્વ. શ્રી વૈદ્યરાજ નારાયણશંકર દેવશંકર આચાર્ય

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૦ મુ] શ્રાવણ ૧૯૯૩ [અંક ૧૦

નાગપુરના સમેલન વખતે આપણું કર્તવ્ય

(લેખક --વૈદ્ય જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય)

વૈદ્યસમેલનની છવીશ બેઠકો થઈ ગઈ હવે આવતા ડીસેમ્બરમા નાગપુરમા ૨૭મી બેઠક થવાની છે પ્હેલી બે બેઠકોને બાદ કરતા આજ પચીશ વર્ષથી દર વર્ષે નિયમિત રીતે વૈદ્યસમેલનની બેઠક મળે છે બેઠકને અન્તે વર્ષ દરમિયાન કાર્ય કરવા માટે સ્થાયી સમિતિ નીમાય છે સમેલન વખતે પચીસ પચાસ ઠરાવો પસાર થાય છે પણ લોકોનો આક્ષેપ છે કે પચીશ વર્ષમા જેટલો ધન અને સમયનો વ્યય કર્યો એના પ્રમાણમા કાંઈપણ સગીન કાર્ય થયુ દેખાતુ નથી કેવળ ત્રણચાર દિવસનો જલસો કરીને તથા પચીસ-પચાસ ઠરાવો પસાર કરીને વીખેરાઈ જાય છે આખુ વર્ષ કાર્ય ચાલ્યા કરે માટે સમિતિ તો બનાવવામા આવે છે પણ સ્થાયી સમિતિ વર્ષમા પોતાની બે ચાર બેઠકો બોલાવવા સિવાય કશુ નથી કરતી વાસ્તવિક સ્થિતિ જોઈએ તો લોકોના આક્ષેપમા ઘણે અંશે સત્ય છે ઘણે અંશે એમ કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે સમેલનથી કાંઈપણ લાભ નથી થયો એમ તો નથી કહી શકાતુ વૈદ્યોમા જે થોડી ઘણી જાગૃતિ આવી છે, લોકોને આયુર્વેદીય ચિકિત્સા તરફ જે થોડુ ઘણું આકર્ષણ કરી શકાયુ છે, ભારત સરકારને થોડી પણ સહાયતા આપવી પડી છે, દૂર દૂરના વૈદ્યો વચ્ચે સપર્ક થયો છે એ બધાનો થોડો ઘણો યશ સમેલનને જરૂર આપવો પડશે પરતુ આ જમાનામા જ્યારે સસાર ઘણા વેગથી આગળ ગતિ કરે છે, અન્ય પથના અનુયાયીઓ દિન પ્રતિદિન પોતાની ઉન્નતિ સાધી રહ્યા છે ત્યારે અતિ મન્દગતિથી થતા આટલા કાર્યથી સતોષ માનીને નિષ્ક્રિય થઈને પડી રહેવુ એ બુદ્ધિમત્તાનુ કાર્ય નથી આપણી કાર્ય પ્રણાલીની દિશા બદલવી જોઈએ નાગપુરના સમેલન વખતે આ દિશામા ઓછામા ઓછુ શુ કરવુ જોઈએ એ વિષે મારા વિચારો હુ ટુકામા જણાવુ છુ કોઈપણ સસ્થાની ઉન્નતિનો તેના મુખ્ય

કાર્યકર્તાઓ-અધ્યક્ષ અને મંત્રી ઉપર વિશેષ આધાર રહે છે આપણે અધ્યક્ષ અને મંત્રી એવા ચુટવા જોઈએ કે જેઓ જવાહરલાલ નેહરૂ પેઠે આખુ વર્ષ બરાબર કામ કરે સમેલનના કાર્ય માટે એક વખત આખા ભારતવર્ષમા ચક્કર મારે અને આખા દેશમા એકદમ જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરી દે તેના સહાયક મંત્રી પણ એવાજ જોઈએ મન્ત્રી અવેતનિક ન રાખતા પગારદાર રાખવા જોઈએ કુટુંબના ભરણપોષણની ચિંતાથી મુક્ત થયા વગર કોઈપણ, ઘરનુ કામ છોડીને સમેલનનું કાય ન કરી શકે જ્યા સમેલન કાર્યાલય હોય ત્યાનો જ મંત્રી હોય એ પણ આવશ્યક નથી ત્યાનો મળે તો ઠીક છે નહિ તો બ્હારનો પગારદાર મંત્રી ત્યા જઇને કાય કરી શકે આખો દિવસ કુટુંબ નિર્વાહ માટે પરિશ્રમ કરીને થાકેલી હાલતમા બેચાર દિવસે અર્ધો કલાક કામ કરનારા મંત્રીઓથી કામ નહિ થાય માટે આ વર્ષે નાગપુરના સમેલન વખતે અધ્યક્ષ અને મંત્રીની નિમણૂક કરતી વખતે આ વાત ઉપર પૂરૂ ધ્યાન અપાવું જોઈએ આ સર્વ કામ માટે ધનની પણ આવશ્યકતા છે તે પણ છુટે હાથે આપવું જોઈએ અધ્યક્ષનું સરઘસ કાઢવામા સમય અને ધનની નકામી બરબાદી ન કરવી જોઈએ સ્વાગતાધ્યક્ષ અને સભાપતિ બેયના ભાષણો બહુ લાબા ન હોવા જોઈએ હવે એ ભાષણોમા આયુર્વેદના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને તેની શાસ્ત્રીયતા સિદ્ધ કરનારા લાબા લખાણોની જરૂર નથી હવે એ વિચાર મુખ્ય કરવાનો છે કે આપણે જીવતા કેમ રહીએ ? ઉન્નત કેમ થઈએ ? અને આયુર્વેદ (ભારતીય ચિકિત્સાશાસ્ત્ર) ની સવ આવશ્યકતાઓને પૂર્ણ કરીને એને સર્વાગ પૂર્ણ કેમ બનાવી શકીએ ?

હાલમા આપણી સામે બે મુખ્ય કાય છે એક તો ભારતવર્ષના અનેક પ્રાન્તોમા કોગ્રેસના પ્રધાનમડળો બનવાથી અશત પણ રાજ્યસત્તા પ્રજાના હાથમા આવી છે આ તકનો આપણે પણ બને તેટલો લાભ લેવો જોઈએ જો કે હજી સુધી કોગ્રેસના નેતાઓની દેશી ચિકિત્સા પદ્ધતિ તરફ ઉપેક્ષા વૃત્તિ રહી છે છતા અગ્રેજોને આપણા તરફ વાળવા એ જેટલુ મુશ્કેલ હતુ તેટલુ આ કોગ્રેસવાળાઓને વાળવાનું કામ મુશ્કેલ નથી માટે જે રીતે યુક્ત પ્રાન્તમા તથા મદ્રાસમા બોર્ડ ઓફ ઈંડીઅન મેડીસીન સ્થપાયેલ છે, તે રીતે બાકીના સર્વ પ્રાન્તોમા બોર્ડ સ્થાપન કરવાનો તથા રાજ્યાશ્રય મેળવવાનો યત્ન કરવો જોઈએ બીજુ આખા ભારતવર્ષમા આયુર્વેદનુ શિક્ષણ એક સરખુ હોય પાઠ્ય પુસ્તક એકસરખા હોય, પદવી એકસરખી હોય એવું કરવાની જરૂર છે આપણે વિદ્યાપીઠ માટે કોર્સ નક્કી કર્યો પરતુ આજ વીસ વર્ષે પણ તેને અનુસરતા ઉપયુક્ત પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર ન કરી શકયા એ ઘણી શરમની વાત છે આ બાબતમા મારી સૂચના એવી છે કે આ સમેલન

વખતે એક અધ્યાપકપરિષદ ભરવી પાઠ્યક્રમ નિશ્ચિત કરવો અને તદનુસાર ગ્રન્થો તૈયાર કરવા એ બાબતમા અધ્યાપક લોકોજ પોતાની અનુભવસિદ્ધ સમ્મતિ આપી શકે માટે એ પરિષદમા વર્તમાન સમયમા ભારતવર્ષમા જેટલા આયુર્વેદ વિદ્યાલયો છે તેના અધ્યાપકો, આયુર્વેદીય ગ્રન્થલેખકો, અનુવાદકો તથા ગ્રન્થો તથા પત્રોના સમ્પાદકોને નિમન્ત્રણ આપવુ જોઇએ અને તેઓએ પણ આળસ, વૈમનસ્ય વગેરેનો ત્યાગ કરીને આ પરિષદમા જરૂર હાજરી આપવી જોઇએ એટલુજ નહિ પણ આ વિષયમા શુ શું કરવુ છે કઈ કઇ મુશ્કેલીઓ છે તેનો પણ પહેલેથી વિચાર કરીને આવવું જોઈએ અને નાગપુરના સમ્મેલનમા આ વાતની જ વિશેષ ચર્ચા કરીને કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવો જોઇએ હવે જે વિષયમા આપણે કાઈ નથી કરી શકતા તે વિષયના ઠરાવો પસાર કરવામા વખત ગુમાવવાની કશી જરૂર નથી મને આશા છે કે મહામડલ અને વિદ્યાપીઠના હાલના અધ્યક્ષ, મન્ત્રી, નાગપુરની સ્વાગતકારિણી સમિતિ અને વૈદ્યસમાજ આ બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપશે નાગપુર સમ્મેલનના અધ્યક્ષપદ માટે પ જવાહરલાલ નેહરુ પેઠે સમ્મેલનના કાર્ય માટે આખા દેશમા ફરી વળે અને ઘણુ કામ છોડીને વર્ષભર સમ્મેલનનુ કાર્ય જ કરે એવા કર્મવીર વૈદ્યનુ નામ સૂચવવાની બધા પ્રાન્તવાળાઓને પ્રધાન મન્ત્રીએ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ

મર્મચિકિત્સા

(લેખક—શ્રી ડા પી વી કૃષ્ણરાવ

બી એ, એમ બી બી એસ, એફ આઇ એમ)

[બનારસના ૨૬મા નિ ભા વૈદ્યસમ્મેલનની શારીરસભાષાપરિષદના અધ્યક્ષ ડા પી કૃષ્ણરાવ બી એ એમ બી બી એસ એમણે શારીર મર્માણિ ચ એ વિષય ઉપર આપેલુ વ્યાખ્યાન વૈ મ પ ના ૧૯૩૭ના એપ્રીલ અકમા છપાયુ છે એમાથી 'મર્મચિકિત્સા' જે બીજા ભાગમા નહિ પણ દક્ષિણ દેશમાજ પ્રચલિત છે તે સબધી થોડુક જે એમા આપ્યુ છે તે અહીં ઉતાર્યુ છે

મર્મવિજ્ઞાન વિષે તો એટલુ જ કહેવાનુ છે કે ગુજરાતમા ઉભયવિદ તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા ડા બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠકે એમ બી બી એસ એમણે વડોદરાના પ્રાન્તિક વૈદ્યસમ્મેલન પ્રસગે મર્મપ્રકરણ ઉપર એક સરસ વ્યાખ્યાન આપેલુ અલબત્ત એ ગુજરાતીમા છપાયેલુ હોઇને મદ્રાસ તરફ જાણવામા ન આવ્યુ હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ આવા આવા કારણોથી

આપણા દેશમા વિદ્વાનોની ઘણી મહેનત ઓછે જાય છે એ ખેદજનક સ્થિતિ છે મમસ્થાનો વિષે આ લેખકના વિભાગે પોતાના વિચારોથી ક્યા જુદા પડે છે અને કેટલે અંશે ગ્રાહ્ય કે વિચારણીય છે તે તો ભાઇ પાઠક જ લખે એ યોગ્ય છે એટલે મમ ચિકિત્સા વિષયક વસ્તુનો અશ જ ઉતાર્યો છે તની આ વિ]

આયુર્વેદ શાસ્ત્રમા મમચિકિત્સા વિશેષ ક્યાય મળતી નથી પણ દક્ષિણ દેશમા પરપરાથી થોડુક રહસ્ય ચિકિત્સત અત્યાર પણ મળે છે તે એકઠુ કરીને અહીં ઉતાર્યુ છે

તેમા પ્હેલા તો ચિકિત્સા બે જાતની છે (૧) સામાન્ય અને વિશેષ અને પાછી બાહ્ય અને આભ્યતર બે થી દ્વિવિધ છે તેમા બાહ્ય ચિકિત્સા ધારા, લેપો, અજનો વગેરેથી કરવામા આવે છે અને આભ્યતર ચિકિત્સા રોપણ, વાતહર, તીક્ષ્ણ, શ્લક્ષ્ન, સ્તભન, રક્તશોધન, જીવનીય, રસાયન વગેરે દ્રવ્ય સમૂહોથી કરવામા આવે છે તેમા આ ચિકિત્સામા જે દ્રવ્યો વધારે વપરાય છે તેના નામો નીચે લખ્યા છે

ઘૃત ઘ, તેલ, દુધ, ગોજીભ્હા, દૂર્વા, ત્રપુસ (કાકડીની જાત), ઘી, માખણ, એરડીયુ તેલ, તલ બલા(ખરેટી), ઉબરો, શાળ કુવાર, સરગવો, બાબચી, લોદર, કઠ, નાળીએરનુ પાણી, ક્ષીરીવૃક્ષો, જીવનીયગણ મજીઠ, વરીઆળી, દેવદાર, જેઠીમધ, કાગ, કેળા, સ્થળકમળ, ગુગળ, ત્રિફળા, જટામાસી, હળદર દારૂહળદર ઉશીરાદિગણ, કુકડાનુ માસ, શાળ, દશમૂળ, ભાગરો, કાટાશેળીઓ, ભાર્ગી, ઘાગળી, ગેરૂ જેઠીમધ, કપુર, લાખ વગેરે

હવે ઉદાહરણ તરીકે એકાદ મમની ચિકિત્સાનુ નિરૂપણ કરૂ છુ

તલહૃદય[1]—આ મમમા વાગ્યુ હોય તો ચાર પ્રહર સુધી સતત જલધારા કરવી પીડા બહુ થતી હોય તો કાળા તલ સાથે વાટીને ઠડા જલની ધારા કરવી માથાના દુખાવા માટે ધાવણ સાથે ચદન અને માખણ મેળવીને માથે લેપ કરવો અપસ્માર (વાઇ કે ધનુર્વા શુ વિવિક્ષિત હશે?)મા ઘી, તેલ અને દૂધ સરખે ભાગે નાળીએરના પાણી સાથે મેળવી માથે લેપ કરવો પીનમા ચદન વાળો અને બલાનો ક્ષીર કષાય પીવો

પીપળો, ગધીલો ખેર, દૂર્વા અને ગોજીભ્હાના કકને તેલ અને દુધ સાથે મેળવી તેની ધારા પીડામા આપવી

પીડા દાહ, વ્રણ અને શોથ વગેરેમા કોઠ પીપળો, દૂર્વા અને ગોજીભ્હા દરેક બબ્બે પલ આઠ પ્રસ્થ પાણીમા ઉકાળી બે પ્રસ્થ બાકી રહેતા તે સાથે

---

૧ આને સુશ્રુતમા માસમમ ગણ્યુ છે મધ્યમાગુલીમનુપૂર્વેણ मध्य पादतलस्य तलहृदयं नाम तत्रापि रुजाभिमरण । સુશ્રુત શા અ ૬

નાળીએરનુ પાણી તેલ અને ઘી મેળવી આઠ પલ કાળાતલના ક ક સાથે મેળવી તેની ધારા આપવી ‍અથવા ચાર ક્ષીરી વૃક્ષોના ઘીવાળા કષાયની ધારા આપવી અથવા પીડા અને દાહમા શતધૌત ઘૃતનો લેપ કરવો

સર્વાંગલેપ—અપસ્મારમા કરીઆતુ અને જીરાના નાળીએરનુ પાણી મેળવેલા ઘીવાળા હિમનો આખે શરીરે લેપ કરવો વ્રણની પીડા અને શોથ દૂર કરવા માટે નીચેનુ ઘૃત પીવુ —

प्रस्थ तिक्तकषायस्य नालिकेराम्बु तथा ।
प्रस्थार्धं क्षीरघृतयो कल्कानीमानि योजयत् ॥
उशीरजलमूनिम्बवारती च दनानि तु ।
देवी च तण्डुलीय च प्रत्यक निष्कसमितम् ॥
सपिष्यायोऽय ससिद्ध घृत खण्डन वा पिवेत्

વ્રણની પીડા ઓછી કરનારી ધારા—ક્ષીરીવૃક્ષ, ગોજીહ્વા, અને લક્ષ્મણા વગેરેનો સ્વરસ સોળ તોલા, ઘી તો ૬૪ અને દુધ તો ૧૨૮ એ બધુ જેઠીમધ અને ચન્દનના કલ્ક સાથે પકાવી ધારા કરવી

વ્રણમા ધારા—દૂર્વારસ અને દુધ દરેક બબ્બે પ્રસ્થ અને ઘી એક પ્રસ્થ જેઠીમધ અને ચદનના કલ્ક સાથે પકાવી ધારા કરવી

વ્રણની પીડામા ધારા—ગળો, શતાવરી, બ્રાહ્મી, બલા, એરડ અને મુસળી દરેકનો રસ એક પ્રસ્થ, તેટલુ જ દુધ અને તેલ તથા ઘી અર્ધો અર્ધો પ્રસ્થ એટલુ બલા, વાળો અને ચદન સાથે પકાવીને ધારા કરવી

વ્રણ રૂઝનનારી ધારા—દશપુષ્પ (?) ના સ્વરસ સાથે ઘી મેળવી ધારા આપવી

પીડા અને સોજાને દૂર કરનાર લેપ—ઉંબરો, ગધીલો ખેર, ગોજીહ્વા, લક્ષ્મણા, તલ અને દૂર્વાના કલ્કને ક્ષીર અને માખણ સાથે વટાવી બ્હાર લેપ કરવો અથવા ચોખા, કાગ, એરડ, શાળ, તલ, કમળ, વાળો, ચદન, ગળો, બહેડા, લક્ષ્મણા, ગોજીહ્વા વગેરે સરખે ભાગે દુધમા ઉકાળી સારી રીતે વાટી તેનો માખણ સાથે લેપ કરવો જો એમા કુકડાના ઇંડા અને કેળા મેળવવામા આવે તો એ લેપ વધારે વીર્યવાળો થાય છે એજ રીતે મર્મચિકિત્સામા બીજે પણ સમજી લેવુ બુદ્ધિશાળી વૈદ્યોએ આના ભેદો અનુમાનથી વિચારી લેવા અહીં તો દિગ્માત્ર દશાવેલ છે

વૈદ્યોએ આ શાસ્ત્રની ઉન્નતિ માટે અવિશ્રમ્ભ નિરતર ચર્ચા તથા પ્રયોગો વડે પ્રયત્ન કરીને કીર્તિ મેળવવી જોઇએ એમ મારી પ્રાથના છે

(જુઓ વ મ ૫ એપ્રીલ ૧૯૩૭)

દીર્ઘાયુષ્યના સાચા દાખલાઓની નોંધની આવશ્યકતા

મહામહોપાધ્યાય કામાક્ષાનાથ તર્કવાગીશ જેઓ નવ્ય ન્યાયના મહા પંડિત હતા તેઓ આ વર્ષના માર્ચમા ૮૩ વર્ષની વયે સ્વર્ગવાસી થયાના ખબર મોડર્ન રીવ્યુના ૧૯૩૭ના એપ્રીલ અંકમા છે ૮૦ વર્ષથી વધારે આયુષ્ય, આરોગ્ય અને કામ કરવાની શક્તિ સાથે ભોગવી ગયેલાના તથા ભોગવનારના તો અનેક દાખલાઓ મળે છે પણ સો વર્ષથી વધારે જીવનારના જે દાખલા જોવા સાભળવા કે છાપામા વાચવામા આવે તેના સબધમા વધારે તપાસથી ઉમ્મરની ચોકસાઇ કરવામા આવે એ વૈજ્ઞાનિક સત્ય માટે ઘણુ જરૂરનુ છે દીર્ઘાયુષી મનુષ્યનો દાખલો જે કોઇના જાણવામા આવે તે છાપામા લખી મોકલ્યા પહેલા બની શકે તો દીર્ઘાયુષ્યના પુરાવા તપાસવાનો પ્રયત્ન કરે એટલુજ સૂચવવાની મતલબ છે

દુનિયામા સૌથી વૃદ્ધ પુરુષ?

કુમાર માસિકના ૧૬૨મા અકમા (પૃ ૩૩૮) ખબર છાપ્યા છે કે રશિયન વિજ્ઞાનીઓના કહેવા પ્રમાણે કુમારમા જેનો ફોટો છાપ્યો છે તે બુઢ્ઢો ૧૬૫ વર્ષનો છે છતા તેની બધી શક્તિઓ હજી જેવુ ને તેવુ કામ આપે છે એ સાદો ને મુખ્યત્વે દૂધનો ખોરાક લે છે અને રોજ એક મૈલ ચાલે છે

નોંધ—આવા આશ્ચર્યજનક ખબર છાપતા એ શેમાથી લીધા છે એ આપવાથી તટસ્થ વાચનાર એની કિંમત આકી શકે તંત્રી આ વિ

સર્પગંધા બાબતની એક મહત્ત્વની શોધ

(લેખક—વૈદ્ય ચૈતન્ય દેસાઈ)

પૂજ્ય તંત્રીશ્રી—'આયુર્વેદ વિજ્ઞાન'

વિજ્ઞાન' માટે એકાદ લેખ મોકલવા આપે ત્રણ ચાર વાર આજ્ઞા કરી છતા મારા ધધાને અગે મને વખત ઓછોજ મળતો હોવાથી ઇચ્છા છતા પણ મારા સ્નેહી ભાઈ બાપાલાલ કહે છે તેમ આપના માસિકના પાના ભરવા માટે કહો યા કઈ નવી શોધ, કલ્પના યા વિચારો વાચકો આગળ મૂકવા માટે કહો હુ હમણા પદ્ધતિસર લેખ લખવાની પરિસ્થિતિમા નથી તેમજ વનૌષધિ વહેચવાનો ધધો મેં સ્વીકારી લીધો હોવાથી આયુર્વેદ–સાહિત્યનું મારૂ જ્ઞાન કટાઈ ગયુ છે અને વૈદ્ય તરીકેના નવા નવા અનુભવો લેવાનું બારણું મારા માટે હાલ તો બધ જ છે છતા જગલમા જગલી' લોકો સાથે રખડતા કોઈ નવી વનસ્પતિ જોવા મળે છે, તથા કોઈ જુની કે નવી વનસ્પતિના

નવાજ પણ ચમત્કારિક ગુણો જાણવા મળે છે એ ઓછુ નથી અને એવા અનુભવો હવે પછીથી આપના વાચકો આગળ રજૂ કરવાનુ મેં ધાર્યું છે હાલ માત્ર કેટલાક પ્રાસ્તાવિક વિચારો સાથે સપગધા ઉપરની એક શોધ બાબત લખી મોકલુ છુ, તેને પ્રસિદ્ધિ આપશો દિલ્હીના વૈદ ઘનાનદપતજીએ 'વૈદ્ય સમેલન પત્રિકા'મા સપગધાના ગુણો બાબત ખાસ લખેલુ ત્યાર પછી ડૉ. ગણનાથ સેને તે વિષયમા પોતાના અનુભવો રજુ કર્યા[1] મુબઈના મોટા વૈદ્ય ડોકટરોમાથી વધવય જાદવજી ત્રિ આચાય તથા ડૉ વામનરાવ દેસાઈ કેટલાક વરસો પહેલાથી આ ચીજ વાપરતા હતા[2] પણ ગણનાથસેનના લખાણથી અમારા ભાઈ બાપાલાલ જેવા નવવિચાર પરિપ્લુત વધો જાગી ગયા અને તેઓના લેખોથી સર્પગંધા વિષે વૈદ્યોમા દરદીઓ ઉપર અનુભવ લેવાનુ કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયુ આમ કરીને 'બ્લડ પ્રેશર' આ એક જાણે નવો રોગ આપણી આગળ હાજર આવ્યો હતો કે જે અસાધ્ય જેવો લાગતો, તેના ઉપર આ અકસીર જેવુ કામ કરે છે આ બાબત પર ડૉ ગણનાથસેન જેવા સવ્યસાચી ધુરંધર ચિકિત્સકેજ ખાસ ધ્યાન ખેચ્યુ હોવાથી સર્પગંધા માટે આ આકર્ષણ ઉત્પન્ન થયુ 'આયુર્વેદવિજ્ઞાન'માના મારા એક લેખમા મે જણાવ્યુ હતું કે સપગધા આ વસ્તુ નવી નથી, સેકડો વરસોથી લોક તેના ગુણથી જાણકાર હતા અને છે મારી આ વાત ભાઈ બાપાલાલને હાસ્યાસ્પદ લાગેલી હશે! કોઈને નવી શોધ લાગવાની તક મળતી હોય તો તેમા જરૂર ખુશી થવા જેવુ છે જ ને? સપગધાના બીજાગુણોથી જેમ સામાન્ય લોકો જાણીતા હતા તેમ આ બ્લડપ્રેશર-મા

---

[1] શ્રી ચૈતન્ય દેસાઈએ ઉપર દીલ્હીના વદ્ય ઘનાનદ પન્તજીએ વૈદ્ય સમેલન પત્રિકામા સર્પગન્ધાના ગુણો બાબત ખાસ લખેલુ ત્યાર પછી ડૉ. ગણનાથ સેને આ વિષયમા પોતાના અનુભવો રજુ કર્યા એ રીતે લખ્યુ છે પણ એ પ્રમાણે લખ્યા પહેલા તણે વૈદ્ય ઘનાનદ પન્તનો ઉક્ત લેખ ફરી જોયો હોય એમ લાગતું નથી કારણકે વૈદ્યસમેલન પત્રિકાના ૧૯ ૪ના ૪-૫-૬ અકમા પૃ-૮૧મે એ લેખ છે તા ૧૪-૬-૩૪ને રોજ ઈદ્રપ્રસ્થ વૈદ્ય સભામા અપેલા ભાષણનો એ ભાગ છે અને તેમા છેવટે સ્પષ્ટ લખ્યુ છે કે હાઈબ્લડ પ્રેશરમા આની ઉપયોગિતા મ-મ-ગણનાથસેન મહોદયના અનુભવમા આવેલી છે (મૂળ સસ્કૃત-प्रवृद्धरक्तवेगामन अस्या उपकारिता म-म-गणनाथमनमहोदयानामनुभवमायाता । મતલબ કે સર્પગંધા વનસ્પતિના કેટલાક વધકીય ગુણો જુના વખતથી ભલે જાણવામા હોય પણ હાઈબ્લડ પ્રેશર ઉપર આ વનસ્પતિની ઉપયોગિતા બિહાર મહારના વદ્યજગત આગળ । કવિ । ૮ ગણનાથ સેને વૈજ્ઞાનિક રીતે અનુભવ કરીને બહાર પાડી એ હકીકત છે એને કબુલ ન કરવાનો કે ગૌણ કરવાનો પ્રયત્ન ઉપરના વાક્યમા છે એવુ લાગવાથી આ ટિપ્પણી લખી છે તત્રી આ ત્રિ

[2] આ કથન પણ અપસત્ય છે ડૉ વામનરાવ દેસાઈ હાઈબ્લડપ્રેશર ઉપર વાપરતા હતા એમ માનવા માટે પુરાવો નથી એના પુસ્તકમા એવો ગુણ લખ્યો નથી

ગુણથી પણ તેઓ જાણીતા હતા (ખિકાર શિવાય કોઈ પ્રા તના લોકોને ઉ માદ ઉપર આ દવાના ગુણની ખબર હતી એવો પુરાવો કયા છે? પુરાવા સાથે જ આવી વાતો કહેવી જોઇએ તની આ વિ) 'બ્લડપ્રેશર" આ નવા નામની તેઓને મા ા ાજ ખબર હતી નહિ. સર્પગંધાનો આ એક ગુણ વધારે આગળ લાવવા માટે ઉક્ત લેખકોને આભાર ઘટે છે ગુજરાતીમા ભાઈ બાપાલાલે આ વિષય પર લખ્યા પછી બીજા આમતેમ ઘણા લોકાએ જુ જ્ા છાપાઓમા લેખો અને ચર્ચાપત્રો લખીને આ વિષયની ઠીક ચર્ચા કરી છે કટલાક હોશિયાર વૈદ્યબંધુઓ આ પા ાનની જાહેરી રીતસર જાહેરાત પણ કરવા ા ા છે (સાચી વાત છે અને એ શોચનીય છે ત ા આ વિ) આમા આયુર્વેદના ઉદ્ધારના સુચિહ્ન હો નહિ તો શું? પણ દરેક ઘટનાને મર્યાદા હોય છે અને નવા નાનના ઉત્સાહનું ફીણ ખપી જવાનો વખત પણ આવે છે તેમ આ બાબતનોય 'વખત' આવ્યો અને સર્પગંધાથી પાગલપણું વધવાનાય દાખલા આવવા મા ્યા, અને સર્પગંધાથી પાગલ થયેલા ઉત્સાહી લોકો તેને દીધે રાખવામા ડરવા લાગ્યા આમ થાય છે, ત્યારે જ કોઈ પણ ચીજ માટેની અંધશ્રદ્ધા દૂર થાય છે અને શાસ્ત્રીય નાન થવા ાી શરૂવાત થાય છે છતા રાસાયણિક વિયોજન (Chemical analysis) અને રાસાયણિક યોગોથી નિરુપદ્રવી છતા ઉપકારક પ્રયોગો (Compounds) બનાવવા જેટલુ જ્ઞાન અને પ્રયોગશાલાદિ ાધના આપણી પાસે નહિ હોવાથી દરદીઓ ઉપર અજમાયશ કરવાનુ એક મા ા સાધન કે જે બહુ જ અપૂર્ણ છે અને કેટલેક અંશે નુકશાન ારક છે તે આપણા ાથમા છે તેમાય અનુપાન અને સંસ્કાર આ બે સાધ ાથી યોગ્ય ફેરફાર ી શકાય છે એટલે દ્રવ્યના દોષ ઓછા કરી ગુણાંતરા કરી શકાય છે પણ આવી યોજના શોધી કાઢવા માટે સંયોજકમા પ્રતિભા એટલે કે સૂચકબુદ્ધિ હોવી જોઇએ સંસ્કારાદિક ક્રિયા શોધી કાઢવા માટે દ્રવ્યવિજ્ઞાન (Chemistry)કરતા જીવવિજ્ઞાન (Biology)ની અંતર્દૃષ્ટિ હોવી જોઇએ અને તે નિસર્ગ સાથે એક થઇ ગયેલ સામાન્ય પ્રજામા કે જંગલી લોકોમા વધારે હોય છે આવા લોકોએ પ્રતિભા પ્રયોગો અને અનુભવ આ ત્રણેયના આધારે આયુર્વેદોક્ત દ્રવ્યશોધન, યોગ અનુપાન, અને સંસ્કાર આ ચાર કર્મ ક્રિયાની શોધ નક્કી કરી છે

સંયુક્ત પ્રાંતમા (કે બિહારમા) તથા કોંકણમા સર્પગંધાનો વપરાશ પ્રાચીનકાળથી છે જીર્ણજ્વર, અતિસાર, અનાર્તવ, કષ્ટપ્રસૂતિ, સર્પ વિષ, ઉષ્ણતા, નબળાઇ વાધકય યા મદ્ય જેવી ચીજોના સેવનથી થયેલો મદ (બ્લડપ્રેશર) વિગેરે રોગોમા આ સર્પગંધા તરીકે હાલ પ્રસિદ્ધિ પામી ગયેલ ઔષધિના મૂળનો ઉપયોગ એતદ્દેશીય લોકો જાણે છે ભાઇ બાપાલાલ

શાહને સર્પગંધાનો જે અનુભવ આવ્યો કે કેટલાક લોકોને તેના સેવન પછી મદના વધારે લક્ષણો જેમકે આખો લાલ થવી, કંપ તથા ચક્કર આવવી વિગેરે થાય છે તે અનુભવ ઉપરથી તેઓશ્રીએ **અનુમાન કાઢયુ કે પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને આ દવા અનુકૂળ આવતી નથી** આ એક વરસ ઉપરથી સર્પગંધા ઉપરની ચર્ચાનો બધો સાર આ છે **સર્પગંધા બ્લડપ્રેશરના દરદીઓને આપતા કેટલાકને દરદ વધે છે અને ઉપલા લક્ષણો થાય છે તે બાબતમા મને આવેલા કેટલાક અનુભવો અને સુ વૈ જાદવજી ત્રિ આચાર્ય એમના અનુભવો જોતા આ બાબત ઉપર જૂદોજ પ્રકાશ પડે છે.** સુ જાદવજીભાઇને મારાથી સોગણો અનુભવ હશે અને સર્પગંધાની અસર ઉપર એમની સાથે મેં ચર્ચા પણ કરી છે વળી તેમના અનુભવો સાભળી મે પણ એવા અનુભવો લીધા છે અને ભાઈ બાપાલાલ જેવા વૈદ્યો એવા અનુભવો લઇ નિર્ણય કરવામા સહાય કરે તો કંઈ સિદ્ધાન્ત નીકળે

મે જે દરદીઓ ઉપર સપગધાની અજમાયશ કરી તેઓ **ખાત્રીપૂર્વક પિત્તપ્રકૃતિવાળા** હતા એમાથી એક દરદીનુ વર્ણન આપુ છુ –પુરુષ ઉમર વરસ ૭૨, શરીરે જાડા, શરીરનો વર્ણ લાલ, આખો પણ રતાશવાળી, આહાર મનસ્વી અને તીખો તથા મસાલેદાર, મત્સ્યાહાર પણ કરતા સ્વભાવ તેજ જુવાનીમા ખેતી કોકણ જેવા ઉષ્ણ પ્રદેશમા કરેલી ત્યારપછી મીઠાના વેપારને અગે તડકામા મીઠાના અગરમા ખૂબ ફરવું પડતુ હમેશા પિત્તાબ ઉનો અને લાલરગે આવતો કોઇ વખત બળતરા પણ થતી રહેવાસી મૂળ કોકણના આ દરદીની પિત્તપ્રકૃતિ હતી અને હુ તેને સર્પગંધા મૂળનુ ચૂર્ણ સવાર સાજ ૪–૪ વાલ બે વખત આપતો દર૦ જૂનુ હતુ, બ્લડપ્રેશરના બધા ચિહ્નો હતા અને બ્લડપ્રેશર તરીકે ડૉક્ટરોએ નિદાન ચિકિત્સા કરેલી સર્પગંધા આટલા પ્રમાણમા આપતા પહેલા સારૂ લાગ્યુ અને એક આઠ વાડિયા પછી દરદ એકાએક વધ્યુ ઘેન અને કંપ આ મુખ્ય લક્ષણો દેખાવા માડયા આખો ખૂબજ લાલ થયેલી એકબે વાર ઉલટી થઇ પિત્તપ્રકોપ ખૂબ દેખાતો એટલે માથા ઉપર આમળાનો લેપ લગાડયો અને સુઠ–આમળા–સાકરનુ ચૂર્ણ પાણી સાથે ફાકવા આપ્યુ બપોર પછી પિત્તનો જોર ઓછો થયો અને બીજા દહાડા સુધી દરદીને સઇ રહેવુ પડેલુ સપગધાથી આવા લક્ષણો થાય છે પણ **આવા દરદીને સર્પગધાનુ પ્રમાણ વધારે આપવાથી ઉલટો ફાયદો થાય છે,** એટલે કે સર્પગંધાની અસર તેની માત્રાના પ્રમાણમા વ્યસ્ત છે આ દરદીને સુ જાદવજીભાઈની સલાહ પ્રમાણે **સપગધાની મોટી માત્રા** આપવાનુ શરૂ કર્યું **અને તેથી તેને હવે આરામ છે** મને એવા બીજા અનુભવો પણ આવ્યા છે

સર્પગંધાના ગુણો બાબત મુ. જાદવજીભાઇને જે અનુભવ આવ્યો છે, તેથી તેઓ આ સિદ્ધાંત ઉપર આવ્યા છે કે **સર્પગંધાની અસર પ્રમાણમાં ઉલટી છે** જેમ પોટેશિઅમ આયોડાઈડ મોટા પ્રમાણમાં ઉલટા લક્ષણો બતાવે છે, તેમ આમાંય સમજવું એટલે **સર્પગંધા ન્હાના પ્રમાણમાં આપવાથી તીવ્ર અસર કરે છે**

સંયુક્ત પ્રાંતમાં સર્પગંધાની શુદ્ધિ અને અનુપાન આપવાની પ્રાચીન પ્રથા છે તે સર્વોત્તમ છે, એમ અનુભવથી કહી શકાય છે આ પદ્ધતિ પ્રમાણે સર્પગંધામૂળ વા તેનું ચૂર્ણ ગુલાબજળમાં એલચી સાથે ૧૨ કલાક સુધી પલાળી રાખી વાટીને ગાળી લઇ તે પાણીમાં ખડીસાકર મેળવી પીવાનું છે સર્પગંધાનું પ્રમાણ એકી વખતે ઓછામાં ઓછું ૮ વાલ ઉમરલાયક માણસને આપવાનું છે એકજ વાર સાંજે આપવાથી સારી અસર થાય છે જ્યાં તીવ્ર અસરની જરૂર હોય તેવી સ્થિતિમાં ઓછી માત્રા આપવી

મારા અનુભવ પ્રમાણે મને સર્પગંધા બાબત જે સિદ્ધાંત સમજાયો છે, તે અહિંયા રજૂ કર્યો છે તેનું યથાર્થત્વ વધારે અનુભવથી સિદ્ધ થઇ શકશે સર્પગંધાજ ય પિત્તપ્રકોપનું જે નિગમન ભાઈ બાપાલાલ જેવાઓએ કાઢ્યું હતું ને આ રીતે વિચારણીય છે

માત્રાના વિષમ પરિણામ બાબત ઉપર કંઈક પ્રકાશ પાડવાનો આ પ્રયત્ન થયો. ઉપરાંત સર્પગંધાના દ્રાવ્યિક (Chemical) ક્ષારકાદિક (Alcoloids) તત્ત્વોની ગણના અને તેઓના ગુણ મેં શોધી કાઢવાનું રહે છે અર્થાત્ ગુલાબજળ સાથે ઉપરની જે શોધનાનુપાન ક્રિયા આપણે જોઈ તેની ઉપપત્તિ શોધી કાઢવાની રહી ત્યાંસુધી આ વ્યવહાર ક્રિયાત્મકજ (Emperical) કહેવાય આ અનુપાનાદિ સંસ્કારનું પરિણામ અનુભવતાં એટલું તો દેખાય જ છે કે ગુલાબજળ અને એલાયચી આ શીતળ અને સુગંધી વસ્તુઓ એ તદ્વિરુદ્ધ દોષો કે જે સર્પગંધામાં રહેલા હોવા જોઇએ તે દૂર કરે છે વળી વધારે માત્રા દરેક રીતે ઉલટું કામ કરે છે સર્પગંધા સ્તંભક છે પણ ઉપર કહેલી *જેટલી માત્રામાં તે ઝાડા લાવે છે વળી તીવ્ર દવા આવી જ ક્રિયા કરવા* વાળી હોય છે અને શોધન માગે છે જેમકે વચનાગ હૃદય ઉપર આની અસર માત્રામાં વ્યસ્ત છે હવે સર્પગંધા નામ અને તેના લેખકો માટે થોડુંક લખી સમારોપ કરૂં છું

આ ઔષધિનું નામ વ્યાપારમાં 'સર્પગંધા' પડી ગયું છે, તે મેં વાપર્યું છે તેનું શાસ્ત્રોક્ત નામ શું છે તેનો નિશ્ચય મેં હજી કર્યો નથી અને એવો નિશ્ચય કોઈ કરે ત્યાંસુધી રૂઢ નામ વાપરવામાં વાંધો નથી યા છુટકો નથી ભાઈ બાપાલાલ શાહના છેલ્લા લેખ ઉપરથી લાગે છે કે **તેઓશ્રી હવે સર્પ**

ગધાને જામ્બવન્તી નામ આપવા ઉપર આવી પહોચ્યા છે અપગધા નામ માટે પહેલો એમનો આગ્રહ હતો અને તે ઉમગમા એમણે 'અપગધા'ના વર્ણન તરીકે કેટલાક સસ્કૃત શ્લોકો રચી પ્રસિદ્ધ કરેલા પ્રાચીન નિઘટુકારો પ્રમાણે હુ પણ સસ્કૃતમા રચના કરી શકુ છુ એટલે એમા કોઈ મહત્ત્વની વાત નથી, તમને સસ્કૃત જ જોઇએ તો આ લીઓ એમ કહેવાનો તો મને આશય લાગે છે

ગુજરાત, કચ્છ, કાઠીઆવાડ વૈદ્યમડળનુ પરિપત્ર

માન્યવર મહોદય,

આપ જાણતા જ હશો કે હાલમા મુબઈ ઇલાકામા કોગ્રેસ પ્રધાનમડળ સત્તા ઉપર આવ્યુ છે, અને તેમા આરોગ્યના મુખ્ય પ્રધાન તરીકે માનવત સભ્ય ડૉ ગીલ્ડર સાહેબ નીમાયા છે ડૉ ગીલ્ડર સાહેબને આયુર્વેદ અને યુનાની પ્રત્યે માન અને પ્રેમ છે એમ એમના ભાષણ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે

મદ્રાસ, બગાળ, અને યુ પી પ્રાતોમા તો ક્યારનાય આયુર્વેદિક દવાખાના, હોસ્પીટલો અને કોલેજો ગવર્મન્ટ દ્વારા સ્થપાયા છે, પરતુ મુબઈ ઇલાકામા તેવુ કાઇ પણ હજુ સુધી થયુ નથી

અત્યારે આયુર્વેદના ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્ન કરવાની આ સોનાની તક સાપડી છે, માટે જો આપણે સર્વ ભાઇઓ સાથે મળીને એકજ અવાજે અને એકજ રીતે આ પ્રયત્ન કરીએ તો એ દિશામા ઘણુ થઇ શકે તેમ છે

આવા જ ઉદ્દેશથી મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, મુબઈ અને ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વૈદ્યોની તા ૫-૯-૩૭ને રોજ ડૉ પોપટ પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજ વૈદ્યભુવન-મુબઈમા એક જનરલ સભા ર રા વૈદ્યશાસ્ત્રી ગગાધર શાસ્ત્રી ગુણેના પ્રમુખપદે મળી હતી તેમા મારે પણ, આપણા મડળના સેક્રેટરી તરીકે મને આમત્રણ મળવાથી જવાનુ થયુ હતુ ઘણા ઉહાપોહ પછી એક સીલેકટ કમીટિ દ્વારા ઇલાકાના વૈદ્યોનુ રજીસ્ટ્રેશન કેવી રીતે કરવુ તથા આયુર્વેદના ઉદ્ધાર માટે બીજુ શુ શુ કરવુ તેને માટે એક ખરડો તૈયાર કરવામા આવ્યો હતો તે મીટીંગનો હેવાલ તથા ખરડો આ સાથે સામેલ છે

આ ખરડા ઉપર આપ આપનો લેખી અભિપ્રાય ખરડો મળ્યાની તારીખથી દિવસ ૯ની અદર ઉપર લખેલે સ્થળે મોકલાવી આપવા કૃપા

કરશોજી આ ખરડાનો ફેલાવો આપ આપના વૈદ્ય મિત્રો તથા આસપાસના ગામના વૈદ્યો તથા વૈદ્ય સભાઓમા પણ કરશો એવી આશા છે

લી આપના
વૈદ્ય માલીગ ૨ મૂનગઢ ત્રિવેદી
વૈદ્યનાસ્ત્રી પુરૂષોત્તમપ્રસાદ અમૃતલાલ જાની
વૈદ્ય જગજીવન લક્ષ્મીશંકર જોશી
મત્રીઓ

તા ક —આ મડળના આપ સભ્ય ન હો તો બનતી તાકીદે સભ્ય બની જવા કૃપા કરશોજી કે જેથી આ તની પ્રવૃત્તિ સબધી આપને વખતો વખત માહિતી મળતી રહે અને રજીસ્ટ્રેશન થતી વખતે પણ આપને તથા ગુજરાત કાઠીઆવાડ વૈદ્ય મડળને સરળતા થઈ પડે આપ યાદ રાખશો કે આપણા આખા પ્રા તની સમેલન નિયુક્ત માત્ર આ એક જ સસ્થા છે કે જે દ્વારા આખા પ્રા તનો ઉદ્ધાર એકમુખે થઇ શકે

મીટીંગનો હેવાલ

તા ૫-૮-૩૭ના રોજ મુબઇ ખાતે વૈદ્યભુવનમા વૈદ્ય પચાનન શ્રીયુત ગગાધર શાસ્ત્રી ગુપ્તેના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી વૈદ્યો અને હકીમોની સભાનો હેવાલ

ઠરાવ (૧) મુબઇ ઇલાકાના વૈદ્યો તથા હકીમોના પ્રતિનિધિઓની આ સભા નામદાર મુબઈ સરકારને એવી વિનતિ કરે છે કે આયુર્વેદિક તેમજ યુનાની વૈદકીય પદ્ધતિઓને તેમણે વૈજ્ઞાનિક તરીકે સ્વીકારવી અને નામદાર સરકાર તરફથી જાહેર પ્રજાને મળતી વૈદકીય મદદમા પાશ્ચિમાત્ય વૈદ્યકીય પદ્ધતિ ઉપરાત આ બને પદ્ધતિઓનો પણ ઉપયોગ કરવો

આ નીતિ અમલમા મુકવા, બને તેટલી તાકીદથી એક કાયદા વડે **"બોર્ડ ઓફ ઈ ડીયન મેડીસીન"**ની સ્થાપના થવી જોઇએ તેમજ વૈદ્યો અને હકીમોને માટે એક **રજીસ્ટ્રેશન એકટ** પણ પસાર થવો જોઈએ એવા બોર્ડનુ સામાન્ય બધારણ અને કાર્યો દર્શાવતો ખરડો આ સાથે છે

(સર્વાનુમતે પસાર)

ઠરાવ (૨) આ સભાના પ્રમુખે, આ ઠરાવ નામદાર મુબઇ સરકારના પ્રધાન મડળ ઉપર મોકલી આપવો

(સર્વાનુમતે પસાર)

ઠરાવ (૩) ઠરાવ ન એકમા સૂચવેલા બોર્ડના બધારણ અને સત્તાઓની લબાણ વિગતો આપતો એક ખરડો તૈયાર કરવા નીચેના

ગૃહસ્થોની એક કમિટી નીમવામાં આવે છે એ તૈયાર કર્યા પહેલાં તેમણે આ ઇલાકાના પ્રાંતોના વૈદ્યોના મત પણ જાણી લેવા તેમજ આ બોર્ડ સબંધી જુદા જુદા પ્રાંતોના વિચારો તેમજ દરખાસ્તો તેમણે ઓક્ટોબર (૧૯૩૭)માં મળનારી વૈદ્યોની સામાન્ય સભાની આગળ, છેવટની સમ્મતિ માટે રજુ કરવા

કમિટિના સભ્યો

૧ રા રા વૈદ્ય ગંગાધર શાસ્ત્રી ગુણે
૨ રા રા ,, જાદવજી ત્રીકમજી આચાર્ય
૩ રા રા ,, મણિશંકર મૂળશંકર ત્રિવેદી–ગુજરાત
૪ રા રા ડૉ પોપટ પ્રભુરામ મુંબાઈ
૫ રા રા વૈદ્ય અનંતાચાર્ય આદિજ–કર્ણાટક
૬ રા રા ,, ગણેશ શાસ્ત્રી જોશી–મહારાષ્ટ્ર
૭ હકીમ અબ્દુલ હાથી
૮ હકીમ હુસેનમીયા
૯ રા રા પ્રતાપ કુમાર વૈદ્ય–સેક્રેટરી

(સર્વાનુમતે પસાર)

ઠરાવ (૪) વૈદ્યો તથા હકીમોની આ સભા મુંબઇ લેજીસ્લેટીવ એસેમ્બ્લીની બેઠક દરમ્યાન, નામદાર મુંબઈ સરકારના પ્રધાન મંડળે, આયુર્વેદિક તેમજ યુનાની વૈદકીય પદ્ધતિઓને ટેકો આપતી નીતિ જાહેર કર્યા બદલ તેમને અભિનંદન આપે છે

(સર્વાનુમતે પસાર)

તા ૫-૯-૩૭ મુંબઈ } સહી ગ ગ ગુણે-પ્રમુખ

બોર્ડ ઓફ ઇન્ડીયન મેડીસીન

૧ નામદાર મુંબઈ સરકારે, મુંબઇ ઇલાકામાં એક **"બોર્ડ ઑફ ઇન્ડીઅન મેડીસીન"** સ્થાપવું જોઈએ

૨ નામદાર મુંબઈ સરકારે બોર્ડને નાણાની પુરતી મદદ આપવી જોઇએ એ નાણાની જોગવાઈ સરકારી તિજોરીમાંથી ગ્રાંટ આપીને તેમજ ફી, દાન કે બક્ષીસમાં મળેલી રકમો દ્વારા થવી જોઇએ

૩ **બોર્ડની ફરજો**

૧—(અ) બોર્ડે, દેશી વૈદકીય પદ્ધતિઓ (આયુર્વેદિક તથા યુનાની) શીખવનારી કોલેજ તથા શાળાઓ સ્થાપવી અને ચલાવવી જોઇએ

(બ) આવી કોલેજો તથા શાળાઓ, ઇસ્પિતાલો તથા પ્રયોગ શાળાઓ સાથે જોડાયલી હોવી જોઈએ

(ક) જો પુરતા નાણાના અભાવે, આવી કોલેજ, શાળાઓ કે ઇસ્પિતાલો સ્થાપવાનું બોર્ડને માટે હાલ તુરત શક્ય ન હોય તો તેણે અત્યારે દેશી વૈદકીય પદ્ધતિઓનું શિક્ષણ આપતી કોલેજો કે શાળાઓને નાણાની મદદ આપવી જોઇએ
(ખ) આયુર્વેદનો સ્વીકાર
(ગ) વૈદ્યો તથા હકીમોનો સ્વીકાર

૨—(અ) બોર્ડે દેશી વૈદકીય પદ્ધતિઓ માટે અભ્યાસક્રમો નક્કી કરવા જોઇએ
(બ) બોર્ડે વૈદકીય પદ્ધતિઓનું શિક્ષણ આપતી કોલેજો તથા શાળાઓને આવો નિશ્ચિત અભ્યાસક્રમ સ્વીકારવાને ભલામણ કરવી જોઇએ
(ક) બોર્ડે આવી કોલેજો તથા શાળાઓના નિરીક્ષણ માટે એક કમિટી નીમવી જોઇએ

૩—(અ) આ બોર્ડે એક પરીક્ષા સમિતિ નીમવી જોઇએ
(બ) આ પ્રમાણે નીમાયેલી પરીક્ષા સમિતિએ, વાર્ષિક તેમજ છ માસિક પરીક્ષાઓ લેવી પાસ થએલાઓને પદવીઓ આપવી તથા પરીક્ષાઓની ફી નક્કી કરવી તેમજ દેશી વૈદકીય પદ્ધતિઓનું શિક્ષણ આપનારી કોલેજો તથા શાળાઓની પરીક્ષાઓને લગતુ તમામ કામ પણ તેણે ઉપાડી લેવુ જોઇએ

૪—(અ) બોર્ડે મુંબઈ ઇલાકાના સમાનિત વૈદ્યો અને હકીમોનું એક રજીસ્ટર બનાવવું અને વખતો વખત તેમાં ઘટતા સુધારા વધારા કરી ચાલુ રાખવુ
(બ) આ બોર્ડે સમાનિત ગણાવા યોગ્ય વૈદ્યો તથા હકીમોની લાયકાતનું ધોરણ નક્કી કરવું
(ક) આ પ્રમાણે સમાનિત ગણાયલા વૈદ્યો તથા હકીમોને ઇ સ ૧૯૧૨ માં પસાર થયેલા મેડીકલ રજીસ્ટ્રેશન એકટની રૂઇએ રજીસ્ટર્ડ થયેલા દાકતરોને જે જે સત્તાઓ અને હકો છે તે તે સત્તાઓ અને હકો પ્રાપ્ત થવા જોઇએ
(ખ) ઇ સ ૧૯૧૨ ના મેડીકલ રજીસ્ટ્રેશન એકટની રૂઇએ, રજીસ્ટર્ડ થયેલા અને કાયદેસરના ધંધાદારી ગણાતા દાકતરોને જે જે બંધનો લાગુ પડે છે તે બધા બંધનો, આ પ્રમાણે રજીસ્ટર્ડ કે સમાનિત ગણાતા વૈદ્યો તેમજ હકીમોને લાગુ પાડવા જોઇએ

બોર્ડનું બંધારણ

(અ) બોર્ડ નીચે જણાવેલા સભ્યોનુ બનશે

૧ ચુંટાયલા પ્રમુખ ૧

૨	,, ઉપપ્રમુખ	૧
૩	સેક્રેટરી (કાયમનો પગારદાર)	૧
૪	લે એસેમ્બલીના બે પ્રતિનિધીઓ	૨
૫	કાઉન્સીલનો એક પ્રતિનિધિ	૧
૬	મુંબઈ યુનીવર્સીટીનો એક પ્રતિનિધિ	૧
૭	ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર તથા કર્ણાટકના વૈદ્ય સમેલનોનો એક પ્રતિનિધિ	૩
૮	બે સરકાર નિયુક્ત પ્રતિનિધિઓ	૨
૯	બોર્ડે સ્વીકારેલી શાળાઓ તેમજ કોલેજોના ત્રણ પ્રતિનિધિઓ	૩
૧૦	સમાનિત વૈદ્યો તથા હકીમોએ ચુંટેલા બે પ્રતિનિધિઓ	૨
૧૧	સમાનિત વૈદ્ય કે હકીમ તરીકે ગણાતી સ્ત્રીઓનો પ્રતિનિધિ	૧
૧૨	ફાર્મસીના બે પ્રતિનિધિઓ	૨
૧૩	ગ્રામ્ય પંચાયતો તથા લોકલ બોર્ડોનો એક પ્રતિનિધિ*	૧
	કુલ	૨૧

(ખ) દર ત્રણ વરસના ગાળા પછી બોર્ડની રચના નવેસરથી થવી જોઈએ

પ્રાન્તીય સમેલનની આવશ્યકતા

આપણા ગુજરાત, કચ્છ, કાઠીઆવાડ વૈદ્ય સમેલનનુ પ્રથમ અધિવેશન અમદાવાદમા ઈ સ ૧૯૨૯ મા થયુ હતુ, ત્યારબાદ બીજા જુદા જુદા જીલ્લામા અધિવેશનો થઈ ગયા છે છેલ્લુ અધિવેશન અમદાવાદ મુકામે ૧૯૩૫-ની સાલમા થયુ હતુ ત્યારબાદ તે સમેલનના ૭ મા અધિવેશન માટે હજુ સુધી કોઈપણ જીલ્લામાથી આમંત્રણ મળ્યુ નથી, એ આપણા પ્રાન્તને માટે શોચનીય છે નિખિલ ભારતીની જ્યારથી સ્થાપના થઈ ત્યારથી આજ સુધીમા અસ્ખલિત રીતે પ્રતિવર્ષ ચાલ્યા આવતા ૨૯ સમેલનો થઈ ગયા જ્યારે આપણા પ્રાંતમા ૧૧ વર્ષમા ફક્ત છ જ સમેલનો પ્રાન્તને માટે થયા આપણા પ્રાંતમા ઘણા ધનવાન વૈદ્યો છે, ઘણા જીલ્લામા ધ વંતરી સમા વૈદ્યરાજો છે, પરંતુ તેઓ પોતાની ખાનગી પ્રેક્ટીસ સિવાય સમાજના કાર્યમા અંગત રસ લેતા નથી જો તેઓ ધારે અને પરિશ્રમ કરે તો નિખિલ ભારતીય આયુર્વેદ સમેલનો પણ ભરી શકે તો નાનકડુ સમેલન કે જે થોડા જ ખર્ચમા ભરાઇ શકે તેવુ છે તે ભરી શકે તેમા તો આશ્ચર્ય શુ છે

આજ છ છ અધિવેશનો ગુજરાતના જુદા જુદા જીલ્લામા ભરાયા છે ગુજરાત સાથે કચ્છ અને કાઠિઆવાડનુ નામ પણ જોડવામા આવ્યુ છે, તો

* આ પ્રતિનિધિઓની બોર્ડમા ખાસ જરૂર નથી એવો અમારો મત છે તંત્રી આ વિ

આ ૭ મું સમેલન જો કાઠીઆવાડના કોઈ જીલ્લામા ભરાય તો તે નામનુ ખરૂ સાર્થક થયુ ગણાય આજે ગુજરાત, કાઠીઆવાડ તરફ મીટ માંડી રહ્યુ છે કાઠીઆવાડમા અત્યારે ભાવનગર તથા રાજકોટ સેવાભાવી અને વિદ્વાન, પ્રતિષ્ઠીત તથા શ્રીમત વદ્યોથી ઉભરાઈ રહ્યુ છે વળી આખા કાઠીઆવાડમા ભાવનગર એ પ્રથમ પક્તિનુ સ્ટેટ છે એટલે જો ત્યાના વૈદ્યો સમેલન ભરવાની પહેલ કર તો બીજા જીલ્લાઓ જરૂર તેનો દાખલો લઈને તેનુ અનુકરણ કરે

સમેલન ભરવા માટે ઘણા વૈદ્યભાઈઓને ઉત્સાહ હોય છે, પરતુ કાર્યની શરૂઆત એટલી બધી મોટી લાગે છે કે તે ઈચ્છા મનમા અને મનમા સમાવી દે છે ખરી રીત સમેલન ભરવામા એવુ કશુ જરૂરનુ નથી, ફક્ત સ્થાનિક વૈદ્યોની એકતાની જ જરૂર છે આ એકતામા આપણી અજ્ઞાનતાને લીધે, હુ મોટો, એવુ પ્રતિષ્ઠાનુ ભુત ઘણી વખત આડુ આવે છે, પરતુ જો આ પ્રતિષ્ઠાના ભુતને એક બાજુ ફેકી દેવામા આવે તથા આયુર્વેદની સેવા કરનાર આપણે બધા એક જ ધન્વતરી પ્રભુના બાળક છીએ અને તેથી સમાન છીએ એવુ જો ધારવામા આવે તો આપણુ કાર્ય સરળ થઈ પડે

આવા સેવાભાવી વૈદ્યભાઈઓને અમારી નમ્ર વિનતી છે કે ખોટી મોટાઈનો મોહ છોડી કાર્યની શરૂઆત કરવી આ કાર્યની કેવી રીતે શરૂઆત કરવી, પ્રથમ શુ શુ તજવીજ કરવી વગેરે માટે અમારી ઓફીસે પૂછવાથી તમામ હકીકત તથા સૂચનાઓ પુરી પાડવામા આવશે એટલુ જ નહિ પણ આવશ્યક એવી કેટલીકજેક સહાયતા પણ કરવામા આવશે આ માટે તમામ પત્રવ્યવહાર આપણા સમેલનના વૈદ્ય મડળની ઓફીસને શરનામે મત્રીના નામથી કરવો

લી

વૈદ્ય મણીશકર મૂળશકર ત્રિવેદી

મત્રી

હવે પછીના સમેલનો વિષે કાઈક

આ વખતે હુ મુબાઈ ગયો ત્યારે રા રા સુરભ્ભી શ્રી વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય સાથે મારે થોડી ઘણી વાતો હવે પછીના આપણા સમેલનોને જીવત કેમ બનાવવા તે વિષે થઈ હતી તેઓ શ્રીએ આ ન્ગધમા પોતાના વિચારો આજ અકના આરભમા "નાગપુરના સમેલન વિષે આપણું કર્તવ્ય" એ નામના લેખમા દર્શાવ્યા છે તેઓશ્રીની વાતચિતમાથી આપણે ઘણુ શીખવાનુ મળી શકે તેમ છે આજ દિવસ સુધીના સમેલનોમા પ્રમુખશ્રી તથા સ્વાગતાધ્યક્ષના લાબા લાબા ભાષણો આપણા આયુર્વેદનં ભૂતકાળનુ ગૌરવ અને બીજી એવી જ વાતોથી ભરપૂર હતા

હવે સમય બદલાયો છે, હવે ફક્ત ઠરાવો અને ભાષણોથી જ ચાલવાનું નથી હવે તો આપણા આયુર્વેદની હાલના જમાનાને યોગ્ય થવામા જે જે ત્રુટીઓ જણાય તે તે ત્રુટી શોધી તેનો પ્રતિકાર કરી દુનિયાના તમામ વૈદ્યકીય સાયન્સોની હરોળમા બેસે તે રીતે તેનો ઉપયોગ કરવામા જ આપણું હિત છે આપણે આપણા આયુર્વેદને બને તેમ વધારે અને વધારે લોકપ્રિય અને વ્યવહારૂ બનાવવો જોઈએ આમ કરવા માટે આયુર્વેદિક હવે લેબોરેટરી (પ્રયોગશાળા)ઓ સ્થાપવી જોઈએ, સુશ્રુતની રીતે અને આજના જમાનાને યોગ્ય થઈ પડે તે રીતે ઘણા જરૂરી સુધારા વધારા સાથે વાઢ કાપની ક્રિયા શીખવી જોઈએ, હોસ્પીટલો સ્થાપવી જોઈએ ઈત્યાદિ, ઈત્યાદિ

આવા આવશ્યક સુધારાના ઠરાવો જાહેર સમેલનો દ્વારા થઈ શકે પરતુ સમેલનમા મત્રીઓ તથા પ્રમુખો જ્યા સુધી ઠરાવો જે સમેલનમા પસાર થયા હોય છે તેના અમલ માટે તનતોડ મહેનત ન ઉઠાવે ત્યા સુધી કશું બને નહિ એટલે એટલે, મોટા શહેરોમા અને ગામડામા જાતે જઈ ભાષણોદ્વારા અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કામ કરે એવા મત્રીઓ તથા પ્રમુખો હવે પછીના અખિલ ભારત વર્ષીય તેમજ પ્રાતીય સમેલનો માટે ચૂટાવા જોઈએ તોજ આ કાર્ય બની શકે

જેઓને કામની ધગશ હોય, જેઓ સેવાભાવી હોય અને જેઓ ઘરના સુખી હોવાથી એકાદ બે વર્ષ જેટલા સમયનો ભોગ આપી પ્રેક્ટીશનો મોહ છોડી શકે તેવા હોય તેવાઓને જ પ્રમુખ તરીકે ચુટવા જોઈએ આવા કોઈ કર્મવીર હોય અને સેવા ભાવે જો કામ કરવા તત્પર હોય તો તેઓના નામો અમને સુજ્ઞ વૈદ્યબધુ જણાવશે તો અમે તેનો ઉપકાર માનીશુ આવા સેવા ભાવિ વૈદ્યભાઈઓને અગ્રેજી અને હિંદીનુ જ્ઞાન હોવુ જોઈએ અને બને ભાષામા જાહેર સસ્થામા બોલી શકે તેવા હોવા જોઈએ આપણા ગુજરાત પ્રાતને તો ફક્ત ગુજરાતી સારી રીતે આવડતુ હોય તો પણ ચાલે આવા પ્રમુખો જો અમારા ધ્યાનમા આવશે તો આપણા પ્રાતના પ્રતિનિધિઓદ્વારા આપણે તેને બહાર લાવવા શક્ય એટલા પ્રયત્નો કરીશુ

કદાચ કોઈ માણસ આવું કાર્ય કરી શકે તેમ હોય છતા ઘરની સામાન્ય સ્થિતિને અગે બહારની પ્રવૃત્તિમા ભાગ ન લઈ શકે તેમ હોય તો તેને સારી જાતનો પગાર આપી મત્રીના કાર્યમા જોડાઈ શકે તેવા પણ અમો પ્રયત્ન કરીશુ પરતુ કામની ધગશ એ મુખ્ય વસ્તુ છે

આવા માણસોથી જ આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર છે આવા માણસો જ અત્યારના જમાનામા સમાજની સુસ્તી ઉડાવી સસ્થાને જીવત બનાવી શકે તેમ છે આવા માણસો જ રૂઢ તથા જાહેર હિતના કાર્યો કરી શકે, અને આવા

માણસો જ આયુર્વેદની ઉત્તમતા જનતાના હૈયે ઠસાવી શકે હવે સમાજને આવા ઉદ્યોગી પુરૂષસિંહની જ જરૂર છે ગમે તો તે વૃદ્ધ હોય, ગમે તો તે જુવાન હોય વૈદ્યવરોને અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે આવા નામો અમને જણાવવા તસ્દી લે

ता १४ ९-३७
સ્થાયી સમિતિની ઓફીસ
દત્તાત્રેય ઔષધાલય
ધાચીની પાળ-અમદાવાદ

લી આપનો
વૈદ્ય મણીશંકર મૂળશંકર ત્રિવેદી
મંત્રી ગુ ક કા વૈદ્ય મંડળ

પ્રાણાચાર્ય નારાયણશંકર દેવશંકરનો સ્વર્ગવાસ

ગુજરાત કચ્છ-કાઠીઆવાડ પ્રાન્તીય વૈદ્યસમેલનની આવતી બેઠક ક્યાં ભરવી એ વિષે મુ વૈદ્યરાજ નારાયણશંકરભાઇએ તજવીજ કરી છે અમુક સ્થળ પણ પસંદ કર્યું છે, એવા ખબર હજી તો જૂના થયા ન હતા ત્યાં એકાએક છાપામાં પ્રાણાચાર્ય વૈદ્યરાજ નારાયણશંકર દેવશંકરના તા ૨૧-૮-૩૭ને રોજ સ્વર્ગવાસના ખબર વાંચ્યા

અમદાવાદ-ગુજરાતને ભારે ખોટ ગઈ છે સ્વ નારાયણશંકરભાઇ ગુજરાતના વૈદ્યોના અગ્રણી હતા અને અમદાવાદના તો પ્રથમ વૈદ્ય હતા વૈદ્યકલ્પતરૂના પ્રસિદ્ધ આદ્યતંત્રી જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદીના સ્વર્ગવાસ પછી અમદાવાદની સર્વ વૈદ્યકીય પ્રવૃત્તિઓનો આધાર મુ નારાયણશંકરભાઇ હતા

પ્રાણાચાર્ય નારાયણ દેવશંકર શાસ્ત્રીનો જન્મ સં ૧૯૨૫માં તેઓના મોસાળના અનારમાં (તા બોરસદ જીલ્લા ખેડા)માં થયો હતો તેઓ જાતે રાયકવાળ બ્રાહ્મણ હતા ગુજરાતમાં રાયકવાળ જ્ઞાતિ સોલંકી સમયથી પ્રસિદ્ધ છે સંવત ૧૨૫૬માં ગુજરાતના સોલંકી રાજા ભીમદેવ બીજાએ રાયકવાળ જ્ઞાતિના જ્યોતિષી સોઢલના પુત્ર આસધરને ચાર હળ જમીન દાનમાં આપી છે[૧] આ જ્યોતિષી સોઢલ એજ જો ગદનિગ્રહ નામના વૈદ્યક ગ્રંથના કર્તા વૈદ્ય સોઢલ હોય તો વૈદ્યક પરંપરા પણ રાયકવાળ જ્ઞાતિમાં સાડાસાતસો વર્ષ જેટલી જૂની ગણાય

નારાયણશંકરભાઇના પૂર્વજોમાં સંસ્કૃત વિદ્યાના સંસ્કારો હતા જ એમના એક પૂર્વજ દીનાનાથ ભટ્ટ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સ્થાપક સ્વામી નારાયણના શાસ્ત્રી તરીકે પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા છે એ દીનાનાથના પુત્ર રામચંદ્ર શાસ્ત્રી પણ સારા વિદ્વાન હતા અને બુલ્હર તથા પીટર્સન જેવાના પ્રીતિ

---

૧ જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો લેખ નં ૧૫૮

પાત્ર હતા. નારાયણશંકરભાઈનું કુટુંબ પણ સંસ્કૃતના સંસ્કારવાળું તથા સ્વામીનારાયણપંથનું અનુયાયી છે.

નારાયણશંકરભાઈના પિતા દેવશંકર શાસ્ત્રી જેઓ સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં કોઠારી હતા તેઓ પ્રાચીન પ્રણાલીના વિદ્વાન હતા અને નારાયણશંકરભાઈએ ઘેર જ શરૂઆતનો અભ્યાસ જૂની રીતે કર્યા પછી વધારે અભ્યાસ કરવા માટે એ વખતે સંસ્કૃત વિદ્યાનું કેન્દ્ર ગણાતા જયપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું. જયપુરમાં એ વખતે સિદ્ધભેષજ મણિમાલા આદિ પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોના કર્તા અને લક્ષ્મીરામસ્વામી જેવાના ગુરૂ રાજવૈદ્ય કૃષ્ણરામજી ત્યાંના રાજકીય આયુર્વેદ વિદ્યાલયમાં મુખ્ય અધ્યાપક હતા. કૃષ્ણરામજી પણ મૂળ ગુજરાતી હતા. એમની પાસે નારાયણશંકરભાઈએ આયુર્વેદનું અધ્યયન કર્યું. નારાયણશંકરભાઈ પોતાના આ ગુરૂનું અને એની રસિકતાનું ઘણીવાર સ્મરણ કરતા. એમના ઘણા ભાષણોમાં ગુરૂનું "પિત્ત તાપિત શરીર વ લરી સા સખી વદ હકીમ દવાઈ" વગેરે ચમત્કારિક પદ્ય તેઓ કૃષ્ણરામજીની પદ્યરચનાના દાખલા તરીકે ટાંકતા. નારાયણશંકરભાઈએ જયપુરનો અભ્યાસ પૂરો કરી વડોદરા આવીને વ્યાકરણ, સાહિત્ય, ધર્મશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ એ ચાર વિષયોમાં વડોદરાની પ્રસિદ્ધ રાજકીય પરીક્ષામાં પરીક્ષા આપી અને પોતે પાસ થયા. છતાં વ્યાકરણનો અભ્યાસ વધારવા કાશીમાં રાજકીય સંસ્કૃત વિદ્યાલયમાં બે વર્ષ સુધી મહાભાષ્યનો અભ્યાસ કર્યો. આ રીતે અમુક વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરી સં. ૧૯૫૧માં ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં દવાખાનું ઉઘાડ્યું. અને વૈદ્ય તરીકેની પોતાની કુશળતાથી અમદાવાદમાં અર્થ અને નામના બેય પુષ્કળ પ્રમાણમાં મેળવ્યા. સ્વ. નારાયણશંકરભાઈએ જે આર્થિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી તે બધી પોતે જ પ્રાપ્ત કરી હતી અને પોતાના બાહુબળે. પણ આયુર્વેદની ઉન્નતિ કેમ થાય એનો વિચાર સ્વ. નારાયણશંકરભાઈના ચિત્તમાં પોતાની ઉન્નતિના વિચાર સાથે જાગૃત હતો. અને તેથી પ્રેરાઈને અમદાવાદમાં સને ૧૯૨૩માં વૈદ્યસભાની આયુર્વેદ પાઠશાળાની સ્થાપના કરી તથા અઢી વર્ષ પહેલાં તેમણે આયુર્વેદ પ્રચારક તથા સંશોધક મંડળ અને આયુર્વેદ પાઠશાળાનું ટ્રસ્ટડીડ સરકારી દફતરે રજીસ્ટર્ડ કરાવી ટ્રસ્ટીઓને સોંપ્યું. અને પોતાના તરફથી ૩ એકહજાર આપ્યા. મરહુમ રાવબહાદુર ગિરધરલાલ ઉત્તમલાલના વીલના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી રૂ. ચાર હજારના સરકારી બૉન્ડો નારાયણશંકરભાઈને આયુર્વેદ પાઠશાળાના કાર્ય માટે મળેલા. તેમાં એક હજાર પોતે ઉમેરી એ પાંચ હજારની રકમ પાઠશાળાના ટ્રસ્ટીઓને સોંપી દીધી[1] અને પાઠશાળાનો વહીવટ ટ્રસ્ટીઓ તરફથી પોતે ચલાવવાનું કબુલ કર્યું હતું. પાઠશાળાના અભ્યાસક્રમ તથા પરીક્ષા કાર્ય માટે

---

[1] જુઓ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન પુ. ૧૮ પૃ. ૧૫૨-૧૫૩

પોતાના પ્રમુખ પદ નીચે એક કમિટી નીમી હતી આ રીતે અમદાવાદની પાઠશાળાને સ્થાયીરૂપ આપ્યા પછી એને માટે વવાગે ફંડ એકઠું ...રી મોટું રૂપ આપવાની પણ સ્વર્ગસ્થની ઇચ્છા હતી

પણ આયુર્વેદના શિક્ષણ સબંધમા નારાયણશંકરભાઈની પ્રવૃત્તિ અમ... વાદની પાઠશાળામા જ સમાપ્ત થોતી થતી પાટણના આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયમા તેઓ ઘણા વર્ષોથી સક્રિય રસ લેતા અને સ ભા વિદ્યાપીઠ ની પરીક્ષાઓમા પરીક્ષક તરીકે નીમાતા

વૈદ્યસમેલન વૈદ્યોની ઉન્નતિનું એક સાધન છે એમ તેઓ માનતા, માટે સમેલનમા ભાગ લેતા અને છે ના કાશીના ર૬મા વૈદ્યસમેલનમા એમને સભાપતિ ચૂટીને આ દેશના વૈદ્યો વધારેમા વધારે જે માન આપી શકે તે એમને વૈદ્યોએ આપ્યુ અને કાશીવિશ્વનાથની રાજધાનીમા હિંદુવિશ્વવિદ્યાલયમા ભારતભૂષણ પં માલવીયજીના સ્વાગત સાથે સભાપતિ પદ શોભાવી સ્વ નારાયણશંકરભાઈએ જીવનને ધન્ય બનાવ્યુ એથી વધારે માન મળવાનું રહ્યુ નહિ અને એમણે તો પ્રાચીન ભાષામા કહીએ તો પ્રાપ્ત ય પ્રાપ્ત કર્યું

બીજી પણ બધી રીતે તેઓ સુખી હતા અને પોતાના જીવનને ધન્ય માનતા પણ મને નીચેની બે બાબતમા ગુજરાતને એમની ખોટ લાગશે, એમ લાગે છે (૧) નારાયણશંકરભાઈનો ઉત્સાહ પોતાના ધંધા સબંધી ઉત્સાહની આ હુ વાત કરતો નથી પણ જાહેરકામ માથે લીધા પછી એ પાર પાડવા માટે આવશ્યક ઉત્સાહની વાત કરૂં છુ અમદાવાદના વૈદ્યસમેલન વખતે એમના શરીર ઉપર વૃદ્ધાવસ્થાની નબળાઈની છાયા સ્પષ્ટ દેખાતી હતી, છતા એમણે એ કાર્ય માથે લીધા પછી જે ઉત્સાહથી એમણે શરીરની અતિશય પરિશ્રમક્ષમતા ટકાવી રાખી તે હુ ભૂલી શકતો નથી ગુજરાતના જે જુવાન વૈદ્યો દેશીવૈદકનુ કંઈ પણ જાહેર કાર્ય કરવા ઇચ્છતા હોય તેઓને માટે એમનો ઉત્સાહ અનુકરણીય હતો (૨) ગુજરાત–કચ્છ–કાઠીઆવાડ વૈદ્ય સમેલન માટે એમનો આત્મીયભાવ અવિસ્મરણીય છે ઇ સ ૧૯૨૫મા અમદાવાદમા પહેલુ પ્રાન્તીય વૈદ્યસમેલન ભરવાનુ પોતે માથે લીધુ અને યશસ્વી રીતે એ ભર્યુ ત્યારથી એમણે એને પોતાનુ બાળક જ ગણેલુ છે આ બાર વર્ષમા ગુજરાતમા છ પ્રાન્તીયસમેલનો ભરાયા તેમા નારાયણશંકર ભાઈનો પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ ફાળો કેટલો બધો હતો એ જોનારને હવે પ્રાન્તીય સમેલનનુ શુ થશે એવી ચિંતા થાય તો નવાઈ નહિ ? અલબત્ત જાહેર સસ્થાને કાર્યકર્તાઓ મળી રહે છે અને આપણી આ સસ્થાને પણ મળી રહેશે પણ અત્યારે તો ગુજરાત–કચ્છ–કાઠીઆવાડ વૈદ્યસમેલનનો પિતા અને આત્મા ગયો છે

જાહેર શોક સભા

બુધવાર, તા ૮–૯–૩૭ના રોજ એક જાહેર શોક સભા અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ શ્રી મણિલાલ ચતુરભાઈ શાહના પ્રમુખપદે પાનકોર નાકે આવેલા શ્રી હંસરાજ પ્રાગજી હોલમા અત્રેના મરહુમ વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર પ્રાણાચાર્યના અવસાન બદલ શોક પ્રદર્શિત કરવા શહેરીઓ તરફથી મળી હતી જેમા શ્રી પ્રમુખસાહેબે, રા બેરીસ્ટર જીવણલાલ વ્રજરાય દેસાઈએ, શ્રી ડૉ હરિપ્રસાદ દેસાઈએ, શ્રી મ્હેતા હરિલાલ ડિંડાભાઈએ તથા શ્રી પ્રોફેસર સ્વામીનારાયણે મરહુમ સબંધે વિવેચન કર્યા બાદ તે સભામા નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કરી મહુમતના કુટુમ્બ ઉપર મોકલવામા આવ્યો હતો

ઠરાવ—સદ્‌ગત પ્રાણાચાર્ય વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકરભાઈએ આયુર્વેદની શ્રેષ્ઠતાના પ્રચારકાર્યોમા જીવનપર્યત આત્મભોગ આપી સતત પ્રવૃત્તિઓ કરી છે અને વૈદ્યો તેમજ શાસ્ત્રી મંડળોમા અગ્રગણ્ય પદ પ્રાપ્ત કરી રાજનગર બદલે ગુજરાતનુ ગૌરવ વધાર્યુ છે તેની આજે મળેલી આ શહેરની જનતાની સભા નોધ લે છે અને આવા સેવાભાવી વિદ્વત્‌રત્નના અવસાનથી પડેલ ભારે ખોટ માટે શોક પ્રદર્શિત કરે છે

આ સભા સદ્‌ગતના આત્માને સપૂર્ણ શાતિ ઈચ્છે છે, અને તેમના બહોળા કુટુમ્બ પ્રતિ દિલસોજી ધરાવી શાતવન આપવાને આ ઠરાવના ખબર સદ્‌ગતના પુત્ર વૈદ્ય માધવપ્રસાદભાઈ તરફ મોકલી આપવા પ્રમુખ મહાશયને વિનતી કરે છે તા ૮–૯–૩૭

હંસરાજ પ્રાગજી હોલ
અમદાવાદ

મણિલાલ ચતુરભાઈ શાહ
અમદાવાદના શહેરીઓની સભાના પ્રમુખ

ઉપર પ્રમાણેનો ઠરાવ કરીને સભા વિસર્જનની પ્રમુખની સુચનાથી સર્વે વિખરાયા હતા

પૂનાનુ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય

ઈ સ ૧૯ ૦ના ડીસેમ્બરમા અમદાવાદની ચળવળ વખતે સરકારી કોલેજો છોડી બહાર નીકળેલા વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ માટે કાઈક ગોઠવણ કરવી જોઈએ એ હેતુથી તિળક મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવામા આવી તેમા વાઙ્ગમયના શિક્ષણ સાથે વિદ્યાર્થીઓને સ્વાશ્રયી બનાવવા ખાતર વેપાર, સ્થાપત્ય વગેરે શાખાઓની કેળવણીની પણ યોજના રાખવામા આવી હતી તેજ વખતે ભારતીઓનુ પ્રાચીન વૈદ્ય શાસ્ત્ર-આયુર્વેદનુ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવામા આવે તો આપણા એક પ્રાચીન શાસ્ત્રને ઉત્તેજન મળે એ હેતુથી આયુર્વેદની શાખા પણ ઉઘાડવામા આવી

આયુર્વેદ શાખા—શિક્ષણ ક્રમમા આયુર્વેદના સપૂર્ણ શિક્ષણ સાથે જરૂર તેટલા પાશ્ચાત્ય શિક્ષણનો સમાવેશ કરીને તિળક મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠની આયુર્વેદ વિશારદ પદવીનો ચાર વર્ષનો અભ્યાસક્રમ ઘડવામા આવ્યો તેજ પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન વિષયોની દૃષ્ટિથી પ્રાચીન ચરક સુશ્રુત, વાગ્ભટ ઈત્યાદિ ગ્રથોમાથી વિષયવાર શિક્ષણ અને એનેટોમી ફીઝીઓલોજી, મેડીસીન, સર્જરી વગેરે વિષયોનુ પણ શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી

પૂનાના અનુભવી વૈદ્યો અને દાક્તરોએ અધ્યાપનની જવાબદારી આનદથી સ્વીકારી સસ્થાની શરૂઆતમા આ શાખામા વિદ્યાર્થીઓ ઓછી સખ્યામા આવતા હતા પણ પાછળથી જેમ જેમ આ શાખાની ઉપયોગિતા તથા તેની સ્વાવલબી બનાવવાની શક્તિ ધ્યાનમા આવતી ગઈ તેમ તેમ આ શાખા તરફ વિદ્યાર્થીઓનુ ખેચાણ વધતુ ગયુ તે એટલે સુધી કે બીજી શાખાઓ રહીને આ શાખાની વૃદ્ધિ થવા લાગી

આરભમા વિદ્યાલયમા વિદ્યાર્થીઓને તાત્ત્વિક શિક્ષણ આપવામા આવતુ અને પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ માટે પૂના મ્યુનિસિપાલિટીના તથા મિશનના દવાખાનામા વિદ્યાર્થીઓને મોકલવા પડતા પણ જેમ જેમ વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા વધવા લાગી તેમ તેમ પ્રત્યક્ષ શિક્ષણની સ્વતત્ર સગવડ કરવાની આવશ્યકતા દેખાવા લાગી પરિણામે ઈ સ ૧૯૨૫મા ન્હાના પ્રમાણમા રૂગ્ણાલયની સ્થાપના કરવામા આવી

રૂગ્ણાલય—શરૂઆતમા રૂગ્ણાલય ભાડાની જગ્યામા હતુ અને તેમા છ રોગીઓ હતા થોડી શસ્ત્રક્રિયાની સગવડ અને દવાખાનુ એટલી વ્યવસ્થા હતી, પણ રોગીઓની સખ્યા વધતી જતી હોવાથી ઉપરની વ્યવસ્થા અતિશય અપૂર્ણ લાગવા માડી અને સ્વતત્ર મકાન બાધીને વધારે રોગીઓના ખાટલા

માટે સગવડ કરવાની જરૂર લાગી અને પછી પૂનાના પ્રસિદ્ધ દાનવીર રા બ શેઠ હનૂમતરાવ રામનાથ તેમણે આ રૂગ્ણાલયનું, જ્ઞાનદાનનું તથા જીવિતદાનનું કાર્ય જોઈને પચાસ હજાર રૂપીઆ આપવાનું કબુલ કર્યું અને સંચાલકોએ અહર્નિશ પરિશ્રમ કરીને બીજા પચાસ હજાર રૂપીઆના દાનો મેળવ્યા, અને પૂના શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીએ મકાન માટે ત્રણ એકર જમીન આપી અને ચાલુ ખર્ચ માટે વાર્ષિક પાંચ હજાર રૂપીઆ આપવાનો ઠરાવ કર્યો આ રીતે પૈસાની સગવડ થઈ જવાથી રૂગ્ણાલય માટે સર્વ સાધન સામગ્રીથી સમૃદ્ધ એવી મોટી ઈમારત બાંધવામાં આવી અને દાતાની ઈચ્છાને અનુસરી રૂગ્ણાલયનું કાર્ય શેઠ રાયચંદ રામનાથ ધર્માર્થ આયુર્વેદિક ઈસ્પીતાલ એ નામથી ચાલુ કરવામાં આવ્યું હતું હાલમાં આ રુગ્ણાલયમાં ચાળીસ રોગીઓના ખાટલાની સગવડ છે, અને બહારથી તબિયત બતાવી દવા લઈ જનાર દરદીઓની સરાસરી સંખ્યા રોજની ૨૫૦ હોય છે બધી જાતના શસ્ત્રકર્મની ઉત્તમ સગવડ હોઇને વર્ષ દરમિયાન પાંચસો ઉપર શસ્ત્રકર્મો કરવામાં આવે છે વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યક્ષ શિક્ષણની સ્વતંત્ર સગવડ હોઈને તેઓને રોગનિદાન ચિકિત્સા, શસ્ત્રકર્મ વગેરે વિષયોનું શિક્ષણ પૂરતું મળે છે આ રીતે સર્વ સાધનોથી સમૃદ્ધ અને નિષ્ણાત ચાલકવર્ગવાળું આયુર્વેદિક રૂગ્ણાલય આખા મુંબઈ ઈલાકામાં આ એક જ છે

સૂતિકાગૃહ—સૂતિકાગૃહનું સ્વતંત્ર મકાન છે અને તેમાં દશ સુવાવડી માટે સગવડ છે આ વિભાગનું કાર્ય તદ્વિદ સ્ત્રીવૈદ્યની દેખરેખ નીચે ચાલે છે અને તે કારણથી વિદ્યાર્થીઓને સૂતિકાશાસ્ત્રના પ્રત્યક્ષ શિક્ષણની સારી સગવડ થઈ છે

શબચ્છેદનશાળા—હોસ્પીટલમાં શબચ્છેદનશાળા બાંધેલી છે અને ત્યાં સ્વતંત્ર દાક્તરની દેખરેખ નીચે વિદ્યાર્થીઓને શબચ્છેદનપૂર્વક શારીરનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે

આયુર્વેદ રસશાળા—વિદ્યાર્થીઓને ઔષધિઓ તૈયાર કરવાનું શિક્ષણ આપવું અને જનતાને શાસ્ત્રોક્ત ઔષધો પૂરાં પાડવાં આ બેવડા હેતુથી મંડળે રસશાળા શરૂ કરી, પણ વખત જતાં આ ઔષધોની ઉપયુક્તતા લોકોને સમજાવાથી માગણી વધવા લાગી અને એને પૂરું પાડી શકાય માટે વધારે મૂડીની જરૂર લાગતાં છેવટ આ રસશાળાનું આયુર્વેદ રસશાળા પૂર્ણ લિ એ સંસ્થામાં રૂપાન્તર કરી શેર કાઢી ઔષધ બનાવવાનું કામ મોટા પાયા ઉપર ચલાવ્યું છે અને આ રસશાળામાં વિદ્યાર્થીઓને માત્રા, ભસ્મો, આસવો વગેરે બનાવવાનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ મળે એવી સ્વતંત્ર ગોઠવણ કરી છે

પ્રયોગશાળા—રસાયનશાસ્ત્ર અને પદાર્થ વિજ્ઞાન એ વિષયોના પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ માટે પ્રયોગશાળાની વ્યવસ્થા કરી છે અને ત્યાં આ વિષયોનું તદ્વિદો મારફત પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ અપાય છે

આ પ્રમાણે આયુર્વેદશાખાનુ કામ વધતું જતું હતું ત્યાં વચ્ચે અચાનક રીતે થોડી વાર ગાડુ અટકી ગયું ૧૯૩૨ની સાલમા અસહકારની ચળવળમા સરકારે તિળક મહાવિદ્યાલયને ગેરકાયદે ઠરાવ્યુ એટલે બીજી શાખાઓ સાથે આયુર્વેદશાખાનુ કાર્ય પણ બધ નાખવું પડયુ પણ આ શાખાની ઉપયુક્તતા અને પ્રગતિ વધારે ધ્યાનમા આવતા એ શાખા ફરી શરૂ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓ તરફથી માગણી આવવા માડી અને ચાલકોએ પણ એ માગણીને ટેકો આપ્યો આ કારણથી ૧૯૩૩ના જૂનમા મડળે આ અટકેલુ કાર્ય સ્વતત્ર રીતે આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય નામથી વધારે ઉત્સાહથી શરૂ કર્યું અને તેને તિળક મહાવિદ્યાપીઠ સાથે જોડી દીધુ

હમણા સુધી મહાવિદ્યાલયને સ્વતત્ર મકાન ન હતુ એ ખામી હતી પ્રત્યક્ષ શિક્ષણની દૃષ્ટિથી રૂગ્ણાલયની પાસે મહાવિદ્યાલય હોવું જોઈએ અને એ માટે રૂગ્ણાલયની નજીકમા જગ્યા મેળવી છે આવતી દિવાળી સુધીમા મહાવિદ્યાલયનુ સ્વતત્ર મકાન તૈયાર થઈ જશે

આ રીતે જે આયુર્વેદ વિદ્યાલયનો અલ્પ પ્રમાણમા આરભ થયો હતો તેને મહાવિદ્યાલયનુ સ્વરૂપ મળીને તથા તેની સાથે રૂગ્ણાલય, સૂતિકાગૃહ, રસશાળા વગેરે પ્રત્યક્ષ શિક્ષણના સાધનોનો યોગ થઈને ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ થતો ગયો પ્રત્યક્ષ શિક્ષણની આસ્થી બધી સગવડવાળુ તો મહારાષ્ટ્રમા એક જ આ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય છે, અલબત્ત શાસ્ત્રની વૃદ્ધિની દૃષ્ટિથી ઘણુ ઘણું કરવાનુ બાકી છે પ્રાચીન ગ્રથોનો સશોધનપૂર્વક અભ્યાસ કરીને અભ્યાસ ક્રમની દૃષ્ટિથી વિરચનાર ગ્રથો તૈયાર કરવા વગેરે કર્તવ્ય મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપકોના ધ્યાનમા છે

(આયુર્વિદ્યા નામના મરાઠી માસિક વર્ષ ૧ અં ૧ માંથી)

રાજયક્ષ્મા (ક્ષય)

(લેખક—વૈદ્ય જગજીવન પ્રેમજી રાજગુરૂ)

(ગતાંકથી ચાલુ)

(૩) સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણો અને ક્ષયની અવધિ

૧ સાધ્ય લક્ષણ

ક્ષયરોગ સાધારણ રીતે કષ્ટસાધ્ય છે ઘણી કાળજી અને મુશ્કેલીથી આરામ થાય છે (૧) જો રોગીના બળ અને માંસ ક્ષીણ થયા ન હોય તો યક્ષ્માના અગિયારે લક્ષણો ભલે દેખાતા હોય તો પણ આરામ થઈ શકે છે (૨) અષ્ટાંગહૃદયમાં જણાવ્યુ છે કે જેની ઇંદ્રિયો પોતાને વશ છે, જેનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત છે અને જેનુ શરીર દુબળુ પડી ગયુ નથી એવા યક્ષ્માના રોગીઓનો ઇલાજ કરવો કારણ કે એવા રોગીઓ યશ આપનારા છે

૨ અસાધ્ય લક્ષણ

(૧) જે રોગીના બળ અને માંસ ક્ષીણ થઈ ગયા છે, યક્ષ્માના અગીયારે લક્ષણો પ્રકટ જણાતા ન હોય અથવા (૨) ખાસી, અતિસાર, પાસળીનુ દદ, સ્વરભંગ, અરૂચી અને તાવ એ છ લક્ષણો દેખાતા ન હોય અથવા (૩) શ્વાસ, ખાસી અને લોહીનુ પડવુ એ ત્રણ લક્ષણો જણાતા ન હોય તો પણ રોગીને અસાધ્ય જાણવો (૪) અગર તો રોગીમા ઉપરના લક્ષણો ભલે ઓછા જણાતા હોય પણ રોગી રોગ અને દવાના બળને સહન કરી શકતો ન હોય તો વૈદ્યે અસાધ્ય સમજીને તેનો ઇલાજ ન કરવો એવો વાગ્ભટ્ટનો મત છે

(૫) ભાવમિશ્રજી કહે છે કે યશકામી વૈદ્યે ૧૧ અથવા છ કે તાવ, ખાસી અને લોહી થુકવુ એ ત્રણ લક્ષણોવાળા રોગીનો ઇલાજ કરવો નહીં (૬) જે ક્ષયરોગી ખુબ ખાતાપીતા પણ સુકાતો જતો હોય તે અસાધ્ય છે અને આરામ થતો નથી (૭) જે રોગીને અતિસાર હોય તેનો ઇલાજ વૈદ્યોએ ન કરવો એમ જણાવેલુ છે એવા રોગીને અસાધ્ય ગણવો જોઇએ

मलायत्त बल पुसा शुक्रायत्तच जीवितम् ।

तस्माद्यत्नेन सरक्षेद् यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥

મનુષ્યોનુ બળ મળને આધીન છે અને જીવન વીર્યને આધીન છે તેથી ક્ષયરોગીના મળ અને વીર્યની રક્ષા યત્નથી ખૂબ હોશીયારીથી કરવી જોઇએ અને તેમ જો ન કરવામા આવે તો રોગ અસાધ્ય બની જાય છે (૮) જે ક્ષયરોગીની આખો સફેદ થઇ ગઈ છે, જેનો પેશાબ કઇંક અશે કાળો ઉતરે છે, અન્નપર અરૂચી, ખાવાની ઇચ્છા થતી જ ન હોય અને ઉર્ધ્વ શ્વાસ ચાલતો હોય તો તે મરી જાય છે (૯) જે રોગીનુ વીર્ય બહુ કષ્ટની સાથે બહાર પડે છે તે ક્ષયરોગી પણ મરી જાય છે (૧૦) અથવા તો જે યક્ષ્મારોગી ખુબ ખાવા છતા પણ ક્ષીણ થતો જાય છે તેમજ જેને અતિસાર હોય, જેના પેટ પર તેમજ અડપર સોજો હોય તો સમજી લેવુ કે તે રોગી મરી જશે

૩ ક્ષયની અવધિ

જે આયુર્વેદના ગ્રથમા લખી છે અને અનુભવની કસોટીપર જે કઇક અશે જાણી શકાયુ છે તેને આ સ્થાનપર જણાવી દેવાની ઇચ્છાથી નીચે મુજબ જણાવુ છુ જે યક્ષ્મારોગી જુવાન હોય અથવા જેની ચિકિત્સા ઉત્તમોત્તમ વૈદ્ય કે ડોકટર કરતો હોય તે એક હજાર દિવસ એટલે કે લગભગ પોણા ત્રણ વર્ષ સુધી જીવતો રહે છે

पर दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानव ।
सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुण शोषपीडित ॥

મતલબ એ છે કે યક્ષ્મા રોગ મહા મુશ્કેલીથી આરામ થાય એવો છે જેનુ આયુષ્ય છે, જેના પર ઇશ્વરની દયા છે તેનેજ સદ્‌વિદ્વાન વૈદ્ય કે ડોકટર મળી આવે છે મહાન્ અને સેવાભાવી વૈદ્યોની ચિકિત્સાથી યક્ષ્મા રોગને આરામ થઈ જાય છે એટલે કે એક હજાર દિવસની આયુષ્ય વધી જાય છે એ અવધિની બાદ એટલે કે આરામ થયા બાદ પણ ફરીથી યક્ષ્મા રોગી એ રોગમા ફસાઇને મરી જાય છે કોઈ કોઈ મહા મુનિઓએ તો ત્યા સુધી લખ્યુ છે કે યક્ષ્મા રોગીની ચિકિત્સા કરવાથી સારો થઈ જાય તો મનમા સમજી લેવુ કે તેને ક્ષયરોગ હતોજ નહીં કોઈ અ યરોગ હતો કેમકે આયુર્વેદની મા યતા પ્રમાણે યક્ષ્મારોગીને કોઈપણ ઔષધિથી આરામ થતો નથી હારિતમુનિ કહે છે કે રાજયક્ષ્મા રોગી ચાર મહીના સુધી જીવે છે અગર તો ઉત્તમોત્તમ ચિકિત્સા થતી રહે તો હજાર દિવસ અથવા તો પોણા ત્રણ વર્ષ સુધી જીવતો રહે છે, એ અવધિ બાદ કોઈ રીતે જીવી શકતો નથી કારણ કે એટલા દિવસ બાદ તેના પ્રાણ બળ અને વીર્ય ક્ષીણ થઈ જાય છે અને ઇંદ્રિયો વિકળ બની જાય છે યક્ષ્મા એક વખત જે રૂપમા દેખાયો ત્યાર પછીથી વધતો કે ઘટતો જણાતો નથી એટલે કે એક સમાન સ્થિતિમા જણાય છે અને ઉત્તમ ચિકિત્સકની ઔષધિથી ધીરે ધીરે ઘટે છે તે અતમા સારા ઈલાજથી ઘટી જાય છે પણ જે યક્ષ્મામા રોગીની ઉધરસ કદી ઓછી થઈ જાય છે, કયારેક વધી જાય છે તે ક્ષય રોગી ત્રણ અથવા છ મહીનાથી વધારે જીવતો નથી—અવશ્ય મરી જાય છે એ સમયે અમૃત પણ કામ કરી શકતું નથી પરતુ અમારો મત કેટલાકની જેમ જરા ઉપરથી જુદો છે ક્ષયરોગ શરૂઆતથીજ અસાધ્ય છે એવી જે મા યતા લોકોમા ઘર કરી બેઠી છે તે તદ્દન જુઠી છે ક્ષય મટે એવો રોગ છે ક્ષયરોગનું નામ કાને પડતા દરદી અને તેના સગાવહાલા ગભરાઈ જાય છે ... (see note)

રોગને હગવવામા આત્મસયમ (will power)ની ખુબજ જરૂર છે જેનામા એ બળ છે તે દરદને મટાડી શકે છે)

૪ ક્ષયનુ પ્રકારવાર નિદાન અને લક્ષણ —

નિદાન વિશેષથી ક્ષય અથવા શોષ રોગના પ્રકારો પડી શકે છે

(૧) વ્યવાયશોષ—એ અતિમૈથુનથી થાય છે
(૨) શોકશોષ—એ બહુ શોક અથવા ચિંતા કરવાથી થાય છે
(૩) વાર્ધક્યશોષ—એ સમય વગરના વૃદ્ધત્વથી થાય છે
(૪) વ્યાયામશોષ—એ બહુ કસરત અથવા કુસ્તી કરવાથી થાય છે
(૫) અધ્વશોષ—ઘણો રસ્તો કાપવો પડતો હોય એવા મનુષ્યને થાય છે
(૬) વ્રણશોષ—એ વ્રણ અથવા ઘાવ પડવાથી થાય છે

ઉર ક્ષય કે શોષ એ છાતીમા ઘાવ પડવાથી થાય છે આ રોગનુ નિદાન આયુર્વેદ શાસ્ત્રમા અલગ કરેલ છે પણ ચિકિત્સામા ફરક નથી

૧ વ્યવાયશોષ—આ શોષના મબધમા સુશ્રુતમા લખ્યુ છે કે વીર્યક્ષયથી સઘળા ચિહ્નો દેખાય છે તેથી લીંગ અને અડકોશમા પીડા થાય છે મૈથુન કરવાની શક્તિ રહેતી નથી અથવા મૈથુન કરતા પહેલા અનેકવાર વીર્ય સ્ખલિત થઈ જાય છે અને વીર્ય બહુ ઓછુ નીકળે છે રોગીનુ શરીર પીળુ પડી જાય છે આ રોગમા પ્રથમ ક્ષય થાય છે અને વીર્ય ક્ષય થવાથી વાયુ કુપિત થઇને મજ્જાદિ ધાતુઓનો અનુક્રમે ક્ષય કરે છે એનો ખુલાસો એવી રીતે છે કે જે અતિ મૈથુન કરે છે તેનુ શરીર પીળુ પડી જાય છે કેમકે વીર્ય ક્ષય થવાથી ઉલટાક્રમે ધાતુ ક્ષીણ થતી જાય છે પહેલા વીર્ય ક્ષીણ થાય છે, પછી વાયુ કુપિત થાય છે અને મજ્જાને ક્ષીણ કરે છે, મજ્જા ક્ષીણ થવાથી અસ્થિને ક્ષીણ કરે છે, અસ્થિ ક્ષીણ થવાથી અનુક્રમે રસાદિ ક્ષીણ થાય છે અથવા એમ સમજવુ જોઇએ કે જ્યારે વીર્ય ક્ષીણ થઇ જાય છે ત્યારે મજ્જા તેની કમીને પુરી કરી દે છે પણ પોતે ઓછી થઇ જાય છે અને મજ્જાની શક્તિ કમી દેખીને અસ્થિમજ્જાની કમતીને પુરી કરે છે અને ખુદ કમ થઈ જાય છે એ રીતે એક ધાતુ બીજીની શક્તિને પુરવાને લીધે પ્રત્યેક ઓછી ઓછી થતી જાય છે ધાતુઓની ક્ષીણતા થતી જતી હોવાથી મનુષ્ય ક્ષીણ થઇ જાય છે

(૨) શોકશોષ—જે વસ્તુની ઇચ્છા હોય તે ન મળવાથી અથવા તો પ્રિય વસ્તુ નાશ પામવાથી રોગીને શોક થાય છે શોકશોષમા દરદીનુ ધ્યાન તેજ ચીજમા સદૈવ લાગ્યુ રહે છે તેથી અગ શિથિલ થઈ જાય છે વ્યવાય શોષ રોગીની રીતે તેની શુક્રાદિ સમસ્ત ધાતુઓ ક્ષીણ થતી જાય છે ફરક એટલો કે લિંગ અથવા અડકોની કોથળીમા પીડા અથવા વ્યાધી જણાતો નથી

એનો ખુલાસો એવી રીતે છે કે જે રીતે અત્યત સ્ત્રીપ્રસગને લીધે શોષ રોગ થાય છે એ રીતે અત્યત ગોક, ચિતા કે ફીકર કરવાથી શોકશોષ રોગ થાય છે આ રોગથી શરીર ઢીલુ થઈ જાય છે અને વિના ધાતુક્ષય છતા ધાતુક્ષયના લક્ષણો જણાય છે આમ આ ચિતા જેવી શરીરની સવ ધાતુઓની ક્ષીણુતા કરવા વાળી બીજી કોઈ વસ્તુ જગતમા નથી આ રોગમા ઘણુ કામ ચિતાજ કર છે, રોગ તો ખાલી નામ છે એથી ચિકિત્સકે રોગીનો શોક પહેલા દુર કરવો જોઈએ કેમકે રોગનુ કારણુ શોક મટયા વિના ગમે તેટલી ઔષધીથી આરામ થઈ શકતો નથી

(૩) વાર્ધક્યશોષ—આ શોષવાળા રોગીનુ શરીર દુબળુ પડી જાય છે વીય, બળબુદ્ધિ અને ઇદ્રિયો કમજોર અને મદ થઈ જાય છે શરીરની કાતિ નષ્ટ થઈ જાય છે, ગળાનો અવાજ કાસાના ફૂટેલા વાસણુ જેવો થઈ જાય છે શુકવાથી કફ નીકળતો નથી શરીર ભારે રહે છે અને ભોજનમા અરૂચિ રહે છે મો નાક અને આખોમાથી પાણી વહે છે મળ તદ્દન સુકાઈ જાય છે

નોટ —આ શોષ રોગ બુઢાપણામા થાય છે કહેવાય છે કે યક્ષ્મા રોગની ભીતિ ચાલીશ વષની ઉંમર પછી બહુધા ઓછી હોય છે

(૪) અધ્વશોષ—આ શોષ અધિક પ્રમાણુમા રસ્તો કાપવો પડતો હોય તો થાય છે આ શોષમા મનુષ્યનું અગ શિથિલ અને ઢીલુ થઇ જાય છે શરીરની કાતિ અગ્નિમા ભુજેલી ચીજના જેવી થઇ જાય છે શરીરના અવયવો પર અડવાથી સ્પર્શજ્ઞાન જણાતું નથી અને તરસ લાગ્યા કરવાથી ગળુ અને મુખ સુકાઇ જાય છે

(૫) વ્યાયામશોષ—આ પ્રકારના શોષમા અધ્વશોષના લક્ષણો દેખાય છે અને ક્ષત અથવા સાવ ન હોવા છતા પણુ ઉર ક્ષત શોષના લક્ષણો નજરે પડે છે ધ્યાનમા રાખવુ જોઇએ કે જે લોકો અધિક કુસ્તી અગર તો અતિ મહેનતના કામ કર છે, તેને નિશ્ચય યક્ષ્મા રોગ થાય છે જો કોઇ કેવળ અણુસમજભરેલી કસરતથીજ બળ વૃદ્ધિ કરવાની હોશ રાખે છે તેણે એક બાબત ધ્યાનમા રાખવી જોઇએ કે કસરત કે કુસ્તી હદમા રહીને તેમજ શરીરનું સ્વાસ્થ્ય જાળવીને કરવી

(૬) વ્રણુશોષના લક્ષણુ—જો કે વ્રણ અગર તો ફોડકા ફોડકાવાળા મનુષ્યના શરીરમાથી રૂધિર અથવા લોહી નીકળી જાય છે, અથવા કોઇ કોઇ અન્ય કારણુથી લોહી ઘટી જાય છે ઘાવમા દદ થાય છે અને આહાર ઓછો થઇ જાય છે તેને વ્રણુશોષ થઇ જાય છે

ઉપર ક્ષયના પ્રકારો ગણ્યા યા તેમ બીજી રીતે કહીએ તો ક્ષય ઘણી જાતના થાય છે ફેફસાનો, આતરડાનો, ગાઠનો, કઠમાળનો, સાધાઓનો,

અસ્થિનો, અગત્તો શરીરના કોઈપણ અવયવોનો ક્ષય શરૂ થઈને વાતાધિક ધાતુઓને કોપાવી શરીરના આરોગ્યરૂપી કિલ્લાને ડગમગાવી નાખે છે અને સમય પર ચેતી જવામા ન આવે તો શરીરનો પણ નાશ કરે છે

(૯) ઉપયોગી સૂચનાઓ

૧ ક્ષય થતો અટકાવવાના ઉપાય—

(૧) જે માબાપને ક્ષય થયો હોય તેનાથી થયેલ બાળકની ઘણીજ માવજત કરવી એવા રોગી સગાસબધીમા લગ્ન કરવા નહી ગર્ભધારણ કરતી વખતે માતાને એવો રોગ થયો હોય તો તેણે બહુ સભાળથી રહેવુ સારો ખોરાક તથા શક્તિની દવા લેવી પ્રસવ થયા પછી બાળકની બહુ કાળજીથી માવજત કરવી તેને ગરમ કપડા પહેરાવી રાખવા અને શરદ હવાથી બચાવી લેવુ બાળકને ચોકખી ખુલ્લી હવામા ફેરવવુ રોગી સ્ત્રીનુ, રોગી ગાયનુ કે રોગી બકરીનુ દૂધ આપવુ નહીં મોટી ઉમ્મર કસરત કરાવવી, બાળલગ્ન કરવા નહીં, અતિમૈથુન, અતિમહેનત, અતિચિંતા, અને અતિઅભ્યાસ એ સર્વનો ત્યાગ કરાવવો

(૨) વિશેષ કરીને ગરમી (ઉપદશ) અને કઠમાળ દુષ્ટ રોગથી પીડાતા સ્ત્રીપુરૂષોથી જે પ્રજા થાય છે તેને ક્ષય જેવા રાગ લાગુ પડવાનો વધાર સભવ છે આવા રોગી બાળકોના શરીરમાથી એવા દુષ્ટ રોગનો નિકાલ કરવા માટે ઘણી સભાળ લેવાની જરૂર છે એવા બાળકોને લોહી સુધરે એવી દવા કોડલીવરઓઈલ, કાચનાર ગુગળ, જીવન વિગેરેનુ લાબા દિવસ સુધી સેવન કરાવવુ અને એથી વિશેષ અગત્યની વાત એ છે કે તેમને નિત્ય ખુલ્લી હવામા ફેરવવા અને એથી પણ વધારે અગત્યની વાત ધ્યાનમા રાખવાની એ છે જે બાળકોને જેમ બને તેમ સાદો અને સારો ખોરાક આપવો ખોરાક આરોગ્યના નિયમોને બીલકુલ અનુસરતો ન હોય તો ખોરાકમાથી ઘણીવાર ખરાબી થાય છે

(૩) આપણી જ્યાને ત્યા થુકવાની દુષ્ટ ટેવ—આ કુટેવ ઉપર તો જેટલુ લખાય તેટલુ ઓછુ છે ક્ષયરોગના ગળફામા અસખ્ય જતુઓ હોય છે ક્ષયની છેલ્લી અવસ્થાના દરદીના એકજ વખતના ગળફામા ત્રણથી ચાર મહાપદ્મ જેટલા જતુઓ બહાર આવે છે હવે જ્યાત્યા થુકવાની ટેવથી આ જતુઓ બલગમદ્વારા બહાર આવીને શ્વાસ કે ખોરાકદ્વારા બીજા માણસને વળગે છે બલગમમા નીકળતા જતુઓથીજ આ રોગ ફેલાય છે એ આપણામાના ઘણાખરા જાણતા નથી એકજ ગળફામા અસખ્ય જતુઓ હોય છે અને કોઈને પગે એ બલગમ ચોટે છે તે બિચારાને ચેપ લાગવાનો ભય રહે છે આ જમાનામા અને તેમા યે શહેરમા રહેનારાએ બુટ સિવાય ઉઘાડા પગે કદી ફરવુ એ હિતાવહ નથી

ઘરની દિવાલો પર થુંકવાની ટેવ ગામગામમાં સામાન્ય છે. ક્ષયના દરદીના ગળફામાં જે અસંખ્ય જંતુઓ જીવે છે તે ખુલ્લા સૂર્યના પ્રકાશમાં સહેલાઈથી નાશ પામે છે પણ ઘરની ભીંતો ઉપરના ગળફાને સુકાતાં ઘણો વખત લાગે છે. બલગમમાંના જંતુઓ સૂર્યના ખુલ્લા પ્રકાશમાં રખાતાં તે છ કલાક સુધી જીવતા માલમ પડેલા અને આઠ કલાક પછી મરેલા જણાયા હતા. પ્રકાશની સારી રીતે આવજાવાળા ઘરમાં રાખતાં બલગમના જંતુઓ છ દિવસ સુધી જીવતા અને આઠ દિવસ પછી મરેલા માલૂમ પડ્યા હતા. બલગમને પ્રકાશ વગરના ઘરમાં રાખતાં તે પૂર્ણ રીતે સુકાઈ ગયું હોય તો પણ તેમાંના જંતુઓ દશ મહીના પછી જીવતા અને એવાને એવા ઝેરી માલૂમ પડેલા. બલગમ છુટું સૂર્યના પ્રકાશમાં રાખવામાં આવે તો તેને સુકાતાં ત્રણથી ચાર કલાક લાગે છે. ઘરની ભીંત ઉપર પડેલા ગળફાને સુકાતાં સાધારણ રીતે પાંચ છ દિવસ લાગે છે. પણ તેમાંના જંતુઓ તો ઉપર જણાવ્યું તેમ દશદશ મહીના સુધી જીવતા અને એવાને એવા ઝેરીલા માલૂમ પડે છે. માટે ક્યાં થુંકવું તે જો લોકો બરાબર સમજી જાય તો આ ભયંકર વ્યાધિનો ફેલાવો ઘણો અટકી જાય. બલગમના જંતુના નાશ માટે સારામાં સારો ઉપાય તો એ છે કે બલગમને સળગતી સગડીમાં નાખવું. જો આમ ન થઈ શકે તો કારબોલિક કે લાઈસોલના પાણીમાં ગળફો નાખવો.

(૪) પ્રકાશ અને તડકો એ ક્ષય રોગના જંતુના જબરા દુશ્મન છે. સૂર્યના પ્રકાશમાં ક્ષયના જંતુ ઝાઝીવાર જીવી શકતા નથી. જે ઘરોમાં સૂર્યનો પ્રકાશ આવી શકે છે તે ઘરોમાં ભાગ્યેજ ક્ષયના જંતુઓ જીવી શકે છે. જે ઘરોમાં ખુલ્લી હવાની આવજા હોય છે તે ઘરોમાં પણ આ જંતુઓ નિવાસ કરી જીવી શકતા નથી.

(૫) આપણી ગંદી નરક જેવી પોળો. તેમાંના ખીચોખીચ ઘરો, ઉઘાડી ગટરો, મોરીઓ, ગંદા પાયખાના, જ્યાં ત્યાં થુંકવાની ટેવ અને એવા ઘરોમાં સૂર્યનો પ્રકાશ ક્યાંથી હોય? સ્વચ્છ અને નિરોગી હવા ક્યાંથી હોય! પરિણામે શહેરના લોકોને ક્ષય વધુ લાગે છે. બારી બારણાં બંધ કરીને સુવાની કુટેવ "બક્કા તેટલા નક્કા" એ અર્થહીન કહેવતનો કરવામાં આવતો ઉપયોગ તથા માથે તેમજ મોં ઓઢીને સુવાની કુટેવ એ બધું ક્ષયરોગને આમંત્રણ કરવાની તૈયારી રૂપેજ છે.

(૬) ક્ષયવાળા દરદીના એઠાવાસણોદ્વારા પણ ચેપ બીજાને લાગે છે. આજકાલની હોટેલના ચાના પ્યાલા, ચમચા, પપુ ક્ષય ફેલાવવાને માટે જવાબદાર છે. આ યુગમાં કોઈએ કોઈનો પીધેલો પાણીનો પ્યાલો મોઢે માંડીને પાણી પીવું એ હિતાવહ નથી.

(૭) હુક્કો, ચલમ, બીડી, ચીરૂટ, આ બધા સાધનો પણ ક્ષય માટે જવાબદાર છે હુક્કો એક પીએ પછી બીજો પીએ, પછી ત્રીજો પીએ એ એમ પીવાતો જાય છે પરિણામે બીજાને રોગ લાગુ પડે છે

(૮) ગદી ધુળથી વાસણો માજવાની ટેવ-જે જગ્યાએ આપણે દાતણ કરીએ છીએ, થુકીએ છીએ, પેશાબ કરીએ છીએ, તેજ જગ્યાએ બેસી વાસણો સાફ કરવા બેસે છે કેટલાયે જતુઓ આ દાગ વાસણોને વળગતા હશે

(૯) હવા ગમે તેટલી વિશુદ્ધ હોય તોપણ આપણે જો બરાબર શ્વાસ લઈ શકતા ન હોઈએ તો તેથી બહુ લાભ થતો નથી તગ વસ્ત્રો પહેરવાથી બરાબર શ્વાસ લઈ શકાય તેમ નથી સ્ત્રીઓને ખાસ કરીને તગ વસ્ત્રો પહેરવાનો શોખ હોય છે ટસટસતી ચોલીઓ કપડા કમખાઓ વગેરે તાપુીને ન પહેરવા જોઈએ જેમ તગ કપડાથી નુકસાન થાય છે, તેમ બહુ કપડા પહેરવાથી પણ નુકસાન થાય છે આ ટેવ પુરૂષોમા જણાય છે યુરોપીયનોની સ્થિતિ અને કાળનો અભ્યાસ કર્યા વગર તેનુ અધ અનુકરણ કરનારા કેટલાક હિંદીઓએ આ વિષયમા ઘણુ શીખવાનુ છે

(૧૦) કેટલાક ધધાઓ એવા હોય છે કે તે ક્ષય રોગને ભારે મદદકર્તા છે મોટા કારખાનાઓમા, ખાણોમા, જીનોમા કામ કરનારાઓને ક્ષય બહુ લાગુ પડે છે વણકરો અને દરજીઓને તેમના ધધામા આખો દિવસ એકજ જગાએ વાકા વળીને બેસવાનુ હોવાથી તેમને ક્ષય લાગે છે

(૧૧) યોગ્ય કસરતનો અભાવ એ પણ ક્ષયને આમત્રણનુ એક કારણ છે સાજે ૫-૬ વાગ્યા પછી કોઇ પણ સ્ત્રી પુરુષે શહેરના લત્તાઓમા પુરાઇ ન રહેતા ખુલા મેદાનમા હરવા ફરવા કે રમવા જવુ જોઇએ (૧૨) દારૂ તાડીના વ્યસન અને તેની સાથે આવતી વિષયસેવનની વાસના પણ ક્ષય માટે જવાબદાર છે હસ ઉપરાત વિષયસેવન ક્ષય નોતરવામા ઘણીજ મદદ કરે છે

૨ ક્ષય થયા પછીના ઉપચારો

(૧) ખાસી, તાવ વગેરે કઇ પણ દર્દ લાગુ પડે ત્યારે પ્રથમથીજ ક્ષય રોગની શકા કરીને ચાપતા ઇલાજો લેવા ખુલ્લી અને સુકી હવા એ ક્ષયનો ઉત્તમોત્તમ માહેનો એક ઇલાજ છે ઘણીવાર દવાથી ક્ષયના જે દરદીઓ સારા નથી થતા તેઓ સુકી અને ખુલી હવાથી સારા થાય છે મારવાડ તરફની તેમજ છોટાનાગપુર તરફની હવા ક્ષયરોગી માટે સારી ગણાય છે કે છેટે જવાનુ નીચે જણાવ્યુ છે તે પ્રમાણે વર્તવુ અને સવાર સાજ ખુલ્લી હવા

---

*ક્ષય રોગ માટે ગજકોટથી સત્તર માઈલ [illegible] મ ધાર નામે સદર છે તેની હવા સારી છે તેનુ વિવેચન એક જુ। પાના પર કરવામા આવશે સી વ્યવસ્થાપક

ખાવી અને દીર્ઘશ્વાસ લઈ ફેફસામાં નિર્મળ પ્રાણવાયુને ખુબ ભરવો. ભારે ખોરાક છોડી દેવો. દૂધ વગેરે પોષણકારક ખોરાક વિશેષ લેવો.

[૨] પાચનશક્તિ સારી હોય તો દૂધ, માખણ, મધ, મનાઈ, કોડ લીવર ઓઈલ, ઈંડા, તાજું માંસ, લસણ, તાજાં ફળો, તાજી શાકભાજી એ બધું ક્ષયના દરદીઓ માટે ઘણું જરૂરનું છે. તેમજ સિતોપલાદી ચૂર્ણ ઘી, તથા મધમાં ચાટીને તેના ઉપર બકરીનું દૂધ પીવું. રાત્રિઆરામમાં ચેતીને ચાપતા ઈલાજો લેવાય તો આ સાદા ઉપાયો ક્ષયને આગળ વધતો અટકાવવાને પુરતા છે. ઘરમાં પણ ક્ષયના દરદીએ બંધ ઓરડામાં પડી નહી રહેવું પણ નિરંતર તાજી હવા આવે તેવી તજવીજ કરવી.

(૩) ઉપર જણાવ્યું છે તેમ સૌથી સારો ઉપાય તો કોઈ સારા આરોગ્યગૃહ (સેનેટોરીયમ)માં દરદીને લઈ જવો એજ છે. ઘર આગળ ગમે તેટલી સારવાર આપો, પરંતુ એ પણ સેનેટોરીયમો બહુ સુંદર જગાઓ તદ્દન એકાંત સ્થળે, વનમાં બાંધેલા હોય છે ત્યાં કુદરતી સૌંદર્ય વચ્ચે સારા વૈદ્ય કે ડોકટરની સારવાર હેઠળ રહેવાનું અને સંપૂર્ણ આરામ ભોગવવાનું ત્યાં જેવું બને તેવું ઘર આગળ નજ બને.

પણ આપણે એ વાત ભૂલવી ન જોઈએ કે ગરીબ માણસોની સ્થિતિ આરોગ્યગૃહોમાં જવા જેવી હોતી નથી. સેનેટોરીયમમાં ગયા વિના ક્ષયરોગ નજ મટે એવું કશું નથી. એવી માન્યતા ભૂલભરેલી છે.

આજકાલ વૈદ્ય ડાકટરો તેમની પાસે જે દરદીઓ આવે છે તેમને એકદમ હવા ફેર કરવા માટે સલાહ આપે છે. પણ આ તેમની મોટી ભૂલ છે. ચિકિત્સકોએ રોગીને ઘર બહાર હવા ફેર માટે જવાની સલાહ આપે તે પહેલાં રોગીની આર્થિક સ્થિતિ જાણી લેવાની ખાસ ફરજ છે. વૈદ્ય ડોકટરોના શબ્દોમાં દરદીને વિશ્વાસ તો હોયજ. જ્યારે વૈદ્ય હવાફેરની સલાહ આપે ત્યારે દરદી બિચારો પોતાની સ્થિતિ બહાર હવાફેર માટે જવા જેટલી મદદ ન હોવાથી પોતાના ભાગ્યને નિંદે છે.

વળી કેટલાક ક્ષયના દરદીઓ તો એવા હોય છે કે જેમને ઘરની બહાર જતાં ભારે મુશ્કેલી થાય છે. ઉગ્ર ક્ષયવાળા વિશેષ કરી જેમને ખૂબ તાવ રહેતો હોય તેવા દરદીઓ, જેમને કફ સાથે લોહી પડતું હોય તેવા દરદીઓ છેલ્લી સ્ટેજવાળાઓ બહુ લાંબા વખતના રોગીઓ કે જે રસ્તાનો શ્રમ સહન કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં નથી હોતા તેવા દરદીઓને ઘર બહાર જવાની સલાહ હિતકર્તા નથી. આવા રોગીઓએ ઘર આગળ રહી પુષ્કળ આરામ લેવો જોઈએ અને શાંત ચિત્તે રોગનો સામનો કરવા માટે બળનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ.

[અપૂર્ણ]

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) [illegible] આયુર્વેદ વિજ્ઞાન [illegible]

(૨) [illegible]

( ) [illegible]

(૪) [illegible] આયુર્વેદ વિજ્ઞાન [illegible]

(૫) આ માસિકના [illegible]

(૬) [illegible] ૧-૮- [illegible]

(૭) આ માસિક [illegible]

(૮) આ માસિકના [illegible] (polic) [illegible] નથી

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની [illegible] ૧-૮-૦ થી [illegible]

લખો

[illegible] આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

[illegible]

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓએ અવશ્ય સંગ્રહવા

યોગ્ય આયુર્વેદનો અમુલ્ય ગ્રંથ

પ્રત્યક્ષ શારીર

નો

ગુજરાતી અનુવાદ

હમણાજ બહાર પડેલા આ અમુલ્ય ગ્રંથ આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓ તેમજ વૈદ્યોએ અવશ્ય સંગ્રહવા લાયક છે. ઉત્કૃષ્ટ શારીરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ ચિકિત્સાનો પાયો છે. મ. મ. કવિરાજ ગણનાથસેન સરસ્વતી એમ. એ. એલ. એમ. એસ. કૃત સંસ્કૃત પ્રત્યક્ષ શારીરના પહેલા તથા બીજા ભાગનો ... માનકૃષ્ણ અમરજી પાઠક એમ. બી. બી. એસ. એમણે રેલો આ શોધિતવર્ધિત ... અનુવાદ છે. ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષયનું આ પહેલું જ પુસ્તક છે.

... પૃષ્ઠના છ મો પાનાના સચિત્ર પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂ. ૮-૦-૦

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને ગુરુનું પ્રમાણપત્ર બતાવવાથી ... નાતમાં મળશે

પ્રકાશકો
વૈદ્ય જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય
તથા
વૈદ્ય જુગતરામ શંકરપ્રસાદ
કાલબાદેવી મુંબઈ

મળવાના ઠેકાણા
૧ પ્રકાશકો પાસેથી
૨ ઝંડુ ફાર્મસીના મુખ્ય એજન્ટો પાસેથી
ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસીની મુખ્ય
તથા શાખા ઓફિસોમાંથી

Regd No B 1319

વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલું

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી ચર્ચનારું વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૨૦ | ભાદ્રપદ
અંક ૧૧ | ૧૯૯૦

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી૦ તરફથી
ઠે. સયાની રોડ મુંબાઇ-૧૪

લવાજમ રૂ. [illegible]-૦-૦ | લાયબ્રેરીઓ માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચકને ખાત્રી થશે કે આ માસિક આયુર્વેદ શાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવું કામ કરી રહ્યું છે. આ માસિકનું આ ૨ મું વર્ષ ચાલે છે. [illegible] આથી જ આ માસિકમાં આવતા લેખો ... વડોદરા રાજ્ય ... ની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિક મંજુર થયું છે. અમને આશા છે કે દેશની વિદ્વાન વ્યાખ્યામાં ... ઉત્તમ ... છે એમ સમજી દરેક વાચક આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની કે દરેક પોતાના ગામની લાયબ્રેરીઓ દ્વારા પણ આ માસિક વાંચનારા વધે તેવી કોશિશ કરે.

દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ રોડ અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ પુરૂષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्यः

પુસ્તક ૨૦ મુ] ભા૦ સં૦ ૧૯૯૩ [અંક ૯

પિત્તની પથરી (Gall-Stone) ઉપર એખરો

(લેખક કવિરાજ એમ કે સુખરજી, બી એ આયુર્વેદ શાસ્ત્રી)

હમણા પિત્તની પથરી (Gall-Stone) એ રોગનો ફેલાવો વધ્યો છે પહેલા એ રોગ આટલો સામાન્ય નહોતો આ રોગ બહુ પીડાકારક છે દરદીને એટલી બધી પીડા થાય છે કે જોનારની આંખમા આંસુ આવ્યા વગર રહે નહિ આયુર્વેદીય વૈદ્યોને આ દરદ પરિચિત છે અને એખરા (कोकिलाक्ष अथवा क्षुरक-Hygrophila Spinosa) નામની વનસ્પતિના ઉપયોગથી તેઓને સફળતા મળે છે

ગૉલસ્ટોન (Gall-Stone) માટે આયુર્વેદિક પર્યાય પિત્તકોષાશ્મરી[1] છે આપણે એ નામને ટૂંકુ કરીને પિત્તશિલા કહી શકીએ 'ગૉલસ્ટોન' એનો બરાબર અંગ્રેજી પર્યાય છે પિત્તકોશાશ્મરી અથવા સંક્ષિપ્ત પિત્તાશ્મરીનો પિત્તશૂળ સાથે ભ્રમ ન થવો જોઈએ પિત્તશૂળમા કેવળ શૂળ જ નીકળે છે એમા પથરી નથી હોતી, પણ પ્રકુપિત પિત્ત શૂળને ઉત્પન્ન કરે છે આ રોગમા ગડબડ થવાનો સંભવ છે કારણ કે પિત્તશિલાનુ નિદાન ચોક્કસ કરવું અઘરૂ છે કારણ કે પિત્તશિલાથી થતા શૂળને પરિણામશૂળ, વૃક્કશૂળ (Renal Colic) અન્ત્રક્ષત (Duodenal ulcer) યકૃદર્બુદ, યકૃત-કર્કટ (Tumor and cancer in the liver) અને બીજા જાતના બીજા રોગો સાથે ગડબડ થવાનો સંભવ છે પિત્તની પથરીની શસ્ત્રક્રિયાનો નિર્ણય નથી કર્યો મુશ્કેલ છે એક્સરેમા પણ કેટલીક વાર ખાત્રી કરીને જ્યાં પથરી જણાતી હોય કે ઉંડી બેઠેલી હોય ત્યાં પિત્તકોષમા તરત પથરી બરાબર દેખાતી નથી અને નાડીવૈદ્ય શંકામા પડે છે અને દરદીને એકસરે લેવરાવ્યાનુ ખર્ચ નકામુ ગયું લાગે છે અને જ્યા સુધી પથરીની ચોક્કસ ખાત્રી ન થાય ત્યા સુધી

---

1 તના પ્રયોગમા આ પિત્તકોષાશ્મરીનુ વર્ણન [illegible] તે [illegible] મેતુ જોવાનું રહ્યું તની આ નિ

શસ્ત્રક્રિયાની સલાહ આપવી એ સાહસ છે આ કારણથી નિદાન માટે ખાસ સાવધાનતા રાખવાની જરૂર છે સમાન લક્ષણોવાળા બીજા રોગો સાથે ભ્રમ થવાથી કાંઈ બહુ હાનિ થવાનો સંભવ નથી કારણ કે ભ્રમથી માનેલા રોગ ઉપર દવા તો મોઢેથી લેવાની જ જરૂર છે, પણ ખોટા દરદી ઉપર શસ્ત્રચિકિત્સા કરવામાં ઘણી ગડબડ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે વળી પિત્તની પથરી છે એવું ચોક્કસ થયા પછી પણ કોઈ વાર શસ્ત્રક્રિયા સલામત ન હોય એમ બને છે માટે આ રોગમાં બધા ચિકિત્સકોએ ઔષધસાધ્યતાની આશા છોડીને બીજી ચિકિત્સાની અનુમતિ આપ્યા પહેલાં આયુર્વેદનો ઇક્ષુરકક્ષાર વાપરી જોવો આ ખરેખર ભિષગ્મોહકર રોગ છે

આ રોગ થવાના કારણનો નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કરી શકાય વાયુ પ્રકોપક સર્વ આહારવિહાર આ રોગમાં કારણભૂત થાય છે પ્રકુપિત વાયુ પિત્તકોષમાંથી થતા પિત્તસ્રાવને રોકે છે અને વખત જતાં સંચિત થયેલું પિત્ત કઠણ થઈને પથરીરૂપ થાય છે આ દરદ વધ્યા પછી રોગીનો પિત્તકોષ સ્પર્શને કઠણ લાગે છે, તેમ જ સૂજેલો તથા વધી ગયેલો જણાય છે વાયુ પ્રકોપના કારણો તો આયુર્વેદવિદના જાણવામાં જ હોય અને અહીં કહેલ સંપ્રાપ્તિ સ્પષ્ટ છે કારણ કે સર્વ શક્તિનું મૂળ વાયુ છે કે જેની મદદથી શરીરની સર્વ ક્રિયા યથાવિધિ ચાલે છે અને જેના વગર પિત્ત અને કફ લગભગ અકિંચિત્કર છે પૂર્વરૂપમાં પેટમાં જમણા પડખામાં પાંસળી નીચે ભારેપણું અરુચિ, ઉબકાઆત અને નબળાઈ એટલા ચિહ્નોથી ભાવિરોગનું અનુમાન થાય છે શૂળ કાંઈક વખત પછી શરૂ થાય છે અને ત્યારે ખરા રોગની શંકા પડે છે ત્યાં મુખ્ય લક્ષણમાં યકૃતની બાજુમાંથી શરૂ થતી અને ધીમે ધીમે ઉપર તથા નીચે ખભા અને નાભિ સુધી ફેલાતી પીડા એ મુખ્ય હોય છે આ શૂળ સાથે ઉલટી હોય છે જ્યારે પિત્તકોષનું મુખ શિથિલ થાય છે ત્યારે પથરી એમાંથી નીકળી આંતરડાના ગ્રહણી ભાગમાં પડે છે અને ત્યારે પીડા શાંત લાગે છે દરદીને શૂળના આવા હુમલાઓ આવે છે અને એમાંથી વખતે દરદી અશક્ત થઈને મરણ પામે છે

આ દરદના તીવ્ર લક્ષણો નીચે પ્રમાણે હોય છે – દરદી વેદનામાં તરફડે છે, દાંત કરડે છે વારંવાર પીડાવાળા ભાગને દબાવે છે, ટાઢીઆ તાવ જેવી ટાઢથી ધ્રુજે છે, તેને ખૂબ પરસેવો આવે છે અત્યંત મોળ આવે છે, વારંવાર થોડો થોડો પેશાબ થાય છે કલાંત થઈ જાય છે, તરસ લાગે છે અને કેટલીક વાર મૂર્છા પામે છે

આરોગ્યના કેટલાક વિશિષ્ટ લક્ષણો—આ દરદને સ્ત્રીજાતિ માટે પક્ષપાત હોય એમ લાગે છે ત્રીસ વર્ષ ઉપરની ઉંમરની અને રજવાળી

સ્ત્રીઓને આ રોગ વધારે થાય છે જે સ્ત્રીઓ તંગ કપડાં (કાંસટ વગેરે) પહેરે છે તેઓના શરીરમાં મહાપ્રાચીરા (Diaphram) કે જે શ્વાસોચ્છવાસ માટે મુખ્ય પેશી છે તેનું હલનચલન યોગ્ય રીતે ન થઈ શકવાથી પિત્તકોષમાંથી પિત્તનો સ્રાવ બરાબર ન થઈ શકવાથી એનો સંચય થાય છે ગરમ દેશનો સાદો અને ઢીલો વેષ આપણા દેશની સ્ત્રીઓમાં આ રોગનું જોર ન હોવા દે એ સહજ છે આ દેશમાં જૂના કાળમાં આ રોગ વિશેષ પ્રસરેલો નથી દેખાતો એનું આ કારણ છે આપણા લોકોએ પશ્ચિમનું અનુકરણ કરીને વેષમાં જે આરોગ્યને હાનિકારક ફેરફાર હમણા કર્યો છે તે પહેલાં ન હતો. આ ઉપરાંત ઘરડી ઉમ્મરની સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક શક્તિ ક્ષીણ થતી હોવાથી આ રોગને પાત્ર થાય છે

આ રોગમાં એક જ હુમલામાં વચ્ચે વચ્ચે શૂળ શાંત થઈને પાછું અતિશય જોર કરે છે અને એ સ્થિતિ દિવસો સુધી ચાલે છે

જો પિત્તકોષના મુખમાં પિત્તાની પથરી ભરાઈ જાય તો કમળાના લક્ષણો જોવામાં આવે છે અને આ લક્ષણ મારફત પિત્તની પથરીનો આ રોગ છે એવી ઓળખ થાય છે

કોઈ વાર મૂળ સ્થાનેથી નીકળેલી પથરી આંતરડાનો માર્ગ બંધ કરી દે છે તે સ્થિતિ ગંભીર થઈ પડે છે અને તરત શસ્ત્રક્રિયા કરવાની જરૂર પડે છે

ખોટી શસ્ત્રક્રિયાથી ભયંકર પરિણામ ન આવે એ માટે ખાસ સંભાળ લેવી જોઈએ આવા પરિણામો નિષ્ણાત અને જૂના શસ્ત્રવૈદ્યોને હાથે થયેલા શસ્ત્રકર્મોમાં પણ નિદાનમાં ભૂલ થઈને બનવાના દાખલા છે

પથરી બંધાઈ ગયા પછીના કેટલાક લક્ષણો

૧ શૂળ લાંબે વખતે આવે પણ સખત હોય અને ઉપદ્રવો પણ સખત હોય

૨ થોડી થોડીવારે ઉલટી થયા કરે છે, અને તેમાં ખાધેલું અનાજ અને પિત્ત પણ નીકળે છે અથવા મોળ જ આવ્યા કરે છે

૩ શૂળ દરમિયાન આંખ પીળી દેખાય છે, દરદીના શરીરનો દેખાવ સામાન્ય કમળા પેઠે લોહી વગરનો ફીકો હોય છે

૪ અન્નવિપાક-અરોચક

૫ દાહ, શિરશૂળ અને અવરોધ (Spasm) અજીર્ણ એ વાયુવૈગુણ્યથી થતો રોગ છે અને ઉપર કહ્યું જ છે કે વાયુવૈગુણ્ય એ પિત્તશિલાનું આભ્યન્તર અને સન્નિકૃષ્ટ નિદાન છે માત્ર અજીર્ણમાંથી પણ આ રોગ જન્મે

એખરો (સં-કોકિલાક્ષ) એ આ દેશમાં એની મેળે પુષ્કળ ઉગતી વનસ્પતિ છે તળાવોને કાંઠે, ભીની જમીનમાં અને પાણીના ધોરીઆઓમાં આ વનસ્પતિ જોવામાં આવે છે આ કાંટાવાળો છોડ (ક્ષુપ) છે એમાં

આમમાં રંગના ફુલ થાય છે અને પા. લાણા હોય[1] છે એનું યૂનાની નામ તાલીમખાના છે

એખરાની યકૃત ઉપર સારી અસર હોવાનું ઘણા વખતથી જાણવામા આવેલ છે યકૃતની ક્રિયાને એખરો ઉત્તેજન આપે છે અને યો ય રીતે ચાલ વામા મ ૦ ક છે એખરાના વર્ગ કરતા એનો ક્ષાર વાપરવો એ સારૂ છે એખ નો ક્ષાર સુશ્રુતમા પાનીય ક્ષારની જે પ્રસ્તુતિવિધિ બતાવેલ છે તે પ્રમાણે કાઢવો કેટલાક એખરાની ગ તધૂમ પદ્ધતિથી રાખ કરીને તેમાથી ક્ષાર કાઢવાના મતના છે પણ આ રીતે જે અગારા મળે છે તેમાથી ક્ષાર કાઢવો એ લાભ. અસંભવિત છે ખુલ્લામા જના ચાલુ ઓક્સીજન મળ્યા કરે ત્યા એખરાને બાળવોએ વધારે સારૂ છે

સુશ્રુતની સૂચના પ્રમાણે એખ ા ા છોડને એની મધ્યમ વય-જ્યારે એની અસરકારક શક્તિ ટો ા ઉપર હોય છે ત્યારે એકઠો કરવો જોઈએ એખરાનો આ ક્ષાર છથી બા તેનની માનામા ઠડા પાણી સાથે જમ્યા પછી બે વખત આપવો જોઈએ પખવાડીઆમા એની અસર જણાવા માડે છે પિત્તકોપની અરવાળાવિક વૃદ્ધિ અને પિત્તપથરીનુ શૂળ શા ત થવા માડે છે બીજી જાતના શૂળમા પણ આ દવા અસર કર જણાય છે યકૃતના બધી જાતના વિ ારોમા આ ઘણી સારી દવા છે એ ી શરીરની પીળાશ અને ચહેરાની ફીકાશ જતી રહે છે આ ક્ષારનો નિયમસર ઉપયોગ કેટલાક અઠવાડીયા સુધી કરવાથી પિત્તની પથરી ગળી જાય છે અને શસ્ત્રક્રિયાની જરૂર પડતી નથી આ ક્ષાર શરીરમા જતા જ યકૃતમા એક જાતની ઉત્તેજના ઉત્પ ન થાય છે, અને પિત્તનો સ્રાવ વધે છે શરૂઆતમા કેટલાકને એથી મોળ આવે છે ખરી પણ થોડા દિવસમા તે મોળ જતી રહે છે જાદુ કર્યુ હોય તેમ પેશાબમાથી, ઝાડામાથી, આખમાથી અને આખા શરીરમાથી કમળાના ચિહ્નો જતા રહે છે એનાથી કોઈને ઝેરી અસર થતી નથી એ ખાત્રી છે

આ દવાના વપરાશ દરમીયાન પથ્યની ખાસ સભાળ રાખવી જોઈએ પથ્યનો સિદ્ધા ત એ છે કે યકૃતને મહેનત ન પડવી જોઈએ અને આરામ મળવો જોઈએ પણ શરીરનુ યોગ્ય પોષણ ા મળે એમ પણ ન થવુ જોઈએ વનસ્પતિ ખોરાક ઉત્તમ છે પ્રોટીનથી યકૃતને અને મૂત્રપિંડને ઉત્તેજન મળે છે એટલે માસ, માખણ વગેરે થોડા પ્રમાણમા અપાય ફળો પણ પ્રમાણ સર અપાય લીલા નાળીએરનુ પાણી બહુ સારૂ અને એકલુ પાણી પીવાથી પણ પિત્તના સ્રાવને મદદ મળે છે

(જર્નલ ઓફ આયુર્વેદ એપ્રીલ ૧૯૩૭ માથી)

---

[1] વનસ્પતિ શાસ્ત્રીય વર્ણન માટે તો જુઓ જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજીનુ વનસ્પતિ શાસ્ત્ર

 તની આ વિ

સન્તતિ સબંધી મારો અનુભવ

(લેખ —શ્રી ભાનત નમગન દેશાઇ)

મને બીલકુલ દીકરા થયા નહોતા મ્હારા ભાઈને એક છોકરી થયા પછી તેની પણ પત્ની ગુજરી ગઈ ઘરમા વૃદ્ધ માતુશ્રીને અમને પુત્રસંતતિ જલદી થાય અને પોતે એ જુવે એવી એવી ચિંતા રાત દિવસ થયા કરતી હતી પછી ભાઈના બીજા લગ્ન થયે બાર વર્ષ થઇ ગયા પણ તેને કાંઇ સંતતિ ન થઈ આ જોઇને વૃદ્ધ માતાએ તથા મારી સ્ત્રીએ મને પણ બીજુ લગ્ન કરવાનો આગ્રહ કરવા માંડ્યો અને મે નિરૂપાય થઇને તથા ધર્મ દૃષ્ટિથી અપુત્ર રહેવુ તે ઠીક નથી, પિતૃ ઋણમાથી છુટવુ જોઇએ એવો વિચાર કરીને બીજુ લગ્ન કર્યું એજ અરસામા મે ક્યાંક વાંચ્યુ હતુ કે સ્ત્રીના રજોદર્શન પછી એક મહીનો પુત્રનો અને એક મહીનો કન્યાનો એ રીતે વારાફરતી મહિના આવે છે અને જે સંતતિ જોતી હોય તેનો વારો માણસે પાળવો જોઇએ મે આ નિયમનો અનુભવ લેવાનો ઠરાવ કર્યો હવે મારી નવી પત્નીની માતાને પહેલા પુત્રસંતતિ જ થઈ છે એ જોઈને નવી સ્ત્રીએ ઋતુસ્નાન કર્યું ત્યારથી મે મારી સ્ત્રીના રજોદર્શનના મહિનાઓનુ દીકરો, દીકરી એ રીતે એક કોષ્ટક તૈયાર કર્યું અને કન્યાના વારાનો મહિનો તદ્દન છોડીને પુત્રના વારાના મહિનામા સ્ત્રી સંબંધ કરવા લાગ્યો અને પુત્રના વારાના મહિનામા પણ રોજ ગણીને ૪, ૬, ૮, ૧૨, ૧૬, ૧૮ એ જ કન્યાના સમદિવસ છે છોડીને બાકીના વિષમ દિવસનો ઉપયોગ કરતો આ સમવિષમ દિવસનો સિદ્ધાંત જ્યોતિર્ગ્રન્થમાથી મને મળ્યો છે —

समे च कन्या विषमे च पुत्र

પરિણામે ત્રીજે વર્ષે ઘરના માણસોની ઇચ્છા પ્રમાણે મને પુત્ર પ્રાપ્તિ થઈ વૃદ્ધ માતાએ પૌત્ર મુખ જોયુ તેનો આનંદ આકાશમાય સમાતો ન હતો આ ક્રમ કાકતાલીય હશે એવું માનીને મે પૂરો અનુભવ લેવાની ઇચ્છાથી આજ ક્રમ ચાલુ રાખ્યો ઇશ્વર કૃપાથી મને અત્યાર સુધીમા એક પછી એક ચાર પુત્રો થયા છે ચમત્કાર એ છે કે ત્રણ ત્રણ વર્ષને આંતરે પ્રત્યેકનો જન્મ થયો છે અને સર્વનો મુખ્ય ગણ છે અંતર અને ગણ સરખા છે એનો ખુલાસો હજી મને મળ્યો નથી કોઇ જ્યોતિશાસ્ત્રી આનો ખુલાસો કરી સમાધાન કરશે

(પુરૂષાર્થ નામના મરાઠી માસિકના ૧૯૨૪ ના દીવાળીના અંકમાથી અનુવાદ)

વીટામીન[1] વાયુ

હાલમાં વીટામીનનો વાયુ વાયો છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. વીટામીન નવો છોડ હોવા છતાં તેની વીશીમાં ખૂબ [illegible] છે. ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં [illegible] નામના એક વૈજ્ઞાનિકે વીટામીનની પહેલી શોધ કરી. ૧૯૧૮ સુધીમાં ત્રણ જુદા વીટામીનો જાણવામાં આવ્યા અને અત્યાર સુધીમાં સંખ્યાબંધ વીટામીનો મનાવા લાગ્યા છે, એ ઉપર પુષ્કળ શોધ ખોળ થઈ છે અને વિશાળ સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું છે.

આપણા શરીરના પોષણ, વૃદ્ધિ અને આરોગ્ય માટે વીટામીનની જરૂર છે એ હવે નિઃસંદેહ સિદ્ધ થયું છે પણ ઘણી નવી વસ્તુ બહાર આવે ત્યારે માણસ જાતમાં રહેલો બાલસ્વભાવ નવા રમકડા પાછળ બાળક ઘેલું થાય તેમ એ નવી વસ્તુ પાછળ ઘેલો થાય છે અને વીટામીન ઘેલછા પણ ઘણા લોકોમાં જોવામાં આવે છે. ખરી રીતે વીટામીન આહારનું આવશ્યક તત્ત્વ હોવા છતાં તે સર્વ આહારદોષહર અમૃત નથી એ ભૂલવું ન જોઈએ. શરીરની ભિન્નભિન્ન ધાતુઓને બરાબર પોષણ મળે તથા શરીરની ગરમી જળવાઈ રહે એટલાં તત્ત્વો આહારમાંથી મળવાં જોઈએ, એ ઘણા વખતથી જાણવામાં હતું. વળી તૃપ્તિ થાય તેટલો પૂરતો ખોરાક લેવા છતાં અમુક એક જ જાતનો ખોરાક લેવાતાં કેટલાક રોગો થાય છે એમ પણ ઘણાં વર્ષોથી ખબર હતી. લીલાં તાજાં શાકભાજી લાંબા વખત સુધી ન લેવાય તો 'સ્કર્વી' થવાનો અને ચોખા ઉપર રહેનારને 'બેરીબેરી' રોગ થવાનો અનુભવ પણ જૂનો છે. ખલાસીઓને થતા સ્કર્વી રોગના ઉપાય તરીકે લીંબુના રસનો ઉપયોગ ઈ. સ. ૧ ૦૦ થી જાણવામાં છે. ૧૯ મા શતકની પાછલી અર્ધ શતાબ્દીમાં કેવળ ભાતાહારી લોકોમાં 'બેરીબેરી' રોગ પ્રસરી ગયો હતો. જાપાની નૌકાસૈન્યના ટકાકીને સૂઝ્યું કે આહારની ખામીથી આ રોગ થાય છે અને ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં નૌકાસૈન્યના આહારની ગોઠવણમાં તેણે નીચેના સુધારા કર્યા: ખોરાકમાં માંસનું પ્રમાણ વધાર્યું, આહારમાં જવનો ઉપયોગ વધારી ભાતની મુખ્યતા ઓછી કરી. આ ફેરફારોએ ઘણી સારી અસર કરી અને જાપાની નૌકાસૈન્યમાંથી બેરીબેરી લગભગ અદૃશ્ય થયો.

આ રીતે ખોરાકની અમુક જાતની ખામીથી રોગ થાય છે એ ખબર હોવા છતાં વીટામીનની શોધ તો ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં હોપકીન્સે કરી છે

---

૧ વીટામીનના પર્યાય તરીકે પ્રજીવનક શબ્દ વાપરવા લાગ્યા છે પણ હજી એ રૂઢ થયો નથી તેમ પૂરો અર્થવાહક છે એમ નથી લાગતું. અહીં તો પ્રયોગ તરીકે વીટામીન શબ્દ જ વાપર્યો છે.

હોપકીન્સ, ફન્ક, ઓસ્બૉર્ન અને મેન્ડેલ વગેરે વૈજ્ઞાનિકોએ કરેલી શોધખોળથી હવે ચોકસ સાબીત થયુ છે કે આધુનિક રસશાસ્ત્રે શરીરને ઉપયોગી ગણેલા બધા તત્ત્વો આહારમા હોવા છતા આહારનીજ અમુક જાતની ખામીને લીધે શરીરનુ આરોગ્ય બરાબર ન જળવાય એવુ બને અને વીટામીન એ ખોરાકના એવા વિશિષ્ટ તત્ત્વો છે કે જેનો અતિ અલ્પ પ્રમાણમા પણ આહારમા સદ્‌ભાવ શરીરની વૃદ્ધિ માટે અને આરોગ્ય માટે આવશ્ય છે જે વિજ્ઞાન વડે પ્રયોગ હોપકીન્સે આ સિદ્ધાતની સ્થાપના કરી તે પ્રયોગ ટુકામા આ પ્રમાણે હતો તેણે આઠ તદુરસ્ત અને જુવાન ઉંદરને રસશાસ્ત્રની રીતે આવશ્યક તત્ત્વો પ્રોટીન, કાર્બોહાઇડ્રેટ ક્ષાર વગેરે બરાબર મેળવીને તે ઉપર રાખ્યા તો તેઓ બીનકુલ વૃદ્ધિ પામ્યા નહિ પછી એ આહારમા દુધ ઉમેર્યું કે તરત યોગ્યવૃદ્ધિ શરૂ થઇ, અને જેવુ દુધ બધ કરવામા આવે કે વૃદ્ધિ બધ થઈ જાય, એમ જોયુ આ અને આ પ્રકારના પ્રયોગોમાથી હોપકીન્સે નિર્ણય ફલિત કર્યો કે શરીરના આરોગ્ય અને વૃદ્ધિ માટે અમુક વધારાના આહારતત્ત્વો આવશ્યક છે આ તત્ત્વો માટે ફન્કે વીટામીન શબ્દ યોજ્યો અને હવે એ પ્રચલિત થઇ ગયો છે

આ વિશિષ્ટ આહાર તત્ત્વો કે વીટામીન ઘણા ખોરાકમા હોય છે પણ મુખ્યત્વે વનસ્પતિમા તૈયાર થાય છે આ તત્ત્વો ગાઇક અવસ્થાથી છે અને પ્રાણીઓના શરીરમા થોડા વખત માટે જ એ સગ્રહાઈ રહે છે પણ ખોરાકમા વપરાતા સામાન્ય વનસ્પતિ જન્ય તથા પ્રાણી જન્ય જુદા જુદા પદાર્થોમા ભિન્નભિન્ન વીટામીન હોય છે દુધ, ઇંડા કલેજુ લીલા શાકભાજી, ફળો, દાણાના ફોતરા તથા અદરના અકુરા વગેરેમા વિશેષત વીટામીન રહેલુ છે જ્યારે સાન, બરફ, લોટ, ઘણાખરા તેલો અને સાકર લગભગ વીટામીન શૂન્ય છે

ખોરાક જોઇએ તેવો ઓછો મળતા શરીરની જે સ્થિતિ થાય તે સ્થિતિ વીટામીનની ખામીથી થાય છે અને તે જ પ્રમાણથી બાળકો અને જુવાનોને વીટામીનની ખામી જેટલુ નુકશાન કરે છે તેટલુ વૃદ્ધોને નથી કરતી વીટામીનની ખામીને પરિણામે રૂચિ, પોષણ, વૃદ્ધિ ઉત્પાદન શક્તિ, અને સામાન્ય આરોગ્ય ને હાનિ થાય છે એટલુ જ નહિ પણ રોગના હુમલાની સામે થવાની શરીરની શક્તિ ઘટે છે

એ, બી, સી, ડી, ઈ વગેરે વીટામીનના ભેદ તથા અત્યાર સુધીમા જેનુ પૃથક્ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થયુ છે, તે વીટામીન ભેદોના ગુણોનુ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી, પણ જ્યારે વીટામીનોની લોકપ્રિયતા પ્રતિદિન વધતી જાય છે

અને વીટામીનની બનાવટો દિવસાનુદિવસ મોટી સંખ્યામાં બજારમાં આવતી જાય છે ત્યારે સાવચેતીના બે શબ્દો કહેવાની જરૂર છે ખરી

ડૉ ચોપ્રા જેવા નિષ્ણાત તબિબનો અભિપ્રાય છે કે "વીટામીનની ઉપયોગિતાને બેન ધ્યાન કરીને ગરમ દેશમાં ઘણું મર્યાદિત છે હજી સુધી વીટામીન એ, ડી, બી અને ઈની ખામીના તીન લક્ષણો આ દેશમાં વિશેષ પ્રમાણમાં જોવામાં આવ્યા નથી સર્વાંગશોથ ભાગમાં વ્યાપકરૂપે ફાટી નીકળતો હોવાના દાખલા છે પણ આનું કારણ વીટામીન બીની ખામી જ છે એવું સિદ્ધ થયું નથી અને બી એ ઈન્જેક્ટ આપવાથી આ રોગ અટકતો કે પૂરેપૂરો સુધરતો હોવાનો પણ પુરાવો નથી. આ મ દેશનો ખોરાક પ્રોટીન અથવા ખારા ના બીજા તત્ત્વોની ખામીવાળો ભલે હોય પણ વીટામીનની ખામીવાળો નથી કારણ કે આ દેશમાં તાજું શાક અને ભાજી પુષ્કળ મળે છે અને ગરીબો પણ તેનો હમેશા ઉપયોગ કરે છે આપણે ત્યાં ઉઘાડે શરીર રહેવાની પ્રથા સામાન્ય છે અને સૂર્યનો પ્રકાશ એટલો સુલભ છે કે એની ચામડીના 'એગોસ્ટીરાલ' ઉપર અસર થઇને ડી વીટામીન પુરતું ઉત્પન્ન થાય છે

જોકે સામાન્ય આહારમાં વીટામીનનું પુરતું પ્રમાણ હોય છે પણ સગર્ભાવસ્થા બાળાવસ્થા વગેરે શરીર ઉપર વધારે બોજો પડે એવી પરિસ્થિતિમાં વીટામીન લેવાની જરૂર પડે ખરી બાકી સામાન્ય તંદુરસ્તી જાળવવા માટે વીટામીનનું ઘણું અલ્પ પ્રમાણ જરૂરનું છે અને સામાન્ય આહારમાંથી સામાન્ય રીતે એ મળી રહે છે

(જુઓ ચોપ્રાનું હેન્ડબુક ઑફ ટ્રાપી થીરપ્યુટી ૧ પૃ ૧૯૯)

શું વૈદ્યો પાશ્ચાત્ય વિચારોમાં પરિપ્લુત થતા નથી જતા?

(લેખક વૈદ્યસ્વામી હરિશરણાનંદ)

ગમે તો પ્રાન્તીય આયુર્વેદ સમેલન હોય અથવા અખિલભારતીય આયુર્વેદ સમેલન હોય પણ જે વક્તા મંચ ઉપર ભાષણ કરવા આવે તે પ્રાચીન આયુર્વેદના ગુણગાન કરતા થાકતો નથી અમે જૂના કાળમાં માણસના કપાયેલા અંગો તત્કાળ સાંધી દેતા હતા ઘરડાઓને જુવાન બનાવી દેતા હતા મડદાને ફરી જીવતો કરી દેતા હતા અમારૂં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન આકાશના સાતમા શિખર સુધી પહોંચ્યું હતું

એ વખતે કોઈ વ્યક્તિ આયુર્વેદના કોઈપણ સિદ્ધાંત વિરૂદ્ધ જરાપણ બોલવા જાય તો વક્તાનો પારો ૧૦૫ ડિગ્રીની ઉપર ચઢી જાય છે અને એની

વિરુદ્ધ ચારે તરફથી પોકાર ઉઠે છે પણ આ બધુ કયા થાય છે ? જ્યા ઘણા વૈદ્યો એકઠા થયા હોય ત્યા જ ખાડી વ્યવહારમા એ લોકો શુ કરે છે ? જ્યારે રોગી પોતાની પાસે આવે ત્યા ચરક સુશ્રુત અને માધવનિદાન દ્વારાજ તેના દરદને સમજવાનો આ વૈદ્યો પ્રયાસ કરે છે ? અને ઔષધ યોજના કરતી વખતે શું તેનુ ધ્યાન શુદ્ધ આયુર્વેદિક પદ્ધતિ ઉપર જ સપૂર્ણ રહે છે ? બીલકુલ નહિ મુંબઈ, કલકત્તા, મનપુર, દેહલી, મદ્રાસ, લાહોર વગેરે વગેરે પ્રસિદ્ધ શહેરોના વૈદ્યોને મળવાની તક મને વારવાર મળે છે અને રોગીને તપાસવાના કે ઔષધયોજનામા દરેક વાતમા વૈદ્ય ઉપર પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનો પુટ જોવામા આવે છે પહેલા તો રોગીને પૂછે છે કે "કયા કયા દાક્તરની દવા કરાવી છે ? અમુક દાક્તરે તમારા રોગની બાબતમા શુ કહ્યુ છે ? યન્ત્ર પરીક્ષાઓમાથી કઇ કઈ દાક્તરોએ કરી છે ? રક્તપરીક્ષા અને મૂત્રપરીક્ષા કરીને શુ કહ્યુ છે ? આ પરીક્ષાઓ પછી દાક્તરે પોતાનો મત શું આપ્યો ?" વગેરે એજ રીતે અત્યાર સુધીમા કઇ દવા લીધી અમુક દવાથી કાઈ ફાયદો થયો કે નહિ ? વગેરે

આ પ્રકારની વાતોથી રોગ સમજવામા તેમ જ દવાનુ પ્રીસ્કીપ્શન લખવામા કાઈક મદદ મળે છે એ વાત સાચી છે પણ જો એટલેથી જ અટકી ફરી શુદ્ધ આયુર્વેદિક રીતે રોગને સમજીને શુદ્ધ આયુર્વેદિક રીતે ચિકિત્સા આપણે કરીએ તો તો સતોષની વાત છે પણ એમ નથી મને તો જે દેખાય છે તે એ છે કે વૈદ્યો રોગીના રોગને આયુર્વેદિક પદ્ધતિથી પૂરેપૂરા સમજવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી તેમજ શુદ્ધ આયુર્વેદિક ઔષધ યોજના પણ કરતા નથી રોગીનો તાવ લેવા માટે દરેક વૈદ્ય પાસે થર્મોમીટર હોય છે એટલુજ નહિ, જે વૈદ્યને જુઓ તેની પાસે સ્ટેથેસ્કોપ પણ ખીસ્સાની કે દવાખાનાની શોભા વધારતુ લટકતુ હોય છે એથી આગળ મોટા શહેરોના વૈદ્યો તો આખ, કાન, નાક આદિ સ્થાનોના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ યત્રો પણ રાખે છે ઘણા વૈદ્યો ઈન્જેકશનમા પણ પોતાની કુશળતા બતાવવાનો પ્રયાસ કરે છે એટલુ જ નહિ તેઓને હાથે વિદેશી એલોપથિક દવાનો ઉપયોગ થતો દેખાય છે ત્યારે આશ્ચર્યની સીમા નથી રહેતી અને

આ બધું જે વૈદ્યો થોડા વખત પ્હેલા મમેવનોમા વિદેશી પદ્ધતિ અને વિદેશી આષધોની નિંદા કરતા હતા તેઓને જ હાથે બનતું દેખાય છે

આટલુ જ નથી આયુર્વેદિક પત્રો તો આથી પણ ચાર ડગલા આગળ વધી ગયા છે હાલમા આયુવે મળધી પત્રો તો ઘણા નીકળે છે પણ એમાથી ચાર પાચ પત્રો આયુર્વેદ જગતમા પ્રસિદ્ધ છે આ પત્રોમા વિશેષાંકોની જાણે આધી ફેલાઇ ગઇ છે વર્ષમા ત્રણ ચાર વિશેષાંકો કાઢે છે (આ વાત હિંદી આયુર્વેદિક પત્રોને લાગુ પડે છે આયુર્વેદ વિજ્ઞાને તો આજ વીશ વર્ષમા એક પણ વિશેષાક કાઢયો નથી તત્રી આ વિ) કોઇ રક્ત રોગાંક કાઢે છે તો કોઈ છદ્રોગાંક અને કોઈ સક્રામક રોગાક કાઢે છે

પણ એમા હોય છે તો આયુર્વેદિક પદ્ધતિનો પ્રચારના ? ના જે પત્રો આયુર્વેદની બડાશ હાકે છે તેમા પણ પ્રત્યેક રોગનુ વિવરણ તો વિદેશી વ્યાખ્યાના એઠવાડથી લીંપાયેલુ હોય છે પક્તિએ, પક્તિએ-પદે પદે વિદેશી શૈલીની વ્યાખ્યાનુ મહત્ત્વ દેખાય છે જે પત્રમા આધુનિક પદ્ધતિથી રોગોનુ વિવેચન કરેલુ હોય અથવા આયુર્વેદનો કોઈ ધુરધર લેખક પણ પોતાના લેખમા પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ ન કરે તો એ પત્ર તથા એ લેખ નિસાર પિષ્ટપેષણ સમજવામા આવે છે વૈદ્યો એવા લેખો તરફ નજર નથી નાખતા વૈદ્યોની આ અભિરૂચિ શુ સિદ્ધ કરે છે એટલુ જ કે વૈદ્ય સમુદાય ધીરે ધીરે પાશ્ચાત્ય વિચારોમા પરિપ્લુત થતો જાય છે અને વૈદ્યો આયુર્વેદિક પદ્ધતિને છોડીને વિદેશી પદ્ધતિને પૂર્ણ રીતે અપનાવી લીએ એ સમય નજીક આવતો જાય છે આયુર્વેદિક પદ્ધતિના સર્વનાશની આ શુ સૂચના નથી ? આયુર્વેદાભિમાનીઓએ આ બાબતમા કોઈ વખત ગભીર રીતે વિચાર કર્યો છે ? કે સ્ટેજ ઉપર વ્યાખ્યાન આપવામા જ પોતાની ઇતિકર્તવ્યતા તેઓએ માની છે ?

(વૈદ્યસમેલન પત્રિકા ૧૯ ૭ના જુનાઈ અકમાથી)

સરકાર માન્યતાને પાત્ર થવા યોગ્ય પ્રાન્તીય આયુર્વેદીય કોલેજો

[કોન્ગ્રેસપક્ષના હાથમા આ દેશના સાત પ્રાન્તોનું તંત્ર અત્યારે છે અને કોંગ્રેસ પક્ષના મંત્રીઓ આપણા મુંબઈ ઈલાકાનો બધો સરકારી વહીવટ કરે છે આ મંત્રીઓ પાસેથી આયુર્વેદ અને યુનાની વૈદ્યકને યોગ્ય મદદ મળશે એવી વૈદ્યો અને હકીમો આશા રાખે છે એટલે મુબઈ પ્રાન્તના વૈદ્યો અને હકીમોની સભાએ મુબઈ સરકાર તરફથી બોર્ડ ઓફ ઈન્ડીઅન મેડીસન સ્થપાવી જોઇએ એવા ઠરાવ કર્યો છે અને સૌને આશા છે તેમ બોર્ડ ઓફ ઇન્ડીઅન મેડીસન સ્થપાશે તો આ પ્રાન્તમા માન્યતાને પાત્ર કેટલી આયુર્વેદીય કોલેજો છે તે માહિતી ઉપયોગી થશે એમ ધારીને સિદ્ધવિજ્ઞાન (પુ ૬ અ ૧-૨)મા છપાયેલા શ્રી ગ મ દીક્ષિત એમ એ ના લેખનો મુખ્ય આધાર લઈને આ માહિતી આપી છે

તંત્રી આ વિ]

હાલમા આખા હિન્દુસ્તાનમા આયુર્વેદના શિક્ષણ માટે શાળા–કોલેજો વીસની આસપાસ છે, તેમાથી ૧૧ બીજા પ્રાન્તોમા છે અને ૭ મહારાષ્ટ્રમા છે એમ શ્રી દીક્ષિતે લખ્યુ છે પણ મહારાષ્ટ્રનો આકડો બરાબર છે જ્યાર મહારાષ્ટ્રની બહાર ૧૧ કરતા વધારે કોલેજો છે, એમા સદેહ નથી દા ત કલકત્તાની ત્રણ કોલેજોમાથી એકેયનુ નામ નથી[1] અલબત્ત આ લેખકે આવી સસ્થાઓના ચાલકો પાસેથી માહિતી માગીને તેને મળેલા જવાબો ઉપરથી તારણ કરીને આ લેખ લખ્યો છે અને કેટલાકોએ જવાબો ન આપ્યા હોય એવો સભવ છે વળી કેટલીક સસ્થાની આ લેખકને ખબર ન હોય એમ પણ બને દા ત ભાવનગરમા આયુર્વેદ પાઠશાળા છે એની ખબર નહિ હોય છતા જે માહિતી મળી છે તે પણ આવકારલાયક છે અને અહી કેવળ મહારાષ્ટ્ર, મુબઇ અને ગુજરાતની સસ્થાઓ સબધી માહિતી જ ઉતારી છે નીચે આપેલી માહિતી ચાલુ તથા આગલા એક બે વર્ષને લગતી છે છતા આકડા બધા બરાબર જ છે એમ નથી કહેવાતુ

આ દેશમા અત્યારે ચાલતા આયુર્વેદ વિદ્યાલયોમાથી કેટલાક દા ત મદ્રાસ, મહીસૂર, ત્રિવેન્દ્રમ્, પટણા, પાટણ, ગ્વાલિઅર જેવા ત્યા ત્યાની સરકાર તરફથી ચાલે છે કેટલાક દા ત લાહોર, બનારસ, દીલ્હી, હરિદ્વાર વગેરે વિદ્યાલયોને સરકાર તરફથી અથવા યુનિવર્સિટીથી કે બને તરફથી મદદ

---

૧ આયુર્વેદ વિજ્ઞાનમા જ ગયે વર્ષે કલકત્તાના વિશ્વનાથ આયુર્વેદ વિદ્યાલયનુ તથા સ્વ શ્યામાદાસ વાચસ્પતિવાળા વૈદ્યશાસ્ત્રપીઠનું વર્ણન આવી ગયુ છે તંત્રી આ વિ

મળે છે કેટલાકને લોકલબોર્ડ, મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી મદદ મળે છે અને સરકાર કે યુનિવર્સિટી તરફથી જેને મદદ મળે છે તેની પદવીઓને કાઈક માન્યતા પણ મળી છે બાકીના વિદ્યાલયો ખાનગી મદદથી તથા સાહસથી ચાલે છે ઘણા ખરા વિદ્યાલયોનો અભ્યાસક્રમ ૪થી ૭ વર્ષનો છે વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થિનીની ઉમ્મર ૧૬ ઉપર હોવી જોઈએ કેટલીક સસ્થાઓમા સસ્કૃત સાથે મેટ્રિક અથવા તેના જેવી પરીક્ષા પાસ કરનારને પ્રવેશ મળે છે કેટલીકમા એથી ઓછા સસ્કૃત સાથે અગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી ભણેલાને પણ પ્રવેશ મળે છે કોઈમા એથી ઉંચુ ધોરણ પણ છે છેવટની પદવી માટે જુદા જુદા નામ બધે છે ક્યાક તદ્દન મફત શિક્ષણ મળે છે ક્યાક માસિક ૧ થી ૩ રૂપીઆની ફી છે અને કેટલીક સસ્થામા ૩ થી ૬ રૂપીઆ ફી છે મદ્રાસમા પરપ્રાન્તીય માટે રૂા ૧૨-૮-૦ ફી છે વિદ્યાલયમા અને જ્યા વસતિગૃહ છે ત્યા વસતિગૃહમા પાળવાના નિયમો કડક છે ઘણા વિદ્યાલયોમા પુસ્તકાલય તથા વાચનાલય છે કેટલેક ઠકાણે ડીબેટીંગ સોસાયટી અને વાર્ષિક ઉત્સવો, સમેલનો, વગેરેની યોજના પણ છે રમવા માટે મેદાનો અને ક્રિકેટ, ટેનીસ, ફુટબોલ, કસરત વગેરેની સગવડ પણ ક્યાક છે વનસ્પતિ અને ખનિજ વસ્તુઓના પરિચય માટે વિદ્યાર્થીઓને પર્યટનોમા લઈ જવાનું ધોરણ પણ છે

ઘણા ખરા વિદ્યાલયોમા શિક્ષક વર્ગમા વૈદ્યો અને ડાક્ટરો બેય હોય છે શિક્ષણ ઘણુંખરૂ તે તે પ્રાતની માતૃભાષામા અપાય છે, ક્યાક સસ્કૃતમા પણ અપાય છે આયુર્વેદીય શિક્ષણ માટે મૂળ સસ્કૃત ગ્રથોમાથી અથવા તેના ભાષાતરોમાથી કે જુદા જુદા વિષયો ઉપર આધુનિક વિદ્વાનોએ માતૃભાષામા પુસ્તકો લખેલા છે તે મારફત શિક્ષણ અપાય છે અને પાશ્ચાત્ય વૈદકના શિક્ષણ માટે મૂળ અગ્રેજી પુસ્તકો ઉપરથી અથવા તે ઉપરથી માતૃભાષામા લખાયેલા નાના મોટા પુસ્તકો મારફત અપાય છે કેમેસ્ટ્રી અને ફીઝીકસના પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ માટે ઘણે ઠેકાણે પ્રયોગશાળાઓ છે વનસ્પતિશાસ્ત્રના પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ માટે સુકા નમુનાઓ, મેજીકલેન્ટર્ન, સૂક્ષ્મદર્શક યત્ર વગેરે સાધનો પણ ક્યાક છે નાનો કે મોટો બગીચો પણ સાથે હોય એવી પણ સસ્થાઓ છે શારીર અને ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન (Anotomy & physiology) ના પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ માટે નકશાઓ, મોડેલો,, હાડપિંજરા, વગેરે ઘણે ઠેકાણે છે ક્યાક શબચ્છેદન (ડિસેક્શન) પણ છે સગ્રહાલયોમા વિકૃત શારીરના જ્ઞાન અર્થે વિકૃત અવયવોના સ્પીરીટમા રાખેલા ભાગો વગેરે પણ ક્યાક છે દ્રવ્યપરિચય માટે વાનસ્પત્ય તથા ખનિજ દ્રવ્યોના નમુનાઓ પણ હોય છે ઘણા વિદ્યાલયો પોતાના દવાખાનાના ઉપયોગ માટે તથા વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ માટે દવાઓ

બનાવવાનું ખાતુ રાખે છે પણ કોઇ કોઇએ મોટા કારખાના ઉભા કર્યા છે અને દવાના વેપારના નફામાથી વિદ્યાલયને આર્થિક મદદ કરે છે ઘણાખરા વિદ્યાલયો સાથે ધર્માદા દવાખાના છે, પણ કોઇ કોઈ સાથે ઈન્ડોર પેશન્ટ માટે ઇસ્પીતાલો પણ છે અને ત્યા વિદ્યાર્થીઓને દરદીને તપાસવાનુ તેમજ તેની ચિકિત્સાનું શિક્ષણ અપાય છે કોઇ ઠેકાણે મલમપટી, ન્હાના પ્રમાણમા શસ્ત્રક્રિયા વગેરેની સગવડ પણ છે

સરકારી સસ્થાઓમા સરકાર તરફથી અથવા સરકારે યોજેલ ઈન્ડીયન મેડીકલ બોર્ડ તરફથી પરીક્ષકો નિમાય છે બીજી સસ્થાઓમા પ્રખ્યાત વૈદ્યો અને દાક્તરોને પરીક્ષા લેવા માટે બોલાવે છે વિષયના મહત્ત્વ પ્રમાણે ૧૦૦ કે ૫૦ ગુણ આપવાનુ ધોરણ છે

ઘણાખરા વિદ્યાલયોમા ઓછા વધુ પ્રમાણમા નીચેના વિષયો શીખવવામા આવે છે

આયુર્વેદના પુસ્તકો ઉપરથી શીખવાતા વિષયો	પાશ્ચાત્ય વૈદકના પુસ્તકો ઉપરથી શીખવાતા વિષયો
૧ તર્કસગ્રહ (દીપિકા સાથે)	૧ Chemistry
૨ સાંખ્યકારિકા	૨ Physics
૩ દોષવિજ્ઞાન (સૂત્રસ્થાન અને શારીર સ્થાન) પરિભાષા	Botany
૪ દ્રવ્યગુણશાસ્ત્ર (Materia medica)	૪ Zoology
૫ આયુર્વેદીય શારીર (Anatomy)	૫ Anatomy
૬ રસશાસ્ત્ર (Ayurvedic Chemistry)	૬ Physiology
૭ સ્વસ્થવૃત્ત (Hygiene)	૭ Hygiene
૮ રોગવિજ્ઞાન (Pathology & Diagnosis)	૮ Pathology
૯ શલ્ય અને શાલાક્યતત્ર (Ayurvedic Surgery)	૧૦ Midwifery & Gynaecology
૧૦ પ્રસૂતિતત્ર અને કૌમારભૃત્ય (Midwifery & Diseases of children)	૧૧ Surgery
૧૧ કાયચિકિત્સા (Medicinal treatment)	૧૨ Medical Jurisprudence
૧૨ અગદતત્ર (Toxicology)	૧૩ Toxicology
૧૩ આયુર્વેદનો ઇતિહાસ	૧૪ Mental diseases
	૧૫ Practice of medicine

યોજના થવી જોઈએ એમ થતા એ પદવીની પ્રતિષ્ઠા પણ વધશે બીજી તરફથી આવિદ્યાલયોમા પ્રવેશનુ ધોરણ પણ એક સરખુ થવુ જોઇએ તો શ્રી દીક્ષિતની સૂચના એવી છે કે અત્યારે મેટ્રીકથી ઓછુ ભણેલાને પણ કેટલેક ઠેકાણે દાખલ કરવામા આવે છે તે બધ થઇને સસ્કૃત સાથે મેટ્રીક થયેલાને જ દાખલ કરવામા આવે અને પછી શિક્ષણક્રમ છ વર્ષનો રાખવામા આવે જેમા પહેલા બે વર્ષ દરમિયાન આયુર્વેદ અને પાશ્ચાત્યના ભૂમિકારૂપ વૈજ્ઞાનિક વિષયો તૈયાર કરાવી પછીના ચાર વર્ષો બેયના મુખ્ય વિષયો માટે રાખી શકાય અથવા મુંબાઈ યુનિવર્સિટીએ હવેથી ઇ ટર સાયન્સમા વૈદકમા ઉપયોગના વૈજ્ઞાનિક વિષયો સાથે પાસ થયેલાને મેડીકલ સ્કૂલો અને કોલેજોમા દાખલ કરવાનુ ધારણ નક્કી કર્યુ છે તેમ આયુર્વેદ માટે પણ જો ઈટર સાયન્સનુ ધોરણ રાખવામા આવે તો પહેલા વિક૯પથી પણ ઉત્તમ કારણ કે એ બે વર્ષમા સર્વ સાધારણ વૈજ્ઞાનિક વિષયો પુરા થઇ જાય અર્થાત્ વધારે સારૂ થાય અને પછી આયુર્વેદિક કોલેજનો ચાર વર્ષનો ક્રમ રાખવામા વાંધો નથી અલબત્ત સસ્કૃત વિષયો જુદા શીખવવા પડે

શ્રી દીક્ષિતનો આ મત જરૂર વિચારવા યોગ્ય છે પણ બોર્ડ ઓફ ઇન્ડીઅન મેડીસીન નીમાયા પછી એક કમિટી મારફત બધો વિચાર કરીને આયુર્વેદનુ આધાર ન રહે અને વૈજ્ઞાનિક પાયો પણ દૃઢ થાય એવી શિક્ષણ ક્રમની રચના પ્રાન્ત માટે યોજના થવી જોઇએ એટલુ જ આ લેખમા સૂચવવાનુ છે

હવે મુબઇ પ્રાન્તની આયુર્વેદિક સસ્થાઓનો કોઠો ભિષગ્વિલાસના ઉપર કરેલા લેખમાથી નીચે ઉતાર્યો છે મુબઇ પ્રાન્તની પણ કોઇ કોઇ સસ્થાઓ આમા આવવી રહી ગઇ છે, પણ તેના આકડા મગાવતા વખત લાગે જાણી સમાવેશ કર્યો નથી બહારની સસ્થાઓમા બનારસ, દીલ્હી, લાહોર મદ્રાસ અને ત્રીવેન્દ્રમની સસ્થાઓ ઘણી સારી સ્થિતિમા છે તેમા જયપુરના આકડા આવ્યા જ નથી મદ્રાસના આકડા પણ પૂરા નથી આવ્યા બાકી બનારસ દીલ્હી, લાહોર, મહીસુર અને ત્રીવેન્દ્રમમા કોલેજ માટે તથા હોસ્ટેલ માટે સ્વતત્ર મકાન છે લાહોર અને બનારસમા વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા બસ્સો બસ્સો છે જ્યારે ત્રિવેન્દ્રમા ૧૬૦ અને પટણાની સરકારી આયુર્વેદિક કોલેજમા ૧૨૫ છે વળી બનારસમા ઈન્ડોર ઇસ્પીતાલમા ૮૬ રોગી માટે, લાહોરમા ૪૮ માટે, ત્રીવેદ્રમમા ૨૦ માટે અને મહીસૂરમા ૨૪ માટે સગવડ છે વધારે વિગત માટે મૂળ લેખ જુઓ

આયુર્વેદિક કોલેજ	પોતાનું મકાન	પોતાનું વસતિગૃહ	શિક્ષકોની સંખ્યા	વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા	માસિક ફી	બીજી વાર્ષિક ફી	શિક્ષણક્રમના વર્ષો	હોસ્પીટાલ	તેમાં કેટલા રોગીની સગવડ	બહારના રોગી માટે દવાખાનું	તેના માસિક દરદીઓની સંખ્યા	શબચ્છેદની સગવડ	રસાયણશાળાની સગવડ	દવા બનાવવાનું કારખાનું	વનસ્પતિ ઉદ્યાન	છેલ્લી પદવી
આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય અહમદનગર	છે	છે	૮ થી ૧૦	૧૩	૩ થી ૫		૪	છે	૮	છે	૫૫૦	છે	છે	છે	છે	આયુર્વેદ તીર્થ
આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય પૂના	ભાડાની	ભાડાનું	૧૫ થી ૨	૬૭	૪ થી ૫	૪	૪	છે	૩૨	છે	૬૫૦૦	છે	છે	છે	નથી	આયુર્વેદ વિશારદ
આર્યાંગ્ન વૈદ્યકવિદ્યાલય સતારા	છે	છે	૯	૪૮	૩ થી ૪	૪	૪	છે	૪	છે	૨૦૦	છે	છે	છે	નથી	આયુર્વેદ વિશારદ
મહારાષ્ટ્ર આયુર્વેદ વિદ્યાલય મુંબઈ	ભાડાની	નથી	૨૦	૪૦	૩ થી ૫		૩ અને ૬	નથી	નથી	છે	૧૦૦	છે	છે	છે	છે	ભિષક્ વિશારદ આચાર્ય
ભારત આયુર્વેદ વિદ્યાલય અમરાવતી	ભાડાની	નથી		૧૫	૨½ થી ૫		૫	છે	૭	નથી	નથી				નથી	આયુર્વેદ વિશારદ
આયુર્વેદ વિદ્યાલય યેવલે	છે	નથી	૪	૩ થી ૪			૪	નથી	નથી	છે		છે		છે	નથી	વિશારદ અને આચાર્ય
પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજ મુંબઈ	છે	નથી	૧૦	૭	૬½	૧૦	૩½ થી ૫	નથી	નથી	છે					નથી	ઉપવૈદ્ય રસવૈદ્ય ભિષક્ આચાર્ય પરીક્ષા
આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય, પાટણ	છે	છે	૬	૭૦ થી ૮૦	૧		૪	આ વર્ષે થશે		છે	૪૦૦૦	છે	હા	છે	નથી	ગૃહીતાયુર્વેદશાસ્ત્ર

હવે ઉપર કહેલી સસ્થાઓ વિષે થોડી વિગતો નીચે આપી છે

(૧) આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય-અહમદનગર—૧૯૧૭મા આ વિદ્યાલયની સ્થાપના થઇ છે પહેલા ચાર વિદ્યાર્થી હતા હાલમા ૧૩૦ છે પચાસ હજારના જગ્યા અને મકાન અને બીજી સાધનસામગ્રી મળીને લગભગ એક લાખ રૂપીયા ખર્ચ થયું છે વાર્ષિક ખર્ચ બારથી ૧૫ હજાર છે કેટલાક શિક્ષકો પગાર લીધા વગર કામ કરે છે, કેટલાક સ માનનીય વેતન લેનાર છે અને કેટલાક આયુર્વેદ સેવા સઘના આજીવન સેવક છે શિક્ષકો ઉપરાત આઠ દશ નોકરો છે સ્થાનિક સસ્થા તરફથી ઘણી મ દ મળે છે બાકી મદદ શ્રીમત લોકો પાસેથી તવા સ્વાવલબનથી ન્યાય, વૈશેષિક અને સાખ્ય એ શાસ્ત્રોનુ તથા બીજા સર્વ વિષયોનુ શિક્ષણ અપાય છે અને પ્રત્યક્ષ શિક્ષણની બધી સગવડ છે વિદ્યાલયનું મકાન, ઇસ્પીતાલનું મકાન, વિદ્યાર્થીઓનુ વસતિગૃહ અને ભોજનાલય, શબ્દ-છેદ શાળા, શાલાક્ય વિભાગ રૂગ્ણવિજ્ઞાનશાળા (Clinical Laboratory) સાય સ લેબોરેટરી, વગેરે પોતાના મકાનોમા એકજ ઠેકાણે છે પહેલા ઔષધિ કારખાનુ ખાનગી હતુ તે ૧૯૨૫મા સઘને સોપ્યુ, અને ૧૯૩૩મા લીમીટેડ કર્યુ છે કારખાનુ મોટા પ્રમાણમા છે તેમા ૧૫૦ નોકરો છે ત્રણ પદવીધર અને વૈદ્ય ચાલક છે દોઢસો-બસ્સો એજ ટો છે કપનીના નફામાથી સેકડે ૭૦ ટકા આયુર્વેદ સેવાસઘને આપવા એમ ઠરેલુ છે જેથી હાલમા આમાથી વિદ્યાલયને સાત આઠ હજાર રૂપીઆની મદદ મળે છે ધર્માર્થ દવાખાના બે છે ઓપરેશન પછી જખમની શોધન રોપણક્રિયા આયુર્વેદિ ચિકિત્સા પદ્ધતિ પ્રમાણે કરવામા આવે છે

(૨) આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય પૂના—એ સસ્થા સબધી સવિસ્તર માહિતી ગયા અગ્માજ છપાઇ ગઈ છે એટલે તેની પુનરૂક્તિની જરૂર નથી

(૩) આર્યાંગલ વૈદ્યક વિદ્યાલય, સતારા—૧૯૧૩મા સ્થાપના થઇ પછી આયુર્વે પ્રસારક મડળીના તાબામા આ સસ્થા આવી બધા વિષયો શીખવાય છે પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ માટે ઔષધિશાળા કાલેસમાર ધર્માર્થ દવાખાનુ, રૂગ્ણાલય, શબચ્છેદનશાળા, નકશા મોડે સ મેજીક્લે ટન, સૂક્ષ્મદર્શક યત્ર, લોહીનુ દબાણ જોવાનુ યત્ર વગેરે છે છેવટની પરીક્ષાની ફી રૂ ૫ છે પરીક્ષકો બ્હારના છે ઘણાખરા શિક્ષકો નિર્વેતન કામ કરે છે આર્થિક સ્થિતિ દુર્બળ છે વિદ્યાર્થીઓ માટે થોડી શિષ્યવૃત્તિઓ અને ઈનામો છે રમતગમત વાદવિવાદ વાચનાલય છે ગ્રથસગ્રહ પણ થોડો છે વિદ્યાર્થી ૪૮ છે વાર્ષિક ખર્ચ રૂ ૩-૪ હજાર છે અહીંની પદવી મેળવનારને મ્યુનિસિપાલીટી અને લોકલબોર્ડમા જગ્યા મળે છે ૧૯૩૮મા આ સસ્થાનો રૌપ્ય મહોત્સવ છે

(૪) મહારાષ્ટ્ર આયુર્વેદ વિદ્યાલય મુબઇ—૧૯૩૨મા સ્થાપના થઇ છે પનવેલના શ્રી પુરાણિક અને સાઠ્યેપ્રસન્નીના મ દથી શરૂ થયેલ છે આ

સંસ્થામાં નિખિલ ભારતીય આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠવાળો અભ્યાસક્રમ જ ચાલે છે, અને તેની પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓ બેસે છે એ ઉપરાંત પાશ્ચાત્ય વૈદ્ય-વિષયોનું શિક્ષણ અપાય છે જેની પરીક્ષા વિદ્યાલય તરફથી જ લેવાય છે ઘણાખરા શિક્ષકો નિર્વેતન કામ કરે છે ધર્માર્થ દવાખાનાની હમણા શરૂઆત થઈ છે તેની કાયમની વ્યવસ્થા માટે ફંડ એકઠું કરવાની ખટપટ ચાલે છે, ફાર્મસી છે મોટે ભાગે કાષ્ટૌષધિ વપરાય છે ન્હાનો ઔષધિ સંગ્રહ અને લાયબ્રેરી છે શબચ્છેદનની સગવડ નેશનલ મેડિકલ કોલેજમાં અને પ્રસૂતિ વિષયક શિક્ષણની સગવડ યમુનાબાઈનાયર હોસ્પીટલમાં છે રાણીનો બાગ, કનકેશ્વરી, વજ્રેશ્વરી, ડોંગરે અને ધૂતપાપેશ્વર કારખાનું અને ત્યાંનુ વનસ્પતિ ઉદ્યાન એ સ્થળોએ વિદ્યાર્થીઓને વનસ્પતિ જોવા માટે લઈ જવામાં આવ્યા હતા

ભારત આયુર્વેદ વિદ્યાલય અમરાવતી—૧૯૩૫માં આ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ છે ભારતીય આયુર્વિદ્યા શિક્ષણ સમિતિના નિયંત્રણ નીચે ચાલે છે ઘણાખરા શિક્ષકો નિર્વેતન કામ કરે છે વિદ્યાર્થીઓ ૧૫ છે વાર્ષિક ખર્ચ રૂ એક હજાર છે

આયુર્વેદ વિદ્યાલય, ચેરલે—અ ભા આયુર્વેદ વિદ્યાપી૦ની પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓને મોકલવામાં આવે છે પાશ્ચાત્ય વૈદકનુ પણ શિક્ષણ અપાય છે વિદ્યાર્થીઓને માસિક રૂ ૧૦–૧૨ ની શિષ્યવૃત્તિઓ મળે છે શિક્ષકોમાં બે વૈદ્યો અને બે ડાક્તરો છે ધર્માર્થ દવાખાનામાં તથા ફાર્મસીમાં પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ મળે છે દવાખાનાનુ ખર્ચ વ્યાજમાથી ચાલે છે

પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજ મુંબઈ—ઈ સ ૧૮૯૬મા સ્થાપના થઈ છે આ કોલેજ ડા પોપટ યુનિવર્સિટી ઓફ આયુર્વેદ સાથે જોડેલી છે કોલેજ વચ્ચે બંધ હતી ફરી ૧૯૩૫થી શરૂ થઈ છે શિક્ષકવર્ગ નિર્વેતન કામ કરે છે પ્રવેશ ફી રૂ ૧૦ છે આ વિદ્યાપી૦ની પદવીઓને કેટલીક મ્યુનિસિપાલીટી, લોકલબોર્ડો અને વડોદરા, ભાવનગર વગેરે સંસ્થાનોએ માન્ય રાખેલ છે પરીક્ષા ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી કે અંગ્રેજીમાં લેવાય છે પરીક્ષામાં ખાનગી રીતે અભ્યાસ કરીને બેસી શકાય છે ડા પોપટ યુનિવર્સિટી તરફથી નીચેના સર્ટીફિકેટો અને ડીપ્લોમા આપવામાં આવે છે સાડાત્રણ વર્ષનુ શિક્ષણ લઈને ભિષક, Cપવૈદ્ય, રસવૈદ્ય અને સ્ત્રીઓ માટે પરિચારિકા થઈ શકાય છે અને પોણાપાંચ વર્ષ શિક્ષણ લઈને ભિષગ્વર (G P A C) થઈ શકાય છે અને પાંચ વર્ષ સુધી ધંધો કરી ટેસ્ટ પરીક્ષા પાસ કરનાર વૈદ્યવર (L P A C) થઈ શકે છે જે વૈદ્ય ૧૫ વર્ષ સુધી ધંધો કરી ટેસ્ટ પરીક્ષા પાસ કરે તેને આચાર્ય પદવી મળે છે અને જે વૈદ્યની ઉમ્મર પીસ્તાલીશની ઉપર હોય અને જેણે આયુર્વેદની ઘણી સેવા કરી હોય તેને ઓનર તરીકે પ્રાણાચાર્યની પદવી અપાય છે છોકરીઓ માટે સવા બે વર્ષનો નર્સનો કૉર્સ છે ભિષગ્વરની પરીક્ષાની ફી રૂ ૧૮, વૈદ્યવરની ફી રૂ ૫૦, અને આચાર્ય ટેસ્ટની ફી રૂ ૭૫ છે

આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય, પાટણ[1]—સ્થાપના ૧૯૨૨ બધા વિષયો શીખવવામા આવે છે ઇનામોની પણ યોજના છે શિષ્યવૃત્તિઓ પણ છે લાયબ્રેરી, રીડીંગરૂમ, મ્યુઝીઅમ, એનેટોમી વિભાગ વગેરે છે સભા, સમેલન, રમતગમત વગેરે થાય છે ડીબેક્સનહૉલ, વનસ્પતિઉદ્યાન, ફાર્માસ્યુટિકલ પ્રયોગશાળા વગેરે શરૂ કરવાની તજવીજ ચાલે છે (ઇસ્પીતાલ શરૂ કરવાનુ પણ નક્કી થઈ ગયુ છે તત્રી આ વિ) શિક્ષક વર્ગમા એક દાક્તર છે આયુર્વેદિક દવાખાનુ ચાલે છે પણ તે ઉપરાત પાટણની જનરલ ઇસ્પીતાલ અને મેટર્નીટી હોસ્પીટલમા પણ પ્રત્યક્ષ શિક્ષણની સગવડ છે વિદ્યાલયનુ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ દશ હજાર છે આયુર્વેદિક દવાખાનાનુ વાર્ષિક ખર્ચ રૂ ૬૦૦ છે આ સસ્થામા પાસ થયેલા વૈદ્યોને લોકબોર્ડોએ જગ્યાઓ આપી છે પણ વડોદરા સરકાર પાચ મૈલની ત્રિજ્યામા એક દવાખાનુ ઉઘાડવાનો વિચાર કરે છે જો એ યોજના અમલમા આવશે તો આયુર્વેદીય પદવીધરોને વધાર જગ્યા મળશ શિક્ષણ ગુજરાતીમા અપાય છે પરીક્ષકો બહારના હોય છ વ્યવસ્થા એક કમિટીના હાથમા છે છેલ્લી પરીક્ષામા પાસ થવા માટે પચાસ ગુણ આવશ્યક છે ભિષગ્ભારતી નામનુ માસિક વિદ્યાર્થીઓ તરફથી નીકળે છે સસ્થા સરકારી મદદ મેળવતી હોઇને પદવીધરોને મા યતા તથા નોકરી શકય છે

ઉપર ગણાવી છે તે ઉપરાત મુબઈમા મુબઈ આયુર્વેદીય પાઠશાળા નામની રજીસ્ટર્ડ સસ્થા છે અને ભાવનગરમા તથા અમદાવાદમા પણ એક એક સસ્થા છે પણ તેની નોધ શ્રી દીક્ષિતના લેખમા નથી એ સસ્થાઓના સચાલકો ટુકના લખી મોકલશે તો મારી છાપવાની તૈયારી છે

આ લાબા લેખની મતલબ માહીતી આપવાની છે અને જ્યારે બોર્ડ ઓફ ઈ ડીઅન મેડીસીનની વૈદ્યો તરફથી માગણી થાય છે, પણ તેઓ પાસે પદ્ધતિપૂર્વક શિક્ષણની વ્યવસ્થા છે કે નહિ એ જાણવાની દાકતરોને તથા લોકોને પણ જિજ્ઞાસા રહે એ સ્વાભાવિક છે પણ વૈદ્યોને પોતાને પણ પોતાની સ્થિતિનો સારો ખ્યાલ આવે આવી બોર્ડ સ્વીકારે એવી આપણી કેટલી શાળા કોલેજો છે તેનો ખ્યાલ આવે અને જેટલો સુધારો જેમા કરવો ઘટે તેટલો સુધારો કરવાની પણ આપણે તૈયારી કરીએ એ પણ હેતુ છે

ઉપર કોઠાના આકડાઓમાથી એક વસ્તુ ખાસ તરી આવે છે તે એકે બસો વિદ્યાર્થીઓ બનારસની હિ દુ યુનિવર્સિટીની આયુર્વેદિક કોલેજમા છે અને શિક્ષકો ૧૨ છે, અહમદનગરમા ૧૩૦ વિદ્યાથીઓ છે અને શિક્ષકો ૮ થી ૧૦ છે પાટણમા ૭૦ થી ૮૦ વિદ્યાથીઓ છે અને શિક્ષકો છ છે ત્યારે મુબઈમા ચાળીશ વિદ્યાર્થીઓ છે અને શિક્ષકો ૨૦ છે, બીજે ૪૮ વિદ્યાર્થીઓમા

[1] પાટણના આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયથી આ માસિ ના વાચનારાઓ જાણીતા છે છતા મરાઠી પત્રમાં જેટલી નોધ છે તેની અહીં ઉતારી છે તત્રી આ વિ

શિક્ષકો છે, એકમા તો વિદ્યાર્થીઓ ૭ અને શિક્ષકો ૧૦ છે આ સ્થિતિનુ કારણ શિક્ષકો પગારદાર નથી એ છે

બીજી વાત એ જોવાની છે કે ગુજરાત કરતા મહારાષ્ટ્રમા આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયોની સખ્યા વધારે છે અનુભવ યોગ્ય સાધન સપત્તિવાળા અને સારી રીતે ચાલતા તો શ્રી દીક્ષિત કહે છે તેમ મહારાષ્ટ્રમા બેજ (૧) એક અહમદનગરનુ અને એક પૂનાનુ છે અને ગુજરાતમા એક પાટણનુ જ છે

મહીસૂરમા એક સરકારી આયુર્વેદિક કોલેજ છે તેનો લાભ કર્ણાટક પ્રાન્તીયો લેતા હશે પણ એ શિવાય કોઈ સસ્થા કર્ણાટકમા નથી એ આશ્ચર્ય લાગે છે

ચર્ચાપત્ર

[આ ચર્ચાપત્ર ઘણા વખત પહેલા મળેલુ પણ એમા ચર્ચેલી ઘણી વાતો હજી જૂની નથી થઇ એમ જોઈને એ છાપવા આપુ છુ અને જૂના સમયના સૂચક એક બે ઉલ્લેખોમા લેખકને પૂછ્યા વગર એની સમતિ માની લઇને ફેરફાર કર્યો છે વળી મૂળ અગત પત્ર હોઇને એમા મારે વિષે અગત જે શબ્દો હતા તે પણ કાઢી નાખ્યા છે તત્રી આ વિ]

નાગપુરમા ૩૭મુ સમેલન ડીસેમ્બરમા મળશે આ સમેલન પ્રસગે હુ કેટલીક સૂચના રજુ કરવા ઇચ્છુ છુ હુ પોતે સસ્થાનો સભ્ય નથી તેમ હાજરી આપીશ તો પણ તેમા હુ બોલના ચાહીશ પણ નહીં

(૧) સંમેલનના સભાપતિએ પોતાના વર્ષ દરમ્યાન દશભરનો પ્રવાસ કરવો જોઇએ કોગ્રસની વાત કોરે મૂકીયે તો ઑલ ઇન્ડીયા મેડીકલ એસોસીએશને પોતાની સામૂહિક પ્રવૃત્તિ ખાતર આવા પ્રવાસની ગોઠવણુ જારી રાખી છે ડૉ નન ભોલાનાથ જો કે ગુજરી ગયા અન્યથા એમણે આ દિશામા સારુ કામ કર્યું કહેવાય શોભાના ગાઠીયા જેવા બની બેસી રહેવાથી આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર થઈ જાય એમ નથી સભાપતિ ઉપરાત મત્રીઓએ પ્રાંતિક પ્રવાસો કરવાની જરૂર છે આયુર્વેદનુ Cause આ રીતે જળવાશે બાકી સમેલન અત્યાર લગી Failure જેવુ જ ગણાશે

આયુર્વેદને વૈદ્યોને જીવાડયુ નથી પરતુ આયુર્વેદ વૈદ્યોને જીવાડી રહ્યો છે એમ કહેવું ઉપયુક્ત લાગે છે ગામડાઓમા જે સ્થાન આજે હોમીયોપેથી પ્રાપ્ત કરી રહ્યુ છે તેનું કારણ શુ? આપણી આયુર્વેદ થીયરી ઉત્તમ પક્તિની હોવા છતાયે જનરલ માસ-સમુદાય લગી પહોચાડવાની પ્રવૃત્તિ આપણા તરફથી થઈ નથી

દષ્ટાત તરીકે શ્રી ગણનાથ સેનના પ્રત્યક્ષ શારીર ને લ્યો નવા નવા શબ્દો Coining કરી નાખવામા આવે તેથી લાભ શો? પડિતો ભને એ સમજી લ્યે પણ પડિતજી ખુદને યાદ કરવામા શી હાનત હશે-તે કોઇયે જાણવાનો પ્રયાસ કર્યો છે? આનું પરીણામ એ આવ્યુ છે કે Modern medicine ને નજદીક પહોચવાને બદલે આપણે દૂર ધકેલાઇ રહ્યા છીએ

એક સજન પાસે વૈદ્યને ઉભો રાખવામા આવે તો? અગર તે સજન અને વૈદ્યને

સાથ જ નામ કરવાના તન આવી ને ત્યારે? મતલબ કે આને Gall bladder ની બિમારી કે તો પિત્તકોશની બિમારી છે એમ વૈદ્ય જણાવશે. આ મામુની વસ્તુ છે શ્રી ગણનાથ સેન જે સંસ્થા ની ગીવાન કે એવી સંસ્થાનો વિદ્યાર્થી ! હતો અને આશા રાખવામા આવે કે તેમના નતપક્ષકારીની નામાવલી સારી જરૂરનો હોવો જોઇએ પણ એ ધારણા ભુલભરેલી ઠરી કે જેટલું Pelvic plexus યા છે તેટલું મૂળાધાર ચક્ર નથી મેમર પરંદે કે તે જમાને પશ્ચિમન વસ્તુ માગે છે હોમીયોપેથીના પુસ્તકોના અનુવાદ હિન્દી ભાષામા થાય છે અને તેમા Aconite શબ્દનો અનુવાદ વછનાગ કર્યો નથી પણ તે ન વા ભ્યો છે જેથી Symptoms સમજવામા સરળ પડતી નથી તેમ આપણુ પણ આવી પ્રવૃત્તિ થવાની જરૂર

(૨) ચરક ને જ હો તેના આખેરી અધ્યાયમા અમુક અધ્યાયમા અમુક વસ્તુ કોની નામાવલી તે જમાનામા આ અનુસરી પણ હવે એમા નતિસંસ્કારની જરૂર નથી શું? Reference Book ચરક અને સુશ્રુત પર લખવા મારૂં મન દોડી રહ્યુ છે આ કામ ક્યારે થશે એ ભગવત ઇચ્છાધીન છે

(૩) નિ આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓનું પરીણામ શુ? નગાનીઓ જાતીયતાને ગણ તેમા તેમના ભાર એમ લાગતું નથી તેના પ્રમુખ ચુંટી લીધે મધુ થાય પણ તેનો આદર આ સંસ્થા તરફ કેના? હું દેશ ઇચ્છુ છુ કે આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનો પરીક્ષક અમુક જ માન્ય વ્યક્તિને ના કરવા તે જ પાની પરીક્ષા પાસ કરેલો હોવો જોઇએ

બીજુ કંઇ આપણાથી ન બને તો કંઈ નહીં પણ જાણકાર આયુર્વેદના મહાવિદ્વાનો આધુનિક પ્રણાલીને સ્થપાય તેઓ ઘણુ આ ૨૫ વરસના ગાળા દરમ્યાન આપશે શુ કર્યું?

જેમ Socialist party જાગી છે તેમ આયુર્વેદ સમ્મેલનમા પણ હવે આવી પાર્ટી જન્મે એ જરૂરી છે

The Indian medical Journal Madras ના મેની ૧૯૩૬ ના અંકમાં પૃ ૨૧૯-૨૨ - ૬ પર Current comments નીચે તેનો તંત્રી લખે છે તે વાચવા જેવુ છે બની શકે તો આ અંક મેળવીને વાચી જવા આપને આગ્રહ કરૂં છુ તેમાંની જરૂર વસ્તુ—

પહેલા પેરેગ્રાફમા (૧) આયુર્વેદ-યુનાની અને એલોપથી જે ચિકિત્સા પ્રણાલિ વચ્ચેના મતભેદ વિરોધ દુઃખ જાહેર કરે છે ત્યાર પછી બીજા પેરામા કહે છે કે—

We do not like the word Allopathy as it does not convey the full scope and ideas of modern medicine It is a Greek word which means the curing of disensed action by inducing a different kind of action in the body and as Dosland s medical dictionary puts it is an erroneous designation for the regular system of medicine & surgery We therefore, discard the word Allopathy and use in its stead Modern Medicine for the purpose of these comments

ત્રીજા પારામાં તે ( ) અણસમજ Criticism પર ગી । કરીને ત્યારબાદ કેટલીક વસ્તુ પર નોટ લખે છે જેમાની ઘણી ખરી વસ્તુ । પાડે મ પક્ષકારીરતા

પ્રવેશકમાં રજુ કરી છે તે Modern medicine ની પ્રગતિના મારણમા કહે છે તે સાચુ છે

The one great feature of modern science is that it keeps an open mind rarely deludes itself as perfect grows from good to better and better to best વગેરે દષ્ટાંતથી સમજાવ્યુ છે

ત્યાર પછી તે કહે છે

Similar was the spirit of the ancient seers of Ayurveda But that spirit is not found anywhere in the present practitioners of Ayurveda They trade in its past traditions and gloat in their fancied perfection It is they who have rung the death-knell of the glorious Ayurveda કેટલું સ્પષ્ટ ભાન કરે છે !

There is still a way to Conserve what is best in Ayurveda It should be merged with the modern scientific medicine It will do no good to our country and to the science of medicine at large if the practitioners of both the ancient & modern medicine works in rivalry & antagonism They should coaleoce at the earliest possible moment

ત્યારબાદ, આયુર્વેદની અવનતિના કારણો ગણાવે છે—

સાતથી આઠ સૈકાથી (૧) સિસ્ટમેટીક કેળવણીના અભાવે Gunshot diagnosis & Quack-nostrumes

(૨) બ્રિટીશ ગવર્મેન્ટની ઓરમાન માતાની પ્રકૃતિ

(૩) નવા અને જુના—Ancient & modern medicine વાળાની જુઠી સ્પર્ધા હું મોટા કે તે ?

The result on the whole is unhappy what ought to be dedicated as the altar of science is given as a homage to a system

ત્યાર પછે ગવર્નમેન્ટે વૈદ્યોને રજીસ્ટર કરવાની પ્રણાલી શરૂ કરી છે તે નખોડે છે અને તે સબધી કહે છે—

We are afraid that this is not the right way of reviving Ayurveda and it is better if our legislators come to realise early the stupendous folly of this move

આટલેથી જ તેનો લેખક અટક્તો નથી પણ રસ્તો એ સૂચવે છે—

The legislators should see that Ayurveda is merged with the modern scientific medicine They should see that our universities and medical schools should take up what is best in Ayurveda and make it a part & parcel of their curriculum

તેનો લેખક આ બધું લખવા છતાયે આયુર્વેદમા ગતજ્ઞ હોવાનો દાવો રાખતો નથી, પણ જે કાંઈ અભ્યાસ કર્યો છે તે પરથી કહે છે—

The little study we had made makes us think that these systems of medicine are not at all contradictory either in their ideals theories or practice and that there is certainly no necessity for the existing flaming difference of opinion and acrimonious controversy

ત્યાર પછી લેખક વિજ્ઞાનની સ્વદેશપ્રિયતા માગણીને સમજાવી બન્ને પક્ષને સાથે મળી કામ કરવા અરજ કરે છે અને કહે છે—

We also fail to understand why there should be a quarrel in doing a good thing like saving human life and in mitigating the suffering from disease

તે પછી સાવધાન—ચેતવણી સૂચવે છે અને લખે છે—

We do not fool ourselves into the belief that our suggestions for amalgamation of ancient Indian and modern Medicine will be acted upon either by the government or by the Practitioners of both the schools We have written these rather lengthy comments urged by a sense of duty to Indian medical profession and we are quite confident that 50 or 100 years hence the medical science of that period in our country would have done what we are now reluctant to do

આયુર્વેદે ગામચિકિત્સાની દૃષ્ટિએ પણ હવે આપણી કરતૂતે ગામડાઓમા પાછુ પડી રહ્યુ છે હોમીઓપેથી સ્થાન મેળવી રહ્યુ છે એલોપેથીને રાજ્યાશ્રય મળેલો હોવાથી કાંઈ રીતે નભી રહ્યુ છે જ્યારે આપણને તેવી મદદ નથી તેમ હોમીઓપેથીને નથી છતાંયે હોમીઓપેથી આમ પ્રગતિ કરે છે તેનું કારણ સમજવાની જરૂર છે આયુર્વેદ આપણા દેશની ચિકિત્સા છે તેનો આવો હ્રાસ આપણે વિચારવા જેવુ છે

આપણા રૂપકો — ક્ષ પ્રજાપતિ અહિપુત્તન આકાશમા માસે કૃતાણો રાક્ષસ ગજ ભક્ષે છે વગેરે—પર પણ રૂપાંતર અને વ્યાખ્યાઓ માગે છે આવા કેટલાય Suggestions છે પણ હવે આટલેથી જ

ભારતમાતાના મંદિરની સ્થાપના માટે શ્રી શિવપ્રસાદજી ગુપ્ત જેવા છે તો આપણે ધન્વંતરિ મંદિર માટે જરૂર કંઈક કરવુ જોઈએ અને આપણી પ્રાચીનતા વિચારવી સમજવી જોઈએ

બીજાં કુશળ

આપનો
અમૃતલાલ દેવચંદ ગણાત્રા

રાજયક્ષ્મા (ક્ષય)

(લેખક—વૈદ્ય જગજીવન પ્રેમજી રાજગુરૂ)

(ગતાંકથી ચાલુ)

ક્ષયરોગની નિવૃત્તિનો આધાર રોગીની દૃઢ ઇચ્છાશકિત ઉપર અવલ બે છે માટે રોગીએ પોતાના આત્મા યને લાગતુ નિશ્ચય બળ વધારવુ જોઈએ અને તે ઉપર સપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ અને આગળે પણ ચોકખી હવા અને સૂર્યનો પ્રકાશ મળે તેવી સઘળી વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ

(૪) છેલ્લી શોધખોળ પ્રમાણે કે જે એક ઉપાય બતાવ્યો છે તે સિવાય ક્ષય માટે એક પણ રામબાણ (Specific) દવા શોધી કઢાઈ નથી એટલુ ધ્યાનમા રાખવુ, પણ આ રોગ રસાદિ ધાતુઓનો ક્ષય હોવાથી ખોરાક ઉપર બહુ ભાર મૂકવો જોઇએ વિદ્વાનોનુ માનવુ છે કે પોષણનો અભાવ એજ ક્ષયનુ મુખ્ય કારણ છે માટે કિમતી દવાઓ કરતા દૂધ ઘી, માખણ, મલાઈ જેવા પૌષ્ટિક ખોરાક પાછળ ખુબ જ ધ્યાન આપવુ જોઇએ

(૫) ક્ષયના દર્દીએ પોતાનુ થર્મોમીટર (તાવ માપવાનુ યત્ર) જુદુ જ રાખવુ તાવ ન હોય તો થોડુ થોડુ હમેશ સવાર સાજ સ્વચ્છ હવામા ફરવા જવુ ફરી આવીને તુરત જ કપડા કાઢી નાખવા નહીં, પરસેવો થયો હોય છે એટલે શરદી લાગવાનો ભય રહે છે આ રોગના દરદીએ ખાવા પહેલા અને ખાધા પછી અરધો કલાક આરામ લેવો ફરી આવીને તુરત જ ખાવા ન બેસવુ ક્ષયરોગીએ પોતાના કપડા અલગ રાખવા અને કોઈને અડકવા દેવુ નહીં પણ ગરમ પાણીમા નાખી ઉકાળવા અને પછી ધોવરાવવા તેણે પોતાનો રૂમાલ અગર ટુવાલ વિગેરે બધુ જ જુદુ રાખવુ ક્ષયરોગીઓએ ધૂળ, ધુમાડાથી બહુ દુર રહેવુ નાટક સિનેમા જોવા થીયેટરમા ન જવુ બહુ ગીરદીમા હવા અસ્વચ્છ હોય છે તે શ્વાસમા લેવાથી નુકશાન થાય છે ઉજાગરો તેણે ન જ કરવો જોઈએ ક્ષયના દરદીએ મોઢાથી નહીં પણ નાકથી જ શ્વાસ લેવો જોઈએ ક્ષયરોગવાળી માતાએ પોતાના બાળકને ધવરાવવુ નહીં તેમ બાળકને બહુવાર પાસે પણ ન રાખવુ

(૬) ક્ષયરોગીએ પોતાની શક્તિનો સગ્રહ કરવો બહુ મોટેથી બોલવુ નહીં, બહુ ગાવુ નહીં બહુ ભાષણ કરવુ નહીં **ક્ષયના દરદીને દારૂ ઝેર સમાન છે** માટે તે ન લેવો આ રોગના દરદીએ પોતાનો ગળફો બલગમ પેટમા કદી ઉતારવો નહીં આમ કરવાથી આતરડાને પણ ક્ષય લાગુ પડે છે તેમ બલગમને બહાર ગમે ત્યા ન ફેકવુ, પણ એક વાસણમા લાઇસોલ કે કારબોલિક એસીડનુ લોશન પીકદાનીમા નાખી તેમા બલગમ નાખવો

(૭) ક્ષયરોગી માટે નાક આગળ બાધી રાખવાનુ એક યત્ર (Inhalor) ઇન્હેલર આવે છે તેનો ઉપયોગ અવશ્ય કરવો આ યત્ર કોઈપણ દવા

વેચનારને ત્યા મળી શકે છે આ ચ ન મા રૂ મુકી તેમા જ તુઘ્ન દવાઓ છાટવામા આવે છે અને પછી તે ચ ન જૈન મુનિઓ જેમ મુહપતિ બાધે છે તેવી રીતે નાક આગળ બાધી રાખવામા આવે છે છાટવાની દવાઓમા ગ્વાયા કોલ, યુકેલિપ્ટસ, મે થોલ, કલોરોફોર્મ, ફોર્મેલ્ડીહાઈડ, આયોડીન, ઇત્યાદી દવાઓનો સમાવેશ થાય છે પ્રખ્યાત ક્ષયચિકિત્સક ડૉ મુથુ ઇ હેઇલથીયરી (શ્વાસ લેવાની ક્રિયા) ઉપર બહુજ ભાર મુક છે બને તો ૫–૬ કલાક સુધી લાગટ વાઓ ઈ હેલરમા છાટીને સુઘવી હિતાવહ છે

(૮) સૌ કોઇએ જાણવુ જરૂરત છે કે ક્ષયવાળો દરદી એ અત્યજની માફક અસ્પૃશ્ય નથી સારવાર કરનાર જરા પણ બીક ન રાખવી કે તેનો ચેપ તેને લાગશે ક્ષયવાળા પતિઓની સારવાર કરનાર પત્નીઓને ક્ષય લાગુ પડતો નથી તેના હજારો દાખલા તબીબી દફતરોમા નોધાએલા છે કુટુબમા એકાદો ક્ષયનો દર્દી હોય તો આખા કુટુબમા તેનો ચેપ લાગે છે એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે માટ ક્ષયના દરદીની સારવાર કરનારે જરાપણ ભય વિના દરદીની સારવાર કરવી અને યોગ્ય નિયમો પાળવા

(૯) ક્ષયવાળો દરદી પોતાની સ્ત્રી સાથે રહી શકે પ્રેમની ઉષ્મા અનેક સકટો ઉપર જીત મેળવે છે

(૧૦) ક્ષયરોગીના ઓરડામા લોબાન ગુગળ વિગેરેની ધુણી રોજ સવાર સાજ દેવી જોઇએ આ યક્ષ્મારોગી માટે ગુગળની ધુણી ઘણી જ ઉત્તમ છે અથર્વ વેદમા પણ એક ઠેકાણે જણાવેલુ છે કે 'ઓરડામા હવન કરવો અને આ ગુગળના હવનથી યક્ષ્મારોગીને અતિ ફાયદો થાય છે આ વેદ આજ્ઞાને નામાંકિત વૈદ્યો અને ડૉકટરોએ અનુભવની કસોટીએ ચઢાવીને બરાબર સમજી લીધી છે આ હવનની ચીજોમા ગુગળની સાથે સાથે મડુકપર્ણી, બ્રાહ્મી શતાવરી, આસન, ઇંદ્રવણાના મુળ વધારો શાલીપર્ણી, પીઠવી, અરડુસો, ત ગર રાસ્ના વ શલોચન જટામાસી, ગોખરૂ, પીસ્તા બદામ, દ્રાક્ષ, જાયફળ લવીંગ વાવડીંગ, હરડે આમળા, બહેડા, જાવત્રી, સાગેડી નગોડ, ગળો, ઇસસ, કેસર મધ નાકર, કપુર લોબાન ઇત્યાદી ચીજોનો સમાવેશ થાય છે સુખડના છોડાને સળગાવી તેની અદર આ બધી ચીજો નાખવી, મમાનો પલળે એટલુ ઘી નાખવુ આ હવન, સામગ્રીની સુગધી અને જતુઘ્ન હવા, શ્વાસદ્વારા દરદીના ફેફસામા જાય છે અને તેનાથી ક્ષયના કીટાણુઓ મરે છે આ પ્રયોગ અત્યુત્તમ છે

(૫) ચિકિત્સા કરવા લાયક રોગી અને તેની સ્થિતિ

(૧) ચિકિત્સાને લાયક રોગી—જે યક્ષ્મારોગીનુ શરીર તાવથી તપતું ન હોય, ચાલવા કરવાનુ જેમા સામર્થ્ય હોય તેજ વાતોને સહન કરી શકે તેવો હોય, પથ્યપાલન કરવામા નિશ્ચય બળવાળો હોય, જેને ઓસડ

પછી જતો હોય, જેનામા અતિ દુબળાપણું આવ્યુ ન હોય, અથવા તો જે કમજોર થયેલો ન હોય, એવા રોગીની અવશ્ય ચિકિત્સા કરવી જોઇએ એથી વૈદ્યોને યશ મળે છે કારણ કે તેવા દરદીઓ ક્ષયની પ્રથમ ભૂમિકાપન્ના કહેવાય છે **સુશ્રુત** આદિ ગ્રથોમા લખ્યુ છે કે

> ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम् ।
> उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ॥

જે ક્ષયરોગી તાવની પીડાથી રહિત, બળવાન, ચિકિત્સા સબધી ક્રિયાઓને સહન કરવાવાળો, ધીરજવાળો પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળો અને જે દુબળો ન હોય તેની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ **માધવનિદાનમા** પણ ઉપર મુજબની શક્તિવાળાની ઉપર મુજબની ચિકિત્સા કરવા જણાવ્યુ છે અથવા તો કફ ક્ષયની રાજયક્ષ્માની કઈ સ્થિતિમા સાધ્યાસાધ્ય બને છે તે જાણવા માટે નીચેની સમજણ ઉપયોગી થઈ પડશે

(૨) પહેલી ભૂમિકા—આ વિનાશકારક રોગની શરૂઆત ઘણી વખત બેમાલુમ રીતે થાય છે કે તેનુ મૂળ મજબુત રોપાય તે અગાઉ સાધારણ જોનારને આ દરદ વિષે કશો ખ્યાલ પણ આવતો નથી શરૂઆતમા ખાસી થયા કરે તે વિશેષ કરીને સવારમા થાય અને વચમા ખાસી મટીને પછીથી પાછો વધારો થાય, તેની સાથે સફેદ ફીણવાળો અને ચીકણો કફ પડવા માડે વખતે ગળામા અટકાવ લાગે, તથા અવાજ ખોખરો થાય ઘણા દિવસ સુધી ખાસી કાયમ રહ્યા પછી દરદીને દમ ભરાઇ આવે અને થોડી મહેનત કરવા જતા દમ ભરાઈ આવે અને પછી આગળ જતા ખાસીના વધારા સાથે નબળાઈ વધતી જાય, દરદી લેવાતો જાય, નાડી આખો દિવસ ઉતાવળી ચાલે, ખાસ કરીને સાજે અથવા જમ્યા પછી વધારે જલદ ચાલે, સાજે હાથ પગમા દાહ થવાની સાથે થોડો તાવ ભરાઈ આવે ફેફસાની ચપાટી પર એક જાતનો થર બધાય છે તેથી ફેફસાની મુળ પોકળ (પોલી) સ્થિતિ બદલાઈ નક્કર થાય છે એ પદાર્થ પ્રથમ ફેફસાના ઉપરના પાછલા ભાગમા ઘર કરે છે અને ગળાની હાસડીના ઉપરના તથા નીચેના ભાગ પર ઠોકી જોતા પોલા અવાજને બદલે જાડો અવાજ થાય છે કર્ણનળી કે સ્ટેથેસ્કોપ વડે તપાસ કરતા દમ મુકવાનો કાળ અસ્વભાવિક માલમ પડે છે શ્વાસનળી સ્વાભાવિક મૃદુ હોવાને બદલે કઠોર જણાય છે અથવા નળીમાથી હવા જતી હોય એમ લાગે છે અને વાણીનો અવાજ ઉચો સભળાય છે

(૩) બીજી ભૂમિકા—નક્કર થયેલ ફેફસાની ચપાટીનો અને ચપાટીની આસપાસનો ભાગ સુજી આવે છે કઠણ થયેલો ભાગ નરમ પડી તેમા પરૂ થાય છે જે ખાસીમા કફ રૂપે બહાર આવે છે આ વખતની સ્થિતિમા દરદીનો

તાવ મ્વલ્પ થાય છે (ક્ષયરોગમા તાવન પ્રમાણ ૯૮ાા થી વધીને ૧૦૩ ડીગ્રી ગુધીનુ હોય છે, અને કોઈમા એથી પણ વધે છે ઘણા કેસોમા તાવ રાતનો વધી સવારના ચાર થતા સુધીમા ઉતરવા માડે છે પરસેવો ખુબ થાય છે બીજા તાવમા પરસેવો આવવાથી ઘણુધા તાવની હમેશને માટે નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે આ વ્યાધિમા નિત્ય એ પ્રમાણે બને છે) છાતી તપાસતા અવાજ બોદો થાય છે કાન મૂકી જોતા ગ ર પરપોટા જેવો અવાજ સભળાશે કોઇ કોઇ વાર તાત બોલશે અને હાસડીની માસપાસનો ભાગ જરા બેઠેલો માલમ પડશે ક્ષયમા એક તરફનુ અથવા બને તરફનુ ફેફસુ સડેલુ હોય છે

(૪) ત્રીજી ભૂમિકા—કેટલીક મુદ્દતે કફ બહાર નીકળી છાતી પોલી થાય છે અને તે ભાગ વધારે સ્પષ્ટ બેઠેલો માલમ પડે છે પાસળી વચ્ચેની જગામા ખાડા માલમ પડે છે અને દરદવાળી છાતીની બાજુ વધારે બેઠેલી તથા ચપટી માલમ પડે છે આ પ્રમાણે ફેફસા ખવાતા જાય છે તેની સાથે શરીરનો પણ ક્ષય થતા જાય છે ફેફસા ની ખરાબીથી તેમા લોહી સાફ થતું નથી ખોરાક ખવાતો નથી કફ આવે તથા તાવ અને રાત્રે થતો બેહદ પશીનો શરીરની સર્વ ધાતુઓનુ શોષણ કરે છે, અને અતે હાડકા તથા ચામડી બાકી રહે છે ક્ષયના ત્રીજી સ્થિતિમા અતિસાર એટલે ઝાડા થાય છે અને પછી દરદી લાબા વખત સુધી બચી શકતો નથી ક્ષયમા એક તરફ કે બને તરફના ફેફસા સડે છે, કોઇ કોઇ દરદીના કફ સાથે લોહીદેખાય છે અને કોઈ વાર મોટી રક્તનળી ફેફસામા છુટી પડવાથી ચોકખુ લોહી મો વાટે નીકળે છે, અને તે ઘણીવાર જલ્દ્યાબધ નીકળ્યા છતા દરદી મૃત્યુ પામતો નથી અને કોઈ વાર તેજ વખતે મૃત્યુ થઇ જાય છે

(૬) ક્ષયચિકિત્સક અને ક્ષયચિકિત્સા —

(૧) ક્ષય ચિકિત્સકે ધ્યાનમા રાખવાની કેટલીક બાબતો

૧ દરેક જાતનો ક્ષય ત્રિદોષ જ હોય છે, જો કે ત્રણે દોષો કોપે છે તો પણ તેમાના એકની પ્રધાનતા હોય છે, એથી દોષોના બળાબળનો વિચાર કરીને ચિકિત્સા કરવી જોઈએ ચરકમા લખ્યુ છે કે ખભા અને પાસળીઓમા દર્દ, શળ અને સ્વરભેદ હોય તો વાયુની પ્રધાનતા સમજવી તાવ, દાહ, અતિસાર, લોહીની ભિલગી હોય તો પિત્તની પ્રધાનતા સમજવી માથુ ભારે હોય, અન્ન પર અરૂચિ હોય,ખાસી અને કઠની જકડ હોય તો કફની પ્રધાનતા સમજવી

( ) જે રીતે દોષોના બળાબળનો વિચાર આવશ્યક છે તે પ્રમાણેની નીચેની બાબતોનો પણ સમાવેશ કરવો જોઇએ, કે રાગીના શરીરમા કઈ ધાતુની કમી થતી રહી છે જેમકે રસ, રક્ત, માસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા,

અને શુક્ર એમાંથી કઈ ધાતુની ક્ષીણતા છે અગર જો લોહીની કમતી થતી જતી દેખાય તો લોહી પુરે તેવી ઔષધિ આપવી જોઈએ, અથવા રસ ક્ષયના લક્ષણ જણાય તો રસક્ષયની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ માનક્ષયના ચિહ્ન હોય તો તેના ઉપાયો કરવા જોઈએ કેમકે ધાતુની ક્ષીણતા વગર ક્ષય અસાધ્ય બની જતો નથી

આજકાલ અર્ધદગ્ધ વૈદ્યો કે ડોક્ટરો યક્ષ્માનું નિદાન, લક્ષણ વિગેરેની ખીચડી કરીને રોગીને યક્ષ્માનાશક ઉત્તમોત્તમ ઔષધીઓ ઉપરાઉપર દીધે જાય છે પણ કઈ કઈ ધાતુઓની ક્ષીણતા વતી જણાય છે તેનો ખ્યાલ કરતા નથી એથી તેને સફળતા મળતી નથી આ શરીર રસાદિ ધાતુઓના અસ્તિત્વ પર નિર્ભર છે તેથી નીચે રસાદિ ધાતુઓના ક્ષયના લક્ષણ તથા ચિકિત્સા જણાઉં છુ

રસક્ષયના લક્ષણ —

રસનો ક્ષય હોય તો જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જાય છે, ભૂખ લાગતી નથી, ખોરાક હજમ થતો નથી શરીર કંપે છે, માથામાં ... થાય છે ચિત્ત ઉદાસ રહે છે દીલગીરી વધે છે અને ચક્કર આવે છે

રસક્ષયના ઉપાય —

રસક્ષયના લક્ષણવાળાને ભૂલીને પણ રસરક્ત વિરોધી ચિકિત્સા કરવી નહી બલકે રસવર્ધક દવાઓ દેવી હારિતમુની કહે છે કે જંગલદેશના જીવોનુ માંસ ખવરાવવુ, આદુમાં પકાવેલો કવાથ અથવા આદુમાં પકવેલુ જળ પાવુ, કાળા મરીની સાથે પકવેલુ દૂધ રાત્રીએ પાવુ એથી કરીને રસની વૃદ્ધિ થઈને ક્ષય નાશ થાય છે અનાજમાં ઘઉં, સાઠી ચાવલ, જવ વિગેરે ઉપયોગી છે તેમજ નીચેના ઈલાજ કરવા

૧ ગળોસત્વ આદુના સ્વરસમાં ચટાડવાથી રસરક્ત વૃદ્ધિ પામે છે

૨ ગળોનો કાઢો અથવા ફાંટ પીવરાવવાથી રસરક્તની વૃદ્ધિ થાય છે

૩ કાળા મરી સાથે પકવેલુ ગાયનુ દૂધ રાત્રીના વખતે પીવાથી ઉત્તમ ફાયદો કરે છે

રક્તક્ષયના લક્ષણ —

રક્ત અથવા લોહીની કમતી થતી જતી જણાય તો પાંડુરોગ થઈ જાય છે એટલે કે શરીર પીળુ પડી જાય છે કામધંધામાં દીલ ચોટતુ નથી શ્યામરોગ થઈ જાય છે મોઢામાં વારંવાર થુંક આવે છે, અગ્નિમંદ થઈ જાય છે, ભૂખ લાગતી નથી, રાત્રિ સુકાતુ જાય છે

રક્ત વધારવાનો ઉપાય —

હારિતમુની જણાવે છે કે ઘી, દૂધ, મીશ્રી, મધ, મરી અને પીપર એનો **પનો** બનાવીને પીવાથી લોહીની વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે

માંસક્ષયના લક્ષણો —

માંસક્ષય થતો જણાતો હોય તો શરીર એકદમ દુબળું પાતળું પડી ગયેલું જણાય છે. કામધંધામાં દિલ લાગતું નથી, ઉંઘ આવતી નથી (કોઈ કોઈ કિસ્સામાં ઉંઘનું પ્રમાણ વધારે પણ જણાય છે) અને શરીરમાં તાકાત રહેતી નથી.

માંસ વધારવાના ઉપાય —

રક્ત વધારવાના સાધારણ ઉપાયો માંસ વૃદ્ધિ માટે ઉપયોગી જણાય છે.

મેદક્ષયનું લક્ષણ —

મેદની કમી હોવાથી શરીર બોખું રહે છે, કોઈ કામમાં દીલ લાગતું નથી. હાલવાચાલવાની તાકાત તદ્દન ઓછી થઈ જાય છે. શ્વાસ અને ખાંસીનું જોર વધે છે. ખાવાની ઈચ્છા થતી નથી અને ખાય છે તો પચતું નથી.

મેદ વધારવાનો ઉપાય —

હારીત સંહિતામાં જણાવ્યું છે કે અનુપદેશના જીવોનું માંસ હલકું અન્ન, ઘી, દૂધ, કલ્પસનમ્ આસવ (કાઢ) મધુર પદાર્થ, સિતોપલાદી ચૂર્ણ પીપરની સાથે પકવેલું બકરીનું દુધ, એ સર્વ મેદ વધારવાના ઉપાય છે.

અસ્થિક્ષયના લક્ષણો —

અસ્થિ અથવા હાડકાનો ક્ષય થવાથી મન ઉદાસ રહે છે, કામમાં દીલ લાગતું નથી વીર્ય કમ થઇ જાય છે. શરીર દુબળું પડી જાય છે. સમગ્ર શક્તિ ઓછી થઇ જાય છે. શરીર કંપે છે, વમન થાય છે શરીર સુકાઈને તેના પર સોજા આવે છે અને ચામડી સુકી દેખાય છે.

અસ્થિવૃદ્ધિનો ઉપાય —

મહાત્મા હારિત કહે છે કે-પકાવેલું ઘી, દુધ, અસ્થિવૃદ્ધિને માટે ઉત્તમ છે સઘળી જાતના મીઠા પદાર્થો અને જાંગલદેશના જીવોનું માંસ પણ હિતકારી છે.

શુક્રક્ષયના લક્ષણ —

શુક્ર અથવા વીર્યના ક્ષયથી ભ્રમ થઈ જાય છે, કોઇ વાત પર ધ્યાન ચોંટતું નથી. અકસ્માત ચિંતા અથવા ફીકર અવાજ કરે છે, ધીરજ રહતી નથી. રોગી જીવનથી નિરાશ થઈ જાય છે. હાથ, પગ તેમજ મો પર સોજો આવી જાય છે. રાત્રીએ ઉંઘ આવતી નથી, મદમંદ તાવ રહ્યા કરે છે, અથવા દાહ કે જલન થાય છે વારેવારે ક્રોધ આવી ચીડીયો સ્વભાવ બની જાય છે. શરીર કંપે છે, જીવ ગભરાય છે અને શરીર તથા ચામડી સુકી જણાય છે.

શુક્ર વધારવાનો ઉપાય —

હારિતમાં જણાવ્યું છે કે જો વીર્ય ઓછું થઇ ગયું હોય તો તેની વૃદ્ધિને અર્થે સારી રીતે પકાવેલા રસો, ઘી, દૂધ, મીઠા પદાર્થ, વિદારી કંદ

વિગેરે વિધિથી આપવું તેમજ ધાતુવર્ધક સુધા ગાયને ખવરાવીને તે દૂધ પીવાથી વીર્ય ખૂબ વધે છે

અગર જો ક્ષયરોગીમા તાકાત હોય તો અને વાતાદી દોષો કોપેલા હોય તો સ્નેહ, સ્વેદ, વમન, વિરેચન, કે બસ્તી ક્રિયાથી તેનુ શરીર શુદ્ધ કરવુ પણ રોગીની રસાદી ધાતુઓ ક્ષીણ થઇ ગઇ હોય તો ભુલીને પણ વમન વિરેચનાદી પંચકર્મોમાથી કંઇ કરાવવુ નહી જે વૈદ્ય કે ડોકટર વગર સમજને ક્ષયરોગીની શુદ્ધિને માટે ઉલટી રીતે દસ્ત વિગેરે કરાવે છે તે રોગીને વિના મોતે મારી નાખે છે મનુષ્યોનુ બળ વીર્યને આધીન છે અને જીવન બળને આધીન છે, એટલા માટે ધાતુક્ષીણ રોગીના વીર્ય અને બળની રક્ષા કરવી જોઇએ વાગભટ્ટમા જણાવ્યુ છે કે—

सवधातु क्षयात्तस्य बल तस्य हि जीवलम ।

જેની સર્વધાતુઓ ક્ષીણ થઈ ગઇ છે, તેવા ક્ષયરોગીને એકમાત્ર મળની સહાયતાથી જ જીવન ટકે છે વાગભટ્ટ આગળ પણ જણાવે છે કે ક્ષયરોગીનુ ખાધુપીધુ શરીર અને ધાતુઓની અગ્નિથી ન પાકીને કોઠામા પાકે છે અને મળ થઇ જાય છે એ મળની મદદથી તે જીવે છે એથી ક્ષયરોગી બળવાન ન હોય તો કદી પણ પંચકર્મોથી શુદ્ધ કરવો નહીં, પણ દસ્ત કબજ થઈ ગયો હોય તો દસ્તની હલકી દવા દઇને દસ્ત પાકીને બહાર આવે તેમ કરવું

(૩) કોઇ પણ રોગ કેમ ન હોય પણ બધામા પથ્યપાલન અને અપથ્યનો ત્યાગ બહુ જરૂરનો છે પથ્ય વિના રોગીને અમૃતથી પણ આરામ થતો નથી પણ પથ્ય પાળવાથી વગર દવાએ પણ આરામ થઇ જાય છે કેટલાક રોગ એવા છે કે જેમા અપથ્ય હોય તેવી વસ્તુના ઉપભોગ તરફ મન તલસે છે ખાસ કરીને ક્ષયરોગીનુ મન એવી વસ્તુઓ તરફ ખેંચાય છે કે જેમા રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્રનો ક્ષય હોવાની સંભાવના હોય એથી ક્ષયરોગીનુ મન જે જે પદાર્થો તરફ ખેંચાય તે તે વસ્તુઓ અપથ્ય હોય તો રોગીના મનને વાળી લેવા પ્રયત્ન કરવો જો જીર્ણજ્વર અથવા ક્ષયવાળા દરદીને ઉત્તમોત્તમ દવાથી લાભ ન હોય તો તેના યકૃત (લીવર) પર ધ્યાન દેવુ જોઇએ કેમકે યકૃતની વિકૃતિ દૂર થયા વિના હજારો દવાથી પણ જીર્ણજ્વર અથવા ક્ષયરોગમા આરામ થતો નથી યકૃતમા ખરાબી થવાથી સોજો આવીને મદમદ તાવ આવ્યા કરે છે, ભૂખ લાગતી નથી, કમજોરી ઘર ઘાલે છે, શરીર પીળુ પડી જાય છે બગેરે યકૃતની બિમારી માટે બહુજ સારો પ્રકાશ પાડયો છે તે લખે છે કે

मन्दज्वराग्नि कफपित्तलिंग स्पष्टुत प्राणबलोति पाठु
सत्या यथा वैयक्ततिप्रदुष्टेनय यदा युदर तथेव ॥

રોગીના શરીરમા મહમ જ્વર ચાલતો હોય, ભૂખ મરી ગઇ હોય, કફ અને પિત્તનો કોપ દેખાય, બળનો ક્ષય થાય, શરીરનો રંગ પીળો પડી જાય તો સમજવુ કે જમણી પાંસળીની નીચે રહેવા વાળુ યકૃત ખરાબ થઈ ગયુ છે

પાંસળીઓની નીચે દબાવવાથી ઠડકડ અવાજ માલમ પડે તેમ જ પાકા ફોડલા પર ઘાવ લગાવ્યા જેવુ દદ રોગીને જણાય તો નિશ્ચય માની લેવુ કે યકૃતમા ખરાબી થઈ છે આવી સ્થિતિમા યકૃત પર લેપ લગાડવો તેમજ યકૃતરોગનિવાર દવા જેવી કે હિતકાર છે જો યકૃતમા દદ હોય તો તરપે ટાઇનતેલ ચોળીને ગરમ જળથી શેક કરવો જોઇએ રૌપ્ય ને ગરમ કરીને શીશીમા ભરીને શેક કરવો અથવા ગરમ જળ અથવા ગરમ રેતીમા ફ્લાનીનનો ટુકડો ભીંજવીને શેક કરવો જોઇએ

૨ ક્ષયચિકિત્સા

ક્ષય રોગના નિવારણાર્થે ઉત્તમોત્તમ ગણાઇ ચુકેલી દવાઓ જેવી કે લવીંગાદી ચૂર્ણ, સિતોપલાદી ચૂર્ણ, ચ્યવન પ્રાશાવલેહ (છીવન) દ્રાક્ષાસવ જાતિ ફલાદિ ચૂર્ણ, મૃગાંકરસ, અભ્રકભસ્મ લોહભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ સોનાનો વરખ સુવર્ણ વસંત માલતી, પ્રવાલભસ્મ લોકનાથરસ, મુક્તાભસ્મ ગળોસત્વ, મલ્લાદિયોગ, અમૃતાણુવ વસ્મ પચામૃત પર્પટી સુવર્ણ માક્ષીક ભસ્મ, એવી દવાઓ ઉત્તમ છે એમાની જે માફક આવે તે સારા વૈદની સલાહ પ્રમાણે કરવી લેવી, અને વૈદ્યો દવાના ગુણ ને શક્તિ તથા માત્રાનો વિચાર કરીને તથા રોગીની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરીને વા પછી વિલાયતી દવાઓમા પણ ટીંક્ચર ઓઇલ, ફ્લોક્સ્ મી પ માલ્ટ એક્સ્ટ્રેક્ટ, ક્રિયોઝોટ વાયાકોલનાર્ણ, હાઈપોફોસ્ફાઈટ્સ ઓફ લાઇમ સોડીયમ કેકોડીલેટ આયોડીન કાર્ડીના ગનમેનોકોસન, સોડીયમ મોરહુએટ આ બધી મશહુર દવાઓ છે તમજ રોગીની પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને તેમનામાથી પણ કોઈ આપવામા આવે અગર તો રોગી પોતે દવા અને તેની માત્રાથી જ્ઞાત હોય તે વા લેવી

(૧) ગંગેરી (નાગબલા) નામના ઝાડવાનુ મૂળ હમેશા એક તોલાની માત્રામા દુધ સાથે સેવન કરવાથી અને ફક્ત દુધ ઉપર જ રહેવાથી સારો ફાયદો થાય છે

( ) જીર્ણજ્વર માટે ગળોનો સ્વરસ કે તેનો ઘન સારી દવા છે

(૩) બદામનુ તેલ કાજુનુ તેલ, ગેપરાનુ તેલ, ઓલાઈવ તેલ વિગેરે તેલો ખાવા તેમજ છાતીએ ચોપડવા માટે વપરાય છે કેમકે તે છાતીને પોષણ આપે છે લાક્ષાદી તેલ શરીરે ચોળવાથી જીર્ણજ્વર મટીને શરીરમા કૌવત આવે છે તે ક્ષયના દર્દીએ નિત્ય શરીરે ચોળવુ

[અપૂર્ણ]

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાન ે ગત આ થી આયુ વિજ્ઞાનન ૨ મુ ા થાય કે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મ ઓ થી મો ન તો તેમો અ ઓ કે ખર્ચે તરત મળો

(૨) વર્ષની અધવચથી ગ્રા થનારને પ વર્ષની શ આતથા જ ગ્રાહ થએના ગણી ઈને રત માસથી જ બધા અ મો ની આપવામા આવ છે

( ) ગ્રાહકોના સરનામા અધુરા ોર   ન ગ્રા ોર તમો પુ   ાનુ સ નામુ તરત મો ના આપવ જેથી ગ ો ને   આ   તમા ગ્રાહ   મુ હોવાથી ગ પા આવગ ના ીયા તે ગ ન ા   ગ્રાહ ો િ   ો માર સરનામુ   તથા ગ ુ ોર તો   તેનુ સરનામ ન ત ગો ની આવ

(૪) ગ્રા થવા મગ ે આ મોગવવા   વ્યવસ્થાપ- ‘ આયુવ૯ વિજ્ઞાન ’ આદિત્ય મુદ્રણાલય, નાયસ અમ ા , એ સરનામે

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના ન   માસિ મા આવતા મા બધા પત્ર વ્યવહાર તંત્રીને સરનામે   ા

(૬) <u>ત્ર નારસેગીઆ માટે વાર્ષિ લવાજમ માત્ર ૧-૮-   ાના ાન </u>

(૭) આ માસિ મા પાતા લખો માર ત ત ના ન   ા ા

(૮) આ માસિ ના લખો અને   મા   તે મ ી ની   નીતિ (policy) ો ો મ ધ નથી

।। ખાસ લાભ ।।

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧- એમ   વર્ષની જુદી જુદી ગર બાંધેલી ફાઈલ દરેક ા ૧-૮-૦ થી મળશે

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે જ   ર્મીન મુ ૨૮

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક-આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

ઠે આદિત્ય મુદ્રણાલય નાયખા—અમ ા

Regd No B 1319

કેળવણીખાતાની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલુ

આયુર્વેદિક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી, ચર્ચનારૂં વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૨૦
અંક ૧૨

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥

આશ્વિન
૧૯૯૩

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝં. ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી૦ તરફથી
ઠે ચયાની ના. મુંબાઇ-૧૪

લવાજમ રૂા ૨-૦-૦ લાયબ્રેરીઓ માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચકને ખાતરી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદ્યશાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવું કામ કરી રહ્યું છે. આ માસિકનું આ ૨ જું વર્ષ ચાલે છે. શરૂઆતથી જ આ માસિકમાં આવા ને આવા જ લેખો આવે છે. ... ગ ... ની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિક મંજુર થયું છે. અમને આશા છે કે ... વિદ્યાના પ્રચારમાં જ દેશનો ઉદ્ધાર સમાએલો છે એમ સમજી દરેક વાચક આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની કે ઉપર પોતાના ગામની લાયબ્રેરીઓ દ્વારા પણ આ માસિકનું વાંચન કરાવવાની કોશિશ કરશે.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ—અમદાવાદ.
મુદ્રક: મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી. એ.

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्व तरिस्रुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૦ મુ] આશ્વિન ૧૯૯૩ [અંક ૧૨

વીશીને છેડે

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનને આ અકથી વીશ વર્ષ પૂરા થયા એક વીશી એ ન્હાનો ગાળો નથી માનવજીવન બીજા ઘણા પ્રાણીઓના જીવન કરતા લાબુ હોવા છતા તેમાય એક વીશીમા મોટા ફેરફારો થઇ જાય છે નવુ જન્મેલુ વીશ વર્ષે જુવાન થાય છે અને ઘણીવાર પોતે નવી પ્રજાને જન્મ આપવા માડે છે, જુવાન પ્રૌઢ થાય છે અને પ્રૌઢ વૃદ્ધત્વની- સામો કાઠો પામે આવ્યાની અસર અનુભવે છે જેવુ માનવજીવનમા તેવુ સસ્થાના જીવનમા પણ વીશ વર્ષે પરિવર્તન થાય છે અથવા થવુ જોઇએ, અને આ પરિવર્તન શીલ સસારમા આટલે લાબેગાળે તો પાછળ દૃષ્ટિ નાખીને કરેલુ સિંહાવલોકન ભવિષ્યમા માર્ગદર્શક થવાનો સભવ છે

છેલ્લા વીશ વર્ષમા આ દેશના રાજકીય કે સામાજીક ક્ષેત્રમા ભાગ્ે- હાલમા પ્રચલિત છાપાશાઈ ભાષામા ક્રાન્તિકારી ફેરફારો થયા છે પણ અહીં એ પ્રસ્તુત વિષય નથી દેશી વૈદક સબધી આધુનિક હિલચાલોનોયે ઇતિહાસ રસિક છે પણ તેનોયે અત્યારે પ્રસગ નથી અલબત્ત અ ય પ્રસગે એ ઇતિહાસ નિરૂપવાની, ઈશ્વરેચ્છા હશે તો, લેખકની અભિલાષા છે એટલે અહીં તો આ માસિકના સકુચિત ક્ષેત્રનુજ સિંહાવલોકન કરવાની ઇચ્છા છે

માસિકના ક્ષેત્રમા ત્રણ વર્ગ મુખ્ય છે (૧) વાચનાર (૨) લેખક વ ા અને (૩) ત ત્રી-પ્રકાશક

આ પ્રસગે વાચનાર વર્ગથીજ અવલોકનનો આરભ કરીએ પણ એ અવલોકને પૂરૂ પ્રકાશ ક્ષેત્ર આપવા માટે કાળમા બીજા વીશ વર્ષ પાછા હઠીએ, એટલે વૈદ્યકલ્પતરૂનો જન્મકાળ આવશે વૈદ્યકલ્પતરૂ પણ પ્હેલુ ગુજરાતી માસિક નથી આયુર્વ વિજ્ઞાનના પ્હેલાજ અકમા મગળાચરણમા 'ગુજરાતના વૈદક માસિકો'નુ સક્ષિપ્ત અવલોકન કર્યુ હતું તેમા લખ્યુ હતુ તેમ પ્હેલુ દેશી વૈદકનુ ગુજરાતી માસિક (ખરી રીતે એ દ્વિમાસિક હતુ)

રસેશ વૈદ્યવિજ્ઞાન સં ૧૯૪૩ મા એટલે આજથી પચાસ વર્ષ પ્હેલા નીકળેલુ તે પછી આઠ વર્ષે રમેશ વૈદ્યવિજ્ઞાન જે સસ્થામાંથી નીકળતુ હતુ તે સસ્થાની દૃષ્ટિ પામેલા અને મહાત્મા ઝંડુભટ્ટજીના પ્રિય શિષ્ય સ્વ જટાશંકર લીલાધરે અમદાવાદથી વૈદ્યકલ્પતરૂ પ્રગટ કરવા માંડ્યુ રસેશ વૈદ્યવિજ્ઞાન લગભગ ચાર વર્ષ ચાલી બધ પડયું પણ **વૈદ્યકલ્પતરૂ** માસિક ગુજરાતના વૈદ્યક માસિકોમા સૌથી દીર્ઘજીવી છે એવુ તો મે વીશ વર્ષ પ્હેલા લખેલુ પણ ઈશ્વર કૃપાથી સ્વ જયાશંકરભાઈના ઉત્સાહી અને ઉદ્યોગી સુપુત્ર શ્રી રવિશંકરભાઈને હાથે એ માસિક આરોગ્યવાળુ આયુષ્ય ભોગવતુ જીવે છે અને હજી દીર્ઘાયુષ્યની આશા આપે છે

એ વૈદ્યકલ્પતરૂના જન્મ વખતે ગુજરાતી વૈદ્યક લખાણો વાચનારાઓ કેટલા હતા કોણ હતા અને કેવા હતા ? દીલગીરી એટલીજ છે કે વૈદ્યકલ્પતરૂનો પ્હેલો અક અમારી પાસે નથી વળી વૈદ્યકલ્પતરૂને દશ વર્ષ, વીશ વર્ષ, અને ત્રેવીશ વર્ષ પૂરા થયા ત્યારે તંત્રીએ પાછલા અવલોકનો કર્યાં છે ખરા પણ તેમાથીયે વિશેષ માહીતી નથી મળતી પણ એ વખતની ગુજરાતની સ્થિતિ વિષે જે આપણે જાણીએ છીએ તે ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે લોકોમા કેળવણીનો નવો નવો પ્રચાર થતો હતો અને વાચવાનો શોખ વધતો જતો હતો પણ અત્યારે જેમ દૈનિક અને સાપ્તાહિક છાપાઓ તથા માસિકો થોકબધ નીકળી પડયા છે તેમ ત્યારે ન હતું પરિણામે જે વચાતું તે ધ્યાનથી વચાતું, આતો સામાન્ય વાચનાર વર્ગની વાત છે મતલબ કે સામાન્ય વાચનાર વર્ગ અત્યાર કરતા ઘણો ન્હાનો હતો પણ વાચવા માટેનુ સાહિત્ય એટલુ ઓછુ ઉત્પન્ન થતુ કે આ ન્હાનો વાચનાર વર્ગ એને રસથી અને ધ્યાનથી વાચવા તૈયાર હતો વૈદ્યક વિષયનો વાચનાર વર્ગ સ્વાભાવિક રીતેજ સામાન્ય વાચનાર વર્ગથી ન્હાનો હોય અને ન્હાનો જ હતો પણ એ વિષયનુ આકર્ષણ ઘણું હતું સાધારણ ગુજરાતી ભણેલા ગામડાની નિશાળોના મહેતાજીઓ ધી ગુજરાતી અઠવાડિકમા જેવો રસ લેતા તેવો જ વૈદ્યકલ્પતરૂમા લેતા અને આનુ કારણ એ વખતની પરિસ્થિતિમાથી સમજાય છે ઘણા ઓછા પગારમા ગામડામા સ્થિર થઈ બેઠેલા મહેતાજીઓ પોતાનુ અને પોતાના કુટુબનુ સારી રીતે પોષણ થઈ શકે એ માટે ભણાવવા ઉપરાંત ફાજલ વખતમા થઇ શકે એવો ન્હાનો ધધો શોધે એ સ્વાભાવિક છે અને ગામડાના અક્ષરજ્ઞાન શૂન્ય અજ્ઞાન લોકોની વચ્ચે રહેતા થોડુ પણ ભણેલા મહેતાજી માટે વૈદ્યક કરતા સહેલો, સારો અને મૂડીની કે મહેનતની જરૂર વગરનો બીજો કયો ધધો મળવાનો હતો ? બ્રીટીશ અમલ પ્હેલા જ્યારે ૧ આધુનિક પદ્ધતિની નિશાળો નહોતી નીકળી ત્યારે પણ જૂના પડયાઓ

તથા ગામડામાં ભણેલા બ્રાહ્મણોમાંથી ઘણા કથા વાર્તા સાથે જ્યોતિષનો અને વૈદ્યકનો ધંધો કરતા જ હતા એટલે પછીના સમયમાં નિશાળના મહેતાજીઓ જેમાંનો મોટો ભાગ બ્રાહ્મણોનો હતો તેઓને આ જૂનો માર્ગ સૂઝવો સ્વાભાવિક હતો પણ આ ગામડાના મહેતાજીઓમાંથી સંસ્કૃત જાણનારા-આયુર્વેદના સંસ્કૃત ગ્રંથો વાચી શકે એવા તો કોઈજ હશે મોટો ભાગ તો ગુજરાતી પુસ્તકો વાચી શકે એટલું ભણેલો એટલે વૈદ્યક સબંધી સાદી સમજણ સાદા ઉપાયો સાથે જેમાંથી મળે એવું ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રગટ થાય તો એનો વાચનાર વર્ગ એ વખતે નવો ઉત્પન્ન થયો હતો

સ્વ જટાશંકરભાઈએ આ ઘરાકી તૈયાર છે એવું સમજીને માસિક કાઢ્યું એમ હું નથી કહેતો એમના મનમાં તો માસિકદ્વારા સામાન્ય આરોગ્ય જ્ઞાનનો અને દેશી વૈદ્યક વિદ્યાનો લોકમાં પ્રચાર કરવો એ મુખ્ય વાસના હતી વૈદ્યક સાહિત્ય સર્જનની કે હાલમાં જે થાય છે એના કરતાં ગવાય છે વધારે તે શોધખોળની વાસના એમના ચિત્તમાં મુખ્ય નહિ પણ લોકહિત માટે આરોગ્યના તથા વૈદ્યકના વિચારોનો પ્રચાર કરવાની વાસના પ્રબળ ખરી અને એ પ્રચારના એક સાધન તરીકે એમણે વૈદ્ય કલ્પતરૂ માસિક શરૂ કર્યું આના પુરાવા તરીકે જુઓ વૈદ્ય કલ્પતરુ વર્ષ ૨૨ અં ૨ માં "વીશ વર્ષનું વૈદ્યકીય અવલોકન" નામનો એમનો લેખ માસિકદ્વારા પોતાના ઔષધોનો પણ પ્રચાર થશે અને એ રીતે આર્થિક લાભ થશે એ વસ્તુ સ્વ સ્વ જટાશંકરભાઈના મનમાં હોવીજ જોઈએ પણ એ સાથે જે બીજો હેતુ હતો તે વૈદ્યક સાહિત્ય સર્જનનો નહિ પણ વૈદ્યકજ્ઞાન તથા આરોગ્ય જ્ઞાનના પ્રચારનો એટલું જ કહેવાની મારી મતલબ છે આ દૃષ્ટિથી વૈદ્ય કલ્પતરૂના અંકો જોવાથી મારા કથનની વાસ્તવિકતા સમજાશે

વૈદ્ય કલ્પતરૂ શરૂ કર્યું ત્યારે એ ચાલશે કે કેમ એની એમના મનમાં શંકા ખરી પણ દશ વર્ષ ચાલ્યા પછી એ શંકા નીકળી ગઈ અને વૈદ્ય કલ્પતરૂનો ગ્રાહક વર્ગ ગુજરાતમાં છે અને કોણ છે તે પણ એ બુદ્ધિશાળી તંત્રીને સમજાઈ ગયું (જુઓ "વૈદ્ય કલ્પતરૂના દશ વર્ષ" નામનો પુ ૧૧ અં ૧માં આપેલો તંત્રીનો લેખ)

હું અહીં જે વાત કરૂં છું તે આર્થિક દૃષ્ટિએ ગ્રાહકની સંખ્યાની નથી જો કે વૈદ્યકલ્પતરૂને ગ્રાહકની સંખ્યા વણી સારી મળી અને પાછળથી સંખ્યા ઘટી છે છતાં હજી ગ્રાહક સંખ્યા સારી છે એથી ઉલટું હિંદી વૈદ્યકલ્પતરૂ ન ચાલ્યું પણ હું તો વાચનાર વર્ગની જ વાત કરૂં છું અને એ દૃષ્ટિથી એટલું કહી શકું કે વૈદ્યકલ્પતરૂ શરૂ થયું ત્યારે અથવા એના પહેલા વીશ વર્ષ દરમીયાન વૈદ્યક માસિક વાચનારો જે ઉપર કહેલો વર્ગ

હતો. તે વર્ગ વીશ બાવીશ વર્ષ દરમીયાન કેળવણીના પ્રચારને લીધે ઘણો વધ્યો હોવો જોઈએ એવી કલ્પના કરવામા આવે તો એ ખોટી પડે છે કારણ કે ઉપર કહી છે તે જાતની આવશ્યકતા અને એ સાદો થોડુ ભણેલો વર્ગ બન્ને ભૂતકાળની વસ્તુ થઇ ગયેલ છે ત્યાર સામાન્ય કેળવણી, વાચવાની અભિરૂચિ તથા સમજવાની શક્તિ જેની વધારે એવો નવો વૈદ્યક વિષયનુ સાહિત્ય વાચનારો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો હોવો જોઈએ એવુ માનવા માટે કારણો છે દા ત આયુર્વેદ સબધી નિ ભા વૈદ્યસમેલન વગેર હિલચાલો તથા આયુર્વેદિક ગ્રન્થોના શોધન સપાદન અને પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ ૨૫–૩૦ વર્ષથી ચાલે છે, દેશી વૈદ્યક ભણવા માટે આધુનિક પદ્ધતિની શાળા પાઠશાળાઓ–સ્કૂલ કોલેજોની આવશ્યકતા તો વૈદ્યકલ્પતરૂના જન્મ વખતે જ સમજાઇ હતી અને એકાદ સસ્થા શરૂ પણ થઇ હતી, પણ વિ સ ૧૯૭૩–૭૪ સુધીમા તો એક નિખિલ ભારતવર્ષીય આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય–પચીશ લાખના ફડથી શરૂ કરવાની યોજના વિદ્વાનોમા ચર્ચાઈને પ્રગટ થઇ હતી એટલુ જ નહિ પણ ફડ એકઠુ કરવા માટે પ્રયત્નો પણ થયા હતા (જુઓ આયુર્વે વિજ્ઞાન વર્ષ ૧ પૃ ૬૮) અને નિ ભા આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ સ્થાપી આયુર્વેદનો એક અભ્યાસક્રમ પણ નિ ભા વૈદ્યસમેલન તરફથી બ્હાર પડયો હતો આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય તો ઉભુ ન થયુ પણ નિ ભા આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનો છેલ્લા વીશ વર્ષમા ઘણો વિકાસ થયો છે અત્યારે એક હજાર વિદ્યાર્થીઓ સમસ્ત ભારતના જુદા જુદા કેન્દ્રોમા થઇને વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓ આપે છે

આયુર્વેદની આ સર્વ દેશી પ્રવૃત્તિને પરિણામે ઉપર કહ્યું તેમ ઉચ્ચતર કક્ષાનો વાચનાર વર્ગ ઉત્પન્ન થયો હોવો જોઈએ એમ કોઈ માને તો નવાઈ નહિ મે પોતે એવી જ ધારણા રાખેલી પણ વસ્તુસ્થિતિ એવી નથી

આયુર્વેદના તુલનાત્મક તથા ઐતિહાસિક અભ્યાસને ઉત્તેજન મળે માત્ર એ હેતુથી, આમવર્ગ નહિ પણ સુશિક્ષિત વૈદ્યોમા વચાય એવું ગુજરાતી આયુર્વેદિક માસિક કાઢવાનો પ્રયોગ કર્યો અને વીશ વર્ષના પ્રયોગ પછી દીલગીરી સાથે કહેવુ પડે છે કે વાચનાર વર્ગની બાબતમા મને તો નિરાશા મળી છે ઉચ્ચતર વૈદ્યક સાહિત્ય વાચનારો વર્ગ ગુજરાતમા નથી એમ નથી પણ જોઇએ તેટલો મોટો નથી અથવા સ્પષ્ટ કહું તો ઘણો નાનો છે

જેમાથી કશો લાભ ન થાય એવી પ્રવૃત્તિ તરફ હમેશા ઉદાસીન રહેનાર ગુજરાતની ગભીર સાહિત્ય વાચવાની બાબતમા કાંઈક ઉપેક્ષા વૃતિ હોય છે એ કબુલ કરૂં છુ પણ એટલી જ વાત નથી કેટલાક 'એમા શું વાચવાનું છે?' એમ પણ ગણે તો નવાઈ નહિ બુદ્ધિના પોષણ માટે અમેજી

(જર્મન ફ્રેંચ સાથે) અને વખતે સંસ્કૃત જોવું જોઈએ, ગુજરાતીમાં શું હોય? એવી વૃત્તિ વૈદ્યકેતર વિષયના ગુજરાતના વિદ્વાનોએ ઘણીવાર દર્શાવી છે એ પ્રસિદ્ધ છે ટુંકામાં સાચો વાચનાર વર્ગ ઘણો ન્હાનો છે સારા વાચનારને રસ ન આવે તો એમાં લખાણનો પોતાનો દોષ કેમ ન હોય? આ પ્રશ્નથી લેખક વર્ગ તરફ વળીએ

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના પ્રથમ વર્ષમાં પૂજ્ય વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી, પૂજ્ય મુ પ્રાણશંકર પ્રેમશંકર શાસ્ત્રી, વૈદ્યરાજ ધીરજરામ દલપતરામ, આર્ય વૈદ્ય મયારામ સુંદરજી, વૈદ્યરાજ ધીરજરામ કરુણાશંકર વગેરે નામો લેખકોમાં છે આ વૃદ્ધો અત્યારે સ્વર્ગવાસી છે તેમાંય સ્વ જયકૃષ્ણઇંદ્રજી જેવા તો ગુજરાતના વનસ્પતિશાસ્ત્રીય સાહિત્યની ભારે સેવા કરીને એંશી વર્ષે પરલોકમાં ગયા છતાં એમનું સ્થાન ખાલીજ છે આયુર્વેદ વિજ્ઞાનને કેટલી ખોટ ગઇ છે એ તો સં ૧૯૮૯ માં એમનો પરલોકવાસ થયો તે પછીના અંકો પ્હેલાના અંકો સાથે સરખાવી જોવાથી તરત સમજાશે મારૂં પોતાનું અંતઃકરણ એમના મીઠા અને બોધક સ્મરણોથી જેમ ધન્ય બન્યું છે તેમ આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના અંકો પણ એમના વૈજ્ઞાનિક છાપવાળા લખાણોથી ધન્ય બન્યા છે એમ હું ગણું છું અલબત્ત પૂજ્ય જયકૃષ્ણભાઈ તો વૈદ્યકલ્પતરૂના જૂના લેખક હતા છતાં એમણે આ વિ ને અપનાવ્યું હતું એવા જ બીજા લેખક તે મારા મુ મામાશ્રી પ્રાણશંકર પ્રેમશંકર શાસ્ત્રી તેઓ પણ વૈદ્યકલ્પતરૂના જૂના લેખક પણ આ બાળક ઉપરના વાત્સલ્યથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના પ્હેલા જ અંકથી "મહાત્મા ઝંડુભટ્ટજીના કેટલાક સ્મરણો" લખવા માંડયા હતાં અને ૧૯૭૪ ના ચૈત્રમાં એમનો દેહ પડી ગયો ત્યાં સુધી કાંઇક કાંઇક આપ્યા કરતા હતા છેલ્લો લેખ એમના અવસાન પછી વૈશાખના અંકમાં છપાયો છે મતલબ કે પૂરૂં એક વર્ષ પણ એમની વિદ્વત્તાનો લાભ આ માસિકને ન મળ્યો પછી બીજા પણ વૈદ્યરાજ ધીરજરામ કરૂણાશંકર, મંથારામ સુંદરજી વગેરે લેખકો આજે આ લોકમાં નથી આ સ્વર્ગવાસી થયેલા લેખકો ઉપરાંત વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી જેઓએ પણ આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના જન્મ પ્હેલા આઠ-દશ વર્ષથી વૈદ્યકલ્પતરૂમાં લખવા માંડયું હતું તેઓએ આ માસિકને આરંભથીજ અપનાવ્યું અમે તો ભાઈઓ અને મિત્રો ઘણા વિચારો અમે સાથે કરેલા એમણે જે રીતે અને જે જાતના પોતાના વૈદ્યક અનુભવોના રિપોર્ટરૂપ લેખો આ વિ ને મોકલેલા તેવા રિપોર્ટો અનેક વૈદ્યો તરફથી મળ્યા કર્યા હોત તો મારે આજે જુદાજ સૂરમાં આ સિંહાવલોકન લખવાનો વખત આવત પણ મુ અમૃતલાલભાઈની લેખનપ્રવૃત્તિ પાછળથી કેટલાક કારણોથી કાંઈક મંદ પડી ગઈ, એનું અનુકરણ

નહિ ભવિષ્યમા અને આયુર્વેદ વિજ્ઞાન માટે તો વર્તમાન અને ભવિષ્યનો પ્રશ્ન જીવન પ્રશ્ન છે

સાદી ભાષામા કહુ તો ભવિષ્યમા ગુજરાતીમા પ્રભાવશાળી વૈદક લેખકોની મોટી સખ્યા ઉત્પન્ન થાય એવી મારી આશા–ઈચ્છા જે કહો તે છે પણ વર્તમાનમા તો જે છે તે છે અને વર્તમાનમા તો મારી ન્યૂનતા કે નબળાઈ જે કહો તે ઉમ્મરના કારણે વધે છે પરિણામે નિવૃત્તિ લેવાની વાસના જામતી જાય એ સ્વાભાવિક છે અને જેવુ તેવુ ગાડુ ચલાવ્યા કરવુ એના કરતા બધ કરવુ શુ ખોટુ ? એ રીતે આ વિ ને બધ કરવાના વિચારો કેટલાક વખતથી મનમા આ ચા કરે છે નિકટના મિત્રો સાથે ખાન ગીમા આ બાબતની ચર્ચા કરી છે અને આ લેખથી જાહેરમા ચર્ચા કરૂ છુ આ વિ ના લેખકો અને મર્મજ્ઞ વાચનારાઓ મારા એક પ્રકારના જ્ઞાતિજનો છે એટલે તેઓ સાથે દિલ ખોલીને વિચારની આપલે કરવાની ફરજ મે ગણી છે

છેવટ એટલુ જ કહેવાનું રહે છે કે આવતુ વર્ષ તો મિત્રોની સલાહને અનુસરી માસિક ચાલુ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને લેખકોના સહકારની આશા રાખુ છુ ભાવિની દિશા દર્શાવી છે બાકી તો ભવિષ્ય મા ત્ર ઇશ્વરેચ્છાને આધીન છે

દુર્ગાશ કર કે શાસ્ત્રી

સમાલોચના

આયુર્વેદ દર્શન—લેખક અને પ્રકાશક વૈદ્ય મહાદેવ ચન્દ્રશેખર પાઠક ૧૯૩૭ કિં રૂ ૧–૮–૦ મળવાનુ ઠેકાણું–૭૩ જુની કસેરા બાખલ, ઈંદૂર સીટી

દેશી વૈદ્યો છેલા પચ્ચીશ ત્રીશ વર્ષથી જાગૃત થયા છે એ નિર્વિવાદ છે અલબત્ત દેશી વૈદકનો ધધો કરનારાની મોટી સખ્યાના પ્રમાણમા જાગૃત વૈદ્યોની સખ્યા ઘણી નાની છે પણ જાગૃતિ આવી છે અને જાગૃતિને પરિણામે પરિષદો, સમેલનો વગેરે જેમ ભરાય છે તેમ ગ્ર થો પણ લખાય છે અલબત્ત આપણે ઈચ્છીએ છીએ તેટલુ શાસ્ત્રીય પાઠય પુસ્તકને યોગ્ય કે ઉચ્ચ કોટિના ગ્ર થોનુ પ્રમાણ નથી છતા જુદા જુદા વિષયના ઓછી વધુ શાસ્ત્રીય ચર્ચા વાળા ગ્ર થો અ પ પ્રમાણમા પણ પ્રગટ થયા કરે છે એ શુભચિહ્ન છે ઉપર નોંધેલો **આયુર્વેદ દર્શન** નામનો ગ્રન્થ આ કોટિમા આવે એવો મરાઠી ગ્ર થ છે

આયુર્વેદના નિદાનચિકિત્સાના સિદ્ધાન્તો અમુક દાર્શનિક વાદના પાયા ઉપર ઉભા છે એટલી વાતમા તો કોઈને શકા નથી એ દાર્શનિકવાદ એટલે પચમહાભૂતવાદ અથવા ચરકના શબ્દોમા પડ્ધાતુ સમુદાય અને ત્રિદોષવાદ એવી સામાન્ય સમજણ છે આજ કારણથી કાશીમા ભરાયેલ વિદ્વત્વૈદ્ય પરિષદમા પચમહાભૂત અને ત્રિદોષની ચર્ચા રાખવામા આવી હતી જો કે ગ્રથકર્તાએ પ્રસ્તાવનામા કહ્યુ નથી પણ કાશીની પરિષદની યોજનાએ કે ત્યાની ચર્ચાએ આ પુસ્તક લખવાની લેખકને પ્રેરણા આપી હોય તો સભવિત છે

આયુર્વેદના પાયામા રહેલા ઉપર્યુક્ત બે વાદમાથી ત્રિદોષવાદનુ વિવરણ તો આયુર્વેદના ગ્રથોમા જ મળે છે પણ પચમહાભૂતવાદ સાખ્ય દર્શનમાથી આયુર્વેદના આચાર્યોએ લીધો છે, એવો કેટલાક વિદ્વાન વૈદ્યોનો મત હતો અથવા છે પણ વસ્તુત ચોખ્ખો સાખ્ય દર્શનનો વાદ આયુર્વેદમા નથી અને એ વખતે પ્રચલિત દર્શનોમાથી ઉપજાવેલો થોડા થોડા ફેરફારવાળો આયુર્વેદનો સ્વતત્રવાદ છે એ મે ન્યાય વૈશેષિક, સાખ્ય, યોગ, વેદાત અને બૌદ્ધ દર્શન તથા મહાભારત ઉપનિષદો મધ્યે આયુર્વેદના દાર્શનિક સિદ્ધાન્તોને સરખાવીને "આયુર્વેદના દાર્શનિક પ્રકરણોનો અભ્યાસ" નામના મારા નિબધમા બતાવી આપ્યુ છે શ્રી વૈદ્ય મ ચ પાઠક પણ આયુર્વેદનુ દર્શન સ્વતત્ર હોવાના મતના છે એ દર્શનના સમય માટે એમનો મત એવો છે કે ચરકમા વાતકલાકલીય આત્રેયભદ્રકાપ્યીય અને યજ્જ પુરુષીય એ ત્રણ પરિષદો એ એક પ્રકારના ઉપનિષદો છે એ પરિષદોમા થયેલી ચર્ચા પુનર્વસુની અધ્યક્ષતામા થયેલી છે અને અગ્નિવેશના આશ્રમમા દ્રોણાચાર્યે અધ્યયન કર્યું હતુ તથા વ્યાને કૃષ્ણાત્રેય નામથી પુનર્વસુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, માટે મહાભારતકાળમા કે તે પહેલા ઉપનિષદ કાળમા ઉપર કહેલા ત્રણ અધ્યાયોમા જે જે ભિન્ન ભિન્ન મતોનો ઉલ્લેખ છે તે તે મતો પ્રચલિત હતા ચરકના ઉક્ત અધ્યાયોમા વર્ણવેલી પરિષદો તદ્દન કલ્પિત નથી, કદાચ એમા કહેલા છે તેવા મતો જૂના કાળમા પ્રચલિત હોય એ સભવિત છે, પણ એ અધ્યાયોમા કહેલા ઋષિઓના મતો એમા વર્ણવ્યા છે તેવાજ હતા એટલે કે પરિષદો ઐતિહાસિક પરિષદો અને આ અધ્યાયો એ પરિષદોના હાલમા સામયિકોમા પ્રગટ થાય છે તેવા રિપોર્ટો છે એમ માનવા હુ તયાર નથી ઔપનિષદ પરિષદો વિષે પણ મારો એજ મત છે વળી ચરકના આ અધ્યાયોની ભાષા મહાભારત કાળથી જૂની નથી બીજુ જુદા જુદા કાળની રચનાઓ ન્યૂનાધિક પ્રતિસસ્કાર સાથે એક જ સહિતામા ગુથેલી છે એ કબુલ કરવા છતા ઉપર કહેલા ત્રણ અધ્યાયો ચરકના શારીર

સ્થાનના અ ૧ કરતા પ્રાચીનતર છે એમ માનવાનુ કારણુ મને દેખાતુ નથી અને ચરક શા અ ૧ મે આયુર્વેદનાદાશનિક તથા સધૃત્ત સબધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ' (પૃ ૬૧-૬૭)મા સિદ્ધ કર્યુ છે તેમ ઈ સ ૧૦૦ની આસપાસમા રચાયો છે પણુ આ ઐતિહાસિક ચર્ચાનો વિસ્તાર અહીં અપ્રસ્તુત છે એટલે આ ગ્રથની યોજના જ તપાસીએ આ ગ્રથકારનો એવો મત છે કે યજ્જ પુરૂષીય પરિષદની બેઠક ભારતીય યુદ્ધની પહેલા મળી હશે કારણકે એમા જે ઋષિઓના નામો છે તેમાથી કેટલાક નામો બ્રાહ્મણુ ગ્રથોમા મળે છે હુ આ દલીલને મહત્ત્વ નથી આપતો (૨) આ પરિષ મા જે દાશનિક સપ્રદાયોનો ઉલ્લેખ છે તે સાખ્ય-વેદાત- ન્યાય-યોગસૂત્ર પ્રતિપાદિત દર્શનોથી પ્રાચીન જણાય છે

વળી આ ગ્રથકાર માને છે કે આયુવેદમા સૃષ્ટિ વિજ્ઞાનના જુદા જુદા સપ્રદાયો જુદે જુદે વખતે પ્રચલિત હતા સવ પ્રથમ સૂય, ચ દ્ર અને વાયુ એ ત્રણ દેવતાઓનો વાદ પ્રચલિત હતો પછી સ્વભાવવાદ પરપરાવાદ, કાલવાદ વગેરેનો પ્રચાર થયો અને એ જુ ા જુદા વાદોના પુરસ્કર્તાઓ યજ્જ પુરૂષીય પરિષદમા એકઠા મળ્યા હતા મુખ્ય પ્રશ્ન કરનાર કાશીપતિ વામક આત્મવાદી પારિક્ષિમૌદ્ગલ્ય, સત્ત્વવાદી શરલોમા, રસવાદી ઉર્ફે ત્રિધાતુ સિદ્ધા તવાદી રાજર્ષિ વાર્યોવિદ ન ધાતુવાદી ઉર્ફે આવસાખ્યવાદી હિરણ્યાક્ષ કુશિક પરપરાવા ી કૌશિક કમવાદીભદ્રકાપ્ય સ્વભાવ ઉર્ફે ધાતુપચકવાદી ભારદ્વાજ પ્રજાપતિવાદી બા હીકભિષક કાકાયન, કાલવાદી ભિક્ષુઆત્રેય, અને ત્રિભાગાત્મક સિદ્ધા તમા આ સવનો સમ વય કરનાર પુનવસુ આત્રેય તથા તેના પટ્ટશિષ્ય અગ્નિવેશ ઉપસ્થિત હતા ઉપર જે ક્રમમા નામો ગણા યા છે તેજ ક્રમમા યજ્જ પુરૂષીય પરિષદમા સવાદ થયો છે

ઉપર પ્રમાણે પ્રસ્તાવના કરીને 'પારીક્ષિ મૌદ્ગલ્યનો આત્મવાદ' એ મથાળાના પ્રકરણમા ગ્રથ કર્તાએ ચરકના ઉ ર હેલા અધ્યાયમાથી પારિક્ષિ મૌદ્ગલ્યના વચનને ઉતારી પછી એનુ સવિસ્તર વિવરણ કર્યુ છે દા ત પારિક્ષિમૌ ્ગલ્યના શબ્દોમા આત્મવાદ છે એ આત્મવાદનુ વિશેષ વિવેચન ચરકના શા અ ૧ મા છે એમ હી એ અધ્યાયમાથી આત્માનુ વિવેચન મૂળ શ્લોકો પૂવ ઉતાર્યુ છે પછી 'શરલોમાનો સત્ત્વવાદ' એ મથાળા નીચે પહેલા શરલોમાના શબ્દો ચરકના ઉક્ત અધ્યાયમાથી ઉતાર્યા પછી એનુ વિવરણ કરતા સુશ્રુતના શારીર અ ૧માથી ઉતા ેા કર્યો છે પરતુ સુશ્રુત इत्यके એમ કહીને જે મત પહેલા, પોતાના આયુવેદના મતથી જુદો આપે છે તે પરમત સાખ્યનો છે એ સાખ્ય કારિકા સાથે સરખાવતા સ્પષ્ટ હોવા છતા એમ ગ્રથકારે કહ્યુ નથી જો કે હુ તો એ હકીકતને આયુવેદના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઘણી અગત્યની ગણું છુ

પછી ત્રીજા પ્રકરણમા વાયોવિદના રસવા. અને ત્રિદોષ સિદ્ધાન્તવાદની ચર્ચા છે અને એ કારણથી એ પ્રકરણ ઘણુ મહત્ત્વનુ છે અને અહીં એનો લબાણુ સાર આપ્યો છે નાર્જાર્ષિ વાયોવિદ છ રસ છે એમ માને છે અને ઔષધિ વર્ગન ગુરુઆદિ ગુણોમા વર્ગીકરણ કરે છે અને એ રસો પણ ગુરુ આદિ ગુણો દ્વારા જ શારીર ચપ્રસાદ નામની ધાતુઓના વૃદ્ધિ ક્ષયમા કારણરૂપ થાય છે

આ પ્રસગમા જ ત્રિધાતુ સિદ્ધાન્તની ચર્ચા આ લેખકે કરી છે કારણ એમના મતે અગ્નિષોમવાદ—એટલે જગતમા બધા રસો સૌમ્ય કે આગ્નેય છે કારણ કે જગત અગ્નિષોમીય છે (સુ સૂ અ ૪૨) તેના ઉત્તરરૂપ એ ત્રિધાતુ સિદ્ધા ત

ત્રિધાતુ સિદ્ધાન્ત વાદના ઇતિહાસની ચર્ચા કરતા આ ગ્રન્થકાર કહે છે કે 'પહેલા તો આપણે એ જોવાનુ છે કે વજ્જ પુરુષીય પરિષદના સમય સુધી કફ પિત્ત વાત વિષયક જ્ઞાનમા કેટલી પ્રગતિ થઈ હતી અને એ પ્રગતિ કયા ક્રમથી થઈ હતી પણ આ બાબતમા એ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે અત્યારે આપણી સામે વાત પિત્ત કફ વિષયક જે સાહિત્ય છે તે નષ્ટાવશેષ અને અપર્યાપ્ત છે બીજુ એમા ભિન્ન ભિન્ન સપ્રદાયોના પરસ્પર વિરુદ્ધ વક્તવ્યો એકત્ર મળેલા છે અને સસ્કાર કર્તાઓએ એવી રીતે બધુ સકલિત કર્યું છે કે એમા જ્યા જુઓ ત્યા એક વાક્યતા દેખાય છે"

સાચી વાત છે આ એક વાક્યતાને પરિણામે જ એની પછવાડે રહેલો આયુર્વેદિક વિચારોનો લાબો ઇતિહાસ આપણે ઉકેલી શકતા નથી મતલબ કે કેવળ ત્રિદોષવાદની જ બાબતમા આ સ્થિતિ છે એમ નથી, એ સ્થિતિ ચરક સુશ્રુત માટે સામાન્ય છે

શ્રી મ ચ પાઠક આગળ ચાલતા કહે છે કે "માણસને શ્લેષ્મપિત્ત વાત સજ્ઞક દ્રવ્યોનુ જ્ઞાન ક્યારે થયુ અને એ સજ્ઞાઓ ક્યારથી પ્રચલિત થઇ એ નથી કળી શકાતું" આટલે સુધી હુ મળતો છુ પણ પછી તેઓ કહે છે કે આ શ્લેષ્મ પિત્તવાતની ઉત્પત્તિને સમજવાનો યત્ન પહેલવહેલો પરિણામ વાદીઓએ કર્યો, એ વિષે મને સદેહ છે તેઓએ પુરાવા તરીકે જે વચનો ઉતાર્યા છે તે આવાદ દૃઢભૂમિ થયા પછી લખાયા છે

એક બીજી વાત પણ આ ગ્રન્થકાર આ પ્રકરણમા કહે છે તેઓ કહે છે કે "પહેલા વાતપિત્ત કફને વિપાકજન્ય અને મળરૂપ માનવામા આવેલ જુઓ ચરક સૂ અ ૨૮નુ **धातवो धात्वाहाराः** ઇત્યાદિ વચન **किट्टास्वेदमूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्माण** એવુ સ્પષ્ટ કથન છે એટલે એ વખતના વર્ગીકરણ કર્તાઓએ ઓજ, ઉષ્મા અને ધાતુપ્રસાદને પ્રસાદ વર્ગમા ગોઠવેલ છે

પણ પાછળના કાળમા વાત, પિત્ત કફ સબધી જ્ઞાન વધારે વ્યાપક થયુ અને તે ઉત્તરકાલીન સપ્રદાયના વર્ગીકરણ કર્તાઓએ ઓજ, ઉષ્મ અને ધાતુ પ્રસાદનો પણ વાત, પિત્ત કફમા સમાવેશ કરીને તેઓની જ પ્રકુપિત અવસ્થાને મલ વર્ગમા રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે આ ગ્રથ કર્તાની આ વિચાર પ્રણાલી મને ઠીક લાગે છે પ્હેલા મલરૂપ વાતપિત્ત કફના અવલોકનથી એ સજ્ઞાઓ મલરૂપ માટે જ વપરાવા લાગી હોય અને પાછળથી પ્રસાદરૂપ અને મલરૂપ એવો ભેદ પાડી તેનો ઓજ, ઉષ્મા અને ધાતુપ્રસાદ સાથે સમન્વય કરવામા આવ્યો હોય એ સભવિત છે વર્ગીકરણના લાઘવની દૃષ્ટિથી આયુર્વેદના આચાર્યોએ આ માર્ગ લીધો હોય એમ હુ ધારૂ છુ

આ પ્રસગમા જ ગ્રથકર્તાએ ઓજ, તેજ અને ધાતુ પ્રસાદનુ વિવેચન કર્યુ છે, અને એ વિવેચન કરતા આધુનિક વિજ્ઞાનની પરિભાષા વાપરીને પણ સ્પષ્ટીકરણનો યત્ન કર્યો છે એમના કહેવા પ્રમાણે ક્રમશ પરિપાચિત થતા ધાતુ સમુદાયમાથી નીકળતો જે વસા નામનો સ્નેહ સમુદાય એ તેજ એ અગ્નિગુણાત્મક છે આ શરીરગત સ્નેહ જાતને પાશ્ચાત્ય ભાષામા Fats કહે છે એનો એક ઉત્તમ પ્રકાર Lecithin છે, એ રક્તના શ્વેત કણોમા, ઇંડામા અને જુદાજુદા શારીર રસોમા ખાસ કરીને આદ્ય અવયવોના જીવન રસમા રહે છે હાલના વિજ્ઞાન પ્રમાણે પણ એ અગ્નિ ગુણાત્મક છે પછી વર્તમાન વૈજ્ઞાનિકોના મત પ્રમાણે શુષ્ક શ્લેષ્મ Mucoids અને કફકલ્પ Mucoids એ ઓજના પ્રકાર માને છે તેમજ આદ્ય શ્લેષ્મ Intercellular material કલલ શ્લેષ્મ Jelly like tissue (જેને આયુર્વેદમા પણ કલલભૂત ચરક શા અ ૪ કહેલ છે) ધાતુ શ્લેષ્મ Areolar tissue સધિ શ્લેષ્મ Synovia આદિ પદાર્થોને ઓજના પ્રકાર કહેલા છે આયુર્વેદમા ઓજને ત્રણ પ્રકારનુ કહેલુ છે (૧) શુક્રમલ સજ્ઞક ઓજ (૨) પરઓજ અને (૩) અપર ઓજ આમાથી શુક્રમલરૂપ ઓજ એ બુદ્ધિબલવર્ધક છે વર્તમાન વૈજ્ઞાનિકો આને શુક્ર સબધી અવયવોનો અતસ્રાવ માને છે એનાથી બુદ્ધિ (દૂધ. (સ્વત:સ્રાવીરસ) પોષણ થાય છે એમ માને છે એનાથીજ યૌવન ને) પુરૂષત્વના મૂછ વગેરે લક્ષણો પ્રગટ થાય છે એમ માને છે

પરઓજને ગર્ભનો આદ્યસાર કહ્યો છે (જુઓ ચ સૂ અ ૩૦) અર્થાત શુક્રાર્તવ સજ્ઞક આદ્ય અવયવો (Cells)ના અને તેના સયોગથી બનેલા ગર્ભાકુર (Fertilised ovum)નો મૂલઘટક છે જીવનાયતનૌજસ (Nucleo-protein) કહે છે આ શરીરના સમસ્ત આદ્ય અવયવોમા રહે છે **અપર ઓજ** (જુઓ ચરક સૂ અ ૩૦) 'જે અપર ઓજને લીધે શરીરના અવયવો તૃપ્ત થઇને પ્રાણી જીવિત રહે છે જે ધાતુરસનો સારભૂત પદાર્થ (પિપકદ્ર ય

Protein) છે (ઘણુ કરી આ કા ણથી ધાતુરસને પણ રસશ્રીજ મત્યાત એ રીતે ઓજ કહેવાની પ્રથા પડી છે) આ ઓજ અન્નથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તેની વિશુદ્ધ અવસ્થાને પર ઓજ કહે છે

ટુકમા તેજ કે વસાખ્ય દ્રવ્યનો પિત્તમા, ઓજનો શ્લેષ્મામા અને ધાતુ પ્રસાદનો વાયુમા સમાવેશ કર્યો છે ધાતુ પ્રસાદને પ્હેલા વર્ગીકરણમા પચેન્દ્રિયોનુ દ્રવ્ય છે તથા અનેકરૂપ છે એમ કહેલુ છે હાલના વજ્ઞાનિકો એને ધોળુ અને ધૂમર એમ બે જાતનુ માને છે નાડી સસ્થા (નર્વસસીસ્ટમ) આ ધાતુ પ્રસાદની બનેલી છે પચજ્ઞાનેન્દ્રિય પાચ કર્મેન્દ્રિય, બુધ્ધીન્દ્રિય એ સર્વની રચના આ દ્રવ્યની છે આ રીતે આ ધાતુપ્રસાદ એ જ્ઞાન અને ચેષ્ટા બેયનો વાહક છે

ઓજ, ઉષ્મા, (તેજ) અને ધાતુપ્રસાદનુ આટલુ બધુ જ્ઞાન ઘણા લાબા વખતના અ વેષણથી જ મળ્યુ છે પ્હેલા આ ઓજ ઉષ્મા અને ધાતુપ્રસાદને શ્લેષ્મ પિત્તવાયુથી ભિન્ન ગણતા હતા પણ પાછળથી આચાર્યોએ એનો સમન્વય કર્યો આ સમ વય દર્શક વચન જોવુ હોય તો જુઓ —

प्राकृतस्तु बल श्लेष्मा विकृता मल उच्यत

स चैवोज स्मृत काये सच पाप्मोपदिश्यत (સુ સૂ અ ૧૭)

આમા પ્રાકૃત શ્લેષ્માને બળરૂપ તથા ઓજ કહેન છે અને વિકૃત શ્લેષ્માને મળ કહેન છે

ઉપરના સમન્વયને પરિણામે શારીર ધાતુઓનુ બીજી રીતે વર્ગીકરણ થયુ, અને તે બીજા વર્ગીકરણનુ સ્પષ્ટ કથન ચરકના નીચેના વાક્યમા મળે છે

शारीरधातवस्त्वेव द्विविधा सग्रहण मलभूना प्रसादभूताश्च। तत्रमल भूतास्ते ये शरीरस्य बाधकरा स्यु । तद्यथा शरीरच्छिद्रेषूपदेहा पृथग्जन्मानो बहिर्मुखा परिपक्वाश्च धातव प्रकुपिताश्च वातपित्तश्लेष्माणो य चान्यपि केचित् शरीर तिष्ठन्तो भावा शरीरस्यो पघातायोपपद्यन्ते सर्वांस्तान्मले प्रचक्ष्मह । इतरास्तु प्रसादे गुर्वादींश्चद्रव्याता गुणभेदेन, रसादींश्चशुक्रान्तान् द्रव्यभेदेन । (ચરક શા અ)

આ વચનમા રહેલી વિચારસરણીને પરિણામે વાતપિત્ત શ્લેષ્મની પ્રાકૃત અને વિકૃત એવી બે અવસ્થાઓ મનાવા લાગી અને પ્રાકૃત વાતપિત્ત કફના કર્મો પણ નક્કી થયા (જુઓ ચરક સૂ અ ૧૮) અહીં પ્રાકૃતનો અર્થ અકુપિત અને વિકૃતનો અર્થ કુપિત છે પાછળથી ભિન્નભિ । મનુષ્યની જન્મથી જ ભિન્નભિન્ન પ્રકૃતિ હોય છે એ સત્ય ઉપર ધ્યાન ખેચાતા પ્રકૃતિ અનેક પ્રકારની પણ ઉપદેશવામા આવી છે ચરક કહે છે કે —

तद्यथा शुक्रशोणितप्रकृतिं, कालगर्भाशयप्रकृतिं, आतुराहारविहारप्रकृतिं, महाभूत विकारप्रकृतिं च गर्भशरीरमपेक्षत। एतानिहि यन यन दोपण अधिकतमन एकेन अनेकेन

या समनुपद्यते तेन तेन दोषेण गर्भोनुपद्यते । तत्र सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याणां गर्भादिप्रवृत्ता तस्मात् वातला प्रकृत्या काचित् पित्तला काचित् श्लेष्मला केचित् ।

(ચ૦ વિ અ ૮)

જો કે આમા શુક્રશોણિત ગર્ભાશય કાલ વગેરે અનેક પ્રકૃતિઓ દર્શાવી છે પણ આ બાબતમા પ્રાધાન્ય તો શુક્ર શોણિત પદ્ધતિનુ જ છે એ વાત કેટલાક આચાર્યોએ સ્પષ્ટ સ્વીકારી છે મારા મતે ચરક કરતા સુશ્રુતનો નીચેનો મત આયુર્વેદિક વિચારોનો વિકાસ સૂચવે છે સુશ્રુતમા કહ્યુ છે કે -

शुक्रशोणित सयोगे या भवेद्दोषउत्कट

प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षण शृणु ॥

ગર્ભાવક્રાન્તિની દૃષ્ટિથી અહી શુક્રશોણિત શબ્દોથી બીજ અને ફલસજ્ઞક અણુ અવયવ અભિપ્રેત છે એમ કહીને ગ્રથકાર પિપ્પલીમા અણુઅવયવનુ આધુનિક વિજ્ઞાનની ભાષામા વિવરણ કરે છે અણુઅવયવ કે જીવાણુ જીવન રસ (Protoplasm)નો બનેલો છે વળી આ જીવનરસમા પાણી ¾ ભાગ હોય છે તેમા જે ઓજસ પોષક દ્રવ્ય છે તે ઘણુ મહત્વનુ છે એમા કાર્બન હાઇડ્રોજન નાઈટ્રોજન, ઓક્સીજન અને ફોસ્ફરસ અને ગધક એટલા તત્ત્વો હોય છે આમા તેજ અથવા તૈજસ પ્ર ય સ નકવમા (લીસીથીન) પણ હોય આ વસામા ફોસ્ફરસ પણ હોય છે અને એમા ક્ષાર પણ છે

વળી પ્રત્યેક જીવાણુમા ગ્રહણ વિસર્જન પ્રજનનાદિ વ્યાપાર ચાલ્યા કરે છે અને આ વ્યાપારો ઉપરથી આયુર્વેદિક દૃષ્ટિને સૂક્ષ્મતનરૂપમા પણ ધાતુ પ્રમાદ એમા હોવાનુ અનુમાન થાય એ સ્વાભાવિક છે મતલબ કે અણુ અવયવની રચના વાતપિત્ત શ્લેષ્માની બનેલી છે ત્રિધાતુ સિદ્ધાતની દૃષ્ટિથી અણુઅવયવમા જે ઉદક અને ઓજ છે તે શ્લેષ્મા છે તેજ અને ક્ષાર છે તે પિત્ત છે અને વાતુપ્રસાદ તથા કાર્બન, ઓક્સીજન વગેરે વાયવીય દ્રવ્યો છે તે વાયુ છે

આ ગ્રથકર્તાની વિચાર પ્રણાલી ઉપર જે સાર ઉતાર્યો છે તેથી સ્પષ્ટ સમજાશે પછી વાત પ્રકૃતિ, પિત્ત પ્રકૃતિ વગેરેના ગ્રથોક્ત લક્ષણો આપ્યા છે પણ આ ગ્રથકાર કહે છે કે પ્રાકૃત વૈકૃત શબ્દોના અર્થમા આથી પણ આગળ ફેરફાર થયો છે એ ધ્યાનમા લેવા યોગ્ય છે આ ફેરફાર સૂચક સ્પષ્ટ વચન અષ્ટાગ સગ્રહ (શા અ ૮) ના નીચેના વચનમા મળે છે—

द्विविधा वातादय प्राकृता वैकृताश्च । तत्र प्राकृता सप्तविधाया प्रकृतेर्हेतुभूता शारीरैक नामान ते शरीरधारणाद् धातुसज्ञा वैकृतास्तु गर्भादभि निर्वृत्तस्य, आहाररसाद मला समरा ति प्राकृतेष्वेवारोहन्ति त कालादिवशेन स्वप्रमाणवृद्धिक्षयोगात् देहमनु गृह्णन्ति दूषयन्ति च ।

પ્રાકૃત વૈકૃતનો આ વાક્યમા કહેલો શરીરના જન્મ સાથે આવેલ તે પ્રાકૃત એ અર્થ ચરક સુશ્રુતના ઉપર C લેખેલા વચનોમા નથી એ સ્પષ્ટ છે

પણ અહીં એક વસ્તુ કહેવી જોઇએ કે આ રીતે જે વિચારોનો વિકાસ થઇને શબ્દોના અર્થમા ફેરફારો થયા અથવા કાળક્રમે નવા અર્થો ભળવામા આવ્યા તેનો વિવેક અત્યારે આપણી પાસે જે ગ્રથો છે તેમા નથી એટલે અત્યારના વિવેચકનુ એક કાર્ય આ પ્રાચીન ગ્રન્થોના જુ । જુદા વચનોનો વિવેક કરવાનુ છે

આગળ ચાલતા આ ગ્રથકાર કહે છે કે ત્રિધાતુ સિદ્ધાન્ત વાદીઓ વાયુ શબ્દને ધર્મ વાચક પણ ગણે છે એટલુ જ નહિ પણ તેઓની દૃષ્ટિથી વાત, પિત્ત શ્લેષ્મા તત્ત્વત 'ધર્મ' છે ગ્રથકારનુ વક્તવ્ય એમ લાગે છે કે અમુક લક્ષણો દેખાય એ વાતનુ લક્ષણ થયુ અમુક દેખાય એ પિત્તનુ લક્ષણ થયુ વગેરે પછી વાત કલાકલીય પરિષદમાથી વાતપિત્ત કફના કર્મો સ બધી વાક્યો ઉતાર્યા છે

આ ગ્રન્થકારની દૃષ્ટિ સમજવામા આવે માટે આ પ્રકરણનો લગભગ સાર ઉપર ઉતાર્યો છે એમ છતા ત્રિધાતુ સિદ્ધા ત વિષે એમનુ વક્તવ્ય પૂરૂ સ્પષ્ટ થતુ નથી આથી આગળ હિરણ્યાક્ષ કુશિકનો ષડધાતુવાદ, કાશિકનો પરપરાવાદ, ભદ્ર કાપ્યનો કર્મવા , ભારદ્વાજનો કાલવાદ અને છેવટ પુનર્વસુઆત્રેયનો નિર્ણય અને ત્રિભાગાત્મક સિદ્ધા ત એ રીતે પ્રકરણો પાડીને આયુર્વેદ દર્શનની આ ગ્રથકારે ચર્ચા કરી છે

પુનર્વસુનો ત્રિભાગાત્મક સિદ્ધાન્ત એટલે ચરકના નીચેના વાક્યમા કહેલો સિદ્ધા ત એમ આ ગ્રન્થકારનુ કહેલુ છે —

सत्त्वमा मा शरीर च त्रयमतत्त्रिदण्डवत् ।
लोकस्तिष्ठति सयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
स पुमान् चेतन तच्च तच्चाधिकरण स्मृतम् ।
वेदस्यास्य तदर्थं हि वेदोय सप्रकाशित ॥ (च सू च १)

એટલે સત્ત્વ, આત્મા અને શરીર એ ત્રણના સયોગથી લોક એટલે જીવતુ શરીર ચાલે છે તેમા સત્વ અને શરીર અન્યો ય અનુવિધાયક છે

शरीरमपि सत्त्वमनुविधीयते सत्त्व च शरीरम् (ચરક ચા અ ૪)

અને આત્મા એ એવી પર અને નિર્વિકાર છે (એજન)

મેષ શૃંગી કઈ ?

ઘણી વખત મેષશૃંગીને કાકડાશિંગ માની લઈ ગોટાળો કરવામા આવે છે, મરડાશિંગી અને મેઢાશિંગી ને કાકડાશિંગી એક જ છે પરતુ મેઢાશિંગી એ મેષશૃંગીનુ જ અપભ્રશ લાગે છે તેનો અર્થ થાય છે 'ઘેટાના શિંગડા જેવી '

કાકડાશિંગનો આકાર ઘેટાના શિંગડાને જરાયે મળતો આવતો નથી ઘેટાનુ શિંગડુ તો કાકડાશિંગી કરતા કદમા ઘણુ મોટુ હોય છે અને તે સામા ય રીતે ગોળાશ લેતુ હોય છે

કેટલાક મેષશૃંગીને ભીંઢિયાવળ સાથે સરખામણી કરે છે પણ તે સરખામણી માટે શા કારણો છે તે કોઈ જણાવતુ નથી

વિદ્વદ્વર્ય ડૉ મ્હસકરે Gymnema Sylvestre જેને આપણે ગુડમારના નામથી ઓળખીએ છીએ અને મધુનાશિની એવુ નવું નામ જેને સાટે યોજ્યુ છે તેને મેષશૃંગી ગણી છે (જુઓ સચિત્ર પ્રયુજ્યમાના भारतवर्षीया वनस्पतय નામનુ તેમનુ પુસ્તક પૃ ૩૬) આને મેશશૃંગી માનવાનુ શુ કારણ ? ગુડમારના ફળ દોડીના દોડવાને ઘણા મળતા થાય છે પરતુ તેમના ટેરવા ડોડવાની પેઠે ગોચે કઈક ગોળાશ લેતા ન હોતા અણીદાર હોય છે કાગડાની ચાચને કાઈક મળતા–ઘેટાના શિંગને તો એ કોઈ પણ રીતે મળતા ન જ આવે મે આ દૃષ્ટિએ ગુડમારનુ ફળ બરાબર નિહાળી નિહાળીને જોયુ છે શ્રી મ્હસ્કરજીએ આ મેષશૃંગી નામ ગુડમારને શા માટે આપ્યુ છે તે જણાતુ નથી મે તેમને એ વિષે એક પત્ર લખ્યો છે અને તેનો ઉત્તર મળ્યે વાચકો સમક્ષ તે મુકીશ

મહારાષ્ટ્રમા એક વૃક્ષ થાય છે તેને મેઢશિંગી કે ભેડશિંગી કહે છે તે મેરશિંગીને નામે પણ ઓળખાય છે આ પાટલાના વર્ગનુ (N O Bi no niacese) વૃક્ષ છે એનુ લૅટિન નામ છે Spethodia falcata બાપુને કીર્તિકરના ગ્રથમા બીજા ભાગને ૮૪૪મે પાને એનો ઉલ્લેખ છે તમણે એની શિંગ તથા પાનનુ ચિત્ર પણ આપ્યુ છે વળી ટાલ્બોટના Forest flora બીજા ભાગના ૩૧૦ પાન ઉપર પણ તેનુ ચિત્ર છે મે તો જાતે એની શિંગો ને વૃક્ષ નિહાળી નિહાળીને જોયું છે અને મારા વનસ્પતિ સગ્રહમા પણ તેનો નમૂનો છે અને મારે જણાવવુ જોઇએ કે શિંગી ઘેટાના શિંગડાને ઘણી મળતી આવે છે પૂનાની આસપાસ આ વૃક્ષો ઠીક પ્રમાણમા ઊગેલા મે જોયા છે અને ડાંગના જગલમા થાય છે એવુ શ્રી સુરેશ દીક્ષિતે જણાવ્યુ છે

આ જ મેષશૃંગી હોવી જોઇએ એમ મને લાગે છે અને તે વિષે આ નાનકડી નોંધના વાચકો પોતાનો મત જણાવશે તો ઉપકૃત થઈશ

કમળાકુંજ }
પૂના ૪ }

વૈદ્ય શિવશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

ત્રિદોષ વિજ્ઞાનીયમ્

(લેખક વૈદ્યકનો વિદ્યાર્થી, ગૌરીશ કર વજેશ કર દ્વિવેદી, પ્રાગપ્રા)

शरीरदूषणाद्दोषा धातवो देहधारणात् ।
वातपित्तकफा ज्ञेया मलिनीकरणान्मला ॥

વાત પિત્ત અને કફ શરીરને દુષિત કરવાથી દોષની સ જ્ઞા પામે છે તેઓ દેહને ટેકારૂપ હોવાથી ધાતુને નામે પણ ઓળખાય છે તથા શરીરને મલિન કરે છે તેણે કરીને મળ પણ કહેવાય છે

આ પ્રમાણે વાત પિત્ત અને કફ ત્રણ રૂપમા પોતાનુ કાર્ય કરે છે જ્યારે ત્રણે દોષ પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામા હોય છે ત્યારે તેઓ શરીરને ધારણ કરે છે અને શરીરને સવ પ્રવૃત્તિમા જોડે છે, તેથી તેઓ ધાતુ કહેવાય છે તેજ ત્રણે દોષ જ્યારે વિકૃત અવસ્થાને પામે છે, ત્યારે શરીરના શત્રુ બની સાવ નિર્બળ તથા પ્રવૃત્તિમા શિથિલ શરીરને કરી નાખે છે જ્યારે આ ત્રણે દોષ શરીરમાથી કચરાના રૂપમા જેવા કે લીંટ, પરસેવો, મળ, મૂત્ર વિગેરે રૂપમા બહાર આવે છે ત્યારે તેઓ મળ નામથી ઓળખાય છે

विसर्गादानविक्षेपै सोमसूर्यानिला यथा ।
धारयन्ति जगद्देह कफपित्तानिलास्तथा ॥

જેવી રીતે ચદ્રવિસગ ક્રિયાથી, સૂય આદાનક્રિયા વડે અને વાત વિક્ષેપ ક્રિયા થકી જગતને ધારણ કરી રહ્યા છે તેવી રીતે કફ પિત્ત અને વાત પણ મનુષ્ય શરીરને ધારણ કરી રહ્યા છે આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે આપણા આયુર્વેદ શાસ્ત્રકારોએ આ ત્રણે દોષ વિષે તેમને અગત્યનુ સ્થાન આપી કેટલો ઊડો અભ્યાસ કર્યો છે આયુર્વેદ શાસ્ત્ર ત્રિદોષ ઉપર જ અવલબી રહ્યુ છે, તથા 'तिलेषु तैलम् इव આયુર્વેદ ચિકિત્સા તથા નિદાનમા દોષોનું વ્યાપકત્વ છે એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ તો નહિ જ ગણાય દોષ દુષિત થયા ઉપર જ આપણે રોગીના રોગનુ નિદાન કરી તેના માટે યોગ્ય ઔષધોપચાર આપવાનો વિચાર કરી શકીએ છીએ

તો આ એક અગત્યના અગ વિષે શાસ્ત્રમા જે કાઇ પૃથક પૃથક સ્થાને લખાયુ છે તે સર્વ યથા લાભ એકસ્થાને સમુચ્ચયમા ગોઠવવા પ્રયત્ન કરવો તે જરૂર અસ્થાને તો નહિ જ ગણાય

અનેક અસાધ્ય રોગોનું મૂળ અને જે સર્વ દોષોનો પ્રધાન પ્રેરક છે એવા વાત દોષ ઉપર આપણે પ્રથમ વિચાર કરીએ

વાતનું પ્રાધાન્ય —

पित्त पङ्गु कफ पङ्गु पङ्गवो मलधातव ।
वायुना यत्र नीयते तत्र वर्षन्ति मेघवत् ॥

પિત્ત દોષ પાંગળો છે, કફ પણ પાંગળો છે અને મળ તથા ધાતુઓ પણ પાંગળા છે વાયુ જ્યાં તેમને લઈ જાય છે ત્યાં તેઓ મેઘની જેમ વરસે છે આ શ્લોક ઉપરથી વાત દોષનું બીજા બન્ને દોષો ઉપર પ્રાધાન્ય નક્કી થાય છે અને છે પણ તેમજ કફ અને પિત્ત દોષથી થતા વ્યાધિઓનુ શમન થતા બહુ સમય જતો નથી, જ્યારે વાત વ્યાધિનુ શમન થવું ક્યારે બને તે કહેવું અસંભવિત છે વાત વ્યાધિકષ્ટ સાધ્ય છે, અને જો તેની પૂરતી સાવચેતી રાખવામા ન આવે તો તેને અસાધ્યતામા પરિણામ પામતા વાર લાગતી નથી વળી પિત્ત અને કફના વ્યાધિઓ જો ઉગ્રસ્થિતિમા હોય તો કષ્ટસાધ્ય થાય છે છતા ચિકિત્સકોને તે રોગ માટે બહુ દહેશત રહેતી નથી, પણ સારૂ ઔષધ આપી જરૂર સુધારી શકવાની હિંમત રહે છે, જ્યારે વાતવ્યાધિ ક્યારે શમન પામશે તે કહેવું અશક્ય છે તો આ ત્રણે દોષોમા વિશિષ્ટ પાઠ ભજવતા વાત દોષને આપણે ચર્ચવામા પ્રથમ સ્થાન આપીએ

વાત સ્વરૂપ —

दोषधातुमलादीना नेता शीघ्रसमीरण ।
रजोगुणमय सूक्ष्मो रूक्ष शीतो लघुश्चल ॥

દોષ ધાતુ તથા મળ વિગેરેને પ્રવર્તાવનાર વાયુ છે વાયુ રજોગુણી છે સૂક્ષ્મ છે, રૂક્ષ છે ઠંડો, હલકો અને ચચળ છે ત્રણે દોષોમા વાયુ સુક્ષ્મ અને અતીન્દ્રિય છે અપ્રત્યક્ષ છે તે આંખોથી જોઇ શકાતો નથી પણ તેની ક્રિયા માત્રથીજ તેનુ અનુમાન કરવું શકય છે, તેથી વાયુ અનુમેય છે જ્યારે પિત્ત અને કફ આપણા શરીરમા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બન્ને સ્વરૂપમા પ્રવર્તે છે, વિદ્યમાન છે ત્યારે વાયુ સૂક્ષ્મ સ્થિતિમા આખા શરીરમા વ્યાપેલો છે, તેનુ સ્થૂલ સ્વરૂપ કોઈ સ્થાન ઉપર હજુ સુધી જણાયું નથી

આ પ્રમાણે સુક્ષ્મપણાને અંગે વાયુ દેહમા અગત્યનો પાઠ ભજવે છે તેથી આપણા શાસ્ત્રકારો જણાવે છે કે —

वायु रायु बल वायु र्वायु र्धातु शरीरीणाम् ।
वायुर्विश्वमिद सर्वं प्रभुर्वायुश्च कीर्तित ॥

દેહનુ જીવન વાયુ છે શરીર ધારીઓનુ ધાતુ (વીર્ય) પણ વાયુ જ છે અખિલ વિશ્વ વાયુમય જ છે, વાયુ સર્વનો પ્રભુ છે કારણ કે જ્યા સુધી

પ્રાણી માનના ખોળીયામા શ્વાસની ગતિ છે ત્યા સુધી જીવન તત્ત્વ છે પરતુ શ્વાસ વિરામ પામતા જ જીવનનો પણ અન્તકાળ સમજવો

પ્રકૃતિસ્થ વાતના કર્મ —

उत्साहो च्छ्वासनि श्वासचेष्टा धातुगति समा ।
समा मोक्षो गतिमता वायो कर्माऽविकारजम् ॥

(સિદ્ધાન્ત નિદાન)

उत्साहोच्छ्वासनि श्वास चेष्टवेगप्रवर्तनै ।
सम्यग्गत्वा च धातूना इन्द्रियाणा च पाटवै ॥
अनुगृहणाति अविकृत हृदयेन्द्रियचित्तधृक् ॥

(ભાવપ્રકાશ ભા ૫)

प्रस्पन्दनोद्वहनपूरण विवेकधारणलक्षण वायु । (સુશ્રુત)

ઉત્સાહ, શ્વાસ લેવો અને બહાર કાઢવો વિગેરે (સુશ્રુત) ક્રિયા સમપણે ચાલતી હોય, શરીરની ચેષ્ટા પણ જેવી રીતે થવી ઘટે તેમ થતી હોય, મોક્ષપણ યોગ્ય સમયે થતો હોય ત્યારે વાયુ અવિકારી અવસ્થામા છે એમ જાણવુ

ઉત્સાહ, શ્વાસ, નિશ્વાસ, હલન ચલન, મળનુ નીકળવું, ધાતુઓની સમાનગતિ, સવ ઇન્દ્રિયોની પટુતા વિગેરે ક્રિયા ધાતુઓથી વાયુ શરીરમા પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામા છે એમ જાણવુ અગોનુ ચલન, ઉદ્વહન, પૂરણ વિવેક વસ્તુને ધારણ કરવી વિગેરે પ્રકૃતિસ્થ વાતના જ લક્ષણ છે પ્રકૃતિસ્થ વાયુ હૃદય ઇન્દ્રિયોને ચિત્તને ઉત્સાહ પ્રેરી તેમના કાર્યમા યોગ્ય રીતે આનદથી પ્રવર્તાવે છે

વાતદોષના ગુણ —

रजोगुणमय सूक्ष्म शीतो रूक्षो लघु चल ।
खरो मृदु योगवाही सयोगादुभयार्थ कृत् ॥
दाहकृत् तेजसायुक्त शीतकृत्सोमसंश्रयात् ।
विभाग करणात् वायु प्रधान दोषसंज्ञदे ॥ (ભાવપ્રકાશ ભા ૧)
पवनस्तेषुबलवान् विभागकरणात्मत ।
रजोगुणमय सूक्ष्म शीतो रूक्षो लघुश्चल ॥

(શાર્ગધર સહિતા)

વાતદોષમા રજોગુણ પ્રાધાન્ય છે વાયુ સુક્ષ્મ છે અતિન્દ્રિય છે ઠડો છે રૂક્ષ છે હલકો છે તથા ગચળ છે ગુણમા ખરો છે ને મૃદુ છે વાયુ

યોગવાહી પણ છે યોગવાહીપણાને લીધે તે જે સાથે ભળે છે તે પદાર્થના ગુણનો આશ્રય કરે છે પિત્ત સાથે ભળતા વાતદોષ દાહ કરે છે કફના આશ્રયે રહી તેનો તે વાતદોષ ઠંડી પ્રકટાવે છે વાયુ વિભાગ કરનાર પણ છે બીજા દોષોને ભિન્ન કરી નાખે છે, તેને લીધે વાતદોષને દોષોમા પ્રધાન ગણ્યો છે શાઙર્ગધર સહિતામા પણ એકશ્લોકમા ઉપલા અર્થનુ જ પ્રતિપાદન કર્યુ છે

વાત સ્થાનાનિ —

पक्वाशयकटीसक्थिश्रोतोऽस्थिस्पर्शनेंद्रियम् ।
स्थान वातस्य तत्रापि पक्वाधान विशेषत ॥ (ભાવપ્રકાશ)
मलाशये चरत्कोष्टे वह्निस्थाने तथा हृदि ।
कण्ठ सर्वांगदेशेषु वायु पञ्च प्रकारत ॥ (શાઙર્ગધર)[1]

बस्ति पुरीषाधान कटि सक्थिनी पादावस्थिनो च वातस्थानानि ।
तत्रापि पक्वाशय विशेषेण वातस्थानम् ॥

(चरक सूत्र अ २०)

વાતદોષ પકવાશય, કેડ, સાથળ સ્રોતો, અસ્થિ અને સ્પર્શેંદ્રિયોમા રહેલો છે પેડુ, મલાશય, કેડ વિગેરે સ્થાનોમા પકવાશય અને વાતદોષનુ મુખ્ય સ્થાન છે આખા દેહમા વાતદોષ વ્યાપક છે પણ પકવાશયમા તે વિશેષે કરીને રહેલો છે આ તો આપણે વાત દોષ ઉપર સામાન્ય ચર્ચા કરી હવે વાત કેટલા પ્રકારના છે, કયા કયા સ્થાનમા કયા પ્રકારનો વાત રહેલો છે, તથા તે ત્યા શુ શુ કાર્ય કરે છે વિગેરે બાબતો ઉપર હવે વિચાર કરીશુ

વાતના પ્રકાર અને સ્થાન —

उदानस्तदनु प्राण समानोऽपान एव च ।
व्यान श्चेतानि नामानि वायो स्थान प्रभेदत ॥
कण्ठ हृदि तथा धस्तात् कोष्ठ वह्ने मलाशये ।
सकलेऽपि शरीरेऽसौ क्रमेण पवनो वसेत् ॥ (ભાવપ્રકાશ)
हृदि प्राणो गुदेऽपान समानो नाभिसस्थित ।
उदान कठदेशस्थो व्यान सर्वशरीरग ॥ (શાઙર્ગધર)

[1]આયુર્વેદ શાસ્ત્રકારોએ વાયુના પાચ પ્રકાર વર્ણવ્યા છે અને તે પ્રમાણે તેમનાં સ્થાન પણ નક્કી કર્યા છે પ્રાણવાયુ, અપાનવાયુ, વ્યાનવાયુ, ઉદાન વાયુ અને સમાનવાયુ આ વાતદોષના પાચ પ્રકારના જુદા જુદા નામ છે

હૃદય (ઉર) એ પ્રાણવાયુનુ સ્થાન છે અપાનવાયુ ગુદા (મલાશય)મા રહેલો છે, નાભિ એ સમાન વાયુનુ સ્થાન છે, ક દેશમા ઉદાનવાયુ રહેલો છે, અને વ્યાનવાયુ આખા શરીરમા વ્યાપક છે આ પ્રમાણે પાચે પ્રકારના વાયુ પોતપોતાના સ્થાનમા રહી પોતાનુ કાય કરી રહ્યા છે દરેક પ્રકારનો વાયુ પોતાના મુકરર સ્થાનમા રહી શુ કાય ક છે તે ઉપર હવે આપણે જરા નજર નાખીએ

ઉદાનવાયુનુ કર્મ —

उदानो नाम यस्त्वृध्व मुपैति पवनात्तम ।
तेन भाषितगीतादिप्रवृत्ति कुपितस्तुस ।
ऊध्वजत्रुगता रोगा करोति स विशेषत ॥ (ભાવપ્રકાશ)

स्पन्यत्यधर वक्तु गात्रनेत्रप्रकापन ।
उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुत ॥

ઉદાનવાયુ કે જે કઠ દેશમા રહેલો છે તે ત્યા રહી બોલવુ, ગીતગાવા વિગેરે ક્રિયાની અવિકૃત અવસ્થામા પ્રવૃત્તિ કરે છે ઉદાનવાયુ પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામા હોય તો આપણે સારી રીતે બોલી શકીએ, ગાઈ શકીએ અને વાતચિત કરી શકીએ આપણા કઠનો અવાજ ઘટડી જેવો નીકળે પણ જ્યારે આ ઉદાનવાયુ પ્રકોપ પામે એટલે કે વિકાર પામે ત્યારે હાસડી ઉપરના રોગોનો તે ઉપદ્રવ કરે છે ઉદાનવાયુ બગડતા-વિકાર પામતા આખો દુખવી ગરી બેસી જવુ ગળાનુ બળવુ તથા બીજા પણ મોઢાના ઉપદ્રવો, નાકના કાનના અને માથાના ઉપદ્રવોયે તે ઉત્પન્ન કરે છે

પ્રાણવાયુનુ કર્મ —

योवायु प्राणनामा सौ मुख गच्छति देहधृक ।
सोऽन्न प्रवशयत्यन्त प्राणाश्चाप्यत्रलम्बते ।
प्रायश कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिका गदान् ॥ (ભાવપ્રકાશ)

પ્રાણ નામનો વાયુ મુખ, ફેફસા અને હૃદય (ઉર) મા રહેલો છે જે વાયુ આપણે મુખદ્વારા શરીરમા ઉતારીએ છીએ અને જે વાયુને લીધે જ આપણા શરીરમા શ્વાસોશ્વાસ ચાલે છે તેજ પ્રાણવાયુ છે તે વાયુ મુખ કે નાકદ્વારા ફેફસામા થઈ હૃદયમા આવે છે પ્રાણવાયુને લીધે જ દેહમા જીવનની હયાતી છે જો આ પ્રાણવાયુ પ્રકોપ પામે એટલે તેમા કાઈ પણ વિકાર થાય તો તે હેડકી, શ્વાસ, દમ વિગેરે રોગોને શરીરમા જન્મ આપે છે

સમાન વાયુના કર્મ —

आमपक्वाशयचर समानो वह्निसगत ।
सोऽन्न पचति त जाश्च विशपान्विवनक्ति हि ।
सदुष्टो वह्निमाद्यातीसारगु मा करोति च ॥

આમાશય અને પકવાશય એ સમાન વાયુનુ સ્થાન છે તે પકવાશયમા રહી જઠરાગ્નિ સાથે ભળી અન્નને પચાવે છે અન્નને પચાવી તેમા રહેલા રસ મળ ને મૂત્રને જુદા પાડે છે જ્યારે સમાન વાયુ પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામા હોય ત્યારે તે આ પ્રમાણે અનને પચાવી રસ અને મળ મૂત્ર જુદા પાડે છે પરતુ જ્યારે સમાન વાયુ વિકાર પામે ત્યારે જઠરાગ્નિને મદ કરે છે, અગ્નિસાદ અગ્નિ માદ્યને ગોળો વિગેરે રોગોની ઉત્પત્તિ કરે છે

અપાન વાયુના કર્મ —

पक्वाशयस्थोऽपान काले कर्षति चाप्ययम् ।
समीरण शकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्तवा यध ।
क्रुद्धस्तु कुरुत रोगान्घोरा बस्तिगुदाश्रयान्
शुक्रदोषप्रमेहा च व्यानापानप्रकोपवान् ॥

પકવાશય એટલે કે મોટા આતરમા અપાન વાયુ સમાન વાયુથી છૂટા પડેલા મળ મૂત્ર તથા શુક્ર આર્તવ વિગેરેને ખેંચી નીચે ગુદાદ્વાર કે પેડુ તરફ યોગ્યસ્થાને ઘસડી જવાનું કાર્ય કરે છે આ વાયુ જ્યારે પ્રકોપ અથવા વિકાર પામે ત્યારે પેડુ તથા ગુદાથી થતા દરેક રોગોનો ઉપદ્રવ કરે છે જેવા કે પથરી, ભગદર વિગેરે ભયકર રોગો થવા પામે છે તથા વ્યાન અને અપાન બન્ને સાથે પ્રકોપ પામતા શુક્રદોષ તથા પ્રમેહ વિગેરે રૂપી રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે

વ્યાન વાયુના કર્મ —

कृत्स्नदेहचरो व्यानो रससंवाहनोद्यत ।
स्वेदाऽसृक्स्रावणश्चापि पचधा चेष्टय यपि ॥
प्राय सर्वा क्रिया तस्मि प्रतिबद्धा शरीरिणाम् ।
प्रस्पंदन चोद्वहन पूरण चविरेचनम् ।
धारण चति पचैता चेष्टा प्रोक्ता नमस्वत ॥
क्रुद्ध सकुरुत रोगा प्रायश सर्वदेहगान् ।
युगपत्कुपिता एत देह भि द्युयसशयम् ॥

વ્યાન વાયુ આખા દેહમા ફરે છે તે અન્નમાથી બનેલા રસને શરીરમા વહન કરે છે, એટલે રસનું રસાભિસરણમા મદદ કરનાર છે-પ્રેરક છે પરસેવો તથા રક્તનું સ્રવણ વ્યાન વાયુ જ કરે છે ખાસ કરીને પાચ પ્રકારની ક્રિયા વ્યાન વાયુ શરીરમા કરે છે ગતિ, અપક્ષેપણ, ઉત્ક્ષેપણ, ઉન્મેષ અને નિમેષ આ પાચ ક્રિયા વ્યાનવાયુની છે મનુષ્યોના શરીરની સર્વ ક્રિયા આ પાચ ક્રિયાઓમા જ સમાયેલી છે આ પાચ ક્રિયાઓથી વ્યાન વાયુ પ્રસ્પદન, ઉદ્દહન, પુરણ, રેચન, અને ધારણ આવી પાચ ચેષ્ટાઓને પ્રવર્તાવે છે વ્યાન વાયુથી આખો ખોલવી, બધ કરવી, અગોનુ હલન ચલન, બેસવું ઉઠવું અટકવું, ને ધારણ કરવું વિગેરે ક્રિયાઓ થાય છે આ વ્યાન વાયુ જ્યારે પ્રકોપ પામે છે એટલે કે દુષિત થાય છે ત્યા શરીરમા થતા સર્વ દરદોનો તે ઉપદ્રવ કરે છે જેવા કે જ્વર, અતીસાર, રક્તપિત્ત વિગેરે રોગોને ઉભા કરે છે જો આ દોષો એકી સાથે એકજ સમયે પ્રકોપ પામે તો શરીરને પચત્વ દશાને પ્રાપ્ત થતા જરા પણ વખત લાગતો નથી

આપણે દરેક પ્રકારના વાયુ કયા સ્થાનમા છે, પોતાના સ્થાનમા રહી પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામા તે શું કામ કરે છે, અને તેની દુષ્ટિ થતા તે કેવા ઉપદ્રવો ઉભા કરે છે તેની ટુકાણમા વાત કરી આપણે હવે વાતદોષ વૃદ્ધિ પામે તો શું થાય, ક્યારે પ્રકોપ પામે અને શુ ઉપદ્રવ પેદા થાય વિગેરે બાબતો ઉપર વિચાર કરીએ

વૃદ્ધિ ગત વાતના લક્ષણ —

वातवृद्धौ परुषता त्वच कार्श्यं च कृष्णता ।
गात्राणा स्फुरन चोष्णकामिता चाल्पनिद्रता ।
बलाल्पत्व तथा गाढवर्चस्त्व चैवमादि च ॥

(સિદ્ધાન્તનિદાન)

વાતદોષ જ્યારે વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે તે દેહમા પરુષતા ઉત્પન્ન કરે છે શરીરની ત્વચા કાળી થાય છે, અગો ફાટવા માડે છે, શરીરને ઉષ્ણતાની ઇચ્છા થાય છે ઊંઘ ઓછી આવે છે, બળની હાનિ થાય છે, ઝાડો કઠણ ઉતરે છે અને પરાણે ઉતરે છે, તથા ઉટી વિગેરે ઉપદ્રવો થવા પામે છે

વાત પ્રકોપનુ કારણ —

व्यायामादपतर्पणात्प्रपतना द्भङ्गात्क्षयाज्जागरात्
वेगाना च विधारणादतिशुच शैत्यादतित्रासत ।
रूक्षक्षामकषायतिक्त कटुकैभि प्रकोप व्रजत्
वायुर्वारिधरागमे परिणत चान्ने पराह्णेऽपिच ॥

ખૂબ વ્યાયામ કરવાથી, અતિ ઉપવાસથી પડી જવાથી, હાડકુ ભાગવાથી, ક્ષયથી, જાગરણ કરવાથી, મળમૂત્રના વેગને રોકવાથી, અતિ પવિત્રતા રાખવાથી, ઠંડી, અતિ સેવન કરવાથી, રુક્ષ ક્ષોભ કરે તેવા, કષાય ને તીખા પદાર્થો જમવાથી, વાદળા ચઢી આવતા હોય તેવી ઋતુમા એટલે કે ચોમાસું બેસતા તથા શિયાળામા, જમ્યા હોઈએ તે પચી જાય ત્યારે દિવસના અને રાતના પ્રથમ ભાગમા વાતદોષ હમેશા પ્રકોપ પામે છે, વાત દોષનું જોર વધે છે

વાત પ્રકોપથી થતા ઉપદ્રવો —

आध्मानस्तम्भरौक्ष्यस्फुटनविमथनक्षोभकम्पप्रतोदा
कण्ठध्वंसावसादौ श्रमकविलपनं स्रंसशूलप्रभेदाः ।
पारुष्यं कर्णनादो विषमपरिणतिर्भ्रंशदृष्टिप्रमोहा
विस्पन्दोद्वेष्टनानि ग्लपनमशयनं ताडनं पीडनं च ॥
नामोन्नामौ विषादो भ्रमपरिपतनं जृम्भणं रोमहर्षो,
विक्षेपाक्षेपशोषग्रहणं शुषिरताच्छेदनं वेष्टनं च ।
वर्णे श्यावोऽरुणो वा तृडपिच महतीस्वापपि क्रेषसङ्गा
विद्या कर्माण्यमूनिप्रकुपितमरुतः स्यात्कषायोरसश्च ॥ (માધવનિદાન)

पारुष्यसंकोचनतोदशूल ।
यावभङ्गान्यथचेष्टभावान् ।
सुप्त शीत खरत्वशोषान् ।
कर्माणि वायोः प्रवदन्तितज्ज्ञा ॥ (યોગરત્નાકર)

આધ્માન સ્તંભ રુક્ષતા અંગોનુ ફાટવું વિમથન, ક્ષોભ, કમ્પ, તોદ (સોય ભોંકયા જેવી પીડા) કંઠ બેસી જાય, ગળુ બળે, અવસાદ શ્રમ, વિલપન સ્રંસ, શૂળ, ભેદ થવા (અંગોનુ તુટવું) પરૂષતા, કર્ણનાદ (કાનમા અવાજ થાય તે) અને વિષમ રીતે પચે ભ્રંશ (આખ ઉઘાડી ન શકાય તે) મૂર્છા વિસ્પંદ ઉદ્વેષ્ટન, ગ્લપન (હાડકા ગળી ગયા હોય તેવો ભાસ થાય તે) ઊંઘ ન આવવી, પછાડા ખાવી, પીડાવુ નામોન્નામ, વિષાદ ભ્રમ પડી જવુ તે, બગાસા આવવા રૂવાડા ઉભા થવા શરીર ફેંકવુ તથા ખેંચાવું, શોષ થવો, સાધા જકડાઈ જવા, શીતતા અંગોનુ છેદન અને વેષ્ટન વર્ણ કાળો થવો, અથવા લાલ થવો તે, પાણીનો ખૂબ જ તરસ લાગે, આ સર્વ ઉપદ્રવો જ્યારે વાત દોષ પ્રકોપ પામે છે ત્યારે થવા પામે છે તથા કષાય રસના ખૂબ સેવનથી પણ વાયુ પ્રકોપ થવા પામે છે

(અપૂર્ણ)

રાજયક્ષ્મા (ક્ષય)

(લેખક —વૈદ્ય જગજીવન પ્રેમજી ગજગુરૂ)

(ગતાંકથી ચાલુ)

(૪) અરડુસીના પાનનો રસ, અથવા પુટપાક, મધ નાખીને પીવાનુ શરૂ રાખવુ

(૫) સોનાનો વરખ ૧ રતિ, માખણ મધ, તથા સાકર સાથે ચાટવા અથવા સિતોપલાદિમા મેળવીને તે વસ્તુઓ સાથે ચાટવો

(૬) માલિનીવસંત એકની અથવા સિતોપલાદી અને જેઠીમધનુ ચૂર્ણ મેળવીને દુધમા કે ઘી તથા મધમા ચાટવી

(૭) સુવર્ણમાલીનીવસંત ક્ષય રોગનો સારો ઉપાય છે અને તે દરદીના દોષ પ્રમાણે લીંડી પીપરના ચૂર્ણમા, સીતોપલાદિમા અથવા લવંગાદિ ચૂર્ણમા મેળવી ઘી, મધ, માખણમા ચાટવી

(૮) અશ્વગંધાદી ચૂર્ણ, દ્રાક્ષાદીચૂર્ણ, કર્પૂરાદીચૂર્ણ કે એલાદીચૂર્ણ એમાથી કોઇ પણ એક મધ તથા ઘીમા ચાટવુ

(૯) એલાદીગુટીકા આપવી

(૧૦) ઇક્ષ્વાદીમોદક આપવા

(૧૧) ક્ષયથી ઉલટી થાય તો તે ઉપર લાખનુ સારૂ બારીક ચૂર્ણ મધ, દુધ તથા ઘી એકઠા કરી આપવુ

(૧૨) અગસ્ત્યહરીતકી પણ ઉત્તમ છે આ અવલેહમાથી રોગીએ દરરોજ બે હરડે લેવી

(૧૩) બળદાણા, ભોયકહોળુ, સિવણ કાટાનેવલી અને સાટોડીને વાટી દુધ તથા મધ સાથે પાવુ એટલે છાતીના ફેફસાને તંદુરસ્ત બનાવે છે

(૧૪) આમોદ, ગળો, શતાવરી, દશમુળ, બળદાણા, ગંગેટી, પુષ્કરમુળ, અને અતિબલા (ખપાટ)નુ ચૂર્ણ આપવુ અને પથ્યને માટે દુગ્ધાદી આપવુ

(૧૫) કોળાના ગરનો રસ લઈ તેમા બે તોલા લાખનુ ચૂર્ણ નાખી આપવો એટલે રક્તક્ષયનો નાશ થાય છે

(૧૬) ભાવપ્રકાશમા ભાવમિશ્રજી જણાવે છે કે બકરીનુ માસ ખાવુ બકરીનુ દુધ પીવુ સુઠ મેળવીને બકરીનુ ઘી ખાવું બકરીઓની સાનિધ્યમા વસવું, એટલે તેની વચ્ચે રહેવુ, સુવુ, બકરીઓ તેમજ હરિણોને પથારીની આસપાસ બાધવા તેની લીંડી તથા મુત્રની વાસ લેવી તેની લીંડીનો તાપ લેવો એ ક્ષયરોગીને નિરોગી કર્યા બરાબર છે

(૧૭) ખભા અને પાસળીઓમા દર્દ જણાય તો શતાવરી, ક્ષિરકાકોલી,

ગ ધતૃણુ, જેઠીમધ અને ઘી એ બધાને મેળવીને ગરમ કરીને તેનો લેપ દર્દ સ્થાનો પર કરવો અથવા ગુગળ, મફદ ચદન, દેવદારૂ, નાગકેસર અને ઘી એ બધાને પોસીને ગરમ કરીને સહન થઈ શક તેટલો ગરમ લેપ દદ સ્થાન પર કરવો

(૧૮) લોહીની ઉલટી થતી હોય તો લાક્ષનો રસ બે તોલા અને મધ છ માસા મેળવીને પીવરાવી દેવુ (પીપરની લાખનો સ્વરસ ઉત્તમ છે)

(૧૯) અર્જુનની છાલ, કોચાને દુધમા ઉકાળી પછી તેમા મધ, ઘી અથવા સાકર મેળવી પીવાથી રાજયક્ષ્મા અથવા ખાસીની વ્યાધી નાશ પામે છે

(૨૦) મધ સુવર્ણ માક્ષિકભસ્મ, ઘી અને હરડે એ બધાને મેળવીને સેવન કરવાથી અને પથ્ય પાલન કરવાથી ઉગ્ર રાજયક્ષ્માથી પીડાતો દરદી પણ નિરાગી બને છે

(૨૧) બકરાના માસરસમા પીપર, જવ, કળથી, સુઠ, દાડમ, આમળા અને ઘી મેળવીને પીવાથી પીનસ શ્વાસ ખાસી, સ્વરભગ, શીરનુ દદ, અરૂચી ખભાનુ દર્દ એ સઘળા રોગ નાશ પામે છે

(૨૨) વાદરાના માસને સુકાવીને પીસીને એ સુકવેલ માસના ચૂર્ણને દુધ સાથે પીવાથી યક્ષ્મા નાશ પામે છે અથવા તો વાદરાનુ માસ, બકરીના દુધમા લેવાથી પણ ફાયદો થાય છે તેમજ દશમુળ ખજૂરી અને રાસ્નાનો કાઢો પણ ક્ષય રોગને દુર કરે છે

(૨૩) ચવ્ય સુઠ મરી પીપર અને વાવડીંગ એ બધાનુ ચૂર્ણ કરીને ઘી તથા મધ સાથે ચાટવાથી ક્ષય રોગ અવશ્ય નાશ પામે છે

(૨૪) ત્રીકટુ, ત્રિફળા શતાવરી, ખરેટી એ બધાને પીસીને તેના ચૂર્ણમા લોહભસ્મ મેળવીને સેવન કરવાથી અત્યત ઉગ્ર યક્ષ્મા રોગ નાશ પામે છે

(૨૫) પારેવા કે કબુતરોના માસને તડકામા સુકવીને તેનો ચુરો મધ તથા ઘીમા મેળવીને ચાટવાથી ક્ષયકર યક્ષ્મા નાશ પામે છે અથવા તો કબુતરનુ માસ બકરીના દુધની સાથે ખાવાથી પણ ક્ષય નાશ પામે છે

(૨૬) સાકર ઘી અને મધ મેળવીને ચાટવાથી પણ ક્ષય દુર થાય છે

(૨૭) દિવસમા થોડી થોડી વખતે દ્રાક્ષ, મહુડા અને મધુનો આસવ પીવાથી ક્ષયનો નાશ થાય છે

(૨૮) બકરીનુ ઘી, બકરીના દુધમા પકવીને તેમા પીપર તથા ગોળ મેળવીને સેવન કરવાથી ભૂખ લાગે છે અને ખાસી તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે

(૨૯) ક્ષયવાળાના શરીરમા જ્યારે તાવ ચઢેલો રહેતો હોય, હાથ પગના તળીયા બળતા હોય, કમજોરી બહુ હોય ત્યારે ઉપર જણાવેલ લાક્ષાદિ તૈલનો માલીસ કરવાથી ઘણો જ ફાયદો થાય છે

(૩૦) તગર, કઠ, જેઠીમધ અને દેવદાર એ બધાને પીસી ઘીમા નાખીને પીઠ પાસળીઓ ખભા અને છાતી પર લેપ કરવાથી એ દર્દ દુર થાય છે

(ઉર ક્ષતક્ષયની ચિકિત્સામા જણાવેલા ૧૯ અને ૨૦ નબરના ઔષધો ક્ષયને માટે પણ એટલા જ અગત્યના છે)

ઉપર જણાવેલા અવલેહો, અરીષ્ટો, પુટપાકો, લેહો, ચૂર્ણો, ભસ્મો, આસવો, તૈલો, રસો, ફાટો, મોદકો, ઘૃતો વગેરે કેવી રીતે બનાવવા તે સવ વૈદકના સર્વ મહૂગ્રથોમા જણાવેલુ છે તેમા શારગધર સહિતા અને ચિકિત્સા ચદ્રોદયમા બનાવવાની જે રીતો આપી છે તે સર્વ સાધારણ વૈદ્યો માટે જરૂરની છે તેમજ પોતાના પાકટ અનુભવના પ્રમાણમા દરેક વૈદ્ય તેમા થોડા ઝાઝો ફેરફાર કરીને દવાઓ બનાવી શકે છે દરદીઓએ લેભાગુ ખાર્મસીમાથી નામ વાચીને ગમે તેવી દવા ન લેતા અનુભવી વૈદ્યોની સલાહ પ્રમાણેની પેટ ટ દવાઓ લેવાની જરૂર હોય તો લેવી ક્ષયવાળા દરદીઓને માટે પથ્યાપથ્ય શુ હોવુ જોઈએ એ લખી આ રાજયક્ષ્મા સબધની ટુકી નોધ બધ કરીશ

૭ પથ્યાપથ્ય

પથ્ય—બકરા, વાદરા કે કબુતરોનુ મસ કે માસરસ દુધ, ઘી, મધ, મગ, સાઠીચોખા, ઘઉં, જવ, લાલ ચોખા, માખણ, સૂર્યના તેજ કિરણોમા કે ચદ્રના શિતળ કિરણોમા તૈયાર કરેલો લેહ, કાચા માસનો સુરો, મીઠા રસો, કેળાનો પાકો ગર, પાકી કેરી, આમળા, ખજુર, સીધાલુણ, ગાય કે ભેસનુ ઘી, તાજા ફળો, કસ્તુરી, કપુર, સફેદ ચદન, સૌગધિક વસ્તુઓનો લેપ અને હવન, સ્નાન, ઉત્તમ વસ્ત્રાભૂષણ, જળક્રીડા, પ્રિય હોય એવી પ્રાકૃતિક વસ્તુઓનુ દર્શન, પુલોથી શણગારેલા મડપોમા બેસવુ, સુવુ, વસવુ અને પુલોની માળાઓ પહેરવી, કોમળ સુગધિત હવા, મર્યાદામાં ગાવુ, ચદ્રમાના શિતળ કિરણોમા વિહાર, મનોહર સ્ત્રીનું દર્શન, અખડ બ્રહ્મચર્ય, દાન પૂણ્ય અને મનને આનદમા રાખવુ એ સઘળુ ક્ષયરોગીને માટે પથ્ય છે, ચદનાદી તૈલ અથવા લાક્ષાદી તૈલનુ માલીસ કરવુ બની શકે તો શીતળ કાળમા ગરમ પાણીથી અને ગરમીમા શિતળ પાણીથી સ્નાન, સવાર સાજ બહાર ખુલી હવામા ફરવા જવું એ સઘળુ પથ્ય છે, તેમજ પ્રાતઃકાળમા ઉઠી મળમુત્રનો ત્યાગ કરી મન પ્રસન્ન રાખી બની શકે તો સ્નાન, ધ્યાન, ઈશ્વર પ્રાથના વગેરે કરવા દીવસે સુવુ નહીં, રાત્રીએ જાગવુ નહીં એ ક્ષયરોગી માટે પાળવાનુ સામાન્ય પથ્ય છે

અપથ્ય—ક્ષયવાળાએ દિવસે સૂર્યના તડકામા બેસવુ, રાત્રીએ જાગવું, ઘોડા આદિ વાહનોમા સવારી કરવી, વધારે પડતુ ગાવુ, બજાવવું, નાચવું, જોરથી ચીડાઈ જવું કે ક્રોધ કરવો, સ્ત્રીસગ કરવો, વધારે પડતુ પૈદલ ચાલવુ, કસરત કરવી, હુક્કો, સીગારેટ વિગેરે પીવા, મળમૂત્રાદી વેગોને રોકવા, દહીં, લાલ મરચા વધારે પ્રમાણમા ખાવા, મિષ્ટાન્ન, મૂળા આલુ અડદ વિગેરે અહિત પદાર્થોનુ સેવન કરવુ તેમજ કામોત્તેજક પદાર્થોનુ સેવન કરવું વિગેરે વિગેરે ક્ષયરોગીને માટે અપથ્ય છે

(૧૮) નીચેની વિલાયતી દવાઓ પણ ઉરક્ષત ક્ષયને રોકવાને શક્તિશાળી મનાયેલ છે

(૧) ડાઈ લ્યુટ સલ્ફુરિક એસિડ	ડ્રામ ૨
ટીંકચર જીંજર	ડ્રામ ૧
પાણી	ઔંસ ૮

માત્રા એક ઔંસ રોજ ત્રણચાર કલાકે પીવાથી ફેફસાના રક્તસ્રાવને બંધ કરે છે દવા પી મોં સાફ કરી નાખવું

(૨) એસીટેટ ઓફ લેડ	ગ્રેન ૩
ટીંકચર ઓપીયમ	ટીપા ૫
ઈન્ફ્યુઝન ડવોટર	ઔંસ ૧॥

માત્રા એક ઔંસ (અઢી તોલા) દર ત્રણ કલાકે પીવું ફેફસામાથી પડતા લોહીને અટકાવવા માટે આપી શકાય છે

(૩) ડાઈ લ્યુટ સલ્ફ્યુરીક એસિડ	ટીપા ૧૫
ટીંકચર ઓપીયમ	ટીપા ૮
પાણી	ઔંસ ૧

ઉપરનુ મિશ્રણ એકી વખતે પી જવાનુ રોજ ત્રણચાર વખત આ પ્રમાણે પીવાથી ફેફસાનો રક્તસ્રાવ મટે છે

(૪) ગેલીકએસીડ	ગ્રેન ૫
પાણી	ઔંસ ૨

ઉપરનુ મિશ્રણ એકીવખતે પીવાનુ એ પ્રમાણે રોજ ત્રણચાર વખત પીવાથી ફેફસાનો રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે

(૫) એસેટેટ ઓફ લેડ	ગ્રેન ૩
એકસ્ટ્રેક્ટ ઓપીયમ	ગ્રેન ½

એની એક ગોળી કરવી, એક એક ગોળી રોજ ત્રણ વખત ખાવી એથી ફેફસાનો રક્તસ્રાવ બંધ થઈ જાય છે

(૧૯) ક્ષય અને ઉરક્ષત ક્ષય બંનેને માટે (૧૯ અને ૨૦ નંબર)ની દવાઓ ડૉ મીચીન જણાવે છે કે લસણ એ ક્ષય તેમજ ઉરક્ષત ક્ષય માટે અકસીર ઇલાજ છે તેમા રહેલુ એ લીલસલ્ફાઇડ તત્વ શરીરના કોઈપણ ભાગમા રહેલા ક્ષયના જંતુઓને મારી નાખે છે અને ક્ષય વડે શરીરની અંદર કે બહાર ફેફસા, હાડકા વિગેરે કોઇપણ અવયવમા થયેલા સડાને લસણ નાબુદ કરે છે ક્ષયના દર માટે અત્યાર સુધી ફક્ત ખાત્રી પૂર્વક એજ દવા માલૂમ પડી છે તેમા વનસ્પતિ વર્ગમા લસણ અને ખનીજ દવાઓમા પારો છે

(૨૦) ક્ષયનાબુદનો એક નવોજ ઈલાજ વિએનાના ડાકટર એલેકઝાંડર સીમકે અલ્ટ્રાવાયોલેટ કિરણોથી કરાતા ઉપચારમા કેટલોક ફેરફાર કરીને

ક્ષય રોગના કીટાણઓને મારી નાખવાની હાલમા એક નવી રીત શરૂ કરી છે તે એવી રીતે કે ફેફસા પર એ અલ્ટ્રાવાયોલેટ કિરણોનો પ્રકાશ થવાથી ક્ષયના જતુઓ મરી જાય છે આ કિરણોના ઉપચા થી એવુ મનાય છે કે તે જો એક સિદ્ધ ઉપાય તરીકે જાહેર થશે તો જગતમા ક્ષયની બીમા રીથી મરણપ્રમાણનો ¼ ભાગ જે એ રોગથી મરે છે તેમા ઘણો સુધારો થઈ માનવસમાજ ઉપર એક પરમ ઉપકારનુ સાધન થઈ પડશે આશા રાખીએ કે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી એ વખત જલદી આવે

(૪) **પથ્યાપથ્ય**—રાજ્યક્ષ્માનુ પથ્યાપથ્ય તે ઉરઃ ક્ષત ક્ષય માટે પણ પણ તેટલુ જ ઉપયોગનુ છે તોપણ કોઇ જલદ, દાહક કે ઉત્તેજક ખાનપાન આ દર્દમા નુકશાન કરે છે ઘઉં, ચોખા, ઘી, માખણ મધ, સાકર, અને એકાદ સાદુ શાક (એટલે કે મીઠુ અથવા સીંધાલુણ અને સારો મસાલો નાખી ઘીમાં વઘારેલુ શાક) ઉત્તમ છે [સપૂણ]

વ્યાઘ્રીહરિતકી અવલેહના અનુભવનુ રમુજી વર્ણન

કાસશ્વાસ લગ્નમીમાસા

(લેખક —જ્યોતિર્વિદ હીરાલાલ ભાઈશકર)

કાસ (ઉધરસ)ના સગા	શ્વાસના સગા
,, ના પિતા—તેલ	, ના પિતા-શિયાળો
,, ની મા-મરચા	,, ની મા—ઠડી
,, ની બેન-૧ ખટાઇ ૨ ખાડ ૩ વાયડી વસ્તુ	ની બેન-૧ શરદી ૨ સમણી
,, ના ભાઇ-૧ કફ ૨ સળેખમ	,, નો ભાઈ—અજીર્ણ

કાસશ્વાસની પ્રબળતાથી કાસશ્વાસના વ્યાધીવાળા આદમીનો પ્રાણ નાભિ તરફ જતા અટકયો કારણકે અપાન પોતાનાં દ્વાર બધ કરી નાભિથી ઉપર આવી નાભિ તરફ આવતા પ્રાણને રોકવા લાગ્યો ત્યારે પ્રાણ ફેફસાની સહાય લેતો ગળામા ગુગળાવા લાગ્યો, પ્રાણે ફરી તપાસ કરી તો હૃદયથી નાભિ સુધીના મધ્ય પ્રદેશમા અજીર્ણ ભાઈના ઉતારામા કાસશ્વાસના લગ્નની સરભરા કરતો અપાનને જોયો પ્રાણને જોતાની સાથે કાસશ્વાસના સગાઓના બળથી અપાને પ્રાણની સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યુ તે વખતે વિચારશીલ પ્રાણ ખરૂ કારણ જાણવા તત્પર થયો અને તેને જણાયુ કે મે આદમીના દેહમા રહી કાસશ્વાસના સગાઓને આશ્રય આપ્યો છે તે ભૂલ કરી છે અને તેના પરિણામે ઉધરસને પોતાનુ પીયર છોડવુ ગમતું નથી અને શ્વાસને ઘરજમાઇ રહેવા ઇચ્છા થઇ છે તેમા અપાનનો આગ્રહ છે

જેથી આદમી હેરાન થાય છે માટે તાત્કાલીક તે વાતનો પ્રતિકાર કરવો જોઇએ એવુ ચિંતવન કરે છે એવામા ધ વતરીની કૃપાથી પ્રાણને પ્રેરણા થઇ કે જડુગુરૂનુ શરણ લેવું કારણ કે જડુનો જ ડો ફરકશે તો આ ઝઘડો પતશે, પ્રાણે પ્રેરણા મુજબ કરી કાસશ્વાસને પોતપોતાના સગાથી વિખુટા પડાવવા તથા અપાનને દ્વાર ખુલ્લા કરવાની ચેતવણી આપવા વિનતિ કરી જેથી તે બનેને જડુ ગુરૂનુ એવું ફરમાન થયુ કે તમારા સગા મારા કહેવા પ્રમાણે માનો અને અપાનની અવળી સલાહથી દૂર રહો

જડુ ગુરૂના શ ણથી મળેલી બનેને સાચી સલાહ

કાસશ્વાસના પિતા—દૂધ

„ ની માતા—ઉની રસોઇ

„ ની બેન—ક્ષુધોત્પાદક હવા

„ ના ભાઈ—૧ નિયમિત ખોરાક ૨ પાચનશક્તિપ્રદાયક ઔષધ

આવી આજ્ઞાને માન આપવાથી અને સાચી સલાહ પ્રમાણે ઉપાય કરવાથી પ્રાણ અપાનનુ યુદ્ધ બધ થયુ એટલે પરિણામે કાસ (ઉધરસ)નો કાશ (મહેનત) મટી અને શ્વાસનો સુવાસ પ્રાણમા થયો તેમજ અપાન નાભિમા સ્થિર રહી પોતાના દ્વાર ખુલ્લા કરવા લાગ્યો પછી આદમીમા આદમી તરીકેની શક્તિ આવી

ચેત તો ચેતાવુ તુ ને રે પામર પ્રાણી એ રાહ)

ઉધરસના લગ્ન આવ્યા શરદીએ તો વધાવ્યા
શ્વાસ ભાઈ ઠીક જાના રે—રાતે જાગ્યા ૧
શીયાળે સાસરે આણુ કરી આવ્યુ ઉદર પાણી
દેતા કરીયાવરમા રે—હાર લઈને ૨
મરભરા અપાને કીધી પ્રાણ શક્તિ હરી લીધી,
ડગ તો ભરાય નહિ રે—કાઢી લઈને ૩
જડુગુરૂ વાજડો ફેરી ગયો પવન ઊડો,
ઉધરસ મોળી પડી રે—શ્વાસજી નાઠા ૪
અપાન નાભિમા વસ્યો; પ્રાણ સર્તોમાહી ધસ્યો
ગુરૂગમ જાણ્યો ત્યારે—સુખે માલ્યા ૫
હવાપાણી કોળીયાકે નકળગ તીર્થ નાકે
સાગર હોઈ દદ નાશે રે—જાતે જોયા ૬
કૃષ્ણ નિર્મળ ધર્મ કાજ ભાવનગર રામરાજ,
સ્થળ આવા પાસે દીસેરે—ગાજે દરીયા ૭

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનુ કે ૟ત અ થી આયુર્વે વિજ્ઞાનનું ૨૧ મુ વર્ષ શરૂ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મ ઓ થી મો નશે તો તેમને અ ઓછે ખર્ચે તરત મળશે

(૨) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહ થનારાને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહ થએના ગણી લઈને ૟ત માસથી જ બધા અ મો ના આપવામા આવ છે

(૩) ગ્રાહકોના સરનામા અધુરા હોય કે ા ા હોય તેમણે પૂરૂ કે સ લેલુ સ નામુ તરત મો ની આપવુ જેથી અ ગેરવ ને ન ર આ ા ાતમા ગ્રાહકની ક્સુર હોવાથી અ પાછો આવશે તો ફરીથી તે અ નુ પાસ્ટેજ ગ્રાહકને શિર ગેરે માટે સરનામુ પૂરૂ તથા સ યુ હોય તો સ લેલુ સરનામ તરત મોકલી આપવુ

(૪) ગ્રાહ થવા સ ધિ કે અ મેળવવા સ ા સવળો પત્રવ્યવહાર **વ્યવસ્થાપ- "આયુર્વે૦ વિજ્ઞાન" આદિત્ય મુદ્રણાલય, ા સ૩ અમ ાા**, એ સરનામે કરવા

(૫) **આ માસિકના લેખકોએ** પોતાના ા મા માસિ મા આવતા લેખો સ ધ બધો પત્રવ્યવહાર **તત્રીને સરનામે** વા

(૬) જાહેર લાયબ્રેરીઓ માટે વાર્ષિ લવાજમ ા ા ૧–૮– ગણવામા આવે છે

(૭) આ માસિ મા છપાતા લેખો માટે તે ત ા ખના લેખકો જવાબ ાર છે

(૮) આ માસિ ના લેખોને અને ર્ડ ફામા યુનિ ા ફ્રમ ની ની ાયનીતિ (policy) ો શો સબધ નથી

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વે વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨-૯૩ એમ ૧૪ વર્ષની જુદી જુદી નગ બાધેલી ફાઈલ ક્ ૩ા ૧-૮-૦ થી મળશે

લખો

પાછળના વર્ષની ફાઈલો માટે ડા નર્મદાશંકર, મુબઈ ૧૪

ચાલુ વર્ષના અકો માટે વ્યવસ્થાપક—આયુર્વે વિજ્ઞાન

કે આદિત્ય મુદ્રણાલય ાયખ—અમ ાા

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓએ અવશ્ય સંગ્રહવા

યોગ્ય આયુર્વેદનો અમુલ્ય ગ્રંથ

પ્રત્યક્ષ શારીર

નો

ગુજરાતી અનુવાદ

[illegible] ૮ [illegible] પાનાનો આ અમૂલ્ય ગ્રંથ આયુર્વેદના [illegible] વિદ્યાર્થીઓ તેમજ વૈદ્યોએ અવશ્ય સંગ્રહવા યોગ્ય છે. [illegible] શારીર [illegible] જ્ઞાન જ [illegible]વિદ્યાનો પાયો છે. મ. મ. કવિરાજ ગણનાથસેન સરસ્વતી એમ. એ. એલ. એમ. એસ. ના સંસ્કૃત પ્રત્યક્ષ શારીરના [illegible] તથા બીજા ભાગનો [illegible] અમરજી પાઠક એમ. બી. બી. એસ. એમ.બી. [illegible] શાસ્ત્રનિર્મિત [illegible] ગુજરાતી ભાષામાં આ [illegible] [illegible]

[illegible] પૂરાના [illegible] પાનાના સચિત્ર પુસ્તકની કિંમત માત્ર ૮-૦-૦

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને [illegible] સ્થાનમાં મળશે.

પ્રકાશકો
વૈદ્ય [illegible] નિર્મળજી આચાર્ય
તથા
વૈદ્ય જીવતરામ શંકરપ્રસાદ
[illegible] મુંબઈ

મળવાના ઠેકાણા
૧ પ્રકાશકો પાસેથી
૨ [illegible] ફાર્મસીના મુખ્ય એજન્ટો પાસેથી
ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસીની મુખ્ય
તથા બ્રાંચ ઓફિસોમાંથી

Regd No B 1319

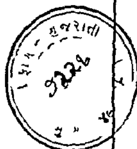
મુંબઈ રાજ્યની વાચનશ્રેણીઓ માટે મંજુર થયેલું

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી ચર્ચનારું વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક- ૧૧ तन्नेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते। સન-
અં- ૧ स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥ ૧૯૫૪

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
જંડુ નર્મદાપુરી-ન ન મ બીજે તન્ની
ઠે. ભવાની રોડ મુંબાઇ-૧૪

લવાજમ રૂ. -૦-૦ વાચશ્રેણીઓ માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિ ની આ અનુક્રમણિ । જોઈ ે વાચ ને ખાત્રી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદ શાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવુ ામ રી ગ્યુ છે આ માસિ નુ આ ૨૧ મુ વર્ષ ચાલે છે શરૂઆતથી જ આ માસિ મા આવા ને આવા ∠ ન ા આવ છે વડોદરા ગ યે રા ∠ની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિ મજુર ધુ છે અમને આશા છ કે દશની વિદ્યાના પ્રચા મા ∠ દશનો ઉર ૧ સમાજેનો છે એમ સમજી ર ાન આ માસિ ના ગ્રાહકો વધારવાની કે છેવટ પોતાના ગામની લાયબ્રેરીઓ દ્વારા પણ આ માસિ નુ વાચન ફેલાવ તેની કોશિશ ૨શે

ગૌરીશંકર કે શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખ રોડ—અમદાવા
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી ે

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत–
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૧ મુ] નરત- ૧૯૯૪ [અંક ૧

આયુર્વેદ અને અર્થશાસ્ત્ર

અર્થશાસ્ત્રનો જૂનામા જૂનો ઉપલબ્ધ ગ્ર થ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર છે આ કૌટિલીય તે ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યને ગાદી અપાવનાર વિષ્ણુગુપ્ત જ એ સામાન્ય શ્રુતપરપરા સાચી હોય તો કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રનો રચના સમય ઈ સ પૂર્વે ચોથા શતકનો ઠરે પણ પડિતો આ વિષયમા એકમત નથી, જો કે વીન્સેન્ટ સ્મિથ[1] એને મૌર્ય સામ્રાજ્ય સ્થપાયા પ્હેલાની સ્થિતિ વર્ણવતો ગ્રન્થ ગણે છે એનો ચોક્કસ સમય ગમે તે હો પણ ઈ સ ૪૦૦ પ્હેલાનો એ ગ્ર થ છે એ ચોક્કસ છે કામસૂત્રથી અર્થશાસ્ત્ર પ્રાચીનતર છે એટલુ પણ ચોક્કસ છે

હવે અર્થશાસ્ત્રમા બે ત્રણ સ્થળે વૈદ્યનો પ્રસગ આવે છે (૧) અર્થશાસ્ત્રના કટકશોધન નામના ૪થા અધિકરણમા આશુમૃતક પરીક્ષા નામનુ પ્રકરણ છે અકસ્માત થઇને ક ઝેર, માર વગેરેથી મરનારના શરીરની હાલમા વૈદક રીતે જે પરીક્ષા કરવામા આવે છે Post mortem–examination કહેવાય છે અને આવી રીતની પરીક્ષાથી દાક્તરે આપેલા અભિપ્રાય ઉપર એ ખાતાનો ન્યાયાધિકારી અને પચ (કોરોનર તથા જુરી) મુખ્ય આધાર રાખે છે, આ પચની ક્રિયા માટેની આવશ્યક એવી શબની પરીક્ષા માટે અર્થ શાસ્ત્રમા આશુમૃતક પરીક્ષા નામ રાખ્યુ છે આશુમૃતક પરીક્ષા રાજ્યના કાર્યમા અત્યત આવશ્યક હોવા છતા બીજી કોઈ સ્મૃતિમા એ પ્રકરણ નથી દેશી વૈદકના ચરક સુશ્રુતાદિ ગ્રન્થોમા પણ એ પરીક્ષાનુ સૂચન નથી છતા અર્થશાસ્ત્રમા છે એ ઉપરથી એટલુ સમજી શકાય છે કે પ્રાચીન કાળમા અકસ્માત્ ઝેર વગેરેથી મરનારના શરીરની વૈદ્ય પાસે પરીક્ષા કરાવવાનો મોટા રાજ્યોમા રિવાજ હશે

---

૧ અર્લીહિસ્ટરી ઓફ ઇંડીઆ આ ૪ પૃ ૧૩૭

આ પ્રાચીનકાળની આશુમૃતક પરીક્ષા હાલના જેવી શાસ્ત્રીય કે ચોક્કસ નથી એમાં થોડી સાદી અને સામાન્ય વાતો છે, કદાચ જૂના વખતમાં આ વિષય ઉપર પણ એકાદ વિગતવાર સૂચનાવાળુ તન્ત્ર હશે પણ અર્થશાસ્ત્રમાં તો એનો સાર એક પ્રકરણરૂપે જળવાઈ રહ્યો છે —

तैलाभ्यक्तमाशुमृतकं परीक्षेत

તેલમાં બોળેલા તાજા મરેલા શરીરની પરીક્ષા કરવી

(લોકવાર્તાઓમાં ઘણીવાર શબને તેલની કોઠીમાં બુડાડી રાખવાની વાતો આવે તેનું મૂળ અર્થશાસ્ત્ર અને રામાયણ જેટલું જૂનું જણાય છે)

निष्कीर्णमूत्रपुरीषं वातपूर्णकोष्ठत्वक्कं शूनपादपाणिमुन्मीलिताक्षं सव्यञ्जनं कण्ठपीडननिरुद्धोच्छ्वासहतं विद्यात् ॥

જેના ઝાડો પેશાબ નીકળી ગયા હોય, કોઠો અને ચામડી પવનથી ભરાઈ ગયા હોય હાથ પગ સૂજેના હોય આંખો ફાટી ગઈ હોય, અને ગળા ઉપર દબાવાનું ચિહ્ન દેખાતું હોય તો દબાવાથી શ્વાસ રોકાઈને મરણ થયું છે એમ જાણવું

तमेव सङ्कुचितबाहुसक्थिमुद्बन्धहतं विद्यात्

ઉપરના ચિહ્નો સાથે હાથ અને પગ વળેલા હોય તો હાથપગ બાંધીને મારેલ છે એમ જાણવું

शूनपाणिपादोदरमपगताक्षमुद्वृत्तनाभिमवरोपितं विद्यात् ।

હાથ પગ અને પેટ સૂજેલા હોય, આંખો બહારની કળી હોય અને નાભિ ઉપરી આવી હોય તો અવરોપિત જાણવું

निरस्तपायुगुदाक्षं सन्दष्टजिह्वमाध्मातोदरमुदकहतं विद्यात्

જેની ગુદા બીડાઈ ગઈ હોય જીભ કરડેલી હોય, અને પેટ ચડેલું હોય તેને પાણીમાં મારેલ જાણવું

शोणितानुसिक्तं भग्नभिन्नगात्रं काष्ठैरश्मभिर्वा हतं विद्यात्

જેનું શરીર લોહીથી છંટાયેલું હોય અવયવો ભાગી ગયા હોય કે કપાઈ ગયા હોય તેને લાકડીથી કે પથ્થરથી માર્યો છે એમ જાણવું

सम्भग्नस्फुटितगात्रं विक्षिप्तं विद्यात् ।

જેના અવયવો ભાગી તથા ફાટી ગયા હોય તેને પછાડીને માર્યો છે એમ જાણવું

श्यावपाणिपाददन्तनखं शिथिलमांसरोमचर्माणं फेनोपदिग्धमुखं विषहतं विद्यात् ॥

હાથ, પગ, દાત અને નખ કાળા પડી ગયા હોય, માસ, રૂવાડા, અને ચામડી શિથિલ થઈ ગયા હોય તથા મોઢા ઉપર ફીણ આવી ગયા હોય તો ઝેરથી મરેલ છે એમ જાણવુ

तमव सन्गोणितदश सपकीटहत विद्यात ।

આ ચિન્હો સાથે લોહીવાળો કરુ શરીરના કોઈ ભાગમા દેખાય તો સર્પ કે બીજા કોઈ જીવડાના કરડવાથી મરેલ છે એમ જાણવુ

विक्षिप्तवस्त्रगात्रमतिवातविरिक्त मदनयागहत विद्यात् ।

કપડા અને અગો ખરડાઈ ગયા હોય તથા અતિશય ઝાડા ઉલટી થયા હોય તો મીંઢોળના ઝેરથી મર્યો છે એમ જાણવુ

अतोड यतमेन कारणन हत हत्वा वा रज्जुभयादुद्ध घनिकृत्तकण्ठ विद्यात ।

આમાથી કોઈ પણ કારણથી મ લાને કે મારીને શિક્ષાના ભયથી બાધીને કે ગળુ કાપીને ઓળખવો

विषहतस्य भोजनशेष वयोभि परीक्षेत हृदयादुद्धृत्याग्नौ प्रक्षिप्त चिटचिटा यदि इन्द्रधनुर्वर्णं वा विषयुक्त विद्यात्

ઝેરથી મરેલાના બાકી વધેલા ખારાકની પક્ષીઓ પાસે પરીક્ષા કરાવવી, વળી હૃદય (પેટ)માથી કાઢી અગ્નિમા નાખતા ચડચડ થાય તથા ઇન્દ્રધનુષ્ય જેવા રગો થાય તો ઝેરવાળુ અન્ન હતુ એમ જાણવુ

ઝેરવાળા અ નની આ રીતે પક્ષીઓ પાસે પરીક્ષા કરાવવાની વાત સુશ્રુતમા પણ છે બીજુ પેટમાથી વસ્તુ કાઢીને તેની પરીક્ષા કરવાનુ કહ્યુ છે એ ધ્યાનમા રાખવા જેવુ છે આજે પણ પેટ ચીરીને હોજરી તથા આતરડા માથી વસ્તુ કાઢી એમા ઝેર છે કે નહિ અથવા કયુ ઝેર છે તેની પરીક્ષા કરવામા આવે છે ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલાના સમયની આ વાત છે એ જોતા એ વખતના વૈદ્યોની આશુમૃતક પરીક્ષા માટે માન થાય છે અર્થ શાસ્ત્રમા જે સૂચનાઓ જળવાઈ રહી છે તેટલાનોજ એ વખતના વૈદ્યો ઉપયોગ કરતા હશે એમ માનવાનુ કારણ નથી કારણ કે અર્થશાસ્ત્ર કાઈ એ વિષયનો ગ્રન્થ નથી ટુકામા મૌર્ય સમયના વૈદ્યો આશુમૃતક પરીક્ષાથી ઘણીવાર લગભગ સાચો નિર્ણય કરી શકતા હશે અને એ વખતના ન્યાયમા એમની મદદ કીમતી ગણાતી હશે એમ માનવામા વાધો નથી પ્રાચીન આયુર્વેદિક સાહિત્ય ન્યાય વૈદક (Medical Juispundece) વિષે કોઈ ત ત્ર હશે તેનો આટલો અવશેષ અર્થશાસ્ત્રના આશુમૃતક પરીક્ષા નામના પ્રકરણમા જળવાઈ રહ્યો છે

આશુમૃતક પરીક્ષા સિવાય એક બીજી બાબતમા પણ અર્થશાસ્ત્ર વૈદ્યનો ઉપયોગ બતાવે છે જૂના વખતના રાજાઓને ઝેર દેવાની બીક બહુ લાગતી વારવાર રસોયાને કે અત પુરના બીજા માણસોને ફોડીને રાજાઓને ઝેર

અપાયાના દાખલાઓ બનતા આ કારણથી રાજાઓ રસોડા ઉપર દેખરેખ રાખવા વૈદ્યને રાખતા વળી લશ્કરને કુચ કરવાના માર્ગમા, શત્રુરાજા તરફથી કુવા, તળાવ વગેરે જળાશયોમા ઝેર નાખવામા આવતા આ ઝેરની પરીક્ષા માટે તથા હથીઆરના ઘાનો તત્કાળ ઉપાય કરવા માટે લશ્કર સાથે વૈદ્યોને રાખવામા આવતા આ વૈદ્યનો તંબુ રાજાના તંબુ પાસેજ રહેતો અને તે ઉપર ધજા નાખવામા આવતી, જેથી ઝેર કે શલ્ય (બાણ વગેરે હથીઆર)થી પીડાતા સૈનિકો તરત વૈદ્ય પાસે આવી શકે (જુઓ સુ સૂ અ ૩૪)

રાજાના એક અગના માણસ તરીકે વૈદ્યને રાખવાનો રિવાજ અથશાસ્ત્રના વખતથી આજ સુધી ચાલ્યો આવે છે રાજાઓ, હાલમા બ્રીટીશ સત્તાના રક્ષણથી નિર્ભય થઈ ગયા અને દાકતરોને રાખવા લાગ્યા તે પહેલા ઘણા દેશી રાજ્યોમા વિશ્વાસુ વૈદ્યો રહેતા હતા અર્થશાસ્ત્રના પહેલા વિનયાધિકરણમા નિશાન્ત પ્રણિધિ પ્રકરણમા અગ્નિ, વિષ અને સર્પનુ ભય ન રહે માટે રાજાએ શુ કરવુ તે સૂચવ્યુ છે આ સૂચનાઓ સુશ્રુતની તદ્વિષયક સૂચનાઓ સાથે સરખાવી જોવા જેવી છે વળી

मार्जारमयूरनकुलपृषता सर्गं न भवन्ति भुजगमा ।[१]
शुकश्शारिका भृगराजो वा सपविष शकाया कोशति ।
क्रौञ्चो विषाभ्याशे माद्यति ।
ग्लायति जीवजीवक ।
म्रियते मत्तकोकिल ।
चकोरस्याक्षिणी विरज्यते ।

આ સાથે સરખાવો સુશ્રુતના વચનો —

---

૧ આ ભાગ અથશાસ્ત્રમા બહુ અશુદ્ધ છપાયુ છે ઉપર ભમ દકને અનુસરી પાઠ આપ્યો છે પણ બીલાડુ મોર નકુલ વગેરે સર્પોને ખાઈ જાય છે એમ પણ અર્થ હોવાનો સભવ માનીને સશોધકે पृषतोस्सर्गास्सर्वान् भ क्षयन्ति એ રીતે પાઠ વિકલ્પ કર્યો છે વળી સુશ્રુત વિષની અસર ન થાય માટે મયૂર નકુલ વગેરે ખાવાની તથા તેના રસો પીવાની ભલામણ કરે છે —

मयूरान्नकुलान् गोधा पृषतान्हरिणानपि ।
सतत भक्षयेच्चापि रसा स्तेषामपिवदपि ॥

સુ ક અ ૧ શ્લો ૮૧

સુશ્રુતની આ ભલામણને અનુસરી અથશાસ્ત્રના વચનોને વાચીએ તો માર્જાર મોર નકુલ વગેરે ખાવા એમ પણ અર્થ હોય पृषतास्सर्गार सर्वा भक्षयन्ति માત્ર આમા સર્પ પણ મયૂર વગેરે સાથે છે એટલો વાંધો છે

चकोरस्याक्षि वैराग्य जायते क्षिप्रमेव तु ॥
दुष्टान्न विषसंसृष्टं म्रियन्ते जीवजीवकाः
कोकिलः स्वर वैकृत्यं क्रौञ्चस्तु मदमृच्छति ॥
हृष्येन्मयूर उद्विग्नः क्रोशतः शुकसारिके ।
हंसः क्ष्वेडति चात्यर्थं भृगराजस्तु कूजति ॥
पृषतो विसृजत्यश्रु विष्ठा मुञ्चति मर्कटः ।
संनिकृष्टात्ततः कुर्याद्राज्ञस्तान्मृगपक्षिणः ॥
वेश्मनोऽथ विभूषार्थं रक्षार्थं चात्मनः सदा ।

सु क १ श्लो ३० थी ३८

આ વિષયમા અર્થશાસ્ત્રમા કાંઈ ગોટાળો થયો લાગે છે અર્થશાસ્ત્રકારની કહેવાની મતલબ એવી લાગે છે કે બિલાડી, મોર, નોળીઓ અને પૃષતો પાસે સર્પો નથી આવતા પોપટ, સારિકા અને ભમરો સર્પવિષની શકાથી શોર પાડે છે ક્રૌંચપક્ષી સર્પ વિષની નજીકમા ઘેલુ થઈ જાય છે જીવજીવ પક્ષી ગ્લાનિ પામે છે ગાંડી થઈ ગયેલ કોયલ મરી જાય છે ચકોર પક્ષીની આખો લાલ થાય છે આ ગીત અગ્નિ વિષ, અને સર્પથી રક્ષા કરવી પણ પક્ષીઓ ઉપર આ બધી અસર શાથી થાય છે? અર્થશાસ્ત્રના વચનો તથા સદર્ભ જોતા સર્પ પાસે આવતા ઉપલા પક્ષીઓને વર્ણવેલી અસર થાય છે પણ ખરી વાત એમ નથી લાગતી, વિષયુક્ત અન્ન ખાવાથી ઉપલા પક્ષીઓને ઉપર પ્રમાણે અસર થાય છે એમ સુશ્રુત સ્પષ્ટ કહે છે

नृपभक्ताद्बलिं यस्तु सविषं भक्षयन्ति ये ।
तत्रैव ते विनश्यन्ति मक्षिका वायसादयः ॥

રાજાના ખોરાકમાથી નાખેલો બલિ જો ઝેરવાળો હોય તો જે માખી કાગડા વગેરે ખાય તે ત્યાજ મરણ પામે છે

અને આગળ ચાલતા ઝેરવાળા અન્નની અગ્નિમા નાખવાની પરીક્ષા દોઢ શ્લોકમા કહે છે કે —

વિષવાળુ દુષ્ટ અન્ન ખાય તો ચકોરની આખ લાલ થઈ જાય છે[1] જીવજીવક મરી જાય છે, કોકિલનો સ્વર ફરી જાય છે, ક્રૌંચ ઘેલુ થઈ જાય છે મોર ઉદ્વેગ પામે છે, શુક અને સારિકા શોર પાડે છે હસ ખૂબ ચીસો પાડે છે, ભમરા કૂજે છે, પૃષત આસુ પાડે છે અને વાદરૂ મળત્યાગ કરે છે

---

૧ અષ્ટાગ સગ્રહકાર તથા અરુણદત્ત આખ ધોળી થઈ જાય છે એમ અર્થ કરે છે અને ડલ્હણ આખ જોઈ નથી શકતી એમ અર્થ કરે છે

માટે રાજાની પાસે આ બધા પક્ષીઓ મહેલની શોભા માટે અને પોતાની રક્ષા માટે રાખવા ”

ક્યા પક્ષીને કેવી અસર થાય છે એ બાબતમા અર્થશાસ્ત્ર અને સુશ્રુત એ બન્ને મોટે ભાગે વાપ છે ફેર છે ત્યા પાઠાંતર જેવો જ ફેર છે અને અર્થશાસ્ત્રની તો બીજી પ્રત મળી નથી એટલે સુશ્રુતના પાઠને વધારે પ્રમાણ માનવો જોઇએ પણ અર્થશાસ્ત્રે સુશ્રુતમાથી ઉતારો કર્યો છે અને ઉતારો કરતા ગડબડ કરી નાખી છે કે સુશ્રુતે ઉતારો કર્યો છે? સુશ્રુતે અર્થશાસ્ત્રમાથી ઉતારો કર્યો હોય એ તો સભવિત જ નથી કારણકે સુશ્રુત એ વિષયનો જ ગ્રન્થ છે, અને અર્થશાસ્ત્ર નથી અર્થશાસ્ત્ર વૈદ્યનો વિષય વદ્યના ગ્રન્થમાથી ઉતારે એજ સ્થિતિ વધારે સ્વાભાવિક છે વળી સુશ્રુતના વચનો પણ સ્પષ્ટતર તથા વધારે સબદ્ધ છે સુશ્રુતમાથી અર્થશાસ્ત્રે ઉતારો કર્યો ન હોય એમ માનીએ તો બેય ગ્રથો વિષ વિદ્યાના કોઈ તત્રમાથી ઉતારો કરે છે એમ કહેવુ પડે ખરી સ્થિતિ પણ એજ લાગે છે સુશ્રુત મુખ્યત્વે શલ્યતત્ર છે એટલે બાકીના બધા વિષયો તે તે વિષયના તત્રોમાથી ઉતારે છે (ઉત્તર તત્રમા શાલાક્ય કાય ચિકિત્સા નેત્ર ચિકિત્સા વગેરે માટે સુશ્રુત સ્વમુખે આ વાત કબુલ કરે છે) એ રીતે આ વિષ વિદ્યા તે વિષયના તત્રમાથી ઉતારી છે શબ્દોનુ મળતાપણુ જોતા કદાચ અર્થશાસ્ત્રે એ જ તત્રમાથી ઉતારો કર્યો હશે પણ સુશ્રુત સહિતાના કર્તા વૈદ્ય હોવાથી વધારે સબદ્ધ અને સ્પષ્ટ વાત કરે અને અર્થશાસ્ત્રકાર વૈદ્ય ન હોવાથી ગોટાળો કરે એ સભવિત છે અર્થશાસ્ત્રમા કેવો ગોટાળો થયો છે એ તે પછીનુ आत्मरक्षितकम् નામનુ પ્રકરણ જોવાથી સમજાય છે, પથારીમાથી ઉઠીને પોતાના રક્ષણ માટે કેવી કેવી સાવધાનતા રાખવી એ આ પ્રકરણમા બતાવ્યુ છે ભોજનના પ્રસગમા અર્થશાસ્ત્રકાર સૂચના કરે છે –

गुप्ते देशे महानसिकः सर्वमास्वादबाहुल्येन कर्म कारयेत् ।
तद्राजा तथैव भुञ्जीत पूर्वमग्नये वयोभ्यश्च बलिं कृत्वा ।

ગુપ્ત સ્થાનમા રસોડાના ઉપરીએ બધુ કર્મ રસોઇનુ જાતે ચાખીને કરાવવુ અને રાજાએ એવીજ રીતે અગ્નિને તથા પક્ષીઓને બલિ આપ્યા પછી ખાવુ

અગ્નિને તથા પક્ષીઓને બલિ આપવાથી ઝેર મિશ્રિત હોય તો —

अग्नेर्ज्वाल धूमनीलता शब्दस्फोटनं च विषयुक्तस्य वयसां विपत्तिश्च ।

‘વિષયુક્ત અગ્નિની જ્વાળા તથા ધૂમાડો આસમાની થઇ જાય છે તથા પક્ષીઓનુ મરણ થાય છે’ અગ્નિ અને પક્ષીઓ વિષે આટલુ જ કહીને

પછી જુદા જુદા પદાર્થોમા ઝેર ભળેલુ હોય તો કેવા ફેરફારો થાય છે એનુ વર્ણન બાર પક્તિઓમા અથશાસ્ત્રકારે કયુ છે

હવે સુશ્રુત કલ્પ સ્થાનનો પહેલો અધ્યાય અનપાન રક્ષા કલ્પ નામનો છે અને એમા રાજાની વૈદ્યે ઝેરથી કઈ રીતે રક્ષા કરવી એજ વાત છે —

तस्माद्वद्येन सततं विषाद्रक्ष्यो नराधिपः ॥

सु क अ १ श्लो ६

રસોડા ઉપર કેવા ગુણવાળા વૈદ્યને રાજાએ રાખવો એ સવિસ્તર સુશ્રુતે દર્શાવ્યુ છે

(જુઓ सु क अ १ શ્લો ૮ થી ૧૧) અથશાસ્ત્ર કહે तस्मादस्य जङ्गलीविदो भिषजश्चासन्नाः स्युः । 'માટે રાજા પાસે વિષ વિદ્યા જાણવા વાળાઓએ તથા તથા વૈદ્યોએ રહેવુ ' એટલુજ કહ્યુ છે પછી અથશાસ્ત્રમા ગુપ્ત દેશમા રસોઈ કરાવવી એટલુજ કહ્યુ છે સુશ્રુતે મહાનસ (રસોડુ) કેવુ જોઈએ તે અઢી શ્લોકમા દર્શાવ્યુ છે (શ્લોક ૧૨ થી ૧૪) પછીના બે શ્લોકોમા રસોડામા કામ કરનારા રસોયા વગેરે નોકરો કેવા જોઈએ તે દર્શાવતા સ્પષ્ટ લખ્યુ છે કે રસોડાના બધા કામકરનારાઓએ રસોડાના ઉપરી વૈદ્યના તાબામા રહેવુ જોઈ —

तस्य चाज्ञाविधेयाः स्युर्विविधाः परिकर्मिणः ॥

सु क अ १ श्लो १६

અને ' વૈદ્યે પણ માણસના જીવનો આધાર આહાર ઉપર હોવાથી પ્રમાદ રહિત રહેવુ " એમ બોધ કર્યો છે, (શ્લો ૧ -૧૭

સાર સચય

આયુર્વેદ સબધી સખ્યાબધ માસિકો નીકળે છે તેમાથી જે માસિકો મને જોવા મળે છે તેના વસ્તુનો સાર–ટુકો સાર–કવચિત ટીકા–ટિપ્પણી વિવેચન સાથે આપવા માટે આ ઉપક્રમ છે, પણ આ રીતે દરેક અકમા સાર સચય આપી શકીશ એમ નથી કહી શકતો એવી જરૂર પણ કદાચ નથી કોઈ વખત એકાદ માસિકમાથી એકાદ લેખનો સાર કે સપૂર્ણ અનુવાદ આપીને સતોષ આપવો પડે, એમ તો પહેલાયે સસ્કૃત, હિંદી, મરાઠી, અગ્રેજી માસિકોમાથી મારા લેખોના અનુવાદો આયુર્વેદ વિજ્ઞાનમા છાપ્યા છે ઉપર કહેલી ચાર ભાષામા નીકળતા માસિકો વિષે જ આ સારની પણ વાત છે બાકી એ ઉપરાત બગાળી, ઉર્દુ, તામીલ, તેલગુ વગેરે ભાષાઓમા

પણ વૈદ્ય માસિકો નીકળે છે, એમને પણ જોવા મળતા નથી અને જોવા મળે તો પણ એ ભાષાનો મને બોધ નથી

વૈદ્ય કલ્પતરૂ ઓગસ્ટ સપ્ટેમ્બર, ઓક્ટોબર ૧૯૩૭ ગુજરાતી માસિકોમા સૌથી દીર્ઘાયુષી માસિક વૈદ્ય કલ્પતરૂ છે એટલુજ નહિ પણ કદાચ સમગ્ર ગુજરાતી માસિક સૃષ્ટિમા જે બે ચાર દીર્ઘાયુષી માસિકો છે તેમાનુ એક આ વૈદ્ય કલ્પતરૂ છે એનુ આ ૪૨મુ વર્ષ ચાલે છે છેલ્લા ત્રણ અકોનુ અવલોકન કરીએ વૈદ્ય કલ્પતરૂનો ઑગસ્ટનો અક બ્લડપ્રેશરનો ખાસ અક છે બ્લડપ્રેશરનો ખાસ અક કાઢવાની જાહેરાત તો માર્ચના અકમાજ અપાએલી

સાધારણ રીતે ખાસ અકો જેને હિંદીમા વિશેષાક કહે છે તેનો આપણી તરફ હિંદી જેટલો પ્રચાર નથી વૈદ્ય કલ્પતરૂ પણ ભાગ્યેજ ખાસ અકો કાઢે છે આ બ્લડ પ્રેશર અક સામાન્ય અકથી મોટો છે ચાલુ અકમા ૪૦ પાના હોય છે ત્યારે આ ખાસ અકમા ૫૬ પાના છે વળી હૃદય અને ફેફસા" "મૂત્રપિંડ અને ઉપવૃક્ક અને તેમા જતી ધમનીઓ અને શિરાઓ તથા તેની શાખાઓ" "હાથની ધમનીઓ અને તેની શાખાઓ" "માથુ ગરદન અને ડોકની શિરાઓ" વગેરે ચિત્રો પ્રત્યક્ષ શારીરવાળાજ આ અકમા આપ્યા છે સામાન્ય રીતે વૈદ્ય કલ્પતરૂમા ચિત્રો હોતા નથી

બ્લડપ્રેશર કે હાઇબ્લડપ્રેશર નામ જ એલોપથીનુ છે એટલે આ ખાસ અકમા ભાઇ મણિશકર પોપટલાલ ભટ્ટ જેઓ પાટણની આયુર્વેદિક કોલેજના સ્નાતક છે તેમની પાસે ઓસ્લરના તથા ટેલીલના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોમાથી આરોગના વર્ણનનો ગુજરાતી અનુવાદ કરી છાપ્યો છે તે યોગ્ય જ છે આ વર્ણનથી આજકાલ સાધારણ રીતે વારવાર કાને પડતા બ્લડપ્રેશર શબ્દનુ તાત્પર્ય જેઓએ એલોપથીના પુસ્તકો નહિ વાચ્યા હોય તેઓના સમજવામા પણ આવી જશે

આ રીતે એલોપથીમા આપેલુ બ્લડપ્રેશરનુ વર્ણન ઉતારવા સાથે ભાઇ મણિશકરે આયુર્વેદમા બ્લડપ્રેશરને શુ કહી શકાય એની પણ ચર્ચા કરી છે એલોપથિક અને આયુર્વેદિક રોગ નામોની સરખામણી કરવાનો પ્રયત્ન વિચારોત્તેજક છે અને એટલે અશે આવકારપાત્ર છે પણ એલોપથી અને આયુર્વેદની નામકરણ પદ્ધતિ એક નથી બેયની દૃષ્ટિ તદ્દન ભિન્ન છે એ વસ્તુ ધ્યાનમા રાખ્યા વગર સરખામણીનો પ્રયાસ કરવો એ પાણી વલોવ્યા બરોબર છે

પ્રસ્તુત વિષયમા પ્હેલા નિર્દોષ સિદ્ધાન્તનુ વિવેચન ભાઈ મણિશકરે કર્યુ છે આ અતિ ચર્ચાયેલા જેના ઉપર ગ્રથો લખાઇ ગયા છે તે

વિષય વિષે કશુ કહેવુ નથી એટલુ કહુ કે એને સ્પર્શ ન કર્યો હોત તો પણ ચાલત પછી 'વાતરક્ત અને બ્લડપ્રેશરનો સમ વય' એવા મથાળા નીચે વાતરક્ત એજ હાઈબ્લડપ્રેશર એવી સ્થાપના કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને એમ કરતા આમવાત એ 'ગાઉટ' એવુ સ્થાપવાનો પણ વૈદ્યક પતરૂના મે ના અક (પૃ ૧૫૨)મા લેખ લખીને પ્રયાસ કર્યો છે એમની પ્રત્યેક દલીલ તપાસવાની ઈ છા નથી એટલો અવકાશ નથી તેમ એવી જરૂર પણ નથી પણ એમની દલીલોની પછવાડે જે દૃષ્ટિ છે તે ખોટે રસ્તે દોરી જાય એવી છે એટલુજ ટુ કામા બતાવવાની ઇચ્છા છે ભાઈ મણિશકરે ખાસ અક પૃ ૨૬૧મા વાતરક્ત અને ગાઉટનો તફાવત બતાવતા વાતરક્ત રક્ત સસ્થાનનો રોગ છે અને ગાઉટ મેટાબોલીઝમનો રોગ છે વગેરે સરખામણી કરી છે મારા મતે આ સરખામણી જ ખોટી છે આયુર્વેદના ઠારણો સબધી વિચારો તે તે જમાનામા વિકાસ પામેલા બીજા શાસ્ત્રો ઉપર આધાર રાખે છે એ ઐતિહાસિક હકીકતને ધ્યાનમા રાખીને જ નવા જમાનાના વિચારોની જૂના જમાનાના વિચારો સાથ તુલના કરવા જેમવુ જોઈએ પ્રાચીનકાળમા આ દેશમા પ્રચલિત સાખ્ય ન્યાય વગેરે દર્શનોમાથી આયુર્વેદાચાર્યોએ વિચારો લીધા છે જ્યારે આધુનિક પાશ્ચાત્ય એલોપથીના વિદ્વાનો આધુનિક ફીઝીક્સ, કેમીસ્ટ્રી, બાયોલોજી વગેરે વિજ્ઞાનોમાથી પાતાના પાયાના વિચારો લે છે

'ગાઉટ મેટાબોલીઝમનો રોગ છે' અને 'વાતરક્ત રક્ત સસ્થાનનો રોગ છે' આ બેય કથનો એલોપથીની પરિભાષાના છે આયુર્વેદની પરિભાષાના નથી

વળી શરીરની અદરના લોહીમા કે તેની નળીઓ વગેરેમા થતા ફેર ફારો આ જમાનાના વૈજ્ઞાનિક સાધનોની મદદથી સારી રીતે સમજવામા આવ્યા છે એ પ્રકારના સાધનો દ્વારા એ ફેરફારો સમજાય એવા નથી જૂના ગ્રન્થોમા અદરના ફેરફારોનુ વિસ્તારથી વર્ણન નથી એ મોટી હકીકત છે આથી ઉલટુ બ્હારથી દેખાય એવા લક્ષણો બધા જમાનામા લગભગ સરખી રીતે સમજી શકાય અને ટાઢીઓતાવ, ઝાડા, સોજા, ક્ષય વગેરે જે રોગોના એલોપથીક નામોના ચોક્કસ આયુર્વેદિક પર્યાયો અત્યાર સુધીમા નક્કી થઈ ગયા છે તે લક્ષણોના મળતાપણા ઉપરથી થાય છે ડૉ ગદ્રે આદિના એલોપથીક અને આયુર્વેદિક રોગ નામોને સરખાવવાના પચાસેક વર્ષથી ચાલતા પ્રયત્નોને કાઈક સફળતા મળી છે તે બન્નેના લક્ષણોનુ મળતાપણુ પકડીને વિચાર કરવાથી મળી છે ટુ કામા સારી કહેવાની મતલબ એ છે કે એલોપથીના રોગ કારણો અને એલોપથીની સપ્રાપ્તિ ઉપરથી સરખામણી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ખોટી દિશા છે

વાતરકત અને બ્લડપ્રેશરની બાબતમા આથી વધારે ઉંડા ઉતરવાની મારી ઈચ્છા નથી મારા મત પ્રમાણે તો અમુક રોગમા બ્લ ડુ પ્રેશર–લોહીનુ દબાણ થાય છે એ જાણવાનું પ્રાચીનો પા સે કશુ માધન ન હતું એ સ્થિતિમા ઉ માદના કે વાતરાગના કોઈક પ્રકારમા બ્લડપ્રેશરની શોધ કરવી જોઈએ

વદ્યકલ્પતરૂના તત્રીએ આ સરખામણીની બાબતમા એ " જેવાનું કામ વૈદ્યસમાજનું છે " એમ કહીને પોતાનો મત નથી આપ્યો પણ એમણે એક રસ્તો સૂચ યો છે જેમ અમે લક્ષણોની સરખામણીનો રસ્તો સૂચ યો છે તેમ એમણે વાતરક્તના શાસ્ત્રોકત ઉપાયો બ્લડપ્રેશરના દરદીએ ઉપર વાપરી જોઇને નિશ્ચય કરવાની સૂચના રી છે એ રસ્તો પણ ઠી- છે અથવા લક્ષણો અને ઉપાયો બેય રસ્તે પરીક્ષા કરી જોવી એ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ છ એટલે કે પ્હેલા આયુર્વ ની રીતે લક્ષણો વગેરે ઉપરથી જે વાતરકતનો દરદી ઠ તેનુ બ્લડ પ્રેશર લઈ જોવું મતલબ કે આયુર્વેદોકત લક્ષણો ઉપરથી વાતરકતના ઠ લા કેટલા દરદીઓમા હાઈ બ્લડપ્રેશર છે તે તપાસવું અને બીજી તરફથી હાઇબ્લડપ્રેશર જે દરદીઓમા હોય તેને શ્રી રવિશ કરભાઈ હે છે તેમ વાતરક્તના ઉપાયો આપી જોવા એજ રીતે ગાઉટના દરદીઓને પણ વાત રકતના ઉપાયો આપી જોવા આ રીતે પ્રયોગો કરીને નક્કી કરવા માટે જો કે આપણી પાસે આયુર્વે િક ઇસ્પીતાલો નથી પણ બે ચાર સારા વૈદ્યો ખાસ કાળજી રાખીને નોધ રાખે તો એક બે વર્ષમા એકાદનો નિર્ણય ખુશીથી કરી શકીએ

બ્લડપ્રેશર અ કમા ત ત્રીની જે નોધ છે તેમા અનુભવનો સાર હોવાથી એ વાચવા જેવી છે

વૈદ્યકલ્પતરૂનો સપ્ટેમ્બર અ ક— રેક અ ક વિષે ઉપર પ્રમાણે લાબુ લખવાનો ઈરાદો નથી એટલે ટુકામા વિષયાનુક્રમણિકા ઉતારૂ આર ભમા સ્વ વૈદ્યશાસ્ત્રી આચાર્ય નારાયણશ કરભાઈના સ્વર્ગવાસ સબધી નોધ છે પછી અમારી શ્રી બદરી કે દારની યાત્રા' નામનો લેખ છે તા ૧૩–૫ ૧૯૩૭ થી આરભી ૪૪ દિવસની યાત્રા શ્રી વૈદરાજ રવિશ કર જટાશ કર ત્રિવે ી વૈદરાજ જાદવજી નિકમજી આચાર્ય વૈદ્યશાસ્ત્રી લક્ષ્મી શ કર રામકૃષ્ણ તથા વૈદરાજ અ બાશ કર જી ત્રિવેદી વગેરે સાથે કરી હતી તેનુ આ વર્ણન છે મુસાફરીનુ વિગતવાર વર્ણન સાદી પણ આકર્ષક શૈલીમા કરેલુ છે અને એ યાત્રા કરવા ઈચ્છનારને માર્ગદર્શક થાય એવુ છે જ્યારે વૈદ્યક પતરૂના જ સપ્ટેમ્બર અ કમા ઉપલા જ મથાળા નીચે એ મુસાફરીમા જ જોયેલી તથા જેના નમુએ લીધેલા તે વનસ્પતિઓનુ વર્ણન કરેલુ છે તેઓએ મુસાફરીમા એ પ્રદેશનો ફ્રેંડ્રાશ સાથે રાખેલો એટલે જગલી લોકોએ

કહેલા નામો ઉપરથી લાટિન નામો મેળવવાની ઠીક સગવડ પડી હશે અલબત્ત તેઓ નાના અર્થ ગયા હતા કાઈ કેવળ વનસ્પતિ જોવા નહોતા નીકળ્યા સપ્ટેમ્બર અંકમા બીજો લેખ વદ્ય પદ્મનાભ શાસ્ત્રીનો 'આરોગ્ય વિચાર' સબંધી, ત્રીજો વદ્ય કાનીગામ કાલીદાસનો 'આયુર્વદ' ઉપર લેખાક પ મો જેમા શસ્ત્ર વૈદ્યક સબધી વાત છે આ વિષય ઉપર અત્યાર પહેલા ન થો લખાઈ ગયા છે અને માસિકોમા પણ સવિસ્તર લેખો યંત્રો-શસ્ત્રોના વર્ણનો વગેરે સાથે આવી ગયા છે આ વિષયમા જે કાંઈ કહેવા જેવુ છે તે સ્વ ગિરીન્દ્રનાથ મુખરજીના સર્જીકલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટસ નામના કલકત્તા યુનિવર્સિટી તરફથી છપાયેલા ગ્રંથમા તથા ૧૯૧૩મા કવિરાજ મ મ ગણુનાથ સેને મથુરામા આપેલા વ્યાખ્યાનમા કહેવાઇ ગયુ છે ઉપના ગ્રંથની વસ્તુનો સાર પણ ગુજરાતી ભાષામા છપાઈ ગયો છે પછી એકને એક વસ્તુની પુનરૂક્તિથી શો ફાયદો ?

પછી 'આયુર્વેદિક સમેલનો' ઉપર તંત્રીનો લેખ છે એમની સૂચનાઓ જરૂર વિચારણીય છે પછી 'પાયોરીયા યાને દાંતનુ પરૂ' એ ઉપર ડા કે ખુશરૂનો લેખ છે

પછી 'નાગપુરના સમેલન વિષે આપણુ કર્તવ્ય' નામનો વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યનો લેખ છે જે આ વિ મા તથા બીજા પણ સામયિકોમા એમણે આપેલો છે

પછી શ્રી નારાયણદાસ વૈદ્ય દાહોદ વાળાનો 'સો રૂપીઆ ઈનામ બક્ષનારી વનસ્પતિ' નામનો લેખ છે પછી શ્રી નિ ભા આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓનુ પરિણામ છે પછી ગ્રંથ સ્વીકાર અને સમાલોચના છે છે ને વૈદ્યક નોધ સમાચાર છે વૈદ્ય કલ્પતરુના અક્ટોબરના અંકમા 'સાપ્રત સમયમા આયુર્વેદીય ઉન્નતિ શી રીતે સાધી શકાય ?' એ વિષે તંત્રીની નોધ છે પછી 'મુબઈ ઈલાકામા આયુર્વેદની પ્રગતિ વધારવા માટે શરૂ થયેલી હિલચાલ' એ મથાળા નીચે મુબઈ વરભુવનમા ગૂજરાત, મુબઈ, મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકના આગેવાન વૈદ્યો તથા હકીમોની સભાનો ટુંકો હેવાલ છાપ્યો છે પછી ઉપર કહેલો હિમાલયની વનસ્પતિના વર્ણનનો લેખ છે

પછી "માધવનિદાનના વાદના સશાસ્ત્ર સમાધાન સામે ઉઠાવેલ વાધાનો જવાબ" નામનો લેખ શ્રી પ્રાણજીવન ભવાનીશંકર દ્વિવેદીનો છે આ વાદ એટલે માધવનિદાનના ગુજરાતી અનુવાદ સબધી ચર્ચા છે આ ચર્ચા સબધી જે કાઇ કહેવા જેવું હતુ તે કહેવાઈ ગયુ છે હવે પિષ્ટપેષણ અને આક્ષેપ પ્રતિ આક્ષેપથી શો ફાયદો થશે તે સમજાતુ નથી અલબત્ત આ લેખ તો આ પિંજણથી ઉકળી ઉઠેલા ચૂડાના ૭૦ વર્ષના વૈદ્યરાજે લખેલો છે પછી

ડૉ જયંતિલાલ ઉત્તમરામ ડાબેગીઆનો ‘ મોઢાના તથા ગળાના દરદો ’ વિશે લેખ છે પછી ‘આયુર્વેદ’ નામનો વૈદ્ય કાશીરામ કાલિદાસનો લેખાંક છઠ્ઠો છે પછી ‘બ્લડ પ્રેશર વિષે વધુ ડાઇક’ મથાળાથી તંત્રીની નોંધ છે આ જ અંકમા બ્લડ પ્રેશર અને ક્વીનાઇન ઇન્જેક્શન નામનો શ્રી વસંતરાય પ્રાણશંકર રાવળનો લેખ છે ‘પ્રાન્તીય સમ્મેલનની આવશ્યકતા’ અને ‘હવે પછીના સમ્મેલનો વિષે કાઈક વિષે પ્રાન્તીય મંત્રી વૈદ્ય મણિશંકર મૂળશંકરનો લેખ છે પછી પત્રવ્યવહાર ચર્ચાઓ અને વૈદ્યક નોંધ અને સમાચાર છે

વૈદ્ય કલ્પતરૂ લેખમાળા નામથી સ્વ વૈદરાજ જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદીના વૈદ્યક પત્રના જૂના અંકોમા છપાયેલા લેખોમાથી ચુટેલા લખાણના જે આઠ પાના દરેક અંકમા આપવાનુ ધોરણ વૈદ્યક પતરૂમા કેટલાક વર્ષથી ચાલે છે તે આઠ પાના છેલ્લા ત્રણ અંકોમા નથી જોવામા આવતા

વૈદ્ય કલ્પતરૂના છેલ્લા ત્રણ અંકોનુ આ કાઇક વધારે પડતું લાંબુ અવલોકન થયુ પણ તે હેતુપૂર્વક કર્યુ છે

આરોગ્ય સિન્ધુ—આ ગુજરાતી વૈદ્યક માસિકનુ આ સોળમુ વર્ષ ચાલે છે સિધ આયુર્વેદિક ફાર્મસીના માલિક વૈદ્ય ગોપાલજી કુંવરજી ઠક્કુર કરાચીથી આ માસિક કાઢે છે દર મહિને એમા ૨૪ પાના છપાય છે છે તેનો અંક ૧૯૩૭નો સપ્ટેમ્બર અંક છે તેમા (૧) જાણવા જોગ નવા સમાચાર Public News—મતલબ કે વૈદ્યક સબંધી નહિ એવા પણ (૨) ઘરગથ્થુ ઉપચાર જ્ઞાન—લેખક ઠક્કર પ્રાગજી ડોસજી કાનાબાર (૩) આયુર્વેદ ઉપર એક ઉપયોગી ભાષણ (૪) પ્રાસંગિક ચર્ચા (૫) મુબઈ ઈલાકાના કેટલાક વૈદ્યોનુ એક ત્વરિત સમ્મેલન (૬) આગામી સમ્મેલનના અધ્યક્ષનુ કર્તવ્ય—લેખક વૈદરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય (૭) બિલ્વ (બીલી)—લેખક વૈદ્ય કૃષ્ણશંકર મન્નાશંકર જોશી

પ્રહેના— જાણવા જોગ નવા સમાચારમા ઉમરાવતી નગરમા ભારતીય આયુર્વિદ્યા શિક્ષણ સમિતિ હસ્તક ચાલતા ભારત આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયનો ચોથો વાર્ષિક ઉત્સવ તા ૧૩મી ઓગષ્ટે ઉજવવામા આવેલો ગયા અંકમા જે વિદ્યાલયોની નોંધ આવી છે તેમા ઉમરાવતીના આ વિદ્યાલયની નોંધ નથી પણ એ વિદ્યાલયમા ૩૫ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લે છે, જેમા ત્રણ સ્ત્રીઓ છે તિલક વિદ્યાપીઠનો અભ્યાસક્રમ આ સસ્થાએ સ્વીકારેલો છે આ સંસ્થાના સંચાલકો પોતાનુ મકાન બાધવાનો વિચાર કરે છે અને એ માટે વાર્ષિક ઉત્સવ વખતે કેટલાક દાનો પણ મળ્યા હતા

વૈદ્યવર્ય અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણીનો કૈલાસવાસ

સંવત્ ૧૯૯૪ના કાર્તિક વ૦ અગીઆરસને દિવસે સ્વ વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણીનો સાત આઠ મહીનાની સખત માંદગી ભોગવી કૈલાસવાસ થયો એ ખેદકારક ખબર તરત ગુજરાત ભરમાં પ્રસરી ગયા અને એમના જેવા ગુજરાતના અગ્રણી–મંડળની ગુજરાત–કચ્છ–કાઠીઆવાડ વૈદ્ય સમ્મેલનના પ્રમુખવૈદ્યની પાછળ શોક દર્શાવવા જ્યાં જ્યાં સભાઓ ભરાવી જોઈએ ત્યાં ત્યાં સભાઓ પણ ભરાઈ ગઈ

સ્વ અમૃતલાલભાઈના પરલોક પ્રયાણથી ગુજરાતના વૈદ્યજગતે એક વિરલરત્ન ખોયું છે એના જેવા આયુર્વેદની સંહિતાઓના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન ગુજરાતમાં થોડા છે અને ચરક કહે છે તેમ રોગીના અંતરાત્મામાં પેસીને રોગ ઓળખવાનો તથા ચિકિત્સા કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર વૈદ્યો ગુજરાતમાં તો શું પણ જગતમાં વિરલ છે

પણ સ્વ અમૃતલાલભાઈ કેવળ વૈદ્ય નહોતા એ વૈદ્ય કરતા પણ વૈદ્યવિદ્યાના ગુરૂ વધારે હતા આયુર્વેદનું જે ગૂઢ રહસ્ય પોતાના ગુરૂઓ પાસેથી કે સ્વપ્રયત્નથી મેળવ્યું હતું એ શિષ્યોને આપવાની વાસના એ એમના હૃદયની મોટામાં મોટી વાસના હતી અને શિષ્યો ઉપરનો પિતૃ નિર્વિશેષ પ્રેમ તો એમના શિષ્યોને જીવનભર યાદ રહેશે ગુજરાતના આવા પ્રભાવશાળી વૈદ્યનું જીવન વૃત્તાંત ટૂંકામાં પણ આપવાની ઈચ્છા હોવાથી અત્યારે સ્વર્ગવાસની આટલી ટુંકી નોંધથી મારા દિલનો ભાર હળવો કર્યો છે જીવન વૃત્તાંત આવતા અંકમાં

બોર્ડ ઓફ ઈન્ડીઅન મેડિસીન સરકાર પાસે સ્થપાવવા મળેલી વૈદ્યો અને હકીમોની મિટીંગનો હેવાલ

તા ૩જી અકટોબર ૧૯૩૭ રવિવારને દિવસે પ્રભુરામ આયુર્વેદીક કોલેજના હૉલમાં વૈદ્યોની મીટીંગ મળી હતી તેમાં થએલા કામો —

વૈદ્યોની મિટીંગ ૩ અકટોમ્બર ૧૯૩૭ ને રવિવારે મુંબાઈ પ્રભુરામ આયુર્વેદીક કોલેજના હૉલમાં બપોરે ત્રણ વાગે મળી હતી તેમાં મુંબાઈ સરકાર "ઇન્ડીયન બોર્ડ ઓફ મેડિસીન" સ્થાપવા માગે છે તેનો વિચાર કરવા અને તેના બંધારણનો મુસદ્દો ઘડવાનો આશય હતો પમી સપ્ટેમ્બરને દિવસે વૈદ્યો અને હકીમોની પ્રથમ બેઠક થઈ હતી જેમાં બંધારણનો મુસદ્દો ઘડવા, તેમાં ફેરફાર કરવા અને અકટોમ્બરની ૩જી તારીખે થનારી મિટીંગ

સમક્ષ તે મૂકવા નવ સભ્યોની સમિતિ નીમવામાં આવી હતી આજની સભા ખરૂં જોતાં એ આગની સભાની નવી આવૃતિ જ હતી (જુઓ ૫ સપ્ટેમ્બરની સભાની કાર્યવાહી ઠરાવ નં ૩) જુદા જુદા જ્ઞાતીય વધા પણ આ નવની સમિતિ ઉપરાંત હાજર રહ્યા હતા સૂરતવાળા હકીમ મહમદ કાસિમ અને નાગપુરના પંડિત છાગાણી પણ હાજર હતા કુલે ૭૫ સદ્‌ગૃહસ્થો આ વખતે હતા બપોરના ૩ થી ૭-૪૫થી સુધી કામ ચાલુ રહ્યું આ મિટીંગને મુંબાઈ ઈલાકાના વૈદ્યોની મિટીંગ તરીકે નક્કી કરી હતી

વૈદ્ય પૂનમચંદ અમૃતલાલે (મુંબાઇ) એવો વાંધો ઉઠાવ્યો કે "મિટીંગ ઈલાકાના બધા વૈદ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી નથી" આ વાંધાની નોંધ લેવામાં આવી મંત્રીએ પછી સુધારેલ મુસદ્દો મુદ્દાવાર વાંચવા માંડ્યો—

(૧) મુંબાઈ ઈલાકામાં 'સેંટ્રલ બોર્ડ ઓફ મેડિસીન' સ્થાપવું તેમાં ૨૧ ચુંટાયેલા સભ્યો રાખવા, જેઓ રજીસ્ટ્રેશનને ધોરણે લાયકાતવાળા હોય

પછી એક ચુંટાયેલું 'મેંડ્રલ બોર્ડ' રાખવું કે જેના દ્વારા સેંટ્રલ બોર્ડ ચુંટાય તે મુદ્દા પર ચર્ચા ચાલી વૈદ્યરાજ જેઠાલાલ દેવશંકર (મુંબાઇ) અને અમદાવાદ), વૈદ્ય ગણેશ શાસ્ત્રી જોશી (પૂના), વૈદ્ય મણિશંકર (અમદાવાદ), વૈદ્ય કેશવલાલ ઝીણારામ (મુંબાઇ), વૈદ્ય મૂલચંદ યાણજી (પૂના) તેઓએ ચુંટાએલ સેંટ્રલ બોર્ડ બાબત મત આપ્યો વૈદ્ય સુંદરલાલ નાથાલાલ (નડીયાદ), વૈદ્ય અનંતરાય (બીજાપુર) વૈદ્ય પૂનમચંદ અમૃતલાલ (મુંબાઇ) વૈદ્ય રંગનાથ નાયક (બીજાપુર) વૈદ્ય દામોદર રામશર્મા (મુંબાઇ), હકીમ મહમદ કાસીમ (સૂરત) તેઓએ એનો વિરોધ કર્યો ને 'જ્ઞાતીય બોર્ડ' દ્વારા 'મધ્યસ્થ મંડળ' ચૂંટાય એમ માગણી કરી વૈદ્ય ગુર્જરે (મુંબઈ) પણ મેંડ્રલ બોર્ડ'ની હિમાયત કરી હતી આ પ્રસંગે નાગપુરવાલા પંડિત છાગાણીયે સભાને થોડા શબ્દો સંભળાવ્યા હતા ઉપરના બે મુદ્દા ઉપર સભાનો અભિપ્રાય જાણવા પ્રમુખે નિર્ણય કર્યો ૩૪ સભ્યોએ "સેંટ્રલ બોર્ડ" માટે અને ૨૭ સભ્યોએ પ્રાંતિક બોર્ડ માટે મત આપ્યો ત્યારે સુંદરલાલ નાથાલાલ વૈદ્યે 'પોલ'થી મત લેવા માગણી કરી, તેમાં ૩૫ મત "સેંટ્રલ બોર્ડ" માટે અને ૨૨ મત તેની વિરૂદ્ધ અપાયા હતા

તેથી મૂળ ઠરાવ ના-૧ બહુમતિથી પ્રમાર થયો પછી મુસદ્દાના બીજા મુદ્દાની વિચારણા ચાલી અને સર્વાનુમતે પ્રસાર થયો જે નીચે મુજબ છે

(૧) મુંબાઈ સરકાર પુરતી નાણાની સગવડ (૨) સરકારી ગ્રાન્ટ આપીને (૩) તથા દાન ફ્રી, અને ધર્માદા રકમદ્વારા બોર્ડને ઉપયોગ સારૂ આપે

પછી સભાએ બંધારણના ૧લા કલોઝના ૩જા મુસદ્દા પર વિચારણા કરી અને એક શબ્દ ઉમેરી પ્રસાર કર્યું, તે નીચે મુજબ છે

(૩) (૧) અ —બોર્ડ આયુર્વેદીક અને યુનાનીના શિક્ષણ અર્થ કોલેજ અથવા શાળા સ્થાપવી અને નિભાવવી

ब આવી કોલેજ અથવા શાળા સાથે ઇસ્પીતાલો અને જુદી જુદી પ્રયોગશાળા જોડેની રાખવી

क શુદ્ધ આયુર્વેદિક અને યુનાની પદ્ધતિ મુજબ ચાલતી કોલેજ–શાળા–ઈસ્પીતાલ, દવા ખાના વિ ને આ બોર્ડ ગ્રાન્ટ આપવી

પછી ૧લા કલોઝમા (૨) (c) વૈદ્ય મુ લાલ નાથાલાલ જોગીના સુધારાના થોડા શબ્દો તેની વિન તીથી ઉમેર્યા બાદ મુદ્ધ લો મુસદ્દો નીચે મુજબ છે

(૨) (अ) શુદ્ધ હિ દી વૈદ્યકશાસ્ત્ર માટે અભ્યાસનો ક્રોમ બોર્ડ નક્કી કરશે

(ब) હિંદી વૈદ્યકશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલતી કોલેજ અને સ્કૂલોને આ નિયત કોસ સ્વીકારવા બોર્ડ ભલામણ કરશે

(c) બોર્ડ એક કમિટી નીમશે જે આવા કોલેજ તથા સ્કૂલના નિરીક્ષણ કરશે

સુધારો—"મે દ્રલ બોડ મુબાઈ ઈલા ાના ૪ ભબ પ્રોવી સીઅલ બોર્ડ (ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર કર્ણાટક, મુબાઇ–મુબા ' પરા) ના પ્રતિનિધિઓ સાથે અભિપ્રાય મેળવી આયુવે દિક અને યુનાના સસ્થાઓ ચલાવશે અને આ પ્રતિનિધિઓ સાથે મળીને પરીક્ષા અને તપાસણીના સામાન્ય નિયમો મુકરર કરવા જોઇયે પછી બીજા કલોઝનો ૩ જો મુસદ્દો વિચારાયો ને પસાર થયો તે નીચે મુજબ છે

૩ ૩(अ) બોર્ડ ઓફ ઇન્ડીયન મેડિસીન એ પરીક્ષક સમિતિ નીમશે

૩(ब) આ મુજબ નિમાએલી સમિતિ આયુર્વેદિક યુનાની શાળાઓ અને વિદ્યાલયોની પરીક્ષા લેવાનુ, ડીગ્રીઓ આપવાનુ, અને પરીક્ષાની ધ નક્કી કરવાન અને બીજુ તેને લગત કાર્ય કરશે

પછી ૩જા મેડમનના ૪થા કલોઝની વિચારણા ચાલી ને ચાર શબ્દો ઉમેરીને તે પસાર કર્યો તે નિચે મુજબ છે

III (4a) મુબાઇ ઇલાકાના વદ્યો અને હકીમોનુ આ બોડ સમયને ઉચિત રજીસ્ટર બનાવશે અને એવું રજીસ્ટર રાખશે

(4b) બોડ નીચેની રૂપ ખા મુજબ વદ્ય અને હકીમોના કવોલીફીકેશન (લાયકાત) નક્કી કરશે

(a) જુદી જુદી ડીગ્રીઓ અને કવોલીફીકેશનો જે જુદી જુદી શિક્ષણ સસ્થાઓ અને પરીક્ષક સસ્થાઓએ આપેલ છે, તે માટે તે સસ્થાઓનો અભ્યાસક્રમ અને પરીક્ષણ પદ્ધતિ તપાસી લઇને તેને મજૂર કરશે આ બાબત ચાલુ 'સેશન"ના ક્લોઝ 2c ઉપર આધાર રહેશે

(b) છેલા પાંચ વર્ષથી જે ગૃહસ્થો આયુર્વેદિક અને યુનાની દવાખાના ચલાવતા હોય તેઓ અરજી કરે તો તેમને પણ માન્ય રાખવા જોઈએ
(c) દેશી રાજ્યોએ જેમને વૈદ્યકીય ધંધા માટે સનદ આપી હોય તેમને પણ માન્ય રાખવા જોઇએ
(d) બોર્ડ તરફથી લેવાયેલી પરીક્ષાઓ જે પસાર કરશે તેમને પણ રજીસ્ટર કરશે
4 (c) એલોપેથીક ડાક્તરો જે હક્કો ભોગવે છે તેવા હક્કો આવી રીતે રજીસ્ટર થયેલા વૈદ્યો અને હકીમોને મળવા જોઈએ તેમને આયુર્વેદિક અને યુનાની પદ્ધતિ મુજબ દવાઓ બનાવવા તથા વેચવાના હક્ક રહેવા જોઇએ તેમને ઝેરો અને ઝેરી બનાવટો, દવાઓના ઉપયોગ માટે આયુર્વેદિક અને યુનાની બનાવટો બનાવવા માટે અને વાપરવા માટે રાખવાનો હક્ક મળવો જોઈએ

પછી સભાએ બંધારણના ખરડાનો ચોથો સેક્શન વિચાર્યો ને તે મુજબ પસાર કર્યો તે નીચે પ્રમાણે છે

IV બોર્ડ દર ત્રણ વરસે ફરી ચુંટાવી જોઈએ

આટલુ કામ મુસદ્દા બાબત પુરું થયુ પછી સભાએ ૧ માણસની સમિતિ નીમવાનું નકી કર્યુ તેનો ઉદ્દેશ સહકાર જરૂરિયાત બીજા પગલા લેવા અને ચાલુ ચળવળ જાગી રાખવાનો છે

૧ વૈદ્ય ગંગાધર શાસ્ત્રી ગુણે (અહમદનગર) પ્રમુખ
૨ રાણાચાર્ય ડૉ પોપટ પ્રભુરામ (મુંબાઈ શહેર)
૩ વૈદ્ય જાદવજી ત્રીકમજી આચાર્ય (મુંબાઈ શહેર)
૪ વૈદ્ય અનંતાચાર્યજી આદ્ય (બીજાપુર)
૫ વૈદ્ય ગણેશ શાસ્ત્રી જોશી (પૂના શહેર)
૬ વૈદ્ય મણિશંકર મૂળશંકર (અમદાવાદ)
૭ વૈદ્ય પ્રતાપકુમાર વૈદ્ય (મુંબાઈ શહેર) ચેરમેન અને મંત્રી
૮ વૈદ્ય સુંદરલાલ નાથાલાલ જોશી (નડીયાદ)
૯ હકીમ સાહેબ મહમદ કાસીમ (સુરત)
૧૦ વૈદ્ય માધવપ્રસાદ નારાયણશંકર (અમદાવાદ)
૧૧ ડૉ એચ વી (સેવનુર)
૧૨ ડૉ રંગનાથ નાયબ (બીજાપુર)
૧૩ વૈદ્ય હલશીકર (હુબલી)
૧૪ વૈદ્ય નાનાસાહેબ પુરાણીક (પનવેલ)
૧૫ વૈદ્ય વામનશાસ્ત્રી દાતાર (નાશક શહેર)

૧૬ વૈદ્ય દામુભાઈ રામપ્રસાદ (મુંબઈ શહેર અને કાઠીઆવાડ)
૧૭ વૈદ્ય વામનરાવ દીનાનાથ (મુંબઈ શહેર)
૧૮ વૈદ્ય હીરજીભાઈ જીવરામ (મુંબઈ શહેર)
૧૯ વૈદ્ય અબાશંકર જી ત્રિવેદી (અમદાવાદ)

પછી પ્રમુખનો અને પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કોલેજના (મુંબઈ) ટ્રસ્ટીઓનો આભાર દર્શાવી સભા 'બરખાસ્ત' થઈ મહી ગંગાધર શાસ્ત્રી ગુણે

તા ૮—મુંબઈ ઇલાકાના આરોગ્યખાતાના પ્રધાન ડૉ ગીલ્ડરે વૈદ્યોની કમિટીને તા ૯–૧૧–૩૭ને રોજ જે મુલાકાત આપી હતી તેનો જે હેવાલ મુંબઈ વૈદ્યમંડળની ઓફીસ તરફથી બહાર પડયો છે તેનો સાર ઉપર આપ્યો છે એ મુલાકાત પછી મુંબઈ સરકાર તરફથી જે જાહેરાત છાપાઓમાં પ્રગટ થઈ છે તે ઉપરથી સરકાર ઇન્ડીઅન મેડિસીન બૉર્ડ કે જે નામ ઉચિત રાખે તે નામનું સ્થાપશે તથા વૈદ્યોના રજીસ્ટ્રેશનની યોજના કરશે એમ જણાય છે પણ દેશી વૈદ્ય માટે કોલેજ કે સ્કૂલ ઉઘાડવાની વાત નથી તેમજ બૉર્ડના સભ્યોની સંખ્યા બાર રાખી ૭ ચુટાયેલા સભ્યો અને ૮ સરકારે નીમેલા સભ્યો અને પ્રમુખ સરકાર નીમેના એવી યોજના છાપામાં પ્રગટ થઈ છે આમાં ચુટાયેલા સભ્યોની હમેશા અલ્પમતિ જ રહે એ ખોટું છે વૈદ્યોએ આ સામે વિરોધ દર્શાવનારા ચર્ચાપત્રો લખ્યા છે ઉપરની બાબતની સાથે પાશ્ચાત્ય શસ્ત્રચિકિત્સા અને પ્રસૂતિ તંત્રનું જ્ઞાન રજીસ્ટર થવા ઇચ્છના વૈદ્યોને હોવું જોઈએ એ મુદ્દા સામે પણ ચર્ચાપત્રો લખનાર વૈદ્યોએ વિરોધ દર્શાવ્યો છે [illegible] સભા મળીને ઠરાવ કર્યો જાણવામાં નથી તંત્રી આ વિ

સ્વસ્તિ શ્રીયુત નિખિલ ભારતવર્ષીય આયુર્વેદ મહામંડળના ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન અધ્યક્ષો તથા સદસ્ય મહોદયોને નમ્ર નિવેદન

આ સંસ્થાના અધ્યક્ષ સ્થાને પાશ્ચાત્ય અને પૌરસ્ત્ય આયુર્વેદના ધુરંધર વિદ્વાનો આવી ગયા છે અને છવીસમા[1] અધ્યક્ષની ચુંટણીની તૈયારી ચાલે છે આથી આ સંસ્થાના અંતરંગ રહસ્યથી અપરિચિત વ્યક્તિઓના ચિત્તમાં કેટલું બહુમાન છે એનું વર્ણન ન થઈ શકે પરંતુ અંતઃપ્રવેશ કરનાર વ્યક્તિઓના ચિત્તમાં એટલોજ ખેદ છે આ ખેદ થવાના અનેક કારણો છે પણ સૌથી મોટું કારણ એ છે કે આજસુધી એના પાઠ્યક્રમનું કાંઈ ચોક્કસ અસ્તિત્વ નથી જેને જે સુઝ્યું તેનો એમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે આ વાત જો કે પાશ્ચાત્ય આયુર્વેદમાં પણ છે પણ ફેર એટલો જ છે કે એ લોકો જે વસ્તુને કે જે ગ્રંથને નકામો સમજે છે તેને છોડી દે છે અને નવા વિષયનું સંશોધન કરતા રહે છે અને તેને અનુસરી પાઠ્ય પુસ્તકો પણ ક્રમબદ્ધ પ્રકાશિત કર્યા છે એટલે ત્યાં નથી અધ્યાપકોને કષ્ટ કે નથી છાત્રોને આવી તદ્દન વિપરીત સ્થિતિ આયુર્વેદ મહામંડળના

---

૧ છવીસમા વૈદ્યસંમેલન વખતે આ પત્રિકા બહાર છપાયેલું તંત્રી

પાઠ્યક્રમમા છે કારણ કે મહામડળના પાઠ્યક્રમાનુસાર આ જ સુધી એકે ય પુસ્તક લખાયુ નથી છતા વિષયાનુસાર પાઠ્યક્રમ તો રાખ્યો જ છે પરિણામે ચરકસુશ્રુતમા કુળમીઓ મારી મારીને એના આદિ અ ત અને મધ્યના અધ્યાયો ઢુઢવામા આવે છે મહામડળનું લીસ્ટ પાસે ન હોય તો સારા સારા હમેશા ભણાવવાનું કામ કરનારા અધ્યાપકોને પણ એનો ક્રમ બતાવવો મુશ્કેલ પડે એવી સ્થિતિ છે તો બિચારા વિદ્યાર્થીઓની શી ગતિ થાય? જ્યારે પાઠ્યક્રમ નક્કી કરવા માટે આખા દેશમા ખૂબ ઉહાપોહ ચા યો હતો ત્યારે વિષયવાર પાઠ્ય ક્રમ ન ી કરાવવા માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો હતો અને લોકોને વિશ્વાસ આપવામા આવ્યો હતો કે તમે આ વિષયવાર પાઠ્યક્રમ કબુલ કરો પછી મહામડળ એક બે વર્ષની અ ર જ પાઠ્યક્રમના પુસ્તકો સગૃહીત કરીને છપાવી નાખશે બસ આ લાલચમા આવીને લોકોએ કબુલ કરી લીધુ પરતુ આજ વીશ-પચીશ વર્ષમા એ વાતના 'શ્રી ગણેશ' પણ નથી થયા હા જયપુર, ફત્તેહપુર વગેરે સમેલનોમા એ ઉપર ઘણા લોકોએ ચર્ચા કરી એટલે ખોટુ આશ્વાસન આપવામા આવ્યુ કે હવે યો ા સમયના તૈયાર થઇ જશે અને લોકોને દેખાડવા માટે ઠરાવો પણ ક વામા આ ા ૫-૧૦ વ્યક્તિઓની એક કમિટી પણ ચુ ટવામા આવી પણ પછી આ ઠરાવો કયા ગયા અને એ કમિટી કયા ગઈ તેનો પત્તો નથી આ સ્થિતિનુ કારણ એટલુજ છે કે જે કોઈ અ ત કરણથી આ સસ્થાનો માલિક હોય તો એ બિ ારીની શી દુર્દશા થઇ છે તેની ખબર રાખે સાધારણ રીતે લોકોનો મત એવો થઈ ગયો છે કે વૈદ્ય સમેલ ની રક્ષા કે ઉ તિ માટે એનુ કોઇ અધ્યક્ષ બનતુ નથી પણ અધ્યક્ષ થવાથી છાપાઓમા પોતા ા વખાણ છપાશે, કીર્તિ મળશે અને તેથી પોતાનો ધધો ખૂબ ચાલશે એવી લાલસાથી અધ્યક્ષ થાય છે જો કે ઉપ ની લોકકિવદ તી પ્રગટ કરવાથી કેટલાક લોકોના ચિત્તમા જરૂર ક્લેશ થશે પરતુ તટસ્થ બુદ્ધિથી જોવામા આવે તો કહેનારનો દોષ નથી કારણ કે જે માણસનુ હૃ ય બળે છે તે એના વેગને રોકી નથી શકતો ધૈર્યની પણ કાઇક હદ હોવી જોઇએ अति सर्वत्र वर्जयेत अथवा सर्वमतिरिक्त मक्रे यत्नमायोपकल्पते એ નીતિરહસ્ય છે એમ છતા ઉત્તરોત્તર અધ્યક્ષપદ માટે અતિશય હરિફાઈ ચાલી રહી છે આવુ જોઈને તટસ્થ લોકો તો હસે છે ણ સસ્થા તરફ લાગણીવાળા લોકોનુ હૃદય વધારે બળે છે કારણ કે આવા હલકા કૃત્યથી ઉપર કહેલી લોકકિવદ તીને દેખીતો દાખલો મળે છે આ તે સમેલનના અધ્યક્ષપ ની વાત છે કે મ્યુનિસિપાલિટીની ચુ ટણી? અને લોકો કહે છે કે આટલી હરિફાઈ જો આ સસ્થાની ઉન્નતિના કાર્યમા કરી હોત તો આ સસ્થા ંચી આદર્શ સ્થિતિને પહોચી જાત કે શ્રી બખલે વગેરે વિપક્ષીઓ એની તરફ આગળી ચીંધવાનુ સાહસ ન કરી શકત પરતુ એમ થાય કયાથી? કારણ કે વિવાહ પેઠે સમેલનના ત્રણ દિવસ પૂરા થય પછી અધ્યક્ષ મહાશય આ બિચારી સસ્થાની કેવી દુર્દશા છે તેની ખબર કાઢતા નથી હતભાગ્ય ભારતની આવી દુર્દશા છે પાશ્ચાત્ય દેશોની સ્થિતિ

આથી વિપરીત છે ત્યા બહુપતિકા મન્યા ઉત્તરોત્તર એવી ઉન્નતિ કરે છે કે એ સસાર ભસ્મા આ ગારૂપ થઈ જાય છે કારણ કે ત્યા અધ્યક્ષો સસ્થાની ઉન્નતિ માટે અધ્યક્ષ બને છે અને અહીંના અધ્યક્ષ મોટે ભાગે પોતાની ઉન્નતિ તરફ ધ્યાન રાખે છે મહામડળની શરૂઆતથી બિચારા સ્વ શકરદાજી શાસ્ત્રીપદે એ વૈદસમાજ આગળ મહામડલ તરફથી એક આદર્શરૂપ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય ઉઘાડવાની અપીલ કરી હતી આ વાતનુ લોકોએ વારવાર સ્મરણ કર્યું છે અને એ ચાર રાજા મહારાજાઓ પાસે ગયા પણ હતા પણ પછી તો એનુ સ્વપ્ન પણ ન રહ્યુ પણ થાય ક્યાથી? આવુ કાર્ય થવામા સ્વાર્થત્યાગ—આત્મભોગની જરૂર હોય છે અને તે કોણ કરે? અહિં તો પોતાના ધધાની અને અને કીર્તિની પડી છે પણ આ અધાધુધી કયા સુધી ચાલશે? હવે તો નિદ્રાદેવીનો ત્યાગ કરીને કાર્ય કાર્યક્ષેત્રમા ઉતરવુ જોઇએ વધારે શ્રમ ન લેવો હોય તો પણ પાઠ્યક્રમને વિચારાનુસાર નવરૂપમા તૈયાર કરીને આપવો જોઇએ એટલુ થાય તો બિચારા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ આશીર્વાદ આપે આ વાત કોઈ વિપક્ષી તરફથી સુઝવામા આવશે તો મસ્થાનુ ઘણુ ખરાબ લાગશે વળી એ વખતે તમારી અકર્મણ્યતાને સમસ્ત જનતા પણ જાણી જશે, ત્યારે તમારા તરફ અને તમારા આયુર્વેદ તરફ લોકોનો અવિશ્વાસ થશે વરસાદ પહેલા પાળ બાધવી એ સારૂ છે માટે આ વાત જરૂર જલદી કરવી જોઈએ

પાઠ્યક્રમ ઉપર થોડો સામાન્ય વિચાર—વિદ્યાપીઠની વિશારદ પરીક્ષામા ચરક સુશ્રુત અને અષ્ટાગ હૃદય સમગ્ર આવી ગયા છે તો પછી અષ્ટાગ સગ્રહની શુ જરૂરત છે? વિદ્યાર્થીઓ ઉપર આ નકામો બોજો શા માટે લાદવામા આવે છે? એને કાઢી નાખવાથી વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાપીઠને આશીર્વાદ આપશે વિશારદના સ્વસ્થવૃત્તમા મનવાદિ ધર્મશાસ્ત્રોના સ્વસ્થવૃત્ત જાણી લેવાનુ લખ્યુ છે એ પણ અશક્ય અને વધારે છે કારણ કે સ્મૃતિસ્વ સ્વસ્થવૃત્ત રાખવા જતા સર્વ સ્મૃતિઓ અને ધર્મશાસ્ત્રને લેવા પડશે અને એ અતિયોગ છે હા, જો એને રાખવુ જ હોય તો આયુર્વેદીય ગ્રથોમા જે સ્વસ્થવૃત્ત પરિચાયક વાક્યો છે એની તુલના ધર્મશાસ્ત્ર સાથે યથાશક્ય કરવામા આવે તો સારૂ છે[1] પણ આ ભાર વિશારદને માથેથી કાઢી આચાર્યને માથે નાખવામા આવે તો વધારે સારૂ કારણ કે ચાર સહિતાઓના કુલ ૫૮૦ અધ્યાયો છે તેમાથી ૫૧૫ અધ્યાયો તો વિશારદ પરીક્ષામા આવી જાય છે બાકી ફક્ત ૬૫ અધ્યાયો આચાર્ય પરીક્ષા માટે ભણવાના રહે છે દાખલા તરીકે ચરકસૂત્ર અ ૨૧મો વિમાનના આઠ અધ્યાયો અને ચિકિત્સાનો ૨૧મો કુલ ચરકના દશ અધ્યાયો પછી સુશ્રુત ચિકિત્સાના ૨૩થી ૨૫, ઉત્તર સ્થાનના ૧ થી ૨૫, ૨૭, ૨૮, ૩૦થી ૩૪, ૩૬, ૩૭, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩ અને ૬૫ કુલ ૪૧ અધ્યાયો અને વાગ્ભટના સૂ ૭ અને ૧૧, ઉત્તરના ૧ થી ૭, ૩૮ અને ૩૯થી૪૪ કુલ ૧૪ અધ્યાયો છે અને આટલા માટે બે વર્ષનો અભ્યાસક્રમ રાખ્યો છે ગણિતની રીતે જોઇએ તો ૫૧૫ અધ્યાયો વિશારદ

---

[1] મેં આ જ્ઞાનની તુલનાનો પ્રયત્ન કર્યો છે દુ કે શાસ્ત્રી

માટે છે અને ૬૫ આચાર્ય માટે છે એટલે વિશારદનો આઠમો ભા ા આચાર્ય માટે રહ્યો વળી આ ૬૫મા વધારે અધ્યાયો તો સુશ્રુતના છે જે ટુકા છે અને એ રીતે જોવામા આવે તો આચાર્ય પરીક્ષા માટે સહિતા ભાગનો સોળમો ભાગ માડ બચે છે આ સ્થિતિમા અષ્ટાગ સગ્રહને આચાય માથી ઉપાડી વિશારદમા રાખવાનુ કેમ યોગ્ય ગણ્યુ હશે એ સમજાતું નથી આ બાબતમા કોઇએ કાઈ વિચાર કર્યો છે? આ છે તો અનુચિત

ત્રણ સહિતાઓ ચાલી ગયા પછી અષ્ટાગ સગ્રહને રાખવો એ નકામુ છે જેની ઇચ્છા હોય તે ભલે વાચે પણ ભારરૂપે તો કદાચ ન રાખવો જોઇએ એમ લાગે છે એમ તો સસારમા કોઈ વિદ્યા કે કોઇ પુસ્તક એવુ નહિ મળે કે જે વૈદ્યને ઉપયોગી અને જાણવા યોગ્ય ન હોય પણ એ બધાનો પાઠયક્રમમા સમાવેશ અશકય છે વળી જરા વિચાર કરીને જોવામા આવે તો વિશારદ અને આચાય પરીક્ષાઓ વચ્ચે ભારે વિપરીત સ્થિતિ જોવામા આવે છે દાખલા તરીકે વિશાર ના પાઠયક્રમમા ચાર સહિતાઓના ૫૧૫ અધ્યાયો ઉપરાત પ્રત્યક્ષ શારીરના ત્રણ ભાગો (૪) દીર્ઘાયુ સૂત્ર (૫) નિઘટુ શિ ામણિ (૬) રસરત્ન સમુ ચય પૂર્વાર્ધ, (૭) રસે દ્ર ચિ તામણિ, (૮) ાગાધરીય પરિભાષા, (૯) પ્રસૂતિત ત્ર (૧૦) સાધ્યક્રારિકા, (૧૧) તર્ક સગ્રહ એ પ્રમાણે અગીઆર ગ્રથ પણ સાથે છે આ ગ્ર થોના સમૂહ તરફ જરા નજર નાખી હોત તો વિશારદ પાઠયક્રમ ન કી કરનારના ચિત્તમા કાઇક કરૂણરસ ઉત્પન્ન થાત પરતુ એને બ લે રૌદ્રનો પ્રાદુર્ભાવ થયો એ હત ભાગ્ય વિદ્યાર્થીઓના પ્રારબ્ધનો જ દોષ કહેવો જોઈએ જરા વિચાર કરી જુઓ વિશારદ અને આચાય પરીક્ષાઓમા કેટલુ અ તર છે? વિશારદમા ચાર સહિતાઓ સાથે કુલ ૧૫ પુસ્તકો થાય છે જ્યારે આચાર્ય પરીક્ષા માટે ચાર સહિતાઓમાથી બાકી રહેલા ૬૫ અધ્યાયો એક અધ્યાય જેટલુ કુમારત ત્ર અને એક યવહારાયુર્વેદનુ નાનુ પુસ્તક એટલુ રહે છે આ ગણતરી પ્રમાણે જોતા તા વિશારદથી બત્રીશમા ભાગનો પાઠયક્રમ આચાયનો છે એ જોતા વિશાર પરીક્ષાનુ નામ આચાય પરીક્ષા રાખવુ જોઇએ અને આચાર્યનુ વિશારદ પણ એમ ન થતા ઉલટુ થયુ છે તે યોગ્ય નથી અને ભિષક્ પરીક્ષાની સ્થિતિ તો એથી પણ વિચિત્ર છે લખ્યુ છે કે —

सूचना—भिषक् परीक्षार्थिभि योगरत्नाकर माधवनिदानम् भावप्रकाश, शार्ङ्गधर सहिता, ऽयते ग्र था अर य पत्नीया । विपर्याशास्तु सामा यत यथापूर्वम्"।

વૈદ્યસમેલન પત્રિકા ૧૯૩૯ નવેમ્બર પૃ ૨૭૪

આ સૂત્રના વિશારદ અને આચાય પરીક્ષાના ઝેયાશ બતા યા પછી કરવામા આવી છે એટલે **विपर्याशास्तु यथापूर्वम्** છે એનો અર્થ પ્રકરણાનુસાર એવો થાય કે વિશારદ અને આચાયના સર્વજ્ઞાતવ્ય વિષયો જાણ્યા બાદ યોગરત્નાકર વગેરે ચાર ગ્ર થો વધારે ભણવા જોઇએ[1] આ પરીક્ષાનું નામ

૧ વૈદ્યસમેલન પત્રિકાના ઉપર કહેલા અકમા જે નિયમાવલિ છપાઇ છે તેમા ઉપર પ્રમાણે વાક્ય છે એ વાત સાચી છે પણ એનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે થઇ શકે તેવો નથી એ વાકયની નીચેજ સ્વસ્થ વૃત્ત રોગ વિજ્ઞાન વગેરે આઠ વિષયોના કેટલા

ભિષક રાખ્યુ છે તેથી આમા સદેહ થાય છે કે આ પરીક્ષા વિશારદ અને આચાર્યથી ઉંચી છે કે નીચી? ઉંચી હોય તો નામ શુ? અને નીચી હોય તો નામ શુ? જો બેયમા ભિષક હોય તો પછી વિશારદ અને આચાર્ય એનાથી જુદી શી રીતે? આ તો सर्व पद हस्तिपद निमग्न જેવુ છે આવી આવી બારીકીથી જોતા પ્રત્યેક કક્ષામા સશોધનની આવશ્યક્તા છે પણ આ સશોધન જ્યા સુધી પાઠયક્રમ વિષયાનુસાર એકત્ર સગૃહીત (પુસ્તક રૂપમા) ન કરવામા આવે ત્યા સુધી થવુ અશકય છે

નિખિલ ભારતવર્ષીયાયુર્વેદ મહામડલ અને વિદ્યાપીઠનો શુભાભિલાષુક
ન પ હરિપ્રપન્નજી

આયુર્વેદ પાઠયક્રમના વિષયમા મારૂ નમ્ર નિવેદન

મે વિજ્ઞપ્તિરૂપે એક પત્ર નિ ભા મા વૈદ્યસમ્મેલન કાશીમા મોકલ્યુ હતુ જેની નકલ ઉપર છાપી છે તેની નકલો ત્યા પ્રત્યેક સદસ્યને તથા અધિકારીઓને આપવામા આવી હતી એટલુ જ નહિ પણ પ્રમુખ મહાશયને તથા શ્રી માલવીયજીને પણ પહોચાડી હતી પણ ખેદની વાત છે કે એ બાબતમા આજ સુધી કોઈપણ આયુર્વેદાભિમાનીએ હોઠ હલાવ્યો નથી એટલે હારીને આજે ફરી આપ સર્વની સેવામા આ પત્ર મોકલ્યો છે હવે તો આપ સર્વ એ બાબતમા કાઈક વિચાર કરશો એવી આશા છે આજ સુધી વિદ્યાપીઠે આ બાબતમા ધ્યાન ન આપવાથી લોકોની એવી ધારણા થઈ ગઈ છે કે નિ ભા વૈદ્યસમ્મેલન અને વિદ્યાપીઠે કેવળ પોતાની ખ્યાતિ માટે એક ઢોંગ ઉભો કર્યો છે અને ગમે તે રીતે એ ચાલ્યા કરે છે તો એ પોતાની હઠ શુ કામ છોડે? આમા નુકસાન તો બિચારા વિદ્યાર્થીઓને, પાઠશાળાઓને અને અધ્યાપકોને થાય છે ઉપર કહેલ વસ્તુસ્થિતિ જાણ્યા પછી આપ સર્વના હૃદયને પણ અમારા હૃદયથી ઓછો આઘાત નહિ પહોચે?

જુઓ દર વર્ષે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી ફીની સારી આવક થાય છે જો એ આવકને પાઠયક્રમના પુસ્તકો સકલિત કરીને છપાવવામા વાપરવામા આવે તો એથી વિદ્યાપીઠ, સમ્મેલન, પાઠશાળાઓ વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપક વર્ગ સહુના ઉપર ઉપકાર થશે પરતુ એમ ન થતા આ સાર્વજનિક નિધિનો ગૌણકાર્યમા વ્યય થાય છે આ તરફ કોઈ પણ વ્યક્તિનુ ધ્યાન નથી ખેચાતુ એ ખેદનો વિષય છે આ સિવાય એ સસ્થાના અધિકારીઓએ એક બીજો ઉપદ્રવ મચાવી રાખ્યો છે જે તરફ ધ્યાન આપવાની અત્યત જરૂર છે પહેલા નિયમ એવો હતો કે વિદ્યાર્થી પરીક્ષાને એક માસ બાકી હોય ત્યારે અરજી કરે આ મુદત વધારીને ૧૯૩૨મા બે માસની કરી અને ૧૯૩૭ની નિયમાવલીમા (પૃ ૪ નિયમ ૬) આવેદન પત્ર વિષે એવો નિયમ કર્યો છે કે પરીક્ષા સમયથી ચાર મહિના પહેલા આવેદનપત્ર-ફોર્મ ઓફીસ પાસેથી મગાવી લઈ પરીક્ષા તિથિથી ત્રણ મહીના પહેલા આવેદનપત્ર પરીક્ષા ફી

આશા ભાવપ્રમાણ વગે મ્પ મા મ થામાથી લખતા એ લખ્યુ / ! અને વિદ્યાર્થીઓને તથા પરીક્ષકોને પણ ઉપર ફરતી છે તેની ત્રાન્તિ થતી નથી નિયમાવલિનું ઉપરનું વાક્ય
તની આ નિ
સુધરવુ જોઇએ એ સ્પષ્ટ છે

સાથે વિદ્યાપીઠ ઓફીસને મળી જવું જોઇએ એ પછી એક રૂપીઓ દંડ આપવાથી એક મહીનો બાકી હોય ત્યાં સુધી મોકલવાથી સ્વીકારવામાં આવશે પણ પછી નહિ આ નિયમથી કેટલો ઘોર અનર્થ થાય છે એ હવે જુઓ ચાર મહિના પ્હેલાથી પાઠશાળાઓ તથા અધ્યાપકગણ વિદ્યાર્થીની યોગ્યતાનો નિર્ણય શી રીતે કરી શકે? કારણ કે પરીક્ષા પછી તરત તો વિદ્યાર્થીઓ રજામાં પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા જાય છે અને તેમાંથી કોઈ બે મહીના પછી કોઈ ત્રણ મહીના પછી તો કોઈ ચાર મહીના પછી પણ આવે છે એટલે બાકી આઠ મહીના રહ્યા તેમાંથી ચાર મહીના પ્હેલા ફોર્મ ભરવું હવે આ ચાર મહીનામાંથી એક તો અનધ્યાયનો જાય તો બાકી રહેલા ત્રણ મહીનામાં શું ભણીને વિદ્યાર્થી પોતાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી શકે? અને તેની યોગ્યતા જોયા વિના ફોર્મ પણ કેમ ભરાવી શકાય? કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે વિશારદ માટે ચાર વર્ષ રાખ્યા છે તો શું એટલા વખતમાં પણ યોગ્યતા ન મેળવી શકે? આ પ્રશ્નનો જવાબ સહજ છે તમે ગમે તેવા નિયમો કરો અને નિયમાવલીમાં લખી દો પરંતુ આજ સુધીમાં વિદ્યાપીઠની પરીક્ષા આપીને ઉત્તીર્ણ થયેલા લગભગ એક હજાર વિશારદો અને આચાર્યોને એકઠા કરો અને પછી જાતે એની પરીક્ષા લીઓ તો એમાં કેટલા યોગ્ય છે એ જોઇ આપની આંખ ઉઘડી જશે સાચું તો એ છે કે એમાંથી ૫-૧૦ પણ યોગ્ય નીકળે અને આપણે તેને સાચા આયુર્વેદ વિશારદ તથા આયુર્વેદાચાર્યની પદવી આપી શકીએ તો અહોભાગ્ય સમજવું અમને તો એમાં પણ સંદેહ છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે આજે ચાર માસનો નિયમ કર્યો છે તે કેવળ નિર્દયતાપૂર્વક પૈસા લેવાનો કુમાર્ગ છે જેઓએ વિદ્યાર્થી અવસ્થા ભોગવી છે અને પરીક્ષાઓ આપી છે તેઓજ વિદ્યાર્થી અવસ્થાના કષ્ટોનો અનુભવ કરી શકે છે બીજાઓ નહિ પરીક્ષા આપ્યા વગર જ જેઓને કોઈ પણ રીતે સંમેલનના કે વિદ્યાપીઠના અધ્યક્ષનું પદ મળી ગયું છે તેઓને વિદ્યાર્થીઓના કષ્ટોનો અનુભવ શી રીતે આવી શકે? સંમેલન તથા વિદ્યાપીઠનું ધન સાર્વજનિક છે એટલે એના ઉપર સર્વ વૈદ્યોએ ધ્યાન આપવું જોઇએ

જ્યાં સુધી પાઠ્યપુસ્તકો ક્રમબદ્ધ એકત્ર સંગૃહીત ન થાય ત્યાં સુધી રજત જયંતી જેવા કાર્યોને અટકાવવા જોઇએ અને સાર્વજનિક ધનથી પાઠ્યક્રમના પુસ્તકો એકત્ર સંગૃહીત કરીને છપાવવાનો તરત પ્રયત્ન કરવો જોઇએ

નૂતન પાઠ્યક્રમની અત્યંત આવશ્યકતા

(૧) નિયત પાઠ્ય પુસ્તકો ન હોવાથી પરીક્ષકો યોગ્યતા જોયા વિનાજ ગમે તે પ્રશ્નો પૂછે છે આથી વિદ્યાર્થીઓની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ થઈ પડે છે માટે પ્રત્યેક પરીક્ષા માટેના પુસ્તકોની મર્યાદા ચોક્કસ કરવી જોઈએ અને નક્કી કરેલા પુસ્તકોની બ્હારનો પ્રશ્ન ન પૂછે એવો અંકુશ પરીક્ષકોને માથે મુકાવો જોઇએ અને જેઓમાં પરીક્ષા લેવાની યોગ્યતા નથી તેઓને પરીક્ષક ન બનાવવા જોઈએ આમ થવાથી પરીક્ષક, અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થી વર્ગને સરળતા થશે વિદ્યાર્થીઓની આટલી વિપત્તિ દૂર કરાવવા માટે આજ

મારો પ્રયાસ છે આચાય પરીક્ષામા વિષયપ્રધાન પાઠ્યક્રમ રાખ્યો છે એનો હેતુ સ્પષ્ટ છે કે આચાય થયા પછી કોઈ ગ્રન્થ એનાથી અ તણ્યો ન રહેવો જોઈએ

વિશેષ સૂચના—(૧) આચાર્ય, વિશાર તથા ભિષ પરીક્ષાના ફોર્મને ફરીથી સશોધી વ્યવસ્થિત કરવો

(૨) ત્રણેય સહિતાઓ (ચરક, સુશ્રુત અને અષ્ટાંગ હૃદય) હોવાથી અષ્ટાગ સગ્રહને અભ્યાસક્રમમાથી કાઢી નાખવો

(૩) પરીક્ષાના ફોર્મ માટે ચાર માસ પહેલા ભરવાનો નિયમ રદ કરીને પહેલા પેઠે એક મહીના પહેલા ભરવાનો નિયમ કરવો જોઈએ જેઓ એક મહીના પહેલા ફી સાથે ફોર્મ ન ભરી શકે તેઓ પાસેથી એક રૂપીઓ દંડ લઈને પરીક્ષાના દિવસ પહેલા ૧૫ દિવસ સુધી ફોર્મ લેવાનો નિયમ કરવો જોઈએ એવો અમારો મત છે તેમા તમારો નાનો જે મત હોય તે આ સાથેના પત્રમા ભરી નીચે સહી કરનારને તરત મોકલશો કારણ કે સમેલનના દિવસો પાસે છે

(આ સાથે ઉપર કહેલો પત્ર છે તે અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી આ નિવેદન અને પત્ર આયુર્વેદ શિક્ષણની સસ્થાઓના સચાલકોને વૈદ્ય પહરિપ્રપન્નજી તરફથી મોકલવામા આવ્યો હતો) તની આ વિ

આપનો વૈદ્ય પ હરિપ્રપન્નજી
અધ્યક્ષ શ્રીમુબાઈ આયુર્વેદીય પાઠશાળા

પરિશિષ્ટ—નવો પાઠ્યક્રમ

ભિષક્ પરીક્ષા પાઠ્યક્રમ

વિષય પાઠ્યપુસ્તક

૧ સ્વાસ્થ્ય—આયુર્વેદવિજ્ઞાન(ન થ)માથી સ્વાસ્થ્ય વિજ્ઞાન ઘાણેકર કૃત
૨ શારીર—પ્રત્યક્ષ શારીર સમગ્ર અને આયુર્વે વિજ્ઞાનનો શારીર ભાગ
૩ દ્રવ્યગુણ શાસ્ત્ર—આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનો દ્રવ્યગુણ ખડ
૪ રસતત્ર—આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનુ રસપ્રકરણ

બીજુ વર્ષ

૫ રોગવિજ્ઞાન—નિદાન નિદાન અને ડા આશાન કૃત વ્યાધિવિજ્ઞાન
કાયચિકિત્સા—આયુર્વેદ વિજ્ઞાન ઉત્તરાર્ધ
૭ શલ્યતત્ર—આયુર્વેદ વિજ્ઞાન અને શલ્યતત્ર (ધમાન કૃત)
૮ વિષ વિજ્ઞાન—ધર્માનદ કૃત

વિશારદ પરીક્ષા

પ્રથમ વર્ષ

વિષય પાઠ્યપુસ્તક

૧ સુશ્રુત સહિતા—શારીર પચ ત
૨ શારીર—પ્રત્યક્ષ સપૂર્ણ
૩ સ્વાસ્થ્ય—સ્વાસ્થ્ય વિજ્ઞાન ઘાણેકરકૃત
૪ દ્રવ્યગુણ શાસ્ત્ર—આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનો દ્રવ્યગુણ ખડ
૫ ન્યાય ભાષ્ય—તર્કસગ્રહ, ભાષ્યકારિકા

ખાસ કરીને શરીરમા રહેલા નાભિના મધ્ય પ્રદેશમા સોમમડલ ઓપેલુ છે ત્યા પ્રાણી માત્રનો જઠરાગ્નિ દીવાની જેમ સ્થિતિ પામ્યો છે જેવી રીતે સૂર્ય નારાયણ પોતાના કિરણોવડે પ્રકાશી તેજ આપે છે અને પ્રખર કિરણોના તાપથી સરોવરો તથા ખાબોચીયાઓના પાણીનુ શોષણ કરે છે તે પ્રમાણે આપણા દેહમા નાભિનો આશ્રય કરીને રહેલો જઠરાગ્નિ આપણા જમેલા જુદા જુદા પ્રકારના મસાલા વિગેરેથી સસ્કાર પામેલા અન્નને પોતાના ઉષ્મારૂપી કિરણોથી પચાવે છે

બધા પાચક દ્રવ્યોમા અન્નના પચાવનારને સવથી અધિક ગણેલ છે પાચનનુ મૂલ જ તે જઠરાગ્નિ છે જઠરાગ્નિ જો વૃદ્ધિ પામે તો ભૂખ વધે છે અને જો જઠરાગ્નિ મદ થવા માડે તો ભૂખનો હ્રાસ થવા પામે છે

અગ્નિ પણ ભિન્ન ગુણવાળો છે અને પિત્તદોષ ભિન્ન ગુણો યુક્ત છે અગ્નિના જેવુ કર્મ કરતો હોવાથી જ પિત્તદોષને અગ્નિ નામની ઉપમા અપાયેલી છે પિત્ત દ્રવરૂપમા છે, સ્નિગ્ધ છે, નીચે વહન કરનારૂ છે, તેથી કરીને પિત્ત તેજોમય છે પિત્તની ઉષ્મા એ મહાન શક્તિ છે તે કોઠામા ફરે છે, સર્વ ઠેકાણેથી ધમનીઓના મુખદ્વારા કોઠામા ફરે છે તેજ શરીરનો અગ્નિ છે, શરીરની ઉષ્મા પણ તેજ છે અન્નને પચાવનાર અને દેહનુ જીવન પણ તે પિત્ત જ છે તેની અન્ન થ ગતિપણાને લીધે તેને દેહનો કાયાગ્નિ કહેલો છે

આ પ્રમાણે પિત્તદોષ પણ જીવનને ટકાવી રાખવા માટે ઓછો અગત્યનો નથી તેની પણ જીવન માટે વાતદોષ જેટલી જ જરૂર છે હવે આપણે પિત્ત દોષના પ્રકાર સ્થાન અને કર્મ વિષે શુ આયુર્વેદશાસ્ત્ર જણાવે છે તે તપાસીએ

જેવી રીતે વાતદોષના પાચ પ્રકાર કહ્યા તેમ પિત્તના પાચ ભેદ સ્થાન અને કર્મને લીધે પડ્યા છે તે પાચે પ્રકારના પિત્તના નામ નીચે મુજબ છે -

પિત્તના પ્રકાર —

पाचक रजक चापि साधकालोचकौ तथा ।
भ्राजक चेति, पित्तस्य नामानि स्थान भेदत ॥

સ્થાન ભેદે કરીને પિત્તદોષના પાચક, રજક, સાધક આલોચક અને ભ્રાજક આવા પાચ નામ પડયા છે, આ પાચે પિત્ત કયા સ્થાનમા રહે છે અને શુ કામ કરે છે તે ઉપર હવે આપણે વિચાર કરીશુ

પિત્તના સ્થાન —

आमाशये यकृत् प्लीहा हृदय लोचनद्वये ।
त्वचि सर्वे शरीरेषु पित्त निवसति क्रमात् ॥ (ભાવપ્રકાશ)

स्वेदो रसो लसीका रुधिरमामाशय श्चेति पित्तस्थानानि । तत्रापि आमाशय् विशेषेण पित्त स्थानम् ॥ (સિદ્ધાંતનિદાન)

પાચક પિત્તનું સ્થાન અગ્ન્યાશય છે, યકૃત સ્થાનમા રંજક પિત્ત રહે છે તથા પ્લીહામા પણ રંજક પિત્ત જ વ્યાપેલુ છે, હૃદયમા સાધકપિત્ત વિદ્યમાન છે, બન્ને નયનોમા આલોચક પિત્તનો વાસ છે, ત્વચા તથા અખિલ દેહમા ભ્રાજક પિત્ત પ્રકાશી રહ્યુ છે

સ્વેદ સ્થાન, રસસ્થાન, લસીકા, રુધિર અને આમાશય આ પાચે પિત્તના સ્થાન છે તે પાચેમા વિશેષ કરીને આમાશય એ પિત્તનુ મુખ્ય સ્થાન છે

પાચે પ્રકારના પિત્તના નામ અને સ્થાન તો આપણે જાણ્યા હવે તેમના કર્મ વિષે શાસ્ત્રકારોના મત જોઇએ

પાચક પિત્તનુ કર્મ —

पाचकं पचते भुक्तं शेषाग्निबलवर्धनम् ।
रसमूत्रपुरीषाणि विरेचयति नित्यशः ॥ (ભાવપ્રકાશ)
आमाशये भवेत् पित्तं अग्निरूपम् तिलोन्मितम् ।
त्वचि कान्तिकरं लेपाभ्यङ्गादिपाचकम् ॥

પાચક પિત્ત અગ્નિ રૂપ થઈ આહારને પચાવે છે જઠરાગ્નિ તથા શરીરના બળને વધારે છે

રસ, મૂત્ર અને પુરીષને જુદા પાડી પ્રવર્તાવે છે, અને તેમની અધોગતિ કરે છે અગ્ન્યાશયમા રહેલુ પિત્ત અગ્નિરૂપ તલના પ્રમાણમા રહેલુ છે તે ત્વચાને કાન્તિ અપનાર છે, અને લેપ અભ્યંગ વિગેરેને પચાવનાર છે એટલે કે આમાશયમા રહેલુ પિત્ત આપણા શાસ્ત્રકારોથી પાચક પિત્ત નામે ઓળખાયુ છે તેનુ મુખ્ય કર્મ ચતુર્વિધ અન્ન રસ, પાનને પચાવવાનુ છે

આ ઉપરાત આમાશયમા રહેલો હૈડ્રોક્લોરિક એસિડ, ટ્રીપ્સીન તથા પિત્તાશય તેમજ અગ્ન્યાશયમાથી સમ્મિલિત સ્વરૂપમા ગ્રહણી સ્થાનમા જે રસ આવે છે તેને પાચક પિત્ત એવી સંજ્ઞા આધુનિક વિદ્વાનો આપે છે

રંજક પિત્તનુ કર્મ —

रञ्जकं नाम यत्पित्तं तद्रसं शोणितं नयेत् । (ભાવપ્રકાશ)
यकृत्प्लीह्नोः पित्तं रञ्जकं नाम ।
रञ्जकं यकृति यत्पित्तं तद्रसं शोणितं नयेत् ॥ (શાર્ઙ્ગધર)

યકૃત અને પ્લીહા એ રંજક પિત્તના સ્થાન છે તે રસને રંગ આપવાનુ કામ કરે છે અગ્ન્યાશય અને પિત્તાશયમાથી જે સમ્મિલિત રસ ગ્રહણી સ્થાનમા આવે છે તે રસને યકૃતમા રહેલુ પિત્ત રંગ આપે છે યકૃતમા રહેલા પિત્તના સંબંધી તે રસ શોણિતના રૂપમા પરિણામે છે એટલે કે રસનુ રક્ત થાય છે

સાધક પિત્તના સ્થાન અને કર્મ—

साधकं हृदये तिष्ठन् मेधा प्रज्ञाकरं चतत । (શાર્ઙ્ગધર)

यत्तु साधकसंज्ञं तत्कुर्याद्बुद्धिधृतिस्मृतिम् ॥ (ભાવપ્રકાશ)

હૃદય એ સાધક પિત્તનુ સ્થાન છે, સાધકપિત્ત મેધા અને પ્રજ્ઞાને વધારનાર છે, તથા તે બુદ્ધિ, ધૃતિ અને સ્મૃતિને કરનાર છે વળી સાધકપિત્ત હૃદયને બળ આપી ધર્મ, અર્થ, કામને મોક્ષમા પુરૂષને પ્રેરવાનુ કાર્ય પણ કરે છે આ ઠેકાણે હૃદયનો અભિપ્રાય મસ્તિષ્ક હોય એમ લાગે છે

આલોચક પિત્તનુ કર્મ—

आलोचकं नेत्रयुगलं रूपदर्शनकारितत । (શાર્ઙ્ગધર)

यदालोचकं पित्तं तद्रूपग्रहकारणम् । (ભાવપ્રકાશ)

આખ એ આલોચકપિત્તનુ સ્થાન છે તે ચક્ષુમા રહી દર્શન, સ્વરૂપ ગ્રહણ વિગેરે કાર્ય કરનાર છે, નારૂ, નરસુ જોવાનુ કામ આ લોચકપિત્તનુ છે

ભ્રાજક પિત્તનુ કર્મ—

त्वचि कांतिकरं ज्ञेयं लेपाभ्यंगादि भ्राजकम् । (શાર્ઙ્ગધર)

भ्राजकं कांतिकरं स्यात् लेपाभ्यंगादि पाचकम् ।

ત્વચા એ ભ્રાજક પિત્તનુ સ્થાન છે શરીર ઉપર થતા લેપ ને અભ્યંગને પચાવવુ તે ભ્રાજક પિત્તનુ કાર્ય છે આપણે શરીર તેલ બામ વિગેરે ઔષધો ચોળીયે છીએ, તે રગેરગમા ભ્રાજકપિત્તને લીધે ઉતરી જાય છે શરીરમા કાંતિ તથા ઓજસને આપવાનુ કાર્ય પણ ભ્રાજકપિત્તનુ જ છે આ ઉપરથી આપણે જાણી શકયા કે લેપ અભ્યંગ વિગેરેને પચાવવાનુ તથા શરીરને ઓજસ તથા કાંતિ આપવાનુ કાર્ય ભ્રાજક પિત્તનુ છે

પાચે પ્રકારના પિત્ત પાચક, રંજક, ભ્રાજક આલોચક અને સાધક સ્વસ્થાનમા રહી શુ કાર્ય કરે છે અને તે શરીરને કેટલા અવિકૃત અવસ્થામા આશીર્વાદરૂપ છે તેની પ્રતીતિ આપણને આટલા વિવેચનથી કાંઈક અંશે તો જરૂર થઈ ગણાય હવે પિત્તદોષ કયા અને કઇ ૠતુમા વિકૃત અવસ્થામા પરિણમે તે વિષે આગળ વિચારશું

વૃદ્ધિગત પિત્તના લક્ષણ—

पित्तवृद्धौ तु संताप पीताभा शीतकामिता ।

पीतविण्मूत्रनेत्र व एवमाद्या भवंति स्फुटा ॥ (સિદ્ધાંત નિદાન)

પિત્તદોષ જ્યારે વૃદ્ધિગત થાય ત્યારે શરીરમા સતાપ તથા અકળામણ થાય છે શરીર પીળુ થઈ જાય છે ઠંડકમા ભાવ થાય છે વિષ્ટા, મૂત્ર, તથા આખ પીળા થવા માંડે છે, (અપૂર્ણ)

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે ગ્રન આ થી આયુર્વે વિજ્ઞાનનું ૨૧ મુ વર્ષ શરૂ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો નવાજમના પમા મ ઓ થી મોકલો તો તેમને અ ઓઢે ખર્ચે તરત મળશે

(૨) વરની અધવચથી ગ્રાહ થનારને પણ વરની શરૂઆતથી જ ગ્રાહ થએલા ગણી વર્ષની શરૂ મામથી જ બધા અંકો મો ના આપવામા આવે છે

(૩) ગ્રાહકોના સરનામા અધુરા હોય કે વ ના હોય તેમણે પુ કે પ નેનુ સર નામુ તરત મો ની આપવુ જેથી અ ગેરવ ને ન થ આ બાબતમા ગ્રાહ ની સુર ક્ષાથી અ પાછો આવો તો ફરીથી તે અ ન સારુ ગ્રાહ ને શિ ર્થે માટે સરનામુ પૂરૂ તથા મ સુ હાય તો મ લેનુ સરનામુ તરત મો ની આપવુ

(૪) ગ્રાહ થવા સબધે ક આ મેળવવા મા મળો પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ અમદાવાદ, એ સરનામે કરવો

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના લે ક માસિ મા આવતા લેખો સ બધે બધા પત્રવ્યવહાર તન્ત્રીને સરનામે રવા

(૬) વધારે લાયબ્રેરીઓ માટે વાર્ષિ લવાજમ માત્ર ૧-૮- રાખવામા આવ્યુ છે

(૭) આ માસિ મા છપાતા લેખો માટે તે ત લખના લખકો જવાબદાર છે

(૮) આ માસિ ના લેખોને અને ઝડુ મામા લુપ્ત ન તત્ત્વ ની ની નયનીતિ (policy)ને નો સબધ નથી

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨-૯૩ એમ ૧૪ વરની જુદી જુદી રગર બાંધેલી ફાઈલ ગ ૧-૮-૦ થી મળશે

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે જ ફાર્મસીને મુ મડ ૧૪

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક—આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

કે આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ—અમદાવાદ

Regd No B 1319

નડીઆદ રાજ્યની વાચનશાળાઓ માટે મંજુર થએલું

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી, ચર્ચનાર વૈદક માસિક

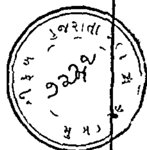
આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

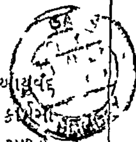
પુસ્તક ૨૧ | અંક ૨

तदेव युक्तं भेषज्यं यदारोग्याय कल्पते।
स चेव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥

માગશર ૧૯૯૪

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ લી૦ તરફથી
ઠે સયાની રોડ મુંબાઇ-૧૪

લવાજમ રૂ ૨-૦-૦ | વાચનશાળાઓ માટે ૧-૮-૦

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विरुन्द्रधन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૧ મુ] માગશર ૧૯૯૪ [અંક ૨

બોમ્બે ઈન્ડીજીનસ મેડીકલ પ્રેકટીશનર્સ બીલ

(વૈદ્ય હકીમના રજીસ્ટ્રેશનનો કાયદો)

મુબઈ ઇલાકાના આરોગ્ય ખાતાના મત્રી ડૉ ગીલ્ડરે વૈદ્યોના પ્રતિનિધિ મડળને તા ૮–૧–૩૭ને રોજ જે મુલાકાત આપેલી તેનો હેવાલ પાછળ આપ્યો છે એ હેવાલમા નોધ્યુ છે તેમ ડૉ ગીલ્ડરે બીલ બહાર પડે ત્યા સુધી રાહ જોવાની સલાહ આપી છે અને વૈદ્યો રાહ જોતા જ હતા ત્યા જે બીલ આરોગ્ય મત્રીએ તૈયાર કર્યુ છે તેનો અટકળી ખરડો તારીખ ૨૦–૧૦–૩૭ના ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડીઆમા છપાયો અને તે પછી મત્રી તરફથી એ બીલની નકલો મેડીકલ કાઉન્સીલના સભાસદોને વેચવામા આવી છે એ નકલ તા ૩૧–૧૦–૩૭ના મરાઠી પત્રમા પણ છપાયેલ છે એટલે હવે છાપાનો રિપોર્ટ ખોટો હશે એવી શકાને તો અવકાશ નથી

પણ આ બીલના સ્વરૂપને જોઇને વૈદ્ય હકીમો ભડકી ગયા છે વૈદ્યો હકીમોએ અત્યારે કોગ્રેસ રાજ્ય છે માટે દેશી વિદ્યાને કાઇક ઉત્તેજન મળશે એવી આશાથી માગણી કરી હતી યુક્ત પ્રાતમા અને બીજે પણ દેશી વૈદકને સરકાર તરફથી સહાય મળે છે તે રીતે હવે તો મુબઈ ઇલાકામા પણ મળશે એવી વૈદ્યોની ધારણા હતી પણ જે બીલ પ્રસિદ્ધ થયુ છે તેની કેટલીક કલમો એવી છે કે જો તેનો અક્ષરશ અમલ થાય તો અમુક વર્ષો પછી દેશી વૈદકનુ નામ નિશાન ન રહે

બીલ આખુ અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી પણ એની સ્વરૂપ દર્શક કલમો તથા જે કલમો દેશી વૈદકની હયાતી ઉપર જ ઘા કરે એવી છે તે વિવેચન સાથે નીચે ઉતારી છે

કલમ ૨ (આ) બોર્ડ ઓફ ઇન્ડીઅન મેડીસીનના સભાસદો તેર રહેશે તેમાથી અધ્યક્ષ અને છ સભાસદો સરકાર તરફથી નીમાશે અને છ વૈદ્ય હકીમો તરફથી ચુટાશે

બૉર્ડનું આ બંધારણ લોકમત્તા (Democracy) તત્ત્વનું વિઘાતક છે આ બૉર્ડનુ બંધારણ જ એવુ છે કે એમા હમેશા સરકારે નીમેલા સભાસદો ની જ બહુમતિ રહે અને આ બીનમા એ બીલ લાવનાર મંત્રીનુ જે પ્રતિ ઘાતી વલણ જણાય છે તે જોતા પહેલીવારના બૉર્ડના નીમાયેલા સભાસદો વૈદ્ય હકીમોના ધંધાને બંધ કરવા માટે શું નહિ કરે એ ન કહી શકાય યુક્ત પ્રાન્તમા જે બૉર્ડ ઑફ ઇંડીઅન મેડીસીન છે તેના ધોરણને અનુસરતું ૨૧ સભાસદોવાળુ બૉર્ડ વૈદ્યોએ માગ્યુ હતું

કલમ ૫ અ ઉપર કહેલ બૉર્ડને રજીસ્ટ્રાર નીમવાનો અધિકાર રહેશે પણ આગળથી સરકારની પરવાનગી લેવી પડશે

કલમ ૬ આ રજીસ્ટ્રાર નોંધ કરેલા વૈદ્ય હકીમોની સવ માહીતી બૉર્ડને તથા સરકારને વારવાર આપશે નામ ઠેકાણુ પાસ કરેલી પરીક્ષા અને તેની તારીખ, બદલેલુ ઠેકાણુ, નવી પદવી અને મરી ગયેલાનુ નામ કાઢી નાખવુ વગેરે કામ કરશે

કોઇને પત્ર લખ્યા પછી છ મહીના સુધી જવાબ ન આવે તો નામ કમી થશે પણ બૉર્ડની પરવાનગીથી નામ પાછુ દાખલ થઈ શકશે

વૈદ્યોનુ અને હકીમોનુ એમ બે જુદા જુદા રજીસ્ટર રહેશે

કલમ ૭ અ નિયમ ૬૩ પ્રમાણે જે નોંધાવાને યોગ્ય હશે તેની રૂ ૧૫ ફી લઇને નોંધવામા આવશે

(આ) તેમજ ૧૯૩૮ના એપ્રીલની પહેલી તારીખે જેને વિષે વૈદક ધંધો કરતા દશ વર્ષો થયા હોવાની બૉર્ડને ખાત્રી થશે તેને તથા દશ કરતા ઓછા વર્ષ થયા હોવા છતા માત્ર પરીક્ષા લઈને બૉર્ડનુ મન માનશે તેને રૂ ૧૫ ફી લઇને રજીસ્ટ્રેશન આપશે

(ઇ) નૈતિક ગુન્હો કરનારને તથા ફોજદારી કેસમા કોગ્નીઝેબલ ગુન્હા બદલ જેને શિક્ષા થઈ હશે તેને રજીસ્ટ્રેશનની ના પાડવામા આવશે

કલમ ૯ રજીસ્ટ્રેશન થયા પછી પણ કલમ ૭ ઇ પ્રમાણે ગુન્હો થવાથી અથવા ધંધામા નિયમ વિરૂદ્ધ વતન જોવામા આવતા રજીસ્ટ્રેશન રદ કરવામા આવશે

કલમ ૧૦ (અ) સરકારની દૃષ્ટિથી ફક્ત આ કાયદા પ્રમાણે રજીસ્ટર્ડ થયેલાને અથવા મુંબઇ મેડિકલ એક્ટ પ્રમાણે રજીસ્ટર્ડ થયેલાને જ માન્યતા મળશે

(આ) આવા સરકાર માન્ય વૈદ્ય હકીમોના અને ડાકટરોના સર્ટીફીકેટ કાયદેસર ગણાશે

(ઇ) સરકારની ખાસ પરવાનગી સિવાય સરકાર માન્ય વૈદ્ય હકીમો

સિવાય કોઈને પણ સરકારી કે અર્ધ સરકારી ઈસ્પીતાલ અથવા ઔષધાલયમા નીમવામા આવશે નહિ

કલમ ૧૨-૧૯૧૯ના એપ્રીલની પહેલી તારીખ પછી થયેલા વૈદ્ય હકીમોને આ કાયદામા વર્ણવ્યા પ્રમાણે મેડીસીન, સર્જરી અને મિડવાઈફ્રીની પરીક્ષા આપ્યા સિવાય નોંધવામા આવશે નહિ

કલમ ૧૩ (અ) શિક્ષણક્રમ અને પરીક્ષા બૉર્ડ ઠરાવશે

(આ) મેડીસીન, સર્જરી અને મિડવાઈફ્રી એ વિષયોમા પદવી આપવા માટે નીચેની સસ્થાઓ મારફત પરીક્ષા લેવાશે (ક) મુબઈ યુનિવર્સિટી અથવા મુબઈ ઈલાકામા કાયદાએ મા ય કરેલી બીજી સસ્થા (ખ) બૉર્ડે માન્ય કરેલી સસ્થા (જેને સરકારમા રજીસ્ટર કરવામા આવી હશે)

(ઇ) આ પરીક્ષા માટે શિક્ષણક્રમ એવો હોવો જોઈએ કે ઉપરના ત્રણ વિષયોનુ જ્ઞાન તથા પ્રત્યક્ષ અનુભવ તે ત વિષયનો ધધો કરવા માટે આવશ્યક હોય તેટલો મળવો જોઈએ બોર્ડે આ બાબતમા અત્યત દક્ષ રહીને જરૂર લાગે તો માન્યતા આપવા પહેલા સસ્થાના કાયકર્તાઓની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લેવી (ક) તેઓ પાસેથી સસ્થાને અભ્યાસક્રમ મગાવીને (ખ) પોતે નીમેલા નિરીક્ષક સસ્થાનુ કામ જાતે જોઈ શકે એવી રજા મેળવવી

(ઈ) આ નિરીક્ષક રકત નસ્થાની તથા સસ્થામા લેવાતી પરીક્ષાની યોગ્યતા વિષે નોંધ કરીને બૉર્ડને મોકલશે અને બોર્ડ એ નોંધને સસ્થા તથા સસ્થાના અભિપ્રાય સાથે મુબઈ સરકાર ઉપર મોકલશે

(ઉ) આ રીતે સર્વ સસ્થાઓનુ નિરીક્ષણ વધારેમા વધારે પાચ વર્ષની અદર ફરી થવુ જોઇએ મુદત બૉર્ડ નક્કી કરશે

કલમ ૧૪ બૉર્ડ તરફથી સરકારને જણાવવામા આવ્યુ હશે કે નહિ આવ્યુ હોય પણ અમુક સસ્થામા શિક્ષણ બરાબર નથી અપાતુ એવુ માલુમ પડતા સરકાર ગેઝીટમા પ્રસિદ્ધ કરીને તે સસ્થાને તથા તેના વિદ્યાર્થીઓને રજીસ્ટ્રેશન માટે અયોગ્ય ઠરાવી શકશે

કલમ ૧૫ (અ) પદવી આપવી માન્યતા આપવી, રજીસ્ટ્રેશન વગેરે સર્વ હક્ક આ કાયદાથી બૉર્ડ પાસે રહેશે

(આ) આ સિવાય વ્યક્તિ કે સસ્થા તરફથી પદવી વગેરે આપવામા આવશે તો તેનો એક હજાર રૂપીઆ સુધી દડ થશે અને તેવી સસ્થાના સભાસદનો રૂ ૫૦૦ સુધી દડ થશે

(ઇ) બૉર્ડે મા ય કરેલી પદવી જો કોઈ અનાધિકારી પોતાના નામને લગાડશે તો તેનો પહેલા ગુન્હા માટે રૂ ૨૫૦ અને પછી રૂ ૫૦૦ સુધી દડ થશે

આ કાયદો પસાર થયા પહેલા પદવી લીધી હશે તો તેને બાધ નહિ આવે

છે અને ગ્રામ્ય જનતાનુ કેટલુ દુ ખ ઓછુ કરે છે પણ આ કાયદો પસાર થયા પછી ગામડામા પણ કોઈને વા આપીને જો કાઈ બદલો લીધો તો રૂા ૫૦૦ દ ડ થવાનો એટલે કોનેમ પ્રધાન મ ડળને હાથે ગ્રામ્ય જનતાનુ દુ ખ ઓછુ થવાનો હજારો વર્ષથી ચાલ્યો આવતો એક રસ્તો બ ધ થશે આ કાયદાથી કેવી બેહુદી સ્થિતિ થશે તે દર્શાવવા, ડૉ એસ કે વૈદ્યે આ બીલની સમાલોચના કરતી જે લેખ માળા ક્રોનીકલમા લખેલી તેમા નીચેનો સચોટ દાખલો આપેલો કે દાક્તરી વિદ્યામા એમ-ડી એફ આર-સી-એસ જેવી ઉંચામા ઉંચી પ દવીઓ ધરાવનાર કોઈ દાક્તર પાછલી અવસ્થામા વિરક્તિના કે આરોગ્યના કારણથી રજીસ્ટ્રેશન છોડી દઈ કોઇ ગામડામા જઈને બેઠો હોય એમ ધારો અને ત્યા કોઈ સ્ત્રીને પ્રસૂતિની મુશ્કેલીનો પ્રસ ગ આવતા સાધારણ દાઈ કાયદેસર મ દ દ કરી શકશે પણ આ દાક્તર પોતે સારામા સારી મદદ કરી શકે એવી સ્થિતિમા હોવા છતા અનરજીસ્ટર્ડ હોવાથી પોતે કરેલી મદદનો બદલો લીએ તો મદદ કરવા માટે ગુ હેગાર ગણાય એટલે મદદ નહિ કરી શકે

આ કાય દામા વાધા પડતી ઉપરની બાબતો જોવામા આવતા જ વૈદ્યો અને હકીમો તરફથી વિરોધ દર્શાવવાનુ શરૂ થયુ છે મૂળથીજ જ વૈદ્ય હકીમો રજીસ્ટ્રેશન માટે એકમત નહોતા પણ રજીસ્ટ્રેશન ફરજીઆત થશે એવી તો કોઇને શ કાજ નહતી પણ હવે આ બીલની પ્રસિદ્ધિ પછી તો સામા ચમત એવો થઈ ગયો છે કે ' અમારે એ બીલ જ નથી જોતુ ' મતલબ કે એટલા મોટા ગેરલાભો એથી થાય એમ લાગે છે કે જે અ પ લાભ છે તે જતો કરવા વૈદ્ય હકીમો ખુશી છે

વૈદ્ય હકીમોને જ નહિ પણ હોમીઓપથિક દાકતરોને પણ આ બીલ નડતર કરે એવુ છે અને તેઓએ સભાઓ ભરીને વિરોધ જાહેર કર્યો છે

વૈદ્યો હકીમોમાથી કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ભાઇઓ ડૉ ગીલ્ડરને મળી આવ્યા છે અને બીલ સામેના વાધાઓ સમજાવ્યા છે એક બે સ્થળે વૈદ્યોની સભાઓ પણ વિરોધ જાહેર કરવા મળી છે અને ચાળીશગાવમા મહારાષ્ટ્ર પ્રા તીય વૈદ્યસ મેલનની બેઠક જાનેવારીની તા ત્રીજી ચોથીએ વૈદ્ય પ ચાનન ગ ગાધરશાસ્ત્રી ગુર્જેના અધ્યક્ષપદે મળી હતી અને તેમા આ બીલ ઉપર પુષ્કળ ઉહાપોહ થયો હતો

ગુજરાતમા અને મુંબઇના છાપાઓમા આવેલા ચર્ચાપત્રો અને એકાદ બે વૈદ્ય સભાઓ ઉપરાત મુંબઈ ઉપનગર થાણા જીલ્લાના વૈદ્ય હકીમોનુ સમેલન તા ૨૩-૧-૩૮ને રોજ મુબ્રામા ભરાયુ છે વળી ડૉ એમ કે વૈદ્યે ક્રોનીકલમા આ બીલ ઉપર જે લેખ માળા લખી છે તેમા એના હાનિકારક તત્ત્વોનુ ઘણુ સરસ સ્પષ્ટીકરણ છે છતા વૈદ્યો અને હકીમોએ આવી વિષમસ્થિતિ વખતે

વધારે જોરદાર રીતે પોતાનો અવાજ મ ભળાવવો જોઇએ અમદાવાદમા કે અ ય ત્ર ગુજરાત પ્રાન્તીય મ મેલન ભરાઈને વિ ોધનો ઠરાવ કરે એ જરૂરનુ છે એટલુ જ નહિ ણ ગામે ગામ સભાઓ ભગય તેમજ મુંબઇની જનતાની જાહેર સભા ભગય તો એ સામટા (હેના પુ ારની અમર થવાનો સભવ છે

વૈદ્યોને આ બીલમા કેવા ગ્ફારો છ્ટ છે તે વધ્ય પચાનન ગ ગાધર શાસ્ત્રી ગુજેના શબ્દોમા નીચે લખેલ છે—

(૧) દ ડની અને રજીસ્ટ્રેશન વગર વૈદક ધ ધો ન થાન એ કલમો કાઢી નાખવી

(૨) શિક્ષણક્રમ નક્કી કરવાનુ કામ મેડીકલ બોર્ડને સોપવુ અને એના હાથપગ બીનમા બાધી ન લેવા

(૩) મેડીકલ બૉર્ડ વૈ ર હકીમોનુ જ હોવુ જોઇએ અને તેની ચુટણી વૈવ હકીમો જ કરે સરકારે નીમેલો કોઇ એનો સભ્ય ન જોઇએ વળી માત્ર રજીસ્ટ્રેશન બીલ પાસ થવાથી કાઈ હ્લાડો વળવાનો નથી સરકાર જાતે દેશી વૈદ્યકનુ આદર્શ શિક્ષણ આપનાર મહાવિદ્યાલય ક ડે અને ચાલુ વિદ્યાલયોને મદદ આપે તોજ દેશી વૈવકની ઉન્નતિ થાય

સ્વસ્થવૃત્તાપદેશ અને આબળાસેવન

(લેખક વૈદ્ય અમૃતલાલ દેવચ દ ગણાત્રા)

કહ્યુ છે કે —

વૈદ્યાના શારદી માતા પિતા ચ કુસુમાકર ।
યમદ ષ્ટ્રા સ્વસા પ્રોકતા હિત ભુક્ મિત ભુક્ રિપુ ॥

શર જેવી હેતાળ મા, વસ ત જેવો પાલક પિતા અને યમદ ષ્ટ્રા જેવી સગી બ્હેન એ વૈદ્યાના પોષક છે અને તેના શત્રુ સમા હિત અને મિત આહાર લેનાર છે વર્ષાઋતુમા સ ચય થયેલુ પિત્ત શર ના પ્રખર સૂર્યતાપથી પીગળી ગયેલા શરીરમા પ્રકોપ પામે છે પરિણામે વિષમ જ્વરાદિ દેખા દે છે નિરૂદ્યમી એવા ચિકિત્સકનુ યે રગશીયુ ગાડુ ચાલવા મડી જાય છે શિશિરમા એકઠો થયેલો કફ વસ તમા અનિયમિત મનુષ્યોમા વિકાર પામે છે જેથી સળેખમ, ઉધરસ અને તાવ વગેરે જણાવા માડે છે વળી, વૈદ્યોની ગ્રીઝન ઉઘરે છે યમદ ષ્ટ્રા એ પણ ઠીક ગરજ સા ે છે શાર્ઙ્ગધર કહે છે —

કાર્તિકસ્ય દિનાન્યષ્ટાવષ્ટાવગ્રહણસ્યચ ।
યમદ ષ્ટ્રા સમાખ્યાતા સ્વલ્પભુકતો હિ જીવતિ ॥

કારતકના છેલ્લા આઠ દિવસ અને માગસરના પહેલા આઠ એમ સોળ

દિવમની યમદષ્ટ્રા કહેવાય છે અ પાહારી સુખે રહે છે આ વખત દરમ્યાન યમરાજ મ્હો વકામી અને દાત ડાઢી અનિયમિત તેમજ અહિત આહારીના પ્રાણ આરોગી જવા બેઠા હોય છે! ઋતુના મધિકાળ મમયે પથ્યાપથ્ય સમજી વિચારી ગ્રહણ કરવા જોઈએ

ઋતોર ત્યાદિ સસાહાવ્રતુમધિરિતિ મ્મત ।
તત્ર પૂર્વો વિધિસ્ત્યાજ્ય સેવનીયોઽપર ક્રમાત્ ॥

કોઇ વસ્તુને ગ્રહણ કે ત્યાગ તુરત થવાથી રોગનુ કારણ બને છે માટે, અનુક્રમે અને ધીરે ધીરે ગ્રહણાદિ કરવું

અ ગાત્મ્યજાહિ ગા મ્યુ મહ્મા ત્યાગ શીલનાત્ ॥

આરોગ્યની ચાવી જેવી પાચનશક્તિ હમેશા જાળવો આપણા મહા મુનીયોયે મધિ પ્રસગે રોગોનો વિકાર મીટાવવા અર્થે વ્રતોપવાસ મુકરર કરેલા છે આ જ પ્રમાણે યમદષ્ટ્રા કાળમા અમિત ભોજજ ય દોષોની શાતિ માટે પ્રબોધની એવુ એકા શીવૃત્ત[1] નિર્ણિત કરેલુ છે પુણ્યમય એવી ઈશ્વરભક્તિ અને નિરોગી એવુ દીર્ઘજીવન સાંપડે છે ઋતુ અનુકૂળ આહાર વિહાર સેવનારા મનુષ્યો ઘણા ઓછા પ્રમાણમા હોય છે આવા હેતુથી જ્ઞાત્ત જ્ઞાતરોષવિકાર દૂર કરવા યમદષ્ટ્રાની શરૂઆતમા 'અક્ષય નવમી'નુ વ્રત સૂચવાયેલુ છે તે દિવસે આબલાનાવૃક્ષ નીચે બેસી ભોજન લેવાનુ મહત્ત્વ દીર્ઘદૃષ્ટિ આચાર્યોયે લખ્યુ છે

મહર્ષિ સુશ્રુત કહે છે—

જા ાવ તે ચ મધ્યે ચ ભોજનસ્ય તુ શસ્યતે ।
નિરત્યય ેાષહર ફલેષ્વામલક નૃણામ્ ॥

સઘળા ફ્લોમા શ્રેષ્ઠ એવા આબલા[2] આરોગો ભોજનની શરૂઆતમા વચ્ચે કે અતમા બન આબલા જમો કેશ વધારનારા દોષ હરનારા પુષ્ટિ દેનારા અને દીર્ઘાયુ આપનારા એવા અમૃત આબના ખુબ સેવો પણ પ્રમાણસર

સ્વાસ્થ્ય ખાતર અટલુ વિચારશો?

---

૧ માતેવ સર્વ ાનાના ઔષધ ગોપિામિવ
રક્ષાય સરનોભના નિર્મિતે । શી તિથિ (તત્ત્વસાગર)

૨ ધાત્રી ાડિમ મસ્તેનુ
અમ્લ સમધુર તિ ત કષાય કટુક સરમ ।
ચક્ષુષ્ય મવદાઘ્ન વૃષ્યમા મનકી કનમ્ ॥
હતિ વાત ત મ્લત્વાત્પિત્ત માધુર્ય શત્યત ।
કફ રૂક્ષ કષાયત્વાત્ ફ્લેભ્યો ભ્યધિક ચતત્ ॥ (સુશ્રુત)

વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણીના જીવનની સંક્ષિપ્ત નોંધ

પ્રસ્તાવના

વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણીના જીવનમાં વૈદ્યોએ જ નહિ પણ ગુજરાતની સાધારણ જનતાએ પણ જાણવા જેવું ઘણું અને કેટલુંક તો અનુકરણીય હતું વળી એમની શિષ્ય સંખ્યા મોટી છે એ જોતા અમૃતલાલભાઈનું કોઈક જાતનું સ્મારક થાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે અને થશે એવી આશા રાખું છું પથ્થરના કે ઇંટ ચૂનાના સ્મારકને તો સ્થાન જ નથી વિદ્યાની યાવજ્જીવ સેવા કરનારનું સ્મારક અક્ષરમાં જ શોભે અને એ જાતનો પ્રયત્ન થાય તો એમાં ઉપયોગી થાય એ હેતુથી સંક્ષિપ્ત છતાં માસિકના લેખની ગણતરીએ લાંબુ અને માનસશક્તિઓ ગુણો આદિના આનુવંશિક અવતારની નોંધ ઉપર ખાસ દૃષ્ટિ રાખીને આ ચરિત્ર લખેલું છે જો કે કેટલીક રીતે વિગતવાર ચરિત્ર કરતા સ્મરણોના સંગ્રહ જેવું છે છતાં દાખલારૂપ પ્રસંગો નોંધવા તથા જીવનના વિકાસક્રમનું વર્ણન કરવા તરફ ધ્યાન રાખ્યું છે પણ જો મેં ઉપર સૂચવ્યું છે તેવો સ્મારક ગ્રંથ શિષ્યો તરફથી તૈયાર થશે તો તેમાં ઘણા ચિરસ્મરણીય દાખલાઓ આવશે અને મારી આ કૃતિની પાંખડી પણ કાંઇક ઉપયોગમાં આવશે એવી આશા છે (દુ કે શાસ્ત્રી)

દાદા પ્રેમશંકર ભટ્ટ

વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણીનો જન્મ વિ સં ૧૯૩૬માં જામનગર (કાઠિયાવાડ)માં થયો હતો તેઓના દાદા પ્રેમશંકર ગોકુળજી ભટ્ટ પારાશર ગોત્રના પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણ હોઇને જામનગરમાં પુરાણની કથાવાર્તાથી પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા એ પ્રેમશંકર ઉર્ફે ગીગાભટ્ટનો જન્મ સં ૧૮૮૭માં થયો હતો તેઓના પિતા વિષે વધારે જાણવામાં આવ્યું નથી પણ તેઓ મોતી વગેરે ઝવેરાતનો ધંધો નાના પ્રમાણમાં કરતા હતા એમ પ્રેમશંકર ભટ્ટે લખ્યું છે તેઓની સ્થિતિ એ વખતના પ્રમાણમાં ઠીક હતી અને સંતોષથી રહેતા હતા પણ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા વખતે પુત્ર બાળક હોવાથી ગેરવ્યવસ્થાના ભયથી ઝવેરાતનો ધંધો મૂકી દીધો હતો

આ પ્રેમશંકર ભટ્ટ બાર તેર વર્ષની ઉમ્મર થઇ ત્યાં સુધી માબાપની અતિ વત્સલતાને કારણે કાંઇ ભણ્યા નહોતા પછી જામનગરના એ વખતના પ્રખ્યાત શાસ્ત્રી મનીધર ભટ્ટ પાસે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો પણ કુમાર સંભવનો એક સર્ગ અને સવાવૃત્તિ સારસ્વત વ્યાકરણથી એ અભ્યાસ આગળ ચાલ્યો નહિ ત્યાં એમના પિતાનું શરીર પડી ગયું પિતાએ પોતાનું ઉત્તરકાર્ય પોતાનો પુત્ર સારી રીતે કરી શકે માટે જે ધન-જામશાહી કોરી પ૦૦ એટલે લગભગ રૂ ૧૨૫ રાખેલ-જે રકમની એ જમાનામાં પાંચસો રૂપિયાથી વધારે કિંમત હતી તે વડે તથા માતા પાસે જે એમનાં ઘરેણાં હશે તેમાંથી વાર્ષિક સુધીનું કાર્ય માતા પ્રસન્ન થાય એ રીતે પ્રેમશંકર ભટ્ટે ઉકેલ્યું પરિણામે કરજ તો ન થયું પણ ઘર ખરચ ચલાવવા માટે કાંઇ બચ્યું નહિ અને ખાસ આવક તો હતી નહિ કારણ કે પ્રતિષ્ઠા

બધાયા વગર એની પાસે કોણ કથા વચાવે ? પણ એક જમાનો જુદો હતો એક બ્રાહ્મણ મિત્ર જેના ઘરની સ્થિતિ સારી હતી તેની પાસેથી વારંવાર ઘર ખરચમા તાણ પડે ત્યારે દશ વીશ કોરી લઇ આવે ગામમા ઉધાર વસ્તુઓ પણ મળે એ રીતે ચાનતું પણ કરજ થવા માડયુ પરંતુ લોકો આ છોકરો મારો છે કુમાર્ગે ચડયો નથી કરજ થયુ છે તે ખોટે રસ્તે પૈસા ખરચવાથી નથી થયુ અને તેની પાસે આવશે ત્યારે આપશે એમ જાણી એને દમાણુ ન કરે પ્રેમશંકર ભટ્ટ પોતે લખે છે કે યૌવન અવસ્થા થઈ તો પણ કોઈ બુરી સોબત થયેલ નહિ તેથી કુમાર્ગે ચડયો નહિ એ ઇશ્વરની કૃપા

મુ અમૃતલાલભાઇના પિતામહ અને મારા માતામહ પ્રેમશંકર ભટ્ટની ઉપર મ્હી તેમ માથે કરજ વાળી પણ ઇશ્વરકૃપામાં અતિશ શ્રદ્ધાવાળી જે સ્થિતિ એમની યૌવનના દ્વારમાં પેસતા ૧૭–૧૮ વર્ષની ઉમ્મરે હતી લગભગ તેજ સ્થિતિ તેમની વૃદ્ધાવસ્થાની ૭ વર્ષની ઉમ્મર સુધી મેં જોઇ એમના એ દીર્ઘ જીવનના કૌટુમ્બિક વૃત્તાન્તની વિગતોમાં ઉતરવાની જરૂર નથી અને કથા વાર્તાના ધધા વિષે ટુકામાં એટલુ જ કહેવાનું છે કે ધીમે ધીમે ઉપર કહ્યુ છે તેટલુ થોડુ ભણેલા પ્રેમશંકર ભટ્ટ પુરાણી તરીકે જામનગરમા ભારે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી ભાગવતની કથા એટલા મોટા અવાજથી અને એવી સરસ રીતે કહેતા કે શ્રોતાઓ મુગ્ધ થઈ જતા એમના યજમાનોને તો સંતોષ થાય જ પણ જામનગરના મહારાજા વિભાજામ–જેની પાસે તો દેશપરદેશના કથાકારો આવતા હોય તેઓ પણ ખુશી થઈ જતા પણ કથા વાર્તાનો ધધો એટલે આકાશવૃત્તિ બે ચાર વર્ષે સારી કથા થાય ત્યારે સારી આવક થાય અને નહિ તો યજમાનવૃત્તિમાથી તો સાધારણ આવ થાય જેમા ચાલુ ખર્ચ પણ નીકળે નહિ અને ઉદાર સ્વભાવવાળા આ બ્રાહ્મણને માથે વારવાર કરજ થઈ જાય એવી સ્થિતિ હતી પણ ઇશ્વર ઉપરની એની શ્રદ્ધા એવી દૃઢ કે પોતે ઇશ્વર ભજન દેવસેવા વગેરે અને ભાગવતાદિનો પાઠ એ નિત્યકર્મ ર્ા કરે અને પોતાના નિર્વાહની તો ઇશ્વરને ચિન્તા છે એવી દૃઢ આસ્થામા પ્રસન્ન રહે અને ગામના લોકોને આણદા બાવાની ગાદીના મહન્ત શ્રી રામરસાજીને તથા મહારાજ વિભા જામને પણ આ બ્રાહ્મણની ઇશ્વરશ્રદ્ધા ધર્મનિષ્ઠા અને પવિત્રતા માટે એટલી બધી લાગણી કે વારવાર થઇ જતું મોટુ કરજ કથાદ્વારા ભરાઈ જતુ અને પ્રેમશંકર ભટ્ટની શ્રદ્ધા આખર સુધી અચળ રહી

પ્રેમશંકર ભટ્ટના જીવનને આ શ્રદ્ધા અને ઇશ્વરભક્તિએ ઘણુ ભરી દીધું હતુ એમ મારા યૌવનના દિવસોમા મ્હેં જોયુ પણ એ શ્રદ્ધા અને ભક્તિનો અલ્પ અંશ જ વારસામા ઉતર્યો હતો પણ એમના જે બે મોટા ગુણો વારસામા એમના પુત્રને તથા પૌત્ર અમૃતલાલભાઇને મળ્યા તેનો હવે સક્ષેપમા નિર્દેશ કરીશ અમૃતલાલભાઇનુ જીવનચરિત્ર સમજવામા આ વસ્તુ ઉપયોગી લાગવાથી જ એમના દાદાના જીવનચરિત્રની આટલી હકીકત કહેવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે

પ્રેમશંકર ભટ્ટ ઉપર કહ્યુ તેમ રીતસર ઘણુ થોડુ ભણેલા હોવા છતા ધીમે ધીમે સસ્કૃત ભાષાનો તેમને ઘણો સારો બોધ થઈ ગયો પાછળથી ભાગવત ઉપરાત બીજા પુરાણો મહાભારત અને કાવ્યો તથા અલંકાર ગ્રથો અને સતમહિતા જેવા વેદાન્તના ગ્રથો પણ વાચીને સમજી શકતા એટલુ જ નહિ પણ તેની સાભળનારાઓને બોધ થાય એવી કથા કરી શકતા સંસ્કૃત ભાષાના બોધની આ શક્તિ એમના પુત્ર મુ નાણશંકર શાસ્ત્રીમા અને પૌત્ર અમૃતલાલભાઇમા ઉતરી હતી અને પિતા પુત્ર બેય રીતસર ભણ્યા હતા વધારે પણ

ભાષા બોધ તો ભણતરનું ફળ હોઇને વારસામાં ઉતરે એવી શક્તિ તરીકે એનું મહત્ત્વ નથી પણ પ્રેમશંકર ભટ્ટ પરમ મર્મજ્ઞ હતા ગ્રંથકારોનો મર્મ પકડવાની એમનામાં શક્તિ હતી એમના કરતા સંસ્કૃતના ઘણા વધારે જ્ઞાતાઓએ પણ આ મમતના ખુન કર્યાનો દાખલો સાંભળ્યો છે અને આ મર્મજ્ઞતા પુત્ર અને પૌત્ર બેયમાં ઉતરી હતી અમૃતલાલભાઇ આયુર્વેદના ભારે મર્મજ્ઞ થઇ શક્યા તે વારસામાં મળેલી આ શક્તિ આયુર્વેદની દિશામાં વિકસવાના પરિણામે

પ્રેમશંકર ભટ્ટમાં પ્રાચીન ઋષિઓથી ચાલતા બીજમાં ઉતરી આવેલી સાહિત્ય સેવાની વાસના પણ જાગૃત હતી તેઓએ એમના જમાનાની પ્રણાલીને અનુસરી વ્રજ ભાષામાં ગુજરાતીમાં તથા સંસ્કૃતમાં થોડી પદ્ય રચના કરી છે અલબત્ત ઘણીખરી રચના ઇશ્વર સ્તુતિરૂપ છે પણ સરસ્વત ભાષાને વરેલી રસિકતા પણ ભક્તજનનામાંયે હતી અને કાઠિયાવાડમાં આવેલા એમની યજમાનવૃત્તિના વડાગા નામના ગામમાં નદી કાંઠે ઉગેલું એક જાંબુનું ઝાડ જો તેઓએ જાંબુનતા કહેલ કે તેને જોઇને પ્રેમજી રચેલું સંસ્કૃત મુક્તક નમુના તરીકે નીચે ઉતાર્યું છે

जम्बुलते सुफलितेऽत्र सुकोमलासि
पार्थप्रियासि रसिकेऽत्र मनोहरासि।
यस्यास्तटाश्रयवशाच्च समुन्नतासि
तां त्वं कृतघ्नजनतेव न गा नतासि॥

પ્રેમશંકર ભટ્ટમાં રસિકતા સાથે અત્યંત સરળતા પણ હતી તેઓ છેક વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ એમના પૌત્ર અમૃતલાલભાઈ સાથે ... મનકાવની ચર્ચા અને સારી સાથે વેદાંત તથા ગીતા વિષયક ચર્ચા સમાનભાવથી ... ના

આ પ્રેમશંકર ભટ્ટની દિનચર્યા મોટે ભાગે સેવા દેવદર્શન શતાચરણ ભાગવતાદિનો પાઠ અને બહાર ગામમાં કે જામનગરમાં ક્યાં વાચનાની હોય તો તે એટલામાં જતા જૂના જમાનાના આવા શ્રદ્ધાળુને મોટી વાસના તીર્થયાત્રાની રહેતી અને તેઓએ કાશીની યાત્રા કરીને જીવનની કૃતાર્થતા અનુભવી હતી

પાછલી અવસ્થામાં વૃદ્ધાવસ્થાની નબળાઇને લીધે તથા આંખ નબળી પડવાને લીધે તેઓએ બહાર જવાનું છોડી દીધું ત્યારે ઘરનો ભાર એમના પુત્ર પ્રાણશંકરભાઇએ ઉપાડી લીધો અને એમને રાજકોટમાં નોકરી મળતા પૌત્ર અમૃતલાલભાઇએ ઉપાડી લીધો આ રીતે આ ધર્મનિષ્ઠ, જૂના આચારમાં ચુસ્ત શિવભક્ત રસિક સરળ ઉદાર હૃદયના પવિત્ર અને ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખી વ્યવહારની ચિંતા ન કરનાર પ્રેમશંકર ભટ્ટ ઈશ્વરકૃપાથી નિશ્ચિંત સ્થિતિમાં પોતાનું ૭૬ વર્ષનું દીર્ઘાયુષ્ય પૂરું કર્યું સંવત ૧૯૬૩માં તદ્દન ઘસાઇ ગએલું પ્રેમશંકર ભટ્ટનું શરીર લીંબડીઆમાં પડી ગયું [1]

[1] પ્રેમશંકર ભટ્ટ પોતે જ ... થી ૧૯૩૪ સુધીનું પોતાનું ચરિત્ર લખી રાખ્યું તેમાં બાકીના સમયનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત ઉમેરી એમના ગુજરાતી વ્રજ તથા સંસ્કૃત પદ્ય સમેત સાથે– પ્રેમભક્તિ ૫ ... માં છપાએલ છે તેમાંથી ઉપરની હકીકત ઉતારી છે

પિતા પ્રાણશંકર શાસ્ત્રી

આ પ્રેમશંકર ગોકુળજીના પુત્ર અને અમૃતલાલભાઈના પિતા મારા મુ મામા પ્રાણશંકરભાઈનો જન્મ જામનગરમા સં ૧૯૧૭મા થયો હતો તેઓના અવસાનની દુર્ભાગ્યવશાત્ આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના પ્રથમ વર્ષમા જ નોંધ લેવી પડી હતી પણ એ વાતનેયે વીશ વર્ષ થઈ ગયા અને અહીં બીજી દૃષ્ટિથી અમૃતલાલભાઈના જીવન વિકાસને સમજવા માટે એમની માનસિક સંપત્તિ વિષે ટુકી નોંધ આવશ્યક છે

પ્રાણશંકર પ્રેમશંકરની બાલ્યાવસ્થા વખતે કાઠિયાવાડમા ગુજરાતી નિશાળોનો પ્રચાર થઈ ગયેલો એટલે એમણે થોડી ગુજરાતી કેળવણી લીધા પછી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો તેઓએ એ વખતના જામનગરના પ્રખ્યાત કેશવજી શાસ્ત્રી જેઓ મહામહોપાધ્યાય શંકરલાલ શાસ્ત્રી તથા મ-મ-હાથીભાઈ શાસ્ત્રીના ગુરૂ થાય તેઓ પાસે જ સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યો હતો અને પાછળથી કાવ્ય નાટક અલંકારના ગ્રંથો રામાયણ મહાભારત વેદાન્તના યોગવાસિષ્ઠાદિ ગ્રંથો વગેરે પુષ્કળ સંસ્કૃત ગ્રંથો વાચ્યા હતા સંસ્કૃત ગ્રંથોનો મર્મ સમજવાની એમનામા પણ એમના પિતા પેઠે સંગમ શક્તિ હતી

વળી અમર ઉગનનો નાગસામા મળેલો શોખ પ્રેમનામા વિકાસ પામ્યો હતો મત્તર અઢાર વર્ષની ઉમ્મરથી એમનાથી આઠ દશ વર્ષે મોટા કવિ કેશવલાલ હરિરામ વૈદ્ય વિશ્વનાથ વિઠ્ઠલજી વગેરે તથા સમવયસ્ક સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી વૈદ્ય ત્ર્યંબકલાલ મણિશંકર વગેરે પ્રશ્નોરાઓ પેઠે તેઓ પણ ગુજરાતી કવિતા કરતા એમણે પોતાના કાવ્યોનો એક સંગ્રહ છેક સં ૧૯૫૧-૫૨ મા કાવ્યકુસુમ નામથી છપાવ્યો હતો જેમા કવિ કેશવલાલ હરિરામ વગેરેએ તથા કવિ દુર્લભ શ્યામ ધ્રુવ અને મણિશંકર રત્નજીએ આપેલા ચરણોની પાદપૂર્તિઓ પણ છે આ કાવ્ય રચનાનો શોખ એમણે પાછલી ઉમ્મરમા પણ ચાલુ રાખેલો એમની કવિતાનું ગુજરાતી સાહિત્યમા સ્થાન નક્કી કરવાનો આ પ્રસંગ નથી પણ તેઓમા સંસ્કૃત શ્લોકોનો અનુવાદ કરવાની શક્તિ સારી હતી એટલું તો કહેવુ પડશે કવિ ભવભૂતિના ઉત્તર રામચરિતના :—

पाप पञ्चवटीं विलोकयतुष वा गच्छत्वसमाप्य वा ।

એ પ્રસિદ્ધ શ્લોકનો નીચે આપેલો અનુવાદ ઉદાહરણ તરીકે મુક્યો છે —

> પોતાના ઘરતુલ્ય મ સુદિવસો કાઢ્યા પ્રિયા સાથ જ્યા
> જે સંબંધી કથા ઘણા દિન સુધી ચાલી અમોને જ ત્યા
> તે શું ગમ હવે પ્રિયાની મરવા જેવી બનાવી બીના
> પાપી પંચવટી જુએ નજરથી કે જાન જોયા વિના

આ યોક્તિ વાળા કેટલાક સંસ્કૃત મુક્તકોના અનુવાદો પણ આ સંગ્રહમા છે

પાદપૂર્તિઓમા પણ કોઈ કોઈ મનોહર છે દા ત એમના સમવયસ્ક અને મિત્ર સર પ્રભાશંકર દ પટ્ટણી ના —

'અરે હું ક્યા તું ક્યા અખિલિત કળા ઈશ તણી ક્યા યથુ એ ભેળું ક્યા'

એ દાદ ચરણમા સુતનુ ફરી તારો વિરહ કરા એટલું ઉમેરી ચ ાપીડ કાદંબરીને મોકલેલી પત્રિકારૂપે ૧૬ પક્તિનીનું એક કાવ્ય રચ્યુ છે

પણ આ અક્ષર જીવનનો શોખ પદ્યરચનામાં સમાપ્ત નથી થતો. પ્રાણશંકરભાઈએ ગદ્યમાં પણ ઘણું લખ્યું છે. અદ્વૈતસિદ્ધિ, બ્રહ્મચર્યનો ઉપદેશ વગેરે ન્હાના ન્હાના ગ્રન્થો એમણે છપાવેલા. તે ઉપરાંત વૈદ્ય પત્રમાં વારંવાર લેખો પણ આપતા અને આ નિબંધ શરૂ થતાં તેમાંયે જીવનના છેલ્લા વર્ષમાં તબિયત સારી ન હોવા છતાં લેખમાળા શરૂ કરેલી. એમનાં આ પુસ્તકો કે એની આખી યાદી પણ મારી પાસે નથી. પણ શુદ્ધ ગુજરાતી ગદ્ય મારા અક્ષરોમાં લખવાની શક્તિ અમૃતલાલભાઈના પિતામાં હતી. એ મારા મામાના અક્ષરોનો કોઈ કોઈ વળાંક ઉમ્મર વધતાં મારા અક્ષરોમાં આવતો જોઉં છું ત્યારે માનસ વારસાની ગતિના વિચારમાં પડી જાઉં છું.

અમૃતલાલભાઈના દાદા પ્રેમશંકર ભટ્ટ વૈદ્ય નહોતા પણ પુરાણી હતા એ પ્હેલાં કહ્યું જ છે. પણ જામનગરના પ્રશ્નોરાઓમાં વૈદ્યકના ધંધાને પ્હેલ વહેલો ઝંડુ ભટ્ટજીના કુટુંબે અપનાવ્યો. અને તેમાં પણ ઝંડુ ભટ્ટના પિતા વિઠ્ઠલ ભટ્ટજી સુધી એ કુટુંબમાં પુરાણ અને વૈદ્યક બેય ચાલતાં. પછી ઝંડુ ભટ્ટજીએ જ પુરાણીનો ધંધો એ કુટુંબ માટે તો સારી આવક વાળો હોવા છતાં તદ્દન છોડી દીધો. વળી પોતાના ઉદાત્ત નિદાન ચિકિત્સામાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ સ્વાર્થત્યાગ વગેરે મોટા ગુણોના બળ વડે વૈદ્ય ધંધા મારફત પોતાના કુટુંબને એટલું ઉંચે લીધું કે પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિને દિવસે દિવસે ઘસાતા જતા ચાલુ કથાવાર્તા અને યજમાનવૃત્તિના ધંધા કરતાં વૈદ્યક ધંધા તરફ આ પણ વળવા લાગ્યું. ઝંડુ ભટ્ટજી પોતે ઉપદેશથી અને બનતી મદદ કરીને વૈદ્યક ધંધામાં પડવા માટે એ વખતના બેરોજગાર યુવાનોને ઉત્તેજન આપતા હતા. મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી ગોંડલ (કાઠિયાવાડ)ની સંસ્કૃત પાઠશાળાના મુખ્ય શાસ્ત્રી હતા અને એ નોકરીમાં સુખી હતા છતાં વૈદ્યક ધંધાની હમેશાં પ્રશંસા કરતા અને મને પણ એ ધંધા તરફ ધ્યાન આપવાનું કહેતા. એ ઝંડુ ભટ્ટજીના કુટુંબની સ્થિતિ જોઈને. મારા એક કાકાના દીકરા ઝંડુ ભટ્ટજીના આશ્રયથી જ વૈદ્યક ધંધામાં પડ્યા હતા. આ પ્રકારની જામનગરની પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિની માનસિક સ્થિતિમાં ઝંડુ ભટ્ટજીના સમવયસ્ક અને મિત્ર પ્રેમશંકર ભટ્ટજીની જે તરફ નજર નહોતી ગઈ તે વૈદ્ય ધંધા તરફ પ્રાણશંકર ભાઈને આકર્ષણ થયું અને તેઓએ સંસ્કૃત અભ્યાસ ચાલતો હતો ત્યાં જ આયુર્વેદના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. અને ઝંડુ ભટ્ટજી પાસે જવા માંડ્યું. તેઓના આયુર્વેદના અભ્યાસની વિગતો મળતી નથી. પણ ત્યાંથી મળી ત્યાંથી મેળવી લઈને તેઓએ ચરક સુશ્રુત વાગ્ભટની ત્રણેય સંહિતાઓ પર્યંત આયુર્વેદના ઘણા ખરા ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને અભ્યાસ કાળમાં જ પ્રાણશંકર ભાઈએ ઝંડુ ભટ્ટજીના આગ્રહથી સં. ૧૯૩૪માં સત્તર વર્ષની ઉમ્મરે ૫ ૨ કોરીના પગારથી ઝંડુ ભટ્ટજી તરફથી ખાનગી રીતે ચાલતી પાઠશાળામાં ભણાવવાનું કામ માથે લીધું. શરૂઆતમાં તેઓ સંસ્કૃત માર્ગોપદેશિકા ભણાવતા હતા. પાછળથી સં. ૧૯૩૬–૩૭ થી ૪૩–૪૪ સુધી તેઓ માધવનિદાન અને શાર્ઙ્ગધર ભણાવવાનું કામ કરતા હતા અને ઠેઠ ચરકનો અભ્યાસ કરાવતા. અલબત્ત ઝંડુ ભટ્ટજી પાસેની આ નોકરીમાં કેવળ ભણાવવાનું જ કામ કરવું પડે એવું ન હતું. જરૂર પડતાં દવાઓ આપવા દુકાને પણ બેસવું પડતું. ભટ્ટજી કહે તો દરદીને જોવા પણ જવું પડતું. દવાઓ તૈયાર કરવામાં પણ ધ્યાન આપવું પડતું. (જુઓ સં. ૧૯૮૪નો ઝંડુ ભટ્ટજીનો પ્રાણશંકર ભાઈ ઉપરનો પત્ર. ઝંડુ ભટ્ટજીનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર પૃ. ૫૦) આ ઉપરાંત કથાવાર્તાનું કામ પણ પ્રાણશંકરભાઈ કરતા. સં. ૧૯૪૭ થી ૫૨

સુધી મહારાજ જામ સાહેબ પાસે ભટ્ટજીની નતી કથા વાચનાનું કામ એમણે કર્યુ હતું આ રીતે પણ થોડી આવક થતી

વિ સ ૧૯૫૪મા ઝ ભટ્ટનો દેહ પડી ગયો ત્યા સુધી પ્રાણશંકર ભાઈ ઝંડુ ભટ્ટજીના ખાતામા જ નોકરી કરતા હતા અને ધીમે ધીમે પગાર વધ્યો હતો મને જો કે બરાબર સ્મરણ નથી પણ છેવટ મા કોરી રૂા ૨૫)નો પગાર હતો એમ ધારું છુ પ્રાણશંકર ભાઈના પ્હેલી વારના લગ્ન ઝંડુ ભટ્ટજીની ભાણેજ સાથ થયા હતા અને બીજી વાર સ ૧૯૫૧મા ઝંડુ ભટ્ટની પૌત્રી સાથ થયાં હતા આ રીતે ઝંડુ ભટ્ટજી સાથે નિકટનો સંબધ હતો એમને પોતાને આયુર્વેદનો વ્યવહારૂ અનુભવ ઝ ભટ્ટ પાસે રહેવાથી મળતો હતો અને એ લાભને તેઓ ઓછો નહોતા માનતા વળી એમના પિતા પ્રેમશંકર ભટ્ટની મનોવૃત્તિ નાપ્રાણશંકર ભાઈને જામનગરની બહાર જવા દેવા ખુશી નહોતી પરિણામે તેઓ સતોષથી ૧૯૫૪ સુધી જામનગરમા રહ્યા પછી બીજે નોકરીની કે ધધાની શોધ કર્યા વગર ચાલે એમ ન હતુ વળી જામનગરમા વૃદ્ધ પ્રેમશંકર ભટ્ટની સેવાનુ તથા ઘરનુ કામકાજ અમૃતલાલ ભાઈએ ઉપાડી લીધુ હતુ એટલે સ ૧૯૫૪મા જ સારી નોકરીનો યોગ મળી જતા તેઓએ તે સ્વીકારી લીધી અને પાચ વર્ષ સુધી એ ખાતુ— લક્ષ્મણ રહેગામ કેમીકલ લેબરેટરી ચાલ્યુ ત્યા સુધી એ નોકરી કરી એ નોકરી વળી સુખરૂપ અને આરામવાળી હતી કામ નામનુ જ એટલે એ વખતમા જ અષ્ટાંગહૃદયનુ ગુજરાતી ભાષાંતર લખ્યુ જે પાછળથી ભાવનગરના મહારાજાના આશ્રયથી છપાયુ હતુ અત્યારે એ દુર્લભ છે એ વખતે એમણે ચરકના કેટલા ભાગનુ ભાષાંતર કરેલુ જે છપાયા વગર પડ્યુ છે મ્રૂ અમૃતલાલભાઈને એ છપાવવાની ઇચ્છા હતી પણ તે સફળ ન થઇ

વિ સ ૧૯૫૯મા એ ખાતુ બધ થતા તેઓએ ભાવનગરમા નોકરી મેળવવા પ્રયાસ કરવા માડ્યો સર પટ્ટણી સાહેબ સાથે યૌવનના આરભથી મિત્રતા અને એ કારણથી એ વખતના ભાવનગરના મહારાજ ભાવસિંહજી સાથે પણ પરિચય ખરો પરિણામે તેઓને તે જ વર્ષમા ભાવનગરમા નોકરી મળી અને કેટલાંક વર્ષ ભાવનગરમા દિવાન ઓફિસમા રાખ્યા પછી મહારાજા સાહેબે તેઓને વહીવટદાર નીમીને લીબીએ મોકલ્યા ત્યારે આખુ કુટુબ લીબીએ સાથે ગયુ ત્યા ૪ પ્હેલા કહ્યુ તેમ પ્રેમશંકર ભટ્ટનુ શરીર પડી ગયુ લીબીઆમા જ અમૃતલાલભાઈની બે પુત્રીઓના લગ્ન પણ થયા અમૃતલાલભાઈ સાથે ત્રીસ વર્ષ પ્હેલા લીબીઆમા ગાળેલા આનંદમા ગાળેલા દિવસો મને હજી યાદ આવે છે

પ્રાણશંકરભાઈની વહીવટદાર તરીકે એ ત્રણ મહાલમા બદલી થયા પછી સ ૧૯૭૩મા તેઓ નોકરીમાથી નિવૃત્ત થયા અને અમૃતલાલભાઇ પાસે ઝાડેશ્વર આવીને રહ્યા પછી ત્યા જ ૧૯૭૪મા મધુમેહના પરિણામે એમનુ શરીર ૫૭ વર્ષની ઉમ્મરે પડી ગયુ

પ્રેમશંકર ભટ્ટની મમતાળુતા જેમ પ્રાણશંકરભાઈમા ઉતરી હતી તેમ રસિકતા અને સરલતા પણ ઉતરી હતી ના વિનોદમા વારવાર તેઓ વડીલ છે એ જાણે હું ભુલી જતો પણ તેઓએ મારા અવિનયની ઉપેક્ષા કરી જે ક્ષમા દૃષ્ટિ રાખેલી તે મને ઘણીવાર યાદ આવે છે

અમૃતલાલ વૈદ્ય

આ પ્રાણશંકર પ્રેમશંકરના પુત્ર અમૃતલાલભાઈનો જન્મ સં. ૧૯ [illegible] માં જામનગરમાં થયો હતો. તેઓને ૮-૯ વર્ષની ઉમ્મરે યજ્ઞોપવિત આપેલું અને બાર વર્ષની ઉમરે તેઓનું લગ્ન થયું હતું. આ અરસામાં તેઓએ થોડો ગુજરાતી અભ્યાસ પણ કર્યો હતો. પણ ગુજરાતી અભ્યાસ આગળ ન ચાલ્યો અને અંગ્રેજી નિશાળમાં તો દાખલ જ નહોતા કર્યા. દાદાની અતિશય વત્સલતા અને સંસ્કૃત ભણે તો બસ છે અંગ્રેજીનું શું કામ છે? એવી વૃત્તિ જેને પરિણામે એના પિતાના સમવયસ્ક પ્રભાશંકર પટ્ટણી, [illegible] વિશ્વનાથ પ્રભુરામ, [illegible] એટલે વૈદ્ય લક્ષ્મીરામ [illegible] હરિલાલ ઝીણા વગેરે જામનગરના તથા બીજા ગામોના પ્રશ્નોરા અંગ્રેજી કેળવણીના લાભો લેતા હોવા છતાં પાછળથી અમૃતલાલભાઈ થોડો વખત જામનગરમાં નાર્મલ સ્કુલમાં ગયેલા પણ અંગ્રેજી ન ભણી શક્યા અને વૈદક ભણાવવાનું કામ માથે લીધા પછી અંગ્રેજીના અજ્ઞાનનો ખેદ હમેશા એમને થયા કરતો. અને [illegible] પછીની બે નહિ ત્રણ પેઢીઓ સુધી પણ અંગ્રેજી કેળવણીમાં જામનગરની પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિ બીજા કેટલાક ગામોથી પાછળ છે એ હકીકત નોંધવી જોઈએ.

થોડી ગુજરાતી કેળવણી લીધા પછી ચાર વર્ષની ઉમ્મરે મુ. અમૃતલાલભાઈ સંસ્કૃત પાઠશાળામાં દાખલ થયા અને સંસ્કૃતભાષાનો એ વખતે જામનગરમાં બની શકે તેમ હતો તેટલો પૂરો અભ્યાસ પાંચ-છ વર્ષમાં કર્યો. સિદ્ધાંત કૌમુદી પર્યંત અને કાવ્યોમાં નૈષધ પર્યંત અભ્યાસ કર્યો હતો. એ વખતે જામનગરની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં નારાયણ શાસ્ત્રી મુખ્ય અધ્યાપક હતા. તેઓ ભારે ખંતીલા અને વ્યાકરણના સારા પંડિત અને અધ્યાપન કાર્યમાં ઘણા કુશળ હતા. એમના વખતમાં જામનગરની સંસ્કૃત પાઠશાળાની ઘણી ઉન્નતિ થઈ હતી અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ધારેલા કરતાં વધારે હતી. અમૃતલાલભાઈ આ પાઠશાળાના ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓમાં હતા.

આ રીતે અમૃતલાલભાઈએ સારો સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યો. પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિના એમના સમવયસ્કોમાંથી કે એમની પછીની પેઢીમાંથી કોઈએ એમના જેટલો સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યો નથી એ ચોક્કસ છે. અમૃતલાલભાઈના પિતા જ ઘણા જ પાસે વિદ્યાર્થીઓને આયુર્વેદનું અધ્યયન કરાવતા એટલે અમૃતલાલભાઈને આયુર્વેદનું આ સહજ સ્વાભાવિક હતું. ખરી રીતે પિતાની વૈદક ધંધાની વાસના એમનામાં પૂરી તૃપ્ત ન થવાથી બનવાજોગ રૂપમાં અમૃતલાલભાઈમાં ઉતરી. પરિણામે ૧૮- વર્ષની ઉંમરથી આયુર્વેદના અભ્યાસમાં અમૃતલાલભાઈનું દિલ ચોંટ્યું અને તેઓએ પોતાના પિતા પાસે થી શરૂઆતમાં જરૂર પાસે અને પોતાની મેળે બને તેટલું પાકું આયુર્વેદના ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવા માંડ્યું.

એમના પિતાને ઉપર કહ્યું તેમ રાજકોટમાં નોકરી થઈ ત્યારથી ઘણી વૃદ્ધ હોવાથી એમની સેવાનો તથા ઘરના કામ કાજનો બોજો અમૃતલાલભાઈ ઉપર પડ્યો. તેથી તેમ જ પાઠશાળાનો અભ્યાસ લગભગ પૂરો થયેલો હોવાથી અમૃતલાલભાઈ પાઠશાળામાંથી ઉઠી ગયા. અલબત્ત વ્યાકરણમાં જે બાકી રહેલું તે પૂરું કરવા તથા ન્યાય મીમાંસાનો અભ્યાસ વધારવા માટે તેઓ પછી પણ મ. મ. હાથીભાઈ શાસ્ત્રી પાસે ભણવા જતા. પણ પાઠશાળા છોડ્યા પછી બહુ વધારે અભ્યાસ થયો નહિ. પણ તેઓ ઘરના માનસ માંથી

જે વખત મળે તેમા સંસ્કૃત સાહિત્યના અને આયુર્વેદના ગ્રંથો વાચ્યા કરતા ચરકસંહિતાનું તો એમણે ઘણુ પરિશીલન કર્યુ હતુ ૧૯૫૬–૫૭ પછીના અમારા થોડા વર્ષો આ વિદ્યા સહચારમા ગયા હતાં મને વેદાન્તનો ત્યારે ઘણો રસ હતો એટલે હું વેદાન્તનો ગ્રંથ વાચતો હોઉં અને ભાઈ ચરક વાચતા હોય કોઈ વાર અમે બેય વેદાન્તનો ગ્રંથ વાચતા હોઈએ કોઈ વાર ભાઈ રામાયણ વાચતા હોય અને હું મહાભારત વાચતો હોઉં મારે કબૂલ કરવુ જોઈએ કે એ વખતે હજી ચરક સુશ્રુત મારે માટે દૂર હતા

આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો ત્યારથી જ અમૃતલાલભાઈના મનમા જે વિચાર એમના પિતાના મનમા ભાગ્યેજ દૃઢરૂપે આવેલો તે વૈદ્યક ધંધો કરવાનો વિચાર આવ્યો અને દાદાની સેવાના કારણે જામનગરમાંથી નીકળી તો શકાય એમ નહોતુ એટલે પોતાના ઘરની નજીકમા સં ૧૯૫૮–૫૯ મા એક નાની ભાડાની દુકાન રાખી તેમા વૈદ્યક ધંધો શરૂ કરેલો જામનગરમા ઝંડુભટ્ટજીના પુત્ર શંકરપ્રસાદભાઈ પોતે અને બીજા પણ વર્ષોથી જામી ગએલા હોય ત્યા આ જુવાન વૈદ્ય જેના કુટુંબની આખા શહેરમા પુરાણી ભટ્ટ તરીકેની જ ખ્યાતી તેનો ધંધો શું ચાલે? પણ મારું લાગુ જેમ મન નહોતુ નવરાશને વખતે ત્યા બેસતા એક વૃદ્ધ વ્યવહાર કુશળ વૈદ્ય મશ્કરી પણ કરતા કે એ તો ચરક ભણેલા છે મતલબ કે ભણેલા છે પણ અનુભવી નથી તે એનુ કયાથી ચાલશે? જૂના જમાનાના ઓછુ ભણેલા વૈદ્યો વિદ્યા કરતા અનુભવને—કોઠા વિદ્યાને વધારે માન આપતા એ પ્રસિદ્ધ છે પરતુ અમૃતલાલભાઈ આ વખતમા જ અનુભવ—દરદીઓનો સાચો અનુભવ મેળવતા જતા હતા પણ આ વૈદ્યકની દુકાનમા કાંઈ પેદાશ નહોતી અને એ દુકાન જામવાનો વખત આવે તે પહેલા તો એને વીંટી લેવી પડી

સં ૧૯૫ મા જામનગરમા ભયંકર મરકી ફાટી નીકળી પ્રશ્નોરાની ટુકી જ્ઞાતિ ઉપર તો જાણે કુદરતનો કોપ ઉતર્યો એ દાવાનળમા અમૃતલાલભાઈની બે બહેનો એક બનેવી બે ફઈના દીકરાઓ વગેરેના મરણોથી ત્રાસ ફેલાઈ ગયો આ પછી બે વર્ષે પ્રાણશંકરભાઈના બીજી વારના પત્ની એક છોકરીને જન્મ આપીને તરત મરણ પામ્યા પરિણામે વિ સં ૧૯૬૨મા જામનગરથી આખુ કુટુંબ—વૃદ્ધ પ્રેમશંકર ભટ્ટ સાથે ભાવનગર ગયુ અને ત્યાંથી ઉપર કહ્યુ છે તેમ પ્રાણશંકરભાઈની બદલી લીંબડી થતા બધા લીંબડી ગયા લીંબડીમા સં ૧૯૬૩મા પ્રેમશંકર ભટ્ટનો દેહ પડી જતા એની સેવા માટે અમૃતલાલભાઈને રોકાવાની જે જરૂર હતી તે દૂર થઈ અને સં ૧૯૬૪મા દાદાનુ વાર્ષિક ઉકલી જતા અમૃતલાલભાઈ એક તરફથી છુટા થયા અને બીજી તરફથી ઝાડેશ્વર (ભરૂચ)મા નવા ઉઘાડેલા દવાખાના માટે શ્રી કાશીભાઈ ઝવેરભાઈ અમીને અમૃતલાલભાઈને તેડાવ્યા આ રીતે ૧૯૬૪મા શરૂ થતુ વૈદ્યક ૧૯૭૪ના આરંભમા યમરાજે બંધ કર્યું

કૌટુમ્બિક પરિસ્થિતિના કારણથી વૈદ્યક ધંધો અમૃતલાલભાઈ મોડો શરૂ કરી શકયા પણ એ વર્ષો આયુર્વેદના અભ્યાસમા અને વૈદ્યક ધંધાની તૈયારીમા જ ગાળ્યા હતા અને ઝાડેશ્વરના દવાખાનાને પગભર કરવામા જે મુશ્કેલીઓ એમને વેઠવી પડેલી તે યાદ કરતાં એમ લાગે છે કે અમૃતલાલભાઈથી ઓછી શક્તિવાળો કે ઓછી દૃઢતાવાળો કોઈ માણસ હોત તો એ ત્યા છ મહીનાય ટકી શકત નહિ

અમૃતલાલભાઈના મનમા બધા દરદોના ઉપાયો આયુર્વેદ બતાવે છે એ સિદ્ધ કરી આપવાની હોંશ હતી ચરકસંહિતાનું જ્ઞાન નિષ્ફળ નથી એટલુ જ નહિ પણ કેટલાક

વાર બીજી ચાલુ વપરાતી દવાઓ કામ ન આપે ત્યાં ઘરતો સઝાડે એવું છે એમ સાબીત કરી આપવાનો ઉત્સાહ હતો

બીજી તરફથી ઝાડેશ્વરના શ્રી [illegible]ભાઈ અને ભાઈ અમીન અને શ્રી હરિભાઈ ઝવેરભાઈ અમીન પણ અમૃતલાલભાઈના ઉત્સાહ [illegible] આગળ વધારે એવા સજ્જન ગૃહસ્થો પણ આ ધર્માદા દવાખાના માટેના ટ્રસ્ટી જે આર[illegible] તીને મર્યાદિત સાધનોનો લગભગ અભાવ અને અમૃતલાલ ભાઈને બધું જ નવું [illegible]વાનું

જે નવેક વર્ષો અમૃતલાલ ભાઈએ ઝાડેશ્વરમાં ગાળ્યા તે વર્ષોમાં ઓછો પગાર રૂ ૪૦–૪૫ બીજી આવક નહિ કુટુંબને કાંઈ સાધન કે ઓળખાણ વગરના ગામમાં રાખવું પોતાને કામ ઘણું દવાખાનાની નવી નવી મુશ્કેલીઓ માટે નવા નવા રસ્તાઓ કાઢવાના વગેરે ભારે મુશ્કેલીઓ આ વર્ષોમાં એમણે વેઠી હતી પણ અમૃતલાલ ભાઈને વૈદકનો ઘણો અનુભવ આ વર્ષોમાં જ મળ્યો અને વિદ્વાન [illegible] તરીકે પ્રતિષ્ઠા પણ આ વર્ષોમાં જ મળી શાસ્ત્રોક્ત યોગોમાંથી જે યોગોને બીજા [illegible] થી વપરાતા ન જોયેલા તેવા યોગોનો અનુભવ લીધો એટલું જ નહિ પણ એક એક ઔષધિ અને વાપરીને તેના શાસ્ત્રોક્ત ગુણોનો પણ અનુભવ લીધો બીજી તરફથી ચિકિત્સામાં વમન [illegible] વગેરે કર્મોનો પણ ઘણો અનુભવ લીધો અમૃતલાલ ભાઈને એ આમ [illegible] તે પણ એક ગરીબ [illegible]દીનો આ રીતે ઉપચાર કરતા જ મનનમાં કે અનુભવ [illegible] માટે એમને ધણીવાર ભાર કિંમત આપી હતી

એક બીજો મોટો ગુણ જે ઝાડેશ્વરમાં વધુ [illegible] ત્યારેજ પ્રકાશમાં આવેલો તે દરદીઓની નિદાન ચિકિત્સાના સાચા નિર્ભય–[illegible] બહાર પાડવાની હિંમતનો ગુણ સાધારણ રીતે ચિકિત્સકો પોતાના નિદાનની પોતાને મળેલા યશની વાતો જ [illegible] સાથરે લીધેલો [illegible] માણસ મેં [illegible] આપી ને મરી ગયો મોટા મોટા ડાક્તરોએ અને વૈદ્યોએ હાથ ધોઈ નાખેલા એ માણસ આર[illegible] માગી લીધો કે [illegible] વગેરે વગેરે વાતો તો થાક લાગે એટલી સાંભળીએ છીએ એ સ્વાર્થગત વૃત્તિ [illegible] સ્વાભાવિક છે પણ કોઈ પણ શાસ્ત્રનો વિકાસ એ સ્વાર્થગત વૃત્તિથી નથી થતો શાસ્ત્ર કે વિદ્યાની વૃદ્ધિ તો તટસ્થ–સત્ય શોધક વૃત્તિથી જ શક્ય છે પોતાના જ્ઞાનમાં શંકા પડવાથી જ માણસ જાતના જ્ઞાનનું ભંડોળ વધે છે ચરક સુશ્રુતના જમાનામાં આયુર્વેદનો વિકાસ પોતાના અજ્ઞાનના જ્ઞાનવાળા પુનર્વસુ ઋષિ આદિ મુનીઓએ કર્યો અને આ જમાનામાં વિજ્ઞાનનો જે અપૂર્વ વિકાસ થઈ ગયો છે તે પણ એજ માર્ગ અમૃતલાલભાઈમાં આ વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ હતી તેઓને કોઈ કેસમાં રોગ ન સમજાયો હોય તો એ પણ સ્પષ્ટ લખતા અને કોઈને રોગ ન મટ્યો હોય તો એ વાત પણ સ્પષ્ટ લખતા

સાહિત્યના સંસ્કાર અમૃતલાલભાઈના કુટુંબમાં એમના દાદાથી ચાલુ હતા એ ઉપર નોંધ્યું છે અમૃતલાલભાઈ પણ [illegible] અને પિતા પછે જુવાન વયે કવિતાઓ રચતા અને બાળપણથી મિત્રો સાથે ઉપરના ભાગોમાં પણ ૧૮ ૨ ની ઉંમરે કવિતાઓ આવતી પણ પાછળથી વૈદકમાં એના સર્વાત્મભાવથી તેઓ પડયા કે પદ્ય રચનાનો અવકાશ ન રહ્યો પણ વૈદક લેખો લખવાની પ્રવૃત્તિ ઈ સ ૧૯ ૮થી શરૂ કરેલી વચ્ચે વચ્ચે અમૃતલાલભાઈ ઠીક ઉત્સાહથી લખતા વૈદક પત્રમાં આવેલા કેટલાક લેખોમાં ગામિક હાસ્ય સાથે વૈદ્યોની

તથા સમાજની સ્થિતિ ઉપર સચોટ કટાક્ષ છે આ લેખોએ ઠીક લોકપ્રિયતા મેળવેલી પછી આયુર્વેદ વિજ્ઞાન શરૂ થતા એમા ઝાડેશ્વરના દવાખાનાના અનુભવના કિંમતી રીપોર્ટો લખી મોકલેલા આ ઉપરાંત આ બેય વૈદ્યક માસિકોમા એમના કેટલાક શાસ્ત્રીય લેખો પણ પ્રગટ થયા છે પણ પાછળથી લખવાનું ઓછુ કરી નાખેલુ બાકી છેવટ સુધી કોઈ કોઈ વાર કાઈ નહિ તો ચર્ચાપત્ર પણ લખતા ખરા આ માસિકોમા છુટક છુટક પ્રગટ થયેલા લેખો જોઈ જઈ એમાથી કાયમી ઉપયોગના જણાય એવા લખાણોનો સંગ્રહ છપાવાની જરૂર મને તો લાગે છે

પણ આ માસિકોના લેખો કરતા પ્રથમ થરૂપે અમૃતલાલભાઈએ ગુજરાતી વૈદ્ય ની જે સેવા કરેલી છે તે વધારે દીર્ઘજીવી થશે વૈદ્યકલ્પતરૂના આદ્ય તંત્રી સ્વ જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી પ્રાણશંકરભાઈના સમવયસ્ક અને મિત્ર હતા તેઓએ અમૃતલાલભાઈની શક્તિ તરત પારખેલી અને તેનો લાભ સમાજને મળે એ માટે ઈ સ ૧૯૧૬મા સ્ત્રીઓનો વૈદ્ય નામની ભેટની ચોપડી લખાવેલી આ ચોપડીમા અમૃતલાલભાઈએ પોતાનો વર્ષોનો અનુભવ ભરેલો એ પછી વીશ વર્ષે વૈદ્યકલ્પતરૂના હાલના તંત્રી શ્રી રવિશંકરભાઈએ જૂના પુસ્તકને સુધારી વધારી લગભગ નવેસરથી લખી આપવા કહ્યુ અને એ રીતે તૈયાર થયેલુ સ્ત્રી રોગ ચિકિત્સાનું પુસ્તક ગુજરાતમા ને વિષયના જાણકારોથી ખૂબ વખણાયુ છે આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના ૧૯૮૩ના અષાઢના અંકમા એનુ સવિસ્તર અવલોકન પ્રગટ થયેલુ હોવાથી અહીં આટલી નોંધ બસ છે

અમૃતલાલભાઈની તલસ્પર્શી વિદ્યા અને બહોળા અનુભવનું આટલુ જ ફળ સાહિત્ય મારફત જનતાને મળી શક્યુ એ ખેદનો વિષય છે વધારે મળી શક્યુ હોત પણ અક્ષર જીવનની વાસના એમનામા બહુ પ્રબળ નહોતી અને અધ્યાપનને માર્ગે ચિત્તનો પ્રવાહ વધારે ખેંચાતો ગયો પરિણામે અક્ષર જીવન ગૌણ બની ગયુ

ઝાડેશ્વરમા જ વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાનું શરૂ કરેલુ શ્રી બાપાલાલભાઈ ભણવા માટે ઈ સ ૧૯૧૮મા પ્રથમ ત્યાં આવ્યા તે પહેલા પણ વિદ્યાર્થીઓ એમની પાસે ભણતા હતા એક બે વિદ્યાર્થીઓએ તો અભ્યાસ પૂરો પણ કરેલો

શ્રી બાપાલાલભાઈનો અભ્યાસ પૂરો થયા પહેલા જ અમૃતલાલભાઈએ બાર વર્ષનું એક તપ પૂરૂ કરી ઝાડેશ્વર છોડયુ અને લીંબડી ગયા લીંબડીના નામદાર ઠાકોર સાહેબ સાથે એમના પિતા પ્રાણશંકરભાઈને સ્નેહયુક્ત પરિચય હતો અને નામદાર ઠાકોર સાહેબે અમૃતલાલભાઈ ઉપરની મમતાથી લીંબડીમા એક ધર્માદા દવાખાનું ઉઘાડી તેમા અમૃતલાલભાઈને રાખ્યા એ વખતે ભાઈ બાપાલાલ પણ લીંબડીમા ગયા અને ગુરૂને ઘેર જ રહીને અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો

લીંબડીમા બે વર્ષ લગભગ રહી અમૃતલાલભાઈ મુંબઈ ગયેલા અને છ–આઠ મહીના સુધી મુંબઈમા મહૂમ જટાશંકર વિઠ્ઠલજીનુ દવાખાનું જે સદ્ગત વૈ નગીનદાસ છગનલાલ ભાવસારે ઘણાં વર્ષો સુધી ચલાવ્યુ હતું તેમા વૈદ્ય તરીકે કામ કર્યુ પણ બરાબર ફાવ્યુ નહોતું ત્યાં ૧૯૭૮મા પાટણમા શેઠ ઉમેદચંદ પીતાંબરના દાનને પરિણામે આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયની નવી સ્થાપના થઈ અને તેમા એની વ્યવસ્થાપક કમિટીએ એટલે કે તેના મંત્રી શ્રી સુમંત ભાઈએ મુંબઈના સારા વૈદ્યોની સલાહને અનુસરી અમૃતલાલભાઈને આચાર્ય તરીકે રાખ્યા

પાટણના આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયનો ઇતિહાસ વર્ણવવાની અહીં ઇચ્છા નથી તેમ જરૂર નથી અમૃતલાલભાઈ પાટણ રહ્યા તે દરમિયાન મહાવિદ્યાલય સાથે જોડાયેલ ધર્માર્થ દવાખાનું ચલાવવાનું તથા ભણાવવાનું બંને કામ કરતા હતા અભ્યાસક્રમમાં આયુર્વેદના વિષયો સાથે એલોપથીના વિષયો પણ હતા અને કદાચ એ અભ્યાસક્રમની ગોઠવણમાંથી જ વિદ્યાર્થીઓની અને અધ્યાપકોની કેટલીક મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થાય છે એ મુશ્કેલીઓ સંસ્થાના આરંભ વખતે ઘણા ઉગ્ર રૂપમાં હોય એ સ્વાભાવિક છે હજી એ મુશ્કેલીઓ દૂર તો નથી થઈ પણ વ્યવસ્થાપક સમિતિએ એનો તોડ કાઢવા માટે પ્રયત્નો જરૂર કર્યા છે

અમૃતલાલભાઈએ પાટણના મહાવિદ્યાલયનું તંત્ર હાથમાં લીધું ત્યારે એમને પોતાને એ નવો પ્રયોગ હતો વ્યવસ્થાપક સમિતિને પણ નવો પ્રયોગ હતો અને વિદ્યાર્થીઓની તો અવસ્થા જ પ્રયોગમય હોય છે તેમાં વળી આ નવી સંસ્થામાં જે પહેલા પહેલા દાખલ થયેલા તેઓ માટે ખાસ કરવાનું ઘોરણ પણ શિથિલ વગેરે વગેરે કારણોથી પરસ્પર અથડામણના પ્રસંગો શરૂઆતથી જ વારંવાર ઉભા થતા

અમૃતલાલભાઈમાં પહેલેથી અભ્યાસી વૃત્તિ તીવ્ર અટલે ઝાડેશ્વરમાં હતા ત્યારે પણ પોતાનું જ્ઞાન વધારવાના પ્રયત્નો તો કર્યા જ કરતા બંગાળી ભાષામાં લખાયેલા પુસ્તકો મારફત અંગ્રેજી વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરેલા અને પાટણ ગયા પછી તો દાક્તરી વિષયો શીખેલા વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવાનો પ્રસંગ આવતો એટલે એમણે વધારે ખંતથી વિદ્યાર્થીઓ સાથે અંગ્રેજી વિષયોના લેક્ચરમાં બેસીને પણ એ વિષયો સમજવાનો પ્રયાસ આરંભ્યો

એ જ રીતે વનસ્પતિ ઓળખવાની તક અમૃતલાલભાઈને જામનગરમાં નહોતી મળી પણ ઝાડેશ્વર ગયા પછી એમણે પોતાના પ્રયત્નથી વનસ્પતિનો પરિચય વધાર્યો પાટણમાં તો વિદ્યાર્થીઓને લઈને વનસ્પતિ જોવા માટે પર્યટનો ગોઠવાતા હોવાથી એમને પોતાના વનસ્પતિ જ્ઞાનની કસોટી કરવાના પ્રસંગો મળ્યા અને એ રસ્તે પણ એમનું જ્ઞાન વધ્યું

પાટણમાં અમૃતલાલભાઈ હતા તે દરમિયાન સં ૧૯૮૮માં એમના પુત્ર ગુણાઢ્યના લગ્ન થયા એમને સંતતિમાં એક ગુણાઢ્ય નામનો પુત્ર અને એનાથી મોટી બે દીકરીઓ

પાટણમાં માગ અને અમૃતલાલભાઈની સ્થિતિ ઘણી સારી હતી પગાર સારો રૂા ૨૦૦ શહેરના દવાપાણી માગ કામ પોતાને મન ગમતું—વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાનું તથા ધર્માર્થ ચિકિત્સાનું પણ જુદા જુદા કારણથી વ્યવસ્થાપક સમિતિ સાથે મતદુ ખના પ્રસંગો વારંવાર આવતા આ પ્રસંગોમાં કોનો દોષ હતો એની ચર્ચા અસ્થાને છે બાકી અમૃતલાલભાઈનો સ્વભાવ તીવ્ર લાગણીવાળો એ ખુલ્લુ છે પરિણામે અમૃતલાલભાઈએ વિ સં ૧૯૮૬માં રાજીનામું આપ્યું અને સમિતિના અમુક સભ્યો એની યોગ્યતા જાણતા હોવા છતા એ રાજીનામુ રહી ગયું અને અમૃતલાલભાઈ પાછા લીંબડી ગયા તે દેહ પડી ગયો ત્યા સુધી લીંબડીમાં જ રહ્યા લીંબડીમાં તેઓ નામ રા ઠાકોર સાહેબે સ્થાપેલ ધર્માર્થ દવાખાનું ચલાવતા અને એક આયુર્વેદ શાળા પણ ચલાવતા પાટણના એકબે વિદ્યાર્થીઓ પાટણથી એમની સાથે લીંબડી આવેલા એ હકીકત નોંધવી જોઈએ

લીંબડીમાં નામદાર ઠાકોરસાહેબની અમૃતલાલભાઈ ઉપર પૂરી મહેરબાની હતી. પોતે આ વૈદ્યની યોગ્યતા પણ જાણે. લીંબડી ગામની વસ્તીને પણ એમનાથી ઘણો સંતોષ હતો. પરંતુ એમના જીવનમાં વળતા પાણી પણ આ બીજીવાર લીંબડી ગયા પછી થોડા વખતમાં શરૂ થયાં. અમૃતલાલભાઈનું શરીર જુવાનીમાં બહુ મજબૂત નહિ છતાં અમુક વખત કસરતનો શોખ રહેવાથી તંદુરસ્ત અને મજબૂત હતું. પણ વૈદક ધંધાને લીધે ધીમે ધીમે બેઠાડુ થઈ ગયું. વળી નાનું હોયથી ગળપણનો શોખ. હતું એમના દાદાને ગળ્યું ખાવાનો બ્રાહ્મણ સહજ શોખ હતો. અને એ શોખ પુત્ર અને પૌત્રમાં પૂરો ઉતરેલો. દાદાને એનું ખાસ નુકશાન વેઠવું પડ્યું નહોતું. પણ નાગરદાસ ભાઈને એ ખોરાકના કારણથી કે ગમે તે કારણથી મધુમેહ થયો. અને અમૃતલાલભાઈને પણ મધુમેહ થયો હતો. પછી ૧૯૮ મા એનો જુવાન પુત્ર ગુણવંત જે પાટણમાં એમના હાથ નીચે જ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયમાં ભણ્યો તથા પાસ થયો હતો. એટલું જ નહિ પણ જેણે ભાઈનો ઘણો ભાર ઉપાડી લીધો હતો. તેમજ લીંબડીમાં લોકપ્રિયતા મેળવી હતી તે એકાએક ત્રણેક દિવસના મરામર ન સમજાય તેવા મંદવાડને પરિણામે પરલોકવાસી થયો. આ ઘા કારમો હતો. પોતાની વૃદ્ધ અવસ્થા, રોગી શરીર અને એ જ પુત્ર હોવાથી નાના પુત્રને તથા વિધવાને પાછળ મૂકીને સ્વર્ગે ગયો. ગુણવંતના માતા અને પિતા બન્નેના શરીર આ ઘાથી લથડી ગયાં પછી અમૃતલાલભાઈને વારંવાર તાવ આવવા માંડ્યો. ત્યારે જાત પણ ખબર છે એમ ખબર પડી. મધુમેહનું પણ હવે જોર વધ્યું. શેષ મહિના પહેલાં અષ્ઠીલા (પ્રોસ્ટેટ ગ્લેંડ) પણ વધી છે એમ ખબર પડી અને છેવટ ગયા ચૈત્ર મહિનામાં હમેશાં તાવ આવતો હતો. તેટલે દાક્તર પાસે તપાસ કરાવતાં ફેફસામાં ક્ષયની અસર થઈ છે એમ જણાયું. મતલબ કે શરીર રોગોથી ઘેરાઈ ગયું. મધુમેહ, પ્રોસ્ટેટગ્લેંડ અને ક્ષયના ઉપાયો પહેલાં દેશી અને પછી દાક્તરી ચાલતા હતા. પણ શરીર ઘસાતું ચાલ્યું.

પણ આ છેલ્લા કાળમાં જ અમૃતલાલભાઈની વિદ્વત્તાની અને વૈદ્ય તરીકેની યોગ્યતાની કદર થઈ. સં ૧૯૮૨ના કાર્તિકમાં કાશીમાં વિદ્વત્પરિષદમાં અમે સાથે હતા. કાશી ગયા૭ અને મથુરાની યાત્રા અમે કુટુંબ સાથે કરી. એ દિવસમાં અમૃતલાલભાઈની તબીઅત ઘણી સારી હતી. જો કે તે પછી સવા મહિને અમે અમદાવાદમાં મળ્યા ત્યારે લથડેલી હતી. રોજ રાતે કાયમીથી જે ... રના યાત્રામાં તો તેઓ ખાઈ પણ સારી રીતે શકતા. અનન્ત મધુમેહ માટે અફીણવાળી ઝીણી ગોળીઓ રોજ ખાતા તો રાતનીમાં સાકર પણ ખાતા. મારી નાની દીકરી અમારી સાથે હતી તે હજી રોટલીમાં સાકર આપનારા કાકાને યાદ કરે છે. એ યાત્રામાં એમને—અથવા અમને ઘણો આનંદ આવ્યો હતો. ત્યાંથી લીંબડી પાછા ફર્યા પછી તરત એમને છઠ્ઠા ગુજરાત કચ્છ કાઠીઆવાડ વૈદ્યસમ્મેલનના પ્રમુખ તરીકે ચુંટવામાં આવ્યા.

અમૃતલાલભાઈ આવા જાહેર માનના ભૂખ્યા નહોતા. નિઃસ્પૃહ હતા. તેઓ ઇ સ ૧૯૧૨ના કાનપુરના અને ૧૯૧૪ના કલકત્તાના વૈદ્યસમ્મેલનમાં ગયા હતા. પણ પાછળથી ગાડીભાડાનું ખર્ચ કરીને જવા જેટલો એમાં લાભ ન દેખાયો. કે ગમે તેમ પણ નહોતા જતા. મારી એમણે નિખિલ ભારત વૈદ્યસમ્મેલનમાં ચાલુ ભાગ લઈને પ્રયત્ન કર્યો હોત તો હું માનું છું કે નિખિલ ભારતના પ્રમુખ થઈ શકયા હોત. શું થયું હોત એની કલ્પના નકામી છે.

પણ ગુજરાતે એમના જેવા એ વિદ્યા વદ્યની ... કરીને પોતાની ગુણજ્ઞતાના માગીત કરી છે અને પ્રમુખ તરીકે અમદાવાદમાં એમણે ...લુ ભાષણ એમની વિદ્વત્તા બુદ્ધિ તથા આયુર્વેદના અધ્યાપનના લાંબા અનુભવને છાજે એવુ હતુ

અમૃતલાલભાઈ ગુજરાત ...કીઆવાડમાં પ્રખ્યાત થયેલા ઉત્તમ વૈદ્ય હતા એમને વૈદ્ય તરીકે જે ખ્યાતિ મળી તે એમની યોગ્યતાથી જ મળી હતી એમણે આખી જીંદગીમાં કદિ પણ ખ્યાતિ માટે પ્રયત્ન કર્યો નહોતો વદ્ય તરીકે એમણે જે મહત્તા મેળવી તે કેવળ વિદ્યા અને અનુભવ એના બળથી વદ્ય ના જે જે ...ગાનુ જ્ઞાન આયુર્વેદ... ગ્રંથોમાંથી નહોતુ મળી શક્યુ તે જ્ઞાન અનુભવથી અને ... જિજ્ઞાસુભાવથી પૂછી પૂછીને મેળવ્યુ મતલબ કે તેઓ વિદ્વાન તેમજ અનુભવી વદ્ય હતા સુશ્રુત જેને ઉભયજ્ઞ કહે છે તેવા પણ તેઓની મોટાઈ વૈદ્ય ...તા પણ વદ્યવિદ્યાના ગુરૂ તરીકે વધારે હતી પોતાના શિષ્યને પોતાની પાસેનુ સર્વ વિદ્યાધન આપી દેવાની ...મની ઉત્સુકતાએ તેમના શરીરને કે બીજાં કાર્યોની હાનિને ગણ્યા નથી

ઉપરાંત વદ્ય કે વૈદ્યવિદ્યાના ગુરૂ કરતા પણ ... દીઓ ઉપર આર્દ્ર લાગણીવાળા ઉદાર અને સ્વાર્થના ... તા સ્વાર્થના ત્યાગમા ... જન અમૃતલાલભાઈ હતા એ હકીકત માનવતાની દૃષ્ટિએ વધારે મહત્ત્વની છે

भिषगप्यातुरान्सर्वा स्वसुतानिव यत्नत ।
आबाधेभ्यो हि संरक्षेदिच्छ धर्ममनुत्तमम् ॥
नात्मार्थं नापि कामार्थ मथ भूतदयां प्रति ।
वर्तते यश्चिकित्सायां स सर्वमतिवर्तते ॥
कुर्वते ये तु वृत्त्यर्थं चिकित्सापुण्यविक्रयम् ।
ते हित्वा काचन राशिं पांसुराशिमुपासते ॥
परो भूतदयाधर्म इति मत्वा चिकित्सया ।
वर्तते य स सिद्धार्थ सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ चरक

આયુર્વેદના આદિ આચાર્ય કહે છે કે ... બધા દર્દીઓને પોતાના બાળકો જેવા ગણીને તેઓની રોગોથી રક્ષા ...વી પોતાના ... કે જેઓને નહિ પણ ભૂત દયાની દૃષ્ટિથી જેઓ વદ્યુ કરે છે તેઓ જ સર્વથી ... અને જેઓ ચિકિત્સાના પુણ્યને ધનના લાભ માટે વેચી નાખે છે તેઓ સોનાના ઢગલાને છોડીને ધૂળના ઢગલાને વળગે છે અને જેઓ ભૂતદયાનો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે એવુ માનીને ચિકિત્સા કરે છે તે આત્યન્તિક સુખ–મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે

આ... જેને માનવ જીવનનો પરમ ... ગણ્યા તે મોક્ષ ... વાની દૃષ્ટિથી ચિકિત્સા ... નારને મળે છે એમ ...ને જેની અંતિમ પ્રતિમા આચાર્ય કરે છે તે આ... આદર્શને પોતાના જીવનમાં ઉતારવાનો આ જગતમાં મહાત્મા ... એમ કહીએ આ... પ્રયાસ કર્યો હતો ... અમૃતલાલભાઈએ પોતાના જીવનમાં એ ... મા પ્રતિબિંબિત પ્રાચીન

આદર્શોને યથાશક્તિ ઉતારવાની ભાવના મેવી હતી ભાઈ તાપાનાલે વૈદ્યકલ્પતરૂના પુ ૪૩ અ ૧માં એક દાખલાઓ આપ્યા છે અને બીજા દાખલાઓ પણ પ્રગટ થશે પરતુ એ વસ્તુ મહત્ત્વની નથી ઝડુભટ્ટજીની શક્તિ અને પરિસ્થિતિ અને અમૃતલાલભાઈની શક્તિ અને પરિસ્થિતિ વચ્ચે ઘણુ અંતર હતુ અમૃતલાલભાઈની ભાવનાની ઉગ્રતાની પણ તુલના શકય નથી તેમ એવી જરૂર નથી મહત્ત્વની વાત તો એજ છે કે આ જમાનામા જ્યારે આદર્શો ભાવનાઓ અને ઉચા સસ્કારોને સ્વાર્થ વૃત્તિના અતિ જોરથી દબાઈ જતા જોઈએ છીયે ત્યારે વૈદ્યની પ્રાચીન ભાવનાને વળગી રહેવાનો પ્રયત્ન કરનાર-વિટબણાઓમા એ પ્રયત્નને ન છોડનાર સદ્વૈદ્ય ગુજરાતમા જ થ્યો હતો એ જ સદ્ભાગ્ય જ અભિનંદનીય છે

ગુજરાત કાઠીઆવાડમાંથી એ પ્રાચીન પ્રણાલી પ્રમાણે તૈયાર થયેલા સસ્કૃતજ્ઞ સારા વૈદ્યોની સખ્યા દિનપ્રતિદિન ઘટતી જાય છે અને એ પ્રણાલી પ્રમાણે નવા તૈયાર થવાનો સભવ નથી ત્યારે એ પ્રણાલીના અથવા જૂની હિંદુસસ્કૃતિના પ્રતિરૂપ પ્રતિભાશાળી સમર્થ વૈદ્ય અને વૈદ્યવિદ્યાનો સાચો ગુરૂ અસ્ત પામતા સૂર્ય પેઠે વદનીય છે

શ્રીમાન તંત્રીશ્રીની સેવામા

નીચેની હકીકત આપના પત્રમા પ્રગટ કરી ઉપકૃત કરશોજી

અમદાવાદ વૈદ્ય સભાએ આમત્રેલ નિબંધ ભાવ આ મહા સમ્મેલનમા જે ભાઈઓએ પોતાના નિબંધો મોકલ્યા હોય તેમણે યોગ્ય સગવડે નીચેના સ્થળેથી પોતાના નિબંધો મગાવી લેવા—

વૈદ્ય શશિકાંત ભુલાભાઈ પડ્યા,
મંત્રી વૈદ્યસભા—અમદાવાદ

પત્રવ્યવહારનુ ઠેકાણુ—
શ્રી નારાયણ આયુર્વેદ ચિકિત્સાલય,
પાંજરાપોળ નાકે —અમદાવાદ

પાટણના એક વૈદ્યરાજનો સ્વર્ગવાસ

પાટણના વૈદ્યરાજોની આ સભા પાટણ શહેરના એક જાણીતા અગ્રગણ્ય સ્વધર્મનિષ્ઠ અને સમદર્શી વૈદ્યશાસ્ત્રી હાનાલાલ ભીખારામ પડ્યાના દુખદ અવસાન માટે પોતાનો હાર્દિક શોક પ્રદર્શિત કરે છે વૈદ્યશાસ્ત્રી ન્હાનાલાલના અવસાનથી પાટણને એક વિદ્વાન વૈદ્યની ન પૂરાય તેવી ખોટ પડી છે

તેમના કુટુબ ઉપર આવી પડેલા આ દુખમા પ્રભુ ધૈર્ય આપે અને સ્વર્ગસ્થના આત્માને શાંતિ આપે એમ પ્રભુ પાસે આ સભા પ્રાર્થના કરે છે

નાગરલાલ મોહનલાલ પાઠક,
પ્રમુખ

આરોગ્ય ખાતાના પ્રધાન ઑ. ડૉ ગીલ્ડરે તા. ૯-૧૧-૩૭ને રોજ

વૈદ્યોની કમિટીને આપેલી મુલાકાતનો હેવાલ

મુંબાઈમા વૈદ્યોની તા. ૫-૯-૩૭ તથા તા. ૩-૧૦-૩૭ ને રોજ મળેલી બે મીટીંગોના પરિણામે નીમાએલી વૈદ્યોની કમિટીએ ઑ. ડૉ. ગીલ્ડરની મુંબાઈ-સેક્રેટરીયટમા તા. ૯-૧૧-૩૭ ને રોજ કમિટીની ઇચ્છા પ્રમાણે મુલાકાત લીધી હતી. આ ડૉ. ગીલ્ડરની મુલાકાત લેતા પહેલા કમિટીના સભ્યોની એક સંમેલન આયુર્વેદ કૉલેજના હોલમા મુલાકાતની વિગતો નક્કી કરવા મળી હતી.

ત્યારબાદ કમિટી ૪ ઑલ્ડ કાઉન્સીલ હૉલમા સેક્રેટરીઅટ તરફ હંકારી ગયા હતા કે જ્યા ૧૨-૩૦ વાગે ટાઇમે ઑ. ડૉ. ગીલ્ડરે તેમને મુલાકાત માટે બોલાવ્યા હતા. આયુર્વેદ પંચાનન ગંગાધર શાસ્ત્રી ગુણે (અહમદનગર) કે જે પ્રેસીડન્ટ છે તેમણે કમિટીની દોરવણી કરી હતી. કમિટીમા પ્રાણાચાર્ય ડૉ પોપટલાલ ઝનુગામ (મુંબાઈ) હકીમ મહમદકાસમ -સુરત ડૉ. એચ. વી સાવનુથર-મૈનગામ ડૉ વિશ્વનાથ નાવ -વીજાપુર અને વૈદ્ય વામન શાસ્ત્રી દાતાર-નાશીકસિવાય તમામ સભ્યો હાજર હતા.

કમિટીએ લગભગ અરધો કલાક સુધી વાતચીત કરી હતી. શરૂઆતમા મીટીંગના યોજક અને મંત્રી વૈદ્ય પ્રતાપકુમાર-મુંબાઈએ કમિટીના તમામ સભ્યોની ઑ. ડૉ. ગીલ્ડર જોડે ઓળખાણ કરાવી હતી.

ત્યારબાદ પ્રેસીડન્ટે વિધિસર તા. ૩-૧૦-૩૭ ની મિટીંગના હેવાલની એક નકલ (જે આ સાથેના નિવેદનમા છે) ઑ. પ્રધાનને આપી હતી અને તેઓશ્રીએ આયુર્વેદ અને યુનાની વૈદ્ય પદ્ધતિને ઉત્તેજન આપવા તથા તેની સુધારણા માટેની જે નીતિ જાહેર કરી છે તેને માટે તેઓશ્રીનો આભાર માન્યો હતો. ત્યારબાદ પ્રમુખે તેઓશ્રીનું ધ્યાન તા. ૩-૧૦-૩૭ ની મીટીંગના હેવાલ તરફ દોર્યુ હતુ. પ્રમુખશ્રીએ વધારામા જણાવ્યુ હતું કે મુંબાઈના હકીમ સાહેબો અમોએ જણાવેલ ઠરાવના સંબંધમા જો કે હજુ સુધી કોઈપણ જાતના નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નથી. જ્યારે ગુજરાત પ્રાંતના કેટલાક હકીમ સાહેબોનો અમોને ટેકો મળ્યો છે.

ઑ. ડૉ. ગીલ્ડરે આ બધુ શાન્તિથી સાંભળ્યુ હતું અને પછી જણાવ્યું કે તેઓએ આયુર્વેદ અને યુનાની વૈદક પદ્ધતિની બાબતમા રેકમેન્ડેશન ડ્રાફ્ટનુ તૈયાર કર્યું છે અને તે અત્યારે ગવર્મેન્ટના જુદા જુદા ડીપાર્ટમેન્ટમા રજુ કર્યુ છે. વધારામા તેઓશ્રીએ જણાવ્યુ કે જ્યા સુધી તે બીલ બહાર પડે ત્યા સુધી બીજી મુલાકાતને માટે કમિટી રાહ જોશે તો તે ઠીક થઈ પડશે કારણ કે બીલ બહાર પડ્યા પછી ચર્ચાને માટે તે એક મજબુત અસરેની ભુમિકારૂપ થઈ પડશે.

ત્યારબાદ પ્રમુખે ઑ. ડૉ. ગીલ્ડરને એવી વિનતી કરી હતી કે ગવર્મેન્ટની આયુર્વેદ શિક્ષણ પદ્ધતિની બાબતમા કેવી જાતની નીતિ રહેશે તે જણાવવા મહેરબાની કરશો. ઑ. ડૉ. ગીલ્ડરે જણાવ્યુ કે ગવર્મેન્ટને માટે કોઈપણ નવી વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાનું કે ચલાવવાનું

અશક્ય છે તેમજ આયુર્વેદ કે યુનાની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલતી હોસ્પીટલો શરૂ કરવાનું પણ અશક્ય છે ત્યાર બાદ તેઓશ્રીએ જણાવ્યું કે હું પોતે અને મારૂં પ્રધાનમંડળ આયુર્વેદ અને યુનાની પદ્ધતિને ઉત્તેજન આપવા ધારીએ છીએ અને તેને પરિણામે વૈદ્યો અને હકીમોને એક પગલું આગળ વધવાને માટે તેઓનું રજીસ્ટ્રેશન થવા માટે તેમજ તેઓની લાયકાતનું ધોરણ નક્કી કરવાને માટે એક કમીટી નીમવામાં આવશે આ પ્રમાણે રજીસ્ટર્ડ થએલા વૈદ્યો અને હકીમોને ગવર્મેન્ટને જ્યાંસુધી લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી એલોપથી પ્રેક્ટીસ કરનારાના જેટલાજ હક્કો પ્રાપ્ત થશે

વૈદ્ય વામન દીનાનાથના (મુંબાઈ) પ્રશ્નના જવાબમાં આ ડા. ગીડરે જણાવ્યું કે જો હોસ્પીટલ સાથે આયુર્વેદિક કોલેજ કાઢવાની તેઓ પોતાના તરફથી કોઈ દરખાસ્ત રજુ કરશે તો તેઓને મકાન અને જમીન આપવા મધ્યમા પ્રધાન મંડળ સંભાળ ભરેલી વિચારણા કરશે

વૈદ્ય મુગ્નાન નાથાનાલે (નડીયાદ) આ ડા. ગીડરને નાગપુર કોંગ્રેસમાં આયુર્વેદિક વિદ્યાપીઠ બાબત માટે જે ઠરાવ કર્યો હતો તેની યાદ આપી હતી આ ડા. ગીડરે જણાવ્યું હતું કે અમલમાં નહિ મુકાએલો પણ નિરોધનો ઠરાવ ઘણો જુનો અને ઘણો ઉપયોગી છે અને આ ઠરાવ અમલમાં લાવવા માટે ત્રણ કરોડ રૂપીઆની જરૂર પડે તેમ છે

અંતમાં આ ડા. ગીડરે કમિટીને બીલ બહાર પડે ત્યાં સુધી રાહ જોવાની સલાહ આપી હતી અને જણાવ્યું હતું કે બીલ બહાર પડ્યા પછી કમિટિ તેઓશ્રીને મળે અગર તો કમિટીની સૂચનાઓ અને વિચારો તેમને યોગ્ય લાગે તે રીતે મોકલે

ત્યારબાદ પ્રમુખશ્રીએ આ ડા. ગીડરનો કમિટીને મળવા બદલ આભાર માન્યો હતો અને વિદાય માગી હતી ત્યારબાદ ફરીથી પરશુરામ આયુર્વેદિક કોલેજના મકાનમાં કમિટી મળી હતી અને બીલ બહાર પડ્યા પછી જો પ્રધાનને બીજી વખત મળવાનો નિર્ણય થયો હતો

નોટ—મુંબાઈ-વૈદ્યોની કમિટીના તા. ૮-૩ અને સેક્રેટરી વૈદ્ય પ્રતાપકુમાર તરફથી ઉપરનો રીપોર્ટ અંગ્રેજીમાં મને મળતાં મેં તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરી આપની સમક્ષ મુક્યું છે

લિ. વૈદ્ય મણિશંકર

નૂતન સમાચાર

૨૭ મા નિ. ભા.-વૈદ્યસંમેલન નાગપુરના અધ્યક્ષ તરીકે જામનગરના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્ય શ્રી પં. ગંગાધર શાસ્ત્રી ગુણે ચુંટાયા છે. જેઓ તેઓને ઓળખે છે અથવા જેઓએ તેઓના ભિષગ્વિલાસમાં પ્રગટ થતા લખાણો વાંચ્યા છે તેઓ આ ચુંટણી સર્વથા યોગ્ય છે એમજ કહેશે. અમારા વૈદ્યપંચાનન ગુણેશાસ્ત્રીને હાર્દિક અભિનંદન

નાગપુરનું વૈદ્ય સંમેલન જે તારીખો સ્વાગત સમિતિ સભા નક્કી કરશે તે તારીખોમાં ફેબ્રુઆરી કે માર્ચમાં ભરાશે

ત્રિદોષ વિજ્ઞાનીયમ્

(લેખક વૈદ્યકનો વિદ્યાર્થી, ગોરીશંકર વજેશંકર દ્વિવેદી, ધ્રાંગધ્રા)

(ગતાંક પૃષ્ઠ ૮૨ થી ચાલુ)

વૃદ્ધિગત પિત્તનું કર્મ—

परिश्रमस्वेदविनाहराग
वेग‍्यसक्लेदविपाकक्रोथ ।
प्रलापमूर्छाभ्रमपित्तदाहा
पित्तस्य कर्माणि वदन्ति तज्ज्ञा ॥

શરીરમાં પિત્તદોષનો વધારો થતા પરિશ્રમ (થાક) લાગે છે શરીર પરસેવે રેબઝેબ થઈ જાય છે, અંગોમા [illegible] થાય છે વિષ્ટા, મૂત્ર, આંખમાં પીળાશ આવી જાય છે, શરીરમાં પણ [illegible] ગ નાઈ જાય છે વેગ [illegible] ય, સક્લેદ, વિપાક અને કોથ (gangrene) થવા પામે છે તથા મિથ્યા પ્રલાપ, મૂર્છા, ભ્રમ, આખા શરીરમાં દાહ થવા પામે છે આવા અનેક ઉપદ્રવો પિત્ત વૃદ્ધિગત થતા શરીરમા થવા પામે છે

પિત્તપ્રકોપના લક્ષણ અને કર્મ—

कट्वम्लोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवास तप
स्त्रीसम्पर्कतिलातसीदधिसुराशुक्तारनालादिभि ।
भुक्ते जीर्यति भोजन च शरदि ग्रीष्मे सति प्राणिना
मध्याह्ने च तथार्धरात्रिसमये पित्त प्रकोप व्रजेत् ॥ (માધવનિદાન)

कट्वम्लमद्यलवणोष्णविदाहतीक्ष्ण
क्रोधातपानलभयश्रमशुष्कशाके ।
क्षाराद्यजीर्णविषमाशनभोजनेश्च
पित्त प्रकोपमुपयाति घनात्ययेच ॥ (યોગરત્નાકર)

विस्फोटाम्लकधूमका प्रलपन स्वेदस्त्रुतिमूर्छन
दौर्गन्ध्य दरण मदोऽतिसरण पाकोऽरतितृड्भ्रम ।
उष्माऽतृप्ति तम प्रवण दहन कट्वम्लतिक्ता रसा
वर्ण पाण्डु विवर्जित कथितता कर्माणि पित्तस्य वै ॥ (માધવનિદાન)

તીખા, ખાટા ઉષ્ણ, દાહક, તીક્ષ્ણ અને લવણ વિગેરે પદાર્થો, ક્રોધ, અનશન, તડકો, સ્ત્રીસમાગમ, તલ, અળશી, દહીં, સુરા, ખાટીકાંજી,

સુરકો વિગેરે દ્રવ્યોનું સેવન પિત્ત દોષનો પ્રકોપ કરે છે, તથા આહારના પાચન સમયે, જમતી વખતે, શરદ્ અને ગ્રીષ્મ ઋતુમા, દિવસના મધ્યાહ્ન કાળે તથા મધ્યરાત્રીએ મનુષ્યોના શરીરમા રહેલું પિત્ત વિશેષે કરીને પ્રકોપ પામે છે

તીખા, ખાટા, ખારા અને ઉષ્ણ પદાર્થો, મદ્ય અને દાહક દ્રવ્યો, તીક્ષ્ણ પદાર્થો ક્રોધ, તડકો, અગ્નિ, શ્રમ, સુકા શાકો, કઠોળને ક્ષાર વાળા પદાર્થોનું સેવન પિત્તદોષનો પ્રકોપ કરે છે તથા અજીર્ણથી, વિષમાશનથી પણ પિત્ત પ્રકોપ પામે છે વાદળા વિખેરાય ત્યારે એટલે કે શરદ્ ઋતુમા પણ પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે

પિત્ત દોષના પ્રકોપને અગે વિસ્ફોટ, ગડગુમડ થાય છે ખાટા અને ધૂમાડા નીકળતા ઓડકાર આવે છે મિથ્યા પ્રલાપ, શરીર અતિપ્રસ્વેદ, મૂર્છા, દેહમા દુર્ગંધ, અગોનુ ફાટવુ, મદ, અતિસાર, પાક થવો, અરતિ (બેચેની) તૃષા તથા ભ્રમ, શરીરમા ગરમી, અતૃપ્તિ, તમ પ્રવેશ, સર્વાંગ દાહ વિગેરે ઉપદ્રવો પિત્તપ્રકોપથી થવા પામે છે તીખા ખાટા અને કડવા રસો પણ પિત્તની દુષ્ટિ કરે છે પિતપ્રકોપથી શરીરનો વર્ણ પાણ્ડુ થાય છે અથવા બદલાઇ જાય છે આ સર્વ ફેરફારો પિત્તના પ્રકોપથી થવા પામે છે

આ ઉપરથી એટલુ સમજી શકયા કે ખાટા, ખારા અને તીખા પદાર્થોનુ અતિ સેવન પિત્તની દુષ્ટિ કરે છે તથા શરદ્ ઋતુમા ખૂબ તડકો વેઠવો, ઉપવાસ, ક્રોધ વિગેરેથી પણ પિત્તની દુષ્ટિ થવા પામે છે પિત્તપ્રકોપ પામતા શરીરમા દાહ, શ્રમ, પ્રસ્વેદ મદાત્યય વિગેરે ઉપદ્રવોની ઉત્પત્તિ થાય છે આ સર્વ ઉત્પત્તિ શરીરના સ્વાસ્થ્યનો વિનાશ કરી તેને મૃત્યુના પથે દોરે છે તેથી કરીને પિત્ત કેવી રીતે અવિકૃત (પ્રકૃતિસ્થ) અવસ્થામા રહે અને શરીરનુ સ્વાસ્થ્ય કેમ જળવાય તેવા ઉપચારો કરવા તેવા આહાર વિહાર પાન વિગેરે કરવા પથ્યાપથ્યનુ ખાસ ધ્યાન રાખવુ જો સ્વાસ્થ્ય તરફ બેપરવા રહીએ તો આ પ્રમાણે પિત્તની દુષ્ટિથી શરીરમા અનેક ઉપદ્રવો ઉદ્ભવવા પામે, અને તેથી કદાચ શરીરનો પણ અત આવી જાય

ક્ષીણ પિત્તના લક્ષણ —

पित्तक्षयेतु मन्दोष्मा मन्दाग्निव प्रभा पता ।

શરીરમા પિત્ત દોષ ક્ષીણ પામતા શરીરમા રહેલો જઠરાગ્નિ મન્દ થવા પામે છે શરીરની ઉષ્મા પણ ઓછી થાય છે દેહની કાન્તિ પણ ક્ષીણ થવા પામે છે આ પ્રમાણે શરીરની ઉષ્મા, જઠરાગ્નિ અને કાન્તિ ક્ષીણ થવાથી આહાર પચે નહિ, શરીર દિવસે દિવસે નબળુ પડતુ જાય, શરીરનો વર્ણ

પીળો થઈ જાય, ત્વચા ઉપર કિંઝાશ આવી જાય, શરીર ઠંડુ થવા માંડે અને આવા ઉપદ્રવો બહુ થતા શરીર ક્ષીણ થઈ પંચત્વ દશાને પામે

પિત્ત પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યના લક્ષણ —

पित्तप्रकृतिको लोको यादृशोऽथ निगद्यते ।
अकालपलितो गौर क्रोधी स्वेदी च बुद्धिमान् ॥
बहुभुक् ताम्रनेत्रश्च स्वप्ने ज्योतींषि पश्यति ।
एवं विधो भावेद्यस्तु पित्तप्रकृतिको नर ॥
पित्त वह्नि वह्निर्वापि तस्मात
पित्तोद्रिक्त तीव्रतृष्णो बुभुक्षु ।
गौरोष्णाङ्गस्ताम्रहस्ताङ्घ्रिवक्त्र
शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्परोमा ॥
दयितमाल्यविलेपन सुचरित शुचिराश्रितवत्सल ।
विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो भवति भीष्मगतिर्द्विषतामपि ॥
मेधावी प्रशिथिलसन्धिबन्धमांसो
नारीणामनभिमतोऽल्पशुक्रकाम ।
आवासः पलिततरङ्गनीरकान्त्या
भुङ्क्तेऽन्नं मधुरकषायतिक्तशीतम् ॥
घर्मद्वेषी स्वेदन पूतिगन्धि
भूर्युच्चारक्रोधपानाशनेर्ष्य ।
सुप्त पश्येत्कर्णिकारान् पलाशान्
दिग्दाहो काविद्युदर्कानलांश्च ॥
तनूनि पिङ्गानि चलानि चैषां
तनूनि पक्ष्माणि हिमप्रियाणि ।
क्रोधेन मद्येन रवेश्च भासा
राग व्रजन्त्याशु विलोचनानि ॥
मध्यायुषो मध्यबला पण्डिता क्लेशभीरव ।
व्याघ्रर्क्षकपिमार्जारयक्षानूका श्चपैत्तिका ॥   (ભાવપ્રકાશ)

स्वेदनो दुर्गन्ध पीतशिथिलाङ्ग ताम्रनखनयनताल्वोष्ठजिह्वापाणि पादतल दुर्भग वलीपलितखालित्यजुष्ट ब्रुक ।

बहुभुक् उष्णद्वेषी शिघ्रकोपप्रसादः ।

मध्यमबलो मध्यमायुः पित्तजः भवति ॥ (સિદ્ધાન્તનિદાન)

પિત્ત પ્રકૃતિવાળો મનુષ્ય કેવા પ્રકારનો આપણા શાસ્ત્રકારોએ વર્ણવ્યો છે તે હવે કહેવાય છે

અકાલે ટાલ પડી ગઈ હોય છે વર્ણમાં ગૌર હોય છે સ્વભાવે ક્રોધી, શરીરે ખૂબ પ્રસ્વેદ થાય તથા બુદ્ધિશાળી હોય છે

પિત્તપ્રકૃતિવાળા મનુષ્યને આહાર બહુ જોઈએ છે તેની આંખો તામ્રના જેવા રંગની (લાલ) હોય છે ઉંઘતા સ્વપ્નામાં નક્ષત્રો દેખે છે આવા લક્ષણવાળો મનુષ્ય પિત્તપ્રકૃતિવાળો જાણવો

પિત્ત અગ્નિરૂપ છે અથવા અગ્નિમાંથી તેની ઉત્પત્તિ છે તેથી કરીને પિત્ત પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યને તૃષા તીવ્ર લાગે છે તથા ભુખ બહુ લાગે છે વર્ણમાં ગૌર હોય છે તેના અંગો ઉષ્ણ રહે છે પિત્ત પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યના હાથ, પગ અને મોઢું તામ્રવર્ણા હોય છે તે પરાક્રમી, અભિમાની, પિંગળા કેશવાળો તથા શરીર અલ્પ રૂવાડાવાળો હોય છે

તેને માલાઓ ચંદનનો લેપ વિગેરે બહુ ગમે છે તે સારા આચરણવાળો પવિત્ર, આશ્રયે આવે તેના ઉપર સ્નેહવાળો, વૈભવવાન, સાહસિક, બળવાન અને દુશ્મનોને પણ ભીષ્મગતિ (જીતવો ભારે) લાગે તેવા હોય છે

પિત્ત પ્રકૃતિવાળો મનુષ્ય મેધાવી, સાંધા ને બાંધાઓમાં શિથિલ માંસવાળો નારીઓને ન ગમે તેવો, અલ્પ શુક્રવાળો તથા અલ્પકામી હોય છે તેના શરીરની કાંતિ જળના ચાલતા તરંગ સમાન હોય છે તે મધુર, કષાય, કડવું તથા ઠંડક ઉત્પન્ન કરે તેવું અન્ન જમે છે

તે ઘર્મ દ્વેષી હોય છે શરીરે સ્વેદ ખૂબ આવે છે પરસેવો ગંધાતો હોય છે તેને ઝાડે ખૂબ જાવું પડે છે, ક્રોધી હોય છે, પીણાં ખૂબ ગમે છે ભોજન પણ વધુ જોઈએ છે તથા ઘણો ઈર્ષ્યાળુ હોય છે જ્યારે તે સુતો હોય છે ત્યારે કેશુના ને ખાખરાના વૃક્ષો દેખે છે, તથા દિશાઓમાં દાહ, ઉલ્કાપાત વિજળીના ઝબકારા પ્રકાશતો સૂર્ય તથા અગ્નિના ભડકા દેખે છે

તેની આંખો નાની, પિંગળી, ચંચળ અને ગોળ હોય છે આંખોની પાંપણો ઝીણી હોય છે આંખને ઠંડી વસ્તુઓ પ્રિય લાગે છે તથા અતિક્રોધ કરવાની, મદિરા પાનથીને સૂર્યના તડકામાં બહુ ફરવાથી આંખો એકદમ લાલ થવા પામે છે

પિત્ત પ્રકૃતિક મનુષ્ય મધ્યમ આયુષવાળા મધ્યમ બળવાળા અને પંડિત હોય છે તેઓને ક્લેશ કરવો ગમતો નથી તેઓનો સ્વભાવ વાઘ, ઉંદર, વાંદરા, બિલાડો, અને જૂ તથા લીંખો વિગેરે પ્રાણીઓ સમાન હોય છે

તેને આહાર ખૂબ જોઈએ છે ગ મી ગમતી નથી, ક્રોધ કરતા તેમજ પ્રસન્ન થતા તેઓને વાર લાગતી નથી તથા મ યબલ અને મધ્યમ આયુષ વાળો હોય છે

પિત્ત શમન —

सरनहमुष्ण तीक्ष्ण च द्रवमम्ल सर कटु ।
विपरीतगुणै र्द्रव्यै पित्तमाशु प्रशाम्यति ॥ (સિદ્ધા તનિદાન)
तिक्तस्वादुकषायशीतपवन छायानीशायोजन
ज्योत्स्नाभूगृहवारिय त्रजलजस्त्रीगात्रसंस्पर्शनम् ।
सपि क्षीरविरेकसेकरुधिरस्रावोपदेहादिक ।
स्नानाहारविहारमपजम्भिद पित्त प्रशा ति नयन् ॥ (યોગરત્નાકર)

પિત્ત સ્નેહયુક્ત છે, ઉષ્ણ છે, સ્વા મા તીક્ષ્ણ છે, દ્રવસ્વરૂપમા છે ખાટે છે તેમજ કડવો છે આ બધા સ્થૂલ સ્વ પના હેલ પિત્તના ગુણ કહેવાય જ્યારે પિત્તઅપક્વ સ્થિતિમા હોય છ ા તે અમ્લ (ખાટુ) સ્વાદમા હોય છે પકવ સ્થિતિમા તેનો સ્વાદ ટ આર છે

આ આપણને પિત્તના ગુણ કહ્યા મા ગુણોથી પિત્તની વૃદ્ધિ થાય છે તેથી ઉપર વર્ણવેલ ગુણોથી વિપરીત ગુણવાળા દ્રવ્યોના સેવનથી પિત્તદોષ જલ્દી શા ત થાય છે

કડવા, સ્વાદિષ્ટ, અને કષાયરસોથ ન પિત્તની શાતિ કરનાર છે તથા ઠડા પવનની લહરીઓ, વૃક્ષોની શીતળ ાયા, ર ી રાત્રી, પખાનો પવન, ગરીનુ અજવાળુ ભૂ ગૃહ (ભોયરૂ) કુવા । સ્ત્રી સમા ગમ, ઘી, દુધ, વિરેચન, જળનુસિંચન રૂધિરસ્રાવ, ઉપ હ વિ ા ની પણ પિત્તની શાતિ થાય છે સ્નાન કરવાથી ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણેના આહારવિહાર અને પાનના સેવનથી પિત્ત શાન્ત થાય છે

પિત્તદોષની અવિકૃત અવસ્થામા શરીરમા થતા ફાયદા તથા પિત્તદોષની દુષ્ટિ થતા ઉપદ્રવો, તથા તે ઉપદ્રવોને કમ પહોચી વળવુ, કયાર અને કેવા આહારવિહારથી તેની દુષ્ટિ અને શાતિ થાય તથા તેની વૃદ્ધિ અને હ્રાસ વિષે આપણને ઠીક ઠીક જાણી થઈ ગયાય

હવે આપણે કફ દોષ ઉપર વિચારવાનુ રહ્યુ તો આપણે કફદોષના સ્વરૂપ, પ્રાકૃત-વિકૃત અવસ્થા, સ્થાન, કર્મ વિષે નિરૂપણ કરીશુ

કફ દોષનુ સ્વરૂપ —

श्लेष्मा श्वेतो गुरुस्निग्ध पिच्छिल शीतलस्तथा ।
तमोगुणाधिक स्वादु र्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ (ભાવપ્રકાશ)

કફદોષ પણ પિત્તદોષની જેમ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ બ ને સ્વરૂપમા વિદ્યમાન છે કફદોષ શ્વેત છે, ભારે તથા સ્નિગ્ધ છે પિચ્છિલ તથા શીતલ છે કફદોષ તમોગુણ પ્રધાન છે, રસમા સ્વાદુ છે જ્યારે આમ સ્થિતિ હોય ત્યારે કફદોષ રસમા ખારો હોય છે આ ઉપરથી શ્વેત, સ્વાદુ, લવણ વિગેરેથી કફના સ્થૂલ સ્વરૂપનુ વર્ણન થયુ ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, પિચ્છિલ, શીતલ વિગેરે ગુણો સૂક્ષ્મ સ્વરૂપની કફદોષની પ્રતીતિ કરે છે

કફદોષના ગુણ —

श्लेष्मा श्वेतो गुरुस्निग्ध पिच्छिल शीतऽस्तथा ।
मधुरस्त्वविदग्ध स्यात् विदग्धो लवणो भवेत् ॥ (સિદ્ધા તનિદાન)
कफ स्निग्धो गुरु श्वेत पिच्छिल शीतलस्तथा ।
तमोगुणाधिक स्वादु विंदग्धो लवणो भवेत् ॥ (શાર્ઙ્ગધર)

કફ વણમા શ્વેત છે, ગુરૂ છે, સ્નિગ્ધ છે, પિચ્છિલ (ચિમ્કટ) છે, શીતલ છે જ્યારે કફ પકવ અવસ્થાને પામે છે ત્યારે સ્વાદમા લવણ હોય છે, પણ આમ સ્થિતિમા કફનો સ્વાદ મધુર હોય છે આ સવગુણો કફના વણ્યા તે ઉપરથી ઉપરોક્ત વણન પ્રાય ઇન્દ્રિય ગોચર કફને વધારે લાગુ પડતુ હોય તેમ જણાય છે

આયુર્વેદ શાસ્ત્રકારોએ કફદોષનુ વણન કયુ છે તેમા ઘણુ ખરૂ ઇન્દ્રિય ગોચર કફનુ જ વર્ણન જણાય છે હવે કફદોષની પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થાવિષે પહેલા આપણે વાત કરીશુ

કફના પ્રકૃતિસ્થ કર્મ —

स्नेहो बन्ध स्थिरत्व च गौरव वृषता बलम् ।
क्षमा धृतिरलोभश्च कफ कर्माऽविकारजम् ॥ (સિદ્ધા તનિદાન)

કફ અવિકૃત અવસ્થામા હોય છે ત્યારે તે સમસ્ત ઇન્દ્રિઓને સ્નેહદાન આપે છે શરીરના બાધાને દ્રઢતા આપે છે તથા મજબુત બનાવે છે

શરીરમા ભારેપણુ વૃષતા, બળ, ક્ષમા, ધીરજ તથા સતોષ આદિ ગુણોનો પ્રેરક પણ કફ દોષ છે

જેમ વાત અને પિત્તના સ્થાન ભેદથી પાચ પ્રકાર છે તેમ કફદોષ પણ સ્થાન ભેદથી પાચ પ્રકારે શરીરમા સ્થાન પામ્યો છે, જે વિષે હવે આપણે નિરૂપણ કરીશુ

આપણા આયુર્વેદ આચાર્યોએ કફ દોષને પાચ પ્રકારે વર્ણવ્યો છે તે પાચે પ્રકારના કફના સ્થાન પણ મુકરર કરેલા છે તથા તે પાચે કફના કર્મ પણ જણાવેલા છે તો કફના પાચ પ્રકાર કયા? સ્થાન કયા? અને કર્મ શુ? તે વિષે આપણે વિવેચન કરીશુ

કફના પ્રકાર —

फकार्येतानि नामानि क्लेदन चावलम्बन ।
रसन स्नेहनश्चापि श्लेष्मण स्थानभेदत ॥ (ભાવપ્રકાશ)

સ્થાન અને ભેદે કરીને કફદોષના પાચ નામ પડયા છે કલેદન, અવલમ્બન, રસન, સ્નેહન અને શ્લેષ્મણ આ કફના પાચ પ્રકારે પાચ નામ છે

કફના સ્થાન અને ગુણ અને કર્મ —

आमाशयऽथ हृदय कण्ठ शिरसि सधिषु ।
स्थानेष्वेषु मनुष्याणा श्लेष्मा तिष्ठत्यनुक्रमात ॥ (ભાવપ્રકાશ)

कफश्चामाशय मूर्ध्नि कण्ठ हृदि च संधिषु ।
तिष्ठ करोति देहषु स्थैर्य सर्वाङ्गपाटव ॥ (શાર્ઙ્ગધર)

આમાશય એ કલેદન કફનું સ્થાન છે તે અન્નને ભીંજવવાનુ કામ કરે છે, તેથી કરીને અન્ન જલ્દી પચવા લાયક બને છે અવલમ્બન કફ હૃદયમા રહેલો છે તે હૃદયમા રહી બળ આપે છે અને મનુષ્યને ધર્મ, અને કામ અને મોક્ષ વિગેરે પુરૂષાર્થમા પ્રેરવાનુ કામ છે તથા સર્વ પ્રકારના કામ કરવાનું સામર્થ્ય અર્પે છે રસન નામનો કફ કંઠમા રહેલો છે તે કંઠમા રહી મુખમા અમી આપે છે જે અમીને આધારે આપણાથી મુખદ્વારા લેવાતો ખોરાક ભીંજવાય છે તથા ખોરાકમા મીઠાશ આપે છે અને તેને ગળા નીચે ઉતરવા જેવો બનાવે છે સ્નેહન અથવા તર્પક કફ શિરસ્થાનમા રહેલો છે

તર્પક કફ શિરસ્થાનમા રહી સર્વ ઇન્દ્રિયોને તથા શરીરના અવયવોને તર્પણ કરવાનુ કામ કરે છે, એટલે કે સર્વ અવયવો તથા ઇન્દ્રિઓને તૃપ્તિ આપે છે તર્પક કફના આધારે મગજ અનેક પ્રકારના વિચારો કરી મગજ ઉદ્ભવ્યા કોયડાઓનો તોડ લાવવા સમર્થ બને છે તથા આપણી બુદ્ધિ, સ્મૃતિ વિગેરેને તીવ્ર બનાવે છે ને સર્વ ઇન્દ્રિઓને તૃપ્તિ આપી પોતપોતાના કાર્યમા પ્રેરે છે શ્લેષ્મણ અથવા શ્લેષક કફ શરીરના સાંધાઓમા સ્થાન પામ્યો છે શ્લેષક કફ સાંધાઓને બળ આપે છે, તથા સાંધાઓને ભાર ઉપાડવો, ચાલવુ દોડવુ, મહેનત કરવી વિગેરે ક્રિયાઓ કરવામા શક્તિ અર્પે છે આ પ્રકારે પાચે પ્રકારના કફ પોતપોતાના સ્થાનમા રહી શરીર કેમ મજબુત અને દૃઢ રહે તથા શરીરની સુંદરતા કેમ જળવાય અને કામ કરતા પણ ન થાકે તેવી ક્રિઓ આપે છે આ બધા લક્ષણ, ગુણ અને કર્મ આપણી પ્રકૃતિસ્થ (અવિકૃત) કફદોષના વર્ણવ્યા હવે આપણે દરેક પ્રકારનો કફ લઈ તેમનુ સ્વતંત્ર વિવેચન કરીશુ

ક્લેદન કફનુ સ્થાન અને કર્મ —

क्लेदक क्लेदयत्यन्न आमाशयस्थ्या अपराण्यपि ।
अनुगृह्णाति च स्वस्थानाद्युदककर्मणा ॥
यद्गन्नो न क्लेदयति तम सह अन्न भेद प्राप्नोति ।

ક્લેદન કફ જ્યારે પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામા હોય છે ત્યા તે પોતાના સ્થાન આમાશયમા રહી અન્નને ભીંજવવાનુ કામ કરે છે તથા પાચનક્રિયાને મદદરૂપ થાય છે વળી તે પોતાના ઉદક કર્મથી સ્વસ્થાનમા રહી બીજા સ્થાનમા રહેના કફોને પણ બળ આપે છે અને તેમને તેમના કાર્યમા સામર્થ્ય પ્રેરે છે આ તેનુ વિશિષ્ટ કાર્ય છે આને લીધે જ ક્લેદનનુ મુખ્ય સ્થાન આમાશય આપણા શાસ્ત્રકારોએ વર્ણવેલુ છે

અન્નને ભીંજવી પચવા લાયક બનાવવા ઉપરાંત કલેદક કફ રસ મળ અને મૂત્રને જુદા પાડવાનુ પણ કાર્ય કરે છે

અવલમ્બન કફનુ સ્થાન અને કર્મ —

रसयुक्ता महायण हृदयस्यावलम्बनम् ।
त्रिकसधारण चापि विदध्यात्यवलम्बनम् ॥ (ભાવપ્રકાશ)

અવલમ્બન કફ હૃદય સ્થાનમા રહેલો છે તે પ્રકૃતિસ્થ એટલે કે અવિકૃત અવસ્થામા હોય છે ત્યા તે પોતાની રસયુક્ત આત્મ શક્તિથી હૃદયને ટેકો આપવાનુ કાર્ય કરે છે ને હૃદયમા બળ અને ઉત્સાહ પ્રેરે છે તથા અવન ગળ અને માથા એનો ભાર સહન કરવા ત્રિક સ્થાનને સામર્થ્ય આપે છે આ પ્રમાણે હૃદયની સર્વ શક્તિનો આધાર તથા શરીરનો ભાર સહન કરવા ત્રિક સ્થાનની શક્તિ અર્પનાર પણ અવલમ્બન શ્લેષ્મા જ છે

રસન કફના સ્થાન અને કર્મ —

उर्ध्वं अपि तत सौम्यो निष्ठत्यां तकेत्रत ।
यतो रसान्विजानिता रसना रसनो मर्मो ॥ (ભાવપ્રકાશ)

કંઠસ્થાન રસન કફનુ સ્થાન છે રસન કફ અવિકૃત અવસ્થામા કંઠ સ્થાનમા રહી મુખમા અમી રસનો પ્રવાહ વહેવડાવે છે રસના એટલે રસનો સ્વાદ લેવો તે અર્થ સૂચવતો રસના શબ્દ (જીભ) તે રસન કફ ઉપરથી નામ રૂપને પામ્યો છે રસના અને રસન કફ બન્ને અતિ નિકટ સબંધ ધરાવે છે વળી રસના સ્વાદ લેવાની શક્તિ અર્પનાર આ રસન કફ છે કારણ કે રસન કફ કંઠસ્થાનમા રહી અમી રસને મુખદ્વારમા વહેવડાવે છે તે અમીરસ રસના (જીભ)ને ભીની રાખે છે તથા સર્વ રસનો સ્વાદ લેવા સામર્થ્ય અર્પે છે વળી અમીરસ ખોરાકને મુખદ્વારમા ભીંજવી વધારે સ્વાદિષ્ટ બનાવે છે અને સાવ રસરૂપ કરી ખોરાકને કંઠનીચે ઉતારી હોજરીમા પહોચાડી દે છે

(અપૂર્ણ)

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે ા ત અ થી આયુર્વે વિજ્ઞાનનું ૨૧ મું વ ા શરૂ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પમા મ ઓ ા થી મોકલશો તો તેમને અ ઓછે ખરચે તરત મળશે

( ) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહ થનારને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહ ગણીને ગણી વર્ષ ે ગ્રાહક માસથી જ બધા અંકો મો ા આપવામા આવ

(૩) ગ્રાહકોના સરનામા અધુરા હોય ક ા યા હોય તમણે પૂરૂ ક ે નેનું સર નામુ ત ત મો ાી આપવું જેથી અ ગેર ને ન થાય આ બાબતમા ગ્રાહકની સુચ ાનાથી અ પાછો આવશે તો ફરીથી તે અ ન પોસ્ટેજ ગ્રાહ ને શિર ગણાશે માટે સરનામું પૂર તથા ન યુ હોય તો ન લેનુ સરનામુ તરત મો ાી આપવું

(૪) ગ્રા થવા સબધ કે અ મળવા ન ા મળશે પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક " આયુર્વે વિજ્ઞાન " આદિત્ય મુદ્રણાલય, નવખંડ અમ ાવા , એ સરનામે કરવો

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના ા કે માસિકમા આવતા લેખો સબ ા ાખા વ્યવહાર તંત્રીને સરનામે ા

(૬) ઉતારૂ વાયએજીઓ માટે વાર્ષિ લવાજમ માત્ર ૧-૮- રાખવામા આવ્યુ છે

(૭) આ માસિકમા છપાતા લેખો માટે ત ત મના લખકો જવાબદાર

(૮) આ માસિ ના લેખોને અને ે ામાન્યુ ન ટકમ ી ની કાર્યનીતિ (policy)ને કો સબધ નથી

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વે વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨-૯૩ એમ વર્ષની જુદી જુદી ા ર બાંધેલી ફાઈલ -ના ૩ા ૧-૮-૦ થી મળશે

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે જ ાર્મસીને મુ મ ઈ ૧૮

ચાલુ વર્ષના અ ો માટે વ્યવસ્થાપક--આયુર્વે વિજ્ઞાન

ઠે આદિત્ય મુદ્રણાલય, નવખંડ-અમદાવાદ

Regd No P 1319

વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલું

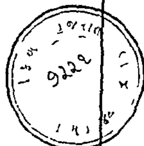
વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી, ચર્ચનારૂ વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૨૧ | અંક ૩ | પોષ ૧૯૫૪

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી૦ તરફથી
૬ સયાની રોડ મુંબાઇ-૧૪

લવાજમ રૂ ૨-૦-૦ | લાયબ્રેરીઓ માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિ ની આ અનુક્રમણિ ા જોઈને વાચ ને ખાત્રી થશે કે આ માસિ આપણા ને શાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવુ ામ રી રહ્યુ છે આ માસિ નુ આ ૨૧ મુ વર્ષ ચાલે છે શરૂઆતથી ૮ આ માસિ મા આરા ને આરા ૮ નમો આવ છે વરો ગ ગાર્યે રા યની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિ મજુર યુ છે અમને આશા છે કે દેશની વિદ્યાના પ્રચારમા જ દેશનો ઉદ્ધ સમાએલો છે એમ સમજી દરે વાચ આ માસિ ના ગ્રાહકો વધારવાની કે ઈરત પોતા ા ગામની લાયબ્રેરી ો દ્વારા પણ આ માસિકનુ વાચન કેનાર તેવી કોશિશ રશે

દુર્ગાશ ક શાસ્ત્રી
તંત્રી ।

મુદ્રણ થાન આદિ ય મુદ્રણાલય રાયખડ રોડ—અમદાવા
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૧ મુ] પોષ ૧૯૯૪ [અંક ૩

મરણ અને દીર્ઘાયુષ્ય

[ઇન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસની રજત જયંતીના પ્રસંગે પરદેશથી જે અનેક વિશ્વમાન્ય વૈજ્ઞાનિકો આ દેશમાં આવ્યા હતા તેઓએ સાયન્સ કોંગ્રેસ ઉપરાંત આ દેશના જુદા જુદા શહેરોમાં અનેક વૈજ્ઞાનિક વિષયો ઉપર ભાષણો આપ્યા હતા. બેડી મરેના ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ એનીમલ જીનેટીક્સના ડાયરેક્ટર પ્રો. ક્રૂ એ પણ એમણે કલકત્તાના સીનેટ હાઉસમાં Biology of Death એ વિષય ઉપર જાન્યુઆરીની તા. ૮ મીએ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને તેનો તા. ૧૨ માના ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડીઆ પત્રમાં પ્રગટ થયેલો રિપોર્ટ વાંચતા તે ઉપરથી સારના વિચારો નીચે ઉતાર્યા છે. તંત્રી આ. વિ.]

મૃત્યુ આપણ સૌ માટે અનિવાર્ય છે, ક્યારે આવશે તે ખબર નથી પણ ગમે ત્યારે આવશે એ નિશ્ચિત છે. जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु એ ગીતા વચન સામાન્ય અનુભવનું કથન છે. પણ એ મૃત્યુનો આપણ સૌને ડર લાગે છે. માનવીની આયુષ્ય મર્યાદા ઘણી ટુંકી છે એ માણસ જાત ભૂલી શકતી નથી અને ચિરંજીવ રહેવાની કોઈ દૃઢ કામના—જેને યોગસૂત્રકાર અભિનિવેશ કહે છે તે પણ માનવ હૈયામાં એવી ઉંડી બેઠેલી છે કે માણસમાં મૃત્યુને ચિરંજીવનનું, અમરતાનું દ્વાર ગણવાની વૃત્તિ જોરે છે અને એ વૃત્તિના આગ્રહથી જ ध्रुवं जन्म मृतस्य च એ કથન ઉપર રહેલા કથન જેટલી જ શ્રદ્ધા સેંકડો વર્ષથી આપણા લોકો રાખે છે. ઘણાખરા ધર્મોમાં તથા દર્શનોમાં આત્માની અમરતાની માન્યતા સ્વીકારાયેલી છે. પ્રો. ક્રુ કહે છે કે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના આચાર્યોએ મનુષ્ય જાતિની મરણથી ભયની આ સહજ વૃત્તિને ભારે અને સુંદર શબ્દોમાં ગુંથેલા વર્ણનોથી શણગારી છે. ધાર્મિક પંથો અને દર્શનો પુષ્કળ છે તેમાંથી જે પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ આવે તથા વધારેમાં વધારે શાંતિ આપે તે પસંદ કરવાને માણસ મુખત્યાર છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશોમાં પુષ્કળ નૈતિક અને સામાજીક મૂલ્યવત્તાવાળું ઘણું વસ્તુ હોય છે, એની કોઈથી ના પડાય એમ નથી પણ એટલું સ્વીકાર્યા પછી મરણ પછીના જીવન માટે જે આશા આપણામાંના ઘણાને વળગી રહે છે તેનું મૂળ સ્વાર્થ છે એટલું સૂચન તો બુદ્ધિગ્રાહ્ય ગણવું પડશે

પ્રો ક્રયુના ઉપરના વાકયોમાંથી ધ્વનિ એવો નીકળે છે કે મૃત્યુથી પરસ્થિતિ સંબધી ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા જે કાઈ જ્ઞાન મળે છે તે આશ્વાસન તરીકે તેમજ નૈતિક તથા સામાજીક મૂલ્યવત્તા માટે ઠીક છે પણ એમા સત્ય કદાચ નથી આમાથી અને સમગ્ર ભાષણમાથી ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને વિજ્ઞાન (સાયન્સ) કરતા ઉતરતી કોટિના ગણવાની વૃત્તિ દેખાય છે પણ એ સાથે મારે કાઈ લેવા દેવા નથી અહીંતો મરણ વિષે સાયન્સ-વિજ્ઞાનનો છેલો અભિપ્રાય શો છે તે દર્શાવવા માટે જ પ્રો ક્રયુનો મત ઉતાર્યો છે

મૃત્યુના અંધ પડદાને ભેદીને વ્યક્તિના મરણ પછી શું બને છે? પ્રાચીન પરિભાષામા શી ગતિ થાય છે એ દર્શાવવાને વિજ્ઞાન સમર્થ નીવડયુ નથી પરિણામે અમરત્તાનો વૈજ્ઞાનિક વાદ સ્થાપન કરવા માટે આવશ્યક વૈજ્ઞાનિક હકીકતોનો અભાવ હોવાથી વિજ્ઞાન એ વિષયમા મૌન સેવે છે અને કોઈક જાતના માર્ગદર્શન માટે આતુર જનસમાજ દાર્શનિકના કે ધર્માચાર્યના ઉપદેશ ઉપર ધ્યાન આપે છે

અત્યાર સુધી વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિની આ બાબતમા શી સ્થિતિ છે તે ટુકામા દર્શાવતા પ્રો ક્રયુ કહે છે કે મગજની શસ્ત્રક્રિયા સબધી અત્યાર સુધીમા જેટલુ જાણવામા આવ્યુ છે તે માન્યતા મૃત્યુ વખતે અછેદ્ય અવિભાજ્ય કાઈક (જીવાત્મા જેવુ) શરીરને છોડીને નીકળી જાય છે એવી માન્યતાની વિરુદ્ધ જાય છે જેમ જેમ મગજના એક પછી એક ભાગો મગજમા ગ્રન્થિ થવાને પરિણામે કે શસ્ત્રક્રિયાવડે નષ્ટ થતા જાય છે તેમ તેમ ક્રમશઃ વ્યક્તિત્વ, ક્ષીણ થતુ જાય છે અને છેવટ માણસ જીવતુ હોવા છતા તેનામા જ્ઞાનની નિશાની ભાગ્યે જ રહે છે આ વિષયમા અસ્તિ-નાસ્તિ ઉભય પક્ષ તરફથી પુષ્કળ ગ્રંથો લખાયા છે, પણ એ ઝગડામા પડવાનુ આ સ્થાન નથી

ઉપર પ્રમાણે મરણ અનિવાર્ય અને મરણ પછીના જીવન માટે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન જે કાઈ આશા આપી શકે તેનો જ આધાર હોવા છતા મરણ પહેલાના જીવનકાળને લબાવવા સબધી એટલે કે દીર્ઘાયુષ્ય સબધી વિચારમા વિજ્ઞાન કાઈક પ્રકાશ આપી શકે એમ છે પ્રો ક્રયુ કહે છે તેમ મૃત્યુ તરફ દૃષ્ટિ કરતા જુદી જુદી પ્રાણી જાતિમા મરણ વખતે જે ઉમ્મર હોય છે, તેમા ઘણો ભેદ જોવામા આવે છે થોડા કલાકોમા જ જન્મથી આરભી યૌવન-પ્રજોત્પત્તિ વાર્ધકય વગેરે ક્રમમા થઈને મરણ પર્યતનુ આખુ ચક્ર જેનું પૂરૂ થઈ જાય છે એવા પ્રાણીઓ પણ પૃથ્વી ઉપર અનેક છે પછી કોઈનુ જીવનચક્ર પૂરૂ થતા થોડા દિવસો લાગે છે કોઈનુ પૂરૂ થતા મહિનાઓ લાગે છે આપણા સામાન્ય રીતે પરિચિત પ્રાણીઓમાથી જુદા

જુ૦ાની પાચ–દશ–વીશ–૪૦ વર્ષો એમ જુ ી જુદી આયુષ્ય મયાદા જોવામા આવે છે જ્યારે ૧૭૫ વર્ષ સુધીનુ આયુષ્ય ભોગવનારા પ્રાણીઓ પણ છે અને આયુષ્યના આ ભેદને શરીરના ક૬, વજન, ક્રિયા, અનુભવ વગેરે કશા સાથે સ બ ધ નથી એ હકીકત પ્રાણીશાસ્ત્રીનુ ખાસ ધ્યાન ખે ચે એવી છે

જોકે વ્હેલા મોડા સૌ મરે છે પણ બધા એક ઉમ્મરે નથી મરતા આ રીતે મરણ વિષે બે પ્રશ્નો ઉઠે છે (૧) પ્રત્યેક વ્યક્તિ અન્તે મરણ શરણ થાય છે એ શાથી? (૨) એકજ જાતિ ી ભિ ન ભિન્ન વ્યક્તિઓના આયુષ્યમા મોટો ફેર જોવામા આવે છે એનો શુ ખુલાસો છે? સામાજીક બહિષ્કાર પેઠે ભિન્ન અસ્તિત્વની કિંમત મૃત્યુ હોય એમ લાગે છે પ્રો ક્રુસુની કહેવાની મતલબ એવી લાગે છે કે જેમ સમાજથી જુદો મત ધરાવનારને સમાજ તરફથી બહિષ્કારની સજા સહન કરવી પડે છે તેમ પ્રાણીઓ એક બીજાથી ભિન્ન રૂપના થયા એની સજારૂપે મૃત્યુ આવ્યુ આ કથનને નીચેની હકીકતથી તેઓ સિદ્ધ કરે છે બધી સજીવ વસ્તુઓને મરણ અનિવાર્ય છે એમ નથી દા ત એકપિંડ (Single celled) પ્રાણીઓ જે હજારોની સખ્યામા કોઈપણ તળાવમાથી લીધેલા એક પ્યાલા પાણીમાથી ચાળી શકાય છે તેઓને સ્વાભાવિક મૃત્યુની ખબર નથી તેઓ અમુક મર્યાદા સુધી વધે છે અને પછી એકમાથી વિભક્ત થઈને બે થાય છે આ વિભક્ત થયેલા દરેક પણ ફરી વધે છે અને વિભક્ત થાય છે અને આ રીતે જ્યા સુધી તેઓને ખોરાક, ઉષ્ણતા અને પાણી મળ્યા કરે ત્યા સુધી આ યા કરે છે

આપણા જેવા બહુ પિંડયુક્ત (Multicellular) પ્રાણીઓમા જે પ્રજનક પિંડો વિકાસ પામે છે તેઓ ઉપર કહ્યુ છે તે જાતના અર્થમા અમર છે કારણકે એક પેઢીથી બીજી પેઢીમા જૂના શરીરમાથી નવા શરીરમા જે અન્ત રહિત જીવનપ્રવાહ વહે છે તે આ પ્રજનકપિંડોનો બનેલો છે તેઓને વાર્ધક્ય મરણ કશુ લાગુ પડતુ નથી આ એક પરમ અગત્યની હકીકત છે કે એક પિંડ પ્રાણીઓને સ્વાભાવિક મરણ નથી જ્યારે બહુપિંડ પ્રાણીઓને સ્વાભાવિક મરણ છે બીજી અગત્યની હકીકત એ છે કે બહુપિંડ પ્રાણીઓના પૃથક્પિંડો પણ અમરતાની શક્તિ ધરાવે છે

થોડા વખતથી એવી સફળ પ્રક્રિયાઓ શોધી કાઢવામા આવી છે કે જે વડે થાઈરોઈડગ્લેન્ડ, બીજકોષ(ઓવરી), અધિવૃક્કગ્રન્થિ(સુપ્રારિનલગ્લેન્ડ), બરલ, હૃ ય, મૂત્રપિંડ વગેરે અવયવોને બીલાડી કે બીજા નાના પ્રાણીના શરીરમાથી છુટા પાડી કાચના વાસણમા જીવતા રાખી શકાય છે અને તેઓમા નવાપિંડ અને નવી ધાતુની વૃદ્ધિ થઈને એ અવયવો કદમા અને વજનમા વધે છે, એવુ બતાવી શકાય છે

આ બધા ઉપરથી એટલુ તો દેખાય છે કે એકપિંડ પ્રાણીઓથી બહુપિં પ્રાણીઓના રચના તથા વર્તનમા રહેલા ભેદમા તેમજ એક પૃથક્કૃત અવયવ જે પરિસ્થિતિમા બહાર જીવી શકે છે તથા શરીરની અંદર એજ અવયવ જે સ્થિતિમા રહે છે તેમા મૃત્યુના કારણોની શોધ કરવી જોઇએ એવો પ્રો કેરુનો મત છે

છતા એજ પ્રોફેસર કહે છે કે જેઓ પૃથ્વી ઉપર આ શરીરમા ચિર જીવન વાછે, છે તેને પ્રાણીશાસ્ત્રી એટલુ કહી શકે કે જે યત્રોનુ તમારૂ શરીર બનેલુ છે તેના સરવાળાથી જો કશુ પણ વધારે તમે નહોત તો તમારૂ ઈચ્છા તમને મળી શકત, કારણ કે તમારા શરીરના અવયવો જુદા કાપી કાચના વાસણોમા યુગ છુટા જાળવી રાખી શકાશે પણ આનો કશો અર્થ નથી એ રીતે પોતાના કાચમા રાખેલા અવયવો જીવતા રહેવાથી પોતે પણ જીવે છે એવુ કોઇ માને એ હાસ્યાસ્પદ છે અલબત્ત પ્રયોગ કરનાર વૈજ્ઞાનિક સિવાય આથી કોઈને સતોષ થવાનો સભવ નથી

અમુક માણસ મરી ગયો એમ કહીએ છીએ ત્યારે એના યત્રો કામ કરતા બધ પડચા એવુ કહેવાનો આશય નથી પણ એનુ અસ્તિત્વ નષ્ટ થયુ જીવ વગરનુ શરીર થઈ ગયુ, એમ કહેવા માગીએ છીએ જીવ શરીરમા રહીને યત્રો ચાલતા બધ રહે તો એમા કોઈને વાધો નથી સમાધિમા યત્રો કામ નથી કરતા અને જીવ શરીરમા રહે છે એવુ મનાય છે સમાધિ સ્થિતિની યથાર્થતાની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે પણ દીર્ઘાયુષ્યથી આપણે શુ માગીએ છીએ એની ચર્ચા છે અને તેમા શરીરના છુટા અવયવોનુ દીર્ઘ જીવન નહિ પણ સમગ્ર શરીરમા રહેલા જીવનુ દીર્ઘાયુષ્ય ઇચ્છીએ છીએ એટલી વાતમા મતભેદ નથી

દીર્ઘાયુષ્યની વાસના સ્વાભાવિક છે એ તો સાર્વજનીન અનુભવથી સિદ્ધ છે અને અતિ વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવામા કશી મુશ્કેલી નથી પ્રો કેરુ કહે છે કે દીર્ઘાયુષ્ય મેળવવા માટે બીજુ કશુ જ કરવાનુ નથી પણ દીર્ઘાયુષી માબાપ અને દીર્ઘાયુષી દાદા દાદી પસદ કરવા એટલુ જ કરવાનું છે જ મમા પસદગી હોતી જ નથી એટલે આવુ કહેવાનો અર્થ એટલો જ કે જેના પૂર્વજો, દીર્ઘાયુષી ન હોય, તેણે જાતે પ્રજોત્પત્તિ ન કરવી અથવા રાજ્યે તેવા ઓની પ્રજોત્પત્તિને અટકાવી સમસ્ત પ્રજાને દીર્ઘાયુષી કરવાનો એ માર્ગ છે પણ આતો ભવિષ્યની વાત થઈ વર્તમાન મનુષ્યોએ તો એટલુ જ સમજવાનું કે જેને વારસામા દીર્ઘાયુષ્ય મળ્યુ તેને માટે દીર્ઘાયુષી થવાનો સભવ છે બીજી કોઈપણ બાબત કરતા આયુષ્ય વિષયમા વારસો ઘણો મોટો ભાગ ભજવે છે, એ ચોક્કસ છે પ્રો કેરુ કહે છે કે ૫૦ થી ૭૫ ટકા મરણ પ્રમાણમા

માન વારસો નિયામક તત્ત્વ છે અને આરોગ્ય નિયમોની જાળવણી કે રોગ પ્રતિબંધક વૈદ્યકથી એમાં ફેરફાર થવો શક્ય નથી એમ જણાય છે

અલબત્ત આથી ઉલટી રીતે દીર્ઘાયુષી માબાપની પ્રજા પણ અકસ્માતથી કે પ્રાણઘાતક રોગના ઝપાટામાં આવી જતાં અલ્પાયુષી નીવડે એ સંભવિત છે અને આપણા દેશમાં જ્યાં આરોગ્યશાસ્ત્રની સામાન્ય લોક જીવન ઉપર કશી અસર નથી ત્યાં તો આવા દાખલા પુષ્કળ બને છે અને એ પરિસ્થિતિ જ સરેરાશ આયુષ્ય પ્રમાણને ઘણું નીચું લઈ જાય છે પણ પ્રો ક્રયુના કહેવા પ્રમાણે જેના પૂર્વજો દીર્ઘાયુષી ન હોય તેને માટે ગમે તેટલી સંભાળ રાખવા છતાં દીર્ઘાયુષ્ય ૫૦ થી ૭૫ ટકા સંભવિત નથી

છેવટ અમરતાની બાબતમાં પ્રો ક્રયુ જે કહે છે તે દાર્શનિક અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પણ વિચારણીય છે એ કહે છે કે એક પેઢીની વ્યક્તિઓ બીજી પેઢીની વ્યક્તિઓને સ્થાન આપે છે અને એ રીતે જીવનપ્રવાહ ચાલ્યા કરશે અને વિસ્તૃત થતો જશે જેમ ગાય, ઘોડા વગેરે પશુ પક્ષીઓની જાતિઓ તેમ મનુષ્ય જાતિ પણ ચિરજીવ છે વ્યક્તિરૂપે નહિ પણ જાતિરૂપે આપેક્ષિક અમરતા આ પૃથ્વી ઉપર જ શક્ય છે વખત જતાં પોતાની અમરતા કે મુક્તિનો વિચાર આમાં ય માનવચિત્તમાંથી ક્ષીણ થઈને તેને સ્થાને ભાવિ ઉપર કાબુદ્વારા સામાજીક મુક્તિનો આદર્શ સ્થાન લેશે અત્યારે તો માનવચિત્ત રાષ્ટ્રવાદ (Nationalism) ના અતિરેકને પરિણામે અમરતા તરફ નહિ પણ મૃત્યુ તરફ ઘસડાઈ રહ્યું છે પણ મનુષ્ય જાતિ વિષે નિરાશ થવાનું કારણ નથી ઉચ્ચ ભાવનાઓની પાછી ભરતી આવશે ત્યારે વિજ્ઞાનના બળથી આખો માનવ સમાજ પોતાના ભાવિનું નિયંત્રણ કરી શકશે અને એ રીતે જડ પ્રકૃતિથી સમાજ મુક્તિ મેળવી શકશે એ જ સાચી મુક્તિ અને એ મરવાથી નહિ પણ જન્મવાથી માણસ મેળવશે અલબત્ત એ દિવસ દૂર છે

બંદુકની ગોળીથી મગજની બીમારી ઉપર ફાયદો

ઇ સ ૧૯ ૨ ની સાલની આ વાત છે અમેરિકામાં અલાબામામાં રહેતો ૪૩ વર્ષનો માજી લશ્કરી સિપાઈ વર્ષોથી હાડકાના રોગથી અશક્ત થઈ પડેલો અને માનસિક નબળાઈથી પણ પીડાતો હતો આખરે આ બધાના ઈલાજ તરીકે તેણે આપઘાતનો વિચાર કર્યો ને તેણે કપાળ સામે પીસ્તોલ ધરીને તેનો ભડાકો કર્યો પરિણામ આશ્ચર્યજનક આવ્યું ગોળીથી તેનું તાળવું ફાટ્યું નહિ, મૃત્યુ થયું નહિ, પણ તેના બધા માનસિક દર્દો ચાલ્યા ગયા

તેણે દાક્તર પાસે જઈ બધી વાત કરી, ડાક્તરોને તપાસને અંતે જણાયું કે મગજના મૂળમાં પીચ્યુટરી ગ્રંથીની પાસે ગોળી બેસી ગઈ હતી ગોળીની આ ગ્રંથિ ઉપર થયેલી ચમત્કારીક અસરને પરિણામે શરીર સારૂં થઈ ગયું દરદી કહે છે કે હવે મારે ગોળી બ્હાર કાઢવી નથી મને સંપૂર્ણ આરામ છે (મુંબઈ સમાચારના ૨૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૮ ના અંકમાંથી)

એક બીજો દાખલો

ઉપરનો દાખલો વાંચતા થોડા વર્ષો પહેલા વાસાવડ (કાઠિયાવાડ)માં બનેલો અને હમણાં સાંભળેલો દાખલો યાદ આવે છે

વાસાવડના એક ગૃહસ્થ પાસે કેટલાક વખતથી ભરેલી બંદુક હતી લાંબા વખતે કાટથી બંદુકને નુકસાન થઈને એની મેળે ફુટી જશે તો કાંઈક નુકસાન કરી દેશે માટે એને આકાશ તરફ ફોડી નાખવાની બંદુકના અનુભવી એક ભાઈએ સલાહ આપી અને પેલા ગૃહસ્થે હવામાં ભડાકો કર્યો પણ બંદુકને ખખખર કાટ લાગી ગયેલો એટલે ઉપરથી નળી ઉડી ગઈ અને ફોડનારના હાથમાં લાકડાનો હાથો રહી ગયો પણ પાછળ છેટે ઉભેલા કોઈ માણસને બંદુકમાંથી ઉડેલું કાંઈક છાતીમાં વાગ્યું જેને વાગ્યું તેને પહેલાતો 'હાય મરી ગયો' એવી બીક લાગી પણ પછી ખબર પડી કે કાંઈ પ્રાણઘાતક વાગ્યું નહોતું પરંતુ ખુબી એ થઈ કે એ માણસને ઘણા વખતથી દમનો વ્યાધિ હતો તે મટી ગયો

પ મદનમોહન માલવીયજીની પુનર્યૌવન પ્રાપ્તિ

પં માલવીયજી જેવા મહાપુરૂષ કાયાકલ્પના આચાર્ય તપસ્વી બાવા પાસે કાશીમાં ગંગા કાંઠે રામનગરમાં બંધ કુટીમાં પુનર્યૌવન માટે કાયાકલ્પનો ઉપચાર કરાવે છે એવા ખબર છાપાઓમાં પ્રસિદ્ધ થતા પંડિતજીની પ્રખ્યાતિને લીધે આ પ્રયોગનું પરિણામ જાણવા માટે લોકોમાં ઘણી આતુરતા ઉત્પન્ન થઈ હતી અને બોમ્બે ક્રોનીકલના ૧૯૩૮ ફેબ્રુઆરી ૩ જી તારીખના અંકમાં ખબર છપાયા છે કે-પં મદનમોહન માલવીયજીએ ૧૭ દિવસનો કાયાકલ્પનો પ્રયોગ પૂરો કર્યો છે, અને જેઓએ તે પછી એમને જોયા છે તેઓ કહે છે કે પંડિતજીમાં ઘણો ફેરફાર થયો છે આ ઉપચાર શરૂ કર્યા પહેલા લાગતી તે કરતા એમની ઉમ્મર અત્યારે ઘણા વર્ષે નાની લાગે છે

બે દિવસ પહેલા પં હૃદયનાથ કુંઝરૂ અને બનારસના મહારાજા પંડિતજીને જોવા ગયા હતા માલવીયજીની આશ્ચર્યકારક સુધારાવાળી તબી

અત જોઈને પ કુઝરૂએ એમને કહ્યુ કે " વીશ વર્ષ પ્હેલા ની હીમા તમારી જે ચાલ મે જોઈ હતી તે હજુ હમણા જોવામા આવે છે" પ માલવીયજીના પુત્ર પ મુકુદમાલવીય કહે છે કે એમની આખ ઘણી સુધરી છે તેમજ સ્મૃતિ એટલી બધી સારી છે કે વર્ષો પ્હેલા યાદ કરેલા જે શ્લોકો તેઓ તદ્દન ભૂલી ગયેલા તે હમણા યાદ કરીને બોલે છે ખોરાકનુ પાચન અને ઉંઘની બાબતમા પણ પડિતજીની તબીઅત સારી હતી ત્યા જે સ્થિતિ હતી તે પાછી આવી છે વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે તેઓ હમણા વાકા વળી ગયા હતા પણ આ ઉપચાર પછી સીધા ચાલી શકે છે અને હાથપગમા વધારે શક્તિ જણાય છે"

પ માલવીયજીને આ અસાધારણ આરોગ્ય લાભ કાયાકલ્પના ઉપચારથી મળ્યો છે પણ કાયાકલ્પ એટલે શુ એમ કોઇ પૂછે તો જવાબ એટલો જ છે કે આયુર્વેદના પ્રખ્યાત ગ્રથોમા દીર્ઘાયુષ્ય માટે રસાયન પ્રયોગોની વાત છે પણ આ કાયાકલ્પની વાત નથી અલબત્ત કુટીપ્રવેશની વાત આયુર્વેદમા છે (જુઓ ચરક ચિકિત્સાસ્થાન અ-૧) આયુર્વેદના કુટીપ્રાવેશિક વિધિ સાથે પ માલવીયજીના કાયાકલ્પવાળો કુટીપ્રવેશનો વિધિ કેટલો મળતો છે તે કાશીના વૈદ્યોએ તપાસ કરીને પ્રગટ કરવુ જોઇએ બાકી હજી સુધી છાપાઓમા એ પ્રયોગ વિષે જે કાઇ પ્રસિદ્ધ થયુ છે તે ઉપરથી એ આયુર્વેદિક સપ્રદાયનો પ્રયોગ નથી લાગતો પણ સાધુ સપ્રદાયનો લાગે છે

આ વિશાળદેશના અસખ્ય મતમતાન્તરવાળાઓમા સાધુબાવાઓનો એક જુદો જ માર્ગ છે અને યોગશાસ્ત્ર-ખાસ કરીને હઠયોગની ચમત્કારિક ક્રિયાઓનુ હલકી ધાતુમાથી સોનુ વગેરે કીમતી ધાતુ બનાવે એવી ચમત્કારિક જડીબુટ્ટીઓનુ તથા શરીરના આરોગ્ય અને આયુષ્ય ઘણુ વધારી શકે એવા ઔષધો તથા એવી ક્રિયાઓનુ જ્ઞાન સાધુબાવાઓને હોવાની માન્યતા ઘણી પ્રચલિત છે પરદેશીઓ પણ યોગીબાવાઓની આ ચમત્કારિક સિદ્ધિઓ નજરે જોવા આ દેશમા આવે છે તથા તે ઉપર પુસ્તકો લખી જાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે જૂના કાળમા વધારે ઉંડા ઉતરવાની જરૂર નથી પણ પ્રબધ ચિંતામણિ જેવા છસ્સો વર્ષ પ્હેલા એટલે કે વિ સ ૧૩૬૧ મા લખાયેલા પુસ્તકમા એક બાવાએ કલ્પપુસ્તક અનુસાર તાબાનુ સોનુ બનાવી દીધુ એવો સિદ્ધરસ તૈયાર કર્યાની દતકથા મળે છે[1] પણ પ માલવીયજીનો કાયાકલ્પનો પ્રયોગ એ દતકથા નથી પરતુ સ્પષ્ટ હકીકત છે એટલે એમા શકા કરવાની રહેતી નથી હવે પડિતજીને થયેલો લાભ કેટલો વખત ચાલે છે એ જોવાનુ છે વળી બીજાઓ પણ આ પ્રયોગ કરવા આકર્ષાયા વગર રહેશે નહિ અને

૧ જુઓ પ્ર ચિ નુ મારૂ ગુ ભાષાન્તર પૃ ૨૨૧

જો પુનર્યાવનનો લાભ કોઇને પણ મળી શકે અને લાંબો વખત નહિ પણ પાંચ દશ વર્ષ પણ ટકી રહે તો વૉ નૉફના વાનગ્રંથિના પ્રયોગ કરતા ઘણી રીતે વધાર આવકારપાત્ર છે આ અહિંસક પ્રયોગ છે એ વસ્તુ જ ઘણી મૂલ્યવાળી છે

શ્રી ગુજરાત–કચ્છ–કાઠિયાવાડ વૈદ્યમંડળ તરફથી

અમદાવાદ આયુર્વેદિક એજ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના

શ્રી ગુજરાત કચ્છ કાઠિયાવાડ વૈદ્યમંડળની જનરલ મીટીંગમા એક ઘણો જ અગત્યનો ઠરાવ લાવવામા આવ્યો હતો આજ દીવસ સુધી ગુજરાત પ્રાંતમા એવી એક વિદ્યાલય–પાઠશાળા નથી કે જેમા આયુર્વેદના આઠે અંગનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે જ્ઞાન આપી શકાય અલબત્ત વડોદરા રાજ્યમા પાટણમા એક એવી આયુર્વેદિક સંસ્થા છે કે જેમા અત્યારે આયુર્વેદનું ઘણા ઉચ્ચ પ્રકારનુ શિક્ષણ આપવામા આવે છે છતા બ્રિટિશ ગુજરાતમા કે બીજા નેટીવસ્ટેટોમા એવી કોઇ પણ સંસ્થા અત્યાર અસ્તિત્વમા નથી આ ખામી દૂર કરવા ડા બાળકૃષ્ણ અમરજી પાઠકે ગુજરાત પ્રાંતમા આયુર્વેદ વિદ્યાલય સ્થાપવાની યોજના તા ૪–૧૨–૩૭ની શ્રી ગુજરાત કચ્છ કાઠિયાવાડ વૈદ્યમંડળની જનરલ મીટીંગની સમક્ષ રજુ કરી હતી આ યોજનામા રૂપિયા પચીસ હજાર પ્રથમ વૈદ્યોમાથી જ એકઠા કરવા, અને ત્યાર બાદ ગુજરાત પ્રાંતના બીજા ધનિકોની સહાયતા લઈ એક ગુજરાત આયુર્વેદ વિદ્યાલય સ્થાપન કરવાનુ છે ઉપરોક્ત વૈદ્યમંડળમા પસાર થયેલો ઠરાવ નીચે પ્રમાણે હતો —

ઠરાવ ૧ —શ્રી ગુજરાત કચ્છ કાઠિયાવાડ વૈદ્યમંડળના સભ્યોની આજની આ સભા ડૉ પાઠક સાહેબે રજુ કરેલી શ્રી ગુજરાત આયુર્વેદ વિદ્યાલય સ્થાપન કરવાની યોજનાને સ્વીકારી પોતાની ગણી લે છે

ઠરાવ ૨ —આજની આ સભા ઉપરોક્ત યોજનાનો અમલ કરવા અને ત્રણે પ્રકારના સભ્યો નોંધવા અને સભ્યો તરીકેના વચનો લેવા તથા તેનો પ્રચાર કરવા નીચેના સભ્યોની એક પ્રચાર સમિતિ સભ્યો વધારવાની સત્તાની સાથે નીમે છે

આ સમિતિમા આખા ગુજરાત પ્રાંતના વીસ સુપ્રસીદ્ધ વૈદ્યરાજો છે ઉપરના ઠરાવને અનુસરીને તા ૨૭–૧૨–૩૭ ના રોજ પ્રચાર સમિતિ મળી

હતી તેમા સર્વાનુમતે સભ્યો નોધવાનુ કામ ઘડી કાઢવામા આવ્યુ હતું, અને તા ૨૯-૧૨-૩૭ની ગુજરાત કચ્છ-કાઠીઆવાડની સ્થાયી સમિતિમા ગુજરાત આયુર્વૈદિક એજ્યુકેશન સોસાઈટીની સ્થાપના કરી, તે દ્વારા વૈદ્યોની અદરથી સભ્યો નોધવા નક્કી કર્યું હતું આ આયુર્વૈદિક એજ્યુકેશન સોસાઈટીમા જેમજેમ સભ્યો નોધાતા જશે, તેમતેમ તેઓએ ભરેલી રકમો સાથે તેમના નામો પ્રસિદ્ધ કરવામા આવશે

ગુજરાત આયુર્વેદ વિદ્યાલય સ્થાપવાની ડૉ. પાઠકની યોજના

(ગઇ તા ૫-૮-૩૭ના રોજ મુબઇમા મળેલી, વૈદ્યો તથા હકીમોની સભામા હાજરી આપવા જતા, તથા ત્યા, અમારી મડળીમા જે વાતો છાની છાની ચર્ચાઇ તે અમદાવાદ પાછા આવ્યા બાદ વધતી ઓછી પ્રસિદ્ધિ પામતી ગઈ થોડો વખત વિચારની આપલે થયા પછી નીચેનુ નિવેદન અમોએ બહાર પાડવુ ઉચિત માન્યુ છે આશા છે કે વૈદ્યભાઈઓ એ વાચીને વિચારશે)

૧ એ પણ એક દિવસ હતો કે જ્યારે અમદાવાદમા પ્રેમાભાઈ હૉલમા મળેલી, ગુજરાત કચ્છ કાઠીઆવાડ વૈદ્ય સમેલનની પહેલી બેઠકમા વૈદ્યોના રજીસ્ટ્રેશનનો ઠરાવ મોટી બહુમતિથી ઉડી ગયો હતો ત્યારે એનુ કારણ સ્પષ્ટ હતું આયુર્વૈદિક ચિકિત્સા પદ્ધતિને રાજમાન્ય કરવામા આવી ન હતી અને વૈદ્યો એ અવહેલનાત્મક પરિસ્થિતિના, સરકાર પાસે રજીસ્ટ્રેશન કરાવવા માગતા નહોતા આ ઇતિહાસનુ એક પાનુ

આજે જમાનો બદલાયો છે અને ઘડાતા ઇતિહાસનુ નવુ પાનુ શરૂ થાય છે મહાસભાના પ્રધાનમડળે-અત્યારની સરકારે આ દેશની પ્રાચીન કળાઓ તથા ધધાઓને સજીવન કરવાનુ તેમના જર્જરિત શરીરને નવપલ્લવિત કરવાનુ ધ્યેય જાહેર કર્યું છે હવે રજીસ્ટ્રેશન આવે છે, અને વૈદ્યવર્ગ એને સત્કારવા તૈયાર થયો છે કારણ આ નવ્ય દરનો પાયો પરસ્પરની માન બુદ્ધિ પર રચાયો છે

૨ અમારા નમ્ર મત પ્રમાણે, આયુર્વૈદિક ચિકિત્સા પદ્ધતિ રાજમાન્ય જાહેર થયા પછી, તથા વૈદ્યોના રજીસ્ટ્રેશન પછી વૈદ્યોની જવાબદારીઓ વધશે તથા એ જવાબદારીઓ ઉપાડતા તેમને વધારાનુ બળ પણ મળશે નિજ તેમજ આગતુક રોગોની લીલાભૂમિરૂપ, આ દરિદ્રનારાયણના દેશમા, ચિકિત્સકોને તો પુષ્કળ કામ છે-પછી ભલે તે વૈદ્ય હોય કે ડૉક્ટર હોય એ બધાના સહકાર સિવાય સમગ્ર જનસમહના આરોગ્યનો ઉન્નત ઉકેલ ન આવી શકાય એમ છેજ નહિ સરકાર તેમજ જાહેર પ્રજા, આ દિશામા આપણી સેવા

વધારે અને વધારે પ્રમાણમા માગશે અને આપણે જો રાજમા ય તથા લોક માન્ય તરીકે રહેવુ કે જીવવું હોય તો આપણે તે આપવી જ પડશે

૩ અમોને ખાત્રી છે કે આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા હવે દહાડે દહાડે વધતી જશે એલોપથીક ચિકિત્સા પદ્ધતિ શીખવાની બે કોલેજો તથા બે શાળાઓ આપણા ઇલાકામા છે દર વરસે એમા દાખલ થવા સેકડો વિદ્યાથીઓ અરજીઓ કરે છે પરતુ મોટો વર્ગ એમાથી બાકી રહી જાય છે છતા તેઓ કાઈ આયુર્વેદની પાઠશાળાઓમા આવતા નથી હવે આ વસ્તુસ્થિતિ બદલાશે, અને તેઓ આયુર્વેદિક શિક્ષણ આપનારી સસ્થાઓ તરફ પણ જોતા થશે પાટણનો દાખલો અમારી મા યતાનુ સમર્થન કરે છે નામદાર ગાયકવાડ સરકારનો ઉદાર આશ્રય અને સમસ્ત ગુજરાતનો ટેકો એ બ ને કારણોએ પાટણના આ૦ મહાવિદ્યાલયને પ્રખ્યાત કર્યુ છે એલોપથીક અભ્યાસ કરવામા જે ખર્ચ થાય છે તેના પ્રમાણમા ઘણા જ ઓછા ખર્ચે જો રાજમાન્ય આજીવિકાનો ધધો મળે તો, વિદ્યાર્થીઓ એ શા માટે ન સ્વીકાર? આવા વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસની સરળતા કરી આપવા પણ આપણે તૈયાર થવુ પડશે

૪ અમોને લાગે છે કે રજીસ્ટ્રેશન એકટ પસાર થયા પછી તેની કલમો ગમે તેવી ઉદાર હશે તો પણ ગુજરાતના વૈદ્યોનો એક વર્ગ એનો ધારેલો લાભ ઉઠાવી શકશે નહિ જો એ ધધા ારી ભાઈઓને આપણે એ કાયદાનો લાભ ઉઠાવી શકે એવી સ્થિતિમા મુકી દઈએ તો આપણે આપણી એક ગભીર ફરજ બજાવી લેખાશે

૫ આ બધી પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યા પછી અમો એવા નિર્ણય તરફ આ યા છીએ કે આપણે બધા વૈદ્યબધુઓએ મળીને એક **ગુજરાત આયુર્વેદ વિદ્યાલયની** સ્થાપના કરવી અને એને માટે આપણી મૂળેજ રૂા ૨૫૦૦૦ની હજારનુ ફડ ઓછામા ઓછુ ભેગુ કરવું જો આટલી રકમ આપણે ભેગી કરી શકીશુ તો જાહેર પ્રજા તેમજ નામદાર મુંબઇ સરકાર પણ આપણને વધારાની મદદ આપવા તૈયાર થશે આપણે સ્વપ્રયત્ન અને ઉત્સાહથી આપણા પ્રાતમા પ્રાતિક સમેલનની છ બેઠકો ભરી છે એની સ્થાયી સમિતિએ બે પ્રકાશનો પણ કર્યા છે આ બધુ સમસ્ત ગુજરાતના વૈદ્યોના સઘબળને આભારી છે નિખિલ ભારતવર્ષીય સમેલનના આજીવન સભ્યોમા ગુજરાતી વૈદ્યોની વિશિષ્ટ સખ્યા છે તો હવે એક પગલુ આગળ અમારી પોતાની અલ્પ મર્યાદાઓનુ અમને તીવ્ર ભાન હોઈ આખા ગુજરાતને આગળ અમો આ યોજના ધરવાનો ઇરાદો રાખીએ છીએ કારણ સહતિ **કાર્યસાધિકા** એક

હાથે તાળી પડાઇ નથી, પડવાની પણ નથી માટે જો બધા વૈદ્ય બધુઓનો અમને ટેકો મળશે તો આ નવો પથ પકડવાની અમો અદમ્ય ઉત્સાહથી તયારી કરીશુ

૬ આ યોજનાનો અમલ શુ ક કા અમે નનની સ્થાયી સમિતિ દ્વારાજ થાય એ ઇષ્ટ છે આપણી એ મુખ્ય સસ્થા હોઈ એનો સહકાર અમે પહેલ વહેલો સાધ્યો છે એના દ્વારા આ નિવેદન સૌને મળી ગયા પછી, એ પરત્વે વૈદ્ય બધુઓના અભિપ્રાયો જાણ્યા પછી અમો આગળ વધીશુ અને વખતો વખત એની ખબરો એજ માર્ગે વૈદ્ય સમૂહને આપતા રહીશુ

૭ અમદાવાદની એજ્યુકેશન સોસાઈટી, સુરતની સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટી તથા પૂનાની ડક્કન એજ્યુકેશન સોસાઈટી વગેરે કેળવણીની સસ્થાઓ આવી રીતે સહકારથી ઉભી થયેલી સસ્થાઓ છે અને તેઓ આજે ફતેહમદીથી પોતે પોતાની કોલેજો ચલાવે છે અને સરકારી તેમજ પ્રજાકીય ગ્રાટો મેળવ્યે જાય છે આપણે પણ એવીજ રીતે શરૂઆત કરવી જોઇએ ઉદાહરણ તરીકે રૂા ૨૫૦૦૦) હજાર નીચે પ્રમાણે ઉભા કરી શકાય આપણે ઉભા કરવા ધારેલા વિદ્યાલયને મદદ કરનારા સભ્યોનુ નીચે પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરી શકાય

(અ) આશ્રયદાતાઓ—રૂા ૫૦૧)થી ૧૦૦૧ સુધી ભરનારા

(બ) સભ્ય (પ્રથમ શ્રેણી) રૂા ૧૦૧

,, (દ્વિતીય ,, રૂા ૫૧

,, (તૃતીય ,, રૂા ૨૫

આ રીતે હરકોઇ વૈદ્ય પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મદદ કરીને સભ્ય કે આશ્રયદાતા બની શકશે તથા ઉપર સૂચવેલી સોસાઇટીઓમા બને છે તેમ મતદ્વારા એના સચાલન પર અસર ઉપજાવી શકશે એને લગતી ચોક્કસ વિગતો અમો મદદના વચનો મળ્યા પછી બહાર પાડીશુ

૮ અમો આરભમાજ સૌને ખાત્રી આપવા માગીએ છીએ કે આ વિદ્યાલયને અગે આવતા નાણા, સ્થાયી સમિતિના મેમ્બરીના નામો પર બેંકમા જમા રહેશે જ્યાસુધી આ વિદ્યાલય રજીસ્ટર્ડ સસ્થા નહિ થાય ત્યા સુધી એ નાણા અવીસુદ્ધ બેંકમા રહેશે જો અમો વિદ્યાલય રજીસ્ટર્ડ કરાવીને શરૂ કરીશુ તોજ એ રકમ, સભ્યોની સભામા અગાઉથી રજુ થયેલા અને પસાર થયેલા બૅાટ પ્રમાણેજ ખરચાશે, નહિ તો એ નાણા સૌને પાછા સોપી દેવામા આવશે—ધ્યેય ધોઇને અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાઇટીએ શરૂઆત આવી રીતેજ કરી હતી એટલે અમોએ પણ એજ માર્ગ લીધો છે

૯ ઉક્ત આયુર્વેદ વિદ્યાલયમા, અગાઉ પેરેગ્રાફ ન ૩ તથા ન ૪મા જણા યા પ્રમાણે, આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરવા માગતા વિદ્યાર્થીઓને માટે, તેમજ બધા વૈદ્યભાઇઓ રજીસ્ટ્રેશન એક્ટનો લાભ લઈ શકે એવી સરળતા કરી આપતો એક ટુકો અભ્યાસક્રમ દાખલ કરવામા આવશે

૧૦ અમારી મા યતા પ્રમાણે આ ઉકેલ અમોએ સૂચવ્યો છે આ નિવેદન વાચીને, પ્રાતના વૈદ્યભાઇઓ અમોને જે જે નવી સૂચનાઓ કરશે તે સભાળપૂર્વક અમો વિચારી જોઈશુ

ઉપર પ્રમાણે યોજના ડૉ **બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક** કે જે આપણી સસ્થાના સભ્ય છે તેમણે ઘણી મહેનત કરીને તૈયાર કરી આપણા ગુ ક કા વૈદ્ય મ ડળની મારફત રજુ કરવા, મને આપેલ છે આ યોજના તા ૩૧–૧૦–૩૭નો ધનવ તરી ઉત્સવ કે જે અમદાવાદ વૈદ્ય સભામા ઉજવાયો હતો અને જે પ્રસગે આપણા માનનીય **સ્વ વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશકર દેવશકર પ્રાણાચાર્ય** કે જે આ સસ્થાના પેટ્રન અને પ્રાણ હતા તેમનુ તૈલચિત્ર ખુલ્લુ મુકવાની ક્રિયા આપણી હાલની ધારાસભાના સ્પીકર શ્રી માવલકર સાહેબને શુભ હસ્તે થઈ હતી તે પ્રસગે મે અમદાવાદના લગભગ ૭૫ સ્થાનિક વૈદ્યબધુઓ સમક્ષ વાચી સભળાવી હતી, અને ત્યારબાદ અમદાવાદમા તેજ રાત્રે **આયુર્વેદ હિતવર્ધક મ ડળ** તરફથી હસરાજ પ્રાગજી હૉલમા પણ ધ વ તરી ઉત્સવ ઉજવાયો હતો કે જેમા લગભગ ૧૨૫ જેટલા વૈદ્યભાઇઓ તથા ૧૫૦ જેટલા અ ય શહેરીઓ હાજર હતા તેમની સમક્ષ પણ વા ચી સભળાવી હતી ડૉ પાઠક સાહેબે તેનુ પ્રતિપાદન કરી આયુર્વેદ વિદ્યાલયની ગુજરાતમા ખાસ જરૂર છે એમ જણાવ્યુ હતું આ ઉપરથી આયુર્વેદ હિતવર્ધક મ ડળના પ્રમુખશ્રી દામોદરાચાર્ય સ્વામીએ તો આ યોજનાને તત્કાલ વધાવી લીધી અને આશ્રયદાતા તરીકે પોતાનુ નામ જણાવવાની મને આજ્ઞા કરી અ ય વૈદ્યબધુઓ કે જે તે વખતે હાજર હતા તેમણે પણ પોતાના નામો પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય શ્રેણીમા લખાવ્યા હતા

ઉપર પ્રમાણે ડૉ પાઠકની યોજના ધ્યાનમા લઇને તા ૨૨–૧૨–૩૭ને રોજ શ્રી ગુજરાત કચ્છ કા વૈદ્યમડળ તરફથી શ્રી ગુજરાત આયુર્વેદિક એજ્યુકેશન સોસાઇટી સ્થાપન કરવામા આવી છે, જેનો આશય ગુજરાતમા એક સાધન સપન્ન આદર્શ ગુજરાત આયુર્વેદ વિદ્યાલય–કૉલેજ સ્થાપવાનો છે આજ દિવસ સુધીમા ઉપરની સોસાયટીમા જે જે ગૃહસ્થોએ જે જે રકમો ભરી સસ્થા રજીસ્ટર્ડ થએ તેમા નાણા આપવા વચન આપ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

રૂા		નામ	ગામ	શ્રેણી
૧૦૨૫	વૈદ્યરાજ	દામોદરાચાર્ય સ્વામી	અમદાવાદ	આશ્રયદાતા અ
૧૦૧	ડૉ	બાલકૃષ્ણ અમરજી પાઠક	,,	પ્રથમ શ્રેણી
૧૦૧	વૈદ્યરાજ	અંબાશંકર જી ત્રિવેદી	,,	,,
૧૦૧	,,	રવિશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી	,,	,,
૧૦૧	,,	મણિશંકર મૂલશંકર ત્રિવેદી	,,	,,
૫૧	,,	ગોપીનાથજી ગુપ્તે	,,	દ્વિતીય શ્રેણી
૫૧	,,	ઝીણાભાઇ ગીરધરલાલ	,,	,,
૨૫	,,	અમરપ્રસાદ બુલાખીદાસ	,,	તૃતીય શ્રેણી
૨૫	,,	ભાઇશંકર જટાશંકર ઠાકર	,,	,,
૨૫	,,	દયાશંકર લક્ષ્મીશંકર જોશી	,,	,,
૨૫	,,	આત્મારામ ઇશ્વરભાઇ	,,	,,
૫૧	,,	ગોવિંદપ્રસાદ હરીદાસજી	,,	,,
૨૫	,,	અમૃતલાલ ચુનીલાલ મહેતા	,,	,,
૨૫	,,	જગજીવન લક્ષ્મીશંકર જોશી	,,	,,
૫૧	,,	જયદેવ મોહનલાલ મહેતા	જખારજ	દ્વિતીય શ્રેણી
૨૫	,,	રામચન્દ્ર જયરામ ભાઉ	અમદાવાદ	તૃતીય શ્રેણી
૧૦૧	,,	નીલકંઠ ઓમ શમા	,,	પ્રથમ શ્રેણી
૫૧	,,	જટુભાઈ જયંતીલાલ	,,	દ્વિતીય શ્રેણી
૧૦૧	,,	જીવરાજ નરસિંહભાઈ	,,	પ્રથમ શ્રેણી
૫૧	,,	વિશ્વનાથ ભીખારામ	,,	દ્વિતીય શ્રેણી
૧૦૧	,,	અનિરૂદ્ધપ્રસાદ માણેકલાલ	,,	પ્રથમ શ્રેણી
૨૫	,,	અંબાશંકર વસંતરામ	,,	તૃતીય શ્રેણી
૫૧	,,	અંબાશંકર કાશીરામ	,,	દ્વિતીય શ્રેણી
૧૦૧	,,	અંબાશંકર ઉમીયાશંકર	,,	પ્રથમ શ્રેણી
૫૧	,	મૂલશંકર પુંજીરામ	,,	દ્વિતીય શ્રેણી
૨૫	,,	જમનાશંકર અંબાલાલ	,,	તૃતીય શ્રેણી
૨૫	,,	રમણલાલ ગીરજાશંકર	,,	,,
૧૦૧	,,	નટવરપ્રસાદ નારાયણશંકર શા	,,	પ્રથમ શ્રેણી
૨૫	,,	ચંદુલાલ રવાશંકર	,,	તૃતીય શ્રેણી
૨૫	,,	ગોવિંદગવ કેતકર	,,	,,
૫૧	,,	શાન્તિલાલ જેઠાલાલ દેશાઈ	,,	દ્વિતીય શ્રેણી
૫૧	,,	જેઠાલાલ ચુનીલાલ દેશાઈ	,,	,,

નહિ હોય તો તે આપણે શીઘ્ર કમાવુ જોઇએ તેને બ લામા જૂનુ વણુનસ્પ શ્લોકો અને મટેરિઆ મેડિકાના ફકરાઓ એનો ખિચડો મિશ્ર કરી યા કામો કોઈ ઝીનુ શાખા તર કરી જૂના વચનને તેનો વધાર આપી ગરમાગરમ આયુર્વેદ સાહિત્ય ઉત્પ ન કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરશુ તો એવા ભેળાં સાહિત્યના સેવનથી આસ ન મરણ આયુર્વેદ પુષ્ટ થવાનો નથી, બ કે છેલો દમ ખેચશે! મતલબ કે નવા સાધનો વરતાવવાને, નવા ઉપકરણો સઘરવાને, નવા વિચારો લેવાને વાધો નથી નહિ, નવા જમાનામા નવજીવન જીવવા માટે તેની જરૂર જ છે છતા આપણે એટલુ જરૂર જરૂર ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે **આ નવા સાધનો કલ્પો કે શાસ્ત્રો સ્વીકારતા પહેલા તેઓને આયુર્વેદીય સસ્કાર આપી પછીજ તે આયુર્વેદમા દાખલ કરવા જોઈએ** નવા કલ્પો લેતા પહેલાજ તેના શાસ્ત્ર પણ આપણે તૈયાર કરવું જોઈએ તેવુ કરવાની આપણામા શક્તિ નહિ હોય, તો જે આપણુ હતુ તેટલુ જ બચાવી રાખી આપણે બેસી રહીશુ તેમ કરવાથી ભલે નાના ઉપકરણોથી સજ્જ એવી સુધરેલ દુનિયા આપણા વૈદ્યોને જગલી કહેશે, પણ જે આપણી પાસે છે તે આ સુધરેલ દુનિઆમા નથી એટલે જરૂર પડશે ત્યાર દુનિયાને આપણી પાસે આવવુ જ પડશે આજે પણ ઇજેકશનો એક્સ રેજ અને રેડિયમથી કટાળી હતાશ થઇ સુધરેલ રોગીઓને પડીકા વાળનારા વૈદ્યપાસ છે તે આવવુ પડે છે અરે વખતે વૈદ્યોથીય જગલી એવા ભિલ-કોળી-વાઘરી-ભરવાડ પાસે જઇ સારુ થવુ પડે છે ત્યારે આપણને સુધરેલ ગણાવી ડોકટરો સાથે ખુરશી મળશે કે ડોકટર જેવા આપણે પણ ઇજેકશનોથી તે તે રોગ તેવી તેવી રીતે મટાડી યા મટાડવાની તૈયારી અને યુક્તિ બતાવી દુનિયાના દેખાવમા માનમ માનમા યા ધનાર્જનમા આગળ આવશુ એવા સ્વાર્થી વિચારોથી વૈદ્યો આયુર્વેદને દગો દેશે તે કરતા તેઓ જગલી કહેવાશે યા ભૂખે મરશે તે બહેત્તર છે! ફાવે તેવા ઉપાયોથી રોગીનો જીવ બચાવવો એમ આયુર્વેદ લાયસેસ આપે છે ખરુ પણ આધળા ચિકિત્સકોની તેણે ખૂબ નિદા જ કરી છે દશવીસ કાકરા મારતા તેમાથી એકાદ વાગશે એમ વારી ઉકાળા, ભસ્મો અને ઇજેકશનો એમ એક પછી એક આપવામા હુશિયારી બતાવે, તેવાને ચિકિત્સક ન કહેવાય પારકાઓએ વાપરી પ્રસાવી ઠરાવેલા કોઈપણ નવી દવા શાસ્ત્રમા લેતા પહેલા ઋષિઓ પણ આટલા સારૂજ પોતાની પદ્ધતિથી જ્ઞાનની પરીક્ષા અને વિવરણ કરીને પછી જ તેને સ્વીકારી લે છે હમણા આપણા ગુરૂ અને આદર્શ તરીકે જેઓને આપણે સમજ્યા વગર સ્વીકારી લીધા છે તે પાશ્ચિમાત્યોની આકૃતિ જો આપણે ધ્યાનમા લઈએ તો ઘણું છે!

હવે આ વિભા આયુર્વેદીય કલ્પોના કેટલાક વિશેષો જોતા જઈએ

[અપૂર્ણ]

ત્રિદોષ વિજ્ઞાનીયમ્

(લેખક વૈદ્યકનો વિદ્યાર્થી ગૌરીશંકર વજેશંકર દ્વિવેદી, પ્રાગધ્રા)

(ગતાંક પૃષ્ઠ ૬૪ થી ચાલુ)

સ્નેહન કફનું સ્થાન અને કર્મ —

स्नेहन स्नेहदानेन समस्तेंद्रिय तर्पण । (ભાવપ્રકાશ)

સ્નેહન અથવા તર્પકકફ શિરસ્થાનમા રહેલો છે સ્નેહન કફ પ્રકૃતિસ્થ (અવિકૃત) અવસ્થામા શિરસ્થાનમા રહી સમસ્ત ઇદ્રિઓને સ્નેહદાનથી તૃપ્ત કરવાનુ કાર્ય કરે છે જ્ઞાનતતુઓને તથા શરીરના સર્વ અવયવોને પણ સ્નેહદાન સ્નેહન કફ કરે છે અને પુષ્ટિ આપે છે, અને સર્વ ઇન્દ્રિઓને સ્વ કાર્યમા તત્પર થવા શક્તિ આપે છે પ્ર થા તરામા વર્ણવેલ તર્પક શ્લેષ્માનો અતર્ભાવ આ ભેદમા કરી શકાય

શ્લેષ્મણ કફનુ કર્મ —

श्लेष्मणा सधसधीना सश्लेष विन्धायते ।

શ્લેષ્મણ કફ સર્વ સાધાઓમા રહેલો છે અવિકૃત અવસ્થામા તે સાધાઓમા રહી તેમને અખિલ દેહને ધારણ કરવાનુ તથા સર્વ અવયવોને તેમના કાર્યમા સામર્થ્ય આપવાનુ કામ કરે છે શરીરના અગો વાળવા, ચાલવું, કામ કરવુ વિગેરે ક્રિયાઓનુ સામર્થ્ય સાધાઓથી શરીરમા રહે છે તેથી કરીને શ્લેષ્મણ કફને અગે શરીરથી સર્વ ક્રિયાઓ થઈ શકે છે અન્ય ગ્રથોમા વર્ણવેલ શ્લેષક કફનો સમાવેશ આ શ્લેષ્મણ કફમા થઇ શકે છે

આપણે પાચે પ્રકારના કફોને સ્વતત્ર રીતે વર્ણવી તેમના કર્મ વિગેરે ઠીક જાણ્યુ તથા તેઓ શરીરમા રહી કેટલુ અત્યત્યનું કાર્ય કરે છે તેનુ ભાન થયુ આ સર્વ વર્ણન તો આપણે પ્રકૃતિસ્થ (અવિકૃત) કફ દોષનુ કર્યુ

હવે વૃદ્ધિગત કફ, કફપ્રકોપ ને કફની ક્ષીણતા થવાથી શરીરના અવયવોની કાર્ય શક્તિમા શુ ફેરફાર થવા પામે તે વિષે નિરૂપણ કરીશુ

વૃદ્ધિગત કફના લક્ષણ —

श्लेष्मवृद्धौ भवेत्शैत्य स्थैर्य गौरवमग्र च ।

तन्द्राऽवसादस्तैमित्य प्रसेकश्च श्लथाङ्गना ॥

કફ દોષ જ્યારે વૃદ્ધિગત થાય છે ત્યારે શરીર ટાઢુ પડી જાય છે, ધોળુ પુણી જેવુ થવા પામે છે, તથા શરીર ભારે પણ થઇ જાય છે તન્દ્રા રહ્યા કરે, શરીરમા સ્તૈમિત્ય એટલે કે જાણે ભીનુ લુગડુ વિંટાળ્યુ હોય એવો

ભાવ થાય અને ગાત્રાવસાદ થવા પામે છે આખુ શરીર શિથિલ થઇ જાય છે પરસેવો વળે છે અને શરીર સાવ જડ-અચેતન થાય છે આવા અને આવા ભાવ સૂચવતા લક્ષણો જ્યારે શરીરમા જણાવા માડે ત્યારે સમજવુ કે કફ દોષ વૃદ્ધિગત થયો છે

કફ પ્રકોપના લક્ષણ —

गुरमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्य
 द्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिष्प्रपूरैः ।
तुहिनपतनकाले श्लेष्मण सप्रकोप
 प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते ॥ (માધવનિદાન)

स्वप्नाद् दिवामधुरशीतलमत्स्यमास
 गुर्वम्लपिच्छिलतिलेक्षुपयोविकारैः ।
स्निग्धातितृप्तिलवणोदकपानभक्ष्यै
 श्लेष्मा प्रकोपमुपयाति तथा वसन्ते ॥ (યોગરત્નાકર)

મધુર રસના અતિ સેવનથી, ભારે સ્નિગ્ધ તથા દૂધના બનાવેલ પદાર્થોના સેવનથી, શેરડીના રસનુ પાન કરવાથી, રસવાળા પદાર્થો તથા દહિના સેવનથી, દિવસે ઉંઘવાથી ને ઘીથી તરબોળ પુરીઓના અથવા રોટલીના જમવાથી કફદોષ પ્રકોપ પામે છે તથા બરફ પડવાના સમયે એટલે હેમ તમા તથા વસ ત રૂતુમા શ્લેષ્માનો પ્રકોપ થાય છે દિવસના આગલા ભાગમા અને જમવાથી પછી તુરતના ભાગમા પણ કફદોષ પ્રકોપ થવા પામે છે

દિવસે ઉઘવાથી મધુર તથા શીતળ પદાર્થોના સેવનથી, મત્સ્યના માસનુ ભક્ષણ કરવાથી તથા ભારે પદાર્થો, ખાટા અને પિચ્છિલ પદાર્થો તથા તલ શેરડી અને દુધથી બનતા દ્રવ્યોના સેવનથી પણ કફદોષ પ્રકોપ પામે છે સ્નિગ્ધ અને પુષ્ટિકારક પદાર્થોના અતિ સેવનથી તથા ખારા પદાથના સેવ નથી પણ કફદોષનો પ્રકોપ થવા પામે છે આ ઉપર વર્ણવેલ રસવાળા આહાર તથા વિહાર અને પાનનુ અતિ સેવન તથા વસ ત રૂતુ એ કફ દોષને પ્રકોપાવનાર જાણવા

કફ પ્રકોપના કર્મ —

तृप्ति तन्द्रा गुरुता स्तैमित्य कठिनता मलाधिक्यम् ।
स्नेहापक्तयुपलेपा शैत्य कण्डू प्रसेकश्च ।
चिरकर्तृत्व शोथो निद्राधिक्य रसौ पटुस्वादू ।
वर्णं श्वेतोऽलसता कर्माणि कफस्य जानीयात् ॥ (માધવનિદાન)

श्वेतत्वशीतत्वगुरुत्वकण्डू
स्नेहोपदेहस्तिमितत्वलेपान् ।
उत्सेधसक्लेदचिरक्रियाश्च
कफस्य कर्माणि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ (યોગરત્નાકર)

પેટ ભર્યું લાગે, તન્દ્રા જણાય, શરીર ભારે લાગે, અંગોમાં સ્તિમિતતા (आर्द्रवस्त्रावगुण्ठनम्) એટલે જાણે કે ભીનું કપડું વીંટાળ્યું હોય તેવો ભાવ થાય, શરીરના અવયવો અક્કડ થતાં જણાય, મલાધિક્ય જણાય, શરીર ચીકણું ચીકણું થઈ જાય, શરીર ઉપર જાણે કાંઈ લેપ કર્યો હોય તેવી ભાવના થાય, શરીર ઠંડુ થઈ અથવા શરીરમાં જોઈએ તે કરતાં ઓછી ગરમી લાગે, ચળ આખા શરીરે આવે, પ્રસેક પણ બહુ થાય, લાળા સમય પછી વખતથી સોજો પણ ચઢે, ઉંઘ બહુ જ આવે અથવા ઘેન રહ્યા કરે તથા ખારો અને મધુરો રસ, શરીરનો વર્ણ ધોળા પુણી જેવો થઈ જાય, આળસ બહુ જ રહ્યા કરે, કોઈ કામ કરવાનો ભાવ ન થાય આવાં લક્ષણો જ્યારે શરીરમાં જણાય ત્યારે કફ દોષનો પ્રકોપ થયો છે તેમ જાણવું

દેહનો વર્ણ ધોળો થઈ જવો, શરીરની ગરમી હોય તે કરતાં પ્રમાણમાં ઘટી જાય અથવા શરીરનું ઠંડુ પડી જવું, સ્તૈમિત્ય, ભારેપણું, વખૂર આવવી સ્નેહયુક્ત શરીર લાગે, અથવા કોઈ વસ્તુથી લેપાયેલું હોય તેવું જણાય, ઉત્સેધ અને સકલેદ વિગેરે ફેરફારો શરીરમાં થવા પામે ત્યારે વિદ્વાન મનુષ્યો આ સર્વ કફ પ્રકોપનાં લક્ષણો છે એમ કહે છે

ક્ષીણ કફનાં લક્ષણ —

श्लेष्मक्षये रूक्षताऽन्तर्दाहतृष्णा च जागरः ।
अन्यत्रामाशयात्सर्वाशयानां शिरसस्तथा ।
शून्यता सन्धिशैथिल्य इतिलिङ्गानि तद्विदुः ॥

જ્યારે કફ દોષ શરીરમાં ક્ષીણ થવા માંડે છે ત્યારે શરીર ઉપર રૂક્ષતા આવે છે, અંદર દાહ થાય છે, તરસ ખૂબ લાગે છે, ઉંઘનો નાશ થાય છે આમાશયથી માંડી સર્વ આશયો તથા શિર વગેરે સાવ શૂન્ય થવા પામે છે એટલે કે તેઓ પોતાનાં કાર્ય કરવા અસમર્થ બને છે સાંધાઓ પણ બધા શિથિલ થઈ જાય છે આવાં લક્ષણો જ્યારે આપણને જણાય ત્યારે કફ દોષ ક્ષીણ થયો છે એમ જાણવું

આ ઉપરથી એટલું આપણે જોઈ શક્યા કે દોષ વૃદ્ધિ પામે, પ્રકોપ પામે, કે ક્ષય પામે તો શરીરમાં અનેક ઉપદ્રવો થવા પામે છે જ્યારે દોષ

પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામા (અવિકૃત) હોય ત્યારે જ તે આપણને આશીર્વાદરૂપ છે, અને આપણામા ઉત્સાહ પ્રેરી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ વિગેરે પુરૂષાર્થોમા જોડે છે શરીરની સર્વ ક્રિયાઓ આનદ અને ઉલ્લાસથી થઇ શકે છે પણ વિકૃત દશાને પામતા જ તેઓ દુશ્મન બની વિનાશને પથે શરીરને ઘસડી જાય છે તેથી આપણે દોષ સમાન સ્થિતિ (અવિકૃત અવસ્થા)મા રહે તેવા પ્રકારના આહાર, વિહાર, અને પાન કરવા એજ આપણા માટે હિતકર અથવા ડહાપણભર્યું છે

હવે આપણે કફદોષ જે માણસોમા પ્રકૃતિસ્થ હોય તેઓ કેવા લક્ષણ વાળા હોય તે વિષે વિવેચન કરીશુ

કફ પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યના લક્ષણ —

श्यामकेश क्षमी स्थूल बहु वीर्या महाबल ।
स्वप्न जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नर ॥
श्लेष्मा सोम श्लेष्मल तेन सौम्य
गूढस्निग्धश्लिष्टसन्ध्यस्थिमास ।
क्षुत्तृड् दु खक्लेशधर्मैरतृप्तो
बुद्ध्या युक्त सात्विक सत्यसन्ध ॥
प्रियङ्गुदूर्वाशरकाण्डवर्मे
गोरोचनापद्मसुवर्णवर्ण ।
प्रलम्बबाहु पृथुपीनवक्षा
महाललाटी घननीलकेश ॥
मृद्वङ्ग सम सुविभक्तचारुदेहो
बहोजा रतिरसयुक् सपुत्रभृत्य ।
धर्मात्मा वदति न निष्ठुर ह्रि
जातु प्रच्छन्न वहति दृढ च वैरम् ॥
समदद्विरदेन्द्रतु यवीर्यो
जलदाम्भोधिमृदङ्गशब्दघोष ।
स्मृतिमानभियोगवान्विनीतो
न च वा यऽल्पतिरोदनो न लोल ॥
तिक्त कषाय कटुकोष्णरूक्ष
म प च भु क्ते बलवास्तथापि ।

रक्तान्तसुस्निग्धविशालदीर्घ
सुव्यक्तशुक्लासितपक्ष्मलाक्ष ॥
अल्पाहारक्रोधपानाशनेह प्रभूतवित्तो दीर्घदर्शी वदान्य ।
हृद् गम्भीर स्थूललक्षा क्षमावान्नद्रालुश्चाप्यरक्त कृतज्ञ ।
ऋजुर्विपश्चित् सुभग सुलज्जा
भक्तो गुरूणा स्थिरसौहृदश्च ।
स्वप्ने स पद्मासविहगमाला
तोयाशया पश्यति तोयदाश्च ॥
विष्णुरुद्रे वरुणताक्ष्यहसगजाधिप ।
श्लेष्मप्रकृतयस्तु या तथ सिंहाश्वगारुडे । (ભાવપ્રકાશ)

दुर्वादिदिवरनिष्पन्ना आदकारिष्टशाकानाम यतमवर्ण सुभग प्रियदर्शन, मधुरप्रिय, कृतज्ञ, धृतिमान, सहिष्णु, अलोलुप बलवान्, चिरग्राही, दृढवैरश्च भवति॥
(સિદ્ધાન્તનિદાન)

શ્લેષ્મ પ્રકૃતિક મનુષ્યના વાળ કાળા હોય છે, ક્ષમાવાન હોય છે, શરીરે સ્થૂલ હોય છે, બહુ પરાક્રમી તથા ઘણા બળવાન પણ હોય છે વળી તે ઉંઘતા ઉંઘતા સ્વપ્નામા મોટા જળાશયોને દેખે છે

શ્લેષ્મા એ સોમ (ચંદ્ર)નુ સ્વરૂપ છે, તથી કરીને તે શ્લેષ્મલ છે અને સૌમ્ય (શાન્ત) છે કફ પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યના સાધા મજબૂત હોય છે અને માસપેશીઓ બંધાયેલી અને ગૂઢ (કઠણ) હોય છે વળી તે ભૂખ લાગવાથી તરસથી, દુઃખથી, કલેશથી કે ઘામથી અકળાતો નથી તે બુદ્ધિશાળી, સાત્વિક સ્વભાવવાળો ને સત્યપરાયણ હોય છે

કફ પ્રકૃતિક મનુષ્યના શરીરનો વર્ણ ઘઉંવા અથવા કાગ જેવો તથા દુર્વા (ધ્રો), ગર, કાંડ, અને દર્ભ નામના ધાન ઊગે છે તેના જેવો, ગોરોચન જેવો, કમળ જેવો અથવા સુવર્ણ સમાન વર્ણ હોય છે તેના હાથ લાંબા (આજાનુબાહુ) ઘુંટણ સુધી પહોંચે તેવા છાતી પહોળી અને ઉંડી, મોટું લલાટ અને વાદળા જેવા રંગના નીલકેશ હોય છે

તેનું અંગ સુવાળુ હોય છે, તથા શરીરના અવયવો માંસલ અને ભરાવદાર હોય છે જેથી કરીને દેખાવ બહુ સુંદર લાગે છે તે મંદ તે સ્ત્રી રતિગનનો શોખીન (કામી) તથા પુત્ર અને નોકર ચાકર વાળો હોય છે તથા તે ધર્મપરાયણ રહે છે, કદાપિ કઠોર (કોઇને ન ગમે તેવી) વાણી બોલતો નથી અને લાંબા કાળ સુધી છાનું (ખબર ન પડે તેમ) વેર ગાળ્યા કરે છે.

તે બળમા મોટા મદોન્મત્ત હાથી સમાન હોય છે, વાદળાના ગગડાટ જેવો અથવા સમુદ્રના જેવો ગભીર અવાજ તેને હોય છે, તથા મૃદંગ (ઢોલ) અથવા શંખના જેવો અવાજ હોય છે તે સ્મૃતિમાન, વત્સલ (પ્રેમી) ને વિનયશીલ હોય છે તથા બાલ્યાવસ્થામા તે બહુ રડરડ પણ કરતો નથી તેમજ બહુ આનંદી પણ હોતો નથી એટલે કે શાંત હોય છે

તે બળવાન હોય છે તો પણ કડવા, કષાય તીખા, મહેજ ઉના તથા રૂક્ષ પદાર્થો ઓછા પ્રમાણમા જમે છે તેને આંખો અંતમા લાલ, સ્નિગ્ધ (પ્રેમાળ) વિશાળ, લાબી, સુંદર, શુકલ અને કાળી પાપળોવાળી હોય છે

તે અલ્પહારી છે, તથા તેને ક્રોધ પીણા તથા જમણ તરફ અણગમો હોય છે તે બુદ્ધિશાળી પૈસાદાર, ને દીર્ઘસૂત્રી સ્વભાવનો હોય છે તેનુ હૃદય ગભીર છે, છાતી સ્થૂલ છે, તથા ક્ષમાવાન, નિદ્રાળુ, લોલુપતાવિહોણો એટલે કે સંતોષી સ્વભાવવાળો તથા કૃતજ્ઞ હોય છે

શ્લેષ્મ પ્રકૃતિક મનુષ્ય સરલ સ્વભાવનો ભાગ્યવાન, વિનયશીળ, મોટા ઓની આમના પાળે તેવો ગુરૂનો પરમ ભક્ત અથવા ઉપાસક ને સ્થિર મિત્રતાવાળો (ગાઢ મૈત્રી) હોય છે તથા તે સ્વપ્નામા મોટા સરોવરોને તથા પક્ષીઓની હારોને તથા સરોવર કાઠે ઉગેલા વૃક્ષોને અને વાદળા ઓને જુએ છે

વિષ્ણુ પરમાત્મા, મહાદેવ, ઈંદ્ર, વરૂણ, ગરૂડ હંસ, ગજાધિપ, સિંહ, અશ્વ, ગાય તથા વૃષના જેવા સ્વભાવ, ગુણ, અને પરાક્રમવાળો કફ પ્રકૃતિક મનુષ્ય હોય છે

ટુંકમા શ્લેષ્મ પ્રકૃતિક મનુષ્ય વર્ણમા દુર્વા, ઇંદીવર, શર, કાણ્ડ દર્ભ સુવર્ણ વિગેરે વર્ણમાના એક રંગ જેવો હોય છે તે ભાગ્યશાળી, દેખાવમા કામદેવ જેવો, મિષ્ટ પદાર્થો તરફ ભાવવાળો, કૃતજ્ઞ, ધીરજવાન સહનશક્તિ વાળો, લોલુપતા વિનાનો (સંતોષી) બળવાન, ઓછી ગ્રહણ શક્તિવાળો એટલે કે કોઈ વાત સમજતા જેને બહુ સમય લાગે તેવો અને વેરભાવ લાંબા વખત સુધી રાખે તેવા સ્વભાવ વાળો હોય છે આટલા ઉપરથી આપણને સામાન્ય રીતે મનુષ્ય વાતપ્રકૃતિક, પિત્તપ્રકૃતિક કે શ્લેષ્મ પ્રકૃતિક છે તે કહેવુ સુગમ થઇ શકે

આપણા આયુર્વેદ શાસ્ત્રોએ કફ પ્રકૃતિક મનુષ્યની તુલના વિષ્ણુ મહાદેવ વિગેરે દેવો, ગરૂડ અને હંસ જેવા પક્ષીઓ તથા સિંહ, હાથી, ઘોડા, ગાય વિગેરે પશુઓની સાથે કરી તેથી કરીને શ્લેષ્મ પ્રકૃતિક મનુષ્ય પરમાત્મા જેવો ગભીર, પરાક્રમી, શાત, સુશીલ અને સર્વગુણ સમ્પન્ન ચારિત્રવાન અને આદર્શ હોય એવી ગણના થઈ શકે

કફના ગુણ —

गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
विपरीतगुणैर्द्रव्यैः कफमातु प्रशाम्यति ॥

કફ ગુણમા ભારે, શીત, મૃદુ, સ્નિગ્ધ મધુર, સ્થિર અને પિચ્છિલ (ચિકટ) છે તેથી કરીને ઉપર વર્ણવ્યા ગુણોથી વિપરીત ગુણ યુક્ત દ્રવ્યોના સેવનથી શ્લેષ્માનુ શમન થાય છે

કફ શમન કરવાનો પ્રકાર —

रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवन
धूमात्युष्णशिरोविरेकवमनस्वेदोपवासान्वितम् ।
तृट्चानात्ननियुद्धजागरजलक्रीडाङ्गनासेवन
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्रं जयेत् ॥

રૂક્ષ ગુણવાળા, ક્ષાર, કષાય, કડવા અને તીખા રસવાળા પદાર્થોના સેવનથી, વ્યાયામ કરવાથી, નિષ્ઠીવન (થૂકવાથી), ધૂમાડો લેવાથી, અતિ ઉષ્ણ પદાર્થના સેવનથી, શિરોવિરેકથી, વમનથી બાફ લેવાથી, ઉપવાસ કરવાથી, તૃષા સહન કરવાથી, વાહનમા બેસવાથી રસ્તે પથ કરવાથી, કોઇ સાથે મલ્લયુદ્ધ કરવાથી, ઉજાગરાથી, જળમા ક્રીડા કરવાથી, સ્ત્રીના સમાગમથી શ્લેષ્મા ઉગ્ર હોય તો પણ જીતાય છે તો ઉપર જણાવ્યા રસનુ પાન કરી, આહાર તથા વિહાર ને પાળી અતિ ઉગ્ર કફ હોય તોપણ જીતાય છે એમ આયુર્વેદ વિદ્ જણાવે છે તો જ્યા જ દોષ વૃદ્ધિ પામે, હ્રાસ થાય,કે પ્રકોપ પામે ત્યારે તે દોષથી પ્રતિકુળ આહારવિહાર અને પાનથી તે દોષને શાંત કરવો પથ્યાપથ્યમા ધ્યાન રાખી ઔષધોપચાર લેવો, એમ કરવાથી જરૂર શરીરનુ સ્વાસ્થ્ય જળવાય છે અને આયુષ્ય વધે છે

આપણે વાત પિત્ત અને કફ ત્રણે દોષના સ્થાન ભેદે કરીને થયેલા પ્રસાર, શમન, વૃદ્ધિ, પ્રકોપ તથા ક્ષીણ કેમ થાય તે વિષે તથા કેવા પ્રકારના આહાર વિહારથી દોષો પ્રકોપ પામે-વૃદ્ધિ પામે અથવા હ્રાસ થાય અને કયી ઋતુઓમા દોષોનો પ્રકોપ કાળ તથા વૃદ્ધિકાળ છે અને પ્રકોપ થયેલા, વૃદ્ધિ થયેલા તથા ક્ષીણ થયેલા દોષોનુ કેવા આહાર, વિહાર, પાન અને ઔષધથી શમન કરવુ તે વિષે ઠીક વિવેચન કર્યું ગણાય

આ ત્રણે દોષો આપણા શરીરમા સાથે રહીને કામ કરે છે ત્રણેય દોષ અન્યોન્ય યની સહાયથી પોતપોતાના કાર્ય કરવા સમર્થ બને છે તેથી કરીને જો એક દોષ ક્ષીણ થવા પામે પ્રકોપ પામે કે વૃદ્ધિગત થાય તો બીજા બન્ને દોષો પણ તેની સાથે ભળતા ક્ષીણતાને, પ્રકોપને કે વૃદ્ધિપણાને પામે છે એટલે કે ત્રણે દોષ જો પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામા (સમાન સ્થિતિમા) રહે તો જ

તેઓ શરીરને આશીર્વાદ રૂપ છે શરીર પોતાનુ સ્વાસ્થ્ય તોજ જાળવી શકે તથા ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ વિગેરે પુરુષાર્થો કરવા શક્તિ ધરાવી શકે તો હવે આ ત્રણે દોષો આપણા શરીરમા રહી દેહનુ સ્વાસ્થ્ય ટકાવી રાખી જીવનને કેવી રીતે દીર્ઘાયુષી બનાવે છે તથા તે દોષોને પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામા રાખવા આપણે કેવા પ્રકારના આહાર વિહાર અને પાન વિગેરે કરવા જોઈએ તે દિશામા પણ કાંઈક વિવેચન કરવુ જરૂર અયોગ્ય તો નહિ જ ગણાય

આયુર્વેદ શાસ્ત્ર પ્રમાણે આપણો દેહ પચમહાભૂતનો બનેલો છે આકાશ, તેજ, વાયુ, જળ અને પૃથ્વી આ પચમહાભૂત છે આ પચમહાભૂતના તત્ત્વ મળી મનુષ્યદેહની ઉત્પત્તિ કરે છે અને તે દેહનો વિનાશ થતા પણ મનુષ્ય શરીર મહાભૂતમા લય થાય છે એટલે કે આકાશ, વાયુ તેજ, જળ અને પૃથ્વી સૌ પોતાના ભાગ લઈ લે છે, અને આપણા સ્થૂલ શરીરનો લય કરી નાખે છે

આ પચ મહાભૂતથી બનેલુ મનુષ્ય દેહરૂપી ખોળિયુ જીવન વિના સાવ નકામું છે આ જીવનતત્ત્વને દેહમા પ્રેરનાર વાત, પિત્ત અને કફ ત્રણે દોષો છે તેઓ દેહમા સાથે રહીને જીવનને ટકાવી રાખે છે તથા દેહનુ હલન ચલન વિગેરે ક્રિયાઓ પણ દોષોને લીધે જ થઈ શકે છે ટુકામા દેહનુ જીવન ત્રણ દોષો છે

धारणात् धातव એ સૂત્ર પ્રમાણે ત્રણે દોષો ધાતુના સ્વરૂપમા દેહને ધારણ કરી સ્વક્રિયામા સર્વ અવયવોને જોડે છે ત્રણે દોષોની પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થાનો આધાર આહાર ઉપર અવલબે છે આહાર ન મળે તો દોષો ક્ષીણ થવા માડે દોષનો ક્ષય થતા દેહના અસ્તિત્વનો નાશ થાય શરીરમા શક્તિ કે બળ જે આપણે કહીએ તે શુક્ર છે આ શુક્રની ઉત્પત્તિ આહારથી થાય છે આપણે જે આહાર મુખદ્વારા જમીએ તે હોજરીમા જાય છે પછી તેનો ત્યા રસ બને છે રસનુ રક્ત, તેનુ માસ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર આ પ્રમાણે પરિણામ પામે છે આ સર્વ રસથી તે શુક્ર સુધી બનવાની ક્રિયાઓ સર્વ ત્રણે દોષોને આભારી છે ત્રણે દોષો જ આહારનો રસ પછી રસથી તે શુક્ર સુધી રસનો વિપાક કરવામા આધારભુત છે આ સર્વ પાચન ક્રિયાઓ કયા કયા દોષોના કાર્યથી થાય છે તે વિષે આપણે પહેલા વિચાર કરીએ

अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकत । मधुराख्यात्कफोद्भावात् फेनभूतमुदीर्यते ।
परस्तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभावत । आशयाच्च्यवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते । पक्वा
शय तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वह्निना परि पिण्डितपक्वस्य वायु स्यात्कटुभावत ।

શ્રીયુત ઉગ્વેકરના ભાષણમાથી

(અપૂર્ણ)

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) આપને જણાવવાનું કે ... ગત ... અંકથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ૨૧ મુ વર્ષ શરૂ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા ... થી મોકલો તો તેમને અ ... ખર્ચે તરત મળશે

(૨) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહક થનારને ... વર્ષની ... આતથી જ ગ્રાહક થયેલા ગણી વર્ષને ... ગત ... માસથી જ બધા અંકો મોકલી આપવામા આવે છે

( ) ગ્રાહકના સરનામા અધુરા હોય ... પહેલા ... તેમણે પૂરૂ કે બન્નેનું સરનામું ... મોકલી આપવું જેથી ... ને ... આ ... માં ગ્રાહકની ... હોવાથી ... આવશે તો ફરીથી તે ... ગ્રાહકને ... માટે સરનામુ ... તથા ... હોય તો, સ્ટેશનું, સરનામુ ... મોકલી આપવું

(૪) ... મેળવવા ... પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" સાહિત્ય મુદ્રણાલય, ... અમદાવાદ, એ સરનામે કરવા

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના ... માસિકમાં આવતા લેખો સંબંધે ... પત્રવ્યવહાર તંત્રીને સરનામે ... વા.

(૬) ... વાચકો માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર ... ૧-૮-૦ રાખવામા આવેલ છે

(૭) આ માસિકમાં છપાતા લેખો માટે તે તે લેખકના ... જવાબદાર છે

(૮) આ માસિકના લેખોને અને ... તંત્રીની ... (policy)ને ... સંબંધ નથી

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-... -૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-... એમ ... વર્ષની જુદી જુદી ... માસિકની ફાઈલ ... ૧-૮-૦ થી મળશે

લખો

... વર્ષની ફાઈલો માટે ... નર્મદાશંકર ... મુંબઈ

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક—આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

કે. સાહિત્ય મુદ્રણાલય ... અમદાવાદ

Regd No B 1319

નગ ન ગજ્યની વાચએગીઓ માટે મજુર ૧ ગયુ

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી, ચર્ચનાર વૈદક માસિક

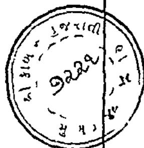
આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૨૧
અંક ૧

तच्च युक्तं भेषजं यदारोग्याय कल्पते ।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥

માર્ચ
૧૯૫૪

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
૪૦ નર્મદાપુરી-વ નર્સ લી૦ ત થી
ઠે ભવાની રોડ મુંબાઇ-૧૪

શુદ્ધ આયુર્વેદીય દવાઓની માફક શુદ્ધ આયુર્વેદ
ભણવાનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝંડુ ફાર્મસી
તરફથી પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારાજ મળશે

લવાજમ રૂા ૨-૦-૦
વાચનાલયો માટે ૧-૮-

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विरुद्रभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वत्रिवग्चरकप्रभतिभ्य

પુસ્તક ૨૧ મુ] મહા ૧૯૯૪ [અંક ૪

બ્લડપ્રેશરની વધારે ચર્ચા

વૈદક પતરૂના બ્લડપ્રેશર અંકની નોંધ અમે ના લીધી છે અહીં આરોગ્ય દર્પણમા બ્લડપ્રેશર સબધી કેટલીક ચર્ચા છે તેની નોંધ લેવા ધારૂ છુ ખરી વાત એવી છે કે જનસમાજમા અને ચિકિત્સકોમા આ ચર્ચાના વિષય તરીકે બ્લડપ્રેશરે હમણા વ્યાપક સ્થાન લીધું છે વળી વૈદ્યોના ચિત્તમા એ રોગે ખાસ સ્થાન લેવાનુ જુદુ કારણ પણ છે આરોગ્યદર્પણના સપાદકે સપા દકીય લેખમા એ કારણ નીચેના શબ્દોમા દર્શાવ્યુ છે

" આધુનિક ચિકિત્સક વિજ્ઞાન (એલોપથી)ને લીધે જે કેટલાક નવીન કહેવાતા રોગોનુ ભય પ્રાપ્ત થયુ છે તેમા રક્તચાપાધિક્ય (લોહીનુ વધારે દબાણ) મુખ્ય છે રક્તચાપ (બ્લડપ્રેશર)ની પરીક્ષા વિના હાલમા સ્વાસ્થ્ય પરીક્ષા અધુરી ગણવામા આવે છે ડાકટરોની પદ્ધતિ પ્રમાણે વૈદ્યો રક્તચાપની પરીક્ષા નથી કરતા માટે તેઓ અપૂર્ણ છે તેઓનુ શાસ્ત્ર અપૂર્ણ છે રક્ત ચાપ પરીક્ષાના યત્ર માટે ડાક્ટરોને ગર્વ છે અને ઘણો વધારે ગર્વ છે વસ્તુત એ છે પણ ગર્વની વસ્તુ માણસને કાઈ દર ન થતું હોય, તેના બધા શારીર અવયવો અને મન પણ સાધા ણ રીતે બરાબર કામ કરતા હોય છતા પણ કેટલીક વાર ડાક્ટર મહાનુભાવો રક્તચાપ પરીક્ષાના યત્રની મદદ વડે એ રોગી છે એમ બતાવે છે અને અમુક વખત પછી એ માણસ ખરેખર રોગી દેખાય છે આવા અદ્ભુત યત્ર માટે ગર્વ ન થાય તો શુ વૈદ્યોની નાડી પરીક્ષા માટે ગર્વ થાય ? "

(આ દ કાર્તિક ૧૯૯૪)

ટુકામા હાઈ બ્લડપ્રેશર અને તેની પરીક્ષાના યત્રનુ મહત્વ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યુ છે વળી એ સપાદક કહે છે તેમ અનેક વાર રોગી બ્લડપ્રેશર વિષે વૈદ્યોને પ્રશ્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે એવે વખતે વૈદ્યો હતપ્રભ થઈ જાય, એ એને માટે શોભાસ્પદ નથી

વસ્તુત વૈદ્યકલ્પતરૂના બ્લડપ્રેશર અકનુ અવલોકન કરતા અને પ્હેલા પણ અનેક પ્રસગે મે જે કહ્યુ છે તે "બેય પદ્ધતિઓની નિદાન પ્રણાલી અને ચિકિત્સાશૈલી ભિન્ન છે, એનો સમન્વય થવો અસભવ પ્રાય છે" એ શબ્દોમા આરોગ્યદર્પણના સપાદક સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે અને એથી આગળ વધીને કહે છે કે "છતા દાક્તરી દેશના શિક્ષિત લોકો અને સાધારણ જનતા સમન્વય કરવાનો બોજો વૈદ્યોને માથે છે એમ ગણે છે અને વૈદ્યો પણ આ બોજો સ્વીકારી લેતા જણાય છે બેય પદ્ધતિઓનુ જ્ઞાન હોય એ સારૂ છે પરતુ જેમ ડાકટરને આયુર્વેદનુ જ્ઞાન ન હોવા છતા તેઓ શરમાતા નથી તેમ વૈદ્યોએ પણ તેઓ સામે નિસ્તેજ ન થવું જોઈએ બ્લડપ્રેશર જેવા કોઈ રોગનુ નામ આયુર્વેદમા ન મળે તો એથી આયુર્વેદનુ ગૌરવ ઓછુ નથી થતું

આગળ ચાલતા બ્લડપ્રેશરની સમજણ એલોપથી અનુસાર આરોગ્યદર્પણમા આપી છે બ્લડપ્રેશર એટલે શુ? શરીરમા શુ ફેરફાર થાય છે અને માપવાના યત્ર વડે એ કેવી રીતે મપાય છે તેનુ સ્પષ્ટ વર્ણન 'વૈદ્યોનુ વાર્ષિક'મા ડા શ્રી શુકદેવ પ્રેમશકર ભટ્ટે કર્યુ છે (જુઓ પૃ ૨૦૦) તે ટુકામા સારૂ છે એટલે આગળની ચર્ચા સમજવામા સરળતા થાય એ ખાતર એમાથી 'હાઈબ્લડપ્રેશર'ના ચિહ્નો ઉતાર્યા છે આ ચિહ્નોનું વર્ણન આરોગ્યદર્પણમા તથા વૈદ્યક પતરૂના બ્લડપ્રેશર અકમા પણ છે

૧ માથુ ભારે લાગવુ અને દુખવુ, નોખા નોખા દરદીઓની દુખાવાની નોખી નોખી જગ્યાઓ બતાવશે કોઈને કપાળ દુખે છે, જ્યારે કોઈને તાળવા ઉપરજ દુખે છે જ્યારે કોઇને શિખાની જગ્યાએજ દુખે છે એમ કહેશે ઘણે ભાગે આની સાથે દરદીને ફેર પણ આવે છે

૨ શ્વાસ ભરાઈ આવવો એ બીજુ ચિહ્ન છે અને તે પણ ખાસ કરીને કોઇ પણ મહેનતનુ કામ કર્યા પછી કેટલીક વખત વારવાર જોર કરીને શ્વાસ ભરાઈ આવે અને દરદીને દમનુ દર્દ હશે એવા ખોટા નિદાન તરફ ચિકિત્સકોને પ્રેરે

૩ ઉંઘ ઉડી જવી અગર વાતો કરતા કે કામ કરતા પણ ઝોકા આવી જવા-ઢેખાવ બધાણીને આમાદ મળતો આવે

૪ કામ કરવાને આળસ થાય અને દરદીનો દેખાવ નિરાશા ભર્યો હોય

૫ નાકમાથી લોહી નીકળવુ-નાકોડી ફુટવી, હાથ પગમા ખાલી ચડવી અને છાતીમા-હૃદયના ભાગમા દુખવું

૬ ઉચાળુ ચઢ્યા પછી-ગળાની રક્તવાહિનીઓના ધબકારા કાનમા તેમજ માથામા સભળાય-વાગે અને નિદાન કરનારને નજરે દેખાય

૭ વધારે દબાણુ થવાથી કોઈવાર મગજની રક્તવાહિની તુટી જાય અને અર્ધાંગ થાય ”

હાઈબ્લડપ્રેશરમા શરીરની આ વિષયમા રક્ત સવહનની પ્રાકૃતિક સ્થિતિમા શો ફેરફાર થાય છે તેનુ પણ એજ લેખકે કરેલુ વર્ણન ૯ કામા પણ સ્પષ્ટ હોવાથી નીચે ઉતાર્યું છે —

“ આપણા શરીરમા હૃદય પોતાની મેળે સકોચાય છે અને પહોળુ થાય છે સકોચાય ત્યારે તેની અદરનુ લોહી કુદીને બ્હાર આવે છે અને હૃદયમાથી નીકળતી રક્તવાહિનીઓ દ્વારા શરીરમા ફરે છે અને પહોળુ થાય ત્યારે શરીરમાથી ફરીને પાછુ આવતુ લોહી તમા (હૃદયમા) દાખલ થાય છે હૃદય સકોચાય ત્યારે અદરના લોહી ઉપર દબાણ થાય છે અને તેથી તેની પિચકારી ઉડે છે (આ શબ્દ જોઈએ તેવા સારો નથી એમ મને લાગે છે પ્રત્યક્ષ શારીરના ગુજરાતી અનુવાદમા ધકેલાય છે' શબ્દ છે મૂળ સસ્કૃત પ્રત્યક્ષ શારીરમા પ્રણુદ્યતે શબ્દ છે તની આ વિ) જે પિચકારીનો થડકો રક્તવાહિઓની દિવાલ ઉપર લાગે છે તે નાડી રૂપે આપણે સ્પર્શી શકીએ છીએ આ લોહીનુ દબાણુ તે ‘બ્લડપ્રેશર’ દરેક માણસના શરીરમા ‘બ્લડ પ્રેશર’ તો હોય જ તે વિના લોહી ફરે નહિ પણ બ્લડપ્રેશર વધારે છે કે ઓછુ છે તે જ જાણવાની જરૂર છે આ માણસને બ્લડપ્રેશર છે એમ કોઈ કહે તેનો વૈદ્યકીય નજરે અર્થ એવો થાય કે ‘હાઈબ્લડપ્રેશર’ લોહીનુ દબાણુ વધારે છે ”

એજ લેખકે ‘હાઈબ્લડપ્રેશર’ના કારણો નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે

“ કારણોના બે પ્રકાર છે (૧) શરીરનુ એ જાતનુ વલણુ-તૈયારી, (૨) ઉશ્કેરનારા કારણો

(૧) પહેલો પ્રકાર—વારસામા જ શરીરનુ બધારણ એ જાતનું હોવુ તે છે પુરૂષોમા સ્ત્રીઓ કરતા વધારે થાય છે તેના કારણોમા ખોરાક અને સખ્ત મહેનત વગેરે છે

(૨) ઉશ્કેરનારા કારણો—બાદી થવી એ મુખ્ય કારણ છે નિરૂદ્યમી જીવનથી, અને ‘નત્રિલ’ કહે છે તે પદાર્થો વધારે પ્રમાણુમા લેવાથી બાદી થઈ બ્લડપ્રેશર વધે છે શરીરમાથી જે ઝેરો ગુરદા-મૂત્રપિંડો મારફત બ્હાર નીકળે છે, તે ગુરદાના રોગમા ન નીકળી શકવાથી બ્લડપ્રેશર વધે છે ‘ગાઉટ’ તેમજ મીઠી પિશાબમા તે વધે છે ચિંતા-આઘાત અને નાણા વમન સુધીનુ માનસિક કાર્ય પણ પોતાનો ભાગ ભજવે છે શરીરમા પુષ્કળ લોહી ભરાવું, હૃદયનુ વધી જવુ, લોહીના રજકણો કોઈ પણ કારણસર વધી જવા

(જેને લીધે લોહી ઘટ્ટ થાય છે), હૃદયનું જોરથી અને ઝડપથી કામ કરવું એ મર્ગ અને કેટલાક ધાતુઓના દરદોમાં બ્લડપ્રેશર વધી જાય છે"

'હાઈબ્લડપ્રેશર' લોહીનું દબાણ વધી જવાની સ્થિતિ જેમ છે તેમ એથી ઉલટી 'લો બ્લડપ્રેશર' લોહીનું દબાણ ઘટી જવાની સ્થિતિ પણ છે

આગળ ચાલતા એજ લેખક કહે છે કે "બ્લડપ્રેશર વધવું ઘટવું તે નીચેની ત્રણ વસ્તુઓ ઉપર આધાર રાખે છે—

૧ હૃદયનો વેગ અને તેનું લોહી ઉપર દબાણ

૨ રક્તવાહિનીઓમાં માર્ગ જવામાં લોહીને પડતું જોર

૩ હૃદયમાંથી નીકળતો લોહીનો જથ્થો

જો હૃદય વધારે વેગથી અને વધારે બળપૂર્વક કામ કરે તો લોહીનું દબાણ વધે, તે રક્તવાહિનીઓમાં પોતાનો માર્ગ કરતા લોહીને વિશેષ જોર વાપરવું પડે તો લોહીનું દબાણ વધે છે"

ઉપચારમાં વૈદ્યોનું વાર્ષિક'ના લેખકે રક્ત નીચેના ગણાવ્યા છે "હાઈ બ્લડપ્રેશરમાં નમક ઓછું, લોહીનો નિકામ બહાર કરી લોહીનો જથ્થો ઓછો કરવો આરામ, નિવૃત્તિ, હલકો અને પચી શકે તેવો ખોરાક અને ખાસ કરીને જુલાબ વિગેરે દબાણ ઓછું કરે છે વિલાયતી ગીહાનો રેચ અને રક્તવાહિનીઓને વિસ્તૃત કરે તેવા ક્ષારો અને પોટાશ આયોડાઈડ પણ દબાણ ઓછું કરે છે ગરમ સ્નાન, ટર્કીંગ બાથ અને વીજળીની બત્તી પણ દબાણ ઓછું કરવામાં મદદ કરે છે" ઉપર બ્લડપ્રેશર વિશે લાંબો ઉતારા કર્યો છે એનું એક કારણ હમણા એ રોગ ચર્ચાનો નામાંકિત વિષય છે, એ ઉપર ઘણું છે બીજું કારણ પણ આયુર્વેદમાં એ રોગ શું કહેવાય એની ચર્ચા પણ ઘણી ચાલે છે અને વૈદ્યકલ્પતરૂના બ્લડપ્રેશર અંકમાં ભાઈ મણિશંકરે જે કલ્પના કરી છે તેને આગળ વિચાર કરવા ઇચ્છનારને કામ લાગે એ છે

આરોગ્યદર્પણનો ૧૯૮૮નો કાર્તિક અંક પણ બ્લડપ્રેશર અંક જણાય છે એમાં સંપાદકનો અગ્રલેખ બ્લડપ્રેશર વિશે છે એ ઉપર નોંધ્યું છે પછી 'વૈદ્યકલ્પતરૂ કા બ્લડપ્રેશર સંબંધી ભ્રમ' એ મથાળાથી ઝાબુઆ સ્ટેટના રાજવૈદ્ય ભિષડમણિ પં જ્ઞાનપ્રકાશ શર્માનો લેખ છે જેમાં લેખકે વૈદ્યકલ્પતરૂના બ્લડપ્રેશર અંકમાં બ્લડપ્રેશર એટલે વાતરક્ત એવું જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેનું વિસ્તારથી ખંડન કર્યું છે એ પ્રતિપાદન તો યથાર્થ નથી જ પણ તેની પદ્ધતિ અશાસ્ત્રીય છે એવો મારો મત આયુર્વેદ વિજ્ઞાનના કાર્તિક અંકમાં મેં દર્શાવ્યો છે હવે આ લેખકે વધારે વિગતવાર ખંડન કર્યું છે અને જેને એ આખુય જોવું હોય તેણે તો મૂળ લેખ જ જોવો

પણ વૈદ્યકલ્પતરૂ વાળા લેખની કેટલીક દલીલો કેવી ભ્રમપૂર્ણ હતી તે પ જ્ઞાનપ્રકાશ શર્માએ આપેલા એક બે દાખલાઓ બહુ મશોર રીતે દર્શાવે છે –

"લેખક (વૈદ્યકલ્પતરૂના) આગળ ચાલતા વાતરક્તના બે પ્રકાર અથવા સુશ્રુત અનુસાર બે અવસ્થાઓ તરફ આવે છે **त्वङ्मासाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रितम्** વૈદ્યકલ્પતરૂના લેખકે 'સમજુતી'મા આ શ્લોકનુ રહસ્ય નીચે પ્રમાણે સમજાવેલ છે હાથપગની નાનીધમનીઓ જે માસ અને ત્વચામા ફેલાયેલી છે તેમા થયેલો રોગ ઉત્તાન કહેવાય છે અને અદરના ભાગમા હૃદય વૃક્ક, મસ્તિષ્ક, યકૃત, પ્લીહા આદિ ગભીર અવયવોમા થયેલો રોગ તે ગભીર (આરોગ્ય દર્પણમા આપેલી ટિપ્પણી) એ વચનનો સીધો અર્થ તો એટલો જ છે કે ત્વચા તથા માસ સુધી પોચેલો રોગ તે ઉત્તાન અને અદર પ્હોચેલો રોગ તે ગભીર હવે લેખક મહોદય સમજુતીમા હૃદય, વૃક્ક, મગજ વગેરે ક્યાથી લઈ આવ્યા? મૂળ પાઠમા તો એનુ નામનિશાન નથી દેખાતુ કદાચ **अन्तराश्रित** શબ્દનો આવો અર્થ કર્યો હોય તો જો તેઓ જરા વિચાર કરી જોત તો તરત સમજાત કે ઉપરના *अन्तराश्रित* શબ્દનુ તાત્પર્ય અવયવો નથી પણ તેનો સીધો સબધ ધાતુઓ સાથે છે મતલબ કે મેદ, અસ્થિ, મજ્જામા અસર થતા એ રોગ ગભીર કહેવાય છે આવુ ગ્રથકારનુ વક્તવ્ય છે"

પ જ્ઞાનપ્રકાશ શર્માએ વૈદ્યકલ્પતરૂવાળા લેખકે ઉપર પ્રમાણે કરેલા વિચિત્ર અર્થ માટે તથા બીજી ભ્રમપૂર્ણ સમજુતી માટે લેખકની ખૂબ મશ્કરી કરી છે મને મશ્કરી નથી સૂઝતી પણ દિલગીરી થાય છે અને તે આયુર્વેદ અને પાશ્ચાત્ય ઉભય વૈદ્યકની કેળવણીનુ આ પરિણામ જોઈને વૈદ્યક પતરૂવાળા લેખકે આયુર્વેદના ગ્રથના વચનોનો અર્થ એ ગ્રથોની પરિભાષાને કે સમગ્ર આયુર્વેદિક સાહિત્યના સમન્વયને ધ્યાનમા રાખીને નથી કર્યો પણ આયુર્વેદના શબ્દોનો અગ્રેજી પરિભાષાના એ શબ્દો હોય તો જે અર્થ થાય તે અર્થ કર્યો છે મતલબ કે ઉત્તાન અને ગભીર શબ્દ 'મેડીસીન'ના ગ્રથના ભાષાન્તરમા હોત તો એ શબ્દોનો જે અર્થ થાત તે અર્થ કર્યો છે અને એ એનુ અવલોકન કરતા લેખકની દૃષ્ટિ ખોટી છે એમ કહેલુ તેનો આ દાખલો છે

પ જ્ઞાનપ્રકાશ શર્માની વધારે ટીકા ઉતારવાની જરુર નથી તેઓ છેવટ કહે છે કે લેખકે "સ્થળે સ્થળે મૂળપાઠ અને તેના અર્થની ભારે ખેચ તાણ કરી છે જો એક એક શ્લોકનો વિચાર કરવામા આવે તો આખુ પુસ્તક થાય" "વળી બ્લડપ્રેશરને પરાણે વાતરક્તને ગળે બાધ્યા વગર ચાલે નહિ એવી તે લેખકને શી મુશ્કેલી આવી પડી હતી?"

આરોગ્યદર્પણના તત્રીએ પોતા તરફથી પણ આ ટીકામા થોડો ઉમેરો ટિપ્પણી દ્વારા કર્યો છે આરોગ્યદર્પણનો ૧૯૦૭નો ડિસેમ્બર અક–આ

અંકમાં ઉપરના શ્રી ૫. જ્ઞાનપ્રકાશના લેખનો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન વૈદ્યક પત્રના ઍડપ્રેશર અંકમાં ઍડમિરાર અને વાતરક્તની એ તા કહેનાર શ્રી મણિશંકર પોપટલાલ ભટ્ટે કર્યો છે એ જવાબથી કશો વધારે પ્રકાશ પડતો નથી

વૈદ્યક પતરના ૧૯૩૮ના જાન્યુઆરી–ફેબ્રુઆરી અંકો—વૈદ્યક પત્ર જાનેવારી અંકમાં સ્વ વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણીની છબી રેખા એ માસિકના તંત્રી ભાઈશ્રી રવિશંકર જ ત્રિવેદીએ દોરી છે અને ભાઈશ્રી બાપાલાલ ગ વૈદ્યે પોતાના ગુરુના સ્મરણો લખ્યા છે આ ભક્તિયુક્ત સ્મરણોમાંથી સ્વ સુ ભાઈના ઉદાત્ત સ્વભાવના બે દાખલા નીચે ઉતાર્યો છે ભાઈ બાપાલાલ લખે છે કે—

"ઝાડેશ્વર દવાખાનામાં એક હરિજન દરદી દવા લેવા આવેલો તે વખતે હું નવો જ વિદ્યાર્થી હતો એ દરદીને ઉદર જેવું હતું અમૃતલાલ ભાઈએ આરોગ્યવર્ધની આપી અને દૂધ પર રહેવા સૂચના આપી "બાપુ દૂધ પર શે રહેવાય? દૂધના પૈસા મમ ગરીબ પાસે ક્યાંથી કાઢવા?" હરિજને આર્તનાદ કર્યો અને તુરત જ પોતાના ગજવામાંથી બે રૂપીઆ ખણખણતા બારીમાંથી ફેંકાતા મેં જોયા અને આ બે રૂપીઆ ફેંકનાર વૈદ્ય મહીને ત્રીસ રૂપીઆ માંડ કમાતો હતો"

બીજો દાખલો —

'લીંબડીમાં એક ગરીબ દરદીને મુઠી ભરીને સુવર્ણ વસંતમાલતિ આપવાનો મ્હને હુકમ થયો હું થોડીવાર ચોંક્યો અને વિમાસણમાં પડ્યો ઝાડેશ્વરથી લીંબડી આવ્યે માંડ ત્રણ ચાર મહિના થયા હશે દવાઓનો સંગ્રહ પૂરો હતો નહિ વસંતમાલતિ થોડી જ સ્ટોકમાં હતી દવાખાનાની દવાઓનું ખર્ચ વૈદ્યને શિરે હતું તેમની આર્થિક સ્થિતિથી હવે હું સારી રીતે વાકેફગાર હતો આથી મેં આંખ આડા કાન કર્યા, થોડીવારે તે પોતે ઉઠ્યા બાટલીમાં જેટલી સુ વસંતમાલતિ હતી તેટલી હાથમાં લઈ પડીકું વાળી દરદીને આપી દીધું હું ટગર ટગર જોતો રહ્યો"

'આવા તો કેટલાક સ્મરણો આલેખી શકું એમ છું" એમ ભાઈ બાપાલાલ કહે છે સાચી વાત છે એ પાવન સ્મરણોની પ્રસિદ્ધિ ઈષ્ટ જ છે

વૈદ્યકપતરના ફેબ્રુઆરી અંકમાં 'બ્લડપ્રેશર ચર્ચા અને ખુલાસો' મથાળાથી શ્રી મણિશંકર પોપટલાલ ભટ્ટે એક ટુંકો લેખ લખ્યો છે એ લેખમાં બ્લડપ્રેશર સંબંધમાં સ્વ સુ અમૃતલાલભાઈનો હવાલો આપતા જે લખ્યું છે તેનો સાર એ છે કે ૧૯૨૫–૨૬માં પાટણના આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયમાં રા મણિશંકર ભણતા ત્યારે સુ અમૃતલાલભાઈ આચાર્ય હતા

અને વાતરક્ત એટલે શું તેની ચર્ચા ચાલતી તેમાં 'લેપ્રસી' અને 'ગાઉટ' એ મતો પ્રચલિત હતા "બહુ વાદ પછી પટ્ટણીજીએ જણાવેલું કે વાઝોમોટર ડીઝોર્ડર્સ જેવું મારું માનવું છે"

ખરી વાત છે કે અમે નાના હતા ત્યારે જામનગરના અગ્રણી વૈદ્યો લેપ્રસીના દરદને વાતરક્ત કહેતા પછી પ્રાચીન આયુર્વેદિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ વધ્યો અને એ સાથે જ અર્વાચીન ગ્રંથોમાં કહેલા લેપ્રસી અને ગાઉટના લક્ષણોનો પણ પરિચય થયો પછી મહાકુષ્ઠ તે લેપ્રસી અને ગાઉટ તે વાતરક્ત એવી માન્યતા પ્રચારમાં આવી હવે સ્વ. અમૃતલાલભાઈના મનમાં વાતરક્તના ગ્રંથોક્ત બધા લક્ષણો ગાઉટને મળતા છે એવી ખાત્રી નહોતી થઈ અને તેથી એમણે 'વાઝોમોટર ડીઝઓર્ડર્સ' કહ્યું હોય એ સંભવિત છે હું એ વર્ષોમાં પાટણ જતો અને સ્વ. સ્વ. ભાઈ સાથે આ મમ વય વિષયક ચર્ચાઓ થતી અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન સાથે તુલના થતાં જે નવા નવા તર્કો એમના મનમાં ઉઠતા તે સાંભળવાના મને ઘણા પ્રસંગો મળ્યા હતા કેટલીક બાબતમાં અમે એકમત નહોતા થઈ શકતા એ હું કબુલ કરું છું પણ તેઓએ વાતરક્ત વિષે અમુક દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો એવો અર્થ ઉપરની વાતમાંથી નથી નીકળતો આગળ ચાલતાં શ્રી મણિશંકર જ કહે છે—

"ફેબ્રુઆરી (૧૯૩૭)ના મધ્યમાં માંદગી ચિકિત્સાના કાર્યમાં સેવા રૂપ થવા લીંબડી જવાનું થયું ત્યારે કાચું લખાણ (બ્લડપ્રેશર અંગેનું) પટ્ટણીજીને બતાવ્યું હતું તેમણે તે પૂરું વાંચ્યું વાતરક્ત એ લેપ્રસી કે ગાઉટ એ બે મુદ્દામાં તમારો ત્રીજો મુદ્દો ઉમેરાય છે"

ઉપરના વાક્યમાં સ્વ. સ્વ. ભાઈની મનોવૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે અને વૈદકના વ્યવહારમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવાળા હોવા છતાં 'થીઅરેટીકલ' તાત્વિક ચર્ચાની બાબતમાં આવી સંદિગ્ધવૃત્તિ એમની હતી એ પણ હું સ્વીકારૂં છું

પણ એમણે જે જવાબ શ્રી મણિશંકરનું નવું લખાણ વાંચીને આપ્યો તેમાં મારા વક્તવ્યનું રહસ્ય રહેલું છે એમણે કહ્યું છે કે લેપ્રસી અને ગાઉટ બે છે તેમાં આ ત્રીજું ઉમેરાય છે વાત સાચી છે પણ આ રીતે એક કરતા વધારે વિકલ્પ થવાનું કારણ શું? અતિસાર એટલે 'ડાયેરીઆ' એમાં કેમ શંકા નથી પડતી? વિકલ્પો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ છે કે આયુર્વેદનું વર્ગીકરણ અને નામકરણ એલોપથીના વર્ગીકરણ અને નામકરણથી તદ્દન જુદા સિદ્ધાંતને અનુસરીને થયેલું છે પરિણામે આયુર્વેદના વાતરક્ત જેવા એક રોગમાં એલોપથીમાં જુદા ગણવામાં આવેલા બે ચાર રોગોનો સમાવેશ થયો હોય અને તેથી ઉલટું એલોપથીના એક રોગમાં આયુર્વેદોક્ત બેચાર રોગોનો સમાવેશ થયો હોય એ અસંભવિત નથી

પ્રસ્તુત દાખલામા જુઓ વાત ક્ત માટે ત્રણ અથવા ચાર એલોપથિક નામો સૂચવાયા છે અને બ્લડપ્રેશર માટે વાતરક્તની સૂચના શ્રી મશ્રિશંકર કરે છે જ્યારે આરોગ્ય પ્ર૦ના નવેમ્બર અંકમા શ્રી ગોપીનાથગુપ્તે વાતરક્ત શિરશૂલના લક્ષણો હાઈબ્લડપ્રેશરના ઘણા લક્ષણો સાથે મળે છે એમ કહ્યુ છે બ્લડપ્રેશરની અમુક અવસ્થામા ઘેલછા થાય છે તથા પક્ષઘાત થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે એટલે એ બે રોગો માથે પણ એકતા સાધી શકાય

ઉપરના કારણથી શ્રી ગોપીનાથ ગુપ્ત જે કહે છે કે "આયુર્વેદિક દૃષ્ટિમા બ્લડપ્રેશર કોઈ એક રોગ નથી પણ અનેક રોગોમા થતી અમુક સ્થિતિ છે" એ સાથે હુ મળતો છુ

છેવટે આ ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતા કહેવુ જોઈએ કે મારો મત બન્ને વૈદ્યકની તુલના કરવાની વિરુદ્ધ નથી તેનજ અવ્યવસ્થા મને ઇષ્ટ નથી પણ પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય વર્ગીકરણનો તાત્ત્વિક ભેદ ધ્યાનમા રાખીને તુલના કરવી અને નિદાનમા જે વસ્તુ તરત જોઈ અને સમજી શકાય એવી છે તે લક્ષણોની તુલનાને[1] માર્ગે સત્યની વધારે નજીક જઈ શકાશે એવો મારો ઘણા વખતથી મત છે અન્યોન્ય પ્રાયોવાદનો આશ્રય લઈને જેના લક્ષણો, કારણો ચિકિત્સા વગેરે મોટે ભાગે મળતા આવતા હોય તેને એક માનવામા વાધો નથી

પદ્મા ?

(લેખ –વૈદ્ય શિવશંકર ના શુક્લ)

ભાંગીના ઘણા નામોમાનુ એક પદ્મા છે જ્યા સુધી આ ઝાડવુ નહોતુ જોયુ ત્યા સુધી તો એ વસ્તુ માની લીધી હતી પણ સહ્યાદ્રિમા મારા પરિભ્રમણ દરમિયાન વર્ષા ઋતુમા ભારંગીના જંગલી ઝાડવા અનેક ડુંગરોમા જોયા તેના ફૂલ તો પદ્મને કોઈપણ રીતે મળતા નથી એટલુ જ નહિ પણ તેનુ એક પણ અંગ પદ્મની સાથે સરખાવી શકાય એમ નથી ફૂલ ખૂબ નાના એક દાંડી ઉપર ઝુમખામા આવેલા હોય છે તેનો રંગ વાદળી હોય છે અને ડૉ. મ્હસકરે તેને નાગકુસુમાન્વિત કહી છે એ વર્ણન બરાબર છે

તો પદ્મા નામ ભારંગીનુ બીજા કયા કારણે પડયુ હશે? અથવા તો તે બીજી કોઈ વનસ્પતિનુ નામ તો નહિ હોય? વિદ્વાનો પ્રકાશ નાખશે કે?

---

૧ વાતરક્તને સુશ્રુત કુષ્ઠ જેવુ એટલે ચામડી ઉપર જેનુ ચિહ્ન દેખાય તેવુ ગણે છે (એ મળતાપણાથી જ લેપ્રસી જેવો ચામડીનો રોગ તે વાતરક્ત એવી માન્યતા પ્રચારમા આવેલી) અને હાઈબ્લડપ્રેશરનુ તો ઘણીવાર એ માપવાના યંત્રથી જોતામા ન આવે તો કશુ ચિન્હ જ નથી આવુ એવી તદ્દન ન્હાની લાગતી વાત પણ શાસ્ત્રીય પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા ઇચ્છનારે વિચારવી જોઈએ

આયુર્વેદીય ઔષધિસંશોધનની વ્યાપ્તિ અને દિશા

(લે૦ વૈદ્ય ચૈતન્ય દેશાઈ, ભાઈંદર)

(ગતાંક પૃષ્ઠ ૮૮ થી ચાલુ)

રસભસ્મ કલ્પો કેટલીક રીતના એલોપેથીના, તત્સમ ધાતવ કલ્પો સાથે મળતા છે પણ દ્રવ્યની શુદ્ધિ, ભાવનાદિક સંસ્કાર અને વનસ્પતિની સાથે મેળવી બાળી કરેલા લવણો કે જેને ભસ્મો નામ આપવામાં આવે છે, તેઓની પ્રક્રિયા એલોપેથીક લવણોથી ઘણી ખટપટવાળી છે, તેવી જ રીતે તેથી વિલક્ષણ અને ઉત્તમ કાર્ય કરવાવાળા છે જેમ કે આયુર્વેદોક્ત શુદ્ધ ગંધક, અને ગંધક રસાયન, વળી તાંબાનો અને રૂપાનો ઓક્સાઈડ એક જ ધાતુમાં રહેલ જુદા જુદા ગુણોમાંથી દરેકનો એની બનાવટમાં ઉત્કર્ષ વિશેષ વનસ્પતિની ભાવના આપી સિદ્ધ કરવાથી થાય છે, જેમકે 'લોહસર્વસ્વ' ગ્રંથમાં લોહની ભસ્મના એવા અનેક પ્રકારો બતાવ્યા છે આથી ય વધારે ચમત્કૃતિજનક આયુર્વેદીય લવણકલ્પો તે છે કે જેઓને અત્યંત સૂક્ષ્મસ્વરૂપ આપી દેવાથી તેઓ કલ્પનાતીત કાર્ય કરે છે, એમ કહી શકાય જેમ કે અનેક પુટી અભ્રક અને કુપીસ્થ રસાયનો સ્વર્ણબંગ અને ચંદ્રોદય **આવી વિલક્ષણ અમરકારક અને કલાપૂર્ણ બનાવટો આગળ એલોપેથીની બનાવટો સ્થૂલ અને જંગલી જેવી લાગે છે** એલોપથીની બનાવટો દ્રવ્યવિજ્ઞાન અને માસ પ્રોડકશનની જરૂરિયાત એ બેયના આધારે ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી યાંત્રિક તંત્ર અને ગણિતીય પ્રમાણબદ્ધતા છે પણ અગણિત સારાઈ નથી નિર્ણય તત્ત્વ છે પણ વિલક્ષણતા નથી, શાસ્ત્રીયતા છે પણ કલાત્મકતા નથી આયુર્વેદના કલ્પોમાં કલાત્મકતા છે, તેવી તેઓ બુદ્ધિની કક્ષાની બહાર જાય છે તેઓ ગણિતને, યંત્રોને અને વિરોધક બુદ્ધિને ચકડોળે ચઢાવે તેવા નિગૂઢ રહસ્યપૂર્ણ છે છતાં તેઓને માટે નિયમ અને શાસ્ત્ર પણ છે તેઓની પ્રક્રિયારીતિ અને ગુણકર્મ એનું અદ્યતન પદ્ધતિવડે આપણે વિસ્તૃત વિવેચન કરી શાસ્ત્રીય સાહિત્ય રચી શકીએ તો આયુર્વેદને ફાયદો થાય અને તેજ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ આપણને ઇન્જેકશનાદિ નવા સૂક્ષ્મ ઉપાયોના ગુણકર્મ જાણવા માટે શક્ત બનાવશે

ઇન્જેકશન જેવા કલ્પોની કોટીમાં આવી શકે તેવા બે કલ્પો આયુર્વેદ પાસે હતા, જે આજે નષ્ટપ્રાય થયા છે **નસ્ય** અને **ધૂમ્રપાન** આ તે બે કલ્પો આ ઉપચારોનો શરીરમાં કેવી રીતે પરિણામ થાય છે તે શોધી કહાડવું જોઈએ નસ્યનો પરિણામ મુખ્યત મજ્જાતંતુઓ ઉપર થાય છે, ત્યારે ધૂમ્રપાનનો

પરિણામ સીધો લોહી ઉપર થાય છે, કેમકે દવાનો સૂક્ષ્મભાગ ધૂમ્રરૂપે શ્વાસમાર્ગ વાટે ફેફસામાંથી લોહીમાં ભળી છે ઉપચારોની આ શાખા ઓનો ફરીથી પ્રચાર કરવો જોઇએ તેમજ વમન-વિરેચનાનુવાસનાદિ પંચકર્મો પયોગી કલ્પો બાબતનું સાહિત્ય લખવું જોઇએ, અર્થાત્ તે પહેલા તેવા કલ્પોનો ઉપયોગ જારી કરવો જોઇએ

ઇંજેક્શનકલ્પ નવો નથી, એમ હું કહું તો ઘણાયને તે દુરભિમાન યુક્ત કે અતિશયોક્તિ જેવું લાગશે જૂના કાળથી કેટલાક વૈદ્યો વનસ્પતિના રસનો એક વિશિષ્ટ કલ્પ બનાવી સોઈવાળી નલિકાવડે લોહીમાં દાખલ કરતા, એવી ચોક્કસ માહિતી મને મળી છે આ પ્રક્રિયાની રીતિ અને ઇતિહાસ એઓની શોધ હું કરવા માગું છું આ કલ્પ તેવા વૈદ્યો ગુપ્ત રાખવા માગે છે ખરા અને આવી ગોપન બુદ્ધિથી આપણા ઘણા શાસ્ત્રો મૃતવત્ થઈ ગયા છે ઇંજેકશનનો આયુર્વેદ પ્રસિદ્ધ બીજો પ્રકાર આ છે કે માથા ઉપર છેદ કરીને લોહીમાં દવા ચોળીને મગળવી આ લખવા ઉપરથી કોઈ એવો અર્થ લેવાનો કુપ્રયત્ન ન કરે કે ઇંજેકશનને હું ઉતારી પાડું છું, આયુર્વેદમાં બધું જ છે, એમ કદાગ્રહ ધરાવું છું ?

સીરમથીરપી કલ્પ પ્રાકૃતિક વિષપ્રતિકારક દ્રવ્યો (antibodies) ઉત્પન્ન કરી રોગઘ્ન થાય છે અને તેઓનો મોટો આધાર ક્રિમીશાસ્ત્ર ઉપર છે દરેક રોગ ક્રિમિજન્ય છે એમ કેટલાક પાશ્ચિમાત્ય શોધકોનો દાવો છે પણ આ બાબતમાં એવું કહેવામાં વધારે પડતું નહિ થશે કે વિશિષ્ટ વિકૃત શારીરિક અવસ્થા કૃમિઓને આમંત્રણ આપે છે અને વિશિષ્ટ રોગ વિશિષ્ટ કૃમિને આભારી હોય છે સીરમકલ્પો અને ઇંજેકશન કલ્પો જૂના કલ્પોથી સાફ જૂદા પડે છે, તેથી તેઓના ગુણકર્મ શોધી કહાડવાનું બહુ કઠણ છે, એમ માનવાની જરૂર નથી દ્રવ્ય મોઢેથી લેવાથી જે પરિણામ બતાવે છે તેવી જ જાતનો પ્રભાવ અને કાર્ય ઘણે ભાગે ઇંજેક્ટેડ દ્રવ્ય કરશે સીરમથીરપી અને અને ક્રિમિશાસ્ત્ર ઍલોપેથીમાંથી લઈ સંસ્કારિત કરી આયુર્વેદમાં દાખલ કરવા જોઇએ

ક્રિમિઓ ઘણાખરા રોગોમાં પ્રવર્તક કારણ હોય છે એમ અદ્યતન શાસ્ત્રશોધથી કબૂલ કરવું પડે છે રોગોને કારણ એવા ક્રિમિ આ રોગોનું નિમિત્ત કારણ, ત્રિદોષ આ ઉપાદાન કારણ અને આહારવિહાર-કાલ આ નથી એટલે સાધન કારણ એમ કહી શકાય આમ કૃમિ ઉપરાંત ચામડીના લોહીના રોગ ઉત્પન્ન કરનાર કૃમિ આયુર્વેદમાં વર્ણાયા છે વળી વિશિષ્ટ આહારથી મૂળ આમાશયમાં ઉત્પન્ન થઈ આખા શરીરમાં પ્રસરતા આંત્રક્રિમીનું વર્ણન આયુર્વેદમાં છે અને તેથી થતા રોગોમાં જ્વર, પીનસ, સળેખમ આદિ

રોગ કહ્યા છે (चरक वि स्था अ ९- ४) આ ક્રિમિ આખા શરીરમા ફરે છે આ વાત વાગ્ભટમા કહી છે (वृद्धा सपंति सर्वश ।) કફજ કૃમિ ઉપર શિરો વિરેચન, વમન અને સંશમન ચિકિત્સા કહી છે, તે જોતા આમજ અને રક્તજ કૃમિ ઉપરાન્ત ઈતર કૃમિ કફજ કૃમિના વર્ગમા નાખવા જોઈએ એમ મને લાગે છે આ ત્રણેય વર્ગના કૃમિની ચિકિત્સાનું સૂત્ર દર્શાવતા આયુર્વેદ કહે છે —

पुरीषजेषु सुतरा दद्याद्बस्ति विरेचन ।
शिरोविरेक वमन शमन कफजन्मसु ॥३२॥
रक्तजाना प्रतीकार कुर्यात्कुष्ठचिकित्सितात् । (अ हृ चि २०)

કફ એટલે સીરમ સામાન્ય ધાતુ આ કૃમિનો આધાર છે આજના કૉલેરા, ટાઈફાઈડ, ન્યૂમોનિઆ, ટીટેનસ વિગેરે ઘણા ખરા કૃમિ આયુર્વેદ દષ્ટયા કફજ યુ માનવા માટે તર્ક થઈ શકે કૃમિજ ય રોગો સાસર્ગિક હોય છે અને ઘણાખરા રોગો સાસર્ગિક છે એવી કલ્પના આયુર્વેદને હતી —

स्पर्शैकाहारशय्यादि सेवना प्रायशो गदा ।४१।
सर्वे सचारिणो नेत्र त्वग्विकारा विशेषत । (अ हृ नि १४)

આયુર્વેદની કફજન્ય કૃમિની કલ્પના અને સર્વ રોગો સાસર્ગિક છે' આ કલ્પના આ બ નેનો સમન્વય કરતા રોગ કારણ તરીકે કૃમિનુ મહત્ત્વ આયુર્વેદને ઘણી સારી રીતે સમજાયું હતું અને તેઓના જનક આહાર અને ચિકિત્સાના સિદ્ધાતો આયુર્વેદે ખોળી કાઢયા હતા આ વાત અભિમાનાસ્પદ છે આ પદ્ધતિથી જ નવુ ક્રિમિશાસ્ત્ર આયુર્વેદમા દાખલ કરી શકાય

આ વિભાગમા મુખ્ય વિષય સાથે "ઔષધિ કલ્પ પ્રક્રિયામા કારખાનાઓનુ સ્થાન" અને "નવા કલ્પો" આ બે ગૌણ આનુષાગિક વિષયોની ચર્ચા કરી

ઉપર ફાર્મસીઓ બાબતની ચર્ચા કરી તેમા કોઇ ઉપર ટીકા કરવાની દૃષ્ટિ કે હેતુ નથી માત્ર વસ્તુસ્થિતિ બતાવી છે વેપારમા કેટલીક બાબત અપરિહાર્ય હોય છે વળી વૈદ્યોમા અશિક્ષિતોની બહુ સખ્યા, ગ્રાહકોમા અણસમજૂ કગાલો આપણી ઘરવૈદ્યકની ટેવ અને દવા બાબત વૈદ્યસભા કે સરકાર વડે થવા જેવા નિયત્રણનો અભાવ આ કારણોથી કાચી તથા પાકી દવાના વેપારથી આયુર્વેદનો ફાયદો કે ઉન્નતિ થવામા મદદ થઈ નથી પરિસ્થિતિ બદલાતા આગળ ઉપર તેમ થશે એમ માનવા માટે કારણો છે, એવી આશાઓ રાખવી સારી

નાગપુરનુ અ ભા વૈદ્યસમ્મેલન

નાગપુરના ૨૭ મા અખિલ ભારતીય વૈદ્યસમ્મેલનની સ્વાગત સમિતિના વ્યવસ્થામંત્રી પં કાલીચરણ દુબે વૈદ્યશાસ્ત્રી લખી જણાવે છે કે —

નાગપુરના ૨૭ મા અ ભા વૈદ્યસમ્મેલનની સ્વાગત સમિતિએ સભાપતિ દેશભક્ત ગોવિંદદાસજી મલપાની આફ્રીકાથી આવી ગયા પછી, ઈસ્ટરના તહેવારોમા એપ્રીલમા સમ્મેલન ભરવાનુ નક્કી કર્યુ છે માટે આયુર્વેદિક વિદ્યાલયોના અધ્યાપકોને તથા આયુર્વેદિક ઔષધશાળાઓના સંચાલકોને વિનતિ કે તેઓએ અહીંની ઓફીસ પાસેથી નિયમાવલિ મગાવી લેવી અને આયુર્વેદિક અધ્યાપકોના તથા આયુર્વેદિક ફાર્માસીના સમ્મેલનોમા ભાગ લઈને આયુર્વેદના પ્રચારની વૃદ્ધિમા પોતાથી બનતી મદદ કરવી

નિબંધ લેખકોને વિનતિ છે કે તેઓએ ૧૫ મી માર્ચ ૧૯૩૮ પહેલા પોચી જાય એ રીતે પોતાના નિબંધો મોકલવા સ્વાગત સમિતિએ ૬ ૫ ઉપર ઉત્તમોત્તમ નિબંધને સુવર્ણ ચંદ્રક આપવાનુ નક્કી કર્યુ છે

ઉપરની મતલબના અંગ્રેજી પત્ર સાથે આયુર્વેદ પ્રદર્શનીની નિયમાવલિની એક નકલ પણ મળી છે પણ એમા ખાસ વિશેષ ન હોવાથી એ છાપવાની જરૂર નથી જેને જરૂર હોય તેણે વૈદ્યસમ્મેલન ઓફીસ નાગપુર લખીને નકલ મગાવી લેવી

પ્રદર્શન સમિતિના અધિકારીઓ

અધ્યક્ષ—વૈદ્યરાજ ગંગાધર વિષ્ણુશાસ્ત્રી પુરાણિક-શ્રી ધૂતપાપેશ્વર આર્યૌષધિ કારખાના, પનવેલ

સ્થાનીયમંડળ—વૈદ્યરાજ ચતુર્ભુજદાન સ્વજીમાલવિયા,
કવિરાજ લક્ષ્મીકાંત દામોદર પુરાણિક
પં કાલીચરણ દુબે વૈદ્યશાસ્ત્રી
વૈદ્યરાજ જગન્નાથરાવ માને
વૈદ્ય દિગમ્બરદાન ગોવર્ધનદાસ ગુજરાતી

તા ક પાછળથી મંત્રીશ્રી દુબેજી તરફથી ખબર મળ્યા છે કે વૈદ્યસમ્મેલનની તારીખોનો છેલ્લો નિર્ણય એપ્રીલની તા ૧૫ થી ૧૮ સુધીમા સમ્મેલન ભરવાનો થયો છે

વળી વૈદ્યસમ્મેલનના વિભાગીય પ્રમુખોનો પણ નિશ્ચય થઇ ગયો છે, અધ્યાપક પરિષદના પ્રમુખ કવિરાજ મ મ ગણનાથસેન સરસ્વતી અને ફાર્માસીસ્ટ પરિષદના પ્રમુખ શ્રી જુગતરામ શંકરપ્રસાદ વૈદ્ય નક્કી થયા છે

સ્વ અમૃતલાલ પ્રા પટ્ટણીનુ સ્મારક

સ્વ અમૃતલાલ પ્રા પટ્ટણીના વિશાળ શિષ્યવૃંદને મળવાના ઉદ્દેશથી આ અપીલ હુ બહાર મૂકુ છુ સ્વર્ગસ્થનુ ઉચિત સ્મારક થાય તો ગૂજરાતની તેમા શોભા છે આ સ્મારક કયી જાતનુ હોવુ જોઈએ, તે માટે શુ પગલા લેવા જોઈએ વગેરે જે કોઈ સૂચવશે તે આભારથી સ્વીકારવામા આવશે મને પોતાને તો એમ લાગે છે કે તેમના જીવન ઉપર તેમના સમાગમમા આવેલ સૌ કોઈ લખે-એમના વિદ્યાર્થીઓ પણ લખે અને આ બધા લેખોમાથી યોગ્ય લાગે તે પ્રસિદ્ધ થાય તેમની મૃત્યુતિથિએ આ ગ્રંથનુ પ્રકાશન થાય અને બધા શિષ્યો એક જગોએ મળીને યોગ્ય વિધિથી તે ગ્રંથ સ્વર્ગસ્થના પત્નીને અર્પણ કરીએ આ એક વસ્તુ, બીજી વસ્તુ તેમના લેખો વ્યવસ્થિત ગોઠવીને છપાવવા આ બે કામ થાય તો આપણે કઈ કર્યું એમ મને પોતાને તો લાગે જ

આને માટે ફંડ ભેગુ થવુ જોઈએ જેને જે ફંડ ભરવુ હોય તે મને અથવા આયુર્વેદ-વિજ્ઞાનના તંત્રી શ્રી હરગાશંકર કે શાસ્ત્રીને ૭૩ કામસી મયાની રોડ, મુબઈ એ સિરનામે મોકલી આપે 'આયુર્વેદ-વિજ્ઞાન'મા એ નામો પ્રસિદ્ધ કરવામા આવશે

આ સિવાય જે કઈ કરવા જેવુ લાગે તે સૌ કોઈ સૂચવે તો આભારી થઈશ મારા પોતાના ફાળા તરીકે હુ રૂા ૫૦) જાહેર કરૂ છુ

હાંસોટ } લી સેવક
જી ભરૂચ } બાપાલાલ વૈદ્ય

ઉપરના સ્મારકમા રૂા ૫૦) મારા ફાળા તરીકે

હ કે શાસ્ત્રી

સદ્ગુરુને સ્મરણાંજલિ

(લેખક વૈદ્ય શિવાનન્દ મણિશંકર યાજ્ઞિક)

ઠે મહાવીર-ફાર્મસી ગજેડા (હળવદ)

આરાએ બૃહત્ સૌરાષ્ટ્રના વૈદ્ય સમાજમા ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતા સદ્ગત પૂ ગુરુવર્યશ્રી અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણીનો દેહવિલય થતા ખરેખર આરાએ બૃહત સૌરાષ્ટ્ર વૈદ્ય સમાજ અને આયુર્વેદાનુરાગી અન્ય જન સમાજને ઘણી મોટી ખોટ પડી છે જેના નામથી બૃહત્ સૌરાષ્ટ્રીય આયુર્વેદ પરિવાર ગૌરવવત હતો જેમના જન્મથી પ્રશ્નોરાનાગર જ્ઞાતિ સૌભાગ્યવતી હતી, જેઓ આયુર્વેદ જ્ઞાન સાગરના અણમૂલા મોતી હતા જેમની ઓજસ અને બ્રહ્મવર્ચસ યુક્ત મુખમુદ્રા પ્રતિ જોનાર સ્વાભાવિક રીતે વંદના કરી

હેતો જેઓના નામસ્મરણથી પિડી વેગળા થયા છતા અમીઝરણા વહે છે જેમના ચરણ કમળે શિષ્યભાવે ચાર ચાર વર્ષની પળો આ શરીર વીતાવી છતાય તેમની સેવાની ભૂખ હજુ શમીજ ન હતી જ્ઞાન પિપાસા પણ તૃપ્ત થઇ નથી ત્યા તો અમારો આયુવેદ સસારનો ભાનુ આથમી ગયો છતા પણ અમારા પ્રાત સ્મરણીય ગુરૂશ્રીને સ્મરણાજલિ અર્પતા અમને ધ ય માનીએ છીએ

તેઓશ્રી શ્રેષ્ઠ શ્રેણીના વૈદ્યોમાના એક આ ર્શ વૈદરાજ હતા તેઓશ્રીનુ અમૃતલાલ નામ બરાબર અમૃત સમાનજ હતુ ગુરૂશ્રી નિસ્વાર્થવૃત્તિ અને ત્યાગવૃત્તિથી પોતાનુ જીવન ગાળનાર એક ઋષિમુનિ સમા આય વૈદ્ય હતા જ્ઞાનવૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ, શિષ્યપ્રેમી અને બાળપ્રેમી હતા શિષ્યોપ્રતિ પુત્રવત્ વાત્સલ્ય તેઓશ્રી અખ ડ રાખતા હતા જ્યારે તે ગુરૂશ્રીનુ સ્મરણ થાય છે ત્યારે પુત્રવત્ માનેલા અમને શિષ્યોને એમની સદૈવની ખોટ અમારા હૃદયને ડખાવી મુકે છે

ખરેખર તેઓશ્રીએ આજીવન પોતાનુ શરીર આયુવેદના ચરણેજ ધરી દીધુ હતુ અર્થાત્ આખી જીદગી કેવળ આયુર્વેદની સેવામા ત્યાગ વૃત્તિથીજ અપણ કરી હતી અહા ધ ય છે એ દૈવીગુણ વિભૂષિત એ ગુરૂશ્રીને કે જેણે આખી જીદગી પર્યંત વિદ્યાર્થીવ્રત ધારણ કરી પોતાના ઘર આગણે વિદ્યાદાનના અખડ સ વ્રત બાધ્યા હતા એ અણમૂલા વિદ્યા દાનના અખડ સદાવ્રત બાધી વિદ્યાર્થીવગને સ માગે ચડાવ્યા છે

પ્રથમ તેઓશ્રીએ ઝાડેશ્વરની ઝુ પડીમા રહીને પણ ગુજરાતની કાઇ ઓછી સેવા નથી કરી? ઝાડેશ્વર હતા ત્યારે તો તેઓશ્રીએ પોતાની ઝુપ ડીને એક આદર્શ ગુરૂકુળ સમાન બનાવી હતી ત્યા થોડા પગારમા પણ શિષ્યોને પોતાની ઝુપડીએ રાખતા ને વિદ્યાદાન દેતા હતા ત્યાર બાદ લીંબડી અને મુબઇ પણ સેવા કરી હતી પરતુ પાછળથી પાટણમા આયુ વેંદ વિદ્યામદિરની સ્થાપના થતા તે વિદ્યામદિરની વ્યાસપીઠે તેઓશ્રીની વરણી થઇ ત્યા પણ નિસ કોચપણે વિદ્યાદાન દેતા હતા ત્યા આઠેક વર્ષ રહ્યા પછી પ્રકૃતિના કારણે લીંમડીના નામદાર ઠાકોર સાહેબની આનાથી તેઓશ્રી પુન લીંબડી પોતાના મૂળ સ્થાને આ યા લીબ ડીના નામદાર ઠાકોર સાહેબની તેમના ઉપર અને તેમના કુટુબ ઉપર ઘણીજ અમી નજર છે

નામદાર ઠાકોર સાહેબ ક્ષાત્રકુળને ઉજ્જવળ રાખનાર ધર્મનિષ્ઠ અને પ્રજાપ્રેમી રાજવી છે તેઓશ્રી આર્યધર્મ અને આર્ય સસ્કૃતિના પૂજક છે એટલે તેમણે લીંમડીમા સેવાયજ્ઞ કર્યો છે (ધર્માથ આયુર્વેદિક ઔષધાલય) તે યજ્ઞમા વૈદ્યરાજ પુન મુખ્ય ચિકિત્સક તરીકે સેવા કરતા હતા

નામદાર ઠાકોર સાહેબ અને આખા રાજ્ય કુટુબના તેઓની ચિકિત્સક હતા તો પણ તેમના પવિત્ર જીવનમા અભિમાનની આભડછેટ કદી પણ જોવામા આવી નથી તેમનામા રહેલા બ્રાહ્મણત્વના અનુકરણીય આદર્શોથી તેમનો પરિચિત વર્ગ અજાણ નહિ હોય તેઓશ્રી સનાતન આર્યધર્મ અને આર્ય સસ્કૃતિને પ્રાણપ્રિય માનનારા હતા તો પણ ગાડરીયા પ્રવાહવાળી ભદ્રભદ્ર જેવી આધુનિક અધશ્રદ્ધાથી તેઓ દૂર રહેતા, તો પણ પચદેવની પૂજા, રૂદ્રાભિષેક, અને ચડીપાઠ કરતા ત્યાર પછીજ અન્ય પ્રવૃત્તિ ઉપર ચડતા તેમનુ સમુદ્રસમુ વિશાળ આશય તેમના સમીપ જીવનને દીપાવતુ અને જુદીજ ભાત પાડતુ હતુ

બિચારા ગરીબ અને અનાથ દુખી દરદીઓના દુખ જલદી કેમ ટળે એ શુભ ભાવના તેમના પ્રત્યેક રૂવાડે રૂવાડે જણાઈ આવતી અર્થાત્ सर्वेसन्तु निरामया આ પવિત્ર ભાવનાને કદીપણ વિસારી ન હતી ગરીબાઈના કે શ્રીમતાઈના અદ્ભુત ભેદ તેમના માનસપટે કદી પણ પડયાજ નથી દરદી ગરીબ હોય કે શાહુકાર હોય પણ તેમના ઉભરે તો સૌ સરખાજ હતા

તેઓશ્રી ઘણી વખત બોલી જતા કે હુ તો ગરીબોનોજ વૈદ્ય છુ મને ગરીબોનુ વૈદુ કરતા આવડે છે પૈસાદારોનુ વૈદુ કરતા નથી આવડતુ એટલે અમે (વિદ્યાર્થીઓ) પૂછતા કે ભાઈ એમ કેમ ! ઉત્તર આપતા કે જુવો પૈસાવાળાને પુરી શ્રદ્ધા ન હોય બે ચાર દિવસ ખાય ત્યા તો પાછા પૂછે કે વૈદ્યરાજ હજુ કાઈ ફેર નથી કાઇક ઉંચી દવા આપો અથવા ફેરફાર કરો આવી રીતે કર્યા કરે જ્યારે ગરીબ માણસોને જે દવા આપીએ તે ખાધા કરે અને મટે પણ ખરૂ

કોઈ વખત કોઈ દરદી દવા બદલવાનુ કહેતા તો નામદાર ઠાકોર સાહેબ (લીંબડી)નો દાખલો આપતા કે મા તો બાપુ જેવી શ્રદ્ધાવાળા દરદીઓ હોય તો મને બહુ મજા આવે જુવો બાપુને મેં કેટલાક વર્ષો થયા સચળ વિગેરે ખાવાનુ કહ્યુ છે તો બાપુ કાઈ પણ શકા વિના હજુ પણ દરરોજ જમે છે વળી કોઈ દરદી આવે અને ઉંચુ મન ભાળે તો કહેતા કે બાપુ આ ગામમા માગ જેવા ઘણા પાટીયા મારીને બેઠા છે માટે પહેલા બધે ઠેકાણે ફરી આવો જો ક્યાઈ ઠીક ન પડે તો આ ડોસો બેઠો છે તો ફરીથી આવજો

શક્તિ વિનાના કે અનાથ ગરીબ દરદીઓમા જરૂર પરત્વે ચદ્રોદય સુવર્ણ વસતમાલતી કે અભ્રક જેવી મોઘી દવાઓ જરા પણ સકોચ રાખ્યા વિના છુટથી વાપરતા તેમજ દરદ ઉપયોગી કોઈ દવા તૈયાર ન હોય તો તુરતજ નવી બનાવતા અને દરદીઓને આપતા મને બરાબર યાદ છે કે એક

નિરાધાર બાઈના એકના એક પુત્રને ક્ષય જેવું હતુ વૈદ્યરાજે તેને સોનાના પાના પોતાના ખર્ચ અપાવ્યા હતા અને વા કરતા પછી વૈદ્યરાજે તે દરદીની માતાને કહ્યુ કે બાપુ તુ એક બકરી ખરીદી લે હુ તને થશે તે પૈસા આપીશ પરતુ બાઈએ તેમ ન કર્યુ તો છેવટે વૈદ્યરાજે બકરીનુ દૂધ પણ દરરોજ આપવા માડયુ તેમજ એક ગરીબ વણીક દરદીને ઉ ર વ્યાધિ હતો તેને આરોગ્ય વધની અને દૂધનો પ્રયોગ શરૂ કરાવ્યો થોડા દિવસમા દવા ખાધા બાદ ગરીબાઈના અગે દૂધનુ ખર્ચ ભારે પડવાથી તે દરદીએ દવા બધ કરી પરતુ વૈદ્યરાજને ખબર પડતા તે દરદીના ઘેર ગયા ઘરની સ્થિતિ જોઈ આખા ઘરનો આધાર બીમાર પડેલ વ્યક્તિ ઉપરજ હતો એટલે દયા આવી ફરી દવા ચાલુ કરવાનુ કહ્યુ એટલુજ નહિ પણ પોતાના ઘરનુ દરરોજનુ પ્રત્યેક શેર દૂધ આપવા માડયુ તેમજ એક શેઠીયાને તે દરદીની પરિસ્થિતિ સમજાવીને તેના દ્વારા બીજુ ખુટતુ દૂધ અપાવવુ શરૂ કર્યુ ને નિયમિત દવા ચાલુ કરાવી બોલો આવા સખી દીલના આર્ય વૈદ્યરાજ કેટલા સાપડી શકે તેમ છે?

દરદીઓ પુરતુ જ તેમનુ આ સખી દીલ હતુ તેમ નહિ પરતુ અન્ય કોઈ મનુષ્ય વ્યાવહારિક મુઝવણમા જકડાએલો હોય તો તેને પણ અવાર નવાર એક યા બીજી રીતે યથાશક્તિ મદદ કરતા એક બે વખત તો મૈ ઘરનાથી છાની રીતે પાચ દશ રૂપિયાની નોટ કવરમા બીડીને ધારેલ વ્યક્તિના ઠેકાણા સિવાય કાઈ પણ લખ્યા વિના મારા સ્વહસ્તેથી પહોચતી કરવામા આવી છે દેવા જતી વખતે મને કહેતા કે તમારે કોઈ પાડોશીના રમતા છોકરાના હાથમા કવર દેવુ ને જલદી પહોચાડી દેવાનુ કહેવુ અહા! એ પુણ્યાત્માના સ્મરણ ચિત્રો આલેખવા બેસુ તો આવા કાગળના બે પાના સરી શકે તેમ નથી ખરેખર ગુરૂશ્રીના આ દુઃખદ સમાચાર ચતુષ્કોણ પથરાએલ તેમના શિષ્ય પરિવારને આઘાત પહોડી તેઓને નયન સાવી કર્યા છે

અમારા તેઓશ્રી ગુરૂ હતા પરતુ કદી પણ ગુરૂતાનો મલીન ડાઘ પડવા નથી દીધો જીવનના અત પર્યત વિદ્યાર્થીવત્ જીવન ગાળીને અને પોતાની જાતનેવિદ્યાર્થી માનીને રહ્યા છે પુત્રવત્ માનેલા શિષ્યો સાથે હમેશા આનદથી રહેતા સવારથી સાજ સુધી શિષ્યસમુદાયમા જ જીવનના અત સુધી ગુથાએલા રહ્યા છે એમને એકલાપણુ કદી પણ ગમતુ જ નહિ ઘણી વખત બપોરના સુતા હોય ત્યારે ઘડીભર વિદ્યાર્થીઓ નજરે ન પડે તો તુરત જ બોલી ઉઠતા કે કેમ હજુ વિદ્યાર્થીઓ નથી આવ્યા?

સવારના પાચ વાગ્યાથી અમે એમના ઘેર ભણવા જતા અને ઉઠાડતા પછી સૌને ભણાવતા ચરક તેમનો ઉપાસ્ય ગ્રથ હતો, તેના તેઓશ્રી પરમ ભક્ત હતા પાઠ આપતી વખતે એક દિવસ એક વિદ્યાર્થીએ સ્હેજ કહ્યુ કે

ભાઈ આમાથી સારામારા પ્રયોગો કે આપે અનુભવેલા જે જે પ્રયોગો આવે તેના ઉપર સાઈનિ કરાવતા જાવને ! ત્યારે વઘરાજે કહ્યુ કે આ આખા ચરકમા હુ આજથી તમને કહુ છુ કે બધુ સાઈન કરવા જેવુ છે માટે કરવી હોય તો સાઈનિ કરી લેવી તો પણ ઘણી વખતે તેમની જાતે જ તેઓશ્રી કહેતા કે આ દવા મેં એક દરદી ઉપર વાપરી જોઈ છે તેનાથી તેને સારૂ થયુ હતુ તમે વાપરી જોજો

એક દિવસ અમે પાચ વાગ્યે તેમના ઘેર ગયા પરતુ ઉજાગરાના લીધે વૈદ્યરાજને ન ઉઠાડયા પછી તેમની જાતે ઉઠ્યા ત્યારે મોડુ થઈ ગએલુ જોઇ અમને કહ્યુ કે મને કેમ ન ઉઠાડયો ? અમે તેમ ન કા ણુ જણાવ્યુ ત્યારે કહે એમા કાઇ હરકત નહિ માટે તો કોઇ ભણના હોય તો મને અર્ધી રાતે પણ ખુશીથી ઉઠાડી શકે છે ભણનારને તો ઉ ઠ ગ ો કરીને અર્ધી રાતે પણ હુ તો ભણાવું છુ આ ઉદ્દગારો તો જીવ ના ના અત સુધી કાઢયા છે

સવાર બપોરે ભણીને અમારે સૌને તેમના સાથે જ ચા પીવાનો હોય કોઈ ચા ન પીવે તો સુઠ-તજ વિગેરે વસ્તુઓનો ઉકાળો પણ થતો વિનોદમા ચાને તેઓશ્રી "કળતગીયુ વશીકરણ" કહેતા, એક વખત બપોરના અમારે દવાખાને દવાઓ જલદી તયાર કરી દેવાની હતી તેથી સૌ દવાખાને રોકાયા હતા ચાનો વખત થયો એટલે તુરતજ માણસને તેડવા મોકલ્યો માણુસ કહે કે મોટાભાઈ ચા પીવા બોલાવે છે, પરતુ દવાનુ કામ જલદી પતાવી લેવાનુ હતુ તેથી અમે કોઈ ન ગયા એટલે થોડી રાહ જોઈ બીજી વખત છોકરાને મોકલ્યો તો પણ અમે કહેવરાવ્યુ કે હવે થોડુ એક કામ બાકી છે તે પતાવીને આવીએ છીએ પછી છોકરાએ કહ્યુ કે થોડુ કામ પુરૂ કરીને હમણા આવશે આ સાભળી વૈદ્યરાજ રડી પડયા ને ત્રીજી વખત પાછો છોકરાને બોલાવવા મોકલ્યો એટલે અમે સૌ છેવટે કામ બાકી રાખીને પણ ગયા ત્યારે તેઓશ્રીએ ચા પીધો ને સૌ વિદ્યાર્થીઓએ પણ પીધો ચા પીતા પીતા પણ કાઇક ને કાઈક અનુભવની કે અલકમલકની જાણવા જેવી પ્રીતિજનક વાતો કરતા હતા

ભણાવતા ભણાવતા પણ પ્રસગોપાત્ત કાઈ સાભરી આવતુ ત્યારે નયન ભીના થઇ જતા તેમનુ નિમળ હૃદય એજ તેનુ કારણુ હતુ

અમદાવાદ પ્રાતીય સમેલનના તેઓશ્રી સભાપતિ હતા તે સમયે તેમને શિષ્યોએ માનપત્ર આપ્યુ હતુ તે વખતે ઉપસહારમા બોલતા બોલતા એકદમ તેઓશ્રી ગળગળા થઈ ગયા હતા તે વખતનુ તે દૃશ્ય તેમના સાદાન પુત્રોને પણ પિગળાવે તેવુ હતુ

બહુજ મધુર શૈલીથી શાતિપૂવક સૌને ભણાવતા ભણાવતી વખતે પણ બે પાચ બધબેસતા રમુજી ટુચકા કે એકાદ ઉદાહરણ સભળાવતા ને

ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપતા ને આનદ કરાવતા આનદ તો તેમને બહુજ પ્રિય હતો દવાખાને બેઠા હોય અને રસ્તેથી કોઈ સાધુબાવો કે નાથબાવો નિકળે તો તેને બેસારતા અને ભાવતા ભજનો કે કાદુ એભલના રાસડા ગવરાવતા ને છેવટે ગજવામાથી બે ચાર આના આપી રજા કરતા

દવાખાનામા પણ સૌ દર્દીઓને ધ્યાનપૂર્વક સભાળતા દવાખાનામા છુટા છુટા વનસ્પતિ દ્રવ્યો રાખતા ને વાપરતા તેમજ તેના ગુણદોષ સમજાવતા તે ઉપરાત ચદ્રપ્રભા, યોગરાજ, આરોગ્યવર્ધની વિગેરે આયુર્વેદિક ઉત્તમ દવાઓ પણ વાપરતા અને અમારા હાથેજ તૈયાર કરાવતા અને શીખવતા શીખવતી વખતે કોઇ વખત બોલી જતા કે "ज्योतिष गारुडा विद्या पिता पुत्र न दीयते પરતુ વૈદ્યરાજ તે કલકથી સદાય દૂર રહ્યા છે અર્થાત્ તેમણે જીદગી પર્યત કોઈ પણ વાત કે વસ્તુ વિદ્યાર્થીઓ પાસે ગુપ્ત રાખીજ નથી

સાજે ફરવા સૌને સાથે તેડી જતા તો ત્યા પણ અનુભવની વાતો કરતા રસ્તામા ચાલતા હોય તો પણ મગજમા કાઈ ને કાઈ વૈદ્યકીય વિચારનુ રટણ કર્યે જતા હોય કોઈ માણસને રસ્તામા જુવે તો કહેતા કે આને આવુ દરદ હોવુ જોઈએ આની ઉધરસ આવી જાતની છે વિગેરે

તેઓશ્રીએ આધુનિક વૈદ્ય સમાજવત્ કેવળ દ્રવ્યોપાર્જન કરવાનુજ ધ્યેય કોઇ દિવસ પણ રાખ્યુ નથી જગતના અન્ય વૈદ્ય સમાજથી તેમનુ ધ્યેય જુદુજ હતુ અને તે કેવળ નિષ્કામ ભાવે રોગપીડિત જીવતા જાગતા જનપિતૃઓની સેવા કરવી તે તેઓશ્રી ચચળ ધનની પ્રાપ્તિ મેળવવા કરતા અચળ વિદ્યાધન મેળવવાજ સદા પ્રયત્નશિલ રહેતા ઘણી વખત તેઓશ્રી કહેતા કે અર્થ પ્રાપ્તિનેજ મે લક્ષ્યબિંદુ રાખ્યુ હોત તો મારા ઘરના દરેક નળીયા હુ સોનાના કરી શકયો હોત

बालादपि सुभाषित ग्राह्य એ સૂત્ર તેમની રગેરગે તરી આવતુ કોઈ બાળક વિદ્યાર્થી કે અન્ય વૈદ્યભાઇ કાઇપણ જાણવા જેવી વાત કરે તો ધ્યાન દઇને સાભળતા અને તેને વધાવી લેતા

જ્યારે જ્યારે તેમની પાસે જોઈએ તો કાઈ ને કાઈ ચોપડી વાચતાજ હોય એવા તો વિદ્યાપ્રેમી હતા રાત્રે અગિયાર વાગ્યા સુધી લગભગ દરરોજ વાચતા પછીજ સુતા હતા વાચવા જેવુ કાઇ ન હોય તો ભાગવતના અધ્યાય વાચતા અને સૌને સભળાવતા વૈદ્યક સિવાયની બીજી મામુલીમા મામુલી ગુલબકાવલીની વાર્તા જેવી ચોપડી પણ જો હાથમા આવી જતી તો તે પણ આદ્યત સુધી વાચી જતા એટલુજ નહિ પણ કોણ કર્તા, કઈ આવૃત્તિ કયુ પ્રેસ ને શુ કિમત છે તે બધુ જોતા તે યાદ રાખતા અને વખત આવ્યે કહેતા પણ ખરા એવા તો કાર્યદક્ષ હતા એક વખતે તેમની નજરે ચડેલી ચીજ, વસ્તુ કે વ્યક્તિને તેઓ કદી પણ ભુલતા નહિ એવી તો અવલોકન શક્તિ કેળવી હતી

ગાજે દવાખાને આવે ત્યારે ગજવામા ટીકડી કે આલુ જેવુ કાઇ કાઈ ખાવાનુ ભર્યુજ હોય દવાખાને આવવાનો સમય થાય ત્યારે અગાઉથીજ ચોટાના છોકરાઓ બાપુજીની (વૈદ્યગજની) રાહ જોઇને ટોળે વળીને ઉભાજ હોય વૈદ્યરાજ આવે એટલે બાપુજી ટીકડી એમ કરતા કરતા આખી વાનરસેના વધરાજને ઘેરી લેતી પછી સૌને ટીકડી વિગેરે ખાવાનુ આપતા ને બાળસેનાને રાજી કરતા આના તો બાળ પ્રેમી હતા આ ટીકડી ક્રમ તેઓશ્રીનો દરરોજનો હતો

અહા ધન્ય છે! એ પવિત્ર આત્માને! ગુરુજી આપના સ્નેહ સ્મરણો અત્યારે નયનસ્રાવ કરાવે છે ગુરૂજી આપે તો અમૃત નામ ધારણ કરી જીદગીભર આયુર્વેદ જ્ઞાન સાગરનુ મથન કર્યું વિદ્યામૃત મેળવ્યુ, પીધુ, પાયુ ને તે વિદ્યામૃતના પિયાવા અને પરબો પણ બાધ્યા

આયુર્વેદે આજે માનવતો લાડીલો પુત્રગી ગુમાવ્યો છે લીબડીના રાજવીએ ખરૂ રાજરત્ન ગુમાવ્યુ છે વૈદ્ય સમાજે ખતીલો સ્વયસેવક ગુમાવ્યો સ્નેહી મિત્ર મડળે ભડભેરૂ ગુમાવ્યો શિષ્ય સમુદાયે સદ્ગુરૂની શીતળ વડછાયા ગુમાવી અને ઘર કુટુબીઓએ ઘર મોભ અને અધયષ્ટિકા ગુમાવી છે ગુરૂદેવ! આપનો મૃત્ત દેહ આજે મૃત છતા અમૃત જ છે અર્થાત્ અમરજ છે

આપના અગાધ જ્ઞાનસાગરમાથી અમે કદી પણ છુટી શકીએ તેમ નથી ગુરૂદેવ! સુગ્ર-સહને રહ્યા હ્યા સેવાવૃત્તિના જળબિદુઓ અમારા અત રપટે અખડ સિચજો ને અચળ પદેથી આપની અમૃતવેલીને અતરના આશીર્વાદ અર્પી અખડ અભીવૃધિ વર્ષાવજો इत्योम्

સમાલોચના

વૈદ્યોનુ વાર્ષિક—ગ્રથ પહેલો વિ સ ૧૯૮૪ તત્રી શા પ્રતાપકુમાર પોપટભાઈ વૈદ્ય, વૈદ્યભુવન, ભૂલેશ્વર, મુબઈ ન ૨ કિંમત રૂ ૩ ટપાલખર્ચ જુદુ

ગુજરાતી ભાષાના વૈદ્યક સામયિકામા એક નવા ઉત્સાહી બાળકને આવકાર આપતા આનદ થાય છે નામથી જ સૂચવાય છે તેમ આ નવુ સામયિક વાર્ષિક છે અને એ જ કારણથી એ દળદાર ગ્રથ જેવુ છે વૈદ્ય કલ્પતરૂ દર માસે પાચ ફોર્મ અને આયુર્વેદ વિજ્ઞાન ચાર ફોર્મ એટલે વર્ષે ૪૮૦ અને ૩૮૪ પાના આપે છે આ વાર્ષિકમા ૩૭ પાના છે એટલે વાર્ષિક તરીકેનો દાવો વ્યાજબી છે આથી વધારે ઝીણવટવી સરખામણી કરવાની જરૂર નથી વળી વિદ્યા વિષયમા ક કે પાનાની સખ્યા મહત્ત્વની વસ્તુ નથી

ગોઠવણી, દેખાવ, વગેરે બાહ્ય અંગની બાબતમાં વૈદ્યોનું વાર્ષિક શોભીતું છે અને ઘણા જૂના સામયિકોને માગ શક વગેરે વાર્ષિકના તંત્રી ભાઈશ્રી પ્રતાપકુમારે લેખોની ગોઠવણી, છપાઇ, વિ ભાગોની યોજના વગેરે બાબતમાં સારો શ્રમ લીધો છે પણ એ કરતાં ઘણો વધારે શ્રમ તો તેઓએ લેખો મેળવવા માટે બાર મહિના સુધી લીધો છે

સં ૧૯૮૩ ની શરૂઆતથી પત્રિકાઓ અને પત્રો લખી લખીને તેઓએ લેખકોને એવા ભીડવ્યા કે અષાડ સુધીમાં તંત્રીની પાસે લેખોનો ઠીક સંગ્રહ થઇ ગયો, અને છેવટ તો કેટલાક લેખોને પાછા મોકલવા પડયા વળી એકલા ગુજરાતી લેખકો પાસેથી એમણે લેખો મેળવ્યા છે એવું નથી બંગાળ વગેરે પર પ્રાંતોના લેખકો પાસેથી લેખો મેળવી તેના ગુજરાતી અનુવાદો છાપ્યા છે આપણું શાસ્ત્રીય સાહિત્ય દૌર્બલ્ય કાંઈક ઢાંકવા માટે બ્હારના સારા લેખોના અનુવાદો આવશ્યક છે એવો મારો તો ઘણા વર્ષોના અનુભવથી મત બંધાયો છે પદ્યેતર સાહિત્યમાં પણ અનુવાદને સ્થાન છે તે જોવાથી કાંઇક દુષ્ટ આશ્વાસન મળે છે

વળી ભાઇ પ્રતાપકુમાર 'થોડુંક અંગત"માં જે કહે છે તે ખોટું નથી આ વાર્ષિક છે એટલે આ માગણીને તો સંતોષો એવી કંઈક વૃત્તિથી કે ગમે તે વૃત્તિથી પણ જેઓ ચાલુ વૈદ્યક માસિકોમાં ભાગ્યે જ લખે છે તેઓએ પણ વાર્ષિકમાં કાંઈક લખી મોકલ્યું છે, ત્યારે પ્રસિદ્ધ વૈદ્યક લેખકોને તો ભાઇ પ્રતાપકુમાર શેનાજ છોડે? ટુંકામાં અતિશય પરિશ્રમ લઇને ૪૨-૪૩ લેખકોનો સહકાર આ વાર્ષિક તૈયાર કરવામાં એમણે મેળવ્યો છે

વાર્ષિક માટે દેખાડેલો ઉત્સાહ એ લેખકોમાં ચાલુ રહે તો પણ એ મોટો લાભ ગણાય જો કે દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે મને એ બાબતમાં શંકા છે છતાં હું ખોટો પડીશ તો ઘણો ખુશી થઈશ

ઉપર કહ્યું તેમ ગુજરાતના તેમજ ગુજરાત બ્હારના લેખકોની આટલી મોટી સંખ્યાનો સહકાર મેળવવા મહેનત કરવા ઉપરાંત શ્રી પ્રતાપકુમારે મનન અને ચિંતનના ૩૪ જેટલા પાના લખ્યા છે જેમાં સ્વર્ગસ્થોને અંજલિ, ચાલુ બનાવોની ચર્ચા, આયુર્વેદ સેવક ગણ જેવી નવી યોજના વિષે પોતાના વિચારોની નોંધ, વાર્ષિકના લેખકોનો ટુંકો પરિચય વગેરે વગેરે વિષયો છે આ મનન અને ચિંતનમાં આયુર્વેદ સેવક ગણની યોજના અને મહેનતાણું જેવા કેટલાક ચિંતનીય પ્રશ્નોને પણ છેડયા છે મહેનતાણાનો પ્રશ્ન ઘણો સામાન્ય છે અને વાર્ષિકના તંત્રીએ કૌમુદી, શરદ, મેડીકલ બુલેટીન વગેરે ભિન્ન ધોરણના સામયિકોના દાખલા આપ્યા છે તેઓએ કયું ધોરણ ગ્રહણ કરવાનું નક્કી કર્યું તે ખબર નથી પણ એમ દાખલો આપવામાં વાંધો નથી શરદ તો બંધ થયું પણ કૌમુદી, બુદ્ધિપ્રકાશ અને માનસિ મહેનતાણું આપે

છે અને પ્રસ્થા ા, વખત નથી આપતા, પણ હજી સુધી મહેનતાણુ આપ નારા સામયિકોમા ન આપનારા સામયિકો કરતા સારા લેખો આવે છે, એવો અનુભવ આવ્યો નથી મતલબ કે ગુજરાતી સામયિ- જગતમા લેખોની ઉચ્ચાવચતા માટે મહેનતાણુ એ નિર્ણાયક તત્ત્વ અત્યારે તો નથી ભવિષ્યમા થાય તો જુદી વાત વળી આખો પ્રશ્ન ઘણી બાજુએથી ચર્ચવા યોગ્ય છે મહેનતાણાનુ ધોરણ વ્યાપક થાય એ જરૂર ઇચ્છવા યોગ્ય છે

વાર્ષિકના નનન ચિંતનની દરેક નોધની અવલોકનમા નોધી લેવી શક્ય નથી તેમ આવશ્યક પણ નથી

'વૈદ્યોનુ વાર્ષિક'મા પ્રગટ થયેલા લેખોની સખ્યા મોટી છે એ ઉપર નોધ્યુ છે વળી લેખોમા વિવિધતા પણ છે આરોગ્યશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, દતવિદ્યા, આષધિગુણધર્મશાસ્ત્ર, રસશાસ્ત્ર નગોનસબધ વિચાર, નિદાન, ત્રિદોષ વાદ વગેરે આ બધા લેખોના મૂલ્યાકનનો પ્રયત્ન શક્ય નથી અને અમુક લેખ કાયમી મૂલ્યવાળો છે એવો નિર્ણય પણ નથી કરી શકતો છતા વાચવા જેવી ઘણી સામગ્રી છે અને જેમાથી જ્ઞાન કે નવા વિચારો નહિ મળે તેવા કોઇ કોઇમાથી રમુજ થશે એટલે વાચનાર નિરાશ નહિ થાય એવી આશા છે તત્રી ભાસ્કરશ્રી પ્રતાપકુમારને પુન અભિનદન આપવા સાથે તેઓ ભવિષ્યમા આથી પણ વધા ગુણવાળા અકો કાઢી તે દ્વારા ગુજરાતી વૈદ્ય જગતની સેવાકરવા સમર્થ થાવ એવી આશા રાખુ છુ

વૈદ્યક સામયિકોમા ચાલતી ચર્ચા–અનુભૂત યોગો

ગુજરાતમાથી નીકળતા બે ગુજરાતી વદ્યક માસિકોના અમુક અકોનું અવલોકન પહેલા કરેલુ છે પ્રત્યેક અકમા સામયિકોના નવા અકોનુ અવ લોકન હોય તો સારૂ ખરૂ પણ ઘણા કારણોથી એ નથી બની શકતુ એટલે બને ત્યારે સામટુ અવલોકન કરવુ પડે છે વળી એક વખત તો આખુ ચક્ર પૂરૂ કરી લેવુ એવી ઇચ્છા છે એ સ્થિતિમા લક્ષ્ય ચર્ચા યોગ્ય વિષયો ઉપર રાખવાથી એક પ્રકારની એક સૂત્રતા સધાશે અને ઉપયુક્તતા વધશે

ગુજરાતમા જેમ ત્રણ ગુજરાતી વૈદ્યક માસિકો નીકળે છે, ભાગ્યોદયનો મુખ્ય વિષય ધર્મચર્ચા છે અને ગૌણ વૈદ્યક છે એમ ગણીને ત્રણ જ ગણ્યા છે–તેમ એક હિંદી વૈદ્યક માસિક **આરોગ્ય દર્પણ** નામનુ નીકળે છે ઈ સ ૧૯૩૭ ના માગસરના અક સાથે એ માસિકને સાતવર્ષ પૂરા થયા

આરોગ્ય દર્પણ પણ વૈદ્યકલ્પતરૂ, આયુર્વેદ વિજ્ઞાન અને આરોગ્ય સિન્ધુ પેઠે દેશી દવાઓ બનાવનારા કારખાના તરફથી પ્રકાશિત થાય છે આ વિ સિવાય બાકીના રૂપેયમા તે તે ફાર્મસીની જાહેર ખબર આવે છે

આરોગ્ય દર્પણના તંત્રી છે વૈદ્ય ગોપીનાથ ગુપ્ત નામના એક વિદ્વાન હિંદી વૈદ્ય ભાઇશ્રી ગોપીનાથ ગુપ્તને હુ મળ્યો છુ તેઓને જોતા જ સૌમ્યતાની છાપ પડે છે આરોગ્ય દર્પણ પણ હુ પહેલેથી જોઉ છુ સાતેક વર્ષ વિષે સામટુ વિધાન અશકય જ ગણાય વળી મારી સ્મૃતિ ઉપર એટલો વિશ્વાસ જ મને નથી એટલે વર્તમાન સામાયિક છાપ છે તે જ નોધુ છુ ભાઈ ગોપીનાથ ગુપ્ત અત્યંત આયુર્વેદ પ્રેમી છે પણ તેઓમા પ્રચારક વૃત્તિ કરતા શાસ્ત્રીય વૃત્તિનુ પ્રાબલ્ય મે ઘણી વાર જોયુ છે આ સામાયિક છાપ છે એને દાખલાઓથી પુષ્ટિ આપવાની જરૂર નથી લાગતી છતા નીચેનો દાખલો બીજી રીતે પણ એ વસ્તુ નોધવા યોગ્ય હોવાથી નીચે આપ્યો છે ૧૯૩૭ ના અકતૂબ્બર અંકમા 'નવ્યા વૈદ્યણ' મથાળાથી કલકત્તાના જીવન વિજ્ઞાનના સંપાદકનો એક લેખ છપાયો છે (જુઓ પૃ ૯) જેમા લેખકે આરોગ્ય દર્પણમા પં શ્રી દેવદત્ત શર્માના 'હ ફોઇ માઇકાવાલ' નામના અધનારી નગેશ્વર રસના ચમત્કારિક ગુણોના વર્ણન વાળા લેખ વિષે લખ્યુ છે કે "લેખ વાચવાથી એવુ લાગે છે કે લેખક મહોદયે આ રસનો અનેક વાર અનુભવ કરી જોયો છે અને શાસ્ત્રમા જે ગુણો લખ્યા છે તે લેખકના અનુભવમા આવ્યા છે પણ અમારો અનુભવ જુદો છે અને સત્ય વૈદ્યણની ઇચ્છાથી એ અનુભવ પ્રગટ કરી દેવા ઇચ્છુ છુ એ અધનારી નગેશ્વર રસ અમે પણ લગભગ ત્રણ વર્ષ પહેલા ખૂબ ધ્યાન રાખીને વિધિપૂર્વક બનાવ્યો હતો અને તેના ગુણોનો અનુભવ કરવાનો સુયોગ પણ ઇમ્પીરીઅલના આયુર્વેદ વિભાગના ઇ ડોરમા કેટલાક દર્દીઓ હોવાથી પણ મળ્યો છે અમે પણ વૈદ્યજીના વિધિ પ્રમાણે જ સેકડો વાર ઉપયોગ કર્યો છે પણ કયારેય ખાસ ચમત્કાર જોવામા ન આવ્યો, માટે લેખકોને સવિનય નમ્ર નિવેદન છે કે કેવળ પુસ્તકોમા વાચેલા યોગો પોતાના અનુભૂત છે એમ કહીને તેનો પ્રચાર કરવાની ચેષ્ટા કરવી યોગ્ય નથી એથી જનતાને કે વૈદ્યોને કશો જ લાભ નથી અનુભવ કર્યા વગર આવા યોગો પ્રકાશિત કરવાથી પબ્લિકની સેવાને બદલે તેની છેતરપીંડી થાય છે "

જીવન વિજ્ઞાનના સંપાદકે સહયોગી પત્રોને પણ નિવેદન કર્યું છે કે તેઓએ પોતાના પત્રોમા જે પ્રયોગો સાચ વૈદ્યોના હોય અથવા જેનો ખાતે અનુભવ કર્યો હોય તેને જ સ્થાન આપવું

વાત સાચી છે આ લિ એ તો અનુભૂત યોગોની લાલચમા પડવાનો પહેલેથી મોહ રાખ્યો નથી એ મોહ કેટલો આકર્ષક અને વ્યાપક છે, તે તો ધ્યાનમા છે જ પણ એના ભયસ્થાનો ઘણા ઉગ્ર છે જીવનવિજ્ઞાનના સંપાદકે એક ભયસ્થાન તરફ ધ્યાન ખેચ્યુ એ ખુશી થવા જેવુ છે આરોગ્યદર્પણ

સપાદકે ઉપલા લેખને ઉતારવા ઉપરાત તે ઉપર એક લાબી ટિપ્પણી લખી છે જેમાથી થોડો ઉતારો નીચે કર્યો છે

" જીવન વિજ્ઞાનના સપાદકની વાત છે તે અત્યત સત્યપૂર્ણ અને ઉપયોગી પરતુ તે પ્રમાણે કાર્ય કરવુ ઘણું કઠણ છે આ વસ્તુ મને આજથી નહિ પણ વર્ષોથી ખટકયા કરે છે અને તે કારણથી આરોગ્ય વિજ્ઞાનમા અનુભૂત પ્રયોગો ખૂબ ચાળ્યા પછી પ્રકાશિત કરવામા આવે છે વળી આ મુશ્કેલીને દૂર કરવા માટે ગયે વર્ષે એવો નિયમ કર્યો હતો કે પ્રયોગ પ્રાપ્ત થતા તેને બનાવીને પરીક્ષા કર્યા પછી આરોગ્ય દર્પણમા પ્રકાશિત કરવો પરતુ પરીક્ષકોના અભાવને લીધે એ નિયમ લાબો વખત નભી શકયો નહિ

" આ ધાધલનો અત જો આયુર્વેદિક પત્રકારો સગઠિત રૂપમા એક નીતિ ધારણ કરે તો આવી શકે હુ મારી તુચ્છ મતિ પ્રમાણે અનુભૂત પ્રયોગોના પ્રકાશન વિષે કેટલાક નિયમો મારા સહયોગીઓ પાસે રજુ કરૂ છુ જો વૈદ્યકપત્રનો મોટો ભાગ આ નિયમો સ્વીકારી લે તો આયુર્વેદ, વૈદ્ય સમાજ અને જનતાનુ ઘણું હિત થાય

(૧) પ્રત્યેક પત્રમા પ્રયોગોના બે વિભાગ રાખવા (૧) અનુભવ કરવા યોગ્ય પ્રયોગોનો અને બીજો અનુભૂત પ્રયોગોનો

(૨) અનુભવ કરવા યોગ્ય પ્રયોગોના વિભાગમા આવેલા બધા અથવા તેમાથી ચુટેલા પ્રયોગો મોકલનારના અનુભવના સક્ષિપ્ત વિવરણ સાથે છાપવા અને તેના મોકલનારનુ નામ ન છાપવુ એથી નામના માટે જ જે લોકો પ્રયોગો મોકલવા ઈચ્છતા હશે તેઓ શાત રહેશે

(૩) અનુભવ કરવા યોગ્ય પ્રયોગોની જે સજ્જનો પરીક્ષા કરવા ઈચ્છતા હોય તેઓને પડતર કિમતે એ પ્રયોગ તૈયાર કરાવી પૂરો પાડવાનો સપાદકે યત્ન કરવો અને પરીક્ષાનો સાચો રિપોર્ટ પ્રકાશિત કરવાની પરીક્ષકની નૈતિક ફરજ ગણાવી જોઈએ

(૪) જો પરીક્ષા કરતા અમુક પ્રયોગ મિથ્યા—ખોટો ઠરે તો પ્રયોગ મોકલનારને ફરી પૂછપરછ કરી જોવી અને ફરી પરીક્ષા કરી જોવી ફરી પણ પ્રયોગ ખોટો ઠરે તો પત્રમા એ મહાનુભાવનુ નામ પ્રગટ કરી દેવુ જોઇએ અને તે પછી સર્વ પત્રોના સપાદકોએ ઠરાવ કરવો કે આવા ખોટા પ્રયોગ પ્રેષકનો કોઈ લેખ કે પ્રયોગ ન છાપે અને અમુક પ્રયોગ મોકલનાર વિશ્વાસ પાત્ર નથી એ વાત વાચનારા પણ જાણી લે

(૫) અને જો પૂર્ણ પરીક્ષા પછી પ્રયોગ સત્યસિદ્ધ થાય તો એ પ્રયોગને અનુભૂત પ્રયોગોના વિભાગમા છાપવો અને કરેલી પરીક્ષાનુ સક્ષિપ્ત વિવરણ પરીક્ષકોના નામો સાથે છાપવુ એ સાથેજ પ્રયોગ મોકલનારનુ શુભ નામ પ્રકાશિત કરવુ અને તેનું દરેક રીતે સન્માન કરવુ જે મહાનુભાવના

પ્રયોગો વારવાર સાચા સાબીત થાય છે તેનુ ચિત્ર પત્રમા છાપવુ અને સભવ હોય તો તેને કાઈક પુરસ્કાર આપવો બધા પત્ર સન્ચાલકો મળીને એક બે પદવીઓ નક્કી કરે અને આખા વર્ષ દરમીયાન સર્વોત્તમ પ્રયોગ મોકલનારને એ પદવી આપે તો એ પણ સારૂ છે અલબત્ત પદવી કોને આપવી તેનો નિર્ણય કોઇ પણ એક સપાદક નહિ પણ સપાદકમડળ કરે અને આવી પદવી આ ભા આયુર્વેદ મહામડળના વાર્ષિક અધિવેશન સમયે અપાય તો સારૂ ગમે તે પોતાની મેળે આવી પદવી ધારણ ન કરી શકે માટે તેને રજીસ્ટર્ડ કરવી

આ કાર્યમા સૌથી મોટી મુશ્કેલી પ્રયોગ પરીક્ષકોની ન્યૂનતામાથી ઉદ્ભવે છે એટલે અનુભૂત યોગના વિભાગમા બહુ થોડા પ્રયોગો આવી શકશે એ વાત ખરી છે પણ પ્રત્યેક આયુર્વેદિક પત્ર દર વર્ષે આ પ્રકારના એક બે પ્રયોગો પ્રકાશિત કરશે તો તે બીજા સેકડો પ્રયોગોથી વધારે મૂલ્યવાળા હશે એ ચોક્કસ છે બીજા પત્રસપાદક મહાનુભાવો આ વિષયમા પોતપોતાનો મત પ્રગટ કરશે એવી આશા છે ”

નોધ—આરોગ્ય દર્પણના સપાદકની ઉપરની માગણીનો શો જવાબ મળ્યો તે મારા જાણવામા નથી પણ આશાજનક જવાબ મળવાનો સભવ થોડો છે વળી સપાદકે જે સૂચના કરી છે તે દેખીતી ઠીક લાગે છે પણ વ્યવહારમા મુકતા ઘણી મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થવાનો સભવ છે દાખલા તરીકે નોધુ છુ અમુક પ્રયોગ સાચો છે કે ખોટો એનો અર્થ તો એટલો જ કે એ પ્રયોગ મોકલનારે એના જે ગુણો વર્ણવ્યા હોય તે ગુણોનો બીજા પરીક્ષકોને અનુભવ આવે છે કે નથી આવતો હવે પહેલુ તો સપાદક કહે છે તેમ પરીક્ષકો જ મળવા મુશ્કેલ છે કોઈ હા પાડે તો પ્રયોગ મોકલ્યા પછી એ પ્રયોગ વાપરવા યોગ્ય કોઈ દરદી નથી આવ્યો એવુ મહીનાઓ કે વર્ષો સુધી કહ્યા કરે જે દરદીને દવા આપી તે પાછો ન આવ્યો એટલે અનુભવ ન આવ્યો એમ કહે, અને આપણી પાસે પરીક્ષકોને ફરજ પાડવાની કશી સત્તા ન મળે અરે સત્તા હોય ત્યા પણ આવુ કામ થવુ ઘણુ મુશ્કેલ છે ચાળીશ વર્ષ પહેલા હિંદી સરકારે ઇંડીજીનસ ડ્રગ્સ કમિટી નીમી હતી એ કમિટીએ આ દેશની અમુક અમુક વનસ્પતિઓના ટીંકચરો બનાવી જુદી જુદી ઇસ્પીતાલોને મોકલ્યા પણ એ ઇસ્પીતાલોના દાકતરોએ જે જવાબો આપ્યા છે, તે વાચવા જેવા છે કેટલાકે તો આવેલા ટીંકચરો ૭–૭ મહિનાઓ સુધી વાપર્યા વગર મુકી રાખ્યા હતા મતલબ કે પરીક્ષક થવાની કોઈ હા પાડે તો પણ તેઓ પાસેથી ચોક્કસ જવાબની આશા દુરાશા છે વળી ઇસ્પીતાલો વગર સાચો અનુભવ આવવો લગભગ અશક્ય આ સ્થિતિમા પરીક્ષકોના રિપોર્ટો જ મળવા મુશ્કેલ છે પણ કદાચ મળે એમ

ધારો તો પછી બીજી બાજુથી મુશ્કેલી ઉભી થવાનો સભવ પ્રયોગ સાચો છે એમ પરીક્ષક કહે તો તો મોકલનાર ખુશી થાય એટલે બીજો કોઈ પરીક્ષક પ્હેલાના અનુભવનો વિરોધ ન કરે ત્યા સુધી પરતુ પણ જો પરીક્ષકો પ્રયોગને ખોટો કહે તો મોકલનાર ચીડાય પરીક્ષકોની યોગ્યતા ઉપરજ આક્ષેપ મુકે છેવટ એનુ નિદાન બરાબર નહિ હોય, દરદીએ કુપથ્ય કર્યું હશે વગેરે આક્ષેપો કરે ટુકામા આ સૂચનાનો વ્યવહાર મુશ્કેલ છે બાકી પ્રયોગો મોકલનારા પોતાની ખ્યાતિ માટે પ્રયોગો મોકલે છે અનુભૂત પ્રયોગો વિરલ હોય છે, જેને અનુભૂત કહેવામા આવે છે તે અનુભવ કરેલા નહિ પણ સાભળેલા કે વાચેલા મોટે ભાગે હોય છે એટલી વાતમા મારી પૂર્ણ સમતિ છે

અનુભૂત પ્રયોગોનો મોહજ સમાજમાથી ઓછો થઈ જાય એજ મને શ્રેયસ્કર લાગે છે

તની આ વિ

અમદાવાદ જીલ્લા વૈદ્ય પરિષદ

દેશી વૈદ્યકીય કાયદામા જોઇતા સુધારા સૂચવતો અગત્યનો ઠરાવ

શ્રી વૈદ્યસભા આમત્રિત શ્રી અમદાવાદ જીલ્લા વૈદ્ય પરિષદ તા ૨૪-૩-૩૮ને ગુરૂવારના રોજ બપોરે એક વાગે અમદાવાદ મણિનગર-કુજગલી બગલા નબરમા મુબાઈ ઇલાકાના સરકારી ગેઝેટમા તા ૧૭-૩-૩૮ના રોજ જે દેશી વૈદકને અગેનુ બિલ બહાર પાડવામા આવ્યુ છે તેના પર વિચાર કરવા એક સભા મુબાઈવાળા શ્રી વૈદ્યરાજ યાદવજી ત્રીકમજી આચાર્ય આયુર્વેદ માર્તડના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી જેમા મુબાઈ ઈલાકા સરકાર તરફથી જે બિલ ગેઝેટમા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યુ છે તેમા નીચે પ્રમાણેની કલમોમા સુધારા કરાવવા સહુ એકમત થયા હતા

પૃષ્ઠ કલમ ૧ પેટા ૧ દેશી વૈદક શાસ્ત્રને દરેક રીતે ઉત્તેજન આપવા

કલમ ૨ દેશી વૈદકની પદ્ધતિ અનુસાર વૈદકીય ધધો ચલાવનારાઓની લાયકાતનુ નીયમન કરવા તથા

૩ તેમની નોધણી બાબત ઠરાવ કરવા બાબતના આકટનો મુસદ્દો એમ લખવુ

ભાગ ૧ લો

૧૮ ૧ ૧ "મુબઇનો વૈદકીય ધધો ચલાવનારાઓ બાબતનો આકટ કહેવો" તેમ નહિ પરતુ "મુબઇનો દેશી વૈદકીય ધધો ચલાવનારાઓ બાબતનો આકટ" કહેવો

ભાગ ૨ જો

૨૧૮ ૨ ૨ "દેશી વૈદ્યકીય પદ્ધતિ" એ મજ્ઞાનો અર્થ સિદ્ધ સુદ્ધા, આયુર્વેદિક અને યુનાની તીબ્બી વૈ કની પદ્ધતિઓ થાય છે એમ લખવુ

૨૧૯ ૩ ૭ સદરહુ બોર્ડ ૧૩ સભ્યોનુ ન બનાવતા ૨૧ સભ્યોનુ બનાવવુ અને ૧-૨-૩ આ સર્વે સભ્યો આયુર્વેદીય અને યુનાની ધધાદારીઓએ ઇલેક્ટેડ કરેલા હોવા જોઇએ ને પ્રારભિક બોર્ડ ગુજરાત, મુબઈ અને મહારાષ્ટ્રની આયુર્વેદિક અને યુનાની સસ્થાઓ તરફથી ચુટાએલા પ્રતિનિધિઓમાથી ઉભુ કરવુ અથવા ના સરકાર વૈદો અને હકીમોનુ લીસ્ટ તૈયાર કરીને તેને જાહેર કરીને તે લીસ્ટના વૈદો તથા હકીમો માથી આ બોડની ચુટણી કરે અને પ્રમુખ પણ બોર્ડ ચુટેલા હોવા જોઇએ ને જો ના સરકાર કદાચ નોમીનેટેડ સભ્યો નીમે તો તે વૈદો તથા હકીમો નેજ નીમે પ્રતિનિધિ મડળની સુચના બોડની અદર જે નોમીનેટેડ સભ્યો નીમાય તો ૧-૩ ભાગનાજ હોવા જોઇએ અને ૨-૩ ભાગના ચુટાએલા હોવા જોઈએ

૨૨૦ ૪ "પ્રાતિક સરકાર પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા ધધા ચલાવનારાઓને નિયુક્ત કરવાને મુખત્યાર છે" ત્યા "દેશી નિષ્ણાત વૈદક ધધો ચલાવનારાઓને" ગમે તે ધધો ચલાવનારાઓને નહિ એમ લખવુ

૨૨૦ ૬ હોદ્દો ધારણ કરવાની મુદત આ બાબતમા હોદ્દાની મુદત પાચ વર્ષ નહિ પરતુ શરૂઆતમા ૨ વર્ષ અને પાછળથી ત્રણ ત્રણ વર્ષે ચુટણી કરવાનો નિયમ રાખવો

૨૨૦ ૮ સભ્યોના રાજીનામા બાબતમા બોડ જે તારીખે રાજીનામુ મજુર કરે તે તારીખથી અમલમા મુકવુ

૨૨૧ ૧૩ ૨ મીટીંગનુ કોરમ ૧-૩ મેબરથી ગણવામા આવશે તેમ લખવુ

૨૨૧ ૧૩ બોડની મીટીંગમા કામ કરવાની રીત આ બાબતમા ત્રીજી પેટા કલમ વધારીને જણાવવુ જે બોડની સભા વખતે રજીસ્ટર થએલા વૈદોને અને હકીમોને પ્રેક્ષક તરીકે હાજર રહેવાની મજુરી આપવી

૨૨૨ ૧૫ ૪ "કાનુનોથી ઠરાવવામા આવે તે ફી આપવામા આવે તે સિવાય" તેને બદલે કાનુનોથી ઠરાવવામા આવેની રજીસ્ટ્રેશન ફીની ૧-૩ તેની ફી રાખવી જોઈએ

૨૨૨ ૧૫ ૫ રજીસ્ટ્રાર જે નોધેલા ધધો ચલાવનાર વૈદ હકીમોને જે પત્રો લખે તે રજીસ્ટર્ડ કરે અને તેનો જવાબ છ મહીનાની અદર ન મળે તો તેનુ નામ રજીસ્ટર પરથી દુર કરવું આ બાબતમા "સદરહુ કાગળનો

જવાબ ન મળે" તેને બદલે "મદરહુ રજીસ્ટર્ડ કાગળનો જવાબ ન મળે" તેમ લખવું

૨૨૩ ૧૬ ૧ લાયકાતની પરીક્ષા પસાર કરનાર દરેક શખસને રૂ ૧૦ ફી આપેથી પોતાનુ નામ રજીસ્ટરમા નોધાવવાનો અધિકાર છે એમ કરવું

૨૨૩ ૧૬ ૨ નોધણી ૨ પેટા કલમ ૧ને બદલે નીચેની કલમ મુકવી જે તારીખે કાયદો અમલમા મુકવામા આવે તે તારીખ સુધીના પ્રેકટીસ કરનાર સર્વ વૈદ હકીમોને રજીસ્ટર કરવા અને પાચ વર્ષથી પ્રેકટીસ કરતા વૈદોને રજીસ્ટ્રેશનમા નોધવા તથા ગુરૂ પાસેથી ત્રણ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો હોય અને કોઈ પણ સસ્થાની પરીક્ષા પાસ કરી હોય તેવાઓને રજીસ્ટ્રેશનમા દાખલ થવાનો હક છે એમ સમજવુ

૨૨૪ ૧૭ ૩ રજીસ્ટારના નિર્ણય ઉપ બોર્ડને અપિલ-આની પેટા કમા જણાવેલુ છે કે "કોઈ પણ સખસની અરજી ઉપરથી તે નોધ રદ કરવાને" બદલે "કોઇ પણ સખસની અરજી ઉપરથી બોર્ડે ખાત્રી કરીને તે નોધ રદ કરવાને, તેમ કરવુ

૨૨૪ ૧૮ કલમ ૧૬મા બતાવ્યા પ્રમાણે સર્વે વૈદ્યો અને હકીમોને રજીસ્ટર કરવાનો ફેરફાર સુચવેલો હોવાથી આ કલમની જરૂર રહેતી નથી જેથી આ કલમને કાઢી નાખવી

૨૨૪ ૧૮ બ આ પ્રાતમા વૈદકને, શસ્ત્રોપચારનો અથવા પ્રસૂતિ વિદ્યાનો અથવા તેના કોઈ પણ ભાગનો કોઈ પણ દેશી પદ્ધતિ પ્રમાણે નિયમિત ધધો ચલાવે છે તો દરેક તે સખસને રૂ ૧૦ આપેથી સદરહુ યાદીમા તેનુ નામ દાખલ કરવું અને તે પછી પાચ વરસ પ્રેકટીસના પુરા થયે રજીસ્ટરમા દાખલ કરવુ એમ રાખવુ

૨૨૫ ૨૧ નોધણી કરવામા આવે તે પહેલાની પરીક્ષા આ બાબતમા જણાવ્યુ છે જે "આ આકટ અમલમા આવે તે તારીખથી એક વર્ષ વીતે એટલે" તેને બદલે આ આકટ અમલમા આવે તે તારીખથી ત્રણ વર્ષ વીતે એટલે એમ લખવું એટલે એક વરસને બદલે ત્રણ વર્ષ

૨૨૫ ૨૨ ૧-૨-૩ લાયકાત માટેની જે લખ્યુ છે તેને બદલે બોર્ડે આયુર્વેદીક અને યુનાની શાસ્ત્રીય ગ્રથોના આધારે દરેક વિષય કેવલ કાય ચિકિત્સા, અથવા કાય ચિકિત્સા, પ્રસૂતિ શાસ્ત્ર અને શલ્ય શાસ્ત્રનુ શિક્ષણ તથા પરીક્ષાની લાયકાત તથા અભ્યાસક્રમનુ ધોરણ નક્કી કરવુ આ કલમ રાખવી અને તે પ્રમાણે તેની પદવીઓ નક્કી કરવી

૨૨૮ ૪૦ ૧ આ કલમમા "કોઇ પણ હેતુઓને અમલમા મુકવા માટે અગાઉથી પ્રસીદ્ધ કરીને" લખ્યુ છે તેના બદલે "કોઇ પણ હેતુઓને અમલમા મુકવા માટે લોકમત જાણવા માટે અગાઉથી પ્રસિદ્ધ કરીને" એમ લખવુ.

૨૨૯ ૩૨ આ કલમમા "અને પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા સખસ માર ફતે" છે તેને બદલે 'અને પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા આયુવેદ નિષ્ણાત સખસ મારફતે" તેમ લખવુ

ભાગ ૩ જો

૨૨૯ ૩૩ બોર્ડ નક્કી કરેલી ધધાદારીની લાયકાત ધરાવનાર માણસ જો ઇચ્છા હોય તો રજીસ્ટર થાય, તેવાઓને માટે રજીસ્ટ્રેશન ફરજીઆત ન હોવુ જોઈએ

અનિરૂદ્ધપ્રસાદ એમ મ્હેતા
શશિકાન્ત બી પડયા — મ ત્રીઓ
જાદવજી ત્રીકમજી આચાય — પ્રમુખ
અમદાવાદ જીલ્લા વૈદ્ય પરિષદ

મુબઈ ઉપનગર અને થાણા જીલ્લાનુ વૈદ્યસમેલન

મુબઈમા હી ખાગમા વૈદ્યોહકીમોના રેજીસ્ટ્રેશનના બિલનો વિરોધ કરવા માટે વૈ પ કૃષ્ણશાસ્ત્રી કવડેના પ્રમુખપદ નીચે જે જી વા વૈદ્યસમેલન ભરાયું હોવાની માગશરના અ કમા ફક્ત નોધ જ કરી હતી તેનો સવિસ્તર હેવાલ મરાઠી 'આયુવેદ' માસિકમા છપાયો છે આ સમેતનમા મુબઈના, પરાઓના થાણાજી લાના તથા બીજા પણ ઘણા વૈદ્યો હાજર હતા ઉપરાત બૅરિસ્ટર જમનાદાસ મ્હેતા, આયુર્વેદપ્રેમી પરૂળેકર, લૉ કોલેજના પ્રી સીપાલ નાના સાહેબ ધારપુરે વકીલ, રા બ પરાડે રિ ડી જજ નાગપુર, રાવસાહેબ રૂપચદ મોતીરામ લાઠી, શ્રીમત શેઠ લચ્છીરામ રૂઈયા શ્રી તાત્યા સાહેબ સાઠુ, વગેરે ગૃહસ્થો પણ હાજર હતા સમેલનનો આરભ બરાબર સાડા આઠ વાગે થઈ ધોરણ પ્રમાણે ઇશસ્તવન થયા પછી પનવેલના શ્રીમત નાના સાહેબ પુરાણિકે સમેલનનુ ઉદ્ઘાટન કરતા ટુકા ભાષણમા કહ્યું કે ધારાસભામા કોંગ્રેસ મ ત્રી મડળે દાખલ કરેલુ બિલ તેમાની દડની તથા શિક્ષાની કલમોને લીધે અત્યત ભયકર છે ના ડૉ ગીલ્ડર એલોપથી માટે ઘણો ભા ખચ કરવા દતા દેશી વૈદ્ય માટે કશુ જ ખર્ચ કરવા તેયાર નથી આ સ્થિતિ ધ્યાનમા આવવાથી આખો વૈદ્યવર્ગ શકાશીલ થઇ ગયો છે આટલુ કહીને એમણે પોતાનું ભાષણ પૂરૂ કર્યું

એ પછી સ્વાગતાધ્યક્ષ સુપ્રસિદ્ધ જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ વૈદ્ય પ્રાણાચાર્ય વાસુદેવ શાસ્ત્રી ઐનાપુરેએ સવ વૈદ્યોનુ હૃદયપૂર્વક સ્વા ાત કરતા મુબઇમા આયુવેદ સબધી ચળવળ કેવી રીતે શરૂ થઈ તેનો ઇતિહાસ કહ્યો કે ઈ સ

૧૮૭૦ મા શેઠ હસરાજ, તાન્બેકર અને દામોદર શાસ્ત્રી વગેરે વદ્યોના પ્રયત્નથી વૈદ્યસભા સ્થાપન થઇ પછી તનુ જ પુનરુજ્જીવન થઇને ઈ સ ૧૮૯૦ મા સ્વ વદ્ય પદે શાસ્ત્રી, વદ્ય ઐનાપુ વગેરેના યત્નથી જે વૈદ્યસભા સ્થાપન થઈ તે હજી ચાલે છે એ વખતે ગુજરાતી વદ્ય મદ્દગત નભુરામ જીવનરામ (આયુર્વેદ માસિકમા જીવનરામને બદલે આન ગમ છપાયુ છે તે ભૂલ છે તની આ વિ) તેઓના પ્રયત્નથી આયા ન વિદ્યાનય પ્હેલવહેલુ મુબઇમા નીકળ્યુ કે પરે શાસ્ત્રીએ પણ આયુર્વે મહામડળ અને આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ નામની બે સસ્થાઓ કાઢી હતી અને હમણા આયુર્વેદ સરક્ષક મડળ પણ મુબઈમા જ સ્થાપના થઇને કોગ્રેસના આ ા ય મની ો ગી ડરના મારક વૈદ્ય નિયનણ બિલ વિરૂદ્ધ ચળવળ આયુર્વેદના રક્ષણ માટે પ્હેલેથી ઉપાડવામા આવી છે માટે આજના આ સમેલનમા એ બિલનો માગોપાગ વિચાર થઇને તેનુ ઘાતકપણુ લોકોની નજર આગળ આણીને તે બિલને હાકી કાઢવુ જોઇએ અને એમ થશે તો જ આયુર્વેદનુ અને વૈદ્ય હકીમોનુ રક્ષણ થશે એમ કહીને ભાષણ પૂરૂ કર્યુ

પછી સ્વાગતમડળના કાર્યાધ્યક્ષ વૈદ્ય આપ્પાનાશ્રી સા૦એ વૈ પ કૃષ્ણશાસ્ત્રી કવડે ને પ્રમુખ પદ સ્વીકારવાની દરખાસ્ત મુકી અને એ સૂચનાને આ મા યાદવજી ત્રિ આચાર્ય, શ્રી તાત્યાસાહેબ સાઇ ચેબુર, શ્રીન્વ, રાજવૈદ્ય હીરજી જીવરામ, ડો પોપટ નભુરામ હકીમ અબદુલ્લ ગફારખાન, વૈદ્ય ધામણકર શાસ્ત્રી, થાણાના દત્તોપત ક થાણના જોશી વૈદ્ય શાતિલાલ વગેરેએ અનુમોદન આપ્યા પછી, વૈ પ કૃષ્ણશાસ્ત્રી કવડે એ પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું પણ પ્રમુખની દરખાસ્તને ટેકાનુ ભાષણ થતુ હતુ ત્યા ડો ગીલ્ડર સભામા આવ્યા અને પ્રમુખે પોતાનુ સ્થાન સ્વીકાર્યા પછી ના ડો ગીલ્ડર ખુલાસારૂપ ભાષણ કરવા ઉઠયા તેઓએ ખુલાસો કરતા કહ્યુ કે હુ કોઇપણ સ નીમડળમાનો એક છુ બિલ પ્રસિદ્ધ થયા પછી લોકમત જાણવા માટે અમુક વખત જાહેરમા રાખ્યા પછી જાહેર થયેલા લોકમતનો વિચાર કરીને ધારા સભામા મુકવામા આવશે રજીસ્ટ્રેશનમા સખ્તાઈની જરૂર હોવાના કારણોમા તેઓએ કહ્યુ કે "ધા ાકે એકાદ વાળદ લોકલબોર્ડના દવાખાનામા વૈદ્ય તરીકે બેસી જાય અથવા કોઇ વૈદ્યના પડીકા વાળનાર કપાઉડર કે વૈદ્ય તરીકે ધધો કરવા માડે તો આવા લોકોને વદ્ય બનતા રોકવા માટે સખ્તાઈની કલમોની જરૂર છે" આના જવાબરૂપે એજ વખતે સભામાથી અવાજ આવ્યો કે "વાળદને કે કપાઉડરને વૈદ્યક આવડતુ હોય તો તેને વૈદ્ય તરીકે કબુલ કરવા અમે તૈયાર છિએ" આ જાતનુ ભાષણ ચાલતુ હતુ ત્યા વચ્ચે જ ચારે તરફથી નામદાર ડા ગીલ્ડર ઉપર પ્રશ્નોનો મારો ચાલ્યો

નજર આગળ રાખીને આયુર્વેદ વિભાગ માટે શિષ્ટાચારને અનુરૂપ સમાન દષ્ટિ રાખવી

ઠરાવ ન ૫—કોંગ્રેસનુ તથા આ સમ્મેલનનુ ધ્યેય પૂર્ણ સ્વરાજ્યનુ હોવાને લીધે વૈદ્ય પ કૃષ્ણશાસ્ત્રી ક્વડેની અધ્યક્ષતા નીચે ભરાયેલા મુંબઈ, ઉપનગર અને થાણા જીલ્લાના વૈદ્ય હકીમ સમ્મેલન મુંબઈ કોંગ્રેસ સરકારને આગ્રહપૂર્વક વિનતિ કરે છે કે સરકારે પોતાના ખાતામા (મ્યુનિસિપાલિટી તથા લોકલ બોર્ડોના ખાતામા પણ) નીચેની વૈદ્ય કમિટીની સલાહને અનુસરી સ્વદેશી આયુર્વેદીય ઔષધો વાપરવા કમિટી (૧) અધ્યક્ષ—વૈદ્ય આપ્પાશાસ્ત્રી સાઠે, (૨) વૈદ્ય પ કૃષ્ણશાસ્ત્રી કવડે, (૩) વ પ હરિપ્રપન્નજી, (૪) વૈ પ ગણેશશાસ્ત્રી (૫) તપસ્વી પરાંજપે, ( ) શ્રી નાનાસાહેબ પુરાણિક, (૭) વૈદ્ય નાનલશાસ્ત્રી, (૮) વૈ ભૂ દાતારશાસ્ત્રી, (૯) વ ભૂ ગણેશશાસ્ત્રી જોશી, (૧૦) વૈ ભૂ શામાચાર્ય ઘળમાસી, (૧૧) વૈ અ વિ ગુર્જર, (૧૨) વ પ વિ ા પટવર્ધન, (૧૩) વૈ શ – ગો ગુણે, (૧૪) પ્રા વાસુદેવ શાસ્ત્રી એનાપુરે (૧૫) રાજવૈદ્ય એસ એમ શર્મા, (૧૬) આ મા યા વજી ત્રિ આચાર્ય, (૧૭) રાજવદ્ય હીરજી જીવરામ મ ની વૈ મજેઠર અને પુનમચદ અ પરીખ

ઠરાવ ન ૬ મુબઈ, ઉપનગર અને થાણા જીલ્લાના વદ્ય હકીમોની પરિષદ ઠરાવ કરે છે કે દેશી વૈદક સબધી બિલ ધારાસભા આગળ રજુ કર્યા પહેલા તેમા નીચેની કલમોનો વિચાર કરવો (૧) રજીસ્ટરમા નોંધાયેલા વૈદ્ય હકીમોને ધધો કરવાની પહેલા પ્રમાણેજ છુટ રાખવી અને તેઓને ઉપર નવા વધારે બધનો નહિ પડે એવુ જાહેર આશ્વાસન આપવું નીચેની સૂચનાઓ બિલમા દાખલ કરી તે પ્રમાણે બિલ તૈયાર કરવામા આવે તો જ તે બિલને વૈદ્ય હકીમોએ, ધારાસભાના સભ્યોએ તથા જનતાએ ટેકો આપવો પણ જો નીચેની સૂચનાઓ બિલમા દાખલ કરવામા ન આવે તો તે ઘાતક બિલનો વિરોધજ કરવો એવો આ પરિષદનો મત છે

(૩) (અ) આ દેશના વદ્યક (આયુર્વેદ અને યુનાની)ને શાસ્ત્ર તરીકે માન્યતા આપવી (આ) દેશી વદ્ય નુ બિલ ધારાસભા આગળ રજુ કર્યા પહેલા ત્રણ મહિના સુધી લોકમત જાણવા માટે જાહેર કરવુ (ઇ) દેશી વદ્યકશાસ્ત્ર માટે મુબઈ ઈલાકામા એક મધ્યવર્તી મડળ સ્થાપવુ, અને તેમા રજીસ્ટર થયેલા વદ્ય હકીમોમાથી જેઓ આયુર્વેદ અને યુનાની શાસ્ત્ર પ્રમાણે વદ્યક ધધો કરનારા તદ્વિદ હોય તેવા સભાસદોની ચુટણી કરવી (ઈ) આયુર્વેદીય શાસ્ત્રીય પ્રશ્નોનો નિર્ણય વદ્યોએ તથા યુનાની પ્રશ્નોનો નિર્ણય હકીમોએજ કરવો

(અપૂર્ણ)

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે માગશર માસથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ૨૧ મું વર્ષ શરૂ થાય છે. નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મ. ઓ. થી મોકલશે તો તેમને અંક ઓછે ખર્ચે તરત મળશે.

(૨) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહક થનારને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહક થયેલા ગણી નંબરને માગશર માસથી જ બધા અંકો મોકલી આપવામાં આવે છે.

(૩) ગ્રાહકોના સરનામાં અધુરાં હોય કે બદલાયાં હોય તેમણે પૂરૂં કે નવું સરનામું તરત મોકલી આપવું જેથી અંક ગેરવલ્લે ન જાય. આ બાબતમાં ગ્રાહકની કસુર હોવાથી અંક પાછો આવશે તો ફરીથી તે અંકનું પોસ્ટેજ ગ્રાહકને શિર રહેશે. માટે સરનામું પૂરૂં તથા બદલ્યું હોય તો બદલેલું સરનામું તરત મોકલી આપવું.

(૪) ગ્રાહક થવા સંબંધે કે અંક મેળવવા સંબંધે સઘળો પત્રવ્યવહાર **વ્યવસ્થાપક "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ અમદાવાદ,** એ સરનામે કરવો.

(૫) **આ માસિકના લેખકોએ** પોતાના લેખો કે માસિકમાં આવતા લેખો સંબંધે સઘળો પત્રવ્યવહાર **તંત્રીને સરનામે** કરવો.

(૬) જાહેર લાયબ્રેરીઓ માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ રાખવામાં આવ્યું છે.

(૭) આ માસિકમાં છપાતા લેખો માટે તે તે લેખના લેખકો જવાબદાર છે.

(૮) આ માસિકના લેખોને અને ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી. ની કાર્યનીતિ (policy)ને કશો સંબંધ નથી.

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨-૯૩ એમ ૧૪ વર્ષની જુદી જુદી વગર બંધાવેલી ફાઈલો દરેક રૂ. ૧-૮-૦ થી મળશે.

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે ઝંડુ ફાર્મસીને, મુંબઈ ૧૪

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક—આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

ઠે. આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ—અમદાવાદ

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓએ અવશ્ય સંગ્રહવા

યોગ્ય આયુર્વેદનો અમુલ્ય ગ્રંથ

પ્રત્યક્ષ શારીર

નો

ગુજરાતી અનુવાદ

"માા જ ાળ? પડેલા ા અમુલ્ય ન્થ આયુર્વે ના ક્ર વિદ્યાર્થી મ તેમ ધોએ નશ્ય મહના ગ્ય ક ગ કિ શારીર્નુ પ્રત્ય ાન વદ્યકવિદ્યાનો ચાચો ાા ક મ મ વિરાજ ગ નાથસેન મગ્ગ્ત્તી સેમ એ સેન ગેમ અમ કૃત મ કૃત પ્રત્યક્ષ શારીરના પહેલા તથા બીજા ભાગનો ડા ા ન બ્રુ અમરજી પા મ બી મી મેમ મભ રેનો આ ોધિતવર્ધિત જરાતના ડે ગુજરાતી ભાષામા આ વિષયનુ આ પહેલુ જ પ ત છ

ાર પૃષ્ઠના ૭ ા પાનાના સચિત્ર પુ તકની કિંમત માત્ર રૂ ૮– –

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને ગુ ન પ્રમાણપત્ર લાવવાથી રૂ ાતમા મળ।

પ્રકાશકો
વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધર નિરમજી આચાર્ય
તથી
વૈદ્ય જુગતરામ ગૌ રશંકર પ્રસા
કાલબાદેવી મુંબઈ

મગવાના ઠેકાણા
૧ પ્રકા કો પાસેથી
૨ ઝડુ નાર્મસીના મુખ્ય એજ ે પાર થી
૩ ગુજરાત આયુર્વેદિક ામગીની મુખ્ય
તથા બ્રા ચ ઓફિસોમાથી

Regd. No B 1319

વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલું

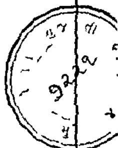
વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી ચર્ચનાર વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૨૧ | | [illegible]
અંક ૫ | | ૧૯૬૪

मन्त्र युक्त भेषज्य यथायोग्याय कल्पते।
स न च भिषजा श्रेष्ठा योग्या च प्रमाणयेत्॥

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી૦ તરફથી
૬ ગયાની ના, મુંબાઇ-૧૪

લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦ | પારમાર્થીઓ માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

વિષય		પૃષ્ઠ

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચકને ખાત્રી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદ્ય શાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવુ કામ કરી રહ્યુ છે આ માસિકનુ આ ૧૬મુ વર્ષ ચાલે છે શરૂઆતથી જ આ માસિક મા આના ને આના જ નમો આવ રસ્તા ગ તે ગ ત્યની લાઈબ્રેરીઓ માટે આ માસિક મજુર થયુ છે અમને આશા છે કે દરેક વિદ્યાના ગામમા જ દરેક Cr ૯ સભાઓનો ? એમ સમજી દરેક વાચક આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની કોશિશ પોતાના ગામની લાયબ્રેરીઓ દ્વારા પણ આ માસિક વાચન કેનાર તેની કોશિશ કરો

દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ રોડ—અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विरुद्रभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૧ મુ] ફાગણ ૧૯૯૪ [અક ૫

દેશી વૈદ્યોની યોગ્યતાના નિયત્રણ માટેનુ તથા તેઓના રજીસ્ટ્રેશન માટેનુ મુબઈ સરકારનુ બિલ

૧૩૩૮ના સે એ બિલ ન ૧૦ ગુરૂવાર ૧૦મી માચ ૧૯૩૮ને રોજ મુબઈ સરકારી ગેઝીટમા પ્રસિદ્ધ થયુ છે આ બિલની મરાઠી ગુજરાતી, કાનડી અને ઉર્દુ નકલો પણ છપાઇ છે અને જેને જોતી હોય તેને મુબઈના સરકારી પ્રેસ પાસેથી મળી શકે છે એટલે એ બિલ આખુ ગુજરાતીમા અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી વળી આરોગ્ય સિધુના ૧૯૩૮ના માચના વૈ ક ના એપ્રીલના અકમા ગુજરાતી નકલ આખી છાપી છે

પણ આ બિલ ૧૯૩૮ના માર્ચની ૨૮મી તારીખે આરોગ્ય મત્રી ડા એમ ડી ગીલ્ડર તરફથી મુબઈની લેજીસ્લેટીવ એસેમ્બ્લીમા રજુ થયુ હતું અને બીજે દિવસે પ્હેલીવારના વાચનમાથી પસાર થઈ સીલેકટ કમિટીને જુલાઇની પ્હેલીએ પાછુ આપવાની સૂચના સાથે સોપાયુ છે

આ બિલ સરકારી ગેઝીટમા છપાયા પછી તરત અમદાવાદમા આયુર્વેદ માર્તંડ જાદવજી ત્રિ આચાર્યની અધ્યક્ષતા નીચે વૈદ્યોની જીલ્લા પરિષદ મળી હતી અને એમા આખા બિલને તપાસી કલમવાર સુધારાઓ સૂચવવામા આવ્યા હતા જે આ માસિકના ગયા અકમા છપાયા છે (એ સુધારાઓની જે ગુજરાતી ટાઈપ કરેલી નકલ મળેલી તેમા જોડણીની અશુદ્ધિઓ હતી, જેમાની કેટલીક છપાઈમા પણ ઉતરી છે પણ તેથી કેવી જાતના સુધારા એ પરિષદે ઇષ્ટ ગણ્યા છે તે સમજવામા મુશ્કેલી નહિ પડે)

હવે પોતાનુ બિલ ધારાસભા આગળ રજુ કરતા આરોગ્ય મત્રીએ જે ભાષણ કર્યું હતું તેથી કેટલોક ખુલાસો થાય છે, પણ એ ભાષણની નોધ કે એનું અવલોકન કર્યા પ્હેલા વૈદ્ય સમાજમા એ બિલ પરત્વે જે માનસિક વલણ ભેદ છે તેની નોધ કરવાની જરૂર છે

મુબઈ ઇલાકાના વૈદ્યસમાજમા ત્રણ વલણ હોય એવું દેખાય છે (૧) અમુક વૈદ્યો આ નવા બિલને એ ગમે તેવુ હોય પણ વધાવી લેવાના

પક્ષના છે આ વર્ગ ઉપર સામા પક્ષ તરફથી જે આક્ષેપો મુકવામા આવ્યા છે (જુઓ 'આયુર્વેદ' માસિક–મરાઠી વર્ષ ૨૪ અ ૧૧મા પહેલો લેખ) તેમા ઉંડા ઉતરવાની જરૂર નથી

બીજો પક્ષ કેટલાક સુધારાવધારા સાથે પસાર થાય તો આ બિલથી વૈદ્યોને એકદર લાભ છે એવુ માનનારો જણાય છે વૈદ્યોની જે સભા મુબઈમા વૈદ્ય પચાનન ગુણે શાસ્ત્રીના પ્રમુખપદ નીચે વૈદ્ય હકીમોનુ રજીસ્ટ્રેશન સરકાર પાસે માગવાનો ઠરાવ કરવા માટે મળી હતી તેને અથવા અમદાવાદમા મળેલી ૭ ના પરિષ નુ આ વલણ છે ત્રીજો પક્ષ બિલનો અથવા ખરી રીતે શુદ્ધ આયુર્વેદ ઉપરના બાહ્ય આક્રમણનો કટ્ટર વિરોધી છે મુબાઈ થાણા ઉપનગર વૈદ્ય પરિષદમા થયેલા ઠરાવોની પછવાડે એ ત્રીજા પક્ષનુ માનસ છે સરકાર પાસેથી આર્થિક મદદ તો આ પક્ષને જોઈએ છીએ, પણ સરકારનુ નિયત્રણ નથી જોતુ

મતલબ કે ઉપર કહેલા ત્રણમાના મધ્યમ પક્ષને ભે જો કે પૂરો સતોષ આપે એવુ તો ડા ગી ડરનુ બાપણુ નથી પણ કદાચ થોડો ખુલાસો થશે અને તે પછી યોગ્ય રીતે સીલેક્ટ કમિટીના મેમ્બરો સાથે વાટાઘાટ કરીને થોડાક સુધારા કરાવી શકાય તો આ બિલની અગ્રાહ્યતા ઓછી થાય હજી પણ આ બિલનો વિરોધ કરનારે એક વસ્તુ સ્થિતિ ધ્યાનમા રાખવાની જરૂર છે અને તે એ કે બિલનો પહેલો ખરડો ટાઈમ્સ ઓફ ઇ ડીઆમા પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારે એના તરફ જે વૈદ્યેતર સજ્જનોએ સ્પષ્ટ વિરોધ દર્શાવેલો તેમાના ઘણાએ બિલ ગેઝીટમા પ્રસિદ્ધ થયા પછી તેમા થયેલા ફેરફારોથી સતુષ્ટ થઈને વિરોધ છોડી દીધો છે એટલુ જ નહિ પણ ડા ગી ડરને અભિનદન આપેલ છે અને જેના મતની આ વિષયમા કાઈક કિંમત છે તે ધારા સભાના સભ્યોમાથી તો કેટલાક કોમેમ વિરોધી સભ્યોએ પણ ડા ગીલ્ડરને અનુમોદન આપ્યુ છે અને બીજા સભ્યોએ મક્કતાઈ વધારવાની ભલામણ કરી છે આ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમા રાખીને વૈદ્ય હકીમોએ ભવિષ્યની વ્યાજના ગોઠવવાની છે

આરોગ્ય મત્રી ડા ગી ડરે નવુ બિલ ધારાસભા આગળ રજુ કરતા કહ્યુ કે આયુર્વેદ અને યૂનાનીને ઉત્તેજન આપવાની સરકારની ઇચ્છા છે એવુ જે વચન આગલી બેઠકમા આપેલુ તે પૂર્ણ કરવા માટે આ બિલ રજુ કર્યુ છે આ બિલના ત્રણ ભાગ છે, જેમાનો ત્રીજો ભાગ સામાન્ય રીતે ચિકિત્સકોને લાગુ પડે છે

બિલનો બીજો ભાગ દેશી વૈદક પદ્ધતિ માટે ૧૯૧૨ના બોમ્બે મેડીકલ એક્ટના ધોરણે બોર્ડ સ્થાપવાને લગતો છે દેશી વૈદક પદ્ધતિનો અર્થ અહીં આયુર્વેદિક (સિદ્ધ સાથે) અને યૂનાની એવો છે પછી આધુનિક વિજ્ઞાનના જે અશો ઉમેરવાનો બોર્ડ વખતો વખત નિશ્ચય કરે તે અશોથી એ દેશી

વૈદક પરિવર્ધિત હોય કે ન હોય આ વ્યાખ્યા બગાળમાથી શબ્દશ લીધેલી છે ત્યા આ વિષયમા કોઈ જાતનો કાનૂન ન હોવા છતા સરકારી ઠરાવ અમલમા છે

શસ્ત્રચિકિત્સા અને પ્રસૂતિશાસ્ત્ર આયુર્વેદ અને યૂનાનીમા કયા છે એવો પ્રશ્ન ઉઠયો હતો પણ આયુર્વેદના અગોમા એ શાસ્ત્રો પણ છે એમ સિદ્ધ કરવામા આવ્યુ છે

આવતા વર્ષના બજેટમા આયુર્વેદિક અને યૂનાની ચિકિત્સકોની સહાય અર્થે એક લાખ રૂપીઆની ગોઠવણ કરવામા આવી છે અને એ માટે યોગ્યતા વાળા ચિકિત્સકો મળશે એવી આશા છે

આગળ ચાલતા આરોગ્ય મત્રીએ કહ્યુ કે પોતાની આખી જીદગી દરમીયાન જેટલાને મળ્યા હતા તે કરતા વધારે દેશીવૈદ્યોને પોતે છેલ્લા છ મહિનાઓમા મળ્યા હતા બીજા પ્રાતોના આકડાઓના અભ્યાસથી પોતાના જાણુવામા આવ્યુ છે કે દેશી વૈદકની શાળા પાઠશાળાઓમા શસ્ત્રચિકિત્સા (Surgery) અને પ્રસૂતિવિદ્યા (Midwifery) શીખવાય છે મુબઈમા ૧૫ આયુર્વેદની શાળાઓ છે કોઈ યુનાની તરેહની શાળાના પરિચયમા પોતે આવી શકયા નથી જો કે તાજેતરમા બે યૂનાની શાળાઓ ઉઘડયાનુ જાણુવામા આવ્યુ છે

દેશી શિક્ષણુ સસ્થાઓને સ્વીકારવી સસ્થાઓ માટે પાઠયક્રમ નક્કી કરવો, અને ચિકિત્સકોની નોધણી રાખવી એ બોર્ડનુ કામ છે કેટલીક સસ્થાઓમા તે તે પદ્ધતિનુ વશપરપરાગત જેઓએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યુ તેઓ શિક્ષણુ આપે છે કેટલા વર્ષથી ધધો કરતો હોય તેને કબુલ રાખવો એ બાબતમા પ્રાત વાર ભિન્ન ભિન્ન ધોરણુ દાખલા તરીકે વડોદરામા આઠ વર્ષની પ્રેકટીસ આવશ્યક ગણી છે સયુક્ત પ્રાતમા એક વર્ગ માટે પાચ વર્ષ અને બીજા વર્ગ માટે દશ વર્ષ રાખ્યા છે મદ્રાસમા દશ વર્ષ છે મુબઈ માટે ૯ વર્ષ ઠીક ગણયા છે

મતલબ કે કાયદો અમલમા આવવાની તારીખથી એક વર્ષની અદર બૉર્ડને[1] સતોષકારક રીતે પોતે ઓછામા ઓછા દશ વર્ષથી ચાલુ અને નિયમિત વૈદક ધધો કરે છે એમ રજીસ્ટ્રેશન માટે અરજી કરનાર ચિકિત્સકે સાબીત કરવુ પડશે

ચિકિત્સકોના અન્તેવાસી ઉમેદવારો માટે અપવાદ—પરીક્ષાથી કે દશ વર્ષના ધધાથી જેઓ નોધને પાત્ર ન હોય પણ કોઈ ચિકિત્સકના હાથ નીચે ઉમેદવારી કરી હોય, અથવા કોઇ વર્ગીય સસ્થામા તાલીમ લીધી હોય અથવા કોઈ પરીક્ષા પસાર કરી હોય તેવા દરેક શખ્સનુ, જો બોર્ડનો અભિપ્રાય એ ઉમેદવારી, તાલીમ કે પરીક્ષાને ધધા માટે પુરતું ગણવાનો થાય તો રૂ ૧૫ ની ફી લઇને રજીસ્ટરમા નામ નોધાશે

---

૧ બિલમા રજીસ્ટ્રાર શબ્દ છે પણ રજીસ્ટ્રાર બોર્ડની વતી કામ કરશે તે આ ટિ.

આ ઉપરાંત જેઓ આ કાયદો પસાર થાય ત્યારે ધંધો કરતા હોય તેનો ધંધો બંધ ન થાય માટે ૧૯૩૮ના માર્ચની દશમી તારીખે પોતે ધંધો કરતા હોવાનું એક વર્ષની અંદર બોર્ડને સંતોષકારક રીતે જેઓ સાબીત કરે તેઓ આ કાયદા અનુસાર અથવા ૧૯૧૨ના મેડીકલ એક્ટ અનુસાર રજીસ્ટર થવાને યોગ્ય ન હોય તો પણ તેઓના નામ રૂા ૧૫ આપવાથી આ શખ્સોની યાદીમાં દાખલ કરી શકાશે. નવો કાયદો પસાર કરતી વખતે આવી છુટ રાખવામાં આવે છે. મતલબ કે દશ વર્ષથી ઓછી પ્રેકટીસવાળો ચિકિત્સક રજીસ્ટર્ડ નહિ થઇ શકે પણ ધંધો કરી શકશે.

આગળ ચાલતા આરોગ્ય મંત્રીએ જેઓમાં ઘણા ઉંટવૈદ્યો છે તે હોમીઓપથિક ડાક્ટરોની ચર્ચા કરી છે જે આપણે છોડી દેશું.

પછી ડા. ગીલ્ડરે ઓછામાં ઓછા ધોરણ (સ્ટાન્ડર્ડ)ની ચર્ચા કરતાં કહે છે કે આ બિલનો બીજો ભાગ પોતાને આયુર્વેદિક અથવા યૂનાની ચિકિત્સક કહેવરાવનાર પણ ખરી રીતે અશિક્ષિત અથવા અર્ધશિક્ષિત લોકોને ધંધાના ક્ષેત્રમાંથી દૂર કરવાનો છે. બિલનો હેતુ છેવટ તો જેમ એક તરફથી સાચા આયુર્વેદિક અને યૂનાની ચિકિત્સકોને ઉત્તેજન આપવાનો છે, તેમ બીજી તરફથી ઉંટવૈદ્યોથી સમાજને બચાવવાનો છે.

આ સબંધમાં આરોગ્યમંત્રીએ કહ્યું કે જાહેર આરોગ્યના મંત્રીઓની પરિષદમાં ઠરાવ થયો હતો કે વૈદકની ગમે તે પદ્ધતિને ઉત્તેજન આપવું પણ યોગ્યતાનું ઓછામાં ઓછું કાંઇક ધોરણ નક્કી કરવું. અને એ ઠરાવને અમલમાં મુકવાનો મુંબઈ સરકારે પ્હેલ હેલો પ્રયાસ કર્યો છે. ઉંટવૈદ્યોનો ધંધો બંધ કરવાની સરકારને રહેલી મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનને ભલામણ કરી છે. માટે આ બિલમાં ઉંટવૈદ્યની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ ન લાગતી હોય તો સીલેકટ કમિટીમાં સ્પષ્ટ કરી શકાશે.

૨૮મી કલમમાં જેઓને ડીગ્રી કે ડીપ્લોમા આપવાનો હક્ક નથી તેઓને નિયમોમાં લેવાનો પ્રયત્ન છે. છેવટ આરોગ્ય મંત્રીએ કહ્યું કે આયુર્વેદ કે યૂનાનીને નામે ઉટવૈદ્યોનું ચાલવા દેવામાં આવે તો વિજ્ઞાનની પ્રગતિ ન થાય માટે નિયંત્રણને લગતી કલમની જરૂર છે. (ટાઇમ્સ ઓફ ઇંડિઆ ૩૦મી માર્ચ ૧૯૩૮ માંથી)

નોંધ—બિલનો કાચો મુસદ્દો પ્રગટ થયો ત્યારે 'સર્જરી' અને મીડવાઇફરી' એ વિષયોનું મેડીકલ કોલેજોમાં જેટલા પ્રમાણમાં શિક્ષણ અપાય છે તેટલા પ્રમાણમાં શિક્ષણ રજીસ્ટ્રેશન માટે આવશ્યક રહેશે એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો હતો. હવે આયુર્વેદ અને યૂનાનીમાં એ વિષયો છે, હાલમાં આયુર્વેદની શાળાઓમાં શીખવાય છે એમ જે શ્રી ગીલ્ડરે ભાષણ કહેલું છે તથા દેશી વૈદ્યકની જે વ્યાખ્યા આપી છે તે ઉપરથી એવો સ્પષ્ટ અર્થ નીકળે છે કે

બોર્ડ જ્યા સુધી આધુનિક વિજ્ઞાનના અમુક અશોને અભ્યાસક્રમમા ઉમેરવાનો નિશ્ચય ન કર્યો હોય ત્યા સુધી એવા અશો વગરનો આયુર્વેદિક કે યૂનાનીનો પૂરતો અભ્યાસ રજીસ્ટ્રેશન માટે પૂરતો ગણાશે

જેઓ આયુર્વેદ કે યૂનાની શિક્ષણના પક્ષપાતી છે તેઓને આમા કાઇ ખોટુ નહિ લાગે પણ મને હજી એક સ્પષ્ટતા નથી થતી કલમ ૧૧ (૩) મા યોગ્યતા આપનારી પરીક્ષામા નિપુણતાનુ જે ધોરણ આવશ્યક ગણ્યુ છે તેમા કાયચિકિત્સા (મેડીસીન) શસ્ત્રચિકિત્સા (સર્જરી) અને પ્રસૂતિવિદ્યા (મીડવીફરી) ના કાર્યસાધક વ્યવહાર માટે આવશ્યક જ્ઞાન અને કુશળતા ઉમેદવારે મેળવેલા હોવા જોઈએ એમ કહેલુ છે તાત્પર્ય કે પ્રસવ કરાવી શકે અથવા શસ્ત્રક્રિયા થોડી પણ કરી શકે એટલી આવડતની પરીક્ષા આપ્યા પછી જે પદવી મળશે તે રજીસ્ટ્રેશનની લાયકાત આપશે પણ ઉપરના ત્રણમાથી પાછલા બે વિષયોનુ પુસ્તકીયા નહિ પણ વ્યવહારૂ જ્ઞાન આપે એવી આયુર્વેદિક યૂનાની શાળાઓ કયા છે? હવે ઉપર ઉતારેલા ભાષણમા ડા ગીલ્ડરે મેડીસીન અથવા સર્જરી અથવા મીડવીફરી એ રીતે શબ્દો વાપર્યા છે એનુ તાત્પર્ય એવુ હોય કે કેવળ કાયચિકિત્સાનો ધધો કરવા ઇચ્છનાર બાકીના બે વિષયોમા પ્રવીણ ન હોય તો પણ કેવળ કાયચિકિત્સાની બોર્ડ ઠરાવેલી પરીક્ષા પસાર કરી હોય તો રજીસ્ટર્ડ થઇ શકે તો તો કાઈ વાધો નહિ પણ એવો અર્થ સ્પષ્ટ નથી ત્રણે વિષયોનુ જ્ઞાન આવશ્યક છે એવો અર્થ હોય તો બોર્ડની શરૂઆતમા ધોરણ ઉચુ ન રાખી શકાય દેશી વૈદકના જ્ઞાન ઉપરાત સર્જરી, મીડવીફરીનુ એમ બી બી એસ કે એલ સી પી એસ ના ધોરણ જેટલુ જ્ઞાન પહેલેથી આવશ્યક ગણાશે એવુ તાત્પર્ય આખુ બિલ અને ભાષણ જોતા લાગતુ નથી તો સ્પષ્ટતા થાય એ ઇષ્ટ છે અમદાવાદની જીલ્લા પરિષદના ઠરાવમા બિલની ૧૧ મી કલમ, ઉપર સૂચવેલો વાધો નડે નહિ એ રીતે તદ્દન નવેસરથી સુધારીને જે રૂપમા મુકવાની સૂચના કરી છે, એ મને સારી લાગી છે બાકી અત્યારે નહિ તો કાળક્રમે આધુનિક વિજ્ઞાનનો ઘણો અશ દેશી વૈદકના અભ્યાસક્રમમા દાખલ થશે એવુ દેખાય છે સરકારી દબાણ આવ્યા પહેલા શિક્ષિત વૈદ્યોએ સ્વેચ્છાથી જ આ દિશામા પગલા માડયા છે હવે ગતિમા વેગ આવશે આ દિશામા ગતિથી આયુર્વેદના સ્વત્વને હાનિ થશે એવુ માનનારો એક પક્ષ છે એ દિશામા આવી ગતિ મને તો અનિવાર્ય દેખાય છે

બિલની બાકીની કલમોમા રજીસ્ટ્રેશન અથવા તે યોગ્યતાની પરીક્ષા ધધા માટે ફરજીઆત છે કારણ કે ડા ગીલ્ડરે કહેલો ઉટવૈદ્યોથી પ્રજાનુ રક્ષણ કરવાનો સરકારનો હેતુ છે એટલે આ દેશની પરિસ્થિતિ અને કોમેટીનુ તથા ધારાસભાનુ વલણ જોતા એટલુ ફરજીઆતપણુ રહેશે એમ લાગે છે

જેની શિખા નીકળી ગઈ છે, અને દાઢીની શિખા કાઇક હળવી થાય તો

ભલે પણ નીકળવી મુશ્કેલ છે ગામડાઓમા અજાણ્યા માણસોને પીડવામા વખતે એ કલમનો ઉપયોગ થાય એટલુ ભય છે

બાકીમા રજીસ્ટ્રેશનની ફી રૂા ૧૫ રાખી છે તે ગામગના વૈદ્યોને ભારે પડે એટલે અમદાવાદ જી લા પરિષદે દશ સૂચવ્યા છે તે ઠીક છે

બૉર્ડના બધારણમા વૈદ્યોની માગણી પ્હેલેથી ૨૧ સભ્યો રાખવાની છે જ્યારે બિલમા ૧૩ છે વૈદ્યોની માગણી પ્રમાણે બૉર્ડ ૨૧ સભ્યોનું જેમા પ્રમુખ પણ ચુટાયેલો હોય એમ થાય તો ઉત્તમ છે બિલમા ૭ ચુટાયેલા સભ્યો અને પ્રમુખ તથા બીજા ૭ સરકાર તરફથી જેમા બે દેશી વૈદક સબધી સસ્થાઓ સાથે સબધવાળા હોવા જોઇએ એવો નિયમ છે આ નિયમથી વધહકીમોની બહુમતિ માડ માડ થશે વળી બાકીના ચાર કોણ આવશે તે સ્પષ્ટ નથી થયુ અને પ્રમુખ સરકાર તરફથી નીમાશે પણ તે કોણ હશે એ નથી કહેવાતું બોર્ડનુ બધારણ એ ઘણી અગત્યની વસ્તુ છે આ બિલથી દેશી વૈદકને ઉત્તેજન મળશે કે હાનિ થશે તેનો આધાર બોર્ડ ઉપર રહેશે મતલબકે બોર્ડ માટેની કલમમા ચુટણીનુ તત્ત્વ હજુ વધે અને પ્રમુખ સરકારે નીમેલોજ રહે એ અનિવાર્ય હોય તો એ તટસ્થ હોય-સયુક્ત પ્રાતમા પ્હેલા ન્યાયાધીશ હતો તેમ અને જે કોઇ નીમાય તે આયુર્વેદ પ્રેમી નીમાય એવો સુધારો કરાવવાનો પ્રયત્ન થવાની જરૂર છે

બિલની કલમ ૨૧ મા આ કાયદો અમલમા આવ્યાને એક વર્ષ પૂરૂ થયા પછી યોગ્ય પરીક્ષા આપવાની નક્કી કરેલી પદવી ન લીધી હોય તેને રજીસ્ટરમા નોધવામા નહિ આવે એવી કલમ છે આ કલમમા અમદાવાદ જીલ્લા પરિષદે એકને બદલે ત્રણ વર્ષની મુદત રાખવાની સુચના કરી છે હવે બિલની કલમ ૧ ૧૮ અને ૨૧ સાથે વાચતા એવો અર્થ નીકળે છે કે ૧૯૩૮ ના માર્ચની દશમી તારીખે જેઓ દશ વર્ષથી ધધો કરતા હશે અથવા જેઓ બોર્ડ નક્કી કરેલી પરીક્ષા આપી નક્કી કરેલ પદવી મેળવશે તેઓ તો રજીસ્ટર્ડ થઈ શકશે અને તેઓને વૈદક ધધો કરવાની છુટ મળવા ઉપરાત દાક્તરો જેવા બિલની ભા ૩ ની કલમ ૩૪ મા કહેલા હક્કો તથા કલમ ૧૮ મા કહેલી તકો મળશે એવી ઓછી મુદતના ધધાદારીઓ ધધો કરી શકશે પણ આ હક્કો કે તકો નહિ મેળવી શકે અને ૧૯૩૮ ના માર્ચની ૧૦ થી ૧૯૩૯ ની તે તારીખ સુધીમા કોઈ નવો વૈદ્ય બોર્ડે ઠરાવેલ પદવી મેળવ્યા વગર થશે તો તેને ૧૯૩૯મા ધધો બધ કરવો પડશે અથવા પરીક્ષા આપવી પડશે હવે જીલ્લાપરિષદે એકને બદલે ત્રણ વર્ષ સૂચવ્યા છે તેમા વૈદ્યોને પોતાની યોગ્યતા સાબીત કરવા માટે વધારે વખત મળે એ ફાયદો છે અજાણપણામા કે બેદરકારીમા અન્યાય થવાનો સભવ ઓછો કરવાનો હેતુ છે

આ ઉપરાત બિલની કલમોમા અમદાવાદ જી ના પરિષદે ઝીણાઝીણા સુધારાઓ સૂચવ્યા છે તેમા સામાન્ય રીતે મારી સમતિ છે

મુંબઈ, ઉપનગર અને થાણા જીલ્લાનુ વૈદ્યસંમેલન

[અનુસંધાન ગતાંક પૃષ્ઠ ૧૨૮ નુ ચાલુ]

૪ (અ) આ મડળના કામ માટે આવશ્યક હોય તેઓ નિધિ, પૂરતી સરકારી આર્થિક મદદ, ધર્માદા સંસ્થાઓ વગેરે મારફત મળતા દાનો વગેરે આ મડળને સરકારે સોપવું

(આ) સરકાર ત ફ્વી અદાજ પત્રકમા આરોગ્ય ખાતા માટે જે રકમ નક્કી કરવામા આવે તેમાથી દેશી વૈદકના ઉત્તેજન માટે ઓછામા ઓછી એલોપથી જેટલી રકમ કાઢવી અને ક્વિ મા પ વધા તા જવી, (ઈ) આ મડળે શુદ્ધ દેશી વૈદકનુ જ શિક્ષણ આપવા માટે તે તે શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તાનુસાર શિક્ષણ આપનારા વિદ્યાલયો સ્થાપીને ચલાવવા આ વિદ્યાલયો અને મહાવિદ્યાલયો સાથે રુગ્ણાલયો અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રયોગશાળાઓ સ્થાપવી (ઈ) શુદ્ધ દેશી વૈદક શાસ્ત્ર પ્રમાણે શિક્ષણ આપનાર પરપરા ગત ગુરૂઓને પણ ઉત્તેજન આપવા માટે સરકારે પહેલા તો આર્થિક વગેરે મદદ આપવી તેમજ શુદ્ધ દેશીવૈદકના રૂગ્ણાલયો, ધર્માર્થ ઔષધાલયો અને મહાવિદ્યાલયો વગેરેને આ મડળે આર્થિક વગેરે મ[illegible]

૫(અ) આ મડળ કેવળ શુદ્ધ દેશી વૈદકનો જ શિક્ષણક્રમ નક્કી કરશે અને મડળે નિશ્ચિત કરેલો શિક્ષણક્રમ (આયુર્વેદ-યુનાની) દેશી વૈદકના વિદ્યાલયોને શિક્ષણક્રમ સ્વીકારવાની ભલામણ કરવી

(આ) વિદ્યાલયો અને મહાવિદ્યાલયોના શિક્ષણ ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે આ મડળે એક કમિટી નીમવી મ[illegible] કર્ણાટક, ગુજરાત, મુબઈ શહેર અને ઉપનગર આ ચાર વિભાગવતી તરફ ચુટાયેલા પ્રતિનિધિઓના વિચાર પ્રમાણે આ મધ્યવર્તી મડળ આયુર્વેદીય અને યુનાની સસ્થાઓ ચલાવે અને આ વિદ્યાલયોની પરીક્ષાઓ લેવાનુ ધોરણ અને તપાસવાની પદ્ધતિ એ બધુ આ ચાર પ્રાન્તોના પ્રતિનિધિઓની સલાહોને અનુસરી નક્કી કરવુ

૬ (અ) દેશી વૈદક મડળે એક પરીક્ષા મડળ નીમવુ

(આ) આ નીમાયેલા પરીક્ષામડળે પરીક્ષા લેવી, પદવી આપવી, પરીક્ષાની ફી ઠરાવવી, અને દેશી વૈદક વિદ્યાલયો અને મહાવિદ્યાલયોની પરીક્ષા સબધી બધી વ્યવસ્થા કરવી

૭ (અ) આ મધ્યવર્તી મડળે મુબઈ ઈલાકાના વૈદ્યોની અને હકીમોની ઐચ્છિક નોંધ લોકમત અનુકૂળ હોય તો રાખવી

અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને ઈ સ ૧૯૦૧ મા મેટ્રીકમાથી રાજકોટની લક્ષ્મણમહેરામ કેમીકલ લેબોરેટરીમા જામનગરની સ્કોલરશીપ સાથે દાખલ થયા એ અભ્યાસક્રમના ત્રણે વર્ષ સુધી શ્રી જુગતરામ શંકરપ્રસાદ વૈદ્ય, ભગવાનલાલ ભાઇ, એનો ન્હાનો ભાઇ નૃસિંહપ્રસાદ અને હું અમે ચારેય સાથે હતા રાજકોટમા નિર્દોષ આનદમા ગાળેલો એ સમય હજી યા આવે છે ભગવાનલાલ ભાઈને વ્યાયામનો અને રમતગમતનો શોખ હતો એમના પ્રયત્નને પરિણામે અને પ્રી સીપાલ સાહેબની સક્રિય સહાનુભૂતિથી અમારી એક ક્રિકેટ કલબ પણ સ્થપાઇ હતી જો કે એ લાબુ જીવી નહોતી એ રાજકોટની લેબોરેટરીના પ્રીન્સીપાલ લૉ સાહેબ એક સજ્જન અગ્રેજ હતા તેઓનો વિદ્યાર્થીપ્રેમ હજી યાદ આવે છે તેઓ થોડા વખત પ્હેલા વિલાયતમા સ્વર્ગવાસી થયા એમ સાભળ્યુ છે

ભગવાનલાલ ભાઇએ લક્ષ્મણમહેરામ લેબોરેટરીની છેલ્લી પરીક્ષા હજી નહોતી આપી ત્યા એમના દાદા પ્રેમજી ભટ્ટનો કચ્છમા સ્વર્ગવાસ થયાના ખબર મળ્યા અને એ ખબરથી ભગવાનલાલ ભાઈના મન ઉપર ભારે અસર થઈ એમને એમ થઇ ગયુ કે દાદાના જવાથી આખા કુટુબનો ભાર ઉપાડવાની હવે પોતાની ફરજ છે અને એ આવેશમા થોડા દિવસ માટે છેલ્લી પરીક્ષા આપ્યા વગર, તેઓ સર પટ્ટણીસાહેબની આર્થિક મદદ લઈને એકદમ રગુન ગયા સ્વ લેડી પટ્ટણીના બેન સ્વ સૌ ભાગીરથી તે ભગવાનલાલ ભાઈના પ્હેલી વારના પત્ની થાય એ હકીકત અહીં નોંધવી જોઇએ પણ આ રગુનના સાહસથી કાઇ મોટો લાભ મેળવવાનુ એમના નસીબમા નહોતુ બરાબર સ્મરણ નથી પણ રગુન ગયે ભગવાનલાલ ભાઈને પૂરૂ વર્ષ પણ થયા પ્હેલા જામનગરમા વૈદ્ય અમૃતલાલ પટ્ટણીના ચારિત્રમા જેનો નિર્દેશ કર્યો છે તે ભયકર મરકી ફાટી નીકળી અને તેમા એનો જુવાન ન્હાનો ભાઇ હોમાયો રાજકોટનો સહાધ્યાયી અને મિત્ર નૃસિંહપ્રસાદ (ઉર્ફે ભાયો) એક વિધવાને પાછળ મુકી પરલોકવાસી થયો ભગવાનલાલ ભાઇને તેથી રગુનથી જામનગર આવવું પડયુ ત્યા એના સૌથી નાના ભાઈ કેશવલાલને પણ મરકી થયેલી એ ભાઇ બચી તો ગયો પણ એની ચાકરી કરવા ભગવાનલાલ ભાઈને લાબા વખત સુધી દેશમા રોકાવુ પડયુ પછી ભગવાનલાલના પત્ની એક બાળક પુત્રને મુકી સ્વર્ગવાસી થયા વળી રગુનમા કાઈક આર્થિક નુકશાની પણ ગઇ પરિણામે ભગવાનલાલ ભાઈએ રગુન છોડયુ અને ઈ સ ૧૯૦૪ મા મુબઈમા આવી વૈદક ધધો શરૂ કર્યો તે જીવનના અતપર્યત ચાલુ હતો

ભગવાનલાલ ભાઈની જીંદગી મુબઈના વૈદ્યવર્ગને તથા એમના દરદી તથા સ્નેહી પરિચિત વર્ગને જાણીતી છે છેલા ૩૩ વર્ષથી ભગવાનલાલ ભાઈ સાથે જ એમના નાના ભાઇ કેશવલાલ તો રહે છે અને મોટા ભાઈ પ્રાણુલાલ ભાઇ લાંબો વખત મુબઇમા જ રહ્યા હતા જો કે ધધો વૈદકનો નહિ પણ પુરાણીનો કરતા અને મુબઇમા જ સ્વર્ગવાસી થયા ભગવાનલાલ ભાઇને મુબઇમા વૈદક ધધો શરૂ કરવામા એમના દાદા પ્રેમજી ભટ સાથે પરિચય વાળા ખાસ કરીને જામનગર કચ્છના ગૃહસ્થોના કુટુબો તરફથી ઉત્તેજન મળ્યુ અને સ્વ ભગવાનલાલ ભાઇની વૈદ્ય તરીકેની પ્રતિષ્ઠા ધીમેધીમે વધવા લાગી નિદાન ચિકિત્સામા નજર સાથે દરદી ઉપર લાગણી અને ઘણીવાર આવશ્યકતા લાગતા દરદીની કરેલી સેવા એ ગુણોએ ભગવાનલાલ ભાઇને થોડા વખતમા લોકપ્રિય બનાવ્યા

ભગવાનલાલભાઇને મુબઇના વૈદ્યો સાથે તથા દાક્તરો સાથે મળવાનો પ્રસગ શ્રીમન્ત દરદીઓને ઘેર વારવાર મળતો અને આ પ્રસગોને પરિણામે દાક્તરી વૈદકના પ્રવાહોથી તેઓ જાણીતા રહેતા રાજકોટની લેબોરેટરીમા લીધેલી જે કેળવણીનો ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે તે કેળવણીને લીધે તેઓને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી જાણીતા થવુ મુશ્કેલ નહોતું અને નવું નવું જાણવાના ઉત્સાહવાળો સ્વભાવ પણ ખરો

સ્વ ભગવાનલાલભાઈ જેમ ઉત્સાહી તેમ ઉદ્યોગી હતા વૈદક ઉપરાત એમણે બીજા ધધાઓ પણ કર્યા હતા રૂના સટ્ટા જેવુ બીઝનેસ જે બીજા ધધામા પડેલા ઘણા લોકો દાક્તરો, વકીલો મોટા સરકારી નોકરો વગેરે પણ કરે છે તે ભગવાનલાલભાઈ પહેલા કરતા પણ એને ન ગણીએ તો સમય અને શ્રમનો ઘણો ભોગ માગે એવુ એક છાપખાનું કાઢયું હતુ આ 'સુબોધિની પ્રેસ' કેટલા વર્ષ સુધી ચાલ્યુ એ બરાબર ધ્યાન નથી, પણ છેવટ એ વેચી નાખ્યુ પણ 'સુબોધિની પ્રેસ ના કામને ઓછુ કર્યા પહેલા એમણે ધન્વન્તરિ આરોગ્ય મદિરની ઇ સ ૧૮૨૫મા સ્થાપના કરી અને બાર વર્ષ સુધી એ સસ્થાનો ધન્વતરિ નર્સીંગ હોમ, ધન્વતરિ હોસ્પીટલ, સૂતિકાગૃહ હોમ, બોરીવલીમા બાલાશ્રમ અને ઇનવેલીડ હોમ, ધન્વતરિ ઔષધાલય, વગેરે શાખા પ્રશાખાઓથી ખૂબ વિસ્તાર કર્યો આ સસ્થાદ્વારા ઘણું લોકોપયોગી કાર્ય થતુ હતું એ ચોક્કસ છે અને વાર્ષિક ૩ અગીઆરથી બાર હજાર જેટલા જુદીજુદી સસ્થાઓ તથા શ્રીમન્ત ગૃહસ્થો પાસેથી દાનો દ્વારા કેવળ સ્વ ભગવાનલાલભાઇની લગ અને મહેનતથી મળતા હોવા છતા સસ્થાને એક હજાર જેટલી ખોટ દરવર્ષે હતી અને છેવટ એમના સ્વર્ગવાસ વખતે મડળના સભ્યોને આશ્ચર્ય સાથે માલુમ પડયુ કે ધન્વતરિ આરોગ્ય

મન્દિર મડળને છે લા બાર વર્ષમા ૨૬ હજાર જેટલી મોટી ખોટ આવી હતી અને મડળને સ્વ ભગવાનલાલભાઈએ / એ મોટી રકમ આપી હતી મતલબ કે આ મડળદ્વારા પોતે ઉભા કરેલા ખાતાઓ ચલાવવા ખાતે સ્વ ભગવાનલાલભાઈ દરવર્ષે અગીઆર-બારહજાર જેટના રૂપીઆ પોતાની અગત લાગવગ અને પોતાની મહેનતથી લઈ આવતા અને એમ છતા એક હજારની જે ખોટ આવતી તે પોતે આપતા

છેવટના વર્ષોમા વધ ભગવાનલાલભાઈની પ્રવૃત્તિ આ ધ વન્તરિ આરોગ્ય મ રિ સાથે ગુ થાઈ ગ ઇ હતી અલબત્ત એ સ સ્થાના સ્થાપનાર ભગવાનલાલભાઈ, એને ચલાવનાર ભગવાનલાલભાઇ અને એના પ્રાણ પણ તેઓજ ભગવાનલાલ ભાઈના પ્રાણ ગયા અને એ સસ્થા પણ સુઈ ગઈ આ ટી સ સ્થાની મુ બઈમા આવશ્યક્તા છે એ ઘણું લોકોપયોગી કામ ક છે જન સમાજની સેવા કરે છે વગેરે ઘણીવાર સાભળ્યુ પણ એનો ભાર ઉપાડવા કોઈને તૈયાર ન જોયુ અને તયાર થાય કોણ? એમા લાભ નહોતો, ઉનટુ નુકસાન હતું ત્યાર સ્વ ભગવાનલાલભાઇએ કમ એ ચલાવ્યુ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મુશ્કેલ છે માનસશાસ્ત્રીય અથવા પ્રારબ્ધ ગતિનો એ એક કોયડો છે એમના સ્વગવાસ પછી એમના અતિશય પરિચિત મિત્ર જેવા એક લક્ષાધિપતિ કે કદા ન કોટિપતિ શેઠીઆએ કહ્યુ કે અમે ત્રણચાર મિત્રો મુ બઈમા સાથે આ યા છીએ પણ તેમા સૌથી વધારે મહેનત કરી ભગવાનલાલભાઇએ અને સૌથી ઓછા નશીબદાર પણ એજ બાકીના અમે પ્રારબ્ધાનુસાર સારો પૈસો કમાયા જ્યારે ભગવાનલાલની સ્થિતિ એની એ જ રહી પણ સ્વર્ગસ્થને એનો ખેદ નહોતો પોતે સારૂ કામ કરે છે અને યથાશક્તિ બીજાઓને પોષે છે એવુ એમને અભિમાન હતુ વાત સાચી છે માણસની કિંમત આકવામા પૈસો ઘણી ગૌણ વસ્તુ છે

સ્વ ભગવાનલાલભાઇએ આયુષ્યના છે લા ૩૩-૩૪ વર્ષ વૈદકમા જ ગાળ્યા છે અને વૈદ્ય તરીકે એમના ચરિત્રને જોઇએ તો ઘણા ગભીર રોગના દરદીઓ એમને હાથે સારા થયા હતા કેટલાક ગરીબ દરદીઓને ધ વન્તરિ આરોગ્ય મદિરની ઇસ્પીતાલ આશીર્વાદરૂપ થઈ છે

વળી ધ વતરિ આરો ય મદિરની ઇસ્પીતાલમા શસ્ત્રચિકિત્સાના દરદીઓ આવતા જ અને એને અગે સ્વ ડા જે ડી ધ્રુવ, ડા ડી જી દવે, ડો નાનુભાઈ, ડો મેંગલે વગેરે અનેક દાક્તરોની મદદ તેઓએ લીધી છે અને આ દાક્તરોએ સારો સહકાર આપ્યો હતો અને ઇસ્પીતાલ માટે દાક્તરી વૈદ્યની આવશ્યકતાનો સ્વીકાર કર્યો છતા ભગવાનલાલ ભાઇનો અતરાત્મા તો દેશીવૈદ્યનો જ હતો એમ ાા છે લા મદવાડમા એક

દિવસ હુ જોવા ગયો હતો એમનુ શરીર તદ્દન અશક્ત થઈ ગયુ હતુ પથારીમાથી ઉઠવાની શક્તિ નહોતી શ્વાસ લીધે જતા હતા અને મોટો અવાજ કાઢીને બોલી શકે એમ નહોતા ત્યા પણ મને કહ્યુ કે આ કોઈને આયુર્વેદ ઉપર શ્રદ્ધા નહિ, શુ કરવુ? બાકી હમણા એક દર્દીને મૂત્રાશયના દરદથી પેશાબ બધ થઈ ગયો હતો દાક્તરોએ કાઈ ઉપાય થઇ શકશે નહિ એમ કહીને ઇસ્પીતાલમાથી રજા આપી આપણે એને આપણી ઇસ્પીતાલમા રાખ્યો અને પુનર્નવાદિકવાથ અદર બાળ્યો તોલા પુનર્નવા ઉમેરીને આપવા માડયો દવાને અભડાવવી નહિ એવો મારો મત હોવાથી સાથે અંગ્રેજી દવા આપવાનો બીજાનો મત હતો પણ ન આપી અને પુનર્નવાથી પેશાબ આવવા માડયો અને તદ્દન સાજો થઇ ગયો

સ્વ ભગવાનલાલ ભાઈ પેઠે આયુર્વેદની સસ્થાઓ બધા ન કાઢી શકે પણ એમના જેવી શ્રદ્ધાથી આયુર્વેદની નિદાન ચિકિત્સાના અનુભવો લઈ શકે તથા તેને પ્રગટ કરી શકે તો ઘણુ છે

મહારાષ્ટ્ર પ્રાન્તીય વૈદ્યસમેલન અને દેશીવૈદ્ય હકીમોના રજીસ્ટ્રેશનનુ બિલ

મહારાષ્ટ્ર પ્રાન્તીય સમેલન ચાળીસ ગામમા ભરાયાની નોધ માગશરના અકમા કરીજ હતી હવે એ સમેલન વિષે સવિસ્તર ખબર છપાયા છે ખાનદેશના વૈદ્યોએ મોટી હોશ અને પુષ્કળ પરિશ્રમ લઈને ઘણી તયારી કરી હતી આ સમારભ માટે મુબઇથી ખાસ મુબઇની ધારાસભાના પ્રમુખ દાદા સાહેબ માવળકર આવ્યા હતા વૈદ્ય હકીમોના રજીસ્ટ્રેશનના બિલની તરવાર વદ્યોના માથા ઉપર લટકતી હોવાથી વૈદ્યોના ચિત્ત ઉત્કઠિત થઈ ગયા હતા મહારાષ્ટ્રના અગ્રણી અને પ્રસિદ્ધ વૈદ્યો લગભગ બધા જ હાજર હતા એટલુ જ નહિ પણ આ જાતની જાહેર પ્રવૃત્તિમા કદિ પણ ન પડનારા વૈદ્યો પણ પોત પોતાની શિષ્યમડળી સાથે આવ્યા હતા વૈદ્યોની સખ્યા ત્રણસો ચારસોની હોવાની બિરુવિશ્વાસમા અટકળ કરી છે

ચાળીશ ગામના પણ સર્વ જાતિના અને સર્વ પ્રકારના લોકોએ મદદ કરી હોય એમ લાગતુ હતુ ગામના સમાજમા પ્રતિનિધિઓને ઉતરવાની સગવડ, સમેલન ભરવાની સગવડ વગેરે વ્યવસ્થા ઘણી સારી હતી આખા ખાનદેશમાથી પૈસાની મદદ મળી હતી ચાળીસ ગામના પ્રાતિક વૈદ્ય

સમેલનના પ્રમુખ વૈદ્ય પચાનન ગગાધર શાસ્ત્રી ગુણે—જેઓ આ વર્ષે નિભા વૈદ્ય સમેલનના પણ પ્રમુખ છે તેઓ હતા

દાદા સાહેબ માવલક ભાષણ કરતા પોતાની ધારાસભાના સ્પીકર તરીકેની જવાબદારી ધ્યાનમા રાખીને જે સયમિત ભાષણ કર્યુ તેમા પણ વૈદ્યોને આશ્વાસન તો આપ્યુ જ કે રજીસ્ટ્રેશનનુ બિલ વૈદ્ય હકીમોને હાનિકારક નીવડવાનો સભવ નથી કારણકે કોગ્રેસ સરકાર એ લોકોથી ચુટાયેલ અને લોકોની જ સરકાર છે રાષ્ટ્રની સસ્કૃતિનુ અને રાષ્ટ્રના સ્વત્વનુ રક્ષણ કરવું એ કોગ્રેસનુ ધ્યેય છે જૂની સસ્કૃતિને રક્ષીને તેના પાયા ઉપર જમાનાને અનુકૂળ જે કાઇ સુધારા કરવાની જરૂર લાગશે તેજ કરવામા આવશે આયુર્વેદ એ પણ આપણી સસ્કૃતિનુ અગ્રુ ન શાસ્ત્ર છે તેના રક્ષણ અને વિકાસ દ્વારા તેની ઉપયોગિતા વધારવાનો પ્રયત્ન જરૂર કરવામા આવશે

અવબત્ત ઉપરનુ આશ્વાસન આમા ય છે વળી શ્રી માવળકર સ્પીકર હોઇને બિલ આવે ત્યારે એના ઉપરની ચર્ચામા સીધો ભાગ તો સ્પીકરને લેવાનો હોતો નથી એટલે એ સીધી અસર ન કરી શકે પણ સરકારી મત્રી મડળના ગૃહસ્થો સાથે ખાનગી ચર્ચામા પોતાનો અભિપ્રાય જરૂર કહી શકે અને તેને યોગ્ય વજન પણ મળે પછી ચાળીસ ગામ પ્રાતીય સમેલના પ્રમુખ વૈદ્ય પચાનન ગુણે શાસ્ત્રીનુ ભાષણ ભિષગ્વિલાસના ૧૯૩૮ ના જાનુઆરી અકમા છે અને તેનો અનુવાદ આ અકમા આપ્યો છે

ચાળીસ ગામના વૈદ્ય સમેલનમા ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય હતો રજીસ્ટ્રેશન બિલનો એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ વિષયવિચારિણી સમિતિમા ને ખુલ્લી બેઠકમા વધારે વખત એ બિલની ચર્ચામા જ ગયો વિષયવિચારિણી સમિતિએ આઠ–નવ કલાક એ પ્રશ્ન ઉપર ગાળ્યા બિલ રીતસર પ્રસિદ્ધ થયા પ્હેલા આ બધી મહેનત છાશ વલોવ્યા જેવી કોઈ ને લાગવાનો સભવ છે પણ એમા વૈદ્યોનો ઉપાય નહોતો ગયા અકમા જણાવ્યુ છે તે પ્રમાણે બિલનો કાચો ખરડો આમે તે રીતે પણ બ્હાર પડયા પછી કાઇ કર્યા વગર હાથ જોડીને વૈદ્યો બેસી રહે અને પછી વિઘાતક બિલ ધારાસભામા આવ્યા પછી ચળવળ માટે પૂરતો વખત ન રહે તો વૈદ્યોનો પ્રમાદ જ ગણાય એટલે ભલે કોઇને ઉતાવળ કે અધીરાઈ લાગે પણ મહારાષ્ટ્રી વૈદ્ય ભાઇઓએ જે ભારે ચળવળ ઉપાડી છે, તે યોગ્ય જ કર્યુ છે

ચાળીસ ગામથી સમેલનના પ્રમુખે આરોગ્ય મત્રીને તાર કર્યો હતો અને તેનો જવાબ એ બેઠક દરમિઆન જ આવી ગયો કે "બિલ હજી તૈયાર નથી, અને તેની ગમે તે રીતે પ્રસિદ્ધ થયેલી નકલ અધિકારયુક્ત (ઓથોરીટેટીવ) નથી" પણ આ જવાબથી ઘણા લોકોના મનનું સમાધાન ન થયું

ચાળીસ ગામના વૈદ્યસમેલનમા એક "અનુભૂત ચિકિત્સા પરિષદ" ભરવામા આવી હતી જેના પ્રમુખ હતા પુનાના વૈદ્યભૂષણ ગણેશશાસ્ત્રી જોશી અને "નિદાનનો ચિકિત્સામા ઉપયોગ" એ નામની બીજી પરિષદ ભરવામા આવી હતી જેના પ્રમુખ હતા, ભિષગાચાર્ય નળકશાસ્ત્રી આપટે

ચાળીસ ગામના મહારાષ્ટ્રીય પ્રાન્તીય વૈદ્ય સમેલનમા પસાર થયેલા ઠરાવો

૧ મહારાષ્ટ્ર પ્રાન્તીય વૈદ્ય મડળ એ નામનુ મડળ સ્થાપવામા આવે છે અને આ મડળની ઘટના તથા તેની નિયમાવલિ યોજવા માટે એક પેટા સમિતિ નીમવામા આવે છે

૨ મુબઈની ધારાસભા આગળ રજુ થવાના રૂપે જે બિલ પ્રસિદ્ધ થયુ છે, તે આયુર્વેદને ઉપકારક નથી પણ સપૂર્ણ રીતે ઘાતક છે એવો આ પરિષદનો સ્પષ્ટ મત છે

આયુર્વેદને ઉત્તેજન આપીને તેની ઉન્નતિ કરવાની સરકારની ઇચ્છા હોય તો મુબઇ ઇલાકાના વૈદ્યોએ વૈ પ ગગાધર શાસ્ત્રી ગુણેની અધ્યક્ષતા નીચે ભરાયેલા સમેલનમા જે ધોરણ અને જે મત દર્શાવ્યો છે અને જે નામદાર આરોગ્યમત્રીને મળેલા ડેપ્યુટેશને એમને સ્પષ્ટ સમજાવ્યો છે તેને અનુસરીને બિલ તૈયાર થવુ જોઇએ સરકાર બિલ પ્રસિદ્ધ થયા પછી તેનો વિચાર કરીને મહારાષ્ટ્ર પ્રાન્તીય મત વ્યક્ત કરવા માટે નીચેના સદ્‌ગૃહસ્થોની એક કમિટી નીમવામા આવે છે

(૧) વૈ પ ગગાધર શાસ્ત્રી ગુણે (૨) વદ્યભૂષણ વામનશાસ્ત્રી દાતાર (૩) પ્રાણાચાર્ય કૃષ્ણશાસ્ત્રી કવડે, (૪) વદ્યનીથ અપ્પાશાસ્ત્રી સાઠે, (૫) વૈદ્ય કાગેગાવકર, (૬) વદ્ય ભૂષણ ગણેશશાસ્ત્રી જોશી, (૭) શ્રીમત નાના સાહેબ પુરાણિક, (૮) વૈદ્ય તાણવેકર, (૯) આયુર્વેદાચાર્ય પુરુષોત્તમ શાસ્ત્રી નાનલ (૧૦) ભિષગાચાર્ય નળકશાસ્ત્રી આપટે, (૧૧) વૈદ્ય ગદાધર શાસ્ત્રી (૧૨) હકીમ મહમદ સાલીમ (નશીરાબાદ)

૩ મહારાષ્ટ્રના વૈદ્યોએ ઠેકઠેકાણે આરોગ્યકેન્દ્રો ઉઘાડવા અને ગ્રામ સુધારણાનું કામ પણ હાથમા લેવુ ઉપરના બેય કાર્યો વડે જનતાના આરોગ્ય અને સુસ્થિતિ સાધીને લોકોની સહાનુભૂતિ મેળવીને ગ્રામપચાયતોથી ધારાસભા સુધીના જે રાજ્યસત્તા મેળવવાના સ્થાનો હોય તેમા પ્રવેશ કરીને તે દ્વારા આયુર્વેદની ઉન્નતિ કરવી

૪ બહુમતિથી ઠરાવ થયો કે કોગ્રેસનુ તથા આ સમેલનનુ ધ્યેય પૂર્ણ સ્વદેશીનુ હોવાથી આ સમેલન મુબઇની કોગ્રેસ સરકારને આગ્રહપૂર્વક વિનતિ કરે છે કે સરકારે પોતાના ખાતાઓમા નીચેની વદ્ય કમિટીની સલાહને

અનુસરી આયુર્વેદીય ઔષધો વાપરવા, કમિટી—(૧) વૈદ્યતીર્થ અપ્પાશાસ્ત્રી સાઠે (અધ્યક્ષ) ( ) વ ૫ ગ ાધર શાસ્ત્રી ગુણે, (૩) વ ૫ હરિપ્રપન્ન શર્મા, (૪) તપસ્વી ગાણા સાહેબ પરાંજપે, (૫) શ્રીમંત નાના સાહેબ ગુન્ત ણિક, ( ) વૈ પુ ગ નાનલ (૭) ર ભૂ વામનશાસ્ત્રી દાતાર, (૮) વ ૫ કૃષ્ણશાસ્ત્રી કવડે (૯) ર ભૂ ાણેશશાસ્ત્રી જોશી, (૧૦) વદ્ય શ્યામાચાર્ય ઘળશાશી, (૧૧) વદ્ય ગુર્જર (મુંબઇ), (૧) વ શ ગો ગુપ્તે (૧૩) વ ૫ દિગંબર પટવર્ધન, (૧૪) વદ્ય મળેકર (મ ની) (૧૫) વદ્ય પુનમચંદ પરીખ

૫ મ્વ હકીમ અજમલખા દ્વારા સ્થાપિત આયુર્વેદિક અને તીબ્બી કોલેજ દી ીમા આયુર્વેદ વિભા ને જે અ યાય થાય છે તે આયુર્વેદ વિઘાતક છે એવો આ સભાનો સ્પષ્ટ ત છે આ અન્યાયને પરિણામે ત્યાના આયુર્વેદિક વિદ્યાર્થીઓએ બે મહીનાથી હડતાળ પાડી છે આયુર્વેદને યોગ્ય ભાગ મળે એ માટે જે વિદ્યાર્થીઓ પ્રયત્ન કરે છે તેઓ તરફ આ સમેલનની પૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે તે જ પ્રમાણે આ નેતાઓની ઉપેક્ષા તરફ આ સમેલન તીવ્ર નાપસંદગી દર્શાવે છે અને એ કોલેજમા ચાલતા અ યાયને દૂર કરી યો ય સમાધાન કરવા માટે પ્રયત્ન કરવાની દીલ્હીના કોંગ્રેસ નેતાઓને તથા કોલેજના બોર્ડને આ સમેલન વિનતિ કરે છે

૬ નિઝામ સરકારે આ વર્ષે આયુર્વેદના ઉત્તેજન માટે સક્રિય મદદ તરીકે રૂા ૩૫ હજાર આપવાનુ જાહેર કર્યુ છે તે માટે આ સમેલન તેઓને અભિનંદન આપે છે વળી આ રકમની નિઝામરા યમા યોગ્ય ઉપયોગ થાય એવી પૂરતી તજવીજ રાખવામા આવશે એમ આ સમેલન આશા રાખે છે

૭ શ્રી ગ ાધર ગોવિ દ વ્વન્શી ઔષધિ પ્રચાર સમિતિના સભાસદ તરીકે આપેલુ રાજીનામુ આ સમેલન અ યંત દિલગીરી સાથે મંજુર કરે છે અને તેની જગ્યાએ વ શ ગો ગુપ્તેની નીમણૂક કરવામા આવે છે

૮ યેવલાના ડો વિ મ ભટ્ટ બી એ એમ બી બી એસ એમણે લખેલુ પ્રસૂતિ તંત્ર નામનુ પુસ્તક નિ ભા આયુર્વેદ મહા મંડળના શિક્ષણ ક્રમમા પાઠ્યપુસ્તક તરીકે દાખલ કરવાની આ સમેલનની મહામંડળને તથા વિદ્યાપીઠને આનંદ ભરેલી સૂચના છે

૯ આવતા વર્ષનુ રા તીય વદ્ય સમેલન અહમદનગરમા ભરવાની ત્યાના અધિકૃત પ્રતિનિધિ શ્રી પા શ તરડે શાસ્ત્રીએ કરેલી વિનતિ સર્વાનુમતે મંજુર કરવામા આવી

૧૦ વૈદ્યો અને હકીમોનુ જે રજીસ્ટ્રેશન બિલ થવાનુ તે નીચે પ્રમાણે હોવુ જોઇએ દેશી વૈદ્યોના રજીસ્ટ્રેશનનું બિલ ધારાસભામા દાખલ કર્યા પહેલા ત્રણ મહિના સુધી તેના ઉપર લોકમત જાણવા માટે જાહેર કરવુ

અને લોકમતને અનુસરી બિલની રચના કરવી (૨) વૈદ્યક ધધો કરનાર કોઈ પણ વૈદ્ય હકીમ માટે દડ અને સજાની કલમ ન હોવી જોઈએ તેમજ સખ્તાઈ ન હોવી જોઈએ (૩) હજારો વર્ષથી આયુર્વેદ અને યૂનાની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરનારા કાયચિકિત્સકોના વર્ગ માટે બોર્ડે એક પરીક્ષા રાખવી અને તે પરીક્ષા પાસ કરનારનુ નામ રજીસ્ટર કરવુ આમા પાશ્ચાત્ય શલ્યતન કે પ્રસૂતિ શાસ્ત્રની આવશ્યકતા રાખવી નહિ (૪) રજીસ્ટ્રેશનની ફી પાચ રૂપીઆથી વધારે ન રાખવી (૫) બિલ પાસ થાય તે તારીખ સુધીમા જેઓ વૈદ્યક ધધો કરતા હોય તેને એમને એમ રજીસ્ટર કરવા (૬) બોર્ડમા આયુર્વેદ અને યૂનાની પદ્ધતિ પ્રમાણે વૈદક શીખનારાઓની બહુમતિ રાખવી (૭) આયુર્વેદને શાસ્ત્ર તરીકે માન્યતા આપવી

૧૧ પૂનાના દાનશૂર અને આયુર્વેદાભિમાની નગરશેઠ રાવબહાદુર હનમતરાવ રામનાથ ગયે વર્ષે પક્ષઘાત રોગથી સારા થયા એ માટે આ સભા આનદ પ્રદર્શિત કરે છે અને પૂનાની શેઠ તારાચદ રામનાથ ધર્માર્થ આયુર્વેદિક હોસ્પીટલને તેઓએ હમણા સુધીમા આપેલા સવા લાખ રૂપીઆ સુધીના દાન માટે તેઓને ધન્યવાદ આપે છે

૧૨ મહારાષ્ટ્રની શિક્ષણ આપનારી સસ્થાઓના પદવીધરોને આચાર્ય પરીક્ષામા બેસવાની સમતિ આપવા માટે નિ ભા આ મડળને ભલામણ કરે છે

વિગેરી સભાઓ

વૈદ્યો અને હકીમોના રજીસ્ટ્રેશનના બિલનો જે કાચો ખરડો છાપાઓ મારફત જાણવામા આવ્યો તેની ઘાતકતા વૈદ્યોના ધ્યાનમા તરત આવી જવાથી એની વિરૂદ્ધ જે ચળવળની જરૂરત હતી તે મહારાષ્ટ્રી વૈદ્યોએ મહારાષ્ટ્રી સ્વભાવ અનુસાર જોરથી શરૂ કરી દીધી છે ચાળીસગામ અને મુબઈ ઉપનગર થાણા એ બે વૈદ્ય સમ્મેલનના હેવાલની નોધ કરી છે આ વિશિષ્ટ પ્રયોજનથી ભરાયેલા વૈદ્યસમ્મેલનોમા થયેલી ચર્ચાઓ તથા થયેલા ઠરાવોનુ સામાન્ય સ્વરૂપ એક સરખુ હોવાથી વિશેષ હેવાલ નોધવાની આવશ્યક્તા નથી વળી મરાઠી માસિક આયુર્વેદના સપાદક વૈદ્ય અપ્પાશાસ્ત્રી સાહેના પ્રયત્નથી આયુર્વેદ સરક્ષક મડળ સ્થપાયેલ છે અને 'આયુર્વેદ'મા ઉપરના હેતુથી ભરાયેલ સભાઓના રિપોર્ટો જ નહિ પણ બિલ વિરોધદર્શક પત્રો પણ છપાયા છે એટલે પૂના, અહમદનગર, સુરત વગેરે શહેરોના સભાઓ થઈ છે, અને સતારા પ્રાન્તનુ વૈદ્યસમ્મેલન વૈદ્ય અપ્પાશાસ્ત્રી સાહેના પ્રમુખપણા નીચે જ ભરાઈ ગયુ છે, એટલી નોધ જ પૂરતી ગણી છુ

ચાળીસ ગામના મહારાષ્ટ્ર પ્રાન્તીય વૈદ્યસંમેલનના પ્રમુખ વૈદ્યપચાનન ગંગાધર શાસ્ત્રી ગુણેનુ ભાષણ

ॐ तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै
ॐ शान्ति शान्ति शान्ति

નામદાર નાવળકર સાહેબ, સ્વાગતાધ્યક્ષ, સ્વાગત સમિતિના પ્રતિનિધિ બધુઓ, વૈદ્ય મહાશયો અને બીજા ભાઈ બહેનો

અત્યારના આ અત્યત મહત્ત્વના સમયે તમે મહારાષ્ટ્ર પ્રાતીય વૈદ્ય સમેલનનો સભાપતિ મને ચુટયો એ માટે હુ આપનો અત્યત આભારી છુ આ માન મને વ્યક્તિ તરીકે નથી પણ આયુર્વેદનો હુ સેવક છુ અને તે શાસ્ત્ર માટે આજ સુધી મારાથી જે કાઈ સેવા થઈ શકી તે સેવા યજ્ઞનુ આ સન્માન છે, એમ હુ સમજુ છુ આજના સમયનુ મહત્ત્વ મારે બતાવવુ પડે એમ નથી કોંગ્રેસે રાજ્યનો અધિકાર સ્વીકાર્યો છે, કેટલાક પ્રાતોમા મત્રી મડળો કોંગ્રેસે નીમેલા છે મુબઈના મત્રી મડળે આરોગ્ય મત્રીદ્વારા આયુર્વેદને તથા યૂનાની વૈદકને ઉત્તેજન આપવાની ઘોષણા કરી છે આ પ્રસગે આપણે સહુએ, વૈદ્ય હકીમોએ, છેવટ આપણે વૈદ્યોએ તો જરૂર એકત્ર થઈને, અમુક ધોરણ નક્કી કરીને એક અવાજે કોંગ્રેસ મત્રી મડળ આગળ આપણો કેસ રજુ કરવો જોઈએ છેલ્લા બે મહિનાથી મુબઈ ઇલાકાના આયુર્વેદીય જગતમા નિરાશાનુ વાતાવરણ જામ્યુ છે વૈદ્યો અને હકીમોના બિલનો જે ખરડો પ્રસિદ્ધ થયો છે તે અત્યત પ્રતિઘાતી રૂપનો છે તેનો વિરોધ આખા મુબઈ ઇલાકામા થયો છે તે ખરડામાથી હાનિકારક કલમો નીકળી જવી જોઈએ એવો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે અમારે તો રજીસ્ટ્રેશન કે સરકારી મા યતા જ નથી જોતી એવો પક્ષ જોરમા આવતો જાય છે આવા કટોકટીના વખતે આપણે આપણો પક્ષ સરકાર પાસે તથા જનતા પાસે રજુ કરવાનો છે આપણે સમતોલપણાથી નક્કી કરેલુ ધોરણ જાહેર કરવું જોઈએ અને તે અમલમા આવે એવો પ્રયાસ કરવો જોઈએ

આયુર્વેદમા તે શુ છે? નકામા "આયુર્વેદ આયુર્વેદ" કરીને શું બરાડા પાડો છો? એવો પ્રશ્ન અને તે પણ પ્રમાણિકપણે પૂછનારો એક મોટો વર્ગ છે આયુર્વેદને ઉતારી પાડવા માટે તિરસ્કારપૂર્વક આવો પ્રશ્ન કરનારા લોકો પણ છે મતલબ કે પ્રશ્ન પૂછનારા ગમે તે વૃત્તિથી પ્રશ્ન પૂછતા હોય પણ આયુર્વેદના સ્વરૂપનો સાચો ખ્યાલ તેઓને આપવાની

આયુર્વેદના સેવક તરીકે આપણી ફરજ છે અને આયુર્વેદ એ શાસ્ત્ર છે અને એ શાસ્ત્ર ઉપર આધાર રાખનાર વૈદ્યક એક કળા છે એ સિદ્ધ થયા વગર કોઈ આપણને મદદ કરશે નહિ માટે આયુર્વેદમા શુ છે? તેનુ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ શુ છે? આધુનિક વૈદ્યકમા અને આયુર્વેદમા શો તફાવત છે વગેરે બાબતોનો પહેલા વિચાર કરવો જોઇએ

આયુર્વેદ એટલે જ જીવનનુ શાસ્ત્ર (Science of life) જીવન અથવા આયુષ્ય એ નદીના પ્રવાહ જેવુ છે જન્મથી મરણ સુધી જીવનનો પ્રવાહ એક સરખો ચાલ્યા કરે છે (૧) શરીર (૨) ઇંદ્રિયો (૩) સત્ત્વ-મન અને (૪) આત્મા એટલાના સહકારથી આયુષ્યનો પ્રવાહ ચાલે છે આનો વિવિધ ક્રિયા વ્યાપાર એનુ જ નામ જીવન અને જીવનના હજારો પાસા, ક્ષણે ક્ષણે દેખાતી તેની ક્રિયાઓ અને તજજ ય વ્યાપાર, તેનુ સ્વરૂપ અને તેનો કાર્ય કારણ સબધ એ વિષયની મીમાસાનું નામ વૈદ્યકશાસ્ત્ર (વૈદ્યકશાસ્ત્રની આ વ્યાખ્યા 'બાયોલોજી'ની વ્યાખ્યા જેવી વધારે લાગે છે ત ની આ વિ)

જગતના અનેકવિધ પદાર્થોનું વિવરણ કરીને તેનું વર્ગીકરણ કરનાર ન્યાય વૈશેષિક દર્શન, એટલે આપણા પ્રાચીન કાળનુ પદાર્થ વિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્ર તેમા જગતના અનેકવિધ પદાર્થોની સગતિ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે

જગતમા મળી આવતા અનેકવિધ દ્રવ્યો, તેમા રહેલા ગુણો, તેના કાર્યોના નિયમો વગેરેનો ઉત્તમ ઉહાપોહ આ શાસ્ત્રોમા કરેલો છે છતા જગતમા દેખાતા જડ અને ચેતન પદાર્થો વચ્ચે શો સબધ છે એ પ્રશ્ન અનુત્તર રહેવાથી તેનો વિચાર સાખ્ય અને યોગ એ શાસ્ત્રોએ ઉત્તમ રીતે કર્યો છે જડ અને ચેતન (સેન્દ્રિય અને નિરિન્દ્રિય) પદાર્થોમા મૂળથી જ પુરૂષ અને પ્રકૃતિ એ પ્રમાણે બે સ્વતત્ર પદાર્થો છે અને તે પદાર્થોમાથી અનેકવિધ સૃષ્ટિ અને મનુષ્યો વગેરે ઉત્પન્ન થયા છે, એવો સાખ્ય અને યોગનો સિદ્ધાન્ત છે જીવ અને જગત્ એ બેનો પરસ્પર સબધ સ્પષ્ટ સમજવામા આ સિદ્ધાન્ત ઘણો સહાયક છે

ન્યાય, વૈશેષિક, સાખ્ય અને યોગ એ આયુર્વેદના પૂર્વશાસ્ત્રો છે (આ ચાર જ શા માટે? વેદાન્ત શા માટે નહિ? ત ની આ વિ)

આયુર્વેદે આ પૂર્વશાસ્ત્રોના તત્ત્વો, સિદ્ધાન્તો અને તેની પ્રણાલીના પાયા ઉપર આયુર્વેદશાસ્ત્ર રચાયું છે અને આ પૂર્વશાસ્ત્રોના સારા અભ્યાસ વગર આયુર્વેદના સિદ્ધાન્તોનુ હાર્દ ગ્રહણ થવુ કઠણ છે પદાર્થશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર વગેરે પૂર્વશાસ્ત્રોના પાયા ઉપર જેમ આધુનિક વૈદ્યકશાસ્ત્ર રચાયેલું છે, તેમ આયુર્વેદનો પાયો ઉપર કહેલા પૂર્વશાસ્ત્રો છે આધુનિક વૈદ્યકશાસ્ત્રની રચના

કેવળ જડ પદાર્થ રસાયન વગેરે શાસ્ત્રો ઉપર છે ત્યારે આયુર્વેદની રચના ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય અને યોગ એ જડ-ચૈતન્ય વિવેચક શાસ્ત્રો ઉપર છે બે વચ્ચે મોટો ફેર છે અને આ ફરક જેયના આગળના વિમાસમાં પણ દેખાય છે

આયુર્વેદનું શારીરશાસ્ત્ર —આમાં શરીરના અવયવોનું અને શરીરના અવયવોના રહઘટક પરમાણુ (ધાતુ)નું વર્ણન આપેલું છે આ વર્ણન ચિકિત્સકોને જેટલું આવશ્યક અને ઉપયુક્ત છે તેટલું આપેલું છે આધુનિક વૈદ્યકમાં શારીર ઘણું વિગતવાર છે શરીરના અવયવોના વર્ણનો અત્યંત વિસ્તારથી ભૂગોળના નકશા પ્રમાણે અતિશય બારીક વિગતોવાળા આપેલા હોય છે શરીરના સચેતન પરમાણુઓનું વર્ણન પણ અત્યંત વિગતવાર મળે છે હાડકા, સ્નાયુઓ, શિરા, ધમનીઓ, અવયવસમૂહ, ભિન્નભિન્ન ધાતુનો ઈત્યાદિનું વર્ણન પણ ઘણું જ વિગતવાર આપેલું છે પરંતુ આ સવ વિગતોમાં સચેતન પરમાણુ તેનાથી બનેલા અવયવ સમૂહો, અવયવ સમૂહોથી બનેલા મંડળો મંડળોથી બનેલી સંસ્થાઓ એ બધામાં ચૈતન્ય શી રીતે આવ્યું તેની ક્રિયા સ્વયં સ્ફૂર્તિથી કેમ ચાલે છે? એનો પત્તો નથી આયુર્વેદે પોતાની શારીરિક મીમાંસામાં આ વસ્તુનો ઘણો ઉત્તમ ઉહાપોહ કર્યો છે અને ચેતન ગુણવાળા આત્માના સાક્ષિત્વ વડે શરીરના વિભાગોને સચેતનપણું પ્રાપ્ત થયું છે એવું સિદ્ધ કર્યું છે આયુર્વેદીય શારીર આવું છે

શારીર પ્રમાણેજ ઈંદ્રિયવિજ્ઞાન શાસ્ત્ર —આધુનિક વૈદ્યકમાં ઈંદ્રિય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઘણું જ વિસ્તૃત અને વિગતવાર આપેલું છે સચેતન પરમાણુઓની ક્રિયાઓથી આરંભી છેક સહસ્રાર (Brain) નાડીચક્રો, વાતવહમંડળો વાતવાહિનીઓ, બીજા અનેકવિધ અવયવો, તેમાં ચાલતું રૂધિરાભિસરણ, પાચન ઉત્સર્ગ, વાતવહ આદિ મંડળ અને સંસ્થાની ક્રિયાઓ વગેરેના સંપૂર્ણ અને વિગતવાર વર્ણનો કરેલા છે આ વર્ણન કેટલીકવાર એટલા બધા વિગતવાર અને સંપૂર્ણ જણાય છે કે તેમાંથી શું ધ્યાનમાં રાખવું અને શું છોડી દેવું એજ સમજાતું નથી આધુનિક વિદ્વાનોમાંથી ઘણાનો મત અમે આપ્યો છે તેવો છે કેટલાક વર્ષો પહેલા ફીઝીઓલોજીકલ કોંગ્રેસના અધ્યક્ષપદેથી ડૉ. શેરીંગે ઈંદ્રિય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનું ચાળણ કરી તેમાંથી ઉપયુક્ત ભાગ રાખી બાકીનો ભાગ એમાંથી જેમ બને તેમ શિક્ષણક્રમમાંથી કાઢી નાખવો જોઈએ એવો મત મોટા આગ્રહથી આપ્યો હતો આજ પ્રમાણે બીજા શાસ્ત્રો (Ologies)ને લાગુ પાડવો એવો ધ્વનિ એક સુપ્રસિદ્ધ ડાક્ટરે દર્શાવ્યો હતો ડૉ. રોબર્ટ હચી સને પ્રેક્ટીશનરના અંકોબરના અંકમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું —

It is responsible for the cluttering up of the medical curriculum

with all sorts of ologies most of which the student forgets as soon as he has passed the examination (Practioner P 314) આટલી બધી વિગતો હોવા છતા ઈન્દ્રિયવિજ્ઞાન શાસ્ત્રમા મન અને તેના કર્યો તથા શરીર ચૈતન્ય સબધી માહીતીનો પત્તો નથી સચેતન શરીરના પડભાવ આપીને આ શાસ્ત્ર મુક્ત થાય છે જ્યારે આયુર્વેદોક્ત ત્રિધાતુ—ત્રિદોષમીમાસા પ્રકૃત અને વિકૃત શારીરનુ મૂળ હોઈને તેના સચયકર્યા પાર ઉપર ધારણ પોષણ વગેરે ક્રિયાઓ ટકી રહેલી છે આ ત્રિધાતુ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ, સચેતન કાર્યકારી છે આ સૂક્ષ્મ અને સચેતન દ્રવ્યો શરીરના અત્યત સૂક્ષ્મ અને સચેતન પરમાણુઓમા રહેલ છે શરીરબીજમા છે ત્રિધાતુ બીજમા પણ હોવાની દેહની ઉત્પત્તિ તેનાથી છે બાલ્યાવસ્થાથી મરણ પર્યત શરીરનૂ સધારણ તેનાથી જ થાય છે નાજને રોજ વિવિધ ખાનપાન ખાવાપીવાથી તથા શ્વાસોચ્છ્વાસ વડે શરીરમા ગ્રહણ કરેલા દ્રવ્યો વડે ત્રિધાતુનુ ઉપબહણ થાય છે શરીર સધારક રસરક્તાદિમા બાહ્યદ્રવ્યોનુ રૂપાતર થવા માટે આ ત્રિધાતુ જ કારણરૂપ થાય છે એમ શરીરની પ્રત્યેક ક્રિયાને એનો આધાર છે એવો આયુર્વેદનો દૃઢ મત છે આ દ્રવ્યો અત્યત સૂક્ષ્મ હોવાથી એની ક્રિયાઓ પણ અત્યત સૂક્ષ્મ છે એને લીધે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ શારીર વ્યાપારો ચાલે છે એટલુ જ નહિ પણ માનસિક અને આત્મિક વ્યાપારો પણ ચાલે છે, એટલા તે વ્યાપક છે આધુનિક ઈન્દ્રિય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને હજી આ દ્રવ્યોની કલ્પના આવવાની બાકી છે એ શાસ્ત્ર હજી ત્યા સુધી પહોચ્યુ નથી સુપ્રસિદ્ધ મદ્રાસ કમિટીના રિપોર્ટમા કહેલુ છે કે The Ayurvedic physiology begins where modern physiology ends ત્રિધાતુ મીમાસાનુ ઘણું પોષણ માનસશાસ્ત્રથી થયુ છે શારીરિક ક્રિયાઓ અને માનસિક ક્રિયાઓ અને તેઓની પરસ્પર અસર એનાથી જ જાણવામા આવે છે આયુર્વેદની ત્રિધાતુ ઉપપત્તિ આવી સરસ યોગ્યતાવાળી છે

વિકૃતશારીર અથવા સપ્રાપ્તિશાસ્ત્ર—શારીર ધારક અને પોષક ત્રિધાતુ સેન્દ્રિય, સચેતન સર્વદેહવ્યાપી અને સૂક્ષ્મ હોઈને તેને લીધે જ બાલ્યથી મરણ પર્યતના શરીરના સર્વ વ્યાપારો ચાલે છે તેમા જ વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થવાથી ત્રિધાતુનુ સામ્ય બગડે છે એને જ ત્રિદોષ કહે છે સમ હોય ત્યારે ત્રિધાતુ અને વિષમ થતા ત્રિદોષ અને દોષ અત્યત પ્રકુપિત થતા એ જ મળ કહેવાય છે તેજ પ્રમાણે શરીરને પીડાકર તથા શરીરને નિરૂપયોગી દ્રવ્યો પણ મળ કહેવાય છે ત્રિદોષના યોગથી રસરક્તાદિ દુષ્ટ થાય છે અને શરીર પણ બગડે છે અને પછી રોગ થાય છે રોગના કારણો બહારથી ગમે તે હોય પણ તેની શરીરના ત્રિધાતુ ઉપર પહેલા અસર થાય છે ત્રિધાતુ

વિષમ થાય છે વિષમ થાય એટલે દોષપણું ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, એવો આ બાબતમા આયુર્વેદનો ચોક્કસ સિદ્ધાંત છે ત્રિધાતુના સમત્વથી આરોગ્ય જળવાય છે અને વિષમતાથી એટલે ત્રિદોષપણાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે રોગની આ ઉપપત્તિ ઘણી સમર્પક અને સુંદર છે રોગકારણોનો વિચાર કરતા આયુર્વેદે પણ કૃમિ, ઝેર, જંતુ અને બીજા આગંતુક કારણોનો વિચાર કર્યો જ છે સૂક્ષ્મ જંતુ અથવા કૃમિ રોગના કારણરૂપ હોય તો પણ તે નિશ્ચિત કારણ નથી સમવાયી અથવા નિશ્ચિત કારણ ત્રિદોષ જ છે બ્હારથી શરીરમા પ્રવેશ કરનારા જંતુઓ એ બીજ જેવા છે જે ક્ષેત્રમા આ બીજ પડે તે ક્ષેત્રની બીજ ધારણની પાત્રતા હોય તો જ ત્યા બીજની વૃદ્ધિ થાય છે મતલબ કે રોગ કેવળ જંતુઓને અથવા કૃમિને લીધે ઉત્પન્ન થતા નથી, પણ કૃમિ અથવા જંતુની વૃદ્ધિ શારીરિક દુષ્ટ પરિસ્થિતિને લીધે થાય છે અને તેને પરિણામે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે આધુનિક વૈદ્યક રોગ બીજનો વિચાર કરે છે ત્યારે આયુર્વેદ જે ક્ષેત્રમા તે બીજની વૃદ્ધિ થાય છે તેનો વિચાર કરે છે વિકૃત શારીરનો આ મૂલગ્રાહી સિદ્ધાંત છે આધુનિક વૈદ્યકનો ઇતિહાસ જોઈએ તો અતિ પ્રાચીન કાળમા હીપોક્રીટીસના સમયમા શરીરમા રહેલા દ્રવો (Humors) એજ રોગકારણ છે, અને તેના યોગથી શરીરમા જુદા જુદા ફેરફારો થઈ આવે છે, એમ સમજણ હતી તે પછી શરીરના અવયવો તેના ઘટકો, મંડળો અને સંસ્થાઓ વગેરેમાથી કયો ભાગ વિકૃત થયો છે અને કયા સ્થાનમા રોગોત્પત્તિ થઈ છે તે વિચારવાનુ ધોરણ આવ્યુ જંતુ શાસ્ત્ર અને તે સાથે બીજા શાસ્ત્રોનો વિકાસ થતા વિકૃત શારીરશાસ્ત્રના અને રોગ કારણશાસ્ત્રના મતોમા પણ ફેરફારો થયા, અને જંતુજન્ય વિષો અને તેથી રોગોત્પત્તિ એ સિદ્ધાન્ત આધુનિક વૈદ્યકમા આગળ આવ્યો હમણા હમણા જંતુઓ અને જંતુજન્ય વિષો રોગકારણ એ તત્ત્વ પાછળ પડવા લાગ્યુ છે જીવનરસાયન શાસ્ત્ર, અંતસ્રાવી ગ્રન્થીઓનો વિચાર અને માનસશાસ્ત્ર એનુ જોર આધુનિક વૈદ્યક વિચારોમા વધતુ જાય છે રોગકારણનો વિચાર કરતા શરીર, તેની વિવિધ ક્રિયાઓ અને માનસિક વ્યાપાર એનો વ્યાપક રીતે વિચાર કરવાની જરૂર વધારે વધારે લાગતી જાય છે વાતવહ મંડળ અને અંતસ્રાવ એનો રોગોત્પત્તિના કારણોમા વધારે વધારે વિચાર થવા લાગ્યો છે લક્ષણ સમુચ્ચય તરફ તથા રોગીની મનઃસ્થિતિ તરફ દરેક રોગમા ધ્યાન આપવું જોઈએ આ પ્રકારનો વિચાર પ્રવાહ રોગોત્પત્તિ શાસ્ત્રમા આગળ આવતો જાય છે આ વિચાર જોતા આયુર્વેદના વલણ તરફ ધીમે ધીમે આયુર્વેદશાસ્ત્ર જતું જાય છે એ સિદ્ધ થાય છે જેને નીઓ હીપોક્રેટીઝમ્ કહે છે તે ઉત્પત્તિ

અને ત્રિદોષની ઉપપત્તિ હવે ઘણી નજીક આવતી દેખાય છે એટલુ જ નહિ પણ ત્રિદોષની ઉપપત્તિ ઉપર આક્ષેપ કરતા કરતા આધુનિક શાસ્ત્રને તથા તેના અનુયાયીઓને અણગમતા મનથી પણ ત્રિદોષમીમાસાનો આગળ પાછળ આશ્રય લેવો પડશે કે શુ એવો સશય પડે છે એટલી આ દિશામા પ્રગતિ થઈ છે

આયુર્વેદના વિકૃતિશાસ્ત્ર કે સપ્રાપ્તિ શાસ્ત્રને આધારે નિદાનશાસ્ત્ર અથવા રોગપરીક્ષા શાસ્ત્ર રચાયુ છે રોગપરીક્ષા કરતા દોષ કયો? દૃષ્ય શુ? કયા સ્થાનમા કઈ જાતનો બગાડ થયો છે તેથી કયા રોગનક્ષણો ઉત્પન્ન થયા છે, લક્ષણો અને ભાવના કેવી છે વગેરેનો અત્યત સુદર સપૂર્ણ વિચાર આયુર્વેદમા થયો છે અષ્ટ વિધ પરીક્ષા કરીને રોગ નક્કી કરવો, રોગ વિનિશ્ચય કરતા પ્રત્યેક રોગીની પ્રકૃતિ ભિન્ન હોવાથી કેવળ એક જ ઢાળાનો રોગી મળવો મુશ્કેલ છે પ્રત્યેક રોગીમા અત્યત સ્વતત્ર લક્ષણો જોવામા આવે છે માટે લક્ષણોની અતિશય બારિક પરીક્ષા કરીને રોગ નિદાન નક્કી કરવુ એમ આયુર્વેદે સ્પષ્ટ કહેલુ છે આધુનિક વૈદકે અતરગ પરીક્ષા કરતા તથા રૂગ્ણ લક્ષણ પરીક્ષા કરતા બાહ્ય સાધનો વડે રોગ પરીક્ષાને ઘણુ મહત્ત્વ આપ્યુ છે પરિણામે રૂગ્ણવિજ્ઞાનશાળા અને તેમા થયેલી વિવિધ પરીક્ષા એનુ જ હાલમા વિશેષ જોર છે તેનુ પરિણામ એવુ થયુ છે કે પ્રત્યક્ષ રૂગ્ણ પરીક્ષા તરફ સારા સારા પણ બેધ્યાન થતા જાય છે An exagerated importance to be attached to laboratory methods and reports of one short and another to the neglect of ordinary clinical observation એ ડૉ હચીન્સનના ઉદ્ગારો તદ્દન યથાર્થ છે

આયુર્વેદનુ રસશાસ્ત્ર, વનસ્પતિનો તથા બીજા ઔષધિ દ્રવ્યોનો નિઘટુ, ઔષધિગુણ ધર્મશાસ્ત્ર, વૈદકતત્ત્વો અને ચિકિત્સાશાસ્ત્ર ઈત્યાદિ વિવિધ શાસ્ત્રની રચના ત્રિદોષ મીમાસાના પાયા ઉપર થઈ છે આ સર્વ શાસ્ત્રોમા એક પ્રકારની વિશિષ્ટતા દેખાય છે અને બીજા વૈદક કરતા જે ફેરફાર આયુર્વેદમા જોવામા આવે છે, તે એને લીધે જ છે દ્રવ્ય ગુણ કર્મનુ વિવેચન આ તત્ત્વ ઉપર કરેલુ હોવાથી તેનો પ્રકાર જુદો પડે છે દ્રવ્યના રસ, વીર્ય અને પ્રભાવ વર્ણવતા તેની ત્રિદોષ ઉપર શી અસર થાય છે એ કહેવુ પડયુ છે નિઘટુઓમા ઔષધિ દ્રવ્યોના ગુણ વર્ણવતા ત્રિદોષ ઉપર તેની શી અસર થાય છે એ કહેવુ પડયુ છે ચિકિત્સાશાસ્ત્રમા પણ ત્રિદોષપણુ જઈને ત્રિધાતુપણું કઈ પદ્ધતિ વડે સ્થાપિત થાય એ આયુર્વેદે પ્રતિપાદન કર્યું છે સ્વસ્થવૃત્ત અથવા આરોગ્યના સરક્ષણ માટે રોગપ્રતિબધક શાસ્ત્રમા પણ ધાતુસામ્ય ટકાવી રાખવાના નિયમો અને

સિદ્ધો તો વર્ણવેલા છે આ રીતે ત્રિધાતુ-ત્રિદોષમીમાંસાના મજબુત પાયા ઉપર ઉભો રહેલો આયુર્વેદ એ સ્વતંત્ર, ઉત્કૃષ્ટ અને શાસ્ત્રપૂત વૈદ્યકશાસ્ત્ર છે, એમાં બિલકુલ શંકા નથી

આધુનિક શાસ્ત્રમાં આ સર્વ શાખોપશાખાની વૃદ્ધિ પુષ્કળ થઇ છે પરંતુ પ્રત્યેક યુગમાં તેના મૂળતત્ત્વમાં ફેરફાર થયેલા હોવાથી તેના વિકાસમાં એક સૂત્રધાર નથી વળી શાસ્ત્ર-શાસ્ત્રીયજ્ઞાન વધતુ હોવા છતાં શાસ્ત્રને આધારે રચાયેલ રોગહરણ કળા શાસ્ત્રશુદ્ધ રીતે કહેલે અંશે વધે છે અને રોગના ઉપચારમાં તેનો કેટલો ઉપયોગ થાય છે એ વિષે ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્રજ્ઞોને પણ શંકા છે આ બાબતમાં નીચેનુ વાક્ય ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે —

That the Science of Medicine is rapidly advancing can not be disputed For every year new resources both diagnostic and therapeutic are put at the disposal of the practioner The use of these in the defence of the Individual patient against disease constitues the art of Medicine and it is here that the progres is more doubtful For medicine in practice is not yet so scientific as many like to pretend (R Hutchinson)

આયુર્વેદના ચિકિત્સાશાસ્ત્ર અનેકલાના આઠ અંગો છે (૧) કાયચિકિત્સા (૨) બાલચિકિત્સા, (૩) ગ્રહ અથવા માનસરોગ ચિકિત્સા (૪) શલ્ય કે શસ્ત્રકર્મચિકિત્સા (૫) દંષ્ટ્રા અથવા વિષ ચિકિત્સા (૬) ઉર્ધ્વાંગ ચિકિત્સા અથવા શાલાક્ય તંત્ર (૭) વાજીકરણ (૮) રસાયન કે જરાહરણ ચિકિત્સા કાયચિકિત્સામાં ઉમ્મરમાં આવેલ સ્ત્રીપુરૂષના દર્દોની ચિકિત્સાનો વિચાર કર્યો છે ગ્રહ ચિકિત્સામાં માનસ રોગોની ચિકિત્સા ખાસ કહેલી છે શલ્યચિકિત્સા એટલે સર્જરી તેમાં શસ્ત્રકર્મથી રોગકારક શલ્ય કાઢી નાખવામાં આવે છે આ ચિકિત્સા આધુનિક વૈદ્યકના સતત પ્રયત્ન અને સંશોધનને પરિણામે ઘણી ઉન્નત સ્થિતિએ પહોંચી છે સંમોહક ઔષધોની શોધ નિર્જંતુક અને જંતુઘ્ન તત્ત્વો તથા ઔષધો અને ઓજારોનો ઉત્કૃષ્ટ વિકાસ એટલો થયો છે કે આંખોને ઝાંખપ આવી જાય તેમાં વળી 'એક્સ' કિરણોએ ભાર તેજ કેલાવ્યું છે

આયુર્વેદોક્ત શસ્ત્રક્રિયા આજ અતિ અલ્પ પ્રચારમાં રહેલી છે જૂના કાળમાં શલ્યતંત્ર ઉત્કૃષ્ટ રૂપમાં પ્રચારમાં હતુ હાના હાના શસ્ત્રકર્મો તો કરવામાં આવતા જ પણ આંતરડા ઉપર શસ્ત્રક્રિયા, પથરી કાઢવી મૂઢ ગર્ભ, શલ્ય હરણ ક્રિયા વગેરે જેવા મોટા મોટા શસ્ત્રકર્મો પણ વૈદ્યોને હાથે થતા તેમજ આંખનો મોતીઓ કાઢ્યો નાક, કાન, ગળુ વગેરેના કુશળતાથી કરવા પડે એવા નાના મોટા શસ્ત્રકર્મો આયુર્વેદીય ધન્વંતરીઓને

હાથે થતા વળી આ કર્મો મોટી કુશળતાથી કરવામા આવતા જીવક અને ભધુક એ બે ભાઇઓએ પાટલીપુત્રના રાજાનુ પેટ ચીરી ફરી શીવી લીધાનો ઉલ્લેખ રાજ તરગિણીમા છે સમોહક અને સજીવક ઔષધોનો પણ ઉલ્લેખ છે પણ આજે એમાથી કશુ પ્રચારમા નથી પરરાજ્ય અને આપણા સમાજમા આળસનુ જોર એનુ આ પરિણામ છે આમ છતા આયુર્વેદીય વણરોપણ વિધાન આધુનિકોએ પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે વણ થયા પછી દોષ અને દૂષ્યનો વિવેક કરીને યોજેલા શાસ્ત્રમા કહેલા વણ શોધક અને વણ રોપક યોગો ઘણા ઉત્તમ છે એમ અમે ચિકિત્સા મદિરમા અનુભવ લઇને સિદ્ધ કર્યુ છે લગભગ અગીઆરસેથી તેરસે જેટલા રોગીઓની ત્રિદોષ તત્ત્વને અનુસરી ચિકિત્સા કરી છે પણ તેમાથી એક પણ રોગીનો જખમ બગડયો નથી ઉલટુ જલદી વણ રૂઝાવામા–વણ જલદી ભરાઇ જવામા આ ચિકિત્સા ઘણી સફળ નીવડી હોવાનો અનુભવ આવ્યો છે

દષ્ટ્રા અથવા વિષ ચિકિત્સામા ભિન્ન ભિન્ન વિષોથી થતા રોગોની ચિકિત્સા કહેલી છે આ બાબતમા યે ત્રિદોષનો વિચાર કરવો પડે છે ઉધ્વાંગ ચિકિત્સા શાલાકયતત્ર નામથી પ્રસિદ્ધ છે એના સ્વતત્ર તદ્વિદો હશે અને તે આજના આખ, કાન, નાક, ગળુ વગેરેના સ્પેશીઆલીસ્ટો પ્રમાણે કાન, નાક, આખ વગેરેના રોગોની ચિકિત્સા કરતા હશે આ ચિકિત્સામા સળી (शलाका) જેવુ સાધન વધારે ઉપયોગમા આવતુ હોવાથી એ શાલાકય તત્ર નામથી પ્રસિદ્ધ થયુ જરાહરણ અને વાજીકરણ આજના 'ઓકાસા' કરતા વધારે સારી રીતે આયુર્વેદીય યોગોથી થતુ

ટુકામા આ રીતે આયુર્વેદશાસ્ત્ર ત્રિદોષ ઉપર રચાયુ હોઇને તેનુ ચિકિત્સા સૂત્ર આ છે —

> याभि क्रियाभिजायन्त शरीरे धातव समा ।
>
> सा चिकित्सा विकाराणा कर्म तद्भिषजा स्मृतम् ॥

અને આ શાસ્ત્રનો રોગ નિવારણમા પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ કરવાની બાબતની કલામા યે ત્રિદોષનો જ અર્થાત્ દોષ પ્રત્યનીક ચિકિત્સાનો જ આયુર્વેદે આધાર લીધો છે અને તેને લીધે જ આયુર્વેદ એ અત્યત સ્વતત્ર વૈદ્યક પદ્ધતિ બનેલ છે

આવા ગુણોથી આયુર્વેદ ઉપર આ જમાનામા પુષ્કળ આક્ષેપો થયા છે પહેલુ તો અગ્રેજી તેટલુ સારૂ અને આપણુ જૂનુ તેટલુ ખરાબ એવી વિચારસરણી રાજકર્તાઓએ તથા તેના હિતચિંતક લોકોએ આ દેશમા ચલાવી, પછી સસ્કૃતિના આક્રમણની તેમજ રાજસ્થૈર્યની દષ્ટિથી આવુ ચાલે છે પ્રાચીન આર્યસસ્કૃતિનુ ચમકદાર રત્ન તે આયુર્વેદ આયુર્વેદની ઉપયુક્તતા અને શાસ્ત્રીયતા અતિશય વિપરીત પરિસ્થિતિમા સુદ્ધા–ત્યા દોઢસો વર્ષોના પ્રહારો સહન કર્યા છતા પણ ટકી રહેલ છે આ પ્રહારો

શરૂઆતમા ઉપહાસરૂપે શરૂ થયા પછી ટીકા થવા માડી અને છેવટ ઉપેક્ષા શરૂ થઈ અને એ પરંપરા હજી ચાલુ છે એકદમ મોટી પદવીવાળા સાહેબથી આરભી તાલુકાના દવાખાનાના 'દાદા' સુધીના સહુ આધુનિક વૈદ્યક જાણકારો "આયુર્વેદમા શુ છે? એ તો મૃત શાસ્ત્ર છે" વગેરે મહેના વાગ્બાણોની આયુર્વેદ તથા આયુર્વેદીયો ઉપર વૃષ્ટિ કરે છે હમણા તો આ પ્રવાહની ભરતી આવી છે વર્તમાનપત્રમા એકપણ દિવસ એવો નથી જતો આયુર્વેદ વિષે કાઇક ન હોય એમ આયુર્વેદ વિરૂદ્ધ લખાણોનો પ્રવાહ છેક બ્રિટિશ મેડીકલ કાઉન્સીલથી શરૂ થયો છે અને પછી તો ખાવિંદ ચરણાદવિંદમા મિલિંદાયમાન સ્વયભૂ સેવકો તેનો જ અનુવાદ કરતા જોવામા આવે છે બીજી તરફથી આયુર્વેદના પક્ષનુ લખાણ પણ હાલમા પુષ્કળ પ્રસિદ્ધ થાય છે તેમા પણ સ્પષ્ટ કે પ્રચ્છન્ન ટીકા આયુર્વેદ ઉપર હોય છે તેમાથી ખરેખર પ્રમાણિક બુદ્ધિથી કરેલી ટીકાનો ઉત્તર આપવો એતો આયુર્વેદની ઉન્નતિની દૃષ્ટિથી આપણું કર્તવ્ય છે

'આયુર્વેદમા કાઈ નથી' એનો તો ઉપર અમે કરેલા વિવરણમા સમર્પક ઉત્તર આવી ગયો છે આધુનિક વૈદ્યકના સર્વ શાસ્ત્રોપશાસ્ત્રો આયુર્વેદમા છે અત્યત સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર થવાને આયુર્વેદ લાયક છે, એટલો જ અમારો ઉપરના આક્ષેપનો ઉત્તર છે નવીન–આધુનિક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી પણ આયુર્વેદ ઊતરતી છે આધુનિક શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણપર રચાયેલ હોવાથી અત્યત શાસ્ત્રીય અને શુદ્ધ છે આર્યોના શાસ્ત્રો પણ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ પ્રમાણને આધારે રચાયા છે અમારો તો એવો મત છે કે આર્ય શાસ્ત્રો જેટલા પ્રામાણિક શાસ્ત્રો આજે પણ મળવા મુશ્કેલ છે

प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टं च यद्भवेत्

समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्धनम् ॥

એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને તથા —

नात्मार्थं नापि कामार्थं मथ भूतदया प्रति ।

એ ધ્યેય નજર આગળ રાખીને લખેલા શાસ્ત્રો પ્રામાણિક નથી એમ કહેવુ એ વસ્તુસ્થિતિથી વિરૂદ્ધ છે માત્ર હાલની શાસ્ત્રો લખવાની પદ્ધતિ અને આર્યોની શાસ્ત્ર લખવાની પદ્ધતિ એ બે વચ્ચેનો ફેર સમજી લેવો જોઇએ એટલે આર્યોના શાસ્ત્રો અને આયુર્વેદમા જે સિદ્ધાંત પ્રણાલી છે તે સમજાશે

આયુર્વેદની કફ–વાત–પિત્ત ત્રિધાતુ ત્રિદોષ મીમાંસા કાલ્પનિક હોવાથી તેના આધારે રચાયેલો આયુર્વેદ પણ કાલ્પનિક એમ કેટલાક કહે છે પણ હમણા હમણા આ મતનુ જોર ઘણે ભાગે ઓછુ થયુ છે ત્રિદોષ–ત્રિધાતુ સમજાતા નથી એ મત વધારે જોવામા આવે છે આધુનિક વૈદ્યકનુ વિવરણ, વિચારસરણી અને લખાણ એ સમજાવવાની વસ્તુ હોવાથી પૂર્વશાસ્ત્રોની ઉત્કૃષ્ટ માહિતી

જરૂરની છે આયુર્વેદની પણ એવી જ સ્થિતિ છે પાયારૂપ શાસ્ત્રોનુ જ્ઞાન સારૂ હોય તો તેને આધારે રચાયેલ શાસ્ત્રની સજ્ઞાઓ બરાબર સમજાય તે શિવાય કેમ સમજાય ? પરિણામે તેના ઉપર કાલ્પનિકતાનો આરોપ આવે પણ અમે તો કહીએ છીએ કે શાસ્ત્રીય પ્રમાણ વડે ત્રિધાતુ–ત્રિદોષ મીમાસા સ્વરૂપ, સ્પષ્ટ, શાસ્ત્રીય અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે અને આયુર્વે પણ સચ્છાસ્ત્ર છે

આયુર્વેદના શિક્ષણમા બ્હારથી શારીર, ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન, શલ્યત ત્ર પ્રસૂતિત ત્ર, સ્ત્રીરોગવિજ્ઞાન, નેત્રચિકિત્સા, સ્વસ્થવૃત્ત ઇત્યાદિ વિષયો તમે દાખલ કરો અને ફક્ત ચિકિત્સા તથા ઔષધો આયુર્વેદીય વાપરો તો એ શુદ્ધ આયુર્વેદ ન થયો આયુર્વેદ પ્રતિપાદિત સિદ્ધા તો ઉપર જોર જ ન રહ્યુ એ શિક્ષણ આયુર્વેદિક કહેવાય જ શી રીતે ? અને જે અધ્યયનની સ્થિતિ તે લખાણની અને વાડમયની આ શિક્ષણ પ્રકારથી આયુર્વેદનુ કલ્યાણ નહિ પણ અક થાણ થાય છે આવો પણ એક પક્ષનો આક્ષેપ છે આ આક્ષેપ જેવો તેવો નથી તેમ એ આક્ષેપ કરનારાઓની પ્રમાણિકતા વિષે પણ શ કા નથી પણ આ રીતે આયુર્વેદની બે તરફના આઘાતો વચ્ચે ઘણી ખરાબ સ્થિતિ થઇ છે શુદ્ધ આયુર્વેદીય શારીર જે શીખવા જાય તેને તમે આ શિરા, ધમની, કલા વગેરે શુ નકામા શીખવો છો ? આધુનિક શારીર જૂઓ કેટલુ વિસ્તૃત છે એ જ શા માટે નથી શીખવતા ? એવો પ્રશ્ન થાય છે અને એ શીખવો એટલે તમારૂ જૂનું શારીર સ પૂર્ણ નથી માટે આ નવુ શીખવો છો એવો બીજી તરફથી આક્ષેપ આવે છે આ રીતે આયુર્વેદીયોની સ્થિતિ સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી છે પણ હુ તો કહુ છુ કે શારીર ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન વગેરે બ્હારથી શીખવ્યા છતા આયુર્વેદ કાયમ જ રહે છે આ શારીરના વિસ્તૃત વિવરણનુ જ્ઞાન ભૂગોળના નકશાના જ્ઞાન જેવુ છે ભૂગોળના ગમે તેટલા નકશા દોરવામા આવે અને તે ગમે તેટલા વિસ્તૃત હોય તો પણ તે ભૂપ્રદેશમા રહેનારા લોકોના વ્યવહાર, કળા, રીતભાત વગેરે ઉપર તે પ્રદેશનુ સાચુ મહત્ત્વ છે અને તેજ રીતે વૈદ્યકનુ મહત્ત્વ વિસ્તૃત શારીર વિવેચન ઉપર કે વિસ્તૃત ક્રિયાવ્યાપાર વર્ણન ઉપર નથી એ શાસ્ત્રો તો પાછળથી ભૂલી પણ જવાય છે પણ વૈદ્યકનુ મહત્ત્વ તેમા રહેલા શારીરિક મીમાસા તથા રો ા હરણ મીમાસા ઉપર રહેલુ છે ડૉ. મેગ્યુઅલ બટલરના નીચેના ઉદ્ગારો ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે —

A physician's physiology has much the same relation to his power of healing as a clerk's divinity has to his power of influencing conduct

મતલબ કે આ જમાનામા અગ્રેજી વિદ્યાથી વિભૂષિત વિદ્યાર્થીઓને

શીખવવા માટે આધુનિક વૈદકમાંથી થોડા શાસ્ત્રો વૈદ્યો લીએ છતાં જ્યાં સુધી તેઓ આયુર્વેદીય ત્રિધાતુ-નિદાનમીમાંસા અને તે પાયા ઉપર રચાયેલી ચિકિત્સા પદ્ધતિનું અધ્યયન કરે ત્યાં સુધી તેઓ આયુર્વેદ જ શીખે છે એમ માનવામાં વાંધો નથી હોમીઓપથીના અભ્યાસ માટે જોકે આધુનિક શારીરાદિ શાસ્ત્રો શીખવવામાં આવે જ છે છતાં તે ચિકિત્સા પદ્ધતિ હોમીઓપથી જ ગણાય છે અને જ્યાં સુધી ચિકિત્સા પદ્ધતિ હોમીઓપથીક છે, ત્યાં સુધી તેની શિક્ષણ પદ્ધતિ પણ હોમીઓપથીક ગણાય છે એક બીજો મુદ્દો પણ છે જે આટલું બધું શિક્ષણ લીધેલા આક્ષેપકારોના ધ્યાનમાં કેમ નથી આવતો એ જ સમજાતું નથી તે મુદ્દો એ છે કે આયુર્વેદ અથવા હોમીઓપથી આધુનિક શારીર અથવા ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન શીખવે છે, તેનું કારણ એ છે કે તે શાસ્ત્રો અતિશય વિગતવાર તૈયાર છે તો વિગતો શીખવવામાં બગડી શું ગયું? વિસ્તૃત વર્ણન જાણવામાં આવ્યું એટલો ફાયદો થયો હું તો એમ કહું છું કે આધુનિક શાસ્ત્રોને કહેવાતું વૈદક પણ આયુર્વેદ અને હોમીઓપથીની હારમાં બેસવા જેટલું આ બાબતમાં દોષિત છે શારીર વર્ણન, પ્રસૂતિતંત્ર, શલ્યતંત્ર, નેત્રચિકિત્સા વગેરે શાસ્ત્રો સામાન્ય ચિકિત્સાના ઉપકારક શાસ્ત્રો છે પણ ચિકિત્સાશાસ્ત્ર અથવા વૈદક પદ્ધતિ જેને કહીએ છીએ તેના મૂળમાં કાંઈક જાતની ઉપપત્તિ હોવી જોઈએ કે જે ઉપપત્તિને આધારે એ આખી પદ્ધતિ ઉભી થઇ હોય, જે ઉપપત્તિને અનુસરીને જ એ પદ્ધતિનો વિકાસ થયો હોય, અને જેને અનુસરીને જ ઔષધોપચારની પણ યોજના હોય

At all periods medicine has been influenced by some underlying doctrine or theory which has directed its practice and determined for the time the lines of its advance The Hippocratic theory of humours the cellular theory theory of infection theory of individual or constitutional element medicine with aspects of anatomical physiological and p ychological constitution and in diagnosis it works far syndromes rather than for dry and cut disease

આ ઉતારામાં આધુનિક વૈદકની ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાઓ આપેલી છે રોગ પરીક્ષા અને રોગ ચિકિત્સા આવી કલ્પના અથવા ઉપપત્તિના આધારે રચાયેલું છે આધુનિક વૈદક એમાં અપવાદરૂપ નથી, આધુનિક વૈદકમાં ભિન્ન ભિન્ન સમયે ભિન્ન ભિન્ન કલ્પના ઉદ્ભવી છે પરંતુ આયુર્વેદનું તત્ત્વજ્ઞાન સર્વ કાળમાં એક જ રહ્યું છે હોમીઓપથીની પણ એ જ સ્થિતિ છે શારીર ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન વગેરે શાસ્ત્રો શરીરની પ્રત્યક્ષ દેખાતી રચના તથા તેના કાર્યોનું વિવરણ કરનારા શાસ્ત્રો છે તેમાં કાંઇ ફેરફાર થતો નથી અને આવા વર્ણનાત્મક તથા વિવાદ રહિત શાસ્ત્રો શીખવવામાં આયુર્વેદ કાંઈ ગુનો કરે

છે એમ અમને લાગતું નથી અને ગુન્હો કરતું હોય તો આધુનિક વૈદક અને હોમીઓપથી વગેરેના અનુયાયી સુદ્ધાં એજ ગુન્હો કરે છે, હમણાં સુધી કરતા આવ્યા છે પછી આયુર્વેદીયોને જ આયુર્વેદ કને કયાં રહ્યો? એમ પૂછવામાં શું તાત્પર્ય છે? કાલ સવારે કોઈ ક્ષુમરતત્વવાદી, જંતુજ વિકારવાદી, પ્રકૃતિવાદી અગર લક્ષણ સમુચ્ચયવાદી આધુનિક એલોપથીક શાસ્ત્રના જ્ઞાતાને પૂછે કે તમે શારીરાદિ શાસ્ત્રો શીખનો છો તો તમારી તત્ત્વમીમાંસા કયાં રહી? તો એનો ઉત્તર શું છે? આયુર્વેદની એજ સ્થિતિ છે જ્ઞાન ઉપર સહુનો સરખો હક્ક છે બધા સામાન્ય નામ વાપરી શકે છે, શાસ્ત્ર ઉપર પણ સર્વનો સરખો હક્ક છે પછી આયુર્વેદ શા માટે ાપિત? જ્યાં સુધી શારીરાદિ શાસ્ત્રો શીખવ્યા છતાં ત્રિધાતુ-ત્રિદોષમીમાંસા અને પદ્ધતિને વળગી રહે ત્યાં સુધી આયુર્વેદ ઉભો જ છે અ મજબુત પાયા ઉપર ઉભો છે, એ સ્પષ્ટ છે તત્તમાં જ લોકશક્તિ છાપામાં શાસ્ત્રાભિમાની તખલ્લુસથી એક લેખ આવ્યો છે જેમાં એ લેખકની વિચારસરણી એવી છે કે ત્રિધાતુ-ત્રિદોષમીમાંસા ગ્રાહ્ય રાખીને શાસ્ત્રનું અધ્યયન અધ્યાપન થવું જોઈએ માત્ર આયુર્વેદીય ઔષધો વાપરવા એટલું બસ નથી હોમીઓપથી વગેરે ચિકિત્સાપથો સ્વતંત્ર પ્રણાલી ઉપર રચાયેલા છે અને તેની વિચાર પ્રણાલી દૂર રાખીને ચિકિત્સા કે ઔષધોનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી એજ રીતે આયુર્વેદીય ઔષધો એટલા વાપરવાથી કે તેનો સમાવેશ એલોપથિક વૈદકમાં કરવાથી આયુર્વેદની ઉન્નતિ શક્ય નથી આ વિચારસરણી માન્ય છે પણ શાસ્ત્રાભિમાનીએ જૂના શાસ્ત્રીઓને **घोद्धारो मत्सरग्रस्ता** ગાળ આપી છે અને શારીર ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાનાદિ શાસ્ત્રોનો તથા તુલનાત્મક જ્ઞાનનો પોતાની શિક્ષણ પ્રણાલીમાં ઉપયોગ કરનારાઓ ઉપર **प्रभवो स्मयदूषिता** એ રીતે પ્રહાર કર્યો છે છેવટ રસ્તો ભૂલી તારાચંદ રામનાથ રૂગ્ણાલયનો ઉલ્લેખ કરી તુલનાત્મક પદ્ધતિનું શ્રેષ્ઠત્વ અને આવશ્યત્વ કબુલ કર્યું છે

"તારાચંદ રામનાથ રૂગ્ણાલયમાં બે પદ્ધતિના રોગ લક્ષણો અને નિદાન જુદાં જુદાં નોંધ્યા પછી ઔષધ ચિકિત્સા ફક્ત આયુર્વેદીય જ રાખવાનું સંચાલકોએ ઠરાવ્યું છે, અત્યંત આવશ્યક અને સ્તુત્ય છે આ પદ્ધતિનું યોગ્ય પરિપાલન થઈને ત્યાંના રાગીઓના નિદાન ચિકિત્સાનો અનુભવ પ્રસિદ્ધ કરતા રહેવાથી શાસ્ત્રનો સારો વિકાસ થશે" આ વાક્યો તુલનાત્મક પદ્ધતિને માન્યતા આપનારા છે (આથી આગળ લોકશક્તિના ઉપર કહેલા લેખના જવાબ રૂપ ભાષણનો થોડો ભાગ છોડી દીધો છે ત આ વિ)

હવે આક્ષેપકનો એક વર્ગ બાકી રહ્યો તે વર્ગનો આક્ષેપ ઉપર ઉપરથી વિચાર કરનારને ઘણો સમર્પક લાગે એવો છે તેમજ તેઓની બીજી વિચાર સરણી પણ ઘણી સમર્પક લાગે એવી છે આ વર્ગમાં આયુર્વેદનો તથા

આધુનિક વૈદ્યકનો અભ્યાસ જેણે કર્યો છે એવા મહારાષ્ટ્રના મોટા મોટા વિદ્વાનો છે તે વર્ગમા અમારા પોતાના પરમસ્નેહી અને હિતચિંતક છે આજ સુધીમા આયુર્વેદના કાર્યને અનેક પ્રકારે મદદ કરનાર વિદ્વાનો છે એટલે તેઓના આક્ષેપનુ મહત્ત્વ વધાર છે અને તેનો ઉત્તર આપવો તેટલે અંશે મુશ્કેલ છે

આ વર્ગનો પ્રમાણિક મત એવો છે કે ત્રિધાતુ ત્રિદોષ વિષે એટલી ગડબડ થઈ છે કે તે મીમાસા સમજવી જ મુશ્કેલ છે આયુર્વેદીયોને પણ આ મીમાસા સમજાતી હશે કે નહિ તે વિષે શકા છે મતલબ કે ત્રિદોષની પચાત કરવામા કાઈ સાર નથી એની પછવાડે વ્યર્થ શ્રમ ન કરતા આયુર્વેદમા ઔષધો છે તેટલા લઈ લેવા તે ઔષધોનુ આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે સશોધન કરવુ તેનો નિઘટુ તૈયાર કરવો અને એ ભાગનો આધુનિક વૈદ્યક વિ નયના અભ્યાસક્રમમા સમાવેશ કરવો બહુ બહુ તો આયુર્વે ના એક સ્વતત્ર વિષય તરીકે આધુનિક વૈદ્યક વિદ્યાલયોમા આ વિષયને દાખલ કરવો એટલે આયુર્વેદનુ કાર્ય વશે આપણા દેશમા ઉત્પન્ન થતી અને સસ્તી ઔષધિઓ આયુર્વેદમા પુષ્કળ છે અને સ્વદેશી તરીકે આયુર્વેદ નહિ પણ આયુર્વેદીય ઔષધો ગ્રાહ્ય છે એ રીતે આ વર્ગના વિદ્વાનો દલીલ કરે છે -

That if a chair on the ancient Indian system of medicine be instituted in the medical colleges it would undoubtedly be in the best interests of medical education and research and consequently of medical science

આટલો ઉપર કહેલા વર્ગની વિચારસરણીનો સાર છે આ વર્ગ આયુર્વેદ માટે આટલુ કરવા તૈયાર છે પણ આથી આગળ કશુ પણ કરવાની તેઓની મરજી નથી (Thus far and no further)

ત્રિદોષ–ત્રિદોષમીમાસા સમજાતી નથી એનો અર્થ એ છે કે આ આધુનિક વિદ્વાનોને આધુનિક શાસ્ત્રીય પરિભાષામા તે મીમાસાનો અર્થ બોધ થતો નથી આધુનિક પરિભાષા અને આયુર્વેદિક પરિભાષા ભિન્ન છે માટે ત્રિદોષ સમજવા સારૂ આયુર્વેદીય પરિભાષા સમજી લેવી જોઈએ હાલની કોઈ તત્ત્વમીમાસા સમજવા માટે જેમ હાલની શાસ્ત્રીય પરિભાષા સમજવી જરૂરની છે તેવુ જ આ છે

આયુર્વેદીયોને તો આ મીમાસા સમજાય છે એટલુ જ નહિ પણ તેઓ દોષ પ્રત્યનીક ચિકિત્સા પદ્ધતિથી તેનો વ્યવહારમા પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ કરે છે ત્રિદોષ મીમાસા વગર આયુર્વેદને તો ચાલે જ નહિ મા ર આયુર્વેદીય ઔષધો લેવાથી કે તેનુ આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે સશોધન કરવાથી આયુર્વેદની ઉન્નતિ થવાની નથી પણ એ રીતે આધુનિક વૈદ્યકના નિઘટુની વૃદ્ધિ થાય ખરી જેમ ચીનમાથી ઈફેડ્રા અને આફ્રીકામાથી સીંકોના લઈને આધુનિક વૈદ્યકનો

વધારો થયો છે, તેવી જ સ્થિતિ આ થાય. આયુર્વેદ શીખવવાની સ્વતંત્ર તજવીજ થયા વગર ત્રિધાતુ ત્રિદોષ મીમાંસા, તે ઉપર આધાર રાખનાર નિઘંટુ, તે ઉપર ઉભેલી ચિકિત્સા પદ્ધતિ, અને તેને આધારે રહેલ ગુણધર્મ શાસ્ત્ર તથા બીજાં શાસ્ત્રો એના શિક્ષણની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કર્યા સિવાય આયુર્વેદ ટકશે નહિ અને રોગહરણ કળામાં પણ વધારો થશે નહિ. ઉપર સૂચવેલા ઉપાયો જેવા ઉપાયોથી આયુર્વેદની ઉન્નતિ તો નહિ જ થાય પણ તેની હાનિ થશે ખરી.

આને માટે જ અમારી સર્વ વૈદ્ય વર્ગને વિનંતિ છે કે "અત્યાર સુધી તમે આયુર્વેદની ઉપેક્ષા કરી તેટલી ઘણી થઇ. પણ હવે ઉઠો જાગો, આયુર્વેદ ઉપર કેવા કેવા આઘાતો થાય છે તે જુઓ અને મરણપર્યંત મતનો આગ્રહ રાખી આયુર્વેદ શાસ્ત્રના ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્ન કરો.

આપણા વડિલોએ આપણને આયુર્વેદશાસ્ત્ર રૂપી મોટા રત્નભંડાર આપી રાખ્યો છે એ ભંડારનું રક્ષણ કરવું-શાસ્ત્ર ઋણ અને પિતૃ ઋણ અદા કરવું એ આપણી મોટી ફરજ છે. આયુર્વેદશાસ્ત્ર અને તેની પદ્ધતિ જ આપણને ખરે વખતે રોગહરણના કાર્યમાં કામ લાગશે. તે આપણા દેશની પદ્ધતિ છે. આપણા ગામોના પાદરમાં તેમાં વપરાયેલાં ઔષધો મળે છે તે વાપરવાની પદ્ધતિ આપણને વિદિત છે. પરદેશી ઔષધો માટે એવું નથી. છેલ્લા યુદ્ધ વખતનો અનુભવ ધ્યાનમાં રાખીને ભરતખંડમાં ઉત્પન્ન થનારાં ઔષધો અને તેના ઉપયોગનું શાસ્ત્ર એને જીવાડવાનો વૈદ્યોએ તથા બીજા તદ્વિદોએ પણ ખૂબ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આયુર્વેદની નકામી ટેકડી કરવાથી કાંઇ વળવાનું નથી. આયુર્વેદના શિક્ષણની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા આ માટે તો જરૂરી છે.

આયુર્વેદનું શિક્ષણ પ્રત્યક્ષ પૂર્વક આપવું જોઇએ. તે માટે રુગ્ણાલયો, ચિકિત્સા મંદિરો, મહાવિદ્યાલયો ઠેકાણે ઠેકાણે ઉઘાડવાં જોઈએ. આપણા મહારાષ્ટ્રમાં હમણાં આ બાબતમાં મોટો પ્રયત્ન થાય છે પણ એટલાથી આપણો હેતુસિદ્ધ થવો મુશ્કેલ છે. એ કરતાં વધારે મહેનત કરવાની જરૂર છે. ઉત્તમ શિક્ષિત અને દૃઢકર્મ કાર્યકુશળ વૈદ્યોને તૈયાર કરવા જોઈએ. અને તેઓને હાથે જનતાની સેવા થાય એવી સગવડ કરવી જોઇએ. ઠેકાણે ઠેકાણે આરોગ્ય કેંદ્રો ઉભાં કરીને જનતાના આરોગ્ય રક્ષણનું કાર્ય આપણે સ્વયં સેવાથી કરવું જોઈએ. અને એમ કરવું એજ આપણો, આપણા આયુર્વેદનો અને તેની ચિકિત્સા પદ્ધતિનો તરણોપાય છે.

મુંબઇ સરકારે આરોગ્ય મંત્રીને મોઢે આયુર્વેદને ઉત્તેજનની ઘોષણા કરી, એ માટે આપણે તેનો આભાર માનીએ છીએ. પરંતુ જે બીલ આવવા માટે તૈયાર થયું છે તે જો એ જ સ્વરૂપમાં આવે તો કોઇને પણ માન્ય થવાનો સંભવ નથી. સરકારને અમારી અત્યંત નમ્ર અને આગ્રહભરી સૂચના છે કે સરકારે ધ્યેયવાદના આવેશમાં આવું બીલ પાસ ન કરવું. જનતામાં

અને વૈદ્યોમા મત્પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થશે જ થશે એમા ગકા નથી તે ઉપર શ્રદ્ધા રાખી દ ડની તથા રજીસ્ટ્રેશનનો સખ્તાઈની કલમો બીલમાથી કાઢી નાખવી અને શિક્ષણક્રમ નક્કી કરવાનું કામ મેડીકલ બૉાર ઉપર ાખવું એ મેડિકલ બૉાડ વૈદ્યોનુ જ રાખવુ વૈદ્યોમાથી જ તેના મભાસ ોની ચુ ટણી કરવી, સરકારે એમા મભામદો ીમવા નહિ વગી માન બીલ પાસ રવાથી કશુ વળવાનું નથી અને બીલની મખ્તાઇની કનમોથી વૈદ્યોને દબાવીને કશુ નહિ થઈ શકે બિલ કાઉ સીનમા દાખન કરવા સાથે જ સરકારે પોતાના તરફથી મહા વિદ્યાલય સ્થાપવાની તરા જે વિદ્યાનયો ચાલુ છે તેને મદદ આપવાની તૈયાર કરવી જોઇએ અને મેમ થાર તો જ ગ્શી વૈદ્યકને ઉત્તે ન આપવાની મરકા ની જાહેરાત પ્રમાણિ હતી એવુ સાબીત થાર

પૈસા નથી એવુ ભ્હાનુ કાતી નિ કારણ શિક્ષણની અગવડનુ કાય સુનતવી રાખવાથી જનતામા તથા વૈદ્યકવગમા સરકારની મદિ છા માટે શ કા ઉત્પ ા થશે એ સર ારે જરૂર ધ્યાનમા રાખવુ આધુનિક વૈદ્ય માટે લાખો રૂપિયાનુ ખર્ચ થાર છે ત્યારે મામા ય જનતામા અત્યત ઉપયુક્ત કાય કરનારા આયુર્વેદ માટે પૈસા નથી એમ કહેવુ યુક્તિયુક્ત નથી

જનતાને અમારી અત્યત લાગણી વાળી અને નમ્ર વિનતિ છે કે અત્યાર લોકોએ સ્વસ્થ બેસી રહેવુ નહિ જ્યારે આપણા દેશ બાધવો મેલેરીઆ માન્તિકજ્વર રાજયક્ષ્મા વગેરે ોગોથી હજારો અને લાખોની સખ્યામા મરે છે તથા દુ ખી થાય છે આને વખતે ોગીઓને ઔષધો પચાર મળ્યા કે એ બહુ જરૂરનુ છે એ માટે સરકાર સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સસ્થા બીજી સસ્થાઓ વગેરેની પાછળ આપણે લાગવુ જોઇએ અને તેઓ દ્વારા જો આપણી ઇ ચ્છાનુસાર કામ ન થતુ હોય તો આપણી ખાનગી સસ્થાઓ કાઢીને સ્વત ત્રપણે આવું કાય કરવુ જોઈએ યુવાન સ્ત્રી પુરૂષોએ પોતાના દેશની આ દુ ખી સ્થિતિ તરફ આખ મીંચીને બેસી રહેવુ યોગ્ય નથી સ્વયસેવક થઈને ગામ ામા ફરીને રોગી પીડિત, દુ ખી, દરિદ્ર એવા આપણાજ બાધવોની સેવા કરીને તેઓને આરોગ્ય મુક્ત અને સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જેના જેવુ બીજુ પુણ્ય કાય નથી ચિકિત્સિતાત્પુણ્ય તમ નાસ્તીતિકિંચિત્ન એ સત્ય છે પુણ્ય, યશસ્ય અને આયુવૃદ્ધિ ાયક આયુર્વેદનો ટેકો લઇને જનતા જનાર્દનની સેવા કરવી એ પરમ ધમ છે પરમ પુણ્ય પણ એમા જ છે વધારે શુ કહેવુ ?

सग छच सनद् म स नो मनामि जानताम् ।

देवा माग यथा पूर्व सजानाना उपासते ॥

આ તત્ત્વ હૃદયમા રાખીને સેવાનો નિશ્ચય રો એજ મારી તમારી પાસે માગણી છે

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે ાગત અ થી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ૨૧ મું વર્ષ શરૂ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મ ઓ થી મોકલશે તો તેમને અંક ગોંડે ખર્ચે તરત મળશે

( ) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહક થનારને પણ વર્ષની શરૂઆતથીજ ગ્રાહક ગણીને ાગત માસથીજ બધા અંકો મોકલી આપવામાં આવે છે

(૩) ગ્રાહકોના સરનામાં અધુરાં હોય ે ાં ત્યાં હોય તેમણ, પૂરું ક ાં તેનું સ નામું તરત મોકલી આપવું જેથી અંક ગેરવલ્લે ન જાય. આ બાબતમાં ગ્રાહકની ગફલ ગેરસાથી ગ પાછા આવશે તો ફરીથી તે અંક મોકલાશે નહિ. ગ્રાહકોને વિશ ગેરો માટે સરનામું પૂર નથા મ યુ હોય તો ન તેનું સરનામું તરત મોકલી આપવું

(૪) ગ્રાહક થવા સંબંધ કે અંક મેળવવા બાબત સર્વે પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક “આયુર્વેદ વિજ્ઞાન” આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ અમદાવાદ, એ સરનામે કરવો

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના ન ા ક માસિકમાં આવતા લેખો સબંધ બધો પત્રવ્યવહાર તંત્રીને સરનામે કરવો

(૬) <u>ગાહક ગાયશ્રેણીઓ માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ ૧–૮– રાખવામાં આવેલ છે</u>

(૭) આ માસિકમાં છપાતા લેખો માટે તે તે લખનારા લખકો જવાબદાર

(૮) આ માસિકના લેખોને અને જાહેર ખબરોને તંત્રી ની નીતિ (policy)ને ાે સંબધ નથી

"ખાસ લાભ"

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯૧૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧- ડ એમ વર્ષની જુની જુની નકલ બાંધેલી વર્ષ ર ૧-૮-૦ થી મળ

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે જ નર્મશીને મુ મ ૨૪

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક–આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

ઠે આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ–અમદાવાદ

Regd. No B 1319

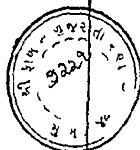
[illegible] ગુજરાતની [illegible] માટે મંજુર [illegible]

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલના[illegible] દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી ચર્ચા[illegible] વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક [illegible] नैन्त युक्त [illegible] । [illegible]
અં- ૬ न चर भिषजा [illegible] प्रमाद्यताम् ॥ ૧[illegible]

તંત્રી અને [illegible]
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
[illegible] નામાંકિત [illegible] તરફથી
ઠે. [illegible] [illegible]-૧૪

શુદ્ધ આયુર્વેદીય [illegible] સાથે [illegible]
[illegible] શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને [illegible]
[illegible] પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારા જ મળશે

[illegible] ૨-૦-૦ | [illegible] માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચકને ખાત્રી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદકશાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવું કામ કરી રહ્યું છે. આ માસિકનું આ ૨૧ મું વર્ષ ચાલે છે. શરૂઆતથી જ આ માસિકમાં આવા ને આવા જ લેખો આવે છે. વડોદરા રાજ્યે ત્યાંની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિક મંજુર કર્યું છે. અમને આશા છે કે દેશની વિદ્યાના પ્રચારમાં જ દેશનો ઉદ્ધાર સમાએલો છે એમ સમજી દરેક વાચક આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની કે છેવટ પોતાના ગામની લાયબ્રેરીમાં દાખલ પણ આ માસિકનું વાચન કરાય તેની કોશિશ કરશે.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ—અમદાવાદ
મુદ્રક: મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી.એ.

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૧ મુ]   ચૈત્ર ૧૯૯૪   [અંક ૧

નાગપુરના ૨૭મા નિ ભા વૈદ્ય સમેલનમા સિદ્ધૌષધિ નિર્માણશાળા (ફાર્મસી) ઓના અધ્યક્ષોના સમેલનના અધ્યક્ષપદેથી

શ્રી જુગતરામ શકરપ્રસાદ વૈદ્યે આપેલુ ભાષણ

આયુર્વેદિક ઔષધક્રિયામા રસ લેનાર સજ્જનો,

નાગપુરના આ ૨૭મા નિખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્ય સમેલનની સ્વાગત કારિણી સમિતિએ આ વર્ષે નવા જ યોજેલા વિભાગના અધ્યક્ષસ્થાને મને શા માટે મુકયો એ હુ બરાબર સમજી શકતો નથી અને એકદમ નીમણુકનો તાર કરવાને બદલે મારી ઇચ્છા પૂછી હોત તો હુ ના પાડત પણ આયુર્વેદિક ઔષધો તૈયાર કરનારા-ફાર્મસીઓની એક પેટા પરિષદ ભરવાના સ્વાગત સમિતિના આ પગલાની ઇષ્ટતા હુ સ્વીકારૂ છુ એટલે કર્તવ્ય બુદ્ધિથી સ્વાગત સમિતિની આજ્ઞા પણ કબુલ કરી છે પણ મને બોલવાનો નહિ પરતુ કામનો અભ્યાસ છે અને મારૂ ચાલે તો હવે આપણે શુ કરવાનુ છે એનો વિચાર કરવાની વિનતિ કરીને જ બેસી જાઉ પણ એવા ઉગ્ર નવાલિકાભગથી આપ સૌનો રોષ વ્હોરી લેવાની અથવા મને દૂરથી બોલાવનાર સ્વાગત સમિતિને નિરાશ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી એટલે અતિશય ટુકામા મારા વિચારો આપની આગળ રજુ કરીશ આ ભાષણ મારી પાસેથી આપને કાંઈ નવુ મળે નહિ તો તેમા દોષ મારો નથી પણ મને આ સ્થાને મુકનારનો છે એટલુ સ્મરણમા રાખવાની વિનતિ કરૂ છુ

આયુર્વેદિક દવાઓ મોટા જ થામા બનાવવાના ધધાને આ દેશમા ખીલવવામા મારા પિતામહ પ્રાતઃસ્મરણીય ઝડુ ભટ્ટજીએ પહેલો મહા પ્રયાસ કર્યો હતો અને મને વારસામા મળેલા એ અનુભવને આગળ વધારવાનો લગભગ ત્રીશ વર્ષથી યથાશક્તિ યથામતિ પ્રયાસ કરી રહ્યો છુ, એ આપ સૌના જાણવામા છે અને આ પ્રસગે જે જે શબ્દો હુ બોલવા માગુ છુ તે આ અનુભવના સાર શિવાય બીજુ કશુ નથી

ઔષધ ક્રિયાનો ઇતિહાસ

ઔષધિ ક્રિયાના ઇતિહાસની ટુંકી રૂપરેખા મારા મિત્ર શ્રી દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રીને અનુસરી આપની આગળ રજુ કરૂ છુ એ ઇતિહાસનો આરંભ આ દેશમા તો છેક વેદ કાળથી થયો છે માણસ ઢોર પશુ પેઠે ઝાડમાથી પરબારા પાંદડા, ફુલ, ફળ વગેરે ખાઇ શકતુ નથી, કદાચ અતિ જૂના કાળમા-જ્યારે નર અને વાનર વચ્ચે ઝાઝો ફેર નહતો ત્યારે ખાતું હોય એમ માનીએ તો એ વખતે ઔષધક્રિયા નહતી એ કબુલ કરવું પડે પણ જ્યારે ખોરાક તરીકે લેવાતી વસ્તુઓ દાણા વગેર બે પથ્થર વચ્ચે વાટીને તથા પાછળથી પકાવીને લેવા માંડી ત્યારથી કે કાંઈક તે પછીથી દવા તરીકે પણ પાન કે મૂળીઆને વાટીને લેવા માંડયા અને એ રીતે પ્રાથમિક ઔષધ ક્રિયા શરૂ થઈ, એમ કહી શકાય પછી સુધરેલા જમાનામા આવતા આપણા પ્રાચીનતમ સાહિત્ય વેદમા આયુર્વેદને લગતા ઘણા ઉલ્લેખો છે સેંકડો વધારે વનસ્પતિના નામો છે કઠ ગુગળ, પીપર જેવી પાછળથી ખૂબ વપરાયેલી વનસ્પતિજન્ય ઔષધિઓનો રોગો ઉપર ઉપયોગ થયો છે પણ એની કેવી બનાવટો વપરાતી એ નોંધ ક્યાય મળતી નથી પણ જે સોમલતાનો વૈદિક સમયમા ઘણો ઉપયોગ થતો અને જેને હવે આપણે 'એફીડ્રાવ ગેરીસ, માનીએ છીએ-જો કે એ છે લો નિર્ણય નથી તેનો રસ કાઢવાની વાત વારવાર ઋગ્વેદમા પણ આવે છે સોમને ખાંડીને તેનો રસ કાઢવામા આવતો એટલુ જ નહિ પણ એ રસને ગાળીને એમને એમ વૈદિક ઋષિઓ માદક પીણા તરીકે પીતા અથવા દૂધ દહી કે જવ સાથે મેળવીને પણ પીતા

સોમના દાખલાથી એમ કહી શકાય કે મોટે ભાગે તાજી વનસ્પતિના રસો અર્થાત્ સ્વરસો વૈદિક કાળમા મુખ્યત્વે વપરાતા હશે પણ ક્વચિત્ સૂકા મૂળીઆનુ કે તેની છાલનુ ચૂર્ણ પણ વપરાતુ હોય એવો સંભવ છે કારણ કે દળવાની વાતનો વૈદિક સાહિત્યમા ઉલ્લેખ મળે છે

ચરક સુશ્રુતના યુગનો વિકાસ

વૈદિકકાળ વિષે આથી વધારે આપણે જાણતા નથી પણ પછી ચરક સુશ્રુતના જમાનામા ઔષધક્રિયાનો ઘણો વિકાસ થયો હતો સ્વરસ, કલ્ક, કવાથ, શીત અને ફાંટ એ પચવિધકષાય કલ્પના તથા આસવ કલ્પના ચરકમા છે, અને તેલ, ઘી ચૂર્ણ, ગોળી, અવલેહ, વગેરે બનાવટો વપરાયેલી છે વળી સુશ્રુતમા સ્નેહપાકવિધિ માન પરિભાષા સાથે આપેલ છે ચરકમા આ પ્રકરણ દ્રઢબલે ઉમેરેલા ભાગમા છે એ જોતા સુશ્રુતના વખતથી ઔષધક્રિયાનુ શાસ્ત્ર ચોક્કસ થયુ એમ માનવામા વાંધો નથી સુશ્રુતના સમયથી ઘૃત, તેલ, કવાથ વગેરે બનાવટોના વિષયમા જે નિયમો થયા તેમા પાછળથી

તાત્ત્વિક ફેરફાર થોડો જ થયો છે અલબત્ત અનુભવથી બનાવટની વિગતો નક્કી થાય એ સ્વાભાવિક છે આ કવાથ, ચૂર્ણ, ગોળી, ઘૃત, તેલ, આસવ વગેરે બનાવટો છેક સુશ્રુતના વખતથી દેશી વૈદ્યકમા પ્રચલિત છે પણ ભસ્મ અને કુપ્પીપકવ રસોની બનાવટો પાછળથી રસવૈદ્યકના વિકાસ સાથે વિકાસ પામી છે

આયુર્વેદિક ઔષધક્રિયાના ઇતિહાસની ઉપર સામાન્ય રૂપરેખા આપી છે એથી વધારે ઇતિહાસમા ઊંડા ઉતરવાની જરૂર મને લાગતી નથી મારે વધારે તો વર્તમાન સ્થિતિ અને ભાવિ કર્તવ્યની બાબતમા કહેવાનુ છે પણ વર્તમાન સ્થિતિની વાત કરતા નજીકના ભૂતકાળની થોડી વાત કરવી પડશે

આયુર્વેદિક દવાઓના કારખાનાઓ

આધુનિક રીતે મોટા પાયા ઉપર દવાઓ બનાવવાની તથા વ્યાપારી રીતે તેનો પ્રચાર કરવાની પ્રવૃત્તિ આ દેશમા શરૂ થયે લગભગ પોણોસો વર્ષ થયા અને છેલ્લા ત્રીસ વર્ષથી તો આધુનિક યંત્રોની સહાયથી આયુર્વેદિક ઔષધો તૈયાર કરવાની દિશામા એટલી પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિ થઈ છે કે ચિકિત્સાના ધધાથી ઔષધ બનાવનારના ધધાને જુદો પાડવાની આવશ્યકતાની ચર્ચા કરવાની હવે જરૂર રહી નથી એ તો સિદ્ધ વસ્તુ છે એલોપથિક દવાઓ બનાવનારાઓ પણ આયુર્વેદિક દવાઓ બનાવીને વેચવા લાગ્યા છે એ હકીકત જ આયુર્વેદિક દવાઓની લોકપ્રિયતા કે આકર્ષકતાનો પુરાવો છે

હજી પ્રાચીન પરંપરાના કેટલાક વૈદ્યોને ઔષધક્રિયા આવડે છે અને તેઓ પોતાના ઉપયોગ પુરતી જાતે બનાવી લે છે, પણ નવા આયુર્વેદિક વિદ્યાલયોમા વૈદ્યક શીખેલા અને લોકલ બૉર્ડ, મ્યુનિસિપાલિટી વગેરેના ધર્માર્થ દવાખાનાઓમા કામ કરતા નવા વૈદ્યો ઔષધક્રિયાનો અભ્યાસ વિદ્યાર્થી અવસ્થામા કરેલો હોવા છતા અવકાશના અભાવના કારણે કે એ પોતાનુ કાર્ય નથી એમ ગણીને પણ મોટે ભાગે તૈયાર દવાઓ બહારથી મગાવીને વાપરે છે છતા હજી આયુર્વેદિક ઔષધો બનાવનારાઓના માલનો મુખ્ય ગ્રાહક વર્ગ જનતા છે, એ હકીકત સ્વીકારવી પડશે જેમ એલોપથિક દવાઓ—પેટન્ટ નહિ પણ શાસ્ત્રીય (બી પી, બી પી સી) દવાઓના દાક્તરો મુખ્ય ગ્રાહક છે તેમજ આયુર્વેદિક દવાઓના વૈદ્યો ગ્રાહક હોય એમ શા માટે ન બને ? વૈદ્યો ધીમે ધીમે તૈયાર દવાઓ લેતા થયા છે એ સ્વીકારવા છતા વૈદ્ય વર્ગમા વધારે પ્રચાર કરવો હોય તો તેઓનો પૂર્ણ વિશ્વાસ મેળવવાની જરૂર છે પોતાના ઉપયોગ પૂરતી થોડી દવા તૈયાર કરવામા કડાકૂટ–તકલીફ છે એ તો દેખીતુ છે એટલે જો એલોપથિક દવાઓ પેઠે જ વિશ્વાસપાત્ર અને અસરકારક આયુર્વેદિક દવાઓ મળવાની ખાત્રી હોય અને આયુર્વેદિક દવાઓ સબધમા પણ કાંઈક પરીક્ષાની યોજના થઈ

શકે તો વૈદ્યો પણ શા માટે તૈયાર દવાઓ કારખાનાવાળાઓ પાસેથી ન મગાવે એ હુ સમજી શકતો નથી

આ વિષયમા આગળ ચાલતા વિસ્તારથી ચર્ચા કરવાનો છુ પણ પ્હેલા આ ધધાની મુશ્કેલીઓનો થોડો ખ્યાલ આપી દઉં આયુર્વેદિક દવાઓના કારખાના કાઢનારાઓને પોતાની દવાઓનુ વેચાણ ચાલુ કરતા કેવી મુશ્કેલીઓ પડી જાહેર ખબર અને સૂચીપત્રોમા કેવા કેવા ફેરફારો કરવા પડ્યા વગેરે વિગતોનુ વર્ણન કરવાની મને જરૂર લાગતી નથી આપ સૌને એ બધી બાબતો જાણીતી છે પણ વર્તમાનમા કયા ઉભા છીએ એ જોઈને આગળ ચાલીએ દવાઓના ગુણોના જાહેર ખબરને લાયક લાબા વર્ણનોને બદલે સક્ષેપમા શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનુ ગુણ ઉપયોગનુ વર્ણન અને દવાના પાઠનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરીને તે તે દવામા કઇ કઈ વસ્તુઓ છે અને ગ્રથોમા એના શુ ગુણો લખ્યા છે તેનુ સૂચન કરવાની આવશ્યકતા તો હવે લગભગ સર્વમાન્ય થઇ છે આવા ઉલ્લેખને પરિણામે ગુજરાત મહારાષ્ટ્રના કારખાનાની દવાઓ મદ્રાસ પજાબમા વપરાવામા કશો વાધો આવતો નથી પણ જેમ જેમ ઈતર પ્રાતો સાથે વ્યવહાર વધતો જાય છે તેમ તેમ એક મુશ્કેલીનો વિશેષ ખ્યાલ આવતો જાય છે આ વિશાળ દેશના ભિનભિન પ્રાન્તોમા ભિનભિન ગ્રથોના પાઠો વિશેષ વપરાય છે દાખલા તરીકે ગુજરાતમા શાર્ઙ્ગધર–ભાવ પ્રકાશનો, મહારાષ્ટ્રમા યોગરત્નાકરનો, બગાળામા ભૈષજ્ય રત્નાવલિનો મદ્રાસમા વૈદ્ય ચિંતામણિ સહસ્રયોગ વગેરેનો વિશેષ પ્રચાર છે અલબત્ત આ જમાનામા પુસ્તકો છપાઈ જતા તથા વૈદ્યોનો સમ્મેલન વગેરે દ્વારા પરસ્પર પરિચય વધતા જૂની ઘણી દિવાલો તુટી છે અને હજી તુટતી જાય છે વળી રસયોગ સાગર અને ભારત ભૈષજ્ય રત્નાકર જેવા સગ્રહ ગ્રન્થોદ્વારા ઉપર કહેલી પ્રાતીય ભેદની દિવાલો તુટે છે પણ રસયોગસાગર જેવા ગ્રથથી એકજ નામ હોવા છતા પાઠો એક કરતા વધારે હોવાની વિચિત્રતા અતિ જ્વલત રૂપમા દેખાય છે દા ત અગ્નિકુમાર રસના રસયોગ સાગરમા અડતાલીશ પાઠ છે એકજ ગ્રથમા પણ એક નામના એક કરતા વધારે પાઠ મળે છે અને અગ્નિકુમાર નામ અમુક પાઠનુંજ રાખવું એવો કશો નિશ્ચય કોઈ સમ્મેલનમા કે બીજા કોઇ પ્રસગે વૈદ્ય મડળે કર્યો નથી પરિણામે કોઇ એક પાઠ પ્રમાણે અગ્નિકુમાર બનાવે અને કોઈ બીજા પાઠ પ્રમાણે બનાવે એ સ્થિતિ છે અને એક વૈદ્ય પોતાના વપરાશ માટે બનાવે ત્યા તો આ સ્થિતિથી કશી હાનિ નથી પણ એક કારખાનામા એક પાઠ પ્રમાણે અને અને બીજામા બીજા પાઠ પ્રમાણે બને ત્યારે ગ્રાહકને જુદા જુદા કારખાના પાસેથી જુદા જુદા રૂપરગની જુદી જુદી કિંમતની અને

અસરમાં પણ ફેરફારવાળી દવા એકજ નામથી મળે એવી સ્થિતિ થાય છે આ સ્થિતિ બીલકુલ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી આવી દવાઓ બનાવનાર ઉપર લોકોને અવિશ્વાસ આવવાનો સંભવ છે તેને ગોણ ગણીએ પણ આયુર્વેદની અપ્રતિષ્ઠા થાય છે, વિરોધીઓને "તમારૂ આયુર્વેદનુ તે કાંઇ ધોરણ છે?" એમ ગાળ દેવાની તક મળે છે એ સ્થિતિ સુધારવાની પૂરેપૂરી જરૂર છે

ફાર્માકોપીઆની આવશ્યકતા

આ અનિષ્ટ સ્થિતિનો ઉપાય એકજ છે કે જેમ એલોપથિક દવાઓ માટે બ્રિટીશ ફાર્માકોપીઆ જેવા ગ્રંથો છે તેમ આયુર્વેદિક ફાર્માકોપીઆ તૈયાર થવી જોઇએ અને તે સર્વમાન્ય થવી જોઇએ આયુર્વેદિક ફાર્માકોપીઆની આવશ્યકતા તો વૈદ્યોના ધ્યાનમા ઘણા વખતથી છે એ સંબંધી વૈદક માસિકોમા લખાણો આવી ગયા છે અને વૈદક સંમેલનોમા ઠરાવો થઈ ગયા છે પણ હજી દિલ્હી દૂર છે! એક સર્વમાન્ય આયુર્વેદિક ફાર્માકોપીઆ તૈયાર થતા કેટલા પગથીઆ ચડવા પડે અને કઈ જાતના વિઘ્નોને દૂર કરવા પડે એનો વિચાર કર્યા પહેલા બ્રિટીશ ફાર્માકોપીઓનો ટૂંકો ઇતિહાસ એક ઉદાહરણ તરીકે આપની આગળ વર્ણવવા ઇચ્છુ છુ બ્રિટીશ ફાર્માકોપીઆનો ટુંકો ઇતિહાસ—છેલ્લી બ્રિટીશ ફાર્માકોપીઆની આવૃત્તિ ઇ સ ૧૯૩૪મા પ્રગટ થઈ છે, પણ એ ઉપરથી પહેલી આવૃત્તિ કેવી હશે તેની કલ્પના ન આવે એટલી પ્રગતિ છેલ્લા બસો વર્ષમા થઈ છે બસો વર્ષ પહેલા તો બ્રિટીશ ફાર્માકોપીઆ નામ પણ પ્રચલિત ન હતું ઇ સ ૧૭૪૬મા 'ફાર્માકોપીઆ કૉલેજી રીગેલીસ મેડીકોરમ લંડીનેન્સીસ' નામનો ગ્રન્થ અંગ્રેજીમા નહિ પણ લાટીન ભાષામા છપાયેલો છે આપણે ત્યા જેમ શિષ્ટ ગ્રન્થો સંસ્કૃત ભાષામા લખાતા તેમ યુરોપમા પણ બસો વર્ષ પહેલા લાટીનમા શાસ્ત્રીય ગ્રંથો લખવામા આવતા હતા આ જૂના ગ્રંથમા ઇંગ્લંડના રાજાને લંડનની કોલેજના ઔષધક્રિયા શાસ્ત્ર (જેને એ વખતે Physic કહેતા) શાખાના પ્રમુખે કરેલી અરજી અંગ્રેજીમા છાપી છે આ અરજીમા ફાર્માકોપીઆના વિષય અને પ્રયોજન બંને સ્પષ્ટ કહ્યા છે દવાઓ બનાવવાની રીત અને જે વજનમા અને માપમા પાઠની વસ્તુઓ લેવી જોઇએ તે વજન અને માપ આ ફાર્માકોપીઆમા દર્શાવવામા આવે છે અને આ ગ્રંથમા કહેલી રીતથી જુદી રીતે કે જુદા વજન માપ લઈને તે તે દવા કોઇ ન બનાવી શકે એવો રાજ્યમા હુકમ કરવાની વિનંતિ છે આ વિનંતિના જવાબમા થયેલા રાજ્યના હુકમથી ફાર્માકોપીઆને માન્યતા મળી

આ પછી પાછો લાંબો સમય પસાર થયો જે દરમિયાન વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓમા ઘણો વિકાસ યૂરોપમા થયો હતો અને બીજી

તરફથી બ્રિટીશ સત્તાનો પણ વિકાસ થતો હતો ૧૮મી સદીમા હજી લાટીન ભાષા ઉપર જોયુ તેમ શિષ્ટ ભાષા ગણાવાનો યુગ હતો જ્યારે ૧૯મી સદીમા લાટીન ભાષા પદભ્રષ્ટ થઈ ગઇ હતી અગ્રેજી આદિ ભાષાઓનો અસાધારણ વિકાસ થઇ રહ્યો હતો અને આ બધી અસર નીચે ઇ સ ૧૮૬૪મા બ્રિટીશ ફાર્માકૉપીઆની પ્હેલી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ તે પ્હેલા ઇગ્લડ, સ્કોટલડ અને આયર્લડ એ ત્રણ દેશની જુદી જુદી ફાર્માકૉપીઆ પ્રચલિત હતી અને તે કૉલેજ ઑફ ફીઝીશ્યસ તરફથી તૈયાર થઇને બ્હાર પડતી હતી આ ત્રણેય ફાર્માકૉપીઆમા નામ, વજન, માપ વગેરે બાબતમા કેટલીક તફાવત હતો, પણ ઇ સ ૧૮૫૮મા પાર્લામેટમા પસાર થયેલા મેડીકલ એકટને અનુસરી ધ જનરલ કાઉસિલ ઑફ મેડીકલ એજ્યુકેશન અને રેજીસ્ટ્રેશન ઑફ ધી યુનાઇટેડ કીંગ્ડમ એ સસ્થાએ પુષ્કળ શ્રમ લઈને તથા પ્હેલા પ્રચલિત ત્રણેય ફાર્માકૉપીઓનુ તારણ કરીને બ્રિટીશ ફાર્માકૉપીઆ નામનો ગ્રથ બ્હાર પાડયો આ ગ્રથમા બે વિભાગ છે (૧) મેટીરીઆ મેડીકા અને ( ) પ્રીપેરેશન્સ અને કપાઉડ્સ પ્હેલા વિભાગમા વસ્તુનુ શાસ્ત્રીય અથવા લાટીન નામ, અગ્રેજી નામ, રૂપવર્ણન, બનાવટોનો નિર્દેશ, અને પરીક્ષા એટલુ હોય છે આ ૧૮૬૪ની આવૃત્તિમા માત્રા નથી પછી બીજા વિભાગમા બનાવટનુ લાટીન નામ, અગ્રેજી નામ, તે તે બનાવટમા આવતી વસ્તુઓના વજન કે માપ અને તૈયાર કરવાની રીત એટલુ છે આમા માત્રા નથી તેમજ પરીક્ષા પણ નથી ૧૮૬૪ પછી ૧૮૬૭મા બીજી આવૃત્તિ બ્હાર પડી પછી ઇ સ ૧૮૭૧મા એનો વધારો બહાર પડયો અને ૧૮૮૫મા ત્રીજી આવૃત્તિ બ્હાર પડી જેમા મેટીરીઆ મેડીકા અને પ્રીપરેશન્સ એવા બે ભાગો કાઢી નાખવામા આવ્યા, માત્રા ઉમેરવામા આવી અને પરીક્ષામા કાઇક ઉમેરો થયો પણ તે પછીના પચાસ વર્ષમા ભાર–કલ્પી ન શકાય એટલી પ્રગતિ થઈ ૧૮૮૫ કરતા ૧૮૯૮ની આવૃત્તિમા મોટા ફેરફારો થયા, ૧૮૯૮ કરતા ૧૯૧૪ની આવૃત્તિમા અને ૧૯૩૪ની આવૃત્તિમા એથી પણ વધારે ફેરફારો થયા છે પરીક્ષાની પદ્ધતિ વધારે સૂક્ષ્મ અને વધારે ચોક્કસ થઇ છે એ ખાસ જોવાનુ છે બીજી વસ્તુ જે ફાર્માકોપીઆના આ ઐતિહાસિક અવલોકનમાથી આપણને દેખાય છે તે એ છે કે ઘણી જૂની દવાઓ વપરાશમાથી નકામી અથવા ઓછી ગુણકારી લાગવાથી નીકળી ગઈ છે અને ઘણી નવી તદ્દન અશ્રુતપૂર્વ વસ્તુઓ દાખલ થઈ છે

ફાર્માકાપીઆની પૂર્વ તૈયારી

હવે આપણે ફાર્માકોપીઆની આવશ્યકતા સ્વીકારીએ અને મને લાગે છે કે એ બાબતમા તો મતભેદને અવકાશ જ નથી, તો આપણે પૂર્વ

તૈયારી શું કરવી પડશે તે વિષે મારા વિચારો હું આપને જણાવીશ અલબત્ત આ અને આ સબંધી બીજી બાબતોનો છેવટનો નિર્ણય સંમેલને નીમેલી કમિટી દ્વારા જ થઈ શકે મારા આ વિચારો તો માર્ગદર્શક થઈ શકશે તો મને સંતોષ થશે

દ્રવ્યગુણશાસ્ત્ર અને ફાર્માકોપીઆ

બ્રીટીશ ફાર્માકોપીઆનો જે ટુંકો ઇતિહાસ કહ્યો તે ઉપરથી એ રસ્તે ચાલવામાં આપણને પ્હેલી મુશ્કેલી કઈ નડશે તેનો ખ્યાલ આવશે જૂની ફાર્માકોપીઆમાં જે મૅટીરીઆ મેડીકાનો વિભાગ પાડેલ છે તે વિભાગ એટલે દ્રવ્યગુણશાસ્ત્રનો વિભાગ પ્હેલો નિશ્ચિત થવો જોઇએ એમાં પણ જૂના નિઘંટુઓમાં એક દ્રવ્યના અનેક નામો મળે છે અને એક જ નામના અનેક અર્થ થાય છે, એ સ્થિતિના ઐતિહાસિક કારણોમાં ઉંડા ઉતરવાની અહીં જરૂર નથી પણ હવે આપણે એક દ્રવ્યનું એક જ નામ એવો નિર્ણય કરી એક કમિટી દ્વારા નિઘંટુઓમાં કહેલા અનેક નામોમાંથી કયું રાખવું એનો નિશ્ચય કરવો જોઇએ પ્હેલું પગથીયું જ એ છે નિઘંટુઓમાં અનેક નામો છે તે ભલે રહે એ નામોનો તે તે દ્રવ્યની ઓળખાણમાં જે ઉપયોગ છે તે ઉપયોગ ભલે થયા કરે પણ ભાવિ પ્રગતિ માટે એક દ્રવ્યનું એક નામ અને એ નામથી એ શિવાય બીજું દ્રવ્ય ન ઓળખાય એવો નિર્ણય કરવો પડશે આથીયે વધારે અઘરી વાત તો દ્રવ્યોના નિર્ણયની છે રાસ્ના આદિ અતિ વપરાતા દ્રવ્યો પણ હજી સંદિગ્ધ ગણાય છે સંદેહના કારણોમાં ઉંડા ઉતરવાની જરૂર નથી પરંતુ પ્રાંતિક ભેદ મોટું કારણ છે ગમે તેવા વિઘ્નોને પણ દૂર ખસેડીને આપણે આયુર્વેદિક ચિકિત્સામાં વપરાતા દ્રવ્યોને નિશ્ચિત કરવા પડશે વનસ્પતિ દ્રવ્યો અને ખનિજ દ્રવ્યોના નમુનાઓ એકઠા કરી આ નમુનાની વસ્તુ તેજ હવે અખિલ ભારતીય વૈદ્યોની રાસ્ના અને અમુક નમુનાનો ખનિજ પદાર્થ તેજ રસક-ખાપરીયું એવો નિર્ણય કરવો પડશે જૂના નિઘંટુઓમાંથી કેટલા દ્રવ્યો અસંદિગ્ધ અને ચોક્કસ અસરકારક હોવાથી સંગ્રહવા અને કયા સંદિગ્ધ હોવાના કારણથી કે અસરકારક ન હોવાના કારણથી આ નવા ફાર્માકોપીઆ માટેના નિઘંટુમાં ન લેવા તેનો નિર્ણય કરવો પડશે વળી જૂના નિઘંટુઓમાં ન હોવા છતાં ગ્રામ્ય લોકોમાં કે જંગલી લોકોમાં કોઈપણ પ્રાંતમાં વપરાતા અતિ ઉપયોગી દ્રવ્યો તથા અન્ય પદ્ધતિઓમાંથી અનિવાર્ય આવશ્યકતાવાળા લાગતા દ્રવ્યો કયા કેટલા લેવા તેનો પણ નિર્ણય કરવો પડશે અને આ રીતે જેટલા દ્રવ્યો લેવાના ઠરે તેના સ્વરૂપનું તથા પરીક્ષાનું બરાબર લાગુ પડતું વર્ણન લખવું પડશે

આ રીતે દ્રવ્યગુણશાસ્ત્રવાળો વિભાગ તૈયાર થયા પછી જ યોગસંગ્રહનો વિભાગ તૈયાર થઈ શકશે એ આ વિષયના વિચારકોએ ભૂલવાનું નથી

યોગ સંગ્રહના સામાન્ય નિયમો

યોગસંગ્રહમાં પણ એક નામનો એક જ યોગ એ નિયમ તો આવશ્યક છેજ અત્યારે એક નામના અનેક પાઠો એ સ્થિતિ હોવાથી એક જ નામની દવા પણ જુદી જુદી ફાર્મસીમાંથી ભિન્ન ભિન્ન રૂપ રંગ અને સ્વાદવાળી અને કિંમતમાં મોટા ફેરવાળી મળે છે એ અનિષ્ટ દૂર કરવા માટે ૨૫ કે ૫૦ પાઠો એક નામના ગ્રંથોમાં હોય પણ તેમાંથી આ ગ્રંથમાં એક જ પાઠ લેવો જોઈએ બાકીના પાઠ તે તે જૂના ગ્રંથોમાં અથવા ભૈ યોગ સાગર જેવા ગ્રંથોમાં ભલે રહે પણ આ સંમેલન સંપાદિત યોગ સંગ્રહમાં તો એક નામનો એક જ પાઠ પછી દરેક યોગની નીચે એની બનાવટની રીત લખવી જોઈએ આ વિષયમાં જરા વિસ્તારથી કહેવાની મારે ઇચ્છા છે

સામાન્ય રીતે દવા ખાઈ શકાય એવી, સહેલાઈથી પચે તેવી, દવા લેવામાં નડે નહિ એવા સ્વાદવાળી અને બને તેટલો લાંબો વખત ટકી રહે એવી હોવી જોઇએ, એમ કહી શકાય આથી પણ આગળ વધીને દવાને સ્વાદિષ્ટ બનાવી શકાય તો વધારે સારું દવાઓના નવાહી રૂપો શરીરમાં તે તે દવાનું ગુણકારી તત્ત્વ સહેલાઈથી મળી જાય એ હેતુથી યોજાયા છે ત્યારે ગોળી, ટીકડીની યોજના દવાનું પ્રમાણ સહેલાઈથી જાળવી શકાય અને ખાવામાં ઘણીવાર ગળી જવામાં સહેલું પડે એ હેતુથી થઈ છે આપણા આસવો, ભસ્મો વગેરે જૂના થાય તો પણ તેનો ગુણ જળવાઇ રહે છે એ પ્રસિદ્ધ છે

ફાર્માકોપીઆના કાર્યની રૂપરેખા

આયુર્વેદમાં જુના કાળથી ચૂર્ણ કવાથ, ગુટિકા અવલેહ, આસવ, ભસ્મ, વગેરે બનાવટો પ્રચલિત છે તે દરેકની જૂના ગ્રન્થોમાં જે પદ્ધતિ મળે છે તથા અત્યારે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં—જુદી જુદી ફાર્મસીઓમાં જે પદ્ધતિ પ્રચલિત હોય તેનો વિચાર કરીને એક કમિટિદ્વારા પ્રસ્તુત ગ્રંથ માટે સામાન્ય પદ્ધતિ નક્કી કરવી પડશે, અને પ્રત્યેક યોગની બનાવટ વિગતવાર આ ગ્રંથમાં લખવી પડશે અને આવા વિષયમાં તર્કથી નિર્ણય થઈ ન શકે એટલે જેટલા યોગો આ ગ્રન્થમાં લેવાનું ઠરાવવામાં આવે તેટલા યોગો નમુના દાખલ તૈયાર કરી જોવા પડશે અલબત્ત આ પદ્ધતિ અત્યારે આપને ઘણી દીર્ઘસૂત્રી અને અતિ શ્રમસાધ્ય લાગશે પણ બ્રીટીશ ફાર્માકોપીઆ આ રીતે તૈયાર થયેલ છે વળી પહેલીવાર ઘણી મુશ્કેલીઓ નડશે ડગલે ને પગલે મતભેદો ઓળગવા પડશે પણ એકવાર એ બધુ થઈ ગયા પછી સરલતા થઇ જશે

ચાલુ બનાવટોમા ફેરફારનો વિચાર

આ બાબતમાયે એક બે મોટી બાબતો અહી ચર્ચવા ઇચ્છુ છુ બાકી વિગતોની ચર્ચા તો કમિટીમા થાય એજ યોગ્ય છે એક બાબત તો ચાલુ બનાવટોમા ફેરફારના વિચારની છે દાખલા તરીકે ગુટિકા–ગોળીના પ્રકારમા જે ગોળીઓમા ગુગળ, સાકર કે કાથો કે એવુ કાઇ હોય તે ગોળીઓ તો બરાબર બને છે પણ જેમા એવુ કાઇ ન હોય તે જલદી ભાગી જાય છે આ માટે જે ગોળીઓમા ગ્રન્થોક્ત પાઠમા એવુ કાઈ ન હોય તેમા ગોળી બનાવવા માટે જ શુ ઉમેરવુ તેનો સામાન્ય નિર્ણય આપણે કરવો પડશે બીજો દાખલો ઘૃત તૈલોનો—ઘૃત અને તૈલમા કેટલાક ખાવાના છે અને કેટલાક ઉપર લગાડવાના છે જે ઉપર લગાડવાના છે તેની બનાવટ ગ્રન્થોમા ખાવાના ઘૃત તલથી જુદી જાતની ભલે ન હોય પણ એ દવાઓની અસરનો વિચાર કરીને એમા થોડો ફેરફાર કરવો જોઇએ એવો મારો મત છે પ્રાતઃસ્મરણીય ઝંડુ ભટ્ટજીએ જામનગરમા નીચેનો ફેરફાર કર્યો હતો તેઓએ જાત્યાદિ ઘૃતમા પાઠના બધા ઔષધોનુ બારિક ચૂર્ણ કરી ઘીમા મેળવી લીધુ હતુ પણ એ ઘીને પકાવ્યુ નહતુ હવે શાર્ઙ્ગધરમા જાત્યાદિ ઘૃતમા વસ્તુઓનો કલ્ક મેળવી પકાવવાનુ લખ્યુ છે, પણ કાસીસાદિ ઘૃતમા પકાવવાનુ નહિ પણ તડકામા રાખી મુકવાનુ લખ્યુ છે અને ઝંડુ ભટ્ટજીએ કાસીસાદિઘૃતવાળી રીત જાત્યાદિ માટે પણ અસરકારક માની તથા તે પછી એ રીત જ ચાલુ રહી છે

મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે વૃદ્ધ વૈદ્યોને હાથે આવા ફેરફારો થયા છે અને થાય છે આ ફેરફારોનો પૂરો લાભ આપણે લેવો જોઇએ એટલુ જ નહિ પણ આપણે કયા કેવો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે તે પણ વિચાર કરવો જોઇએ એક દાખલો આપુ છુ શાર્ઙ્ગધરોક્ત નારાયણતૈલમા દુધ પુષ્કળ છે આ દુધનો ગુણ જે પદ્ધતિ તૈલ કરવા માટે ગ્રન્થમા કહી છે તે પદ્ધતિ પ્રમાણે તયાર કરવામા વધારે જળવાય છે કે કોઇ બીજી રીતે એ જોવુ જોઇએ

ઘી તેલના પાક વિષે જે સૂચનો ગ્રન્થોમા છે તેનો વિચાર કરી તથા અનુભવીઓના અનુભવનો લાભ લઇ નિર્ણય કરવો જોઇએ

એજ રીતે આસવ અરિષ્ટને કયારે બરાબર તૈયાર થઈ ગયા ગણવા તેમજ યોગ્ય રીતે તૈયાર થયાની પરીક્ષા શુ? કયા આસવને બગડી ગયેલો ગણવો અને આસવ તરીકે ન વાપરવો વગેરે પરીક્ષા નિશ્ચિત કરવાની જરૂર છે તેમજ અવલેહના ઘણા પાઠોમા ગળપણ હોય છે અને તેને લીધે ઘણા અવલેહો, હાલમા જે રીતે બનાવાય છે તે રીતે બનાવતા અમુક વખત

ટ્રે

પછી બગડી જાય છે કે તેના ઉપર ફુગ ચડે છે અવલેહો બગડે નહિ એટલો ફેરફાર ચાલુ રીતમા કરવાની જરૂર છે જ

રસો (કુપ્પીપકવ નહિ) પારદ ગધક કે રસસિંદુર-ચન્દ્રોદય મેળવીને તૈયાર કરવામા આવેલા ચૂર્ણરૂપ કે ગોળીરૂપ યોગોને રસયોગ કહીએ છીએ આ યોગોમા જે પારો છે, તે તેના યોગવાહી ગુણને લીધે છે એવો એક ખુલાસો છે પણ મને ઔષધક્રિયાની દૃષ્ટિથી જોતા એમ લાગે છે કે વનસ્પતિજ ય ઔષધોના મિશ્રણો અમુક વખતે સડી જાય છે પણ જો એ સાથે પારો મેળવ્યો હોય તો એ ચૂર્ણ સડે નહિ અને તેનો ગુણ જળવાઈ રહે આ રીતે જોતા લાબો વખત સુધી ગુણ જાળવી રાખવા માટે આ યોજના કદાચ કરી હોય એવો મારો તર્ક છે

ભસ્મોનો પ્રશ્ન ઘણો વિકટ છે શતપુટી, સહસ્રપુટી ભસ્મોના ભાવમા ઘણો ફેર હોવા છતા અમુક શતપુટી છે કે સહસ્રપુટી, એની પરીક્ષા કાઈ નથી પુટ સખ્યાના પ્રશ્નને બાજુ ઉપર રાખતા પણ ભસ્મની પરીક્ષા શી? ભસ્મ નિરૂત્થ હોવી જોઇએ એવી માન્યતા છે પણ નિરૂત્થ એટલે શું? આધુનિક વિજ્ઞાનની મદદથી આ નિરૂત્થ પરીક્ષાનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવુ પડશે વારિતર પરીક્ષા પણ અસદિગ્ધ નથી વળી ભસ્મીકરણ માટે અનેક વિધિ ગ્રથોમા કહેલ છે તેમાથી અમુક એકને શ્રેષ્ઠ ઠરાવી યોગ સગ્રહમા એક ધાતુની ભસ્મ માટે અમુક એકનો જ સ્વીકાર કરવો પડશે ઉપલબ્ધ ગ્રથોમા કાળક્રમે નવી નવી પ્રક્રિયાઓ દાખલ થઈ છે, અને હજી પણ કોઈ તદ્દન નવી પ્રક્રિયાને અવકાશ છે કે નહિ તે પ્રશ્ન પણ વિચારવો પડશે

કુપ્પીપકવ રસો માટે પણ અગ્નિનુ માપ, તૈયાર રસની પરીક્ષા, મકરધ્વજ વગેરેના સુવર્ણનુ શુ કરવું? વગેરે વિચારણીય પ્રશ્નો છે

અર્ક-યુનાનીમા આ બનાવટ વધારે છે આયુર્વેદમા કદાચ એમાથી દાખલ થઇ છે હવે અર્ક ખેચવાની ક્રિયાથી બધા દ્રવ્યોમા સરખુ પરિણામ નથી આવતુ જે દ્રવ્યોમા ઉડે એવા તેલો હોય તેમાથી પાણી સાથે તેલ નીકળી આવે પણ બીજામા માત્ર પાણી મળે આ વસ્તુ ઉપર વિચાર કરીને અર્કો કયા રાખવા કયા ન રાખવા એ વિચારવાની જરૂર છે દારૂમાથી અર્ક ખેચવાના પ્રશ્નની તો અહીં ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી, સરકારી એકસાઇઝ કાયદાની મર્યાદામા એ પ્રશ્ન આવે છે

આયુર્વેદિક સર્વ બનાવટોનુ અવલોકન કરવાની ઇચ્છા કે આવશ્યકતા નથી જેમા મને થોડી નમુના રૂપ સૂચના કરવાની જરૂર લાગી તેનું જ દિગ્દર્શન કર્યું છે બાકી તો મે સૂચવેલી કમિટીમા ઘણી વિગતવાર ચર્ચા કરવી પડશે

ઉપર નમુના દાખલ કહ્યું છે તેમ ચાલુ બનાવટોની રીતોનો પાઠોના પ્રમાણનો અને સૌથી વધારે તો તૈયાર દવાની પરીક્ષાનો વિચાર કરવો પડશે

નવી બનાવટો દાખલ કરવા સબંધી વિચાર

આ ઉપરાંત નવી બનાવટો કાંઈ દાખલ કરવી કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારવાનો છે જૂના કાળમા વૈદ્યોએ આ દિશામાયે નવા માર્ગો ગ્રહણ કર્યા છે, એ તો ઐતિહાસિક હકીકત છે વળી ટીકડીનુ વર્ણન જૂના ગ્રન્થોમા નથી છતા અમારે ત્યા જામનગર રસશાળામા લાકડામા પાડેલા ખાડાઓમા ઢાળી પાચનની ટીકડી કે થેપવી બનાવતા વળી કેટલીક બનાવટો તો લોક વ્યવહારમા ચાલુ થઈ ગઈ છે દાખલા તરીકે શરબતો તો હવે આપણે નવા યોગ સંગ્રહમા **શરબતો** શા માટે દાખલ ન કરવા?

અહીં મને જે બનાવટો દાખલ કરવાની જરૂર લાગે છે તેની યાદી રજુ કરૂ છુ, અલબત્ત છેવટનો નિર્ણય તો કમિટી દ્વારા થશે

મલમ—આયુર્વેદમા બહારના ઉપયોગ માટે ઘી તેલ જ વપરાય છે પણ યૂનાનીમા અને એલોપથીમા મલમો છે લોકોમા પણ મલમો પ્રચલિત છે મુબઇમા એક હકીમ એના મલમોથી જ પ્રખ્યાત છે

લીનીમેન્ટ—તેલ ઘી જ લીનીમેંટ તરીકે પણ વપરાય છે પરતુ એ બનાવટને મલમ પેઠે જુદુ સ્થાન આપવુ યોગ્ય છે

સોગઠી—(સપોઝીટરી)—આ બનાવટ પણ લોક પ્રચલિત છે ગુદામા રાખ વાની યોનીમા રાખવાની સોગઠીઓ પ્રચલિત છે આ બનાવટને પણ સ્થાન આપવુ પડશે

વટી—લોઝન્જીસ—જે ટીકડી સ્વાદથી ખાઇ શકાય અથવા મોઢામા રાખી જેનો રસ ઉતારી શકાય તેવી બનાવટ લોઝેન્જીસ ઉધરસની લોઝેન્જીસ આવે છે એ પ્રસિદ્ધ છે આપણે એ પ્રકારને પણ અપનાવવો જોઇએ

રસક્રિયા—રસક્રિયાનો વિધિ ગ્રન્થોમા છે પણ ગળો—**ગુડૂચી**ની રસક્રિયા બનાવીને તેની ગોળીઓ બજારમા મુકવાનુ કાર્ય તો મારા ધારવા પ્રમાણે જામનગર રસશાળાએ શરૂ કર્યું આ રીતે બીજી વસ્તુઓની પણ રસક્રિયા થઈ શકે જામનગર રસશાળાનો આ દિશામા પ્રયત્ન સફળ ન થયો પણ આપણે નવેસરથી વિચાર કરવાની જરૂર છે

સત્ત્વ—અત્યારે ફક્ત ગળોનુ સત્ત્વ પ્રચલિત છે આ સત્ત્વમા ગળોના ગુણો કેટલે અંશે આવે છે એ પ્રશ્ન પણ વિચારણીય છે વળી બીજા કોઈ દ્રવ્યો સત્ત્વ કાઢવા યોગ્ય છે કે નહિ એ પ્રશ્ન પણ વિચારવા યોગ્ય છે એલોપથીની રીતે કાઢેલા સત્ત્વો આલ્કોઇડનો આયુર્વેદિક ઔષધિ સંગ્રહમા સમાવેશ કરવો કે નહિ એ પણ વિચારવુ જોઇએ

ક્ષારો અને દ્રાવો–આ પણ મોટુ ક્ષેત્ર છે ગ્રંથોમા ક્ષારોનો જેટલો ઉપયોગ છે તેટલો અત્યારે વ્યવહારમા નથી વળી અત્યારે જે રીતે આપણે બનાવીએ છીએ તે રીતે તૈયાર થતા જુદા જુદા દ્રવ્યોના ક્ષારોમા શુ ફેર છે તેની તપાસ થવી જોઇએ અને એ રીતમા કાઈ ફેરફાર કરવાની જરૂર છે કે નહિ તે વિચારી જોવુ જોઈએ દ્રાવનો પણ થોડો ઉપયોગ પાછળના ગ્રંથોમા થયો છે અને શંખદ્રાવ તો ઠીક પ્રચલિત છે પણ દ્રાવનુ વિશાળ ક્ષેત્ર હજી અણખેડાયેલુ છે

ભાઈઓ, આપણા ધધાની પ્રગતિની બાબતમા મને જે વિચારો આવે છે તે ટુકામા અને નમુના દાખલ આપની આગળ રજુ કર્યા છે મે તો રક્ત દિશા જ દર્શાવી છે અને તે પણ એક જ વિષયમા જે બનાવટો જૂના કાળથી આયુર્વેદિક વૈદ્યકમા પ્રચલિત છે તેમા કેવા ફેરફારો કરવાની જરૂર મને લાગે છે, અને કઈ કઈ નવી બનાવટો ઓછી મોટી પણ આપણે દાખલ કરવી જોઇએ એની સૂચના મે કરી છે એ ઉપરાત બ્રીટીશ ફાર્માકોપીઆ જેવો પ્રમાણભૂત ગ્રંથ તયાર કરવાની જરૂર છે એ બાબતમા બ્રીટીશ ફાર્માકોપીઆનો ઇતિહાસ ટુકામા મે આપને કહ્યો હવે આપણે પહેલા પ્રાતીય યોગ સગ્રહો તૈયાર કરવા અને દશેક વર્ષના અનુભવ પછી અખિલ ભારતીય યોગ સગ્રહ તૈયાર કરવો કે પહેલેથી જ અખિલ ભારતીય યોગ સગ્રહની તૈયારી કરવી એનો આપણે નિર્ણય કરવો પડશે ફાર્માકોપીઆ માટે દ્રવ્યોની યાદી તૈયાર કરનારી અને યોગોની યાદી તૈયારી એવી બે કમિટી તો શરૂઆતમા જ નીમવી જોઈએ

પછી ભિન્ન ભિન્ન બનાવટનો વિધિ નિશ્ચિત કરનારી કમિટી અને પરીક્ષા શોધક કમિટી નીમવી પડશે પણ આ વર્ષે કેટલુ કામ કરવુ અને આવતા વર્ષ માટે શુ રાખવુ એનો વિચાર કરીને પચ વાર્ષિક કે એવી કાઈ યોજના કરીને કામ શરૂ કરશુ તો જ આપણે કાઈક કરી શકશુ, નહિ તો વાતો તો ઘણા વર્ષોથી થાય છે

અહીં એક ખુલાસો પણ કરવા ઇચ્છુ છુ ફાર્માકોપીઆ જેવા પ્રમાણભૂત ગ્રંથ પ્રમાણે બધી દવાઓ બનવા માડે અને એના પાઠો તો સર્વને સુલભ હોઈને સહુ એ દવાઓ બનાવી શકે પછી એમા કમાણી શુ ? એવો પ્રશ્ન આપણા જેવા ઉદ્યોગ અને વ્યાપારમા પડેલા માણસો માટે સ્વાભાવિક છે પણ બ્રીટીશ ફાર્માકોપીઆ આટલા વર્ષોથી પ્રસિદ્ધ હોવા છતા એ પ્રમાણે તૈયાર થતી દવાઓને ફાર્મસીઓ બનાવે છે અને વેચે છે મતલબ કે થોડો પણ નફો રહેજ, અને એ ઉપરાત જેમા વધારે નફો હોય છે એવી પેટન્ટ દવાઓ તદ્દન બધ થવાની નથી બ્રીટીશ ફાર્માકોપીઆ હોવા છતા મોઘા એલોપથિક પેટન્ટો પુષ્કળ વેચાય છે, તેમજ આયુર્વેદિક પેટન્ટો પણ વેચાશે એટલુ જ નહિ પણ શાસ્ત્રીય દવાઓ

જેના તરફથી ખાત્રી લાયક મળશે તેની પેટન્ટ દવાઓ તરફ પણ લોકો વિશ્વાસની નજરે જોશે મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે ફાર્માકોપીઆથી ધંધાને નુકસાન થવાની બીક પણ કોઈએ રાખવાની જરૂર નથી

હવે આપનો વધારે વખત લેવાની ઇચ્છા નથી શરૂઆતમા જ મે કહ્યુ છે તેમ મને બોલવાની નહિ પણ કામ કરવાની ટેવ છે છતા આપે સૌએ મને ધીરજથી સાભળ્યો એ ને હુ આપની મહત્તા માનુ છુ અને આશા રાખુ છુ કે આપણે સૌ ધંધાદારી વ્યવહારૂ માણસો છીએ તો આ પ્રસગે આપણા સ્વત્વને શોભે એ રીતે કાઈક કાર્ય કરીને અથવા ભાવિ કાર્યની સુઘટિત યોજના તૈયાર કરીને છુટા પડશુ અને એ રીતે આપણા ઉપર નિ ભા વૈદ્યસમ્મેલનની સ્વાગત સમિતિએ મુકેલા વિશ્વાસને સાથક કરશુ એવી આશા રાખુ છુ

છેવટ મને આ સ્થાને નિયોજવા માટે સ્વાગત સમિતિનો અને નિભાવી લેવા માટે આપ સૌનો ઉપકાર માનુ છુ અને આપણી આ પહેલી બેઠક સપૂર્ણ રીતે સફળ થાય એવી ભગવાન ધ વ તરિ પાસે પ્રાથના કરૂ છુ

નાગપુરનુ ૨૭મુ નિ ભા વૈદ્યસમ્મેલન

ઈ સ ૧૯૩૮ના એપ્રીલની તા ૧૫ થી ૧૮મી સુધી નાગપુરનુ નિ ભા વૈદ્યસમેલન ભરાઇ ગયુ એ સમેલનનો જે કાર્યક્રમ પહેલા પ્રસિદ્ધ થયો હતો તે પ્રમાણે બધુ બરાબર પાર ઉતર્યુ

સમેલનનો રિપોટ લેવાની સ્વાગત સમિતિ તરફથી ખાસ વ્યવસ્થા ન હતી મધ્ય પ્રા તના આરોગ્યમત્રી પ શ્રી દ્વારકાપ્રસાદમિશ્રના ઉદ્ઘાટન પ્રસગના મગલ પ્રવચનનો સાર સ્થાનિકપત્રોમા તથા ક્રોનીકલ જેવામા છપાયો, તે મત્રીની વાણી હોવાને લીધે આ સિવાય સમેલન કાર્યાલયના પ્રધાનમત્રી પોતાના સહાયકને રિપોટ લેવાનુ કહ્યા કરતા હતા, અલબત્ત એ સૂચનાનો કેવી રીતે અમલ થતો હતો એ મે જોયુ છે અને વધારે વિગતવાર રિપોટ લેવો એ શકય જ ન હોતુ આ સ્થિતિમા વૈ સ પત્રિકામા કે બીજા વૈદ્ય- સામયિકોમા કોઈની પ્રબલતર યાદ દાસ્તના બળથી વધારે વિગતો પ્રગટ થશે અને એમા કાઈ ઉતારવા જેવુ હશે તો પાછળથી એનો લાભ લેવાશે પણ અત્યારે તો નાગપુરના સમેલનની જે છાપ મારા ચિત્ત ઉપર પડી છે તેનુ રગમા આછુ શબ્દ ચિત્ર રજુ કરીને સતોષ માનુ છુ

સાભળવા પ્રમાણે સમેલનમા ત્રણસે પ્રતિનિધિઓ હતા, જેમા મોટે ભાગ તો મધ્યપ્રાત અને વરાડનો હતો પણ બહારના પ્રતિનિધિઓની સખ્યા પણ ઠીક ગણાય એવી હતી પજાબથી પતીઆલાના રાજવૈદ્ય સમેલનના જૂના સ્તભોમાના એક શ્રી રામપ્રસાદજી તથા તેના પુત્ર શ્રી શિવશર્મા, મદ્રાસથી વૈદ્ય માધવ મીનન અને તેના સાથી, સિંધથી વનરાજ પ સુખરામદાસ ટી ઓઝા અને વૈદ્ય ગોપાળજી કુવરજી ઠક્કુર, સયુક્ત પ્રાતમાથી પ્રધાન મત્રી કવિરાજ પ્રતાપસિહ શર્મા અને તેના સહાયક તો હોય જ પણ બીજાએ બેચાર હતા નિઝામ સ્ટેટમાથી આવેલા એક વૈદ્યની તો તેના ભાષણથી ઓળખાણ થઈ, બાકી વધારે હોય તો ખબર નથી પણ મધ્ય પ્રાત અને વરાડને બાદ કરતા મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત બે પ્રાતોના વૈદ્યોની સખ્યા ઠીક દેખાતી હતી મધ્યપ્રાતને ગુજરાત એટલો નજીક ન ગણાય છતા અમદાવાદથી પાચેક વૈદ્યો, વડોદરાથી એક, છેક પ્રાગધ્રા (કાઠીઆવાડ) થી એક અને સુરતથી ચાર પાચ એ રીતે ગુજરાતીઓની સારી સખ્યા હતી[1] બગાળાનો કોઇ પ્રતિનિધિ મારા જોવામા નથી આવ્યો મ મ કવિરાજ ગણનાથસેન અધ્યાપક સમેલનના પ્રમુખ હોવાથી આવશે જ એવી આશા હતી પણ છેલ્લે છેલ્લી ઘડીએ તેઓના પગે વાગેલુ હોવાથી નહિ આવી શકે એવો તાર આવ્યો અને કાશ્મીર, આસામ જેવા દૂરના ભાગોમાથી કોઈ ન આવી શકે એ સમજાય એવુ છે છતા ટૂકામા નાગપુરનુ સમેલન પુરતુ પ્રાતિનિધિક હતુ એમ કહેવામા વાધો નથી મતલબ કે ભારતના વૈદ્યોએ આ અખિલ ભારતીય મેળાવડામા સારી હાજરી આપી હતી અને આ હાજરી સમેલનના ચારે દિવસ સુધી બેઠકના સમય દરમીયાન સભાસ્થાનમા પણ મોટે ભાગે ચાલુ હતી એ જાગૃતિની દૃષ્ટિએ ખુશી થવા જેવુ છે

બહારની વિરલ હાજરી

વૈદ્યો સિવાય સભાસ્થાનમા સભાવિત ગૃહસ્થોની હાજરી વિરલ હતી એમ કહેવુ પડશે કોઇ કોઈ સમેલનમા દા ત અમદાવાદના સમેલનમા ખાસ કરીને પહેલે દિવસે બહારની હાજરી મોટી હતી પણ અહીં તો પહેલે દિવસેયે—જ્યારે મધ્ય પ્રાતના ત્રણ મત્રીઓ, કેળવણી વિભાગના મત્રી, આરોગ્યમત્રી અને પબ્લીકવર્ક્સનામત્રી હાજર હતા અને આરોગ્યમત્રીનુ મગલપ્રવચન અને જબલપુરના શેઠશ્રી ગોવિંદદાસનુ સ્વાગત પ્રવચન જેવો આરભનો આકર્ષક કાર્યક્રમ હતો ત્યારે પણ એક દાક્તરો જેમાના એકને

૧ ગુજરાતના વધાના નામો લખવાની ઈચ્છા રોકવી પડે છે કારણ કે ત્યા પૂછી ને લખી નથી લીધા અને યાદદાસ્ત ઉપરથી લખવા જતા કોઇ નામ ભૂલી જવાય એવો સભવ છે

તો મધ્યપ્રાન્તની સરકારે ત્યાં દાખલ કરવા ધારેલા રજીસ્ટ્રેશન બિલ માટે નીમેલી કમિટીમાં નીમાયા છે શ્રી વીરેન્દ્રરાય મહેતા નાગપુર ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટના એ જીનીઅર, જેઓ એક વિભાગના સ્વાગતાધ્યક્ષ હતા, જો કે એમની નિયમિત હાજરી તો એમની ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયક ઉંડી રસવૃત્તિ પ્રેરિત હતી અને ૫-૭ બીજા સંભાવિત ગૃહસ્થો, એટલી જ બહારની હાજરી હતી

ઉપરની હકીકત સ્વાગત સમિતિના પચારકાર્યની ખામીની સૂચક જરૂર છે જો કે મે એ ત્રુટી દર્શાવવા એ હકીકત નોંધી નથી વળી બહારની હાજરી હમેશા ઉપકારક છે એમ પણ હું નથી માનતો, છતાં જ્યારે પ્રાન્તના મંત્રીઓને બોલાવવામાં આવ્યા હતા ત્યારે શહેરના સંભાવિત ગૃહસ્થોની હાજરી આવશ્યક હતી પણ આ વિષયમાં ઉંડા ઉતરવાની જરૂર નથી વળી એગ્રીકલ્ચરલ કોલેજના જે હૉલમાં સંમેલનની બેઠક રાખવામાં આવી હતી તે હૉલ બહારની હાજરી વગર પણ પૂરો ભરેલો રહેતો હતો

અમે નાગપુર પહોચ્યા

સંમેલનનો આરંભ તા ૧૫-૪-૩૮ ને રોજ પ્રાતઃકાળે આઠ બજે રાખવામાં આવ્યો હતો અને મુબઈથી નાગપુર જતી ગાડી સવારે નવવાગે નાગપુર પોચતી હતી વળી તા ૧૪ મી એ બપોરે આયુર્વેદ મહામંડળ તથા આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠની કાર્યકારિણી સમિતિઓની બેઠક રાખવામાં આવી હતી એટલે અમે-શ્રી જુગતરામ શંકરપ્રસાદ વૈદ્ય જેઓ સિદ્ધૌષધિ નિર્માણ શાલાધ્યક્ષ સંમેલનના સભાપતિ હતા તેઓ અને હું, અમારા મુબઈના અગ્રણી આયુર્વેદમાર્તંડ વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય અને વૈદ્યરાજ વામન દીનાનાથ સાથે ૧૩મીની રાતે મુબઈથી નીકળ્યા વડોદરેથી વૈદ્યરાજ ચુનીલાલ રેવાશંકર પંડ્યા અમારી સાથે હતા અમદાવાદથી વૈદ્યરાજ રવિશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી અને ગુજરાત પ્રાન્તીય મંત્રી શ્રી મણિશંકર મૂળશંકર, પ્રાગધ્રેથી વૈદ્ય શ્રી વાસુદેવ મૂળશંકર દ્વિવેદી અને કરાચીના વૈદ્ય ગોપાળજી કુવરજી ઠક્કુર એજ ગાડીમાં હતા કલ્યાણથી પૂનાના વૈદ્ય ગણેશશાસ્ત્રી જોશી એજ ગાડીમાં આવ્યા હતા સંમેલનના પ્રમુખશ્રી વૈદ્ય પંચાનન ગંગાધર શાસ્ત્રી ગુણે પણ એજ ગાડીમાં ભેગા થયા નાગપુર સ્ટેશને નાગપુરમાં સંમેલન બોલાવનાર વૈદ્ય પં ગોવર્ધન શર્મા છાંગાણી તથા શ્રી વીરેન્દ્ર મહેતા આવ્યા હતા પ્રમુખનું સરઘસ કાઢવાની યોજના નહોતી, અમે બે ભાઈ શ્રી વીરેન્દ્ર મહેતાના મહેમાન હતા પણ પ્રમુખ સહિત બાકીના સૌ મહેમાનોનો ઉતારો મહારાજ બાગમાં એગ્રીકલ્ચરલ કોલેજના મકાનોમાં હતો આ જગ્યા શહેરથી દૂર છે અને નાગપુરના સખત તાપમાં શહેરમાં જવા આવવાની અગવડનો

અભાવ પ્રતિનિધિઓને કષ્ટકારક હતો ઉતારામા હવા-પ્રકાશ-પાણી અને રહેવાની સગવડ સારી હતી પણ મહેમાનોના ખાવા પીવા માટેની વ્યવસ્થા વિષે ઘણી ફરિયાદ સાભળી છે આ જ અકમા એક વૈદ્ય ભાઈએ લખી મોકલેલા સમેલન-સ્મરણો છાપ્યા છે તેમા પણ આ ફરિયા છે

વ્યવસ્થાની ખામી

અને એકદર ઘણી બાબતમા વ્યવસ્થાની ખામીની ફરિયાદ સાભળી છે આમા જેના ઉપર નાગપુરનુ સમેલન ભરવાનો ખરો બોજો હતો તે શ્રી પ ગોવર્ધન શર્મા છાગાણીનો ગેપ હોય તે કરતા એમને યોગ્ય સહાયકો નહોતા મળ્યા, અથવા જે સહાયકો હતા તેઓને એમણે કાયની વહેચણી અને સોપણી નહોતી કરી અથવા સહાયકો તત્પર નહોતા એમ કાઇક કહેવુ પડશે ગમે તેમ હો પણ વ્યવસ્થાની ખામી હતી એ વાત સાચી ૨૭ વષનો સમેલન ભરવાનો અનુભવ મળ્યો છે એના ફળરૂપે સમેલન વ્યવસ્થાની ચોક્કસ યોજના આપણી પાસે હોવી જોઇએ અને યોજનાને યથાસ્થિત પાર ઉતારે એવા કાયકર્તાઓ સુલભ જોઇએ અને સ્વાગત સમિતિની દોરવણી મધ્યસ્થ કાર્યાલય તરફથી થાય તો આ વસ્તુ મુશ્કેલ નથી આ વર્ષે મહામડળને તથા વિદ્યાપીઠને સારા પગારના મત્રીઓ આપવાનો ઠરાવ થયો છે એટલે કાર્યાલયને આવા કાયનો બોજો માથે લેવામા હરકત નહિ પડે આ વષના પ્રમુખ વૈ પ ગુપ્તે શાસ્ત્રીને પોતાને પણ વ્યવસ્થાની ખામીનો કડવો અનુભવ થયો છે એ જોતા તેઓ પોતે આ બાબત ઉપર ધ્યાન આપશે અને આવતા સમેલનમા કાર્યાલય તરફથી દોરવણીની કાઇક નિશ્ચિત યોજના રજુ થશે એવી આશા રાખીએ

ગામડાઓની સેવા અને વૈદ્યો

તા ૧૫ મી એ સવારે જાહેર થયેલા કાયક્રમ પ્રમાણે આઠે નહિતો સાડા આઠે કાય શરૂ થયુ મધ્યપ્રાતના આરોગ્યમત્રી પ દ્વારકાપ્રસાદમિશ્રે લગભગ પોણા કલાક સુધી હિંદીમા કાઇક ધીમા અવાજે પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમા તથા સ્પષ્ટ વિચારોવાળુ મગળ પ્રવચન કર્યુ અત્યારે વૈદ્યહકીમોના રજીસ્ટ્રેશનનો જે પ્રશ્ન મુબઇ ઇલાકામા ઉગ્ર રૂપે ચર્ચાઇ રહ્યો છે તે પ્રશ્ન મધ્ય પ્રાતમા અથવા કહો કે કોંગ્રેસ મહુમતિ વાળા સાતે પ્રાન્તોમા પ્રકટ અપ્રકટ ઉભો થયો છે અને એ સાતે પ્રાતોમા કોંગ્રેસ પક્ષના પ્રધાનોની નીતિ જોતા એમ લાગે છે કે જે કાયદો એક પ્રાતમા પસાર થશે તેને મળતો તાત્વિક બાબતમા લગભગ ફેરફાર વગરનો કાયદો બધા પ્રાતોમા પસાર થશે બીજા પ્રાતોની ખબર નથી પણ મધ્યપ્રાતના આ આરોગ્યમત્રીએ વૈદ્ય હકીમોના રજીસ્ટ્રેશન સબધી વિચાર કરવા માટે એક કમિટી ગયા

ડીસેમ્બરમા નીમી છે જેમા ભિષક્કેસરી ૫ ગોવર્ધનશર્મા છાગણી, વદ્ય ભૂષણ શ્રી ૫ પુરૂષોત્તમશાસ્ત્રી હિલેંકર, વૈદ્ય ૫ સુદરલાલજી શુક્લ, વૈ ૫ શ્રી ભિકાજી વિનાયક ડેગ્વેકર અને હકીમ મૌલવી ચિરાગુદ્દીન જેવા નામાંકિત વૈદ્ય હકીમોની નીમણુક કરી છે (જુઓ નાગપુર વૈદ્ય સમેલનના સ્વાગતાધ્યક્ષ શેઠશ્રી ગોવિંદ ાસજી માલપાણીનુ ભાષણ) સાભળવા પ્રમાણે આ સમિતિમા કર્નલ કુકડે જેવા દાક્તર પણ છે અને સમિતિ તરફથી મધ્ય પ્રાન્તના વૈદ્ય હકીમોનુ વસ્તીપત્રક તયાર થાય છે અને એ તૈયાર થયા પછી સમિતિનુ કાર્ય આગળ ચાલશે આ પરિસ્થિતિમા આરોગ્યમત્રી પાસેથી સમેલન જેવા પ્રસગે રાજ્યનીતિની જાહેરાતની લોકો આશા રાખે એ સ્વાભાવિક છે પણ રાજ્યમત્રીઓ ભોળા નથી હોતા ૫ દ્વારકાપ્રસાદ મિશ્રે ઉપર કહેલી કમિટીનો રિપોર્ટ ન મળે ત્યા સુધી આગળની નીતિ વિષે કશુ પણ ઉચ્ચારવાની ના પાડી પણ એક વાત વૈદ્યોને ઉદ્દેશીને ખાસ કહી અને તે એ હતી કે જો તમે વૈદ્યો અમારી પાસેથી મદદની આશા રાખતા હો તો તમારે અમને સામી મદદ કરવી પડશે અને કોગ્રેસનું ધ્યેય આ દેશના ગામડાઓની સેવા કરવાનુ છે એ તમે જાણો છો તો એ સેવામા તમે અમને મદદ કરો સૌગ-પ્રથમ પકિતના વૈદ્યો યશ અને અર્થથી આકર્ષાઈને શહેરોને જ પસદ કરશે એ હુ જાણુ છુ પણ તમે ગામડાની સેવા કરે અને ગામડાઓમા જે મળે તેથી સતુષ્ટ રહે ભલે યોગ્યતામા ઉતરતી કોટિના હોય, એવા વૈદ્યોને તૈયાર કરો સ્વાગત સમિતિના સભાપતિના ભાષણમા પણ આ વસ્તુનો નિર્દેશ હતો અને પછી તો આરોગ્યમત્રીની સૂચનાની અસરથી એ વસ્તુ વારવાર આવી તેમા સમેલનના સભાપતિ વૈ ૫ શ્રી ગુણેશાસ્ત્રીએ જે કહ્યુ તે નોધવા યોગ્ય છે એમણે કહ્યુ કે વૈદ્યોએ ગામડાઓમા જવુ જોઇએ એ સાચુ છે ગ્રામજનતાની સેવા કરવી એ અમારૂ કર્તવ્ય છે ઉતરતી કોટિના શા માટે? શ્રેષ્ઠમા શ્રેષ્ઠ વૈદ્યોએ ગામડાઓમા જઇ જનતાની સેવા કરવી જોઇએ

વાત સાચી છે પણ એ બનશે? મહાત્મા ગાધીજી શેગાવમા જઇને બેઠા છે એજ હેતુથી, પણ એનુ કેટલુ અનુકરણ થયુ? ખરી રીતે તો આ દેશની લક્ષ્મી જ નહિ પણ બુદ્ધિ પણ વર્ષોથી ધીમે ધીમે ગામડામાથી નીકળી શહેરો તરફ વળી રહી છે ગામડાઓ પૈસે જ નહિ પણ બુદ્ધિ અને સસ્કારમાયે દિવસે દિવસે દરિદ્ર થતા જાય છે શહેરોમાથી ખોટા મોજશોખ અને રોગનો પ્રવાહ ગામડાઓ તરફ વહે છે દોઢ હજાર કે તેથીયે વધારે વર્ષો પહેલા જ્યારે બૌદ્ધો અને બ્રાહ્મણોની શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓએ ગામડે ગામડે જઇને-અરે એથીયે આગળ જગલોમા જઇને તથા ત્યા સ્થાયી

થઇને આ દેશની ગ્રામીણ વસ્તીમા સસ્કારનું જે સિચન કર્યું હતું તે દાખલો તો ઇતિહાસમા અપૂર્વ છે એ પ્રાચીન પ્રણાલિકા બ્રીટીશો આ દેશમા આવ્યા ત્યા સુધી લગભગ ચાલુ હતી બ્રાહ્મણો પોતાના ભવ્ય પૂર્વજો કરતા બુદ્ધિ, મૌલિક વિચાર અને વિદ્યામા ઉતરી ગયા હતા એ વાત જુદી પણ જે કાઈ બુદ્ધિ શક્તિ હતી તે ગામગઓને સમર્પિત હતી વિદ્વાન સ ચાસીઓ, તપસ્વી સાધુઓ, સારા જોષીઓ, ઉંચી કોટિના વૈદ્યો, ઉત્તમ પુરાણીઓ અને શાસ્ત્રીઓ વગેરે ગામડાઓમા સતોષથી રહેતા અને ગામડાઓના શરીર અને મનને નીરોગી રાખવાની મહાન દેશસેવા કશા પણ ડોળ વગર કરતા એ ચા યો ગયેલો યુગ ફરી આવે એને સભવ ફરી દેખાતો નથી છતા મહાત્માજી અને હમણા કોગ્રેસ મ ત્રીમ ડળના પ્રયાસો ગ્રામજનતાની સેવાને લક્ષે છે જોઈએ કેટલુ ફળ આવે છે

પ્રસ્તુતમા પ્રમુખશ્રીએ ભલે શ્રેષ્ઠ વૈદ્યો ગામડાઓમા જશે એમ કહ્યુ અને એમની પોતાની પાસેથી આપણે એવી આશા જરૂર રાખીએ છીએ છતા સમેલનમા આ વિષયમા જે ઠરાવ થયો તે વિદ્યાપીઠ તરફથી લેવાતી ત્રણ પરીક્ષાઓમા ગામડાઓ માટે એક ચોથી ભિષકથી ઉતરતી કક્ષાની પરીક્ષા ઉમેરવાનો થયો

૧૫મી તારીખના કાર્યક્રમમા પ્રમુખની ચુ ટણીની દરખાસ્ત અને એને પ્રા તવાર ટેકો મળ્યા છતા એમનો પરિચય બરાબર કોઇએ ન આપેલો હોવાથી શ્રી ૫ દ્વારકાપ્રસાદ મિશ્ર—જેઓ થોડા વખત પ્હેલા અહમદનગરમા પ્રમુખના મહેમાન થઈ આ યા હતા, તેઓને આપવો પડયો

પછી પ્રમુખશ્રીએ પોતાનુ ભાષણ—'આધ્યક્ષ્ય વૈખરી' વાચવુ શરૂ કર્યુ આ ભાષણ સસ્કૃત અને હિ દી બ ને ભાષામા જુદુ જુદુ છાપેલુ હતુ બેયની નકલો વહેચવામા આવી હતી પણ પ્રમુખે સભાસદોની મનોવૃત્તિને અનુસરી પોતાને હિ દી ઉ ચારણમા મુશ્કેલી પડતી હોવા છતા હિ દી ભાષણ જ વાચ્યુ ભાષણ લાબુ અને પૂરૂ સભળાતુ ન હોવા છતા દોઢ-પોણાબે કલાક ચાલ્યુ અને સૌએ શાતિથી સાભળ્યુ આધ્યક્ષ્ય વૈખરીનો મુખ્ય ધ્વનિ આયુવે દશાસ્ત્ર છે એવુ સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નરૂપ હતો ચાળીસ ગામના મહારાષ્ટ્રી પ્રા તીય સમેલનના પ્રમુખ તરીકે તેઓએ કરેલા ભાષણમાના કેટલાક વિચારોની આમા પુનરૂક્તિ હતી અને ચાળીસ ગાનવાળુ ભાષણ ગયા અ કમા છપાઈ ગયુ છે છતા આમા વિશેષ ઉતારવા જેવો છે

આધ્યક્ષ્ય વૈખરી-આયુર્વેદનુ શાસ્ત્રત્વ

આયુવેદને શાસ્ત્ર સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે એ નવાઈ ગણાય

અને એનુ કારણુ જાણવા જેવુ છે મદ્રાસ સરકારે ઈ સ ૧૯૨૦મા દેશી વૈદક વિષે રિપોર્ટ કરવા મ ત્રી ડા શ્રીનિવાસમૂર્તિના મ ત્રીપદવાળી કમિટી નીમી અને એ કમિટીએ આયુર્વેદ શાસ્ત્ર છે, અને દેશી વૈદક ઉત્તેજન પાત્ર છે એવો રિપોર્ટ કર્યો તથા તેને અનુસરી મદ્રાસ સરકારે ગવર્નમેન્ટ સ્કુલ ઓફ ઈ ડીઅન મેડીસીન સ્થાપી ત્યારથી આયુર્વેદના શાસ્ત્રત્વ વિષે શકાનુ કારણુ હોય એવુ નહોતુ મનાતુ સ યુક્ત પ્રાતે પણુ ઇ ડીઅન મેડીસીન બોર્ડ સ્થાપી તથા દેશી વૈદકને વાર્ષિક ઉત્તેજન આપવાનુ ધોરણુ દાખલ કરી આજ દિશામા પ્રગતિ સાધી પણુ આ વર્ષે મુ બઈમા દેશી વૈદ્યહકીમોના રજીસ્ટ્રેશનના બીલની ચર્ચા શરૂ થતા વૈદ્ય હકીમોનુ જે શિષ્ટ મ ડળ આરોગ્યમ ત્રી ડા ગીલ્ડરને મળવા ગયેલુ તેને ડાક્ટર સાહેબે પણુ 'આયુર્વેદમા છે શુ ?" એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો અને આ પ્રશ્નથી એકદમ વૈદ્યો જાગૃત થઈ ગયા પ્રમુખશ્રીએ એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે આયુર્વેદ શાસ્ત્ર છે એવુ સિદ્ધ કરવાનો પોતાને પ્રયત્ન કરવો પડે છે, એવો સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો પ્રમુખે છાપેલા ભાષણુ ઉપરાત થોડુ લખી રાખ્યુ હતુ પણુ તે વાચવાનો વખત નહતો એટલે મોઢથી થોડુ હિંદીમા અને થોડુ મરાઠીમા બોલી ભાષણુ પૂરૂ કર્યું

પ્રદર્શનનો ઉપયોગ શો ?

સભાપતિના ભાષણુની સમાપ્તિ પછી પ્રધાનમ ત્રીએ વિષય નિર્વાચન સમિતિની પ્રા તવાર ચુટણી કરવાની સૂચના કરી લગભગ બારનો સમય થયો હતો, એટલે અમે તો મુ બઇ શહેર તરફની ચુટણીનો વિચાર કરી નીકળી ગયા બપોરે વિદ્યાપીઠની કમિટીની સભા હતી પછી ચાર બજે પ્રદર્શનનુ ઉદ્ઘાટન રાખ્યુ હતુ એ પ્રસગે પ્રારભિક ભાષણુ તથા સ્વાગત ભાષણુ થયા પછી પનવેલના ધૂતપાપેશ્વર કારખાનાના માલીક વૈદ્યરાજ ગગાધર વિષ્ણુ પુરાણિકનું અધ્યક્ષીય ભાષણુ થયુ આ ભાષણુ હિંદીમા છાપેલુ અને ટુકુ હતુ અને શ્રીપુરાણિકે ઠીક વાચ્યુ પછી સભાના હોલમાથી ઉઠી સૌ નીચે પ્રદર્શન જોવા ગયા પ્રદર્શન ધોરણુ પ્રમાણે હતુ શ્રી જા ગલે તરફથી સારો વનસ્પતિ સગ્રહ મુકવામા આવ્યો હતો પણુ જોવાની કોઈને ફુરસદ નહોતી મુ વૈદ્યરાજ જાદવજીભાઇએ પ્રદર્શનમા ફરતા ફરતા કહ્યુ કે પ્રદર્શન માટે એક દિવસ રાખવો જોઈએ, એ સૂચના ખોટી નથી પૂનાના ઇ સ ૧૯૧૭ ના વૈદ્ય સ મેલનમા અમુક વખત રાખવામા આવ્યો હતો જ્યારે સ્વ જયકૃષ્ણુ ઈદ્રજી અને સ્વ ડૉ વામન દેશાઇ જેવા વનસ્પતિ શાસ્ત્રીઓ જિજ્ઞાસુઓને વનસ્પતિનો શાસ્ત્રીય રીતે પરિચય આપતા હતા સદિગ્ધ નિર્ણય માટે ચોક્કસ યોજના પૂર્વક વનસ્પતિ અને ખનિજ પરિચય

માટે આવતા સમેલનમા વખત રાખવામા આવે તો પ્રદર્શન વધારે સાર્થક થાય આ વિષયમા નિષ્ણાતો તરફથી વ્યવહારૂ સૂચનાઓ કરવામા આવશે એવી આશા છે

મધ્ય પ્રા ત વરાડનો ઝઘડો

તા ૧૫ મી એ જ રાતે સાડાઆઠે વિષય નિર્વાચન સમિતિની બેઠક રાખવામા આવી હતી શરૂઆતમાજ પ્રા તવાર ચુ ટણીનુ કાર્ય ચાલ્યુ અને તેમા મધ્ય પ્રા ત અને વરાડની ચુટણીનો ઝગડો શરૂ થયો આ ઝગડાનુ બાહ્ય સ્વરૂપ તો એ પ્રા ત બ્હારનાઓને સમજાતુ હતુ પણ મૂળ તો ન સમજાયુ તે છેવટ સુધી ન સમજાયુ અને બાહ્ય ઝગડાની નિ સાર વિગતોનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી પણ બે કલાક સુધી સામસામી આક્ષેપ યુક્ત દલીલો થયા પછી પ્રમુખને જે નિર્ણય આપવો પડયો તેથી નારાજ થઈને વૈદ્યરાજ શ્રી હિર્લેકર વગેરે સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓજ ઉઠીને ચાલવા માડયા એટલે તે દિવસની બેઠક પૂરી થઈ

વૈદ્ય શ્રી શિવશર્માજી અને અ-સમેલન

તા ૧૬ મીએ સવાર અધ્યાપક પરિષદ ભરાઇ અને તેના વરાયેલા પ્રમુખ મ મ કવિરાજ ગણનાથ સેન ન આવી શકેલા હોવાથી વૈદ્ય પ શિવશર્માને પ્રમુખ ચુટવામા આવ્યા એ સમેલનના સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી ટી જે કેદાર, નાગપુર યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચે મેલરનુ સ્વાગત ભાષણ થયુ અને પછી વૈદ્ય શ્રી શિવશર્માજીનુ લગભગ દોઢ કલાક સુધી મોઢેથી એક ધારુ હિંદી વ્યાખ્યાન થયુ શ્રી શિવશર્માજીને પોતાને પ્રમુખ ચુ ટવામા આવશે એમ આગલી સાજેજ ખબર પડી હતી એટલે તેઓએ આગળથી તૈયારી કરી નહોતી તો ભાષણ લખ્યુ તો કયાથી જ હોય ? પણ શ્રી શિવશર્માજીને તૈયારી વગર ભાષણ કરવાની સારી ફાવટ આવી ગઇ છે મે દશેક વર્ષ પ્હેલા એમને સાભળ્યા હતા તેમા અને આ વખતે સાભળ્યા તેમા ઘણી પ્રગતિ જોઈ એમના પિતા પ રામપ્રસાદજી વૈદ્ય સ સારના સારા વક્તા છે પિતાનો વારસો પુત્રને મળ્યો છે એટલુ જ નહિ પણ પુત્રે એ વારસાને દીપા વ્યો છે નાગપુરના સમેલનને તો શ્રી શિવશર્માજીના વિજયનુ સમેલન કહી શકાય એટલો ભાગ એમણે સમેલનમા લીધો અથવા એમને લેવો પડયો અને એટલી લોકપ્રિયતા મેળવી ખાસ કરીને જુવાન વૈદ્ય જગતના અતિપ્રિય નેતાનુ પદ એમને અનાયાસે મળી ગયુ એમ કહેવામા ખોટુ નથી અલબત્ત એની પાસેથી ઘણી આશાઓ રાખવાનુ વૈદ્ય જગતમા શરૂ થઇ ગયુ છે, એ એમણે યાદ રાખવાનુ છે

આવા ભાષણના મુદ્દાઓ યાદ રહેવાનો સભવ નથી પણ સ્વાગતાધ્યક્ષ વાઈસચેન્સેલરે આયુર્વેદિક દવાઓના 'સ્ટા ડર્ડાઇઝેશન'ની વાત કરી અને તેના જવાબમા આયુર્વેદિક ત્રિદોષ સિદ્ધા તનુ તથા ઔષધ પ્રક્રિયાનુ રહસ્ય સ્ફુટ કરવાની પ્રમુખને એના પિતાજી તરફથી સૂચના થઇ એટલે અધ્યાપન વિષયને પાછળ રાખી શિવશર્માજીએ લગભગ એક કલાક સુધી ત્રિદોષસિદ્ધાન્ત અને આયુર્વેદિક ચિકિત્સા પદ્ધતિની વિશિષ્ટતા ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યુ મ મ ગણનાથસેને આયુર્વેદિક ચિકિત્સા 'ફુલપ્રુફ' (Fool–proof) છે એમ કહેલુ તે વસ્તુ દાખલાઓ આપી સ્પષ્ટ કરી અને એ સાથે આધુનિક પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સાની અને વિજ્ઞાન સબધી લગભગ અદ્યતનીય સાહિત્યનો પરિચય તેઓ રાખે છે એમ સ્પષ્ટ દેખાયુ આ વ્યાખ્યાનને અગેજ એમણે લાહોરના એક શેઠીઆ (શેઠીઆનુ નામ યાદ :થી) એ આયુર્વે માટે થાડા વર્ષો પહેલા એક ટ્રસ્ટ કરેલુ જે વધીને ચાલીશ લાખનુ થયુ ત્યારે એનો ઉપયોગ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની ઇસ્પીતાલ માટે થઇ જતો અટકાવી શ્રી શિવશર્માજીએ મૂળ ટ્રસ્ટની કલમ અનુસાર આયુર્વેદિક ઇસ્પીતાલ માટે એ મોટી રકમને વાળી લીધી અને હવે સારા પાયા ઉપર ઇસ્પીતાલ ચલાવે છે આ ઇસ્પીતાલ લાહોર જવાનો જેને પ્રસગ મળે તે વૈદ્યોએ જરૂર જોવી જોઇએ અને ત્યાની ચિકિત્સા પદ્ધતિને વધારે જાહેરાત મળવી જોઇએ

શાસ્ત્રરક્ષા તો ઉત્તમકોટીના વૈદ્યોથી થાય

ઉપર કહેલા કારણથી ત્રિદોષ અને આયુર્વેદ ચિકિત્સાની વિશેષતા વિષે લાબુ વ્યાખ્યાન કર્યા પછી પોતે અધ્યાપક સમેલનના પ્રમુખ હતા એ યાદ કરીને અર્ધોએક કલાક અધ્યાપન વિષય ઉપર શ્રી શિવશર્માએ ભાષણ કર્યું હતુ અલબત્ત વિષય ખાસ અભ્યાસ અને વિચાર માગે એવો હતો અને પોતે એ વિષય ઉપર તૈયાર થઈને આવેલ નહિ એટલે સ્વાભાવિક રીતે ખાસ પ્રકાશક વિચારો આપી શકયા નહિ માત્ર એમનો એક વિચાર મને યાદ રહી ગયો છે એમણે કહ્યુ કે મને મધ્યમ કોટીના વૈદ્યો ઉત્પન્ન કરવાનો મોહ નથી જો થોડા ઉત્તમ કોટિના વૈદ્યો ઉત્પન્ન થઇ શકે તો બાકીનો મોટો ભાગ ભલે ત્રીજી પક્તિનો થાય કારણ કે શાસ્ત્રનુ રક્ષણ ઉત્તમ વડે જ થઈ શકે છે શ્રી શિવશર્માના શબ્દો મને યાદ નથી પણ એના કથનની મતલબ ઉપર પ્રમાણે હતી મને જો કે મધ્યમતાનો તિરસ્કાર નથી કારણ કે જગતમા મધ્યમતા છે એટલુ જ નહિ પણ મોટો ભાગ એનો જ છે, છતા એટલુ તો હુ યે માનુ છુ અને પ્રસગે કહેલ પણ છે કે વિદ્યાવિષયક જે સસ્થા ભલે થોડા–બે પાચ કે દશવર્ષે બે ત્રણ પણ પ્રથમ કોટિના વિદ્વાનો ઉત્પન્ન ન કરી શકે તે સસ્થા વિદ્યાને સજીવ રાખવામા સાધનભૂત થઇ શકતી નથી.

અને પરિણામે કાળક્રમે કાળધર્મને વશ થાય છે પ્રસ્તુત વિષયમા દાખલો આપીને કહેવુ હોય તો કહી શકાય કે જો હાલના આયુર્વેદિક વિદ્યાલયો અને મહાવિદ્યાલયો સ્વામી લક્ષ્મીરામજી વૈદ્ય પં હરિપ્રપન્નજી કે આયુર્વેદ માર્તંડ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યની કોટિનો એક પણ વૈદ્ય ઉત્પન્ન નહિ કરી શકે તો એ વિદ્યાલયો આયુર્વેદનુ રક્ષણ નહિ કરી શકે

વિષય ઘણો ગહન છે અને સમેલન દ્વારા સવિસ્તર વિચાર માગે છે આ અધ્યાપક સમેલનમા કાઈએ વિચાર થઈ શકે એવુ હતુ જ નહિ, બાકી મહામડળે બે કે ત્રણ શ્રેષ્ઠ અધ્યાપકોનુ યુનિવર્સિટીઓ નીમે છે તેવુ કમીશન નીમી તેની પાસે અધ્યાપન વિષયક સુધારાઓની સૂચના માગવી જોઇએ

નાગપુરમા તો પ્રમુખનુ ભાષણ પૂરૂ થયા પછી થોડા બીજા બોલનારાઓએ આડીતેડી વાતોમા સમય લીધો ત્યા વખત ઘણો થયો હોવાથી બેઠક સ્થગિત રાખી બપોરે સાડાત્રણે અધ્યાપક સમેલનની બેઠક લબાવી

આગલી રાતે વિષયવિચારિણીમા ભગાણુ પડેલુ હોવાથી સમેલનની ખુલ્લી બેઠક માટે ઠરાવો તૈયાર નહોતા એટલે બપોરે સાડાત્રણથી દોઢેક કલાક સુધી અધ્યાપક સમેલનનુ કાર્ય લબાવ્યુ અધ્યાપક સમેલનમા બોલનારાઓએ મુખ્યત્વે અધ્યાપન સબધી મુશ્કેલીઓની ચર્ચા કરવાની છે એ વસ્તુ પ્રમુખે તથા પ્રધાનમત્રીએ સ્પષ્ટ કર્યા છતા એ વિષયને વળગી રહીને બોલવુ સહેલુ નથી ફક્ત આ મા જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યે ખાસ માગી લઈને જે અર્ધો કલાક વ્યાખ્યાન આપ્યુ તે સારૂ પ્રકાશક હતુ મુ જાદવજીભાઇના મનમા નાગપુરમા બેઠક કલાક સુધી ચૌદશની રાતે ખાસ વ્યાખ્યાન આપવાનો વિચાર હતો અને તેઓએ પત્રદ્વારા એવી માગણી પણ કરી હતી પરતુ સમેલનના સચાલકો એ વ્યવસ્થા કરી શક્યા નહિ અને મુ જાદવજીભાઈને અધ્યાપક સમેલનમા મળેલા અર્ધા કલાકથી સતોષ માનવો પડ્યો તેઓ પાસથી ભાષણના મુદ્દાઓ લખેલા મળે તો આ વિ મા છાપવા ઇચ્છા છે

તા ૧૬ મીએ પાચવાગે ઉપર પ્રમાણે અધ્યાપક સમેલન પૂરૂ થયા પછી સમેલનની ખુલ્લી બેઠકમા શોકનો ઠરાવ વગેરે વિવાદ રહિત બે ત્રણ ઠરાવો પસાર થયા પછી બેઠક પૂરી થઈ અને રાતે નવ વાગે વિષયનિર્વાચન સમિતિ મળી ત્યારે આગલા દિવસનો મધ્યપ્રાતનો ઝગડો પતી ગયો હોવાથી ધીમે ધીમે થોડા ઠરાવો પસાર થયા પણ પાછો મધ્યપ્રાન્ત અને વરાડને એક ગણવા કે ભિન્ન એ ઉપર ઝગડો ચાલ્યો એના એ ઝગડનારા અને એને એ વાત છેવટ મત લેવાયા, પોલની માગણી થઇ, લેખી મત ગણત્રી થઇ અને છેવટ એક પક્ષ હાર્યો ત્યારે બીજે દિવસે ખુલ્લી બેઠકમા

વિરોધ કરવાનો પોતાનો હક્ક ગણી કામ આગળ ચાલવા દીધુ અને તા ૧૭મીએ બપોરે ખુલ્લી બેઠકમા વિરોધ કર્યો, શેઠ શ્રી ગોવિંદલાલની વિરોધ ખેચી લેવાની 'અપીલ' ન ગણી, ગતની મા ગણી કરી અને તેમા હારી જતા 'વૉકઆઉટ' કર્યો આ રીતે અઢી દિવસ સુધી સમેલનનો વખત લીધા પછી મધ્યપ્રાન્ત વરાડ ઝગડો શાત થયો અને તે પછી સમેલનની ગાડી પણ વેગથી દોડવા લાગી

તા ૧૬મીની રાતે દોઢ વાગે થોડા ઠરાવો પસાર કરી વિષય નિર્વાચન સમિતિ ઉઠી થઈ તે પાછી ૧૭મીએ બપોરે મળી અને ઝપાટાબધ કેટલાક ઠરાવો પસાર કર્યા પછી ખુલ્લી બેઠક શરૂ કરી એજ ઠરાવો તેમા પસાર કર્યા

તા ૨૭ મીએ સવારે પાઠ્યક્રમ સભાના પરિષદ ભળી હતી જેમા વૈદ્યભૂષણ પુરૂષોત્તમ શાસ્ત્રી હિર્લેકરનુ અધ્યક્ષીય ભાષણ મુખ્ય હતુ પણ એ ભાષણ હુ બીજે ગયેલો હોવાથી સાભળી નવી શક્યો એ ભાષણ છાપેલુ નહોતુ પણ આ વિષયમા એક ઠરાવ થયો છે

પછી તા ૧૭ મીની રાતે નવ વાગે વિષયનિર્વાચન સમિતિની બેઠક મળી ત્યારે મધ્યપ્રાન્ત વરાડનો ઝગડો શાત થઇ જવાથી વાતાવરણ શાત હતુ, રસ ઓછો થયો હતો, હાજરી પણ ઓછી હતી અને ઠરાવો પસાર કરવાનુ કાર્ય ઝડપભેર ચાલ્યુ હતુ

ગુરૂ પરપરાની રક્ષાની આવશ્યકતા

તા ૧૮ મીએ સવારે યોજના અનુસાર સિદ્ધૌષધિનિર્માણ શાલાધ્યક્ષ સમેલન ભરાયુ જેમા મ ત્રી વૈદ્ય દિગમ્બરદાસ ગુજરાતીનુ પ્રાક્કથન થયા પછી સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી વીરેન્દ્રરાય મહેતા બી એ, બી ઇ નુ સ્વાગત ભાષણ થયુ જે હિંદીમા છાપેલુ હતુ અને એમણે સારી છટાથી તથા મોટા અવાજથી વાચ્યુ શ્રી વીરેન્દ્રાય મહેતા પહેલા વર્ગના એ જીનીઅર છે પણ તેઓએ એન્જીની અરીંગની અને સ્થાપત્ય કલાની દૃષ્ટિથી ભારતીય સસ્કૃતિનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે અને સસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ સ્થાપત્ય અને આયુર્વેદ સમાન કક્ષામા હોવાથી શા માટે અને શુ આયુર્વેદમા રક્ષણીય છે, તેને એમણે વિચાર કર્યો છે એમનુ ભાષણ-ગુજરાતી ઘણુ કરી આ કિ મા છપાશે પણ એમની સાથે ચર્ચામા એમણે જે એક વાત કરી તે ખાસ નોધવા યોગ્ય છે એમણે દાખલો આપીને કહ્યુ કે મકાનમા થાભલાઓ, ભાલો વગેરે જુદી જુદી વસ્તુઓ અમુક માપની શા માટે લેવી અને અમુક ગોઠવણ અમુક રીતેજ શા માટે કરવી વગેરે સિદ્ધાન્ત-થીયરી જ્ઞાન ન હોવા છતા વશપરપરાથી પોતાનુ કામ શીખેલો કડીઓ ઘણીવાર પાસ થયેલા એન્જીનીઅર કરતા મકાન સારૂ બાધી આપી શકે છે એ આમા ય સત્ય છે વૈદ્યક એ જેમ વિજ્ઞાન છે તેમ કળા પણ છે

ગુરૂ પરંપરામા કેટલીક વૈદક કળા સચવાઈ રહી હોવાનો સભવ છે, જૂની પ્રણાલીના વૈદ્યો પાસે જુદી જુદી ચમત્કારિક ક્રિયાઓ સચવાઈ રહ્યાન દાખલાઓ પણ છે હવે જો રજીસ્ટ્રેશન બીલથી આ ગુરૂ પરંપરા તદ્દન બંધ થઈ જાય તો મોટી હાનિ થવાનો સભવ છે તેઓની વાત સાચી છે વૈદ્યોના ધ્યાનમા એ વસ્તુ છે અને આ કારણથી નાગપુરના વૈદ્ય સમેલનના આ સબધી ઠરાવમા ગુરૂપરંપરાની રક્ષાની માગણી છે

સિદ્ધૌષધિ નિર્માણશાલાધ્યક્ષ સમેલનના સ્વાગતાધ્યક્ષનુ ભાષણ પૂરૂ થયા પછી પ્રમુખ શ્રી જુગતરામ દાસ્મ્રમાદ વૈદ્યનુ હિંદીમા છાપેલુ ભાષણ થયુ એ ભાષણ ગુજરાતીમા આ અકમાજ છાપ્યુ છે એટલે એના ખાસ મુદ્દાઓ અહીં નોંધવાની જરૂર નથી

સભાપતિનુ ભાષણ પૂરૂ થયા પછી વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિક્મજી આચાર્યે એજ વિષય ઉપર થોડુ વિવેચન કર્યુ જેમા ભસ્મને કયા તૈયાર થઇ ગણવી વગેરે ઉપયોગી વાતો હતી વળી સભા આગળ નહિ પણ મારી સાથે વાત ચિતમા ભસ્મની નિરૂત્થતા એટલે શુ ? એ વિષે પોતાનુ મત ય કર્યુ કે જે ઉષ્ણુમાન (ટેમ્પરેચર) વડે ભસ્મ તૈયાર થઇ હોય તે ઉષ્ણુમાન અને મિત્ર પચકથી જે ભસ્મની મૂળ ધાતુ ન થઇ શકે તે નિરૂત્થ ભસ્મ બાકી ગમે તેટલા ઉષ્ણુતામાનથી કે કોઈ પણ સાધનથી મૂળ ધાતુ ન થઇ શકે એવો અથ નથી પણ આ બાબતમા તેઓ પોતે એકાદ લેખ આપે એ ઇષ્ટ છે

બીજા પણ ઘણા બોલવા ઇચ્છતા હતા એક ગૃહસ્થે એક અતર્ધૂમ રસ સિંદુર કે ચદ્રોદય તૈયાર રવાનુ યત્ર બતા યુ વીજળી પૂરતી નહોતી એટલે પ્રયોગ થઇ શકયો નહિ પછી એ ઉપર શકાઓ થવા લાગી એક વૈદ્યે પૂછ્યુ કે આ ક્રિયાથી સિદ્ધ થયેલ રસમા જો પારદ ગધક વગેરે લીધેલી વસ્તુઓનુ પૂરૂ વજન મળતુ ન હોય તો એ વજનનુ શુ થયુ ? કારણ કે સાધારણ ક્રિયામા તો ગધક અને ઘણીવાર કેટલોક પારો પણ ધુમાડા રૂપે નીકળી જાય છે પણ આમા તો ધુમાડો નીકળતો નથી જે વૈદ્ય આ અતર્ધૂમ પ્રક્રિયાનુ યત્ર દેખાડવા લઈ આવ્યા હતા તેણે આવી બાબતનો કાઈ વિચાર કર્યો નહતો એટલે તેઓ શુ જવાબ આપે ? બીજાઓ પણ એમ તેમ વાતો કરતા હતા પણ શ્રી વીરેન્દ્ર મહેતાએ તરત ખુલાસો કર્યો કે અતિશય દબાણથી ધુમાડો એટલો પાતળો થઈ નીકળે છે કે તે દેખી શકાય નહિ બાકી આ યત્રની રચના હવા જઇ આવી શકે નહિ એવી નથી અને વજન પૂરૂ નથી મળતુ એ ઉપરથી ધુમાડો નીકળી જાય છે એ નક્કી થાય છે

ઘણાને બોલવાની ઈચ્છા હતી પણ વખત થઈ ગયો હોવાથી બેઠક પૂરી કરવી પડી પછી બપોરે સમેલનની ખુલી બેઠક શરૂ થઈ અને તેમા આગલી રાતે તૈયાર થયેલા ઠરાવો ઝપાટાબધ પસાર કરવામા આવ્યા અને છેવટ ઔપચારિક ઉપકાર પ્રદર્શન, હારતોરા, પ્રમુખનો ઉપસહાર બધુ વિધિસર થઇને સાજે છ વાગે ગ્રુપ ફોટો લેવાયા પછી નાગપુરનુ વિવિધરગી વૈદ્ય સમેલન રગેચગે સમાપ્ત થયુ

ઉપસહાર

નાગપુરના વૈદ્ય સમેલનની આ લાબી નોધનો ઉપસહાર કરતા કહેવું જોઇએ કે નાગપુરના વૈદ્ય મમેલન વિષે નીચેની બાબતો ખાસ નોધવા યોગ્ય છે એક તો વંદ્ય સમૂહમા તરવરતો જીવનનો ઝગડા નાગપુરના મમેલનમા મધ્યપ્રાન્ત વરાડનો ઝગડો ઘણો વ્યાપક હતો એ ઉપર નોધાઈ ગયુ છે આપણા રાજકીય જીવનની ચળવળ અને ધાધલે આપણા બીજા જીવનમા પણ કેટલો પ્રવેશ કર્યો છે એનુ દષ્ટાંત એ ઝગડાએ આબાદ દર્શાવ્યુ પણ એ ઝગડાને બાદ કરતા યે તટસ્થ પણ જોઈ શકે એટલુ ચેતન ત્યા એકઠા થયેલા સમૂહમા તરવરતું હતુ અલબત્ત એ ઉત્સાહને યોગ્ય રસ્તે વાળવા માટે સુવિચારિત યોજના આવશ્યક છે વૈદ્ય મમેલનના કસાયેલા વૃદ્ધ નેતાઓએ માર્ગ કાઇક બાધ્યો છે અને જે ભાવિ કર્તવ્ય છે તે તેઓને હાથે કે તેઓની દોરવણીથી થશે એવી આશા રાખીએ

સમેલનના અગ્રણીઓ

ત્રીસવર્ષ પ્હેલા સ્થપાયેલા આ વૈદ્ય સમેલનના તે વખતના સ્થાપકો અને નેતાઓમાથી કવિરાજ યોગીન્દ્રનાથ સેન, પ ડી ગોપાલાચાર્લુ વગેરે કેટલાક સ્વર્ગવાસી થયા છે ત્યારે મ મ કવિરાજ ગણનાથસેન, સ્વામી લક્ષ્મીરામજી, આ મા જાદવજી ત્રિ આચાર્ય, પ જગન્નાથપ્રસાદ શુકલ, પ રામપ્રસાદજી વગેરે નેતાઓ આ ધુરા વહેતા વહેતા વૃદ્ધ થયા છે છતા વૈદ્ય સમેલનની જાદવજી ત્રિ આચાર્ય તથા પ રામપ્રસાદજી જેવી એકનિષ્ઠ સેવા કરી રહ્યા છે એનુ નાગપુરનુ સમેલન નિદર્શન હતુ અહીં સમેલનના જે અગ્રણીઓના નામો ગણાવ્યા છે તે ઉપરાત જેઓએ વૈદ્યસમેલનની સારી સેવા ભૂતકાળમા કરી છે અને ભવિષ્યમા કરશે એવા બીજાઓ છે એ મારા ધ્યાનમા છે, પણ એમાથી યે ઘણાઓ વૃદ્ધ થયા છે

પણ આ વૃદ્ધ નેતાઓ જગ્યા લીએ તેવા જુવાન નેતાઓ કયા છે? કેટલા છે? એ જ આજના વૈદ્ય જગતનો મહા પ્રશ્ન છે જે સસ્થામા જૂનાની જગ્યા લેનારા નવાનવા કાળ ક્રમે ઉત્પન્ન થયા કરે એજ સસ્થા

જીવતી રહે છે એ જીવનક્રમનું મહા સત્ય છે નાગપુરના સમેલનમા મને તો બે જુવાન અગ્રણીઓ દેખાયા (૧) કવિરાજ પ્રતાપસિહજી જો કે એમને તદ્દન જુવાન ન કહી શકાય છતા ઉપર ગણાવેલા વૃદ્ધોથી એ ઉમ્મરે હાના છે, અને (૨) પ શિવશર્માજી તેઓ બધી રીતે જુવાન છે ઘણી રીતે સમર્થ છે અને જુવાનોને એનામા ઘણી શ્રદ્ધા છે વૈદ્ય સમેલને પ શિવશર્માની શક્તિઓનો લાભ લેવાનું શરૂ કર્યુ જ છે અને હજી ઘણો લાભ સમેલન લેશે એવી આશા છે

પણ વૈદ્ય સમેલન જેવી સસ્થાને ઘણા વધારે જુવાન કાર્યકર્તાઓની જરૂર છે એટલુ જ નહિ પણ વૃદ્ધ નેતાઓ અને જુવાન કાર્યકર્તાઓની એક દિલ સગઠિત શક્તિની આવશ્યકતા છે

વૈદ્યસમેલનને આવતા વર્ષ માટે મુબઇનુ આમત્રણ મળ્યુ છે

સમેલન વૃતાત

નિખિલ ભારતીય વૈદ્યોનું ૨૭મુ સમેલન નાગપુર મુકામે તા ૧૫-૪-૩૮ ને દિવસે શરૂ થવાનું હતુ તે સમેલન ઉપર અમારા મિત્ર એકનાથ રાવ સાથે તા ૧૫-૪-૩૮ ની રાતે બેતુલથી નીકળી, ને સવારે તા ૧૫મી એ નાગપુર આવ્યા જે વખતે સ્ટેશન ઉપર ઉતર્યા તે વખતે પ્રતિનિધિઓને લેવાને માટે સ્વાગત સમિતિ તરફથી બરાબર વ્યવસ્થા ન હતી જે વખતે અમો સ્ટેશનમા ઉતર્યા તે વખતે મુબઈ તરફથી શ્રી ગુપ્તે શાસ્ત્રી તથા શ્રી જાદવજીભાઈ વગેરે આવવાના હતા અને તેઓ માટે થોડી વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી ટાગો કરીને અમો બ ને જણા મહારાજ બાગમા એગ્રીકલચરલ કોલેજની હોસ્ટેલમા અમારો ઉતારો હતો ત્યા આવ્યા તે ઉતારામા માણસોની વ્યવસ્થાના અભાવે કયા ઉતરવુ તેની સમજ પડતી ન હતી અમોએ આપ મેળે અમારી વ્યવસ્થા કરી લીધી ત્યાર પછી તે દિવસે ખાસ કાર્ય પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી સ્નાન વગેરે કર્યા પછી ભોજન માટે ગયા, જ્યા આગળ ભોજનની નાલાયક વ્યવસ્થા હતી ભોજન માટે કો ટ્રાકટ આપવામા આવ્યો હતો, કે એક દિવસના ભોજનના એક માણુસના સાડા સાત આના પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી જે અનિષ્ટ હતી અને ભોજન જે આપવામા આવતુ હતુ તે એક સાધારણ માણસ પોતાના ઘરમા જમે તેના કરતા ઘણે દરજ્જે ઉતરતુ હતુ પીરસવામા અત્યત અવ્યવસ્થા હતી જેની ખરી જવાબદારી સ્વાગત સમિતીની હતી રહેવાની વ્યવસ્થા સામાન્ય ઠીક હતી પાણી વગેરેની સગવડતા સારી હતી મહારાજ બાગ વસ્તી બહાર હોવાથી હવા

પાણીનુ સુખ હતુ, પણ વૈદરાજોને શહેરમા જવા આવવાનુ દુ ખ હતુ અને સાથે જે લોકો ત્યા ભોજન કરી શકતા ન હતા તેઓને શહેરમા જઇને પોતાની ભુખ શાત કરવામા અડચણુ પડતી હતી

તા ૧૫-૪-૩૮ સવારના આઠવાગે સમેલનનો ટાઇમ નક્કી હતો શરૂઆત અડધો કલાક મોડુ થયા પછી થઇ હતી બાળાઓનુ ગીત પુરૂ થયા પછી, નામદાર દ્વારકાપ્રસાદ મીશ્રજી સી પી ના હેલ્થ અને મેડિકલ મિનીસ્ટર સાહેબે ઉદ્દઘાટનનુ ભાષણુ કર્યુ, જે લગભગ એક કલાક ચાલ્યુ હશે હાલના રાજકીય અને આયુર્વેદીક સળગતા પ્રશ્નોનુ સારી રીતે સમાલોચન કર્યા પછી વૈદ્યો પોતાને કેમ સહાય થઇ શકે? સરકાર પાસેથી શુ લઇ શકે તેની મીમાસા કરી હતી ત્યાર બાદ શેઠ શ્રી ગોવિંદદાસજીએ સ્વાગત ભાષણ કર્યુ હતુ જે છપાએલુ હતુ છતા મોઢેથી જે કહેવાયુ હતુ તે સ્વાગત ભાષણુ યોગ્ય હતુ ત્યાર બાદ શ્રીમાન વિદ્વાન અધ્યક્ષ શ્રી ગુણે શાસ્ત્રીજીએ પોતાનુ છાપેલુ ભાષણ હિ દીમા વાચ્યુ હતુ પણ પોતાને હિન્દી ભાષાનો પરિચય ઓછો હતો તેથી તેઓ બરાબર વાચી શકયા ન હતા જો કે તેમનુ ભાષણ માર્મિક અને ખુબ સશોધિત આયુર્વેદિક સિદ્ધા તોથી ભરપુર હતુ

સાજના ચાર વાગે પ્રદર્શનનુ ઉદ્દઘાટન હતુ જેમા શ્રી વાસુદેવ પુરાણિકનુ (રીટાયડ જ્યુડીશયલ કમીશ્નર) ભાષણે વૈદ્ય સમાજને સ્વાગત કરતુ હતુ અને ત્યાર બાદ પનવેલવાલા નાના સાહેબ ઉર્ફે ગગાધર વિ પુરાણિકનુ અધ્યક્ષ તરીકેનુ ભાષણુ બિલકુલ સ્પષ્ટ અને સાદા શબ્દોમા છાપેલુ તેમણે વાચ્યુ જે ઘણા ભાઈઓને પસદ આવ્યુ હતુ ત્યાર બાદ ગરીબદાસ વૈદ્ય બીલાસપુરવાળા જેઓ અગ્નિસ્થાયી પારદ લઇને આવેલ તેમને બોલવાનો સમય આપવામા આવ્યો હતો તેઓનો પ્રયોગ શુદ્ધ હોવાથી તેઓને બોલતા બધ કર્યા હતા ત્યાર પછી સર્વે ભાઈઓ પ્રદર્શન જોવા માટે પધાર્યા હતા પ્રદર્શનમા ખાનદેશવાળા જગલે વૈદરાજે પ્રદર્શન ઘણુ વ્યવસ્થાસર ગોઠવ્યુ હતુ પ્રદર્શનમા શરૂઆતમા ટેબલો ઉપર સુકી વનસ્પતિઓના નમુનાઓ હતા લીલીવનસ્પતિના પણ નમુનાઓ હતા અને રસાયનના નમુના, પુસ્તકો, ખરલો, અકના ય ત્રો અને ભિન્ન ભિન્ન દવાઓ પણ રાખવામા આવી હતી પ્રદર્શન જોયા પછી તે દિવસે રાત્રે વિષય નિયામક સમિતિનુ કામ ચાલ્યુ જેમા શ્રી છાગાણીજી, ડગ્વેકરજી અને ઉમરાવતીના વૈદ્યોને અદરા અદર મહાન ઝગડો ચાલતો હતો જે ઘણો જ ચાલ્યો જેના યુવાન વૈદ્યોએ સારો ભાગ લીધો હતો ઘણા જ પ્રયત્ન પછી સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી ગોવિંદદાસજીએ બીજે દિવસે સમાધાન કરાવ્યુ હતુ

જીવતી રહે છે એ જીવનક્રમનું મહા સત્ય છે નાગપુરના સંમેલનમા મને તો બે જુવાન અગ્રણીઓ દેખાયા (૧) કવિરાજ પ્રતાપસિંહજી જો કે એમને તદ્દન જુવાન ન કહી શકાય છતા ઉપર ગણાવેલા વૃદ્ધોથી એ ઉમ્મરે નાના છે, અને (૨) પ શિવશર્માજી તેઓ બધી રીતે જુવાન છે ઘણી રીતે સમર્થ છે અને જુવાનોને એનામા ઘણી શ્રદ્ધા છે વૈદ સંમેલને પં શિવશર્માની શક્તિઓનો લાભ લેવાનું શરૂ કર્યું જ છે અને હજી ઘણો લાભ સંમેલન લેશે એવી આશા છે

પણ વૈદ સંમેલન જેવી સંસ્થાને ઘણા વધારે જુવાન કાર્યકર્તાઓની જરૂર છે એટલું જ નહિ પણ વૃદ્ધ નેતાઓ અને જુવાન કાર્યકર્તાઓની એક દિલ સંગઠિત શક્તિની આવશ્યકતા છે

વૈદસંમેલનને આવતા વર્ષ માટે મુંબઈનુ આમંત્રણ મળ્યું છે

સંમેલન વૃત્તાંત

નિખિલ ભારતીય વૈદ્યોનું ૨૭મું સંમેલન નાગપુર મુકામે તા ૧૫-૪-૩૮ ને દિવસે શરૂ થવાનું હતું તે સંમેલન ઉપર અમારા મિત્ર એકનાથ નાર સાથે તા ૧૫-૪-૩૮ ની રાતે બેતુલથી નીકળી, ને સવાર તા ૧૫મી એ નાગપુર આવ્યા જે વખતે સ્ટેશન ઉપર ઉતર્યા તે વખતે પ્રતિનિધિઓને લેવાને માટે સ્વાગત સમિતિ તરફથી બરાબર વ્યવસ્થા ન હતી જે વખતે અમો સ્ટેશનમા ઉતર્યા તે વખતે મુંબઈ તરફથી શ્રી શુક્લ શાસ્ત્રી તથા શ્રી જાદવજીભાઈ વગેરે આવવાના હતા અને તેઓ માટે થોડી વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી ટાંગો કરીને અમો બ ને જણા મહારાજ બાગમા એગ્રીકલ્ચરલ કૅાલેજની હોસ્ટેલમા અમારા ઉતારા હતા ત્યા આવ્યા તે ઉતારામા માણસોની વ્યવસ્થાના અભાવે ક્યા ઉતરવું તેની સમજ પડતી ન હતી અમોએ આપ મેળે અમારી વ્યવસ્થા કરી લીધી ત્યાર પછી તે દિવસે ખાસ કાર્ય પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી સ્નાન વગેરે કર્યા પછી ભોજન માટે ગયા, જ્યા આગળ ભોજનની નાલાયક વ્યવસ્થા હતી ભોજન માટે કો ટ્રાક્ટ આપવામા આવ્યો હતો, કે એક દિવસના ભોજનના એક માણસના સાડા સાત આના પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી જે અનિષ્ટ હતી અને ભોજન જે આપવામા આવતું હતું તે એક સાધારણ માણસ પોતાના ઘરમા જમે તેના કરતા ઘણે દરજ્જે ઉતરતું હતું પીરસવામા અત્યંત અવ્યવસ્થા હતી જેની ખરી જવાબદારી સ્વાગત સમિતીની હતી રહેવાની વ્યવસ્થા સામાન્ય ઠીક હતી પાણી વગેરેની સગવડતા સારી હતી મહારાજ બાગ વસ્તી બહાર હોવાથી હવા

આવ્યો અને તે ઉપર કેટલોક ઉહાપોહ થયો હતો—ત્યારબાદ એક પન્નાની જેવા દેખાતા વચ્ચે લોઢાની ચરમાથી ડમરૂ યત્ર બનાવીને મકરધ્વજનો ક્રિયા અતર્ધુમ કેમ થઈ શકે તે યત્ર બતાવ્યુ હતુ જેનુ વર્ણન બીજે આપવામા આવ્યુ છે જે યત્રથી મકરધ્વજ બની શકે છે એમ તેમણે કહ્યુ અને નમુના પણ બતા યા હતા આજના અધિવેશનમા વિશેષ વિદ્યાપીઠ અને મહામડળનો કાર્ય ભાગ ઠરાવો અધ્યક્ષનુ ભાષણ વગેરેનો સમાવેશ હતો આ રીતે સમેલન ફોટાઓ લીધા બાદ ખતમ થયુ હતુ

હરિલાલ કાલિદાસ વૈદ્ય
બેતુલ (સી પી)

સમેલનના સસ્મરણો

ઈસ્ટરના તહેવારોમા નાગપુરમા ૨૭ મુ અખિલ ભારતીય વૈદ્ય સમેલન ભરાયુ, એગ્રિક ચરન કોલેજના મકાનમા ભિન્ન ભિન્ન પ્રાતીય વૈદ્યોના ઉતારા પ્રદર્શન તથા સમેલનની બેઠકની યોજના કરવામા આવી હતી મહારાજ બાગમા ખુલ્લી હવાનો લાભ સારો હતો નાગપુરની ગરમી દેશભરમા વખણાયેલી છે ખરી ગરમી જો કે મે માસમા આવવાની છે સૂર્યોદયના પુરોગામી અરુણની જેમ ઋતુની વાસ્તવિક ગરમીની પુરોગામી ગરમી સમેલનના વાદવિવાદમા સુસ્પષ્ટપણે વ્યક્ત થતી હતી નાગપુર આવા પ્રકારની ગરમી માટે પકાયેલુ છે

સી પી ના નામદાર આરોગ્ય મત્રીશ્રી પડિત દ્વારકાપ્રસાદ મિશ્રના શુભહસ્તે સમેલનો ઘાટન ક્રિયા થઈ શ્રી મિશ્રજીનો સુમધુર વાક્પ્રવાહ સભાને મુગ્ધ કરે તેવો હતો, તઓશ્રીના શબ્દેશબ્દમા રાષ્ટ્રપ્રેમ અને આયુર્વેદાનુરાગ સુવ્યક્ત થતો હતો ગ્રામ્ય જનતા સુધી આયુર્વેદ પહોચી શકે તેવો પ્રચાર કરવાની તેઓશ્રીએ ભલામણ કરી હતી અને તેને માટે ખાસ વિશિષ્ટ અભ્યાસક્રમની યોજના પણ પડિત શ્રી સુદરલાલ શુક્લે રજુ કરી છે

ત્યાર પછી સ્વાગતાધ્યક્ષ શ્રી ગોવિંદદાસજી એમ એલ એ નુ રાષ્ટ્ર ભક્તિ પૂર્ણ વ્યાખ્યાન થયુ તેઓશ્રીએ પણ આયુર્વેદની કાયચિકિત્સા માટે બહુ જ ઉચો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો પછી આ સમેલનના ધુરધર નાયક —પ્રમુખશ્રી વૈદ્ય પચાનન ગગાધર ગોપાળ ગુણે શાસ્ત્રીનુ વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રવચન શરૂ થયુ પ્રમુખશ્રીના ભાષણમા નિર્દોષવાદ આયુર્વેદની શાસ્ત્રીયતા, આયુર્વેદમા રોગોચ્છેદકર તથા સ્વાસ્થ્યાનુવૃત્તિકર વિભાગ, આયુર્વેદનુ નિરુપયત્વ, જીવાણુ વાદ વિમર્શ, હઠયોગ, પ્રાણાયામ, માનસિક રોગ વિચાર, આહાર શાસ્ત્ર

વિગેરે અનેક મનન યોગ્ય વાનગીઓ સયુક્તિક પીરસાયેલી છે શ્રી બુદ્ધે શાસ્ત્રીજીએ ખરખર પોતાનુ વૈદ્યપચાનનત્વ સિદ્ધ કર્યુ છે શ્રી ગુહૃદ ... વયોવૃદ્ધ તથા સુપ્રસિદ્ધ જ્ઞાનવૃદ્ધ છે, તે વાત નિર્વિવાદ છે યુવાન જેવ ઉત્સાહથી દેશભરમા આયુર્વેદના પ્રચાર કાર્યાર્થ ફરવાની ધગશ તેઓશ્રી દર્શાવે છે

સભાનુ કાર્ય પ્રથમ એક દિવસ તો બરાબર ન ચાલ્યુ રાત્રે સબ્જેક્ટ કમિટીમા પણ બિહાર તથા મધ્યપ્રાત યુદ્ધ કૌશલ્યના પ્રદર્શન વિના બીજ કશુ થયુ જ નહિં અમને લાગ્યુ કે આ મહાભારત સમા યુદ્ધનો અ નહિં જ આવે, અને અમારે કાઈ પણ સગીન રચનાત્મક કાર્યક્રમ લેશ વિના એમને એમ જ પાછુ ફરવુ પડશે પ્રમુખશ્રી સૌનુ મન રાખવા પ્રયત્ન કરે એટલે અશે જરા શિથિલતા પૂર્વક કાર્ય લબાયુ પણ આખરે શ્રી ગોવિંદદાસજીના સાનિધ્યમા બીજે દહાડે ઠીક ઠીક ઠરાવો પાસ થઈ ગય સમેલનનુ વિગતવાર ઇતિવૃત્ત આપવાનુ આ લેખમા મેં ધાર્યુ નથી, અને એ કાર્ય છે પણ કોઈ તત્રીશ્રીનુ ફક્ત મેં તો કેટલાક પરિચિત વિદ્વાનોના સ્મરણ ચિત્રો આલેખવાનુ જ ધાર્યુ છે, એટલે આપણે ઠરાવો, સ્વાગત વિગેરેના ગુણદોષને છોડી દઈ, "સ્મરણ મુકુર"મા પ્રતિબિંબિત વિદ્વજ્જનોને જોઈશુ પ્રત્યેક કાર્યના અતે શાસ્ત્રદક્ષમા પ્રતાપવાન્-એ મુજબ એક મહાશય સ્પષ્ટ શખધ્વનિ કરતા-એ આ સમેલનની એક વિશિષ્ટતા હતી

૧ લાહોરથી શ્રી શિવશર્માજી આવ્યા હતા મને તો મહાનુભાવનુ પ્રથમ દર્શન જ હતુ તેઓ પોતાના સુદર વક્તૃત્વથી સભાને મત્રમુગ્ધ કરી શકે છે, અને એલોપથી તથા આયુર્વેદનુ તલસ્પર્શી જ્ઞાન ધરાવે છે છતા આયુર્વેદીય કાયચિકિત્સા તથા શસ્ત્રચિકિત્સાના ખાસ પક્ષપાતી છે મ મ શ્રી ગણનાથસેન અનુપસ્થિત હોવાથી અધ્યાપક સમેલનના પ્રમુખ તરીકે પ શિવશર્માને બેસાડવામા આવ્યા હતા તે દહાડે કોઈપણ પ્રકારની પૂર્વ તૈયારી વિના બહુ સુંદર રીતે તેઓ બોલી શકયા હતા તેઓશ્રીનુ વ્યક્તિત્વ પણ બહુ જ સુદર છે શ્રી પતિયાળાના રાજ્યવૈદ્ય શ્રી રામપ્રસાદજીના તેઓ સુયોગ્ય પુત્ર છે ફક્ત તેત્રીશ વર્ષના યુવાન પુત્રને જીવનમા આવી અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા અને સાફલ્ય સાપડે એવી કયા પિતાને ગર્વાનદ ન થાય? મુંબઈ પ્રાતીય રેજીસ્ટ્રેશન બિલના સબધમા સિલેક્ટ બોર્ડ પાસે જે પ્રતિનિધિમડળ જવાનુ છે, તેમા શ્રી શિવશર્મા નિયુક્ત થયા છે લાહોરમા મોટુ સાધન સપન્ન રૂગ્ણાલય ચલાવે છે અને આયુર્વેદનો વિજયધ્વજ બહાદુરીથી ફરકાવી શકે છે "સીક્રીમ ઓફ ઇન્ડીયન મેડિસિન" નામક ગ્રથના તેઓ કર્તા છે

૨ રાજ્યવૈદ્ય શ્રી રામપ્રસાદજી પણ બહુ જ અસરકારક રીતે બોલી શકે છે તેઓ ધારે તો સભાને રડાવી શકે છે, અને ધારે તો હસાવી

ઉત્તેજીત કરી શકે છે તેમની વાણીમા સુદર સજીવની છે છેલ્લે દહાડે તેઓશ્રીએ સભાને કરૂણરસ નિમગ્ન કરી હતી, તે કોઈથી કદી ભૂલાય તેવુ છે?

૩ આયુર્વેદમાર્તંડ વૈદ્યરાજ શ્રી જાદવજીભાઈને આપણા રાજકીય આયુર્વેદ જગતના મહાત્માગાંધીજી અને વજ્ઞાનિક આયુર્વેદીય જગતના અર્વાચીન આત્રેયજી કહુ તો જરાયે અતિશયોક્તિ નથી કરતો એવુ મને લાગે છે તેઓશ્રીની અસ્વસ્થ તબિયત તથા વૃદ્ધાવસ્થા છતા યે તેમની રગેરગમા આયુર્વેદનો પ્રેમ વ્યાપક છે, યુવાનને યે શરમાવુ પડે તેવા ઉત્સાહથી તેઓ આયુર્વેદના હિતના કાર્યો ખેચ્યે જાય છે

તા ૧૭–૪–૩૮ ની રાત્રે પ્રાતવાર મત્રીઓ નિયુક્ત કરવાના હતા, ભારતવર્ષના દૂર દૂરના અપરિચિત ખૂણે કયો વૈદ્ય છે? તેનો પરિચય, પૂર્ણ પત્તો વિગેરે શ્રી જાદવજીભાઈ આપ્યે જતા હતા, ત્યારે મને તથા શ્રી હરીશંકર ભાઈને થયુ કે આ તો ભાઈ જીવન્ત, મૂર્તિમત્ત એ સાઇક્લોપીડિયા છે, પ્રત્યેક વૈદ્યનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવામા તેઓશ્રીએ કેટલુ ખર્ચ્યુ? કેટલા પ્રવાસો કર્યા હશે? આયુર્વેદના નિગૂઢરત્ન સમા અનેક ગ્રથોના પ્રકાશનમા તેઓશ્રીએ સારૂયે જીવન વ્યતીત કર્યુ છે ઉપરના દિવસના તેઓશ્રીના ભાષણથી તો તેમના પ્રત્યેનો મારો પૂજ્યભાવ તથા ભક્તિ અવિશેષ દૃઢતર થયા છે, જુઓ નીચેના થોડા મુદ્દાઓ તેઓશ્રીના તલસ્પર્શી જ્ઞાનનો સુદર પરિચય કરાવે છે

(૧) ભસ્મ પરીક્ષાના વિષયમા આપણે રેખા પૂર્ણત્વ તથા વારિતરત્વ એમ બે પ્રકાર માનીએ છીએ તે બન્ને પ્રકારો ભસ્મોના સૂક્ષ્મતમત્વ સૂચક છે, પણ ખરી પરીક્ષા તો જે ધાતુની ભસ્મ હોય, તેનો જરા યે સ્વાદ ભસ્મમા ન રહે, તેટલા અશે Neutral બને ત્યારે તે તૈયાર થઇ છે એમ માનવુ

(૨) આપણા કવાથો વિગેરેને લાબો વખત ટકાવવાની યોજના તે આસવો અને અરિષ્ટો તથા ટિંકચર રૂપે ઔષધ વાપરવાનો નિર્દેશ ચરકસહિતાના કલ્પસ્થાનના બીજા અધ્યાયમા (जीमूतक कल्प) સ્પષ્ટ છે જુઓ—

आसुत्य च सुरामडे मृदित्वा घृत प्रपिबेत् ॥

અર્વાચીન ટિંચર્સની બનાવટ પણ સુરા (Alcohol) માત્ર થાય છે

(૩) હાલમા વપરાતી "આઇસબેગ"નો ખ્યાલ ચરકમા મદાત્યયની દાહ ચિકિત્સામા છે જુઓ —

हेमराजतकांस्याना पात्राणा शीतवारिभि
पूर्णाना हिमपूर्णाना दृतीना पद्मनादृता ॥

(૪) ઈ જેકશ સના સિદ્ધાન્તનો તથા ભોયને "સ્ટરલાઈઝ" કરવાનો સુંદર વૈજ્ઞાનિક ધ્વનિ રસરત્ન મમુચ્ચયના સૂચિકાભરણ રસમા છે જુઓ —

सूच्यातिसूक्ष्मया तोयस्त्विमयाऽतिप्रयत्नत ॥

આવી તો અનેક સૂક્તિઓનો સગ્રહ તેમની પાસેથી મળી આવે છે અમારા વૈદકમા બધુ યે છે એમ કહી ઇતિકત યતા માની બેસવાના મતના તેઓ નથી જ તેઓશ્રી સ્પષ્ટ કહે છે કે અમારા આત્રેયજી આ સમયે ઉપસ્થિત હોય તો જરૂર પોતાની ચરકમહિતામા આધુનિક નવીનતાઓ અપનાવીને ઉપબૃહિત કરત આ ઉપરાત મમેલનમા તેમની ઉપસ્થિતિથી કેટલી યે વાદ ગ્રસ્ત બાબતોનો સરળ અને યોગ્ય તોડ નીકળી શકે છે તેઓશ્રીનુ મક પણ, તથા ધ્યેયપૂર્ણ અને નિયમિત જીવન આદર્શરૂપ છે

૪ શ્રી જુગતરામભાઇ—ज्ञात ग्रसे भुवनविदित्ते એવા વિશ્વવિખ્યાત મહાત્મા, અને આયુર્વેદને મૃતમ જીવની આપનાર શ્રી ઝડુભટજીના સુયોગ્ય પૌત્ર છે પોતાના આભિજાત્યને અનુરૂપ સદ્ગુણો તેઓશ્રીમા વિલસી રહ્યા છે પિતામહના પગલે ચાલી આયુર્વેદનો બહોળો શાસ્ત્રીય પ્રચાર કરી, દેશના પ્રત્યેક ખૂણે આયુર્વેદની જયઘોષણા પહોચાડી, આયુર્વેદને જીવતો રાખવામા તેમનો મોટો હિસ્સો છે પનવેલવાળા શ્રી પુરાણિકે ફાર્મસીની શરૂઆત મુબઇની ઝડુફાર્મસીની પહેલા કરેલ, પણ જામનગરની શાખા તેથીયે પ્રાચીનતર છે વળી શ્રી જુગતરામભાઈ શાસ્ત્રીય ગુણો જાળવી રાખીને આપણી દવાઓને આધુનિક આકર્ષક સ્વાગ સુદર રીતે પહેરાવી જાણે છે તેમના ભાષણમા ઘણા અભિનવ કીંમતી સૂચનો છે તથા યોગસગ્રહ (ફાર્મો કોપીયા) રચવાની ખાસ ભલામણ સમયસરની અને અત્યત ઉપયોગી છે

૫ શ્રી દુર્ગાશકર શાસ્ત્રીજી—એટલે વિદ્યાની કોઇ પણ શાખાના નિપુણ ઇતિહાસવેત્તા વૈદ્યકીય રહસ્યોને બહુ જ શાસ્ત્રીય ઝીણવટથી તેઓ સમજી શકે છે ન્યાય સાખ્ય આદિ દર્શનનો વ્યાકરણ તન્ત્ર ધર્મશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, આયુર્વેદ વિગેરે વિષયોની ચર્ચા અમારે થતી તે દરેક વિષયમા તેમનુ તલસ્પર્શી જ્ઞાન મને તો હરઘડીએ મુગ્ધ કરી રહ્યુ છે તેઓશ્રી સ્વભાવે બહુ જ આનદી છે કોઈ પણ ગ્રથ વાચતા વાચતા તરતજ તેના કાલનિર્ણયના મુદ્દાઓ તેઓ સરસ રીતે તારવી કાઢે છે તથા પ્રત્યેક વિષયમા તેમની અવગાહન શક્તિ (Penetrating Power) અજોડ છે

૬ કવિરાજ પ્રતાપસિહજી સભાના ક્ષુબ્ધ વાતાવરણને તરત જ અકુશમા લઇ શકે છે નિયામક તરીકેની તેઓની શક્તિ સુદર છે સુમધુર તથા પ્રાણવાન્ વાકપ્રવાહથી સભાને તેઓ સ્તબ્ધ કરી શકે છે, તથા ધાર્યુ કરી

જાય તેવા છે યકિતત્વ તો સાડે છે જ ખનિજ શાસ્ત્રની ઘણીયે નવીન તાઓ તેમને આભારી છે

૭ બિહારના પ્રતિનિધિઓમા એક યુવાન મિત્ર મિ મરાઠે તથા બીજા એક ભાઈ બહુ સુદર દલીલો કરી શકતા હતા, આ બન્ને યુવાનોની પોતાના પ્રાત માટેના અલગ પ્રતિનિધિત્વની લડત મને તો સાચી લાગી છે જો બન્ને પ્રાતમા ભાષા અલગ અલગ હોય તો બિહારને ની ગી થી અલગ પ્રતિ નિધિત્વ અપાય તો ખોટુ શુ છે? તેમની સામેની દલીલોમા શ્રી શિવકર તથા "તેમના મિત્ર" શ્રી દેશપાડે તેટલા જ તૈયાર હતા આ Constitutional યુદ્ધ જોવાની ભાર મઝા પડી, અને કગાળો પણ આવતો પણ આપણી રાષ્ટ્રીય કોગ્રેસ કેવી સરસ રીતે મનુષ્યો તયાર કર્યા છે? એ જોઈને માતૃ ભૂમિની એ પનોતી ગારવાન્વિત સસ્થા તરફ માન થાય છે

૮ શ્રી દા ાાણીજી આ બધા પ્રસગામા બહુ સ્વસ્થ દેખાતા નહતા તવા બધાના સ્વાગત અને વ્યવસ્થાનો બોજો તેમના શિરપર જ હતો, પહેલો એમ વિમ વીત્યા પછી તેઓ જરા ઠેકામા આવી ગયા હતા તેઓ એક કવિની પેઠે મધુર જોશ ાર અને ભાવનાપૂર્ણ ભાષા બોલી શકે છે ઘણી ભાષાઓનુ જ્ઞાન તેઓ ધરાવે છે તથા શુદ્ધ આયુર્વેદના સારા નિષ્ણાત અને ભક્ત છે આપણા વૈદ્ય સમાજમા હજી કેટલાક પડિતો કેવળ સસ્કૃતમા જ અધ્યાપનના મતના છે તેઓમા તેમનો સમાવેશ કરી શકાય હુ માનુ છુ કે સસ્કૃત અધીન જ્ઞાન-વિતરણ હિન્દી મધ્યસ્થ દ્વારા થાય તો ખોટુ શુ છે?

૯ શ્રી ગણેશશાસ્ત્રી જોશી (પૂના) પણ એક સારા વિદ્વાન અને આયુર્વેદ ભક્ત છે આપણા પ્રાતીય રજીસ્ટ્રેશન બિલના વિરોધ માટેનુ પ્રચાર કાય તેઓશ્રીએ પૂનામા અને અ ત્ર ઠીક કર્યુ જે હુ ધારૂ છુ કે એક મામિકના તેઓ તન્ત્રી છે

૧૦ મારા પરમમા ય ગુજ ાતી ભાઈઓ વિષે વ્યક્તિગત લખવા કરતા ટુકામા થોડ પથક લખવુ યોગ્ય ધારૂ છુ તેઓ પ્રેમ રાખી સારી સખ્યામા પ્રત્યેક સમેલનમા જાય છે, તથા પ્રચાર કાય પણ સુદર કરી શકે છે, આયુર્વેદ પ્રત્યે પ્રેમ પણ સરસ ધરાવે છે, પણ પરસ્પરનુ આતરિક વૈમનસ્ય બહારના જગતને સ્પષ્ટ દેખાઈ જાય છે તેમ ન થવુ જોઈએ ઘરમા ગમે તેમ મતભેદ હોય પણ બહાર તો सद नो भुनक्तु सहवीर्यं करवावहै — એમ જ હોવુ જોઇએ સામાજીક હિતને ખાતર આત્મીય હિત ત્યજવા જેવી ઉદારતા દાખવવી એ મહાન્ ગુણ ગણાય છે અમુક કાઠિયાવાડીઓ અને અમુક ગુજરાતીઓ-આવા ભેદ શા માટે? ખાસ સયો ાવશાત્ મહિયા

વાડ સમેલન ન ભરી શકે તેથી શુ થયુ ? આપણા સમેલનો કેવાક થાય છે કે **આપણુ સર્વનુ વહાલુ વતન ભારતવર્ષ અને જ્ઞાતિ ભિષક્‌ની (તૃતીયા)** વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમા પ્રગતિ સાધવા માટે એઓ કે જ્ઞાતિભેદોના વાડા તોડી નાખી એકત્ર થઈને આયુર્વેદની ફરકાવવામાજ શોભા છે સૌરાષ્ટ્રના પનોતા પુત્રોનો આયુર્વેદ સિવાય ઓછો ફાળો નથી પૂજ્ય ઝંડુભટ્ટજી, શ્રી બાવાભાઈ, શ્રી જટાશંકર લીલ શ્રી વિશ્વનાથભાઈ, શ્રી જયકૃષ્ણભાઈ, શ્રી અમૃતલાલભાઈ પટણી એ સ્વર્ગસ્થ મૂલ્યવાન રત્નો સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિના જ હતા અને શ્રી શ્રી જુ ગતરામભાઈ, ડૉ પાઠક શ્રી દુર્ગાશંકરભાઈ વૈદ્યરાજ બાપાજીભા એ સર્વ પણ સૌરાષ્ટ્રની ગરવી ભૂમિના જ રત્નો છે આ સર્વ વિદ્વાન તરફ શુ ગુજરાત કઇ રીતે અદા કરવા માગે છે !

સારાયે ભારત વર્ષના પ્રાણપ્યોડવિપ્રિય મહાત્મા ગાંધીજી પણ સૌરાષ્ટ્રનાજ છે હુ ઈચ્છુ છુ કે—**ભૌગોલિક મર્યાદાઓ ભમાવીને આપણે એક જ દેશના તથા એક જ જ્ઞાતિના છીએ એમ માની અભેદ સાધીને આયુર્વેદના હિતાર્થે 'જડો ઉચ્ચા રહે હમારા' એવી ઉચ્ચ ભાવનાથી વિજ્ઞાનની પ્રગતિમા આગળ વધીએ**

અત્યાર તો विषमे समुपस्थिते—છેલા શ્વાસ એ લેતા આયુર્વેદને અતસજીવની આપવા માટે આયુર્વેદીય કાલેજો સ્થાપવામા આપણી સર્વ શક્તિઓ કેન્દ્રિત કરવાની બહુજ જરૂર છે મહારાષ્ટ્રમા કેટલા મહાવિદ્યાલયો છે ? મધુકરી માગીને પણ આયુર્વેદ પ્રચાર સાધવાની મહારાષ્ટ્રીઓની ઉચ્ચવૃત્તિ તથા કુરબાનીને ધન્ય છે

પંડિતજી શ્રી હરિપ્રપન્નજી, શ્રી બાપાલાલ ભાઈ ે પાઠક તથા શ્રી અબાશંકર ત્રિવેદીની ગેરહાજરી ખાસ ધ્યાન ખેચતી હતી

નાગપુરનુ સમેલન કેટલે અંશે સફળ ગણાય ? તેનુ ઉતારોમણુ કઈ રીતે થઈ શકે ? હુ તો માનુ છુ કે—હાલમા આપણા સમેલનોમા Political તત્ત્વ વિશેષ હોય છે, ખાસ વિદ્યાનુરાગી સજ્જનોથી સમેલનોમા નિયમિત ન જવાય તો પૂ જાદવજીભાઈ, પં હરિપ્રપન્નજી, શ્રી દુર્ગાશંકર ભાઈ, અને શ્રી બાપાલાલભાઈ જેવા આયુર્વેદના જગમતીર્થો પાસે પ્રતિવર્ષ થોડાદિન વ્યતીત કરી આવવા એટલે અનેકવિધ નવીનતાઓ મળી રહેશે इत्यलम्

ધ્રાંગધ્રા
તા ૨—૫—૩૮

લી
વૈદ્ય વાસુદેવ મૂ દ્વિ

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે ગત અંકથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ૨૧ મું વર્ષ શરૂ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મ ઓ થી મો નશે તો તેમને અ ઓછે ખર્ચે તરત મળશે

(૨) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહ થનારાને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહ થએલા ગણી લઈને ગત માસથી જ બધા અંકો મો ની આપવામાં આવે છે

(૩) ગ્રાહકોના સરનામાં અધુરા હોય કે મ લ્યા હોય તેમણે પુરૂ ક મ નેનું સર નામું તરત મો ની આપવું જેથી અ ગેરવ ને ન જાય આ ા નમા ગ્રાહ ની સુર હોવાથી અ પાછો આવશે તો ફરીથી તે અ નુ પોસ્ટેજ ગ્રાહકે શિર રહેશે માટે સરનામું પુરૂ તથા મ લ્યુ હોય તો મ લેનું સરનામું તરત મો ની આપવું

(૪) ગ્રાહ થવા સબંધે કે અ મેળવવા સબંધે સવળો પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક " આયુર્વેદ વિજ્ઞાન " આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ અમદાવાદ, એ સરનામે ર વા

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના લેખો કે માસિ મા આવતા લેખો સબધ બધો પત્રવ્યવહાર તન્ત્રીને સરનામે રવા

(૬) <u>જાહેર વાચનાલયો માટે વાર્ષિ લવાજમ માત્ર રૂ ૧-૮-૦ રાખવામાં આવ્યું છે</u>

(૭) આ માસિકમા છપાતા લેખો માટે તે તે લેખના લેખકો જવાબદાર છે

(૮) આ માસિ ના લેખોને અને ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ ની નીતિ રીતિ (policy)ને કો સબધ નથી

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨-૯૩ એમ ૨ વર્ષની જુદી જુદી બાંધેલી ફાઈલ ફક્ત રૂા ૧-૮-૦ થી મળશે

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે ઝંડુ ફાર્મસીને, મુંબઈ ૧૪

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક-આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

કે આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓએ અવશ્ય સંગ્રહવા

યોગ્ય આયુર્વેદનો અમુલ્ય ગ્રથ

પ્રત્યક્ષ શારીર

નો

ગુજરાતી અનુવાદ

મહારાજ ... આયુર્વેદ ... વિદ્યાર્થી તેમજ વૈદ્યોને અવશ્ય સંગ્રહવા યોગ્ય ... શારીરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ... વિદ્યાપીઠ ... પામેલા મ. મ. કવિરાજ ... નાથસેન ... એમ. એ. ... પ્રત્યક્ષ શારીરના પહેલા તથા બીજા ભાગનો ... એમ. બી. ... એમ ... ગુજરાતી ... આ પુસ્તક ...

પાકા પૂંઠાના ૭ ... પાનાના સચિત્ર પુસ્તકની કિંમત માત્ર ૮-૦-૦

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને ... પ્રમાણ ... માં મળશે.

અનુવાદકો
વૈદ્ય જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય
તથા
વૈદ્ય પુરુષોત્તમ ... પ્રસાદ
... મુંબઈ

મળવાના ઠેકાણા
૧ પ્રકાશક પાસેથી
૨ ... મુંબઈ ... પાસેથી
... આયુર્વેદિક ... મુંબઈ
તથા ... પાસેથી

Regd No B 1319

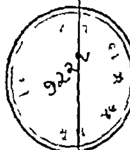
નરોગ ગજનની વાયપ્રેગીઓ માટ મજુ વનોનુ

નદક સિદ્ધાંતોને તુલનાત્મક દષ્ટિથી તથા
અનુભવની દષ્ટિથી ચર્ચનાર નદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્ત ન૧   तस्य युक्त भवन्त्य यन्तागम्याय कल्पते।   વેશાખ
અ- ૭   स चव भिपचा सदा रागेभ्या य प्रमाचयेत्॥   ૧૯૪

તની અને પ્ર ાક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝ નાર્મસ્યુટી ન ન મ લીટ તરફથી
ઠે ભવાની નાક   મુબાઇ-૧૪

શુદ્ધ આયુવદીય દવાઓની માફક શુદ્ધ આયુર્વેદ
ગમગ્ર શાસ્ત્રીય ાાન પણ તમને ઝંડુ ફાર્મસી
તરફથી પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારા જ મળશે

વાર્ષિક લ ગ ૧-૦-૦   વાચનીઓ માટે ૧-૮-

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસ ની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચ ને ખાત્રી થશે કે આ માસિક પાયુર્વેદ શાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવુ ામ કરી રહ્યુ છે આ માસિ નુ આ ૨૧ મુ વર્ષ ચાલ છે શરૂઆતથી જ આ માસિ મા આવતા ને આવતા (નમો આવ ડ વડો ગ ાન ા ત્યની લાયબ્રેરીઓ માટ આ માસિ મજુર થુ છ અમને આશા છ કે સર્વ વિદ્યાના પ્રચારમા જ દેશનો ઉદ્ધાર સમાયેલો છે એમ સમજ ર ાચ આ માસિ ા ાતેમ વધારવાની કોશિશ કરશે પોતાના ગામની લાયબ્રેરીઓ દ્વાર પણ આ માસિ નો ફેલાવ તેવી કોશિશ ર્શે

દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ રોડ-અમદાવા
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૧ મુ] વૈશાખ ૧૯૯૪ [અંક ૭

પ માલવીયજી અને કાયાકલ્પ

પ મદનમોહન માલવીયજી કાયાકલ્પનો પ્રયોગ કરે છે, એથી તેઓ વીશ વર્ષે જુવાન દેખાય છે, વગેરે વાતો પ્હેલા તપાસ પૂરી થયા વગર તથા એ પ્રયોગ પૂર્ણ થયા પ્હેલા છાપાઓમા આવી હતી અને એની ટુકી નોધ આ માસિકમા પોષના અકમા કરી હતી તે પછી તો એ પ્રયોગ પૂરો થઇ ગયો છે વળી વિવેકશૂન્ય લેખકોએ છાપાઓમા આયુર્વેદના રસાયન યોગોને કાયાકલ્પ ગણીને ગ્રન્થોમાથી એ યોગોની યાદીઓ છાપવા માડી છે દુનિયા ઝુકતીહે ઝુકાનેવાલા ચાહીએ એ કહેવત તો જૂના વખતથી ચાલે જ છે પણ આ છાપાઓના જમાનામા એ પ્રકારની આડે બીજુ દેખાતુ નથી

પણ આ કાયાકલ્પની માહિતી પ્રયોગસ્થળેથી મેળવીને જાહેર કરવાની વિનતિઓ કાશીના વૈદ્યોને જાહેર રીતે કરવામા આવેલી એને પરિણામે પણ પત્રોમા કેટલુક પ્રગટ થયુ છે તેમાથી મૌજ નામના મરાઠી પત્રના તા ૨૩-૨-૩૮ ના અકમા શ્રીયુત દામોદર કૃષ્ણકેતકર નામના એક વૈદ્યે પ્રયાગથી જે લખી મોકલ્યુ છે તેનો સાર નીચે આપ્યો છે

શ્રી કેતકર આયુર્વેદના કુટીપ્રવેશવિધિ અને આ કાયાકલ્પને એક જ ગણે છે પણ મારો મત મે પોષના અકમા આપ્યો છે તે ફરી કહુ છુ કે કાયાકલ્પ સાથે કુટીપ્રવેશવિધિને ભલે કાંઈ કે સામ્ય હોય અથવા કુટીપ્રવેશ એ કાયાકલ્પનુ એક અગ હોય, એ ગમે તેમ હો પણ કાયાકલ્પ એ આયુર્વેદનો નહિ પણ સાધુ સપ્રદાયનો શબ્દ અને પ્રયોગ છે

શ્રી કેતકરે પ માલવીયજીને આ પ્રયોગ કરાવનાર સાધુનુ નામ બિશાનદાસજી અથવા તાપસી બાવા આપ્યુ છે અને એમનું થોડુ ચરિત્ર આપ્યુ છે જેનો સાર એવો છે કે આ તાપસી બાવા જો કે દેખાય છે કે ૪૦-૪૫ વર્ષના પણ છે ૧૭૭ વર્ષના સગીન પુરાવો ન મળે ત્યા સુધી આવી વાત મનાવી મુશ્કેલ છે અત્યન્ત શ્રદ્ધાના બળથી જેને ગળે ઉતરે તેની વાત જુદી છે

આ તાપસી બાવાએ હિમાલયમા ઘણા વર્ષો એકાન્તવાસ સેવ્યો છે વનસ્પતિઓ અને કંદમૂળોનો પરિચય મેળવ્યો છે, યોગાભ્યાસ પણ કર્યો છે પણ પછી જ્યારે તેઓને વૃદ્ધાવસ્થાની અસર થવા માડી ત્યારે તેમને એક વૃદ્ધ તપસ્વી યોગીનો બ્રહ્મપુત્રા નદીને કાઠે સમાગમ થયો અને તે તપસ્વીએ ખવરાવેલી સાત ગોળીને પરિણામે તાપસી બાવા પોતે પાછા જુવાન થયા નવા દાત આવ્યા અને વાળ કાળા થયા આ પ્હેલા પ્રયોગ પછી પણ તાપસી બાવાએ બે ત્રણ વખત કાયાકલ્પનો પ્રયોગ કર્યો છે પં માલવીયજીને કાયાકલ્પને પરિણામે નવા દાત આવ્યાની વાત પાછળથી ખોટી ઠરે છે એ પુરાવો જોતા આમાથી કેટલુ માનવુ એ પ્રશ્ન છે

પણ હાલમા એ તાપસીબાવા વૃન્દાવન નજીક કોટબનમા રહે છે અને તેઓ પાસે કાયાકલ્પ ઉપરાત અનેક જાતની સિદ્ધિઓ છે એમ કહેવાય છે તાપસીબાવાના વિશ્વાસપાત્ર શિષ્ય શ્રી કૃષ્ણદાસજી અને રાજવૈદ્ય સ્વામી આનંદજી એમ એ બે મિત્રો છે આ સ્વામી આનંદે ગાઝીઆબાદમા કેટલાક વર્ષથી કાયાકલ્પકાનન સ્થાપેલ છે અને તાપસીબાવા દરવર્ષે ઘણા દિવસો સુધી ત્યા રહે છે કેટલાક વખત પ્હેલા અલાહાબાદના પ્રખ્યાત જ્યોતિષી પ્રો પ્રદ્યુમ્નનારાયણ જેઓ પં માલવીયજીને ગુરૂસ્થાને માને છે તેઓ તાપસીબાવાના દર્શનાર્થે ગયા હતા, ત્યારે તેઓએ તાપસીબાવાને પં માલવીયજીને મળવાની વાત કરી અને તાપસીબાવાને પં માલવીયજીના લોકોપકારક જીવનવૃત્તાતની ખબર હોવાથી તેઓએ તરત એ સૂચનાનો સ્વીકાર કર્યો અને મળવા ગયા ત્યારે પં માલવીયજીની દિવસે દિવસે વાર્ધક્યના ઝપાટામા આવતી જતી છતા ઉત્સાહથી કર્તવ્યમા લાગી રહેલી મૂર્તિને જોઈને તાપસીબુવાને આશ્ચર્ય થયુ અને એ મુલાકાત વખતે તાપસીબુવા, સ્વામી આનંદજી અને પં માલવીયજી વચ્ચે ચર્ચા થઇ ને કાયાકલ્પનો પ્રયોગ કરવાનુ નક્કી થયુ

આ પ્રયોગમા જે ઔષધનો ઉપયોગ કરવામા આવતો હતો તે તૈયાર કરવાનું કામ સ્વામી કૃષ્ણદાસજી અને સ્વામી આનંદને માથે હતું આ પ્રયોગમા મુખ્ય વસ્તુ છે **પલાશસ્વિન્ન આમલક રસાયન** અને ખોરાકમા કપિલા ગાયનું દૂધ અને મધ ગાયના દૂધ માટે ખાસ જોઈને તદુરસ્ત કપિલા ગાયો માલવીયાજીની કુટી પાસે જ રાખેલી હતી આટલી હકીકત ઉપર કહેલા લેખમા શ્રીયુત દામોદર કૃષ્ણકેતકરે લખી છે અને પછી આયુર્વેદમાથી પ્રસ્તુત આમલક રસાયનનો વિધિ ઉતાર્યો છે

આ આમલક રસાયન પ્રયોગ કાંઈ નવો નથી વાગ્ભટના ઉત્તરસ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયમા એ પ્રયોગ છે અને સુશિક્ષિત વૈદ્યોને સુવિદિત છે પચાસથી

વધાર વર્ષો પ્હેલા રસેશધર્માચાર્ય રસવૈદ્ય મણિશંકર વિઠ્ઠલજીએ બરડાડુંગરમા પર્યટન કરતા ડુંગર ઉપર ખાખરાનુ ઝાડ કપાવી આ રસાયન તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો જેનુ વર્ણન મહૂગત પ્રાણશંકર પ્રેમશંકર પટ્ટણી જેઓ એ મુસાફરીમા સાથે હતા તેઓએ વૈદ્ય કલ્પતરૂના ૧૯૦૫ના નવેમ્બર અંકમા કર્યું છે પછી મહાત્મા ઝંડુભટ્ટજીના કુટુંબની સલાહથી મહામહોપાધ્યાય શ્રી હાથીભાઈ હરિશંકર શાસ્ત્રીએ સં, ૧૯૭૪ના માગશર માસમા એ પ્રયોગ કરેલો અને તે પછી પણ એમણે બે ત્રણ વખત એજ પ્રયોગ કર્યો છે પણ ૧૯૭૪મા કરેલા એ પ્રયોગનુ વર્ણન એમણે જ મારી માગણીથી લખી મોકલેલુ અને જે એજ વર્ષના આ માસિકના ભાદ્ર અંકમા છપાયેલુ તે અહીં ઉતાર્યું છે તેઓ લખે છે –' મેં ગયા માર્ગશીર્ષ મા આમળાનો પ્રયોગ કર્યો તે માટે *વૈદ્યરાજ વિશ્વનાથભાઇ (સ્વ વિશ્વનાથ વિઠ્ઠલજી મોરબી)*એ સ્વયં પધારી પીઠડીયામા એક ખાખરો કપાવી તેમા દ્રોણી કરાવી નડીઆદથી મગાવેલા એક મણ આમળા તેમા વાગ્ભટોક્ત પ્રકારથી સ્વિન્ન કરી મધમા નાખી લીધા[1] પછી ઘેર આવી હરડેનો એક દિવસ રેચ લઇ બીજે દિવસી રોજ

---

૧ વાગ્ભટમા આ પ્રયોગ નીચે પ્રમાણે છે—

गिरिजार्द्रपलाशस्य छिन्ने शिरसि तत्सत ।
अन्तर्द्विहस्त गम्भीर पूर्यमामलकैर्नवै ॥
आमूल वेष्टित दर्भे पद्मिनीपङ्कलेपित ।
आदीप्य गोमयैर्वन्ये निर्वात स्वेदयेत्तत ॥

स्विन्नानि ता यामलकानि तृप्त्या खादेन्नर क्षौद्रघृतान्वितानि ।
क्षीर घृत चानुपिबेद् प्रकाम तेनैव वर्तेत च मासमेकम् ॥
त्याज्यानि च यानि च तत्प्रयत्नात् स्पृश्य च शीताम्बु न पाणिनापि ॥
एकादशाहेऽस्य ततो व्यतीते पतन्ति केशा दशना नखाश्च ॥
अथा पकैरव दिनै सुरूप स्त्रीष्वक्षय कुञ्जरतुल्यवीर्य ।
विशिष्टमेधाबलबुद्धि सत्त्वो भवत्यसौ वर्षसहस्रजीवी ॥

વાગ્ભટ ઉ અ ૩૯ શ્લો ૨૮ થી ૩૨

અર્થ—ઉધઈ વગેરેથી બગડેલ નહોય તેવા નીરોગી લીલા ખાખરાના ઝાડનું માથુ કાપી નીચેના થડમા વચ્ચે બે હાથ ઉંડો ખાડો કાપી તેમા તાજા આમળા ભરી દેવા પછી તે ખાખરાના થડને મૂળથી ઉપર સુધી દર્ભ વીંટી તે ઉપર તળાવનો ગારો ચોપડી અડાયા છાણા આસપાસ મુકી પવન ન લાગે તે રીતે સળગાવવુ આ રીતે ખાખરાની અંદર આમળા બફાઈ જાય પછી એ આમળાને મધ અને ઘી સાથે તૃપ્તિ થાય તેટલા ખાવા અને તે ઉપર ગરમ કરેલુ દુધ ઇચ્છા પ્રમાણે પીવુ આ રીતે એક મહીના સુધી

પાચ સાત આમળા વાટી તેનો આકવી છણેલ માવો કે જે આશરે રૂ ૧૫ ભાર થતો તેમા દશ તોલા ઘી તથા આઠ તોલા મધ નાખી સવારમા છ બજે લેતો, તે ઉપર એ વખતે ૧૦ તોલા દૂધ લેતો અને તે પછી દશ બજે ગરમ દૂધ શેર એ* (રૂ ૪૦ ભાર) તથા બાર બજે ૧ શેર, સાજે ૧ શેર અને રાતના દશ બજે ૧૦ તોલા ભાર લેતો, આ રીતે કુલ રૂહેથી ચાર શેર દૂધ લેતો

જો કે આ ગ્રન્થમા ૧૧ દિવસ પછી જૂના નખ, દાત, વાળ, વગેરે પડી જઈ નવા આવવા લાગે એમ લખ્યુ છે પણ મને તેવું કાઈ ન થયેલુ પણ વીશ દિવસ પછી આખા શરીરની ચામડી ભરભટી ગઇ અને ઉપરથી આદુના જેવી ફોતરી ઉતરતી ગઇ અને એકનીશ દિવસ પૂરા થયા પછી જેમ જેમ રોટલી વગેરે ચાલુ ખોરાક ઉપર આવતો ગયો તેમ તેમ શરીરના હાડકાના ગભ જેવા ગોઠણુ નજદીકના તથા મસ્તકના ગર્તોમા નવું માસ ભરાતું લાગ્યુ તેમ નવું રૂધિર પણ આવતું માલુમ પડયુ અને બે મહિને ચામડી સ્વચ્છ થઇ ફોતરો મટી ગઇ પહેલા ભાત દાળ જેવો ખોરાક ૧૫ કલાકે પચતો તેને બદલે ઉપર ધારનુ ચૂરમુ પણ બાર કલાકે પચવાનો અનુભવ થયો શરીરમા સ્ફૂર્તિ વિલક્ષણ દેખાઈ અને પહેલાની સુસ્તી તદ્દન નિર્મૂળ થઈ

પ્રયોગ અગાઉ બે દિવસથી તથા પ્રયોગ પૂરો કર્યો પછી ચાર દિવસ સુધી ઠડા જળનો મેં સ્પર્શ પણ કર્યો નહોતો સધ્યાદિ શિવપૂજન તર્પણાદિ કૃત્યો પણ ઉષ્ણોદકથીજ થતા પાણી પીવાની ઈચ્છાજ થતી નહિ અન્ન તથા જળ બનેનુ કામ દૂધથીજ ચાલતુ છેલ્લા છ સાત દિવસ જરા અશક્તિ જણાઇ, તે પ્રયોગ સમાપ્ત થયા પછી એક અઠવાડીઆમાજ મટી ગઇ અને ત્રણચાર મેલ ફરતા પણ થાક નથી લાગતો તેમજ મને જે દમનો વ્યાધિ હતો તે પણ છેક નિવૃત્ત થઇ ગયો ”

આ પ્રયોગમા યથોક્ત પૂરૂ ફળ ન દેખાવાનુ કારણ આમળાની અપરિપકવતા, સ્વેદનની ખામી વગેરે ખામીઓ સદ્ગત વિશ્વનાથ વિઠ્ઠલજીને તથા મ મ હાથીભાઇ શાસ્ત્રીને લાગેલ તેથી એ દોષો ન આવે એ રીતે પછીની મોસમમા પણ એમણે એજ પ્રયોગ કરેલો ખાખરાના ઝાડની સુલભતા માટે પહેલીવાર જેમ પીઠડીઆ પસદ કરેલ તેમ બીજી વાર ઉદેપુર પસદ કરેલુ

આ આમળાં અને દૂધ ઉપર રહેવુ રસાયન વિધિમા કહેલ પથ્ય પાળવુ ગરમ પાણીનેતો અડવુ પણ નહિ આ પ્રયોગથી ૧૧ મે દિવસે વાળ દાત અને નખ પડી જાય છે પછી થોડા દિવસમા આ પ્રયોગ કરનાર માણસ કાતિવાળો સ્ત્રીસંગમા અક્ષય વીર્યવાળો અને હાથી જેવા બળવાળો થઇને અને બુદ્ધિ સ્મૃતિ અને સત્વ મેળવીને એક હજાર વર્ષ જીવે છે

પણ બે ત્રણ વખતના પ્રયોગથીયે ગ્રન્થમા કહેલો વાળ ખરી જવા વગેરે અનુભવ થયો નથી એટલુજ નહિ પણ દમનો વ્યાધિ જે પહેલા પ્રયોગ પછી નિવૃત્ત થયો હતો તે પાછો આવ્યો છે હમણા તેઓએ ઉપરનો આમલક પ્રયોગ કર્યો હોય એમ હુ જાણુતો નથી પણ સપ્તામૃત લોહનુ સેવન નિત્ય ચાલુ રાખે છે, એમ જાણુ છુ અને એ રસાયનના સેવનથી દમ અને સારણ જેવા ખરાબ રોગો વળગેલા હોવા છતા સામાન્ય તબીઅત સારી છે મ મ હાથીભાઇ શાસ્ત્રીનો જન્મ સ ૧૯૧૬મા છે, અર્થાત્ તેઓ પ માલવીયજીથી પણ બે વર્ષ મોટા છે

હવે પ માલવીયજીનો તથા તેની સાથે એજ પ્રયોગ કરતા શ્રી હરદત્ત શાસ્ત્રીનો પ્રયોગ પૂરો થઈ ગયો છે અને એ વિષે તા ૩ જીના ક્રોનીકલમા ખબર છે કે પ માલવીયજીનુ શરીર કાયાકલ્પનો પ્રયોગ પૂરો થયા પછી દાક્તર બેનરજીએ તપાસ્યુ છે અને એ જુવાન થઇ ગયા છે એમ કહેવાય એવો કશો ફેરફાર થયો નથી માથાના વાળ કાળા થવાની તથા નવા દાત આવ્યાની જે વાતો આવેલી તે ખોટી છે ચામડી ઉપર પહેલાનીજ કરચલી છે વાળ ધોળાજ છે અને ઉમ્મર ૭૮ નીજ દેખાય છે અલબત્ત પાચન શક્તિ સુધરી છે તબીઅત વધારે તન્દુરસ્ત થઇ છે આખ સુધરી છે અને પહેલા કરતા ટટાર ચાલે છે કાયાકલ્પનો પ્રયોગ પૂરો કરીને ઉઠયા પછી લેવાયલો એમનો ફોટો છાપાઓમા છે એ ઉપરથી યે ધોળા વાળ અને કરચલીવાળી વૃદ્ધ અવસ્થા દેખાય છે

ટુકામા કહેવાનુ એટલુજ છે કે આટલો ફેરફાર સ્વાભાવિક છે રસાયન ઔષધ પ્રયોગકે પ્રાકૃતિક ઉપચાર પદ્ધતિ અથવા વૃદ્ધાવસ્થાને અનુકૂળ ખાસ ખાસ વ્યાયામો, યોગવા પ્રયોગો, હવાફેર અથવા કેટલીક વાર તો કુદરતી રીતે એની મેળે જ શરીરમા વૃદ્ધાવસ્થામા પણ આવા આરોગ્ય દર્શક ફેરફારો થાય છે એમા કશુ આશ્ચર્ય નથી બાકી એથી વધારે સાચી જુવાની પાછી આવવી કે દોઢસો બસ્સો વર્ષ જીવવાની વાતો, અજ્ઞાનીઓને ફોસલાવવાની વાતો છે

આ વિષયની ચર્ચા પૂરી કરતા એક અરૂચિકર સત્યપણ કહી દઉં, ઉપર જેની વાત કરી છે તે આમલક રસાયનની ફલશ્રુતિમા હજાર વર્ષ જીવતા રહેવાની વાત છે ગ્રન્થોક્ત બીજા રસાયનોની નીચે પણ એવીજ હજાર-દશ હજાર વર્ષની ફલ શ્રુતિ છે આવી ફલશ્રુતિ ઉપર અવિશ્વાસ આ જમાનામા જ આપણામા આવ્યો છે, એવુ ઘણા માને મનાવે છે પણ એ ખોટુ છે પ્રાચીનોમા પણ જે વિચારશીલ વિદ્વાનો હતા તેઓએ આવી વાતોને કોઈ દિવસ માનીજ નથી દાખલા તરીકે દોઢ હજાર વર્ષ પહેલા

થઈ ગયેલા પૂર્વમીમાંસા સૂત્રના ભાષ્યકાર શબરસ્વામીએ પ્રસ્તુત રસાયનોને ઉદ્દેશીને જ લખ્યું છે ઃ

न रसायनानामेतत्सामर्थ्यं दृष्टं येन सहस्रसंवत्सरं जीवेयु ।

જેનાથી હજાર વર્ષ જીવાય એવી રસાયનોમાં શક્તિ નથી

પં માલવીયજીનો કાયાકલ્પનો અનુભવ

કાયાકલ્પનો પ્રયોગ પૂરો થયા પછી પં માલવીયજી પોતાનો અનુભવ પ્રગટ કરશે એવું તો પ્રયોગ દરમ્યાન જાહેર થયું હતું પણ પ્રયોગ થયા પછી પં માલવીયજીને તાવ આવવા માંડ્યો અને તેથી તેઓ તરતમાં પોતાનો અનુભવ પ્રગટ ન કરી શક્યા પણ પછી એપ્રીલ ૩૦ મીના બોમ્બે ક્રોનીકલમાં પંડિતજીએ લખી મોકલેલો કાયાકલ્પનો અનુભવ પ્રગટ થયો છે પં માલવીયજીએ કાયાકલ્પનું વિવરણ કરતાં આયુર્વેદના રસાયન વિધિનું પણ વિવરણ કર્યું છે ઉપર જે વૈદ્ય કેતકરના લેખમાંથી ઉતારા કર્યા છે તેમાં આ પ્રયોગને વાગ્ભટનો પલાશસ્વિન્નામલક પ્રયોગ કહ્યો છે તે સાચું છે આ અને બીજી પણ હકીકત શ્રી કેતકરના લેખમાં આવી ગયેલી પં માલવીયજીના લખાણમાં જોઈ ને પુનરુક્તિ દોષને ટાળવા માટે છોડી દીધી છે

પં માલવીયજી લખે છે કે—મારા કાયાકલ્પ પ્રયોગે ઘણી ચર્ચા જગાડી છે મારા કુટીમાંથી બ્હાર આવ્યા પછી મારા પ્રયોગની ઘણી જાહેરાત થઇ છે તથા તેના પરિણામ વિષે ઘણી અતિશયોક્તિવાળી આશાઓ રાખવામાં આવી છે એવું જાણીને મને દિલગીરી થઈ અનેક પરદેશોમાંથી પણ પૂછપરછ થઈ છે એવું મારા જાણવામાં આવ્યું છે પ્રયોગ વિષે તથા તેના પરિણામ વિષે સાચી હકીકત જાણવાની ઘણા લોકોની ઈચ્છા છે, એ હું જાણું છું અને એ ઇચ્છાને કાંઇક અંશે સંતોષ આપવાનો આ મારો પ્રયત્ન છે વળી આ વિષય ઉપર લોકોનું જે ધ્યાન દોરાયું છે તેનું કાંઈક શુભ ફળ નિપજે અને પ્રયોગના ખોટા ઉપયોગથી કાંઇ હાનિ ન થાય એ માટે મારે આ વસ્તુ જાહેરમાં મુકવી આવશ્યક છે

પુનર્યૌવન (પ્રાચીન પરિભાષામાં જરાવ્યાધિ નિવારણ) માટે કાયાકલ્પનો પ્રયોગ એ આયુર્વેદનું એક અંગ છે દેશી વૈદકના પ્રાચીનતમ ગ્રંથ ચરકમાં આ વિષય ઉપર કેટલાક અધ્યાયો છે એજ રીતે સુશ્રુત વાગ્ભટ અને બીજા ગ્રંથોમાં આ વિષયના અધ્યાયો છે આ કાર્ય માટે વપરાતાં ઔષધો રસાયન કહેવાય છે ચરકસુશ્રુતાદિ ગ્રંથોમાં અનેક રસાયન યોગો આપ્યા છે મૂળતો પ્રાચીન મહર્ષિઓની વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરવા માટે રસાયન યોગો યોજવામાં આવ્યા હતા

ચરકાચાર્ય કહે છે કે[1]—જૂના વખતમા ચ્યવનાદિ મહર્ષિઓ જેઓ વૃદ્ધ થઇ ગયા હતા તેઓ આ કલ્યાણકર રસાયનોનું સેવન કરી દીર્ઘઆયુષ્યવાળા થયા અને તપ, બ્રહ્મચર્ય અને અધ્યાત્મ ધ્યાન મેળવી તે દ્વારા સ્વર્ગમા ગયા માટે આયુષ્ય વધારવા અર્થે સુખ અને જીવનની ઇચ્છાવાળાઓએ એકાગ્ર થઈને વિધિઅનુસાર રસાયન વિધિનુ સેવન કરવુ

બીજે સ્થળે ચરક જ કહે છે કે[2] આ રસાયનોના સેવનથી માણસ દીર્ઘાયુષી થાય છે સ્મૃતિ, મેધા, આરોગ્ય, યૌવન, કાંતિ, શરીરના વર્ણમા સુધારો, અવાજમા સુધારો, દેહ અને ઇન્દ્રિયોમા બળ, વાણીની સિદ્ધિ વગેરે મેળવે છે ”

અને રસાયન પ્રયોગથી કયા માણસોને વધારે ફાયદો થાય તે દર્શાવતા ચરકજ કહે છે કે[3]—

---

૧ નીચેના શ્લોકોનું તાત્પર્ય આ વાક્યોમા છે (તની આ નિ)

प्राणकामा पुरा जीर्णाश्च्यवनाद्या महर्षय ।
रसायनै शिवै रेतै बभूवुरमितायुष ॥
ब्राह्म तपो ब्रह्मचर्य तथाध्यात्मध्यानमर च ।
दीर्घायुषो यथाकाम सम्भृत्य त्रिदिव गता ॥
तस्मादायु प्रकर्षार्थं प्राणकामै सुखार्थिभि ।
रसायनविधि सेव्यो विधिवत्सुसमाहितै ॥

ચરક ચિ અ ૨ પા ૨ શ્લો ૨૦ થી ૨૨

૨ दीर्घमायु स्मृतिं मेधामारोग्य तरुण वय ।
प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबल परम ॥
वाक्सिद्धि प्रणतिं कान्ति लभते ना रसायनात् ।

ચર ચિ અ ૧ પા ૧ શ્લો ૭-૮

૩ सत्यवादिनमक्रोध निवृत्त मद्यमैथुनात् ।
अहिंसकमनायास प्रशान्त प्रियवादिनम् ॥
जपशौचपर धीर दाननित्य तपस्विन ।
देवगोब्राह्मणाचार्य गुरुवृद्धार्चने रतम् ॥
आनृशस्यपर नित्य नित्य करुणवेदिन ।
समजागरणस्वप्न नित्य क्षीरघृताशिनम् ॥
देशकालप्रमाणज्ञ युक्तिज्ञमनहङ्कृत ।

માણસોને રસાયન પ્રયોગ કરવા કરાવવાની બાબતમા ઉત્તેજન આપવું ન જોઇએ

કેટલાક માણસો વારવાર કાયાક પનો પ્રયોગ કરે છે એ ખરૂ છે પણ કુટી પ્રાવેશિકવિધિનો વ્યવહાર સાધુઓ અને તપસ્વીઓમા જ જળવાઇ રહ્યો છે અને ગૃહસ્થોએ ભાગ્યે જ એનો લાભ લીધો છે અઢી વર્ષ પહેલા મથુરા જીલ્લાના કોટવનમા રહેલા વિષ્ણુદાસ ઉર્ફે તપસીબાવા નામના એક ઉદાસી સાધુએ ઇટાહ જી લાના સાકેતના રહેવાસી રાયઇન્દ્ર નારાયણે કરી આપેલી ગોઠવણ નીચે કુટી પ્રાવેશિક વિધિથી કાયાકલ્પ પ્રયોગ કર્યો હતો એ પ્રયોગ ઘણો સફળ થયો હતો ઘણા માણસોએ તપસી બાવાને એ પહેલા ૬૫–૭૦ વર્ષના અશક્ત અને વૃદ્ધ જોયેલા કેટલાકો તો એની ઉમ્મર ઘણી વધારે કહે છે[1] પણ આ વૃદ્ધ તપસીબાવા ૪૦ દિવસનો પ્રવેશવિધિ પૂરો કરી બહાર નીકળ્યા ત્યારે એ ચાળીસ વષથી વધારે ઘરડા નહોતા લાગતા પછી ગયા મે મહિનામા મથુરાના બે ગૃહસ્થોએ કાયાક પ નયોગ કરવાની મને સૂચના કરી પણ મે તેઓને જે સાધુએ પ્રયોગ કર્યો છે તેને મારી પાસે લાવવાનુ કહ્યુ કારણ કે તેની સાથે વાત કર્યા વગર હુ નિશ્ચય ઉપર આવી શકુ એમ નહોતું થોડા દિવસ પછી ગાઝીઆબાદના તપસીબાવા મને મળવા આવ્યા બાવા ખરેખર ૩૦–૪૦ વષના જુવાન માણસ દેખાતા હતા અને તેઓને જોયાથી, તેઓની સાથે વાતો કર્યાથી અને તેના પ્રયોગો વિષે બીજાઓ પાસેથી ઘણી વાતો સાભળ્યા પછી મને એમ થયુ કે આ પુનર્યોવનનો આશ્ચયકારક દાખલો છે અને મારે માટે આ પ્રયોગ કરી જોવા યોગ્ય છે મારી નબળી તબીઅતમા આવા સખત નિયમ વાળો પ્રયોગ હુ કરૂ એ સામે મારા નિકટના સગાઓ તથા મિત્રોનો સખત વાધો હતો અને તેઓને સમજાવવામા મને ઘણો શ્રમ પડયો છતા છેવટ પ્રયોગ કરી જોવાનો મે નિશ્ચય કર્યો બાબાજીએ પ હરદત્ત શાસ્ત્રીને પણ મારી સાથે પ્રયોગ કરવાની સલાહ આપી અને તેઓ પણ કબૂલ થયા

શીઆળાની ચાલુ મોસમમા એ પ્રયોગને યોગ્ય નવી કુટી બાધવા માટે સમય નહતો પણ અલહાબાદના મારા મિત્ર લાલા રામચરણદાસના સુયોગ્ય પૌત્ર લાલા મનમોહનદાસે શિવકોટિ ઉપરનુ પોતાનુ રામબાગનું મકાન આખુ અમને સોપી દીધુ અને બે મુખ્ય મકાનના વરડાઓમા ચરકોક્ત બધ કુટીને બને તેટલુ મળતુ કરવા માટે દીવાલો ભરાવી દીધી

[1] પ માલવીયજી ૧૭૭ વર્ષની કે એવી વાત માનતાં શક આય છે એ દેખીતું છે

તન્ત્રી આ વિ

ઇ સ ૧૯૩૮ના જાનેવારીની ૧૬મી તારીખે પ્રયોગ શરૂ કર્યો અને ફેબ્રુઆરીની ૨૪મીએ પૂરો થયો પ હરદત્ત શાસ્ત્રી અને હુ અમારા જુદા એક બીજાથી લગભગ પચાસ ફુટ દૂર આવેલા મકાનોમા ચાલીસ દિવસ સુધી રહ્યા એ ભારે કસોટી હતી ચાલીસ દિવસ સુધી અમે સૂર્યને જોયો નથી એટલુ જ નહિ પણ બહાર વરડામા પણ ખુલ્લી હવામા નીકળ્યા નથી વખત કાઢવા માટે કોઈ વાર અમને વાચવાની છુટ હતી પણ એનોય વધારે શ્રમ લેવાની ના પાડવામા આવી હતી પણ મારા ઓરડાની બહાર એક તરફના વરડામા એક પડિત મત્રોચ્ચાર સાથે રુદ્રાભિષેક બપોર સુધી કરતા હતા અને બીજી તરફના વરડામા બીજા પડિત ભાગવતનો પાઠ કરતા હતા કવચિત્ એકાદ માણસને મળવા આવવાની છુટ મળતી પણ મોટે ભાગે બધો વખત અમે એકલા જ રહેતા હતા સ્નાન, ચપી અને કસરતની બધી કરવામા આવી હતી હજામતની પણ રજા નહોતી પ્રયોગ દરમીયાન માત્ર ઉનુ પાણી વાપરવાની છુટ હતી દિવસનો મોટો ભાગ અને રાત અમે અધારામા રહેતા હતા કવચિત્ જરૂર પડતા મીણબત્તીના કે વીજળીના પ્રકાશનો લાભ લેતા અમારા ખોરાકમા માત્ર કાળીગાયનુ દુધ જેટલુ પી શકાય તેટલુ અમે પીતા હુ (પ—માલવીયજી) દોઢથી બેશેર (ત્રણથી ચાર રતલ) દુધ પીતો

અમારે માટે જે ઔષધ તૈયાર કરવામા આવ્યુ હતુ તે વાગ્ભટોક્ત રસાયન છે જેમા મુખ્ય આમળા છે (આ આમલક રસાયનનુ વર્ણન ઉપર કરેલુ છે ત ની આ વિ) પણ બાબાજીએ તેમા ચાર પ્રભાવશાળી વનસ્પતિઓ ઉમેરી હતી, જે ગ્રન્થોક્ત ઔષધની શક્તિ વધારે છે એમ બાબાજીએ કહ્યુ આ ઔષધિઓનુ રહસ્ય એમણે પોતાના વિશ્વાસપાત્ર શિષ્ય કૃષ્ણદાસજીને માત્ર બતાવ્યુ છે પણ પ્રયોગ પૂરો થયા પછી એમણે મને એ વનસ્પતિના નામો કહ્યા છે અને મને યોગ્ય લાગે ત્યારે પ્રગટ કરવાની છુટ આપી છે અમે જ્યા રહેતા હતા ત્યાથી ત્રીસમૈલ દૂર આવેલા ખાખરાના જગલમા વાગ્ભટોક્ત રીતે ઔષધ તયાર કરવામા આવતું અને હમેશા સવારે આઠ વાગ્યા પહેલા રેલવે રસ્તે અમે રહેતા હતા ત્યા લાવવામા આવતું એક વખતની માત્રા પદર તોલાની હતી જેમા પાચ તોલા આમળા, પાચ તોલા ઘી (મૂળપાઠમા ઘી છે માલવીયજીના લેખમા 'બટર' શબ્દ છે) અને લગ પાચ તોલા મધ આ પદર તોલાની મેળવણીની એક માત્રા સવારે અને એક સાજે અમારે લેવાની હતી દવા લેવા માટે અમને ઉત્સાહ આપવા બાબાજી હાજર રહેતા ઔષધની આવડી મોટી માત્રા—ખાસ તો ઘીની મોટી માત્રા રાજ લેવી એ રૂચિકર નથી મારા મિત્ર પ હરદત્ત શાસ્ત્રીએ એકપણ ટક પાડયા સિવાય પૂરા દિવસ સુધી પૂરી માત્રા રોજ લીધી પણ થોડા દિવસ

પછી મને એ પ્રમાણ ઘણુ વધારે થઇ પડયુ અને પ્રમાણ અર્ધુ કરવાની મે બાબાજીને વિનતિ કરી

મારો અનુભવ—પહેલા ત્રણ અઠવાડીઓ સુધી તો મારી કુટીમા મને ઠીક લાગ્યુ શાસ્ત્રી હરદત્તજી શ્રીયત્રની પૂજા કરતા અને તેઓને સખ્યાબધ શ્લોકો તથા સ્તોત્રો મોઢે હતા તેઓ એમના સાથી હતા મારી પાસેય મારૂ ત્રોડુ ભડોળ હતુ, જેનો હુ સમાગમ સાધી શકતો હતો મને પહેલા ત્રણ અઠવાડીઆમા તો દિવસે અને રાતે ઉઘ પણ પુષ્કળ આવતી હતી પણ પછી રાતે મારા સામા ય ધોરણથી ઉઘ ઓછી થઈ ગઈ અલબત્ત દિવસે એનો બદલો વળી રહેતો પછી વળી રાતની ઉંઘ વધારે વધારે ઘટવા માડી અને છેવટના થોડા દિવસો તો એવા ગયા કે રાતની ઉઘ તદ્દન ઉડી ગઇ મા ત્ર દિવસે થોડી આવતી હતી એટલુ જ પ હરદત્ત શાસ્ત્રીને પણ શ દિવસો અનિદ્રાના ગયા એક દિવસ તો એમને કાઇ ભય લાગવા માડયુ પણ છેવટ એ નબળાઇને તરી ગયા ઘનાન દ નામના એક આશાસ્પદ જુવાન વૈદ્ય એમની સેવા કરતા હતા જ્યારે મારો પુત્ર મુકુ દ મારી સેવા કરતો હતો મારી અનિ દ્રાએ મને બહુ મુઝ યો એથી મને નબળાઈ આવી આ સ્થિતિ પ્રયોગ પૂરો થયા પછી અને બહાર નીકળવાની રજા મળ્યા પછી દસ દિવસ સુધી રહી એકલા દુધ ઉપર ન રહેતા ખોરાક લેવાની મને સલાહ મળી ખોરાકથી મારો અવસાદ દૂર થશે અને ઉઘ આવશે એમ કહેવામા આવ્યુ મને ખોરાક તરફ અરૂચિ થઈ ગઈ હતી મારા મા ય અને સ્નેહાળ મિત્ર પટણાના પ્રખ્યાત વૈદ્ય પ વ્રજવિહારી ચૌબેને મારા પુત્રોએ મારી અનિદ્રાના ખબર લખ્યા હતા તેઓ કૃપા કરીને મને જોવાને આવ્યા અને અનિદ્રામાથી મને છોડવવામા મદદ કરવા માટે ત્રણ દિવસ સુધી મારી સાથે રહ્યા તેઓએ પણ તપસીબાવા પેઠે મને ખોરાક લેવાની સલાહ આપી પ હરદત્ત શાસ્ત્રીના શિષ્ય કવિરાજ કેદારનાથ કલકત્તેથી આ વ્યા તેઓ પણ મારા અનિદ્રાવાળા દિવસોમા પણ બહુ આશા વાદી હતા મારા દાક્તર મિત્રોએ બને તેટલો વધારે ખોરાક લેવાની સૂચના કરી તપસીબાવા ફરીવાર આવ્યા અને એજ સલાહ આપી મે એ સલાહને અનુસરવાનો બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે અને હવે મને ઉઘ આવે છે

પ્રયોગનુ પરિણામ—મારા મિત્ર પ હરદત્તશાસ્ત્રીને અને મને બેયને આ પ્રયોગથી ચોખ્ખો ફાયદો થયો છે પ હરદત્તશાસ્ત્રી જેઓ મારા કરતા ૧૪ વર્ષે હાના છે તેઓની તબીયત ઘણી સુધરી છે પ્રયોગ શરૂ કર્યા પહેલા અને પૂરા થયા પછી લેવાયલા ફોટાઓથી સુધારો સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે મારા પણ પ્રયોગ પહેલાના અને પછીના ફોટાઓ જોવાથી ફાયદો સ્પષ્ટ દેખાય છે

મારૂ વજન નવ રતલ વધ્યુ છે મારી ચામડીના રગમા અને દેખાવમા સુધારો થયો છે મારો જૂનો અવાજ કાઇક પાછો આવ્યો છે[1] મારા વાળ જોઇ શકાય એટલા કાળા થયા છે હાથનો કપ ઘણો ઓછો થયો છે સીધો ટટાર ચાલુ છુ નિરાધારતાની જે વૃત્તિ જામતી જતી હતી તેને બદલે આશા અને વિશ્વાસની વૃત્તિ જાગી છે હુ માનુ છુ કે જો મને અવસન્ન કરી દેનાર નિદ્રાની અનિયમિતતાથી અને નિદ્રાના અભાવથી જો હુ પીડાયો ન હોત તો મારૂ આરોગ્ય આથી પણ વધારે સુધર્યુ હોત પણ જ્યારે પ્રયોગ પ્હેલા હુ કેટલો બધો અવસન્ન અને નિબળ થઇ ગયો હતો એ યાદ કરૂ છુ અને તે સ્થિતિને હાલના આરોગ્ય સાથે સરખાવુ છુ ત્યારે ઉપકારની લાગણી મારા મનમા ઉભરાય છે વળી મને લાગે છે કે પચકર્મથી જો મે મારા શરીરની પ્રયોગ પ્હેલા શુદ્ધિ કરી હોત અને તે પછી પૂરતી શક્તિ આવ્યા પછી પ્રયોગ શરૂ કર્યો હોત તો જરૂર વધારે લાભ થાત મારા મતે આ પ્રયોગની સફળતા માટે પૂર્વ શુદ્ધિ અને પૂરતો આરામ આવશ્યક ગણવા જોઇએ પ્રયોગ કરનાર ચિતાઓ અને ઉપાધિઓ કુટીની બહાર છોડી દઇ પૂર્ણ નિશ્ચિત ચિત્તથી પ્રયોગ કરવો જોઇએ

પ્રયોગ માટેની ઉમ્મર—માણસે કઈ ઉમ્મરે કાયાકલ્પ કરવો જોઇએ તેનો નિર્ણય યોગ્ય વૈદ્યે અથવા અપવાદભૂત દાખલામા અનુભવી માણસે કરવો જોઈએ વાગ્ભટ તો કહે છે કે પૂર્વ કે મધ્ય વયમા માણસે રસાયનનો ઉપયોગ કરવો એટલે કે ૪૦ થી ૭૦ વચ્ચે પણ તેનો ખરો આધાર માણસના આરોગ્ય અને બળ ઉપર છે

હવે એક વસ્તુ નોધવાની રહે છે વાગ્ભટ કહે છે કે આ રસાયન સેવન કરનારને નવા દાત આવે છે, જૂના નખ ખરી જઈ નવા નખ આવે છે અને વાળ કાળા થાય છે પણ તપસીબાવાને ન્યાય મળવા ખાતર કહેવુ જોઈએ કે તેઓએ મને પ્હેલેથી કહ્યુ હતુ કે નવા દાત આવશે નહિ નવા નખ પણ નહિ આવે પરતુ વાળ ઘણે ભાગે કાળા થશે અને હુ તેથી વીશ વર્ષ ન્હાનો હોઉ એવુ મને પોતાને લાગશે તથા એવો દેખાઈશ મારા વાળ ખરેખર કાળા થયા છે અને શરીરમા થયેલો ફેરફાર ફોટોગ્રાફમા દેખાય છે

મારો નિર્ણય-રસાયન ચિકિત્સા આરોગ્યવાળુ પુનર્યૌવન આપે છે એટલી વાત નિર્વિવાદ છે આપણા ઘણા વૈદ્યોએ વારવાર કુટીપ્રાવેશિક અને વાતાતપિક બેય પ્રકારના રસાયન પ્રયોગો કરાવ્યા છે અને તેથી ઘણાઓને ફાયદો થયો છે પણ ચરકાદિ શાસ્ત્રકારોએ યુગો પ્હેલા આ ગ્રન્થો લખ્યા છે

---

[1] પ મદનમોહન માલવીયજી॥ રૂપેરી ઘટડી જેવો પણ દૂર સુધી સભળાતો ૨૫૪ અવાજ પ્હેલા બહુ વખણાતો એ પ્રસિદ્ધ છે

કેટલા થોડા દશકાઓ દરમીઆન નવી પદ્ધતિઓ પ્રચારમા આવી છે અમે રિકામા દુધના પ્રયોગના ચમત્કારો ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા છે ડા કેલોગે New Dietetics નામના ગ્રથમા દુધના પ્રયોગનુ વર્ણન કર્યું છે મતલબ કે પ્રાચીન અને અર્વાચીન બ ને પદ્ધતિઓનો સભાળ ભર્યો અભ્યાસ થાય એ આવશ્યક છે જેથી એ પદ્ધતિનો ઉત્તમ રીતે ઉપયોગ થઇ શકે અને તેના દુરૂપયોગથી હાનિ થવાનો સભવ ન રહે વળી આ પ્રયોગને અગે ઘણી બાબતો વિષે અ વેષણ અને સશોધન પણ કરવુ પડશે રસાયનચિકિત્સા સ બધી આવા અને બીજા પ્રશ્નોની ચર્ચા માટે ઉત્તમ વૈદ્યો અને કાયાક પના અનુભવી સાધુઓની એક પરિષદ ભરાય એ ઇષ્ટ છે આવી પરિષ મનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમા આવતી શર ઋતુમા ભરાય એ મને તો ઠીક લાગે છે વળી રસાયન ઔષધ સ બધી શોધખોળનુ ખાતુ ખોલવા માટે બનારસ હિ દ યુનિવર્સિટીને થોડા વખતમા સૂચના કરવાનો મારો ઇરાદો છે જે આયુ દિક પદ્ધતિની ઉત્તમતામા માને છે તે મો ઉપરના કાયને પાર પાડવામા પૂરો સહકાર આપશે એ નિ સદેહ છે છેવટ બાબા બિશનદાશ અને બીજાઓનો હુ અ ત કરણથી ઉપકાર માનુ છુ

નોધ—

આ લખાણ ઘણુ હેલુ છાપવાની મારી ઇચ્છા હતી પણ જ્યા લખાણ પૂરૂ કયુ ત્યા મને જણાયુ કે મારૂ સામા ય આરોગ્ય મને પ્રાપ્ત થયુ નથી અને ચાલુ કામકાજ કરી શકુ એમ નથી દશેક દિવસ સુધી મને થોડો તાવ આવી ગયો પણ હવે તાવથી લગભગ છુટો થયો છુ અને તરતમા સામાન્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને ચાલુ કામકાજ કરી શકીશ એમ એમ ધારૂ છુ આ રીતે મારી તબીઅતને જે ક્ષણિક હાનિ થઈ છે તેને કાયાક પના ફાયદાની કિમત ઓછી કરનાર ન ગણવી જોઈએ

તત્રીની નોધ

આગલા—આ પ માલવીયજીનુ લખાણ ('સ્ટેટમે ટ') બહાર પાડયા પહેલા મહિના પૂર્વે લખી રાખેલા લેખમા છેવટ નોધ કરી છે તેમ કાયાક લ્પના ફાયદાની મર્યાદા પ માલવીયજી અને તપસીબાબા સ્વીકારે જ છે તપસીબાબાની કહેવાતી ઉમ્મર વિષે મે ઉપર જેવી શકા કરી છે તેવી જ પ માલવીયજીએ પણ કરી છે, બાકી તેઓ પડિતજી કહે તેમ ૬૫–૭૦ વર્ષની ઉમ્મરના હોય એ સભવ છે

આ કાયાકલ્પ એ આયુર્વેદિક રસાયન તત્રોક્ત કુટીપ્રવેશ વિધિવાળો રસાયન પ્રયોગ છે એ પ માલવીયજી કહે છે એટલે હવે એમજ માનવુ પડશે કે તાપસીબાબાએ આ કુટીપ્રવેશવાળા પલાશસ્વિન્નામલક પ્રયોગને કાયાકલ્પ નામ આપ્યુ છે

બીજું વીશ વર્ષ પહેલા મ મ હાથીભાઈ શાસ્ત્રીએ કુટી પ્રવેશ વગર એજ પ્રયોગ કરેલો અને તેઓને જે ફાયદો થયેલો તે એમના પોતાના શબ્દોમા આગલા લેખમા વર્ણવ્યો છે લગભગ તેટલો જ ફાયદો પં માલવીયજીને થયો છે એટલે આ પ્રયોગ વૃદ્ધાવસ્થામા અમુક પ્રકારનો ફાયદો કરે છે એ તો ચોક્કસ છે કેટલો ફાયદો કરે, કેવી પ્રકૃતિના માણસ ઉપર કેટલો ફાયદો કરે, કુટીપ્રાવેશિક વિધિથી કરવામા અને વાતાતપિક વિધિથી કરવામા ગુણમા શો ફેર પડે? રસાયન પ્રયોગ કરનાર પૂર્ણ આરામ લીએ અને નિશ્ચિંત શાંત રહે તો જ એનો ગુણ થાય એ તો સ્પષ્ટ છે પં માલવીયજી વિષે પણ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમા જ રહેનાર અને એમના ખૂબ પરિચિત એક વૈદ્યે હસતા હસતા "પં માલવીયજી ગર્ભવાસ વખતે શાંત નિષ્ક્રિય રહેલા અને તે પછી આ પ્રયોગ વખતે રહ્યા" એવું કહેલું મતલબ કે હમેશા શ્રમ કર્યા કરનાર માણસ વૃદ્ધાવસ્થામા પ્રકૃતિને જેની ઘણી જરૂર છે એવો આરામ લીએ તો તબીઅતને એ આરામથી જ ફાયદો થાય એ સ્વાભાવિક છે પાછળથી પંડિતજીની તબીઅત જરા લથડી એનું પણ કારણ એમણે તરત શ્રમ લેવા માંડયો એ હોવાનું સાભળ્યુ છે અલબત આથી આમલક પ્રયોગ નકામો છે અને આરામથી જ ગુણ થાય છે એમ હું નથી કહેતો ઔષધનો ગુણ હોવો જ જોઈએ પણ ચરકસંહિતામા યે રસાયન પ્રયોગ કરનારને શ્રમ લેવાની ના પાડી છે (અનાયાસ પ્રશાન્ત) એ ધ્યાનમા રાખવાનું છે પણ કેટલો ગુણ કેવળ આરામનો કેટલો એકલા દુધ ઉપર રહેવું વગેરે પથ્ય પ્રયોગનો અથવા ઈશ્વર ભજનાદિ ધાર્મિક ક્રિયાનો છે અને કેટલો ઔષધનો છે એ સબધી સ્પષ્ટ જ્ઞાન તો માણસો ઉપર કરેલા પ્રયોગોથી જ મળી શકે વળી આમળાના આ સિવાય બીજા ઘણા પ્રયોગો છે એનો અનુભવ પણ લેવો જોઈએ પરંતુ એ અનુભવ વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગ પદ્ધતિથી લેવામા તથા જાહેર કરવામા આવે તો જ એથી શાસ્ત્રજ્ઞાનમા વધારો થાય અને તેનો લાભ પ્રજાને મળી શકે બાકી જાહેરખબરની પદ્ધતિથી તો શાસ્ત્રને હાનિ થાય છે પણ સામાન્ય માણસને શાસ્ત્ર કરતા જાહેરાતનો જ મોહ હોય છે, મુબઇ સમાચાર જેવા છાપામા રસાયન યોગોની હારમાળા પ્રસિદ્ધ થતી હતી એથી પ્રસિદ્ધ કરનાર વૈદ્યની જાહેરાત થઈ બીજો શો ફાયદો? સાભળ્યુ છે કે યુક્ત પ્રાન્તમા પણ પં માલવીયજી અને કાયાકલ્પને નામે ઘણી દુકાનદારી ચાલી છે ઠીક

છેવટ પં માલવીયજી બનારસમા આ વિષયની ચર્ચા માટે વૈદ્યો અને સાધુઓનું સમેલન ભરવાની સૂચના કરે છે સારૂ છે, વિદ્વત્વૈદ્ય પરિષદના અનુભવથી ચોરી પરષિદ એ વખતના જેવી અનુકૂળ ઋતુમા ભરાય તો કરી હું ભગવાન કાશીવિશ્વનાથના, ભગવતી ગગામૈયાના અને પુણ્યચરિત પં માલવીયજીના દર્શન કરવા આતુર છુ

સિદ્ધ ઔષધિ નિર્માણશાળા અધ્યક્ષ સમેલન (સત્તાવીસમા અખિલ ભારતીય વૈદ્ય સમેલન)ના સ્વાગતાધ્યક્ષ તરીકે નાગપુર ટ્રસ્ટ એન્જીનિયર શ્રીયુત વિરેન્દ્રરાય ચદ્રશકર મ્હેતા, બી એ બી ઈ નુ

ભાષણ

સન્નારીઓ ને સદ્‌ગૃહસ્થો,

આવા વૈદ્ય સમેલનમા જ્યારે આવવાનુ થાય ત્યારે કલ્પના ઉત્તેજીત બને છે અને એક દ્રશ્ય ખડુ થાય છે કદાવર, મમાલ ધારી અને કૃતનિશ્ચય સેવકોની મડળી આગે કુચ કદમ કરતી દેખાય છે તેના પગના ધીર અને ધીટ છે આદશની ખાત્રી અને આવડતનો વિશ્વાસ રહે તરવરે છે આવા આયુવેદિક પ્રસ્થાન પાછળ નજર કરતા શરમ અને અભિમાનની ભેગી લાગણીઓ એકી સાથે ઉદ્દભવે છે શરમ એટલા માટે કે પોતાના જ જન્મ સ્થાનમા પોતાનુ જીવન ટકાવવા માટે આયુર્વેદને અસખ્ય મુશ્કેલીઓ અને ભારે અડચણોનો સામનો કરવો પડે છે અભિમાન એટલા માટે કે તે મુશ્કેલીઓ અને અડચણો વટાવવામા આયુવેદ ફતેહમદીને પથે પરવરે છે

પ્રાચીન હિંદી શિલ્પશાસ્ત્ર અને કલાનો હુ વિદ્યાર્થી અને પ્રશસક છુ ખૂબ જ સ્વદેશ દ્રષ્ટિ ધરાવનારા હિંદીવાનોમા પણ એવી લાગણી અને માન્યતા છે કે શિલ્પના સબધમા તો હિંદે સઘળુ પશ્ચિમમાથી લેવાનુ રહ્યુ અને કાઈ પણ આપવાપણુ નથી, આવા એક હથ્થુ વિષયમા પણ મારો અભ્યાસ અને મારા જેવા બીજા ઘણાઓનો અભ્યાસ, એવુ ચોક્કસ રીતે પુરવાર કરે છે કે પૂર્વે પશ્ચિમને કેટલુક આપવાનુ છે એટલે જ નહિ પણ એ જીનિયરીંગ વિષયની કેટલીક એવી બાબતો છે કે જેમા પૂર્વ પશ્ચિમનો ગુરૂ અત્યારે પણ બની શકે છે એન્જીનીઅરીંગ જેવા વિષયમા જ્યારે આવો ન માની શકાય તેવો દાવો ભારપૂર્વક મુકી શકાય છે ત્યારે આયુવેદ પોતાનો દાવો નિર્વિવાદ બહુ જ મહેનાઈથી સાબીત કરી શકે છે ખસૂસ કરીને જ્યારે તે ચડતી પડતીમા પણ ઘણી સદીઓ સુધી પોતાનો ટકાવ જારી રાખી શકેલ છે આયુવેદ આજથી જ કોઇપણ પુરાવો પેશ કરવાનુ બધ કરે અને આ સમેલન જેવા પ્રચાર કાર્યો અટકાવી દે તો પણ ભારે અડચણો સામે સદીઓ સુધી પોતાની હયાતી નિભાવી રાખ્યાની અને સર્વ પરદેશી વૈદક પદ્ધતિના કુલ સરવાળા કરતા વધારે સખ્યામા દેશ વાસીઓની સેવા કર્યાની ફક્ત નગ્ન હકીકત આયુવેદને જાહેર સ્વાસ્થ્યના એક અને અતૂટ સરક્ષક તરીકે ખડી કરવાને બસ થશે વૈદ્યકીય ખાતાના સચાલકો આયુવેદ

તરફ કેટલીક વાર દયા–ઘૃણાની દ્રષ્ટિએ જુએ છે લેનાર અને દેનાર બન્નેના નર્યા સત્વને જ આ દયા–ઘૃણા હણી નાખે છે એવા સિદ્ધાતમા હુ માનનાર છુ માગી તો એવી સલાહ પડે કે આવી દયા–ઘૃણાથી વરસતી બાબતો આયુર્વેદ નકારે તેજ વધારે સારૂ છે ફાફળા ફાફળા થઈ આત્મ વિશ્વાસના અભાવે હાની ન્હાની વસ્તુઓ સ્વીકારી લેવી તેના કરતા રાહ જોવી અને આતરિક શક્તિના પ્રભાવે આપ મેળે આવે તેમ શક્તિ ખીલવવી એ વધારે સારૂ છે પોતાનો ગુણ નિર્વિવાદ રીતે સાબીત કરવાની નિર્મળ અને નીરોગી રીતિ અખત્યાર કરવાથી આયુર્વેદને અનેક રીતે ફાયદો થવાનો આટલી વાત આયુર્વેદ પક્ષને સબોધીને જે સત્તાવાળાઓ ડગલે અને પગલે દરેક પ્રવેશદ્વારે આયુર્વેદ પાસે પાસ માગે છે તેને મારે નિર્દેશ કરવાની ફરજ પડે છે કે આ બાબતમા એક વિદ્યાર્થીને વિદ્યાપીઠ કે શાળાના દરવાજામા પેસવા જેટલી પણ તક ન ઉત્પન્ન કરી લેવી અને છતા તેને ઉત્તર સ્નાતકના અભ્યાસમાથી સવાલો પુછવા જેવુ થાય છે આયુર્વેદની કિંમત ઓછી આકવી તેનો મોભો ઘટાડવો તેમ કરી તે ધધામા દેશના ઉત્તમ પુત્રોને સારી સખ્યામા જતા અટકાવવા, બીજી પદ્ધતિઓને અપાય છે તેટલી સગવડ ન આપવી અને છતા આયુર્વેદને કહેવુ કે તારી આવડત બતાવ તે નર્યું ગેર વ્યાજબીપણુ છે જે વૈદકીય પદ્ધતિએ સદીઓ સુધી જીવન ટકાવ્યું જેણે દુનિયાના કઇક દેશોને શિક્ષણ આપ્યુ, જે અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે હજુ પણ જીવે છે અને સૌથી વધારે જે પ્રજાના ઘણા ભાગની હજુ પણ સેવા કરી રહેલ છે તે પદ્ધતિનો દાવો થોડી સૈદ્ધાતિક અગર વિવાદી દલીલોથી બાજુપર ખસેડી શકાશે નહિ મને જાણ છે ત્યા સુધી કાઠીઆવાડના એક રાજ્ય ગોડલમા હિંદુસ્તાનના કોઈ ભાગ કરતા એકમ દીઠ સૌથી વધારે વૈદકીય સસ્થા છે ત્યા પણ વૈદને કાઢી શકાય એમ નથી હજુ તે પ્રજાના અનેકોને પહોચે છે ગમે તે દૃષ્ટિએ ગમે તે મહોદેશની ગરીબીને કારણે હો કે રૂઢી ચુસ્તતાને કારણે અગર પદ્ધતિના આતરિક ગુણને લીધે હો કે વૈદ્ય સસ્થાના સાદા જીવનને લીધે અને ધીરનેવા પરપરાને લીધે હો કે આ સઘળા કારણો હો કે તે પૈકીના અમુક હો હકીકત સ્વીકાર્યા વિના છુટકો નથી કે વૈદ્ય જીવે છે અને તેનુ કામ ચાલુ છે

દેશી પદ્ધતિઓની મદદ સિવાય હિંદની આમ પ્રજાને પહોચી શકાશે નહિ, તેથી વાસ્તવિક દૃષ્ટિબિંદુથી સવાલ વિચારવો રહે છે કે ગ્રામીય હિંદને વૈદકીય મદદ પહોચાડવી છે કે નહિ ? જગી ખર્ચ સિવાય દૂર દૂરના ગામડાઓને પરદેશી પદ્ધતિઓ પહોચી વળે તેવો સભવ નથી જે દેશી પદ્ધતિ દૂર દૂરના ગામડાઓને કાયમ પહોચી વળી છે અને જે પહોચી વળવાની શકયતા હજુ પણ પ્રદર્શિત કરે છે તે પદ્ધતિની જરૂરિયાત સ્થાપિત થયેલી

સમજવી જોઈશે આવી સ્થિતિમા હિંદી વૈદ્યકીય પદ્ધતિ સલાહ ભરેલી છે કે કેમ તે મૂળ ભૂત સવાલ જ ઉપાડવો, તે નથી વાસ્તવિકતાની નીતિ તેમ નથી સાચો સિદ્ધાંત વાદ જેને ભાગે આ સબધી સત્તા આવેલ છે તેણે આ અચળ પ્રાથમિકતા સ્વિકારવી જ રહી, અને તે સ્વીકારીને જ્યા જ્યા દેશી પદ્ધતિમા અસરકારકતા કે તાલીમ બદ્ધતાની ખામી હોય તે સુધારવાની કોશીષ કરવી રહી આયુર્વેદિક ચળવળ એવે તબક્કે પહોચે છે કે જ્યારે તેણે વખતસરનો અને જગી પ્રયાસ કરવો જોઇએ જેથી તેની લાયકાત અને માગણી સુસગત બને, સશય ભાવ અને નિષ્ક્રિયતાના બે વીરોધી બળોને તેણે જીતવા જોઈશે અત્યારે સમય અનુકળ છે અને અત્યારના આયુર્વેદના પ્રયાસ ઉપર તેના ભવિષ્યનો આધાર હોઈ એવું પણ બને કે આ સમય જ આયુર્વેદની જીતવીર્યતા કે હતવીર્યતા નક્કી કરે

હિંદી સ્થિતિ સજોગો સાથે આયુર્વેદને મેળ છે એ વિષયમા તો શકાને જરાએ સ્થાન નથી ટુકાણમા પણ સચોટ રીતે કહીએ તો એક દાખનો બસ થશે એક ગ્રામવાસી 'મેગ સલ્ફ'ના રેચ કરતા મીંઢીના રેચને વધારે સમજી શકશે એલોપથીના સૌથી વધારે ઉત્સાહી પ્રવર્તક માટે પણ કોઈ ગામડાના દરેક રહેવાસીને મીઢીને બ લે 'મેગ સલ્ફ' ઘરગથ્થુ બનાવવા અસખ્ય દાયકાઓ લેશે જે હિંદ ગામડામા જ વસેલુ છે તેને માટે પાશ્ચાત્ય વૈદક શાસ્ત્રમા શિક્ષિક થયેલ ડોક્ટર દેશના ખરા હાર્દને પહોચે તે કલ્પવુ મુશ્કેલ છે બે આકારોનું દ્રશ્ય ખડુ કરો એક ડૉક્ટર શુટ અને બુટનો પોશાક ધારણ કરેલા, ગળામા સ્થેથેસ્કોપ, કાંડે ઘડીઆળ, ગજવામા થર્મોમીટર અને મગજમા લોહી પરીક્ષા, પાચન પ્રક્રિયા અદ્રશ્ય કિરણોની તસ્વીર અને એવી અદ્યતન તરકીબોથી સજ્જીત બીજો એક વૈદ્ય આસપાસના વાતાવરણ અને સયોગોને અનુરૂપ વસ્ત્ર અને ઉપવસ્ત્રથી અર્ધ ઢકાયેલ અને પરપરાગત વાતાવરણ અને પ્રણાલીથી વિકસિત, તેમજ લોહી સાથે ઉતરી આવેલ ચપળ અને ચુબક ધારી આગળીઓ ગૂઢ અવલોકન કરતી દૃષ્ટિ અને સગીન સાધારણ સમજ સિવાય બીજા કોઈ સાધન રહિત આ બે આકારો આપ સમક્ષ ખડા કરો અને પછી આપ જાતે કહો કે ખરા હિંદ ગામડામા કોને મોકલવા અને તમે કોને મોકલી શકશો દલીલની ખાતર એલોપથીક પદ્ધતિ આયુર્વેદીક પદ્ધતિ કરતા ત્રણગણી અસરકારક હોય એમ કબુલ કરવામા આવે (અગર જો કે તે ઘણુ શકાસ્પદ છે) તો પણ તેનો વાસ્તવિક શક્યતાનો અભાવ તે પદ્ધતિને હિંદમાની વૈદ્યકીય મદદ તરીકે સમગ્ર અને અનન્ય પદ્ધતિ તરીકે ઉડાવી દે છે

આથી જોઇ શકાશે કે જે લોકો હિંદના દરેકે દરેક ગામડામા મદદ પહોચાડવાની ઈચ્છા ધરાવે છે તેની દેશી પદ્ધતિના સુધારા માટે મહેનત

કરવાની ખાસ ફરજ થઈ પડે છે દર્દ નિવારણની હિંદી કલાની આ ખાસ સ્થિતિ તેના પ્રવર્તકો ઉપર એક ભારે જવાબદારી નાખે છે કોઇપણ વિજ્ઞાન કે કલા જ્યા સુધી તે હરહમેશ, પ્રગતિશાળી વહનપૂર્ણ અને સત્વ સપૂર્ણ હોય નહિ, ત્યા સુધી સમષ્ટિની સેવા કરી શકે નહિ હાલના આવા શાસ્ત્રોના મળધમા કહી શકાય તેમ ધ્યાન એથે તેવા પ્રગતિના લક્ષણો આયુર્વેદે બતાવ્યા નથી તેની ના કહી શકાય તેમ નથી તે ખરૂ છે સામી બાજુ સપૂર્ણ કારણો સહિત કહી શકાય કે પ્રગતિના અભાવની આયુર્વેદ ઉપરના ટીકા કરનાર એક વિલોમ વમળમા ભમે છે તમે તેની કીમત ઓછી આકો યોગ્ય સગવડો આપો નહિ, પોષણના મુળનો હ્રાસ કરો પ્રગતિ જે માગ શકય છે તે માર્ગો બધા બધ કરો અને પછી આયુર્વેદને એક બાજુ ખસેડી દ્યો કારણકે તેણે પ્રગતિ કરી નથી તમે કહો કે આયુર્વેદ પ્રગતિ શાળી નથી તેથી તે મદદનો દાવો કરી શકે નહિ તે પ્રગતિ કરી શકે તેમ નથી કારણકે તેને મદદ મળી શકે તેમ નથી આ રીતે વીલોમવમળ નિરતર ચાલ્યા જ કરે

આવી અડચણો હોવા છતા આયુર્વેદ પોતાના પગ ઉપર ઉભેલ છે તે ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે વણાટ, ધાતુકારી, કુભકારી, શિલ્પ, સુતારી અને એવા ઘણા દેશી હુનરકળા કે શાસ્ત્રો નાબુદ થઇ ગયા અને પોતાના અસ્તિત્વની લડાઇ લડી શકયા નહિ આયુર્વેદ કદાચ આવા સેંકડો દેશી શાસ્ત્ર કે કળા માહેનુ એક જ છે કે જેણે અસ્તિત્વની લડાઈ લડી લીધેલ છે અને હવે આ ાળ વધવાના રસ્તા ઉપર ઠીક પ્રમાણમા આવી રહેલ છે તર્કબદ્ધ રીતિઓ અખત્યાર કરવાથી આયુર્વેદ જરૂર એક ફતેહથી બીજી ફતેહ તરફ પ્રગતિ કરશે આવી ફતેહ આતરિક શક્તિના પરિણામ રૂપ છે કે કોઈ બીજા પરિણામરૂપ તે સવાલ સ્થાને નથી પ્રસશાની પાત્રતા તેની પોતાની છે અને ખુશખુશાલ તે સેંકડો અને હજારો વૈદ્યોને ફાળે જાય છે જેમાનો ઘણા શ્રેષ્ઠો અહિં એકત્રિત થયેલ છે

આ રહ્યુ તેનુ પ્રમાણપત્ર એ જેવી તેવી વ્યક્તિનુ નહિ પણ આખા હિંદના વૈદકીય ખાતાના મુખ્ય સૂત્રધાર સર પારડી લ્યુકીસનુ છે તેણે કહ્યુ છે "હુવે ઘણા ભારપૂર્વક કહેવાને ઇચ્છુ છુ કે વૈદામા જે કઈ સારૂ છે તે તમામ એલોપથી કે પાશ્ચાત્ય વૈદકીય પદ્ધતિના વાડામા આવી રહેલ છે એવો વિચાર નહિ કરી બેસતા હિંદમા હુ જેમ વધારે રહુ છુ, દેશ તથા લોકોને જેમ હુ વધારે નિહાળુ છુ તેમતેમ મારી વધારે ખાત્રી થાય છે કે વૈદો તથા હકીમોની દ નિવારણની અનુભવ જ ય રીતિઓ પૈકીની ઘણી રીતીઓ બહુ જ કીંમતી છે તેમા શક નથી હાલ જેને નવી શોધો તરીકે પેશ કરવામા આવે છે તેમાની ઘણી તેમના બાપ

દાદાઓ જમાનાઓ પહેલા જાણતા હતા" બીજા પ્રસગે તેજ અમલદારે કહ્યુ કે "આપણે પોતે જ અનુભવના ખાડામાથી હજુ નીકળતા આવીએ છીએ ફક્ત થોડા વખત અગાઉ મેલેરીઆ ગદી હવાને કારણે છે એમ માનતા હતા જે મા અતા તેના નામમા સમાયેલી છે મેડીકલ ટ્રેડ યુનીઅનની ભાવનાની સામે મારો વિરોધ હુ જોરથી જાહેર કરૂ છુ" આવા ભાવથી પ્રેરાઈ હાલના ઘણા ડોક્ટરો વૈદ્યો તથા હકીમોને ઉંટવૈદ્ય કે ધુતારા તરીકે ગણાવી બેસાડે છે કહેવાતી શોધખોળોમાની ઘણી પ્રાચીનોને સદીઓ પહેલા જાણ હતી અને તેવી બાબતો ફક્ત પુનઃ શોધ જ છે સેડલર સમીતિએ પણ કહ્યુ છે કે "આ પ્રાચીન પદ્ધતિ અનુભવ જ ય જ્ઞાન અને શાસ્ત્ર સિદ્ધ જીતોનો ભવ્ય ખજાનો ધરાવે છે જે હાલના ઝડપી પ્રગતિના જમાનામા પણ સહી સલામતીથીકોરે મુકી શકાય તેમ નથી"

ધૂતારાઓને હાકી કાઢવા માટે આયુવેદી અને યુનાની ધધાર્થીઓની ફક્ત નોધ કરવા માટે બોર્ડ ઉભી કરવાનો કાઇ અથ ?થી ઉંટવૈદ્યોને ઉખેડી નાખવાનો પ્રશસનીય ઉદ્દેશ દેશી પદ્ધતિને ગર્ભિત શ્રાપરૂપે થઇ પડે? ઉંટવૈદ્યોની પાછળની ધમાલમા સમાજને ઉપયોગી ધધાર્થીઓ પણ ઉપડી ન જાય તે જોવાની સત્તાવાળાઓની ફરજ થઈ પડે છે ભુસાને ઉડાડવામા ઉપયોગી દાણાઓ ઉડી ન જાય તે જોવુ જોઇશે બાપદાદાઓથી અગર ગુરૂશ્રેણીથી વારસામા મેળવેલ પરપરાગત પ્રણાલી પદ્ધતિના રખેવાળ કહેવાતા અશિક્ષિત ધધાર્થી પૈકી ઘણાઓમા દેશી પદ્ધતિની આશા રહેલી છે ઉંટ વૈદ્યની એક સમગ્ર અને અન ય વ્યાખ્યા આયુર્વેદને મ દરૂપ કરતા હાનિ રૂપ થવાનો વધારે સભવ છે ફાધર એ મીને જગની પ્રજાને સસ્કારી બના વવાની ક્રિયામા ઘણી ઘણી સાવચેતી રાખવાની જરૂર અનેક વખત બતાવી છે તેવી રીતે અને લગભગ તેવાજ કારણસર આ પૌર્વાત્ય પદ્ધતિના સસ્કરણમા ઘણી ઘણી સાવચેતીની જરૂર છે કાઇ નહિ તો આવતા થોડા વર્ષો માટે કે દરમ્યાન જરૂર જેટલુ સારૂ અને સગ્રાહ્ય છે તેટલાનુ યોગ્ય રીતે સરક્ષણ થઈ શકે બીજી બાજુ ઉંટ વૈદ્યોની હાકણી એ નકારાત્મક પગલુ છે, દેશી પદ્ધતિને જો ખરેખર મદદ કરવાની ધારણા હોય તો રચનાત્મક પગલુ લેવુ જોઇએ અને સસ્કરણ અને પ્રગતિ બ ને માટે નાણા ફાજલ પાડવા જોઇએ

ગ્રામ પ્રજાના ઉદ્ધાર માટે રાજ્યની ઘણી શકિતઓ એકતનિત, થવી જોઇએ ગ્રામીય નીત્તિ અખત્યાર થઈ હોય ત્યા વહેલા મોડુ કર વધારવાની અગર હોય તેટલી રાજ્ય મદદનો અમુક ભાગ ગામડા તરફ વાળવાની જરૂરીઆત ઉભી થશે કે જેથી દેશી વૈદક પદ્ધતિને જોર મળી શકે અવકાશના અભાવે હિંદી પદ્ધતિને પ્રગતિ વધારવાને માટે શુ શુ રસ્તાઓ અને ઉપાયો લેવાવા જોઇએ તેનુ વિસ્તીર્ણ વિવરણ શકય નથી છતા એવા શકય ઉપાયોમાના કેટલાકની અહીં ફક્ત નોધ લઇનેજ સતોષ માનવો રહ્યો

क દેશના મુખ્ય મથકોમા પૌર્વાત્ય પદ્ધતિના અભ્યાસ માટે વિદ્યાલયો

ख ઇસ્પીતાલો અને દવાખાના વિદ્યાલયો સાથે જોડાએલા

ग વૈદ્યકીય વનરાજી

घ હાલની સસ્થાઓમા દેશી દવાના ઉપચાર ખડો

च વિશ્વાસપાત્ર દવા બનાવવાના કારખાનાઓને ઉત્તેજન

छ ખાનગી સ્થાપિત શાળાઓને ફત્તેહમદ વિદ્યાર્થી દીઠ મદદ

ज શિષ્ય વૃત્તિઓ

झ પ્રાચીન લખાણોનો સગ્રહ, સસ્કરણ અને પ્રકાશન

ट પ્રાતીય સશોધન સસ્થાઓ

ठ ખાસ સશોધન શિષ્યવૃત્તિઓ

ड દેશભરમા પથરાએલ હસ્તી ધરાવતી નિષ્ણાતતાને ઉત્તેજન તથા પ્રેરણા

ढ નીવડેલા અને અસરકારક ઉપાયોને વધારે જાણીતા અને સહેજે મેળવી શકાય તેવા કરવા

ण જેની અસરની ખાત્રી થઈ છે તેવી ગૂઢ અને ગુપ્ત દવાઓની રીતી મેળવવી કે ખરીદવી

त ખાનગી કે જાહેર વૈદ્યકીય ગુણો ધરાવતા ઘરગથ્થુ રોપાઓ વાવવાની રીતિનો પુનરૂદ્ધાર

थ પ્રચાર સાહિત્યનો વિસ્તીર્ણ ફેલાવ

નાણા સબધમા દેશી પદ્ધતિની તરફેણમા એક સરસ બાબત છે આ પદ્ધતિ સબધમા એક વિચારપૂર્ણ યોજના અને કાયક્રમ અખત્યાર કરી સાવચેતીથી પરતુ સગીન રીતે આગળ ધપાવવામા આવે તો ખર્ચનો બચાવ થાય તે એટલે સુધી કે હિંદી પદ્ધતિના ઉત્તેજન માટે સસ્થા કે તેનુ કઇ સ્થાપન કર્યાનો ખચ ખુશીથી નીકળી જાય આ રહ્યા કેટલાક આકડાઓ મદ્રાસમાના એન સી નાનકરના આયુર્વેદિક દવાખાના અને બ્યોલીઆ નાયડુ દવાખાના (પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ)ના જણ દીઠ દૈનિક ખર્ચની સરખામણી કરતા દેશી પદ્ધતિ કરતા પરદેશી પદ્ધતિ છ ગણી વધારે ખર્ચાળ માલુમ પડેલી છે ૧૯૨૧મા મદ્રાસના આયુર્વેદિક રૂગ્ણાલયમા અદરના દર્દી દીઠ સાત આના ખર્ચ આવેલ જ્યારે બે ચાલુ ઈસ્પીતાલમા ૧૦ અને ૪ રૂપીઆ અનુક્રમે આવેલ તિરૂપતિના આયુર્વેદિક દવાખાનામા દર્દી દીઠ સરેરાશ ખર્ચ ૧ ૨૧–૨૨મા ૧૧ અગીઆર પાઈ આવેલ આયુર્વેદીય વિદ્યાલયના દવાખાનામા દર્દી દીઠ ૬ પાઇ થયેલ ચૂલાયના આયુર્વેદીય દવાખાનામા જણ દીઠ દૈનિક ખર્ચ ૧૯૨૨મા ૬ પાઈ હતો આ આકડા નિશ્ચિત રીતે સાબીત કરે છે કે દર્દી દીઠના ખચમા જગી બચાવથી બીજો પ્રગતિ ખર્ચ નીકળી રહે છતા વખતે વધે અગર વૈદ્યકીય મદદનો વિસ્તાર ઘણોજ

મોટા પ્રમાણમા વધારી શકાય જો દેશી પદ્ધતિ દાખલ કરવામા આવે તો પોતાના ફાજલ નાણામાથીજ વિદ્યાલયો, સશોધન સસ્થાઓ અને એવી બાબતોનો ખર્ચ આ પદ્ધતિ કાઢી શકે છે તો ઓર સુખરૂપ સયોગ ગણાય

સ્વાભાવિક રીતે સવાલ થાય કે દર્દીઓના કેટલા ટકા સુધરે અને ઉપચાર કેટલા પ્રમાણમા અસરકારક નીવડે આ સબધમા પણ દેશીપદ્ધતિ હાલની પદ્ધતિથી પાછળ રહે તેમ નથી તેવા આકડાઓના ઢગલા પડયા છે આકડાઓ કટાળો ઉપજાવે એટલે તે નહિ લેતા આપણે ઉતારો જ લઇએ બડાતબીબ સર પારકી ડેવુ ીસ કહે છે કે 'દાખલા તરીકે ડ્રોપ્સીના કીસ્સાઓમા તદ્દન અલુણ ખાણા ઉપર દર્દીને રાખવાથી સૌથી વધારે ફાયદો થાય છે તે જાણીતુ છે આમા કાઈ નવુ નથી પૌર્વાત્યોને હજારો વર્ષ પહેલા આ હકીકત જાણીતી હતી અને વાઇડલે અને જાવલે એ અખતરાઓ કર્યા તે અગાઉ ઘણા વખત પહેલા કોઈપણ હકીમ કહી શકત કે ડ્રોપ્સીના દર્દીમા મીઠુ વિરોધી છે આજ રીતે યક્ષ્માના દર્દીમા પશ્ચિમની બકરીના ઉપચારની પદ્ધતિ નીચેના શ્લોકમા સ્હેજે જણાઈ આવે છે

छाग मास पय छाग छाग सर्पि सशर्करम् ।

छागोपसेवा शयन छागमध्ये तु यक्ष्मणुत् ॥

એ હકીકત જાણીતી છે કે એલોપથી જે દવાઓ વાપરે છે તેને કેમીકલ વિવેક ઉપર તેનો આધાર રહે છે જ્યારે આયુર્વેદ વધતા ઓછા પ્રમાણના નૈસર્ગિક રૂપો ઉપર મદાર બાધે છે અને તેની ચિકિત્સા અનુભવ જન્ય વિવેક ઉપર અવલબે છે દાખલા તરીકે—રસસિંદુર અને મકરધ્વજ બે જુદા જુદા સિદ્ધયોગો છે તેનુ રાસાયણિક પૃથક્કરણ કરીએ તો બન્નેમા પારો અને ગધકનુ પ્રમાણ એક સરખુ જોવામા આવશે ખરી રીતે બન્ને પારાના—સલ્ફાઇડ છે પરતુ મકરધ્વજ રસસિંદુર કરતા મનુષ્ય શરીર ઉપર અસર કરવામા ઘણો જ ચડી જાય છે દવા બનાવવાની પદ્ધતિ કે રીતમા ફેરફાર થાય તો તેની અસરકારકતામા પણ ફેરફાર થાય છે આયુર્વેદ આવી ઝીણી વિગતોથી ભરપૂર છે અને સમજનુ તે સુચિહ્ન છે કે આયુર્વેદની શાસ્ત્રોક્ત રીતે દવાઓ તૈયાર કરતા કારખાનાઓ કેટલીક જગોએ સ્થપાયેલા છે દેશી વૈદકીય પ્રસ્થાનમા દવા બનાવવાની પ્રગતિમા પોતાનો ભાગ આપ વામા આપણા પ્રમુખ મહાશય સુવિખ્યાત છે શ્રીયુત જુગતરામ વૈદ્ય જે આજના કાર્યોની દોરવણી કરનાર છે તેણે દવા બનાવવાની કારીગીરીને તાલીમ બદ્ધતા અને પ્રગતિના ઉંચા શિખરે પહોચાડેલ છે

બારૂ જોતા દરેક વૈદ્યે પોતાની દવા પોતાની મેજે બનાવવાની પ્રથા હોવી જોઇએ અને છે પરતુ જમાનાના ફેરફાર અને સ્થિતિ સયોગોના અગે એવી સ્થિતિ ઉપસ્થિત થયેલ છે કે કેટલીક જગ્યાએ તો દવાઓ બહારથીજ લેવાની

રહે છે આવી સ્થિતિમા કાર્યવાહીમા સગીન અને ઉદ્દેશમા સેવાપૂર્ણ એવા રસ્તે જેનુ સચાલન થતુ હોય એવા દવાના કારખાના દેશાવરમા પથરાય તે ડહાપણભરેલુ ગણાય

ઉપરોક્ત મોટી મોટી ધારણાઓ આશાઓ કે સૂચનાઓના અમલનો આધાર ખરેખર સગીન અને વિવેકી જાહેર મત ઉપર રહે છે જેનો વળી આધાર નેતાઓ ઉપર છે જ્યાર વિચારના દોરનારાઓ અને સમાજના નેતાઓ સમાજને સાચા પથે લઈ જવાની પોતાની ફરજ ચુકે છે અને જ્યારે પોતાના દાખલા તથા ઉપદેશથી સમષ્ટિના નૈસર્ગિક વિકાસ અને પ્રસ્થાનને અનુરૂપ વાતાવરણ પેદા કરવામા ગલતી કરે છે ત્યારે અનેક સામાજીક ક્ષેત્રોમા નિષ્ક્રિયતા તથા અનેક જાતની ભૂલોનો ઢગલા થઇ પડે છે જુના જમાનાના મોટા વૈદ્ય ચરક લખે છે કે "દેશ, શહેર, કે ગામડાના મુખી કે રાજ્યકર્તા સત્યતાનો પથ છોડી દે છે ત્યારે તેના અનુયાયીઓ સમગ્ર પ્રજા દુર્ગુણને પથે પરવરે છે, વળી આવો દુર્ગુણ લડાઈનુ કારણ પણ બને છે કામ ક્રોધથી રિશાયુક્ત બનેલ સઘળાઓ નિર્બળને દબાવે છે અને એક બીજાઓ ઉપર હુમલો કરે છે ત્યારે ઇશ્વરી બળોથી પોતાના દુષ્કૃત્યોને કારણેજ નિર્મૂળ થઇ જાય છે" આવા ભવિષ્ય ભાખી વૈદ્યશાસ્ત્રને અનુસરવુ તે ફક્ત ડહાપણ જ નથી પરતુ સલામતી પણ છે આપણે આશા રાખીએ, વિશ્વાસ ધરીએ અને પ્રાથના કરીએ કે તેના અનુયાયીઓ સશય ભાવ નિષ્ક્રિયતા તેમજ રૂઢીચુસ્તતા અને રૂઢીલજકતાના વિરોધી બળોનો સામનો કરી કટીબદ્ધ થઇ આદર્શ તરફ પ્રસ્થાન કરશે હિંદી પ્રકૃતિ અનુસાર ઉપચાર કરવાના શાસ્ત્ર અને કળાની આગે કૂચ દરેક શાખાઓમા કરવાની જરૂર છે સિદ્ધઔષધી નિર્માણ વિભાગમા પ્રગતિને માટે સમેલન શ્રીયુત જુગત રામજી કરતા વધારે લાયક વ્યક્તિની ભાગ્યે જ પસદગી કરી શકેલ હોત તેઓશ્રી એક એવા કુટુબમાથી આવે છે કે જેનો વૈદક સાથેનો સબધ લાબા સમયનો છે સ્વાગત સમિતિ તરફથી હુ આપ સવને અને તેઓશ્રીને હાર્દિક આવકાર આપુ છુ અને તે એવી આશા અને વિનતિ સાથે કે આવતા વર્ષમા તેઓશ્રી પ્રગતિના વિરોધી બળોની ધાર બુઠ્ઠી બનાવો દે

પ્રાતીય સરકારોએ દેશી વૈદ્યનો સવાલ હાથ ધરેલ છે આ સમેલન જે દિશાસૂચન કરશે તે પૌર્વાત્ય વૈદકીય પદ્ધતિઓના ભવિષ્યનો નિર્ણય કરશે કારણ કે સમેલનની દોરવણી ઉપર પ્રાન્તીય સરકારોના નિર્ણયોનો આધાર રહે આવી પડેલ સવાલ જબરદસ્ત છે અને વિશાળ નજર, ઉંડી દીર્ઘદૃષ્ટિ, અગાધ જ્ઞાન અને પ્રમાણબદ્ધતાનો સપૂર્ણ ખ્યાલ એ માગી લે છે આ જમાના પાસે આ ગુણોનુ ભડોળ કેટલુ હતુ તે ભવિષ્યની પ્રજા નક્કી કરશે આયુર્વેદને તેના યોગ્ય સ્થાને સ્થાપિત કરવામા જેને નેતૃત્વ લેવાની ફરજ પડી હોય તેને ઈશ્વર સહાય થાવ

——o——

ક્ષયરોગ સામે સરકારી મોરચો

હાલના હિંદુસ્તાનના વાઇસરોયની પત્ની લેડી લીલીથગોએ ક્ષયને આ દેશમાથી નાબુદ કરવા માટે એક જાહેર અપીલ થોડા વખત પ્હેલા બ્હાર પાડી હતી આવે મોટે સ્થાનેથી અપીલ બ્હાર પડી એટલે નાણાનો ઢગલો થતા તો શુ વાર લાગે ? પણ આવડા મોટા દેશમા આવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડવી એ કામ કાઈ સાધારણ નથી એ કાર્ય કેવી જાતનુ એનો કાઈક ખ્યાલ આવે તે માટે મુબઈ ઈલાકામા જે યોજનાનો વિચાર ચાલે છે તેને અગે મુબઇના ગવર્નરે આ ઈલાકા માટે બ્હાર પાડેલી અપીલનો નીચે ટુક સાર ઉતાર્યો છે

મુબઇના ગવનર કહે છે તેમ મુબઇ ઈલાકામા દર વર્ષે લગભગ ૨૪૦૦૦ માણસો ક્ષયથી મરે છે અને એક મરે છે ત્યારે દશ ક્ષયના દરદી હોવાનો સભવ છે એમ ગણતા ૨૪૦૦૦૦ માણસો ક્ષયથી પીડાય છે એવુ અનુમાન નીકળે

આટલા મોટા પ્રમાણમા ગામડાઓ તથા શહેરોમા ફેલાયેલા દરદ સામે ઉપાય યોજવામા પ્હેલુ તો ક્ષયના દરદીઓ માટે સવત્ર દવાખાનાઓ અને રૂગ્ણાલયો (ઇસ્પીતાલો) ઉભા કરવા અને યોગ્ય સ્થળે ક્ષયના સેનીટોરિયમો ઉભા કરવા એ પ્હેલુ કામ છે ઉપર કહ્યુ છે તેટલી સખ્યાનો જ્યા પ્રશ્ન હોય ત્યા આ દવાખાનાઓ, રૂગ્ણાલયો અને ઇસ્પીતાલોમા જ કેટલો પૈસો જોઈએ એ કલ્પના કરી લેવી ઇગ્લડમા ક્ષયના દરદીઓ માટે ઇસ્પીતાલોમા ૬૭૫૦ ખાટલાઓ છે અને ૨૨૦૦૦ ખાટલાઓ સેનીટોરિયમોમા છે, જ્યારે એ દેશથી બેતૃતીયાશ વસ્તીવાળા આ મુબઈ ઈલાકામા ઇસ્પીતાલોમા ક્ષયના ૨૦૦ ખાટલાઓ છે અને તેનુ પરિણામ સ્પષ્ટ છે કે ઇગ્લડમા છેલા પચીશ વર્ષમા ક્ષયજન્ય મૃત્યુ પ્રમાણ અર્ધુ થઈ ગયુ છે

પણ ક્ષયની બાબતમા એ રોગના પજામા સપડાયેલા દરદીને સાજા કરવાના પ્રયત્ન કરતા પણ મોટુ કામ તો ભવિષ્યમા પુરૂષ સ્ત્રી બાળકોની એ રોગની પાત્રતા ઓછી કરવી એ છે અને એ રોગની પાત્રતાનુ એક મોટુ કારણ હીનપોષણ છે આ દેશની વસ્તીના મોટા ભાગમા આબાલવૃદ્ધને હીન પોષણ મળે છે એ નિઃસન્દેહ છે અને આ પ્રયત્નમા બાળકોને તથા સગર્ભાસ્ત્રીઓને દુધ પૂરૂ પાડીને તથા બીજી રીતે પોષણ વધારવાના પ્રયાનો કરવા પડશે

યૂરોપના છેલા મહાયુદ્ધ પછી જર્મનીમા પોષણહીનતાને પરિણામે ક્ષયજન્ય મરણપ્રમાણ સાઠ ટકા વધી ગયુ હતુ

અત્યારે આખા મુબઈ ઈલાકામા ક્ષયના વીશ દવાખાનાઓ છે એટલે કે વીશ લાખ માણસે એક દવાખાનુ છે જ્યારે ખરી રીતે દોઢ લાખ માણસે એક દવાખાનુ આવશ્યક છે આ ઉપરાત ઇસ્પીતાલો વગેરેનો હિસાબ કરતા ગવર્નરે વીશ લાખ રૂપીઆ ક્ષયરોગનિવારણ માટે દાન તરીકે માગ્યા છે આ ઉપરાત લોકલ બોર્ડો મારફત ખર્ચ થશે તે જુદો અને પ્રજાએ દાત રસ્તા ઉપર થુકવુ નહિ વિગેરે અનેક આરોગ્ય નિયમો પાળીને જે સહકાર આપવો પડશે એ જુદો રાજ્યના આરોગ્ય ખાતા સાથે પ્રજાના સહકારથીજ ક્ષય જેવા રાજરોગ સામે લડી શકાશે

મુબઈના વૈદ્યહકીમોના રજીસ્ટ્રેશન બીલ સબંધી નાગપુરના વૈદ્યસમેલનમા થયેલો મહત્ત્વનો ઠ ૰ વ

નાગપુરના વૈદ્યસમેલનમા ઠરાવો તો પુષ્કળ થયા છે પણ એની નકલ મારી પાસે નથી એટલે વૈ ગ ૫ મા એ ઠરાવો છપાઇ ગયા પછી આ વિ મા છપાશે પણુ રજીસ્ટ્રેશન બીલનો ઠરાવ ઘણો મહત્ત્વનો છે અને મારી પાસે એની નકલ છે એટલે એ ઠરાવ નીચે આપ્યો છે

અખિલ ભારતવર્ષીય ૨૭ મા વૈદ્યસમેલન નાગપુર, તરફથી દેશી વૈદ્યો માટેની સરકારી નોધણીના કાય ૤ પરત્વે નીચે મુજબ સુધારા સૂચવતો ઠરાવ પસાર કરવામા આવ્યો છે

(૧) કેવળ કાયચિકિત્સા (Medicine) જાણુનારને પણ સરકારે રાજ્ય માન્યતા દેવી

(૨) કેવળ ગુરૂ પાસે રહીને જે વિદ્યાર્થીઓએ આયુર્વેદનો (system of Indeginous Medicine) અભ્યાસ કર્યો હોય તેઓ ‹ત્યત ન (અર્જરી) તથા પ્રસૂતિત ન (મિડવાઇફ્રી)નુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવી શકે તે માટે હોસ્પિટલો ‹કે મા ય મેડિકલ સસ્થાઓમા તેમને સરકારે સગવડ કરી આપવી, અને પછી બોર્ડ તેની પરીક્ષા લઈને માન્ય કરે એમ ઠરાવવુ

(૩) જ્યા સુધી બિલ મુજબની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટેની કોલેજો કે પુરતી શાળાઓ સ્થપાય નહીં ત્યા સુધી આ રજીસ્ટ્રેશનનો કાયદો ફરજીયાત ન કરવો, અને દ ડની કલમો કાઢી નાખવી, અર્થાત્ ૩૩ અને ૩૫ મી કલમો કાઢી નાખવી

(૪) રજીસ્ટ્રેશન બીલની પુસ્તિકા પૃષ્ઠ ૨૭૩ પર "સ્ટેઇટમે ટસ ઑફ ઓબજેક્ટસ એન્ડ રીઝન્સ" મા આયુર્વેદના વિકાસ અને ઉત્તેજનાર્થે (For the the development and encurragement of Ayurved) એટલા શબ્દો ઉમેરવા

(૫) પ્રથમ નોમીનેટેડ બોર્ડની મુદત ફક્ત બે વર્ષની જ રાખવી (પાચ વર્ષની નહિં)

(૬) બોર્ડ ઓફ ઇ ડીયન મેડિસિનમા ચૂ ટાયલા કે નીમાયેલા સવ સભ્યો દેશી વૈદ્યકના વિદ્વાન્ (તજજ્ઞો) હોવા જોઇએ, અને તેમા ચુ ટાયેલા સભ્યોની બહુમતિ હોવી જોઇએ

(૭) ઓલ ઈંડિયા નિખિલ ભારતવર્ષીય આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓને માન્ય રાખવી અને તેને રાજ્ય માન્યતા દેવી

(૮) સીલેક્ટ કમીટીની પાસે આ વિષયના પ્રતિપાદન માટે હાજર રહેવા આ સમ્મેલન નિમ્નલિખિત મહોદયોને પ્રતિનિધિ તરીકે નીમે છે

(૧) પંડિત શિવશર્મા—લાહોર
(૨) વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિ. આચાર્ય—મુંબઈ
(૩) વૈ. પં. ગંગાધર ગો. ગુણે—અહમદનગર
(૪) શ્રી ગણેશશાસ્ત્રી જોશી—પુના
(૫) ડૉ. બાલકૃષ્ણ અ. પાઠક—અમદાવાદ
(૬) શ્રી માધવપ્રસાદ ના. શાસ્ત્રી—અમદાવાદ

અને નામદાર આરોગ્યમંત્રીને આ સમ્મેલન પ્રાર્થના કરે છે કે બીલની ચર્ચા ચાલતી વખતે પણ ઉપરોક્ત પ્રતિનિધિઓને હાજર રહેવા દેવા

રામેઠા

(No 6 Thymelœaceæ)

મરાઠી—રામેઠા

લેખક વૈદ્ય શિવશંકર પ્રા. શુક્લ

લાસિયોસીફોન ઇરિયોસિફેલસ Dene

(**Lasiosiphon Eriocephalus**)

Syn , *Speciosus*

આ નાનું ઝાડ દક્ષિણ હિંદમાં જ થાય છે× મહારાષ્ટ્રમાં ખાસ કરીને માળવામાં, અને ઊંચા ઘાટોમાં ભીમાશંકર, ખંડવા, માથેરાન, મહાબળેશ્વર, સિંહગઢ, કોંકણના ઘાટ, સુપા ઘાટ વગેરે સ્થાનોમાં તે ઠીકઠીક પ્રમાણમાં થાય છે સિંહગઢ ઉપર તો તે ઢગલાબંધ ઊગે છે

તે બહુ મોટું ઝાડ થતું નથી છાતી સમાન ને બહુબહુ તો માથોડું ઊંચું વધે છે પાન કરેણના પાનને મળતા હોય છે તે ઝેરી હોય છે

ફૂલ નવેંબરથી ફેબ્રુઆરી સુધીમાં આવે છે તે કંઇક પીળાશ પડતા

× It seems in India to be confined to the Peninsula Deccan) *Nairne*

હોય છે, લાબી રૂછાળ પાખડીઓથી ઢાંકેલા હોય છે, કેનાં વાળ જેવા, રેશમી ને સુંવાળા હોય છે

મૂળ નાચ એમેરિકાના આવે છે

પાદડા તીખા ને ઝેરી ગણાય છે એની અન્દર માણસો તેમજ માછલીઓ ઉપર થાય છે પાદડા તેમજ છાલનો ઉપયોગ માછલીઓને ઝેર દેવાને કરવાના આવે છે આનો દવા તરીકે ખાસ ઉપયોગ થતો નથી* કેટલેક ઠેકાણે પાદડાને વાટી ને મૂઢ માર ઉપર બહારથી ચોપડવામા આવે છે

એમ કહેવાય છે કે તેના ડાળખાનું દાતણ કરવાના આવે તો દાત પડી જાય છે એ વિષે ગમોતાની ખ્યાતિ બધે જાણીતી છે, પણ કેટલાકના એવા અનુભવ મળ્યા છે કે દાત પડી જતા નથી પણ હાલી જાય છે આ વિષે પ્રયોગો કરી જોઈ તથ્ય શુ છે તે જાણવું જોઈએ અને જો સાચે જ તેના અમ્લ તત્ત્વમા એવો ગુણ હોય તો તેમાથી કઈક ઔષધ પણ ખોળી શકાય પણ એ ખેત રસાયનશાસ્ત્રીઓનું છે

સિલોનમા ખાસ કરીને યુગન્ પ્રાતમા ગમેહા સારા પ્રમાણમા થાય છે, અને ત્યા તેનો ઉપયોગ તેની છાલમાથી રેસા કાઢવામા (એમાથી સારા રેસા નીકળે છે) માછલીઓને ઝેર દેવાના અને કાળો માટે માવો બનાવવામા અને બાહ્યોપચાર ઔષધ તરીકે થાય છે

ગમેહાની છાલનું રસાયણિક પૃથક્કરણ કરનારાઓને એમ માલમ પડ્યુ છે કે છાલમા જે ચીકણો પદાર્થ રહેલો છે તે ફોલ્લા ઉત્તેજક છે અને તેને લુગે કરવાથી ચામડી પર લગાડતા ફોલ્લા ઊઠી આવે છે આને જ લીધે છાલ ને પાદડા ઝેરી અસર ઉપજાવતા હશે, અને દાત પણ તેથી જ હાલી ઊઠતા હશે

ઉલ્લેખો —Indi Medi Plants (1 st Edn) p 1110
Hodke vol V p. 197
Dymock p 674
Smith p 3̶5
Brandis p 206

---

* A powerful vesient but very uncertain in its action "
+ (Ura)

કલાકમા એક માસો ગધક અતરધુમ રીતે બળતો, અને એ પ્રમાણે મકર ધ્વજને અતરધુમ ગધક જારણ કરવામા આવતું તો બાર કલાકે એક તોલો ગધક બળે તેમ તે મહાશય કહેતા હતા

(૧૨) એક બીનાસપુરવાળા વૈદ્યરાજ પારાનુ શીવલીંગ વનસ્પતિના યોગથી બનાવીને લાવ્યા હતા તેની ભસ્મ પણ તેઓ કરે છે તે પારદ અગ્નિ સ્થાયી હતો તેમ તેઓ કહેતા હતા, અને તે પારા ભસ્મથી મગણા મ ન મનુષ્યોને આપીને ફાયદો થયાની વાત તેઓ કરતા હતા પણ વૈદ્યોના કલહને લીધે તેમને બોલવામા પ્રોત્સાહન મળ્યુ નહિ

(૧૩) એક ભીમસેન જેવા મહાકવિ વૈ રાજ પધારેલા તેઓનો ક્રોધાગ્નિ ફાટી નીકળતો ત્યારે તો સભામા વિજળીના કડાકા પડતા હોય એમ લાગતું અને તેઓ સભાના પ્રતિનિધિરૂપે સારૂ વક્તવ્ય કરવા પ્રયત્ન કરતા

(૧૪) ઉમરાવતીના મહારાષ્ટ્રીય વૈદ્યોએ વરાડને જુદો પાડવા અને પોતાનુ પ્રતિનિધિત્વ કાર્યકરણીમા લાવવા માટે અથાગ પરિશ્રમ કર્યો હતો જેમા બે ભાઇઓ બોલવામા બહુજ ભાગ લેતા અને સભાને પોતાનો મુદ્દો રજુ કરવામા કાયર કરી નાખતા હતા

(૧૫) મદ્રાસવાળા વૈદ્યરાજ માધવ મેનને સસ્કૃત ભાષામા ભાષણ કરીને વૈદ્યકની મૂળભુત સસ્કૃતિ જાળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો

(૧૬) નામદાર ડી પી મિશ્રજીએ વૈદ્યકનુ શિક્ષણ હિન્દીમા અપાય તે માટે જોરદાર અપીલ કરી હતી અને આ ગ્રામ્ય સુધારણાના જમાનામા ગ્રામ્ય વૈદ્યો ઉત્પન્ન કરવા શુ કરવુ તેની મીમાસા માગી કરી હતી

(૧૭) શ્રી ગણનાથસેનની પ્રણાલિકાના વિરોધી અને ત્યા શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલ એક જુવાન વદ્યે બીલકુલ સાફ ભાષામા વિરોધ કર્યો હતો કે હમાલા એ વૈદ્યક નકો ! જે સ્મરણમા રહે તેવો હતો

(૧૮) સમેલન પ્રસગે કેટલાક અસાધ્ય બિમારોને જોવાનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થાય છે પણ તેની સ્વાગત સમિતિએ કઇ પણ ગોઠવણ કરી ન હતી, તે પણ દુ ખની વાત છે જનતાના માણસો લાબે લાબેથી પોતાના સગાસબધીઓને બોલાવવા માટે આવેલા હતા તેમને યોગ્ય લાભ સગવડના અભાવે મળ્યો ન હતો તેની જવાબદારી સ્વાગત સમિતિ ઉપર હતી

(૧૯) વૈદ્યોને પોતપોતાના અનુભવો પ્રગટ કરવા માટે દરરોજ રાતના સભાઓ થવી જોઇતી હતી જેમા રોગનિદાન અને ચિકિત્સા પદ્ધતિ જે વૈદ્યકનો મુખ્ય વિષય છે તેને વિસારે પાડવામા આવ્યો હતો વૈદ્યોને આ અનુભવ ખાસ મહત્વનો છે તે સભાઓ સ્વાગત સમિતિથી બની શકતી ન હોય તો પ્રધાન મત્રી–શ્રી વૈદ્ય સમેલને કરવી જોઇતી હતી

હરિલાલ કાલીદાસ વૈદ્ય
ખેતુનગંજ સી પી

પૂજ્ય મોટાભાઈ (અમૃતલાલભાઈ પટણી)ને સ્વર્ગમાં સુખ હજો !

એમનો પરિચય આ સેવકને સને ૧૯૨૫ના નવેમ્બર ડીસેમ્બર હુ વિદ્યાર્થીદશામા ખરી વિદ્યાની જીજ્ઞાસાથી પાટણ કોલેજમા શિક્ષા લેવા માટે ગએલો ત્યારે થયો હતો અદૃષ્ટની ઇચ્છાથી ત્યાની વિદ્યા સપાદન કરવાનો યોગ અમારા ભાગ્યમા નિર્માણ ન હતો તેથી અમુક મતભેદને લઈને મારે મારા મુકામે પાછા આવવુ પડેલ તે વખતે પાટણ કોલેજમા બે માસ વીતાવેલ તે વખતે પૂજ્યપાદ ગુરૂવર્ય અમૃતલાલભાઇનો સારો પરિચય થયેલો જો કે બે માસ પર્યત તેમના ચરક ઉપરના વ્યાખ્યાનો સાભળેલ–અને તેમની વિદ્વત્તા અને ઉંડા જ્ઞાનનુ સ્મરણ હજુ સુધી અમારા અતરના ઊંડાણમા ચિરસ્થાયી છે એમનુ જ્ઞાન આધુનિક અને પુરાતન વૈદકનુ સમિશ્રિત હોવા છતા પુરાતન એજ શ્રેષ્ઠ અને સિદ્ધ કરવા હમેશા એમનો પ્રયત્ન ચાલુ હતો, કે કેમ આયુર્વેદનો ઉત્કર્ષ થાય ? એમનો સ્વભાવ જરા તીખો અને સહજ ઉતાવળીઆ નિર્ણયવાળો હતો છતા સામા તરફ બીલકુલ તિરસ્કારની દૃષ્ટિ ન હતી એમનુ વૈદક વિદ્યાનુ જ્ઞાન અગાધ હતુ અને ચરકના પુરા ભક્ત હતા છતા અન્ય ગ્રથો તરફ એમની ઉપેક્ષાવૃત્તિ ન હતી, એમણે ધર્માર્થ સસ્થાઓમા કાર્ય કરીને ભારે સેવા બજાવી છે જો કે અમુક મતભેદને લીધે એમને પાટણ કોલેજમાથી નિવૃત્તિ લેવી પડી હતી, છતા તેમની અધ્યક્ષતામા જે કાર્ય તેમણે કરેલ તે જ્વલત અને કીર્તિવત છે એમણે એમની જીદગીમા સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને આયુર્વેદનુ જ્ઞાન આપ્યુ હતુ અને એમ કરીને વૈદકની પૂર્વ પ્રણાલીમા કૃતકૃત્યતા મેળવી ગણાય, આજે તેમના વખાણ કરીએ તેટલા ઓછા ગણાય એમની જીદગીના છેલ્લા ભાગમા આયુર્વેદ પાઠશાળા ચલાવી હતી અને પોતાની જીદગીમા બધારણીય સિદ્ધાતોને કાયમ કાર્યમા રાખેલ એ એમની લીંબડીની શાળાનો નમુનો છે વૈદ્ય સમાજે અમદાવાદ મુકામે પ્રમુખ તરીકે પસદ કરીને પોતાનુ ઇષ્ટ કર્તવ્ય બજાવ્યુ હતુ—જીદગીના છેલ્લા ભાગમા એમના એકના એક પુત્ર ગુણાઢ્યભાઇનુ અવસાન એ એમનો મહાન દુખદ પ્રસગ એમના આત્માને પરમ કૃપાળુ પરમ શાતિ આપે એ પ્રાર્થના સાથે વીરમુ છુ

લી હરિલાલ કાળિદાસ વૈદ્ય
બેતુલગજ, સી પી

ભાવનગર વૈદ્યસભા

શ્રી ભાવનગર વૈદ્ય સભાની એક સામાન્ય સભા તા ૪-૫-૩૮ મંગળવારના રોજ સાજના ૫-૩૦ કલાકે શેઠ જીવણદાસ પ્રભુદાસ આયુર્વેદ પાઠશાળાના મકાનમા સભાના હોલમા ભરવામા આવી હતી આજની સભાના પ્રમુખ તરીકે શ્રીયુત વૈદરાજ રામજીભાઈ નરોતમદાસની વરણી થયા બાદ સભાનુ કામકાજ શરૂ કરવામા આવ્યુ હતુ જેમા હોદ્દાઓની સર્વાનુમતે નીચે મુજબ ચુટણી જાહેર કરવામા આવી હતી

પ્રમુખ { રાજવૈદ્ય અ ગાલાલ માધવજી

ઉપપ્રમુખ { વૈદ્યરાજ રામજીભાઈ નરોત્તમદાસ
વૈદ્યરાજ નર્મદાશકર જટાશકર

મત્રી { વૈદ્યરાજ મજુભાઈ નાનુભાઈ ઓઝા
વૈદ્યરાજ અનતરાય લક્ષ્મીશકર શાસ્ત્રી
વૈદ્યરાજ હરિસિંહ રામસિંહ પરમાર

ત્યારબાદ દશ સભ્યોની કાર્યવાહક કમિટી તેમજ શ્રીમાન શેઠ જીવણદાસ પ્રભુદાસ આયુર્વેદ પાઠશાળા માટે એક વ્યવસ્થાપક કમિટિની ચુટણી કર્યા બાદ મત્રી તરફથી રજુ કરવામા આવેલ બીજા પરચુરણ કાર્યોનો ઉકેલ કરી પ્રમુખ વગેરે અન્ય સભ્યોનો મહત્વ ઉપકાર માની સભા ધન્વતરિ ભગવાનની જય ઘોષણા સાથે વિસર્જન કરવામા આવી હતી

હરિસિંહ રા વૈદ્ય

ગામડાઓમા વૈદ્યકીય મદદ

તા ૨-૫-૩૮ ના ક્રોનીકલમા ખબર છે કે મુબઈ સરકારે ગામડાઓમા ચિકિત્સકોને સ્થાયી થવામા ઉત્તેજન મળે એ હેતુથી બારસો કે દ્રોમા સ્થાનિક ચિકિત્સકોને સહાય આપવાનો ઠરાવ કર્યો છે તેમા જો ચિકિત્સક એલોપથિક દાક્તર હોય તો તેને વાર્ષિક હજાર રૂપિયા અને દેશીવૈદ્ય હોય તો તેને રૂ ૬૦૦ વાર્ષિક આપવાનો ઠરાવ કર્યો છે મદદ દશી વૈદ્યને આપવી કે દાક્તરને તેનો નિર્ણય સ્થાનિક લોકોની ઇચ્છા જોઈને કરવામા આવશે આ પ્રયોગ જો સફળ થશે તો તેને વિસ્તારવામા આવશે

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે ?ગત અંકથી આયુર્વે વિજ્ઞાનનું ૨૧ મું વર્ષ શરૂ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મ ઓ થી મો નશે તો તેમને અ ઓછ ખર્ચે તરત મળશે

(૨) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહ થનારને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહ થએલા ગણી લઈ ? ગત માસથી જ બધા અંકો મો ના આપવામા આવ છે

(૩) ગ્રાહકોના સરનામા અધુરા હોય કે મ લ્યા હોય તેમણે પૂરૂ ક બદલેલુ સર નામુ તરત મો ની આપવુ જેથી અમ ગેરસ?ને ન ય આ બાબતમા ગ્રાહ ની સુર હીલાથી અક પાછો આવશે તો ફરીથી તે અ નુ પોસ્ટેજ ગ્રાહકને શિર ગણો માટે સ નામુ પૂરૂ તથા બ લ્યુ હોય તો બદલેલુ સ નામુ તરત મો ની આપવુ

(૪) ગ્રાહ થવા સબધે ક અ મેગ?ના નમવે સવળો પત્રવ્યવહાર **વ્યવસ્થાપ "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" આ ત્ય મુદ્રાલય, નયબડ અમ ?ા?** એ સ નામે ?વા

(૫) **આ માસિકના લેખકોએ** પોતાના ? મા કે માસિ મા આવતા લેખો સબધે ?ો પત્રવ્યવહાર **તત્રીને સરનામે** કરવા

(૬) જાહેર લાયબ્રેરીઓ માટે વાર્ષિ લવાજમ માત્ર ૧—૮— ? ખવામા આવ ?

(૭) આ માસિ મા છપાતા લેખો માટે ત ત લખના લેખકો જવા ? ? ?

(૮) આ માસિ ના લેખોને અને ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિ ? વર્ક્સ લી ?ી ?નીતિ (policy ? ?ો સબધ નથી

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯?૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-?૨-૯૩ એમ ? વર્ષની જુદી જુદી વ?? માંધેલી ફાઈલ ?ક? ? ?-૮-૦ ની મળશે

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે ઝંડુ ફાર્મસીન, મુંબઈ ૧૪

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપ—આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

? સાહિત્ય મુદ્રાલય, નયબ —અમ ???

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓએ અવશ્ય સંગ્રહવા

યોગ્ય આયુર્વેદનો અમુલ્ય ગ્રંથ

પ્રત્યક્ષ શારીર

નો

ગુજરાતી અનુવાદ

હમણા જ બહાર પડેલો આ અમુલ્ય ગ્રંથ આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓ તેમજ વઘોને અવશ્ય મનન કરવા યોગ્ય છે. શારીરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ નથી એમ કહી આક્ષેપ કરે છે તેમને કવિરાજ ગણનાથસેન સરસ્વતી એમ એ એમ એસ કૃત સંસ્કૃત પ્રત્યક્ષ શારીરના પહેલા તથા બીજા ભાગનો ડા. માનકૃષ્ણ અમરજી પાઠકે કરેલ આ સચિત્ર ગુજરાતી અનુવાદ છે. ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષયનું આ પહેલું જ પુસ્તક છે.

પાકા પૂંઠાના છ સો પાનાના સચિત્ર પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂ ૮— —

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને ગુરુનું પ્રમાણપત્ર બતાવવાથી રૂ સાતમાં મળશે

પ્રકાશકો	મળવાના ઠેકાણા
વૈદ્ય જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય તથા વૈદ્ય દુર્ગાશંકર શંકરપ્રસાદ કાલબાદેવી મુંબઈ	૧ પ્રકાશકો પાસેથી ૨ ઝંડુ ફાર્મસીના મુખ્ય એજન્ટો પાસેથી ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસીની મુખ્ય તથા બ્રાંચ ઓફિસોમાંથી

Regd No B 1319

વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલું

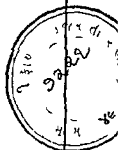
વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી, ચર્ચનારું વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૨૧ — જેઠ
અંક ૧ — ૧૯૯૪

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી૦ તરફથી
ઠે સયાની રોડ મુંબાઇ-૧૪

લવાજમ રૂ ૨-૦-૦ — લાયબ્રેરીઓ માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચકને ખાત્રી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદ્યશાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવું કામ કરી રહ્યું છે. આ માસિકનું આ ૨૧ મું વર્ષ ચાલે છે. શરૂઆતથી જ આ માસિકમાં આવા ને આવા જ લેખો આવે છે. વડોદરા રાજ્યે રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિક મંજુર કર્યું છે. અમને આશા છે કે દેશની વિદ્યાના પ્રચારમાં જ દેશનો ઉદ્ધાર સમાએલો છે એમ સમજી દરેક વાચક આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની કે છેવટ પોતાના ગામની લાયબ્રેરીઓ દ્વારા પણ આ માસિકનું વાચન ફેલાય તેવી કોશિશ કરશે.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ રોડ—અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ.

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विरुद्रभिद्वन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૨ મું] જેઠ ૧૯૯૪ [અંક ૮

મુંબઈ સરકારની મદ્યનિષેધ યોજના અને દ્રાક્ષાસવ

હિંદુસ્તાનના સાત પ્રાંતોમાં મહાસભા (નેશનલ કોંગ્રેસે) એ હોદ્દાઓ સ્વીકાર્યા પછી મહાસભાએ વારંવાર જાહેર કરેલી નીતિને અમલમાં મુકવાનો જુદા જુદા પ્રાન્તોના પ્રધાન મંડળોએ પ્રયત્ન કરવા માંડયો છે એ આ દેશના રાજકીય જાહેર જીવનની પ્રસિદ્ધ હકીકત છે મહાસભાની નીતિમાં મદ્યનિષેધને મુખ્યસ્થાન છે એ પણ સર્વવિદિત છે હવે મુંબઈ સરકારે મદ્યનિષેધનો પહેલો પ્રયોગ અમદાવાદમાં અજમાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે અને મુંબઈ સરકારના આરોગ્ય મંત્રી ડૉ. ગીલ્ડરે મદ્યનિષેધની જે યોજના પ્રગટ કરી છે તેમાં મેડીકેટેડ વાઈન સાથે દ્રાક્ષાસવ અને તેના જેવા બીજા તે શબ્દોથી દ્રાક્ષાસવ આદિ આસવો ઉપર પણ અંકુશ મુકવાનો ઠરાવ જાહેર કર્યો છે

દ્રાક્ષાસવ આદિ આસવો એ આયુર્વેદની અતિસામાન્ય વપરાશનો ઔષધરૂપ છે અને દ્રાક્ષાસવનો તો ઘણો મ્હોટો ખપ છે પરિણામે મુંબઈ સરકારના ઉપના ઠરાવથી વૈદ્યો અને આયુર્વેદિક તથા જેઓ દ્રાક્ષાસવનો વેપાર કરે છે તેવા એલોપથિક દવા બનાવનારાઓ ભડકી ગયા છે અને આત્મરક્ષણની સ્વાભાવિક પ્રેરણાથી આ આગ તુંક ભય સામે બચાવના ઉપાયો શોધી તથા યોજી રહ્યા છે અને ત્યાં વધારે ચળવળ તો જ્યાં તલવાર ઘણી નજીક લટકી રહી છે ત્યાં—અમદાવાદમાં થઈ છે—થાય છે પણ મુંબઈમાંથીએ એલેમ્બીક કેમીકલ વર્ક્સ ઝેનિથ કેમીકલ વર્ક્સ ઝંડુ ફાર્મસી ધૂતપાપેશ્વર ઔષધાલય સાંડુ બ્રધર્સ સિંધ આયુર્વેદિક ફાર્મસી વગેરે કારખાનાવાળાઓ તથા આયુર્વેદ માર્તંડ જાદવજી ત્રિ. માજી આચાર્ય આદિ પ્રતિષ્ઠિત વૈદ્યોની સહીવાળી એક અરજી નામદાર ડૉ. ગીલ્ડર ઉપર મોકલવામાં આવી છે

પણ અમદાવાદમાં અમદાવાદ આયુર્વેદિક ફાર્મસી એસોસીએશન સ્થપાએલ છે અને તે એસોસીએશન તરફથી મોટી ચળવળ ઉપાડવામાં આવી છે એ એસોસીએશન તરફથી એક ડેપ્યુટેશન તા. ૧-૬-૩૮ને રોજ નામદાર ડૉ. ગીલ્ડરને મળવા ગયું હતું અને અરજી આપવા ઉપરાંત રૂબરૂ ચર્ચા પણ કરી હતી પણ એ ચર્ચા પ્રસંગે ડૉ. ગીલ્ડરે કોઈ પણ જાતના આસવ વેચવાને લાઈસન્સ તો લેવું જ પડશે એવો જવાબ આપવાથી તા. ૨-૬-૩૮ને રોજ એસોસીએશને એક પત્ર ડૉ. ગીલ્ડરને લખ્યો હતો

આ ઉપરાંત એસોસીએશનના મંત્રીઓના પ્રયાસથી વિરમગામ વગેરે ગુજરાતના બીજા શહેરોમાં વૈદ્યોની સભાઓ થઈ તે તરફથી વિરોધના ઠરાવો તથા એસોસીએશને સૂચવ્યા પ્રમાણે તારો પણ ગયા છે ટુંકામાં આ વિષયમાં ઠીક ચળવળ થઈ છે

મહાસભા (કાગ્રેસ)ની મદ્યનિષેધની નીતિ માટે વૈદ્યોને કશો જ વાંધો નથી વૈદ્યોએ કરેલી અરજીઓમાં એ વાત સ્પષ્ટ કહેવામાં આવી છે પણ દ્રાક્ષાસવ એક ઔષધ તરીકે વપરાય છે કવાથ જેવાં પ્રવાહી ઔષધને લાંબો વખત ટકાવી શકવા માટે વૈદ્યો પાસે આસવ કરવાનો એક જ માર્ગ છે નાગપુર વદ્યસંમેલનમા માનનીય આયુર્વેદમાર્તંડ ના વજી ત્રિકમજી આચાર્યે આ વાત સ્પષ્ટ કહી છે (જુઓ આ વિ ૧૯/૪ ચત્ર પૃ ૧૯૧) મતનમ કે મેડીકેટેડ વાઈ સના વર્ગમાં મુખર્જીના આરોગ્ય મત્રીએ આસવોને ગણ્યા છે પણ ટીંકચર્સની પેઠે જુદા જુદા રોગો ઉપર વાપરવા માટે અનેક જાતના આસવો દા ત ઉધરસ વગેરે ઉપર વાસકાસવ બનાવાય છે વળી આસવોથી દારૂ પેઠે નીશો ચડવાના દાખલા નથી એવો વૈદ્યોનો દાવો છે

આ ઉપરાત આસવોને મદ્યનિષેધની બધીમાથી મુક્ત રાખવા માટે જુદી જુદી અરજીઓમાં જે કારણો દર્શાવવામા આવ્યા છે તેમાથી મુખ્ય નીચે ઉતાર્યાં છે

૧ મદ્રાસ સરકારે મદ્યનિષેધની પહેલી શરૂઆત કરી છે એ પ્રસિદ્ધ છે અને મદ્યનિષેધનો પહેલો પ્રયોગ મદ્રાસ સરકારે સાલેમ જીલ્લામા કર્યો છે પણ ત્યા દ્રાક્ષાસવને મદ્યમા ગણવામાં આવેલ નથી તો પછી મુંબઇ સરકારે મદ્રાસની નીતિથી જુદા પડવાનું શુ કારણ છે?

૨ કેટલાંક વર્ષો પહેલા[1] મુંબઇ સરકારના આબકારી ખાતાએ આવક વધારવાના હેતુથી દ્રાક્ષાસવને આબકારી માલની દારૂની વ્યાખ્યામા પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એ હેતુથી દ્રાક્ષાસવના નમુનાઓ જુદા જુદા બનાવનારાઓ પાસેથી મગાવી તેની પરીક્ષા કરાવી હતી ઉપયુક્ત આંકડાઓ અને હકીકતો એકઠી કરી હતી પણ છેવટ એ વિચાર પડતો મુક્યો હતો

૩ અશોકારિષ્ટ વાસકાસવ વગેરે આસવો જુદા જુદા રોગ ઉપર દવા તરીકે વપરાય છે

૪ રોગ વગર પીણા તરીકે વપરાય ત્યારે પણ કેફ માટે નહિ પણ શરબત પેઠે સ્વાદિષ્ટ તરીકે દ્રાક્ષાસવ પીવાય છે

૫ દ્રાક્ષાસવ પણ અરૂચિ ઉધરસ શરદી વગેરે ઉપર દવા તરીકે તથા ટોનિક તરીકે વપરાય છે

૬ દ્રાક્ષાસવમાં કે બીજા આસવોમા ડીસ્ટીલ્ડ સ્પીરીટ નથી કુદરતી આથાની ક્રિયાથી જે કાંઈ થોડો આલ્કોહોલ ઉત્પન્ન થાય તે જ આસવોમા હોય છે અને આ આલ્કોહોલનું પ્રમાણ પણ વધારેમા વધારે પથી ૭ ટકા હોય છે જુદા જુદા દ્રાક્ષાસવોમા આલ્કોહોલનું કેટલું પ્રમાણ હોય છે તેના આકડા આબકારીખાતા પાસે છે

૭ ઉપરના કારણથી દ્રાક્ષાસવને મેડીકેટેડ વાઈનમા ન ગણવા જોઇએ કારણ કે મેડીકેટેડ વાઇ સમા સાધારણ રીતે વીશ ટકા આલ્કોહોલ હોય છે અને તે પણ ડીસ્ટીલ્ડ આલ્કોહોલ

૮ દ્રાક્ષાસવ કેફી-માદક પીણુ નથી કારણ કે પહેલુ તો એમા આલ્કોહોલનું પ્રમાણ ઓછુ છે અને એ પ્રમાણ વધારે થાય એટલા જથ્થામા દ્રાક્ષાસવ પી શકાય નહિ એટલુ બધું ગળપણ એમાં હોય છે કેફની સ્થિતિ સુધી પહોચતા પહેલા ગળપણના ભારથી માણસ છોડી દીએ અને વધારે પીવાથી કેફની અસર થવા કરતા દસ્ત માફ આવવાની અસર થાય છે

---

૧ અમદાવાદ એસોસીએશનની અરજીમા ઇ સ ૧૮૧૬ની સાલ છે એલેમ્બીક કેમીકલ વર્કસના સચાલકની તપાસમાથી J P Brander આબકારી કમિશ્નર હતા ત્યારે તપાસ થઈ હતી એમ નીકળ્યુ છે ઝંડુ ફાર્મસી પાસેના પત્રવ્યવહારમા ૧૮૧૪-૧૫ની સાલ છે

૯ દ્રાક્ષાસવમાંથી કોઇ દારૂ ખેંચે એ તો સંભવ જ નથી કારણ કે સ્પીરીટ કરતા એ ઘણો મોંઘો પડે

ઉપરના મુદ્દાઓનો તટસ્થપણે વિચાર કરનાર તો આસવોને નીશો લાવનાર મદ્યમાં ગણવા ન જોઇએ એવો જરૂર નિર્ણય કરે એમ અમને લાગે છે છતા અમદાવાદ એસોસીએશનનું જે પ્રતિનિધિમંડળ ડૉ ગીલ્ડરને મળવા ગયેલું તેને તો આરોગ્ય મંત્રીએ કોઈ પણ જાતના આસવ વેચવા માટે લાઇસેંસ તો લેવું જ પડશે એમ જવાબ આપ્યો હતો (જુઓ એસોસીએશનની પત્રિકા) આરોગ્ય મંત્રી આસવોમાં આલ્કોહોલ છે માટે એ ખીવરેજ તરીકે વાપરી શકાય એમ કહે છે

હવે મદ્યનિષેધની જે યોજના મુંબઇ સરકાર તરફથી જાહેર થયેલી તેમાં દ્રાક્ષાસવ અને તેના જેવા બીજા આસવો માટે નીચે પ્રમાણે નિયમો આપેલા છે —

(૧) લાઇસેંસવાળા વેચનાર પાસેથી મળી શકશે
(૨) વૈદ્યક પ્રીસ્ક્રીપ્શનથી જ મળી શકશે
(૩) દ્રાક્ષાસવ ચાલીશ ઔંસથી વધારે ન ખરીદી શકાય
(૪) પચાસ ઔંસથી વધારે દ્રાક્ષાસવ કોઈથી રાખી ન શકાય

પણ છાપામાં જે છેલ્લા ખબર છપાયા છે તે ઉપરથી સ્થિતિ આટલી ભયંકર નથી લાગતી વૈદ્યો અને કારખાનાવાળાઓની અરજીઓનું ન્યાયીપણું ધ્યાનમાં આવવાથી કે અમલ કરવામાં વ્યવહારૂ મુશ્કેલીઓ દેખાવાથી ગમે તે કારણથી પણ દ્રાક્ષાસવાદિ આસવોની બાબતમાં રજીસ્ટર્ડ વૈદ્ય કે દાક્તરના પ્રીસ્ક્રીપ્શનથી જ આસવ મળે અને આસવ વેચનારે લાઇસેંસ લેવું પડે એટલો જ અંકુશ છેવટ નક્કી થયો હોય એમ છાપામાં પ્રગટ થયેલા છેલ્લા ખબરથી જણાય છે વૈદ્યોનું રજીસ્ટ્રેશન અમલમાં નહિ આવે ત્યાંસુધી બધા વૈદ્યો આસવ માટે સર્ટીફિકેટ આપી શકશે એમ લાગે છે

—o—

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓ માટે છાત્રવૃત્તિ

શ્રી મુંબઇ આયુર્વેદિક સોસાઇટીની વ્યવસ્થાપક સભાએ કરેલા નિર્ણયને અનુસરી વૈદ્યો અને પંડિતોને સૂચિત કરવામાં આવે છે કે ઓછામાં ઓછી બનારસ કિંગ્સ કૉલેજની વ્યાકરણ મધ્યમામાં અથવા બંગાલ એસોસીએશનાદિ સરકારી પરીક્ષાલયોની તીર્થાદિ પરીક્ષાઓમાં ઉત્તીર્ણ વિદ્યાર્થીનો આ સંસ્થામાં સ્વીકાર કરવામાં આવતા તેને માસિક રૂ દશની છાત્રવૃત્તિ આપવામાં આવશે. અને બનારસ કિંગ્સ કૉલેજની વ્યાકરણ પ્રથમામાં અથવા બંગાળ એસોસીએશનાદિ સરકારી પરીક્ષાલયોની મધ્યમામાં ઉત્તીર્ણ વિદ્યાર્થીને આ સંસ્થામાં ભણતો હશે તો માસિક રૂ ૫ છાત્રવૃત્તિ આપવામાં આવશે

નિયમાદિ એક આનાની ટિકિટ બીડીને સોસાઇટીના મંત્રી પાસેથી મગાવી લેવા પ્રવેશની અરજી લેવાની છેલ્લી તારીખ ૧૫મી મે ૧૯૩૮

નોંધ —પ્રવેશાર્થીઓ પાસે તે તે પરીક્ષાઓના પ્રમાણપત્રો હોવા છતા અમારી સંસ્થામાં એક સાધારણ વ્યુત્પત્તિબોધક લેખી પરીક્ષા લેવામાં આવશે કે જેમાં ઉત્તીર્ણ ન થનાર અવ્યુત્પન્ન વિદ્યાર્થીને અમારી સંસ્થામાં દાખલ કરવામાં નહિ આવે

નિવેદક **વૈદ્ય પં હરિપ્રપન્ન**

અધ્યક્ષ—શ્રી મુંબઇ આયુર્વેદિય પાઠશાળા,

ઠે ગોવર્ધનભુવન, ડૉ દેશમુખ લેન, વિ ભા પટેલ રોડ, મુંબઈ નં ૪

ચર્ચાપત્ર

'સમ્મેલન સરસ છે' નામવાળા આ વિ ના ચૈત્રના અંકમા છપાયેલા લેખના પેરા દશ સંબંધી મારે ખુલાસો આપવો એ યોગ્ય ધારું છુ

માગ મિત્ર વૈદ્યરાજ વાસુદેવભાઈએ થોડુ પથ્ય લખ્યુ છે તે ખરા શુદ્ધ હ યથી અને વિવેક બુદ્ધિથી જ લખ્યું છે પણ આની બા તતમા પથ્ય લખવા કરતા પણ લઘનરૂપી મૌન સેવ્યુ હોત તો તે વધારે ઠીક હતુ કે જેથી મારે લખવાનો પ્રસગ ન મળત

કોની કોની છે ગુજરાત એ કવિ નર્મ ની કવિતા મારે તેમને યા કરાવવાની ના હોય!

અમુક કાઠિયાવાડીઓ અને અમુક ગુજરાતીઓ આવા ભે શા માટે? એમ આપ પુછો છો? આવો ભેદ ભાન આપને મન નહોત તો નાગપુરના વૈદ્યસમ્મેલનના પ્રમુખની દરખાસ્તને ગુજરાત તરફથી ટેકો અપાયા બા આપે તે દરખાસ્તને કચ્છ કાઠિયાવાડ તરફથી ટેકો આપવા માટેની સ્લીપ શુ કામ મોકલી હતી?[1] એટલુ જ નહી પરંતુ મુબઈ ઇલાકાના મેડિકલ રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ સબંધીના ડેપ્યુટેશન માટેની કમિટીમા કચ્છ-કાઠિયાવાડ તરફથી એક પ્રતિનિધીનું નામ આપવા કેમ ઉભા થયા હતા!

ખાસ સજોગવશાત્ કાઠિયાવાડ સમ્મેલન ન ભરી શકે તેથી શુ થયુ? આમ પ્રશ્ન પુછવાની જરૂર જ ન હોય! જ્યાં ત્યા સમ્મેલનો નથી ભરાતા ત્યા ત્યાના વૈદ્યરાજોને કોણે બાંધી માર્યા વૈદ્યસમ્મેલન ભરવાની આયુર્વેદનો પ્રચાર થાય એટલુ જ નહિ પણ જુદા જુદા દેશો અને શહેરો જોવાના મળે વળી આપણા વૈદ્યો ઘરની કમાણી મુકી ખાસ દેશો જોવા ભાગ્યે જ જાય એટલે આવા સમ્મેલનો ભરાય તો તેઓને તે તે દેશો જોવા મળે આ એક મોટો લાભ થાય અને સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમા જ મેના વૈદ્યરત્નોના જન્મ સ્થાનોના દર્શન થાય

સમ્મેલનો ભરવાથી તે કેટલા સફળ થાય છે એની પણ મારા વિદ્વાન મિત્રને છ છ સમ્મેલનો ભરાયા છતા શ ! ગ્રહે છે એજ નવાઈ લાગે છે આપણે એકબીજાને ઓળખતા થયા એકબીજાના વિચારોની આપ લે કરતા થયા લોકોને આયુર્વેદમા રસ લેતા કર્યા અને ડીસ્ટ્રીક્ટ લોકલબોર્ડો તેમજ મ્યુનિસિપાલિટીઓ પાસે આયુર્વેદિક દવાખાના ખોલાવ્યા આ મોટામા મોટા લાભો સમ્મેલનો ભરવાથીજ થયા છે

જો સમ્મેલન ભરવાથી લાભ ન દેખાતો હોય તો પછી સમ્મેલનમા જવાની પણ શુ જરૂર છે?

ફક્ત સૌરાષ્ટ્રના પનોતા પુત્રોએ જ આયુર્વેદ ની સેવાઓ કરી છે અને ગુજરાત સુપ્ત જ રહ્યુ છે એમ સમજવાની ભૂલ આપ રખે કરતા! સૌરાષ્ટ્રના વૈદ્યો કહો ચાહે તો ગુજરાતના વૈદ્યો કહો પણ એ બધાય ગુજરાત વડે રૂડા દેખાયા છે મુબઈ અમદાવાદ ઝાડેશ્વર વગેરે સ્થળોના વસવાટનુ જ એ પરિણામ છે માથુ રાખે પાઘડીને અને પાઘડી શોભાવે માથાને આમા વધારે ઉંડા ઉતરવામા સાર નથી

ગ નિઘટુના કર્તા વૈદ્યરત્ન મોહન વગેરે અને જયપુરના રાજ્યવૈદ્ય તરીકે રહી પ્રતિષ્ઠા મેળવનાર શ્રીકૃષ્ણરામ કુટુબ અને તેમના વડીલો વગેરે તથા તેમના આ ત મિત્ર

---

[1] સ્લીપ શ્રી વાસુદેવભાઈએ નહોતી મોકલી એમ એ પોતે કહે છે (તત્રી આ વિ)

રાજારામ બાપુજી કે જેમની પાસે ૧૦૦ શિષ્યો રહેતા અને ભણતા પૂ ન નક્ષ્મીરામજી સ્વામી પણ આમના જ શિષ્ય હતા સ્વામીજીએ તો લખ્યુ પણ છે કે એવો કોઈ દેશ નહિ હોય કે જ્યા શ્રીકૃષ્ણરામના શિષ્યો નહિ હોય અમદાવાદના પુષ્કરણા બ્રાહ્મણ વૈદરાજ ગણેશલાલભાઈ તથા વૈદરાજ બાપાલાલ હરિશંકરભાઈ કે જેમની આયુર્વેદ પ્રત્યેની સેવાઓ પેઢી પરપરાથી ચાલી આવે છે નડીઆદના ધનસાગરભાઈ વૈદ્ય સુરતના વૈદ્યરાજ તનસુખ ભાઈ ડૉ બાળકૃષ્ણ પાઠક (મારા પિતાજીના શબ્દોમા હુ તો ગુજરાતના ગણનાથસેન) વૈદરાજ બાપાલાલભાઈ વૈદરાજ સુરલાલ નાથાલાલ વગેરેએ આયુર્વેદ માટે શુ નથી કર્યું અને શુ નથી કરતા? સૌરાષ્ટ્રના વૈદ્યોને ગુજરાતમા વૈદ્યસમેલનનો ભરીને અને તેઓને પ્રમુખ પદે બેસાડીને ગુજરાત ઋણ મુક્ત જ થયુ છે

એક હાથે તાળી નથી પડતી એ હું બરાબર સમજુ છુ અને લખવુ ન જોઈએ છતા ન છુટકે લખુ છુ કે જ્યારે જ્યારે આયુર્વેદોન્નતિના કાર્યો હાથ ધરવામા આવ્યા છે ત્યાર ત્યારે સારી વધારે આર્થિક ફાળો ગુજરાતે જ આપ્યો છે

છેલ્લો શ્વાસ ખેચતા આયુર્વેદને મૃતસજીવની પાતા ગુજરાત મહાસભાની જ રાહ જુએ છે એક બીજાના મતભેદો ભૂલ્યા હોત અને મહાસભા માર્ગ્યો હોત તો આજે ક્યારની એ આયુર્વેદિક કૉલેજ શરૂ થઈ ગઈ હોત ! પણ ના છે એ ભાવના ! અને ક્યા છે શુદ્ધ હૃદયનો સહકાર ! બધાના હૃદય સાગરના જ મહાત્મા ગાંધીજી જેવા હોત તો સ્વરાજ્ય ક્યારનુંય મળી ગયુ હોત અને સરદાર વલ્લભભાઈ જેવા પાર્લામેન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખની જરૂર પણ ન રહેત

કડવા ઘુટડા પાવા સહેલા છે પીવા મુશ્કેલ છે છતા પણ આપની માફી માગુ છુ કે **ભેદભાવ ભૂલો અને ઉચ્ચાદર્શોને કેળવી બેસીને કહો કે જે ગુજરાતી બોલે તેની તેની છે ગુજરાત**

નિ વૈદ્ય સમાજનો નમ્ર સેવક

માધવપ્રસાદ નારાયણશકર શાસ્ત્રી

તંત્રીની નોંધ —

ભાઈ વાસુ વૈ સમેલનના જે સસ્મરણો લખ્યા છે તે શુદ્ધ બુદ્ધિથી લખ્યા છે એમ હું નિઃશંક માનું છુ અને ભાઈ માધવપ્રસાદ પણ સ્વીકારે છે એમણે સુરાષ્ટ્રના આયુર્વેદની સેવા કરનારા થોડાક વૈદ્યોના નામ ગણાવ્યા છે તે ગુજરાતના વૈદ્યોએ આયુર્વેદની કાઇ સેવા નથી કરી એવુ સૂચવવાના આશયથી નથી છતા તેના જવાબમા ભાઈ માધવપ્રસાદે ગણાવેલા ગુજરાતના મોટા વૈદ્યોના નામો નોધવાનો પ્રસગ મળ્યો એ લાભ થયો એ નામો કાઇ અજ્ઞાત નથી છતા પુનઃ સ્મરણ તો જેટલુ થાય તેટલુ સારૂ આ ચર્ચાપત્ર લીધુ એનું એક કારણ એ નામો છે નહિ તો આ ચર્ચાપત્રને પડતુ મુકવાની મેં વિનતિ કરી હોત અને ભાઈ માધવપ્રસાદ મારી વિનતિ માનત એવો મને વિશ્વાસ છે

આ રીતે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના વૈદ્યોના જુદા જુદા નામ ગણાવવા—એ રીતે ભેદ પાડવો એજ અને તો ઇષ્ટ નથી મેં તો હમેશા ખાનગીમા તેમજ જાહેરમા કચ્છ–કાઠિયાવાડ ગુજરાતમા જ ગણેલ છે ગુજરાત પ્રાન્તીય વૈદ્ય સમેલન એ નામ બદલીને ગુજરાત–કચ્છ–કાઠિયાવાડ વૈદ્યસમેલન નામ પાડવાની ચર્ચા થઈ ત્યારે પણ મે મારો

૧ જુઓ સિદ્ધભેષજ મણિમાળા

મત ' ગુજરાતમા કચ્છ કાઠીઆવાડનો સમાવેશ થાય જ છે અને જેમ ગુજરાતમા ભરૂચ સુરત અમદાવાદ વગેરે જીલ્લાઓનો ગુજરાતમા સ્વાભાવિક સમાવેશ થઇ જાય છે તેમજ કચ્છ કાઠીઆવાડનો થાય છે એ રીતે સ્પષ્ટ વ્યક્ત કર્યો હતો પણ ખાનગીમા મારો મત દર્શાવીને જ આવા અગત્યના વિષયમા મને સતોષ ન થયો એટલે સં ૧૯૮૮ના કાર્તિકના આયુર્વેદવિજ્ઞાનના અગ્ર લેખમા આ નામ ફેરવવાની બાબતમા મેં જે લખ્યુ હતુ તે નીચે ઉતારૂ છુ

કચ્છ કાઠિયાવાડનુ જુદુ સમેલન ભરવાનો વિચાર કેટલાક કારણોથી કાઠિયાવાડમાં ઉદ્ભવ્યો છે અને ગુજરાત વૈદ્ય સમેલન એ નામમા કચ્છ કાઠીઆવાડનો સમાવેશ નથી થતો એવી તકરાર આવી છે આ તકરાર અર્થ વગરની લાગે છે છતા ઘણા ભાઈઓની ઇચ્છાને માન આપી સઘશક્તિ જાળવવાના હેતુથી શ્રી ગુજરાત કચ્છ કાઠિયાવાડ વૈદ્ય સમેલન એવુ નામ રાખવાનો ગુજરાત વૈદ્ય મડળે ઠરાવ કર્યો છે નામ જેવી વાતમાં કોઈ પણ આગ્રહ ધરવો એ અબુદ્ધિમત્તા છે એમ માનીને નામ ફેરવવાના પક્ષમા મે પણ મત આપેલો પણ આ રીતે નામ ફેરવ્યુ એનો અર્થ ગુજરાત શબ્દમા કચ્છ કાઠિયાવાડનો સમાવેશ નથી થતો એમ કોઈ કહે તો એ માનવા હુ તૈયાર નથી આ રીતે દરેક જીલ્લો પોતાનુ નામ અદર આવવુ જોઇએ એમ આગ્રહ કરે તો પરિણામ કેવુ બેહુદુ આવે ? સુરત ભરૂચ વડોદરા અમદાવાદ પચમહાલ કચ્છ કાઠિયાવાડ વૈદ્ય સમેલન એવુ લાબુ નામ રાખવુ એમ કોઇ કહે તો કેવુ હાસ્યાસ્પદ લાગે ?

(આ વિ પુ ૧૨ પૃ ૧)

નવ વર્ષ પહેલા ઉપર પ્રમાણે સ્પષ્ટ ભાષામા દર્શાવેલા મારા વિચારો આજે પણ એના એ જ છે એ કહેવાની જરૂર નથી અહીં આ ઉતારો કરવો પડે છે એ પણ કોઈ યુવાનોના ધ્યાનમા કદાચ આ જૂની વાત ન હોય માટે

નામ શા માટે ફેરવવુ પડયુ ? ફેરવવાથી શુ લાભ થયો ? વગેરે જૂના ઇતિહાસમા અત્યારે ઊંડા ઉતરવાનો પ્રસગ નથી જેને જિજ્ઞાસા હોય એ મડળની ઓફીસમાથી અથવા આ વિ વગેરેની ફાઇલોમાથી જોઈ શકશે.

આ ગુજરાત-કાઠિયાવાડને લગતો જ એક મુદ્દો કાઠીઆવાડમા સમેલન હજી સુધી નથી ભરાયુ એ છે હજુ સુધી કાઠિયાવાડમા એકેય સમેલન ભરાયુ નહિ એ માટે કોઈ તરફથી આક્ષેપ થયો હતો ' કોના તરફથી એ મારા ધ્યાનમા નથી તેમ એ નક્કી કરવાની જરૂર પણ નથી વાત સાચી છે એની કોઇથી ના પડાય એમ નથી ભરાયુ હોત તો સારૂ હતું ન ભરાયુ એ કાઠિયાવાડી વૈદ્યો માટે શોભાસ્પદ નથી એ હુ સ્વીકારૂ છુ હુ ધારૂ છુ કે ભાઈ વાસુદેવ પણ સ્વીકારે છે પણ એ સ્થિતિ માટે ક્ષમા માગતા હોય તે રીતે ખાસ સજોગ વશાત કાઠિયાવાડ સમેલન ન ભરી શકે તેથી શુ થયુ ? એમ તેઓએ લખ્યુ છે એ શબ્દો માટે પણ ઉપલા લેખમા વાધો લેવાયો છે પણ એ શબ્દોમા ખરી રીતે ઉદાર દૃષ્ટિથી આ બાબત તરફ જોવાની વિનતિ છે અને એ પછીના વાક્યો પણ એ જ ભાવથી વચાવા જોઇએ એવો મારો મત છે

સમેલનથી આપણે બધા ઇચ્છીએ છીએ એટલો લાભ જો કે નથી થતો એ ભાઈ વાસુદેવની વાત સાચી છે પણ પરસ્પર મેળાપ અને જાહેરમતની કેળવણી વિદ્યાપીઠ જેવી સસ્થાની સ્થાપના વગેરે લાભો જરૂર થયા છે અને એવો કાઈ લાભ ન હોત તો ત્રીશ

ત્રીશ વર્ષ સુધી એ સસ્થા જીવતી જ ન રહેત તેમ આપણા વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન અગ્ર ણીઓ પૈસા અને સમયનો વ્યય કરીને સમેલન ભરવાનો કે ત્યા ભાર ત્યા જવાનો શ્રમ જ ન લેત પણ સમેલનના આ લાભો ભાઈ વાસુદેવને કબુલ છે એમ હુ ધારૂ છુ ઉપરના ચર્ચાપત્રમા મુખ્ય મુદ્દા આ બે જ છે પણ એક ત્રીજી વાતનો પણ અહીં જ ખુલાસો કરવા ઇચ્છુ છુ ભાઈ માધવપ્રસાદના ચર્ચાપત્રમાથી થોડો ભાગ એની અનુમતિથી મે પડતો મુકયા છે પણ મારા ઉપર એક બીજાુય ચર્ચાપત્ર આવેલુ જેમા મુદ્દાની વસ્તુ એજ હોવાથી પુનરુક્તિ દોષ ટાળવા છાપ્યુ નથી છતા ખુલાસો ન કરવાથી ગેર સમજ થવાનો સભવ છે માટે ટુકામા પુનરુક્તિ દોષ વ્હોરીને પણ જે મેં મૂળ લેખમાં કહ્યુ જ છે તે વધારે સ્પષ્ટ કરીને કહુ છુ—

વાત એમ છે કે નાગપુરના સમેલન વિષે જે નોધ ચૈત્રના અકમા કરી છે તેમાં અમુક ગુજરાતી વૈદ્યોના નામ લખ્યા છે અને અમુકના નથી લખ્યા હવે જેના નામ નથી લખ્યા તેને મેં અન્યાય કર્યો છે અને હેતુપૂર્વક કર્યો છે એ મતલબનો સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ આક્ષેપ છે જવાબમા જેને વિશ્વાસ ન હોય તેને તો કશુ જ કહેવાનું નથી જેને વિશ્વાસ હોય તેને એટલો જ ખુલાસો કરવાનો છે કે અમે મુબઇથી ગાડીમા બેઠા ત્યારે જે જે ભાઇઓ સાથે હતા તેનો સહવાસ લાંબો વખત રહેવાથી એ નામો યાદ રહી ગયા અને રેલ ગાડીમા કોણ કોણ સાથે હતા એ ગણાવતા વૈદ્યરાજ ચુનીલાલ રેવાશકર પડયા વૈ રવિશકર જટાશકર વગેરે નામો ગણાવ્યા છે ગુજરાતી સાથે દક્ષિણી નામો પણ છે પણ જ્યારે પ્રા તવાર નામો યાદ કરવા માડયા ત્યારે બધા ગુજરાતી નામો યાદ હોય એવુ ન લાગ્યુ અમારો ઉતારો જુદો હતો એ પણ એક કારણ ખરૂ બધા નામો યાદ ન આવે તો ભાઈ માધવપ્રસાદ કે ભાઇ વાસુદેવ જેવા જેની સાથે મારે સારો સબધ છે તે નામો તો યાદ આવે જ પણ કોઇ ઓછા પરિચયવાળા ગુજરાતી ભાઈ ને ભૂલી જઈશ એવી બીક લાગી એટલે કોઇના નામ ન લખ્યા અને નીચે ટીપ ઉમેરી કે ગુજરાતના વૈદ્યોના નામો લખવાની ઇચ્છા રોકવી પડે છે કારણ કે ત્યા પૂછીને લખી નથી લીધા અને યાદદાસ્ત ઉપરથી લખવા જતા કોઈ નામ ભૂલી જવાય એવો સભવ છે

મુસાફરીમા જે સાથે હતા તેના નામોમા અમુક ગુજરાતી વૈદ્યોના નામો આવ્યા એટલે પહેલા નામો ન લખ્યા તે હેતુપૂર્વક હશે એવી શકા ઉત્પન્ન થઇ હશે બાકી મુસા ફરીના સાથીઓ ગણાવતા વૈદ્યરાજ શ્રી ચુનીલાલ રેવાશકર પડયાનું નામ છે અમે એક જ ખાનામા હોવાથી એ ચારે નામ પહેલા જ આવ્યા છે એ જો ધ્યાનમા લેવામા આવશે તો હેતુપૂર્વકની શકા ઉડી જશે ઇત્યલમ ડુ કે શાસ્ત્રી

તા ક આ ચર્ચા અહીં જ પૂરી થાય છે જાહેર ચર્ચાનો સામાન્ય નિયમ છે કે મૂળ લેખકને પોતાના લખાણ ઉપરની ચર્ચાનો જવાબ આપવાનો હક્ક છે અને વિગતવાર ચર્ચા ઉપરની નોધમા નથી કેવળ મુદ્દાઓનુ જ સ્પષ્ટીકરણ છે છતા ભાઈ વાસુદેવને એ હક્કનો લાભ આપવા નથી માગતો તેઓ પ્રસન્નતાથી એ હક્ક જતો કરશે એવી આશા રાખુ છુ ઉપર લાબી નોધ કરી છે એજ એક કારણ ચર્ચાને અહીં જ પૂરી કરવાની ઇચ્છા છે બાકી મારા મતે વિગતો અને વ્યકિતઓ હમેશા ગૌણ છે

તત્રી આ વિ

———o———

પ્રભુરામ આયુર્વેદ કૉલેજ

ડૉ પોપટ યુનિવર્સિટી ઓફ આયુર્વેદ

૧૯૩૬-૧૯૩૭ના પારિતોષિકો અને ઈનામો

૧૯૩૬ અને ૧૯ ૭ દરમિયાન સંસ્થા તરફથી લેવાયેલી જુદી જુદી પરીક્ષાઓના પરિણામો ઉપરથી નીચના પારિતોષિકોની જાહેરાત કરવામા આવે છે આ પારિતોષિકો સંસ્થાના હવે પછીના પ દીદાન સમારભ વખતે જણાવેલા વિદ્યાર્થીઓને આપવામા આવશે

બાઈ ક કુમાર પારિતોષિ

૧૯૩૬ વૈદ્ય પ્રમોદચ માધવનાન પાનણપુર

૧૯ ૭ નગરશેઠ મનુભાઈ નાયાભાઈ મ ાસન

શેઠ દેવકરણ ના ાજી પારિતોષિક ન ૧

૧૯ ૬ પટેન ડાહ્યાભાઈ ગોકુળભાઈ આમરખા

૧૯ ૭ નથી અપાયુ

શેઠ દેવકરણ નાનજી પારિતોષિક નં. ૨

૧૯૩૬ છેડા રતનશી વીરજી મુબાઈ

૧૯૩૭ શાહ શાતિલાલ મગનલાલ ધમજ

શેઠ દેવકરણ ાનજી પારિતોષિક ન ૩

૧૯૩૬ છેડા રતનસી વીરજી મુ ાઈ

૧૯ ૭ પારેખ ગોરધનભાઈ ગીરધરભાઈ વડોદરા

શેઠ દવકરા ના ાજી નૈપુણ્ય-ગૌપ્ય-પદક

૧૯૩૬ છે ા રતનસી વીરજી મુ ાઈ

૧૯૩૭ પારેખ ગોરધનભાઈ ગીરધરભાઈ વડોદરા

પ્રભુરામ આયુર્વેદિક કૉલેજ

ડૉ પોપટ યુનિવર્સિટી ઓફ આયુર્વેદ

આ સસ્થા તરફથી એપ્રિલ ૧૯ ૮ દરમિયાન લેવામા આવની જુદી જુદી પરીક્ષાઓના પરિણામ નીચે મુજબ છે

દ્વિતીય જી પી એ સી ભિષગ્વર પરીક્ષા

ભાગ બીજો

(આખી પરીક્ષામા પસાર)

ભટ્ટ મા ડરાન ઉમીઆશ ર પોરબદર

(ફક્ત સૂતિકા શાસ્ત્રમા પસાર)

વૈદ્ય પ્રમોધચદ્ર માધવનાન પાલણપુર

ભાગ પહેલો

(આરોગ્યશાસ્ત્ર અને યાર વઘકમા પસાર)

વીમાવાળા ચપકનાલ છગનનાન કઠોર

વયનર તપાસ

સાઠુ રામકૃષ્ણ હરી ચૈણુર

સાઠુ શકર વાસુદેવ ચૈણુર

ડીસુઝા સીમાન્ગીઆઓ એ ટાનીઓ દાદર

પ્રથમ જી પી એ સી ભિષગ્વર પરીક્ષા

ભાગ બીજો

(આખી પરીક્ષામા પસાર)

શાહ મણીનાન પાનાચદ દેવચદ જારીઆ

વીમાવાલા ચપ નાન છગનલાલ કઠોર

ભાગ પહેલો

(આખી પરીક્ષામા પસાર)

શાહ મોહનનાન શીવલાલ કઠોર

જોશી અનત સખારામ વસઈ

(ફક્ત શારિર શાસ્ત્રમા પસાર)

દનાન દામોદર બ્રીજમોહન ામ મુબઈ

(ફક્ત ઉપવૈદ્યમા પસાર)

વૈદ્ય હરિલાલ ગુના ાસ સુરત

સંસ્થાની હવે પછીની પરીક્ષાઓનું સત્ર તા ૨૫ મી ઓગસ્ટ ૧૯૩૮ને દિને શરૂ થશે

"ગુદવલિઓના સમન્વયની પ્રમાદપૂર્ણતા"

"तत्र स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्धपञ्चाङ्गुल गुदमाहु ।
तस्मिन् वल्यस्तिस्रोऽध्यर्धाङ्गुलान्तरसम्भूता प्रवाहणी विसर्जनी
संवरणी चेति ॥ सु स नि अ २

મોટા આંતરડાને લાગેના સાડાચાર આંગળના ભાગને ગુ । કહે છે, તેમાં ત્રણ વલિઓ દોઢ દોઢ આગળનું અંતર રાખી રહેલી છે, પ્રવાહણી, વિસર્જની સંવરણી એ એમના નામો છે

હરસ—Piles તથા હતર પ્રકારના માંસાકુરો જેમને માટે વિશાનાર્થ અગ ૫૮ આચાર્યોએ રાખ્યુ છે તેમને અકુરિત થવાનું ક્ષેત્ર ગુ ।—ગુ વલિઓ છે જુઓ ભગવાન આત્રેયનો ઉપદેશ

सर्वेषा चार्शसा क्षेत्रम्—गुदस्याध्यर्धपञ्चमाङ्गुलेऽवकाशे त्रिभागान्तरास्तिस्रो गुदवल्य क्षेत्रमितिदेश ॥ च स चि अ १४

પૂર્વ અને પશ્ચિમના રોગવિજ્ઞાનની યથામતિ તુલના કરીને તેમને અવિસવાદિ ઠરાવવા ભારતીય સમન્વય બુદ્ધિ પ્રશસનીય પ્રયત્નો કરતી આવી છે તેને અગે ગુદવલિ એટલે Transverse folds called Houston's Valves એની એક સમ વય જ્ઞાનપ્રમાદની વાનગી આપણને પીરસાઈ છે એને આરોગવા અગાઉ જરા તપાસીએ

આયુર્વેદીય ગુ જ ગુદપ્રદેશમા સાડાચાર આગળ—સવાએ ઇચની ઉચાઈ સુધીમા થાય છે એટલે હવે આધુનિક વિજ્ઞાનમાં તેટલી ઉચાઈ સુધીમા મહાસ્રોતના કયા કયા ભાગો આવેલા છે તે જોઈએ

The anal canal extends upwards from the margin of the true skin for a distance of about an inch

Thomson & Miles
Vol III Ch IX

બાહ્યત્વચાના પ્રાન્તપ્રદેશથી આરભાતી ગુદનલિકા એક ઇચ આશરે ઉચાઈવાળી છે

The anal canal is the terminal portion of the large intestine and is about an inch or an inch and one-half (2 5 to 3 8 c m) in length

Kimber & Gray

ગુદનલિકા સ્થૂલાન્ત્ર પ્રતિબદ્ધ હોઈ એક કે દોઢ ઇચ (૨ ૫થી ૩ ૮ સે મી)ના આશરે એની લબાઈ છે

The anal canal is 2 to 3 c m long

Henry Gray F R S F R C S

ગુદનલિકા બે થી ત્રણ સે મી લાંબી છે

આમ વિજ્ઞાનયુગના આ પ્રત્યક્ષવાદાવલબી વિદ્વાનો પણ મતભેદથી પર રહ્યા લાગતા નથી એઓના મત પ્રમાણે તો ગુદા ઓછામા ઓછી બે સે મી (આશરે દોઢ આગળ)થી શરૂ થઈને ૩ ૮ સે મી (ત્રણ આગળ) જેટલી લબાઈએ પહોંચેલી છે

આયુર્વેદમાં તો ગુદાને સાડાચાર આંગળ લાંબી લખી છે એટલે અર્વાચીન ગુદનલિકા (Anal canal) તો આખી ઉપરાંત મનાશય (Rectum)નો પણ ઢોગથી ત્રણ આંગળનો અધોભાગ આદ્ય આચાર્યોએ ગુદા તરીકે ગણી લીધેલો હોવો જોઈએ સૂક્ષ્મ શારીરની દૃષ્ટિ ભલે તેમને જુદા જુદા પણ અર્શના ક્ષેત્ર તરીકે સાથે ગણવામા તો આધુનિકોને પણ કયા બાધ છે ?—

Hœmorrhoids or Piles consist in varicose condition of the veins surrounding the anus and lower inch or two of the rectum

Ro e & Carless

The term Piles or Hœmorrhoids is applied to a varicose and hypertrophied condition of the veins of the anal canal and lower part of the rectum

Thomson & Miles

વળી નિષ્ક્રિય અવસ્થામા મનાશયનો નીચનો પ્રદેશ ગુદનલિકા જેવો જ માર્ગરૂપ બની રહે છે મનોત્સર્ગના સમય સિવાય સ્વભાવથી જ ગુદ માર્ગ મલરહિત રહે છે એજ પ્રકાર મનાશયના નીચના ભાગમા હોય છે

Paterson considered the lower portion of the rectum to be just as much a duct as the narrower anal canal bellow and maintained that under normal conditions it does not contain fœces except during the act of defœcation

Journal of Analomy and Physiology
Vol XIII

આ પ્રમાણે રોગોત્પત્તિના ક્ષેત્ર તરીકે દેખાવમા સામ્ય જોવાથી મતના જમાવના અભાવના આધારે અને ઉપચાર ઉપર સૂક્ષ્મ શારીરિક ભેદોનું પ્રાય ઉપકાર કરવાપણુ ન હોઈને Anal canal (ગુદનલિકા) અને Rectum (મનાશય) જેવા ભેદો ન પાડતા અર્થગ્રાહી આપમાનસ સાડાચાર આંગળના નામા આખાય પ્રદેશને ગુદ નામથી પતાવી દે તો એમાં અજુગતુ શુ ?

અર્થાત્ ગુદનલિકા બધી અને ૧॥ થી ૧॥ ઇંચ જેટલો મનાશયનો નીચનો ભાગ તે આયુર્વેદોક્ત ગુદાનુ પ્રમાણ એવા સ્પષ્ટ પ્રામાણિક વિચાર સાથે હવે આગળ ધપીએ

વિદ્વાનોએ સાધેલ મમ ગ્રંથથી આપણે જાણતા થયા છીએ કે ગુદવલિઓ એટલે આધુનિક દૃષ્ટિએ દર્શાવેલા Houston s Valves (હુસ્ટનના પડદા)

સાડાચાર આંગળની નિશ્ચિત કરેલી ગુદ મર્યાદામા જે હુસ્ટનના તે પડદાઓ સમાઈ શકતા હોય ગુદવલિઓની સંખ્યા સાથે તેમની સંખ્યાની સમાનતા જે મયસાઈ રહેતી હોય અને ગુદવલિઓના કાર્યો જેવા જ તેમના કાર્યોનું જો પશ્ચિમના પંડિત પ્રવરોએ વર્ણન આપ્યુ હોય તો તે પડદાઓને ગુદવલિઓ ગણવે મે મત રહેજ નહિ પ્રાચીન અર્વાચીન વિચારોનું કેટલે દરજ્જે ઐક્ય અથવા અનૈક્ય છે તે હવે જોવુ રહ્યુ

ગુનામા ગુદવનિઓ અને હુસ્ટનના પા ા કયા ?

"रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्धा गुदौष्ठ परिकीर्तित ॥' સુ મ નિ અ ૨

નથમ દષ્ટિએ જ દષ્ટિગોચર થતો અને વાળના ગીમાભાગથી શરૂ થતો જે અડધા આગળનો પ્રદેશ તે ગુ ૌષ્ઠ—(Anus)

અને ત્યાથી આગળ એક આગળ પ્ય ત નથમાવનિ—

"प्रथमा तु गुदौष्ठादङ्गुलमात्रे ॥" સુ મ નિ અ ૨

એ વલિ તે સવરણી

Houston s Valves—હુસ્ટનના પડદાની અહીં કહીંથી શરૂઆત થતી જોઈએ પણ તેનું વર્ણન મળી શકતુ નથી

વિસર્જની તે બીજી વનિ સવરણીની સીમાના અનથી એની અધનો આરભ દા આગળની ઉંચાઈ સુધી એનો ેશ હુસ્ટનના એક પડદાએ તો એટના ભાગમા ક્યાક રહેવુ પડેને ? પણ ક્યા કોઈ અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિકો એવુ કહે છે ?

ત્રીજી વનિ તે પ્રવાહણી વિસર્જની જ્યાથી વિ મે ત્યાથી પ્રવાહણી નાગભાન પ્રમાણમા તો તેનો દેશ પણ વિસર્જની સમોવડ જ ઉચો આ સ્થળે પણ હુસ્ટનના પ ાનુ અસ્તિત્વ આવશ્યક તો ખરૂ જને ? પણ એની કલ્પના કરવી નિરર્થક છે

હુસ્ટનના પડ ાઓની સખ્યા અનિયત છે તે તો આગળ સપ્રમાણ કહેવારો પણ સામાન્ય રીતે તે ત્રણ હોવાનુ કહેવાય છે અને તે મલાશયના ઉપરના ભાગમા રહેલા છે

There are certain permanent transverse folds (Plicæ trans verse recti) of a semilunar shape known as Houston s Valves'

Henry Gray

In the upper part the mucus membrane is arranged in horizontal folds they constitute distinct and permanent valves—the transverse folds or valves of Houston

Thom on & Miles

હવે ગુદાનુ પ્રમાણ જે સાડાચાર આગળ છે તે તો પાચ ઇચની લબાઈવાળા મલાશયના નીચના અર ભાગના ફક્ત પોણા ઇચથી દોઢ ઇચ સુધીમા જ આવી જાય છે એ તો દીવા જેવુ છે કે ઉત્તર નયના વાગીને ક્ષિણ ગોલાર્ધના વાસી ન જ કહી શકાય

એક અપવાદ

ત્રણ મ્રતા પડ ા હોય છે ત્યારે એકા પ દા ગુ વનિકાથી એક જ ઇંચ છેટો રહેલો હોવાનું મનાયુ છે પરતુ ગુ વનિ ા—Anus જે સામા ત ૧।। ઇચ ગણાય છે તે ન લેતા એમ અથવા પોણા ઇચ જેવુ માપ સ્વીકારાય તો જ તે પડદો મલાશય—Rectum—ના નીચના ભાગ (પ્રવાહણી વનિની ા મર્યા ા છે તેમા) દેખી શકાય પણ આવા અપવા ની કેરીક વણુ હોય તે સૌ વિચારકો વિચારી શકે તેમ છે

સારાશ કે હુસ્ટનના પડદા સંવરણી વનિથી શરૂ થઇને પ્રવાહણી વનિ સુધીમા સમાતા નથી એટલુ જ નહિ કિ તુ તેમાનો એ પણ પડદો સામા ા રીતે વલિઓની મર્યા ામા હોતો નથી ઉલટુ તે પડ ાઓ તો મ ાશયના ઉ રના ભાગમા હોય છે જેને આપણે ગુ ા તરીકે ગણતા નથી

ગુદવલિ અને હુસ્ટનના પડદાની તુલનાને આટલું સ્થાનપરત્વે નડતું બાધક તત્ત્વ

સંખ્યાસામ્યસમીક્ષા

ગુ વલિઓની સંખ્યા ત્રણ છે અથવા રૂપે પણ તે સંખ્યામા કદી ઓછા વધતાપણુ ધુસતુ નથી તેમના વિશિષ્ટ કાર્યો જ એવા છે કે જો એક પણ વલિનો અભાવ હોય તો મનુષ્યની સ્વાસ્થ્ય મરવાને નિદાન નડતર થાય

Houston s Valves—ની સંખ્યા પ્રાય ત્રણ છે સંખ્યા વધવે ઘટવે અપવાદને સ્થાન છે કોઈની કાયામા કવાક એ પણ હોય અને કવાક કોઈની કાયામાં ચાર પાચ પણ હોય સંખ્યા વધે અગર ઘટે એને અગે સ્વાસ્થ્યને રોપવાપણુ રહેતું હોય એમ જણાતું નથી

There are usually three of these transverse folds but some times four or five, and occasionally only two are present

Henry Gray

three or four of which are specially well marked

Thomson & Miles

આમ સંખ્યા સરખાવતા પણ ઉભયનું પાર્થક્ય જ નજરે તરે છે

કાર્ય પરત્વેનુ સામ્ય કેવુ છે?

ગુ વલિઓના ત્રણેના કાર્ય પૃથક્ પૃથક્ છે એક પણ વલિ એનું કાર્ય ન કરી શકે તો વ્યાધિ થતા વાર નહિ વલિઓના નામ જ અર્થબોધક છે છતા સરલતા સારૂ સ્પષ્ટતા કરી દેવી તે ઠીક ગણે

૧ પ્રવાહણી—મલને બહાર કઢાડવા વાસ્તે જોર કરે છે

૨ વિસર્જની—મલને બહાર કઢાડે છે

૩ સંવરણી—મલ નીકળ્યા બાદ મલદ્વારને બંધ કરે છે

Houston s Valves ના દરેકના કાર્ય પૃથક્ પૃથક્ છે નહિ એકજ કામ સૌએ મળી કરવાનુ હોઈ એ ૧૬ પડ તેનો વધારો ઘટાડો વા કાર્ય કરવે શક્તિમાદ્ય થતા ગુ વલિના વિષયમા સભવે છે તેમ રોગ ઉપજતો નથી, તેમનું કામ તો છે સંચિત મલને મલાશયમા રોકી રાખવાનું વાચો

Their use seems to be to support the weight of the fœcal matter and prevent its urging towards the anus

Henry Gray

આ રીતે જ્યારે વલિઓના કાર્યો વિભિન્ન છે અને સૌ પડદાનું કાર્ય એક જ છે ત્યારે પરસ્પર નિર્બળ સામ્યથી નહિ મળતા પદાર્થોનો સમન્વય શી રીતે થઈ શકે?

કદાચ શઙ્ખાવર્તનિભા અને Semilunar in shape એ બે લક્ષણોનું સામ્ય જોઈ ગુદવલિઓ અને Houston s Valves ને સમન્વિત કરવાનું મન થયુ હોય! એ તો આદિનમ વાચકને પુછ્યે ખબર

શાસ્ત્રી વિશ્વનાથ પ્રહ્લાદજી વ્યાસ
સાહિત્યમહોપાધ્યાય
ઊંઝા

નાગપુરના નિ ભા ૨૭મા વૈદ્યસમેલનના અધ્યક્ષ વૈદ્યપચાનન શ્રી ગગાધર શાસ્ત્રી ગુણેનું ભાષણ

ॐ नम कृष्णाय

ॐ भद्र कर्णेभि श्रृणुयाम देवा भद्र पश्येमाक्षभिर्यजत्रा ।
स्थिरैरगैस्तुष्टुवासस्तनूभि र्व्यशेम देवहित यदायु ॥

સ્વાગતાધ્યક્ષ મહાશય સ્વાગતકારિણીના સભાસ વૈદ્ય ડાક્તર અને બીજા ભાઈબહેનો

આજના ભારતીય વૈદ્યોના તથા આયુર્વેદાભિમાનીઓના પ્રતિનિધિરૂપ આયુર્વેદ મહામડળ જેવી સસ્થાએ નિ ભા વૈદ્ય સમેલનના અધ્યક્ષપદે મને મુકીને મને ભારે માન આપ્યુ છે અને એ માટે હું અત્યત આભારી છુ પણ આ સન્માન મને અગત છે એવુ હું નથી સમજતો કિંતુ ભારતીય ભિષગ્વરોએ મેં કરેલી આયુર્વેદ સેવાને આ માન આપ્યુ છે એમ સમજુ છુ અને આદરપાત્ર જનોની આજ્ઞા ઉલ્લઘવા નહિ એવુ ગણીને સભાપતિનુ પદ સ્વીકારતા હું સમજુ છુ કે શ્રી ભર્તૃહરિએ —

परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्य निजहृदि विकसन्त सन्ति सन्त कियन्त ।

કહ્યુ છે તેમ મારૂ નામ આ પદ માટે સૂચવનાર તથા તેને ટેકો આપનાર વૈદ્યગણે અને મિત્રોનુ સૌહાર્દ ઉદારતાથી ભરેલુ છે એ નિ સશય છે

ગયે વર્ષ પુણ્યનગરી વારાણસીમા ભરાયેલા અ ભા વૈદ્ય સમેલનના અધ્યક્ષ સ્વનામ ધન્ય શ્રી નારાયણશકર દેવશકર પ્રાણાચાર્ય મહોદય હવે નથી અત્યારે સ્વર્ગમા બીરાજે છે એ આયુર્વેદીય સસારને મોટી હાનિ થઈ છે એ વૈદ્યગણના ગીર્વાણભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ આયુર્વેદ શાસ્ત્રમા પ્રવીણત્વ ચિકિત્સામા કૌશલ વક્તૃત્વશક્તિ વગેરે ગુણો પ્રખ્યાત હતા આયુર્વેદીય સમાજ આજે એમના જેવાથી રહિત થયો એ અતિશય શોચનીય છ

આ નિ ભા વૈદ્ય સમેલનમા મારા પરમપૂજ્ય ગુરૂતુલ્ય કૈલાસવાસી વે શાસ્ત્રસપન્ન રઘુનાથ શાસ્ત્રી દાતારૂકર ગુરૂકલ્પ ક વા વે શા સ બાલશાસ્ત્રી લાગુકર વડોદરાના વે શા સ ઘનશ્યામ બાપુભાઈ વૈદ્ય અને મને અત્યારે યાદ ન આવતા અનેક વિગત વિદ્વાન વૈદ્યોનું સ્મરણ આ પ્રસગે સ્વાભાવિક છે આ નામ્યાત મહાભાગ પુરૂષોના પ્રયત્નો વડે જ આયુર્વેદશાસ્ત્રનું જ્યોતિ આયુર્વેદના શાસ્ત્રીયત્વને અને જનતાના આરોગ્ય પથને પ્રકાશતુ હજી સુધી પ્રકાશે છે તેઓના પ્રયત્નો ન હોત તો આજે આયુર્વેદની ઝાખી થતી પણ મુશ્કેલ હતી એ ચોક્કસ છે આ મહાનુભાવોએ જ ભગીરથ પ્રયત્ન કરીને રક્ષા કરેલ તથા સુક્ષેત્રમા નાખેલ બીજમાથી ફાલેલો આ પરમસુગધી આયુર્વેદ વૃક્ષ આજે આયુર્વેદીયોના હૃદયને પરમ આનદ આપતો દેખાય છે માટે આ આયુર્વેદોદ્ધારક ગુરૂકલ્પ મહાત્માઓનું પુણ્ય સ્મરણ કરીને તેઓને સ્તુતિ કુસુમાજલિ અર્પણ કરવાનુ આપણુ કર્તવ્ય છ

તત્ત્વમીમાસાના ભેદ લીધે વૈદ્યશાસ્ત્રોમા ભેદ જોવામા આવે છે બાકી શરીર સબધી જ્ઞાન તો મોટે ભાગે સામાન્ય અને સરખા જ છે પર તુ શરીરના આરોગ્યની રક્ષા શાથી થાય છે અને વિવિધ વ્યાધિઓ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે એની અનેક પ્રકારની ઉપપત્તિ પ્રતિપાદન

જણાતામાં આવે છે અને તેને અનુસરીને વૈદ્યશાસ્ત્રમાં પણ વિવિધતા જોવામાં આવે છે. સમષ્ટિચિકિત્સાનો ચેતનવાદ, વ્યાધિ હજાર ઔષધ ચાર, ચિકિત્સાનો અપ્રચારવાદ, આધુનિક શાસ્ત્ર કહેવાતા વૈદ્યકનો હીપોક્રેટિક હ્યુમરવાદ, સચેતન પરમાણુ તથા અવયવ સમૂહવાદ, જંતુવાદ, વ્યક્તિગત પ્રકૃતિ અને તેને અનુસરીને શારીર અને ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાનમાં તેમજ માનસમાં થતા ફેરફારો એ રોગકારણ છે એવો પ્રકૃતિવાદ, અંતસ્ત્રાવી પિંડોના સ્ત્રાવો એજ આરોગ્યનું તથા રોગોનું પ્રધાન કારણ છે એવો અંતઃસ્ત્રાવપિંડવાદ વગેરે વાદો છે. તેમાં હમણાં હમણાં નવી શાસ્ત્રીઓનું ધ્યાન લક્ષણસમુચ્ચયવાદ (Theory of Syndromes) ઉપર ખેંચાયું છે. થોડા વખત પહેલાં નાટ મેડીકલ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ આગળ એડીન્બરો યુનિવર્સિટીના ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ એનીમલ જીનેટીકસના ડાયરેક્ટર પ્રો. એફ. એ. ઇ. ક્રયુએ કહેલા પરિસંવાદથી પણ આ વાત સિદ્ધ થાય છે. આધુનિક વૈદ્યક શાસ્ત્રીય વાદોનું વિવેચન કરતાં ડૉ. રોબર્ટ હચી સને લેન્સેટના આફ્રિકાના અંકમાં કહ્યું છે કે—

At all periods medicine has been influen ed by some under lying doctrine of theory which has directed its practice and determined for the time the time of its advance The Hipocratic theory of Humors—the Cellular theory—the element of infection—individual or constitutional medicine with aspects of anatomical physiological and psychological constitution—and in diagnosis it works for Syndromes rather than for dry and cut disease

પ્રો. ક્રયુએ પોતાના ભાષણમાં કહ્યું છે કે રોગના કારણો શરીરગત અને શરીરબાહ્ય એ રીતે બે પ્રકારના હોય છે અને તેનું પરિણામ જેવી પ્રકૃતિ હોય છે તેવું થાય છે—

The causes of dis ase—would be found inside the individual and within the same environment constitutional defects were hereditory almost without exception (Times of India 18-2-37)

આ વાક્યો વૈદ્ય તત્ત્વવાદની દૃષ્ટિથી અત્યંત મહત્ત્વના છે.

તાત્પર્ય એ છે કે ગયા એક બે શતકો દરમીઆન સ્વાસ્થ્ય અને રોગોત્પત્તિ સંબંધી જુદા જુદા અનેક વાદો (Theories of doctrine) પ્રચલિત થયા છે. તેજ રીતે આયુર્વેદનો અતિ પ્રાચીન ત્રિધાતુ કે ત્રિદોષવાદ વેદકાળની આગળથી આજ સુધી એકસરખો સર્વથા રહેલો દેખાય છે. આ વાતને સિદ્ધ કરવા માટે અનેક માણસોએ સંસ્કૃત ભાષામાં દેશી ભાષામાં તથા અંગ્રેજી ભાષામાં અનેક નિબંધો લખ્યા છે તથા ગ્રંથો પણ લખ્યા છે. પ્રસિદ્ધ મદ્રાસ રિપોર્ટમાં વિદ્વાન કેપ્ટન જી. શ્રીનિવાસ મૂર્તિએ આ ત્રિધાતુ કે ત્રિદોષતત્ત્વનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. શ્રીમંત નાનાસાહેબ પુરાણિકની અધ્યક્ષતા નીચે એકઠા થયેલા મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતના વૈદ્યોએ નિમેલી એક સમિતિએ લખેલો ત્રિધાતુ ત્રિદોષ મીમાંસા નામનો વિસ્તૃત નિબંધ થોડા વખતમાં છપાઈને બહાર પડશે. બીજા વિદ્વાનોના પ્રસિદ્ધ થયેલા આ વિષયના ગ્રંથો તો આપે જોયાજ હશે. એટલે ત્રિધાતુ ત્રિદોષ મીમાંસાના તત્ત્વવાદને આગમપ્રામાણ્યથી મારે સિદ્ધ કરવાની જરૂર રહી નથી. કારણ કે આ બધી રચના આગમ પ્રામાણ્ય ઉપરજ થઈ છે અને જેને શબ્દ પ્રમાણ માન્ય છે તેઓને એ પ્રમાણથી પ્રસ્થાપિત

ત્રિધાતુ મીમાંસા પણ માન્ય હોવી જોઇએ પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ત્રિધાતુ–ત્રિદોષની સિદ્ધિ થઈ શકે કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉઠે છે અને આજકાલના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવાદી વિદ્વાનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થયા પછીજ માને છે હાલના ઉપર સત્યવેના વાદો અથવા તેમાંના કેટલાક પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ અને અનુભવવડે સિદ્ધ થયા પછીજ વિદ્વન્માન્ય થયા છે પરંતુ ત્રિધાતુત્રિદોષ મીમાંસાની સ્થિતિ એવી નથી બ્રીટીશ રાજ્યના આરંભથી આજસુધી જે વિદ્વાનો ત્રિધાતુ મીમાંસાને સમજ્યા વગર પણ એને કાલ્પનિક કહે છે તેનું કારણ પણ એજ છે પ્રાચીન શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં ત્રિધાતુ–ત્રિદોષ વિષયનું પુષ્કળ સાહિત્ય છે પરંતુ એ પરિભાષાને ન જાણવાને લીધે આધુનિક શાસ્ત્રવિદ્વાનો આયુર્વેદીઓને કહે છે કે આધુનિક પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ સિદ્ધ પરિભાષામાં જ્યાંસુધી તમે અમને સમજાવો નહિ ત્યાંસુધી તમારો સિદ્ધાન્ત અમે માનીએ નહિ આના જવાબમાં પ્રાચીન સાહિત્યના ઉતારા બતાવવા કે તેમ આની શાબ્દિક ચર્ચા પણ નકામી છે પ્રત્યક્ષ અનુભવ આપી શકે એવી પ્રયોગશાળાજ આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરી શકે એ ચોક્કસ છે પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગો વડે અને અનુભવથી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવવો સહેલો છે કૈ વા મર જગદીશચન્દ્ર વસુના દેહાન્તથી આ ભારતને અપરિમિત હાનિ થઇ છે એ વિદ્વદગ્રગણ્ય મહાભાગે પોતાની પ્રયોગશાળામાં અત્યંત સૂક્ષ્મગ્રહણ શક્તિવાળા યંત્રોની મદદ વડે કરેલા પ્રયોગોથી વનસ્પતિમાં ચેતન રહેલું છે એ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કર્યું હતું વનસ્પતિઓને સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે એ પણ પ્રત્યક્ષ બતાવ્યું હતું અને એ પ્રયોગો જોઇને બીજા આધુનિક વિદ્વાનોએ એ સિદ્ધાન્ત કબુલ કર્યો હતો જેકે—**अन्तः संज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः** । ઇત્યાદિ આ સિદ્ધાન્તના પ્રતિપાદક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળેજ છે આ પ્રકારનો બીજો દાખલો ડૉ. મડ નામના પ્રખ્યાત વિદ્વાનનો નીચે પ્રમાણે છે હોમિઓપથિક નામના વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં ૧૨ એમ પ્રમાણથી આગળ મૂળદ્રવ્યો (metals) હોતા નથી મતલબ કે ફક્ત દુગ્ધશર્કરા (મીલ્કસ્યુગર) વાપરીને શાસ્ત્રના અજ્ઞાનથી લોકોને છેતરે છે એવો આક્ષેપ કરનારાઓનો આક્ષેપ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગથી ખોટો સિદ્ધ કરીને ડૉ. મડે આક્ષેપકોના મોઢા બંધ કર્યા હતા એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે આ પ્રયોગ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો હતો ૨ મરમરોથી સમ્માર્જિત (Potentised) સુવર્ણ લઈને પાણીમાં નાખ્યું અને રસશાસ્ત્ર (કેમીસ્ટ્રી)ના પ્રયોગથી એ પાણીમાં બિલકુલ સુવર્ણ નથી એવો નિશ્ચય થયા પછી સ્પેક્ટ્રમ (રંગવિચ્છેદ યંત્ર) વડે સુવર્ણની છાયા દેખાડીને સિદ્ધ કર્યું હતું કે અતિ સૂક્ષ્મરૂપમાં એમાં સુવર્ણ છે ખરૂં અને એ રીતે પ્રતિપક્ષીઓના આક્ષેપને દૂર કર્યો હતો એજ રીતે આયુર્વેદ પ્રતિપાદિત ત્રિદોષ સિદ્ધાન્તનું પ્રત્યક્ષ રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરીને આપણે તેના ઉપરનો આક્ષેપ દૂર કરવો જોઇએ એવો અમારો મત છે ત્રિદોષ પ્રતિપાદક સાહિત્ય તો પુષ્કળ છે પણ એને પ્રયોગ અનુભવથી પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા છે અને એજ આધુનિકોને એ વાત સમજાવવાનો રસ્તો છે એવો અમારો નિશ્ચિત અભિપ્રાય છે ત્રિદોષ ત્રિધાતુનું પ્રત્યક્ષીકરણ મુશ્કેલ નથી પણ શક્ય છે

નિ ભા આયુર્વેદ મહામંડળે તથા બીજી જે હેતુવાળી સંસ્થાઓએ આ વિષયમાં ધોરણ નક્કી કરીને પ્રયોગશાળા ઉભી કરવી જોઇએ અને વિદ્વત્ પરિષદ્ માં પ્રયોગ પદ્ધતિ નક્કી કરવી જોઈએ અને તેને અનુસરી પ્રયોગદ્વારા ત્રિદોષ ત્રિધાતુતત્ત્વનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રતિપાદન કરીને એ સિદ્ધાન્તને સ્થિર સ્થાપવા એ હાલમાં આયુર્વેદીઓનું મહાકર્તવ્ય છે આ

વિષય પ્રત્યક્ષ પ્રયોગથી પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય છે એ બાબતમાં તો મારે વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી

આયુર્વેદનું શાસ્ત્રીયત્વ શું ? એની વ્યાપ્તિ કેટલી ? આયુર્વેદ । તગત કેટલા શાસ્ત્રો છે ? મનુષ્ય જાતનાં જીવિત વિષે આયુર્વેદ શી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે ? વગેરે ઘણા મહત્ત્વના વિચારણીય પ્રશ્નો છે આયુર્વેદ ઉપપત્તિ પૂર્ણશાસ્ત્ર છે અને માનવજીવનની વિવિધ અવસ્થા ઓમા ઉપયોગી છે એવો ઉપરના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકાય

શ્રી ચરકાચાર્યે શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે —

सुमहद्यशस्वि धीरपुरुषसेवित । अर्थबहुलमाप्तजनस्य पूजितम् । त्रिविध शिष्यबुद्धिहितम् । अपगतपुनरुक्तदोषमार्षम् । सुप्रणीतसूत्रभाष्यसंग्रहक्रमम् । स्वाधारम् । अनवपतितशब्दम् । अकष्टशब्दम् । पुष्कलाभिधानम् । क्रमागतार्थं तत्त्वनिश्चयप्रधानम् । संगतार्थम् । असंकुलप्रकरणम् । आशुप्रबोधकम् । लक्षण वच्चोदाहरणवच्च । (च वि अ ८)

આધુનિક શાસ્ત્રોમા શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણની જોવામા આવે છે જેમકે —

Scientific medicine must confirm to at least three requirements

(1) It must be based on facts

(2) It must be rational that is logical

(3) It must be demonstrably true

Science is erected upon a foundation of facts principles and laws Science is related systemetised knowledge

(Stuart Close M D)

શ્રી ચરકાચાર્યની ઉપર આપેલી શાસ્ત્રની વ્યાખ્યામા અને આધુનિક વ્યાખ્યામા તત્ત્વત સામ્ય છે શાસ્ત્ર આધાર યુક્ત (Based upon facts and demonstrably true) હોવુ જોઈએ એ તો સર્વનો અભિપ્રાય છે શાસ્ત્ર **सुप्रणीतसूत्रभाष्यसंग्रहक्रम** અને **क्रमागतार्थतत्त्वनिश्चयप्रधानम्** (Is related systemetised knowledge and logical) ચરકાચાર્યે બીજા શાસ્ત્ર લક્ષણો પણ કહ્યા છે આયુર્વેદ આ લક્ષણોથી યુક્તશાસ્ત્ર છે એટલે આધુનિકોની વ્યાખ્યા પ્રમાણે પણ આયુર્વેદનુ શાસ્ત્રીયત્વ સિદ્ધ થાય છે આયુર્વેદ સ્વાધાર છે એટલે કે શુદ્ધ શાસ્ત્રીય પ્રમાણો નિશ્ચિત પ્રમાણો અને સત્યસિદ્ધાંતો ઉપર ઉભો છે એની તત્ત્વ પ્રણાલી સ્વતંત્ર પ્રમાણિક તથા સ્વતંત્ર છે આયુર્વેદના નિયમો પણ સ્વતંત્ર છે આયુર્વેદ પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંતો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોવડે પ્રત્યક્ષીકરણને યોગ્ય છે ન્યાય વૈશેષિક સાંખ્યયોગ વગેરે આયુર્વેદના આધારરૂપ પૂર્વશાસ્ત્રો છે સામાન્ય રીતે સૃષ્ટિ વિજ્ઞાનનો આધાર લઈને પ્રાચીનોએ પોતાની ખાસ ઉપપત્તિથી આયુર્વેદની રચના કરી છે અને આયુર્વેદ સંગતાર્થ છે ન્યાયવૈશેષિક પ્રતિપાદિતતત્ત્વ અનુસાર ક્રમાગતાર્થતત્ત્વ નિશ્ચયનું પ્રાધાન્ય આયુર્વેદ શાસ્ત્રમા છે (Rational and logical) આ રીતે પ્રાચીન તેમજ નવીન વ્યાખ્યા અનુસાર પણ આયુર્વેદ ઉત્તમ શાસ્ત્ર છે એમા સંદેહ નથી સંક્ષેપમા પ્રતિપાદિત આ તત્વ વિસ્તારથી વર્ણવવામા આવે તો વિચારવાન મતને સંમત થાય એમ અમે નિ શંક માનીએ છીએ આયુર્વેદના બે મુખ્ય વિભાગ છે (૧) રોગોચ્છેદકર અને

(૨) સ્વાસ્થ્ય સાચવનાર પહેલા વિભાગમા રોગોની ઓળખાણ અને તેના ઉપાયો વર્ણવેલ છે જ્યારે બીજા વિભાગમા રોગો ઉત્પન્ન જ ન થાય સ્વાસ્થ્ય અખંડિત જળવાઈ રહે શરીર, ઇન્દ્રિયો અને મનના પૂર્ણસ્વાસ્થ્યવાળુ વૃદ્ધાવસ્થા વગરનું દીર્ઘાયુષ્ય મળે એવા ઉપાયો સારી રીતે વર્ણવેલા છે

બીજા વૈદ્યશાસ્ત્રો પેઠે આયુર્વેદમા પણ શરૂઆતમા જ શારીર ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન વગેરે શાસ્ત્રોના વર્ણનો બોધ થઈ શકે એવી રીતે આપેલા છે ભૂગોળના નક્શા પેઠે તથા ભૂગોળના વર્ણન પેઠે આ શરીર વગેરે શાસ્ત્રો શરીરના અવયવોનું તથા તેના વ્યાપારોનું જ્ઞાન આપે છે પણ એટલાથી કાંઈ પૂરૂ જ્ઞાન નથી મળતું માટે આયુર્વેદમા સાખ્ય પ્રતિપાદિત તત્ત્વોને અનુસરી શરીરાન્તર્ગત ચૈતન્ય અથવા સ્વયંભૂત સ્વયં નોત્પન્ન એવ તત્ત્વ અને જેમાથી શરીરના અવયવ સમુદાયની ઉત્પત્તિ થાય છે તે બીજુ તત્ત્વ એ રીતે બે વિભાગો સ્વીકારેલા છે ચેતનાધિષ્ઠાનભૂત પુરુષ કે ન્યાયદર્શિ મતાનુસાર આત્મા અને પંચભૂત વિકાર સમુદાયાત્મક (ત્રિધાતુઓ પ્રતિમૂળ ધાતુઓ ઉપધાતુઓ મળો વગેરે) બીજો વિભાગ એ રીતે બે વિભાગવાળુ શરીર આયુર્વેદમા વર્ણવાયુ છે સાખ્ય પ્રતિપાદિત પુરુષ અને પ્રકૃતિ જેવા આયુર્વેદે વર્ણવેલા આ બે વિભાગો છે શરીરાન્તર્ગત આ બાબતો આત્મા સાથે સબધ રાખે છે

(निर्विकार परस्त्वात्मा सत्वभूतगुणेन्द्रिय ये । चेतन्ये कारण पर १-१-५५)

આત્માના સાન્નિધ્યથી જ પંચભૂતવિકારાત્મક દ્રવ્યોનુ અચેતનપણુ બદલે છે પાચ ભૂતોમાથી બનેલું જ શારીરદ્રવ્યોમા સ્વરૂપાન્તર થાય છે તે જ આયુર્વેદોક્ત વાત પિત્ત અને કફ છે આ જાતના ત્રણ અચેતન સેન્દ્રિયદ્રવ્યો શરીરના અધિષ્ઠાનભૂત છે તેઓની સમ અવસ્થા **(સામ્ય)** હોય ત્યારે શરીરનું સ્વાસ્થ્ય જળવાઈ રહે છે અને તેઓનુ વૈષમ્ય (વિષમત્વ) ઉત્પન્ન થતા વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે પણ શરીરાન્તર્ગત આત્મા જાતે તો અકર્તા છે તે તો ફક્ત શારીરદ્રવ્યોના અચેતનપણામા કારણભૂત થાય છે આત્મા મન ઇન્દ્રિયો અને શરીર (ત્રણ ધાતુઓ પ્રતિમૂળ ધાતુઓ ઇત્યાદિ) વગેરે મળીને જીવનનો પ્રવાહ ચાલે છે શરીરની ક્રિયાઓ આના આધારે જ ચાલે છે આમા આત્મા ચૈતન્યરૂપ છે મન મનોવ્યાપારનું અધિષ્ઠાન છે

(मनो मनोर्थो बुद्धिरात्मा च इत्यध्यात्मद्रव्यगुणसग्रह) મનોર્થ અને બુદ્ધિનો એમા સમાવેશ થાય છે ઇન્દ્રિયો બાહ્યજગતનું જ્ઞાન ગ્રહણ કરનાર છે પણ શરીરને ધારણ કરનાર તથા શરીર ચલાવનાર મુખ્યત્વે તો ત્રિધાતુઓ છે એ પ્રમાણે આયુર્વેદ શાસ્ત્રમા દેહક્રમ વર્ણવ્યો છે સ્વાસ્થ્ય જાળવવામા તથા રોગને દૂર કરવામા આ દેહક્રમને જ આયુર્વેદ મા અધિષ્ઠાન માનેલ છે

સ્વસ્થાતુરપરાયણ અનતપાર આયુર્વેદના ત્રણ સ્કંધો છે જેમકે **(૧)** હેતુ **(૨)** લિંગ અને ( ) ઔષધ

અસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગ પ્રજ્ઞાપરાધ અને પરિણામ એ ત્રણ હેતુઓ છે આમાથી અસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થસંયોગ અને પ્રજ્ઞાપરાધનો અન્તર્ગત હેતુ (Inside the Individual)મા અને કાળનો બાહ્યહેતુ (outside the Individual)મા સમાવેશ થાય છે કૃમિ-ઋતુવિકાર વગેરે આભ્યન્તર બાહ્ય અથવા અભ્યન્તર થી ઉત્પન્ન કારણોનો આ ત્રણ કારણોમા સમાવેશ થઈ જાય છે આ પ્રકારના કારણોની અસરથી શરીરની અંદરના ધાતુઓ વિષમ થાય છે અને તેથી વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે આયુર્વેદીય રોગસંપ્રાપ્તિશાસ્ત્રનો આ મહત્વનો સિદ્ધાન્ત

ત્રિકાલાબાધિત છે વળી રોગના હેતુઓના બાહ્ય અને આભ્યન્તર તથા સન્નિકૃષ્ટ અને વિપ્રકૃષ્ટ એવા પણ ભેદ પડે છે, અને ન્યાયશાસ્ત્રાનુસાર રોગ કારણના મુખ્ય બે ભેદ પડે છે (૧) સમવાયિકારણ અને (૨) નિમિત્તકારણ

આધુનિક શાસ્ત્રોમાં કારણો અનિશ્ચિત છે અને તેનું જુદી જુદી રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે ઉપર પ્રતિપાદિત બાહ્યાભ્યન્તરાદિ કારણોને આધુનિક શાસ્ત્રપ્રણેતાઓએ પણ સ્વીકાર્યાં છે કિંતુ (૧) ચેતનાપ્રવાદ (૨) જંતુવાદ (૩) અન્તસ્રાવક ગ્રંથિવાદ (૪) પારંપરવાદ વગેરે વાદોના પ્રચારથી રોગ કારણના નિશ્ચયમાં અનિશ્ચિતપણું આવ્યું છે હાલમાં વળી લક્ષણ સમુચ્ચયથી શારીરદ્રવ્યો (Hormones)ની વિકૃતિથી રોગવિજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનારાઓની પરંપરા જોવામાં આવે છે જુદા જુદા જંતુઓથી જુદા જુદા રોગો થાય છે એવો જંતુકારણના વાદના શાસ્ત્રીઓમાં બીજા વાદો કરતા વધારે દૃઢ અને વધારે સમત છે એમ જણાય છે જંતુજન્ય રોગોમાં તે તે જંતુઓ જ મૂળકારણ છે એવું જંતુ શાસ્ત્રીઓનું સિદ્ધાંત સૂત્ર છે અને તે રીતે સર્વ રોગોમાં જંતુઓ હોવા જોઈએ એવો અભિપ્રાય તેઓમાં પ્રવર્તે છે ઘણા રોગોમાં રોગીઓના લોહી મૂત્ર ગળફા વગેરેમાં જંતુઓ જોઈને એ જ રોગ કારણ છે એવો આ લોકોએ નિર્ણય કર્યો છે પણ આ બાબતમાં નીચેની બાબત વિચારણીય છે જો જંતુઓ રોગ કારણ છે એવો નિશ્ચય કરવામાં આવે તો જંતુયુક્ત સર્વ શરીરો રોગયુક્ત હોવા જોઈએ કિંતુ શ્લેષ્મસન્નિપાત (ન્યુમોનીઆ) ઉત્પન્ન કરનાર જંતુઓ શરીરમાં હોવા છતા ઘણા નરો રોગથી રહિત જોવામાં આવે છે એ કેમ સંભવે? રાજ ક્ષમાના જંતુઓ સેંકડે ૮૪ માણસોમાં હોવાનું પરીક્ષાથી જણાય છે છતાં એ બધા માણસો રાજયક્ષ્માથી પીડાતા જોવામાં આવતા નથી શારીરવૈગુણ્યનો અભાવ હોય ત્યાં સુધી રોગોત્પાદક જંતુઓની અભિવૃદ્ધિ નથી થતી અથવા તેઓ રોગને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી શરીરમાં રહેલી પ્રતિકારિણી શક્તિ રોગને અટકાવનાર પ્રધાન સાધન છે અને પ્રતિકારનું સામર્થ્ય ક્ષીણ થતા રોગજંતુઓ વધી જઈને રોગને ઉત્પન્ન કરે છે મતલબ કે પ્રતિકારશક્તિસંપન્ન શરીર રોગોત્પાદક જંતુઓનો પ્રતિકાર કરીને સ્વસ્થ રહે છે આ પ્રતિકારશક્તિના શાસ્ત્રજ્ઞોએ અનેક પ્રકારો વર્ણવ્યા છે એ પ્રકારનું વર્ણન આ વિવેચન માટે આવશ્યક નથી રોગજન્તુઓની અભિવૃદ્ધિ માટે કેવી શરીરસ્થિતિ અનુકૂળ તેનું સુસ્પષ્ટ વર્ણન મળતું નથી જંતુઓ બીજરૂપ છે અને શરીર ક્ષેત્રરૂપ છે ક્ષેત્રની અનુકૂળતા હોય ત્યારે બીજની વૃદ્ધિ થાય છે નહિ તો પથરા ઉપર પડેલા બીજ પેઠે આ બીજ પણ નાશ પામે છે આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં બીજ વિચાર કરતા ક્ષેત્રનો વિસ્તારથી વિચાર કરેલો છે જ્યારે આધુનિક શાસ્ત્રોમાં ક્ષેત્ર કરતા બીજનો વિચાર ઘણો કરેલો છે માટે જ આધુનિક શાસ્ત્રોમાં રોગોત્પત્તિ કારણોનો વિચાર સંદિગ્ધ દેખાય છે જેમકે —

Cholera Bacillus is realy capable of producing true Cholera when right conditions exist

રોગકારણવિનિશ્ચય સંબંધી ઉપરના વાક્યમાં પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોય ત્યારે એ શબ્દો ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે

The bacllius is the proximate cause of Cholera but it is not the Cholera nor the sole cause of Cholera Individual suscepti bility was an essential condition (Stuart close)

આ અવતરણમા રાગજ તુઓ કાલેરાનું નિમિત્ત કારણ નથી કાલેરાના જન્તુઓની અભિવૃદ્ધિના શરીરની સ્થિતિ અગત્યનું કારણ છે એ વાક્ય ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે

રાગ જતુઓ નિમિત્ત કારણ છે એવો આયુર્વેદનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે જેમ બીજા નિમિત્ત કારણો છે તેમ રાગ જન્તુઓ નિમિત્ત કારણ છે પ્રધાન કારણ નથી આ પ્રમાણનાં નિમિત્ત મ ળો શરીરની અ ગના દાષોને દૂષિત રી ને રાગોને ઉત્પન્ન કરી શકે છે સ્વતત્ર રીતે નથી કરી શકતા એ ખાસ નોધવા યોગ્ય છે ધાતુ સામ્યવાળી શરીરની અવસ્થામાં શરીરમા પેઠેલા જ તુઓ પણ વૃદ્ધિ નથી પામી શકતા કે રાગને ઉત્પન નથી કરી શકતા ધાતુ વૈષમ્ય ઉત્પન થતા વૃદ્ધિ પામેલા જતુઓ રાગોત્પાદન કરી શકે છે માટે જન્તુઓ રાગના મુખ્ય કારણ નથી પણ શરીરમા રહેલા વાત પિત્ત, કફ એ ત્રણે દોષો રાગ કારણ છે એવો આયુર્વેદનો સિદ્ધાન્ત છે કાલેરામા ઝાડામા તથા ઉલટીમા જન્તુઓ મળે છે એ સાચી વાત છે પણ તેઓજ કાલેરાને ઉત્પન્ન કરે છે એ ખોટુ છે આતરડામા રહેલુ પિત્ત દુષ્ટ થવાથી કાલેરા થાય છે એ ચોક્કસ છે કાલેરા ફાટી નીકળે ત્યારે પણ જેઓનું પિત્ત વિકૃત થયુ હોય તેઓને જ કાલેરા થાય છે બીજાઓને થતુ નથી

એજ રીતે આત્રિક જ્વર વિષમજ્વર શ્લેષ્મિકજ્વર શીતપૂર્વકજ્વર વગેરે જતુઓથી ઉપન થતા રાગો ણ શરીર ત ાન નાતાં રોગોના વૈ યથી ઉત્પન્ન થાય છે પણ જતુઓથી ઉત્પન નથી થતા મતલબ કે રાગોનુ સમવાયિ કારણ શરીર વૈષમ્ય એટલે શારીરદોષ વૈષમ્ય છે જ્યારે નિમિત્ત કારણ અનેક જાતના જતુઓ છે

પ્રયોગશાળામા રાગ જન્તુઓના વૃદ્ધિ અને વિનાશ પ્રત્યક્ષ જોવા એ સહેલુ છે પણ વ્યક્તિના શરીરમા રહેલા રાગ જતુઓનો વિનાશ કરવો અથવા એજ રાગનુ પ્રધાન કારણ છે એમ પ્રતિપાદન કરવુ એ સહેલુ નથી કારણો અનેક પણ હોય છે એકનુ સ્વીકાર્યા છતા જતુઓના વૃદ્ધિનાશ કેવી રીતે અને શાથી થાય છે એ ગૂઢ જ રહે છે માટે જ કહીએ છીએ કે જતુઓ બીજરૂપ છે અને દોષા ક્ષેત્રરૂપ છે શરીરમા દોષોની વિકૃતિ થઈ હોય તો જ તુઓની અભિવૃદ્ધિ અને રાગોનો ઉદ્ભવ થાય છે નહિ તો નથી થતો ખરી રીતે રાગોનુ સમવાયિ કારણ વિકૃત થયેલા દોષો છે અસમવાયિ કારણ દોષદૂષ્ય સયોગ છે અને નિમિત્ત કારણ જતુઓ છે એવો આયુર્વેદ પ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્ત આધુનિક શાસ્ત્ર પ્રણાલી અનુસાર સિદ્ધ થાય છે

વ્યાધિ—હેતુવિજ્ઞાનમા અથવા વ્યાધિકારણમીમાસામા દોષોનું જ પ્રાધાન્ય છે ધાતુ સામ્યથી સ્વાસ્થ્ય, અને ધાતુ વૈષમ્ય કે દોષદુષ્ટિથી રાગોત્પત્તિ થાય છે —

विकारो धातुवैषम्य साम्य प्रकृतिरुच्यते ।
रोगस्तु दोष वैषम्य धातुसाम्यमरोगता ॥

આયુર્વેદીય સિદ્ધાન્તો ત્રિકાલાબાધિત હોવાથી આ વા નું મતલબ વિવિધ અન્વયાર્થી પિંડાદિઓના તત્ત્વને અનુસરીને પણ સિદ્ધ કરી શકાય કારણ કે અનસાવકપિંડો પણ ત્રિધાતુની સમ સ્થીતિ પોતાનુ કામ કરી શકે છે નિરાશુ વિકૃત થતા સાવકપિંડોમાં પણ વિકૃતિ થાય છે અને રાગો ઉત્પન્ન થાય છે એ જ નીજ વાદોની વ્યવસ્થા સંક્ષેપમાં ઉપર પ્રમાણે રાગ હેતુનો સક્ષેપમા વિચાર કર્યો

હવે લક્ષણુ વિજ્ઞાન જેને આયુર્વેદમા લિંગસ્કધ કહે છે તેનો વિચાર કરીએ ધાતુ વવમ્ય થતા ધાતુસામ્ય સ્થાપના માટે ત્રિધાતુનો જે પ્રયત્ન તેનું નામ લક્ષણો અમાત્મેન્દ્રિ યાય પ્રજ્ઞાપરાધ અથવા કાળ જેવા બાહ્ય કે આભ્ય તર કારણની શરીરાન્તર્ગત તદ્ગુણ ભૂયિષ્ટ ધાતુઓ ઉપર અસર થાય છે કારણમા રહેના અમુક ગુણો શરીરમા રહેલા ધાતુઓના સમાન ગુણોને વધારે છે અને એ રીતે વૈષમ્ય ઉત્પન થાય છે દૂષ્યો ધાતુઓ અને મળોમા પણ વૈષમ્ય ઉત્પન થાય છે આ રીતે એક તરફ દોષવૈષમ્ય અને દોષદૂષ્ય સયોગ અને બીજી તરફ વિધાતુઓ એ બેયના પ્રયત્નોનો સ્વકાર્ય સિદ્ધિ માટે પરસ્પર સઘર્ષ થાય છે અને સામ્ય રક્ષણ માટે પ્રયત્ન પ પણ ત્રિધાતુઓ દોષદુષ્ટિના તથા દોષદૂષ્ય સયોગના પરિહાર માટે પોતાની સવશક્તિ ખર્ચે છે આ પ્રયત્ન સ્વાભાવિક છે ઉત્પન્ન થયેના દોષ વૈષમ્યનું નિરાકરણ અને દોષોના સામ્યનું સ્થાપન એ તેઓનો સ્વભાવ જ છે

જે દૂષ્યમા અને જે સ્થાનમા દોષો જાય છે તે દૂષ્ય તથા તે સ્થાનના વિશેષને અનુસરી પોતાના ગુણ વિરોધનો આદિ કાર્ય કરે છે એ ગુણોના તે તે સ્થાન અને તે દૂષ્યમા પ્રતિભાસ પ્રકારનું જે દસ્વરૂપ તેનુ નામ લક્ષણ લક્ષણોના ઘણા ભેદ છે પણ બે મુખ્ય છે (૧) લક્ષણો અને (૨) લાગણીઓ આમાથી લાગણીઓને તો રોગી પોતેજ અનુભવી શકે છે અને લક્ષણોને બહારથી જોઈ શકાય છે લક્ષણ વિજ્ઞાન સબધી ઉત્તમ સગતિ આયુર્વેદે બેસારી છે જેથી શાસ્ત્રીય યથોક્ત લક્ષણોથી જુદા લક્ષણ સમૂહો પણ દોષ દૂષ્ય સયોગ સ્થાન વગેરે અનુસાર ધરી શકે છે અને રોગ પરીક્ષા થઇ શકે છે લક્ષણોનો વિસ્તાર સમપદ્ધતિ–હોમીઓપથીમા વધારે છે ત્યાર એલોપથીમા લક્ષણો ટુકામા મૂક્યા છે સમ પદ્ધતિમા તો લક્ષણ વિસ્તાર એટલો છે કે લક્ષણ વિસ્તર વિના એ પદ્ધતિમા એક ડગલું પણ આગળ ભરવુ મુશ્કેલ છે એલોપથીમા આધુનિક પ્રયોગશાળાઓ (લેબોરેટરીઓ)ના વિવિધ સાધનો તથા પદ્ધતિઓનો રોગ પરીક્ષા માટે એટલો આધાર લેવામા આવે છે કે વિદ્વાનોનુ રોગ લક્ષણો તરફ જેટલુ ધ્યાન જવુ જોઈએ તેટલુ નથી જતુ અને પ્રયોગશાળાઓની પરીક્ષણ પદ્ધતિ સર્વ માટે સુલભ નથી તથા સર્વદા શક્ય નથી કારણ કે એ અતિ ખર્ચાળ છે અને તેથી શ્રીમતોને અથવા અમીરોને ધર્માદા ઈસ્પિતાલોમાજ સુલભ છે વળી એ પદ્ધતિથી સદૈવ હિત રોગનિવારણ થાય છે એવુ પણ નથી દર્દીની પાસે રહેલા ચિકિત્સકોએ સાવધાનતાથી રોગલક્ષણો જોઈને રોગીનો તથા તેની અવસ્થાઓનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ એમ અનેક શાસ્ત્રજ્ઞોએ કહેલુ છે સર જેમ્સ મેકેન્ઝી નામના વિદ્વાને આ વિષય ઉપર એક ગ્રથ લખ્યો છે અને સર ઓકલેન્ડ ગેડીસનુ નીચેનુ વચન આ બાબતમા ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે—So many come to the sick room thinking of themselves as men of science fighting disease and not healers with a little knowledge helping nature to get a sick man well

કેવળ શાસ્ત્રદષ્ટિથી પ્રયોગશાળાઓમા યોગ્ય સાધનો વડે કરેલી પરીક્ષા અપર્યાપ્ત હોય છે લક્ષણ સમૂહોનો સાચો બોધજ રોગનુ જ્ઞાન આપે છે આયુર્વેદ શાસ્ત્રમા રોગ નિશ્ચય પદ્ધતિ સહેલી છે અને લક્ષણ સમૂહ પદ્ધતિ પણ નક્કી કરેલી છે અને તેથી સમ ચિકિત્સા પદ્ધતિ (હોમીઓપથી) જેવા અતિ વિસ્તારની આવશ્યકતા નથી તેમજ આધુનિક વૈદ્યકનાં અનેક સાધનોની આયુર્વેદને જરૂર નથી તેમજ ફળમા શ્રેય પ્રાપ્તિનો સભવ નથી

शास्त्र ज्योति प्रकाशार्थं दर्शन बुद्धिरात्मन ।

એ વાક્યને અનુસરી વૈદ્યોએ શાસ્ત્રાધ્યયનથી તથા સૂક્ષ્માભ્યાસથી પોતાની બુદ્ધિનું ઉપ ૧હણ કરવુ જોઈએ સૂક્ષ્મ અવલો ન શક્તિવાળી બુદ્ધિથી લક્ષણોનુ અવલો । રવાથી રોગનો મ ગ્રહિત નિશ્ચય થાય છે અને ચિકિત્સામા સરળતા થાય છે માટે જ્ઞાસુઓએ આયુર્વેદશાસ્ત્રને અનુસરી જ ૨ લક્ષણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ

લાગણી અને લક્ષણો એવા બે ભે હોવાનુ પહેલા જ કહેલુ છે લાગણી-વેદના એ એક પ્રકાર છે વેદના અને સવેદના એ બે દ્વારા શરીર અને માનસ રોગની અમુક અવસ્થાઓનુ જ્ઞાન થઈ શકે છે કેટલાક માનસરોગમા તો મને ાનો અભ્યાસ રવો પડે છે

वेदनानामधिष्ठान मनोदेहश्च सेन्द्रिय ।
स्पर्शनेन्द्रियसस्पर्श स्पर्शो मानस एव च ।
द्विविध सुखदु खाना वेदनाना प्रवर्तक ।
सतीन्द्रियाणि सत्यथा रोगो न च न चास्तिरुक् ॥
न सुख कारण तस्माद्योग एव चतुर्विध ।
नेन्द्रियाणि न चैवाथ सुखदु खस्य हेतव ॥

ચરકસંહિતા શારીરસ્થાન

ઉપર ટાંકેલા વચનોમા વેદના અને સવેદનાની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થઈ છે એનુ સુસગત વિવેચન મળે છે મન ઇન્દ્રિયો અને દેહ એ વેદનાના અધિષ્ઠાન છે ઇન્દ્રિય સસ્પર્શ અને માનસ સસ્પર્શ વેદનાના પ્રવર્તક છે ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયાર્થો સાથે સયોગ વેદનાનુ કારણ છે આ સયોગનો અભાવ હોય ત્યારે વેદનાનો પણ અભાવ હોય છે

Every human being and animal can only feel by means of his nerves—man s whole life is nothing but a series of collisions between the sensation of his ego and the contradictory laws of outside world Man s ensation of his ego is only the final result of millions of eternally changing external and internal conditions

(Dr Forane is Volgyesi M D T message to the neurotic world)

શ્રી ચરકાચાર્યે કરેલુ વેદના સવેદના સબધી વિવેચન આધુનિકશાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત નિયમો સાથે સુસગત છે એટલુ ઉપર ના ઉતારેથી સમજાય છે આ વિષયમા વિસ્તૃત વિવેચન સુકર હોવા છતા અત્ર સ્થળની મર્યાદાને લીધે સક્ષેપમા જ તાત્પર્ય કહુ છુ વેદના સવેદનાના લક્ષણો તથા ઇચ્છા દ્વેષ સુખ દુ ખ ભય ક્રોધ ઇત્યાદિનુ વિવેચન આયુર્વેદ શાસ્ત્રમા સપૂર્ણ સુસ્પષ્ટ, સુવિસ્તૃત અને સુસગત મળે છે પણ યોગ્ય અધ્યયનના અભાવે એનો જેવો જોઇએ તેવો બોધ થતો નથી

---o---

" ન્યુમોનીયા "—તેનુ નિદાન અને ચિકિત્સા

(લેખક — વૈદ્ય નાથુ ન મૂળશંકર દ્વિવેદી—નાગઘ્રા)

આયુર્વેદમા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ઘણા જ્વરો વર્ણ્યા છે પણ ન્યુમોનિયા ટાઈફોઈડ વગેરે કેટલાક વ્યાધિઓ સ્પષ્ટતાથી વર્ણવ્યા નથી સમયના વહન સાથે કેટલી નવીનતાઓ મળતી ગઈ તે નવીનતાઓ પુરાણગ્રથોમા ન સાપડે તો તેથી આયુર્વેદિક ચિકિત્સકે મુઝાવાનું નથી સમુત્થાન વિશેષથી દૂષિતથયેલા દોષો અન્ય સ્થાનમા જતાં અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરે છે તે પ્રત્યેક રોગનુ નામ કદાચ ઘડીભર ન મળે તો આપણે તો દોષપ્રત્યનીક ચિકિત્સા કરવાની છે એટલે વ્યાધિનુ સ્થાન પ્રકૃતિ ઋતુ રોગોત્પત્તિનું કારણ વિગેરે પરથી દાષોની અશાશ કલ્પના કરી તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવાથી જરૂર સફળતા પ્રાપ્ત થશે તોપણ **विकारनामाकुशल** વિગેરે ચરકોક્ત શ્લોકોને વિશેષત આપણી અજ્ઞાનતાના છાદન તરીકે જ વાપરતા રહી સતોષ માનવો અને નવીનતાઓને અસ્પૃશ્ય માનવી એ આ યુગમા ઘણુ જ ભયાવહ છે હુ તો દઢતાપૂર્વક માનુ છુ કે-જે જે નવીનતાઓ આપણને પ્રતિદિન પ્રાપ્ત થાય તે તે ઉદારતાથી ગ્રહણ કરી પચાવીને આપણા જ્ઞાનભડોળને સમૃદ્ધ કરતા રહીશુ તોજ દશી વૈદક માટેના આ કપરા કાળમા આપણાથી ટકી શકાશે આપ સર્વ જાણો છો કે ભાવપ્રકાશ કે જે આજથી ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે પણ દ્વીપાન્તરથી આવેલા ફિરગ રોગને અપનાવવામા જરાયે ક્ષોભ નહોતો અનુભવ્યો ફિરગરોગની નવી ગણના સ્વીકારવામા પણ જરાયે આનાકાની કરી નથી

વિજ્ઞાન તથા વૈદકમા ઉદાર બુદ્ધિથી જ આગળ વધી શકાય છે જે કાંઈ નવુ મળે તે સ્વીકારવુ જ જોઇએ આથી વિશેષ વિષયાન્તર નહિ કરતા પ્રસ્તુત વિષય પર આવીએ

આયુર્વેદમા પ્રાય પ્રત્યેક વ્યાધિના નામ તત્તત્ વિકૃત અવયવો પરથી પાડતા નથી પરંતુ ઇગ્રેજી મા ફેફસામા સોજો થવાથી જે વનત્વ થાય છે તે સ્થિતિને ન્યૂમોનીયા એવી સંજ્ઞા આપવામા આવી છે ફ્રેકેનના ન્યુમોકોક્સ જંતુઓ આ વ્યાધિના ઉત્પાદક તરીકે ગણાય છે

મ મ શ્રી ગણનાથસેને આ પરથી **श्वसनयन्त्राक्रमणाच्च श्वसनकसज्ञा निष्पत्ति** શ્વસન જ્વર એવુ અભિનવ નામાભિધાન કર્યું છે જે મને યથાર્થ લાગે છે શ્રી બગસેન ભાવમિશ્ર વિગેરે વિદ્વાનોએ કર્કટ સનિપાતના જે લક્ષણો વર્ણ્યા છે તે પરથી કર્કટ સનિપાત તથા ન્યુમોનીયાને ઘણુ સાદૃશ્ય હોય તેમ લાગે છે એટલે કેટલાક વિદ્વાનો તેને કર્કટ સનિપાત માનવા પ્રેરાય છે કોઈ તેની સાથે અભિન્યાસ સન્નિપાતનું સાદૃશ્ય માને છે કોઈ તેને રક્તષ્ઠીવી કહે છે જ્યારે શ્રી ભાનુકિઓ વપુવેન વિનુકાખ્ય નામના સનિપાતના કેટલા લક્ષણો પણ ન્યૂમોનીયાને મળતા આવે છે

સનિપાતના ઘણાએ પ્રકારો છે તે પકી પ્રત્યેકના થોડા ઘણા લક્ષણો એક બીજાને મળતા આવે જ એટલે પ્રાચીનોએ માનેલો કયો સનિપાત અર્વાચીન ન્યૂમોનીયા હોઈ શકે એ નક્કી કરવુ કઠિન તો છે જ તેથી આ બધી માથાકૂટ કરવા કરતા તેને શ્વસનક જ્વર કફ પ્રધાન સનિપાત અથવા ન્યૂમોનીયા જ કહેવાનું હુ ઉચિત ધારૂ છુ આ વ્યાધિમાં મુખ્યત્વે કફદૂષિત થાય છે કફના પાચ સ્થાનો પૈકી મુખ્ય સ્થાન છાતી છે, અને તે સ્થાન પરજ આ વ્યાધિમા પ્રથમ આક્રમણ થાય છે

સર્વ સન્નિપાતો Septicemia જ છે એટલે વિશિષ્ટ પ્રકારના વિષાભિષંગથી જ થાય છે, તે પર પણ લક્ષ રાખવાનું છે

હવે આપણે તેનાં લક્ષણો ટૂંકમાં વર્ણવીશું આ એક તીવ્ર સંક્રામક જ્વર છે

સામાન્યત જે વ્યાધિમાં રદી બળતા જેવું (લાક્ષારસાભમ્) થુંકે અને સાથે જ્વર શ્વાસ ફેફસાના તળીયાનું ઘનત્વ થયેલું હોય તેને શ્વસનક જ્વર ગણવો

પ્રકાર— ન્યુમોનીયાના ઘણા પ્રકારો છે પણ મુખ્યત બે પ્રકાર છે (૧) લોબર ન્યુમોનીયા કે ક્રુપસ ન્યુમોનીયા અને (૨) લોબ્યુલર ન્યુમોનીયા કે બ્રોંકો ન્યુમોનીયા

(૧) જેમાં એક કે બે ફેફસાનો મોટો ભાગ ઘનત્વ પામે છે તેને લોબર ન્યુમોનીયા કહે છે, આને પ્લુરો ન્યુમોનીયા પણ કહે છે

(૨) અને જેમાં જુદા જુદા પચીઝ હોય તેને બ્રોંકો ન્યુમોનીયા કે લોબ્યુલર ન્યુમોનીયા કહે છે

લોબર ન્યુમોનીયાને શ્વસનક જ્વર તથા ખંડીય ફુફ્ફુસપ્રદાહ 'બ્રોંકો ન્યુમોનીયાને પ્રણાલીય ફુફ્ફુસપ્રદાહ એવા નામો અર્વાચીન વિદ્વાનોએ આપ્યા છે

લક્ષણો—આ વ્યાધિના રદી અચાનક સપડાય છે અને શિરઃશૂળ પૃષ્ઠશૂળ શીત ટાઢી લાગવી એ પ્રથમ લક્ષણો દેખાય છે તાવ શરૂઆતમાં ૧૦૩° કે ૧૦૪° અંશ જેટલો ચઢી જાય છે અને એના અઠવાડીયું તેટલો રહે છે જે પડખે જે ખંડ (lobe)માં સોજો હોય ત્યાં શૂળ નીકળે છે ખાસી વારંવાર આવે છે શ્વાસની ગતિ ત્વરિત રહે છે અને ત્રીજે કે ચોથે દહાડે લાક્ષાભાભમ્' (Rusty) એટલે ગળતા જેવા કાળા લાલ રંગના કફના બળખા દરદી કાઢે છે ક્વચિત્ શુદ્ધ લાલરંગના બળખા પણ જોવામાં આવે છે અને ક્વચિત્ બળખામાં લોહી ન પણ આવે **નાડી અને શ્વાસની ગતિનું પ્રમાણ આ વ્યાધિના નિદાનમાં બહુ ઉપયોગી છે** સામાન્ય સ્વસ્થ અવસ્થામાં નાડી તથા શ્વાસ ગતિનું પ્રમાણ ૪ : ૧ નું હોય છે જ્યારે આ વ્યાધિમાં તે ૨ : ૧ નું થાય છે

स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद् दर्शनमल्पश ।

પેશાબ થોડો તથા રક્તવર્ણ આવે છે અને તેમાં Chlorides (ક્લોરાઇડ્ઝ)નું પ્રમાણ ઘટી જાય છે દરદી વધારેને વધારે ગભરાતો જણાય છે થોડા દહાડામાં જ સાથે ચિત્તવિભ્રમ (Delirium) શરૂ થાય છે અને સાથે હૃદય પણ નબળું પડતું જાય છે રદીને પ્રલાપ મોટે કફકૂજન ગ્લાનાવસાદ અનિદ્રા વિગેરે લક્ષણો જણાય છે સાતમે કે આઠમે દહાડે સાધ્ય કેઈસમાં જ્વર અચાનક ઉતરી જાય છે દરદી ટાઢો પડી જાય છે પ્રસ્વેદ છૂટે છે આને વ્યાધિ સીમાકાળ (crisis) કહેવાય છે અનુકૂળ કેઈસમાં જ્યારે અકસ્માત જ્વરમુક્તિ થાય છે ત્યારે શ્વાસ તથા નાડીની ગતિનું પ્રમાણ ક્રમશ આરોગ્યાવસ્થાના જેવું થાય છે અને બીજી રીતે પણ સુધારો જણાય છે પણ પ્રતિકૂળ કેઈસમાં—નાડી તથા શ્વાસગતિનું પ્રમાણ નિયમિત થતું નથી તથા બીજા પણ સુધારાના ચિહ્નો જણાતા નથી

ઘણે ભાગે આવો ક્રાઈસીસ એકી દિવસે એટલે પાંચમે સાતમે નવમે કે અગિયારમે દિને થાય છે જુઓ—

सप्तमे दिवसे प्रायश्चाष्टमे नवमेऽथवा
अकस्माज्ज्वरमुक्तिः स्यात् स्वेदप्राचुर्यमेवच ।
प्राणा वा तत्र मुच्यन्ते रोगोवा तत्र मुच्यते ॥

આવી માંદગી બેથી ત્રણ અઠવાડીયા ચાલે છે અને જો તે વધારે ચાલે તો ૬ ઠી કદાચ ક્ષયમા પણ ઘમડાઈ જવાનો ભય છે

પરીક્ષા—ઘણે ભાગે પ્રથમ જમણું ફેફસુ જ પકડાય છે અને તેમાં પણ તેનો અધ ખડ (Base) ક્વચિત્ બ ને ફેફસા પણ વ્યાધિગ્રસ્ત થાય છે વ્યાધિગ્રસ્ત ફેફસને અતી ઘાતથી પરીક્ષા કરતા ધ્વનિ ઘન (Dull) જણાય છે શ્રવણનાલિકાથી સાભળતા નાલી ધમનવદ્ધ્વનિ Tublar breathing તથા बुद्बुदोद्गमध्वनि સભળાય છે

સમ્પ્રાપ્તિ— ન્યુમોનિયા બધી ઉમરના સ્ત્રી પુરુષ તથા બાળકોને થાય છે એને કોઈ વય કે જાતિનો બાધ નથી પણ યુવાનોના જીવનનો આ પ્રાણઘાતક વિશેષ શોષ છે ન્યુમોકોકસ નામના સૂક્ષ્મ જીવાણુઓના વિષાભિષગથી આ વ્યાધિ થવાનું પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે અર્વાચીન શોધખોળોથી તેના ચાર પ્રકાર મનાય છે પણ સામાન્યત બે જ પ્રચલિત છે આ મહાભૂપુરલીલ વ્યાધિ છે सत्यामपि नगरम् એ સૂત્રાનુસાર આ વ્યાધિ પણ દર્દીના પરિવાર ને ઘણીવાર લાગુ પડતા જોવામા આવે છે

શરદીના પંઝામા સપડાયેલા માણસોને આ રોગ જલદી પકડે છે આશ્ચર્ય સાથે ખેદની વાત છે કે દેખીતી રીતે ઘણા તદુરસ્ત માણસો જ આના પંઝામા પડેલા આવે છે અને તેને શરણ થાય છે

વૃક્કામય (Brights disease) કેન્સર (દુષ્ટાર્બુદ) હૃદ્રોગ અને તેવા બીજા ઘણા ચિરકાલીન વ્યાધિઓમા ન્યુમોનીયા છેલ્લે શરણ દે છે જેમ સૂર્યાસ્ત પહેલા અરુણ આવે છે તેમ મૃત્યુના આગમન પહેલા ન્યુમોનીયા લાગુ પડે છે ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝા ટાઈફોઈડ જેવા જ્વરમા પણ ન્યુમોનીયા આગળ જતા સહાય કરે છે

ગ્રેટબ્રીટનમા આ વ્યાધિ માર્ચ એપ્રિલ અને મે માસમા વધારે જણાય છે આપણે ત્યા પણ

हेमन्ते निचितः श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति ।

એ પ્રમાણે વસતમા ઘણે ભાગે આ સંનિપાતનો ઉપદ્રવ જણાય છે શિયાળામા તથા ચોમાસામા પણ આના કેસ જોવામા આવે છે જેમ બીજા વ્યાધિઓની ઋતુપરત્વે પ્રાકૃત તથા વૈકૃત ગણાય છે તેમ આની પણ ગણના કરવી

નિદાન (૧) સજળ પ્લુરસી (Plurisy with effusion) માથી ન્યુમોનીયાનું નિદાન કરવુ આવશ્યક છે પ્રતિઘાત પરીક્ષા શ્રવણનલિકા પરીક્ષા દર્શન સ્પર્શન વિગેરેથી ફેફસાનુ નક્કરપણુ અને તેના પડમા જળવાહીનો નિર્ણય થઈ શકે છે

(૨) શ્વાસનલિકા ન્યુમોનીયામા વિશિષ્ટ લક્ષણો જ હોય છે અને એના ચિહ્નો બન્ને ફેફસામા ફેલાયેલ હોય છે

(૩) આ ન્યુમોનીયાની આકસ્મિક શરૂઆત કષ્ટદાયક રતાશનો તાવ અને મસૂરિકાજ્વરને મળતી છ પણ નાડી તથા શ્વાસગતિના વિશિષ્ટ પ્રમાણથી ન્યુમોનીયા તે બધાથી જુદા પડે છે

(૪) તીક્ષ્ણ ક્ષય (Acute pulmonary T B) જ્વર પણ ન્યુમોનીયાને મળતો છે તેને ન્યુમોનીક થાઇસીસ કહે છે બળખો તપાસવાથી બન્નેના ભેદનો નિર્ણય તથા ન્યુમોનીયાનો તાવ જેમ ક્રાઇસીસથી ઘટે છે તેમ આમા થતુ નથી અને ઘણા અઠવાડિયા સુધી દર્દ લબાય છે

(૫) ન્યુમોનીયાના આરભ મલમા થના પાર્શ્વશૂળને પ્રથમ દર્દી પેટનો દુખાવો હોવાનું માને છે કારણ કે પ્રથમ દિને કફના લક્ષણો નિદાન સ્પષ્ટ ન પણ જણાય

આ બધામાથી ન્યુમોનિયાના લક્ષણો બરાબર જણાતા હોય તો તેને સ્પષ્ટ રીતે પારખી શકાય છે

બ્રૉન્કો ન્યુમોનીયાથી લોબર ન્યુમોનિયા સ્પષ્ટતાથી પારખવા માટે નીચેનું કોષ્ટક ઉપયોગી છે જુઓ —

લોબર ન્યુમોનીયા	બ્રૉન્કો ન્યુમોનીયા
આરભ—આકસ્મિક તથા ઠડી સાથે	ધીમો-પૂર્વકાળમા ખાસી જણાય
જ્વરગતિ—સતત	વધઘટ થયા કરે
જ્વરમુક્તિ—સાતમે દીને (by crisis)	ક્રમશ ધીમે ધીમે ત્રણ ચાર અઠવાડિયા (by crysis)
પ્રતિઘાત—એક ફેફસામા ઘનત્વ (સ્થાનત્વ) ખાસ કરીને અધ ભાગ	અને ફેફસામા જુદે જુદે ઠેકાણે
શ્રવણપરીક્ષા—(અ) સૂક્ષ્મ કર્કધ્વનિ (બ) મહતિભાવના લક્ષણ એક કે બે દહાડામા જણાય	સ્થાનપ્રદેશ (Dull area)મા બધે સૂક્ષ્મ ધ્વનિ અને ઘનત્વ સાથે Bronchitis Rales વધારે જણાય
બળખો—લાક્ષારસાભમ	ફીણવાળો કફ
શ્વાસગતિ—૨ ૧	ખાસ નિયમ નથી

(Savil પરથી)

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર—જો વ્યાધિ એકજ ફેફસામા હોય તાવ અતિ તીવ્ર ન રહ્યા કરતો હોય દરદીનુ બળ ટકી રહ્યુ હોય ત્રિદોષ દ્વન્દ્વ અને ઉપરથાતા આ ત્રણે પાદ સારા હોય તો દરદ સુખસાધ્ય ગણાય

(૨) બન્ને ફેફસા પર વ્યાધિનુ આક્રમણ હોય વ્યાધિ વૈકૃત હોય શ્વાસ ખૂબજ હોય તથા શ્વાસ લેતા નાકના ફોરણા ચાલતા હોય પ્રસ્વેદ શાકુન્ય સાથે મ પ્રલાપ કરતો હોય કાંઈ ચીજ લેતા કે અમસ્યા પણ હાથ પગ કપતા હોય અને દુર્નિવાર અતિસાર હોય તો તે દરદીનુ જીવન ટકવુ મુશ્કેલ છે

(૩) આ વ્યાધિમા ઘણે ભાગે હૃદ્યાવમાથી મૃત્યુ નીપજે છે માટે હૃદયબળ ટકી રહે તે ખાસ જોતા રહેવુ

(૪) વૃદ્ધ મદ્યપાન કરનાર અને નિબળ મનુષ્યને થતો ન્યુમોનીયા વધારે ગભીર છે

૫ થી ૧૦ વર્ષના બાળકો પણ ઘણે ભાગે સારા થઈ જાય છે પણ બચ્ચાઓના ફેફસાના ઉપરના ભાગથી (Apex) શરૂ થતો આ વ્યાધિ બહુ કષ્ટ સાધ્ય મનાય છે વળી અનેક બિચારા આશાભર્યા યુવાનોના અમૂલ્ય જીવનો ઝડપી જવાનું પણ આ કરાલ કાળને બહુ ગમે છે

(૫) જો આ રોગની સાથે મસ્તિષ્કાવરણશોથ તથા હૃદયની વિકૃતિનો સંસાર થાય તો તે વધારે ગભીર ગણાય છે

કમળો આધ્માન તથા હોજરીનું વિસ્તૃત થવુ એ લક્ષણો પણ તેના ભેગા મળે છે

ચિકિત્સા—આ વ્યાધિ માટે ખાસ વિશિષ્ટ ઉપાય નથી એમ પાશ્ચાત્ય તજ્જ્ઞો માને છે અને ચિકિત્સા મોટે ભાગે લાક્ષણિક કરવી પડે છે

દરદીને અંધારા ઓરડામા-પટાગમા પૂરે તેમ—ગોંધી રાખવો ઇષ્ટ નથી હવા અજવાળાનો અવરજવર ઠીક ઠીક હોય તેવા સ્થળે તેને રાખવો પણ પવનના ઝપાટા લાગે તેમ નહિ સૂર્યના કિરણોમા ન્યુમોકોકસ મરી જાય છે એ ભૂલવાનું નથી દરદીને બિછાનામા સુઈ રહેવા કહેવુ ગરમ કપડા પહેરાવવા તથા ગરમ ઓઢવાનુ કહેવુ ગરમ પાણીમા મીઠુ નાખી કોગળા કરાવવા લીસ્ટરીન કે ગ્લાયકોથાયમોલીનના કોગળા કરાવવા મોઢું ખાસ સાફ રખાવવુ

શેક-લેપ—વરાળનો શેક કરાવવો હિતાવહ છે ઘણા વિદ્વાનો તેથી વિરુદ્ધ હોય છે અને બરફ લગાડીને દરદીની ચિકિત્સા કરે છે પણ યુરોપ જેવા પ્રદેશમા અગર હોસ્પીટલ્સમા ખાસ દેખરેખ નીચે તે સફળ થાય દેશ કાળ પ્રકૃતિ વગેરે જોતા આપણા દરદીઓને શેક વધારે અનુકૂળ આવે છે જે સૂક્ષ્મ કેશવાહિનીઓ (કેપીલરીઝ)મા મળનો જમાવ થયો હોય તેને શેક લાગતા વિસ્તૃત થાય છે અને તેથી કફ સરળતાથી છૂટવા લાગે છે થોડુ ટરપેન્ટાઇન લગાડીને વરાળનો શેક કરવો અગર રાગમીની પોટીસ વગરથી ગરમ થાય ત્યારે તેનાથી શેક કરતા જવુ કેટલીક વખત એંટિફ્લોજેસ્ટાઇન (કે બીજી તેની બનાવટ)નો લેપ લગાવાય છે પણ આપણા દરિદ્ર દેશ માટે લેપ કરતા શેક હજાર દરજ્જે સારો અને સોંઘો છે

પાણી—**पानीय प्राणधारणम्**—એમ હું તો માનુ છુ માટે ઉકાળેલુ પાણી દરદીને વારવાર પીવા આપવુ સાથે થોડુ થોડુ મધ અવારનવાર અપાય તો દરદીના હૃદયને સારો ટેકો મળશે એ દિવસમાં બે વખતે ગરમ પાણીમા થોડુ મીઠુ નાખીને પણ આપવુ

ખોરાક—**ज्वरादौ लंघनं कुर्यात्**—એ સૂત્રાનુસાર લંઘન કરાવવુ એ શ્રેષ્ઠ છે પણ દરદી સ્થિતબલ રહે તે પ્રમાણે જ લંઘન હિતાવહ છે અર્વાચીન વિદ્વાનો જ્વરમા કેવળ નિરશનના મતના નથી ચોગ્ય જ કહ્યુ છે કે **बलाधिष्ठानमारोग्यं आरोग्यार्थ क्रियाक्रम** ॥ અતિલંઘનથી દરદીને ક્ષીણ બળ થવા દેવો એ અત્યત ભયાવહ છે ઘણાએ દરદીઓ લંઘનના અતિયોગથી ક્ષયમા ધમાઈ ગયા છે

दोषाणां सैव हि शक्ति लंघने या सहिष्णुता
नहि दोषक्षये कश्चिद् लंघनं सहते महत् ॥

ભાવાર્થ—દરદી લંઘન સહન કરી શકે—તૃપ્તિ જ લાગ્યા કરે—તેને દોષોનું પ્રાબલ્ય ગણાય છે અને દોષ ક્ષીણ થઈ ગયા બાદ કોઈ પણ રૂગ્ણ લંઘન સહન કરી શકતો જ નથી એટલે રૂગ્ણ કાંઇ પણ લેવાની વૃત્તિ કે રૂચિ ન બતાવે ત્યારે પણ તેને ખોરાકના સ્વરૂપમા કાંઈ ને કાંઇ આપ્યે જ જવુ હિતાવહ નથી પણ જ્યારે તે કાંઈ પણ લેવાની રૂચિપૂર્વક ઇચ્છા કરે ત્યારે તેને ચા કોફી દૂધ (આદુ કે સૂઠ નાખેલા) આપવામા જરાયે હરકત નથી મગનું પાણી પણ આપી શકાય ઓવલ્ટાઈન પણ યોગ્યતા પ્રમાણે અપાય આ ઉપરાત પાણી પુષ્કળ આપતા જવુ સાથે અવારનવાર મધ ઉમેરવા ન ચૂકવુ મોસંબીનો રસ પણ આપી શકાય પણ બચ્ચાઓને ઘણે ભાગે આ રસ પ્રતિકૂળ નીવડે છે એમ મારો અનુભવ છે ટુકામા દરદીનુ બળ ટકી રહે તોજ આપણી ચિકિત્સા સફળ થવાની છે એ ભૂલવુ નહિ અને યોગ્યતા મુજબ આહાર નિયમન કરતા રહેવું

ચિકિત્સા—ચાર પાંચ દિવસ જતા દર્દીના મગજ ના મુઝાય છે અને વદ્યગજને ધમમાવવાનું શરૂ રે છે જલદી તાવ ઉતરે તો સારૂં એમ દરદીજ મ્લા ગ્રે છે પણ તેથી વીરરમમાં આરી જઈ તાવ ઉતારવા માટે કોઈ પણ ઉગ્ર નથી ઔષધનો આશ્રય લેવો હિતાવહ નથીજ જ્વર એ તો એ લક્ષણ છે દોષા પાચન વિના જ્વર જવો મુશ્કેલ છે મૃગી માગણ નાણુ૯ થતા તાવ આપોઆપ નામૂ થશે આવા સંનિપાતની ચિકિત્સા બહુ જ ધૈર્ય અને વિચારપૂર્વક કરવી જોઇએ આ તો **મૃત્યુના સહ યોદ્ધવ્યમ્** છે જુઓ પ્રૉ. હૅર બ્યાનજીજ કહે છે—The Physician must be the watch man all the time and theraputist only when treatment is actually needed (Chandra 545) વૈદ્ય બનો સમય નિરીક્ષક તરીકે જ વર્તવુ—અને ઔષધ-વિતરણનો ખાસ ચિકિત્સાની જરૂર લાગે ત્યારે જ કરવુ ખૂબ ધમાન કરીને અવિરત મખ્ખાસધ ઔષધો અજમાવે જવાથી કાઈ વળતાુ નથી

હવે આ વ્યાધિના ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણોની શી ચિકિત્સા કરવી? તેની સમીક્ષા ટૂંકમા કરીશુ

આ વ્યાધિ માટે ખાસ વિશિષ્ટ (Specific) ઔષધ નથી તે આપણે આગળ કહી ગયા છીએ છતા પણ લાક્ષણિક ચિકિત્સા તો આપણે કરવી જ પડે છે જ્વર માટે-જ્વરમહાર (લાનગુડા) ત્રિભુવનકીર્તિ પચચ ન શ્વાસકુઠાર પત્રરૂ વિગેરે રસોની યોજના દરદીનું બલાબલ વિગેરે જોઇ કરવી સાથે મહાસુદર્શનાદિ ક્વાથ (યોગ રત્નાકર) કે અમૃતાષ્ટક ક્વાથ પણ જરૂર પ્રમાણે આપી શકાશે સુદર્શનચૂર્ણ જ્વરનાગમયૂર વિગેરે ચૂર્ણો પણ જરૂર પ્રમાણે આપવ ઠીક છે બાકી અતિશય તાવનુ પ્રમાણ હોય ત્યારે જ્વરનાશક ઔષધોપર બહુ આધાર રાખવા કરતા દરદીના માથે ઠડા પાણીના પોતા મૂકવા બરફની થેલી (હિમવર્તિ) રાખવી અને અત્યુગ્રજ્વર હોય તો 'sponge Bath પણ સાવચેતીથી આપવો

ખાસી ઉધરસ માટે જ્વરઘ્ન ખાઓ સાથે અગ્નિકુમાર પચરસાર નવરા ચંદ્રામૃત રસ ત્રિભુવનકીર્તિ વિગેરમાથી યોગ્ય ઔષધ મેળવી આપવાથી સારો ફાયદો જણાય છે મ નિ સારક તથા વામક ઔષધો કફ કાઢવા માટે ઠીક ઉપયોગી છે વામક તરીકે ફેનિલ અર્કમૃતત્વક્ અને મદનફલ-એમાથી ફાવે તે સુયોગ્ય માત્રામા દેવુ

ખાસી બહુ જ ત્રાસદાયક હોય તો Tc Benzoin Co નાખેલા પાણીની વરાળનો નાસ દેવાથી સુન્દર લાભ થાય છે પણ ખાસીનો નિગ્રહ કરવા અફીણવાળી દવા કદી વાપરવી નહિ

શૂલ— વ્યાધિની શરૂઆતમા શૂલ બહુ જ ત્રાસદાયક નીવડે હોય છે તેને માટે મૃગશૃંગભસ્મ સાથે શૃગભસ્મ યોગ્ય માત્રામા તામ્રભસ્મ આપવા તામ્ર રસ્તભન નિ સારક તથા હૃદયને બલપ્રદ છે ઉપરાન્ત પિત્તના સ્રાવને વધારીને યકૃત્કોશમા પિત્ત સંચય થવા દેતું નથી તો તામ્રભસ્મ સૂક્ષ્મમાત્રામા આપવા મારા રોગીમા પુષ્કળ વાપરૂ છુ અને પરિણામ મનોવાંછિત આવે છે દુખાવા માટે બાહ્ય ઉપચાર તરીકે—પેઇન્ટ તેર લીનીમેન્ટ કેમ્ફર લીનીમેન્ટ આયોડિન વિગેરે લગાવી શકાય છે તથા શેક કરવો અગર લેપ કરવો સ્ટૂપીંગ પણ જરૂર લાગે તો કરી શકાય

હૃદયાવસાદ —આ વ્યાધિમા પ્રાયઃ મૃત્યુ હ નાવસાદથી થાય છે માટે હ યનું બળ ટકી રહે તે તરફ ખાસ ધ્યાન આપવુ અને તેના માટે પૂર્ણચંદ્રો ન તથા કસ્તુરી ભૈરવનો ઉપયોગ હિતાવહ છે કપૂરની બનાવટ યોગ્યમાત્રામા ઉપયોગી છે હૃદ્યચૂર્ણ (ડિઝીટેલીસ પત્રની બનાવટ છે) પણ દેવાય અને ફાવે તો કમ્ફરઓઈલ આઈન કોરામાઈન કાડીયેઝોલ ડીઝીટેલીસ સ્ટ્રીક્નીન પીચ્યુટરીન કેફીનસોડીબે ઝોએટ વિગેરેમાથી જરૂર તથા યોગ્ય લાગે તે દવાનો ઈન્જેક્શન તરીકે ઉપયોગ કરવો

ખા ડી પણ અપાય છે સોલ્યુશન એડ્રીનલ ક્લોરાઈડ (૧ ૧) પણ સુ ર કામ આપે છે ઓક્સીજન પણ દેવાય છે

વમિ —વમિ માટે શાર્ઙ્ગધરોક્ત મજીઠની ગટી વાપરવી સાથે ગતિ બે રતિ નવસાર ઉમેરી દેવો અને હોજરીના ભાગપર રાઈનું પ્લાસ્ટર લગાવવુ

અનિદ્રા —દરદીનો રૂમ સ્વચ્છ તથા શાંત વાતાવરણવાળો રાખવો ઉંઘ ને બહુજ અગત્યની ગણવામા આવે છે માટે આ વ્યાધિમા ી ન ઉ તી હોય તો ઉંઘ લાવવા માટે પાદસ્નાન જેવા નિર્દોષ ઉપચાર કામમા લેવા ઉપરાંત બ્રોમાઈડ મિશ્રણ આપવુ અગર બીજી નિર્દોષ નિ ાપ્રદ ઔષધ દેવુ

કબજીઆત —ઘણા વૈદ્યો મળ પાકયા પહેલા કોઈપણ વિરેચન દેવાય જ નહિં એમ માને છે પણ તે ભૂલ છે એમ હું તો માનું છુ એરંડ તૈલ કે તેલ સાદા જુલાબ અથવા ગ્લીસરીનની પીચકારી દેવામા જરાયે હરકત નથી ઉલટુ તેથી દરદીને રાહત મળશે મળને આંતરમા જ જમા રાખી તેનુ વિષ પાછુ રૂધિરાભિસરણમા જવા દેવુ જોખમકારક છે

અતિસાર —ક્વચિત્ દરદીને ઝાડા થતા હોય તો કનકસુંદર રસ આનંદભૈરવ સ્વર્ણપર્પટી પંચામૃતપર્પટી સુવરસ (ગ્રેપાઉડર) સેનોન ઈન્દ્રજવ વિગેરેમાથી યોગ્ય ઔષધ યોજના કરવી આફરી જણાય તો પેટ ટરપેંટાઈન તૈલ લગાવવુ

બુદ્ધિભ્રંશ પ્રલાપ —પ્રલાપ તથા બુદ્ધિભ્રંશ માટે બરફ લગાવવો બ્રોમાઈડ મિશ્રણ પણ દેવાય છે અને યોગ રત્નાકરમા (પૃ ૮૫) કહેલ નીચેનો તગરાદિ કષાય બહુ ઉપયોગી માલુમ પડેલ છે

> तगरतुरगगन्धा पर्पटोशम्पुष्पी
> निदिग्धविटपितिक्ता भारतीभूतकेशी ।
> जलधरदृतमाल श्वेतकीगोस्तमीभ्या
> सह हरति कषायो मस्तुपानात्प्रलापम् ॥

દુનિયામા ઉપર પ્રમાણે આ વ્યાધિની ચિકિત્સા ઉપર કહી છે તે પ્રમાણે વૈદ્યથી ઉપચાર કરવામા આવે તો સફળતા મળશે આ ઉપરાંત સીરમ તથા મીકસ્ડ વેકસી સથી પણ આ વ્યાધિની ચિકિત્સામાના હીમાયતીઓ છે બીજા એલોપેથીક ઔષધોમા ક્રીઓઝોટ પોટ આયોડાઈડ એમોનીયમ કા ા વિગેરે ઉપયોગમા લેવાય છે

જ્યા જે ઈ સારૂ લાગે તે લેવા તથા પચાવવાના મતનો હું છુ તેથી આ લેખમા સીરટમ ઓફ મીની ન મેડીસીન (સેવિલ)માથી યેશા તર ીતે સુધારા વધ રા સાથે કેટલોકભાગ લીધો છે આશા છે વિદ્વજ્જનો સાર ગ્રહણ કરશે इत्यलम्

ત્રિદોષ વિજ્ઞાનીયમ્

(લેખક વૈદ્યજનો વિદ્યાર્થી ગૌરીશંકર વન્દેશંકર દ્વિવેદી, આગમા)

(ગતા પૃ૪ ૮૬ થી ચાલુ)

મધુર પાન ... તુ ખાટુ ખારૂ અને તીખુ આ છ રસ યુક્ત જે આહાર આપણે કરીએ છીએ તે હોજરીમા જતા પહેલા થાય છે મુખદ્વારા લીધેલો આહાર હોજરીમા જતા મધુર રસમા પરિણામ પામે છે મ ણ કે તે કફનુ સ્થાન છે મુખમા રહેલો કફ કફ મોઢાના અમી મ નરેનડાવે છે તે અમી રસને લીધે ખોરાક મોઢામા ભીંજાય છે અને તે ચીકણો બને છે જે ગળા ... મારફતે ઉતરી જાય છે પછી તે સીધો હોજરીમા જાય છે ત્યા તે ફીણ જેવો થઈ જાય છે અને મધુર રસમા પરિણામ પામે છે આ પ્રમાણે આહારનો રસ કરવામા કફ દોષ મદદરૂપ છે હોજરીમાથી રસ અગ્ન્યાશયમા આવે છે ત્યા તે યકૃત અને પ્લીહામાથી નીકળતા રસરૂપ પિત્ત સાથે ભળે છે તે પિત્ત આ રસનુ રક્ત બનાવે છે અને મધુર રસનો અ ન પાક થાય છે પક્વાશયમા આવતા પિત્ત રસને શોષી લે છે ને મળમૂત્ર અને રસને જુદા પાડે છે રસ જે પિણ્ડરૂપ બની જાય છે એ ... વાયુના સંગથી પામે છે વાયુ મળને ગુદાદ્વાર તરફ ધકેલે છે રસ અમ્લપણામાથી મૃદુપણાને વાયુના સંસર્ગથી પામે છે પછી તે રક્તમા પરિણમે છે અને તે અશુદ્ધ રક્ત બને છે આ અશુદ્ધ રક્ત હૃદયમા જાય છે ત્યા ફેફસામા પ્રાણવાયુ મળતા તે શુદ્ધ થાય છે પછી તે માંસ અસ્થિ મજ્જા અને શુક્રમા પરિણમે છે

આ પ્રમાણે આપણે જોઈ શક્યા કે પહેલા આહારનો રસ બનાવવામા કફ ... જ આધારભૂત છે કફને લીધે મુખમા અમી ઝરે છે તેથી કરીને આહાર ભીંજાય છે ... નીચે ઉતરી હોજરીમા જઈ શકે છે તથા આહાર પચવા લાયક ... હોજરીમા રહેલ કફ આહારને ફીણ રૂપમા ... તેનો રસ બનાવે છે આ રસ પિત્તના સંયોગથી રક્તમા પરિણમે છે તથા પિત્ત રસ મૂત્ર અને પુરીષને જુદા પાડે છે પિત્તના ... રસ મધુરમાથી અમ્લપણાને પામે છે તે પક્વાશય મોટા આતરડામા જતા વાયુ તેને મૃદુતામા ફેરવે છે અને મળમૂત્રને સ્વસ્થાન તરફ અધોગતિ કરાવે છે એટલે કે જો કફ પ્રકૃતિસ્થ હોય તો અન્નનો રસ બને પિત્ત તેનુ પાચન કરી શકે, તથા મળ મૂત્રને જુદા પાડી શકે તથા વાયુ મળ મૂત્રની અધોગતિ કરી રસને મૃદુ બનાવી ... લઈ જઈ શકે આમા જો એક પણ ... પ્રકોપ થાય તો બીજા દોષ પણ રસની દુષ્ટિ થતા પ્રકોપ પામે અને ત્રણે દોષની દુષ્ટિ થતા દેહનુ સ્વાસ્થ્ય બગડે આજનુ સાયન્સ પણ આ પ્રમાણે જ માને છે આપણા પૂર્વજો હજારો વર્ષ પહેલા કહી ગયા છે —

तत्तु अन्नं सर्वं रसमपि पच्यमानमादौ मधुरीभूतं फेनीभूतं कफमुदीरयति, ततो विदग्धाम्लतामनीभूतमामाशयाच्च्यवमानम् ... पित्तम्। तत्तु पक्वाशयप्राप्य कटुकीभूतमनिलम्। (વા ભટ) શ્રી ડૉક્ટર ... ના ભાષણમાંથી

माधुर्यात्पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च आमाशये संभवति श्लेष्मा मधुरशीतलः। आमाशयः चतुर्विधस्य आहारस्य आधारः। स च तत्रौदर्येण गुणेन आहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसंघातः सुखजरश्च भवति। ચરક

જ્યારે મોડર્ન થિઅરી પણ માને છે કે —

Audaka gunas are those of Kledaka Kafa (gastric juice) which contains nearly 99 5 p c of water

The process of digestion and absorption begins here in stomach A profuse quantity of this gastric juice gets mixed up with the *food and then it passes from the mixture thus obtained to chyle* (રસધાતુ) and thence to blood Through blood to various other places in the body where similar other mucous membranes exist. Thus it causes the secretions according to the general rule.

આ પ્રમાણે કે કફનો ગુણ ઉદક ગુણ છે ૯૯.૫ ટકા પાણીનો ભાગ ક્લેદક કફમા રહેલો છે જેને અંગ્રેજીમા ગેસ્ટ્રીક જ્યુસ નામે ઓળખાવે છે રસ ચૂસવાની તથા પાચનની પ્રથમ ક્રિયા હોજરીમા શરૂ થાય છે અને કફનો અમીરસ ઘણા પ્રમાણમા આહાર સાથે ભળે છે અને તે રસધાતુમા પરિણમે છે રસધાતુમાથી રક્ત થાય છે રક્ત આખા શરીરમા નાની નાની અનેક (mucous membranes) દ્વારા જાય છે આ પ્રમાણે તે અમીરસ પ્રવાહને સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે વહેવડાવે છે અને એ પાચનક્રિયાઓનું માપ મપાય જાય છે

સુશ્રુત પણ કહે છે કે — स तत्रस्थ एवस्वशक्त्या शेषाणा श्लेष्म स्थानाना शरीरस्य च उदककर्मणा अनुग्रहं करोति।

ક્લેદક કફ આમાશય (હોજરી) મા રહી બીજા કફ સ્થાનોનો પણ તેના ઉદક ક્રિયથી એટલે અમીરસથી અનુગ્રહ કરે છે વળી તે સ્વસ્થાનમા રહી આત્મશક્તિથી બીજા કફોને પણ સહાય કરતો રહે છે આપણે હમણા વાચી ગયા કે રસનું રક્ત બને છે તે એ પ્રમાણે કે રસ ગ્રહણીમા આવે છે ત્યા તે યકૃત અને પ્લીહામાથી નીકળતા પિત્ત સાથે મળે છે આ પિત્ત રસને રંગ આપવાનું કામ કરે છે અહીં ક્લેદક કફનું સ્થાન નથી છતા પણ રસનું રક્ત બનાવવામા તેનો ફાળો ઓછો નથી તે અનન્તગત રહી આત્મશક્તિથી ઉપયોગી થઈ પડે છે જો આ ક્લેદક કફ પ્રકૃતિસ્થ સ્થિતિમાથી વૃદ્ધિ પામે કે પ્રકોપ પામે કે ક્ષીણ થાય તો તે અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો ઉભા કરે કફદોષની દુષ્ટિને લીધે આખા દોષો પણ બગડે જો ધ્યાન ન રાખીએ તો શરીરને વિનાશના પથ ઉપર ધસડી જાય માટે જ્યારે કફની દુષ્ટિ થાય ત્યારે શુ કરવુ?

वमन तु सर्वोपक्रमेभ्य श्लेष्मणि प्रधानतम मन्यन्ते भिषज । तद्धि आदित एव आमाशयमनुप्रविश्य केवल वैकारिक श्लेष्ममूलमपकर्षति । तत्र अव जिते श्लेष्मणि शरीरान्तर्गता अपि श्लेष्मविकारा प्रशान्तिमापद्यन्ते । यथा भिन्ने केदारसेतौ शालियवषष्टिकादीन्यभिष्यन्दमानान्यम्भसा प्रशोषमापद्यन्ते तद्वदिति।
ચરક શ્રી ડૉ ગ્વંડરજીના ભાષણમાથી

કફના સર્વ પ્રકારના ઉપદ્રવોમા વૈદ્યરાજોએ વમનને સૌથી ઉત્તમ ઉપચાર માન્યુ છે તો વમન કરે એવા ઔષધો કફ દુષ્ટિવાળા મનુષ્યને આપવા આ વમન કરનાર ઔષધો આમાશય (હોજરી) મા પ્રવેશીને કેવળ દુષિત થયેલા કફ દોષને ખેચીને મુખ દ્વારા બહાર લાવે છે આમાશય એ કફનું મુખ્ય સ્થાન છે તેથી આમાશયમાથી કફ દોષની

દુષ્ટિ નીકળી જતા અન્ય કફ સ્થાનોના વિકારો આપો આપ શાંત થઈ જાય છે જેમ ચોખાના ખેતરમા જરૂર જ પાણી હોય તે પાણી ચોખાના મૂળીઆ સડી દે તેવુ લાગે ત્યારે પાળ બાંધી હોય તે તોડી નાખતા પાણી બહાર ચાલ્યુ જાય અને ભેજ નાશ પામે તે પ્રમાણે કફ દોષનુ વિકાર મૂળ વમનદ્વારા બહાર નીકળતા તે પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામા આવી જાય. વૃદ્ધિગત થયેલા કફ દોષો કેવી રીતે પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામા લાવવા તે તો આપણે જાણ્યુ ક્લેદક કફનું કાર્ય પણ આપણે જાણ્યુ ક્લેદક પોતે શુ છે તે આપણે જાણવુ જોઈએ કારણ કે સર્વ કફના પ્રયોગમા ક્લેદક કફ મુખ્ય સ્થાન છે તે હોજરીમા રહી પાચન ક્રિયાનું અગત્યનુ અંગ છે તેથી તે વિષે પણ પ્રકાશ પાડવો જરૂરી ગણાશે

શ્રી ડેસ્કેરજી કહે છે કે —The gastric juice flows spontaneously as soon as the food is thrown in the mouth is proved from the following passage from Halibarton's Physiology The following are main results

Increase in the quantity of food given causes an increase *in the amount of gastric juice secreted*

The increase is most abandant in the early period of digestion वयो अहो रात्रि भुक्तानां तेऽत मध्यान्गाः क्रमात् is a statement which clearly states us that कफ is most abundant in the Adi part i e early period of digestion but it continues to be secreted (उदीर्यते) as long as any food remains to be dealt with When there is no food given there is no juice but some feeding or chewing will cause it to flow

The salvia is the first digestion juice to come into contact with food The gastric juice is clean and colour-less It has specific gravity of 1003 to 1006 It contains Q p c. of Hcl When the juice remains in the stomach this is *in part neutralised by* food and saliva and also by pancreatic juice which enters the stomach from duodenum Thus the mixture of gastric juice is what we call क्लेदक कफ, स्निग्ध शीतोगुरुर्मृदु श्लेष्णा मृत्स्न स्थिर कफ

The action of Saliva is two-fold physical and chemical (i) Physical use of saliva consists in moistoning the mucou membranes of the mouth assisting the soluble substances in food and in virtue of its mulin lubricating of the Boles of food to facilitate the swalloing (ii) *The chemical action of saliva is due* to its chemical principal plygaline

આપણે મુખમાર્ગમા ખોરાક નાખીએ છીએ કે તુરત જ જે કફનો પ્રસાદ જેમ ખપ પુરે છે તે આપણે હલીબર્ટનના ફીઝીઓલોજીના ઉતારાથી પુરવાર કરીશુ કે

કફ વધવાનાં મુખ્ય માર્ગો નીચે પ્રમાણે છે (૧) જેટલો ખોરાકનો જથ્થો જમવામાં વધારે લેવાય તેમ તેમ કફમાં પણ તેટલો જ વધારો થાય છે ( ) પાચનક્રિયાની શરૂઆતના સમયમાં ખાસ કરીને શ્લેષ્મ કફ ઘણો જ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છુટે છે વય, અહોરાત્રી અને જમણુ સમયે વાતપિત અને કફ અ ત મધ્ય અને આદિમાં એ પ્રમાણે અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામે છે તે નિયમ જ ચોક્કસાઈની સાબિત કરે છે કે આદિ ભાગમાં એટલે કે પાચનક્રિયાની શરૂઆતમાં શ્લેષ્મ કફ ઘણા જ પ્રમાણમાં વધે છે પણ તે જ્યાં સુધી કોઈ પણ અનાજ બાકી રહે ત્યાં સુધી વધ્યા કરે છે જ્યારે જરા પણ ખોરાક હોતો નથી ત્યારે રસ પણ ઉત્પન્ન થતો નથી પણ થોડુંક જમો કે ચાવવાનું શરૂ કરો કે તુરત જ શ્લેષ્મ કફનો પ્રવાહ શરૂ થાય છે ખોરાકની સાથે મળવામાં પડેલો પાચન રસ અથવા અમીરસ આવે છે કે જે કફ નિમગ્ન અને રુચિ લીન છે તેની સ્પેસિફિક ગ્રેવિટિ ૧૦ થી ૧ ૬ છે તેમા લવણા નનું પ્રમાણ જે ટલ છે જ્યારે રસ ભાગમાં હોય ત્યારે લવણાગ્ન મે ટલાના પ્રમાણમાં હોય છે ખોરાક અને અમીરસથી તથા જ્યારે પિત્ત રસ ગ્રહણીમાથી હોજરીમા આવે છે ત્યારે લવણાગ્ન તે સર્વ સાથે ભળી જાય છે આ પ્રમાણે શ્લેષ્મ કફ સ્નિગ્ધ શીત ભારે મૃદુ મધુર મૃત્સ્ન સ્થિર વિગેરે ગુણો કહી વર્ણવાયેલ છે તે બરાબર છે અમી મ જે રીતે પોતાનું કાર્ય કરે છે ફીઝીમલ રીતે અને કેમીકલ રીતે અમીરસનો ફિઝિમલ ઉપયોગ મુખ દ્વારની રસવાહક નલિકાઓને ભીંજવવામાં છે તથા ખોરાકના ગોળાની શ ના તત્ત્વોને મ રૂપ થવાનો છે તથા જે આહાર આપણે જમીએ છીએ તેના ગળા નીચે સહેલાઈથી ઉતરી શકે તેવા સુંવાળા ગોળા બનાવવાનો છે

અમીરસનું કેમિકલ એક્શન પિટીલાઈન (Plygaline) નામના કેમિકલ તત્ત્વ ઉપર અવલંબે છે આ પ્રમાણે આહાર ને પાચન રૂપ બનાવવામાં કફને કફ રસો અગત્યનો છે તે આપણે ના ી શ ા ખોરા ને ભીંજવી ગળા નીચે ઉતારી હોજરીમા લઇ જવાનું તેનું કામ છે પાછું હોજરીમા પણ તે આહારનો રસ બનાવવાનું પણ કાર્ય તેનું જ છે જ્યારે આહારનો રસ થાય ત્યારે જ પિત્ત તેનું પાચન કરી શકે છે માટે પાચન ક્રિયાનો મુખ્ય આધાર કફ ઉપર જ છે જો આહારનું પાચન તેમજ પિત્ત તેને પચાવી રક્ત બનાવી શકે વાયુ તેને હૃદયમાં લઇ જઇ શુદ્ધ રક્ત થતા અને શુદ્ધ રક્તમાંથી સાત ધાતુઓમાં તે રસ પરિણમે આ પ્રમાણે શરીરના સ્વાસ્થ્યનો મુખ્ય આધાર કફ ઉપર જ છે મુખ તેજ કફનું સ્થાન છે હવે આહાર રસ થાય પછી પિત્ત ધાતુ રસનું રક્ત કેવી રીતે બનાવે છે તે લક્ષ પ્રમાણ જોઈએ

पित्तपञ्चात्मकं तत्र पक्वामाशयमध्यगं पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजस गुणोदयात् त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणा अनलशब्दितम्। पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा ॥ तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम्। करोति बलदानेन पाचकं नाम तत्स्मृतम्। (वाग्भट)

तत्र यद्पक्वामाशयमध्यस्थं पित्तं पञ्चमहाभूतात्मकत्वेऽपि तेजोगुणोत्कर्षात् क्षपितसोमगुणं ततश्च त्यक्तद्रवस्वभावं सहकारि कारणं वायु क्लेदादिभिरनुग्रहात् पचनादिक्रिया लब्धाग्निशब्दं पित्तमन्नं पचति । सारकिट्टौ च विभजति। शेषाणि पित्तस्थानानि तत्रस्थमेवानुगृह्णातीति तत् पाचकम्। वृद्ध वाग्भट

पञ्च रसमलायाहारमाशयस्थमधः स्थितः पचति अग्निर्यथा स्थाल्या ओदनाय तण्डुलम् ચર શ્રી ડેગ્વેકરના ભાષાનુમીથી [અપૂર્ણ]

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે કાર્તક અંકથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ૨૧ મું વર્ષ શરૂ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મની ઓર્ડરથી મોકલશે તો તેમને અંક ઓછે ખર્ચે તરત મળશે

(૨) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહક થનારાને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહક થએલા ગણી વર્ષને ગત માસથી જ બધા અંકો મોકલી આપવામાં આવે છે

(૩) ગ્રાહકોના સરનામાં અધુરાં હોય કે [illegible] હોય તેમણે પૂરૂં કે [illegible] તેનું સરનામું તરત મોકલી આપવું જેથી અંક ગેરવલ્લે ન [illegible] આ બાબતમાં ગ્રાહકની ક્સુર હોવાથી અંક પાછો આવશે તો ફરીથી તે અંક [illegible] ગ્રાહકને શિર રહેશે માટે સરનામું પૂરૂં તથા [illegible] હોય તો બદલેલું સરનામું તરત મોકલી આપવું

(૪) ગ્રાહક થવા સબંધે કે અંક મેળવવા [illegible] સબંધે પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" આદિત્ય મુદ્રણાલય, [illegible] અમદાવાદ એ સરનામે કરવા

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના [illegible] માસિકમાં આવતા લેખો સબંધે [illegible] પત્રવ્યવહાર તંત્રીને સરનામે કરવા

(૬) <u>[illegible] માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ ૧-૮-૦ રાખવામાં આવેલ છે</u>

(૭) આ માસિકમાં છપાતા લેખો માટે [illegible] લેખકો જવાબદાર છે

(૮) આ માસિકના લેખોને [illegible] આયુર્વિજ્ઞાન [illegible] નીતિ (policy) [illegible] સબંધ નથી

।। ખાસ લાભ ।।

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯ -[illegible]
એમ [illegible] વર્ષની જુદી જુદી વગર બાંધેલી ફાઈલ [illegible] રૂા ૧-૮-૦ થી મળશે

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે [illegible] ફાર્મસીને, મુંબઈ ૧૪

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક-આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

ઠે આદિત્ય મુદ્રણાલય, [illegible]-અમદાવાદ

Regd No B 1319

વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલું

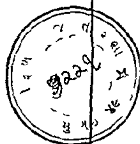
વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી, ચર્ચનારૂં વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૨૧ तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते। અષાડ

અંક ૯ स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥ ૧૯૪

તંત્રી અને પ્ર.
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી૦ તરફથી
૩ સયાની રોડ   મુંબાઇ-૧૪

શુદ્ધ આયુર્વેદીય ઔષધોની માફક શુદ્ધ આયુર્વેદ
મેળવવાનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝંડુ ફાર્મસી
તરફથી પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારાજ મળશે

લવાજમ રૂ ૨-૦-૦ — લાયબ્રેરીઓ માટે ૧-/-

અનુક્રમણિકા

— વિનતિ —

આ માસિ ની આ અનુક્રમણિ ા જોઈને વાચ ને ખાનાયોકે આ માસિ આપણા વૈ શાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવુ ામ રી ર્હુ છે આ માસિ નુ આ ૨૧ મુ વર્ષ ચાન છે શ આતથી જ આ માસિ મા આવા ને આવા જ નમો આવ ષ વડી ગ ગજ્યે ગ ત્યની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિ મજુર ચુ ષ અમને આશા છે કે દેશની વિદ્યાના પ્રચા મા જ દરાનો ર મમાએનો છે એમ અમ ર ચાર આ માસિ ના વાદ ો વધા ચાની કે છેવ ોતાના ગામની વાયબ્રેરીઓ દ્વારા વણ ા માસિ નુ વાચન ફેવાર તેની ોશિ ર ો

દુર્ગાશંકર ક શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુ પ્રસ્થાન સાહિ ય મુ ણાલય રાયખડ રા —અમદાવા
મુ ક રસિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विवलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૧ મુ] અષાડ ૧૯૯૪ [અંક ૯

૧૯૩૦-૩૧ની ડ્રગ્સ ઈન્કવાયરી કમિટીની દેશી વૈદકની દવાઓ વિષે ભલામણ

૧૯૩૦ મા હિંદી સરકારે લે. ક. આર. એન. ચોપ્રા એમ. એ. એમડી (કેંટબ)ના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિટી નીમી હતી જે ચોપ્રા કમિટી નામથી પણ પ્રસિદ્ધ થઇ છે. આ કમિટીને ખોટી અને ભેળસેળવાળી દવાઓ ખાસ કરીને બ્રીટીશ ફાર્માકોપીઆની દવાઓ વિષે તપાસ કરીને તથા ખોટી દવાથી લોકોના રક્ષણ માટે કાંઈ નિયમનની જરૂર છે કે નહિ તે વિષે સૂચનાઓ કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું. એ કમિટીનું મુખ્ય કામ વિલાયતી દવાઓ વિષેજ તપાસ કરવાનું હતું એટલું તો સરકારે એ કમિટી નીમતી વખતે કરેલા ઠરાવના શબ્દો (Terms of reference) થી સ્પષ્ટ છે છતાં આ કમિટીએ માર્મિક વિશાળ દૃષ્ટિથી તપાસ કરી હતી. જેમા બીજી ઘણી તપાસ સાથે દેશી વૈદકની દવાઓ ઉપર ઉપરનાજ હેતુથી કાંઈ નિયંત્રણ મુકી શકાય કે નહિ તેનો પણ સમાવેશ કર્યો હતો. છેવટે એ કમિટીએ ૧૯૩૧ મા સરકારને રિપોર્ટ કર્યો જે છપાઈ ગયો છે. એ રિપોર્ટ સાત વર્ષથી હિંદી સરકાર પાસે પડ્યો છે. હજી એની ભલામણોનો કશો અમલ કર્યો નથી પણ હવે કાંઈક વિચાર ચાલે છે એમ સંભળાય છે. એ સાચું હો કે ન હો પણ એમા દેશી વૈદક વિષે જે સંક્ષિપ્ત ભલામણ છે તે નીચે ઉતારી છે —

Medicine made from Indigenous drugs

(462) The Crude single drugs as well as the compounded medicines used in the indigenous systems of treatment should be brought under control

(463) The control of such drugs and preparations should for the present be kept entirely separate from that of Western drugs and preparations

(464) The introduction of a uniform curriculum for the instruction and training of indigenous practitioners should precede the exercise of any system of control

(465) The practive of Indian medicine should be restricted to properly trained qualified and registered practitioners

(રિપોર્ટ પૃ ૧૬૯)

અનુવાદ —

(૪૬૨) દેશી વૈદક ચિકિત્સામા વપરાતા મૂળ દ્રવ્યો અને તેના યોગો એ બેયને પણ નિયંત્રણ નીચે મૂકવા જોઈએ

(૪૬૩) હાલમા આના દ્રવ્યો અને તેના યોગોનુ નિયંત્રણ પાશ્ચાત્ય ઔષધીય દ્રવ્યો અને તેના યોગોના નિયંત્રણથી સ્વતંત્ર રાખવુ

(૪૬૪) કોઈ પણ જાતના નિયંત્રણને અમલ મૂક્યા પહેલા દેશી ચિકિત્સાને તયાર કરવા માટે એ સરખા પાઠ્યક્રમની તથા તેના શિક્ષણની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ

(૪૬૫) દેશી વૈદક ધધો કરવાની છૂટ યોગ્ય રીતે શિક્ષિત અને યોગ્યતાવાળા રજીસ્ટર્ડ ચિકિત્સકોને જ રહેવી જોઈએ

નોધ

છેલ્લી ભલામણ પહેલી અમલમા મુમઈ ઇલાકામા તો આવશે જે વિપરીત ક્રમ દેશી વૈદક ધધાને નાઈ નુકસાન કરે એ સ્વાભાવિક છે

(તંત્રી આ વિ)

મેલેરીઆની આધુનિક ચિકિત્સા અને ક્વીનીન

મેલેરીઆની જગપ્રસિદ્ધ દવા ક્વીનીન છે એમા શકા નથી ક્વીનીનને બદલે કોઈ બીજી દવા ચાલે કે નહિ એ તત જુદો છે પણ ઘણા લોકો જાતે કોઈ વૈદ્ય દાક્તરના બતાવ્યા વગર ક્વીનીનનો મેલેરીઆ ઉપર ઉપયોગ કરે છે તેમ કટના વૈદ્યો પણ બીજા યોગો સાથે મેળવીને કે એકલુ જેન નામથી કે પ્રગટ નામથી ક્વીનીન વાપરે છે વળી મેલેરીઆ તાવ વિશે ક્વીનીન ને બદલે એટીબ્રીન અને પ્લેસ્મોક્વીનીન પણ કોઈ વાપરતા હોય એ સમજુ છે એ પરિસ્થિતિમા તદ્વિદોનો છેલો મત શો છે તે ટુકામા જાણવુ ઉપયોગી થશે

પાત્રા ચિકિત્સા પદ્ધતિમા મેલેરીઆની ચિકિત્સા પચાસ વર્ષ પહેલા ચાલુ હતી તે પાછી હાલ ચાલુ થઈ છે આ પદ્ધતિ એટલે ટુકામા ૧૫ થી ૧૮ ગ્રેન ક્વીનીન મેલેરીઆના દર્દીને તાવ ન અટકે ત્યા સુધી આપવુ

ઈ સ ૧૮૮ મા લોહીમા મેલેરીઆના જતુની શોધ થયા પછી ટાઢીઆ તાવના ઉથલાનુ કારણ ક્વીનીન ચિકિત્સા પછી જે થોડા મેલેરીઆ જતુઓ જીવતા રહી જાય તે માનવામા આવતુ

અને ક્વીનીન એ જન્તુનુ મારક છે એવી માન્યતાને પરિણામે પ્રતિદિન વધારે ક્વીનીન આપવાથી તથા લાબા વખત સુધી ક્વીનીન ચાલુ રાખવાથી મેલેરીઆના છેલ્લા

જ તુઓ પણ નાશ પામે અને એ તાવ નિમૂળ થાય એવી કલ્પનાને આધારે લા ા વ મત સુધી ક્વીનીન આપવાની પ્રથા ચાલી હતી

હાલમા સાસર્ગિક રોગો વિષે એવી માન્યતા દૃઢ થતી જાય છે કે જેમ ક્લાગ જન્તુઘ્ન ઔષધથી જ તુમુક્ત ૫ ચેો જ તુ ગતિ રી શકાય છે તેમ મેલેરીઆ જેવા રોગોમા કરી શકાતુ નથી પણ ઔષધો વડે જ તુઓ નિર્બળ થાય છે અને તે નિર્બળ જ તુઓ માનુષ શરીરની સ્વાભાવિક રોગહર શક્તિવડે નષ્ટ થાય છે ક્વીનીન વિષે નિષ્ણાતોનો એવો મત છે કે એની જ તુઓ ઉપર સાક્ષાત્ અસર નથી પણ શરીરની ધાતુઓ (cells) ઉપર અસર કરીને અમુક સાવો ઉત્પન્ન કરે છે જેથી રોગીની સ્વાભાવિક રોગ પ્રતિકાર શક્તિ વધે છે અને તેથી મેલેરીઆના જ તુઓને મારવાનુ શરીરમા સામર્થ્ય આવે છે

હવે મેલેરીઆના સર્વ જન્તુઓને મારવા માટે થોડા દિવસ સુધી થો ા પ્રમાણમા ક્વીનીન પુરતુ છે ક્વીનીન અઠવાડીઆઓ સુધી કે મહીનાઓ સુધી ચાલુ આપ્યા કરવાથી મેલેરીઆ ઉથલો ન જ માર એવુ બનતુ નથી વીસથી ચાલીશ ગ્રેનની ક્વીનીનની માત્રા મેલેરીઆના ઉથલાને અટકાવવામા વધારે સફળ થાય એમ બનતુ નથી રોજ ૧૫ થી ૨ ગ્રેન ક્વીનીન થોડા દિવસ સુધી આપવાથી એટલો જ કે ાસ્ વધારે ફાયદો થાય છે ક્વીનીન બધ કર્યા પછી તાવ ઉથલો મારે તો ફરી એજ ચિકિત્સા કરવી ક્વીનીનની મોટી માત્રાથી કે લાબો વખત ચાલુ આપવાથી વિશેષ ફાયદો નથી એ સિદ્ધ થયુ છે વળી મોટી માત્રાથી અને ચાલુ લાબો વખત આપવાથી જે નુકસાન થવાની બીક છે તે ઉપરની રીતમા નથી ઉપર કહેલી મધ્યમ માત્રામા ક્વીનીન બલ્ય–ટૉનિક તરીકે કામ કરે છે

લીગઓફનેશન્સના મેલેરીઆ કમીશને ૧૯ ૩ મા ભલામણ કરી છે કે મેલેરીઆ ઉપર હમેશા ૧૫ થી ૧૮ ગ્રેન ક્વીનીન ૫–૭ દિવસ સુધી આપવુ, તાવ ઉતર્યા પછી કાઇ ઉપચાર કરવાની જરૂર નથી અને ઉથલો માર તો એજ રીતે ફરી ક્વીનીન આપવુ ૧૯ ૭ મા છપાયેલા મેલેરીઆ ઉપરના લીગ ઓફ નેશન્સના ચોથા રિપોર્ટમા પણ ઉપર કહેલ ઉપચાર પદ્ધતિની મજબુત ભલામણ કરી છે

સગર્ભાવસ્થા અને ક્વીનીન—સગર્ભાવસ્થામા ક્વીનીન અપાય નહિ એવી માન્યતા ઘણે ઠેકાણે જોવામા આવે છે પણ આ વિષયના જાણકારોનો મત એવો છે કે સગર્ભાવસ્થામા લાબો વખત અથવા સખત રૂપમા મેલેરીઆ તાવ આવે તો એથી કસુવાવડ થવાનો સભવ છે અને ક્વીનીનની યોગ્ય માત્રા વડે મેલેરીઆ તાવ કાબુમા આવે તો કસુવાવડનુ ભય ઓછુ થાય છે મેંગો ચોના, મેન્સન બા વગેરે વિદ્વાનોનો ચોક્કસ મત મળે છે કે ક્વીનીનથી નહિ પણ મેલેરીઆથી સગર્ભાઓને જોખમ છે વળી ક્વીનીનમા વેગ લાવવાનો ગુણ નથી પણ વણ શરૂ થયા પછી તેને વધારવાનો ગુણ છે —

મેલેરિઆનો ઉથલો—મેલેરીઆના બધા દરદીઓને ઉથલો મારવાની ટેવ ન ઉથલાને ચોક્કસ રીતે અટકાવે એવી તો કોઈ દવા જ નથી મેલેરીઆ જવાનો ખરો આધાર શરીરની અંદરની પ્રતિરોધક શક્તિ ઉપર છે એ કહ્યુ જ છે વળી અમુક પ્રદેશમા મેલેરીઆ સાર્વત્રિક હોય ત્યારે એમ વાર તાવ ઉતર્યા પછી અમુક અઠવાડીઆ કે મહીનાઓ બાદ મેલેરીઆ ફરીથી આવવા લાગે ત્યારે એ તે જૂનાના અવશેષો ઉથલો છે કે નવો ચેપ છે એ નક્કી કરવુ

મુશ્કેલ છે છતા ઉપર કવીનીન ઉપચારની જે રીત કહી છે તેથી ઉથલાની બીક ઘણી ઘટી જાય છે બ્ગેરીઆમા મેલેરીઆનો અભ્યાસ કરીને ડા કોલી સ કહે છે કે મેલેરીઆના ૧૬૭ દરદીઓને ૩ થી ૪ દિવસસુધી રોજના ૧૫ ગ્રેન પ્રમાણે કવીનીન આપ્યા પછી ૮૪ દરદીઓ (પર ટકા) તો તદ્દન સારા થઈ ગયા ત્યારે ૭૮ દરદીઓમા તાવે ઉથલો માર્યો આ ઉથલાના દરદીઓને ૩–૪ દિવસ સુધી ફરી કવીનીનનો ઉપયોગ કરવાથી ફક્ત ૨૯ (૧૮ ટકા) દરદીઓ એવા રહ્યા જેમા તાવે પાછો ઉથલો માર્યો અને તેઓને ફરી એજ રીતે કવીનીન આપ્યા પછી સાત દરદીઓ (૪ ટકા) ઉથલા વાળા રહ્યા

બીજા નિષ્ણાતોનો પણ આજ અનુભવ છે કે મોટી માત્રા અને લાંબા વખત સુધી ચાલુ કવીનીન આપ્યા કરવા કરતા ઉપર કહેલી ઢબની ૧૫ થી ૧૮ ગ્રેનની માત્રામા ૫–૭ દિવસ સુધી જ કવીનીન આપવુ અને તાવ ઉથલો મારે તો ફરી એજ પ્રમાણે કવીનીન આપવુ એજ મેલેરીઆના ઉથલાનો સારો ઉપાય છે

મેલેરીઆના જુદા જુદા પ્રકારોમા એકાંતરા તાવનો જે પ્રકાર છે તે ઉથલાની બાબતમા ખરાબ છે જોકે તાવ ચડે ત્યારે એકાંતરો બીજા સતત આદિ જેવો સખત નથી હોતો પણ ઉથલાનો ડર એ પ્રકારમા વધારે હોય છે ૫ થી ૭ દિવસના કવીનીનના ઉપચાર પછી ૪૫ ટકા દરદીઓમા એકાંતરીઓ તાવ ઉથલો મારે છે કવીનીન સાથે પ્લેઝ્મોકવીન (Plasmoquine) ચોથો દિવસ ચાલુ આપવાથી ઉથલાની બીક ઓછી થાય છે પણ પ્લેઝ્મોકવીનના વિષની અસરનુ ભય છે અને લીગ ઓફ નેશન્સના મેલેરીઆ કમીશનના ત્રીજા રિપોર્ટમા આ ભય તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યુ છે ટુંકામા એમ કહી શકાય કે કવીનીનનુ સ્થાન લઈ શકે એવુ તો પ્લેઝ્મોકવીન નથી જ તેમજ ચિકિત્સકની નજર બ્હાર લઈ શકાય એવુ નિર્ભેળ પણ નથી છતા જેને કવીનીન માફક ન હોય તેને માટે ખાસ કરીને એકાંતરીઆ તાવમા કવીનીન સાથે પ્લેઝ્મોકવીન ચિકિત્સકની દેખરેખ નીચે આપી શકાય છે

મેલેરીઆના ઉથલા ઉપર એટેબ્રીન—મેલેરીઆ તાવ ઉપર એટેબ્રીનનો ઉપયોગ શરૂ થયો એ એટેબ્રીન ઉપચારમા ઉથલાનુ પ્રમાણ ઓછુ આવે છે એવા લખાણો રજુ થવાથી પણ પાછળથી સારા દાક્તરોએ બ્હોળો અનુભવ લઈને એટેબ્રીનનો એ ગુણ કવીનીનની સરખામણીમા જરાય વિશેષ—એટેબ્રીનને કવીનીન કરતા ઉથલો અટકાવવાની બાબતમા ચડીઆતુ ઠરાવે એવો નથી એવો સ્પષ્ટ મત આપ્યો છે કોલોમ્બોની ઇસ્પીતાલમા ૬૪૭ દરદીઓની તુલનાત્મક પરીક્ષા કર્યા પછી ફર્નાન્ડો અને સંડરસગર તો કહે છે કે કવીનીન ઉપચાર કરતા એટેબ્રીન ઉપચારમા બમણાથી વધારે ઉથલાના કેસો થયા છે

કવીનીન અને બ્લેક વાટર જવર—કવીનીનના ઉપચાર પછી કેટલીકવાર બ્લૅક વૉટર જવર લાગુ પડે છે એવો આક્ષેપ છે પણ ડા—ચોપ્રા જેવા નિષ્ણાતનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે બ્લૅક વૉટર જવરનુ કારણ કવીનીન નથી વળી પ્લેઝ્મોકવીન અને એટેબ્રીનના ઉપચારથી બ્લૅક વૉટર જવરનો ભય નથી એવુ પણ સિદ્ધ થયુ નથી એટલે બ્લૅક વૉટર જવર સાથે મેલેરીઆની અસર છે એવુ માલુમ પડે તો કવીનીન આપવામા કાંઈ વાંધો નથી એવો એક મત છે બીજો મત એવો છે કે બ્લૅક વૉટર જવરના દરદીઓ તથા જેઓ કવીનીનથી કંટાળેલા હોય તેઓ તથા જેઓમા કવીનીન હીમોગ્લોબીનુરીઆને ઉત્પન્ન

કરે તેઓ માટે એટેબ્રીન ઠીક છે વળી એટેબ્રીન પ્લેસ્મોકીન જેટલુ જોખમી નથી એમ ડા ચોના કહે છે (જુઓ ડા ચોનાનુ A hand book of Tropical Therapeutics p 608) એ સાચુ છતા સગર્ભા સ્ત્રીઓને તથ ન્હાના બચ્ચાઓને એટેબ્રીનના ઇન્જેક્શન આપતા સભાળવાનુ છે કોઈવાર એટેબ્રીનના ૪/ ઐ ગ્રેન નબળા બચ્ચાને પ્રાણઘાતક નીવડયાના દાખલા નોધાયા છે (Lancet II 1935 1056)

છેવટ લીગ ઓફ નેશન્સના મેલેરીઆ કમિટીએ સૂચવેલી મેલેરીઆ ચિકિત્સાનો સાર નીચે Cતાર્યો છે

ક્વીનીન હાઈડ્રોક્લોરાઇડ રોજ ૧૫ થી ૧૮ ગ્રેન અથવા કવીનીન સલ્ફેટ વીશ ગ્રેનની માત્રામા ૫ થી ૭ દિવસ આપવુ ઉથલો મારતો એજ પ્રમાણે ફરી ક્વીનીન આપવુ મેલીઆની મોસમમા રોજે ૭ ગ્રેન ક્વીનીન રોગને અટકાવનાર તરીકે લેવુ

ઉપચાર દરમીયાન આરામ લેવો રોજની માત્રા દિવસમા ત્રણ વખત આપવી ૧૮ ગ્રેન મોટા માણસની માત્રા છે બાળકોને તેના પ્રમાણમા આપવુ બનતા સુધી કવીનીન મોઢેથી આપવુ

નડીઆદમાં ખુલ્લુ મુકાયલુ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય

શ્રી દાદુભાઈ દેસાઈ બી એ એલ એલ બીના હસ્તે ખુલ્લુ મુકવામા આવ્યુ

ભવ્ય સમારભ પ્રાતના પ્રત્યે દાક્તરોની હાજરી અને સહાનુભૂતિ

તા –૬–૩૮ ના રોજ મહાગુજરાત આયુર્વેદી મેડિકલ મેમ્બર્સ અને વિદ્યાપીઠ તરફથી આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા માટેનો સમારભ સાજના ૫–૦ થી ૭–૩૦ સુધી રાખવામા આવ્યો હતો શ્રીમાન સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ સાહેબના હસ્તે મહાવિદ્યાલય ખુલ્લુ મૂકવાની વકી હતી પરતુ અગત્યથી કારણોને અગે તા ૩૦મીએ છુટા થઈ શકે તેમ ન હોવાથી વ્યવસ્થાપક સમિતિએ નડિઆદના સુપ્રસિદ્ધ મહાસભાવાદી આગેવાન શ્રી દાદુભાઈ દેસાઇના હસ્તે ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરવાનુ ઠરાવ્યુ હતુ

નડિયાદ સતુરામ મન્દિર પોલીસ ગેટ સામે મહાવિદ્યાલયનો ભવ્ય હોલ ખુબ ચાળવણીપૂર્વક ધ્વજાઓ આસોપાલવના તોરણો વનસ્પતિઓના ચિત્રો અને શરીરરચનાની વિવિધ આકૃતિઓથી સજાવવામા આવ્યો હતો સભાસદોથી સભાસ્થાન ચિક્કાર ભરાઈ ગયુ હતુ મહાગુજરાતના ખુણેખુણામાથી વૈદ્યોએ હાજરી આપી હતી

બરાબર ૫–૦ વાગતા નડિયાદના સુપ્રસિદ્ધ કવિ મસ્તમયુરની મનોહર કલમથી આલેખાએલી ધન્વતરી સ્તવનની સગીતમાને યુવાન અને ઉત્સાહી સગીતકાર શ્રી ઘનશ્યામ પ્રસાદે પોતાના મધુર કઠથી આવાર પરપરાગત ખીલવી હતી

બાદ પ્રમુખસ્થાન શ્રી દાદુભાઈ દેસાઇને આપવાની દરખાસ્ત નડિયાદ મ્યુનના પ્રમુખ શ્રી ગોકળદાસ દ્વારકાદાસ તલાટી તરફથી સુયોગ્ય શબ્દોમા મુકવામા આવી હતી

આ દરખાસ્તને મહાગુજરાતના અનેક કેન્દ્રોમાંથી અને ગોંજ સીના વૈદ્ય પ્રતિનિધિઓએ હાર્દિક ટેકાઓ આપ્યા હતા અમદાવાદ તરફથી વૈદ્યરત્ન માધવપ્રસાદ નડિયા તરફથી વૈ. ગ્મણિમાલ દેસાઈ વડોદરા તરફથી શ્રી ચુનીલાલ વૈદ્ય ભરૂચ તરફથી શ્રી છોગાલાલ ગોવિંદરામ સુરત તરફથી જૈન વૈદ્ય રતનલાલ અને વૈદ્યરાજ ભીમભાઈ નવસારી તરફથી વૈદ્યરાજ મગનલાલ ગોધરા તરફથી વૈદ્યરાજ લક્ષ્મીલાલ ગોંજ સી તરફથી વ્યાસ શકરલાલ વૈદ્ય ખેડા જીલ્લા તરફથી વૈદ્યરાજ જગન્નાથ વૈદ્યરાજ માણેકધાર (મહેમદાવાદ) વૈદ્યરાજ બાપુલાલ (કપડવણજ) વૈદ્યરાજ પુરૂષોત્તમપ્રસાદ (આણંદ) વૈ. ચતુરભાઈ (ખંભાત) વૈદ્ય ભાનુપ્રસાદ (માતર) અને મહાગુજરાત આયુર્વેદ સોસાયટી તરફથી વૈદ્યરાજ સુંદર લાલભાઈ તેમજ ગુજરાતના વિદ્વાનો તરફથી વિધિસર અનુમોદનો સાથે પ્રમુખ સ્થાન માટેની દરખાસ્ત વધાવી લેવામાં આવી હતી

પ્રમુખશ્રીએ પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં આયુર્વેદ મહાગુજરાતના ભાવિ ગ્રેજ્યુએટોએ પોતાને ડાક્ટર ન લખાવતાં વૈદ્ય હેવરાવવામાંજ ગૌરવ માનવું તેમજ આયુર્વેદ પ્રધાન ચિકિત્સા પદ્ધતિને વળગી રહેવા છતાં પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનને તુલનાત્મક દૃષ્ટીએ અપનાવતાં શીખવા સૂચવ્યું હતું શ્રી ગોપાળ સભાઈએ આવી લોકમાન્યમ થાઓ આપો આપજ એક સુક્ષ્મ બીજમાંથી વડના પેઠે ખીલે છે ખીજે છે ફાલે છે અને જનતા ઉપર પોતે છે એમ કહી તન મન અને ધનથી મહાવિદ્યાલયની ખીલવણીમાં પોતાનો ફાળો આપવા સૌને સૂચવ્યું હતું અને પ્રમુખશ્રીને આ બાબતમાં ખાસ ધ્યાન આપી સંસ્થાનો વિકાસ ઉત્તરોત્તર થવામાં પોતે ટગ મેરા રસ લઈ નિમિત્ત રૂપ બનવા વિનંતી કરી હતી ત્યાર બાદ શ્રી દાદુભાઈ સાહેબે યોગ્ય ન ત ર ા નડિયા ખાતે આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય આ ચ્યો ખુલ્લું મૂકાએલું જાહેર કરું છું એમ કહી સંસ્થાનું ભાવિ સમુજ્જ્વળ બનો એમ ઇચ્છયુ હતું

આ પછી સત્કારક તરફથી સુપ્રસિદ્ધ ભાઈ માણેકલાલ ભોળાનાથ અને મહેસાણાવાળા વૈદ્યરાજ માણેકધારભાઈના સંસ્થાને સક્રિય ટેકો આપવા માટેના લાગણીભર્યા વ્યાખ્યાનો થયા હતા

બહારગામથી સહાનુભૂતિના આવ્યા ધ સંદેશાઓમાં મુખ્ય સંદેશાઓ નીચે મુજબ હતા મુંબઈ સરકારના આ ઇ ારી ખાતાના પ્રધાન નામ ાર ડૉ. ગીલ્ડર સાહેબે મહાગુજરાત સોસાયટીના પ્રમુખશ્રી ઉપર તમારા સમારંભને સર્વ રીતે ફતેહ ઇચ્છું છું એવા પ્રકારનો સંદેશો તારથી મોકલ્યો હતો મુંબઇ સરકારના નાણા ખાતાના પ્રધાન નામ ાર શ્રી લઠ્ઠે સાહેબે પણ પોતે રોકાણોને લીધે આવી શકતા નથી પરંતુ મહાવિદ્યાલયનું ભાવિ ઉત્તરોત્તર સમુજ્જ્વળ બને એમ હૃદયપૂર્વક ઇચ્છયું હતું ઉ પી પાટણ આયુર્વેદિક કોલેજની વ્યવસ્થાપક સમિતીના પ્રમુખશ્રી ડૉ. સુમંત મ્હેતાના તરફથી સહાનુભૂતિનો પત્ર નોંધવા યોગ્ય હતો ગુજરાત કચ્છ–કાઠિઆવાડ વૈદ્યમંડળના મંત્રીઓ તરફથી હાંસોટના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ બાપાલાલભાઈ તરફથી આવેલો પત્ર સહનાભૂતિ અને દિશાસૂચનથી ભરપૂર હતો બીજા અનેક સંદેશાઓનો અત્રે ઉલેખ નથી કર્યો

મહાગુજરાતના ખૂણે ખૂણાથી પધારેલા વૈદ્યો અને સ જનોનું સ્વાગત કરતા મહા ગુજરાત આયુર્વેદીક મેડિકલ સોસાઇટીના મંત્રીઓ શ્રી જેઠાલાલ શંભુપ્રસાદ વિષ્ણુપ્રસાદ વગેરે તરફથી વિદ્યાપીઠના મંત્રીશ્રી સ્નાતક મણિરાજે સોસાઈટી અને વિદ્યાપીઠના ક્રમસર વિકાસની

ભૂમિમ યોગ્ય શબ્દોમા આપી હતી વિદ્યાલયખાતે છાત્રાલય પણ ખોલવામા આવેલુ છે તેની જાહેરાત કરી હતી

આયુર્વેદ વિદ્યોન્નયની મધ્યવાહક સમિતિના મંત્રી ગે પુરોહિત (અમદાવાદ) તરફથી વિદ્યાલયના પ્રિન્સીપાલ તરીકે વદ્યરાજ શ્રી મુ ગનાલ નાથાલાલ જોશી ભિષગ્રત્ન શિરોમણિ આયુર્વેદાપુવ M R A Sની નીમણુક તથા વિદ્યાલયના અધ્યાપન કાર્ય માટે અન્ય સુપ્રસિદ્ધ અને વિદ્વાન દાક્તરો અને વદ્યાનુ અધ્યાપક મડળ ગ્યાયુ છે તેની વીગત આપી હતી અધ્યાપકોમા દાક્તરો અને વદ્યો પૂર્ણ મહત્વથી મફત કરશે વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક મડળની નામાવલી વાચી હતી

ત્યાર બાદ આયુર્વેદ સોસાઈટીના પ્રમુખ શ્રી મુ ગનાલભાઈ તરફથી ઉપસ્થિત સભાજનોએ અને આવી સારી સખ્યામા પધારવા તરફ તીના આભાર માન્યો હતો સાથે સાથે મહાવિદ્યાલયને વિદ્યાર્થીઓની સારી સખ્યા મળી અને તેમનુ ભાવિ વિદ્યાલયના સચાલકોના હાથમા સુરક્ષિત રહોં તેમ ની મુખ્ય ભારે આયુર્વેદ અને સુનાની વ માટે ખાસ પગ ભરવા માડશે છે તેવો સહજ ધ્યાન આપી મહાવિદ્યાલયનો અભ્યાસક્રમ નિશ્ચિત ભારત આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ અને યુનિ સ ના આ ખાતાના પ્રધાન મહોદયે આયુર્વેદિક બીનમા મનુ િ ગ્રાસુચન તેમ પાઠ દી ી ક મત્તા મુ ઈ વગેરે સ્થળોના આયુર્વેદ વિદ્યાલયોના અભ્યાસક્રમને ધ્યાનમા લઈ આ મહાવિદ્યાલયના તે ની જાશે પાશ્ચાત્ય અને પૌરસ્ત્ય વદ્યવિદ્યાના મુ સમન્વય પૂર ીમના ગેરવા જ્ના આયુર્વેદનુ મહત્વ અને ગૌરવ ન ભૂલે તેમ ન ાર તેની તેમજે ખાની માહિતી સ્થાની નાણા વિ ગૌરવયુક્ત િ વાન કરાવી ભારતિમા રાખવો વચન આ હિ ામનિ નવ્યા તરફ સ્થાનિક અને પ્રાનિક દાનનો પ્રવાહ વહેનો રહે ગોરી વિનતી ી હતી મા ામ પૂ થતા મહાર ગામના મ્હેમાનો માટે ગોગ્ય બોજન સમારભ થયા તે િ ામ પૂ થયુ હતુ અને વન્દેમાતરમ્ અને ધન્વન્તરિની જય ેારાથી વિખરાયા હતા ામા પ્રમુખશ્રી માર ઉપમાગ ી વખાસ્ત વડાગના વદ્ય ુની ાભાઈએ ગોગ્ય શબ્દોમા રજુ કરી હતી વદ્યરત્ન માધવપ્રસાદ ભાઈએ અનુમોદન આપતા આયુર્વેદ મ ી ગને આયુર્વેદ પ્રસતિ તનો અભ્યાસ કરાવવા ગચના ી હતી અભ્યાસમા આયુર્વેદિક દષ્ટિ પ્રધાનપદ આપવા સમધી ભાર મૂ ેા હતો

નડીઆદ ડિમતલાલ એન પુરોહિત D A M

૭-૭-૮ જેઠાલાલ એચ ાગા

મત્રી—આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલય

—o—

નાગપુરના નિ ભા વૈદ્ય સમ્મેલનના અધ્યક્ષ વૈદ્ય પંચાનન શ્રી ગંગાધર શાસ્ત્રી ગુણેનું ભાષણ

(ગતાંકથી ચાલુ)

આયુર્વેદનો ત્રીજો સ્કંધ કે વિભાગ તે ઔષધિ વિજ્ઞાનનો છે ઔષધિવિજ્ઞાનમાં વનસ્પતિ શાસ્ત્ર પ્રાણિશાસ્ત્ર નિઘંટુઓ ગુણ ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે વિવિધ શાસ્ત્રોનો સમાવેશ થાય છે સર્વ શાસ્ત્રોનું ફળ છેવટ તો સફળ ચિકિત્સાવડે નિશ્ચિત આરોગ્ય આપી શકે એવી ચિકિત્સા પદ્ધતિ નક્કી કરવી એ છે આ વિષયમાં તો આયુર્વેદશાસ્ત્ર સર્વ ચિકિત્સા શાસ્ત્રોનું મુકુટમણિ છે એટલી વાતમાં તો આક્ષેપકોને પણ મતભેદ નથી ત્રણ હજાર વર્ષનો અનુભવ આયુર્વેદિક ચિકિત્સા પદ્ધતિની પીઠવાડે છે આ લાંબા ગાળા દરમીઆન ગયેલો અને સામ્રાજ્યો ઉગ્યા તથા આથમ્યા ક્રાંતિઓ પણ થઈ તે તે સામ્રાજ્ય શાસકોએ પ્રજાહિત હેતુથી જનતાના આરોગ્ય માટે અને વ્યાધિ વિનાશ માટે અનેક ઉપાયો યોજ્યા હતા કનિષ્કના સામ્રાજ્યમાં શ્રી ચરક આદિ પ્રતિભાશાળી અને તેજસ્વી વદ્યો થઈ ગયા આ પૂજ્ય વિદ્વાને પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ અને અનુભવથી પ્રમાણિક અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે ચંદ્રગુપ્તના અને અશોકના સામ્રાજ્યમાં વિશાળ મભાગવાળા અનેક ચિકિત્સા મંદિરો હતા જેમાં આયુર્વેદાનુસાર ચિકિત્સાનો લાભ મેળવીને હજારો રોગીઓ સાજા થતા હતા ચરક અને વાગ્ભટે ચિકિત્સકો સાથે વિચાર અને સંવાદ કરીને ચિકિત્સા પદ્ધતિના સિદ્ધાંતો નક્કી રીતે સંહિતા ગ્રંથો લખ્યા છે આ રીતે આયુર્વેદીય ચિકિત્સા પદ્ધતિ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગોથી અનુભૂત સિદ્ધાંતો ઉપર સુપ્રતિષ્ઠિત છે એ ચોક્કસ છે

માણસો ઉપર અનુભવ કરેલ પ્રયોગો વડે સિદ્ધ થયેલા ઔષધો અને ઉપચારોનું પશુઓ ઉપર પ્રયોગો દ્વારા ફરી સંશોધન કરવું એ નિરર્થક છે પશુ વગેરે ઉપર કરેલા પ્રયોગો માણસોમાં સંપૂર્ણ રીતે સફળ નથી થતા કારણ કે બન્નેની પ્રકૃતિમાં ભેદ છે માત્ર દિશાનું સૂચન થાય તેટલું જ ફળ થાય છે પશુઓ ઉપર અનુભવ કરેલા ઔષધોનો ફરી માણસો ઉપર રોગી સ્થિતિમાં અનુભવ કરી જોવાની જરૂર રહે જ છે

કારણ કે મનુષ્યની પ્રકૃતિ ઇંદ્રિય મન જ્ઞાન વેદના પ્રદર્શન વગેરે પશુઓથી ભિન્ન છે અને તે કારણથી તેના ચિકિત્સાના અનુભવમાં પણ ભિન્નત્વ આવે છે એટલું તો આધુનિક સંશોધકોએ પણ સ્વીકારવા યોગ્ય છે જૂના આયુર્વેદાચાર્યોએ અનુભવ કરીને પ્રતિપાદન કરેલા પ્રયોગોને સ્વીકારીને જ્યાં ચિકિત્સા કરી જોવામાં આવે છે ત્યારે ચિકિત્સા મંદિરનો અનુભવ આયુર્વેદીય પ્રયોગોના યશને સ્થાપિત કરે છે મદ્રાસ લાહોર ત્રાવણકોર મહીસૂર પુના નગર વગેરે સ્થાનોના ચિકિત્સા મંદિરોમાં આયુર્વેદીય ચિકિત્સાની સફળતા દર્શાવવા માટે પર્યાપ્ત રાખ્યામાં રોગીઓની ચિકિત્સા થાય છે આયુર્વેદીય ચિકિત્સા મંદિરોમાં આયુર્વેદની પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો વડે અનુભૂત ચિકિત્સા પદ્ધતિ શાસ્ત્રશુદ્ધ જ છે એવું નક્કી કરવામાં શો વાંધો છે!

ચિકિત્સા તત્વના પ્રતિપાદનમાં પણ આયુર્વેદ ત્રિદોષમીમાંસાને અનુસરે છે ત્રિદોષના વૈષમ્યને દૂર કરી ધાતુસામ્ય ઉત્પન્ન કરવું એ આયુર્વેદીય ચિકિત્સા સૂત્રનું પ્રધાન સૂત્ર છે

याभि क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातव समा ।
सा चिकित्सा विकाराणा कर्म तन्भिषजा स्मृतम् ॥

કારણાનુરોધથી કાલન હેતુવૈષમ્ય થતા દેહ ધાતુઓમા પણ વૈષમ્ય થાય છે અને પરિણામે રોગ થાય છે

जायन्ते हेतुवैषम्यात् विषमा देहधातव ।
हेतुसाम्यात् समास्तेषा स्वभावो परम सदा ॥

શરીરમા ધાતુસામ્યનુ સ્થાપન કરવા માટે દોષકારક દૂર ગ્વુ એ પ્રશસ્ત વિધિ છે

त्यागात् विषम हेतूना समाना चोपसेवनात् ।
विषमा नानुबध्नन्ति जायन्ते धातव समा ॥ चरक १-१६-६

ચરકના ઉપના વચનને અનુસરી વિષમ હેતુઓને છોડીને સમહેતુઓનુ સેવન ગ્વુ જોઈએ અહીં સમ અને વિષમ શબ્દોથી સામ્યોત્પાદ તથા વૈષમ્યોત્પાદ હેતુઓ સમજવાના છે

નિદોષ પ્રયોગથી દુષ્ટ શરીરમા જન્તુઓ વૃદ્ધિ પામે છે અને નિર્બળ નષ્ટ થતા તથા ધાતુસામ્ય સ્થાપિત થતા જ તુઓ નાશ પામે છે મતલબ કે જન્તુઓના નાશ માટે જન્તુવિનાશક સ્વતત્ર ક્રિયાની જરૂર નથી હાલમા જન્તુનાશ તરીકે પ્રસિદ્ધ ઔષધો પણ શરીરની પ્રતિકાર શક્તિ વધારીને કાર્ય કરે છે અતિ પ્રસિદ્ધ ક્વીનીનનો દાખલો આપશુ આ ઔષધથી વિષમજ્વરને ઉત્પન્ન કરનાર જન્તુઓ સાક્ષાત્ મરણ પામતા નથી પણ તે જન્તુઓની વૃદ્ધિ ન થાય અથવા તેઓ મરી જાય એવી શરીરની પ્રતિકાર શક્તિ વધે છે એમ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગોથી સિદ્ધ થયુ છે—

This experiment shows that quinine in therapeutic concentrations does not kill malaria parasites in vitro Antimalarial remedies must be regarded as adjuvants to the natural defence mechanisms of the body (Clerk s applied pharmacology 102–104)

મતલબ કે જ્યારના ઔષધિ યોમા જન્તુઘ્નપણાનો ગુણ નથી પણ શરીરના પ્રતિકાર સામર્થ્યમા એ ગુણ છે એ જેમે ૮ મા સમન અથવા નીઓસ્મા સમન નામના પ્રખ્યાત ઔષધોમા પણ ઉપ શના જન્તુઓ જીવે છે મરતા નથી—

Instead of being distroyed in this concentrated solution of salvarsan more vigourously about live and even generate on it salvarsan can no longer be regarded as a bactericide the effect of salvarsan can only be considered as a stimulant which assists and sharpens the natural defensive capacity of the human organism

(F Volgyesi Message to the neurotic world)

ઉપર પ્રમાણે જોતા એ પ્રકારના આરોગ્ય પ્રતિકાર શક્તિના આધાર ભેદ ને પ્રતિકાર શક્તિને વધારીને જન્તુનાશક થાય છે એ જ રીતે વેક્સીન ગેગમીરમ જે નીકીન કુમારમોહીન અને નવુ પ્રયોગમા આવેલુ પ્રોટીન વગેરે શરીરની પ્રતિકાર શક્તિને વધારીને કાર્ય કરે છે કેવળ જન્તુઘ્ન ઔષધ ઉત્પન્ન નથી જો કેવળ જન્તુ ... હોય તે શરીર સચેતન પરમાણુઓનુ પણ નાશ થાય કે નહિ એ ચિન્તનીય વિષય છે મતલબ એ છે કે જન્તુઘ્ન ઔષધો પણ શરીર ધાતુઓની શક્તિ વધારીને કાર્ય કરે છે એ દેશના

ધન્યતાની વર્ણવવા માટે મારી કલમ અશક્ત છે અને મારૂ શબ્દજ્ઞાન અપૂરતું છે એટલે મસ્તક નમાવીને આગળ ચાલુ છુ

નારથ્થવગુનના ક્રમમા પ્રાણાયામના ઉપયોગનું ખાસ વિસ્તારથી વિવેચન કરવુ જોઇએ કિંતુ મા ાસરોગોમા પ્રાણાયામથી ખાસ લાભ થાય છે ધાતિ બસ્તિ ઇત્યાદિ પ કર્મો ન ાધ ાુ ખાસ મન રે છે ત્યારે પ્રાણાયમ સ ામનરૂપે રોગને શાંત કરવામા સાધનરૂપ થાય છે ધાતિ બસ્તિ વગેરે ષટ્કર્મ વિગેરે વિષે હઠયોગ પ્રદીપિકામા કહ્યુ છે કે —

ષમષટ્કર્મિદ ગોપ્ય ઘટશોધનકારકમ્ ।

વિચિત્રગુણસધાયિ પૂજ્યતે મુનિપુગવે ॥ (૨ યો પ્ર ૨-૨)

એજ રીતે પ્રાણાયામથી સર્વ રોગનો ક્ષય થાય છે—**અરોગતા વિન્દુજયો ગ્નિદીપનમ્** વગેર શબ્દોમા પ્રાણાયામનુ ગુણગાન પુનઃપુન મળે છે યોગશાસ્ત્રમા પ્રતિપાદિત ક્રિયાઓનુ તથા પ્રાણાયામનુ સ્વરૂપ આધુનિક શાસ્ત્રની પ તિથી તથા પ્રયોગ પદ્ધતિદ્વારા સશોધન કરવામા આ યુ છે યોગ ાસ્ત્ર સમજવા સમજાવા નવાનિકોના વિચારક્ષેત્રોમા આ યુ છે ભારતીય યોગશાસ્ત્ર અમેરિકા જર્મની ઑસ્ટ્રીઆ વગેર દેશોના વૈદ્ય શાસ્ત્રમા પારગત પડિતોના વિચારનો અને મનોમનનનો વિષય બ યુ છે એ અભિમાન લેવા યોગ્ય છે રોગોને દૂર કરવા માટે તથા આરોગ્ય વધારવા માટે યોગચિકિત્સા પા ાત્ય દેશોમા વધારે ને વધારે ઉપયોગમા આવતી જાય છે માનસરા ાચિકિત્સામા તો પ્રાણાયામની ઉપયોગિતાની પાશ્ચાત્ય પડિતો મુક્તકંઠે સ્તુતિ રે છે શારીરમાનસરોગો ઉપર યોગશાસ્ત્રોક્ત પ કર્મોનો તથા પ્રાણાયામનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે આ રીતે દુનમા િ ાન ર્યુ છે આયુર્વેદીય વધાએ આ વિદ્યાનો રોગોને અટકાવવા માટે તથા નિવારવા માટે જરૂર ઉપયોગ કરવા જોઈએ

અ યમૂલ (ત્યનો વ રપાનય નામનો એક બીજો ભેદ પણ આયુર્વેદમા વર્ણવ્યો છે મંત્ર મણિ બલિ હોમ પ્રાયશ્ચિત્ત ઉપવાસ સ્વસ્ત્યયન આશીર્વા ગ્રહણ મણિઔષધાદિનું ધારણ વગેરેનો આમા સમાવેશ થાય છે ગ્રહચિકિત્સાનો પણ આમા અતર્ભાવ થાય છે ગ્રહરોગો અ મોટે ભાગે માનસરોગો છે થાઇ ધૈનછા અને ગ્રહગ્રસ્તતા એ રોગોની અસર મનોવ્યાપાર ઉપર પહેલી થાય છે અને પછી શરીર ઉપર અસર થાય છે રજોગુણ અને તમોગુણરૂપ મનોદોષોની શરીરના ધાતુઓ ઉપર અને શારીર વાતપિત્ત કફ દોષોની મન ઉપર અસર થાય છે શરીર પેઠે મનોદેશ પણ રોગોનુ સ્વતત્ર ક્ષેત્ર હોઈ શકે આયુર્વેદમા મનનુ વર્ણન સારી રીતે કરેલુ છે વે કાળથી માનસશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ જોવામા આવે છે

સુષારથીરશ્વાનિવ ય મનુષ્યાન્નેનીયતે

ભાનુભિર્વાજિન ઇવ હૃત્પ્રતિષ્ઠ યદજિર જ વિષ્ઠ

તન્મે મન શિવમકલ્પમસ્તુ । (વા ય -૪-૬)

આ મત્ર વાજસનેયી સહિતામા છે એ મત્રમા શરીરને મનોમનનો આધાર છે એમ કહેલુ છે મનનુ સ્થાન હૃદયમા તાવ્યુ છે મનના સકલ્પને અનુસરીને શરીર ક્રિયા કરે છે એવુ પ્રતિપાદન કરીને મન શિવ સકલ્પવાળુ થાય એવી પ્રાર્થના કરી છે જૈનસહિતામા મનથી ચિત્ત જુદુ છે એમ હેલુ છે —

શિરસ્તાલ્વન્તગત સર્વેન્દ્રિયપર મન ।

કારણ સર્વબુદ્ધીના ચિત્ત હૃદયસસ્થિતમ્ ॥

આ રીતે મન અને ચિત્તનુ સ્થાન તથા કાર્ય ભિન્ન છે એમ કહેલુ છે આ પછીના

ળમા ભારતીય માનસશાસ્ત્રનો સ્વત ત્ર રીતે વિકાસ થયો છે તત્રશાસ્ત્ર યોગશાસ્ત્ર મનવિદ્યા વગેરેમા આ વિકાસ જોવામા આવે છ સર માનસશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ મનને મર્માગથી કેળવીને એને યો ય માર્ગે વાળવુ એ છે

મનાનિ માનસસ્વાસ્થ્ય માટે ઉપયોગી છે મના તગત આરોગ્ય અને મનનુ વિધાન મન ઉપર સૂચનાત્મક અસર (Autosuggestion) કરે છે સુગગત અને ઉત્પત્તિ શુદ્ધ આ શાસ્ત્રની ઉપેક્ષાથી માનસ રોગ ની ચિકિત્સાને ભારે હાનિ થઈ છે

વળી આ આધુનિક ચિકિત્સામા માનસરોગના નિવારણ માટે શુ સાધન છે? માનસ રોગો શરીરથી સ્વતત્ર છે અને તેના ઉપાયો પણ સ્વતત્ર હોવા જોઈએ એવો વિચાર હમણા પ્રચારમા આવ્યો છે પણ હજી નિશ્ચિત રૂપમા નથી આ યો શરીરાન્તર્ગત મસ્તક અવયવસમૂહની અમુક જાતની રચના એ મનોવ્યાપારનુ કારણ છે એવુ કેટલા માનસ શાસ્ત્રીઓ માને છે આ રચના-વિશેષવાદીઓ (Structural school) થી જુદા પડીને બીજા ક્રિયાવાદીઓ (Functional School) છે જેઓ મનોવ્યાપારનુ કારણ શરીરની અમુક પ્રકારની રચના છે એવુ નથી માનતા પણ મનો વ્યાપારને ક્રિયાને છે એમ માને છે સગવડ માટે માનસક્રિયાનુ ભિન્નત્વ માનવુ સારુ છ એવો તો સર્વનો અભિપ્રાય છે

The department of the human mind abstracted by psychology from continuum of consciousness are for many purposes convenient

(Price-Practice of Medicine p 1790)

સ લતાના કારણથી માનસશાસ્ત્રનો વિભાગ કરવા એવો ઘણાનો અભિપ્રાય છે

પરતુ હાલમા માનસશાસ્ત્રનો વિસ્તાર માનસરોગ વિજ્ઞાન અને માનસરોગની સૂચનાત્મક ચિકિત્સા વગેરે માનસશાસ્ત્રના વિષયનો ઘણો વિસ્તાર થયો છ અને થયનો જાય છે ડો ફ્રૂડ યગ એડ્લર હ સન મેક્ડુગલ એ બધાની શોધથી તથા એ સર્વ શોધોનો સમન્વય સાધીને માનસવિકારની શાસ્ત્રાનુસાર નિદાન ચિકિત્સાના તત્ત્વ ડો વ્હલગાયેસીના ગ્રન્થો એ આ શાસ્ત્રને ઘણુ સમૃદ્ધ કર્યું છે । વ્હલગાયેગીના ગ્રથમા યોગશાસ્ત્ર (ખાસ તો પ્રાણાયામ)ને અનુસરી બે ત્રણ લેખો લખાયેલા છે તેમા લખ્યુ છે કે—

All the e psychological problems which we are only just begining to investigate although for thousands of years past they have been elucidated and grouped in Rajayoga

આ રીતે રાજયોગનો વિસ્તારપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યા પછી એ પ્રકરણને અન્તે નીચેની હૃદયવેધક ભાષામા સબોધન કર્યું છે —

In public interest *I appeal to you nervous men of old young,* oppressed rich poor healthy sick or unhappy

You do not know the power of your own souls you do not know *the ability for happiness hidden* in your souls

Neither you nor the official science of the west yet know anything of the indicated Mahatmas of the *far* east ancient and modern

(Dr Valgayevi a message to the Neurotic world p 290)

ભારતીય માનસશાસ્ત્ર અને માનસરોગ ચિકિત્સિન પદ્ધતિઓની પ્રશંસા મેળવી શકે એટલા નથ અને તેથી જ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી એવી ભારતીય વૈદ્યવિદ્યાના જાણકારોને મારી પ્રાર્થના છે આ શાસ્ત્રને વધારીને તેનો અમાનૂતચિકિત્સામા ઉપયોગ કરવો જોઇએ બીજા શાસ્ત્રો આનો ઉપયોગ કરે જ છે પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રોમા પણ ઘણા માનસશાસ્ત્રના ઉપદેશનો વ્યવહાર કરે છે યોગસાધનની ક્રિયા સબંધી ખોટા પૂર્વગ્રહને છોડી દઈને આપણા આ શાસ્ત્રને અપનાવી લઈ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લઈ જોવા માટે મારી પ્રાર્થના છે

[સંપૂર્ણ]

વૈદ્યો અને હકીમોના રજીસ્ટ્રેશન બીલ વિષે

છેલ્લા ખબર

મુંબઇ સરકારે વૈદો અને હકીમોના રજીસ્ટ્રેશન માટે જે બીલ ઘડયુ છે અને જે સીલેક્ટ કમિટી આગળ છે તેમા ઉચિત સુધારા એ કમિટીને સૂચવવા માટે નાગપુર વૈદ્યસંમેલનને એક કમિટી નીમી હતી એ કમિટીના એક સભ્ય મુંબઈના ડાક્ટર ભાઈ વામન દીનાનાથે તા ૧–૭–૪૮ને રોજ આ બીલ વિશે એ અપીલ બહાર પાડી છે જેમાથી એ બીલ બધી છે તી માહીતી નીચે ઉતારી છે

ડા ગીલ્ડરને મળવા માટે આ ડેપ્યુટેશન ગયેલુ તેમા વૈદ્યો અને હકીમોનો એ બીલ વિષે શો અભિપ્રાય છે તે આરોગ્યમત્રીને જણાવવુ તથા એ બીલની કેટલીક કલમો તરફ કેટલો ભારે અને સખત વિરોધ હતો એ પણ દર્શાવવુ એવો હેતુ હતો

ડાક્ટરે આ બાબતમા પોતાના અધિકારની મર્યાદામા રહીને શકય હોય તેટલો સમભાવ પોતાને છે એમ કહ્યુ પણ એ સાથે જ જેમણે જણાવી દીધુ કે જો અખિલ ભારતીય વિરોધ નહી જણાશે તો સરકાર બીલને પડતુ મુકશે આનો અર્થ એવો થાય કે જો આ બીલથી મળતા લાભો વૈદ્ય હકીમોને જોઇતા હોય તો એની નાગર વાળી કલમો સહન કરવી

ડેપ્યુટેશને પહેલી સૂચના મત્રીને એવી કરી કે રજીસ્ટ્રેશનના બીલની પ્રસ્તાવનામા દેશી વૈદકને ઉત્તેજન આપવાનો હેતુ છે એવા શબ્દો દાખલ કરવા પણ આરોગ્યમત્રીએ જવાબમા કહ્યુ કે બીલનો હેતુ કેવળ રજીસ્ટ્રેશન–નોંધણીનો છે અને ઉત્તેજન શબ્દ ત્યા અસ્થાને છે

આ બીલમા ભલે ઉત્તેજન શબ્દ અસ્થાને હોય પણ વૈદો હકીમો પ્રધાનમડળ પાસેથી મહાવિદ્યાલયો ઇસ્પીતાલો વગેરે દ્વારા ઉત્તેજનની આશા જરૂર રાખે છે આ દેશની આ પ્રાચીન વિદ્યાને ઉત્તેજનની ઘણી જરૂર છે એમા સંદેહ નથી

ડેપ્યુટેશને બીજી વાત પાઠ્યક્રમ તથા તેના ધોરણ વિષે કરી તેના જવાબમાં મત્રીએ કહ્યુ કે એ વસ્તુ બોર્ડના હાથમા રહેશે અને અત્યારે એ વિષયની ચર્ચા અકાળે છે આ વાત તો ઠીક છે પણ કાયચિકિત્સા અને શસ્ત્રચિકિત્સાને વિભક્ત રાખવાની તથા જેને કેવળ કાય ચિકિત્સક થવુ હોય તેને માટે શસ્ત્રક્રિયા અને પ્રસૂતિતંત્રનુ શિક્ષણ ફરજીઆત ન રાખવાની ડેપ્યુટેશને સૂચના કરી તે મત્રીને ગળે ઉતરી હોય એમ ન લાગ્યુ

પછી બોર્ડના બધારણ વિષે ડેપ્યુટેશને જે દૃષ્ટિબિંદુ રજુ કર્યુ તેનો વિચાર કરવાનુ

મંત્રીએ વચન આપ્યું છે ભાઈ વામન દીનાનાથે મુંબઈ શહેર તથા ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર કર્ણાટક એ ચારેય વિભાગના પ્રતિનિધિઓ બોર્ડમાં આવે એવી સૂચના કરી છે બીજી પણ અગત્યમાં મહત્ત્વની ચર્ચા દંડની રકમ સંબંધી હતી મંત્રીએ નિયમના ભંગ માટે સજા આવશ્યક છે નિયમભંગ સરકારથી ચલાવી લેવાય નહિ એ સિદ્ધાન્ત ઉપર ભાર મુકયો ડેપ્યુટેશનના સભ્યોએ રજીસ્ટ્રેશનમાંથી નામ કાઢી નાખવા જેટલી સજાને પુરતી જણાવી પણ મંત્રીને એ વાત ગળે ઉતરી નહિ રજીસ્ટ્રેશનને ફરજીઆત ન કરવાનો પણ ડેપ્યુટેશને આગ્રહ કર્યો પણ તે વસ્તુઓને મંત્રીએ સ્વીકાર કર્યો નથી

ઉપરની સ્થિતિ ઉપર મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિનું ઉપર કહેલી અપીલદ્વારા ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે અપીલની શી અસર થઈ એ તો જાણવામાં નથી પણ જુલાઈની આખરમાં વર્ધામાં મળેલી મહાસભા કાર્યવાહક સમિતિની બેઠકમાં દેશી વૈદક (આયુર્વેદ અને યુનાની) તથા હોમીઓપથી જેવા કોઈ વૈદકની સરકારે અવગણના ન કરવી તથા તેઓને યથાશક્ય ઉત્તેજન આપવું એવી મતલબનો ઠરાવ થયો હોવાનું છાપામાં વાંચ્યું છે હવે પૂનાની ધારાસભાની બેઠકમાં બીલ કેવા રૂપમાં આવે છે તથા પસાર થાય છે તે જોવાનું છે

———o———

મદ્યનિષેધ અને આસવો સંબંધી

છેલ્લા ખબર

તા ૪-૮-૩૮ ને રોજ અમદાવાદના સમસ્ત વૈદ્ય ભાઈઓની ધી અમદાવાદ આયુર્વેદિક ફાર્મસી એસોસીએશન સ્થાનિક વૈદ્યસભા અને અન્ય વૈદ્યમંડળોના સહકારથી એક સભા મળી હતી એ સભામાં કુલ નવ ઠરાવો પસાર થયા હતા તેમાંથી ખાસ અગત્યના ઠરાવો નીચે ઉતાર્યા છે

વૈદ્યસભાનો અગત્યનો ઠરાવ

તા ૪-૮-૩૮ ની જનરલ સભા ઠરાવે છે કે ફાર્મસી એસોસીએશનના આવેલા પત્રને અનુસરીને આ સભા આસવારિષ્ટોની લડત આપણી સભા દ્વારા ઉપાડી લે છે જેને અમદાવાદના દરેક મંડળના કાર્યકર્તાઓ વૈદ્યસભા જ્યારે જ્યારે મદદ માગે ત્યારે ત્યારે મદદ કરે તે પ્રમાણે આ સભા લડત ઉપાડી લે છે અને આજ રોજ સમસ્ત વૈદ્યોની જાહેર સભાએ કરેલા ઠરાવો આ સભા [illegible]માં પરિણામ પામશે એમ ઠરાવે છે

ઠરાવ નવમાથી આસવારિષ્ટો મદ્યનિષેધમાં ગણ્યા છે તે આયુર્વેદને હાનિકર છે માટે તેનો વિરોધ દર્શાવવા તા ૧૨-૮-૩૮ને રોજ હડતાલ પાડવાનો ઠરાવ કર્યો છે

ઠરાવ પહેલામાં આસવારિષ્ટોને મદ્યનિષેધમાં શા માટે ન ગણવા તેનાં કારણો આપ્યાં છે એ કારણો મોટે ભાગે ગયા અંકમાં અમે આપેલાં તેજ હોવાથી પુનરુક્તિની જરૂર નથી

ઠરાવ બીજામાં વર્ધામાં મળેલ મહાસભાની કારોબારી સમિતિમાં કોઈ પણ વૈદક પદ્ધતિને નુકસાન ન થાય એવો જે ઠરાવ કર્યો છે તે માટે કારોબારી સમિતિના સભ્યોનો ઉપકાર માન્યો છે

ઠરાવ ૩ જો—અખિલ હિંદ મહાસભાના સભ્યો પૈકી શ્રીમાન ગજેન્દ્રબાબુએ સરદારશ્રી વલ્લભભાઈના આસવારિષ્ટો સંબંધેના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં આસવારિષ્ટો એ

નિશામારક વસ્તુઓ નથી પણ ઉત્તમોત્તમ અસરકારક ફાયદાકારી ઔષધીઓજ છે ' આવો ભાવપૂર્વક સ્પષ્ટ ઉત્તર આપી શ્રી ગજેન્દ્રગુરૂ રસશાસ્ત્રીપણાનો અને આયુર્વેદ પ્રત્યેનો પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો છે તે માટે આજની આ સભા શ્રી ગજેન્દ્ર માણુને અનેક ધન્યવાદ અર્પે છે અને અંતઃકરણથી તેમનો આભાર માને છે

ઠરાવ ૪ થો—જ્યાં સુધી સરકાર આસવારિષ્ટો જેવી નિર્દોષ દવાઓને મદ્યનિષેધમાંથી મુક્ત ન કરે ત્યાં સુધી વૈદ્યો અને ફાર્મસીવાળાઓએ તે બનાવવા, વાપરવા કે વેચવા માટે લાઇસન્સ લેવું નહિ અને પોતાની પાસેના જથ્થાનું આબકારી ખાતા દ્વારા સીલ કરાવી લેવું આ ઠરાવ વિરૂદ્ધ કોઇ વૈદ્ય અથવા ફાર્મસી અગર એ // વર્તન કરે તો તેનો લડત ચલાવનારી કમિટી નિર્ણય કરે જે માણસો ટીંચર અને વિલાયતી દવાઓ વેચે છે તે લાઇસન્સ લેશે પરંતુ આસવ અરિષ્ટ ઉપર લડત ચલાવનારી કમિટીના સીલ મારે લડત ચલાવનારી કમિટીના નામ વૈદ્ય સભા નક્કી કરે

ઠરાવ ૫ માની અમુક કલમોને રોકવાનો નિર્ણય કર્યો છે

ઠરાવ ૬ ઠ્ઠો—મદ્યનિષેધના કાયદામાં વિલાયતી દવાઓનું જે લીસ્ટ છાપવામાં આવ્યું છે તેમાંની માત્ર થોડી ઘણી દવાઓનોજ હમેશ ઉપયોગ થતો જોવામાં આવે છે બાકીની દવાઓ પૈકી કોઇ જ દવા વચ્ચેજ વપરાય છે કારણ કે ઘણી કિમ્મતી દવાઓ જથ્થાના પ્રિસ્ક્રીપ્શનોમાં વાપરવાનું દાક્તરોને માટે ઘણું મોંઘુ પડી જાય એવું હોવાથી તેઓ વાપરતાજ નથી તેમ કહીએ તો ચાલે વળી બ્રિટીશ ફાર્માકોપીયામાં તો ઘણા ટીંચરો લખાયેલા છે અને જેમના ઘણા ખાસ તો રોજની વપરાશમાં માલમ પડે છે આવા ટીંચરો તદ્દન મદ્યયુક્ત હોવા છતાં તેમના નામ નિશાન પણ નિષેધના લીસ્ટમાં જણાતા નથી અને તેથી આ સભા માને છે કે દારૂ નિષેધનો કાયદો ઘડનાર ઑનરેબલ પ્રધાન સાહેબ પોતેજ પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સક હોઈને પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સાને અડચણ ન આવે અને લોકો માની લે કે ડૉક્ટરોના ટીંચરો ઉપર પણ અંકુશ મુકવામાં આવ્યો છે એવો આ કાયદામાં યુક્તિવાદ લડાવ્યો છે આ જાતનો જે પક્ષપાત ઑનરેબલ પ્રધાન સાહેબે કર્યો છે તે તરફ આ સભા સખ્ત અણગમો જાહેર કરે છે

ઠરાવ ૭ મો—દારૂ નિષેધ કાયદામાં પરદેશથી આવતી નવાઈની પેટન્ટ દવાઓ પૈકી કેટલીમાં પાંચથી આશરે ૮૦ ટકા જેટલો આલ્કોહોલ હોય છે છતાં તેની ગણનાજ કરવામાં આવી નથી તેમજ ક્રાઇપ વોટર જે તદ્દન રેક્ટિફાઇડ સ્પિરિટનીજ બનાવટ છે તેને પણ મુક્ત કરવામાં આવ્યું છે વળી હોમીઓપેથીના ટીંચરોને તો તદ્દન છુટી મુકવામાં આવ્યા છે ત્યારે બીન નિશામારક અને તદ્દન આરોગ્યોપયોગી આસવારિષ્ટોને મદ્ય સમાન ગણી તેના ઉપર અંકુશ મુકાય છે સરકારના આ રોગ્ય વલણ પરત્વે અને ઉતાવળીઆ પગલા સામે પોતાનો અસંતોષ અને એ પ્રતિ જાહેર કરે છે અને આ અન્યાયને દુર કરવા વિનતી કરે છે

ઠરાવ આઠમાથી દેશી ઠરાવનો વિરોધ કરે છે

નમ્ર નિવેદક —

વૈદ્ય અનિરૂદ્ધપ્રસાદ મણીલાલ
વૈદ્ય શશિકાન્ત ભુનાભાઈ
મંત્રીઓ વૈદ્યસભા અમદાવાદ

રસાયનાચાર્ય ઉમિયાશંકર મોતીરામ
પ્રમુખ વૈદ્યસભા અમદાવાદ

આવતુ નિ ભા વૈદ્યસંમેલન

નાગપુરમા વૈદ્યસમેલનને મુબઈ તરફથી આમત્રણ આપવામા આવ્યુ હતુ એટલે સ્વાભાવિક રીતે મુબઈ પાછા આવ્યા પછી મુબઈના વૈદ્યોએ આવતા વૈદ્યસમેલન માટે તૈયારી કરવાની શરૂઆત કરી પણ પહેલી સભાથી જ વિઘ્નના દેવો જાગૃત થઈ ગયા જણાય છે એક પછી એક અનેક સભાઓ રાતના બાર અને એક સુધી બે ત્રણ વાર મળ્યા છતા હજી તા ૭ જુલાઈ સુધી તો ગાડી પાટે ચઢી નથી લાગતી આ ઝગડામા ઊડા ઉતરવામા કશો સાર લાગતો નથી તેમ જ ઉંડા ઉતરવાની અમારી ઈચ્છા નથી વળી આયુર્વેદ નામના મરાઠી માસિકમા એક પક્ષી લખાણ આવ્યુ છે સામા પક્ષની હકીકત જોઈતી રીતે કયાય હજી સુધી પ્રસિદ્ધ થઈ નથી અને તે પ્રસિદ્ધ થવાની જરૂર છે એટલે આયુર્વેદ માસિકમા જે લખાણ આવ્યુ છે તેમાથી જે મુદ્દાઓ ઝગડાના મધ્યબિંદુ તરીકે પકડી શકાય છે તે ટુકામા નીચે લખ્યા છે

આયુર્વેદ માસિકના વર્ષ ૨૫ના ત્રીજા જ્યેષ્ઠના અંકમા મુબઈતીલ ટોળારે અ ભા **વૈદ્યસમેલન** એ મથાળાથી જે લખાણ છે—જેમા આરભથી સામા પક્ષ ઉપર ગુપ્ત કારસ્થાન કરનાર સ્વાર્થ સાધનાર જાહેરાત વાળી ટોળી વગેરે આક્ષેપો ભરેલા છે પણ તેમાથી સાર એટલો જ નીકળે છે કે ડીસેમ્બરમા મુબઈમા ભરાનાર વૈદ્યસમેલનમા વૈદ્ય આપ્પા શાસ્ત્રી સાઠે અને એમના અનુયાયીઓ ખાસ ભાગ લઈને વૈદ્યનિયમનનુ બિલ આયુર્વેદનુ મિશ્ર શિક્ષણ વગેરે બાબતમા પોતાના વિચારોને અનુકૂળ ઠરાવો કરાવી જાય એવી બીકે વૈદ્યનિયત્રણ બિલને તથા મિશ્રશિક્ષણને ટેકો આપનાર પક્ષે ભારે ખટપટ કરીને મુબઈમા બધી સભાઓ ભરી છે લાબા લચક લખાણનો ટુકો સાર આ છે આ વિરોધીઓ કોણ છે તે સ્પષ્ટ કર્યુ નથી પણ જાહેરાતવાળા કપૂર કારસ્થાની મડળી વગેરે મોઘમ આક્ષેપક નિર્દેશ છે એક આક્ષેપ એવો છે કે આગળથી સ્વાગતાધ્યક્ષ મત્રી વગેરે નક્કી કરવામા આવેલ છે અને જેને સ્વાગતાધ્યક્ષ બનાવવાના છે તેની પાસેથી રૂ પાચ હજાર લેવાના ઠર્યા છે મતલબ કે પૈસાથી માન મેળવવાનો જાહેરાતવાળી ટોળી (કપૂ) જેને મીલમજુર—(ગિરણી કામગાર) સમજીએ છીએ તેનો આ પેચ છે

વળી મહારાષ્ટ્રી મડળનો અદર અદરનો આ મતભેદ છે એવો ખુલાસો એક સભામા આ મા જા વજી તિ આચાર્યે કર્યો હોવાનુ આયુર્વેદના ઉપર કહેલા અંકમા લખેલુ છે પણ તેની નીચે જ લેખકે ખુલાસો કર્યો છે કે આ તો મિલ અનુકૂળ પક્ષ અને મિલ વિરોધી પક્ષ એવા જ બે પક્ષો છે આ આક્ષેપોના ઉત્તરમા સામા પક્ષ તરફથી એમ વસ્તુ કહેવામા આવ્યાનુ સાભળ્યુ છે કે આ વખતે મિશ્ર શિક્ષણ અને વૈદ્યનિયત્રણ બીલના વિરોધના બહાનાથી વૈદ્ય આપ્પાશાસ્ત્રી સાઠે વૈદ્યસમેલન માટેની તૈયારીને પહેલે પગથીએ જ નડે છે પણ આટલા વર્ષો સુધી વૈદ્યનિયત્રણ બીલ ક્યા હતુ ? ત્રીસ વર્ષથી વૈદ્યસમેલન તો ચાલે છે એમા વૈદ્ય આપ્પાશાસ્ત્રી સાઠેએ શો ભાગ લીધો છે ? અથવા કેવો ભાગ લીધો છે ?

ટુંકામાં મુંબઈમાં વૈદ્યસંમેલન ભરવા માટે વિચાર કરવા માટે પ્હેલી સભા થઈ ત્યારથી ઝગડો શરૂ થયો છે એ ઝગડાનું ખરૂ રૂપ તો એ સભામાં હાજર રહેવાથી સમજાય પણ હાજર ન રહેનારને પણ આયુર્વેદના અંકોમા એ બાબતની જે લખાણો આવ્યા છે તે વાંચવાથી પણ કાંઇક ખ્યાલ આવશે પણ અહીં તો એ લડાઈના મુદ્દા ઉપર નથી છે એટલું જ અતિ ટુંકામાં બતાવ્યું છે છેલી સ્થિતિ શી છે એ કહેવું રહ્યું છે પણ તા ૨૮–૬–૩૮ને રોજ વૈદ્ય વાસુદેવ શાસ્ત્રી મૈનાપુરે વૈદ્ય આપ્પાશાસ્ત્રી સાઠે વગેરેની અનેક સહીઓવાળો એક પત્ર આયુર્વેદ મહામંડળના મંત્રીને મોકલવામાં આવ્યો છે જેની મતલબ એવી છે કે તા ૫ મી જૂન ૧૯૩૮ને દિવસે આગળથી કોઈ સમાચાર પત્રોમાં જાહેર કર્યા વગર જે ત્રીશ માણસોની સભા મળી હતી અને તેમાં આ વર્ષે મુંબઈમાં ભરવાના સંમેલનની જે પ્રાથમિક કમિટીની ચુંટણી કરી છે તે વિષે તા ૧૧ જૂન ૧૯૩૮ને રોજ મુંબઈના બધા સમાચાર પત્રોમા જાહેર કરીને આર્યસમાજ હોલમા વૈદ્ય આપ્પાશાસ્ત્રી સાઠેના પ્રમુખપણા નીચે જે સભા ભરવામા આવી હતી તેમા નીચેનો ઠરાવ થયો છે તા ૫મી જૂનવાળી ૩[1] વ્યક્તિઓની સભામા પ્રાથમિક કમિટીની જે ચુંટણી થઈ છે તે તદ્દન ખોટી અને નિયમ વિરૂદ્ધ છે એ સભા જ નહોતી ખાનગી બેઠક હતી

મુંબઈમા જે અખિલ ભારતીય વૈદ્યસંમેલન થશે તે શુદ્ધ આયુર્વેદનો પુરસ્કાર કરીને વૈદ્યનિયંત્રણ બીલ ખાસ વારિષ્ઠ બધી વગેરે જે આપત્તિઓ આયુર્વેદ ઉપર આવી પડી છે તેનો પ્રતિકાર કરવા માટે થશે માટે તેના કામ માટે બધા ન્હાના મોટા ગરીબ આયુર્વેદ પ્રેમી સંમિલિત થઈ શકે એવી કમિટી બનાવવી જોઈએ

અને તેવી કમિટી બનાવવા માટે આ સભાના અધ્યક્ષ વૈદ્ય આપ્પાશાસ્ત્રી સાઠેને જાહેર કરવામા આવ્યા છે તેઓ કમિટી બનાવીને કામ આગળ ચલાવે

આથી વધારે ઉતારો આપવાની જરૂર નથી વૈદ્ય આપ્પાશાસ્ત્રી સાઠે અને તેઓના અનુયાયીઓ શું ઇચ્છે છે એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે આયુર્વેદ મહામંડળના મંત્રી તરફથી શું જવાબ મળ્યો તે જાણવામા નથી બાકી મહામંડળના તથા વિદ્યાપીઠના મંત્રીઓએ બીજાં જ કારણોથી રાજીનામા આપ્યાની વાત બ્હાર આવી છે ઠીક પણ ઉપર કહેલી કમિટી વૈદ્ય આપ્પાશાસ્ત્રી સાઠેએ બનાવી કે નહિ? અને તેણે શું કામ કર્યું? એ પ્રશ્ન છે બીજી તરફથી જેને વૈદ્ય આપ્પાશાસ્ત્રી સાઠે વાળી સભા નિયમ વિરૂદ્ધ કહે છે તેની સભાઓ વારવાર ભરાય છે અને બે પક્ષ વચ્ચે સમાધાનના પ્રયાસો થાય છે એમ સમજાય છે જો કે જુલાઈની પચીશમી તારીખ સુધી તો કાંઈ સમાધાન થયું જણાતું નથી ઉલટું તા ૨૬–૨૮ મે અને ૫મી જૂન ૧૯૩૮ની સભાઓના એજન્ડા મિનિટ બુક વગેરેની નકલ ચોવીશ કલાકમા મોકલી આપવાની સોલીસીટરની નોટીસ આદ્યસ્વાગત કાર્યકારિણીના અધ્યક્ષ અને મંત્રીને મોકલી છે સાંભળવા પ્રમાણે એ નોટીસની પરવા ન કરવાનો નોટીસ મેળવનારનો વિચાર છે

બીજી તરફથી તા ૨૮–૫–૩૮ને રોજ સ્થાનિક વૈદ્યોની જે એક ખાનગી

---

૧ તા પોપટ પ્રભુરામને ત્યા ભરાયેલી સભામા ૩ માણસો હતા તો આર્યસમાજ હોલમા ભરાયેલી સભામા કેટલા માણસો હતા? એ નોંધવું જોઈએ ના?

સભા નીમવામા આવી હતી તેણે નીચેને ધોરણે સ્વાગત સમિતિના સભ્યો બનાવવા માટે પ્રયત્ન આરંભી દીધો છે

સરક્ષ- સભ્ય—રૂ ૨૫૧ કે તેથી વધારે આપે તે

આશ્રયદાતા—જે રૂ ૧૦૦ કે તેથી વધારે આપે તે

વૈદ્ય સભાસદ જે રૂ ૫ આપે તે

વધેતર આયુર્વેદપ્રેમી—જે રૂ ૫૧ આપીને સ્વાગત સમિતિના સભ્ય થાય તે

એમ બીજા ઠરાવથી મુમ્બઈ પ્રાન્તના મહારાષ્ટ્ર કર્ણાટક ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ વગેરે સ્થાનોના વૈદ્યોને પણ સ્વાગત સભ્ય બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે

અને તા ૨૫-૭-૩૮ને રોજ ભરાયેલી જાહેર સભામા થયેલા ઠરાવ પ્રમાણે તા ૧૨-૮-૩૮ ને રોજ સ્વાગત પ્રમુખ આદિ અધિકારીઓની ચુટણી કરવા સ્વાગત સમિતિના સભ્યોની સભા મળવાની છે

મત્રીઓ—વૈદ્ય રઘુનાથશાસ્ત્રી તામનેકર આયુર્વેદાચાર્ય
વૈદ્ય કન્હૈયાલાલ શર્મા
વૈદ્ય દલપતરામ જીવરામ યાજ્ઞિક ધામળીકર

———o———

આયુર્વેદીય ઔષધિ સશોધનની વ્યાપ્તિ અને દિશા

(લેખક વૈદ્ય બાપાલાલ ગ દેસાઈ)

(પુ ૨૧ પૃ૦ ૧૫ થી આગળ)

સશોધનમા વૈદ્યો અને શિક્ષણસસ્થાઓ શુ કરી શકે?

ઔષધિ સશોધન આ એક વ્યક્તિનુ કે સાધારણ સસ્થાનુ કામ નથી નાના નાના વૈદ્યો આમા બહુ થોડુ કામ કરી શકે મુમ્બાઈ અમદાવાદ કલકત્તા જેવા મોટા શહેરોમા લક્ષાધીશ વૈદ્યો છે પણ તેઓએ વ્યવસ્થિત રીતે એકાદ સશોધનાત્મક સસ્થા ચલાવી હોય યા તેવો પ્રયત્ન કર્યો હોય તેમ બિલકુલ જોવામા આવતુ નથી પસાથી પૈસાનો લોભ વધે છે ઘણીઓ લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વૈદ્યની પાસે પડેલાજ રહે છે આવા પ્રકારના કારણો આમા હોઈ શકે ઔષધિ ગુણધર્મનુ સશોધન કરવા માટે એકલી ખાલી આયુર્વેદનુ યા નિદાન-ચિકિત્સાનુ ઉત્તમ જ્ઞાન પણ એ શુ કામ નથી આવતુ વનસ્પતિશાસ્ત્ર પેથોલાજી ફાર્માકોલાજી વિગેરે અનેક આધુનિક શાસ્ત્રોનુ જ્ઞાન પણ જોઈએ ઉત્તમ આયુર્વેદજ્ઞ હોવા સાથે આ અનેક શાસ્ત્રોના તજ્જ્ઞોનો સહકાર થાય તોજ આવુ અપૂર્વ શાસ્ત્રીય સશોધન થઈ શકે ત્યાસુધી આયુર્વેદના શાસ્ત્ર ભણી તેની ઉપર ખૂબ વિચાર કરેલા અને અનુભવી પ્રતિભાશાલી અને સશોધનશીલ વૈદ્યો પોતાના વ્યવસાયમા શકય તેટલા પ્રયોગો કરી નવા લેખો લખે જૂના ભણેલા વૈદ્યોના પ્રસિદ્ધ ગુણોનો અનુભવ અને અપ્રસિદ્ધ નવા ગુણાવગુણ નક્કી કરી શકે દ્રવ્યના સસ્કારનુ મહત્ત્વ યા આવશ્યક્તા અને ભિન્ન યોગોના ભિન્ન ગુણાવગુણ એઓનુ ઠીક જ્ઞાન તેઓ મેળવી શકે એવા પાશ્ચાત્ય ચિકિત્સકો સશોધનની બાબતો આપસમા પહેલેથી ઠરાવી લે અને વરસમા

એકાદ બે વાર ભેગા થઈને વિચાર વિનિમય કરે તો કેટલીક મહત્ત્વની સંશોધનની નોંધ થઈ શકે અને એવી નોંધોની પરંપરામાથી નવમસ્કારિત અને ન જીવનું શાસ્ત્ર રચી શકાય નહી સારી દશા યા ઉપયોગો જાણવાની અનુભવ લેવાની અને ચર્ચા કરવાની તમના હમણા વધામા જાગી છે તે શુભ ચિહ્ન છે હમણા આપણા આયુર્વે માસિકોમા ચાવની સપગંધા ઉપરની ચર્ચા–આ એક એનો દાખલો આપી । ાય સમાચારપત્રોમા રોડિયા સુધીના લોકોએ આ ચર્ચા ઉપાડી લીધી વળી એમ બે હકીમો યે ્રૂદી પ ા આનું પરિણામ સરગવાના ગુણધર્મો મશહૂર૫ બનવામા આયુ શાસ્ત્રનો શાસ્ત્રીય રીતે સંશોધન નહિ કરે ત્યાસુધી આવી ન દશા થવાની છે ઈતરેજનો (એલેપ્યુઅમ) થીએ નમ્ય નથી આયુર્વે ના માસિક પત્રાવાળાના અને શોધક વધાના ધ્યાનમા આ વાત જેટલી જલ્દી આવે તેટલુ સારૂ કેવળ નવી બાબતોનો ઉ ાવ કરી સે સેશનથી માસિકોનો ફેલાવ વધારવાની જાહેરાત–વૃત્તિ આપણા આયુર્વેદના માસિક પત્રોમા દખાય છે માસસીવાળાઓ માસિકપત્રો ચલાવે ત્યારે તેમની નફેરાતની દ્રષ્ટિ મુખ્ય હોય આ સ્વાભાવિક છે માસિકપત્રો આ સામાજિક વા મપીપુ વિ ાસના અહેવાલ છે અને આપણા માસિકોનુ લો ગ્નિ સ્વરૂપ તથા ઈતર ગ્રથ નિર્મિતિ પણ જોતા એવુ કહેતા ખે થાય છે કે શાસ્ત્રીય સાહિત્યમા રસ લે એવા વાચકોની સખ્યા હ જી બહુજ ઓછી–નહિ જેવી છે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિવાળા માસિકોને લેખક અને વાચક આ બ ેની ઉણપ છે આ સ્થિતિ ન એમ બતાવે છે કે શાસ્ત્રીય સંશોધનના પ્રદેશથી આપણે હજી ઘ ુ દૂર છીએ છતા આ બા તમા શરૂઆત તરીકે આટલુ થાય તો ઘણ છે કે આપણા માસિકપત્રો સ્ાવે તેવા લેખાણુ ોદિયા અને ફેરીવા ળાઓના અનુભવો અને રોાન ગ્નસિદ્ધ ગાનુ ધ કરી દે અને સે સેશન માટે વિનોદી ચૂર્ણકાઓ કે િ ગીવ વાર્તાઓથી પાના ન ભરે વિજ્ઞાન માટે નિકળી પડેલુ એક હિંદી છાપુ આમજ કરે છે

આયુર્વેદીય શિક્ષણસસ્થાઓ પણ સંશોધનકાર્યમા ઘણુ રી શકે આ દૃષ્ટિથી ભ ભ ી પદ્ધતિની આયુર્વેદ પાઠશાળાઓ નથી નકામી છે અને તેઓથી આયુર્વે નુ કોઈપણ રીતે હિત છે કે કેમ ? આ એ સવાલ છે આખા હિંદુસ્તાનમા હવે ત્રણ ચાર સસ્થાઓ એવી રીતની છે કે જેમા પ્રયોગશાળા અને વાખાનાઓની સારી ગોઠવણ કરવામા આવી છે આ પ્રયોગશાળામા કોઈ ધ્યેય વગર જેમ તેમ પ્રયોગો કોઈ કોઈ વાર કરવામા આવે છે આ બધી સ થામા એકાદ સંશોધનની બાબત સપથી ઠરાવી બધી પ્રયોગ શાળાઓ સઘન્નિત રીતે પ્રયોગો કર તો ર વખતે એક એક બાબત ઉપર સારુ અજવાળુ પાડવામા તેઓ ાી શ

ડૉ ચોપ્રા અને ક્ટસકર જેવા એલોપેથીના સંશોધકોએ કેટલીક વનસ્પતિના ગુણકર્મો પ્રયોગથી નિર્ણીત કરેલા આપણી આગળ છે આ પ્રયોગોનુ પરીક્ષણ કરવાનુ આ સ્થાન નથી ને તેટલી શક્તિ પણ મારામા નથી પણ તેમના સંશોધનનુ વા મય આપણી આગળ છ તે તેમ જ તેઓની સંશોધનની પદ્ધતિ અને તેનુ પરિણામ એટલે ફળ જોતા એટલુ નિ ્ચયથી હી શકાય છે કે તેઓનુ મહાન્ અને ઉત્તમ સંશોધન આયુર્વેદને બહુ ઉપ ા ગ નથી તેના કારણો આ છે કે (૧) આયુર્વેદ પોતાની પરિભાષામા જે ગુણકર્મો લખી રાખ્યા છે તે સમજવામા આ સંશોધનથી મદદ થતી નથી (૨) આ સંશોધનથી

નિર્ણિત થયેલા નવા યા જૂના ગુણકર્મો આપણે આયુર્વેદીય રીતે વાપરી શકવાના નથી (૮) આ સંશોધનની પદ્ધતિ અને તેથી નક્કી થયેલ ગુણકર્મ ઘણી રીતે આયુર્વેદોક્ત અને અનુભૂત ગુણકર્મો સાથે મળતા નથી જેથી આયુર્વેદને માટે યા આવા સંશોધન માટે સંશયિત થઈ જઈએ છીએ આથી આ સંશોધન ખોટું યા ભૂલભરેલું છે એમ કહેવાનો આશય નથી પણ તે અપૂર્ણ છે અને તેથી આત્યંતિક નથી એવો અમારો દાવો છે આના એમાં બે દાખલા કે પુરાવા આપું જે અહિંયા અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય હૉ. હમ ! સર્પવિષ ઉપરની ભારતીય ઔષધઓનું સંશોધન કરવાની જહેમત ઉઠાવી છે લોકપ્રસિદ્ધ રીતે એમણે ઔષધિ વાપરી જોઈ એ રોગની એ દવા આ એવોઇથીનાળાઓનો એ વૈનાઇ ભરેલો પ્રત્યક્ષ હોય છે તેમ એમણે પણ સર્પવિષ ની તેની વા આ બાબતમાં અભ્યાસ કરવા શરુઆત કરી અને તેનું પરિણામ લોકો માટે શૂન્ય અને આયુર્વેદ માટે નુકશાન કારક આ યુ વળી આયુર્વેદના ધુરંધર વિદ્વાનો કહેવાતા આપણા આગેવાન વૈદ્યવર્ગોએ આ પ્રસંગે મૌન સેવીને સંશયને ઉત્તેજન આપ્યુ હશે ત્વેસર્પવિષ તરીકે એ ની ઔષધિ ચરકસુશ્રુતમાં ય ચિંતન કરી છે અનેક ઔષધિઓના પ્રયોગોના રૂપો બતાવેલા છે આયુર્વેદમાં ત્રિદોષ સિદ્ધાંત દરેક બાબતમાં ડોકીયા કરે છે ત્રિદોષ પ્રમાણે સર્પની જાતિઓ અને વિષવેગ લક્ષણો કહ્યા છે પછી રક્તમોક્ષણાદિ ક્રિયાઓ પછી ઔષધિઓ—આવો ચિકિત્સાનો ક્રમ છે વળી અસાધ્ય સર્પવિષની બાબત ઉપર સર્પવિષની ચિકિત્સાનો આ ક્રમ અને તેમાં અનુસ્યૂત થયેલું ત્રિદોષનું મહત્ત્વનું તત્ત્વ પોતાના સંશોધનમાં । કદાચ મૂકી દીધુ અને ઊટવૈદો ફકીરો રોગીઓ એઓના નુસખાઓ અ ભારી તેઓનું નફ્ય અનુભવવા માટે તેઓશીએ પોતાની શક્તિ ખર્ચી આવીજ રીતે આધગુ સંશોધન ક । વાનડીંગ કૃમિઘ્ન છે એનો અર્થ આંતરડાના અમુ એકજ જાતના કૃમિઓ ઉપર તેની અસર છે અને તેના કૃમિ ૮ ફક્ત પ્રાચીન પ્રજાને ગોમાસાદિ આહારથી વધારે થતા હોવાથી વાવડીંગને સામાન્યતઃ ઉત્તમ કૃમિઘ્ન એમ આયુર્વેદે કહ્યુ આ સિદ્ધાન્ત આ લોકોએ ખૂબ મહેનતે ખોળી કાઢ્યો પણ કુષ્ઠાદિ સૂક્ષ્મ કૃમિજન્ય અસાધ્ય રોગો ઉપર દિવ્ય રસાયન જેવા વિડંગતંડુલ યોગ નો અનુભવ કરવા જેટલી સંશોધન શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન આ સંશોધકોને ન હોવાથી આયુર્વેદોક્ત દિવ્ય ગુણ કર્મો સુધી તેઓ પહોંચી નહિ શકવા અને આન્ત્રકૃમિના ચિડમાજ પડી રહ્યા આ આધુનિક સંશોધન જોતા કહેવું પડે છે કે આયુર્વેદોક્ત ગુણકર્મ આવા સંશોધનથી બહુજ પર છે પ્રકૃતિના અને રોગોના મૂળભૂત ભેદો આ સંશોધનના ખ્યાલ બહાર છે ઔષધિના પ્રકૃતિભેદે પણ અસરમાંજ ૮ વાતપ્રકૃતિવાળાના શારીરધાતુ પરમાણુઓ પિત્ત કે કફ પ્રકૃતિવાળાથી જૂદા હોય છે એમ ત્રિદોષ સિદ્ધાંત કહે છે દુધ જેવી નસર્ગિક આહારીય વસ્તુ પણ વાત, પિત્ત અને કફ આ ત્રણ જૂદી જૂદી પ્રકૃતિવાળા માણસો ઉપર જૂદી જૂદી અને પરસ્પર વિરુદ્ધ અસર કરે છે, ત્યારે ઔષધિ દ્રવ્યની પણ એવીજ રીતે અસર થવાની નથી કે? અને પિત્તપ્રકૃતિવાળાને દુધ આપવાથી તેને ઝાડા થાય ત્યારે દુધ ઝાડાને માટે જુલાબ લાવનાર દ્રવ્ય છે યા વાતવાળાને આપવાથી વિબંધ યા પેટમાં ચૂંક થાય ત્યારે દુધ વાત કરવાવાળું છે (અમારા એક અધ્યાપક શાસ્ત્રીએ દુધને વાત કર કહી દીધેલુ અને તેથી વર્ગમાં વાત વૃદ્ધિ થયેલી!) આવા અપૂર્ણ સિદ્ધાંતો કોણ બેસાડે તો તેને સંશોધન નામ ન અપાય વિડંગ મજીઠ, વાકુંચી અ મૂળવત્ આ બધી રક્તશોધક વસ્તુ છે પણ દરેક પ્રકૃતિના

રક્તના વર્ગો ભિન્ન પ્રકારના હોવાથી વાતાદિ પ્રકૃતિના વિભાગ જોઈ વિશેષ ઔષધિ આપવી જોઈએ. સારવારમા પણ એમજ માનસોપચારની અસર મગજ કેન્દ્રો ઉપર છે. જ્યા મન્ત્રાદિક માનસોપચારો વધારે કામ કરે છે. ઘણાખરા તનના સર્પોના વિષથી મરણ નીપજે છે અને શરીરભાગ સડવા માંડે છે. કેટલાક જાતના સર્પના ડંશથી રક્તપિત્ત થાય છે અને મુખમાથી, નાકમાથી, નખોમાથી અને વાળના મૂળમાથીએ લોહી નીકળવા માંડે છે. એની ઉપચારની ભિન્નતા પણ જાણવી જોઈએ. આજે માસ ખોટને રોગીન એમ નથી. જેરી દંશ પ્રમાણના આશ્ચર્ય સાક્ષરો શોધી ગયા છે અને હાયજીનનું જ્ઞાન પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે. આયુર્વેદોક્ત આરોગ્યશાસ્ત્ર કેવું ઉચ્ચ મર્મ અને ઊંડું છે એનો સાચો ખ્યાલ ન આવે ય નથી. ક્ષયવાળાને ભાગ આપવાનું સર્વ સમ્મત છે. તેમા આયુર્વેદ વિશેષતા બતાવે છે ... पित्तकफया पवन प्रमुहाय । ... (અ. ૬ ચિ. ૫૧૮) આ બાબતની ચર્ચા ઉત્તરમા રાખી છે.

ઉપર શિક્ષણ સંસ્થાઓ નવી ... શકે તે જોયું. વળી તેઓના ચિકિત્સાલયો હોય છે તેઓમા પણ સંશોધન દૃષ્ટિથી નિદાન ચિકિત્સાનું સંશોધન થઈ શકે કે ... આમા શિક્ષણ સંસ્થાનું મુખ્ય કામ વિદ્યાર્થિઓ તૈયાર કરવાનું. આજ વિદ્યાર્થીઓ ભાવિના વૈદ્ય થાય અને આયુર્વેદનું ભવિતવ્ય તેઓના હાથમા છે. આજે આયુર્વેદ ભણાવવામા જે ... નીવડે છે તેમાથી ... વિરલા જેવા લાગે છે ત્યારે વિદ્યાર્થિઓ શ્રદ્ધાહીન ન થાય માટે આયુર્વેદનું વૈશિષ્ટ્ય તેઓની આગળ મૂકવું જોઈએ અને આજે જે વિશેષ શિક્ષકો સ્પષ્ટીકરણ કરી શકતા નથી તે વિરલ બાબત તેઓ સંશોધક દૃષ્ટિ રાખતા શીખે તેવી વૃત્તિ વિદ્યાર્થિઓમા જગાવવી જોઈએ. આયુર્વેદીય નિદાન ચિકિત્સા આદિના વિષયોમા ... અસ્તિત્વ મર્મજ્ઞ શિક્ષકો વિદ્યાર્થિમાનસ ઉપર જરૂર દસાવી શકે અને નહિ તો એવા શિક્ષકો આવા વિજ્ઞાનનો નિરુપયોગી બને કે હાનિકર છે. કેમકે આવા વિજ્ઞાનોમાથી સ્વ. મુ. અમૃતલાલભાઈ કહેતા તેમ આયુર્વેદના દુશ્મનોજ પાકવાના છે. શારીર, પેથોલોજી, ફિઝિયોલોજી, કેમીસ્ટ્રી, હિસ્ટોલોજી આ વિષયોનું એલોપેથીમાથી ખાસ અને ઊંડું જ્ઞાન વિદ્યાર્થિઓને મળવું જોઈએ. સાથે સાથે એલોપેથીના આ શાસ્ત્રોની વિગતનો આયુર્વેદ સાથે સમન્વય પણ કરવો અત્યાવશ્યક છે. આ શાસ્ત્રોના જ્ઞાન વગર મર્મજ્ઞ વૈદ્ય થવું અશક્ય જ છે. એલોપેથીની નિદાન ચિકિત્સા આયુર્વેદીઓને નકામી છે. વિદ્યાર્થીઓને તેની રૂપરેખા બતાવી સામાન્ય વાચન કરાવવું અને એલોપેથીનું અપૂર્ણત્વ એ અગીનતા સ્થૂલ દૃષ્ટિ આ બધા દોષો તુલના સાથે વિદ્યાર્થીઓએ બતાવવા. એલોપેથીના જ્ઞાનથી વૈદ્યો આયુર્વેદદ્રોહી થાય છે માટે ગભરાવાની જરૂર નથી. તેમ પરિણામ ક્યાંક દેખાય છે તેનું કારણ સદોષ શિક્ષણ પદ્ધતિ અને સારા શિક્ષકોનો અભાવ જ. આયુર્વેદનું વૈશિષ્ટ્ય અને મર્મ વિદ્યાર્થિઓને સમજાવવામા શિક્ષકો શક્ત હોય તો વિદ્યાર્થિઓ આયુર્વેદભક્ત અને સશોધક થઈને એલોપેથી અને બીજી અન્ય પેથીઓનું મન્થન કરી તેઓનો સારભાગ પચાવી પાડે અને આયુર્વેદને પુષ્ટ કરી શકે અને આવામાથીજ કોઈ આત્રેય ધન્વન્તરી કે ... દુર્ગમ તો પાકશે અને સંહિતાઓને સરળ કરી આપી સુસ્પષ્ટ અધતન અને પ્રમાણિત બનાવશે.

ઔષધિ સંશોધનની બાબત અત્યારે આપણી સામે છે. નિરંકુશ ધંધા માટે આવશ્યક

તેનુ શિક્ષણુ આપવાની સાથે ઔષધિસંશોધનનો ઉદ્દેશ અને માર્ગ પણ વિદ્યાર્થીઓને બતાવવામાં આવવો જોઇએ જેથી તેઓ વૈદ્ય થશે ત્યારે ચિકિત્સામા પ્રયોગપ્રવીણ દૃષ્ટિ રાખી શોધખોળ જરૂર કરી શકે. એટલે તેઓને વિદ્યાર્થીદશામા આ વિષયનો પરિચય અને પ્રેમ કરાવવા–વધારવાની જવાબદારી આયુર્વેદની શિક્ષણસંસ્થાઓ ઉપર આવે છે. હાલ આપણા વિદ્યાલયોમાં ઔષધિવિજ્ઞાન માટે મંગરિયા–બેડિંગ તથા નિઘંટુઓ સાથે વનસ્પતિશાસ્ત્રની એકાદ ચોપડીમાંથી ગમે તેના પાના વિદ્યાર્થીઓને વંચાવવામા આવે છે બનાઈ ગયેલા ૭ ૮ મૂળીના કે કાચની શીસીઓમા ખરા ખોટા પડતા હોય તે સંગ્રહ બતાવવામા આવે છે વનસ્પતિ બતાવવા માટે જગ્યાની મુશ્કેલી વગેરમા એ ભાગ ... વામા આવે છે. ... હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ તેનો તો વળી ત્યાગ ... વિરુદ્ધ મોટે ... છે આ પોસ્ટ પછી શિક્ષણપદ્ધતિથી ઔષધિનુ જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને કેટલુ થાય છે તે આપણે જોઈએ છીએ. એટલે ... તેમા જોઈતી ભણાવવામા આવતી ... જ્ઞાન છે માટે આપણે પણ વનસ્પતિશાસ્ત્ર શરૂ કરી દીધુ આ મૂળ અનુકરણ થયુ ... સાત્મીકરણ થઈ તો ઘેય હોવુ જોઈએ. વૈદ્યોને ભેળસેળ–રચના રૂપ અને ગુણની પારખ કરતા સારી રીતે આવડે એટલુ તો શિક્ષણ તેઓને મળવુ જરૂરનુ છે. ચિકિત્સને આવશ્યક ઔષધિ દ્રવ્યો જે સમા ગ્રહણ કરવા પડે તેઓની સારી પરીક્ષા કરતા વિદ્યાર્થીઓને આવડવુ જોઈએ કે જેથી તે ખરાબ કે ખોટુ દ્રવ્ય ભૂલથી નહિ લે દ્રવ્યના પ્રાચીન અને પ્રચલિત નામો ઉત્પત્તિપ્રદેશ મુખ્ય સ્વરૂપ તેના સ્વરૂપ રચના(structure) સ્વાદ ગંધ ... યા અગડેન સ્વરૂપ અને તેમાં ... આવતી ભેળ તેની વિશિષ્ટ પરીક્ષા અને સંગ્રહ કરી રાખવાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ કે ખાસ ઉપાયો હોય તો તે આટલી બાબતો વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યક્ષપ્રયોગો સાથે ભણાવવી તો જોઈએ જ. જે દ્રવ્ય જેવા રૂપમા વાપરવાનું હોય તેના તેવા રૂપની ક્રમવાર પરીક્ષા બતાવવી. જેમકે કુઠનુ મૂળ અર્જુનની છાલ નાગકેસરના ફૂલના કેસરો ગળાચિનીનો ગિરો ગુગળનો ગુંદ સોનામુખીના સૂકા ફૂલ હરડેના ફળ ચંદનનુ તેલ વિગેરે સુઠ જેવી સાધારણ વસ્તુ ત્રણ જાતની આવે છે—ચીનાઈ અજમાઈ અને સથવા એલાયચી ત્રણ જાતની મરીમા વાવડીંગ ભેળવવામા આવે છે એલાયચી ... વીની લવીંગ જેવી સુગંધી ચીજોમાંથી પહેલા તેલ ખેંચી લઈ પછી તે નિઃસત્વ દ્રવ્યો વેચવામા પણ આવે છે હિંગ મધ ... તેલ નારિયેળનું તેલ ચંદનનુ તેલ અગર કસ્તુરી કપૂર કેસર એવી ચીજો શુદ્ધ સ્વરૂપમા ક્વચિતજ મળે છે અને તેઓની સામાન્ય અને રસાયનજ્ઞાનીય (chemical) પરીક્ષા જરૂર શીખવવામા આવવી જોઈએ એવી જ રીતે વચ્છનાગ પીપર ગુગળ અતિવિષ ... નવસાર વગેરેના પ્રકારો જટામાંસી વાસ પર શિલાજીત ... ગોમૂત્ર વગેરે ... દ્રવ્યની પરીક્ષા શાસ્ત્રોક્ત અને ૩૯ નાગકેશર પાઠા અર્જુન ... રાગી રોહિતક અશ્વગંધા હિંગુલ હરતાલ લોહ વગેરે દ્રવ્યોના રૂપો આયુર્વેદિક યોગમાંથી રસસિંદૂર સ્વર્ણભસ્મ આસવા અવલેહો રસો એનાદિ–આન ... શંખની જેવી ગુટિકા હિંગાષ્ટક સીતોપલાદિ ત્રિફલા જેવા ચૂર્ણો એઓમાંથી ઉત્તમ અધમ વિગેરે બાબતોમા દ્રવ્યપરીક્ષા ન આવડે તો **चरकसुश्रुतादि** શીખીનેય શું ? ન આવડ્યુ એવી કફોડી સ્થિતિ થશે! આજની જૂદી જૂદી ફાર્મસીઓએ બનાવેલુ હિંગાષ્ટક અને શંખવટી આ બે જ ચીજોના

જુદા જુદા નમૂનાઓ વિદ્યાર્થિઓને બતાવવામાં આવે તો વૈદ્યકીય ગ્રંથો અને વૈદ્યકીય જગત્ એ બે વચ્ચે કેટલો ફેર છે તેનો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીને આવી જાય. વળી વિદ્યાર્થિઓ ગ્રંથ પઠન કરી ગ્રંથકીટ ન થઈ જાય તે માટે ગ્રંથસાધન ગૌણ રાખી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉપર મુખ્ય ભાર આપવો જોઈએ.

ગામના પાદરમાં મળતી એવી ત્રીશ ચાળીશ વનસ્પતિ લીલી ને વાપરવાનો પ્રસંગ વધારે આવે છે. તેવી વનસ્પતિ જુદી જુદી ઋતુમાં કુદરતમાં સાથે બતાવીને વિદ્યાર્થિઓને ઓળખતા શીખવવી જોઈએ. બાળક જેમ ભાષા પોતાની મેળે જ શીખે છે તેવી રીતે. તેટલા માટે વિદ્યાર્થિઓને વનસ્પતિશાસ્ત્રનો આ ભાગ કે જે નિરુપયોગી છે તે શીખવવાનો શ્રમ રાખવાની અને વખત ગુમાવવાની જરૂર નથી. વનસ્પતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી વનસ્પતિઓ ઓળખવા જેટલી શક્તિ આવવા માટે તે વિષયમાં જીંદગી ગાળવી પડે છે. એ વાત એ ઉપરથી ધ્યાનમાં રાખી બૉટનીની ડિગ્રી મેળવવા માટે ખંત કરી અને જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી જેવા પાસે થોડો વખત અનુભવ લઈ પોતે વનસ્પતિશાસ્ત્રી નામે ઓળખાતા મારા એક બે સ્નેહીઓમાં વનસ્પતિ ઓળખવાની કેટલી અલ્પ શક્તિ આવી છે અને તેથી તે શક્તિનો ઉપયોગ કરવા જતા તેમને કેવી રીતે શરમાવું પડે છે તે હું જાણું છું. અમારા જેવા વનસ્પતિશાસ્ત્રીના આ બાબતમાં ગુરુ તો જંગલી લોકોજ (રાનમાં રહેનારા કોળીઓ) હોય છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી. એટલે ખોટાટોપ કરવા માટે વનસ્પતિશાસ્ત્રના નામે એકાદ ચોપડીના કેટલાક પાના વંચાવવા—કે જે ગુરુને ન સમજે અને શિષ્યો સમજવાની ઇચ્છાય ન રાખે કે વનસ્પતિશાસ્ત્રના ઇતિહાસના લેખો સમજાવવાની આવશ્યકતા શી છે?

વિદ્યાર્થિઓને ઔષધિ ગુણ ધર્મશાસ્ત્ર શી રીતે ભણાવવું એ વિષય અહિંયા ચર્ચી ન શકાય. પણ ઉક્ત શાસ્ત્ર ભણાવવા માટે દ્રવ્ય ગુણકર્મ વિષયક આયુર્વેદના સિદ્ધાન્તો વિદ્યાર્થીઓને પૂરેપૂરા ગળે ઉતારવા જોઈએ અને કેમિસ્ટ્રી-ફિઝીક્સ ફિઝીઓલાજી વગેરે આધુનિક દ્રવ્યશાસ્ત્રો અને શારીરશાસ્ત્રો વિદ્યાર્થિઓને સારી રીતે શીખવવા જોઈએ જેથી તેઓ આયુર્વેદના સિદ્ધાન્તો ચોક્કસ રીતે સમજી શકે. ઉપલા ક્લાસના વિદ્યાર્થીઓને પ્રયોગો કરવા માટે ઉત્તેજન આપી દેવું જોઈએ. ફાર્માકોલોજીના સાધારણ પ્રયોગો અને [illegible] જેવી કેટલીક નવી બનાવટો પ્રયોગશાળાઓમાં વિદ્યાર્થિઓને બતાવી શકાય.

[અપૂર્ણ]

———o———

સિદ્ધભેષજ મણિમાલા

[રાજવૈદ્ય ભટ્ટ શ્રી કૃષ્ણરામ શર્મા કૃત]

અનુવાદ કર્તા —બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

॥ अथ हरीतक्यादि वर्णन नाम द्वितीयो गुच्छ ॥

स्फुरत्प्रभामण्डलमण्डिताङ्गीं पुण्यैकलभ्यां दुरितापहन्त्रीम् ।
शूलिप्रियां पवननामपर्णां महौषधिं कामपि भावयामि ॥ १ ॥

દેદીપ્યમાન પ્રભામણ્ડલથી જેનુ અગ મણ્ડિત થયુ છે, જે એક ફક્ત પુણ્યથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે જે વિઘ્નોને હરનાર છે શૂલરોગીને જે પ્રિય છે જે પવત પરજ થાય છે-ઊગે છે જે પાન નગરની છે એવી કોઈ મહાન ઔષધિની હું પૂજા કરુ છુ-સ્તુતિ કરુ છુ

મહૌષધિના બે અર્થો થાય (૧) સોમલતા અને (૨) ભગવતી દેવી સોમલતા પર્વત ઉપર થાય છે એને પાન નથી હોતા એટલે અપર્ણા કહેલી છે મ થાન ભૈરવ આગમમા કહ્યુ છે— **सोमवल्लीव निष्पत्रा कज्जलाभरसान्विता । अपर्णाऽसौ भवेद्विन्ध्ये नात्युच्चा रसवर्धिनी** ॥ સુશ્રુતના ચિકિત્સિત સ્થાનના નિવૃત્ત સતાપીય અધ્યાયમા

'निष्पत्रा कनकाभासा मूलं द्व्यङ्गुलसमिता ।
सर्पाकारा लोहितान्ता श्वेतकापोतिरुच्यते ॥'

એટલે આ સોમલતાની સ્તુતિ છે (વધુ માટે જુઓ નિઘટુ આદર્શ)

द्रव्ये गुणा यत्र समीरिता ये त एव तस्यावयवेऽपि दृष्टाः ।
भेदे विकारेऽपि ततोऽत्र कुर्या द्रव्यप्रभेदैः किमु बुद्धिलत्वम् ॥ २ ॥

જે ગુણો દ્રવ્યમા હોય છે તેજ ગુણો દ્રવ્યના અવયવમા પણ હોય છે (મૂલ ત્વક્ પત્ર વગેરેમા) વળી મૂલ દ્રવ્યમાજ નહિ પરતુ તેના ભેદોમા અર્થાત્ નાના મોટા સૂક્ષ્મ લાલ પીળા ફુલ વગેરેમા પણ તે ગુણ જણાય છે વળી અવિકૃત દ્રવ્યમા જ નહિ પરતુ તેના વિકારોમા-સ્નેહ લેહ ક્વાથ કલ્ક વગેરેમા પણ તેજ ગુણો હોય છે

द्रव्यं यत्पित्तकफौ यस्तसमस्तौ न हन्ति नो कुरुते ।
शुद्धं वा मिश्रं वा निहन्ति वातं तदस्ति **वातघ्नम्** ॥३॥

જે દ્રવ્ય શુદ્ધ કે મિશ્ર કફને કે પિત્તકફને નથી હણતુ કે નથી જન્માવતું કિંતુ કેવલ વાતનેજ હણે છે તે દ્રવ્ય વાતઘ્ન-વાયુને હણનારુ કહેવાય છે

शुद्धं निहन्ति वातं शुद्धं मिश्रं करोति वा पित्तम् ।
वातघ्नं पित्तलं तद् द्रव्यमिदं द्रव्यवेदिभि विदितम् ॥ ४ ॥

જે દ્રવ્ય શુદ્ધ વાતને હણે છે અને શુદ્ધ વા મિશ્ર પિત્તને કરે છે તે દ્રવ્ય વાતઘ્ન **પિત્તલ** છે એમ દ્રવ્ય વેત્તાઓ કહે છે

वातघ्नपित्तलमिव शेषमेदद्वय यथा ।

वातघ्नश्लेष्मल वातजित्पित्तश्लेष्मवर्धनम् ॥ ५ ॥

વાતઘ્ન પિત્તલ માફક વાતઘ્નશ્લેષ્મલ અને વાતઘ્ન પિત્તશ્લેષ્મલ (વાતને હણે પણ કફને કરનાર તે વાતઘ્નશ્લેષ્મલ વાતને હણનાર પણ પિત્ત અને કફને કરનાર તે વાતઘ્ન પિત્તશ્લેષ્મલ) આમ દ્રવ્યના બે ભેદો પડે છે

शुद्ध वा सान्वय पित्त न करोति न हन्ति यत् ।

वात निहन्ति वातघ्न पित्तोदासीनमस्ति तत् ॥ ६ ॥

જે દ્રવ્ય શુદ્ધ વા મિશ્ર પિત્તને કરેય નહિ તેમ તેને હણેય નહિ પરતુ કેવલ વાતને જ હણે તેને વાતઘ્ન પિત્તોદાસીન દ્રવ્ય કહેવાય

एवमेव समीरघ्न श्लेष्मोदासीनमौषधम् ।

वातघ्नमितरद्द्वन्द्वोदासीन चापि कीर्तितम् ॥ ७ ॥

આવી રીતે જે દ્રવ્ય શુદ્ધ વા મિશ્ર કફને ઉત્પન્ન પણ ન કરે તેમ હણે પણ નહિ પરતુ કેવલ વાતને હણે તે દ્રવ્ય વાતઘ્ન શ્લેષ્મોદાસીન કહેવાય જે દ્રવ્ય વાતને હણે પિત્તને ઉત્પન્ન કરે પરતુ કફ (શુદ્ધ વા મિશ્ર) ને ઉત્પન્ન પણ ન કરે કે હણેય નહિ તે દ્રવ્યને વાતઘ્ન પિત્તલ શ્લેષ્મોદાસીન કહેવાય

वातघ्न श्लेष्मल पित्तोदासीन पुनरष्टमम् ।

वातघ्न पित्तल श्लेष्मोदासीन नवम स्मृतम् ॥ ८ ॥

વાતઘ્નશ્લેષ્મલપિત્તોદાસી અને વાતઘ્નપિત્તલશ્લેષ્મોદાસી—આવા પણ દ્રવ્યના ભેદો પડે છે આમ વાતઘ્ન દ્રવ્યના નવ ભેદો પડયા છે

पित्तघ्नस्य कफघ्नस्य भेदा वातघ्नवन्नव ।

वातपित्तापह द्रव्य त्रिप्रकारमुदीरितम् ॥ ९ ॥

વાતઘ્નના નવ ભેદો પ્રમાણે પિત્તઘ્ન દ્રવ્યના નવ ભેદો અને કફઘ્ન દ્રવ્યના નવ ભેદો પડી શકે છે વાતપિત્તઘ્ન દ્રવ્ય પણ ત્રણ પ્રકારનુ કહેવામા આવ્યું છે

જેમકે —

वातपित्तापह वातपित्तघ्नश्लेष्मल तथा ।

वातपित्तापह श्लेष्मोदासीन चेति भेदत ॥ १० ॥

૧ વાતપિત્તઘ્ન (૨) વાતપિત્તઘ્ન શ્લેષ્મલ અને (૩) વાતપિત્તઘ્ન શ્લેષ્મોદાસીન

मारुतपित्तापहवत् वातश्लेष्मघ्नपित्तकफभिन्ना ।

दोषत्रयेक दोषत्रितयोदासीनमप्येकम् ॥ ११ ॥

વાતપિત્તઘ્ન માફક વાતશ્લેષ્મઘ્ન પિત્તકફઘ્નના પણ ત્રણ ત્રણ ભેદો પડે છે એટલે આવી રીતે દ્વદ્વઘ્ન ભેદો નવ થાય છે દોષત્રયઘ્ન એક અને ત્રિદોષોદાસીન એ એમ મળી કુલ અગીઆર બીજા ભેદો ફલિત થાય છે

यद्द्रव्य पित्तकफौ यस्तसमस्तौ न हन्ति नो कुरुते ।
शुद्ध वा मिश्र वा करोति वात तदस्ति वातकरम् ॥ १२ ॥

જે દ્રવ્ય શુદ્ધ વા મિશ્ર કફ અને પિત્તને હણતુ નથી કે તેમને જ માવતુંય નથી પરતુ કેવળ શુદ્ધ વા મિશ્ર વાયુનેજ ઉત્પન કરે છે તે દ્રવ્ય વાતલ-વાત કરનાર કહેવાય છે

शुद्ध वा सा वय पित्त न करोति न हन्ति यत् ।
वात सूते परनल पित्तोदासीनमेव तत् ॥ १३ ॥

જે દ્રવ્ય શુદ્ધ વા મિશ્ર પિત્તને કરતુ નથી કે હણતુય નથી પરતુ કેવળ વાયુનેજ કરે છે-ઉત્પન્ન કરે છે તે દ્રવ્યને વાતલ પિત્તોદાસીન કહેવાય છે

एव वातकर श्लेष्मोदासीनमवगन्तव्य ।
चतुर्थं वातल श्लेष्मपित्तोदासीनमित्यपि ॥ १४ ॥

વાતલપિત્તોદાસીન માફક વાતલ શ્લેષ્મોદાસીન વાતલપિત્તશ્લેષ્મોદાસીન-એવી રીતે વાતલદ્રવ્યના ચાર ભેદો થયા

पित्तकृत् श्लेष्मकृत् द्रव्य वातकृद्वच्चतुर्विधम् ।
द्रव्याणि द्वन्द्वकारीणि द्विद्विभेदानि म मह ॥ १५ ॥

વાતલ માફક પિત્તલ અને શ્લેષ્મલના પણ ચાર ચાર ભેદો પડી શકે દ્વન્દ્વલ દ્રવ્યના બબ્બે ભેદો પડી શકે જેમકે વાતપિત્તલ વાતપિત્તલશ્લેષ્મોદાસીન વાતશ્લેષ્મલ વાતશ્લેષ્મલપિત્તોદાસીન પિત્તશ્લેષ્મલ પિત્તશ્લેષ્મલ વાતોદાસીન—આવી રીતે છ દ્વન્દ્વલ ભેદો થયા નિદોષન (ત્રિદોષને કરનાર)નો એક ભે એમ મળી કુલ સત્તાવન દ્રવ્ય ભેદો થયા

આ સત્તાવન દ્રવ્યભેદના ઉદાહરણોની યાદી

૧ વાતઘ્ન	ટિંબરુ કપાસ એખરો એરંડાના ફળ ઇત્યાદિ
૨ વાતઘ્ન પિત્તલ	ખાટી છાશ અને તેમાં પકાવેલા પુડા વગેરે
૩ વાતઘ્ન શ્લેષ્મલ	હાડસાંકળ સ્વાદુ પાલેવત[1] પૌંઆ વગેરે
૪ વાતઘ્નપિત્તશ્લેષ્મલ	મેંથી બદામ અખરોટ કરજ ફળો ઇત્યાદિ
૫ વાતઘ્નપિત્તોદાસીનમ્	લાજનો સાથવો ખાટી છાસ સાથે ખાવો
૬ વાતઘ્ન શ્લેષ્મોદાસીનમ્	પૌંઆ ગરમપાણી અને ઊંટડીના દૂધ સાથે ખાવા ગરમ પાણી અને ઊષ્ટ્રીદુગ્ધ વાતને હરનાર છે પૌંઆ વાતઘ્નશ્લેષ્મલ છે આ બન્નેનો યોગ થતા એટલે શ્લેષ્મઘ્ન શ્લેષ્મલતર એ બન્નેનો યોગ થતા ઉદાસીનતા

૧ મૂળમા સ્વાદુ પાલેવત છે પરતુ સિદ્ધમ ન૦ મા પારેવત છે ગોપદેવની ટીકામા स्वादुपारेवत द्विविधम् । तथाहि पारेवत मधुरमम्लमिति द्विधा स्यात् । स्यात्सिन्दुकाकृति फल लघुपाण्डुपुष्पम् । नीरुच्छदाह्वि गदित तु परेवताख्य तत्पुष्कराश्रमसमीपवने प्रसिद्धम् इति આવો પરિચય પારેવતનો આપવામાં આવ્યો છે

૭ વાતઘ્ન પિત્તશ્લેષ્મોદાસીનમ્	મસૂર ઘઉ ગ્રથી મગનો સૂપ વગેરે
૮ વાતઘ્નશ્લેષ્મન પિત્તોદાસીનમ્	ડુગળી પાકી કેરી એલચી વગેરે
૮ વાતઘ્નપિત્તલ શ્લેષ્મો ાસીનમ્	તલનુ તેલ વગેરે
૧ પિત્તઘ્નમ્	ચદન કેળ કાસડો વામકપૂર વગેરે
૧૧ પિત્તવાતલમ્	ગુન્દ્રા અને વશિરના ફૂલો અને તળાવનું પાણી વગેરે
૧૨ પિત્તઘ્નશ્લેષ્મલમ્	શીમળો જલમા પાકેલી કાગર ઊકાળીને ઠડુ કરેલુ દૂધ વગેરે
૧૩ પિત્તઘ્નવાતશ્લેષ્મલમ્	માણુકદ બટાટા સીઘોડા કસેરુ વગેરે
૧૪ પિત્તઘ્ન વાતોદાસીનમ્	તલાવના પાણીમા ભીંજવેલી લાજની ધાણી તલાનજલ પિત્તઘ્નવાતન અને લાજશકતુ વાત પિત્તહર આથી એના સયોગથી ઉ ાસીનત્વ
૧૫ પિત્તઘ્ન શ્લેષ્મોદાસીનમ્	ઘીનોડા
૧૬ પિત્તઘ્નવાતશ્લેષ્મોદાસીનમ્	ટેક ઉંબરડીના ફલ
૧૭ પિત્તઘ્ન શ્લેષ્મન વાતોદાસીનમ્	સીંગોડા અને કસેરુ દૂધ કે ઘી સાથે ખાવા
૧૮ પિત્તઘ્ન વાતશ્લેષ્મોદાસીનમ્	પાનખની ભાજી વગેરે
૧૮ શ્લેષ્મઘ્નમ્	શાન સમડી (ખીજડી) કદમ સીસમ મીંઢળ ધતુરો લતાકસ્તૂરી (કસ્તૂરિભિંડા) વગેરે
૨ શ્લેષ્મઘ્નવાતનમ્	રાતાફુલના સરગવાના ફુલ અને કુળા પાન ઘોડીનું દહીં વગેરે
૨૧ શ્લેષ્મઘ્નપિત્તનમ્	લાગલી (દૂધીયો વછનાગ) કસુ મો ક્ષારો વગેરે
૨૨ શ્લેષ્મઘ્નવાતપિત્તનમ્	કૂમો કુનાડીયો નાસના બીજ ટકણખાર વગેરે
૨૩ શ્લેષ્મઘ્ન વાતોદાસીનમ્	સ્નિગ્ધસિદ્ધ મૂલક (મૂળા) અને ઘોડીનુ દહીં
૨૪ શ્લેષ્મઘ્ન પિત્તોદાસીનમ્	ઘેટીનુ ઘી
૨૫ શ્લેષ્મઘ્ન વાતપિત્તોદાસીનમ્	અરીઠા
૨૬ શ્લેષ્મઘ્ન પિત્તનવાતોદાસીનમ્	ઔદ્દાલ મધુ (ગાફડાનું મધ) મધ્વાસવ વગેરે
૨૭ શ્લેષ્મઘ્ન વાતલપિત્તોદાસીનમ્	જગલી કોદરા જવની ડાડીઓ જલ પ્રદેશમાં થતો સામો શેરડીના આસવો વગેરે
૨૮ વાતપિત્તઘ્નમ્	સાગ જેઠીમધ શતાવરી ઘઉંના વગેરે
૨૯ વાતપિત્તઘ્ન શ્લેષ્મનમ્	અષ્ટવર્ગ વિદારીક કેળા નાળિયેર વગેરે
૩ વાતપિત્તઘ્ન શ્લેષ્મોદાસીનમ્	ફાનસા શીવણ ઘઉં સાકર વગેરે
૩૧ વાતશ્લેષ્મઘ્નમ્	દેવ દાર કાયફળ થોર ગુગળ રાસ્ના વગેરે
૩૨ વાતશ્લેષ્મઘ્નપિત્તનમ્	વાયવરણો અગર સરગવો આકડો નાકછીંકણી નાગરવેલના પાન વગેરે
૩૩ વાતશ્લેષ્મઘ્ન પિત્તોદાસીનમ્	બીલી આદુ ખાટા દાડમ વગેરે
૪ પિત્તશ્લેષ્મઘ્નમ્	જાંબુ બેર પીપળો ગુલર ભૂજ ઇત્યાદિ

૩૫ પિત્તશ્લેષ્મઘ્નવાતનમ્	લિમડો અગથીઓ અરડૂસી ખાકમચીઓ સૂરણ ગરમાળો વગેરે
૩૬ પિત્તશ્લેષ્મઘ્ન વાતોદાસીનમ્	મરેલા બેગ કેળનો * મધ વગેરે
૩૭ ત્રિદોષઘ્નમ્	બ્રાહ્મી રીંગણુ ગળોયો રાગ્ર અશોક ગળો લોન આમલી ઇત્યાદિ
૩૮ દોષત્રયોદાસીનમ્	મધ નાખેલું દહીં ઠંડુ પાણી સરબત ખાડવ વગેરે
૩૯ વાતલમ્	તનનુ શાક વાન વટાણા વગેરે
૪૦ વાતલપિત્તોદાસીનમ્	અપક્વ ફણસના ફલ સાથે વેંગ
૪૧ વાતલશ્લેષ્મોદાસીનમ્	ચણા વગેરે કરીર બોડીના દહીં સાથે
૪૨ વાતલ પિત્તશ્લેષ્મોદાસીનમ્	
૪૩ પિત્તલમ્	સમડીના ફલ (શીંગો) તેલમા પકાવેલુ માસ વગેરે
૪૪ પિત્તલ વાતોદાસીનમ્	વેંગ અને ખાટી છાશ
૪૫ પિત્તલશ્લેષ્મોદાસીનમ્	કુવા કે વાવનુ પાણી[1]
૪૬ પિત્તલ વાતશ્લેષ્મોદાસીનમ્	સરસીયા તેલમા સિદ્ધ કરેલી ગઈ અને હિંગ
૪૭ શ્લેષ્મલમ્	મોચરસ[2] મચાર (ઘી અને દૂધથી બનાવેલ ઘઉંનુ ખાદ્ય) દૂધપાક વગેરે
૪૮ શ્લેષ્મલ વાતોદાસીનમ્	મધુર દહીં ચીનાક સાથે
૪૯ શ્લેષ્મલ પિત્તોદાસીનમ્	ઉકાળીને ... સરલ દૂધ સાથે યવકાન્ન
૫૦ શ્લેષ્મલ વાતપિત્તોદાસીનમ્	ફાણિત અને માખણનો સંયોગ
૫૧ વાતપિત્તલમ્	કાચી કેરી ફણસ ફૂટેલા ઘા ગો વગેરે
૫૨ વાતપિત્તલશ્લેષ્મોદાસીનમ્	મસુ કોદુ વામનના ફણસ
૫૩ વાતશ્લેષ્મલમ્	કરેણની ... નિર્ગુંડી (ભીંડા ?) પુત્રજીવક વગેરેના ફલ
૫૪ વાતશ્લેષ્મલ પિત્તોદાસીનમ્	યાતુ । (એક જાતની ભાજી અથવા મયૂરશિખા) અને સુરચના (સુરજમુખી ?) વગેરે
૫૫ પિત્તશ્લેષ્મલમ્	મોટી કાચી કેરી ખાબોચીયાનું પાણી શાપકાકી (?) વગેરે
૫૬ પિત્તશ્લેષ્મલ વાતોદાસીનમ્	કરંજીનું તેલ
૫૭ ત્રિદોષલમ્ (ત્રણેય દોષ કરનાર)	સુગંધનુ શાક બગાસ નહિ જામતા દહીં । દહીં । મરેલુ દહીં દહીં ફાણિત વગેરે*

---

૧ કુઇ એટલે સ્વયશીલ પિબાશ્રમ અને કુઇ એટલે કૃત્રિમ જલાશય છે

૨ મૂળમા શાલ્મલીવષ્ટ છે મોચરસ અને રોધ્ર એવા બે અર્થો થાય છે

* ચરક સંહિતામા સૂત્રસ્થાનના ૬ મા અધ્યાય 'આત્રેય ભદ્રકાપ્યીયમ્'માં દ્રવ્યભેદ અને રસભેદની સારી ચર્ચા કરવામા આવી છે દ્રવ્યશુ દ્રવ્યના ત્રિષષ્ટિવિધવિકલ્પો

अस्ति पवनपित्तकर श्लेष्मोऽपासीन वातपित्तकरम् ।
एव वातश्लेष्मल पित्तश्लेष्मल पदार्थभेदो स्त ॥ १६ ॥

વાતપિત્તકર અથવા વાતપિત્તન વાતપિત્તન² શ્લેષ્મોપાસીન વાતશ્લેષ્મલ વગેરે પદાર્થના ભેદો થાય છે

एक दोषलमित्येत सप्तपचाशन्मीरिता ।
अनन्ता स्यु पुनरमी तारतम्यादि भेदत ॥ १७ ॥

ત્રિદોષન અથવા ત્રણેય દોષોને કરનાર એક દ્રવ્ય છે આની રીતે સત્તાવન દ્રવ્યભેદો થાય છે રસ અનુરસ વગેરેની કલ્પનાથી તેમજ તર અને તમ (મધુર મધુરતર મધુરતમ)ના ભેદોથી હજી પણ આ સખ્યા અનત ગણી વધી શકે એમ છે¹

कासश्वासविशोषशूलजठरा मानव्रणार्शोऽग्निरक्
वैस्वर्यज्वरकामलाप्रहाणकाहिक्काप्रमेहापहा ।
गुल्मप्लीहहृदामयादिशमनी दोषत्रयोन्मूलिनी
चक्षुष्याऽतिरसायनी लघु सरा मेध्या शिवायु प्रदा ॥ १८ ॥

હરડેના ગણુ—

ખાસી દમ વિબધ (મૂળમા વિશેષ છે પણ તેનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી વળી શોષમા હરડે નિષિદ્ધ છે એટલે મેં વિબધ શબ્દ રાખ્યો છે) શૂળ ઉદરરોગ આફરો વ્રણુ હરસ અગ્નિસાદ (જઠરાગ્નિનુ તદ્દન મદ પડી જવુ) સ્વર બેસી જવો તાવ મળો સગ્રહણી હેડકી પ્રમેહ (પેસાબના રોગો) ગોળો બગાળ હૃદયના રોગો વગેરેનો હરડે નાશ કરે છે હરડે ત્રિદોષઘ્ન છે આખને હિતકર છે મહા રસાયન છે લઘુ છે રેચક છે બુદ્ધિ વર્ધક છે અને આયુષ્ય વધારનાર છે

केश्य कषाय नयनामयघ्न
स्पर्शे हिम भेदि हित स्वरेऽपि ।
वीर्योष्णरुक्ष मधुर विपाके
बिभीतक पित्तकफप्रमाथि ॥ १९ ॥

(દ્રવ્ય દેશ કાળ પ્રભાવ વગેરેથી થતા) અને રસ સખ્યાથી પડેલા દ્રવ્યના ૬૩ ભેદો વગેરેની ચર્ચા ત્યા ઠીક રવામા આવી છે ચરકે પણ સયામા षत्पञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा । रसाना तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तके ॥ સૂ સ્થા અ ૨૬ શ્લો ૨૨

વૈદ્યવર શ્રી કેશવવિરચિત સિદ્ધમત્ર મા આ વિષય ઉપર સરસ ઊહાપોહ કરવામા આવ્યો છે દ્રવ્યગુણ-વિચાર પર વિચાર કરનારાઓ માટે આ નાનો પરંતુ અતિમૂલ્યવાન ગ્રથ અભ્યાસયોગ્ય છે સિદ્ધભેષજ મણિમાળાના કર્તાએ સિદ્ધમત્રનુજ શરણુ લીધુ છે ગ્રથમા જ્યા જ્યા ઉદાહરણુ નથી આપેલા તે મેં સિદ્ધમત્રમાથી ઉમેર્યા છે

૧ સિદ્ધભેષજમણિમાળા ઉપર શ્રી લક્ષ્મીરામ સ્વામીએ ટીકા લખી છે અને તે લખે છે કે આ તરતમાદિ ભેદના ઉદાહરણો જોવા હોય તો સિદ્ધમત્ર પ્રકાશ જોવો (પૃ ૭)

બહેડાં કેશ્ય (વાળ વધારનાર) છે કષાય (તુરો) રસયુક્ત છે આંખના રોગોને હણનાર છે સ્પર્શમાં (બાહ્યોપચારમાં) ઠંડા છે ભેદિ છે સ્વર માટે હિતકર છે (જેનો ઘાટો બેસી ગયો હોય તેને માટે બહેડા સારા છે) ઉષ્ણ વીર્ય છે રુક્ષ છે વિપાકમાં મધુર છે બેહા પિત્ત અને કફનો નાશ કરનાર છે

हरीतकीवामलकीफल मत पर तु पित्तास्रहर विशेषत ।

अपि त्रिदोषो मथन त्रिदोषनु प्रसिद्ध तद् तद्गुणयोग दर्शनान् ॥ २० ॥

હરડેના જેવાજ આમળાના ગુણ છે વિશેષમાં આમળા પરમ રક્તપિત્તહર છે આમળા ત્રિદોષને હણનાર છે (અમ્લરસને લઈ તે વાતને હણે છે મધુર અને શીત હોવાથી તે પિત્તને હણે છે રુક્ષ અને કષાય હોવાથી કફને હણે છે આવી રીતે આમળા ત્રણેય દોષને હણનાર છે)

योज्याऽभयैकेर बिभीतकौ द्वौ फलानि चत्वारि तथामलक्या ।

नेत्रार्तिमेहज्वरकुष्ठपित्तकफार्तिह त्री त्रिफलेयमुक्ता ॥ २१ ॥

ત્રિફળાની બનાવટ—૧ હરડે ૨ બહેડા ૪ આમળા ત્રિફળા આંખની પીડા પ્રમેહ જ્વર, ચામડીના રોગો પિત્ત અને કફની પીડા વગેરેનો નાશ કરનાર છે

उष्णा विपाकमधुरा कटुकापि वृष्या

स्निग्धा लघु स्वरहिता रुचिदाऽग्नि शुण्ठी ।

दुर्नाममान्द्यवमिशूलविब न्धकास —

श्वासामवातकफशोफहृदामयघ्नी ॥ २२ ॥

સુંઠ ઉષ્ણ છે વિપાકમાં મધુર છે કટુ હોવા છતાં વૃષ્ય છે સ્નિગ્ધ છે લઘુ છે સ્વરને હિતકર છે રુચિકર છે હરસ અગ્નિમાંદ્ય ઉલટી શૂળ કબજીયાત કાસ શ્વાસ આમવાત કફજન્ય સોજો અને હૃદયના રોગ વગેરેને હણનાર છે

(ना)रायण(ग)ज(र)म्भा प्रथमाक्षरनिर्मितस्य नियूह ।

प्रथमतृतीयानङ्क हर्त निहन्ति द्वितीयसख ॥ २३ ॥

નારાયણ ગજ અને રમ્ભા—આ ત્રણ શબ્દોના પહેલા પહેલા અક્ષરો લેવાથી **नागर** બને છે નાગર એટલે સુંઠ સુંઠનો ક્વાથ લેવાથી વાત કફ અને પિત્ત (દ્વિતીય સખ) નાશ પામે છે

रामठलवणविलोडितदधिलुठिताना तपन शुष्काणाम् ।

मृदमाज्यभर्जिताना बिम्बदलाना गुणा न कै कथिता ॥ २४ ॥

હિંગ અને સિંધાલુણ દહીંમાં નાખી તે દહીંમાં સુંદના ગાગડા બોળી રાખવા પછી તે સુંદના ગાગડાને તડકામાં સૂકવી નાખવા પછી ઘીમાં તેને સારી રીતે સેળી લેવા આ જાતની સુંદના ગુણો કોઈએ હજી સુધી કહ્યા નથી અર્થાત્ આ જાતની સુંદના ગુણો અવર્ણનીય છે

शुंठ्या धुनोति न शिरस्ता स्तान्विश्वागुणान्नरः ।
गताद्विवर्णविभ्रमः साक्षात्स विबुधैः स्मृतः ॥ २५ ॥

સુંઠના આ બધા ગુણો સાંભળીને જે પોતાનું માથું ધુણાવતો-હલાવતો નથી તે માણુસને વિદ્વાનો મડ । જેવોજ લેખે છે

विश्वविदार्द्रं तु गुरु प्रभेदि पटुप्रपन्न पवनप्रकम्पि ।
पथ्यं परं भोजनपूर्वकाले विनोधि जिह्वागलयोः मनोज्ञम् ॥ २६ ॥

સુંઠની માફક આદુ પણ મ ધન માથે ખાવાથી વાયુને હઠાવનાર છે દોષોને ભેદનાર છે આદુની ચુમર સિંધવ નાખીને ખાધા પહેલા ખાવાથી જીભ અને ગળાનું શોધન કરે છે અને ખૂબજ મારુ માફક આવે છે

लघुर्वृष्या तुष्णा निष्कफहरा पाकमधुरा
कटु कासश्वास ज्वरजठरमेहामप्रथिनी ।
घणार्द्रापि स्निग्धा कलयति कफं शीतमधुरा ।
गुडोन्मिश्राऽजीर्णारुचिकृमनपाण्ड्वादिषु हिता ॥ २७ ॥

પીંપર લઘુ છે વૃષ્ય છે સ્હેજ ગરમ છે વાત અને કફને હરનાર છે વિપાકમા મધુર છે સ્વાદમા તીખી છે ખાસ શ્વાસ જ્વર ઉદરરોગ પ્રમેહ અને આમને હણનાર છે પીંપર સુકી હોય તો પણ તે સ્નિગ્ધ છે કફને હણે છે શીત અને મધુર છે લીંડીપીપર ગોળ સાથે લેવાથી અજીર્ણ અરુચિ ખાંસી પાંડુરોગ વગેરેમા ગુણકારી છે

कृमिहितं मरिचं कटुपित्तलं श्वसनशूलहरं कफवातजित् ।
मधुरमार्द्रमिदं न च पित्तलं न च कफं कुरुते बलिनं गुरु ॥ २८ ॥

મરી કૃમિ ઉપર હિતકર છે કટુ અને પિત્તલ છે શ્વાસ અને શૂલને હરનાર છે કફ અને વાયુને જીતનાર છે લીલા મરી મધુર છે પિત્ત કરનાર નથી સ્હેજસાજ કફને કોપાવનાર છે અને ગુરૂ છે

त्र्यूषं विदुः विश्वकणोषणानि सदीपनं पीनसगुल्मनुत् तत् ।
सश्लीपदश्वासकफप्रमेह त्वग्रोगमेदः कृमनानि हन्ति ॥ २९ ॥

વ્યોષ (ત્રિકટુ) એટલે સુંઠ મરી અને પીંપર (સરખા ભાગે)નું ચૂર્ણ ત્રિકટુ દીપન છે પીનસ અને ગુલ્મને હણનાર છે હાથીપગાને શ્વાસને કફને પ્રમેહને, ચામડીના રોગોને મેદને અને ખાસીને હણનાર છે

शमयति कफवातौ पाचयत्यन्नमग्निं द्विगुणयति कटुत्वं लाघवं च व्यनक्ति ।
श्वसनजठरगुल्मप्लीहजं तुश्ययार्ति क्षपयति मगधायाः मूलमारोग्यमूलम् ॥ ३० ॥

પીંપરીમૂલ કફ અને વાયુનો શમનનાર છે અન્નનું પાચન કરનાર છે જઠરાગ્નિને ખૂબજ તેજ કરનાર છે તીખા છે હલકા છે શ્વાસ ઉદર ગુલ્મ બરોળ કૃમિ ક્ષય વગેરે રોગોનો સંહાર કરે છે પીંપરીમૂલનું સેવન કરવાથી આરોગ્ય સારુ રહે છે

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે ગત અંકથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ૨૧ મું વ ર્ષ ... ચાર કે નવા થનાર ગ્રાહકો જો વાર્ષિકના પૈસા મ ... ઓ થી મોકલતો તો તેમને ... ગ્રાહક ... તરીકે તરત મળશે

( ) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહક થનારને પણ વર્ષની શરૂઆતથીજ ગ્રાહક થયેલા ગ ... ગણીને ... ત ... માસથીજ બધા અંકો મોકલી આપવામાં આવે છે

(૩) ગ્રાહકોના સરનામા બદલવા હોય કે ... લા હોય તેમણે પૂરું ... નું સ ... નામું ... મોકલી આપવું જેથી ... આ ... ગ્રાહકોની સુગ ... હોવાથી ... પાછો આવતો ... રીથી તે ... પોસ્ટ ... ગ્રાહકને શિર રહેશે માટે સરનામું પૂરું તથા ... હોય ... તેનું સરનામું તરત મોકલી આપવું

(૪) ગ્રાહક થવા સંબંધે કે અ ... મેળવવા સંબંધે સઘળો પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક-
' આયુર્વેદ વિજ્ઞાન " આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ, એ સરનામે ... વા

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના ... માસિકમાં આવતા ... સંબંધે ... પત્રવ્યવહાર તંત્રીને સરનામે ... વા

(૬) ... વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ ૧—૮— ... રાખવામાં આવ્યું છે

(૭) આ માસિકમાં છપાતા લેખો માટે ... તે લખનારા લેખકો જવાબદાર

(૮) આ માસિકના લેખોને અને ... સંબંધ ... નીતિ (policy) ને ... સંબંધ નથી

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧- ... એમ ... વર્ષની જુદી જુદી જગાએ બાંધેલી ... ૧-૮-૦ ની ...

લખો

પાછલા વર્ષની ... માટે ... મુંબઈ ...

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક—આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

કે આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ—અમદાવાદ

Regd No B 1319

વડી સરકારની લાયબ્રેરીઓ માટે મંજુર થએલું

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી, ચર્ચનારૂ વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક-૨૧
અંક-૧૦

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥

શ્રાવણ
૧૯૯૪

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
૭૦ નાર્મિયુદીન નૈસ લી૦ તન્થી
ઠે નવાની રોડ મુંબાઈ-૧૪

લવાજમ રૂા ૨-૦-૦
લાયબ્રેરીઓ માટે ૧-/-

અનુક્રમણિકા

— વિનંતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચકને ખાત્રી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદકશાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવું કામ કરી રહ્યું છે. આ માસિકનું આ ૨૧ મું વર્ષ ચાલે છે શરૂઆતથી જ આ માસિકમાં આના ને આવા જ લેખો આવે છે. વડોદરા રાજ્યે રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિક મંજુર કર્યું છે. અમને આશા છે કે દેશની વિદ્યાના પ્રચારમાં જે દેશનો ઉત્કર્ષ સમાએલો છે એમ સમજી દરેક વાચક આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની કે છેવટ પોતાના ગામની લાયબ્રેરીઓ દ્વારા પણ આ માસિકનું વાચન કરાવે તેવી કોશિશ કરશે.

દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડ રોડ-અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ.

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विवलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૧ મુ] શ્રાવણ ૧૯૯૪ [અંક ૧૦

મુબઈના અઠ્ઠાવીશમા નિ ભા વૈદ્યસમેલનની સ્વાગતસમિતિના અધિકારીઓ

તા ૧૨–૮–૩૮ને રોજ અઠ્ઠાવીશમા નિ ભા વૈદ્ય સમેલનની સ્વાગત સમિતિના લગભગ દોઢસો સભ્યોની એક જનરલ સભા શ્રી વદ્યરાજ હિમતરામ અમ્બાલાલ મુનિજીના પ્રમુખપણા નીચે ભરાઈ હતી જ્યારે સ્વાગતસમિતિના નીચેના અધિકારીઓની ચુટણી કરવામા આવી છે

સ્વાગતાધ્યક્ષ—આ મા વૈદ્યરાજ પ શ્રી જા વજી ત્રિકમજી આચાર્ય મુબઈ

ઉપાધ્યક્ષ—૧ શ્રી રાજવૈદ્ય એમ એમ શર્મા મુબઈ
૨ વૈદ્યરાજ શ્રી શિવ કર બાવાભાઈ મુબઈ
૩ વૈદ્યરાજ શ્રી નાનાસાહેબ પુરાણિક પનવેલ
૪ વૈદ્યરાજ શ્રી લુગતરામ શકરપ્રસા વૈદ્ય મુબઈ
૫ વૈદ્યરાજ શ્રી આબાસાહેબ સાઠુ ચેબુર.
૬ વૈદ્યરાજ ૫ શ્રી સાગરમ નજી મુબઈ
૭ વૈદ્યરાજ હિમતલાલ અ મુનિ મુબઈ

પ્રધાનમત્રી—શ્રી વૈદ્યરાજ ૫ કન્હૈયાલાલ શર્મા આયુર્વેદાચાર્ય

સહકારીમત્રીઓ ૧ શ્રી ૫ વિદ્દ્નપ્રસા વ્યાસ આયુર્વેદાચાર્ય
૨ વૈ ૫ શ્રી પ્યારેલાલ શર્મા આયુર્વેદાચાર્ય
૩ વૈ ૫ શ્રી રઘુનાથ શાસ્ત્રી તામ્બેકર આયુર્વેદાચાર્ય
૪ વૈ ૫ મણિનાથ નાનાશકર ત્રિવેદી આયુર્વેદાચાર્ય
૫ વૈ સોમેશ્વર મયાશકર ભટ્ટ આયુર્વે વિશારદ
૬ વૈ ૫ શિવપ્રસાદજી શર્મા વૈદ્યભૂષણ

કોષાધ્યક્ષ—૧ શ્રી વૈદ્યરાજ ૫ લુગતરામજી* (ઝડુ ફાર્મસી)
૨ વૈદ્યરાજ નાનાસાહેબ પુરાણિક (શ્રી ધૂતપાપેશ્વર મર્યાદિત પનવેલ)

ઑડીટર—૧ શ્રી વૈદ્યરાજ વામનરાવ દીનાનાથજી વૈદ્યભૂષણ
૨ વૈદ્યરાજ ગોપાળજી કુવરજી ઠક્કુર સિ ધ આ ફાર્મસી

આ ઉપરાત ચાળીશ સભાસદોની વ્યવસ્થાપક સમિતી બનાવવામા આવી છે

---

*વૈદ્યરાજ લુગતરામ શકરપ્રસા વદ્યનુ નામ ઉપાધ્યક્ષમા તથા કોષાધ્યક્ષમા તો છે પણ મત્રીઓમા પણ વૈ સ ૫. મા છપાયુ છે તે ભૂલ છે માટે અત્રે નથી છાપ્યુ તત્રી આ વિ

એક ખુલાસો

આયુર્વેદ મહામંડળના પ્રધાનમંત્રી કવિરાજ પ્રતાપસિંહજી વ સ ૫ ના અંકમાં ભ્રમ નિવારણ શીર્ષક નીચે લખે છે કે—

આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓનું પરિણામ વિલંબથી પ્રકાશિત થવાને લીધે કાર્યાલયની વ્યવસ્થા વિષે વૈદ્યજગતમાં કાંઈ ભ્રમ પેદા થયો હતો એમ અનેક પત્રોના અવલોકનથી જણાય છે માટે હું સ્પષ્ટ કરી દેવા ઇચ્છું છું કે પરીક્ષાનાં પરિણામ મોડું પ્રકાશિત થવાનું કારણ અનેક પરીક્ષક મહાશયો પાસેથી પરિણામ મોડું મળ્યું એ છે રાજવૈદ્ય પં શ્રી કિશોરીદત્તજી શાસ્ત્રી પોતે એક પરીક્ષકનું પરિણામ પત્ર લઈને ૧૩મી જુલાઈએ બનારસ પધાર્યા હતા અને મહારાષ્ટ્રનું પરીક્ષાફલ કાર્યાલયમાં ૧૧મી ઑગસ્ટે પહોંચ્યું આ સ્થિતિમાં કાર્યાલય નિરૂપાય હતું આથી (ઑગસ્ટની ૧૪મીથી) કેંદ્રનું પ્રકાશિત થવું અશક્ય હતું ૧૫મી જુલાઈ સુધી જેટલું પરીક્ષાફલ મળ્યું હતું તેટલું પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થી સમૂહ આ અનિવાર્ય વિવશતા માટે ક્ષમા કરશે તથા ભ્રમાત્મક વિચારોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરશે એવી આશા છે કાર્યાલય સારી રીતે ચાલી રહ્યું છે (વૈ સ ૫ ઑગસ્ટ ૧૯ ૮)

ઉપરના ખુલાસાથી મહામંડળના તથા વિદ્યાપીઠના મંત્રીઓના ગજીનામા પાછા ખેંચી લેવામાં આવ્યા જણાય છે તંત્રી આ વી

નિ ભા આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓનું પરિણામ

વૈદ્યસમેલન પત્રિકાના જુલાઈ અંકમાં આયુર્વેદાચાર્ય પરીક્ષાનું અને ઑગષ્ટ અંકમાં વિશારદ તથા ભિષક્ પરીક્ષાઓનું પરિણામ પ્રકાશિત થયું છે પત્રિકામાં એનું તારણ નથી આપ્યું પણ ગણી જોતાં નીચે પ્રમાણે જણાય છે આચાર્ય પરીક્ષામાં કુલ ૨૨૬ પરીક્ષાર્થીઓ બેઠા હતા તેમાંથી ૪૪ પાસ થયા છે વિશારદ પરીક્ષામાં ૪૭૫ બેઠા હતા તેમાંથી ૧ પાસ થયા ત્યારે ભિષક પરીક્ષામાં ૧૨૨૬ બેઠા હતા જેમાંથી ૩૪૫ પાસ થયા છે આ રીતે કુલ ૧૯ ૯૫૨ વિદ્યાર્થીઓ આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠની પરીક્ષામાં બેઠા હતા પરિણામ લગભગ પચીશ ટકા આવ્યું છે

આવતા વૈદ્યસમેલન માટે પ્રમુખની ચુંટણીની તૈયારી અત્યારથી ચાલે છે પણ ડીસેમ્બરમાં નિયમ પ્રમાણે આવતું સમેલન ભરાશે તો હાલના પ્રમુખને કામ કરવા માટે પૂરા આઠ મહિનાયે મળશે નહિ એ જોતાં તો વૈદ્યસમેલન એપ્રીલમાં ભરવામાં આવે અથવા તો એજ પ્રમુખને ફરી ચુંટવામાં આવે તો જ એની પાસે આખા દેશમાં ફરીને આયુર્વેદના પ્રચારની જે ધારણા રાખી હતી તે સફળ થવાનો સંભવ છે

પ્રાન્તીય વૈદ્યસમેલન

એક મિત્ર તરફથી સૂચના આવી છે કે અમદાવાદમાં જેમ નિખિલ ભારતીય સાથે પ્રાંતીય પણ ભરવામાં આવ્યું હતું તેમ મુંબઈમાં પણ નિ ભા સાથે ગુજરાત પ્રાન્તીય પણ ભરવામાં આવે તો સારું સૂચના ખોટી નથી ગુજરાત પ્રાંતીય સમેલનના કાર્યવાહકો વિચાર કરશે એવી આશા છે

નાગપુરનુ વૈદ્ય સમેલન તથા તેમાં થયેલા ઠરાવો

નાગપુરના વૈદ્યસમેલન વિષે આ વિભાગમા અત્યાર સુધીમા ઘણુ લખાઈ ગયુ હોવા છતા હજી કેટલુ બાકી છે બીજી તરફથી આવતા વૈદ્ય સમેલનની તૈયારીઓ મહીનાઓથી શરૂ થઈ ચુકી છે અને એના પણ વિવિધ સમ સામગ્રી પૂરી પાડતા ખબરો છાપવા પડે છે છાપામા આવેલા ખબર પ્રમાણે આયુર્વેદ માર્તંડ જાદવજી નિ આચાર્ય સ્વાગતના અધ્યક્ષ ચુંટાયા છે આથી વધારે સારી પસંદગી સંભવિત નથી એ માટે અમે ચુંટણી કરનાર સભ્યોને ધન્યવાદ આપીએ છીએ

પણ આ રીતે નવા સમેલનના ખબર શરૂ થાય ત્યારે જૂના ખબર બંધ થવાનો વખત થઈ ગયો ગણાય અને આથી વિચાર આ નોંધને અંતે નાગપુર સમેલન પુરાણને સમાપ્ત કરી નાખવાનો છે

નાગપુર વૈદ્ય સમેલનમા થયેલા અને છપાયેલા લાંબા અધ્યક્ષીય ભાષણોમાથી પાઠ્યક્રમ સભાના પંડિતના અધ્યક્ષ વૈદ્ય ભૂ પુરુષોત્તમ શાસ્ત્રી હિર્લેકરનું ભાષણ આપવાનો મોહ હવે જતો કરવો પડે છે જિજ્ઞાસુ વાચનાર સ ૧ ૧૯૩૮ મેના અંકમા અથવા આરોગ્ય મંદિર ૧ અંકમા જોઈ લે બીજી ઝીણી સમેલન વૃત્તાંત વિષયક વિગતો તો હવે માન ગ્રસ્ત થઈ ગઈ માન સમેલનમા થયેલા ઠરાવો અને આયુર્વેદ મહામંડળનો રિપોર્ટ એ બેમાથી ખાસ નોંધવા યોગ્ય વાતો અત્રે અહીં નોંધવા ઈચ્છા છે

પ્હેલા મહામંડળના રિપોર્ટનુ [illegible] રીએ રિપોર્ટમા નોંધ્યુ છે તેમ ગયે વર્ષે અનેક પ્રાન્તોમા કોન્ફરેન્સનુ [illegible] થયુ અને યુ પી સી પી બંગાળ બિહાર અને મુંબઈ એ પ્રાન્તોમા દેશી વૈદ્યના રક્ષણને નામે માગણીઓ થવાની તૈયારી ચાલે છે એ તૈયારીનુ પ્હેલુ ફળ મુંબઈમા રજીસ્ટ્રેશન બીલરૂપે દેખાઈ ગયુ છે

(૨) ગયે વર્ષે અનેક આયુર્વેદ વિદ્યાલયો દા ત સનાતનધર્મ આયુર્વેદિક કોલેજ ડી એ વી આયુર્વેદ કોલેજ લાહોર આયુર્વેદ તિબ્બી યૂનાની કોલેજ દીલ્હી અને હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય આયુર્વેદિક કોલેજ બનારસ, વગેરેમા વિદ્યાર્થીઓની હડતાલો પડી બીજી સંસ્થાઓમા વિદ્યાર્થીઓને અસંતોષ હોવાના સમાચાર મળ્યા છે આ મ ના મંત્રીના ધારવા પ્રમાણે આ અસંતોષનુ કારણ અધિકારીઓ અને છાત્રો વચ્ચે સદ્ભાવનો અભાવ અને શિક્ષણ પદ્ધતિની અપૂર્ણતા છે મને નિદાન સાચુ લાગે છે વૈદ્ય સમેલન ઉપાય કરી શકશે ?

રિપોર્ટમા આયુર્વેદ મહામંડળનું કેન્દ્રીય સ્થાયી કાર્યાલય તેમજ પ્રાન્તીય મંડળોનાં પ્રાન્તીય કાર્યાલયો હોવાની આવશ્યકતા દર્શાવી છે પ્રાન્તીય કાર્યાલયો તો દૂર રહ્યા પણ કેન્દ્રીય કાર્યાલયનો વિચાર નાગપુરના સમેલનમા થયો હતો

પ માલવીયજીના પ્રયાસ પનો ઉલ્લેખ રિપોર્ટમા છે પણ તે વિષયની તો સવિસ્તર નોંધ આ માસિકમા આવી ગઈ છે

સિંધના પ્રસિદ્ધ નગર કરાંચી નિવાસી પ સુખરામદાસ [illegible] ઓઝાએ ક્ષયરોગ સંબંધી આયુર્વેદીય ટ્રાઈલેબોરેટરીયમ ખોલવાની યોજના તૈયાર કરી છે બીજી તરફથી

કેટલાકને તે યોગ્ય લાગ્યો હતો પણ મહામંડળના સભ્યોના હકો ઉપર આ યોજનાથી આક્રમણ કરે છે ઘણા આજીવન સભ્ય થયા છે તે આના હક તરફ જોઈને વગેરે દલીલો સાથે એક પક્ષે આ યોજનાનો પ્રબળ વિરોધ કર્યો હતો અને એ હકની દલીલના જવાબમા પ્રોવિન્સીસ્ટમના પક્ષકારોએ બાકીની બધા પ્રાંતોમા મતગણત્રી સભ્યવાર ગ્હેવા દઈ ફક્ત ઉપર કહેલી ત્રણ પ્રાંતમા પ્રાન્તવાર મતનુ ધોરણ રાખવુ એ રીતે ઠરાવ મુક્યો

ઉપરના ઠરાવમા બીજી મુશ્કેલી એ હતી કે જો આ રીતે પ્રાંતવાર મત ગણવામા આવે તો પ્રાંતો સભ્યોને વધારવાની મહેનત નહિ કરે આ મુશ્કેલીના ઉપાય તરીકે એ ઠરાવના પક્ષકારોએ ટાળવુ પ્રાંતવાર સભ્ય પ્રમાણ જોઈને પ્રાંત માટે ઓછામા ઓછી અમુક સંખ્યા આવશ્યક હોવી જોઈએ એમ ઠરાવ્યુ અને એ ઉપર વિષયનિર્વાચન સમિતિમા ચર્ચા થઈને પ્રાંતવાર જે સભ્ય સંખ્યા નક્કી થઈ તેના સભ્યો હોય તોજ તે તે પ્રાંતને મતનો હક્ક મળે એ રીતે ઠરાવ થયો દા ત આંધ્ર ૧૦ કેરલ ૧ તામિલનાડ ૧૦ મદ્રાસ ૧ મુંબઈ ૨ ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર ૨ કર્ણાટક ૨ સિંધ ૧ પંજાબ ૨૫ સીમાપ્રદેશ ૫ યુ પી ૬ વગેરે (બાકીની સભ્ય સંખ્યા માટે જુઓ વૈ ન પ જુન ૧૯ ૮ પૃ ૧૫)

ઉપના ઠરાવ ઉપર વિષયનિર્વાચન સમિતિમા છેવટ સુધી વિરોધ હતો પણ ઠરાવ બહુમતિથી પસાર થયો હતો અને ખુલ્લી બેઠકમા પણ ઘણો વિરોધ અને વાદવિવાદ થયા પછી બહુમતિથી પસાર થયો પણ એટલેથી વાત પૂરી ન થઈ અને બીજે દિવસે નીચેનો ઠરાવ પસાર થયો અને તેનો પોતાના પુત્રની વતી પતીઆળાના રાજવૈદ્ય રામપ્રસાદજીએ સ્વીકાર કર્યો —

ઠરાવ ૨૨ મો— પ્રોવિન્સીસ્ટમનો જે ઠરાવ કાલે પસાર થયો છે તેનો અમલ એક વર્ષ સુધી મુલતવી રાખવો કારણકે આ ઠરાવને અમલમા મુકવા માટે તેમજ જૂના તથા નવા પ્રાંતોમા નાગરિક વ્યવસ્થા માટે આટલો સમય નિતાંત આવશ્યક છે

ફાર્મસી એસોસીએશનનો ઠરાવ—આયુર્વેદ મહાસમ્મેલનનુ ઔષધિનિર્માણ શાલાધ્યક્ષ સમેલન ઠરાવ કરે છે કે ફાર્મસી એસોસીએશનના નામથી એક સ્થાયી સમિતિની ઔષધિ નિર્માણાદિની સાર્વભૌમિક વ્યવસ્થા માટે સ્થાપના કરવામા આવે છે આ કામના સંપાદન માટે નીચેના સજ્જનોની કમિટી નીમવામા આવે છે

શ્રી જુગતરામ શંકરપ્રસાદ વૈદ્ય મુંબઈ સભાપતિ
શ્રી ગોપાળ કુંવરજી ઠક્કુર મુંબઈ મંત્રી
(બાકીના સદસ્યોના નામો માટે જુઓ વૈ ન ૫ જુન)

૧૯ મો ઠરાવ–મુંબઈ વૈદ્યકર્મીઓના રજીસ્ટ્રેશન બીલ વિષે હતો જે આ વિભાગના પૃ ૨૧૯ મા ઉતાર્યો છે

૨૧ મો ઠરાવ–આ સમેલન ભારતીય આયુર્વેદિક ફાર્મસીઓના અધ્યક્ષોને અનુરોધ કરે છે કે તરત નષ્ટ થઈ જાય એવા ચૂર્ણ ગુટિકા તેલ ઘત આદિ ઔષધિઓની શીશી ઉપર શાસ્ત્ર પ્રમાણે તે તે ઔષધ હીનવીર્ય થવાનો સમય તેઓએ નોંધવો જેથી લોકોને બરોબર ગુણકારી ઔષધો મળે

૨૨ મો ઠરાવ–જે ફાર્મસીઓ ઔષધિના ગ્રન્થ તથા પાઠનો નિર્દેશ નથી કરતી તેઓને આ સમ્મેલન સૂચના કરે છે કે ભવિષ્યમાં તેઓએ પાઠનો નિર્દેશ જરૂર કરવો જેથી વૈદ્યો તે તે ઔષધનો ઉપયોગ કરી શકે

૨૩ મો ઠરાવ– આ સમ્મેલન લેડી લીનલીથગો દ્વારા સંસ્થાપિત ક્ષયરોગ નિવારક ફંડના અધિકારીઓને આગ્રહ સાથે અનુરોધ કરે છે કે ભારતીય જનતાના હિતને દૃષ્ટિમાં રાખીને નજીકના ભવિષ્યમાં ઉઘડનાર ક્ષયરોગનિવારક ચિકિત્સાલયોમાં આયુર્વેદિક ચિકિત્સા પ્રણાલીને અતેષ્ય ઉચ્ચ સ્થાન આપે

૨૪ મો ઠરાવ–(૧) વિદ્યાપીઠની ભિષક્ અને વિશારદ પરીક્ષા ત્રણ ખંડમાં તથા આચાર્ય પરીક્ષા બે ખંડમાં લેવી

(૨) ખંડશ પરીક્ષામાં જે બે વિષયમાં અનુત્તીર્ણ રહે તેને પછીના વર્ષમાં માત્ર અનુત્તીર્ણ વિષયમાં જ પરીક્ષા આપવાની અનુમતિ આપવી પરંતુ જે બેથી અધિક વધારે વિષયોમાં અનુત્તીર્ણ રહે તો સંપૂર્ણ વિષયોમાં પરીક્ષા આપવી પડશે

(૩) ચરક સુશ્રુત વાગ્ભટ એ ત્રણેય ગ્રન્થોનું મૂળનું શિક્ષણ વિભાગમાં પૂરું કરવું

(૪) આચાર્ય પરીક્ષામાં ચરકની ચક્રપાણિદત્તની વ્યાખ્યા સુશ્રુતની (સૂત્રસ્થાનની) ભાનુમતી વ્યાખ્યા અને ડલ્હણની વ્યાખ્યા તથા વાગ્ભટની હેમાદ્રિ તથા અરુણદત્તની વ્યાખ્યા તેમજ માધવનિદાનની પચનક્ષપાની મધુકોશ વ્યાખ્યા ભણાવવી. આ ટીકા ગ્રંથો ઉપરાંત માનસરોગ વ્યવહારાયુર્વેદ તંત્રના મતોમાં પરસ્પર મતભેદ સંબંધી વિચાર વિશિષ્ટ રોગોનો કર્માભ્યાસ ઇત્યાદિ વિષયોનું પૂર્ણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવું

(૫) જે વિદ્યાર્થી વિશારદ પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી જ્યાં આતુરાલય પણ સાથે હોય એવા વિદ્યાલયમાં ક્રમાનુસાર રીતે તેનું પ્રમાણપત્ર રજુ કરે તેને આચાર્ય પરીક્ષામાં બેસવાની રજા આપવી

(૬) ભિષક્ પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રોનો હિંદી અને પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં અનુવાદ કરીને વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે એ પ્રથા હવેથી બંધ કરી પ્રશ્નપત્રો માત્ર સંસ્કૃતમાં રાખવા પરીક્ષા વખતે વિદ્યાર્થીઓને એનો અનુવાદ કરીને પણ ન સમજાવવો. ભિષક્પરીક્ષાર્થી સંસ્કૃતમાં ભલે ઉત્તર ન લખી શકે પરંતુ સંસ્કૃતમાં પ્રશ્ન સમજવા જેટલું જ્ઞાન એને જરૂર હોવું જોઈએ

(૭) વિદ્યાપીઠ સમ્મત અધ્યાપક જ પરીક્ષાની અરજી ઉપર સહી કરી શકે બીજો ન કરી શકે એ નિયમનું સખ્ત રીતે પાલન થવું જોઈએ

(૮) ભિષક્ વિશારદ અથવા આચાર્યની સંપૂર્ણ પરીક્ષા આપનાર વિદ્યાર્થી બેથી વધારે વિષયોમાં નાપાસ થાય તો બીજે વર્ષે સર્વ વિષયોની ફરી પરીક્ષા આપે

આ બેના ઠરાવો ધન્યવાદ તથા ઔપચારિક રીતે કરી દીધા છે

નાગપુરના નિ ભા વૈદ્યસમ્મેલનના અધ્યક્ષ વૈદ્ય પંચાનન શ્રી ગંગાધરશાસ્ત્રી ગુણેનું ભાષણ

(ગતાંકથી ચાલુ)

દ્રવ્યભૂતચિકિત્સા— પગુણ કર્માનુસારી દ્રવ્યભૂતચિકિત્સામાં રસવિપાકવીર્ય પ્રભાવનું તત્ત્વ વિવેચન એ મહત્ત્વનો વિચારણીય વિષય છે દ્રવ્યભૂત અને અદ્રવ્યભૂત ભેષજ વિધાન ઉપર ચિકિત્સાના આઠ પ્રકારોનો આધાર છે બાહ્ય જગત્‌ના અપરિસંખ્યેય દ્રવ્યો શરીરગત સેંદ્રિય અને સચેતન ધાતુ મનોરંજની રંગનું મન મનોજ બુદ્ધિ એ બધા ઉપર અસર કરીને તેનું સામ્ય ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન રીતે આરોગ્યને જાળવી રાખે છે અને રોગી સ્થિતિમાં દોષ વૈષમ્યો દૂર કરવાનો યત્ન કરે છે દોષ વૈષમ્ય દૂર થઈને ધાતુ સામ્ય ટકાવી રાખવા માટે દ્રવ્યાત્મ અથવા અદ્રવ્યભૂત ભેષજોનો ઉપયોગ થાય છે તેમાં મુખ્યતત્ત્વ ધાતુ સામ્ય પ્રવૃત્તિ છે —

શરીર ધાતુસંઘાત પ્રકૃતિં ધાતુસામ્યતા

ભેલસંહિતા અ ૨૮

આ દેહનો સહજ ધર્મ છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ કિંવા ધાતુસામ્ય પ્રવૃત્તિ મેળવ અથવા સચેતન શરીરાન્તર્ગત હોવાથી બાહ્ય દ્રવ્યો પણ તેની સાથે સહેલાઈથી મળી જાય એવા સમાનધર્મી હોવા જોઈએ અને આ કારણથી દ્રવ્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં વધારો થઈને દ્રવ્યસંસ્કાર શાસ્ત્રની રચના થઈ છે આ રીતે આયુર્વેદના અનેક ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્રો તથા ઉપશાસ્ત્રો રચાઈને આયુર્વેદ ન ચિકિત્સાશાસ્ત્ર અને તેની પદ્ધતિ સમૃદ્ધ થયા છે રોગને દૂર કરવા માટે એ પદ્ધતિ અત્યંત સામર્થ્ય વાળી છે

આ ચિકિત્સા પદ્ધતિનું વર્ણન કરવામાં આવે તેટલું થોડું છે આ રીતે હેતુ લક્ષણ અને ઔષધિ વિજ્ઞાન એ ત્રણ સ્કંધને અનુસરતું રોગોચ્છેદક આયુર્વેદીય વિભાગનું વર્ણન પૂરું થયું હવે સ્વાસ્થ્યાનુવૃત્તિકર અથવા આરોગ્ય રક્ષણ શાસ્ત્રની આયુર્વેદિક મીમાંસા ટુંકામાં જોઈએ

સ્વાસ્થ્ય રક્ષણશાસ્ત્ર ઉપર હાલમાં ઝાઝું ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી આધુનિક જનતા આ બાબતમાં અત્યંત બેફિકર છે રોગ થયા પછી અત્યંત ગભરાઈને સમય અને પૈસાનો ગમે તેટલો ખર્ચ કરશે પણ રોગ થાય જ નહિ અને આરોગ્ય ટકી રહે એ માટે મહેનત કરવાની અથવા તેનું શાસ્ત્ર અને તેનો વ્યવહાર સમજી લેવાની પ્રવૃત્તિ કોઈને સૂઝતી નથી એ ભારે આશ્ચર્યની વાત છે ઉલટું ગમે તેમ मन पूतं समाचरेत् એવી વૃત્તિના લોકો વધારે જોવામાં આવે છે મનમાં આવે તેવું આચરણ રાખવાથી આરોગ્યના નિયમોનો વારંવાર ભંગ થાય છે અને શરીર રોગોનું ઘર બની જાય છે ઇન્દ્રિયો વિકળ થઈ જાય છે અને મન નબળું હલકું અને ગભરાયેલું થવાથી આરોગ્ય બગડે છે આ સ્થિતિ સુધારાની ટોચ ઉપર જે લોકો ગયા છે તે પાશ્ચાત્ય પ્રાચ્ય અને પાતાલસ્થ (અમેરિકાના) લોકોની છે અને એ કારણથી જ સર આર્બુથનોટ લેન જેવા વિખ્યાત ડાક્તરે પોતાના પચાસ વર્ષના

લાખ્ખા તપ પછી અને હજારો લાખો દર્દીઓ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી પણ આરોગ્યનો લાભ થતો ન જોઈને હતાશ થઈને યૂહેલ્થહોમ જેવી સસ્થા કાઢી છે અને એ હતાશ મન સ્થિતિનુ ચિત્ર દોરતા ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે કે —

The wastage and degeneracy which we have accepted hitherto as the natural concomitant of civilized societies બાલશોષ (Rickets) માસાણુ (cancer) ક્ષય એટલા જ નહિ પણ કમજ્જાત માનસિકરોગ ઉમાદ જનનેન્દ્રિયના રોગો વગેરે રોગોથી વિહ્વળ થઈને જનતા અત્યત હતબુદ્ધિ થઈ ગઈ છે એકલા ગ્રેટબ્રિટનમા દશ લાખ બાળકો શરીરપ્રકૃતિએ એવા ખરાબ છે કે જે-કેળવણી લેવાને બિલકુલ લાયક નથી રોગોન્છેદક શાસ્ત્રની તથા એ ભાની ઘણી જ વૃદ્ધિ થઈ હોવા છતા તેમજ ઈસ્પીતાલોની ઘણી સારી સગવડો હોવા છતા નીરોગી શરીર પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ એમા નથી ઉલટુ —

It is unfortunate however that advances in medicine often make it possible to prevent death without being able to give health આનુ ઉદાહરણ આપવુ હોય તો—

Insulin may prevent death from diabetes but it cannot remove the disease still less can it give the sufferer health

આધુનિક રોગોચ્છેદ શાસ્ત્રની હાલની સ્થિતિ આવી છે ખરેખર આરોગ્ય રક્ષણ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન જેટલુ વધે અને જેટલો તેનો પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમા ઉપયોગ થાય તેટલો સાચુ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થવાનો સભવ છે

True function of medicine is to prevent rather than to heal આ મુખ્ય સૂત્ર વદ્યના અભિમાનીએ અને વદ્ય ધધો કરનારાએ ધ્યાનમા રાખવુ જોઈએ The doctor s first duty is to deal with health rather than with disease આ તત્ત્વ મુખ્યત્વે આચરણમા ઉતારવુ જોઈએ હમણા હમણા કોઈ વાર સર હર્બેરોની સન જેવા શાસ્ત્રજ્ઞ The medicine is prevention rather than cure આવુ પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા છે શાસ્ત્રજ્ઞો ઘણી મહેનતે સ્વાસ્થ્ય રક્ષણનુ શાસ્ત્ર માત્ર ઉત્પન્ન તો કરે પણ તેને વ્યવહારમા કેમ ઉતારવુ એ પ્રશ્ન ઘણો વિકટ થઈ પડ્યો છે

આયુર્વેદે સ્વાસ્થ્યાનુવૃત્તિકર શાસ્ત્ર સ્થાપન કરી તેને આચારમા લાવવાની એવી સુદર વ્યવસ્થા કરી છે કે તેનો વિચાર કરતા ભારે આશ્ચર્ય લાગે છે માણસની બધી મહેનત સુખ માટે છે દુ ખ કોઈને જોતુ નથી

सुखसज्ञकमारोग्य विकारो दु खमेव च ।

આરોગ્યવાળી શારીરિક સ્થિતિ એનુ જ નામ સુખ અને રોગ એ જ દુ ખ આ પ્રમાણે આયુર્વેદે સુખ દુ ખની વ્યાખ્યા કરી છે[1] અને પછી કહ્યુ છે કે —

त च नि य प्रयुञ्जीत स्वास्थ्य येनानुवर्तते ।

अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकर च यत् ॥

---

1 મારા માનવા પ્રમાણે સુખ દુ ખ તો સહજ અનુભવગમ્ય છે એને વ્યાખ્યાની જરૂર નથી ખરી રીતે આરોગ્ય અને રોગની વ્યાખ્યા ઉપરના વચનમા આયુર્વેદે કરી છે તત્ની આ વિ

એવો સ્પષ્ટ આદેશ છે મતલબ કે આરોગ્ય ટકાવી રાખે અને અને અનુત્પન્નરોગો ઉત્પન્ન જ ન થાય એવા આહાર વિહાર સાધારણ રીતે હમેશા રાખવા જોઈએ સ્વસ્થ શબ્દ ની વ્યાખ્યા પણ આયુર્વેદે ઘણી સુન્દર સમર્પક અને વ્યાપક આપેલી છે

समदोष समाग्निश्च समधातु मलक्रिय ।

प्रसन्नात्मेन्द्रियमना स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥

આ રીતે જોતા શરીર સ્વાસ્થ્ય ઈન્દ્રિય સ્વાસ્થ્ય અને મનસ્વાસ્થ્યના ત્રણ પ્રકાર થશે મન અને ઈન્દ્રિયની પ્રસન્નતા વગર સાચુ આરોગ્ય હોતુ શક્ય નથી

स्वास्थ्यमुद्रेकक्षयधातुवैषम्य वरहित धातुसाम्याम यथ

આ પ્રમાણે ચક્રપાણિએ આપેલી આરોગ્યની વ્યાખ્યા ઘણી સમર્પક છે વિશુદ્ધ આહાર અને આચારના યોગથી નિત્ય ક્ષીણ થતા શરીરના પરિપોષણ થઈને તે ટકી રહે છે દીવાની ઉપમા આને આપી શકાય જેમ તેલ અને વાટ મુકીને દીવાને સળગતુ રાખવો પડે છે તેમજ આયુષ્ય રૂપ દીવાની વાટ છે અને એ આયુષ્ય રૂપ દીવો ઘણી સારી રીતે રહે એ માટે બને તેટલી તકલીફ માણસે લેવી જોઈએ

આરોગ્યશાસ્ત્રના માત્ર જ્ઞાનથી આ કાર્ય નથી થતુ પણ આરોગ્યશાસ્ત્રના જ્ઞાનને વ્યવહારમા ઉતારીને તથા તેને નિત્યજીવનક્રમમા ઉતારવાથી જ આરોગ્ય ટકી રહે છે આરોગ્યના ત્રણ ટેકા-શરીરને ધારણ કરનાર થાભલા છે આહાર ઉંઘ અને બ્રહ્મચર્ય (त्रय उपस्तभा इत्याहार स्वप्नो ब्रह्मचर्यमिति) આમાથી ઉંઘ અને બ્રહ્મચર્ય વિહારમા આવે છે આ આહારાદિના યોગથી શરીર બળ અને વર્ણથી ભરેલુ રહે છે અને આયુષ્ય હોય ત્યા સુધી તદ્દન નીરોગી રહે છે અને એ કારણથી એને શરીરના ઉપસ્તભ કહેલ છે આહાર શબ્દ બાહ્ય જગતના જે જે પદાર્થોનો શરીરમા આપણે ઉપયોગ કરીએ છીએ તે બધા શાસ્ત્રને વિવક્ષિત છે આહારને શાસ્ત્રકારે પ્રાણ કહેલા છે અન્ન બ્રહ્મ આવુ ઉપનિષત્કારે અન્નનુ વર્ણન કર્યુ છે—

इष्टगन्धवर्णरसस्पर्श विधिविहितमन्नपान प्राणिनाप्राणिसज्ञकाना प्राणमाचक्षते कुशला । तत्स्वरप्रमूर्जयति । तच्छरीरधातुव्यूहबलवर्णेन्द्रियप्रसादकर । આ પ્રમાણે ચરકાચાર્યે કહેલુ છે

સ્વાસ્થ્ય અને જીવન બરાબર ટકાવી રાખવા માટે અન્ન પાન અને હવા એ મુખ્યત્વે જરૂરના છે હવા અને બીજી બાહ્ય વસ્તુ તેનો અન્તર્ભાવ બાહ્ય સાધનોમા થાય છે અને તેનુ સ્વતન્ત્ર જ શાસ્ત્ર છે તો સમષ્ટિ સ્વાસ્થ્ય હી શકાય પણ આહાર વિહાર શાસ્ત્રનો સમાવેશ વ્યક્તિગત આરોગ્યમા થાય છે જેનો વિચાર આયુર્વેદે ઘણો સારો કર્યો છે આહારના ઉપયોગો આયુર્વેદની તથા સાખ્ય વેદાતશાસ્ત્રની એવી બે દૃષ્ટિથી આર્યોએ વિચાર કર્યો છે આયુર્વેદ મનનો વિચાર કરેલોજ છે પરતુ મુખ્યત્વે શારીર ધાતુના પરિપોષણનો વિચાર આયુર્વેદે કરેલો છે ત્યા મનની સત્વ રજ તમ અવસ્થાઓ તેના ગુણોના પરિપોષણનો વિચાર સાખ્યવેદાતે કર્યો છે અને તે દૃષ્ટિથી અન્નના સાત્વિક રાજસ અને તામસ એવા ભેદ પાડયા છે ત્યારે આયુર્વેદે વાતલ પિત્તલ અને શ્લેષ્મલ એવા ભેદ પાડયા છે આહાર લીધા પછી તેનુ પાચન થવાની ગતિમા મોઢામા તથા આમાશયમા કલેદક કફ આહાર સાથે મળે છે પાચક પિત્ત મળે છે અને પક્વાશયમા સમાન વાયુ મળે છે આ

રીતે આ ત્રિધાતુ મિશ્ર થયા પછી શરીરમા રોપાવા યોગ્ય બને છે અ નની ગ ગ્નો સાર ભાગ રસ ધાતુ રૂપે રોપાય છે તેમા પણ ત્રિધાતુ મિશ્ર હોય છે રક્ત તેમા પિત્ત ધાતુ વધારે હોય છે અને રસ ધાતુથી આગળ બીજી સર પ્રતિમૂળ ધાતુ બનતી રહે છે આને ધાતુ પોષણક્રમ કહે છે સહી આગળી શુક્ર ઓજ પરમઓજ વગેરે કેરની સર ધાતુઓ પણ અ ામાથી તૈયાર થાય છે પરંતુ અનનુ આ પરિણામ બરાબર થવા માટે વાયુ પિત્ત અને કફ એ ત્રણ ધાતુની આવશ્ય તા છે મન પચતી વખતેજ કલે ક કફ પાચ પિત્ત અને સમાનવાયુ એ મિશ્ર થતા અન્ના રસ વીર વિના થી તેનુ ઉર ાહણ થાય છે તે તે વિવિધ પાચનક્રિયાના ભાગો મા પાચ લે વગેરે ધાતુન પચનક્રિયાના સ્થાનમા Cીરણ થાય છે અને Cદીરિત ધાતુ અન્નમા મિશ્ર થાય છે એટલે અ નની ત્રિક્રિયા શરૂ થાય છે એ તર થી ધાતુનુ Cીરણ થાય છે ઉ ીરિત ધાતુ અન્નમા મિશ્ર થાય છે અને અ નની ત્રિક્રિયા ચાલુ છે તથા ધાતુનુ ઉપ ાહણપણુ ચાલુ છે આવો અ ન પાચનક્રમ છે અને તે પછીનો પણ ધાતુ પરિપોષણક્રમ એ સર ો ચાલુ છે

सतत भो यथातूना परिवृत्तिस्तु चक्रवत्।

આ રીતે ભોજ્ય ધાતુન ચક્ર એ સરખુ ચાલ્યા કરે છે અ નની અ ગ્નો સાર અને િ ભાગ જુદા પડીને સાર ભાગ રસ રક્તાદિ રૂપે આખા શરીરમા પ્રસરે છે અભિસરણથી આખા શરીરમા પ્રસરેલા રસ રક્તમાથી પોષક તત્ત્વો ાદરના અવયવો તથા ધાતુઘટક અને પરમાણુ સુધી પોચે છે આગલી ધાતુમાથી પાછલી ધાતુ થાય છે આમા પણ વાયુ, પિત્ત અને કફ એના અધિષ્ઠાન છે તથા તેની મ ની જરૂર રહે છે આ રીતે અનમાથી આખા શરીરમા રહેન અગ પ્રત્યગ વિભાગો બનવા પોષાવામા મ દ મળે છે અને એ કારણથી આયુર્વેદીયોએ આહાર વિહારના ત્રિધાતુને અનુસ ી નવુ નામ હેના છે

અને પ્ર ારના અન ઉપર પચનક્રિયામા થતા સર ાર થયા પછી તે અ ન શરીરમા શોષાઈ જાય છે આત્મસાત્ થાય છે અને પછી આગળી ધાતુ બને છે ત્રિધાતુથી સસ્કાર પામેલુ અન પરિપોષ થાય છે માન સારનુ પાણી દુધ િ બીજુ અ ન અમરૂત જે સાથે ત્રિધાતુ મિશ્ર નથી થયે। એવુ હોય તો વિષ પેઠે શરીરને ભાર થાય છે આ વસ્તુ પ્રયોગથી સિદ્ધ થયેલ છે દુધ અથવા સારનુ પાણી જેવુ ને તેવુ શરીરમા ચામડી વાટે પીચ ારીથી ાખન કરવામા આવે તો તે લોહીમા ન જતા—શરીરમા આત્મસાત્ ન બનતા શ ત્રરૂપ થાય છે એટલે કે તેનાથી શરીરને બાધક અસર થાય છે ભિન ભિન પ્રકારના પ્રાણિજ Cદ્ભિજ્જ અને નિરિન્દ્રિય દ્રવ્યોથી યુક્ત અન્નમાથી શરીરના રસરક્તાદિ પ્રતિમૂળ ધાતુ શિરા માસ કરાદિ ઉપધાતુ અસ્થિ પિંડ તેમા ઉત્પન થનાર સ્રાવ દુધ વગેરે જુદી જુદી જાતના અનેક વારીરિક દ્રવ્યો સર્વ પ્રકારના શરીરોમા એક સરખા બને છે આ બધુ ત્રિધાતુની મ થી થાય છે અને એ કારણથી તેમા આટલુ બધુ સરખાપણું છે ત્રિવ તુ ી મદ થી શારીરિક દ્ર ્યો બને છે એક દ્રવ્યમાથી બીજુ દ્ર ય થાય છે અને ત્રિધાતુની અ ગ્ના ગુણોની મ થી અ નનુ મન ઉપર પરિણામ થઈને તેના સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ ગુણોનુ પોષણ થાય છે શરીર ધાતુઓનુ અને મનના ગુણો એ વચ્ચે આવુ સાહચર્ય હોવાથી અનની અસર મન ઉપર પણ થાય છે અન વિષય આધુનિક દૃષ્ટિ પણ વિચારણીય છે અનમા શરીરને ઉપયોગી એવા દ્રવ્યો છે પ્રોટીન ાર્બોહાઈડ્રેટ

પાણી સ્નેહ ચરબી અને નિરિન્દ્રિયક્ષાર, એટલાની શરીરના પોષણમાં આવશ્યકતા છે આ કલ્પનામા હમણા હમણા જીવનીય દ્રવ્યો (વીટામીન)ની આવશ્યકતાનો ઉમેરો થયો છે જીવનીય દ્રવ્યો (વીટામીન) ની શોધ તદ્દન આધુનિક છે કુન્નુરની પ્રયોગશાળામા પ્રયોગો કરીને મેજર જનરલ સર મેક્કેરીસને આહાર શાસ્ત્રમા પુષ્કળ નવા સિદ્ધાન્તો ઉમેર્યા છે હિતકર અન્ન વિધિપૂર્વક તૈયાર કરીને આપવામા આવે તોજ શરીર ધાતુ સમૂહ બલ વર્ણ વગેરેનો ઉપચય સારી રીતે થાય છે અને એથી ઉલટી સ્થિતિમા આહારનુ એથી વિરુદ્ધ પરિણામ થાય છે એ તેણે પ્રયોગોથી સિદ્ધ કર્યુ છે જીવનીય દ્રવ્યોના યોગથી શરીર ઉત્તમ નીરોગી રહે છે અને રોગ વ્યતિરિક્ત અનથી રોગી ન થવુ પડે છે આ અની જેમ શરીર ઉપર ઉત્તમ અસર થાય છે તેમ મન ઉપર પણ થાય છે હિતકર અને નિર્દોષ અન્ન સેવન કરનારા પ્રાણીઓ સુબુદ્ધ શાંત પરસ્પર ઉપદ્રવ ન કરનારા અને સુખી હોય છે એવુ દેખાય છે એથી ઉલટુ અહિત આહાર સેવન કરનારા પ્રાણી દુષ્ટ આળસુ અને મંદબુદ્ધિ હોય એવુ દેખાય છે આહારનુ પરિણામ શરીર અને મન બે ઉપર થાય છે એ પ્રયોગથી સિદ્ધ થાય છે

દૂધ જીવનીયોમા શ્રેષ્ઠ છે **दुग्धजीवयति** અથવા **क्षीरजीवनीयानां श्रेष्ठम्** વગેરે ચરકવચન પ્રસિદ્ધ છે આજે પણ એ વચન તેટલુજ સત્ય છે જીવનીય દ્રવ્ય દુધમા સૌથી વધારે હોય છે માટેજ સર્વ પ્રકારના આહારમા દુધનો આહાર શ્રેષ્ઠ છે ગાયનુ દૂધ તો બુદ્ધિવર્ધક છે **सद्य शुक्रकर पय** આ વચન લક્ષમાથી સાચુ છે નાના બચ્ચાને તો દૂધની અત્યત જરૂર છે દૂધથીજ તેના મન અને શરીર કાર્યક્ષમ અને સશક્ત થાય છે

The British Nutrition committee in its report of 1933 has greatly emphasised the value of milk as a food for young children and has recommended that it should be included in the diet of every child (Phy Edu comm Report p 25)

ઉત્તમ અન્ન તરીકે દુધ ઉપયોગી છે એ આયુર્વેદીય તત્ત્વ આજના સુધરેલા શાસ્ત્રજ્ઞોના પ્રયોગોથી સિદ્ધ થયેલુ છે યુક્ત આહારથી શરીરનો ધાતુ સમૂહ વધે અને બળ વધે છે તથા શરીરનો ઉપચય થાય છે આ વિષયમા પણ હાલમા પ્રયોગો થયા છે ઉત્તર હિંદુસ્તાનની કેટલીક મજબૂત અને સુદર જાતિઓના શરીરનો સરસ બાંધો એ તેઓના યુક્તાહારનુ પરિણામ છે એવો શોધ થયો છે જાપાનમા નબળા બાંધાના બાળકોને આ જાતિઓમા વપરાતો ખોરાક આપવામા આવેલો અને તેથી એ બાળકો મજબૂત ઊંચા અને સારા થયા મતલબ કે યુક્ત આહારથી શરીરનો ઉપચય સારો થાય છે એ પહેલાજ આયુર્વેદીઓએ સિદ્ધ કરેલુ તત્ત્વ હાલના શાસ્ત્રના પ્રયોગથી સિદ્ધ થયેલુ છે

આહાર શાસ્ત્રમા આયુર્વેદે આથી પણ આગળ પ્રગતિ કરેલી છે આહાર ઇષ્ટ ગંધ રસસ્પર્શ વાળો હોવો જોઈએ એવો આયુર્વેદનો સિદ્ધાંત છે આમા સાત્મ્ય ઇન્દ્રિયાર્થ વડે ધાતુ સામ્ય ટકાવી રાખવાનો અને સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો સિદ્ધાન્ત છે માત્ર સમપ્રમાણ (Balanced) આહાર એ તત્ત્વ મનુષ્યેતરપ્રાણીઓ માટે ભલે બરાબર હોય તેઓના ગંધાદિક ઇન્દ્રિયાર્થ ગ્રહણનો માણસ જેટલો વિકાસ થયો નથી પણ મનુષ્યના ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયાર્થ ગ્રહણનો વિકાસ વધારે થયો છે એટલે તેઓને તે તે ઇન્દ્રિયોના અર્થને અનુકૂળ આવે એવો આહાર આપવો એજ યોગ્ય છે અન્નનો ઇષ્ટ ગંધ, ઇષ્ટરસ ઇષ્ટવર્ણ અને ઇષ્ટસ્પર્શ ઇન્દ્રિયોને

સુખ મહાત્રેરક તથા મનને સુખકારક નીવડે છે અને તેથી શરીરાન્તર્ગત પચન વ્યાપાર સારી રીતે થાય છે માટે હમેશના રોજની ભોજનની સાથે નારગાર વિવિધ ભાવતી વાનીઓ પણ ખાવાનો રિવાજ છે માત્ર પેટ ભરાય એટલો એકજ જાતનો આહાર લેવાથી શરીરનો ઉપચય થતો નથી તેમજ અનિષ્ટ ગંધાદિ વાળા આહારથી પણ શરીરનો ઉપચય થતો નથી પાવના નામના આધુનિક શોધકે પુષ્કળ પ્રયોગો કરીને સિદ્ધ કર્યું છે કે માત્ર અન્ન જોવાથી અથવા જમવાનો વખત થયો એ યાદ આવવાથી જઠરમાં પાચકરસ વધારે વ્યવસ્થાથી નીકળવા માંડે છે પ્રાણીઓમાં મનુષ્યો જેટલી રસનાની તરી એમને તેઓના જઠરમાં કોઈ પણ પ્રકારના ભોગ થી પાચકરસ ઉત્પન્ન થાય છે મનુષ્યોને ઈષ્ટ સ્વાદવાળા ભાવના અમૃત થતા પાચકસ્રાવ વધારે સારી રીતે થાય છે અને પાચન પણ સારું થાય છે આયુર્વેદે આહારશાસ્ત્ર સિદ્ધાન્તની નગતિ ઘણી વિચારપૂર્વક રેલી છે તેનો વિસ્તાર કરવાનું આ સ્થળ નથી માત્ર દિગ્દર્શન માટે જરૂરનો લાભો તેટલો ઉલ્લેખ અહીં કર્યો છે આયુર્વેદિયો એ આનો વિચારપૂર્વક પ્રચાર કરીને જગત ઉપર ઉપકાર કરવા જોઈએ

વિહારની બાબતમાં આયુર્વેદે ભાર મન કરી રાખ્યું છે તેનો સ્મૃત તરતન વિચાર કરવો અહીં શક્ય છે

आहाराचारचेष्टासु सुखार्थी प्रेत्य चेह च ।
परं प्रयत्नमातिष्ठेद्बुद्धिमानहिते सक्त ॥
नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी तथा ।
स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥

આ ઉક્તિ આરોગ્ય રક્ષણ શાસ્ત્રના મહત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનાર છે સ્વાસ્થ્ય જાળવવામાં મુખ્ય વિહારનો ઘણો ઉપયોગ છે વિહારનું સવિસ્તર વર્ણન તે કેમ કરવું એ આયુર્વેદે આ બાબતમાં કરેલો વિચાર અને વિસ્તાર ખરેખર અપૂર્વ છે ઉષઃકાળમાં બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં જાગવાના વખતથી આરંભી તે રાતે સુવાના વખત સુધી ક્યા ક્યા કામ કરવા કેવો આચાર યુક્ત કેવો અયુક્ત એમને કે શરીરને અહિતકારક કેમ બોલવું કેમ ચાલવું કેમ વર્તવું, કેમ જમવું કેવા કપડા પહેરવા કઈ ઋતુમાં કેવું વર્તન રાખવું વગેરેની વિગતવાર સૂચના આપી છે

સાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થ ટકાવી રાખવો પ્રજ્ઞાપરાધ થવા ન દેવો કાળનું પણ અહિતકર પરિણામ ન થવા દેવું અને તે રીતે શરીર ઈન્દ્રિયો તથા મન એ સર્વનું આરોગ્ય જાળવી રાખવું એ ઉદ્દેશ નજર આગળ રાખીને બધી રચના કરેલી છે

આપણે સાધારણ રીતે જગતમાં અનેક દ્રવ્યોના સાગરમાં વિહાર કરીએ છીએ પ્રત્યેક ક્ષણે તે તે દ્રવ્યનું આપણા શરીર ઉપર આપણી ઈન્દ્રિયો ઉપર અને આપણા મન ઉપર પરિણામ થાય છે બહારની હવા શીતોષ્ણતા પ્રકાશ પ્રાકૃતિક સ્થિતિ વગેરેની અસર આમાં આવે છે આમાં ઘણી વિવિધતા હોય છે અને તથા પરસ્પર વિરુદ્ધ ફેરફાર પણ ઘણી જાતનો થયા કરે છે શરીર ઈન્દ્રિયો અને મન ઉપર થતી આ બાહ્ય ભાવોની અસર શારીર ધાતુ ઉપર પણ થાય છે આ સઘને ઇન્દ્રિયાર્થ સન્નિકર્ષ અથવા ઇન્દ્રિયાર્થ સંયોગ કહે છે સાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થ સંયોગથી સ્વાસ્થ્ય જળવાઈ રહે છે અને તેથી ઉલટું અસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થ સંયોગ

પ્રજ્ઞાપરાધ તથા કાળ રાગોત્પત્તિનુ કારણ થાય છે આરોગ્ય માટે અસાત્મ્યેન્દ્રિયાર્થ ન થવા દેવો એ જેમ જરૂરનુ છે તેમજ પ્રજ્ઞાપરાધ ન થવા દેવો તથા કાળના ધર્મથી અવિપરીત ગુણવાળુ વર્તન રાખવુ એ જરૂરનુ છે વિપરીતશાસ્ત્ર એ મુખ્યસૂત્ર છે

વિપરીત ગુણોની [illegible] પદાર્થોની તથા આચારની શરીર ઉપર અસર થતી હોવા છતા આરોગ્ય કાયમ જાળવી રાખવા માટે શરીરનો અતત્ત્વ પુરુષાર્થ ચાલુ હોય છે અને સાત્મ્ય અથવા ઉપશાય મદદ કરે છે આહાર અને વર્તનથી આ શારીર પ્રવૃત્તિને પોષે એવા પ્રબલ કરવો જેથી શરીર સુ અને વનિ [illegible] તરવરાટવાળી તથા જ્ઞાન નહ ક્ષમ અને મન મજબુત તથા નિર્મળ બનવુ એ યોગ્ય આચરણ છે અને એ યોગપુને અનુસરી આયુર્વેદ સદાચારનુ વર્ણન કરે છે આર્યોએ વ્યાયામનુ જુદુજ શાસ્ત્ર રચ્યુ એ વ્યાયામ શાસ્ત્રનુ ધ્યેય પણ માત્ર એ નથી શરીરના સ્નાયુ વગેરેને ખૂબ મજબુત બનાવી હાથી જેવુ મત બનવુ એ આપણા વ્યાયામ શાસ્ત્રનુ ધ્યેય નથી વ્યાયામ જેવુ બીજા આચારને સમજવુ વ્યાયામ કેવળ બળવાન પુરુષ ન બને પણ સર્વ સદ્ગુણ સંપન્ન ભૂત દયાવાળો ઉત્કૃષ્ટ અને નીરોગી નાગરિક બને એવો સદાચાર અથવા વિહારની યોજના આપણા ઋષિઓએ આયુર્વેદમા રેલી છે નિયમો અને ઋતુચર્યા આજ ધોરણે ગોઠવેલ છે બ્રહ્મચર્ય નિદ્રા વગેરેનો સેવન વિધિ આ જ ધોરણ નક્કી કરેલો છે યોગશાસ્ત્ર આયુર્વેદનો ભાઈ છે

શ્રીયુત તંત્રીજી

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

[શ્રી અંકલેશ્વર તાલુકા વૈદ્ય મંડળ ની સભા તા ૧–૮– ૮ને રોજ શ્રીયુત વૈદ્ય હરિપ્રસાદ મણીભાઈ શાસ્ત્રીને ત્યા વૈદ્યરાજ બાપાલાલ ગરબડદાસ હાંસોટવાળાના પ્રમુખપદા નીચે મળી હતી તેમા નીચે મુજબનુ ઠરાવ થયુ હતુ એ હેવાલ આપના પત્રમા (માસિકમા) છાપશો એવી આશા છે]

શરૂઆતમા શ્રી અંકલેશ્વર તાલુકા વૈદ્ય મંડળ ના મંત્રી વૈદ્ય ભુરાભાઈએ આગલી મીટીંગની મીનીટ વાચી સભળાવી હતી તે બાદ મુંબઈ સરકારના આસવ અરિષ્ટ પરના પ્રતિબંધક કાયદા માટે ચર્ચા થઈ હતી તે બાદ નીચે પ્રમાણેનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામા આવ્યો હતો

આ સભા ઠરાવે છે કે સ્વાદિષ્ટ આસવ–અરિષ્ટ પર સરકાર પ્રતિબંધ મુકે તે સમજી શકાય એવુ છે પરંતુ કડવા વખ જેવા આસવ–અરિષ્ટ જે કેવળ દવાના જ કામમા આવી શકે એના હોય છે તે જો પ્રમાણથી વધારે લેવામા આવે તો શરીરને હાનિ કરે એવા હોય છે જેમા મદ્યનુ (આલ્કોહોલનુ) વિશેષ પ્રમાણ હોય તો પણ પ્રમાણથી વધારે પી શકાય એવા નથી એવા આસવ–અરિષ્ટ ઉપર પ્રતિબંધ ન મૂકવા માટે આ સભા ના સરકારને વિનતી કરે છે

એ ઉપરાત બીજુ કામકાજ ન રહેતા સભા વિસર્જન થઈ હતી

વૈદ્ય ભુરાભાઈ વિઠ્ઠલદાસ
માન મંત્રી
શ્રી અંકલેશ્વર તાલુકા વૈદ્ય મંડળ

કચ્છ વૈદ્યમંડળનો ઠરાવ

તા. ૧-૯-૩૮ ને રોજ શ્રી કચ્છ વૈદ્યમંડળની બેઠક શ્રી વ નમ ામ વૈદ્યરાજને ઘેર મળી હતી સ્થાનિ મેમ્બરો ઉપરાંત સુના મજન તેમજ ગામોમાંથી પણ વૈદ્યભાઈઓ આવ્યા હતા. તે ઉપરાંત વધુ નવ મેમ્બરોના ામા નામો નોંધાયા હતા. ઈશ્વરપ્રાર્થના બાદ ભુજ તેમજ નખત્રાણા તાલુકાથી આવેલ વૈદ્યભાઈઓના મળેલ વાંચી સંભળાવ્યા હતા.

શ્રી જુગતરામભાઈ વદ નીચેનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો. તેને સુનાવાના વૈદ્યરાજ શ્રી વાઘજીભાઈ મેઘજીએ ટેકો આપ્યો હતો. અને વૈદ્યરાજ કેશવ ત ગનેશ્વર પંડિત તેમજ ડૉ. લતિફે અનુમોદન આપ્યું હતું. ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

ઠરાવ—નામદાર મુંબઈની કોંગ્રેસ મંત્રીમંડળે દારૂનિષેધ ત્રિન પાસ કર્યું છે. તેને આ કચ્છ વૈદ્યમંડળ ઘણું જ સ્તુત્ય ગણે છે. પરંતુ આયુર્વેદિય પદ્ધતિથી બનતા આસવો અને અરિષ્ટોને પણ દારૂ જેવા ગણી તેનો નિષેધ થાય છે તે માટે આ મંડળ પોતાનો સવિનય વિરોધ જાહેર કરે છે.

અમદાવાદ વૈદ્યસભા આ બાબત લડત ચાલુ રાખી આયુર્વેદની સેવા બજાવવામાં પોતાનો જે ફાળો આપી રહી છે તેને આ મંડળ ધન્યવાદ પાત્ર ગણે છે.

અને નામદાર આરોગ્ય ખાતાના ઓનરેબલ પ્રધાનને અરજ કરે છે કે તેઓશ્રી આ નિષેધ આસવ અને અરિષ્ટો ઉપરનો પ્રતિબંધ દૂર કરવા સંપૂર્ણ વિચાર કરી આયુર્વેદની એમની એક પ્રવાહી ઔષધીને સંપૂર્ણ રક્ષણ આપે.

અંજાર ૪-૯-૩૮ }

વૈદ્ય પુરૂષોત્તમ નાનજી ચાવડા
મંત્રી શ્રી કચ્છ વૈદ્યમંડળ

ભરૂચના બે આયુર્વેદ પ્રેમીઓનું અવસાન

વૈદ્યકલ્પતરૂના ઉદારમના શ્રી ભા ન રીસાલદારે ઝાડેશ્વર-ભરૂચના શ્રી હરિભાઈ ઝવેરભાઈ અમીનના તથા ભરૂચના વૈદ્ય ચુનીલાલ રામાળારામ પરીખના અવસાનની નોંધ લખી મોકલી છે. સ્વ. અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણીએ જે ધર્માર્થ વાખાનાથી ચિકિત્સાનો તથા આયુર્વેદવિદ્યાના દાનનો આરંભ કર્યો તે ઝાડેશ્વરના હરિભાઈ ધર્માર્થ આયુર્વેદ દવાખાનાના આ હરિભાઈ ઝવેરભાઈ અમીન સેક્રેટરી ટ્રસ્ટી હતા. એમણે અથવા એમના ભાઈ શ્રી કાશીભાઈ ઝવેરભાઈ અમીને સ્વ. સુ. અમૃતલાલભાઈ ઝાડેશ્વર બોલાવેલા એ દવાખાના નામા નિમિત્તનો પ્રતિષ્ઠિત પ્રસિદ્ધ છે. સ્વ. હરિભાઈ ઝવેરભાઈ પાછળથી ભરૂચના ગુજરાત સર્વકર્તા તરીકે ભરૂચ જીલ્લા નામોર્ડના તથા જૂના મુ. ઘાગરભાના સભ્ય તરીકે પ્રખ્યાત થયા હતા. તેઓ આયુર્વેદને ભૂલ્યા ન હતા. ઝાડેશ્વરનું તે દવાખાનું તો એમણે ચાલુ જ રાખ્યું છે—જો કે અની ગાદીએ એક પછી એ આવેલા બે વૈદ્યો પરલોકવાસી થયા છે. પણ એ ઉપરાંત ભરૂચ જીલ્લામાં પ્રમુખપદેથી જીલ્લા લોકલ બોર્ડ આયુર્વેદિક દવાખાનું બે વર્ષ ઉપર ખોલ્યું અને બીજા ચાર ચાલુ કરવા ખોલ્યા. આયુર્વેદ ઉપરની સ્વ. હરિભાઈ ઝવેરભાઈની મમતા અને સ્વ. અમૃતલાલભાઈ સાથેની એમની મૈત્રી ચાહી માગ જૂના સ્મરણો જાગી મહૂમતના આત્માને શાન્તિ ઈચ્છે છે.

બીજા વૈદ્યરાજ ચુનીલાલ રામાળારામ વિષે નોંધવા જોગ વાત એ છે કે પચાસ વર્ષની મોટી ઉમ્મરે જે શરાફ-વેપારીને આયુર્વેદનો શોખ લાગેલો તે પચાસ વર્ષની વયે વિશારદની પરીક્ષામાં બેઠા. તેણે ધર્માર્થ આપધાલય શરૂ કર્યું. અને ભરૂચ જીલ્લાના અમૃતલાલ પણ ભર્યું કેવો પ્રસંગ ઉત્સાહી આત્મા આવા છેવોને આ પૃથ્વી શરૂઆતની આયુર્વેદની શક્તિ રહી છે.

ત્રિદોષ વિજ્ઞાનીયમ્

(લેખક વિદ્યાર્થી ગૌરીશંકર વજેશંકર દ્વિવેદી, ધ્રાગધ્રા)

[અનુસંધાન અંક ૮ પૃ. ૨૫૮ થી ચાલુ]

પિત્ત પાંચ પ્રકારનું છે તેનું મુખ્ય સ્થાન પક્વાશય છે તેથી તે પક્વાશય અને આમાશય એ બેની મધ્યસ્થાનમાં એટલે ગ્રહણી સ્થાનમાં દ્રવરૂપમાં છે પંચભૂતાત્મક શરીરમાં તેજ ગુણે કરીને તે દ્રવપણાનો નાશ કરે છે ને અન્નને પચાવે છે તેથી કરીને તેને અગ્નિ એવું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું છે અન્નને પચાવી તે સાર (રસધાતુ) અને કિટ્ટને જુદા પાડે છે આ પ્રમાણે આહારનું પાચન કરી તે શરીરને બળ આપે છે તેથી તે પાચકપિત્ત નામથી ઓળખાય છે વળી આ પાચકપિત્ત ગ્રહણીમાં રહી કફને ક કફ અને વાયુના સહકારી કારણોને લીધે રસમાં રહેલા દ્રવભાગનો ત્યાગ કરાવી તેને કિટ્ટ અને મૂત્રમાં જુદા પાડે છે તથા પોતાના દહન પાચન ગુણથી અન્નને પચાવે છે તેથી તેને જઠરાગ્નિ એવી સંજ્ઞા પણ અપાણી છે વળી આ પાચકપિત્ત સ્વસ્થાનમાં રહી અન્ય સ્થાનોમાં રહેલા પિત્તનો આત્મ શક્તિથી અનુગ્રહ કરે છે તેથી તે પાચકપિત્ત કહેવાય છે જેમ વાસણ નીચે રહેલો અગ્નિ વાસણમાં રહેલા ચોખા તથા પાણીમાંથી ચોખાને પચાવી પાણીને શોષી લે છે તેવી રીતે પાચકપિત્ત પણ આહારમાંથી રહેલા રસમાંથી રસધાતુને જુદો પાડી મૂત્ર અને કિટ્ટને બનાવે છે આ પ્રમાણે પિત્ત અન્નને પચાવતું હોઈ અગ્નિનું કાર્ય કરે છે તેથી આપણા આયુર્વેદ શાસ્ત્રકારોએ પાચકપિત્તને જઠરાગ્નિ નામથી ઓળખાવ્યું છે આ પાચક પિત્ત જો વૃદ્ધિ પામે તો તેની દુષ્ટિ થાય અને તે અનેક ઉપદ્રવોને ઉભા કરે તો વૃદ્ધિ પામેલા પિત્તને પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામાં કેવી રીતે લાવવું?

विरेचन तु सर्वोपक्रमेभ्य पित्ते प्रधानतम मन्यन्ते भिषज । तद्धि आदित एव आमाशयमनुप्रविश्य केवल वैकारिक पित्तमूलमपकर्षति । तत्रावजित पित्तेऽपि शरीरान्तर्गता पित्तविकारा प्रशान्तिमापद्यन्ते । यथाग्नौ व्यपोढे अग्निगृह शान्त भवति तद्वत् । 　　　　चरक 　શ્રી ઉકેલકરના ભાષણમાંથી

આયુર્વેદ શાસ્ત્રોએ પિત્તના સર્વ વિકારો માટે વિરેચનને ઉત્તમ આધાર ગણ્યું છે જ્યારે પિત્તજનની દુષ્ટિ થાય ત્યારે વિરેચન કરનારાં ઔષધો આપવાં વિરેચન કરનારાં ઔષધો આમાશયમાં દાખલ થઈ શરીરમાં રહેલા કેવળ વિકૃત પિત્તને ગુદા એથી બહાર કાઢે છે આ પ્રમાણે મુખ્ય સ્થાનમાંથી પિત્તદુષ્ટિનો નાશ થાય એટલે શરીરના અન્ય સ્થાનોમાં રહેલા પિત્ત પણ આપોઆપ શાંત થઈ જાય છે જેમકે અગ્નિથી ઘર બળતું હોય ત્યારે તે ઘરનો અગ્નિ વિનાશ પામતાં ઘર ટાઢું થઈ જાય તેવી રીતે પક્વાશયમાં રહેલ પિત્તદોષની દુષ્ટિ નાશ પામતાં અન્ય સ્થાનોમાં રહેલા પિત્ત પણ પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામાં આવી જાય છે આ પાચકપિત્તને આધુનિક વિદ્વાનો કેવી રીતે વર્ણવે છે અને તેમની સાથે આપણા પૂર્વજોનું વર્ણન કેટલું સામ્ય ધરાવે છે તે જોઈએ

Physiology tells us that there are two glands liver and Pancreas The former situated in the abdomen in the right side while

the latter is situated in the back Both these glands produce secretions that of the Liver being called Bile while that of the Pancreas as Pancreatic juice Bile has little or no action by itself but combined with the pancreatic juice it assists the latter in all its activities This is true for digestion of starch and protin Some state that Bile has small action on fats and carbohydrates but it appears rather co-adjusted to the pancreatic juice especially in the digestion of fat than to have any independent digestion activity These statements clearly show that the secretions of Bile and pancreatic juice are responsible for digestion This com bined juice found in Duodenum is therefore Pachaka Pitta. Halibartan says Bile is yellowish reddish browngreen fluid according to the preponderance of its two chief pigments It has a musk like odour a beeter sweet taste It has a neutral and faintly alkaline reaction If we compare this discription with **औष्ण्य, तैक्ष्ण्य, लाघव मनतिस्नेहो वर्ण श्च शुक्लारुण वर्ज्यो गन्धश्च विस्रो रसौ च कटुकाम्लौ पित्तस्वरूपाणि ।** It shows that two discriptions agree with in every respect (શ્રી ડૉ ગ્રેકર_ના ભાષણમાથી)

શારીરશાસ્ત્ર આપણને સૂચવે છે કે આપણા ઉદરમા યકૃત અને અગ્ન્યાશય નામની બે ગાંઠો (glands) છે યકૃત આંતરના ઉપર જમણા પડખામા આવેલ છે જ્યારે અગ્ન્યાશય પાછળના ભાગમા આવેલુ છે આ બને (glands) પ્રવાહી (secretions) ઉત્પન્ન કરે છે જે રસપ્રવાહ યકૃતમાથી નીકળે છે તે અગ્નેઇમા (Bile) નામે ઓળખાય છે જ્યારે કે અગ્ન્યાશયમાથી નીકળતો રસ (Pancreatic juice) નામે ઓળખાય છે Bile સ્વતત્રપણે કાઈ પણ કાય કરી શકતુ નથી પણ Pancreatic juice ની સાથે મળી તે તેને તેના કાયમા તથા પ્રવૃત્તિમા મદદ કરે છે સ્ટાચ તથા પ્રોટીન નામના તત્ત્વોને પચાવવામા 'Bile ની Pancreatic juice ઉપર સારી અસર છે Bile ની મદદથી તે પ્રોટીન તથા સ્ટાચને સહેલાઈથી પચાવી શકે છે ઘણા એમ માને છે કે fats તથા Carbohydates ને પચાવવાનું Bile નુ સ્વતંત્ર કાય કાઈક આવે છે પણ વધાર તો ઠીક એમ જણાય છે કે Bile ની કાઈ પણ સ્વતત્ર પાચનપ્રવૃત્તિ કરતા તે Pancreatic juice સાથે મદદનીશ તરીકે રહી 'fats and carbohydrates ને પચાવવામા ખાસ કરીને ઉપયોગી છે આ હકીકત એમ પૂરવાર કરે છે કે પાચનક્રિયાને માટે Bile' અને Pancreatic juice જ જોખમદાર છે અથવા તો પાચનક્રિયા તેમના કાયને જ આભારી છે આ બને રસ મિશ્ર થઈને જે ગ્રહણીમા આવે છે તેજ આપણુ પાચકપિત્ત સમજવુ હેલિબરટન જણાવે છે કે Bile સહેજ પિળાશ પડતો રતાશ પડતો તથા બદામી ભૂરો લીલો પ્રવાહીરૂપ પદાર્થ છે તેની (musk)ના જેવી ગધ છે તે સ્વાદમા તીક્ષ્ણ છે તે neutral છે તેનું Reaction સહેજ Alkaline થાય છે

આ વર્ણન આપણા શાસ્ત્રોમાં જણાવેલા પિત્તના ગુણ સાથે સરખાવો આપણો આયુર્વેદ જણાવે છે કે પિત્ત ઉષ્ણ છે તીક્ષ્ણ છે હલકુ છે બહુ સ્નિગ્ધ નથી પિત્તનો વર્ણ શુક્લ અને અરૂણ (લાલ) સિવાયનો છે એટલે કે પીળા અથવા ભૂરાશીનોમ્હી શમાર ગંધ વિસ્ર (musk like) છે તેનો સ્વાદ તીખો અને ખારો છે આ પિત્ત સ્વરૂપના લક્ષણો સમજવા આ પ્રમાણે હેલિમટનના પિત્તના વર્ણન સાથે આપણા ઋષિમુની નિર્ણિત વર્ણન કે જે હજારો વર્ષ ઉપર કે જ્યારે આવી આધુનિક શોધોનો જન્મ પણ ન હતો તેની સાથે અક્ષરશઃ મળતું આવે છે તે જ સૂચવે છે કે આપણા પૂર્વજો કેવા દીર્ઘદર્શી અને સચોટ અનુભવી હતા આ પાચકપિત્ત ગ્રહણીસ્થાનમા રહી રસને પચાવે છે યકૃતમા તેને રંગ આપી રક્ત બનાવે છે કે જે રક્તમાથી મેદ અસ્થિ મજ્જા તથા શુક્રનો જન્મ થાય છે વળી આ પાચકપિત્ત ગ્રહણીસ્થાનમા રહી અન્ય સ્થળોએ કે જ્યા પિત્ત રહે છે તે સર્વનો આત્મશક્તિથી અનુગ્રહ કરી તે સર્વે પિત્તને તેમના કાર્યમા સહાયક થાય છે

તેથી જો પાચકપિત્ત પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામા હોય તો અન્ય પિત્તો પણ પોતાનું કાર્ય સારી રીતે કરી શકે જે ખોરાક આપણે મુખદ્વારા લઇએ છીએ તેનો હોજરીમા રસ બને છે એ આપણે આગળ કહી ગયા પાચકપિત્ત આ રસમાથી રસધાતુ તથા મળમૂત્રને જુદા પાડે છે આ પ્રમાણે અન્નને પચાવી રસધાતુ તથા મળમૂત્ર જુદા પાડવાનુ કાર્ય પાચકપિત્તનું છે વળી જે રસધાતુ જુદો પડ્યો તેને રંગ આપી રક્તનું સ્વરૂપ પણ પાચકપિત્ત જ આપે છે તે પછી રસધાતુ આતરમા થઇ યકૃત પ્રદેશમા જાય છે તથા મળ ને મૂત્ર કે જે કિટ્ટ સ્વરૂપમા છે તે મૂત્ર તથા પુરીષના રૂપમા બહાર આવે છે મળમૂત્રનું અધોગમન કરવાનુ કામ વાતનુ છે વાત આતરમા રહી કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તે પણ જાણવુ જરૂરનુ છે કારણ કે વાતદોષને તો આપણા આયુર્વેદ વિદ્વાનોએ ઈશ્વરની ઉપમા આપી છે તથા અન્ય બન્ને દોષો પિત્ત અને કફને પાંગળા ગણી વાતનુ પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યું છે તો આપણે હવે વાતદોષનું પણ વિશિષ્ટ કાર્ય જાણી તે વિષે બને તેટલો અભ્યાસ શાસ્ત્રચિંતન દ્વારા કરીએ

)

पक्वाशयतु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वह्निना ।

पारिपिंडितपक्वस्य वायु स्यात्कटुभावत ।

વાતદોષનુ સ્થાન પક્વાશય છે વાત પણ પક્વાશય (આતર)મા રહી જઠરાગ્નિથી શોષાયેલા અન્નનુ અમ્લરસમાથી કટુરસમા પરિવર્તન કરે છે ગ્રહણીમા જે આપણને અમ્લ અને કટુરસ કહ્યો તે પિત્તના કાર્યથી અમ્લ થયુ અને તેના ઉપર વાયુની અસર થતા તે કટુરસમા પરિણામ પામ્યો એટલે વિચારતા એમ જણાય છે કે પાચકપિત્ત સ્વતંત્ર રીતે રસને પચાવતુ નથી પરતુ તેમા વાયુ પણ અતરગત રહી તેના કાર્યમા સહાયક જણાય છે કારણ કે ગતિ આપવાનું કાર્ય વાયુનું છે એટલે વાયુની ક્રિયા વગર રસનું પાચન કરવુ અશક્ય છે તેથી પિત્તને પાચન કરતી વખતે પ્રવાહરૂપમા લાવનાર વાતદોષ છે પક્વાશય (આતર)મા રહેલ વાતપિત્તો પ્રવાહરૂપમા લાવી રસનુ પાચન કરાવે છે તથા હોજરીમા આવતા અન્નને પણ કફને કફને પ્રવાહના રૂપમા ગતિ આપી પચાવવામા મદદરૂપ છે આ પ્રમાણે કફ અને પિત્ત વાતદોષની સહાયથી સ્વકાર્યમા પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે તેથી પાચનક્રિયા

કે જે શરીરના સ્વાસ્થ્યનું એક અગત્યનું અગ છે તે વાયુના માર્ગને જ આધારી ગણી શકાય તેથી કરીને જ આપણા આયુર્વેદ શાસ્ત્રોએ વાતદોષને ત્રણે દોષોમા પ્રધાન ગણ્યો હશે તેમ જણાય છે આમ આપણે જોઇ શક્યા કે કફ અને પિત્તના માર્ગ ઉપર વાતદોષનો ન જણાય તેવી રીતે અતગત પ્રભાવ છે તો જો વાતદોષ પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામાથી પ્રકોપ કે વૃદ્ધિગત રૂપમા પરિણમે તોપણ આપણા શરીરનુ સ્વાસ્થ્ય બગડે ને અનેક રોગોનો ઉપદ્રવ થવા પામે વાતની દુષ્ટિ થાય ત્યારે તેનુ શમન કેવી રીતે કરવુ તે પણ જાણવુ ઓછુ અગત્યનુ નથી

आस्थापनानुवासन तु खलु सर्वोपक्रमेभ्य वात प्रधानतम मन्यन्त भिषज । तद्ध्यादित एव पक्वाशयमनुप्रविश्य केवल वैकारिक वातमूल छिनत्ति । तत्रावजित वातेऽपि शरीरान्तर्गता वात विकारा प्रशान्तिमापद्यन्त । यथा वनस्पत मूलेछिन्ने स्कन्ध शाखावरोहकुसुमफलपलाशादिना नियत विनाश तद्वदिति ।

चरक શ્રી ઉગ્રેમ્રરના ભાષણમાથી

સર્વ પ્રસગના વાતદોષના ઉપદ્રવોમા આપણા વૈદ્યરાજો આસ્થાપન તથા અનુવાસન બસ્તિને પ્રધાનતમ ઔષધ તરીકે ગણે છે આસ્થાપન અને અનુવાસન બસ્તિ દ્વારા ઔષધો જે પક્વાશયમા જાય તે વિકૃત થયેના વાતદોષને જ ખેચી બહાર લાવે છે તથા વિકાર પામેના વાતદોષનો વિનાશ કરે છે તેથી કરીને જેમ મોટુ વૃક્ષ હોય તેના મૂળીઆનો નાશ કરવાથી તેના થડ શાખા પાદડા ફળ તથા ફૂલ વગેરેનો આપોઆપ નાશ થાય છે તે પ્રમાણે આસ્થાપન અનુવાસન બસ્તિદ્વારા વિકારિત વાતદોષનો પક્વાશય (આતર)માથી નાશ કરવાથી શરીરના અન્ય સ્થાનોમા અતરગત રહેના વાતવિકારો પણ આપોઆપ નાબુદ થવા પામે છે

વાત પક્વાશયમા રહી કેવી રીતે અન્ન ઉપર કાર્ય કરે છે તથા સર્વ પ્રવૃત્તિને કેવી રીતે ગતિ આપે છે તે વિષે આધુનિક વિદ્વાનો તથા આપણો આયુર્વે શુ જણાવે છે તે તપાસીએ –

Halibarton —The carbohydrates are chiefly found in vegetable tissues They form an important food The most important of these are starch glucose and Lactose or milksugar Maltose is chief sugar formed from the starch This starch is widely diffused through vegetable kingdom By means of invertizing enzymes such as occur in intestinal juice maltose is converted into Glucose An important property of Glucose is that under influence of yeast it is converted into etheyl or Co^2

Glucose is found in many fruits honey and in minute quantities in blood and numorous tissues organs and fluids of the body Lactose occurs in milk By means of cubertising enzynes it takes up water and splits into equal parts of glucose and fructose

$$C_{12} H_{22} O_{11} + H_2O \; C \; H_{12} O_6 + C_6 H_{12} O_6$$

The most frequent firmentations which the bectria in the intestine set up is the lectic acid firmentation This goes in further and results into the firmentation of Co_2 Cellulose which accompained with starch in alternate layers is broken up into Co_2 and mathane This is the chief cause of gases in the intestine which is increased by the vegetable food Thus we see that gases in intestines produced by the combined action of secretions like Saliva pancreatic juice bile intestine juices and bectaria consits mostly of Co_2 on the different tissues of the body and specially nerves The gases in the intestine are tirmed Apan Vayu There fore if this Apan Vayu (Co_2) is produced in due quantity the whole Process of digestion absorption and excretion will go on smoothly But if for some rea on its quantity is increased (वात वृद्धि) the system is vetiated and then a desease for which a remedy has been described by charaka आस्थापनानुवासनादि । प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ । (ગીતા)

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હેનિંગટન જણાવે છે કે વનસ્પતિમાથી મુખ્યત્વે કરીને કાર્બોહાઇડ્રેટસ જડી આવે છે તેઓ ઘણો જ અગત્યનો ખોરાક બનાવે છે કે જેમાના ઘણા ખરા નીચે મુજબ છે—સ્ટાચ ગ્લુકોઝ માલ્ટોઝ લેક્ટોઝ અથવા મિલ્ક સુગર આ બધા પોષક તત્વો વનસ્પતિમાથી જ નીકળે છે સ્ટાચમાથી મુખ્યત્વે કરીને બનાવેલી સુગર તે (maltose) નામે ઓળખાય છે આ સ્ટાચ વનસ્પતિના સામાન્યમા વિશાળપણે પથરાયેલી છે

Invertising euzymes ના સાધનથી જેવા કે (Intestinal juice)મા બને છે તેમ maltose ગ્લુકોઝના સ્વરૂપમા પરિણામે છે ગ્લુકોઝનુ અગત્યનુ તત્ત્વ yeast ના કાર્યે કરીને (Ethyl or Co_2) કાર્બન ડાયોક્ષાઇડ ગેસના સ્વરૂપને પામે છે

ગ્લુકોઝ ઘણી જાતના ફળોમા મધમા રક્તમા પણ ઘણાજ થોડા પ્રમાણમા અનેક (Tissues)મા ઇંદ્રિયો organs માં તથા શરીરના પ્રવાહીઓમા મળી આવે છે લેક્ટોઝ ખાસ કરીને દુધમાથી બને છે enzymes ના સાધનથી તે તેમાથી જળ તત્ત્વ લઇ લે છે અને તેને glucose તથા Fructose નામના તત્ત્વોમાં તે સરખે ભાગે જુદુ પાડે છે બેક્ટેરીઆ કે જે આતરમા ઘણા પ્રમાણમા વારંવાર ઉભરા લાવે છે તે લેક્ટીક એસિડનો ઉભરો છે આ ઉભરા ઉપરા ઉપરી આવ્યા જ કરે છે અને અન્તમા તે કાર્બન ડાયોકસાઇડના ઉભરામા પરિણામે છે Cellulose કે જે સ્ટાચ સાથે Alternate layr મા રહેલ છે તે Co_2 કાર્બનડાયોક્સાઇડના રૂપમાં પરિણામ પામે છે તથા મેથેઇનમા વિભક્ત થાય છે આ પ્રમાણે આતરમા ગેસ બનવાનું આજ મુખ્ય કારણ છે કે જે વનસ્પતિ જન્ય ખોરાકથી વધે છે આ પ્રમાણે સેલાઇવા પેંક્રિયાટિક જ્યુસ બાઇલ ઇંટેસ્ટાઇન જ્યુસ અને બેક્ટેરીઆ કે જેમા ઘણા પ્રમાણમાં કાર્બન ડાયોકસાઇડ છે તે નાડીતંત્ર તથા બીજી શરીરની નાની ટિસ્યુઝ ઉપર સંયુક્ત કર્મથી

બનેલો છે આ મયુક્ત ગેસ આતરમા ગેમને ઉત્પન્ન કરે છે વાત મા રહેલ ગેસ આપણે અપાન વાયુ કહીએ છીએ તેથી રીતે જો અપાન વાયુ જોઈએ તેના પ્રમાણમા ઉત્પન્ન થાય તો પાચન પાચન તથા નિષ્ક્રમન ક્રિયાઓ નિર્વિઘ્ને થયા કરે પરતુ જો કોઈ પણ કારણસર અપાન વાયુ પ્રકોપિત થવા પામે તો આ સુતત બગડવા પામે કે જે ને માટે પૂ ચરમાચાર્યે ચર સહિતામા આસ્થાપન અનુવાસન બસ્તિની વૃદ્ધિગત થયેલ વાતને સમાન અવસ્થામા લાવવાને જણાવ્યુ છે ગીતાજીમા પણ પરમાત્મા કહે છે કે નાસીકા અને શરીરમા અદરના ભાગમા ચાલતા પ્રાણ તથા અપાન વાયુની ગતિ સમાન કરવી

આ ઉપર આધુનિક પ્રગતિનો યુગ વધારે શુ પ્રકાશ પાડે છે તે પણ આપણે જોઈએ

Modern Physiology tells us that the oxygen we intake is the common cement and out put of Co_2 is the end series of changes known as resperation The intermediate steps take place all over the body and constitute which is known as tissue respiration The carbon dioxide gas is therefore a sub tance which is produced in minute quantities all over the body But its production is *greatest in the intestines Therefore the* intestine is its principle abode This Co_2 acts in a peculiar way on the nervous tissues of the body If it is *produced in a normal quantity it stimulates the* nervous system, but if produced in either excess or less quantity it disturbs the system It is evident that Co_2 alone has its *action* on nervous system which is the greatest master system of the body that presides over controls and rigulates the functions of other systims Vata which controls this master system has there fore been described as **सर्वग सर्वतत्राणा नियाता वायुरेवभगवानिति। दोष धातु अग्नि समता सप्रापित विपर्येपुच। क्रियाणा मनुलोम्य च करोति अकुपितोऽनिल**

શ્રી ગેરજીના ભાષણમાથી

આધુનિક શરીર શાસ્ત્ર જણાવે છે કે આપણે જે પ્રાણવાયુ નાક દ્વારા અંદર લઈએ છીએ તેજ પ્રાણ છે અને કેટલાય શ્વાસોચ્છ્વાસ શરીરમા લીધા પછી તે શરીરમા ખૂબ ફરીને કાર્બન ડાયોકસાઈડના રૂપમા બહાર આવે છે પ્રાણવાયુ લઈએ કે તુરત જ આખા શરીરમાં ગતિ શરૂ થાય છે જેને આપણે નાડીનો થડકારો અથવા ધબકારો એ નામથી ઓળખીએ છીએ

તેથી શરીરના સર્વ ભાગોમાથી ઘણોજ થોડા પ્રમાણમા બનતો પદાર્થ એ કાર્બન ડાયોકસાઈડ છે પણ તે પક્વાશય (આતર)મા સૌથી મોટા પ્રમાણમા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી વાતનુ મુખ્ય સ્થાન પક્વાશય (આતર) આપણા આયુર્વેદાચાર્યોએ પણ ગાયુ છે આપણા શરીરના નાડીતત્ર ઉપર તે અગત્યનુ કાર્ય કરે છે જો તે જોઈએ તેના પ્રમાણમા ઉત્પન્ન થાય તો તે નાડીતત્રને બળ આપે છે તથા ઉત્તેજન કરે છે પણ જો વધારે પ્રમાણમા કે અલ્પ પ્રમાણમા તે ઉત્પન્ન થવા પામે તો નાડીતત્ર કે જે શરીરમાના સર્વતત્રમાં સૌથી પ્રધાન છે અને જે અન્ય તત્રોને તેમના કાર્યમા ગતિ આપે છે, તેમની કેપ

રેખ રાખે છે તેમના ઉપર માણુ રાખે છે તથા તેમો સમાન અવસ્થામા ચલાવે છે તે નાડીતત્ર કા ડાંરો માઇ વાયુના સ્વતત્ર ાઅધીજ ચાને છે તે એખીની રીતે જણાઈ આવે છે તેથી કરીને જ વાયુ કે જે પ્રધાનતત્ર નાડીતત્રનો નિયામક છ તેના નીચે મુજબ આયુર્વેદ શાસ્ત્રકારોએ ગુણ ગાયા છે વાયુ સર્વ ઠેકાણે ગમન કરનાર છે સર્વતત્રોનો ધારણ કરનાર તથા નિયામ છે તથા બીજા ધાતુ તથા અગ્નિને સ્વવિકાસમાં સમાનતા પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામા રાખે છ અવિકૃત વાયુ સર્વ ક્રિયાઓની સ્વાભાવિ ગતિ કરે છે અપાન વાયુ જ નાડીતત્રનો - પ્રવર્તક તથા નિયામક છે તેથી કરીને જે આપણા પૂર્વજોએ ભગવાન વિગેરે નામથી વાયુને સંબોધી જે વખાણ ર્યા છે તે યથાસ્થાને છે

આ ત્રણે દોષો શરીરમા પ્રકૃતિસ્થ અથવા વિકૃત અવસ્થામા શી શુ કરે છે તે વિષયમા આપણા આચાર્યોના મત લઇએ

सर्वे शरीरचरा वातपित्तश्लेष्माण हि सर्वस्मिञ्शरीरे कुपिताकुपिता शुभा शुभानि कुर्वन्ति । प्रकृति भूता शुभानि उपचय, बल, वर्ण, प्रसादादीनि कुर्वन्ति । अशुभानि पुनर्विकृतिमापन्ना विकारसञ्ज्ञकानि कुर्वन्ति । चरक कुपितानाहि दोषाणा शरीरे परिधावता । यत्रसङ्गस्तु वैगुण्यात् व्याधिस्तत्रोपजायते ॥

(શ્રી ૩૬વે રજીના ભાષણમાથી)

આપણા શરીરના સર્વ ભાગોમા ફરતા વાત પિત્ત અને કફ પ્રકૃતિસ્થકે વિકૃત અવસ્થામા હોય તો એહનુ શુભ અથવા અશુભ કરે છે જો ત્રણે દોષો અવિકૃત (પ્રકૃતિસ્થ) અવસ્થામા હોય તો શરીરમા બળ તથા ઉત્સાહ વધારે છે શરીરનો વર્ણ સારો કરે છે તથા શરીરને તેઓ આરોગ્ય રૂપ છે પણ જો તેઓ વિકૃત અવસ્થામા હોય અથવા પ્રકોપ પામે તો તેઓ વિકાર પામી અનેક ઉપદ્રવો ઉભા કરે છે અને શરીરનું અકલ્યાણ કરે છે

જ્યારે પ્રકોપ પામેના અથવા દુષિત થયેલા વાત પિત્ત ને કફ શરીરમા ફરવા માડે છે ત્યારે તેમના સગથી જે દોષ અવિકૃત હોય એને પણ બગાડે છે આ પ્રમાણે ત્રણે દોષોની દુષ્ટિ થવાથી વ્યાધિની ઉત્પત્તિ થાય છે

આ પ્રમાણે ત્રણે દોષોના પ્રકૃતિસ્થ તથા વિકૃત લક્ષણોનો પ્રભાવ આપણે જાણ્યો

કફદ્વાર આપણે જે અન્ન મુખ દ્વારા લઈએ છીએ તેનો હોજરીમા પાચન સહેલાઈથી થઈ શકે તેવુ બનાવે છે અને તેનો રસ કરે છે પિત્ત ગ્રહણી સ્થાનમા તે રસને પચાવે છે અને તેમાથી રસધાતુ મળ તથા મૂત્રને જુદા પાડે છે વાયુ પકવાશયમાં રહી પિત્ત તથા કફને તેમના કાર્યમા પ્રવૃત્ત કરે છે તથા પિત્તથી જુદા પડેલા રસધાતુ તથા મળમૂત્રને તેમના સ્થાન પ્રતે ગમન કરાવે છે એ પણ આપણે જાણ્યુ રસધાતુ કોને કહે છે મળ કોણ કહેવાય? તે પણ આપણા અજાણમા ન રહેવુ જોઇએ તે રસધાતુ તથા મળમા આપણો આયુર્વેદ શુ ભેદ જણાવે છે તે પણ આપણે તપાસીએ

विविधमशितपीतलीढखादित य तो हित म तराग्निसधुक्षित यथास्वेनो ष्मणा सम्यग् विपच्यमान कालवदनवस्थितसर्वधातुष्मा मारुत स्रोत केवल शरीर मुपचयबलवर्णसुखायुषा योजयति, शरीरधातूनुर्जयति । धातवोहि धात्वाहारा

प्रकृतिमनुवर्तते । तत्र आहारप्रसादाख्यो रसः किट्टं च मलाख्यं अभिनिर्वर्तते । किट्टात्स्वेदमूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्माणः कर्णाक्षिनासिकास्यलोमकूपप्रजननमलाः केशश्मश्रु नखादयश्चावयवाः पुष्यन्ति ।

किट्टमन्नस्य विण्मूत्रं रसस्य च कफोऽसृजः । पित्तं मांसस्य च मलो मलः स्वेदस्तु मेदसः । स्यात् किट्टं केशलोमास्थ्नो मज्ज्ञः स्नेहोऽक्षिविट्त्वचाम् । ते सर्वे धातवः मलाख्याः एवं प्रसादाख्याश्च रसमलाभ्यां पुष्यन्तः स्वमानमनुवर्तन्ते । यथा अवयवाः शारीरम् । एवं रसमलौ स्वप्रमाणावस्थितौ आश्रयस्य समधातोः धातुसाम्यमनुवर्तयतः । निमित्ततः तु क्षीणवृद्धानां प्रसादाख्यानां धातूनां वृद्धिक्षयाभ्यां आहारमूलाभ्यां रसः साम्यमुत्पादयति आरोग्याय । किट्टं च मलानामेवं एव । स्वमानातिरिक्ताः पुनः उत्सर्गिणः शीतोष्णपर्यायगुणैः चोपचर्यमाणाः मलाः शरीरधातुसाम्यकराः समुपलभ्यन्ते । चरक०

शरीरधातवः पुनर्द्विविधाः संग्रहेण मलभूताः प्रसादभूताश्च । तत्र मलभूताः ये शरीरस्य बाधकराः स्युः । यथा शरीरच्छिद्रेषूपदेहाः पृथग्जन्मानः बहिर्मुखाः परिपक्वाश्च धातवः प्रकुपिताः वातपित्तश्लेष्माणः ये चान्येऽपि केचिच्छरीरे तिष्ठन्तो भावाः शरीरोपघातायोपपद्यन्ते सर्वांस्तान् मलान् संचक्ष्महे ।

चरक श्री ३ वेग्रहणना व्याख्यान थी।

આપણા શરીરમા રહેનો જઠરાગ્નિ જે આપણે ચતુર્વિધ પ્રકારના ચતુર્વિધ અન્ન જેવા કે ખાદ્ય પેય લેહ્ય અને ચોષ્ય ખુરાક લઈએ છીએ તેને તે (જઠરાગ્નિ) પોતાની ગરમીથી સારી રીતે પચાવીને સર્વ ધાતુમા ઉષ્મા રહે છે તથા વાયુઓને (નાડીઓને) સ્વમાર્ગમા પ્રવૃત્ત કરે છે તેમને શરીરના ઉપચય બળ અને વર્ણ માટે સ્વમાર્ગમા યોજે છે તથા શરીરના ધાતુઓને પુષ્ટિ આપે છે ધાતુઓ આહારને ધારણ કરી તેમના સ્વાભાવિકકર્મ પ્રમાણે કાર્ય કર્યે જાય છે તે આહારમાથી પ્રસાદ સ્વરૂપમા રસધાતુ અને કિટ્ટસ્વરૂપમા મળ છુટો પડે છે મળનામથી ઓળખાતો કિટ્ટ સ્વેદ મૂત્ર પુરીષ વાત પિત્ત અને કફ કાન આખ નાક મુખ લોમકુપ વિગેરેમાથી ઉત્પન્ન થતા મળો કેશ મૂછ અને નખ વિગેરે શરીરના અવયવોને પોષણ આપે છે

અન્નનો કિટ્ટ પુરીષ છે રસધાતુનો મળ મૂત્ર છે શોણિતમાથી કફ મળરૂપે બહાર આવે છે માસમાથી પિત્ત મળસ્વરૂપમા પરિણમે છે મેદ ધાતુનો મળ સ્વેદ (પરસેવો) છે અસ્થિ (હાડકા)નો મળ રૂવાડા અને કેશ છે મજ્જાનો મળ આખમાથી નીકળતા ચીપડા તથા ચામડીનો સ્નેહ એ કિટ્ટરૂપે છે

તે સર્વ મળ નામથી ગણાતા ધાતુઓ તથા શરીરના પ્રસાદભૂત ગણેલા ધાતુઓ રસ વિગેરે સ્વકર્મથી શરીરને પોષે છે અને પોતપોતાના માપ પ્રમાણે વધ્યે જાય છે જેમ અવયવો શરીરને ટકાવી સ્વમાપમા પ્રવૃત્ત રહે છે તેમ આ ધાતુઓ પણ શરીરના સ્વાસ્થ્યને જાળવે જાય છે આ પ્રમાણે શરીરની અંદર મળ અને ધાતુઓની સામ્યતાને મળધાતુઓ પણ અનુસરે છે આ પ્રમાણે પ્રસાદરૂપ રસધાતુ વૃદ્ધિ પામેલામા ક્ષીણ થયને તથા ક્ષીણ હોય

ત્યા વૃદ્ધિંગત થઈને સામ્યપણામાં રહી શરીરના આરોગ્યને ઉત્પન કરે છે મનાપ્પધાતુઓ પોતાનું સામ્ય જાળવવા કિટ્ટને ઉત્પન કરી બહાર લાવે છે આ પ્રમાણે શીતઉષ્ણ વિગેરે ગુણોથી ધાતુઓની સાથે રહી કાર્ય કરતા મળો શરીરના ધાતુઓને મ રૂપ થાય છે

આ પ્રમાણે શરીરના ધાતુઓ બે સ્વરૂપમા છે એક મળભૂત અને બીજા પ્રસાદભૂત તેમા જે મળભૂત છે તે શરીરને બાધા કરનાર (હાનિકારક) થાય છે જેવી રીતે શરીરના છિદ્રોમાથી જુ । જુ । રૂપમા ઉત્પન થતા ગડગુમડ બહાર મોઢા કરી પાકે છે તે વાત પિત્ત ને કફનો પ્રકોપ થતા મળધાતુની દુષ્ટિ થવાથી થાય છે દુષિત થયેલ મળ શરીરમા ભેગો થઈને અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવોને જન્મ આપે છે તેથી તે સર્વ વિગેરેને આપણા શાસ્ત્રકારોએ મળ નામથી સબોધ્યા છે

આ ઉપરથી આપણે જાણી શકશુ કે મળધાતુ પણ શરીરના સ્વાસ્થ્યને ટકાવી રાખવા પ્રસાદાખ્ય ધાતુ જેટલો જ અગત્યનો છે પણ તેમા ફેર એટલો કે તેમાથી જે અંતમા મળસ્વરૂપમા શરીરની બહાર સ્વેદ મૂત્ર અને પુરીષ વિગેરેના રૂપમા બહાર નીકળવા જોઈએ તે જો બહાર ન નીકળે અને શરીરમા રહે તો તેઓ ત્રણે દોષને પ્રકુપિત કરે અને શરીરમા અનેક વિકારો તથા રાગોને ઉત્પન કરે પણ સામ્યઅવસ્થામા તો મળધાતુ પણ શરીરને આશીર્વાદરૂપ છે

આ પ્રમાણે ત્રણે દોષો વાત પિત્ત અને કફ શરીરમા કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તે વિષે આપણે ઠીક અભ્યાસ કર્યો ગણાય

પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામા ત્રણે દોષો શરીરમા રહી સ્વાસ્થ્યને ટકાવી શરીરમા બળ ઉત્સાહ આનંદને પ્રેરે છે તથા ચતુર્વિધ પુરૂષાર્થમા શરીરને જોડે છે પણ પ્રકોપ કે વૃદ્ધિ પામતા અથવા ક્ષીણ થતા તેઓ શરીરને વિનાશના પંથે લઈ જાય છે

તો આપણે ત્રણે દોષો સમાન અવસ્થામા રહે તેવા આહારવિહાર લઈ શરીરના સ્વાસ્થ્યને કેવી રીતે સાચવવુ તે વિષે પણ આપણને સારી માહિતી મળી ગણાય વળી કદાચ ભૂલથી કોઈ પણ દોષ પ્રકોપ થવા પામે અથવા વૃદ્ધિંગત કે ક્ષીણ થાય તો તેને કેવી રીતે પ્રકૃતિસ્થ અવસ્થામા લાવવો અને તે સમયે કેવા ઔષધો તથા આહારવિહારનું સેવન કરવુ તે વિષે પણ સારૂ જ્ઞાન આપણને થયુ ગણાય

વાત પિત્ત અને કફ કે જે આપણા શરીરમા જીવન ટકાવી રાખવા માટે ઘણા જ અગત્યના છે તે વિષે જે આપણા પૂર્વજો હજારો વર્ષો પહેલા કે જ્યારે આધુનિક સાધનોનો સાવ અભાવ હતો એવા સમયે પુસ્તકો લખી ગયા છે અને જે આધુનિક સમયમા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મતને અનુસરે છે તે જ આપણા પૂર્વજોના ઉંડા તલસ્પર્શી અભ્યાસ માટે પૂરતો પૂરાવો છે

આ અતીવ ગહન વિષય વિષે મારા જેવા બિનફક્ષાના વિદ્યાર્થી પાસેથી નિરૂપણાત્મક જ્ઞાનની આશા વિદ્વજ્જનો ન જ રાખે કુરગાહુ દ્દત્તવામન જેવો મારો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે અમારા પૂજ્ય ગુરુવર્ય શ્રી વૈદ્યરાજ વાસુદેવભાઈ પાસેથી ત્રિદોષવાદ વિષે અધ્યયન કરતા નોટમરૂપે જે કાંઈ ઉતારવા મળ્યુ છે તેનો સમુચ્ચય માત્ર અત્રે રજુ કરૂ છુ જો મારા જેવા વિદ્યાર્થી બંધુઓને ઉપયોગી થશે તો મારો પરિશ્રમ સફળ થયો ગણીશ તથા વિદ્વજ્જનો મારી ત્રુટિયો તરફ ઉદાર દષ્ટિથી જોશે એવી આશા સાથે આ લેખ ની સમાપ્તિ કરૂ છુ ઇતિશિવમ્।

———o———

સિદ્ધભેષજ મણિમાલા

[અનુસંધાન ગતાંક પૃષ્ઠ ૨૦ થી ચાલુ]

अपि श्वास निष्कासयति सनिकाश कटुतया

कृशानौ नो कार्यं कलयति मृगु किंनु मरति ।

यच्छासे सहासे तिरयति विलासानिभकणाऽ*

तिसार नि सार विरच्यति पित्त प्रथयति ॥ ३१ ॥

ગજપીંપર કડુ છે શ્વાસને શરીરમાથી બહાર મની નાખે છે (નાશ કરે છે) જઠગ ગ્નિને મદ કરનાર નથી વાયુ અને કફને હણનાર છે અતિમાગને જડમૂળથી નાશ કરે છે ઉષ્ણ હોવાથી પિત્તને કરનાર છે

(સહાસે નો અર્થ હું સમજી શકતો નથી વિગ્નાસાન્નો અર્થ પણ અહિં બધ બેસતો નથી પરતુ આ ગ્રથમા આવી તો ઘણીયે ભૂલો છાપવામા કરેલી છે બા ગ)

कटुर्विपाकेऽग्निरुरो विपाचनो लघूष्णरुक्षो गसत कफानिगौ ।

क्षिणोति सार्शोग्रहणीरुज कृमी सकुष्ठकामथयथूनुपनुध ॥३२॥

ચિત્રો વિપાકમા કડુ છે જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરનાર છે અનનું સારી રીતે પાચન કરનાર છે ચિત્રો લઘુ ઉષ્ણ રુક્ષ છે કફ અને વાતને હણે છે હરસ ગમહણી કૃમિ ચામડીના રોગો ખાસી સોજો વગેરેનો ક્ષય કરે છે—નાશ કરે છે

कणाकणामूलकचव्यचित्रके सनागरै स्यादिह पञ्चकालकम् ।

पित्तप्रधान कफमारुतापह प्रदीपन नाशितशूलगोल्कम् ॥३३॥

પીંપર પીંપરીમૂળ ચવ ચિત્રો અને સુઠ આ પાચ મળીને પચકોલ કહેવાય છે પચકોલ પિત્તને કરનાર છે, કફ અને વાયુને હરનાર છે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે

तीक्ष्णाऽपि रुच्या नवला सवातला प्रदीपिनी शुक्रहरी कृशोदरी ।

हिनस्ति जन्तून् द्रवभागभाविनी त्वपुर्यवानी यवनीव भासते ॥३४॥

અજમો તીક્ષ્ણ છે છતા રુચિ કરનાર છે ખાસી અને વાતને હણે છે જઠરાગ્નિ ને પ્રદિપ્ત કરનાર છે શુક્રને હરનાર છે પેટના પ્રવાહી ભાગને કૃશ કરનાર છે કૃમિનો નાશ કરે છે ઝાડો રોકનાર છે લઘુ છે યવની (યવન સ્ત્રી)ને પણ આ વિશેષણો લગાડવામા આવે તો બધબેસતા આવે એમ છે न चलासवातला ને યવનીના પક્ષમા नवला सवातला આમ છુટો પાડવામા આવી શકે દ્રવભાગભાવિની યવનીને જોતા વેત દ્રાવણ થાય કૃશોદરી એવુ વિશેષણ પ્રસિદ્ધ છે]

तीक्ष्णा रागिव दुर्नम्य शिखिनो भवेत सदापिनी

किं च प्रौढविलासिनीव वन्दाऽयुणा शिखवाम्रिना ।

गुल्मघ्नी प्रबलानिला हतिरिव व्याटीव सुहृके नित

काश्मीर ग्रसते कफक्रिमियमी नेयाजमोदा मता ॥३५॥

---

* वाचिका गजपिप्पल्यो पिप्पलीमूल्यव् इरत । राजवल्लभ ॥ ગજપીંપરમા પીંપરીમૂળના જેવા જ ગુણો છે

અજમો દુર્જનની વાણી જેવા તીક્ષ્ણ છે ધમણ જેમ દેવતાને સદીપન કરે છે તેની માફક જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે પ્રૌઢા વિનામિની સ્ત્રીની જ્યમ બળ આપનાર છે અગ્નિની જ્વાળા જેવો અતિ ઉગ્ર છે પ્રમન વાયુનો ઝંઝાવાત જ્યમ ઘર ઠામ વગેરેના સઘાતને ઉખેડી નાખે છે ત્યમ ગુલ્મરોગનો નાશ કરનાર છે સાપની જ્યમ વાયુનું ભક્ષણ કરનાર છે બગડાની જ્યમ કફ કૃમિ અને ઉલટી વગેરેને ખાઈ જનાર છે અજમો આખને હિતકર છે

शोफपाण्डुकफपित्तदरिद्रा चमदोषमपहर्ति दरिद्रा ।

किं च वक्त्रनयनार्तिहरी दक्षातिमपयति दारुहरिद्रा ॥३६॥

હળદર સોજો પાડુરોગ કફ પિત્ત અને ચામડીના રોગને હણનાર છે દારુહળદર મોઢાની અને આખની વેદનાને હરનાર છે આખના તેજને વધારનાર છે

श्वासो नासुगसम्पर्श सृजति न लभत क्वापि कास प्रकाश

तृष्णा तैक्ष्ण्य न धत्ते सरति च सरण दाहमाप्नोति दाह ।

दोषा सर्वेऽपि दुष्टि परिहृति रुचिश्चीयते सद्भनात–

मूत्र नो मात्यतृष्ये मधुरपरिणतौ धान्यके सयमान ॥३७॥

ધાણાના સેવન વખતે શ્વાસ જરા જેટલા શ્વાસને સર્જી શકતો નથી (અર્થાત્ ધાણાના સેવનથી શ્વાસ રોગ મટી જાય છે) તૃષ્ણા તીક્ષ્ણતા ધારણ કરી શકતી નથી (ધાણાના સેવનથી તરસ છીપે છે) ઝાડા (અતિસાર) બધ થઈ જાય છે દાહ (શરીરે અગન બળતી હોય તે) બળીને ખાખ થઈ જાય છે (ધાણા દાહને શાંત કરનાર છે) ત્રણેય દોષો પોતાની દુષ્ટતા તજે છે ખાવા પર રુચિ પ્રગટે છે પેશાબ છૂટથી થાય છે ધાણા અવૃષ્ય છે વિપાકમા મધુર છે

अरोचकत कफवातहारिणी विपाचिनी शोणितपित्तकारिणी ।

मेदोक्षिनिर्वानिलमान्द्यदारिणी विषूचिका कन्तति पित्तकारिणी ॥३८॥

મેથી અરુચિને વીધને કફને અને વાયુને હરનાર છે અન્નનું પાચન કરનાર છે રક્તપિત્તને કરનાર છે મેદ આખમા ઊંઘ અને જઠરાગ્નિની મદતાને ફાડી નાખનાર છે નાશ કરનાર છે) અને કોલેરાનો નાશ કરનાર છે

कटुदीपनपाचनोष्णरूक्षमतिसार ज्वररुक्कफानिलघ्नम् ।

हृद्यममेध्यवृष्यदृश्य जरणाना त्रितय रुचिं चिनोति ॥३९॥

ત્રણ જીરા (જીરુ શહાજીરુ અને કાળીજીરી) કડુ દીપન પાચન ઉષ્ણ રુક્ષ અતિસાર જ્વરની વેદના વાયુ વગેરેને હણનાર છે હૃદ્ય છે બુદ્ધિ વધક છે વૃષ્યપ્રદ છે આખને હિતકર છે ખાવા ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે

फलत्रिका पाचनदीपनी परा सधानयोग्या कफवातहारिणी ।

प्रसतप्रयातरमुष्णवीर्या भक्तेऽपि भक्तिं बहुलीकरोति ॥४०॥

કનોજી છેરી ઉત્તમ દીપન અને પાચન છે કેરી વગેરેના અથાણા માટે અતિ

ઉપયોગી છે કફ અને વાતને હરનાર છે આર્તવ સાફ લાવનાર છે ઉષ્ણ વીર્ય છે અને ખાધા ઉપર પણ પુષ્કળ રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે

गृह्णाति वर्च शिशिर यनक्ति प्रसादयत्यस्रमुदीर्णवेगम् ।

निहन्ति दाहज्वरमुष्णवातं बलावलम्बीश्वरगोल सना ॥४१॥

ઇસબગોલ અતિસારને હણે છે (ઝાડાનું ગ્રહણ કરે છે) ઠંડું છે પિત્તને લીધે દુષ્ટ થયેલું લોહી સુધારે છે દાહ અને પિત્તજ્વરને હણે છે ગરમીયો (उष्णवात) મટાડે છે અને બલ પ્રદ છે*

आनाह विष्टम्भ बलासवायु हृद्बस्तिबाधा न निहन्ति किं नु ।

तीक्ष्ण मनोज्ञं पुरुपित्तसपत् कटुप्रपाकेऽपि रसेऽपि हिङ्गु ॥४२॥

હિંગ આફરાને પેટના ગુડગુડાટને કફને વાયુને હૃદય અને બસ્તિના રોગોને હણે છે હિંગ તીક્ષ્ણ છે રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે પિત્તને કરનાર છે વિપાકમાં કટુ છે હિંગમાં કટુ રસ છે

पित्तला कटुरसा ज्वरशूल श्लेष्ममारुत दृगार्तिषु शस्ता ।

दीपिनी व्रणहरा शतपुष्पा मेथिकाऽनिलबलासहरोष्णा ॥४३॥

મેથી પિત્તલ છે રસમાં કટુ છે જ્વર શૂલ કફ વાયુ આંખની વેદના વગેરેમાં ઉપયોગી છે જઠરાગ્નિને દીપન કરનાર છે વ્રણને હરનાર છે વાત અને ખાંસી ને હરનાર છે ઉષ્ણ છે

---

* ઇસબગુલ=Plantago Ovata= એમિબિક અને બેસીલરી બન્ને જાતના મરડા ઉપર બીજ ઘણા ઉપયોગી છે આંતરડાની ઉશ્કેરણીથી થતા અતિસારમાં પણ તે ઉપયોગી છે એલ્બુમીન નામનું ગ્લુકોસાઇડ તેમાંથી હાથ આવ્યું છે પરંતુ તે Physiologically inert છે બીજમાં ટેનિન છે તેની જીવાણુ ઉપર કશીજ અસર નથી આથી અમને તો લાગે છે કે બીજની અસર યાન્ત્રિક –mechanical છે બીજના પડમાં જે ખૂબ લુઆબ છે તેને આધીન આ અસર હોય એમ લાગે છે પાચકરસો આ લુવાબ ઉપર કંઇ પણ અસર ઉપજાવી શકતા નથી એટલે લુવાબ બનીને નાના આંતરડામાં આવે છે આંતરડાની શ્લેષ્મકલા ઉપર તે શામક અને સંરક્ષક અસર નિપજાવે છે મોટા આંતરડામાં રહેલ જીવાણુ આ લુવાબ ઉપર કંઇ પણ ખરાબ અસર ઉપજાવી શકતા નથી લગભગ બીજનો બધો ભાગ ૧૨ થી ૨૪ કલાકમાં જરાપણ ફારફેર સિવાય શરીરની બહાર નીકળી જાય છે બહાર નીકળતી વખતે મુસાફરી દરમીયાન આંતરડાની સૂજેલી (inflamed) અને ચાંદાંવાળી (ulcerated) શ્લેષ્મકલા ઉપર લુવાબનું કોટિંગ (અસ્તર) થાય છે આ રસો કે જીવાણુજ વિષાક્ત પદાર્થોની માઠી અસર શ્લેષ્મકલા ઉપર આથી થઈ શકતી નથી આ કોટિંગ શ્લેષ્મકલાને રૂઝવવામાં ઠીક ભાગ ભજવે છે વળી આંતરડામાં રહેલ વિષાક્ત પદાર્થને પણ આ લુવાબ ખેંચી લે છે એટલે તે શરીરમાં શોષિત થતો નથી આથી શરીર વિષાક્ત પદાર્થ વિહીન રહે છે

મોટી માત્રામાં બીજ લેવામાં આવે છે પાણીથી તે ફુલે છે આથી તેનો સમુદાય bulk વધે છે અને પરિણામે કબજીયાત મટે છે ઇસબગુલનો લુવાબ લીક્વીડ પેરફીન જેવું કામ કરે છે સસ્તું ઔષધ છે અને લી૦ પેરેફીનના સતત ઉપયોગથી જે નુકસાન થાય છે તે આનાથી થતું નથી

(R N Chopra Ind Med Gazette August 1930)

वरानिलश्लेष्मगार्तिशूल व्रणक्रिमिच्छदनरक्षु शस्ता ।

उष्णा कटु पित्तकरी शताह्वा वैश्वानर दीपयति प्रसह्य ॥४४॥

સુવા જ્વર વાયુ કફ આંખની વેદના શૂળ વ્રણ કૃમિ ઉલટી વગેરે રોગોમાં ઉપયોગી છે સુવા ઉષ્ણ છે કટુ છે પિત્ત કરનાર છે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે

लघीयसी किं च हिमा विशेषतो न **कासिनी** किं च नयनप्रकाशिनी ।

निदाहपित्तज्वररक्तकामला कृशत्व नैन्यवता प्रशस्यते ॥४५॥

ટિપ્પણીકૃત્ સ્વામીશ્રી લક્ષ્મીરામ સ્વામીએ કાસિનીનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે—

'एतन्नाम्नाऽत्र विख्याता बला सन्शा बीजिकाम् ।

प्रायो ग्रीष्मे पय तानां शताह्वा सगता जना ॥'

અર્થાત્ આ નામથી ઓળખાતી બલાના જેવા બીજવાળી (બલબીજ જેવા બીજવાળી) મોટે ભાગે ઉનાળામા સુવા સાથે લોકો ગાયોને ખવડાવે છે[1]

કાસિની લઘુ છે શીત છે આંખોના પ્રકાશને વધારનાર છે દાહ પિત્ત જ્વર રક્ત કમળો કૃશત્વ નિબળતા આ બધા રોગો માટે ઉપયોગી છે

विशेषमधुरा परा दृशि वरा सशुक्रस्वरा

पराजितदवज्वरा गुरुतरा बलासाद्धुरा ।

विषव्रणवमिक्षयश्वयथुरक्तपित्त व्यथा

तृषापवनतर्जन **मधुरयष्टिका** यष्टिका ॥४६॥

જેઠીમધ અત્યત મધુર છે આંખ માટે ઉત્તમ ગુણકારી છે શુક્ર (વીર્ય) અને સ્વર માટે અતીવ હિતકારી છે દાહ અને પિત્તજ્વરનો નાશ કરનાર છે ગુરુ છે કફને હણનાર છે, વિષ વ્રણ ઉલટી ક્ષય સોજો રક્તપિત્ત વગેરેથી થએલી વ્યથા તૃષા વગેરે મટાડનાર છે

कटुरसपरिपुष्ट तिक्तभावेन जुष्ट

पवनविजयतुष्ट शुक्रकारि प्रदिष्टम् ।

विधमति बहुदुष्ट श्लेष्मवीसर्प कुष्ट

श्वसनकसनकष्ट दु सह हन्ति **कुष्ठम्** ॥४७॥

કઠ (ઉપલેટ) કટુરસયુક્ત છે તિક્ત છે વાયુને હરનાર છે શુક્રની વૃદ્ધિ કરનાર છે કફ વિસર્પ (રતવા) અને ચામડીના રોગોને હણનાર છે શ્વાસ અને કાસનું કષ્ટ ટાળનાર છે અર્થાત્ અતિ કષ્ટદાયક શ્વાસકાસને હણનાર છે

पौष्कर कफमरुज्वरशोफपार्श्वरुक् श्वसनकासवमिघ्नम् ।

शृङ्गिका क्षयसमीर बलास श्वासतृट् कसनहिक्कनहन्त्री ॥४८॥

---

૧ યુનાની હકીમો કાસની વાપરે છે કાસની બગરા નદિ વગેરેની વનસ્પતિ છે Cichorium Intybus (જુઓ નિ આદર્શ પૂર્વાધ પૃ ૬૭૪)

પુષ્કરમૂળ—કફ વાત જ્વર સોજો પડખાની વેદના દમ ખાસી અને ઉબકાને હણનાર છે

કાકડાશીંગી ક્ષય વાયુ કફ શ્વાસ તૃષા ખાસી હેડકીને હણનાર છે

कटूफल तुवरक कटु तिक्त हन्ति मेहकसनश्वसनादीन ।
गुल्मरक्तकफपीनस शोथश्वासकासपवनानथ भार्गी ॥४९॥

કાયફળ કષાયરસયુક્ત છે રસમાં કટુ અને તિક્ત છે પેશાબના રોગો (प्रमेह) ખાસી અને શ્વાસ વગેરેને હણનાર છે

ભારંગમૂળ—ગુલ્મ રક્તદોષ કફ પીનસ (દુષ્ટ સળેખમ) સોજો દમ ખાસી અને વાયુના રોગોને હણે છે

विकिरति कफ कासहास समारभते रुचिं
स्फुटयति हृदातङ्क मग्नायुदारयति स्वरम् ।
घति मरुदपस्मारा माना प्रदीपनपाचनम्
गिरति गलजा याधीमे य कुलिञ्जनमारितम् ॥५०॥

કુલિંજન કફને છુટો પાડે છે કાસ અને શ્વાસનુ જોર હણે છે રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે હૃદયના રોગનો નાશ કરનાર છે સ્વર બેસી ગયો હોય તેને મટાડનાર તેમજ સ્વર સારો કરનાર છે વાયુને હણે છે અપસ્માર (ફેફરૂ) અને આફરાને હણે છે દીપન અને પાચન છે ગળાના રોગોનો સહાર કરનાર છે અને બુદ્ધિવર્ધક છે

उदरग्रहणीगुदजा सट्माऽनिल पित्तपरानपहन्ति रुपा ।
जनितज्वलना सकपायरसा हबुषा गुरुरत्र किमत्र मृषा ॥५१॥

હાઉબેર ઉદરરોગ ગ્રહણીરોગ હરસ અને વાત પિત્તજન્ય રોગોને હણે છે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે કષાય રસ યુક્ત છે

कटुत्वरूक्षत्व लघुत्व तैक्ष्ण्या धुरी कराति प्रतनोति वह्निम् ।
आध्मान कोष्ट क्रिमिनाशवायु बलासशूलादिहर विडङ्गम् ॥५२॥

વાવડિંગ કટુ રુક્ષ લઘુ તીક્ષ્ણ છે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે પેટનો આફરો, પેટના કૃમ કફજન્યાત વાયુ કફ શૂલ વગેરેને હણનાર છે

कटूष्णतिक्तो रुचिदोऽग्निदीपिदो हितोऽक्षिकर्णोदररु तु किं गुरु ।
क्षणात्क्षिणाति श्वसनप्रभञ्जनौ कफक्रमिघ्नाहरजोऽपि तुम्बरु ॥५३॥

નેપાળી ધનિઆ (મરી જેવા ફૂટેના મ્હો વાળા એક જાતના ફળ તુંબરૂ નામથી મુંબઈમાં વેચાતા મળે છે) કટુ ઉષ્ણ તિક્ત રુચિપ્રદ જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર આંખ કાન, પેટના રોગોમાં હિતકર છે ગુરુ છે શ્વાસ અને વાયુને તો ક્ષણમાં ક્ષીણ કરી નાખે છે, કફ કૃમિ અને બરોળને પણ મટાડનાર છે

નેપાળાના બીજ સ્નિગ્ધ છે ગુરૂ છે રેચક છે પિત્ત અને કફનો નાશ કરનાર છે રસમા અને વિપાકમાં મધુર છે ક્ષત ક્ષય વાત દાહ રક્ત ખાસીને જીતનાર છે

નસોતર ઉષ્ણ છે રસમા મધુર છે તિક્ત છે વાતને હણનાર છે પિત્ત અને કફના રોગો, ઉદર રોગ સોજો વગેરેને હણનાર છે અને મળને બહાર કાઢી શરીરને સ્વચ્છ બનાવનાર છે

तत्ताᳬशानुᳬचण घृक्शूउदगामयान् हᳬतुमतीव वार ।

कᳬयाणकारी मलरोधहारी प्रशस्यते मध्यमितो ममीर ॥६६॥

ममीरो ગુદાના શૂળને અને આખના રોગોને હણવામાં ખૂબજ ઉપયોગી દ્રવ્ય છે મમીરો કલ્યાણકારી છે અને મળના રોધને હરનાર છે

ટિપ્પણીકાર લખે છે— 'आᳬयहर्ता अतीवदुर्लभो ग्रᳬथिल काष्ठौषधविशेष यस्य स्पर्शात् काकपक्षमपि कालिमान जहाति' इति वृद्धजनश्रुति ॥

અર્થાત્ મમીરાની ખ્યાતિ એટલી બધી છે કે તે આખના તમામ રોગો માટે રામ બાણ ઔષધ મનાય છે અધાપાને પણ તે હરે છે વૃદ્ધજનો કહે છે કે કાગડાની પીછુ પણ મમીરાના સ્પર્શથી પીળુ થઈ જાય છે (એની કાળાશ જતી રહે છે) મમીરો આસામ ચીતાગોગ પ્રદેશના પહાડોમા થાય છે અર્વાચીનો કહે છે કે દારૂ હળદરમા જે તત્ત્વ બર્બેરિન છે તેજ તત્ત્વ મમીરામા છે મમીરો કટુપૌષ્ટિક છે આખ માટે હિતકર છે (વધુ માટે નિઘંટુ આદર્શ પૃ ૧૩-૧૪)

पुनर्नवाᳬष्णा मधुरा सतिक्ता सरा कपाया कटुका च रूक्षा ।

विषार्तिपाण्डु श्वयथोदरार्ती यानवग श्लेष्मगदेषु पूज्या ॥६७॥

સાટોડી ઉષ્ણ છે મધુર છે તિક્ત છે મ છે કષાય છે કટુ અને રુક્ષ છે વિષની બાધા પાડુરોગ સોજો ઉદર હરમ વાત મ । અને કફના રોગોમા તે ઉપયોગી છે

ब्राह्मी तिक्तकषायशीतमधुरायुष्या सरा बुद्धिदा

स्वर्यां शोफविषज्वरामकमनी पाण्डुप्रमेहौ हरेत् ।

उिक्तोष्णा कटुकाᳬग्निदाऽरुचिमरु श्लेष्माᳬलजᳬतुप्रणुत्

गोजिव्हाऽनिलवृद्धिमातिसतिहृत मेहे कफे स्याᳬज्वरे ॥६८॥

બ્રાહ્મી તિક્ત કષાય શીત મધુર છે આયુષ્યપ્ર અર્થાત્ રસાયન છે સારક છે બુદ્ધિવર્ધક છે સ્વર સારો કરનાર છે સોજો વિષ જ્વર વગેરે રોગો ઉપર પોતાનો પ્રભાવ દાખવનાર છે પાડુ અને પ્રમેહને હણનાર છે

નાકડીંગણી—ઉષ્ણ અને કટુ છે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે અરૂચિ વાત કફ રક્તદોષ અને કૃમિનો નાશ કરનાર છે

ગળજીભી (ભોપાથરી) વાતઘ્ન છે, ઠડી છે અતિસારને હણનાર છે પ્રમેહ કફ અને જ્વરમા ઉપયોગી છે

[અપૂર્ણ]

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે ...તક અંકથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ૨૧ મુ વર્ષ શરૂ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મ ઓ થી મોકલે તો તેમને અંક ઓછે મળશે તરત મળશે

(૨) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહક થનારને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહક થએના ગણી વર્ષને ...તક માસથી જ બધા અંકો મોકલી આપવામા આવે છે

(૩) ગ્રાહકોના સરનામા અધુરા હોય કે બદલાયા હોય તેમણે પુરૂં કે બદલેનું સરનામું તરત મોકલી આપવું જેથી અંક ગેરવલે ન જાય આ બાબતમા ગ્રાહકની સુસ્તી હોવાથી અંક પાછો આવશે તો ફરીથી તે અંકનું પોસ્ટેજ ગ્રાહકને શિર ગણાશે માટે સરનામું પુરૂં તથા ગ યુ હોય તો ન નેનુ સરનામું તરત મોકલી આપવું

(૪) ગ્રાહક થવા માટે કે અંક મેળવવા બાબતે સઘળો પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ અમદાવાદ એ સરનામે કરવો

(૫) આ માસિકના લેખકોએ પોતાના લેખો કે માસિકમા આવતા લેખો બાબતે પત્રવ્યવહાર તંત્રીને સરનામે કરવા

(૬) <u>જાહેર ખબરોઓ માટે ભાવ દર લીટી માત્ર ૦-૧-૮- રાખવામા આવેલ છે</u>

(૭) આ માસિકમા છપાતા લેખો માટે તે તે લેખના લેખકો જવાબદાર છે

(૮) આ માસિકના લેખોને અને ... ...ની ...નીતિ (policy) ને કશો સબંધ નથી

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨-૯૩ એમ ૧૨ વર્ષની જુદી જુદી વગર બાંધેલી ફાઈલો ફક્ત રૂ ૧-૮-૦ થી મળશે

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે ઝ નર્મદીને મુ મઈ ૧૪

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક—આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

ઠે આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ—અમદાવાદ

Regd No B 1319

વડોદરા રાજ્યની વાચનશાળાઓ માટે મંજૂર થએલું

વૈદક સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તથા
અનુભવની દૃષ્ટિથી ચર્ચનારું વૈદક માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૨૧ तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते। ભાદ્રપદ

અંક ૧૧ स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥ [illegible]

તંત્રી અને પ્રકાશક
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ લી૦ તરફથી
ઠે. [illegible] રોડ મુંબઈ-૧૪

શુદ્ધ આયુર્વેદીય દવાઓની માફક શુદ્ધ આયુર્વેદ
શાસ્ત્રનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝંડુ ફાર્મસી
તરફથી પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારા જ મળશે

લવાજમ રૂા ૭-૦-૦ વાચનશાળાઓ માટે ૬-૮-૦

અનુક્રમણિકા

— િ ાતિ —

આ માસિ ની આ અનુક્મણિ । જોિને વાચ ને ખાના થશે કે આ માસિ આપણા વૈદ શાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કવુ ામ કરી રહ્યુ છે આ માસિક્નુ આ ૨૧ મુ વષ ચાલે છે શરૂઆતથી જ આ માસિ મા આવા ો આના જ નમો આવ છે વડોદરા ગ ગે ગ ત્યની લાયબ્રેરીઓ માટે આ માસિ મજુ યુ ે અમને આશા છે કે દરની વિદ્યાના પ્રચારમા જ દશો િ ૫ સમાએનો છે ેમ મમ ૭ દરે વાચ આ માસિ ના ગ્રાહકો વધારવાની કે ઠેવટ પોતાના ગામની લાયબ્રેરીઓ દ્વારા પણ આ માસિકન વાચન કનાર તેવી કોશિશ ર્શે

દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી
તંત્રી

મુદ્રણસ્થાન આદિ ય મુદ્રણાલય રાયખડ રો —અમદાવા
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી બી એ

वैद्य पंडित हरिप्रपन्नजी शर्मा

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्धन्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૧ મું] ભાદ્રપદ ૧૯૯૪ [અંક ૧૧

મુબઈના આવતા નિ ભા વૈદ્યસમેલનના પ્રમુખની ચુટણી

વૈદ્ય સમેલનના પ્રમુખની ચુટણી એ દરવર્ષે વૈદ્ય જગતમા ભારે ધમાલનું કારણ બને છે કારણકે નિ ભારતવર્ષીય વૈદ્ય સમેલનનું પ્રમુખપદ એ વૈદ્ય માટે મોટામા મોટા માનનું પદ છે અને તેથી એ પદ પોતાને મળે અથવા પોતાને નજ્ય ન હોય તો પોતાના વગના વૈદ્યને મળે એવી કામના આ દેશના વૈદ્યો માટે સ્વાભાવિક છે ભારતીય પ્રસિદ્ધિ અસાધારણ વિદ્વત્તા વૈદ્ય સમેલનની પ્રવૃત્તિમા મન વચન કર્મથી ભારે ફાળો વગેરે યોગ્યતા ઉપર નજર રાખીને સામાન્ય રીતે વૈદ્ય સમેલનના પ્રમુખની ચુટણી અત્યાર સુધી થઈ છે પણ એમા એક બીજુ તત્ત્વ કેટલીકવાર આવ્યુ છે સમેલનનું પ્રમુખપદ માનનું પદ હોવાથી નિખિલ ભારતીય સસ્થામા એ પદ અમુક એક જ પ્રાતના જ ગમે તેવી યોગ્યતા વાળાને પણ જો વારવાર મળ્યા કરે તો સસ્થાની નિખિલભારતીયતાને ધક્કો પહોચે માટે લોકસત્તાની દૃષ્ટિથી એ પદનુ માન બધા પ્રાતોને મળવુ જોઈએ આવિ વિચારણાને પરિણામે ભારતીય પ્રસિદ્ધિ વગેરે વિચારને દૂર રાખીને એક પ્રાત પોતાના પ્રાતના અગ્રગણ્ય વિદ્વાન અને વયવૃદ્ધ વૈદ્યને પ્રમુખપદ આપવાનો આગ્રહ રાખે અને એ પક્ષમા મત આપવાનો અનુરોધ કરે તો સમેલનની સર્વ પ્રાતીયતા દૃઢ થવા માટે એ વસ્તુને આવશ્યક ગણીને બીજાઓએ તેને ટેકો આપવો એવો પણ વિચાર સમેલનમા રહ્યો છે એટલુ જ નહિ પણ એ ધોરણે પ્રમુખોની ચુટણીઓ પણ થઈ છે

પણ નિ ભા વૈદ્યસમેલન હવે ન્હાનુ બાળ નથી એ પુખ્ત થયુ છે માન કરતા કર્તવ્યને જ દૃષ્ટિમા રાખવાનો સમય આવી ગયો છે ગત સમેલન વખતે આપણુ કર્તવ્ય' દર્શાવતા આયુર્વેદ માર્તંડ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય લખ્યુ હતુ કે નાગપુર સમેલનના અધ્યક્ષપદ માટે પ જવાહરલાલ નહેરુ પેઠે સમેલનના કાર્ય માટે આખા દેશમા ફરી વળે અને ઘણુ કામ છોડીને વર્ષભર સમેલનનુ કાર્ય જ કરે એવા ખમીર વૈદ્યનું નામ સૂચવવાની બધા પ્રાતવાળાઓને પ્રધાન મત્રીએ પ્રાર્થના કરી જોઈએ

(આ વિ શ્રાવણ ૧૯૯૩)

નાગપુરના સમેલનના સભાપતિએ ઉપરના ધોરણે એમના વિષે રાખેલી આ શરતો સફળ કરી છે કે નહિ એ પ્રશ્ન જુદો છે એમને કાર્ય કરવા માટે કેટલો વખત કેટલો મળ્યો

છે? પણ આપણી દૃષ્ટિ હવે સમેલનના પ્રમુખપદે કોઈને બેસારી તેને માન આપવા તરફ ન રહેવી જોઈએ પણ સંમેલનદ્વારા વદ્યસમાજમા જે મોટા માર્ગ કરવાના છે તે કોણ સારામા સારી રીતે કરી શકે એ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને જ પ્રમુખની ચુટણીમા મતદારોએ મત આપવો જોઈએ એ મારૂ વક્તવ્ય છે

હવે આ વર્ષે પ્રમુખપદ માટે કેટલાક નામો સૂચવાયા છે (૧) બનારસના પં સત્ય નારાયણ શાસ્ત્રી અમરાવતીના વૈદ્યરાજ પં હિર્ષેકર શાસ્ત્રી જબલપુરના વૈદ્યરાજ શ્રીઉગ્વેકરજી લાહોરના પં શિવશર્માજી વગેરે જેના નામો સૂચવવામા આ ના છે તેઓની યોગ્યતા વિષે કશુ જ કહેવાનુ નથી વૈદ્યસમેલનના પ્રમુખપદ માટે વિદ્વત્તાની યોગ્યતા સર્વમાં છે એટલુ જ નહિ પણ કોઈની વિરુદ્ધ કશુ કહેવાનું નથી પણ ઉપર જે વિચાર સરણી રજુ કરી છે તે રીતે જોતા પ્રમુખની ચુટણી ઘણો ગભીર પ્રશ્ન બને છે અને એ ઉપરાંત મુબઈની પરિસ્થિતિ બહુ જ વિચિત્ર છે વદ્યહકીમોના રજીસ્ટ્રેશનનો કાયદો અત્યારે ધારાસભા આગળ પડયો છે એ કેવા રૂપમા છેવટ પસાર થશે તે કહી શકાતું નથી અને પસાર થયા પછી બોર્ડની નીમણૂક ક્યા ધોરણે થશે એથી વૈદ્યોનું શુ હિત કે અહિત થશે તે પણ હજી પ્રશ્ન છે બીજી તરફ સરકાર તરફથી મદ્યનિષેધના કુડાળામા આસવો પણ આવી ગયા છે

વૈદ્યહકીમો ઉપર ઉતરી આવેલી આ બે આફતો સામે શુ કરવુ શ્રેયસ્કર છે? કયે રસ્તે કામ લેવાથી હાનિ ન થાય કે ઓછી થાય એ વિષે વદ્યોમા મતભેદ છે આગલા એક લેખમા આ મતભેદનુ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરેલુ હોવાથી અહીં પુનરૂક્તિની જરૂર નથી પણ ઉગ્ર મતભેદ છે એટલી વાત ખરી છે આસવોના પ્રતિબધ સામે શુ કરવુ એ બાબતમા અમદાવાદની બહાર વૈદ્યોમા મોટે ભાગે ઉપેક્ષા લેવામા આવે છે જો કે મદ્યનિષેધ ધીમે ધીમે પણ આખા મુબઈ ઈલાકામા થવાનો છે એ ચોકસ છે

આવી વિષમ પરિસ્થિતિમા વૈદ્યસમેલનના નાવને સલામત પાર ઉતારે અને વદ્યોનાં હિતને જોખમાવા ન દે એવા કર્ણધાર–પ્રમુખની જરૂર છે

મુબઈની જનતાનું વલણ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનની રીતે જે વાત સિદ્ધ ન કરી શકાય એ તરફ અવિશ્વાસની નજર ડાક્તરોએ દેશી વૈદકમા નવો રસ લેવા માડયો છે ખાસ કરીને બીતનની ચર્ચાને પરિણામે અને મુબઈના આરોગ્ય મત્રી એક ડાક્તર છે એ બધુ ધ્યાનમા લેતા આવતા વૈદ્યસમેલનમા જનતા અને વૈદ્ય ડાક્તર સૌ ઉપર છાપ પાડી શકે અને દેશી વૈદક વૈજ્ઞાનિક છે એમ અધિકાર પૂર્વક કહી શકે એ વાતો બે જ ભારતીય વિદ્વાનો ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવતા દેખાય છે (૧) મ મ કવિરાજ ગણનાથસેન અને (૨) કેપ્ટન જી શ્રી નિવાસ મૂર્તિ મદ્રાસ

હવે કવિરાજ ગણનાથસેન ત્રણ વખત સમેલનના પ્રમુખ થઈ ચુકયા છે એટલે કદાચ એમને પ્રમુખ ચુટવામા નિયમનો બાધ આવે બીજી તરફ શ્રી નિવાસમૂર્તિ એક જ વખત પ્રમુખ થયા છે બધી રીતે યોગ્ય છે ઘણી સારી છાપ પાડે મદ્રાસમા એ પોતે ગવર્નમેન્ટ સ્કૂલ ઓફ ઈન્ડીઅન મેડીસીન ચલાવે છે એટલે મુબઈ પ્રાન્તની સરકારને દેશી વૈદ્ય વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવામા માર્ગદર્શક થઈ શકે પણ તેઓની વિરૂદ્ધ એક જ વાત છે અત્યાર સુધીનું એમનું વર્તન જોતા સંમેલનના ચાર દિવસનો જલસો પૂરો થયા પછી વયભગના પં જવાહરલાલ નેહરૂ જેવા

મતન મર્યની જે આશા સમેલનના પ્રમુખ પાસેથી ગખીએ છીએ તે આમની પાસે રાખની એ ન્યય છે એક તો તેઓનુ કામ જ એવુ છે કે જ્હા ના મમને અવકાશ ન મળે અને બીજુ ગમે તે માગણથી પણ એમની પાસેથી મર્યાદાને જવા । પણ ભાગે મળે છે એવો આજ સુધીનો અનુભવ છે

આ સ્થિતિમા ત્રીજુ નામ પ શિવશર્માજીનુ યાદ આવે છે તેમો જુવાન છે આયુર્વેદના ઉદ્ધાર માટે તનતોડ શ્રમ કર એવા છે એમની વક્તૃત્વ શક્તિનો તેમજ યુવાન વગ ઉપ પ્રભાવ પાડવાની શક્તિનો નાગપુરમા સૌને પરિચય થયો છે નવશિક્ષિત વગ ઉપર સારી અસર કરી શકે છે એ પણ જોયુ છે મુનાની ઊપર રહેલી પરિસ્થિતિમા જૂની પદ્ધતિના કેવલ વિદ્વાન કરતા આ જમાનાની સભા પતિઓની કાયપદ્ધતિથી પરિચિત એટલુ જ નહિ પણ સભાના કાયને વ્યવસ્થિત રીતે દોરી શકે એવા પ્રભાવશાળી સભા પતિની આવશ્યકતા છે અને પ શિવશર્મા એવા પ્રભાવશાળી છે સંમેલનના ચાર દિવસોનું કાય સારી રીતે પાર પાડી શકે તથા વ૧ ભર પણ મય કરી શકે એવી વ્યક્તિ છે એવો મારો તટસ્થ અભિપ્રાય છે

વૈદ્ય સમેલનના મતદારો બધો વિચાર કરીને વદ્ય સમાજના હિતની દૃષ્ટિથી સ્વતંત્ર રીતે મત આપશે એવી આશા છે

[મારી અણધારી અને લાંબી માદગીને પરિણામે ખાસ કરીને વ સ સંબધી આ નોધો મોડી પડીને મળ્યાધિન થઈ છે તે માટે દીલગીર છુ ડ કે શાસ્ત્રી]

गुजराती वैद्य भाइयो से मेरा नम्र निवेदन

(लेखक प शिवशर्मा लाहोर)

गतवर्ष नागपुर में मैं ने कोटा सिस्टम वाला प्रस्ताव रक्खा । वह बहुमत से पास हो गया ।

गुजरात से मेरा कभी कोई विरोध नही था। मेरा प्रस्ताव पक्षपातशून्य था, रागद्वेष की नींव पर नहीं बना था। लोकसत्तावादके सिद्धान्तो पर ही मैं ने उसका निर्माण किया था । उसे आपके सामने आने का एक ही कारण था—वह मुझे उचित और न्यायपूर्ण प्रतीत हुवा ।

गुजरातने भारतवर्ष को श्री यादवजी जैसे धुरन्धर वैद्य ही नहीं प्रदान किए बल्कि महात्मा गान्धी जैसे देवता उत्पन्न करके देश का उद्धार किया । गुजरात की भूमि पुण्यमयी है । मैं उसे श्रद्धा और भक्ति से देखता हु। गुजरात से मेरा विरोध कैसा?

मेरे हृदयमें गुजराती वैद्यो के लिए मान भी है और प्रेम भी। वे मुझे कैसा ही समझे ।

गतवर्षके सम्मेलन में प्रस्ताव पास होने के अवसर इतना बहुमत मेरे साथ था कि यदि मुझे गुजरातसे कोई द्वेष होता तो उसी वक्त मैं इस प्रस्ताव को नियम बनवा सकता था । यह सब भाई स्वीकार करेंगे ।

यदि मै एसा करता तो आज गुजराती भाइयों का वोटिंग में वह बल न होता जो इस समय है। परन्तु मुझे पूर्ण विश्वास था कि गुजरात का शक्ति का दुरुपयोग कभी न होगा। इस लिए मैं तो यह कहकर सम्मेलन समाप्त होने से पहले ही लाहौर चला गया कि मुझे विशेष आग्रह नहीं। यदि गुजराती भाई इस प्रस्ताव को इतना बुरा समझते हैं तो भले ही यह प्रस्ताव हटा दिया जाए या स्थगित कर दिया जाए। मेरे चले जाने पर पीछे यह प्रस्ताव १ वर्ष के लिए स्थगित हो गया

मुझे आज भी आग्रह नहीं कि यह प्रस्ताव अवश्य नियम बने। यद्यपि मैं समझता हु कि इस प्रस्तावद्वारा सम्मेलन का प्रातिनिध्य अधिक "अखिल भारतीय" कहला सकता तथापि क्योंकि मेरे जीवन में यह पहला अवसर है कि मेरे द्वारा वैद्य बन्धुओं को कष्ट हुआ हो, मैं यह कष्ट भी नहीं देना चाहता। मुझ से वैद्य समाज में सुख ही फैले यही मेरी अभिलाषा है। यही मेरा स्वप्न है।

यहां इतना स्पष्ट कर देना चाहता हु। गुजरात के लिए जो भाव मैं ने प्रकट किए हैं उनका यह अर्थ बिलकुल न समझा जाय कि मैं गुजरात के वोट खरीदता हू और यह प्रस्ताव उन का मूल्य है।

प्रत्येक वोट एक ऋण है। आयुर्वेद का यह ऋण प्रत्येक सद्वैद्य ने चुकाना है। वोट देते समय मित्र और शत्रु की परख करना महापाप है। आपका आत्मा आपका सदा साक्षी होगी कि कौन वोट का सच्चा पात्र है कौन नहीं। गुजरात पक्षपात के पाप से दूर है। ऊपर है।

बम्बई में इस समय जिस प्रकार के प्रधान की आवश्यकता है उसे बम्बई और गुजरात कच्छ काठियावाड के वैद्य अधिक प्रकार जानते हैं। उन्हें मित्रामित्रों के राग द्वेष की अपेक्षा आयुर्वेद की विजय और महत्त्व कहीं अधिक मान्य हैं। आयुर्वेद से गुजरात के सद्वैद्य कभी विद्रोह नहीं करेंगे यह मुझे पूर्ण विश्वास है।

यदि गुजराती भाई यह समझते है कि मुझ से अन्य वैद्यबन्धु बम्बई की अध्यक्षता के लिए अधिक उपयुक्त है और बम्बई की वर्तमान स्थिति में वह आयुर्वेद के यश मान की वृद्धि मेरी अपेक्षा अधिक कर सकते हैं तो उनका धार्मिक और सामाजिक कर्त्तव्य यही है कि वह अपने वोट उन्हीं को दें मुझे नहीं। ऐसी अवस्था में समझौता करके वोट लेना मैं पाप समझता हू। पक्षपात द्वारा वोट लेना मेरे गौरव को हानि है। पक्षपात द्वारा वोट देना गुजरात के गौरव की हानि है।

मैं फिर यही कहता हूं कि बोर्ड एक क्या है ? गुजराती मांड्‌ मुत्र और अ य सब का भूरकर अपना कर्त्तव्य अपनी आ मा स पूछे।

गा धी जा का न मभूमि क नामी अपनी आ मा और अपन आयुर्वेद को कभी धोका नहीं देंग ।

नोट यह लेख १० सितम्बर क पहिले इस लिए नहीं निकाला कि इस काइ वाट मागन के लिए आदोलन न समझे ।

નોંધ—ગયા અંકમા નાગપુરના વૈદ્યસમ્મેલનમા થયેલા ઠરાવની નોંધ લેતા મ્હોટા સીસ્ટમવાળા ઠરાવ ઉપર મ જે વિવેચન ર્યુ છે તે ઉપરનુ નિવે ન વાચ્યા પછી ફરી જોઇ જવાની મારી યાચનાને વિનતી છે વિષય નિર્વાચન સમિતિમા વેળા ગી ટમની ચર્ચા થઈ ત્યારે હુ હાજર હતો અને એ ઠરાવ ઘી પાછળ કોઈ પણ પ્રમાણની પ્રાન્તીયતા કે ગમદ્વેષ ન હતા ફક્ત લોકલાગણીને મહત્વ તથા મારા ૨૬મા સમ્મેલનની ચુંટણીમા દાખલ કરવાની ઈચ્છાથી જ એ ઠરાવ મુકવામા આવ્યો હતો એવુ મને ત્યારે જ લાગ્યુ હતુ અને મારો એ વિચાર ૫ શિવશર્માજીનુ લખાણ જોતા પહેલાજ મે ગયા અંકમા નોંધ્યો છે

(તંત્રી આ વિ)

"સદ્ગુરૂ સસ્મરણો"

(લેખક—એક વિદ્યાર્થી *)

સ્વ અમૃતલાલભાઈ પઢીરે સ્વર્ગવાસી થયા આજે ત્રણ માસ વિત્યા આયુર્વેદ વિજ્ઞાન જેવા વર્ઘફીય અત્ર પત્રે તેમના શિષ્ય મડળને સદ્ગતના સસ્મરણો લખી મોકલવાની અપીલ કરી ઘણા મહેતા શિષ્ય સમુહમાથી થો । એકને આગળીના વેઢાથી ગણી શકાય એટલા મે ચાર ભાઇઓએ સદ્ગત માટે કાઈક લખી મો યુ પણ આજે મ્હારા ગુરૂ બધુઓને વિનતિ કરૂ છુ જે સદ્ગતના સસ્મરણો આ ત્ર લખી મોકલો અને એ મહાન આયુર્વેદવિદ્ મહાત્માનુ ચિરસ્થાયી સ્મરણ ભવિષ્યની પ્રજા સામે રહે એવુ કાઈક કરી બતાવશો તો જ આપણે સવ ગુરૂ ઋણમાથી મુક્ત થઈશુ એવી મ્હારી નમ્ર પ્રાથના છે

સ્વર્ગસ્થનો પ્રથમ મિલાપ પાટણમા થએલ વૈદકની એમદ ગારી પાઠશાળામા અભ્યાસ કરવાનો મ્હારો પ્રથમથી જ વિચાર હતો ગુજરાત કે કાઠીઆવાડમા એ વખતે એટલે સને ૧૯૨૮–૨૯મા પાટણ આયુર્વેદ કોલેજ એ એક જ એવી શાળા હતી જ્યા સર ગુજરાત કાઠીઆવાડના વિદ્યાર્થીઓ આયુર્વેદનુ જ્ઞાન લેવા જતા હુ પણ પાટણ કોલેજમા અભ્યાસ અર્થે જ ગએલો મારી આર્થિક સ્થિતિ એ વખતે ખૂબ નાજુક હતી પાટણ એ મ્હારા માટે અ નણ ભૂમિ હતી યા હોમ રીતે પડો ફત્તહ છે આગે ' એ નર્મદના વાક્યમા શ્રદ્ધા સાથે હુ પાટણ ગયો હતો પહેલે જ દિવસ ખૂબ મુઝવણમા વિતાવ્યો રાત્રે અમૃતલાલભાઈની મુલાકાત થઈ હુ મ્વતાનિનો છુ લખી તેઓ ખુશ થયા અને દાખલ જ

---

* ઘણુ કરી ભૂલથી લેખકનુ નામ લેખ સાથે નથી મળ્યુ અને મારે જાણવાનો કાઈ રસ્તો નહોતો તેથી મે આ રીતે લખ્યુ છે તંત્રી આ વિ

જ્ઞાતિના બી ન બાતઓગ ! આ તે છુ એ ગા! છતા તેમને અજાણ ગણ્યા તે માટે તેમને મારે ૬ ૨ ૧ આપો તેમ પરીક્ષા આપી ! પામ થયો પછી તો મ્હારો પરિચય તેમની સાથેનો વધતો ગયો અને મ્હારી જે જે મુશ્કેલીઓ હતી તે તેમને મ્હે નિવેન રી તેમણે પોતાથી બનતું કર્યું અને ' પાપા અને લીંમડી સ્થિરતાથી અભ્યાસ કરી શકયો ગ ગુરૂ ે મ્હો ઘણ જ્ઞાન અને ાન આપ્યુ છે એમના ઋણમાથી કેમ મુક્ત થાઉ એ જ વિચાર મ્હો આજે મુઝવે છ

૨ ન અમૃતલાલભાઈના સ્વભાવ માટે ઘણાઓના ઘણા મત હતા અને તેઓ પોતે પણ કહેતા જે મ્હારો સ્વભાવ પચાવવો ઘણાને મ ુ મુશ્કેલ પડે છે વાત પણ સાચી જ હતી છતા એમા ઢાનની ૧ ૧ બાજુ તપાસવી જોઇએ તેવી મ્હારી નમ્ર વિનતિ છે મુ મોટાભાઈ અમૃતલાલભાઇ ને બહુ એ નામથી જ બોલાવતા ઓળી હતીતો માટે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ાહુ જ ચીડાતા કામ કરવાની આવડત ન હોય અને દંભ કરતા તે વિદ્યાર્થી ઉપર ચીડાતા અ૨તા તો મ કરવાની આર ત છતા આળસુ થઈ રડી રહેનાર વિદ્યાર્થી ઉપર તે ચીડાતા નહિ કે જે સાચો વિદ્યાર્થી થ ઈ તેમની પાસે અભ્યાસ અને કામ કરતા વિદ્યાર્થી ઉપર તે ચીઢાતા ચાર વરસ તેમની પાસે રહ્યો છુ અને હજુ સુધી યા નથી કે એક વખત પણ મ્હારા ઉપર તેઓ ચીડાયા હોય તેમનો ભમરગેર જેવો તીવ્ર સ્વભાવ હતો ે માટે હું કમુન થાઉ છુ અને નમ ગેર જેવા જ કોમળ સ્વભાવના પણ એઓ હતા તે પણ મ્હે અનુભ યુ છે કોઈ વિદ્યાર્થીને હદથી વધુ મ્હેવાઈ જતા તેઓને ખૂબ દુ ખ થતું અને એ દુ મના માર્યા તેઓ રડી પણ પૂડતા એટલું જ નહિ પણ વિદ્યાર્થીને પાસે બેસાડી પિતા જે વાત્સ થી પુત્રને કહે એવા વાત્સલ્ય પરે તેઓ કહેતા જે ભાઈ મ્હારો સ્વભાવ કડક ે માઠુ નહિ લગા ના

મુ મોટાભાઈએ જે વૈદ્ય તરીકે અને આયુર્વેદના તલસ્પર્શી જ્ઞાતા તરીકે જે નામના મેળવી ે તે ગુજરાત કાઠીઆવાડ તો શુ પણ આખા મુંબ ઈ પ્રાન્તમા અજોડ છે દરદીઓને તેઓ પોતાના દેવ માનતા અને દરદી માટે જે કાઈ દવા જોઇએ તે વિના સંકોચે તેઓ વાપરતા ગરીબ તવગરનો ભે એમના અંતરમા બહુ ઓછા હતો તેઓ ઘણી વખત મ ન મા હેતા કે દુનિઆના ચાર રા નઓ તેમા સાગળ પંક્તિના રા ન થવાની મહેચ્છા આપણે સેવવી જોઇએ પાછળની પંક્તિમા બી ન ભલે ભળે મતલબકે ૧ રાજા ૨ મેઘ ૩ વૈદ્ય ૪ ભાટ આમા મેઘ સમાન બનવાની ઈચ્છા એમની પોતાની હતી એમણે તો એવુ રહી બતાવ્યુ છે અને એમના શિષ્યોને એવા બનવા ઉપદેશ આપેલ છે ધન્ય છે એવા મહાનુભાવને

ગરીબ દરદીએ જોઇ અમૃતલાલ ભાઈ ખૂબ રડતા એકા જે ાખના અહિ ઉનાઈ તો અરથાને નહિ ગણાય

એક ગરીબ કોળપુ લીંમડીમા દવાખાને આવી તેને ક્ષયનો વ્યાધિ હતો તેનો ધણી ચોમાસાના તાવથી ગુજરી ગયો હતો બાઇ સખત શિયાળાની ઠંડીથી થરથરતી હતી અમે વિદ્યાર્થીઓ પણ આડોડીયા લાગી દવાખાને બેઠા હતા ગ ી કોઈ હતુ નહિ ખાવી વાતચીત ચાલતી હતી એવામા એ બાઇ આવી કે ૧ કઢાવી મુ મોટાભાઈ પાસે પાટ ઉપર બેઠી બાઈને જોઈ તેઓએ કેસમા લખ્યુ કોડલીવર હમેશા દૂધમા પાવુ ખાણીની

બીજી દવાઓ પણ માથા શુ ન હતી હું દવા આપવા ઉભો થયો દવાખાનામાં કોડલીવર ન હતું મ્હેં પૂછ્યુ કોડલીવર આપને ઘરે લેવાનુ છે ના? ભાઈએ માથુ હલાવી ના પાડી અને તુરત માંથી એ જ વખતે કોડલીવર મગાવ્યુ ઘેરથી દૂધ મગાવ્યુ અને તેને તે પાઈને ઘરે જવા દીધી પછી તો બાઈ હમેશ આવતી એ પ્રમાણે અમે ભાઈના ખર્ચે કોડલીવર લાવીને અને તે તે બાઈને પાઈને બાઈ સાજી થઈ ગઈ પછી હમેશા તે મ્હેની દાદાએ મ્હને ઉચિત માન આપ્યુ છે એમ મ્હારા જેવુ કહેતી હજુ એ બાઈ લીંબડીમા જીવે છે સ્વર્ગસ્થની ઉત્તરક્રિયા વખતે હું લીંબડી ગયો હતો તે વખતે તે મને મળેલ મ્હને જોઈ તે રડવા લાગી અને રડતા રડતા બોલી કે 'બાપુજી જેવા ધર્મના થાંભલા તૂટી જાય છે અને મ્હારી જેવી અભાગી પડી રહી છે' હું એને શુ જવાબ આપુ?

ત્રીજો બનાવ પુરો કરી હું ઘરે ગયો અને ભાવનગર એક દવાખાનાના આયુર્વેદિક મા દાખલ થયો ત્યાર બાદ એ વખત હું લીંબડી મુ મોટાભાઈને મળવા ગયો તે વખતે એ વાનરીઓ કેમ આવેલ વાનરીને ઘરે તેના છોકરાનો દીકરો બિમાર હતો ઘરડો ડોસો એ બાબદ બે વખત દવાખાને માડ માડ આવેલ પણ ભાઈનો મેળાપ નહિ થવાથી નિરાશ થઈ ઘરે ગએલો હમેશના નિયમ મુજબ સાંજે દવાખાનાના ઓટલા ઉપર અમે બેઠા હતા હું લાંબે વખતે ગએલ એટલે ભાઈ મ્હને ઘણુ ઘણુ નવુ સમજાવતા હતા અને મ્હારી પાસે કાંઈ નવીન વાત જાણવા જેવી હોય તો જણાવવા કહેતા હતા સાંજના સાતેક વાગ્યા હતા અને ચોથરે હાલ ઝુકો આવી પહોંચ્યો દાદાના નામની આગળ તેજતુ કરી બુમ મારી દાદા તો નથી જ હતા અને આવડી બુમ એવા એવા વિચારે અમને સર્વને હસવુ આવ્યુ પણ મોટાભાઈ એ બુમ કળી ગયા હતા આતની આવી બુમ હોય એવા શબ્દો સાથે એક નિશ્વાસ નાખી પોતે ઝુકાને નજીક બોલાવી પૂછવા લાગ્યા ભાભ શુ છે? ડોસો કે મ્હારે ઘરે ચાલો મ્હારો દીકરો મરી જાય છે હાથ અડાડો સજીવન થાય શુ શ્રદ્ધા? ભાઈએ મ્હને કહ્યુ ચાલ જોઈ આવીએ અમે બન્ને બીજા વિદ્યાર્થીઓને ઘર જવાનું કહી વાનરીવાડે ઉપડ્યા ઘરમા અને આંગણામા ખૂબ ગંદકી હતી ચોમાસાના દિવસે એમા વધારો કરેલ તેના ચોથરા વીંટેલ ખાટલા ઉપર અમને આસન આપ્યુ હું બેસતા બચાયો તો મોટાભાઈએ હાથ પકડી મ્હને બેસાડ્યો અને ત્હારી સુગ ઓછી થાય એ માટે મ્હને જ આજ્ઞા કરી કે કેમ જોઈ લે પછી હું જોઈશ હુ દર્દીની ખાટલી પાસે ગયો છોકરો આઠેક માસનો હતો ભરાઈ ગયો હતો મ્હે તો સેંકડ મિનિટ તપાસી ભાઈને જોવાની વિનતી કરી તેમણે જોયુ મ્હને કહ્યુ આને કફ ઘણો છે છોકરા ઉધરસ કરી શકે તેવી સ્થિતિ નથી હરિઈચ્છા! તેની માને માંદગીનુ ભડકુ અને દૂધ ખાવાની મને ગમ્મતની સાથે જ તેને દવા ખાવાની ભલામણ કરી ગરીબ માણસના ઘરમા બાજરા ક્યાંથી હોય? દૂધ ક્યાંથી હોય? આ વિચાર ભાઈને પ્રથમથી આવેલ ડોસાને કહ્યુ મ્હારી સાથે ચાલો ડોસાને બજારેથી દસશેર બાજરી અપાવી બીજે દિવસે તો લઈ જવા કહ્યુ અને પોતાના ભરવાડને કહ્યુ જે હમેશ ડોસાને સવાર સાંજ શેર શેર દૂધ પહોંચાડે દવાખાનેથી દવા એ જ વખતે આપેલ છોકરાને રેક ઉધરસ થઈ અને કફ નીકળી ગયો પછી સાજો થયો આવા આવા તો ઘણા ગરીબોને તેમણે દવા અને ખરૂ કરતા ખાવાપીવાનુ આપેલ છે ગરીબો ઉપર જે દાખલા ટાંકવા બેસતા એ મોટુ પુસ્તક થાય ટુંકામા ચરકના સૂત્રસ્થાનના ૧ મા અધ્યાયમા વર્ણવેલ ભિષક્‌ના સર્વ ગુણો તેમનામા વિકાસ પામ્યા હતા એથી વિશેષ શુ કહેવુ છે?

આયુર્વેદનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન એમનામાં અદ્‌ભુત હતું અને એથી જ એમને ગુજરાત કાઠીઆવાડમાંથી બહોળો શિષ્યવૃંદ મળ્યો. જો એ જ્ઞાન કાંઈ પણ અધુરૂં હોત તો આવડો જબરો શિષ્યવૃંદ એ પ્રાપ્ત ન જ કરી શક્યા હોત એવી મ્હારી પોતાની માન્યતા છે. નવા વિદ્યાર્થી આવે તે હમેશ જુનાને પૂછે ભાઈના પ્રયોગો લખાવો. ખરેખર અદ્‌ભુત દવાઓ અહિં શું નસીબ છે? આવા કુતૂહલથી આજ હું મ્હારી જેવા અલ્પજ્ઞને પણ ભાઈઓ શિષ્ય છું તો ઘણા પૂછે છે તો મ્હને એક જ વિચાર આવે છે કે સ્વર્ગસ્થની ચિકિત્સા પદ્ધતિ એટલી ચોક્કસ હતી જે આખા ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં જાહેર થઈ ગઈ છે જો એમને આયુર્વેદનું સચ્ચોટ જ્ઞાન ન હોત તો આવી કુતૂહલ વૃત્તિ પેદા ન કરે. એવી નામના તેમણે ન જ મેળવી હોત. નિદાન પદ્ધતિ સાથે ચિકિત્સા પદ્ધતિ ઓતપ્રોત જ છે ભાઈની નિદાન શક્તિ અજબ હતી દૂર ચાલ્યા જતા મનુષ્યોને જોઈ તેઓ કહી શકતા કે આ માણસને આ રોગ છે અરે ખાંસી સાંભળીને પણ કહેતા જે આ માણસને આ જ રોગ છે મ્હારા સ્વાનુભવની એક વાત અહિં લખું છું

૧૯૧૧માં હું મોટાભાઈને પાલીતાણા મ્હારા સ્વ૰ મામા હરિશંકર રામભટ્ટ જે પક્ષાઘાતથી પીડાતા હતા તેમને જોવા તેડી ગયો. પક્ષાઘાત વ્યાધિ અસાધ્ય છે ઉંમર જતા થએલ પક્ષાઘાત મટવો બહુ મુશ્કેલ છે વિગેરે મ્હને મોટાભાઈએ પ્રથમથી જ કહેલ પણ મ્હારા મામાની ઈચ્છા મોટાભાઈના દર્શન કરવાની અને સદ્‌ગુરૂને હાથે ચિકિત્સા કરાવતા મૃત્યુ થાય તોપણ ઈષ્ટ છે એવી હતી. પોતે પણ એક પ્રતિષ્ઠિત વૈદ્ય હતા અને મ્હારા મામાના અત્યંત આગ્રહને લીધે જ મ્હેં મુરબ્બી ભાઈને પાલીતાણા આવવા વિનતી કરેલ. અમે પાલીતાણા ગયા મ્હારા મામાની તબીયત ભાઈએ તપાસી આરામ થઈ જશે મુંઝાશો નહિ એવા દિલાસાના વચનો કહ્યા. રાત્રે વાળુપાણી કરી મેડી ઉપર સુતા. મોટાભાઈ સુતા સુતા સ્વસ્થતાથી નીચે વર્તમાન પત્ર વાંચતા હતા. સૌ કોઈ સુઈ ગયા હતા હું પણ મ્હેની પથારીમાં ચાદર ઓઢી આંખો મીંચી પડ્યો હતો. ભાઈ મ્હને વર્તમાન પત્ર સંભળાવતા હતા. ત્યાં નીચેના રૂમમાં મ્હારા નાના ભાઈની વહુને ખાંસી આવતાં મારી ભાઈએ મ્હને પૂછ્યું કોણ આ ખાંસી ખાય છે? મ્હને શું અનુભવ તે મ્હેં શું? હું વિચારમાં પડ્યો. ત્યારે ભાઈએ કહ્યું આ યકૃત બગડવાથી ખાંસી થઈ છે સવારે ચા વખતે મને એ વાત યાદ આવી મ્હારા ભાભીને મ્હેં પુછ્યું કે વહુને તાવ આવે છે? ઉધરસ આવે છે? કાળજા પાસે દુઃખાવો કાંઈ છે? તો તેમણે તે માટે તપાસ કરી અને કહ્યું જે દુઃખાવો તો ઠીક પણ આંકડીએ ત્યાં બહુ જ દુઃખે છે અને ગાંઠ થઈ છે મ્હેં મોટાભાઈને વાત કરી કે તમારૂં નિદાન સાચું છે તો તેમણે કહ્યું જે આ ખાંસી યકૃતની ખાંસી છે આજે પણ મને યાદ છે કોઈ ખાંસી ખાય તો હું કહું કે આ યકૃતની ખાંસી છે કે આ નહિ. નિદાન શીખવા માટે મોટાભાઈ કહેતા કે એકલું પુસ્તકીઆ જ્ઞાન નિદાન માટે બસ નથી તમારી દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરો અને જુઓ કે નિદાન કેવું સરસ કરી શકાય છે મ્હારી પાસે દવાખાનામાં બેસી દર્દીનો તપાસ રાખો ન સમજાય તે પૂછો તો નિદાન પાકું આવડશે. પૂર્વરૂપ રૂપ અનેક બતાવ્યા છે પણ એક જ એવું લક્ષણ દરેક વ્યાધી માટેનું પકડી કાઢવું જોઈએ કે જેથી પ્રથમ દૃષ્ટીએ આપણે દરદી ઉપર છાપ પાડી શકીએ. નાડ બધું કહી દેતી નથી વાતપિત્ત કફ ઘણા લાંબા મહાવરા પછી નાડમાં હાથ લાગે છે એ સમજાવવું એ બહુ જ મુશ્કેલ છે બાકી પૂર્વરૂપ રૂપ જોઈ

શકાય એવી વસ્તુ છે વ્યાધિઓમાં પૂર્વરૂપોમાં ભિન્નતા હોય છે એ પકડી નાડી ઓળખી નિદાન સરળ છે અને એ બધું એમણે શું ઓળખ્યું નહિ પણ પ્રત્યક્ષ દીવા જેવું બતાવી પણ આપ્યું છે

એક વખત એક વિદ્યાર્થીએ એવો પ્રશ્ન કર્યો કે મોટાભાઈ જુદા જુદા એ ઘણા વ્યાધિમાં જોવામાં આવે છે તો એમાં કંઈ ભિન્નતા હોય ખરી? મોટાભાઈએ એ વખતે એટલું જ કહ્યું કે દવાખાનામાં એ બતાવીશું બીજે દિવસે દવાખાનામાં અમે બધા બેઠા હતા ત્યાં અંકેવાળીઆ (લીંબડી પાસે ગામ છે)ના એક ગીરાસદાર આવ્યા તેમણે કેમ મટતો મોટાભાઈ પાસેની પાટ ઉપર બેઠા હતા મોટાભાઈએ કેમ હાથમાં નાડી તેમના સામું જોયું દરબારને પાસે બેસાડ્યા નાડ હાથમાં લીધી પછી અમા વિદ્યાર્થી સામું જોઈ બોલ્યા જુઓ આમની આંખ કેવી છે અમે ધ્યાનથી વારાફરતી જોઈ લીધું પછી ભાઈ બોલ્યા તમે એક બીજાની આંખ સામે જોઈ લો અને વિચાર કરો તમને આમની આંખમાં કાંઈ ફેર લાગે છે? અમે એ પ્રમાણે કર્યું તો અમને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું અમારી આંખમાં અને દરદીની આંખમાં ખૂબ ફેર હતો પછી ભાઈએ કહ્યું કે આ આંખ જુઓ પણ આ રોગની છે તે કહી શકશો? અમે એકબીજાના સામું જોયું શું કહીએ? ભાઈ અમારી મુંઝવણ જોઈ બોલ્યા કાંઈ નહિ આ ક્ષયનું છે દરબારને પૂછો કે પોતે નબળા પડતા જાય છે કે નહિ અને આ તાવ છ માસથી છે કે નહિ? દરબાર પાસે બેઠા હતા તેઓ તો આ વાત સાંભળી ઉભા થઈ ગયા અને બોલ્યા કે વધારે તમારી વાત સાચી છે પણ આ રોગ હવે કેટલા દિવસે મટશે? ભાઈએ તેમને ધીરજ આપી અને કહ્યું દરબાર તમે ટેકીએ સુવાનું રાખજો વ્યાધિ મટી જશે અને પછી બેચાર માસ એ વ્યાધિ મટ્યો પણ ખરો

આવી પાકી અવલોકન શક્તિ એમનામાં હતી અને એ શક્તિ તેમણે ઘણા પ્રયત્નો કરી મેળવી હતી ઉપર લખ્યા એવા ઘણા દાખલાઓ નિદાન માટેના મળે છે હવે ચિકિત્સા બાબત થોડું લખું જો કે ભાઈની ચિકિત્સા બહુજ સરળ બિનખર્ચી હતી પણ એ તો આયુર્વેદજ બિનખર્ચી છે ત્યાં એમનો શું ઉપાય? આજકાલ ઘણા વૈદ્યરાજો પોતાના દવાખાનામાં વિદેશી દવાઓના કબાટો ભરી રાખે છે ટીન્ચર એક્સ્ટ્રેક્ટ ઇન્જેક્શનો છુટથી વાપરે છે અને છતાં પોતે વૈદ્ય છે એવી બડાઈ હાંકે છે એવા વૈદ્ય મોટાભાઈ ન હતા તેમનો આગ્રહ એવો હતો કે જો એક પાઈની દવાથી બે દરદીને આરામ થતો હોય તો એક પાઈમાં રોગને આરામ થાય એવી દવા ન વાપરવી રુપિયા ખરચી ઔષધ શું કામ વાપરવા એ પણ એક અજબ શોખ એમનો હતો વિદ્યાર્થીઓને ચિકિત્સાના લાભો પ્રકટ કરી વાંચી સમજાવતા એટલું જ નહિ પણ સાથે સાથે કહેતા જે નિઘંટુ જ્ઞાન પણ આટલુંજ જરૂરી છે વનસ્પતિજ્ઞાન પણ એટલુંજ ઉપયોગી છે એ જ્ઞાનથી એક રોગ કેમ ન મટે? અરે અનેક રોગ કેમ ન મટે? જે ગુણો લખ્યા છે તે સાચા છે કે નહિ તેના ઉપયોગનો નિર્ણય ઔષધો વાપર્યા સિવાય કેમ આવે? હું તો શાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધા રાખી આ બધી ઔષધીઓ એમાં લખ્યા પ્રમાણે વાપરું છું તમે જુઓ એ કામ કરે છે કે નહિ? અને બન્યું પણ તેમજ અમે એ વખતે જોતા આજ હું એવો જ એક પ્રત્યક્ષ દાખલો ટાંકું ઔષધ યોજના એમને એવી હાથ બેસી ગઈ હતી કે જે બતાવતાં ઉત્સાહથી નહિ મુંઝાય કેસો તેમણે અભ્યાસ કરીને સુધારેલ છે જેમના ઘણા દરદીએ આજે હયાત છે એક તો ભાઈ નેમચંદ માસ્તર જેમના સમયમાંજ ભાઈ તેમણે એ વ્યાધિ સિન્નભૂત અને ભય

આપી મટાડયુ હતુ બીજા તે ભાઈ નંદનાન મારતર તેમને ઘણા લાંબા વખતથી બહુ મૂત્રના હતી ભાઈએ તેમને રસાયન ચૂર્ણ બનાવેન અને તેઓએ શ્રદ્ધાથી લેવાનું શરૂ કર્યું બે ચાર માસમા તેમનામા અજબ ફેરફાર થઈ ગયો શરીર પ્રથમ ફીકુ નબળુ રહેતુ તે હાન ત્રાબા જેવુ બની ગયુ આ જોઈ તેમના એક ગાઢ મિત્ર જે લાંબા વખતથી મારી પેમાબના દરદથી પીડાતા હતા તમણે તેમને કોની દવા લો છો? શુ દવા લો છો? વગેરે પૂછયુ અને તેમણે ભાઈનું નામ આપ્યુ તેઓ ભાઈ પાસે આવ્યા પોતાની તોફરીની અગવ તાઓ અને હાડમારી વિગેરે કહ્યુ કોઇ દવા બતાવી આપો જે પ્રથમ લીધા કરાય આવી વિનતિ કરી ભાઈએ તેમને પ્રથમ ધાત્રીનિશા લેવા કહ્યુ એક માસ લીધા બાદ રસાયન ચૂર્ણ લેવાનું કહ્યુ એમને પણ એથી ઘણો ફાયદો થયો પણ પાછળથી કાયમ શરૂ રાખી શકયા નહિ જેથી ફરી એજ વ્યાધિથી પીડાય છે આવા નિખર્ચી અખતરા ઘણાને બતાવી આપતા તેમને જરા જેટલો પણ સંકોચ નહોતો થતો એવી ઉદાર વૃત્તિ એમણે કેળવી હતી કે જે કોઇ વૈદ્ય મા ભાગ્યેજ જોવામા આવે છે તેમની પોતાની ડાયરીમા ઘણે ભાગે તેમણે એક ઔષધથી કેટલા કેસ સુધાર્યા તેનુ લીસ્ટ નથી રાખ્યુ પણ એ કેસો મોજુદ પડયા છે આમાતિસારમા કેરડા માટે હરિતકી ઘી ગોળ મધ તેલમા આપી હજારેક કેસ સુધાર્યાનો તેમનો દાવો છે મેં પણ નવુસેએક કેસ ઉપર એ અજમાવી જોઇ છે મુ બાપાલાલ ભાઈએ જ્યારે તેમના એક લેખમા ઇમેટીન ઇન્જેકશન સિવાય સદ્ય ફલપ્રદ ઔષધ આમાતીસારની પરિસ્થિતિ મટાડવા સમય નથી એમ હોય તો કોઈ બતાવે એવી ચેલેન્જ આપી હતી ત્યારે મુ મોટાભાઇએ હને બાલહરિતકી માટે લખી મોકલવા કહ્યુ હતુ કેસો અમે ગણ્યા હતા હુ ચોક્કસ ખાત્રીથી કહું છુ કે યા તોલો બાલ હરિતકી અને પા પા તોલો ઘી ગોળ મધ તેલ ભેગા કરી એક દરદીને આપતા પાંચ જ કલાકમા પરિસ્થિતિ મટી જાય છે

એટલુ જ નહિ પણ લીધા પછી જે ઝાડો આવે છે તે એકી સાથે એટલો આવે છે કે ફરી ફરીને જવાની જે ઉપાધિ છે તે પણ મટી જાય છે અને ત્રણ જ દિવસમા માણસ તદ્દન સાજો થઈ જાય છે ફક્ત લેતી વખત જરા મુશ્કેલ લાગે ખરૂ આવી જ રીતે ઘણી ઔષધીઓ તેમણે એકલી વાપરેલી જોવામા આવે છે જેવીકે માગધી પ્લીહા માટે પ્લીહારી સરપખમૂળ ગોમૂત્ર રસકીયા અને કટુરોહિણી યકૃત માટે તીખા સજેખમ માટે હરડે શોથ માટે પત્રનીપત્ર ગતવાત માટે પાગરતમા રક્તપિત્ત માટે અને એવી ઘણી દવાઓ એમણે ઘણા ઘણા રોગો ઉપર અજમાવી શાસ્ત્ર પ્રમાણે વાપરી છે જેના પ્રમાણો આજે લીંમડી દવાખાનામા પડયા છે કોઇ તે ભેગા કરે તો વૈદ્યસમાજ અને જનસમાજ ઉપર ઘણો ઉપકાર થાય સાચી દિશા સૂઝે એવી મ્હારી નમ્ર માન્યતા છે

૯ ૧૨ અમૃતલાલ ભાઈ

અમૃતલાલ ભાઈની ઉદારતા એકલા દરદીઓ પરત્વે ન હતી એમના વિદ્યાર્થીઓ તરફ અને પંડિતો તરફ પણ એમનો ઉદાર હાથ હમેશા ઉપર જ રહેતો જ્યારે વિદ્યાર્થી ભણી ગુરૂ પાસેથી રજા લઇ જાય ત્યારે શિષ્યે ગુરૂને ગુરૂદક્ષિણા આપવી જોઈએ એ પ્રાચીન સનાતન છે પણ આ ગુરૂ એવી ઉલટી પ્રથા ચલાવતા પોતે શિષ્યોને લઈને ભાઈ ભેટ આપી ઘેર મોકલતા અને ગદ્દગદ્દ કંઠે આંસુ ભીની આંખે વિદાય દેતા અને એ વખતે પણ કહેતા કે ભાઈ અહિંથી જેટલું સારૂ ગ્રહણ કર્યું હોય તેનો સદ્ઉપયોગ કરજો મ્હારા દોષ અનેક

છે એ માથે ન લઈ જતા તમારે મારા રતા જુની દુનિયામા ઉતરવાનું છે વિગેરે કહેર
આવા ઉદાર ગુરુ કોને મળે ? (તો કહું છુ કે અહોભાગ્ય હોય તો જ એના ગુરૂ મળે
બાકી ગુરૂપણાનો રોગ કરનાર તો ઘણા ગુરૂઓ ચેના મુડવા તૈયાર બેઠા છે ઘણા
શિષ્યોએ તો તેઓ ઉપર ના ત્યા સુધી મથમ મને ભાઈ તેમના તરફથી વગર વેતને
મેળવવા કર્યું છે છતા મુ મોટાભાઈને કઈ એ હવે નથી લાગ્યુ એક વખત એક શિષ્ય
હ અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે આવેલ તેણે કહ્યુ મોટાભાઈ હિરણ્યગર્ભ બનાવતા મને નથી
આવડતી આપ બનાવતા શીખ્યુ તેમણે તુરત જ હિરણ્યગર્ભ બનાવવા અમને પાઠ લખી
આપ્યો અમે બધુ ભેગુ કર્યુ પછી મોટાભાઈને કહ્યુ આમાથી બધા કેટના વજને લેવા ?
ભાઈએ કહ્યુ કે ત્રણ બનાવવી છે તો દરેક ને મે તોલાની ગને એના વજનથી રેક
માત્રા ભેગી કરો અમે તેમ કર્યુ પછી તે બનાવી પેલા ભાઈને બનાવતા શીખવુ જ હતુ
પણ બનેલ એકઠી બધુ રગડ તેને એટલે હાથમા લઈ ઘડીએ ઘડીએ જુએ ભાઈને
વિચાર આવે કે આને આપુ તો કે કેવા ગઈ થાય ! તેમણે ઉભા થઈ એક ગોળી હાથમા
લઈ તે ભાઈને આપી અને કહ્યુ લ્ય આ તારી મ્હારા તરફથી તને ભેટ આપુ છુ અમે
બધા જોઈ જ રહ્યા તે પણ વિચારમા પડયા પણ ભાઈએ કહ્યુ તારા ગતી પાછી આપવી
નહિ આ ગુણાત્મના મમ તુ તો મારો ગુણાત્મ છો તે ભાઈ રડી પડયા અને ગયા ત્યારે
પણ ખૂબ રડ્યા મોટાભાઈએ આવી તો ઘણા શિષ્યોને ભેટ આપી છે મ્હારી પાસે પણ
તેમની યાગીરીની એક પેટી પ્રવાસપેટી પડી છે દુખીયા અપગ જોઈ મોટાભાઈ
મને મારી અપાર ભા અને મ્હેના પ્રભુએ આપણને સશક્ત આમને માટે જ રાખ્યા છે
આપણે એકલા મોજ ઉડાનીએ આમને રોટના પણ ન આપીએ તો પ્રભુના ગુનેગાર બનીએ
માટે યથાશક્તિ તો આપવુ જ

ભક્ત અમૃતલાલ ભાઈ

મુ મોટાભાઈ હેતા ભક્તિ વિના મનિ થી તરો ખરા ભક્ત હતા તેમની
ભક્તિ પીડિતોના દુ ટાળવાની જ હતી અને ત પગપૂજના મરમાગના આગે હમેશ સ્નાનાદિ
નીત્ય કર્મ તેઓ કરતા પણ ઘણી વખત તેઓ સ્નાનાદિ નિત્ય કર્મથી પરવાર્યા બાદ કહેતા
જે મ્હારા ચિત્તની શાન્તિ આ નિત્ય કર્મથી તૃપ્ત નથી થતી હું ચોવીસે કલાક પીડિતોના
દુખો દૂર કરી શકુ એવી શક્તિ પેદા કરવાની ઉત્કટા મને થાય છે દેવ સેવામા રોજ
બેસતા મ્હને મ્હારા દરદીઓના દર્દની યાદ આવ્યા કરે છે મ્હારો ખરો ધર્મ હું ખોઈ બેસતો
હોઉ એવુ મને લાગ્યા કરે છે હું તો આ મ્હારા પ્રભુને પણ કહું છુ કે તુ મને તારી
સેનામા વધુ ન રોકતો આ તારા જ બાળકોની સેવા હું કરૂ એવી મ્હારી ભાવના અહ-
નિંશ રાખજે અને મુ મોટાભાઈ મ્હેના તેવુ જ તે કરી બતાવતા સ્નાનાદિ નિત્ય કર્મમા
બેઠા હોય અને કોઈ દરદી આવે તો તેઓ એ દરદીની સાથે વાતે વળગે તેની નાડ પણ
જુએ અને તેને દવાનો બંદોબસ્ત કરી આપે પછી જ તેઓ નિત્યકર્મમા વળગે આવા ખરા
ભક્ત તેઓ હતા કોઈ દરદી જો વિવેક ખાતર પણ કહે કે વઘરાજ તમારી સેવા પતાવી
લ્યો પછી વાત તો કહેતા કે વ તે દરદીની જ સેવા હોય એને બીજી સેવા કરવાની જરૂર
નથી આતો પાખંડ છીએ અને સેવા વિગેરે ન કરીએ તો લોકો કહે આ ત
નાસ્તિક છે, બાકી વડને પ્રભુએ દરદીની સેવા કરવા જ મોકલ્યો છે ખરી ભક્તિથી

મ્રે તો તેનો મોક્ષ જ છે અને એ વાત ૫ઃ મ્યા ઓગી છે ? ભગવાન કૃષ્ણે ગીતામા कर्मण्येवाधिकारस्तेना ઉપદેશ જ કર્યો છ મોટાભાઇમાં એ મિદ્ધાન ઓતપ્રોત ઉતરી ગયો હતો અને ખરેખર તેઓ સાચા ભક્તજ હતા

નિરભિમાનિત્વ પણ એક તેમનો ખાસ ગુણ હતો यावज्जीवमधीयीत शास्त्रम् એ સિદ્ધાંત તેઓ ઘણાને કહેતા અને પોતે કોઈ શિષ્ય અગર તો ફ ટી માઈ મત્ય વાત મ્હે અને એમાંથી પોતાને ક જાણવાનું મળતું હોય તો અવશ્ય તેને સ્વીકારી લેતા અરે શિષ્યો સાથેના શાસ્ત્રના વાદમાં કોઈ માઈ નવી જ ક પનાં ગ્રાન બતાવે તો શુ મોટાભાઈ તેના ઉપર બહુ પ્રસન્ન થતા અને ઘણાને મે? મ્હેતા આ ગોકરે મારી આ ભૂલ બતાવી મ્હને મત્ય રસ્તો બતાવ્યો છે કેવો ચાલાક બુદ્ધિમાન આ છે? પોતાને ઇંગ્લીશ જ્ઞાન જરા પણ નહિ જેથી તેઓ ઇંગ્લિશ ભણેલા વિદ્યાર્થીઓ પાસે એલોપેથીના પુસ્તકો વચાવે પોતે સમજે અને વિદ્યાર્થી મુંઝાય તો ચિત્રો જોઈને પણ સમજ માટે અને આવી રીતે પણ જરા અભિમાન વિના તેઓ જ્ઞાન માટે મ મનન કરતા અને વિદ્યાર્થીઓને કહેતા ખાસ વ બનવાની હોંશ હોય એણે અને ગુરુ વા જોઇએ મેં તો ડોશીઓ દાયણો વાળંદો વાઘરીઓ ચમારો અને બીજા ઘણા હલકા ગણાતા લોકો પાસેથી માઈક જાણવાની ઈચ્છાએ ખૂબ મહેનત રી છે જેવા લોકો પણ શાસ્ત્રીય વહુ જાણે છે આપણી અગ્નિ કર્મક્રિયા વાઘરી ઓ ગાઢ પામે ગઈ કે પ્રસુતીકોના ાણો અને ડોશીઓ લઈ બેઠી છે ચમારો ખરા શસ્ત્રકર્મી જ છે તેમની પાસે નડતા સાધનો છે ઝા નામ મગ્મ રે છે તો આપણે તેમને ગુ રી શુ શીખી ન લેવુ જોઇએ? પડિત થઈ ચરક સુશ્રુત ગગડાવીએ અને વાગ્ભટની ચિકિત્સા રના ટાગીસા મુ? એ નજ ચાલે ડોશીઓ ઘણી હોંશિયાર હોય છે તેમના ઓસડો આપણે જાણી લેવા જ જોઇએ શાસ્ત્રમા તે લખ્યા છે કે નહિ તેની તપાસ મ્રી જોઇએ અને પછી જ તે અશાસ્ત્રીય કે શાસ્ત્રીય તેનો નિર્ણય રવો જોઇએ આવુ અમૃત નિરભિમાનિત્વ આજે કોઈ વ મા મ્યા છે? અત્યારે તો પહોળા રોરી માન્ડી જેવા વિચારના મિથ્યાભિમાની માનમા ડુબેલા વૈદો નજરે જોવા મળે છે શુ ઉપાય ?

ટુંકમાં

અમૃતલાલભાઈ જતા વદ્યસમાજે એક સાચો આયુર્વેદ સેવક ગુમા યો દરદીઓએ એક અદ્ભુત જડીલ ચિકિત્સક ગુમા યો અને વિદ્યાર્થીઓએ એક મહાન ગુરુ ગુમા યા ગુજરાત કચ્છ કાઠીઆવાડ વૈદ્ય સંમેલનને ત્રીજે દહાડે તેમની ર રી એક નઝવી પ્રમુખની પાઘડી તેમના શિરે મૂકી જેથી કરી માઇ અમૃતલાલભાઈની સેવાની કિંમત સમ નથી થતી પાટણ વિદ્યાનર આજે જે પ્રગતીના માર્ગે કુચ કરી ર્ હુ છે તેમા અમૃતલાલભાઈનો કેટલો ફાળો છે એ ત્યાંના સંચાલકો જાણે છે ત્યા અભ્યાસ રી ગયેલ સર્વ વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે છતા અમૃતલાલભાઇના ખાસ સ્મારક માટે એ વિદ્યાલયના સંચાલકો કે ગુજરાત કચ્છ કાઠી આવાડ સમેલનના સભ્યો કે તેમના સદા ઋણી વિદ્યાર્થીઓ આ મહાન મૂક સેવકના ચિર સ્થાયી સંસ્મરણ માટે કેમ જાઇ પાછો ફફડાવતા નથી ?

અમદાવાદનું મદ્યનિષેધ પ્રકરણ

અમદાવાદની વૈદ્યસભાએ આસવારિષ્ટ લડત સમિતિ સ્થાપી છે અને એ સમિતિ મદ્યનિષેધની જાળમાંથી આયુર્વેદિક આસવારિષ્ટોને બચાવી લેવાનો પ્રયાસ પ્રયત્ન કરે છે. આ સમિતિએ જનતાની અપીલ એ મથાળાથી એક પત્રિકા બહાર પાડી છે જેમાં મદ્યનિષેધની સરકારી નીતિએ આયુર્વેદના આસવારિષ્ટો ઉપર એકદમ અંકુશ મૂકવાથી દેશી વૈદકને કેવી હાનિ થઈ છે તેને તથા એ સામે વૈદ્યસભાની આસવારિષ્ટ લડત સમિતિએ જે લડત ચાલુ કરી છે તેનું વર્ણન છે. એ પત્રિકાનું વસ્તુ આયુર્વેદ વિજ્ઞાનમાં પહેલાં આવી ગયું હોવાથી તેની પુનરુક્તિ આવશ્યક નથી. છતાં એના મુદ્દાઓ અહીં ટૂંકમાં નોંધી જવાથી વાચનારને આખી વસ્તુ તાજી થશે.

આયુર્વેદ શાસ્ત્રની ચિકિત્સાના અંગભૂત આસવારિષ્ટોને મદ્ય સમાન ગણી તે ઉપર સરકારે અંકુશ મૂક્યો છે. એટલે રોગી નિરોગીઓ તેનો વાપરી કે વેચી શકાય નહિ. મતલબ કે બનાવનારને બનાવવાનું તથા વેચનારે વેચવાનું લાઇસન્સ લેવું પડે અને વધારે ડાક્તરનું સર્ટિફિકેટ રજૂ કરનારને જ વેચી શકાય અને તે પણ એક સાથે અમુક પ્રમાણથી વધારે નહિ.

વૈદ્યોને આ અંકુશ સામે નીચેના કારણોથી વાંધો છે. આસવોની અંદર જે આલ્કોહોલ હોય તો એ કુદરતી આથાની રીતે ઉત્પન્ન થયેલો છે. તેમાં ઉપરથી આલ્કોહોલ નથી. ખરી રીતે ઔષધોના ક્વાથોને લાંબા વખત સુધી જાળવી રાખવાની આ પ્રાચીન પદ્ધતિ છે. જેવા ડાક્તરોના ટીંક્ચરો છે તેવા આયુર્વેદિક વૈદ્યોના આસવો છે.

આસવારિષ્ટો પીણાં તરીકે બિલકુલ વપરાતા નથી. તેઓ દવા તરીકે જ વપરાય છે. કેટલાએક આસવારિષ્ટો એટલા બેસ્વાદ હોય છે કે ભાગ્યે જ લેનાર ખુશી હોય છે. આસવારિષ્ટો ગમે તેટલા વધુ પ્રમાણમાં લેવામાં આવે તો પણ તેનાથી નશાની અસર થતી નથી.

વળી એલોપથીમાં વપરાતા ટિંક્ચરોમાં આલ્કોહોલ મોટા પ્રમાણમાં હોવા છતાં એ દવા તરીકે જ વપરાય છે માટે એના ઉપર અંકુશ નથી. એ રીતે આસવારિષ્ટ દવા તરીકે ગણીને એના ઉપર અંકુશ ન મૂકવો જોઈએ. કુટજારિષ્ટ વગેરે તો અતિસાર આદિ દરદોની દવા જ છે, ટોનીક નથી. ક્વચિત દ્રાક્ષાસવને એક ટોનિક ગણવામાં આવે તો ઘણા ટોનિક પેટન્ટો વોટરબરી કમ્પાઉન્ડ, વીનકાર્નીસ વગેરે જેમાં દ્રાક્ષાસવ કરતાં આલ્કોહોલનું પ્રમાણ વધારે છે તેના ઉપર અંકુશ નથી તેનું શું કારણ?

મહાસભાના અગ્રણી નેતા [illegible] પણ આસવોને દારૂ નથી ગણતા અને મદ્રાસ સરકારે આસવારિષ્ટ ઉપર અંકુશ નથી મૂક્યો એ હકીકત પણ મુંબઈની સરકારના વલણની વિરુદ્ધ જાય છે.

પછી પત્રિકા નં. ૩ નીચે ઉતારી છે.

પત્રિકા ન ૩

શ્રી અમદાવાદ વૈદ્યસભા-અમદાવાદ

(આસવારિષ્ટ લડત સમિતિદ્વારા)

આથી તમામ આયુર્વેદિક કામગીરીવાળાઓને તથા વૈદ્ય બંધુઓને વિનંતિ કરવામા આવે છે કે વૈદ્ય સભાએ ઠરાવેલા આસવારિષ્ટોને સીલ કરાવી લેવાનો અને તેના લાયસન્સ નહિ લેવાનો જે ઠરાવ કર્યો હતો તે ઠરાવને આપ સર્વે અત્યાર સુધી અનુસર્યા છો તે બદલ આપને અનેક ધન્યવાદ આપવામા આવે છે હાલમા એમ સાભળ્યુ છે કે આ ઠરાવ-એક્સાઇઝ ખાતા તરફથી આસવારિષ્ટના જથ્થાઓને શીલ કરવાની માગણી કર્યા છતા તેમ કરવામા આવતો નથી અને જથ્થાને બીનસુકા પ્રદેશની બહાર મોકલી આપવા એવુ ફરમાન તે ખાતા તરફથી કરવામા આવે છે સ્થાનિક વૈદ્યો તથા આયુર્વેદીય કામગીરીઓ પોતાનો જથ્થા સુકા પ્રદેશમા-બહાર મોકલી શકે નહી કારણ કે હાલ જે ખસેડવામા આવે તો પણ આ કે નહી તો આવતી કાલે તે પ્રદેશને સુકો પ્રદેશ જાહેર કરવામા આવે તેથી આપણને ઘણી મુશ્કેલી ઉભી થાય ને ખર્ચના બોજામા ઉતરવુ પડે તેમજ વગર લાયસન્સે આપણા આસવારિષ્ટોના જથ્થો પાસે રાખી શકાય નહી એવી એવી અનેક મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમા લઈને લડત સમિતિ એવા નિર્ણય ઉપર આવી છે કે બધાની અનુકૂળતાની ખાતર ને ભવિષ્યની લડતને મુશ્કેલી ઉભી ન થાય તેના શુભાશયથી દરેક આયુર્વેદિય કામગીરીવાળાઓએ તથા વૈદ્ય બંધુઓએ કે જેમણે લાયસન્સ માટે અરજીઓ કરી હોય અથવા જેમને જરૂર હોય તેમણે હાલતુરત પોતાના માલના રક્ષણની ખાતર લાયસન્સ લેવા પરંતુ લાયસન્સ લીધા પછી આપણા આસવારિષ્ટોને નાશ થતા બચાવવાના મકસદમા સખ્ત નિયમની ખાતર જ્યા સુધી લડત સમિતિ આપને બીજી સૂચના ખબર ન આપે ત્યા સુધી એ આસવારિષ્ટોને વાપરવા કે વેચવા નહી ને પોતાની પાસેના છે તેમા કેટલા રહેલા જથ્થાનો પદ્ધતિસરનો હિસાબ (સ્ટોક) તારીખવાર નગ મહોર નોંધીને વૈદ્ય સભાને મોકલાવી આપવા એવી આપને આ લડત સમિતિ વિનતી કરે છે આ નિર્ણયની અમલબજાવણી માટે વૈદ્ય સભા વિચાર કરશે

આશા છે કે વૈદ્ય સભાની લડતના કાર્યમા આપ અત્યાર સુધી જેવી રીતે સહકાર આપતા આવ્યા છો તેવી રીતે સહકાર આપી અમને આભારી કરશો એજ વિનતિ

તા ૭-૯-૩૮

પત્રવ્યવહારનુ સ્થળ –
શ્રી રસેશ ઔષધાલય
હાજાની પોળ અમદાવાદ

નમ્ર નિવેદક
આસવારિષ્ટ લડત સમિતિ
(વૈદ્યસભા-અમદાવાદ)

પ઼ી પત્રિકા ન ૭ મા દીલ્હી ખાતે મળનાર કોંગ્રેસ વર્કિંગ કમિટિ અને ઑલ ઈન્ડીઆ કોંગ્રેસ કમિટી આગળ આસવારિષ્ટની લતનો કેસ રજુ કરવા ડેપ્યુટેશન રૂપે જવાનો ઠરાવ જાહેર કરવામા આવ્યો હતો પણ મ્હારગામના વૈદ્યોને ડેપ્યુટેશનમા મળવા માટે પત્રો લખાયા પછી તથા અમદાવાદથી નીકળવાની તારીખ નક્કી થયા પછી સુવિચારિત સલાહને અનુસરી તથા ત્યા કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓને વખત મળવાનો અસંભવ જણાતા પ્હેલાં મુંબઈ સરકારની આગળ આસવારિષ્ટના કેસને બરાબર યોગ્ય રીતે રજુ કરવો અને ત્યા દાદ ન મળે તો પછી કોંગ્રેસ આગળ જવુ એવો ઠરાવ થયાના ખબર છેલ્લા મળ્યા છે

આયુર્વેદની ઉપકારિતા

(લેખક–પદ્મનાભ શાસ્ત્રી)

આયુર્વેદના રહસ્યો ઉકેલનાર આયુર્વેદના પ્રણેતાએ બ્રહ્માજીથી માડીને ધન્વતરી વગેરે તથા ચરક–સુશ્રુત–વાગ્ભટ વગેરે પ્રવર્તકોએ પોતાના તન્ત્ર ગ્રન્થોમા આયુષ શબ્દના ઉકેલ સાથે જનતાના જન્મ–મરણના પ્રસગો ઉપર પ્રકાશ પાડનારા શાસ્ત્રને આયુર્વેદ એવુ નામ શા કારણથી આપ્યુ છે તેની સુન્દર શાસ્ત્રીય યોગ્યતાએ ચર્ચા તેના ટીકાકારો ચક્રદત્ત–ડલ્હણ–અરૂણદત્ત વગેરેએ વિદ્વત્તાપૂર્વક કરી છે તે વિદ્વાન વર્ગ તે તે પુસ્તકો હવે સુલભ હોવાથી તે વાચીને સમજી શકે છે તેથી અહિયા એટલુ ક્હેવુ બસ થશે કે આયુર્વેદ ખરેખર એક અપૂર્વ શાસ્ત્ર હોવાથી તે નામ સાર્થક જ છે વળી બ્રહ્માથી તે પ્રાપ્ત થવાથી તે આ સસાર જેટલો અનાદિ પણ છે

મહર્ષિ ગૌતમ પોતાના ન્યાયદર્શનના બીજા અધ્યાયમા પ્રથમ આહ્નિકના સડસઠમા સૂત્રમા જણાવે છે કે मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् ॥ અર્થાત્ મન્ત્ર અને આયુર્વેદ જેમ હેયોપાદેય સબધમા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણભૂત છે તેમ અતીન્દ્રિય વિષયોમા આપ્ત વાક્યની પેઠે વેદ પ્રમાણભૂત છે વાત્સ્યાયનાચાર્ય પોતાના ભાષ્યમા વેદ પ્રામાણ્ય આયુર્વેદને પ્રમાણભૂત જણાવી સિદ્ધ કરે છે એ બીના આયુર્વેદની ઉપકારિતા સિદ્ધ કરવા માટે પુરતી છે

આયુર્વેદના આચાર્યો પોતાના અનુભૂત ગ્રન્થોમા અનેક રીતે સાબીત કરે છે તથાપિ એ પ્રણાલિકા તૂટી જવાથી અને અન્ય નૂતન પ્રણાલિકાના પ્રલોભનોના પરિણામે आयुर्वेदोपदेशेषुविधेय परमादर એ વિધાનમા આપણે અવઢાળુ થવા લાગ્યા

આપણે આપણી શાળાઓમા વિદેશી પ્રણાલીને બહુ માન આપવા માડયુ અને પરિણામે આપણો આયુર્વેદ પાગળો થવા લાગ્યો આપણા જ દેશભાઈઓ આયુર્વેદની અવગણના કરવા લાગ્યા આપણી રસશાળાઓ કમાણીના મોહમા પડી વિદેશી બનાવટોને સત્કારવા લાગી આપણા વદ્યોને દેશી દવાઓ તરફ અપ્રીતિ જાગી અને વિદેશી દવાઓ વધારે ઉપકારક જણાઈ પરિણામે આપણા ઔષધો અમૃતમય સજી મનુષ્યને છાકટા બનાવનારા દ્રવ્યો ગણાયા સત્તા અને દ્રવ્યના લોભે ઉપકારક અમૃત સમાન આયુર્વેદના નિર્દોષ ઉપચાર ઉપર ફટકો પડયો

આયુર્વેદનો ઉત્કર્ષ સાધવા ઇચ્છનારે દવાઓની ઉપકારિતા સિદ્ધ કરવા માટે રાજ અમલદારોની પાસે લાચારી કરવાથી કે દરદીની નિર્દોષિતા પુરવાર કરવા માટે નાના રગડા મોટા પ્રમાણમા ક્લેઇમમા ગરગટાવી જવાથી શુ વળવાનુ નથી

આયુર્વેદની ઉપકારિતા સાબીત કરવા માટે વિદ્વાન વૈદ્યોએ તથા દવા બનાવનારા કારખાનાના સંચાલકોએ મહાત્માજીની માફક દેશમા કેન્દ્રો સ્થાપી ત્યા માન આયુર્વેદ પદ્ધતિથી જીવનેણુ દરદો સાજા પ્રયોગોથી મટાડી અજમાવી આયુર્વેદની ઉપકારિતા તથા નિર્દોષિતા સાબીત કરી આપવી જોઈએ

એમદ હાથીભાઈ કે ઓકાર નાથાભાઈના પ્રયોગ ટાંકી બતાવવાથી એ કાર્ય સિદ્ધ થવુ મુશ્કેલ છે મહાત્મા ઝંડુભટ્ટજીની માફક આયુર્વેદ માટે ભેખ લેવો જોઈએ આયુર્વેદના રહસ્યો પ્રસિદ્ધ કરવા માટે આયુર્વેદના અનુભૂત પ્રયોગો ઉપરાંત તેમા જણાવવા કેટલાએક રસાયનાધિકારમા આપેલા પ્રયોગો મોટા પાયા ઉપર અજમાવી શકાય તેવો પ્રબંધ કરવો જોઈએ

રસાયન પ્રયોગો તથા નૈસર્ગિક ઉપચાર પદ્ધતિના બીજા ફળફુલના પ્રયોગો અને અનુપાન ઉપચારો Saltless Diet ના અમારા અનુભવથી એટલી ખાત્રી આપી શકાય છે કે આપણા દેશમા રોગનુ પ્રમાણ ઓછુ કરવા માટે અન્ય ઉપચાર પદ્ધતિ કરતા તે વધારે અકસીર પુરવાર થયા છે

શરીર નિરોગી રાખવા ઇચ્છતા બધુઓએ ચરક મુનિના વચન કાયમ યાદ રાખવા જેવા છે કે—

धर्मार्थकाममोक्षाणा मारोग्य मूलमुत्तमम् ।
रोगास्तस्यापहर्तार श्रेयसो जीवितस्य च ॥ तथा
भेषजैर्विनिवर्तन्ते विकारा साध्यसम्मता ।
साधन न त्वसाध्याना व्याधीनामुपदिश्यते ॥

અર્થાત આરોગ્ય ધર્મ અર્થ વગેરે પુરુષાર્થ અનુભવનુ ઉત્તમ મૂળ છે અને એ મૂળને રોગ કાપી નાખે છે અને તેથી જીવન અને શ્રેય જોખમાય છે દવા વગેરેથી સાધ્ય વિકારો મટાડી શકાય છે પરંતુ અસાધ્ય વ્યાધિઓનો કોઈ ઉપાય નથી માટે અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે prevention is better than cure એ ધોરણે વ્યાધિ અને શત્રુને વધવા નહિ દેતા અસાધ્ય બની જાય ત્યા સુધી તેની ઉપેક્ષા નહિ કરતા તેને જાતમાત્ર દાબી દેવા પ્રયત્ન કરવો એટલુ જ નહિ પરંતુ વ્યાધિ ઉત્પન્ન જ થવા ન પામે અને કદાચ કોઈ ભૂલથી ઉપડી આવે તો તેને તુરત મટાડી શકાય તેવી તદબીર કરવી જોઇએ રસાયન પ્રયોગો આ કામમા બહુ ઉપયોગી છે અને આહાર વિહારની સમજણ દિનચર્યા તથા ઋતુચર્યામા જણાવી છે તેનુ અનુસરણ કરવામા આવે તો આયુષ્ય પ્રમાણ અનેકગણુ વધી જાય એ પણ નિર્વિવાદ છે આઠ પ્રકારના ધર્મમાથી એક અહિંસાને આગળ કરી જૈનો તથા બૌદ્ધોએ ધર્મ ફેલાવ્યો તેમ આરોગ્યનુ ઉત્તમ સાધન પુરુ પાડનાર આયુર્વેદની દિનચર્યા ઋતુચર્યાને લક્ષમા લીધા વિના ફક્ત આહાર વિહારના મનસ્વી ધોરણે પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન

વાદીઓએ નૈસર્ગિક ઉપચારનો ઉપદેશ જોરશોરથી કરવા માડયો છે તેમ આપણે આપણાં શાસ્ત્રો સાથે સત્વાદિ ગુણપ્રધાન પ્રકૃતિથી સુમેળ કરી આહાર વિહારનું સ્થાન નૈસર્ગિક પદ્ધતિથી નક્કી કરીએ તોપણ આપણ આરોગ્ય જરૂર સુરક્ષિત અને અને રસાયન તત્ત્વના સામાન્ય છતા અકસીર પ્રયોગો અજમાવી જનતાને ખાત્રી કરી આપવા માટે ઉપરિનિર્દિષ્ટ સંસ્થાઓ દ્વારા સાધનો ઉભા કરવામા આવે તો આયુર્વેદનુ ગૌરવ આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ ઉપચારકો મૂલગ્રંથોના માત્ર ભાષાતરો વાચી મર્ણો કણ ચાલી આવતી પ્રથાને જ માત્ર વળગી રહી ઉપચાર કરવા મડી જાય તો તેથી પુસ્તકમા લખ્યા પ્રમાણે લાભ આપી શકાતો નથી પરતુ તે તે ગ્રંથોના ટીકાકારોની સસ્કૃત ટીકાઓ વાચી વિચારી અનુભવી તે પ્રમાણે પ્રયોગ કરાવવાથી જરૂર સારો લાભ આપી શકાય છે

વિડગ તડુલનો મશહૂર પ્રયોગ આજસુધીમા યથાર્થ ધોરણે કોઈએ અજમાવી જોયો હોય તેવુ અમારા અનુભવથી સાબીત થતુ નથી કારણ કે એ પ્રયોગ જાતે કરી જોનાર તથા આયુર્વેદની સસ્થાઓમા શીખવનારને એ પ્રયોગનો શાસ્ત્રીય ખુલાસો પુછતા અમને તેનું સમાધાન મળી શક્યુ નથી અમારા જાતિ અનુભવથી અમે મેળવેલુ સમાધાન વૈદ્ય સમાજની જાણ માટે અમે આ નીચે આપીએ છીએ આ પ્રયોગમા સદિગ્ધ વાક્ય અમને એકજ જણાયુ છે **मुद्गामलकयूषेणाल्पलवणेनाल्पस्नेहेन घृतवन्त मोदनमश्नीयात्।** અર્થાત્ અલ્પસ્નેહવાળા અલુણા મગ અને આમળાના યૂષ સાથે ઘીવાળા ચોખા ખાવા **अल्पस्नेह**ના અમને અનેક વિચિત્ર જવાબો મળ્યા કે ચોખામા થોડુ ઘી નાખવુ 'મગના પાણીને ઘીથી વઘારવુ વગેરે સ્નેહનો સ્પષ્ટ ખુલાસો તો કોઈ તરફથી મળ્યો જ નહિ ડલ્હણની મૂળ ટીકામાથી કે તેના ભાષાતરમાથી પણ એ ખુલાસો મળી શક્યો નહિ એક વિદ્વાન બધુને અમારી વિચારસરણિથી સ્નેહનો અર્થ પૂછતા તેણે સ્નેહના ચાર પ્રકાર જણાવ્યા પરતુ એ ચાર સ્નેહ કઈ રીતે અને ક્યારે વાપરવા એમ પૂછતાં તો તેણે પણ ગોટાળા વાળવા માડયા આ પ્રશ્ન પાકશાસ્ત્રીઓથી ઉકલી શકે તેવો છે એમ જણાતા અમેબરમા ચર્ચા શરૂ કરી અને એ સદિગ્ધ વાક્યનો ખુલાસો અમારા પુરતો અને સાચો મળી ગયો કે મગ ચઢી જાય ત્યારે તેમા થોડુ ઘી નાખવુ કે જેથી મગનો યૂષ ઉભરાઈ ન જાય અને એ પાણી બધુ જળવાઈ રહે તેમ મગપણ વધારે લીસા અને સ્વાદિષ્ટ થાય આયુર્વેદમા સ્વરસ સાચવી રાખવાના અથવા તો ભૂરાકોળાની જેમ તેના પાણીમા ચામણી વગેરે કરવાના પ્રયોગ સાથે આ વાત બધ બેસતી થઈ જવાથી અમે એ પ્રમાણે કરવા માડયુ અને ઉપર પ્રમાણે અનુભવ થયો ડલ્હણની ગુજરાતી ટીકામા **घृतवन्तमोदनम्**નો સ્પષ્ટ ખુલાસો મળતો નથી પરતુ એ ખુલાસો અમને નિર્ણયસાગર મુદ્રિત આવૃત્તિમાથી મળી ગયો કે **घृतवन्त** એટલે **बहुघतम्** આ સ્થળે વ્યાકરણશાસ્ત્ર ઉપયોગ થાય છે **वत्** પ્રત્યય બહુત્વ દર્શાવે છે બહુબળવાળો તે બળવાન કહેવાય છે તેમ બહુઘતવાળા તે ઘૃતવત્ કહેવાય અર્થાત્ રૂચિ પ્રમાણે જઠરાગ્નિનુ બળાબળ જોઈ ચોખામા યથેચ્છ ઘી વાપરવુ **अल्प** શબ્દને **घृतवन्तम्** સાથે જોડી દઈને થોડુ ઘી ચોખા સાથે લેવુ એમ અર્થ કરવામા તો ભાષાનું તથા વ્યાકરણનુ અજ્ઞાનજ અમને જણાય છે છતા પણ આજ સુધીમા આ રીતે વિચાર કરી પ્રયોગ કરવાની કે કરાવવાની કોઈએ કાળજી રાખી હોય તેવુ અમારા જોવામા જાણવામા કે સાભળવામા નથી

પડિત માલવીયાજીએ કરેલા પ્રયોગ સબધી અમારો જાતિ અનુભવ અમે છાપાઓ

દ્વારા યત્કિંચિત્ જણાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે પરંતુ જુવાન થઈ જવાની હોંશમાં કે પૈસા ઘડી લેવાની તજવીજમાં અથવા તો પ્રસિદ્ધિમાં આવવાની તાલાવેલીમાં કે શામગણે એ બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન ગયું હોય તેવું જણાતું નથી ચોપડા ઉથલાવી તેની ઉપર કલ્પનાથી ઘોડા દોડાવ્યા કરતાં પ્રયોગોના અનુભવ વધારે ઉપકારક બને છે માસિકો સાપ્તાહિકો તથા દૈનિકપત્રોમાં આવેલી ઘણીખરી ચર્ચાઓ લેખકોની કલ્પના ઉપર જ ઘણીખરી રચાએલી છે એમ અમને અમારા અનુભવે જણાયું છે એ [illegible] શા માટે [illegible] ન થયો અથવા તો તે અલ્પ ફળવાળો નીવડ્યો વગેરે [illegible] ઉપર અનુભવપૂર્ણ શાસ્ત્રીય ચર્ચાની વધારે જરૂર છે પરંતુ એમ નહિ થવામાં આ જમાનો વધારે જોખમદાર અમને જણાય છે આપણી શાળાઓમાં એવા કેળવણીના વિષયો કેવળ પુસ્તકના આધારે જ શીખવાય છે કે જેમાં અનુભવને અવકાશ બહુ જ ઓછો જ રહે છે આપણા બાળકો એરિઓરીઓ કોલેરાડોગ ટેપ્લાટા-રાયોડીજાનેરો વગેરે શું તથા ક્યાં છે તે કહી શકે છે પરંતુ તેનો યત્કિંચિત્ ધ્યાન તેને હોતો નથી આવું યોગ્ય જીવન મરણ સાથે સંબંધ ધરાવતા આયુર્વેદના વિષયમાં શી રીતે ચલાવી લઈ શકાય તે સમજી શકાતું નથી

આયુષ્કામીય વિષયની ચર્ચા [illegible] વિનો અથવા તો ભાષા વિજ્ઞાનના ધોરણે કરવામાં આવે તેના કરતાં એ ઉપચારના પ્રયોગોના અનુભવ દ્વારા સિદ્ધ કરવાની વધારે અગત્ય ગણી શકાય જેમ ઇતિહાસના પ્રયોગોના પુરાવાથી સાબીત થએલી વસ્તુનું જ્ઞાન લખાણની મોહક છટા કરતાં વધારે આવશ્યક મનાય છે સંયમના ધોરણે જ્યાં દારૂબંધીના કાયદાના અમલ કરવાના હોય ત્યાં બહુપત્નીકત્વની હોંશ વાળા માટે ઉપયોગી વાજીકરણ પ્રયોગો કરતાં સર્વોપઘાત શમનીય મેધાયુષ્યકામીય સ્વભાવ વ્યાધિ પ્રતિષેધનીય નિવૃત્ત સંતાનીય પ્રાણકામીય આયુર્વેદ સમુત્થાનીય વગેરે રસાયનો સિદ્ધ કરી જન શરીરને નિરૂપદ્રવ દીર્ઘજીવી અને સુદૃઢ બનાવવાની વધારે જરૂર છે

મહાત્મા [illegible]નું નામ સ્મરણ કરવાથી અથવા તો તેના નામથી એકાદ સંસ્થા ચલાવવાથી લોક કલ્યાણ તેઓએ ઘર બાળીને તીર્થ કર્યું તેવું થઈ શકવાનું નથી દ્રવ્ય એકઠું કરવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો હોત તો ભટ્ટજી આયુર્વેદનો આટલો ઉત્કર્ષ સાધી શક્યા નહોત પરંતુ અમારે ખેદ સાથે કહેવું પડે છે કે એ મહાત્માના પગલે ચાલી તેઓએ જેમ અનેક રસાયનો સિદ્ધ કરી બતાવ્યા [illegible] જેના પરિણામે અત્યારે કાઠીઆવાડ ગુજરાતમાં આજ દિવસ સુધી દેશી વૈદ્યની પ્રતિષ્ઠા પણ રહી સહી પણ જળવાઈ રહી છે તેમ તેના અનુયાયીઓ તેના નામથી પોતાનું આર્થિક હિત સાધનારાઓ પણ એ નામને પ્રયોગશાળાઓ ખોલી વધારે ચરિતાર્થ બનાવે એમ ઈચ્છીએ આપણા કારખાનાના વિદેશી દ્રવ્યોના મોહમાં પડવાને બદલે આવા પ્રસિદ્ધ પ્રયોગો અજમાવવા માટે પ્રયોગશાળાઓ ખોલી કામ લીધું હોત તો આયુર્વેદની બનાવટો ઉપર જે આરોપ મૂકવામાં આવે છે તે દિવસ નહિ આવ્યો હોત

પુરૂષાર્થ ચતુષ્ટયનો જેના ઉપર આધાર છે જેને લીધે મનુષ્ય અનેક વિધ પ્રવૃત્તિઓ સાધી શકે છે તેના ઉપર કરવેરો નાખવા જેવું હીચકારું પગલું કોઈ વિદેશી સરકારને વધારે શોભે તેવું છે કરોડોની કમાણી કરનાર પણ જો પોતાની મુડી અમુક લોકોપયોગી અથવા તો અન્ય શુભ હેતુમાં રોકે છે તો તેને આવકવેરામાંથી મુક્ત રાખવામાં આવે છે

એ પદ્ધતિ પણ જો અત્યારની લોકો ખરેખરે ધ્યાનમાં લીધી હોત તો આયુર્વેદના ઔષધોને દારૂમાં ગણવાનું પાપ નહિ થયું હોત મહેસૂલ ઉત્પન્ન કરવાના બીજા અનેક માર્ગ છે મોજશોખના સાધનો ઓછા ઉપયોગ-પરદેશી માલ ઓછો આવે ઢીઆમણના દર આપણા દેશના લાભમાં નક્કી કરી શકાય વગેરે અને સાધનો ઉપર લગ વધારે અપાતુ રહે તો દેશની જાનમાલની આબાદી કરનાર વસ્તુઓ ઉપર કરવેરા નાખી તે વસ્તુઓને વધારે મોંઘી અને દુર્લભ બનાવવાનું અવળુ ધોરણ અખત્યાર કરવાનું આપણને નહિ સૂઝત ઉન્નતી દિશામાં ઉન્નતિ જોનાર મતાધીશો માટે અમારે મુખેથી એટલુ જ અમારી પરાધીનતાના કારણે કહી જવાય છે विद्या ददाति विनय (विवेक) सा चेदविनयावहा (અવિચારીપણુ) क याम कप्रतिक्रमो गरदाया स्वमातरि ॥ અર્થાત્ ભણી ગણીને લોકો સત્યાસત્યનો વિવેક શીખવાને બદલે લોક ઉપર બોજો વધારવાનુ અને તેપણ જીવન મરણના પ્રસંગે અવિચારી વલણ અખત્યાર કરે ત્યારે જ્યાં રક્ષક વગરૂપી માતા પોતાના શાસન નીચે દમાએલી ગરીબડી પ્રજારૂપી સંતાનને ઉત્તેજન આપવાને બદલે અમલદારમાં આવી જઇને ગાળખોળ સરખા ગણીને કરવેરાના બોજા તળે ચગદી નાખનારૂપી વિષ પાવા તૈયાર થાય ત્યાં ક્યાં જઈ પોક મુકવી અસ્તુ

દવા લેવા માટે દોડવા પ્હેલા—
—જરા જાણો ને વર્તો

લેખક—અ. મા[illegible] ના. પંડ્યા
ધોળા

સામાન્ય રીતે દર્દ ન ખમી શકાય એટલુ કામ અટકી પડે એવુ થાય ત્યારે દવાખાને કે વૈદ્યને ત્યાં દોડવુ એ આપણે ત્યાં સામાન્ય જનતા માટે સ્વાભાવિક થઇ ગયુ છે કેટલાક વ્યાધિઓ કે જે સાધારણ કાળજી રાખવાથી થતા અટકે છે અથવા થોડીઘણી પરિચર્યાથી થએલા પણ મટી જાય છે તે આવી બેદરકારીભરી કુટેવથી કાયમનું નુકસાન કરી બેસે છે અથવા તો મોટી મુશીબત વેઠ્યા બાદ દૂર થાય છે આવા દરદોમાં આંખ કાન દાંત અને ચામડી તેમજ કબજીયાત કે અપચાના વ્યાધિઓ ગણી શકાય અત્ર એવા દરેક રોગ થતા પૂર્વે સામાન્ય રીતે કેમ વર્તવુ જોઇએ તે વિધિવાર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

આશા છે કે વૈદ્ય બંધુઓ પણ માત્ર દવા કરવાનુ બજારી રૂપ નહિ રાખતા પોતાના પરિચયી જનોને દવા આપવા સાથે જ આવી હકીકતની વાકેફગારી આપવામાં ગૌરવ માનશે

(૧) આંખ

સામાન્ય રીતે બાળવયમાં આંખો વારંવાર આવે છે માતાઓ ઘરગથ્થુ ઉપાયો કરી આંજણુ-ભરણુ- કરી ને દૂર કરે છે બહુ થાય તો વાખાનાની મદદ હોય તો ત્યાં મોકલી ટીપાં નખાવે છે પણ બાલ્યાવસ્થામાં માવતરની આ તરફની બેદરકારીએ ઘણા બાળકોની દૃષ્ટિ નબળી પડી જાય છે શાળામાં પણ ભાગ્યેજ શિક્ષક તે તરફ લક્ષ આપે છે પાંચ ચોપડી ભણ્યા લગી નાકને ચોપડી અડે ત્યારે જ વાંચી શકે તેવી ટૂંકી દૃષ્ટિવાળા બાળ

ની આખ નબળી છે એવુ લક્ષ નથી તેના માબાપને થયુ નથી તે રોજ પાઠ વચાવ નાર શિક્ષક ભાઇને થયુ કે નથી તેના ભણતરનુ માર્ક મહિને સર્ટિફિકેટ લેવા આવનાર પરીક્ષકને થયુ અને આના ઘણાએ દાખના જોવામા આવતા આપણા જીવન પર ખરેખર ખેદની ભારે લાગણી થયા વિના રહેતી નથી

આંખ જેવુ જીવનનુ અમૂલ્યમોન રત્ન બાળવયમાજ બે દરકારીના સેવનથી ભવિષ્યમા નબળુ બની જાય છતા તે પ્રત્યે લક્ષ પણ જાય નહિ એ કેટલુ શોચનીય?

બાળવયમા સારૂ આંજણ-કાજળ કે ઉચી જાતનો ખાત્રી લાયકનો સુરમો બાળકને કાયમ આજવાનુ આજે નવયુગના અધારામા માતાઓ ભુલી ગઇ છે તે પણ એક વધુ શોકની ચિંતા છે

૧ બાળકને નાની વયથી આજણ આજો

૨ ચીપડાવાળુ બાળક ઉઠે ત્યારે નવશેકા પાણીથી નિત્ય ધુઓ

૩ એવી આખ પર રાત્રે સુતી વખતે તેલની આગળી ચોપડો

૪ બાળક વાચતું લખતું થાય ત્યારે તેના તરફ નીચેનો ધ્યાન હમેશ રાખો—

૫ બની શકે ત્યા લગી રાત્રે ન વાચવુ પડે એવી ગોઠવણ કરી દો છતા રાત્રે વાંચે તો બત્તીનો પ્રકાશ (ને દિવસે ઉજાસ) આખપર નહિ પણ પુસ્તક પર પડે તેમ રાખો ગ્યાસલેટના ડબ્બાને દીવે વાચવાનો અવસર કદી ન આપો

૬ વાચતી વખતે પુસ્તક ૧ થી ૧૨ ઇંચ આખથી દૂર રાખે તેવુ જોતા કરાવતા રહો (સમજ ન હોવાથી ઘણા બાળકો નજીકથી વાચવાની ટેવ પાડી આખ નબળી કરી નાખે છે)

૭ સુતા સુતા કે પડીને નહિ પણ ટટાર બેસીને વાચવાની આદત રખાવો

૮ જરા સરખી આખને ઈજા થઈ માલમ પડે આખ આવેલી જણાય કે પાણી ટપકે તેવે પ્રસગે તેની પાસેથી બહુ ઓછુ કામ લો

(અજીરુથી બચ્ચાને આવેલી આખો કે દાત આવતા આવેલી આખોમા બીજા ઉપચારો સાથે કરો)

૯ બાળકોને બીજાના ચશ્મા પહેરવાની કુટેવ હોય છે તો તેમ ન કરે એ હમેશ ધ્યાનમા રાખો

૧૦ મોટી વયે આખ ખેચાઈને વાચવુ પડે તેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થયા પહેલાજ ચેતી આખના યોગ્ય ડૉક્ટરની સલાહ લઈ લખવા-વાચવાની જેમની જેને જરૂર છે તેણે—ચશ્મા સારી જાતના કાચના ખરીદી લેવા તેમા ટેવ પડી જશે કરી વિલબ કરવો નહિ

૧૧ ખીલ કે તાપોડીઆ થઇ આવ્યા હોય ત્યારે તે દુર કરવાને ઉપચાર કરવા પણ આખને વધુ ગરમી લાગે તેવી રીત આચરવી નહિ ધુમાડો અગ્નિ કે તાકે ફરવુ પગે ઉવાડા ભટકવુ અથવા વાચવુ એ બધુ એ વખતમા એકદમ બધ કરી દેવુ જોઈએ તેમજ તેને પવન કે ધૂળ ન લાગે તે માટે સાવચેતી રાખવી ઉચી જાતના કાળા રંગના ચશ્મા દિવસે રાખવા (અપૂર્ણ)

શ્રીનારાયણ આયુર્વેદ વિદ્યાર્થી સેવા સંઘની સ્થાપના
સ્મારક ફંડ માટે અપીલ—

સંઘની શરૂઆત—અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્ય સ્વર્ગસ્થ નારાયણશંકર દેવશંકર પ્રાણાચાર્યના વિદ્યાર્થીઓની એક બેઠક પાંજરા પોળ નાકે શ્રી નારાયણ આયુર્વેદ ચિકિત્સાલયમાં મળી હતી જેમાં અગાઉના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ હાજર હતા પોતાના ગુરૂનું નામ ચિરસ્મરણીય રહે એ શુભ નિષ્ઠાથીને તેમના વિદ્યાર્થીઓનો પરસ્પર ભ્રાતૃભાવને સંબંધ જળવાઈ રહે એ હેતુથી શ્રી નારાયણ આયુર્વેદ વિદ્યાર્થી સેવા સંઘ સ્થાપવામાં આવ્યો હતો

ઉદ્દેશને સ્મારક ફંડ—સંઘની તથા ફંડની વ્યવસ્થા માટે નિયમો છપાવવામાં આવ્યા છે તો મર્હુમના નામને કાયમ રાખવા સ્મારક ફંડ એકઠું કરવા ઠરાવ કર્યો હતો (ઠરાવ) આથી સંઘની એક ઠરાવ અને વિનંતી કરે છે કે મહૂગત પ્રતિ લાગણી ધરાવનાર દરેક વ્યક્તિ વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર પ્રાણાચાર્ય સ્મારક ફંડ મા પોતાનો ઉદાર હાથ લંબાવી મદદ કરી સંઘને આભારી કરશે ને સહાય કરશે

જયંતિ ઉજવાશે—સર્વ શ્રી નારાયણ જયંતિ ઉજવવાનો સ્તુત્ય ઠરાવ કર્યો પોતાનો કાર્યક્રમ ટુંક સમયમાં જાહેર થશે

દ્રાક્ષાસવના અમલ સામે વિરોધ—ના સરકારે આયુર્વેદના શાસ્ત્રીય દ્રાક્ષાસવ ઉપર જે અણઘટતો ઠરાવ કર્યો છે તે માટે આજની બેઠક પોતાનો સખ્ત વિરોધ જાહેર કરી તેને મુક્ત કરવા અરજ કરે છે

સભ્ય થાય—જે વૈદ્યબંધુ મર્હુમ પાસે ભણ્યા હોય તે અને માન ધરાવનાર વૈદ્યભાઇ સંઘના સભ્ય થાય તેવી સંઘ વિનંતી કરે છે

જનરલ સેક્રેટરીની નીમણુંક—એ પોતાના મંડળને આગળ ધપાવવા ઉત્સાહી કાર્ય કર્તા શ્રી વૈદ્ય ભુષણ શશિકાંત ... ભી પડવાને જનરલ સેક્રેટરી તરીકે નીમ્યા છે

સંઘ સ્થળ—પાંજરાપોળ નાકે આવેલ શ્રી નારાયણ આયુર્વે ચિકિત્સાલયમાં હાલ સંઘની ઑફીસ રાખવા નક્કી થયું છે

ઉપરોક્ત કાર્ય થયા પછી સભા વિસર્જન થઇ હતી

શ્રી નારાયણ આયુર્વેદ વિદ્યાર્થી સેવા સંઘ

(સ્થાન ૬૯૯૭) અમદાવાદ

શ્રી માન્યવર મહોદય

સવિનય પ્રાર્થના કરવાની કે અમારા સંઘ તરફથી પૂજ્ય ગુરૂવર્ય સ્વર્ગસ્થ વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર પ્રાણાચાર્યનું નામ ચિરસ્મરણીય રહે તે માટે તેમનું સ્મારક ફંડ ભેગું કરવા નક્કી થયું છે તેમની આયુર્વેદ પ્રત્યેની અદ્વિતીય સેવાથી સારાય હિંદમાં કોઈ અજાણ્યું નથી જેથી તેમનું સ્મારક થવું અત્યંત આવશ્યક હોઇ અમારા એ સ્મારક ની શુભ શરૂઆત કરી છે તો વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર પ્રાણાચાર્ય સ્મારક ફંડ' મા આપનો ઉદાર હાથ લંબાવી અમારા કાર્યમા મદદ કરશો એવી આશા રાખતા—

નમ્ર નિવેદકો

શ્રી નારાયણ આ. વિ. સેવા સંઘના સભ્યો-અમદાવાદ

" વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર પ્રાણાચાર્ય સ્મારક ફંડનો "

ઉદ્દેશ

૧ આયુર્વેદના આત્મારૂપ—સ્વર્ગસ્થની અમર ભાવનાને અમર કરવા તેમના નામ રૂપે—સંભારણા કે સ્મારક રૂપે—અખિલ ભારત વર્ષીય આયુર્વેદ (મહાસમ્મેલન) વિદ્યાપીઠની આયુર્વેદાચાર્ય આયુર્વેદવિશારદ આયુર્વેદભિષગ્‌ની પરીક્ષામાં પ્રથમ નંબરે પાસ થનાર વિદ્યાર્થીને અનુક્રમે ગોલ્ડ સુવર્ણ અને રૌપ્ય એમ ચંદ્રકો અર્પણ કરવામાં આવશે તથા

૨ વડોદરા રાજ્ય શ્રાવણમાસ દક્ષિણાપરીક્ષા આયુર્વેદ વિભાગની ઉત્તમા પરીક્ષા શ્રી પાટણ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયની ચોથા વર્ષમાં આયુર્વેદ શાસ્ત્ર પરીક્ષામાં વધુ માર્ક મેળવનારને શ્રી નભુરામ આયુર્વેદ મહાવિદ્યાલયની ભિષગ્વર પરીક્ષામાં તથા શ્રી આયુર્વેદ પાઠશાળા—રજીસ્ટર્ડ—અમદાવાદની ઉત્તમા પરીક્ષામાં પ્રથમ નંબરે આવનાર વિદ્યાર્થીઓને રૌપ્ય ચંદ્રકો અર્પણ કરવામાં આવશે તેમજ ફંડનો વધારો થયે યોગ્ય કરવામાં આવશે

૩ ફંડ માટે અધિક ફાળો થશે તો તેની પહોંચ આપવામાં આવશે તે ફંડની વ્યવસ્થા શ્રી નારાયણ આયુર્વેદ વિદ્યાર્થી સેવા સંઘ કરશે ફાળામાં સદ્‌ગત પ્રતિમાન ધરાવનાર ફાળો આપી પહોંચ મેળવી શકશે

૪ ચંદ્રકની જાહેરાત નીચેની કમિટી કરશે પરંતુ સંયોગોવશાત્ જ સંઘ ધ્યાન રાખી શકશે
કમિટીના સભ્યો—(૧) પ્રમુખ શ્રી અખિલ ભારત વર્ષીય આયુર્વેદ મહામંડળ
(૨) પ્રમુખ શ્રી પ્રાંતિય સમ્મેલન ઓફ ગુજરાત
( ) પ્રમુખ શ્રી અમદાવાદ વૈદ્યસભા
(૪) સંઘના કામ ચલાઉ પ્રમુખ
(૫) સંઘના નિમાયલા જનરલ સેક્રેટરી

૫ સંઘના કાર્યવાહી હોદ્દેદાર નવા વર્ષે ... હાજર રહેલા સભ્યોમાંથી કામ ચલાઉ પ્રમુખ નિમાઈ મીટીંગનું કામકાજ થશે તે સંઘના કાર્યકર્તા હોદ્દેદારને જનરલ સેક્રેટરી કહેવાશે તે આવક જાવકનો તમામ હિસાબ રાખશે ને દર ત્રણ વર્ષે મંજુર કરાવી બહાર પાડશે

૬ સંઘ સભાસદ પાસેથી ફી રૂા ૧] વાર્ષિક લેવાશે નિયમમાં ફેરફાર કરવાની કુલ સત્તા સંઘ ધરાવે છે

૭ સંઘનો વાર્ષિકોત્સવ સદ્‌ગતની જન્મતિથિને રોજ ઉજવાશે ને તેનો કાર્યક્રમ જનરલ મંત્રી બહાર પાડશે

નોંધ—સંઘનો હિસાબ જોવાની સંઘના સભ્યોને તથા અધિક ફાળો આપનારને સત્તા છે બાકી કોઈને અધિકાર નથી

સ્વર્ગવાસી વૈદ્ય હરિપ્રપન્નજી

રસયોગ સાગર જેવા મહાગ્રંથના સંકલનકર્તા તથા મુંબઈના જ નહિ ભારતના પ્રથમ પંક્તિના વિદ્વાન વૈદ્યોમાંના એક વૈદ્ય પં. હરિપ્રપન્નજીનો ૧૯૩૮ના સપ્ટેમ્બરની ૨૮મી તારીખે એકાએક ૧૧ વાગે હૃદય બંધ પડવાથી સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. સ્વ. પં. હરિપ્રપન્નજીએ ત્રીશ વર્ષ પહેલાં મુંબઈમાં વૈદ્ય વ્યવસાય શરૂ કર્યો પણ તે પહેલાં પંડિતજી ક્યાં હતા અથવા મુંબઈ આવ્યા ત્યારે એમની કેટલી ઉમ્મર હતી—જો કે ત્રીશથી વધારે હોવાનો સંભવ નથી એ જાણી શકાયું નથી. પણ તેઓએ કાશીની ક્વીન્સ કોલેજમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો હતો તથા આયુર્વેદ પં. અર્જુનમિશ્ર પાસે ભણ્યા હોવાનો સંભવ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણનો તથા વૈદકનો એમનો અભ્યાસ રસયોગ સાગરના ઉપોદ્ઘાતમાં જોઈ શકાય છે પણ તેઓને વનસ્પતિ સાથે ભારે પરિચય હતો એની તો એમના જે વિદ્યાર્થીઓ એમની સાથે જંગલોમાં રખડ્યા છે તેઓને ખબર છે.

આયુર્વેદના તો પંડિતજી પ્રખર પંડિત હતા એ નિર્વિવાદ છે. રસયોગ સાગરની સંકલના પંડિતજીના પાંડિત્યનો અને તે સાથે અસાધારણ પરિશ્રમનો પુરાવો છે.

સ્વ. પં. હરિપ્રપન્નજી આયુર્વેદ શાસ્ત્રના પૂરા અભિમાની હતા અને આયુર્વેદનું ઉપર ચોટીયું નહિ પણ સાચું પઠનપાઠન કેમ વધે એનો વિચાર રાતદિવસ કર્યા કરતા અને એ ઉદ્દેશથી મુંબઈમાં બાવીશ વર્ષ પહેલાં આયુર્વેદ માર્તંડ વૈદ્ય શાસ્ત્રી ત્રિકમજી આચાર્યના સહયોગથી શ્રી મુંબઈ આયુર્વેદ પાઠશાળાની સ્થાપના કરી એ પાઠશાળાની ઉન્નતિ માટે આ બેય વિદ્વાનોએ ઘણા ઘણા પ્રયાસો કર્યા છે અને છેલ્લા દિવસોમાં પંડિતજી એ પાઠશાળાની જ ચિન્તા કરતા હતા.

પં. હરિપ્રપન્નજી સ્વભાવે ઉદાર અને સ્વદેશપ્રેમી હતા. તેઓ એ સ્વદેશપ્રેમથી પ્રેરાઈને બિહાર પ્રાન્તના આરા જીલ્લાના કોકિના ગામની સ્વ. સંપત્તિ શ્રી માણુ રાજેન્દ્ર પ્રસાદજી તથા અનુગ્રહ નારાયણસિંહ દ્વારા કોંગ્રેસને અર્પણ કરી દીધી હતી.

મુંબઈમાં પં. હરિપ્રપન્નજી પાસે જે સંપત્તિ દેશમાં હતી તે એમણે મુંબઈમાં જ વૈદક ધંધાથી મેળવી હતી. તેઓ જીવનમાં તથા ધંધામાં ચુસ્ત નિયમો પ્રમાણે વર્તતા. તેઓ હંમેશા સવારમાં બે કલાક પૂજા કર્યા પછી દવાખાનામાં બેસતા. બપોરે એક કલાક આયુર્વેદ પાઠશાળામાં ભણાવતા. સાંજે ૭ વાગે હંમેશા પગે ચાલીને મહાલક્ષ્મીના દર્શન કરવા જતા. વચલા વખતમાં વિદ્યાવિષયક દા. ત. રસયોગસાગરનું કામ ચાલતું ત્યારે એ કરતા. એ વખતે ગમે તે દરદી આવે પણ એને પાછું કાઢતા. પાછળથી તે એમની મોટી ફીની તથા દવાની ભારે કિંમતની વાતો થતી છતાં એમની દવા ઉપર લોકોને ઘણી શ્રદ્ધા હતી અને મોટી ફી તથા દવાની કિંમત ખરચનારા મળી રહેતા. સારા દાક્તરોને હાથે ન સુધરેલા ભયંકર દરદીઓ એમને હાથે સુધરેલાના દાખલા અપાય છે. વર્ષમાં એક બે મહિના તેઓ કોઈ ગામડામાં જઈ દવાઓ બનાવતા.

પં. હરિપ્રપન્નજીનું ચિત્ત શ્રી મુંબઈ આયુર્વેદ પાઠશાળાના ઉત્કર્ષમાં જડાઈ ગયું હતું અને તા. ૫-૯-૩૮ને રોજ એમના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરાયેલી મુંબઈ આયુર્વેદિક સોસાઈટી ની સભામાં ઠરાવ થઈને એ પાઠશાળાનું શ્રી મુંબઈ આયુર્વેદ વિદ્યાલય નામ પાડવામાં

આવ્યુ અને તે પછી ખમશો વખત એને આપવાનો પંડિતજીને નિયુર હતો પણ બીજે જ દિવસે તેઓનો દેહ પડી ગયો

છેવટ એવુ પણ સાંભળેલુ કે પંડિતજીની બધી સંપત્તિ જે લગભગ રૂ એક લાખ જેટલી ગણાય છે તે અને એક શ્રીમંત ગૃહસ્થના લાખ રૂપિયા પંડિતજી મારફત મળીને રૂ બે લાખથી મુંબઈ અષ્ટાંગ વિદ્યાલય મોટાપાયા ઉપર મુકાવાનું હતુ પણ ત્યા એમનો દેહ પડી ગયો જો કે તેઓ પોતાના પૈસાનું વિદ્યાલય અર્થે ટ્રસ્ટ કરી ગયા છે હવે એ વિદ્યાલય કેવુ રૂપ લે છે તે જોવાનું છે એના નવા રૂપના તરની વાતો પણ સંભળાય છે પણ તે વિષે વધારે હવે પછી બાકી પં હરિપ્રપન્નજી જેવા વિદ્વાનની મુંબઈને જ નહિ સમસ્ત આયુર્વેદ જગતને ખોટ છે

વૈદ્યોના રજીસ્ટ્રેશનનો કાયદો

તા ૮-૧૧-૩૮ને રોજ પૂનામા મળેલી મુંબઈ ધારાસભાની બેઠકમા આ કાયદો છેવટનો પાસ થઈ ગયો સીલેક્ટ કમિટીમા તથા બીજી ત્રીજી વારના વાચનમા કેટલાક સુધારા થયા છે પણ તેથી વૈદ્ય હકીમોને પૂરો સંતોષ નથી થયો

ચીડફાડ અને સર્જરી ન જાણનાર પણ કાયચિકિત્સા–ઈંડીઅન મેડીસીન માત્ર જાણનાર માટે પણ રજીસ્ટ્રેશનનો રસ્તો ખુલ્લો રાખ્યો હોત તો એમા ખોટુ ન હતું બીજી બાબત બોર્ડમા પ્રતિનિધિત્વ અર્ધો અર્ધ છે એ લોકસત્તાવાદને પ્રતિકૂળ છે અને ત્રીજી દવાની કલમ જેને માટે ઘણો વિરોધ હતો તે કાઢી નાખી હોત તો સારુ હતુ તા ૧ -૧૧-૩૮ના ક્રોનિકલના લીડરમા લખ્યુ છે તેમ ભણેલા રજીસ્ટર્ડ વૈદ્યોની સંખ્યા વધતા ઊંટવૈદ્યો એની મેળે લુપ્ત થઈ જાત ઘણા સુધરેલા દેશોમા એ માર્ગ ચાલે છે અત્યંત ગામડાઓમા જ્યા રજીસ્ટર્ડ વૈદ્ય ન હોય ત્યા શિક્ષાની કલમો લાગુ નહિ પડે

બાકી તો હવે છેવટ પસાર થયેલા કાયદાની નકલ મળશે તેને વૈદ્ય હકીમોએ જોઈ લેવી પડશે

નિ ભા વૈદ્ય સમેલનના પ્રમુખની ચુંટણી

નિ ભા વૈદ્ય સમેલનના પ્રમુખપદ માટે (૧) શ્રી પં સત્યનારાયણજી શાસ્ત્રી (૨) પં શિવશર્માજી લાહોર અને (૩) વૈદ્ય પુરૂષોત્તમ સખારામ શાસ્ત્રી હિંગેકર અમરાવતી એ રીતે ત્રણ નામ બહુમતીથી આવ્યા હતા પણ તેમાથી તા ૧ -૧૧-૩૮ને રોજ મુંબઈમા મળેલી સભામા મોટી બહુમતિથી પં શિવશર્માજી લાહોર ચુંટાયા છે અમે એમને અભિનંદન આપીએ છીએ

ગુજરાત કચ્છ કાઠીઆવાડ વૈદ્યસમેલન

ગુ ક કા વૈદ્ય સમેલનની બેઠક પણ નિ ભા વૈદ્યસમેલન વખતે મુંબઈમા જ ભરી લેવાનો ઠરાવ થયો છે એમ સાંભળ્યુ છે

સિદ્ધભેષજ મણિમાલા

[અનુસધાન ગતાક પૃ૭ ૩૨૨ થી ચાલુ]

त्रायन्ती तुवरा सरा स्फहरा नस्यद्गरा ज्वि जरा
पित्तच्छेदकरा भृश भ्रमभरात्युग्रास्त्रनाशोद्धुरा ।
विध्वस्तप्रदरज्वरा गुरुतरा स्निग्धाऽतिशुक्रात्तरा
विटसार स्यति सारिवा पररुधिरा दोषोत्करा भो नरा ॥६९॥

ત્રાયમાણ તુરુ સર કફઘ્ન છે ગર (કૃત્રિમ વિષ) અને જ્વરને હરનાર છે પિત્તનો નાશ કરનાર છે ભ્રમ હરનાર છે (ભ્રમભરાનો અથ શુ ?) અતિ ઉગ્ર રક્તરોગનો નાશ કરનાર છે

ઉપલસરી પ્રદર અને જ્વરને હણનાર છે ગુરુ છે સ્નિગ્ધ છે અતિવીર્યપ્રદ છે અલ્પ લોહીવાળા અને દોષોથી ભરપૂર એવા હે નરો ! સારિવા અતિસારને હણે છે

उष्णा विपाकमधुरा कटुका कषाया
तिक्ता लघु ज्वरहरा बलदा गुडूची ।
दोपत्रयामयमिस्नहविदाहकास-
तृट्पाण्डुविट्सरणवेधविधानसूची ॥७०॥

ગળો ઉષ્ણ છે વિપાકમા મધુર છે કટુ અને કષાયછે કડવી છે લઘુ છે તાવને હરનાર છે બળ આપનાર છે ત્રણદોષો આમ ઉત્પન્ન સ્નેહના અજીર્ણથી દાહ બળતો હોય તે, ખાસી તરસ પાડુરોગ અતિસાર વગેરે રોગોનો વેધ કરવામા સોયના જેવી વેધક છે

वर बाल बिल्व कटुतुवरतिक्तोष्णमुदित
मरुन्माद्यश्लेष्माण्श्लथयति च पित्त रचयति ।
अथो वासा वातप्रस्वरकरा तिक्ततुवरा
लघुहृद्या शीता ज्वरवमनतृष्णाकसननुत् ॥७१॥

કુણુ **બીલુ** કટુ તુરુ તિક્ત અને ઉષ્ણ છે વાયુ અગ્નિમાદ્ય કફ વગેરેને ઢીલા કરે છે—અર્થાત્ એ રોગોને હણે છે પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે

અરડુસી વાત કરનાર સ્વર માટે હિતકર અર્થાત્ સ્વરના બળને આપનાર છે તિક્ત અને તુરી છે લઘુ છે હૃદ્ય છે શીત છે જ્વર ઉલટી તરસ અને ખાસીનો નાશ કરનાર છે

उष्णा ज्वरश्वसनशूलकफाग्निसादान्
हन्यात् गुणौघबृहती बृहती सवाताम् ।
पार्श्वार्त्तिपीनसहृदामयज तुपु स्या-
द्रुक्षा सरा तदुपमा लघुकण्टकारी[1] ॥७२॥

---

१ અહિં રસનું વિવેચન કરવામા નથી આવ્યુ તો પણ રુક્ષ અને ઉષ્ણ વગેરેના યોગથી કટુતિક્ત રસો સમજી લેવા જોઇએ (ટિપ્પણી)

મોટી ભોરીંગડી ઉષ્ણ છે જ્વર શ્વાસ શ્વ કફ જઠરાગ્નિની મદતા અને વાતને હણે છે **નાની ભોરીંગડી** પડખાની પીડા પીનસ હૃદ્રોગ કૃમિ ને હણનાર છે રુક્ષ અને સર છે

યુર્યવાસો मधुर कषाय सरो हिम पित्तकफानिलास्रम् ।
तृष्णार्तिमेदो भ्रमकुष्ठकास ज्वरालवीसपमदा धुनोति ॥७३॥

જવાસો લઘુ મધુર સર હિમ છે પિત્ત કફ વાતરક્ત તરસ ઉલટી મેદ ભ્રમ કુષ્ટ ખાસી જ્વર રતના અને મદ વગેરેને હણનાર છે

तुहिनतुवरतिक्त कुष्ठकण्डूप्रमेह
श्वयथुरुधिरपित्त ऊष्मपाण्डुप्रहारी ।
ज्वरभरबहुमेदारोचकास द्विजार्ति
तिरयति **खदिरोऽसौ** शुक्लस्तस्य **सार** ॥७४॥

ખેર શીત કષાય તિક્ત છે કુષ્ટ ખુજલી પેસાબના રોગો સોજો રક્તપિત્ત કફ અને પાંડુરોગને મારી હઠાવનાર છે તાવ બહુ મેદ[1] અરુચિ દાતની વેદના-આ બધા રોગોને હણનાર છે ખદિરસાર-ખેરસાલ-શુક્લ છે

मायाफल मनागुष्ण कषाय पवनास्रजित् । ६
केशसाम्य वितनुते सकोच प्रतिसारणात् ॥

માયા (કાટાળા માયા) સ્હેજ ગરમ છે કષાયરસ યુક્ત છે વાતરક્ત (નજલો) ને જીતનાર છે વળીયા પળીયાને હણનાર છે માયાની પોટલી ઉકાળવાથી યોનિનો સંકોચ થાય છે

शीतो **निम्बतरु** विपाककटुक तोतुष्मत पित्तहृद्
हृल्लास ज्वरज तुकुष्ठ कसनच्छर्दिप्रमेह व्यथा ।
रुक्ष तिक्तकषायक कृमिकफ उदवमेहास्रविद्-
सारप्रोन्तरुजो रुणद्धि च **महानिम्बो**ऽपि दुर्गामहत् ॥७६॥

નિંમડો શીત છે વિપાકમા કટુ છે પિત્ત અને તૃષાની શાતિ કરનાર છે મોળ જ્વર કૃમિ ચામડીના રોગો ખાસી ઉલટી પેસાબના રોગો બધાને હરનાર છે બકાનલીમડો રુક્ષ તિક્ત કષાય કૃમિ કફ ઉલટી પ્રમેહ રક્તવિકાર અતિસાર અને હરસને મટાડનાર છે

लोध्र कषाय शिशिरो लघिष्ठ सग्राहको नेत्रगदापहारी ।
बलासपित्तप्रदर प्रहर्ता दाहस्य शोफस्य विनाशकर्ता ॥७७॥

---

૧ શ્રી આપ્પા શાસ્ત્રી સાઠે તેમના ઘરગુતી ઔષધે (૨૭ આવૃત્તિ) નામના પુસ્તકમા કહે છે સ્થૂલતા અર્થાત્ નિષ્કારણ વધેલા શરીર ઉપર કાથો ઉત્તમ ઔષધ છે દરરોજ સવારમા ત્રણ માસા કાથો નવટાંક પાણીમા નાખીને પીવો ત્રણ મહિના પછી સ્થૂલતા કમી થવા લાગશે છ મહિના સુધી સતત નિયમિત સેવન કરવાથી શરીર ઘણું કૃશ થઈ જાય છે (પૃ ૪૮)

લોનર પાન શીત લઘુ અને મગ્રાહી છે આખોના રોગોમા લબ્ધખ્યાતિ છે કફપિત્ત પ્રદર, દાહ સોજો વગેરેનો નાશ કરનાર છે

त्विषा जितविषा **विषा** हतविषा सतौ रहसा
प्रसारितरषा कृशानुगदशातिनी किं न सा ।
भृश कटुरसा विशादयति सामपित्त रसा—
त्प्रशान्तरमिसा नसा ज्वरतृपातकुलरुषा ॥७८॥

અતિનખની કળી વિષને હણનાર છે અતિસારને જલદીથી વશમા લાવનાર છે જઠરાગ્નિની મન્દતાનો નાશ કરનાર છે રસમા કટુ છે આમ અને પિત્તને હણનાર છે, જોતજોતામા ઉનીને શાત કરનાર છે નરની તૃષાને વશમા લાવનાર છે

दुष्टव्रणास्रहन्त्री कटुका शीता विषस्य सहर्त्री ।
शृङ्गाकृतिर्विशेषात् प्रशस्यत **निर्विषा** नाम ॥७९॥

જદ્વાર (ટિપ્પણીકાર પરિચય આપતા કહે છે— **निर्विषी तथा जदवार इति नाम्ना प्रसिद्धा कृष्णवर्णा प्राया लपत ग्रन्थ्यादिषूपयुज्यते ।**) દુષ્ટ વ્રણ અને દુષ્ટ રક્તને હણનાર છે કટુ છે શીત છે વિષને હણનાર છે શિંગડાના જેવા આકારવાળુ દ્રવ્ય સારુ ગણાય છે

गुदनिलकफपित्तबलासतृषा रुधिरातिसतिप्रलयप्रबल ।
जठरानलन दीप्त कुरुते कटुक कुटजस्तुवर शिशिर ॥८०॥

કડાછાલ હરસ, પિત્ત કફ તરસ અતિસાર આ બધાનો નાશ કરવામા અતિ બલવાન છે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે કટુ છે તુરુ છે શીત છે

पाठाख्या कटुका कफानिलहरी तीक्ष्णा लघुर्ग्राहिणी
शूल छर्दिवि वरक्रिमिमहाश्वासव्रणध्वसिनी ।
तृष्णा हृद्गदमेहपित्तरुधिर यावत् त्रिदोष ज्वरान्
कण्डूकुष्ठसखान् हरेत् गुरु सरा स्वादुर्हि **मूर्वा** मता ॥८१॥

કાળીપાઠ ઉષ્ણ, કટુ છે કફ અને વાતને હણનાર છે તીક્ષ્ણ છે લઘુ છે ગ્રાહી છે, શૂલ ઉલટી વિષ જ્વર કૃમિ મહાશ્વાસ વ્રણ વગેરેનો નાશ કરનાર છે

મોરવેલ તૃષ્ણા હૃદ્રોગ પ્રમેહ પિત્ત અને રક્તના વ્યાધિઓ ત્રિદોષ જ્વર ખુજલી ચામડીના રોગો વગેરેને હરનાર છે ગુરુ છે સર છે મધુર છે

[ટિપ્પણીમા **મૂર્વા**નો પરિચય આપવામા આવ્યો છે **मूर्वा मरोडफली ' इति वैद्या इय धनुगुणोपयोगिनी । मूर ' इति महेश्वर । 'मोरवेल इत्येके ॥** ટિપ્પણકાર હજી વિદ્યમાન છે એમના ગુરુ મૂર્વાનો શો અર્થ કરતા હતા તે સ્પષ્ટ શબ્દોમા દર્શાવ્યુ હોત તો સારુ મોરવેલ નામની વત્સનાભાદિ વર્ગની વનસ્પતિને મૂર્વા માનવી એ મતનો હું છુ]

इक्षुरस्तु मधुर तुहिनोऽम्ल स्निग्धपित्तलगुणो नतुवृष्य ।
विक्रमो मरदसृगरक्तपानामभ्यतिनल विनिहन्ति ॥१०१॥

એખરાના બીજ (તાનમખાના નામથી પણ આ બીજ જાણીતી છે) મધુર શીત અમ્લ સ્નિધ પિત્તલ અને અતિ ર છે તિમ્ન છે વાતરક્ત (નગ્લો) તૃષા વગેરેના બતને પણ હણનાર છે

[એખરાના મૂળ માગ મૂત્રલ છે મૂત્રકૃચ્છ મૂત્રાઘાત અશ્મરી ઉ રોગ વગેરેમાં હિતાવહ છે એખરાનો શાર ઑનસ્ટેશ-પિત્તાશ્મરી ઉપર હિત ર છે બા ગ]

क्षयज्वरश्वाससमीरकामला तृटस्वपित्तानि निहन्ति शीतगा ।
कुल बल य ठन्ति वशलानना नृणा नवीनेव कुरङ्गलोचना ॥

વાંમકપુર ક્ષ્ય તાવ મ વાયુ મળો તરસ રક્તપિત્ત વગેરેને હણનાર છે શીતલ છે, નવીન સ્ત્રી મ વામકપુર પણ મનક છે

तवक्षीरी स्वादु शिशिरा हृद्या रुधिरशोधिनी ।
पित्ततापप्रशमनी गुणत शर्करा समा ॥१ ३॥

તનખીર મધુર શીત હૃદ્ય અને રક્તશોધક છે પિત્તની ગરમીને શાંત કરનાર છે અને ગુણમા સાકર જેવી છે

सालिमो मधर कन्द स्वादुरुष्णोतिगुरु ।
वातपित्तघ्नो च य सम्निम्न शुक्र परम् ॥१०४॥

મિસર દેશમા થનાર સાલમનો ક મધુર છે ગુરુ છે દેખાવમા સરસ છે વાત અને પિત્તને હરના છે મન આપનાર છે ક્ષાર ોગોની યુક્તિપૂર્વક બાફેલો સાલમ અત્યત વીર્યક છે

करोति रत परिपूरित जन निपवितो भञ्जयति प्रभञ्जनम् ।
बलासजित्पित्तकरी जराघ्नी प्रमेहपीडाप्रणुदस्ति तोदरि ॥१०५॥

તોદરી[1] (આ નામના બીજ હકીમો વાપરે છે ના સેવનથી પુરુષો ખૂબ વીર્યવાન થાય છે તો રી વાયુને હણનાર છે કફઘ્ન છે પિત્ત કનાર છે ઘડપણને દૂર રનાર છે પ્રમેહની પીડાને હણનાર છે

कसेलिका मेदुरसूक्ष्मरूकप्रभेदतोऽत्र द्विविधा प्रदिष्टा ।
कयाऽपि युक्त्या नियमेन भुक्ता स्त्रीणा पुन यौवनमाददाति ॥१०६॥

કસેલિમ (ટિપ્પણી ાર કહે છે કે આ નામથી તે પ્રસિદ્ધ છે) બે જાતની થાય છે (૧) માસલ અને (૨) પાતળી છાલવાળી પાક લાડુ વગેરે બનાવીમા ખાવાથી સ્ત્રીઓ માટે તે અતીવ સુખ ાયી છે (સેલિમ શ એ ‿ સમજી શકતો નથી ા ગ)

---

1 તોદ્રી એ રાજિકાદિ વ (કુસી રી) ની વનસ્પતિ છે તોદ્રી સફે matthiola incana અને તોદ્રી સુખ Cheiranthus cheiri

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) ગ્રાહકોને જણાવવાનું કે ગત માસથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનું ૨૧ મું વર્ષ શરૂ થાય છે નવા થનાર ગ્રાહકો જો લવાજમના પૈસા મ ઓ થી મોકલશે તો તેમને અ ઓછે ખર્ચે તરત મળશે

(૨) વર્ષની અધવચથી ગ્રાહક થનારાને પણ વર્ષની શરૂઆતથી જ ગ્રાહક થએલા ગણી લઈને કાર્તક માસથી જ બધા અંકો મોકલી આપવામા આવે છે

(૩) ગ્રાહકોના સરનામા અધુરા હોય કે બદલાયા હોય તેમણે પુરૂ કે બદલેલુ સરનામુ તરત મોકલી આપવુ જેથી અંક ગેરવલ્લે ન જાય આ બાબતમા ગ્રાહકની કસુર હોવાથી અંક પાછો આવશે તો ફરીથી તે અંક પોસ્ટેજ ગ્રાહકને શિર રહેશે માટે સરનામુ પુરૂ તથા બદલ્યુ હોય તો બદલેલુ સરનામુ તરત મોકલી આપવુ

(૪) ગ્રાહક થવા સંબંધ કે અંક મેળવવા સંબંધે સઘળો પત્રવ્યવહાર **વ્યવસ્થાપક "આયુર્વેદ વિજ્ઞાન" આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ અમદાવાદ** એ સરનામે કરવા

(૫) **આ માસિકના લેખકોએ** પોતાના લેખો કે માસિકમા આવતા લેખો સંબંધે બધો પત્રવ્યવહાર **તંત્રીને સરનામે** કરવા

(૬) <u>જાહેર લાયબ્રેરીઓ માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ ૧-૮- રાખવામા આવેલ છે</u>

(૭) આ માસિકમા છપાતા લેખો માટે તે તે લેખના લખનારા જવાબદાર છે

(૮) આ માસિકના લેખોને અને ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસની નીતિ રીતિ (policy)ને કોઈ સંબંધ નથી

!! ખાસ લાભ !!

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનની ૧૯૮૦-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૨-૯૩ એમ ૧૪ વર્ષની જુદી જુદી વગર બાંધેલી ફાઈલ દરેક રૂા ૧-૮-૦ થી મળશે

લખો

પાછલા વર્ષની ફાઈલો માટે ઝંડુ ફાર્મસી, મુંબઈ ૧૪

ચાલુ વર્ષના અંકો માટે વ્યવસ્થાપક-આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

ઠે આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓએ અવશ્ય સંગ્રહવા

યોગ્ય આયુર્વેદનો અમુલ્ય ગ્રંથ

પ્રત્યક્ષ શારીર

નો

ગુજરાતી અનુવાદ

મ ા જ ા પડેનો આ અમુલ્ય ગ્રંથ આયુર્વેદના ર વિદ્યાર્થીએ નેમ નોધો અવશ્ય મ ના યોગ્ય ગ્રહ કે શારીરનુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ વધ વિદ્યનો માયો પાયો છે મ મ વિગ ગણનાથસેન મ ની જેમ જે ન જેમ કેસ ત મ ન પ્રત્યક્ષ શારીરના પહેલા તથા બીજા ભાગને ા ા નકૃષ્ણ અમ પાદ જેમ ી ી એમ એમણ લો ા ોધિનર્ધિન ૂ નસા ગુજરાતી ભાષામા ા નિસ્સન આ પહેલુ જ પુસ્ત કે

પા ા પૂઠાના ૭ મો પાનાના સચિત્ર પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂ ૮– –

આયુર્વેદના વિદ્યાર્થીઓને ગુરૂન પ્રમાણપત્ર સ્તાવનાની ગાતમા મગો

ન ાશકો
વૈદ્ય જા નજી ત્રિ મજી આચાર્ય
તથા
વૈદ્ય જુગતરામ શંકરપ્રસા
કાલબા વી મુંબઈ

મળવાના ઠેકાણા
૧ પ્ર ાશકો પાસેથી
ઝંડુ ફાર્મસીના મુખ્ય એજન્ટો પાસેથી
ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસીની મુખ્ય
તથા બ્રાંચ ઓફિસોમાંથી

Re.d No B 1319

નશે ન નજનની લાયબ્રેરીઓ માટે મજુર થએલુ

વૈદ્ય સિદ્ધાન્તોને તુલનાત્મક દષ્ટિથી તથા
અનુભવની દષ્ટિથી ચર્ચનારૂ વૈદ્ય માસિક

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

પુસ્તક ૧ અંક ૧

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्॥

આશ્વિન ૧૯૯૮

તંત્રી અને પ્રકાશક
પ્રભાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ લી૦ તરફથી
ઠે ગવાની ૧૩ મુંબાઈ-૧૪

શુદ્ધ આયુર્વેદીય દવાઓની માફક શુદ્ધ આયુર્વેદ
સમજનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ તમને ઝંડુ ફાર્મસી
તરફથી પ્રગટ થતા આ માસિક દ્વારાજ મળશે

લવાજમ ૧ ૨-૦-૦
લાયબ્રેરીઓ માટે ૧-૮-૦

અનુક્રમણિકા

વિષય		પૃષ્ઠ
૧ બ્લડ પ્રેશર ઉપર મપમધા	ર[illegible] નાન ગિરિજા વૈદ્ય	૫૫
૨ સિદ્ધસૂતી	[illegible]વિશ્વનાથ ન લા જી શાસ્ત્રી	૫
૩ ર૨૭ વૈદ્ય મંડળીનો રિપોર્ટ	પુરૂષોત્તમ નાનજી વૈદ્ય	૫
૪ નાગપુરના નિ ભા વૈદ્ય સમેલનના અધ્યક્ષ શ્રી ગંગાધર શાસ્ત્રી ગુણેનું ભાષણ		૫
૫ શ્રી ધન્વંતરી મમાદ સમારભ	અનિરૂદ્ધપ્રસાદ માણેકલાલ	૪
૬ અંકલેશ્વર તાલુકા વૈદ્યસભાની સ્થાપના	બાપાનાથ ગ વૈદ્ય	૮
૭ મુંબઈનું ૨૮મુ નિ ભા વૈદ્ય સમેલન	જા વજી ત્રિ મજી આચાર્ય	[illegible]
૮ સિદ્ધભેષજ મણિમાળા	[illegible] ગ વૈદ્ય	
૯ ગુજરાત ર૨૭ મઢિયાવાડ વૈદ્યસમેલન	ગ વૈદ્ય હીરજી જીવરામ	૧

— વિનતિ —

આ માસિકની આ અનુક્રમણિકા જોઈને વાચકોને ખાત્રી થશે કે આ માસિક આપણા વૈદ્યકશાસ્ત્રના જ્ઞાનપ્રચાર માટે કેવું [illegible] મ કરી રહ્યું છે. આ માસિકનું આ ૨૧ મું વર્ષ ચાલે છે. શરૂઆતથી જ આ માસિકમાં આવા ને આવા જ લેખો [illegible] છે. વડા [illegible] જન [illegible]ની નારબેરીઓ માટે આ માસિક મળ્યું છે. અમને [illegible] છે કે દેશની વિદ્યાના પ્રચારમાં [illegible] દેશનો ઉત્કર્ષ સમાએલો છે એમ સમજી દરેક [illegible] આ માસિકના ગ્રાહકો વધારવાની કે છેવટ પોતાના ગામની [illegible]માં [illegible] માસિકનું વાચન [illegible] કરાવવાની કોશિશ કરશે.

ઠુ ઠરિશંકર કે શાસ્ત્રી
તંત્રી

[illegible] શાન્તિ [illegible] મુદ્રણાલય [illegible]
[illegible] પુરૂષોત્તમ મિસ્ત્રી [illegible]

આયુર્વેદ વિજ્ઞાન

नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विबलभिद्ध्वन्तरिसुश्रुत-
भरद्वाजपुनर्वस्वग्निवेशचरकप्रभृतिभ्य

પુસ્તક ૨૨ મુ] આશ્વિન ૧૯૯૪ [અંક ૧૨

બ્લડ પ્રેસર ઉપર સર્પગધા

સપગધાના વિષયમા અત્યાર સુધીમા ઘણુ લખાઈ ચુકેલ છે અને ઘણા વિદ્વાનોએ

ગ્રાહકોને ખાસ વિનતિ

આયુર્વે વિજ્ઞાનના આ આશ્વિન અકથી લવાજમ પુરૂ થાય છે સં ૧૯૯૫ના કાર્તિક અકથી નવુ વર્ષ શરૂ થાય છે તો આપનુ લવાજમ પોષ સુદ પુનમ સુધીમા રૂબરૂ અગર મનીઓર્ડરથી મોક્લી આપવા કૃપા કરશો પોષ વદ એકમ સુધીમા જેમનુ લવાજમ ન આવશે તેમને કાર્તિક અક વી પી થી રવાના કરવામા આવશે

—તત્રી

હતી અને ફરીથી તા ૮-૪-૩૮ ના રોજ બ્લડ પ્રેસર સીવીલ સરજન મારફત લવામા આવ્યુ તો ૧૫૦-૯૦ થયુ જે તદ્દન રાજબી પ્રમાણમા હતુ માટે સપગધાએ અજબ કામ કર્યું અને ટકી પણ રહ્યુ આ પ્રયોગ સાધન સાથે કરવામા આવેલ છે માટે આપના માસિકમા સ્થાન આપશો એમ આશા સેવુ છુ

તા ક પૂજ્ય મહાત્મા ગાધીજીને ગયા શિયાળામા જુહુ મુકામે બ્લડ પ્રેસર ઓછુ થયુ હતુ તેનુ એક કારણ સપગધા લેવામા આવેલ એમ એક પત્રના જવાબમા શ્રી મહાદેવ દેસાઈએ અમોને લખેલ હતુ

લી હરિલાલ કાળીદાસ વૈદ્ય
બૈતુલગજ સી પી

" સિદ્ધમૂલી "

આયુર્વેદવિદ્યામા મ લેનારે શ્રી ભાવમિશ્રપ્રણીત ભાવપ્રકાશનું નામ તો સાભળ્યુજ હોય એ ગ્રથમા એક સ્થળે આવતા **સિદ્ધમૂલી** શબ્દનો અર્થવિચાર આ લેખનું ઉપાદાન છે

चत्वारो व्योमभागास्तदनुनिगदित भागयुग्मच वग।
भागेक शम्भुबीज त्रितयमपिमृततत्समा सिद्धमूली ॥ भावप्रकाश ॥

ચાર ભાગ અભ્રક બે ભાગ બગ એક ભાગ શંભુબીજ–પારો ત્રણેની ભસ્મ તેની બરોબર સિદ્ધમૂલી ઉત્તરખડમા વાજીકરણ અધિકારમા મદનમંજરી અથવા ભૈરવાન રસની બનાવટનો આ પ્રથમ શ્લોક એ એનો પૂર્વાપર સબધ એટલુ તો ચોક્કસ જ છે કે સિદ્ધમૂલી કોઈ ખનીજ કે પ્રાણિજ પદાર્થ નથી ઉ તો એ વનસ્પતિ જ વળી એના ગુણ એવા જોઈએ જે પ્રસ્તુત બનાવટને ઉપકારક હોઈ શકે અર્થ નિર્ણય કરતા આટલી સમજ મગજમા રહેવી જોઈએ

ભાવપ્રકાશ ઉપરાત આ પાઠ બૃહદ્ યોગતરંગિણી રસયોગ સાગર ભારત–ભૈષજ્ય રત્નાકર તેમજ બીજા પણ એક બે ગ્રથોમાં સ્થાન પામેલ છે સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્ય શ્રી શાલિગ્રામજીએ એની ટીકા કરતા સિદ્ધમૂલીને ભાગ કહી છે ગુજરાતી ટીકાકાર પણ એજ લખે છે સ્વ પ શ્રી હરિપ્રપન્નજી એને શતાવરી ગણાવે છે અને એમને અનુસરી યા તો સ્વતત્ર પ્રમાણને આધારે વદ્ય શ્રી ગોપીનાથજી પણ પડીતજીથી જુદા પડયા નથી

વેદમા આવતી વનસ્પતિઓ વાચી પારસ્કર કાત્યાયન વગેરેના સ્માર્ત તેમજ શ્રૌત સૂત્રોની વનસ્પતિઓનો પણ વિચાર કર્યો એ બધામા સિદ્ધમૂલી નથી ચરક સંહિતા તેમજ સુશ્રુતસહિતા આયુર્વેદના એ આદ્યગ્રથ એમાયે આ શબ્દ ન મળે ચક્રદત્ત વાગ્ભટ હારીત વૃદ્ધ બગસેન શાર્ઙ્ગધર એમાના કોઈ સિદ્ધમૂલીનુ નામ પણ લેતા નથી એટલે છેક ઋગ્વેદકાળથી હમણા સુધી સિદ્ધમૂલીનો પ્રયોગ ભાવમિશ્ર સિવાય કોઈએ કર્યો નથી અને એમણે પણ આ એકજ અવસરે

અમરકોષ વૈદ્યકશબ્દસિંધુ ભાવમિશ્રરચિત ભાવપ્રકાશાન્તર્ગતનિઘંટુ વિભાગ એમાં પણ આ શબ્દ નથી જેથી અના અર્થ માટે પ્રમાણ નથી એ વિચારણીય વસ્તુ તો વળી એ છે કે જેણે સિદ્ધમૂલીને ભાગ કહી તેણે જ સ્વરચિત નિઘંટુમા અથવા વૈદ્યક શબ્દકોશમા સિદ્ધમૂલીનું નામ સુદ્ધા કેમ નહિ લીધુ ?

સિદ્ધમૂલી એ ને ભાગ ?

શાલિગ્રામજી સિદ્ધમૂલીને ભાગ કહે છે એમ કહેવા માટે (૧) સિદ્ધમૂલીનો ભાગ એવા અર્થ ભાવમિશ્ર અગર એના પૂર્વશાસ્ત્રકારોએ આપ્યો હોવો જોઈએ (૨) ભાગના વર્ણનમા એના પર્યાય શબ્દ તરીકે સિદ્ધમૂલીનો કોઈપણ શાસ્ત્રકારે નિર્દેશ કર્યો હોય અથવા (૩) એ શબ્દને યૌગિક ગણી આ અર્થ સ્વીકાર્યો હોય તો એમા અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવવો ન ઘટે

(૧) આજ સુધી સિદ્ધમૂલીનુ વર્ણનજ નથી જડયુ એટલે એનો અર્થ શુ હશે એ ભાવમિશ્ર કે અન્ય શાસ્ત્રકારો પાસેથી મેળવાય તેમ નથી

(૨) ભાગના પર્યાય તરીકે કોઈ સિદ્ધમૂલી લખી ગયેલ નથી

(૩) સિદ્ધ અને મૂલી એનો યૌગિક શબ્દ સિદ્ધમૂલી એમ હોય તો એ વિચારીએ સિદ્ધ એટલે યોગસિદ્ધો અથવા સાધુ બાવા અઘોરી વગેરે આવું ગતા હોય છે એ લોકો ભાગ ગાળી પીનાર હોય છે એનો ખ્યાલ કરી શાસ્ત્રીજીએ સિદ્ધમૂલીને ભાગ લખી હોય એના નાગ્જી ગનના ગુણથી એમ માની લીધું હોય પણ એમ તો બાવાઓ ગાંજો ચરસ માજૂમ ધતુરો વગેરે પણ પીએ છે એ કેમ ન લેવાય? એમ કરીએ તો ભાગ અતિવ્યાપ્તિગ્રસ્ત બને છે

આવા કારણો સિદ્ધમૂલી એટલે ભાગ એવો અર્થ કરવામાં ભૂલ થાય છે શાસ્ત્રીજી ભૂલ્યા લાગે છે ગુજરાતી નીઘંટુકારે પણ એવું જ કર્યું છે

સિદ્ધમૂલી એટલે શતાવરી ખરી?

વૈદ્ય પં શ્રી હરિપ્રપન્નજી સિદ્ધમૂલીને શતાવરી લખે છે વૈદ્ય શ્રી ગોપીનાથ પણ એમ લખે છે શા આધારે? (૧) શાસ્ત્ર પ્રમાણને આધારે? (૨) શતાવરીના પર્યાય તરીકે સિદ્ધમૂલી મળે છે? ( ) ભાષાશાસ્ત્રના નિયમથી?

(૧) શાસ્ત્રપ્રમાણ એટલે સિદ્ધમૂલી એ શતાવરી છે એવું સ્પષ્ટ વર્ણન મળતું હોય તો તે પણ એ તપાસવા અસ્થાને છે

(૨) શતાવરીના પણ પર્યાયમાં સિદ્ધમૂલી નથી

(૩) સિદ્ધ એ સંસ્કૃત શબ્દ નો અપભ્રંશ થાય ત્યારે ક્રમે ક્રમે સિદ્ધ-સિધ-સધ-શધ-શત થઈ જાય અને શતમૂલી એટલે શતાવરી થાય પરંતુ શતાવરીના પર્યાયમાં આવતો શતમૂલી શબ્દ તો સ્વતંત્ર સંસ્કૃતપર્યાય છે અપભ્રંશ થયેલ પર્યાય નથી

આમ હોઈ સિદ્ધમૂલી એટલે શતાવરી એ ય કલ્પનાથી ઉપજાવી કાઢેલ અર્થ લાગે છે પંડીતજી હવે નથી ગોપીનાથજી છે એ માટે કંઈ શાસ્ત્ર સાક્ષીઓ હોય અને આપણને આપે તો એ અર્થ સુપ્રતિષ્ઠિત થઈ શકે એનામાં પણ વાજીકરણ ગુણ તો છે જ

ત્યારે સિદ્ધમૂલી એટલે શું?

સિદ્ધમૂલી નામે સ્વતંત્ર વનસ્પતિ તો નથી જ ભાગ પણ નહિ અને શતાવરી પણ નહિ યૌગિક અથવા યોગરૂઢ શબ્દ ગણીને સિદ્ધમૂલીનો અર્થ કરીએ તો (૧) સિદ્ધો સિદ્ધિ સારુ વાપરે તે અથવા (૨) સિદ્ધ નામના કોઈ વૃક્ષનું મૂળ

(૧) સિદ્ધો સિદ્ધિ કરવા માટે ત મસ્ત થઈ શકાય તથી ભાગ જેમ વાપરે છે તેમ ધતુરો પણ વાપરે છે બીજી ચીજો પણ વાપરે છે અને નિગુરી પણ વાપરે છે એવું જાણમાં છે ધતુરો અને નિર્ગુડી વાજીકરણ પ્રયોગોમાં તો વાપરી શકાય મોટો ધતુરો પારાના સંયોગમાં આવતા ઊંચી શક્તિ દાખવે છે તેનો પુરાવો આયુર્વેદની મહામૂલી ખેચરી ગુટી । છે એટલે જે યુક્તિથી ભાગ લઈએ તેજ યુક્તિથી તો ધતુરો વધુ ગુણકારી થઈ પડે વળી એ અર્થ લેવા સાથે શાસ્ત્રીય પ્રમાણ પણ છે તે નીચે લખ્યા ઉપરથી સમજાશે

(૨) આયુર્વેદ શબ્દ સાગર તેમજ વૈદ્ય શબ્દ સિંધુમાં સિદ્ધ શબ્દ આપેલો છે નપુંસકલિંગે હોય ત્યારે એનો અર્થ મધુર વસ્તુ એ વાજીકરણોપયોગી ગુણવાન ન હોઈ અને વસ્તુતઃ એ વનસ્પતિજ ન હોઈ એ અર્થ બિનઉપયોગી છે પુંલિંગે જ્યારે એ પ્રયુક્ત છે ત્યારે એના અર્થ ત્રણ થાય છે (૧) કૃષ્ણધુસ્તુર ( )ગુડ અને (૩) કૃષ્ણનિર્ગુડી

કાળો ધતુરો વાજીકરણ ઔષધોમાંથી કાઢી નાખવા જેવો નથી ભાગથી મોટો ધતુરો

ગુણમા ઉતરે એમ નથી એવું મૂગ સિદ્ધોને ઉપયોગમા આવતુ હશે એની ચોક્સાઈ કરી નથી કેમકે સિદ્ધ એટલે જ કાળો ધતુરો

ગુડ એટલે ગોળ ગોળ બને શેરડીમાથી એટલે શેરડી લેવામા કોઇ પ્રામાણિક બાધ નથી અને શેરડી વાજીકરણ પણ છે

કૃષ્ણ નિર્ગુંડી એટલે કાળા ફૂલની નગોડ એ અર્થ પણ સિદ્ધનો જ છે કાળી નગોડના કલ્પ વિષે તો ઘણાએ સાભળ્યુ હશે એમ એ સિદ્ધોને પણ ઉપયોગી છે

આ રીતે સિદ્ધમૂળીના પાચ અર્થ ઉભા થાય છે—(૧) ભાગ (૨) શતાવરી (૩) કાળો ધતુરો (૪) ગોળ (શેરડી) અને (૫) કાળી નગોડ

પહેલા એની સંભાવના વિરુદ્ધ ઉપરોક્ત દલીલો હોઈ એ અર્થો ઉડી ૧૫ છે છતાય શાસ્ત્રપ્રમાણ કોઈ આપી શકે તો આનકારને અવકાશ છે છેલ્લા ત્રણ અર્થ વૈદ્યવર્ગ આગળ હું મુકુ છુ અને એમાય કાળા ધતુરા માટે મને વધુ પક્ષ છે તે જાહેર કરુ છુ વિદ્વાન બધુઓ એમા વધુ ઉંડા ઉતરે અને પોત પોતાના પ્રમાણયુક્ત મતવ્યો રજુ કરે એજ અભ્યર્થના

લી ભવદીય

મહોપાધ્યાય કાશીવિશ્વનાથ પ્રહ્લાદજી વ્યાસ
સાહિત્યાચાર્ય વિશારદ જેવ એ એમ
મીમાસાશાસ્ત્રી

કચ્છ વૈદ્યમડળનો ઠરાવ

શ્રી કચ્છ વૈદ્ય મડળની એક બેઠક સ્વગસ્થ વૈદ્યરાજ હરિપ્રપન્નજીના અવસાન માટે શોક પ્રદર્શનનો ઠરાવ કરવા તારીખ ૧૯–૧ –૩૮ને રોજ મળી હતી જેમા સ્થાનિક સભ્યોની હાજરી હતી તે ઉપરાત ડૉ સાહેબ નારાણ દાસ નરગાંધી મુદ્રા ડૉ સાહેબ રતનશી પીરજી છેડા કુકોઠી વૈદ્યરાજ ચુનીલાલ ડાહ્યાભાઈ મ્હેતા બી ડા વૈદ્યરાજ ચતુર્ભુજ લાલજી માડવી અમદાવાદ વૈદ્ય સભા અને નામદાર મુબઈ સરકાર તરફથી આવેલ પત્રોના વાંચન બાદ શોક પ્ર દ શ ન ઠરાવ વૈદ્યરાજ પુરૂષોત્તમભાઈએ મુકો હતો અને જેને વૈદ્યરાજ નાનાલાલ ભાઈએ અનુમોદન આપ્યુ હતુ બાદ સર્વાનુમતે ઠરાવ પસાર કરવામા આવ્યો હતો

ઠરાવ —શ્રી કચ્છ વૈદ્ય મડળની આ સભા શોકપ્રદર્શિત ઠરાવ કરે છે કે આયુર્વેદના અગ્રગણ્ય જ્ઞાનવૃદ્ધ વયોવૃદ્ધ અને આયુર્વેદના ઉત્કર્ષ તરફ પૂર્ણ લક્ષ આપનાર શ્રીમાન વૈદ્યરાજ હરિપ્રપન્નજીનું દુ ખ અવસાન થવાથી વૈદ્ય વર્ગમા જે ક્ષતિ થઈ છે તે કોઈ રીતે પૂરી શકાય તેમ નથી સ્વગસ્થે આયુર્વેદના ઉત્કર્ષ માટે જે શ્રમ વેઠયો છે તેની આ સભા નોધ લે છે અને એમના અમર આત્માને ચિર શાતિ મળે એવી પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના કરે છે

ઉપરના કામકાજ બાદ પ્રમુખનો આભાર માની સભા વિસર્જન થઈ હતી

લિ આપનો
વૈદ્ય પુરૂષોત્તમ નાનજી ચા વ
મત્રી શ્રી કચ્છ વૈદ્ય મડળ અંજાર (કચ્છ)

નાગપુરના નિ ભા વૈદ્યસમેલનના અધ્યક્ષ વૈદ્યપચાનન શ્રી ગગાધરશાસ્ત્રી ગુણેનુ ભાષણ

(ગતાકથી ચાલુ)

યોગશાસ્ત્ર માનવી મન અને તે દ્વારા શરીરનો વિકાસ સાધનારૂ શાસ્ત્ર છે એ શાસ્ત્રને ગણિતશાસ્ત્ર જેટલુ નિશ્ચિત અને ભૂલ વગરનુ બનાવેલુ છે ભગવાન પતજલિએ યોગશાસ્ત્ર રચીને જગત ઉપર મોટા ઉપકાર કર્યો છે હાલના જગતમા વિચારવાનોને થયેલા વ્યામોહથી જગતમા સુખ અને શાતિ પ્રાપ્ત કરવાનો કોયડો કોઇથી ઉકલતો નથી Happiness does not imply wealth luxury social success plea ure entertainments *not even health* સુ ાસ્ત આરોગ્યનુ આધુનિક જગતમા કેવુ સત્યાનાશ નીકળી ગયુ છે તેનુ ડો વહલગામેસીએ બહુ મરમ વર્ણન નીચેના શબ્દોમા કર્યુ છે —

A civilization which despises and tramples on the ancient and mighty truths of the heart is *doomed to destruction by* nervous diseases Western society which has founded the whole of its existence on calculating profiteering selfishness and cold intelect collapses at the first shock of an earthquake

આ પ્રકારની અશાન્તિનો ઉપાય શોધવા માટે આધુનિક શાસ્ત્રજ્ઞોને આર્યોના મોઢા તરફ પ્યાસ કરીને તેઓના યોગશાસ્ત્ર તરફ નજર કરવી પડે છે સુખ અને શાન્તિનો આધાર મન ઉપર છે અને મનને યોગ્ય કેળવણી આપવાની શક્તિ યોગશાસ્ત્રમા છે અષ્ટાગયોગ મન અને શરીરને ધીમે ધીમે કેળવણી આપીને શાશ્વતશાતિ અને સુખ તરફ દોરી જાય છે ભગવાન પતજલિના યોગસૂત્રમા તથા બીજા યોગશાસ્ત્રના ગ્રથામા આ વિષયનો પુષ્કળ વિસ્તાર છે એ સર્વ વિસ્તાર અહીં ઉતારવાનુ પ્રયોજન નથી ફક્ત યુક્તવિહારનુ ધ્યેય-ઉચ્ચ ધ્યેય જે શાશ્વતસુખને મેળવી આપનાર યોગશાસ્ત્ર માગનુ દિગ્દર્શન જ અહીં કરવાનુ છે વિહાર અથવા સમ્યગ્રૂપમા પ્રાણાયામનુ જે મહત્ત્વ છે અને તેનુ શરીર ઇન્દ્રિયો અને મન ઉપર જે પરિણામ થાય છે તે સબધી બે શબ્દ લખ્યા સિવાય આ વિષય સપૂર્ણ નહિ થાય અને તેથી તેની ટુકી માહિતી આપુ છુ પ્રાણાયામ શબ્દનો અર્થ શ્વાસોચ્છ્વાસ રોકવા એવો છે તોજ કુભક કહે છે પ્રાણ શબ્દના બે અર્થ સાહિત્યમા થાય છે અને પતજલિના આ મતથી બે સૂત્ર છે —

प्रच्छर्दनविधारणाभ्या वा प्राणस्य ।

પા યો સૂ ૧ ૪

तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद प्राणायाम ।

એજન ૧ ૪૯

આ બેઉ સૂત્રોમા શ્વાસોચ્છ્વાસ ક્રિયાનો જ પ્રાણ શબ્દથી ઉલ્લેખ કર્યો છે આત્મારામસૂરીએ શ્વાસોચ્છ્વાસક્રિયાને બદલે જીવન માનસિક શક્તિને પ્રાણસત્તા આપેલી છે હઠપ્રદીપિકામા તેનો ઉલ્લેખ ઘણી જગાએ મળે છે એ ગમે તેમ હો પણ પ્રાણાયામ

શબ્દ નો યોગરૂઢાર્થ તો ખાસ જાતનો શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિનો યામ અર્થાત્ યોગશાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત યાયામ એવો જ પ્રાણાયામ કેવી રીતે કરવા તેનું વર્ણન અહીં અપ્રસ્તુત છે તેનું વિવેચન અનેક જૂના નવા ગ્રંથોમાં મળે છે પ્રાણાયામનો અર્થ કુંભક કરવામાં આવે છે અને તે બે પ્રકારનો છે બાહ્ય અને આભ્યંતર આભ્યંતર કુંભને માન કુંભક કહે છે ભગવાન પતંજલિએ પ્રાણાયામના ચાર પ્રકાર આપ્યા છે હઠપ્રદીપિકામાં સૂર્યભેદન ઉજ્જાયી સીત્કારી શીતલી ભસ્ત્રિકા ભ્રામરી મૂર્છા અને પ્લાવિની એ રીતે આઠ પ્રકાર આપેલા છે આ સર્વ પ્રકારમાં શ્વાસોચ્છ્વાસનું એક રીતે નિયમન કરીને શરીર અને મનને એક પ્રકારની શાંતિ આપી શકાય છે પ્રાણાયમ વડે ધીમે ધીમે મનને એકાગ્રતાની કેળવણી મળે છે શરીર સુદૃઢ અને નીરોગી થવામાં પ્રાણાયામ અત્યંત ઉપયુક્ત છે તેમજ ઇંદ્રિયો અને મન વિકસિત થઈને આત્મોન્નતિ થવામાં પ્રાણાયામથી ઘણી મદદ મળે છે પ્રાણાયામનું વિધાન કિલષ્ટ છે તેમાં ભૂલ ન થવી જોઈએ ભૂલ થાય તો નુકસાન થવાનો સંભવ છે પરંતુ બરાબર ભૂલ વગર વિધિપૂર્વક પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેથી શરીરને ઉત્કૃષ્ટ આરોગ્ય મળી ધાતુઓનો ઉપચય અને મનને ઉત્કૃષ્ટ સુખ શાંતિ મળ્યા વગર રહેતા નથી એટલું પ્રાણાયામનું મહત્ત્વ છે ઉપનયન થાય કે તરતજ દ્વિજને સંધ્યા સાથે પ્રાણાયામ શીખવવાનો રિવાજ છે પ્રાણાયામથી ઉપર કહેલા લાભો કઈ રીતે થાય છે તેનું ટુંકામાં વર્ણન કરવું છે પ્રાણાયામની શરીર અને મન બેય ઉપર અસર થાય છે શ્વાસોચ્છ્વાસક્રિયા અત્યંત ચમત્કારિક છે ફેફસાં હૃદય શ્વાસવાહિનીઓ વાતવાહિનીઓ વાતવહકેંદ્રો અને ઉદર સહસ્રાર અને બીજા નાડીચક્રો એ સર્વ અવયવ સમૂહો પર શ્વાસોચ્છ્વાસક્રિયાની પ્રત્યક્ષ અથવા અપ્રત્યક્ષ અસર થાય છે શ્વાસ એ સાક્ષાત્ જીવન છે (Breathing is life itself) એમ જે કહેવું છે તે તદ્દન સાચું છે પ્રાણ શબ્દ નો અર્થ માત્ર બાહ્યવાયુ એવો નથી પણ પ્રાણવાયુ એવો જ પ્રાણવાયુ શબ્દ નો પ્રાચીન સાહિત્યમાં જીવન કે જીવનક્રિયા એવો અર્થ થયો છે પરંતુ આધુનિક શાસ્ત્રોમાં પણ આ અર્થની ઘણી કલ્પના મળે છે પ્રાણ એટલે માત્ર ઓક્સીજન કે અવકાશ (ether) નહિ પણ જીવન અથવા માનસશક્તિ (The Prana is the magic force which forms the basis of spiritual life) કેવળ (absolute energy) એટલેજ પ્રાણ આપણા શરીરમાં વાતવહમંડલોમાં સંચાર કરનારો જે વાયુ તેને પ્રાણ કહે છે એટલે શ્વાસોચ્છ્વાસના નિયમન નિયંત્રણ અને આયામ-કુંભકના ધીમે ધીમે વધારેલા નિયમિત અભ્યાસથી પ્રાણ ફેફસામાં અને તે દ્વારા આખા શરીરમાં રોકાય છે જે શરીર ધાતુઓને ઉત્તમ બનાવવામાં તેની ઘણી મદદ મળે છે પ્રાણાયામ વડે છાતી પેટ અને મૂત્રપિંડની ક્રિયા ઉત્તેજીત થાય છે અને તેને એક જાતના માલીસ થાય છે જેથી તે તે અવયવમાં કયાંય થોડો સરભ હોય તો તે અવયવો ઉપર દબાણ આવવાથી નીકળી જાય છે વાતવાહિનીઓને તથા સ્નાયુઓને ઉત્તેજન મળે છે મૂત્રપિંડ ફેફસા અને આંતરડા મજબૂત બનીને પોતાનું ઉત્સર્જન કાર્ય સારૂ કરે છે આ કાર્ય પ્રાણાયામ વખતેજ થાય છે એવું પણ નથી કારણ કે સ્નાયુઓ અને વાતવાહિનીઓને મળેલા ઉત્તેજનનું પરિણામ લાંબા વખત સુધી ટકવાને લીધે એ અસર અમુક વખત ચાલુ રહે છે

પ્રાણાયામથી ફેફસાની ક્રિયા સારી થાય છે ફેફસા મજબૂત અને કાયમ થાય છે પુષ્

વધારી દેવી જોઈએ અને એ માટે આયુર્વેદીઓએ અત્યંત પરિશ્રમ કરવો જોઈએ કહ્યું છે કે—

> शास्त्रं ज्योतिः प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः ।
> ताभ्यां भिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति ॥
> चिकित्सिते त्रयः पादा यस्माद्वैद्यव्यपाश्रयाः ।
> अतः प्रयत्नमातिष्ठेद् भिषक् स्वगुणसंपदि ॥

માટે હવે આયુર્વેદીયોએ અનેક પ્રકારે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ અને તે અર્થે વિવિધ સ્થાયી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવી જોઈએ લોકજાગૃતિની અનેક ચળવળો કરવી જોઈએ સંગઠન વધારવું જોઈએ શાસ્ત્રજ્ઞાનની સગવડ વધારે કરવી જોઈએ શિક્ષણની સગવડ કરવી જોઈએ

આ બધું યોગ્ય રીતે સાધવા માટે આપણે આયુર્વેદીયોએ આપણું પોતાનું ઉત્તમ સંગઠન કરવું જોઈએ મનુષ્યબળ અને દ્રવ્યબળ એકત્ર કરવું જોઈએ તે શિવાય આપણો આરો નથી વૈદ્યવિદ્યા અમેવ્‌નુ છે એ ઘણી મોટી શક્તિ છે હાલનું અંગ્રેજી સામ્રાજ્ય ભરતખંડમાં સ્થાપિત થવામાં તો વૈદ્યવિદ્યા અને વૈદ્ય (અંગ્રેજ) કારણ બનેલ છે એ સત્ય છે વૈદ્યોએ મનમાં લેવાથી તેઓ માટે શું અશક્ય છે?

આયુર્વેદ મહામંડળના વાવટા નીચે આપણે સૌએ આપણા મતભેદ માનાપમાન વગેરે ભૂલીને એકત્ર થવું જોઈએ મહામંડળના સભાસદ વધારવા જોઈએ મહામંડળને વધારે કાર્યક્ષમ બનાવવું જોઈએ આયુર્વેદ મહામંડળ માટે પુષ્કળ સહાય મેળવવી જોઈએ જનતાની સહાનુભૂતિ મેળવવી જોઈએ અને પ્રકારે દ્રવ્ય મેળવવું જોઈએ મનુષ્યબળ અને દ્રવ્યબળ એકઠું કરવા માટે વારંવાર ભરતખંડમાં ફરવાનો સંકલ્પ કરવો જોઈએ

વિદ્યાપીઠની પ્રતિષ્ઠા અને કાર્યક્ષમતા વધારવા જોઈએ અને આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ અને મહામંડળે (૧) આખા ભારતવર્ષમાં હાલમાં ચાલતા વિદ્યાલયોમાં શિક્ષણક્રમ એક સરખો હોય એવી તજવીજ કરવી જોઈએ તે માટે ચાલુ વિદ્યાલય-મહાવિદ્યાલયોને વિદ્યાપીઠ સાથે સંબદ્ધ કરવા જોઈએ તે શિવાય આ દેશના અગીયારે પ્રાંતોમાં પોતાના જોર ઉપર કે સરકારની મદદ લઈને મહાવિદ્યાલયો કાઢવા જોઈએ અને આ કાર્ય માટે જુદી જુદી જાતની યોજના તૈયાર કરવી જોઈએ ( ) પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ માટે તથા રોગલક્ષણની આયુર્વેદીય પદ્ધતિ રૂઢ થાય તે માટે સ્થળે સ્થળે મોટી ઈસ્પીતાલો કાઢવી જોઈએ અને જે હાલમાં ચાલુ હોય તેની સગવડ કરવી જોઈએ રોગીની ચિકિત્સાના આંકડા એકઠા કરીને પ્રસિદ્ધ કરવાની વ્યવસ્થા કરવી નહીં। રોગોની આ ઈસ્પીતાલોમાં ચિકિત્સા નક્કી કરવાની સગવડ કરવી શસ્ત્ર શાલાક્ય આપણા હાથમાંથી ગયા છે તેનો આયુર્વેદીય પદ્ધતિથી પ્રચાર કરવો સિદ્ધયોગ ઔષધિ પ્રયોગો વડે રોગ મટાડવા માટેના ચિકિત્સા મંદિરો સ્થાપન કરવા જોઈએ પંચકર્મ ચિકિત્સા માટે સ્વતંત્ર ઈસ્પીતાલ આખા ભરતખંડમાં ક્યાંય હોય એમ જાણવામાં નથી આપણને-સર્વ આયુર્વેદીઓને પંચકર્મ ચિકિત્સાનું આયુર્વેદમાં તદ્દન સ્વતંત્ર વર્ણન છે એ માહીત જ છે સ્નેહસ્વેદ યોગથી અનેક વાતરોગો તદ્દન સાજા થાય છે તૈલધારા કર્મની ખ્યાતિ પણ ઘણી છે વમન વિરેચનનું વિધિપૂર્વક સેવન અનેક રોગોમાં ઘણું સારું કામ કરે છે બસ્તિચિકિત્સાને તો સ્વતંત્ર ચિકિત્સા તરીકે વર્ણવેલ છે

दोषा कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनै ।
ये तु सशोधनै शुद्धा न तेषा पुनरुद्भव ॥

આ તત્ત્વમીમાસા અત્યત સત્ય હોવા છતા સાધનના અભાવે સંશોધન ચિકિત્સા સારી રીતે થઈ શક્તી નથી માટે સ્વતત્ર રીતે સશોધન ચિકિત્સા કરવાની તથા શીખવવાની યોજના કરવી જોઈએ માનસ ચિકિત્સા માટે તદ્દન સ્વતત્ર હોસ્પિતાલ ઉભી કરવાની ગોઠવણ કરવી જોઈએ આ હોસ્પિતાલમા આયુર્વેદ તથા યોગશાસ્ત્ર એ બે પદ્ધતિ અનુસાર ચિકિત્સા યોજવી જોઈએ તેજ રીતે અનેક સ્થળે આયુર્વેદીય પદ્ધતિના આરોગ્યભવનો ઉભા કરીને જનતામા આરોગ્યરક્ષણશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવો જોઈએ હાલના સમયમા આ જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાની ઘણી આવશ્યકતા છે ક્ષયાદિ રોગોનુ ઘણું જોર છે બાળમરણનુ પ્રમાણ ઘણુ મોટુ છે અપચન, કબજીઅત ચેતના ભ્રમ વગેરે અનેક પ્રકારના રોગો જનતાની પાછળ લાગ્યા છે આ રોગો થયા પછી તેમાથી છુટવાના ઉપાયો કરવા કરતા રોગો થાય જ નહિ એવા ઉપાયો કરવા જોઈએ અને એ માટે પ્રતિબધક ઉપાયો જરૂરના છે રોગ પ્રતિબધક અને સ્વાસ્થ્યસરક્ષક શાસ્ત્રોનો પ્રચાર ઉપર કહેલા આરોગ્યભવનોમાથી જોરથી કરવો જોઈએ એજ રીતે વૈદ્ય ઉત્કૃષ્ટ રોગચિકિત્સક અને આરોગ્યરક્ષક બને એવી સગવડ કરવી જોઈએ (૩) જુદી જુદી જાતની પ્રયોગશાળાઓ સ્થાપવી જોઈએ (૪) વિદ્વત્સભાઓદ્વારા પ્રત્યક્ષ પ્રયોગોની પદ્ધતિ નક્કી કરવી જોઈએ (૫) જુના ગ્રથો મેળવીને તે અશુદ્ધ હોય તો શુદ્ધ કરીને જાળવી રાખવાની તથા છાપીને પ્રસિદ્ધ કરવાની મહામડળે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ (૬) આયુર્વેદના સિદ્ધાન્ત અત્યત સત્ય અને સુન્દર છે પરન્તુ તે સિદ્ધાન્તો સૂત્રમય ભાષામા એટલે અતિશય ટુકામા લખવાનો આયુર્વેદના પ્રણેતાઓએ પ્રયત્ન કર્યો છે જૂના વખતમા એ રીત ઠીક હતી પરતુ આ જમાનામા તેનુ વિસ્તારપૂર્વ લખાણ કરવુ જરૂરનુ છે માટે નવા ગ્રથો રચાવવાની મહામડળે વ્યવસ્થા કરવી આ ગ્રન્થો સંસ્કૃતમા કે દેશી ભાષામા હોવા જોઈએ જૂની આયુર્વેદીય પરિભાષા સજ્ઞા અને શબ્દ ઉપયોગમા લઈનેજ ગ્રથ કર્તાઓએ પોતાના નવા ગ્રથો લખવા મહામડળે આ માટે પારિતોષિક આપવાની તથા સન્માનની યોજના કરવી (૭) વિદ્યાપીઠના શિક્ષણક્રમ પ્રમાણે પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરાવવાની શરૂઆત કરવી (૮) ક્ષય રોગનો ભયકર પ્રચાર થયો છે માટે ક્ષય રોગના આતુરાલયની મહામડળે વ્યવસ્થા કરવી (૯) વૈદ્યોના રજીસ્ટ્રેશન બીલનો ત્યાગ ન કરતા તેનો શક્તી સ્વીકાર કરવો

આ રીતે આયુર્વેદના પ્રસાર માટે આપણે સર્વેએ મળીને અત્યત મનઃપૂર્વક તથા અગત્ય સમજીને પરિશ્રમ કરવો જોઈએ આયુર્વેદનુ તત્ત્વજ્ઞાન તેમા પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાન્તો અને તેની ચિકિત્સા પદ્ધતિ અતિશય સત્ય શિવ અને સુન્દર છે ભારતના ખુણેખુણામા તેનો પ્રસાર થવો જોઈએ પરતુ ભારત બહારના બીજા દેશોમા સુદ્ધા આયુર્વેદનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રચાર થવો જોઈએ તે માટે આપણે સૌએ આયુર્વેદના મીશનરી બનવુ જોઈએ ઘેરેઘેર ફરીને આયુર્વેદની પ્રભાતી પહોચાડવી જોઈએ જૂના વખતમા જેમ બૌદ્ધધર્મીઓ પોતાના ધર્મની ધજા ખભે લઇ આખી પૃથ્વી ખુદી વળ્યા જેમ બૌદ્ધધર્મનુ જ્ઞાન ગાધારથી રશિયા સુધી તેઓએ ફેલાવ્યુ મોટી મોટી રાજસત્તાઓને બૌદ્ધ તરફ વાળી અને સૌને સગભગ

આખા જગતને બુદ્ધં શરણં ગચ્છામિનો પાઠ ભણતા કરી દીધા. તેમજ આપણે આયુર્વેદનું જ્ઞાન જગતભરમાં ફેલાવવું જોઈએ અને આયુર્વેદના વચનો દુંદુભિ જગતભરમાં ગજવવો જોઈએ.

नार्थार्थं नापि कामार्थमथ भूतदयां प्रति ।

यो वर्तत चिकित्सायां स सर्वमतिवर्तते ॥

આ ભાવના અને પ્રેરણાથી આયુર્વેદ શાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયું છે.

આ ભાવના અને પ્રેરણાથી કે મનની માગ છે અને માટે જ આપણે આયુર્વેદશાસ્ત્રનો એ તત્વનો એ પદ્ધતિનો અને એ રીતિનો પ્રચાર કરવાને મન લઈને આખા જગતમાં તેનો પ્રચાર કરવો જોઈએ ત્યારે જગતને શાંતિ, સુખઆરોગ્ય અને આયુ સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થશે. નહિતર તો હમણા ચાલુ છે તેનું સાધન વધારે વધારે પ્રસર્યા કરશે. આર્યોનું વિશ્વ બંધુત્વનું સુંદર તત્વ સાથે રાખીને આયુર્વેદ શાસ્ત્રનો આપ પ્રચાર કરો એવી મારી આપના ચરણમાં આગ્રહભરી વિનંતિ છે.

ભાઈઓ અને બહેનો! મેં આપનો ઘણો વખત લીધો. મારૂં ભાષણ ઘણું લાંબુ થયું. પરંતુ જનતાજનાર્દનરૂપ દેવ આગળના આ વ્યાસપીઠ ઉપર આયુર્વેદરૂપ અમૃતનો આ થાળ ધરવાની આ તક ગુમાવવી નહિ એમ લાગવાથી મેં આ થાળ પીરસવાનો યથામતિ પ્રયત્ન કર્યો છે. ઉત્તર આર્યોના શબ્દોમા—

सगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

देवा भागं यथापूर्वे संजानाना उपासते ॥

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥

આપ સૌ એવા થાવ એવી મારી આપના ચરણમાં પ્રાર્થના છે. ઉત્તર જ્ઞાનેશ્વરના શબ્દોમા—

आता विश्वात्मकें देवें येणें वाग्यज्ञें तोषावें ।

तोषोनि आम्हासयावें पसाय दान हें ॥

એવી વિશ્વાત્મક દેવની પ્રાર્થના કરીને અને આપનો આભાર માનીને આપની રજા લઉં છું.

शान्तिः शान्तिः शान्तिः

॥ श्री धन्वन्तरये नमः ॥

શ્રી ધન્વંતરી સપ્તાહ સમારંભ

તા. ૧૫-૧૦-૩૮થી તા. ૨૧-૧૦-૩૮

પ્રથમ સંગીત વિશારદ ચપરનાથ સ્વામીનાથનું સંગીત થયા બાદ શ્રી પરમપૂજ્ય ૧૦૮ વિદ્યાનંદજી મહારાજશ્રીના શુભહસ્તે શ્રી ધન્વંતરી સપ્તાહની શરૂઆત થઈ હતી. તેઓશ્રીએ આયુર્વેદ પ્રત્યે વક્રદૃષ્ટિથી જોનારી પ્રજાને આયુર્વેદનો સિદ્ધાંત લખના દલીલો સાથે સમજાવ્યો હતો અને આયુર્વેદ પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિએ જોવાની સુંદર સલાહ આપી હતી. તેમજ હાલના

વૈદ્યોને પણ સુંદર બોધ આપ્યો હતો તથા આ સપ્તાહથી પ્રજાજાગૃતિનો વૈદ્યોએ લીધેના માગની સંપૂર્ણ સફળતા ઇચ્છી હતી ત્યારબાદ વ્યાખ્યાનમાળાના પ્રમુખશ્રી તરીકેની વરણી વૈદ્યરાજ અમાશંકર જી ત્રિવેદીની થઈ હતી ત્યારમા મણિશંકરભાઇએ મદ્યપાન અને આયુર્વેદ ઉપર વ્યાખ્યાન આપી પ્રજા તથા વૈદ્યોને મુગ્ધ કર્યાં હતા તેના અનુસંધાન રૂપ બીજા વૈદ્યોએ પણ વ્યાખ્યાન આપ્યા બાદ સર્વનો આભાર માની ભગવાન્ ધન્વન્તરીની આરતિ પ્રસાદ લઈ પ્રથમ દિવસનુ કામ સંપૂર્ણ કરવામા આવ્યુ હતુ

બીજે દિવસે એટલે તા ૧૬-૧૦-૩૮ એ અમસાનુસાર સગીતથી શરૂઆત કરવામા આવી હતી જેમા વૈદ્યરત્ન માધવપ્રસાદ નારાયણશંકર શાસ્ત્રીના પ્રમુખપણા નીચે વૈદ્યરાજ જટાશંકર પ્રફુલ્લા જીએ આહાર અને વિહાર ઉપર સુંદર વ્યાખ્યાન આપી પ્રજા તેમજ વૈદ્યોને દાખલા દલીલો આપી સમજાવી તેઓના મનરંજન કર્યાં હતા ત્યારબાદ અન્ય વૈદ્યબંધુઓએ એલોપથી અને આયુર્વેદ ની સમાનતા વ્યાખ્યાનરૂપે કરી બતાવી હતી ત્યારબાદ ભગવાનની આરતી પ્રસાદ લઈ સભા વિસર્જન કરી હતી

ત્રીજે દિવસે એટલે તા ૧૭-૧૦-૩૮ એ સગીતથી શરૂઆત થયા બાદ અત્રેના સુપ્રસિદ્ધ પ્રોફેસર અતુપરામ ગવળના પ્રમુખપણા નીચે ઋતુચર્યા અને દીનચર્યા ઉપર વૈદ્યરાજ મગળેશ્વર સોમનાથભાઇએ વ્યાખ્યાન આપ્યુ હતુ તેમણે સાંપ્રત અને આયુર્વેદ ની દૃષ્ટિએ તેહેના તત્ત્વોનો વિચાર કરી અને જરૂર જણાય તોજ નવા તત્ત્વો લેવા વિગેરે ઉપર સુંદર વ્યાખ્યાન આપ્યુ હતું તેમણે આયુર્વેદ પ્રત્યે માનની લાગણી ઉત્પન્ન કરાવ્યાથી તાલીયોથી વધાવી લેવામા આવ્યા હતા ત્યારબાદ પ્રમુખશ્રીએ પણ એવા ઉમદા તત્ત્વોથી સાંખ્ય દર્શન મીમાંસા વિગેરેમા આયુર્વેદનુ સ્થાન ને તેમા રહેલા અમૂલ્ય તત્ત્વોનું ઘણીજ વિદ્વત્તાથી પોતે સમજાવ્યુ હતુ તેમના ભાષણથી વૈદ્યો તેમજ પ્રજાજનોને ઘણુ જ ગમ્યુ હતું અને આવા પ્રમુખોનું પ્રવચન વારંવાર થાય તેવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી ત્યારબાદ ધન્વન્તરી ભગવાનની આરતી પ્રસાદ લીધા બાદ સભા વિસર્જન થઈ હતી

ચોથે દિવસે એટલે તા ૧૮-૧૦-૩૮એ સગીત થયા બાદ પંડિત શંકરપ્રસાદ મીશ્ર સીટી હાઈસ્કૂલના વિદ્વાન પ્રિન્સિપાલના પ્રમુખપણા નીચે વૈદ્યરાજ પુરુષોત્તમ અમૃતલાલે સ્ત્રીરોગ અને બાલસુરક્ષા ઉપર સુંદર વ્યાખ્યાન આપ્યુ હતુ અને તેમને સાંભળવાનો અવસર રસ આવ્યો હતો ત્યારબાદ અનુસંધાનીક વ્યાખ્યાનો અન્ય વૈદ્યબંધુઓ તરફથી થયા બાદ પ્રમુખશ્રીએ સુંદરતાથી ઉપસંહારમા વૈદ્યોની ફરજ તથા તત્ત્વ વિગેરે ઉપર વિદ્વત્તાપૂર્ણ ભાષણ આપ્યા બાદ સર્વનો આભાર માની આરતી તથા પ્રસાદ લઈ સભા વિસર્જન જાહેર કરી હતી

પાચમે દિવસે એટલે તા ૧૯-૧૦-૩૮ના રોજ સગીત થયા બાદ ડૉક્ટર સાહેબ બાલકૃષ્ણ અમરજીના પ્રમુખપણા નીચે વિદ્વાન વૈદ્યરાજ જયનિધાન દુર્ગાશંકર ગજ્જર બી એમ સી એ આયુર્વેદમા આધુનિક ચિકિત્સા એ ઉપર વિદ્વત્તાભર્યુ ભાષણ આપી પ્રજાના મનરંજન કર્યા હતા ત્યારબાદ અન્ય વૈદ્યરાજોએ અનુસંધાનીક ભાષણો આપ્યા બાદ પ્રમુખે સુંદર વ્યાખ્યાન આપ્યા બાદ તેમનો આભાર માની આરતી પ્રસાદ લીધા બાદ સભા વિસર્જન થઈ હતી

આજનો છઠ્ઠો દિવસ એટલે તા ૨ -૧૦-૩૮ તે આ સપ્તાહનો મુખ્ય દિવસ હોવાથી ઘણી જ હાજરી હતી સર્વેની શરૂઆત સગીતાચાર્ય દેવેન્દ્રવિજયજી તથા હનુવિજયજીના અતિસુંદર સગીતથી થઈ હતી જે લગભગ દોઢ કલાક ચાલ્યા બાદ પ્રમુખશ્રી રસાયનાચાર્ય ઉમિયાશંકર મોતીરામભાઈએ પૂજનઅર્ચન કર્યા બાદ સમુચ્ચય લીધુ હતું જે સમુદ્રમથન વખતે લોક કલ્યાણને માટે પ્રગટ થયા હતા અને જેઓ વિષ્ણુ ભગવાનના અંશરૂપ ગણાય છે તે ધન્વતરી ભગવાન શી રીતે ઉત્પન્ન થયા તેનો ઇતિહાસ સવિસ્તર સમજાવ્યા બાદ અન્ય વક્તાઓના વક્તવ્ય થયા બાદ વેદધ્વની સાથે બીજા વદ્યોની સાથે પૂજન આરતી વિગેરે કરી ઉપહાર વિગેરે લઈ સગીત આચાર્યોએ અર્પેલી સેવા બદલ માનપત્ર આપ્યા બાદ ચાલુ સાલમાં આયુર્વેદ પરીક્ષાઓમાં ઉત્તિર્ણ થયેલા બધુઓને અભિનંદનપત્ર આપ્યા બાદ સર્વેનો આભાર માની સભા વિસર્જન કરી હતી

રોજના નિયમ મુજબ આજનો એટલે તા ૧૧-૧ – ૮નો દિવસ હોવાથી ઘણી જ હાજરી હતી પ્રમુખસ્થાને રસાયનાચાર્ય ઉમિયાશંકર મોતીરામભાઈ બિરાજ્યા હતા વ્યાખ્યાન કાર નડિયાના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ સુરજરામ નાથાલાલ જોષીએ આયુર્વેદના મૌલિક સિદ્ધાંતોપર એટલું તો સુંદર વ્યાખ્યાન આપ્યુ હતું કે મુ રવિશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી પ્રાણાચાર્યે આવા લેખો પોતાના માસિકમા આપવા માટે કહ્યું હતું વૈદ્ય સભાએ પણ દર રવિવારે તેમનું ભાષણ સાભળી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે ભાષણો આપવા માટે આમત્રણ આપવામા આવ્યુ હતુ અને તેઓશ્રીએ આમત્રણનો સ્વીકાર પણ કર્યો હતો ત્યારબાદ મત્રી વૈદ્ય અનિરુદ્ધપ્રસાદે આજદિન સુધી થયેલા અનુભવો કાર્યની ત્રુટિઓ તથા ચાલુ વર્ષમાં આયુર્વેદ સપ્તાહે થયેલા અનુભવો દર્શાવી આવા વ્યાખ્યાતાઓની સફળતા ઈ છી અને વ્યાખ્યાતાઓ ઉત્પન્ન કરવા ડિબેટિંગ સોસાયટીની જરૂરિયાત રજુ કરી હતી ત્યારબાદ વૈદ્યરાજ અમાશંકર જી ત્રિવેદી અને ભાઈ આત્મારામ જેવા અને અન્ય કે જેમણે અત્યત ઉત્સાહપૂર્વક સેવા અર્પણ કરી હતી તેઓનો આભાર માન્યા બાદ વૈદ્ય બાપાલાલ શારકરજીએ તથા પ્રમુખશ્રી ઉમિયાશંકરે વૈદ્ય અનિરુદ્ધપ્રસાદ શશિકાન્ત તથા પરાવતરાય વિગેરે મત્રીઓએ આ સર્વે ટુક સમયમા ઘણી સફળતા અને બુદ્ધિમત્તાથી સપૂર્ણ કરી બતાવ્યુ છે જેથી આ સભા તેમને અનેકશઃ ધન્યવાદ અર્પે છે આજે સભાને આવા યુવાન ખતીલા કાર્યકરો મળ્યા છે માટે આપણને ગૌરવ લેવા જેવુ છે પ્રમુખશ્રીએ પણ મત્રીઓ જો મને આવા ન મળ્યા હોત તો આટલા આટલા મહાન કાર્યો હું પૂર્ણ કરી શકયો ન હોત મને વૈદ્ય અનિરુદ્ધપ્રસાદ તથા અન્ય મત્રીઓ જેવા મત્રીઓ ન મળ્યા હોત તો આજ વર્ષના કાર્ય આટલી સફળતાથી હું કરી શક્યો હોત કે કેમ ? ત્યારબાદ પૂજન આરતી પ્રસાદ વિગેરે થઈ સપ્તાહની પૂર્ણાહૂતિ કરી હતી સપ્તાહમા સાતે દિવસ લગભગ પાચસોથી ત્રણ હજારની સખ્યામા સજ્જનોની હાજરી રહેતી હતી તથાસ્તુ ॥

નિ વૈદ્ય અનિરુદ્ધપ્રસાદ માણેકલાલ
મત્રી–વૈદ્યસભા

એ શાંત અને સત્યની મુર્તિ વૈદ્ય રવિશંકરભાઈ

ને

"પ્રાણાચાર્ય"ની પદવી

એને કોણ નથી ઓળખતુ? અમદાવાદના વૈદ્યોની એ ગૌરવપૂર્ણ શોભની એમજ દમની સાદાઈ ભરેલી ફેંટાના આભુષણવાળી લકોટ પાટલીવાળુ ધોતીયુ હાથમા લાકડી કાનની સુશોભિત લાંબી લાંબી અણી દાર ગીસીઓ સ્વભાવે શાંત અને અત્યંત માયાળુ છતા કદિ ઉગ્ર એવી નિર્મળ અને સત્યની મૂર્તિરૂપ છે તો તે વ્યક્તિને ભાગ્યે ભાગ્યે જ કોઈ અજાણ્યુ હશે!! અને આખની શોભારૂપ તેમના ચશ્મા તો હું ભૂલ્યો!!! એમનુ નામ છે શ્રી રવિશંકરભાઈ જાતે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ ઉમ્મર તો આશરે ૫૦ જરૂર હો જ પિતાની યશસ્વી કીર્તિના પગલે ચાલી ચાલની કીર્તિને સોનાનો કળશ ચઢાવનાર વ્યક્તિથી આજે સારોય ગુજરાત પ્રાંત—વૈદ્ય સમાજ તેમના નામથી ભાગ્યેજ અજાણ્યો હશે કે જેના એ સદ્ગુણોથી લોભાઈ મુંબઈની શ્રી પ્રભુરામ આયુર્વેદ કોલેજના સંચાલકોને પણ નમતુ જોખી 'પ્રાણાચાર્ય'ની માનવંત પદવી આપવાની ફરજ પડી! ધન્ય છે એ પુણ્યને!!

આજે અમદાવાદની વૈદ્ય સમાજના સદ્‌ભાગ્ય લેખાય કારણ કે રાજનગર એ ગુજરાતમા ધન્વતરીઓનુ ધામ બન્યુ છે એ રાજનગરના આગળ પ્રાણાચાર્ય ની પદવીનું બહુમાન મેળવનાર માગ પૂજ્ય ગુરૂવર્ય સ્વ વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર હતા અને એમના સ્વર્ગવાસ પછી તરતજ એ ખોટ મુ શ્રી રવિશંકરભાઈએ પુરી એથી એમને અમદાવાદના બીજા શ્રી નારાયણશંકરભાઈ કહું તો અસ્થાને નહિ લેખાય શ્રી રવિશંકર ભાઈએ અમદાવાદના વૈદ્યસમાજની કીર્તિને જરાય ઉણપ ન આવવા દીધી એજ એમના તરફ મોહક ને આકર્ષણ શક્તિ કહેવાય અને તો એટલુજ ઇચ્છીએ છીએ કે એવી મહાન વિભુતીઓ રાજનગર અવશ્ય ધરાવે

મુ શ્રી રવિશંકરભાઈની આયુર્વેદની સેવાઓ વર્ણવવાનુ માપ લેખમા નથી પરંતુ એટલુ તો જરૂર કહીશ કે એમના વૈદ્ય પત્રે એ સમાજ અને વૈદ્યોને વૈદકના શાસ્ત્રનો ઘેરઘેર વાચારૂપ બનાવી મૂક્યો છે આ સેવા જે ન સમજે તેને શુ કહેવુ શું પ થાય? અને આવો મહાન વૈદ્યકીય પ્રચાર ચાલુ રાખવો તે શુ ગજબ નથી? ફાર્મસી દ્વારા તેમની સેવા એટલુ તો અવશ્ય માગી લે છે કે દવાઓની સત્યતા અને શાસ્ત્રીય બનાવટ માટે ફાર્મસી કોઈ રીતીએ ઉતરતી નથી એજ તે પ્રમાણભૂત પુરાવો છે આધુનિક સમયમા સમાજની કોઈ કાર્ય એવા નથી કે જેમા તેઓ ન હોય' આ પણ એક મહત્તા છે'

એવા મહાન પુરુષ પાસેથી આજનો સમાજ એટલુ તો અવશ્ય માગી લેશે કે દરેક કાર્યમા પોતે નિષ્પક્ષપાત પણે રહી પોતાની બાળની સેવા અર્પણ કરી અમારા જેવાઓને ધડો લેતા કરશે ઈતીરામ'

લખનાર

શશિકાન્ત ભુલાભાઇ પંડ્યા

ના જયધન્વન્તરી

અંકલેશ્વર તાલુકા વૈદ્યસભાની સ્થાપના વખતે શ્રીયુત વૈદ્યરાજ બાપાલાલ ગરબડદાસે આપેલુ ભાષણ

સજ્જનો,

આપ સૌએ મારી ઉપર જે સ્નેહ વરસાવ્યો છે તે માટે હું આપ સાનો આભારી માનું છુ

આપણે આજે તાલુકાના વૈદ્યોનુ સગઠન સાધવા એકત્ર થયા છીએ આ યુગ જ સગઠનનો છે સગઠન સિવાય આ જમાનામા ગમે તેવી પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ તરીકે આપણે કાઈ પણ દેશ કે રાષ્ટ્રની કોઈ પણ ઉન્નતિ કરતા ચડીઆતા નહિ તો ઉતરતા તો નથી જ જીવનના કોઈપણ ક્ષેત્રમા આપણે જગતની કોઈપણ પ્રજા સાથે વ્યક્તિગત રીતે ખભેખભા મીલાવીને ઉભા રહી શકીએ એમ છીએ પરંતુ ચાર પાચ કે વધુ માણસો સાથે બેસીને કામ કરવા ભેગા મળે કે તરત આપણામા રહેલી સગઠનની ભાવના-રહિતતા ઉપર તરી આવે છે આખા ભારતવર્ષની આ સ્થિતિ છે તો પછી સદાઓથી છિન્નવિચ્છિન્ન થઈ ગએલ અનેક આક્રમણોથી જર્જરિત બનેલ વૈદ્ય સમાજનુ તો પૂછવુ જ શુ?

પરંતુ મહાત્માજીના પુણ્ય પ્રતાપથી આપણા દેશમા રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા વ્યાપી રહી છે ખીલવા લાગી છે અને અમર હિંદુ તાનમા જીવનના સર્વક્ષેત્રો ઉપર એની અસર થઈ છે જ સાહિત્ય કલા ધર્મ રાજકારણ તત્ત્વજ્ઞાન વ્યાપાર વગેરે પ્રત્યેક ક્ષેત્રોમા નૂતન પ્રાણ-સચાર થયો છે પ્રત્યેક વર્ગ આળસ મરડી બેઠો થવા લાગ્યો છે સૈકાઓથી દબાએલ વર્ગોમા પણ અસ્મિતા જાગી છે આ અસરમાથી વૈદ્યો પણ મુક્ત રહ્યા નથી પુનર્વસુ અને ધન્વતરીના વારસો પણ સૈકાઓના પ્રમાદ પછી સ્વતત્રના આવિર્ભાવ માટે કટિબદ્ધ થયા છે પ્રથમની કૂપમડૂકતા પ્રથમની તત્પરીનતા પ્રથમના કુસસ્કારો વૈદ્યોમાથી હવે અદૃશ્ય થવા લાગ્યા છે પોતાની દુર્દશાનુ વૈદ્ય સમાજને તીવ્ર ભાન થવા લાગ્યુ છે આયુર્વેદનો પ્રાણ ધબકવા લાગ્યો છે સકળ વૈદ્યસમાજમા નૂતન રક્ત સચાર થવા લાગ્યો છે પ્રાતીય સમેલનો નિખિલ ભારતવર્ષીય સમેલનો જીલ્લા અને તાલુકાના અધિવેશનો-આ બધુ શુ બતાવે છે? વૈદ્યસમાજ પોતાના અતરના અવાજને વ્યક્ત કરતો થયો છે નવુ સાહિત્ય-અનત્ત ઘણુ જ પુષ્કળ પ્રમાણમા-ઉત્પન્ન થવા લાગ્યુ છે વિદ્યાલયો અને મહાવિદ્યાલયો ઉઘડવા લાગ્યા છે હજારો વિદ્યાર્થીઓ ત્યા પદ્ધતિસર જ્ઞાન લઈ રહ્યા છે માસિકો દરેક ભાષામા પ્રગટ થવા લાગ્યા છે લેખકો પોતાનુ આત્મસત્ત્વ એમા ઠાલવતા થયા છે અપ્રાપ્ય પુસ્તકોનુ સશોધન થવા લાગ્યુ છે આયુર્વેદના ઈતિહાસના પાના લખાવા માડ્યા છે ચોતરફથી જે જ્ઞાનનો પ્રકાશ આવવા લાગ્યો છે તે જ્ઞાનરસિકોનું તેજ આયુર્વેદના સર્જકોને સમુન્નતિ બનાવી રહ્યુ છે સકળ વૈદ્ય સમાજમા નૂતન પ્રાણસચાર થઈ રહ્યો છે લૉર્ડ મેકોલે જેમને mind born sons of England કહે છે તેવા આપણા પ્રતિભા સપન્ન ડોક્ટરો પણ આયુર્વેદ તરફ આકર્ષાયા છે અને અભ્યાસ કરવા લાગ્યા છે તાજેતરમા મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ ગણનાથસેન M A L M S શારીર શાસ્ત્ર (anatomy) અને ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (physiology) ને સસ્કૃત સ્વાગ પહેરાવી રહ્યા છે, મદ્રાસમા લેફ્ટનન્ટ શ્રીનિવાસ મૂર્તિ-ગવર્નમેટ સ્કૂલ ઓફ આયુર્વેદ એ ક સિદ્ધ

મેડિસિનના પ્રિન્સિપાલ—આયુર્વેદનુ રહસ્ય પોતાની પ્રાણવતી લેખિનીથી આમૂલાગ્ર સમીક્ષાથી આ યુગમા વિરલ ખ્યાતી એવી વિવેકબુદ્ધિથી પ્રકાશમા આણે છે પ્રાન્તેપ્રાન્તમા અનેક ડૉક્ટરો આજે આયુર્વેદનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ આદરી રહ્યા છે આયુર્વેદ અને એલૉપથીનો સમન્વય પણ થવા લાગ્યો છે પરિણામે નૂતન સાહિત્ય સરજાવા લાગ્યુ છે પૂર્વ અને પશ્ચિમની મર્યાદા ભુસાવા લાગી છે અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ જ્યાથી આવતો હોય ત્યાથી મેળવવા માટે સૌ મથી રહ્યા છે જ્ઞાન એ પશ્ચિમની કે પૂર્વની મૂડી નથી પેસ્ચર કોચ અને ઑસ્લર એ જેમ યુરોપની જ મૂડી નથી તેમ ચરક અને સુશ્રુત કેવળ હિંદુસ્તાનની જ મૂડી નથી જ્ઞાનને વળી દાન અને શિક્ષાના બધનો શા ? સૂર્યને યુરોપનો અને હિંદનો—આવા બે ભેદોમા કોઈ વહેચે તો તે જેવુ બેહૂદુ લાગે તેવુજ જ્ઞાનસૂર્યની બાબતમા છે આયુર્વેદ એટલે Science of Life ચરક કહે છે કે આયુર્વેદનો પાર નથી માટે હમેશા અપ્રમત્ત રહીને એનો અભ્યાસ આચરવો રહ્યો न चैव ह्यस्ति आयुर्वेदस्य पारतस्मादप्रमत्त शश्वदभियोगमस्मिन् गच्छेत् कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्य शत्रुश्चाबुद्धिमताम् एतत् च अभिसमीक्ष्य बुद्धिमता अमित्रस्यापि धन्य यशस्यमायुष्य पौष्टिक लौकिकम् अभ्युपदिशतो वच श्रोतव्यम् अनुविधातव्य च ॥ (ચરક વિ સ્થા અ ૮) બુદ્ધિમાનો માટે તો આખુ યે જગત આચાર્યરૂપ છે મૂર્ખોને જ તે શત્રુ જેવુ લાગે છે આથી જ અમિત્ર પાસેથી પણ યશ અને આયુષ્ય આપનાર આ ધન્ય શાસ્ત્ર સાભળવુ જોઈએ ઉમદા તત્ત્વો તેના અપનાવવા જોઈએ અને ઉપસ્થિત થએલા વૈદ્યસમાજને મારી નમ્ર વિનતિ છે કે શશ્વત્ અપ્રમત્ત રહીને આ અગાધ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા કરજો આયુર્વેદનુ જ્ઞાન સસ્કૃત ભાષામા હોય કે અગ્રેજી ભાષામા હોય કે ઉર્દુમા હોય—ગમે તે ભાષામા હોય પણ તે આપણે લેવુ જ રહ્યુ બહુ વખતથી આયુર્વેદના પાણી વહેતા બધ થઈ ગયા છે એટલે જ તેમાથી તાજગી ચાલી ગઈ અને પાસેથી જનારને કઈક દુર્ગંધી પણ આવી આપણે આ આયુર્વેદ-જળને વહેતા કરવા પડશે એનો યશ નવીનના વાતાવરણને સૌ હર્ષે અર્પશે

ગૃહસ્થો ! ઘણુ ય બોલવાનુ છે કહેવાનુ છે પરતુ શુ કહુ ? આયુર્વેદનો ભૂતકાળ તો અતિ ગૌરવશાળી છે યુરોપ જ્યારે જગલી હતુ ત્યારે આપણો દેશ સર્વ વિદ્યાઓમા અગ્રેસર હતો ભૂમડળના વિદ્યાર્થીઓ તે વખતે આપણા વિશાળ તક્ષશિલા જેવા વિદ્યાધામોમા અભ્યાસ માટે આવતા આધુનિક ચરકસહિતાનો કાળ વિદ્વાનો ઈ સ પૂ બીજાથી ચોથુ સૈકુ રાખે છે ચરકસહિતા તો ખરી રીતે અગ્નિવેશતન્ત્રનો સશોધિતવર્ધિત પ્રતિસસ્કાર છે અગ્નિવેશતન્ત્ર અખડિત રૂપમા હજી મળતુ નથી આધુનિક સુશ્રુતસહિતા પણ સુશ્રુતની કૃતિ નથી પરતુ વૃદ્ધ સુશ્રુત ઉપરથી નાગાર્જુને કરેલો પ્રતિસસ્કાર છે પુનર્વસુના છ શિષ્યો અગ્નિવેશ જતુકર્ણ ભેડ હારિત ક્ષારપાણિ અને પરાશર— ॥ તત્રોનો પત્તો નથી સમસ્ત મુનિઓએ ભેડસહિતા ત્રૂટક રૂપમા છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી છે આધુનિક હારિતસહિતા એ હારિતની નહિ પરતુ કોઈ અર્વાચીન લેખકની કૃતિ છે આમ અનેક પ્રાચીન તત્રોનો પત્તો નથી વિદેશી આક્રમણકારોની પિશાચ લીલામા ઘણુ યે સાહિત્ય ભસ્મીભૂત થયુ છે પરતુ ભૂતકાળનુ ગૌરવ વર્ણવવા જેટલો સમય મને અહિં નથી એટલે વિગતમા નહિ ઉતરુ આ વિષયના વિદ્વાનો કહે છે કે આયુર્વેદના અભ્યાસ માટે સિકન્દરના વખતમા ગ્રીક વિદ્વાનો હિંદમા આવ્યા હતા અને ગ્રીક વિદ્વાનોએ આયુર્વેદનો પ્રચાર ગ્રીસમા કર્યો એટલુ જ નહિ પરતુ મુસલમાનોએ

પણ ખલિફાના વખતમા આયુર્વેદ ની સહિતાઓના ભાષાતરો અરબી ભાષામા કરાવેલા આરબો અને ગ્રીક દ્વારા આયુર્વેદ યૂરોપમા ગયો આયુર્વેદ જ આધુનિક ચિકિત્સાપદ્ધતીઓની જનની છે એમ હર્નેન વગેરે અનેક વિદ્વાનોએ પુરવાર કર્યું છે

સિકંદરના આક્રમણ બાદ ભારતવર્ષમા મહાવિપ્લવ શરૂ થયો ચંદ્રગુપ્ત અને બિંદુસારના મરણ પછી દેવાનાપ્રિય રાજર્ષિ અશોક ગાદીએ આવી બૌદ્ધધર્મ અંગીકાર કરે છે અને અનેક બૌદ્ધસાધુ મારફતે દ્વારા આયુર્વેદ સકલ ભૂમડલમા ખ્યાતિ પામે છે આ દેવાનાપ્રિય રાજર્ષિ અશોકે પોતાના રાજ્યમા ઠેરઠેર ઢોરના દવાખાના ખોલેલા અને મનુષ્યો માટે પણ ઠેરઠેર ચિકિત્સાલયો ખોલેલા પરતુ અહિંસાના આ પૂજારીના હાથે હિંદુ શસ્ત્રશાસ્ત્ર ઉપર પ્રખર કુઠારાઘાત થયો અશોકના ફરમાને શસ્ત્રછેદ કરવાની મના કરી પરિણામે આપણુ શલ્યશાસ્ત્ર (Surgery) સ્થગિત બન્યુ એનો રીતસરનો અભ્યાસ અટક્યો એક વખતનું અતિ ઉન્નત શાસ્ત્ર અહિંસાના પૂજારીના હાથે વિસ્મરાયુ અને પછીનો ઇતિહાસ તો એટલો કરુણ છે કે કહેતા પણ મને કમારી છૂટે છે પછી તો શક ખસર વગેરે જંગલી જાતોના આક્રમણો ચાલુ જ રહ્યા મહારાજા વિક્રમે આ જંગલી લોકોને હાકી કાઢ્યા અને આજ વખતમા આધુનિક ચરકસહિતામા પણ કેટલોક ભાગ નાશ પામેલો હતો તેને કાશ્મીર દેશના દૃઢબલ નામના પડિતે પૂરિત કર્યો પછી આ વિક્રમાદિત્ય એણે શકોને મારી હઠાવી શકારિનું બિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું એના શાસનકાળમા ભારતીય વિદ્યાશાસ્ત્રોની પુન ઉન્નતિ થઈ કાલિદાસ ભવભૂતિ વગેરે મહાન કવિઓ આજ અરસામા પાક્યા અને આ પછી ૫૦ –૬ વર્ષે વાગ્ભટ વૃંદમાધવ આદિ સગ્રહગ્રથ કર્તાઓ તથા જેજ્જટ ગયદાસ પ્રભૃતિ વ્યાખ્યાનકારો ઉત્પન્ન થયા આ બધા ઓએ નાશ પામતા આયુર્વેદને બચાવવામા ઠીક ઠીક પરિશ્રમ કર્યો આ લેખકોના ગ્રથો આપણને હજુ સાંપડ્યા નથી પરંતુ બીજા ઘણા લેખકોએ એમના પુસ્તકોના ઉતારા કર્યા છે આ પછી અગિયારમી સદીમા ચરકસહિતાના મહાન ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત પાક્યા અને આપણને આ વિદ્વાને ચક્રદત્તસગ્રહ અને ચરકટીકા–આવા બે મૂલ્યવાન ગ્રથો વારસામા સોંપ્યા આ વર્ષમા અનેક આક્રમણો થયા મુસલમાનો પણ આવ્યા મહમુદ ગઝનવી મહમુદ ઘોરી તમુરલગ પ્રભૃતિ અનેક યવન રાજાઓના બીહામણા આક્રમણોથી આ ભૂમિ પદાક્રાન્ત થઈ સર્વત્ર હાહાકાર મચી રહ્યો હિંદુ સસ્કૃતિ નાશ પામવાની અણી પર આવી હતી અકબરના રાજ્યમા આ વસ્તુસ્થિતિમા પાછો પલટો આવ્યો અને આ વખતે હિંદુ કઇક માન પામી પરતુ મુસલમાનોના બીહામણ આક્રમણોમા આપણુ મહામૂલુ સાહિત્ય ભસ્મીભૂત થયુ એટલે કાયમ માટે અદૃશ્ય થયુ ખેર ! ભગવાનની ઇચ્છા જ એવી હતી તો મનુષ્ય પ્રયત્નો શુ કરે ? જો આપણા સાહિત્યના ધ્વસકર્તાઓ દૂર વિદેશથી અહીં આવ્યા તો આપણા સાહિત્યના સરક્ષકો વિદેશીઓ પણ બહારથી જ ભગવાને મોકલ્યા અંગ્રેજ રાજ્ય શરૂ થયુ એટલે દેશમા વિપ્લવો બધ થયા શાતિ સ્થપાઇ અને સાહિત્યની શોધ થવા લાગી ખુણેખાચરે પડીને ઉધઇથી ખવાઇ રહેલુ સાહિત્ય વિદેશી અંગ્રેજ વિદ્વાનોએ બચાવ્યુ અને એ પછીનો ઇતિહાસ તો જગજાહેર છે જ

આટઆટલા બીહામણ આક્રમણો જે દેશે અને જે ચિકિત્સાપદ્ધતિએ જોયા તે દેશ અને ચિકિત્સાપદ્ધતિની અવગણના કરવા ને શુ કહેવુ ? જો આયુર્વેદ મરવા યોગ્ય હોત તો આટઆટલા

બીપણુ આક્રમણો વચ્ચે તે ટકી જ શક્યો ન હોત પરંતુ આયુર્વેદમાં પ્રાણ ભર્યો હતો એવું તત્ત્વ હતું કે જે એને જીવત રાખી શકે એમ હતું અને આથી જ ઋષિમુનિ પ્રણીત આયુર્વેદ જીવતો રહ્યો. એને અત્યારે રાજ્યાશ્રય નથી ધનવાનોનું ધન પણ એના ભાગે નથી આવતું લાખો રૂપીઆથી સજ્જ થએલ આધુનિક હૉસ્પિટલો જેમાં આ ગરીબ દેશનો અનગળ પૈસો ખરચાઈ રહ્યો છે આ સ્થાને આવે હરીફ આ જુનો આયુર્વેદ જંગ ખેલી રહ્યો છે આયુર્વેદને હણવાના અનેક રીતસરના પ્રયાસો ચાલ્યા છતાંય તેનો વાળ વાંકો કોઈ કરી ન શક્યું અને અત્યારે તો ભગવાનની ઈચ્છાથી આપણી જ મિનિસ્ટ્રી-પ્રધાન મંડળે રાજ્યલગામ હાથમાં લીધી છે એટલે તેને રાજ્યમાન્ય થવાનો વારો આવ્યો છે આ શુભ અવસરથી હું રોમાંચ અનુભવું છું મારું હૃદય કોઈ અપૂર્વ આનંદથી નાચી રહ્યું છે

શકહૂણયવન વગેરે આવ્યા અને ગયા તેના થોડાં ચિહ્નો જણાય છે પરંતુ સંસ્કૃતિ જીતાતી નથી એક સંસ્કૃતિનો બીજી સંસ્કૃતિ ઉપરનો વિજય તેજ વિજય માનો લેખાય છે અશોક પછીથી આપણી દુર્દશા શરૂ થઈ છે અને તેનો હજી અંત નથી આવ્યો એ વાત આપણે ભૂલી શકતા નથી છતાં આપણા સમાજે આ બીજાં આક્રમણો વચ્ચે પોતાનું વર્ચસ્વ સાચવી રાખ્યું પરિણામે સમાજ સ્થિર રહી શક્યો આક્રમણોના વિરોધને જોરે આ પલટાતા સંજોગોમાંથી બોધપાઠ લીધા પરંતુ પોતાનું સત્ત્વ ન ગુમાવ્યું આજે ભારતીય સમાજ જીવત છે એનું સિંહાસન અડોલ છે એના ગર્ભમાંથી મહીમનસ્વી પુરુષો પાકી ગયા છે અને આવી પતિત દશામાં પણ જગતની વંદના પામી ગયા છે આયુર્વેદનું પણ કંઈક આમ જ બન્યું છે આજે પણ તે જગતની ચિકિત્સાપદ્ધતિઓ સામે મગરૂર ઊભું રહ્યું છે અને પશ્ચિમની ચિકિત્સાપદ્ધતિને નવીન દૃષ્ટિ આપી શકે એવા અનેક તત્ત્વોથી તે ભરપૂર છે

આયુર્વેદ આપણા દેશનો છે માટે એને હું પૂજું છું એમ નથી એ તો અંધપૂજન થઈ આયુર્વેદ સંસ્કૃતમાં છે એટલે હું તેને પૂજું છું એમ પણ નથી સંસ્કૃતને જ શાસ્ત્ર માનનારો અંધ હું નથી આયુર્વેદની પાસે હજીયે સારા જગતને આપવા જેવું ઘણું છે તેના ખાતર એને પૂજું છું આ દેશની ગરીબ જનતાને પરવડવાનું સાધન આયુર્વેદમાં જ છે કરિયાતું ઈન્દ્રજવ સોનામુખી હરડે જેટલી સરળતાથી લોકો વાપરે છે તેટલી સરળતાથી આપણા દેશના લોકો ટીં. ચીરાયતા ટીં. ... ચી ઍન્ટિફ્લોજિસ્ટીન સેના અને ટીં. સાઇટ્રેટોનો—ન વાપરે આ સાદી દવાઓમાં જે પ્રાણ છે તે પ્રાણ તો ટીંચરોમાં નાશ પામે છે સાગરગોટાનો સ્વાદ જે ગુણ કરે છે તે ટીં. પુનર્નવા નથી કરતો એ નિર્વિવાદ વાત છે સામાજિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ આયુર્વેદ જ આ દેશના લોકોને વધુ અનુકૂળ આવે એમ છે આયુર્વેદની પાછળ હિંદુ સભ્યતા છે નમ્રતા છે સાત્ત્વિક જ્ઞાનબુદ્ધિપ્રાપ્યથી રોગીના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરવાની દૃષ્ટિ છે જ્યારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રતીક રૂપ ડૉક્ટરનું ચિત્ર જુઓ કેવું પાટલૂન હૅટ નેકટાઈ બૂટ સજેલા દેખાય એવી રીતે ધારેલ ટોપીટોપ અને સ્વભાષામાં બોલતા જાણે સંકોચ થતો હોય એમ અંગ્રેજી ભાષામાં જ લખનારા અને બોલનારા ને એને જોતાંજ દરદી ગભરાય છે આવાની સાથે ભિખારીઓને દરદી વાત કરતાં જ સંકોચાય છે અને પછી ઈન્જેકશન ખોલી શીશીઓ ... બોલે નો—આ ચિત્રમાં વધુ રંગ નહિ ... હિંદુસ્થાનની સંસ્કૃતિને અનુરૂપ વૈદ્ય છે કે ડૉ. ... છે આ ... ના દવાપાણીને અનુકૂળ આવે એવી મધમય દવાઓ છે કે વૈદ્યોના ચૂર્ણ ક્વાથો અને રસાયનો છે તે વિચાર કરવાનું

તમારી ઉપર જ છોડું છુ ડૉક્ટરો વકીલો અને એન્જિનિયરો-એ ત્રણ પાશ્ચાત્યસંસ્કૃતિના વારસો છે એમ એક વિદ્વાને કહેલુ મને યથાર્થ લાગે છે

સર્જરી-(શલ્યશાસ્ત્ર) વિષે કહેવાનું ભૂલી ગયો અત્યારે આ વિષે બોલતા મને સંકોચ થાય છે કારણ કે જે કામ અમને જરાપણ આવડતું નથી તે કામ ઉપર બોલવુ એ અનધિકારી ચેષ્ટા છે પરતુ એનો ઇતિહાસ પણ રસિક છે આપણા દેશમા સર્જરી જેવુ હતુ જ નહિ એમ ઘણા સુશિક્ષિતોને બોલતા મે સાંભળ્યા છે એ ની વાત છે કે આપણા શિક્ષણક્રમમા આપણા પૂર્વજો કોણ હતા તે પણ આપણને શીખવવામા આવતુ નથી ચરકસુશ્રુત વાગ્ભટના નામો આપણામાના ઘણા જાણતા નથી ધન્વન્તરી શ તા તમોએ સાંભળ્યો જ હશે એનો અર્થ જ धन्व शल्यशास्त्र तस्य अन्त इयर्ति पारम् इति इति धन्वन्तरि અર્થાત્ શલ્યશાસ્ત્રનો પારગત-expert એજ ધન્વન્તરિ ધન્વન્તરિ એ આપણા એક રાજા હતા આ ધન્વન્તરિ ગુરુના ઉપધેનવ વૈતરણ ઔરભ્ર પૌષ્કલાવત કરવીર ગોપુરરક્ષિત સુશ્રુત નિમિ કાંકાયન ગાર્ગ્ય અને ગાલવ-આ ૧૨ શિષ્યો હતા આ બારમાથી અત્યારે કેવળ સુશ્રુતની જ સંહિતા આપણને જોવા મળે છે પરતુ જે માટે શારીરે સુશ્રુત એમ કહેવાય છે તે વૃદ્ધ સુશ્રુત તન્ત્રનો તો પત્તો જ નથી છતાં આધુનિક સુશ્રુત સંહિતા જેનો નાગાર્જુન નામના પંડિતે પ્રતિસંસ્કાર કરેલો છે તે પણ શસ્ત્રશાસ્ત્રની ઝાંખી કરાવવા પૂરતો તો સરસ ગ્રંથ છે આ ગ્રંથમાથી આપણને આજની Plastic Surgeryના દર્શન થાય છે જુઓ —

> विच्छेदितायास्त्वथ नासिकाया वक्ष्यामि संधानविधिं यथावत् ।
>
> नासाप्रमाणं पृथिवीरुहाणां पत्रं गृहीत्वा त्ववलम्ब्य तस्य ॥
>
> तेन प्रमाणेन हि गण्डपार्श्वात् उत्कृत्य बद्धं त्वथ नासिकाग्रम् ।
>
> विलिख्य चाशु प्रतिसंदधीत तत् साधुबन्धैर्भिषगप्रमत्तः ॥

(સુશ્રુત સૂ સ્થા અ ૧૬-૨૮ ૨૯)

લડાઈમા નાક છેદાઈ જતુ તો ગાલ પાસેથી ચામડી લઈને તે વડે નાકનો અગ્રભાગ બનાવવામા આવતો

ગૃહસ્થો પથરીનુ ઓપરેશન તો સુંદર રીતે સુશ્રુતે વર્ણવેલુ છે મોતીઆનુ ઓપરેશન પહેલવહેલુ કરવાનુ માન સુશ્રુતને જ ઘટે છે જનક વિદેહી નિમિ કાંકાયન આ બધા આપણા eye experts હતા એ જાણીને તમને નવાઇ લાગશે Aseptic surgeryનુ માન ભલે લીસ્ટરને ખટાવવામા આવે પણ શસ્ત્રક્રિયા કરતા પહેલા શસ્ત્રોને ખૂબ ગરમ પાણીમા ઉકાળવાનુ સુશ્રુતે જ કહેલુ છે

લડાઇઓ વખતે વૈદ્યો હાજર રહેતા અને અનેક પ્રકારના ઘા-વ્રણો ઉપર વૈદ્યો જ શસ્ત્રોપચાર કરતા વધુ રૂઝવવાના તેનો તરફ પણ ધ્યાન દેવાની જરૂર છે

" सर्वदा सर्वथा सर्वं शरीरं वेद यो भिषक् " चरक

શરીર જાણે એ જ વૈદ્ય એમ ચરક કહે છે

સજ્જનો ! શલ્યશાસ્ત્ર એક વખતે ઉત્કૃષ્ટ કોટિએ હતું એમા તો શક જ નથી ડૉ ગિરિન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાયકૃત Surgical Instruments of ths Hindus નામનુ પુસ્તક જોવાથી તમારી ખાત્રી થશે પરતુ ભૂતકાળના ગૌરવ પર રાચ્યે હવે આપણુ કંઈ જ

વળે એમ નથી હવે શસ્ત્રશાસ્ત્ર અપનાવી લેવાનો યુગ આવી પહોંચ્યો છે આપણા વિદ્યાલયોમાં હવે શારીરશાસ્ત્ર રસાયનશાસ્ત્ર પ્રસૂતિતંત્ર વગેરે વિષયો અર્વાચીન વિજ્ઞાનની સહાયથી શીખવવામાં આવે છે અને મને આશા છે કે એક યુગમાં વળી વૈદ્યો ડૉક્ટરોની જેમ જ શસ્ત્રક્રિયા પણ કરતા થઈ જશે।

ઘણા કહે છે કે વિજ્ઞાનના નહિ પણ અનુભવના પાયા પર રચાયેલો આયુર્વેદ વૈદ્યોની વારસાનું શાસ્ત્ર છે પ્રથમ એની ઉપયોગિતા હતી પરંતુ અત્યારે તો તેની ઉપયોગિતા રહી જ નથી આ દલીલનો કરનારનું માનસ પૂર્વગ્રહથી બંધાયેલું છે અને હું ફક્ત લોકમાન્ય વાક્યો ટાંક્યા સિવાય રહી શકતો નથી આ વિદ્વાન કહે છે—

વિજ્ઞાનના નહિ પણ ફક્ત અનુભવના પાયા પર રચાયેલી આ જૂની વૈદકીય પદ્ધતિઓના અભ્યાસથી કંઈ ફાયદો નથી એમ માનનારાઓનો પણ તોટો નથી પરંતુ એમની દલીલ શુદ્ધ તર્ક પર રચાયેલી નથી જે પદ્ધતિ આજના સમય સુધી સમયના પ્રહારો છતાં ટકતી રહી તેને અવૈજ્ઞાનિક કહીને એકદમ ધુતકારી શકાય નહિ આ સંબંધે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની પબ્લીક હેલ્થ સર્વીસના મેજર જનરલ ડા. કુમિંગ એમ કમીંગનો અભિપ્રાય જાણવા જેવો છે તે કહે છે કે કોઈ પણ વૈદકીય પદ્ધતિ અથવા તેને અંગેનો રીતરિવાજ જે હજારો વર્ષથી ચાલ્યો આવતો હોય તેનો કંઈ પાયો હોવો જોઈએ ભલે પછી તેને આધુનિક વિજ્ઞાનનો ટેકો બહુ જ ઓછો લાગતો હોય તે જણાવે છે કે હજારો વર્ષોથી ચાઈનીઝ લોકો ક્ષયના રોગો માટે ડ્રેગન માછલીના માથાનો ભુક્કો વાપરતા આવે છે અને હાલમાં ઍરેનાલીન જે ક્ષયના રોગો માટેનું એક ઉપયોગી ઔષધ છે તે આ માછલીના માથામાં રહેલી ગ્રંથિઓમાં માલમ પડયું છે। સૈકાઓ થયા જ્યારે જ્યારે સાથે મળીને શિકારને વહેંચવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે ગોરા શિકારીઓ જનાવરનું માંસ લેતા જ્યારે એમના અમેરિકન ઈન્ડીયન સાથીઓ એ જનાવરનું નાનું લીવર લેતા આ લીવર લેવાની બીના તે લોકોના પછાતપણાના અને અજ્ઞાનના પુરાવારૂપે લેખવામાં આવતી છતાં છેલ્લા પાંચ વરસોમાં લીવરની પોષકશક્તિ શોધી કાઢવામાં આવી છે અને પેર્નિસિયસ એનીમીઆ રોગમાં તે આપવામાં આવે છે આ બાબતો તરફ જોતા જુની પદ્ધતિઓને નકામી ગણીને આપણે તરછોડી શકીએ નહિ પરંતુ તેઓ શોધખોળ માટેના સાથી તરીકે ગણી શકાય

મૅડનર કમિશને પણ કહ્યું છે કે આ પ્રાચીન પદ્ધતિ અનુભવજન્ય જ્ઞાન અને શાસ્ત્રસિદ્ધિ તાનો ભવ્ય ખજાનો ધરાવે છે જે હાલના ઝડપી પ્રગતિના જમાનામાં પણ સહીસલામતીથી કોરે મૂકી શકાય એમ નથી

જનોઈ (ટોપી)માં મીઠું ન ખવાય એવી શોધ તો નાઇકન અને રસલના અખતરાઓ પહેલાં હજારો વર્ષ પહેલાંની છે મકરીનું માંસ ક્ષયવાળાને હિતકર છે એ વાત આજથી હજારો વર્ષ ઉપર આપણા પૂર્વજોએ કહેલી છે પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિમાં જ બધું સમાઈ જતું છે બીજી પદ્ધતિઓ પાસેથી તેને કંઈ શીખવાપણું છે જ નહિ એ જાતનો ઘમંડ ડાહ્યા માણસોને માટે યોગ્ય નથી અમે પ્રાચીનની એ દિશાની છે એમ જાણવાની પ્રસંગ કહું છું સર પાર્કીન્સનીસ જેવો માણસ પોકારીને કહે છે કે દિવસો જેમ જેમ વધારે હું ઘરડો થતો જાઉં છું તેમ તેમ મારી ખાતરી થતી જાય છે કે જંગલી લોકોની જેમ વધારે નિરાળું છું તેમ તેમ મારી ખાતરી થતી જાય છે કે વૈદ્યો હકીમોની દવા નિરાળી અનુભવજન્ય રીતિઓ પૈકીની ઘણી રીતિઓ [illegible] કિંમતી છે

તેમા શક નથી હાન જેને નવી શોધો તરીકે પેશ કરવામા આવે છે તેમાની ઘણી તેમના બાપ દાદાઓ જમાનાઓ પહેલા જાણતા

કેટલાક વળી મને open mind ની વાતો કરે છે નવુ બધુ જ લેવુ જોઇએ એવો પણ એ ભ્રમ છે જે જુના મનથી સારૂં હોય તે લેવુ જોઇએ એમ માને છે વૈદ્યો જૂના જમાનાના માણસો છે તેમનામા open mind નથી આવા આક્ષેપો પણ થતા સંભળાય છે એવા ટીકાકારોને હુ નીચેના ગ્રેમર હુવી સનના વાક્યો ભેટ ધરૂ છુ —

We speak with approval of the virtue of the open mind but there is something to be said for the closed mind for it is often forgotten that an ever open mind is like an open drain it is apt to be the receptacle of a great deal of rubbish

There are times when we should have the courage to say of the new this is not true or if it is it has no right to be 'Especially in medicine a reasonable conservatism is to be commended

સજ્જનો ! હું તમારો વધુ વખત હવે નહિ લઉં વૈદ્યોનુ રજીસ્ટ્રેશન થવાનુ છે એ સંબધી ઘણો ઉહાપોહ થયો છે છાપામા તમોએ તે બધુ વાચ્યુ જ હશે

સુશ્રુત કહે છે —

यस्तु केवलशास्त्रज्ञ कर्मसु अपरिनिष्ठित ।
स मुह्यति आतुर प्राप्य प्राप्य भीररिवाहवम् ॥
यस्तु कर्मसु निष्णातो धाष्ट्‌र्याच्छास्त्रबहिष्कृत ।
स सत्सु पूजा नाप्नोति वध चार्हति राजत ॥

અર્થ — જે વૈદ્ય કેવળ શાસ્ત્ર જાણનાર હોય પણ પ્રેકટીકલ કઈ પણ જાણતો ન હોય તો દરદી જોઇને તે ગભરાય છે બીકણ જેમ લડાઈ દેખી ગભરાય તેમ

જે વૈદ્ય કેવળ પ્રેકટી ન હોય પરંતુ શાસ્ત્રનો બિલકુલ પરિચય ન હોય—તેવો વૈદ્ય સત્પુરૂષોની પૂજા—સત્કાર પામતો નથી આવા શાસ્ત્રવિમુખ વૈદ્યને તો રાજાએ ફાસી આપવી જોઇએ

અર્થાત્ શાસ્ત્ર અને કર્મ બન્નેમા વૈદ્ય કુશળ હોવો જોઇએ આવો વૈદ્ય ન હોય તો રાજાએ તેને વધ કરતા અટકાવવો જોઇએ એમ સુશ્રુત કહે છે ચરક પણ આજ વાત કહે છે ચરક (સૂ સ્થા અ ૨) ભેળાણ વૈદ્યો (रोगाणामभिसरा हन्तार प्राणानाम्)નું વર્ણન નીચે મુજબ આપે છે —

हन्तार प्राणाना भिषक्छद्मप्रतिच्छन्ना कण्टकभूता लोकस्य प्रतिरूपकसधर्माणोराज्ञा प्रमादात् चरन्ति राष्ट्राणि ॥

અર્થ — લોકોના હિતના ઉદ્દેશથી વૈદ્યવેશ ધારણ કરેલો હોય એવા લોકોમા કંટકરૂપ પોતાની ફરજોનું જેને જરા માત્ર ભાન ન હોય અને છતાય જાણે મોટો ધર્માત્મા હોય એવો ડોળ ધારણ કરીને રહેનો વૈદ્ય રાજાના પ્રમાદથી જ રાષ્ટ્રમા ફરી શકે છે અર્થાત્ રાજાએ આવા કુવૈદ્યોને દંડવા જોઇએ

આવા કુવૈદ્યોનું વિશેષ વિજ્ઞાનમ્ ચરક ચિન ચરકે આપ્યુ કે જુઓ --

"અત્યર્થં વૈદ્યવશેન શ્લાઘમાના વિશિખા તરમનુચરતિ કર્મલોભાત્, શ્રુત્વા ચ કસ્યચિત્ આતુર્યં અભિત પરિપતન્તિ, સશ્રવણ ચાસ્ય આત્મના વૈદ્યગુણાન્ ઉચ્ચે ર્વદન્તિ, યશ્ચાસ્ય વૈદ્ય પ્રતિકર્મ કરોતિ તસ્ય ચ દોષાન્ મુહુર્મુહુ ઉદાહરન્તિ, આતુરમિત્રાણિ ચ પ્રહર્ષણોપજાપોપસેવાદિભિરિચ્છન્તિ આત્મીકર્તું સ્વ પેચ્છતા ચ આત્મન ખ્યાપયન્તિ, કર્મ ચ આસાદ્ય મુહુર્મુહુ અવલોકયન્તિ, દાક્ષ્યેણાજ્ઞાનમાત્મન પ્રચ્છાદયિતુકામા વ્યાધિં ચાપવર્તયિતુમશક્નુવન્તો વ્યાધિતમેવ અનુપકરણમ્ અપચારિકમ્ અનાત્મવન્તમ્ ઉપદિશન્તિ, અન્તગત ચૈન અભિસમીક્ષ્ય અન્યમાશ્રયન્તિ દેશમપદેશમાત્મન કૃત્વા, પ્રાકૃતજનસન્નિપાતે ચાત્મન કૌશલ્યમ્ અકુશલવત્ વર્ણયન્તિ અધીરવચ્ચ ધૈર્યમપવદન્તિ ધીરાણામ્ વિદ્વજ્જનસન્નિપાત ચાભિસમીક્ષ્ય પ્રતિભયમિવ કાન્તારમધ્વગા પરિહરન્તિ દૂરાત્, યશ્ચૈષા કશ્ચિત્ સૂત્રાવયવો ભવત્યુપયુક્ત તમપ્રકૃતે પ્રકૃતાન્તરે વા સતતમુદાહરન્તિ, ન ચ અનુયોગમિચ્છન્તિ અનુયોક્તું વા, મૃત્યોરિવ ચાનુયોગાત્ ઉદ્વિજન્તે, ન ચૈષામાચાર્ય શિષ્યો સબ્રહ્મચારી વૈવાદિકો વા કશ્ચિત્ પ્રજ્ઞાયતે ।। "

આવો લેભાગુ વૈદ્ય વૈદ્યવેશ ધારણ કરી પોતાની જરાક નોકરનો પોતાના એક ઘરથી બીજે ઘર લોભને લીધે ફર્યા કરે છે

કોઈ માદો છે એવુ સાભળતા વત જ તે ત્યા જઈ પહોચે છે અને રદીના સગાવહાલા અને દરદી સાભળે એમ પોતાના વૈદ્ય તરીકેના ગુણો મોટેથી કહેવા માડે છે

આ દરદીની જે વૈદ્ય દવા કરતો હોય તે વૈદ્યના દોષ તે વારવાર વર્ણવી સભળાવે છે દરદીના સગાવહાલા મિત્રમડળ વગેરેને હસાવી ફુસલાવીને વખાણીને તેમના કામ કરીને પોતાના કરી લેવા ઈચ્છા રાખે છે અને પોતાને તો કોઈ ધનની ઈચ્છા નથી એમ માને છે દરદી પોતાની સારવારમા આવ્યા પછી તેને તે વારવાર જોયા કરે છે પોતાનું અજ્ઞાન પ્રકાશિત ન થઈ જાય એવી ચાલાકીથી તે વૈદ્ય દરદીના ... નુ નિવારણ કરી શકતો ન હોવાથી દરદી પરેજી બરાબર પાળતો નથી ... તે પ્રમાણે વર્તતો નથી સાધન વગરનો છે ... બરાબર વશ નથી એમ પોકારે છે દરદી મરણાસન્ન જોઈને બીજા દરદીને શોધી કાઢી તેને ત્યા પડાવ નાખીને તેને વળગે છે પ્રાકૃતજનના સમૂહમા તે પોતાની કુશળતાના મૂર્ખની માફક વખાણ કરે છે અને અધીરા થઈને ધીર વૈદ્યની નિંદા કરે છે વિદ્વાનોની મડળી જોઈને જેમ મુસાફરો વાઘવરૂથી ભરેલા જગલનો ત્યાગ કરે છે તેમ દૂરથી ભાગે છે જે કોઈ શ્લોક કે ચરણ એને મોઢે આવડતુ હોય છે તે પ્રસગે કે અપ્રસગે હમેશા પોપટ માફક બોલી જાય છે (અને પોતે શાસ્ત્ર જાણે છે એવો ડોળ કરે છે) કોઈ એને પ્રશ્નો પૂછે એ તેને ગમતું નથી મૃત્યુ જેટલો ડર કોઈ પ્રશ્ન પૂછે તેનો તેને હોય છે આવા વૈદ્યનો કોઈ ગુરૂ હોતો નથી આવાને કોઈ શિષ્ય હોતો નથી કોઈ સહાધ્યાયી હોતો નથી અને કોઈની સાથે તે ચર્ચા વિવાદમા પણ ઉતરતો નથી

ચરકના વખતમા પણ આવા વૈદ્યો હતા એ આથી સમજાય છે આપણે બધા હવે રાજ્યમાન્ય થવા ઈચ્છીએ છીએ, એ વખતે આપણું મન ... અનેકઘણુ વધી પડે છે

विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।
यस्यैते षड्गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्तते ॥
विद्या मतिः कर्मदृष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।
वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तौ अलमेकैकमप्यदः ॥
यस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः ।
स वैद्यशब्दं सद्भूतमर्हन् प्राणिसुखप्रदः ॥

(चरक सू ९)

વિદ્યા (વૈદ્યકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન) વિતર્ક (શાસ્ત્રમૂલ ઉહાપોહ) વિજ્ઞાન (બીજા શાસ્ત્રોનું સારું જ્ઞાન) સ્મૃતિ (વાંચ્યું હોય તે યાદ રાખવાની શક્તિ) વ્યાધિચિકિત્સામાં પ્રસન્નાતિ શયત્વ અર્થાત્ રોગીની ચિકિત્સામાં કોઈ બીજાને યત્ન કરવામાં ધ્યાન ન રાખવું તે અને ક્રિયા (વા વાર ચિકિત્સા કરવી)-આ છ ગુણો જે વૈદ્યમાં છે તેને માટે અસાધ્ય એવું કશુંજ નથી

વિદ્યા સહજ વિશુદ્ધમતિ કર્મદષ્ટિ અભ્યાસ સિદ્ધિ (રોગ મટાડેલા તે) અને સદ્ગુરુનો આશ્રય અથવા સગુણસંપત્ આમાંથી કોઈ પણ એક ગુણ પણ વૈદ્યત્વની નિષ્પત્તિ માટે પૂરતો છે (બધા ગુણો હોય તો પછી પૂછવાનું જ શું હોય ?) વિદ્યાદિ શુભગુણોથી યુક્ત વૈદ્ય જ વૈદ્ય શબ્દ માટે અધિકારી છે આવો વૈદ્ય જ પ્રાણીમાત્રને સુખ આપનારો હોઈ શકે

જ્યારે આપણે અધિકાર ભોગવવા-માનવંતું સ્થાન લેવા તત્પર થયા છીએ તે વખતે ઉપરોક્ત ગુણસંપત્ જો આપણામાં નહિ હોય તો આપણી હાસી થશે હક ભોગવતા પહેલા પાત્રતા સિદ્ધ કરવી પડે પાત્રતા સિવાય હકો માગીએ તો વખતે આપણાથી ન પણ જીરવાય વૈદ્યોએ પોતાના જીવનની પવિત્રતા માટે સતત જાગ્રત રહેવું જોઈએ જીવનની અભીપ્સા વિના સત્વ્ વૈદ્ય થઈ જ ન શકાય એમ હું તો માનું છું અને જ્ઞાન કે પાંડિત્ય એક વસ્તુ છે ત્યારે વિશુદ્ધિ આંતરજીવન બીજી વસ્તુ છે એ બંનેનો સુમેળ જ્યારે સધાશે ત્યારે અધિકાર ભોગવવા નહિ જવું પડે અધિકાર ઘેર બેઠા આવશે આ સંક્રાંતિ કાલ વખતે રખે આપણે પ્રમાદમાં પડી મતભેદ કરીએ જ્યાં સુધી આયુર્વેદ સૂર્ય પૂર્ણ તેજે પ્રકાશે નહિ ત્યાં સુધી આપણને જંપ ન હોવો જોઈએ ગમે તે ક્ષેત્રમાં આપણે હોઈએ પરંતુ આપણી આયુર્વેદ તરફની એકનિષ્ઠ આરાધના ચાલુ જ રહેવી જોઈએ વૈદ્યનું દવાખાનું એ Cultural Center હોવું જોઈએ આપણું જ્ઞાન અદ્યતનીય હોવું જોઈએ આપણા જીવનમાં સ્વાધ્યાય નહિ હશે તો વૈદ્ય નગોવાશે વૈદ્ય શબ્દનો અર્થ રામાયણ મહાભારતમાં વિદ્વાન્ એવો કરવામાં આવ્યો છે અને ખરે વૈદ્ય અનેક શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવતો હોવો જોઈએ તે સિવાય સિદ્ધિ મળતી નથી યુવાન વૈદ્યોએ વિદ્યાવ્યાસંગ અને ક્રિયાકૌશલ્યનો સુમેળ સાધવો જોઈએ આયુર્વેદના આચાર્યોનો ઉદ્દેશ આપણે આચરવો જોઈએ જો આ ઉદ્દેશ આપણે ન આચરીએ અને કેવળ પડીકા જ વાળ્યા કરીએ તો આયુર્વેદનો પ્રાણ ગુંગળાશે જીવનની કિંમત પૈસા ટકાથી નહિ પણ ભાવનાથી અંકાય છે ભગવાન ચરક કહે છે કે—

वरमाशीविषविषं क्वथितं ताम्रमेव वा ।
पीतमत्युग्रिसन्तप्ता भक्षिता वाप्ययोगुडाः ॥

न तु श्रुतवता वेश बिभ्रता शरणागतात् ।
गृहीतमन्न पान वा वित्त वा रोगपीडितात् ॥
भिषग्बुभूषु मतिमानत स्वगुणसम्पदि ।
पर प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणद स्याद्यथा नृणाम् ॥

(चरक सू स्था १)

ભયંકર સર્પનું વિષ ખાવું બહેતર છે તાંબુ ઉકાળીને પીવું સારૂ છે લોખંડના ધગધગતા ગોળા ખાવા સારા છે પરંતુ વિદ્વાનોનો સ્વાંગ પહેરી આપણે શરણે આવનાર રોગી પાસેથી પૈસો એકાનાની કાનત રાખવી એ ઠીક નથી વૈદ્ય થનાર બનનારે તો આ કારણથી પોતાની ગુણસંપત્તિ નિરંતર કેમ વધે જેથી તે ખરેખર પ્રાણાચાર્ય કે પ્રાણાભિસર બને તે માટે પરમ પ્રયત્નવાન રહેવું પડે ભગવાન આપણને આપણું કર્તવ્ય સુઝાડે કદી નહિ દીઠેલ એવા ભૌતિક ખળભળાટવાળા યુગમાં આપણે આવી ઉભા છીએ આ યુગમાં વધુ ખળભળી ઊઠયું છે સ્ત્રીપુરૂષનો જટિલ કોયડો વધુ ગુંચવાયો છે નીતિ અને ચારિત્રની મર્યાદાઓ અથવા ખરૂં કહીએ તો મર્યાદાની પણ મર્યાદાઓ તૂટવા લાગી છે બુદ્ધિ વધી છે પરંતુ ચારિત્રની દૃઢતા સાંપડી નથી ધર્માચાર્યો ધર્મ અને મંદિરો બધાનું સ્થાન ગયું છે અને તેની જગાએ નાસ્તિકતા ઉઠિયા કરતી થઈ છે Will Durant કહે છે તેમ

The passage from agriculture to industry from the village to the town and from the town to the city has elevated Science debased art liberated thought ended monarchy & aristocracy generated democracy and socialism emancipated woman disrupted marriage broken down the old moral code destroyed asceticism with luxuries replaced Puritanism with Epicureanism exalted excitement above contract made war less frequent and more terrible taken from us many of our most cherished religions beliefs and given us in exchange a mechanical and fatalist philosophy of life, all things flow and we are at a loss to find some mooring and stability in the flux [1]

આવા દીર્ઘ બૌદ્ધિક વિપ્લવ વચ્ચે આપણે છીએ એક મર્મ ને જાણે એવા અમ્ય ઉત્સાહથી આપણે આગેકદમ કરવાની છે અનન્ય શ્રદ્ધા આ દુર્ગમપથમાં પ્રકાશ આપશે

સજ્જનો ! આપ સૌએ આટલી શાંતિથી મારૂં કહેવું શ્રવણ કર્યું તે માટે હું આપનો આભાર માનું છું

---

1 The mansions of Philosophy by Will Durart Introduction

મુબઈનુ ૨૮ મુ નિ ભા વૈદ્યસંમેલન

નિખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્યસમેલનનુ ૨૮ મુ અધિવેશન મુબઈમા છે એ તો ઘણા વખતથી જાહેર થઈ ચુક્યુ છે સંમેલનની બેઠક માધવબાગમા મળશે એ સમેલનના સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ અને વૈદ્યસમેલનના એ પ્રાણરૂપ આયુર્વેદ માર્તંડ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યે વૈદ્યોના વિચાર માટે એક નિવેદન બહાર પાડયુ છે તે મક્ષિપ્ત તથા બહુસાર હિન્દી નિવેદનનું ગુજરાતી નીચે આપ્યુ છે—

નિખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્યસમેલનનું ૨૮ મુ વાર્ષિક અધિવેશન મુબઈમાઈ સ ૧૯૩૮ના ડીસેમ્બરની ૨૮ ૨ ૩ ૩૧ (વિ સં ૧૯૯૫ પોષ શુક્લ ૬ ૭ ૮ ૯) એ ચાર દિવસોમા થવાનું છે લાહોરના શ્રીમાન ૫ શિવશર્માજી આયુર્વેદાચાર્ય સમેલનના પ્રમુખ ચુંટાયા છે વળી આ સમેલન સાથે બે દિવસ અધ્યાપક સમેલન થશે જેના પ્રમુખ તરીકે મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ ગણનાથસેન સરસ્વતી ચુટાયા છે

હવે આ વખ મુબઈ સરકારની ધારાસભામા દેશી વૈદક સબધી મેડ બીલ પસાર થયુ છે આ જાતનુ બીલ બીજા પ્રાન્તોમા પણ પાસ થવાનો સભવ છે આ બીલ પ્રમાણે ભવિષ્યમા જેઓએ કાયચિકિત્સા (મેડીસીન) શલ્યચિકિત્સા (સર્જરી) અને પ્રસૂતિ તત્ર (મીડવાઈફરી) નુ પઠનાત્મક તથા કર્માભ્યાસાત્મક જ્ઞાન મેળવીને સરકારે સ્થાપેલ બૉર્ડને સમત પરીક્ષા પાસ કરી હશે તે વૈદ્યો જ ધધો કરી શકશે નિ ભા આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓ ઉપર આ બીલની કેવી અસર થશે એનો આવતા સંમેલનમા ખાસ વિચાર કરવો પડશે અને એને અનુસરી પાઠયક્રમમા ફેરફાર પણ કરવા પડશે વળી વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓ શી રીતે સગવડભરી થાય તેનો તથા વિદ્યાપીઠના પાઠક્રમ અનુસાર પાઠયપુસ્તકો તૈયાર કરાવવાનો પણ વિચાર કરવો પડશે એ ઉપરાન્ત બીજા પણ મહત્વપૂર્ણ વિષયોનો વિચાર કરવો પડશે આ બધી બાબતોનો વિચાર કરવા માટે પૂરતા સમય મળે તે અર્થે આવતા સમેલન સાથે બીજી તદ્વિદ્યસભા(પરિષદો) ન ભરવાનુ સ્વાગત સમિતિએ નક્કી કર્યુ છે

મારી સર્વ વૈદ્યભાઈઓને તથા ખાસ તો આયુર્વેદીય વિદ્યાલયોના અધ્યાપકોને નમ્ર પ્રાર્થના છે કે વિચારણીય વિષયોની મહત્તા ધ્યાનમા રાખીને આવતા સમેલનમા અવશ્ય પધારીને પોતાની કીમતી સમ્મતિઓ આપશો એવી આશા છે

નિવેદક ભવદીય દર્શનાભિલાષી

વૈદ્ય જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય

અધ્યક્ષ સ્વાગતસમિતિ નિ ભા ૨૮ મુ વૈદ્યસંમેલન મુબઈ

નોંધ—પૂ ર વૈદ્ય જાદવજીભાઈના ઉપરના નિવેદનમા ઉમેરવાનુ કાંઈ રહેતુ નથી મુબઈનું સમેલન અનેક કારણોથી અગત્યનું થવાનું છે એ સમેલન વૈદ્યો પાસે દેશી વૈદક ધધાના જીવન મરણની અંતિમ વિચારણા માગે છે મ મ કવિરાજ ગણનાથસેન જેવા વૈદ્યસમેલનના આદ્ય સ્થાપકોમાના એક અને ઉત્સાહવર્ધકના પ્રખર વિદ્વાન જ નહિ પણ આર્ષ દૃષ્ટિવાળા સમર્થ નેતાની દોરવણી નીચે ઉજ્જ્વલ ભાવિની દિશામા પ્રગતિની આશા રાખીએ છીએ. તંત્રી આ નિ

સિદ્ધભેષજ મણિમાલા

[અનુસંધાન અંક ૫ પૃ. ૩૫૪થી ચાલુ]

अथ सुगन्धिवर्ग [1]

कर्पूरो लघु लेखनोऽथ मधुरो वृष्यो नमस्यो गुणै-
श्चक्षुष्य क्षिपति प्रदाह जनुपा पूर सुदूर रुजाम् ।
वैरस्य विधुनोति क्षपति तृष मथ्नाति मेदोगद
पित्तश्लेष्मविष विपादयति सत्सौरम्यत ख्या यते ॥१०७॥

કપૂર લઘુ, લેખન મધુર વૃષ્ય ચક્ષુષ્ય છે દાહની વેદનાને દૂર કરનાર છે મ્હોની વિરસતાને હઠાવનાર છે તરસને ઓછી કરે છે મે ઓછા કરનાર છે પિત્ત કફ અને વિષને મારી હઠાવનાર છે એની સુગંધથી જ એની ખ્યાતિ છે

कर्पूरमर्धस्फटिका सहाय समुद्रके ताम्रमये निरुद्धम् ।
विपक्वम त कृशार प्रमाणाद्विरधते क्वापि मया श्रुत भो ॥१०८॥

કપૂર ૧ ભાગ અને ૦॥ ભાગ ફટકડી– તેને તાંબાના સંપુટમાં બંધ કરી ધીમા તાપે– ખીચડી ચઢી જાય એટલા તાપે પકાવવું આથી કપૂર વજનમાં વધે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે [ઔષધમાં તેલોમાં સુગંધી પદાર્થોમાં લવણોમાં ધાન્યમાં ગોળ વગેરે વેચવાની ચીજોમાં આ જાતની કપૂરની બનાવટ નાખવામાં આવે છે અને વેપારીઓ ઉત્તમ માલને ઊંચે માલ ઠરાવી વેચે છે અને ઘરાકોને ઠગે છે આથી ગ્રંથિએ તે ધૂર્તોની યુક્તિને પ્રકાશમાં આણવા આ વિધિ દર્શાવી છે]

इन्दु न्यस्य शरावे तदुपरि समुद्य करकमधरास्यम ।
दीपाग्नौ खलु दत्ते सिद्ध युक्तीय हरिरुचिरिन्दु ॥१०९॥

એક શરાવમાં કપૂર મૂકી તેની ઉપર કરવો ઊંધો વાળી સંધિ ઉપર મુદ્રા લગાવી દેવી શરાવ નીચે દીવાની આંચનો તાપ આપવો આથી કપૂરના ફૂલ ઊડીને કરવાની અંદર ઉપના ભાગમાં ચોટશે–આનું નામ ભીમસેની પૂર ૮ તોલા કપૂરમાંથી ૧ તોલો ભીમસેની કપૂર હાથ આવશે યોગરત્નાકરમાં નીચેની વિધિ આ માટે દર્શાવવામાં આવી છે —

કપૂર ૮ ભાગ એનચી ૨ ભાગ ચ । ગમુ રીલ ીમળીના બી ૮ ગમવતી ભદ્રમોથ–પ્રત્યેક અડેક તોલો–આ બધાને બારીક વાટી ગ ર દૂધ નાખી સારી રીતે ઘૂંટી ઘઉંના લોટની કણક માફક લોચો બનાવવો એ ગાગરમાં આ લોચો મૂકી ઉપર બીજું શરાવ ઢાંકી દઈ–સંધિસ્થાન પર મુ । લગાવી દેવી નીચે અંગુઠા જેવી જાડી વાટનો દીવો ચેતાવી તાપ આપવો–આવી રીતે એક પ્રહર સુધી યુક્તિપૂર્વક અગ્નિ આપવો

---

૧ પૌષ્ટિક દવાઓમાં કપૂર કેસર વગેરે સુગંધી દ્રવ્યો નાખવામાં આવે છે માટે પૌષ્ટિકવર્ગ પછી સુગંધિવર્ગ આપવામાં આવ્યો છે

ઉપલા શરાવ ઉપર ભીનો લુગડાનો કકડો રાખી મૂકવો અને તેની પર થોડુ થોડુ પાણી નાખેજ રાખવુ । પછી ઉપરના ભાગમાં ચોટેલુ કપૂર ઉખેડી લેવું સ્ફટિકાકાર અત્યંત સ્વચ્છ સફેદ હીરાની મણી જેવુ તેજસ્વી આ ભીમસેનીકપૂર ઔષધોમા યોજવુ જોઈએ

त्रुटिशीतभूतकेशीप्रभृति नियोज्य गुरूक्तमार्गेण ।

उपयुक्तमत्र च संस्करणमसकृत्ताद्दग्कन्डेत ॥११८॥

ઈલાયચી (બે જાતની નાની-મોટી થાય છે) ભૂતકેશી (જટામાસી એ ભૂતકેશી નથી ભૂતકેશી એ જુદી જ અત્યંત જટામાસીને મળતી વનસ્પતિ છે) વગેરે [વાસકપૂર પર્ચ્ચુરો મોરથુથુ કસ્તુરિ કેસર અગર ચણકબાબ ટગર નના સ્તૂરિ (મૂળમા **चण्डी** શબ્દ છે હુ ધારુ છુ કે આનો અર્થ ચોરક રતો જોઈએ પરંતુ ટિપ્પણી કારે લતા સ્તુરી શબ્દ આપ્યો છે) સુરેખાર સોનારસ મુરામાસી ળીબાસમગના પાન અથવા પદ્માગ નાગકેસર દગડફુલ વાળો મોથ નખના નર્કિંગ અગર જેઠીમધ તજ ગગકડી પત્રી ગધચંપો સુગંધીપાદડી કુરુ અથવા ધૂપસનાઈ ચણકના । (ઉપર कक्ताला અને અહિં कक्काल એ શબ્દો શ્લોકોમા છે કંકાલા-ચણ્ નામ કોઈનો અર્થ પણ ચણકબાબ જ થાય છે ચણકબાબ ડમન લેવુ જોઈએ) ધણીલા दूर्वा (દરો) નાગરવેલના પાન તુલસી કેળનો રસ ગાયનું દૂધ આ બધા દ્રવ્યો કપૂરસંસ્કારમા યથાલાભ (જેટલા મળી શકે તેટલા) ઉપયોગમા લેવા (રિ)] સુગંધી દ્રવ્યો ગુરુએ દર્શાવેલી રીતથી (વૃદ્ધ વૈદ્યો જે પ્રમાણે કરતા હોય તે પ્રમાણે) ભીમસેનીકપૂરના સંસ્કારમા નાખવા ઉપર જે બનાવટની વિધિ લખવામા આવી છે તે જ વિધિએ ભીમસેનીકપૂર (સંપુટમા કપૂર મૂકી ઉપના સપુટ ઉપર ભીનુ કપડુ રાખી) બનાવવુ

मेषीपयोभि मसृणीकृतस्य विधोविधेया गुलिका सरन्ध्रा ।

माला तदीया शिशिरा मनोज्ञा गले लसन्ती दवथु निहन्ति ॥११९॥

ઘેટીના દૂધમા કપૂરને ખૂબ બારીક લસોટી તેના ગોળ મણકા-અર્થાત્ છિદ્રવાળા બનાવી લેવા આની માળા ગળામા પહેરી રાખવાથી દાહને હણે છે આની માળા ઠંડી છે સુગંધિને લીધે મનોજ્ઞ હોય છે

कस्तूरिका वर्धयतीह शुक्रं तिक्ता कटुर्हन्ति

मुष्णाति नाशयति शोषयति क्षिणोति ।

शुक्र कटुरमनिल सकफ विषाणि

वातं त्रिशोषमपि शीतमर क्रमेण ॥१२०॥

કસ્તૂરિ શુક્ર (વીર્ય)ને વધારનાર છે તીખાશ આપનાર અર્થાત્ સ્હેજ કડુસ્વાદવાળા છે વાત અને કફને હણનાર છે વિષની વેદનાને હણનાર છે ઉલટીનો નાશ કરનાર છે શોષ લાગુ પડ્યો હોય તેને શોષી નાખનાર છે ઠંડીના ભારને ક્ષય કરી નાખે છે

સાચી કસ્તૂરીની પરીક્ષા—

જે કસ્તૂરિમાથી કેતકા જેવી સુગંધ છુટતી હોય રગમા જે ગતાશ્વેલી ત્રા સ્વની

હોય વતામા નાખવાથી ચિમચિમ અવાજ થતો હોય બળીને ભસ્મ થતી નથી ચામડા જેવી ખગામ ગધ આવતી હોય–આજ સ્તરિ શુદ્ધ અને મુ ગ જાણવી

બીજી પરીક્ષા —

હથેળીમા પાણી લઈ તેમા સ્તૂરિ નાખી થોડીવાર ગ્રેવા ની જો પાણી લાલ અને પીળાસ લેતુ થાય તો તે બનાવટી સમજવી માચી કસ્તૂરિમા આવુ થાય નહિ

अम्बर नाम किमपि ग घद्र्य समीरितम् ।

शैत्यजित्पित्तळ हृद्य गहन चपत्रासम्वम् ॥११३॥

અમ્બર નામનુ સુગધિદ્ર વ કડીને ઉતનાર છે ગરમ હોવાથી પિત્તલ છે હ ય માટે હિતકર છે બાળકોની ગ્રહપીડાને હણનાર છે અમર સ્ત્રીઓનુ મિત્ર છે

ટિપ્પણ ગ કહે છે इद च द्वीपान्तरीयवृषविशेषफेनरूपम् । (तथा च उक्त यावने निघण्टुविशेषे (द्वीपान्तरीयस्य वृषस्यफेनो रोमन्थचो ह्यम्बरनामधेय सौरभ्यसपन्नतृणाशनाच कस्तूरिकातुल्यगुणाकर स्यात्) इति અર્થાત્ કોઈ પરદેશના બેટમા કોઈ આખલો વાગોળે છે તેનુ ફીણ અમર નામથી ઓળખાય છે એક જાતનું સુગધિ ઘાસ આ આખલો ખાય છે તેથી એનુ ફીણ (અમર) કસ્તૂરીના જેવુ ગુણમા હોય છે

અંમર વિષે આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે અમર એ એ જાતની હેલની excreta–મલ છે આ દુર્લભ છે એટલે મોઘાભાવે વેચાય છે અમરની માહિતી માટે શ્રી વ વજી ત્રિકમજી આચાર્યે વૈદ્યક પતરુ (પુ ૧૫ અ ૮ ૨૬૮)મા એક સારો લેખ લખ્યો છે તે જોઈ લેવો

लुनाति मथ्नाति रुणद्धि हन्ति ददाति चान्त्यन्तनि कुङ्कुमाख्यम् ।

व्यङ्ग त्रिदोष वमन व्रणौघ न्या त रजा मस्तरुजा प्रसह्य ॥११४॥

કેસર વ્યગ (મ્હો પર એક જાતની મળાશ આવે છે તે રોગ)ને મારનાર છે ત્રિદોષને મારી હઠાવનાર છે ઉલટી અટકાવે છે વ્રણોને સાફ કરનાર છે કાન્તિ આપનાર છે અને માથાની વે નાને મપનાર છે

विपक्षमश्लेष्मविकारभञ्जन विदाहपित्तास्रतृषादिगञ्जनम् ।

सतिक्तशीत लघुचित्तरञ्जन सुगन्धि वृष्य स्मरबोधि चन्दनम् ॥११५॥

સુખડ વિષ કમ કફ વિ ારને ટાળ ાર છે ાહ ક્તપિત્ત તરસ વગેરેનો નાશ કરનાર છે સુખડ તિક્ત શીત લઘુ હૃદ્ય સુગધિ વૃષ્ય અને ામને જગાડનાર છે

अगुरु न गुर वात श्लेष्मशातपु शस्त

कटुरसमतिहृद्य पित्तल तिक्तनीक्ष्णम् ।

श्रवणनयनरुक् त्वग्दोषरागप्रमोषि

प्रजरमगुर नार मन्नन य करोति ॥११६॥

અ ાર લઘુ છે વાત કફ ઓ શ દી માટે તે ઉપયોગી છે કટુ છ અતિહૃદ્ય છે ગરમ હોવાથી પિત્ત કરનાર છે તિક્ત અને તીક્ષ્ણ છે ાનની અને આખની વે ના તેમ જ ચામડીના રોગોનો નાશ કરનાર છે પાણીમા નાખતા જે પાણીમા ડૂબી જાય તે અગ નષ્ટ ગણાય છે

पद्मकं शिशिरतिक्तकषायं वातकृद्वमिहरं लघु रूक्षम् ।
दाहकुष्ठकफपित्ततृडस्रस्फोटरक्तव्रणविसर्पविनाशि ॥११७॥

પદ્મકાષ્ઠ-પદ્મક શીત તિક્ત કષાય વાયુ કરનાર લઘુ રુક્ષ અને ઉલટીને હરનાર છે દાહ ચામડીના રોગો કફ પિત્ત તરસ રક્ત બગડવાથી થએલ ફોલ્લાઓ વ્રણ રતવા વગેરેનો નાશ કરનાર છે

[1]स्यात्तिक्तं नाद्यमुशीरं लघु हिममधुरं छर्दितृष्णा कृच्छ्रे
मासी शीता कषाया द्युतिमतिबलदा दोषजीसर्पकुष्ठे ।
शैलेयं शीतहृद्यं कफदवथुविपाश्मरी कुष्ठकृष्टे
मुस्ता सपद्मविट्का कृमिकफपवनारोचतृष्णा ज्वरास्रे ॥११८॥

વાળો તિક્ત આદિ લઘુ શીત અને મધુર છે ઉલટી તરસ અને મૂત્રકૃચ્છ્રમા હિતકર છે

જટામાસી ઠંડી છે કષાય છે મતિપ્રદ છે બલ આપનાર છે રતવા અને ચામડીના રોગોને હણનાર છે

છડીલો શીત હૃદ્ય કફ દાહને હણનાર વિષ રક્તદોષ પથરી અને ચામડીના રોગોમા હિતકર છે

મોથ સમાદિ અને કૃમિઘ્ન છે કફ વાત અરુચિ તૃષ્ણા જ્વર અને રક્તદોષમા ઉપયોગી છે

कङ्कोलमुष्णं लघु तीक्ष्णतिक्तं रुच्यं मनोज्ञं श्वसनप्रहारि ।
कामप्रदं हन्ति कफास्यवेगं हृद्रोगदौर्गन्ध्यसमीरहारि ॥११९॥

ચણકબાબ ઉષ્ણ લઘુ તીક્ષ્ણ તિક્ત રુચિકર, હૃદ્ય અને શ્વાસને હણનાર છે, કામને ઉત્તેજનાર છે કફના વેગને હણનાર છે હૃદયનો રોગ દુર્ગંધિ અને વાયુનો સંહાર કરનાર છે

हिक्कामकण्डुकफमारुतरक्तशोथ-
श्वासप्रमेहगदपीनसरुक्षु चारु ।
तन्द्राविबन्धशमनो मथनो ज्वरस्य
स्निग्धोष्णतिक्तकटुकं किल देवदारु ॥१२०॥

દેવદાર હેડકી આમ ખુજલી કફ વાત રક્ત સોજો શ્વાસ પ્રમેહ પીનસ વગેરે રોગોમા સરસ ઔષધ છે તંદ્રા અને વિબંધને શાંત કરનાર છે જ્વરને હણનાર છે દેવદાર સ્નિગ્ધ ઉષ્ણ તિક્ત કટુ છે

जातीफलं कटुकतिक्तलघूष्णतीक्ष्णं
रुच्यं प्रदीपनसुगन्धि मनोज्ञरूक्षम् ।
कुर्यात्तृषाविषवमि क्रिमि शोषकास
श्वासातिसारकफानभिधानशापान ॥१२१॥

[1] પ્રથમ ચરણનો પાઠ બેસતો નથી तिक्तं नाद्यं उशीरं लघु हिमं मधुरं छर्दि तृष्णाति कृच्छ्र આમ જોઇએ (સ. ગ.)

જાવંત્રી કડુ તિક્ત ગરુ ઉષ્ણ તીક્ષ્ણ સ્વચ્છ દીપન સુગંધિ હલકી રુચિપ્રદ છે તથા ઉલટી વિષ કૃમિ શોષ ખાંસી શ્વાસ વાત અને કફ વગેરે રોગોનું નામમાત્ર અવશેષ રાખનાર છે

जातिपत्री लघु स्वादु कटूष्णा रुचवर्णकृत् ।
कासश्वासक्रिमिवमिनाशिनी सुरभि सरा ॥१२२॥

જાવંત્રી લઘુ છે સ્વાદમાં સુંદર છે કડુ ઉષ્ણ અને રુચિપ્રદ છે કાસ શ્વાસ કૃમિ ઉલટીનો નાશ કરનાર છે સુગંધિ છે અને રેચક છે

हिक्काशूलश्लेष्मपित्तास्रतृष्णाध्मानश्वासकासमलक्षयघ्नम् ।
रुच्यं नेत्र्यं स्वपशीतं लवङ्गं तिक्तात्युग्रं पाचनं दीपनं स्यात् ॥१२३॥

લવિંગ હેડકી શૂલ કફ રક્તપિત્ત તૃષ્ણા ઉલટી આફરો શ્વાસ ખાંસી અને ક્ષયનો નાશ કરનાર છે રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે આંખને હિતકર છે સહેજ શીતળ છે અતિ તીખાં છે પાચન અને દીપન છે

कबावचीनी शिशिरा प्रमेहहारिणी किंचित्तिक्ता त्वग्रताऽपि ।
सग्राहिणी तूर्णविनीर्णमूत्रा लवङ्गमुक्त्रिगुणानुयुक्ता ॥१२४॥

શીતલચીની શીત છે પરમીઆને હણનાર છે સહેજ ગરમ છે ગ્રાહિ છે જલદીથી પેસાબો સાફ લાવનાર છે લવિંગ અને એલચીના જેવી જ ગુણમાં છે

[આ લેખકે આ ચીની અને કોન ઝાડના નોખાનોખા ગુણ વર્ણવ્યા છે સામાન્ય રીતે બંનેને માટે ચણકબાબ એવા અર્થ કરવામાં આવે છે પરંતુ આ લેખક કબાબચીની અને કંકોલને જૂદાં દ્રવ્યો ગણતા લાગે છે]

एला कासश्वासहृल्लासवात पित्तास्रार्शोमूत्रकृच्छ्रेषु शस्ता ।
शीता लध्वी वक्त्रसौगन्ध्यकर्त्री हृद्या वृष्या पाटवं च व्यनक्ति ॥१२५॥

ઈલાયચી ખાંસી દમ મોળ વાયુ રક્તપિત્ત હરસ અને મૂત્રકૃચ્છ્રમાં ગુણકારી છે શીત છે લઘુ છે મોઢાં સુગંધિ કરનાર છે હૃદ્ય છે બલ આપનાર છે અને લહેજત આપનાર છે

त्वक् स्यादुष्णा तिक्ता स्वाद्वी कटुर्वी रुच्या रुच्या ।
जन्तुनाशे वातव्याधौ श्लेष्मादिके पाण्डौ पूज्या ॥१२६॥

તજ ઉષ્ણ તિક્ત સ્વાદિષ્ટ કડુ લઘુ રુચિકર છે કૃમિઘ્ન છે આમ પાચનકર છે, વાત વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર છે કફના રોગોમાં અને પાંડુરોગમાં તજ ઉપયોગી છે

उष्णं तीक्ष्णं पिच्छिलं स्वादु पवनार्शोवातश्लेष्मद्रागमसादि ।
उष्णं रूक्षं नागपुष्पं कषायं तृष्णार्ति ले मनानामपमाथि ॥१२७॥

તેજપત્ર ઉષ્ણ તીક્ષ્ણ પિચ્છિલ, મધુર છે હરસ વાયુ કફ, મોળ વગેરેનો નાશ કરનાર છે

નાગકેસર ઉષ્ણ રુક્ષ ત્માય છે તેમ ઉની મ્રૂ વાયુ આમ વગેરેને હણનાર છે (બજારમા જે નાગકેસર વેચાય છે તે ખરુ નાગકેસર નથી સાચુ નાગકેસર તો ફુલના પુકેસરો જેવુ પીળાશવાળા ગર્ભ સજ સુગંધી હોય છે મુંબઈ વગેરે ઔષધિભંડાર અને જડ્ડ ફામસીમાથી શુદ્ધ દ્રવ્ય મળી શકે છે)

एलापत्रत्वगिभरक्त त्रिजात चातुर्जात नागपुष्पेण युक्तम् ।
रुच्य रूक्ष तीक्ष्णमुष्ण च गासगतो ह यात्तन्द्वय वह्निकारि ॥१२८॥

એલચી તમાલપત્ર અને તજ એ ત્રણ મળીને ત્રિજાત થાય છે આ ત્રણમા ચોથુ નાગકેસર મેળવવાથી ચાતુર્જાત થાય છે આ બન્ને (ત્રિજાત અને ચાતુર્જાત) રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે રુક્ષ છે તીક્ષ્ણ ઉષ્ણ વાતદન મર્દન અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે

हिम जठरानीतिद रुचिकर सौम्य लघु
ज्वरातिसारतिनाशन रुधिरपित्तविनाशनम् ।
कफतृणर दाहर पृथुरश्लाहवेगापहम्
विषादनमवेहि तृट् व्यथितपाचक बालकम् ॥१२९॥

વાળો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે રુચિકર છે રુક્ષ છે લઘુ છે જ્વર અતિસાર અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર છે કફ્ર્યુની વેદનાને હણનાર છે અત્યત દાહ હોય તોપણ તેને હણનાર છે દોષોનું પાચન કરનાર છે અને જ્વર વગેરેમા અતિશય તરસ લાગે છે તે વખતે વાળાનુ પાણી પીવા આપવાથી તરસ શાત થાય છે

कटूष्ण कर्चूर कफकासगुल्मश्वासारु-
व्रणार्शांसि मामाक्रमिपवनामायानि जयति ।
मरुत्कासश्वासारुचिकफगदामाग्नि मृदुता-
क्षयानु म दूर क्षिपति लघु तालीसकमिदम् ॥१३०॥

પડકચુરો કડુ અને ઉષ્ણ છે કફ કાસ કુષ્ઠ (ચામડીના રોગો) શ્વાસ વ્રણ હરસ ગુલ્મ કૃમિ વાયુ અગ્નિમાદ્ય વગેરેને જીતનાર છે

તાલીસપત્ર વાયુ ખાસી દમ અરુચિ કફના રોગો આમ જઠરાગ્નિની મદતા ક્ષય ગુલ્મ વગેરેને હાંકી કાઢનાર છે

गुच्छौघपुष्प शिशिरो दगङ्गदाहास्रपित्तक्षतनु सुगन्धि ।
तालादिदोषभ्रमणो यनक्ति राग मनोज्ञ करपाददत्त ॥१३१॥

મેંદી ઠડી છે આખમા બળતરા થતી હોય તેને અને અંગના દાહને શાત કરનાર છે, રક્તપિત્ત અને ક્ષતને મટાડનાર છે સુગંધિ છે (એનુ સસ્કૃત નામ **मदयन्तिका** છે અને આના ફુલોની દૂરથી આવતી સુગંધિ કોને મસ્ત કરી નાખતી ? ભા ગ) અશુદ્ધ હરિતાલ વગેરે ખાવાથી કુષ્ઠ વગેરે વિકારો શરીર પર ફૂટી નીકળ્યા હોય તેને મટાડનાર છે, હાથેપગે મેંદીના પાન વાટીને બાધવાથી સુદર રાતો રંગ લાગે છે

वलासवातमहत्रा तद्दिका शिरोलशेथि यमय निमित्तम् ।
मेत्त क्षम स्निग्धतलक्षतीक्ष्णा मया प्रयुक्त सद्व लाहवाण ॥१३२॥

કોડીયો લોબાનુ મદ્ વાયુ અર (નળગાડ) ઉનગી ઠેકી માથાની વેના, હસ્તમૈથુન વગેરેથી ઉપજેલ ગુહ્યઇંદ્રિય (ઉપસ્થ)ની શિથિલતા વગેરેનો નાશ કરનાર છે (વાજીકરણ ચિકિત્સામા ધાતુપુષ્ટિ ર પ્રયોગોમા લોબાનુ આ અથમા નાખવામા આવે છે આ ગ)

व य कटु किं च विशोपतीक्ष्ण पान विलपव्वपि हिमत्तमार ।
पित्त वलास गरमप्युदीर्णं वृका नर कुन्दरक निगति ॥१३३॥

કુંદરુ (સાલેડીનો ગુ) ધૂપ ચામડાના રોગોમા હિતકર છે કડુ અને તીક્ષ્ણ છે પીવામા તેમજ બહાર ચોપડવામા કડો ... પિત્ત મદ્ ગર (ઝેર) ... લીખ જૂ વગેરે તેમજ તાવના ક્ષય કરના છે

कष्टीरसह्लकीगुन्द्र सवानी स्तुक्री हिम ।
रूमजो मस्तकगुन्द्रा व्रणनस्थिरताक्र ॥१३४॥

કથાનો ગુંદર [કતીરા ગુંદ (હિંદી)] મનાહા છે મદુ છે ઠડો છ
રૂમીમસ્તકી હાલતા દાતને દઢ કરનાર છે

यस्य वृक्षस्य यो गुन्द्र स प्राय तद्गुणागुण ।
शिशेपा पुष्टिदो प्राहो गुरुरदिवनलार ॥१३५॥

ઝાડમા જે ગુણો હોય છે તેજ ગુણો તે ઝાડના ગુંદમા ... લેવા ગુંદર ખાસ કરીને પુષ્ટિકર છે ઝાહી છે ગુરુ છે અને હાલતા દાતને ... કરનાર છે અર્થાત્ હાલતા દાતોને ગુંદરના સેવનથી મટે છે

स्थ दोपगति नय स्वरगद पामा विष द्रुता
वह्निप्लुष्टरज हन्ति नितरा तत्रगुरुत्व दधत ।
भि दन्नुद्भय नणानभिमतच्छिद्रा विसर्पादिका–
त्रालो भाति समारजतिमृतो शार्दूलविक्रीडितम् ॥१३६॥

રાળ દોષોને વધતા અટકાવે છે સ્વરના રોગોને જીતનાર છે ખરજવા ખસખુજલી જેવા રોગોને દૂર કરે છે ઝેરી મરનાર છે દેરતાથી ... દાઝેલાને મટાડનાર છે અને દાતને દૂર કરી ઠડક આપનાર છે ... ઉપર ગળની પકી ... હોય તો તે મટાડનાર છે ... વગેરે ... વ્યાધિઓને ... નાર છે અતીસાર વગેરે રોગોમા ... નાર

(ઇતિ સુગંધિવર્ગ)

ગુજરાત–કચ્છ–કાઠીઆવાડ વૈદ્યસંમેલન

શ્રી ક મા વૈદ્યસંમેલનની આગામી બેઠક મુંબઈમાં નિ. ભા. વૈદ્યસંમેલન સાથે અને ૨૭ મી તારીખે ભરવાની છે એવું નક્કી થયું છે સ્વાગત સમિતિ તથા તેના અધિકારીઓની ચુંટણી થઈ ગઈ છે અને નિયમાનુસાર પ્રમુખની પણ ચુંટણી થઇ ગયાના સમાચાર સ્વાગત સમિતિના પ્રધાનમંત્રીના નીચેના નિવેદનથી મળ્યા છે

શ્રી ગુજરાત, કચ્છ, કાઠીઆવાડ વૈદ્યસંમેલન–મુંબઈમાં મળનારા ૭ મા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે સુરતના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ શ્રી બાલકૃષ્ણ પાઠકની ચુંટણી

ગુજરાત કચ્છ કાઠીઆવાડ પ્રાંતીય વૈદ્ય સંમેલનના મુંબઈ મુકામે મળનારા સાતમા અધિવેશનની સ્વાગત સમિતિની એક સામાન્ય સભા મંગળવાર તા. ૬–૧૨–૩૮ના દિવસે સાંજના ૩ વાગે કાલબાદેવી નિર્ભય આયુર્વેદાશ્રમમાં મળી હતી

સમિતીના પ્રમુખ રાજવૈદ્ય એમ એમ શર્માની ગેરહાજરીમાં સભાનું પ્રમુખસ્થાન વૈદ્યરાજ જેઠાલાલ દેસાઈને સોંપવાની દરખાસ્ત સમિતિના પ્રધાનમંત્રી રાજવૈદ્ય હીરજી જીવરામે રજુ કરી હતી જેને અનુમોદન મળ્યા બાદ શ્રી જેઠાલાલે પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું

આરંભમાં સંમેલનના પ્રમુખની ચુંટણીનું કાર્ય હાથ ધરવામાં આવતાં મુંબઈની અમદાવાદની સ્થાયી સમિતિ તરફથી સૂચવાયેલા પાંચ નામોમાંથી સમિતીના સભાસદો તથા વૈદ્ય મંડળના સભ્યોની બહુમતી મેળવનાર સુરતવાળા વૈદ્યરાજ શ્રી બાલકૃષ્ણ રત્નેશ્વર પાઠકને ૭ મા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે સર્વાનુમતે ચુંટ્યા હતા

સંમેલનની તારીખો ૨૭ ૨૮ ૨૯ ડીસેમ્બર ૧૯૩૮ (નિખિલ ભારત વર્ષીય વૈદ્ય સંમેલનની સાથે નક્કી કરવામાં આવી હતી

સંમેલનના સ્થળ તરીકે મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ અને સહુને અનુકૂળ પડે એવા સી. પી. ટેંક રોડ પર આવેલ માધવબાગની પસંદગી સર્વાનુમતે વધાવી લેવાઈ હતી ત્યારબાદ સંમેલનના પ્રચાર માટે એક પ્રતિનિધિ મંડળ મોકલવા બાબતમાં ગુજરાત કાઠીઆવાડની વૈદ્ય સંસ્થાઓ તરફથી આવેલ આમંત્રણ પત્રોની ચર્ચા હાથ ધરતા સ્વાગત સમિતિ તરફથી એક વગદાર પ્રતિનિધિ મંડળને ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં પ્રચાર પ્રવાસ માટે મોકલવાનું નક્કી થયું હતું

લી. સેવક રાજવૈદ્ય હીરજી જીવરામ
પ્રધાન મંત્રી

મુંબઈના વૈદ્ય સંમેલન સાથે ધોરણ પ્રમાણે પ્રદર્શન પણ છે

ક્ષમા–પ્રાર્થના

આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનો આ અંક મારી માંદગીને પરિણામે ધાર્યા કરતાં મોડો નીકળ્યો તમીઅન સુધાના પછી એ વાર્ષિક પત્રનો આ ફેરનો અંક જે દર મહિને સીનમ હતી તેમાંથી સંમેલન સંબંધી નોંધ ઉમેરી બહાર પાડી દીધો છે આ અંક બહાર પડશે તે પછી તરતમાં મુંબઈમાં વૈદ્ય સંમેલન ભરાશે પણ લેખોની સ્થિતિ ગયા વર્ષને અંતે વીતીને છેડે લેખમાં નોંધીજ છે એ જોતાં આવતીશમા વર્ષના પ્હેલા અંક માટે વાચનાર વર્ગ ધીરજ રાખશે એવી આશા છે

૧૯૯૫ માગશર વદ ચોથ
માધવબાગ

દુ. કે. શાસ્ત્રી

આ માસિકના ગ્રાહકો અને લેખકોને સૂચના

(૧) આને જણાવ કે ગતક અથી આયુર્વે વિજ્ઞાનનું ૨૧મું ... વાર , નવા ... અ જ ... મના પમા મ ઓ થી મોકગ તો તેમો ... મોકે પ મે તા મ

( ) વર્ષ ... થનાગને પણ ... ની સગ્આનથી જ આક અને ... ગણી નર્મને ... મી જ ... એક મે ની આપવામા આવે

(૩) ગ્રાહકે ... મા ... હાય કે ... હાય તમણે પૂછે કે ... નું ... નામુ તરત મો ... જેથી ... આ ... માં ગ્રાહકે ... મુ ... દ્વારાથી ... પા આ તો ફરીયો ન ... નું ... ગ્રાહકને ... માટે ... મુ ... તથા ... તો ... નું ... સરનામુ ... મોકલી આપવ

(૪) ગ્રાહ ... મેકલવા માટે ... પત્રવ્યવહાર વ્યવસ્થાપક " આયુર્વે વિજ્ઞાન ... મુ ... આ ... સરનામે ... ા

(૫) આ માસિ લેખકોએ ... માસિ મા આવના ... પત્રવ્યવહા ... સરનામ ... ા

(૬) ... માટે વાર્ષિક ... ૧-૮- ... ગખવામા આવ ...

(૭) આ માસિ ... માટે ... લખના ...

(૮) આ માસિ ... અને ... (policy) ... સબધી

ખાસ લાભ

આયુર્વે વિજ્ઞાનની ૧૯૦-૮-૮૨-૮૩ ૮-૫-૮૬-૮૭-૮૮ ... ૩ ગેમ ... વર્ષની જુદી જુદી ... માત્ર ... ૧-૦ થી મળ

લખો

પાછલા વર્ષની ... માટે ... મૅગીને મુબ ૨૯

ચાલુ વર્ષના ... માટે ... આયુર્વે વિજ્ઞાન

... ન ... લખ ...